ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

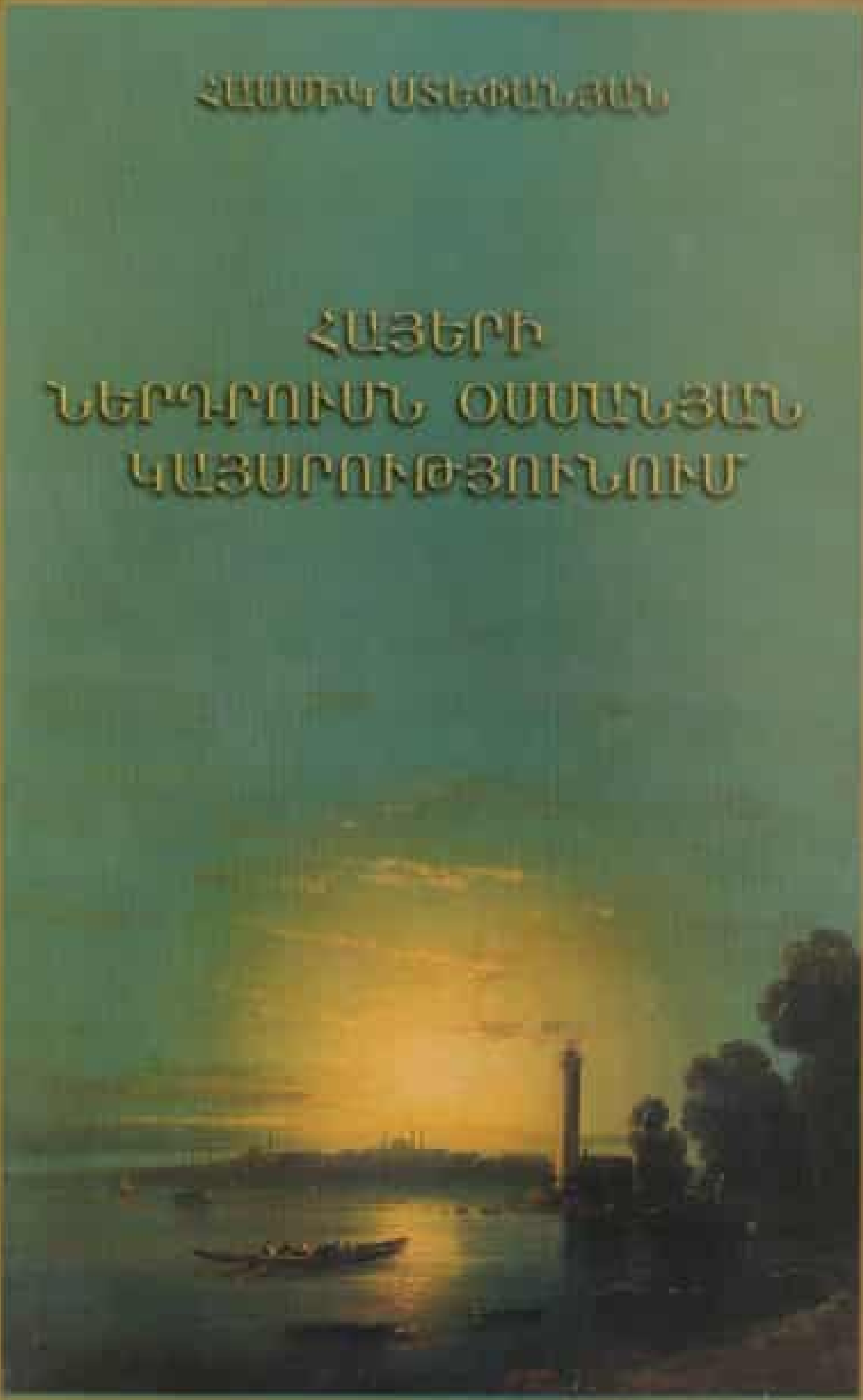

[illegible]

[illegible]

19

ՀԱՄՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

9(47.925)
Ս-88

4598

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HASMIK STEPANYAN

THE INPUT OF ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE

YEREVAN 2011

ՀՏԴ 93/99 (560):941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5Թու)+63.3 (2Հ)
Ս 887

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Արմեն Տեր Ստեփանյան

Ստեփանյան Հ.

Ս 887 ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ / Հասմիկ Ստեփանյան; ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստ.; Պատ. խմբ.՝ Ա. Տեր Ստեփանյան.- Եր.: Գասպրինտ, 2011.- 744 էջ:

Գիրքն Օսմանյան կայսրության դիվանագիտության, պալատական, փաշայական, ռազմական ընդգրկմամբ, բանակում, բանկային ու առևտրաարդյունաբերական համակարգում, գիտության, ճարտարապետության, քաղաքաշինության, արվեստի, կերպարվեստի, բժշկության, տնտեսության, մշակույթի, արհեստների, երաժշտության, ազգային, ամենատարբեր ասպարեզներում արևմտահայության ունեցած մեծ դերի մասին է: Առանձին ուշադրության առարկա են դարձել ամիրայական խավի գործունեությունն ու նշանակությունը: Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական գաղափարների ներթափանցման գործում հայ մտավորականների ունեցած նշանակալի ներդրումը: Տպագրական, հրատարակչական ասպարեզը, հայատառ թուրքերեն գրականությունը անժխտելի ազդեցություն են ունեցել թուրք նոր գրականության ու նրա լուսավորիչների, թուրքերեն գրական լեզվի, թատրոնի, ժամանակակից, լրագրական ոլորտների ձևավորման ու զարգացման մեջ:

Մենագրությունը նվիրված է Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքության հիմնադրման 550 ամյակին (1461-2011թթ.), որի ծածկույթի ներքո արևմտահայության պատմության մեջ անժխտելի է դերակատարումը: Առանց նրա անհնարին է պատկերացնել արևմտահայության ճակատագիրը մեկ ժողովրդի պատմության ընթացքում:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 93/99 (560):941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5Թու)+63.3 (2Հ)

ISBN 978-9939-832-37-1

© Ստեփանյան Հ., 2011

Գրքի շապիկին՝ Միքայել Ջիվանյան «Ձմեռնային»

Այս աշխատանքը նվիրում եմ վաղամեռիկ սիրելի ծնողներիս՝

ԱՎԵՏԻՍ և ՆԱԶԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՆԵՐԻ

վառ հիշատակին

Հեղինակն իր խորին երախտագիտությունն է հայտնում գրքի տպագրության հովանավորներին՝

ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ Հովիկ Աբրահամյանին և ՀՀ վարչապետ Տիգրան Սարգսյանին

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից 9
Առաջաբան 10
Համառոտագրություններ 13

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. Օսմանյան կայսրությունը և արևմտահայությունը 15
2. Արևմտահայության ազգային զարթոնքի արտահայտությունը հայատառ թուրքերեն գրականության մեջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին 66

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Օսմանյան կայսրության տնտեսությունը

1. Հողագործություն 108
2. Շերամաբուծություն 122
3. Ծխախոտագործություն 131
4. Կենսագրական մաս 136
5. Հանքարդյունահանություն, տնտեսության այլ ճյուղեր 142

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը

1. Վաճառականական, սեղանավորական, բանկային, առևտրական, ապահովագրական ասպարեզ, երկաթուղային, տրամվայի, ջրային երթուղիներ, ընկերություններ 148

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Հայերը պալատական, պետական ծառայության մեջ

1. Ամիրաներ 185
2. Հայերը դիվանագիտական և հյուպատոսական անձնակազմում 240
3. Նախարարական պաշտոններում և վարչական ասպարեզում 278
4. Հայը դատական ասպարեզում 317

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

1. Ռազմական գործ, հայերն օսմանյան բանակում 332

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

1. Հայերը Եգիպտոսում 350

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

1. Բժշկություն, դեղագործություն 369

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

1. Ճարտարապետություն 430
2. Տպագրություն 469
3. Թատրոն 505
4. Երաժշտություն, ձայնագրություն 538
5. Արհեստներ 567
6. Նկարչություն, լուսանկարչություն 602
7. Մարմնամարզություն, սպորտ 647
8. Արևմտահայ համայնքային կյանք, միութենական շարժում, հասարակական կազմակերպություններ 663
9. Վերջաբանի փոխարեն (հայերեն և անգլերեն) 675

Հավելված (սուլթանների, պատրիարքական, ոչանների, վեզիրների, Մեջլիսի հայ երեսփոխանների ցուցակներ, վարչատնտեսական ցանկեր, ցուցակներ) 684

Անվանացանկ 714

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայատառ թուրքերեն գրականության տարիների մեր ուսումնասիրությունը մեզ բերեց Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանում արևմտահայության ունեցած բազմակողմանի նյութի ուսումնասիրության հանգրվանին:

Հուսով ենք, որ մեր ուսումնասիրությունը կնպաստի ավելի լավ ծանոթանալ Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության կյանքի որոշ կողմերին: Մենք այս գրքով ցանկանում ենք տարիների մոռացության մշուշից վեր հանել հազարավոր հայ երախտավորների անունն ու գործը: Առանց նրանց անհնարին է պատկերացնել արևմտահայությունն ու նրա մշակութային կյանքի զարգացումը, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության կյանքի շատ ու շատ ոլորտներ, նրանց գոյության, զարգացման պատմությունը և իրական ուսումնասիրությունը:

Հուսով ենք, որ մի օր Օսմանյան կայսրության այսօրյա թուրք ժառանգները կվերանայեն իրենց պատմությունը, խղճի խայթով կմտածեն մարդկության դեմ իրենց գործած ամենամեծ ու բարբարոս մեղանչման մասին...

Հեղինակը մեծագույն պատասխանատվությամբ է վերաբերվել օգտագործված, մինչ օրս հրատարակված ու անտիպ, ձեռագիր նյութերին, տարբեր լեզուներով, տարբեր ազգերի հեղինակների հրատարակություններին ու առանձին մարդերին:

Երախտագիտության մեծ զգացումով ենք վերաբերվել մեր ուսումնասիրության մեծ ու փոքր, բոլոր «հերոսներին», նրանց ունեցած ավանդին:

Այս գիրքը խոնարհանքի տուրք է բոլոր երախտավորների, ոմանց անթաղ, լուսավոր շիրիմների, նրանց պայծառ հիշատակի առջև:

Թող հարատևի Թուրքիո Հայոց Պատրիարքությունը, որի հիմնադրման 550-ամյա հոբելյանին է նվիրված այս հրատարակությունը:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Օսմանյան կայսրությունում մեծ է եղել հայերի դերը կյանքի ամենատարբեր ասպարեզներում: Պալատական, փաշայական բարձրաստիճան պաշտոններ, դիվանագիտական կարևորագույն ծառայություններ, մշակույթի տարբեր ճյուղերից՝ թատրոն, երաժշտություն, կերպարվեստ, լուսանկարչություն, նաև՝ գիտության տարբեր ճյուղեր, բժշկություն, դեղագործություն, գրական թուրքերեն լեզվի կազմավորում ու զարգացում, լուսավորական, ինքնուրույն և թարգմանական գրականության ու լրագրական մշակույթի ձևավորում, եվրոպական առաջավոր ու հեղափոխական գաղափարների ներթափանցում ու տարածում, արհեստներ, վաճառականություն, սեղանավորություն, առողջապահություն, առևտուր, գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության զարգացում, նոր բնագավառների կազմավորում, տպագրություն ու հրատարակչական գործ իր տարբեր դրսևորումներով, և այլն:

Այս խնդիրներին են նվիրված տարբեր լեզուներով հայ, թուրք, եվրոպացի հեղինակների բազմաթիվ կարևոր աշխատություններ, միմյանցից տարբեր մոտեցումներով ու հետաքրքրության տարբեր շրջանակներով, ուսումնասիրության զանազան տեսանկյուններով և միտումներով: Մենք խորին երախտագիտությամբ ենք օգտվել այդ հեղինակների հիմնարար ու փոքրածավալ, բազմալեզու ուսումնասիրություններից, ժամանակակիցների գործերից, հոդվածներից:

Մենք նպատակահարմար ենք գտնում այս ուսումնասիրությունը ներկայացնել հիմնականում ութ ոլորտների, որոնցից մի քանիսն այնքան շաղկապված են միմյանց հետ, որ նրանց բաժանումը որոշ չափով արհեստական կլինի: Երբեմն նույն անձին կարելի է ներկայացնել մի քանի բնագավառներում, որոնցից յուրաքանչյուրում նրա ունեցած ավանդը նշանակալի է եղել: Խառնաշփոթ չստեղծելու, նաև մեր չկրկնվելու համար, գերադասել ենք տվյալ անձի մասին խոսելիս ներկայացնել նրա վաստակը, մեկտեղելով տարբեր ասպարեզներում նրա ծառայությունները, երբեմն նույնիսկ իրարամերժ թվացող: Մենք հիմնականում չենք անդրադարձել զուտ հայկական միջավայրի տարբեր բնագավառներին իրենց գործը, ծառայությունն ու ավանդը բերած վաստակավոր, երևելի անձանց: Այդպիսիք շատ-շատ են եղել: Նրանցից ոմանք անկախապես ազգանվեր գործունեություն են ունեցել, մեծագույն բարերարներ են հանդիսացել, միլիոններ ներդրել հայկական տարբեր բարեխնամական, կրթական հաստատությունների հիմնադրման ու նրանց հետագա գործունեության ապահովման համար: Նրանցից ոմանք հայկական առաջին խել ջարդերի օրերին փակել են իրենց գործերը Թուրքիայում, տեղափոխվել Ամերիկա, Եվրոպա, սակայն շարունակել են բարեգործություններ անել հայրենի երկրում: Իհարկե, նրանցից շատերի գործունեությունն առնչվել է կայսրության թուրք և այլազգի հպատակների խնդիրների հետ, սակայն առաջ-

կիրեն միտված չեն եղել կայսրության ընդհանուր ծրագրերի զարգացմանը, այլ սահմանափակվել են արևմտահայ իրականության շրջանակով, ազգային տարբեր նպատակների, կրոնադավանաբանական, շինարարական, կենցաղային, կրթական, մշակութային ու արհեստակցական, մի խոսքով՝ համայնքային մեծ ու փոքր խնդիրներով, բառիս ամենալայն իմաստով:

Այս ամենին մենք կանդրադառնանք առանձին երևելի անձանց մասին մեր հետագա շարադրանքներում: Այս գրքում կենսագրությունների շարք ներկայացնելը (նույնիսկ արդեն հայտնի անձանց) թույլ է տալիս որևէ բնագավառում նրանց մինչ օրս ունեցած, սակայն անտեսված, մոռացված կամ չնկատված նպաստի վերհանմամբ, դրանց արժանագրմամբ, հնարավորինս այն լիարժեք ներկայացնելու միտումով: Մենք հիմնականում հպանցիկ կերպով նշել ենք նաև նրանց կատարած զուտ հայանպաստ կարևոր գործերը ևս (եկեղեցի, վանք կառուցել, վերակառուցել, վարժարան հիմնել և այլն), շեշտը դնելու համար ավելի ընդհանուր, ողջ Օսմանյան կայսրության գոյության ընթացքում մեծ ընդգրկում ունեցող երևույթների վրա:

Ուսումնասիրության մեջ որոշ օտար անուններ, շքանշաններ, կոչումներ, աստիճաններ ու տիտղոսներ հիմնականում լատինատառ են ներկայացվել: Խուսափել ենք ներկայացնել հայերեն լեզվով կամ թարգմանաբար: Մեր կարծիքով այն խառնիճաղանջության, տառադարձումների պատճառով սխալների, աղավաղումների պատճառ կդառնար: Մանավանդ որ այսօր ամենահայտնի մարդկանց, քաղաքների անունները անգամ բազմաթիվ տարընթերցումներով ենք հանդիպում: Մենք նկատի ունենք Օսմանյան կայսրության պաշտոնյաների բազմաստիճան տիտղոսները (բեյ, բեյլերբեյ, աղա, փաշա, վեզիր, սադրազամ, խեդիվ և այլն): Գալով զինվորական կոչումներին (միրալայ, մյուշիր, միրլիվա, միրիման և այլն), սրա թարգմանել ենք միայն հարյուրապետ և հազարապետ կոչումները, քանզի մնացյալի դեպքում կոչումների (անունների և իմաստի) ժամանակի ընթացքում կատարված փոփոխությունները և վերանվանումները ընթերցողին շփոթության մեջ կգցեին: Նույն տրամաբանությամբ ենք հիմնականում վերաբերվել վարչատնտեսական բաժանումների օղակներին ու դրանց պաշտոնյաների անուններին (գայմագամ, վալի, գազա, դաղի և այլն): Դրանցից ոմանց լատինատառ գրելաձևը մեզ համար փրկարար օգնակի դեր է կատարել, թույլ տվել խուսափել հնարավոր մի շարք անճշտություններից: Կոստանդնուպոլսի մասին խոսելիս օգտագործել ենք հիմնականում Պոլիս (Կ.Պոլիս) անվանումը, որն արևմտահայության համար շատ ավելի հարազատ է եղել քան մյուս անվանումները (Կոստանդինիյե, Տերսաադեթ, Ասիթանե և այլն): Ստամբուլ ևս հաճախ է հանդիպում մեր ուսումնասիրության մեջ, մանավանդ երբ թուրքական միջավայրի մասին է խոսքը: «Արևմտյան Հայաստան»-ի հետ մեկտեղ կարելի է հանդիպել «արևելյան վիլայեթներ, անատոլիական նահանգներ» անվանումներին, որը չշեշտելով հանդերձ այդ տարածքների հայերի պատմական հայրենիքը հանդիսանալու փաստը, ձգտում է միավորել, պարզ ու հասկանալի ներկայացնել այս երկու անվանումներն օտար ընթերցողների համար: Վերջիններիս համար այն հաճախ որպես երկու տարբեր հասկացություններ է ընկալվում, մինչդեռ այսկերպ հաստատում ենք, որ խոսքը Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող Արևմտյան Հայաստանի մասին է: Որոշ քաղաքների անվանումների դեպքում նախընտրել ենք տալ դրանց ավելի հայտնի

ձևերը (օրինակ, Պրուսայի փոխարեն տրվում է Բուրսա անվանումը և այլն):

Գալով տեղանուններին, անուն-ազգանուններին, ապա այն անունները, որոնք ունեն արդեն իրենց հաստատված, ավանդական գրելաձևերն արևելահայերենում՝ թողել ենք նույնը: Մնացած դեպքերում նախընտրել ենք արևմտահայերեն հնչողությամբ ձևերը (Ալիքսանյան, Փափոլիչ, Բիլեզիկճյան, Ճանճի օղլի, Դեմիրճիբաշը, Մեհպար, Յափուճյան և այլն):

Մենք մեծապես օգտվել ենք վերջին տասնամյակում հրատարակված ուսումնասիրություններից ու նրանցում առկա լուսանկարչական հարուստ նյութից: Հիմնականում նկատի ունենք ժամանակակից պոլսահայ նշանավոր գիտնականներ Բարս Թուղլաճիի (Բարսեղ Թուղլաճյան), Կարո Քյուրքճյանի, Արսեն Յարմանի մեծածավալ, արժեքավոր, նկարազարդ շքեղ ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև Րաֆֆի Փիրբարալի բացառիկ հնատպերի ամսագրերը, անուղղային հրատարակությունները, որի համար մեր խորին երախտագիտությունն ու հիացումն ենք արտահայտում:

Մենք անսահման երախտապարտ ենք մեր գլխավոր խմբագրին՝ եղբորս, մատենագետ Արմեն Տեր Ստեփանյանին, համալսարանական դասընկերուհու, թարգմանչուհի Ռոզա Լուսպարյանին, պոլսահայ ճնուշախավաք Դ.Միրիջանյանին, համակարգչային մասնագետ Վահրամ Մանուաջյանին, մեր հրատարակիչներին ու հրատարակության հովանավորներին:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

անգլ.-անգլերեն
ա. -առաջ
ա.թ - առանց թվականի
Արտ.- արտոնատեր
արք.-արքեպիսկոպոս
Բ.Դուռ - Բարձր դուռ, կառավարություն
բժշկ. - բժշկական
ԳԱԹ-Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարան
գլխ. - գլխավոր
դ. -դար
էջ. - էֆենդի
ընկ. – ընկերություն
թ. – թվական
թթ. թվականներ
խոալ.- խոալերեն
խմբ. - խմբագիր
հ. – հետո
հ. – հայերեն
հազ. – հազար
հթ – հայատառ թուրքերեն
ՀՀ ԳԱԱ -Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
ՀՄԸՄ – Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն
ՀԲԸՄ – Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն
ՄՄ-Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան
վաճ. - վաճառական
վրդ.- վարդապետ
տպ. – տպարան
օսմ. (լիրա) – օսմանյան
փ.ա. - փողերանոցի անօրեն

Առաջին Պատրիարքանիստ եկեղեցին (1461թ.)

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոստանդնուպոլիսը 360-ական թվականներին Արևելյան Հռոմեական կայսրության կենտրոնն էր: Այդ թվականին, երբ Ներսես Ա արքեպիսկոպոսը աքսորվում է Մարմարա ծովի Իշխանաց մի փոքրիկ կղզի, ենթադրվում է, որ Կոստանդնուպոլսում արդեն այդ ժամանակ հայկական փոքրաթիվ գաղութ է գոյություն ունեցել: Ավելի վաղ, 250թ. հայազգի սուրբ Մինասը իտալական Տոսկանայի շրջանում և 284թ. սվազցի ս.Վլասը, ս.Միհնոնը, ս.Մակարը արդեն հայտնի էին քրիստոնեական աշխարհին[1]:

386 թվականին, երբ Հայաստանը բաժանվում է Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև, Փոքր Ասիա են գաղթել որոշ թվով հայեր: Բյուզանդիայում ծագումով հայ կայսրերի[2] և կայսրուհիների, մասնավորապես Վասիլ Ա.Արշակունու և Մորիկ կայսեր գահակալության շրջանում հայ գաղթականները հաստատվել են հիմնականում Թրակիայում: Բյուզանդական քաղաքական շրջանակները ջանում էին, որպեսզի հայ ազնվականությունն ու մարտունակ ուժերը հեռացվեն Հայաստան աշխարհից: Երբ հայազգի Հովհաննես Բ կաթողիկոսը 565-574 թթ. պարտվում է պարսիկների կողմից, մի խումբ հայերի հետ գալիս և հաստատվում է Կոստանդնուպոլսում[3]:

---

1 Հայաստանից 250թ. Իտալիա հասած ս.Մինասը Եվրոպայի երկրներում քրիստոնեության տարածման հրախտավորներից է եղել: Ֆլորենցիայում նրա անունով եկեղեցի կա: Աշխարհում ս.Վլասի անվամբ մինչև բան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր կան: Նա քաղաքների հովանավոր սրբերից է (օր. Դուբրովնիկի, որի նրա անունը հնչում է՝ **ս.Վլախո**): Բնականաբար այս անունը ֆրանսերեն և խոսրերեն լեզուներով տարբեր կերպ է հնչում, սակայն խոսքը նույն սվազցի, մարդկանց և կենդանիներին բժշկող հայորդու և սրբերի շարքն անցած նահատակ-ճգնավոր եպիսկոպոսի մասին է: Նրա անվանակոչության օրը կաթոլիկ եկեղեցու օրացույցով՝ հունվարին է: Հայ եկեղեցին ևս նրան հիշատակում է հունվար ամսին: Արամ Յարմանը ոչ միայն գրել է նրա մասին թուրքերեն *Sivaz* գրքում (2008), այլև կարողացել է փնտրել, գտնել տարբեր ժողովուրդների կողմից սիրված այս սրբի գերեզմանատարը Սվազում: Արաբերեն դեղագրերի արձանագրություններով ու հավանաբար ձևի փոփոխմամբ տապանաքարը գտնվել է Սվազի Բոլոքճյան մզկիթի մուտքի աջ կողմում, մատուցարանական երկու տապանաքարերի միջև: Մեզանում 13-րդ դարի հայ ճարտարապետ **Գալուստ կամ Գեղակ (13-րդ դ., որդի Արդավանի)**-ի գործն է: Սվազի ս.Աստվածածին եկեղեցում է գտնվում Դանիշմենդների շրջանում ապրած սվազցի հայ **ս.Թեոդորոսի** գերեզմանը (Sêu Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, İst., 2008, էջ 272-273, 203-204): Հայտնի է, որ 1851թ. Պառնի Ալիշանն այցելել է Կեսարիայի մոտակայքի Սամսուս քաղաքին կից **ս.Բենեդիկտոս** գյուղը, խոնարհվելու այնտեղ հանգչող հայազգի սուրբ մի հրաշագործ անձի՝ **ս.Միհնոնի** աճյունին: Ալիշանն այնուհետև այցելել է Բեզքիայի Գանդ քաղաքը, որ թաղված է **ս.Մակար** հայազգի եպիսկոպոսը: Այս պատմական անձինք կաթոլիկ եկեղեցու կողմից սրբերի շարքն են դասվել:

2 **Հերակլ (575-641), Ֆիլիպիկոս Բարդանես (711-713), Լևոն Ե Հայ (813-820), Արտավազդ (742-), Վասիլ Ա (812-886), Լևոն Զ (886-912), Կոստանդին Է Ծիրանածին (913-959), Ռոմանոս Լեկապենոս (914-944), Նիկեփոր Փոկաս (912-969), Հովհաննես Չմշկիկ (925-976)**: Բյուզանդիական գահին են բազմել ծագումով հայ 11 կայսրեր ու 9 կայսրուհիներ:

3 866թ. Կեսար Վարդասը վերաբացել է Կոստանդնուպոլսի Մագնավրիա համալսարանը, որը 863թ. սկսյալ ղեկավարել է **Լևոն Փիլիսոփան**: Կարծիքներ կան, որ հայտնի մաթեմատիկոս **Լևոն** (790-869թթ.), փիլիսոփա **Բարդաս** (810թ.) և **Հովհաննես Է** (867թ) քերականագետը անձնային հայկական ծագում են ունեցել: Դ դարում հայազգի **Պարույր Հայկազն (Պրոյերեսիոս)** իր դարի ամենալայն հռետոր արժանացել է, որ Հռոմում կանգնեցնեն նրա արձանը հետևյալ մակագրությամբ՝ «Թագուհին քաղաքաց՝ թագավորի ճարտարին»: Ոչ միայն բյուզանդական արքունիքում, բանակում, այլև եկեղեցում հայազգի առաջնորդներ են եղել: Հայտնի է ավելի քան 20 պատրիարք բյուզանդական բանակի հրամանատարությունը վարած **Հովհաննես Կուրկուաս** զորավարի հայկական ծագման մասին: Նույն այս

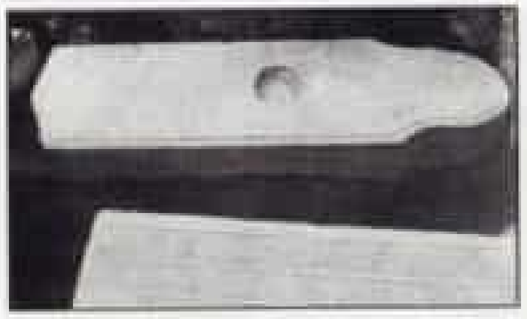

Ս.Վլասի գերեզմանաքարը Բալուքլի Սերբաստի մատուռի աջ կողմում (Սկաշ)

1360թ. Ղալաթիայում գոյություն ուներ ս.Սարգիս հայկական եկեղեցին, որը հետագայում, 1430 թվականներին, անվանափոխված է ս.Գրիգոր Լուսավորչի: Առաջին անգամ այդպիսի անունով այն հիշատակվում է 1440 թվականին:

Երբ 1453թ. մայիսին, օսմանյան 7-րդ սուլթանի, Մեհմեդ Բ-ի կողմից գրավվեց Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը, այնտեղ ապրում էր 125 հազար հունական բնակչություն[4]: Սուլթանին տրվեց Ֆաթիհ (գրավող, հաղթող) մականունը:

15-18-րդ դարերում Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայությունը սոցիալական ու ֆիզիկական անասելի հետապնդումների և բռնի ուծացման է ենթարկվել: Արդյունքում եղել է հայերի արտահոսք դեպի Ղրիմ, Լեհաստան, Ռումինիա, Հունգարիա, Ֆրանսիա և այլ երկրներ: Թուրքիայի, Պարսկաստանի նվաճողության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների գլխին դամոկլյան սրի նման միշտ էլ կախված է եղել ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը: Մեհմեդ Գ-ն (1595-1603) առանց մի լուրջ պատճառի հրամայեց ոչնչացնել 700 քրիստոնյաների[5]: Հայտնի է, որ Սելիմ Ա-ի (1512-1520) հրամանով սպանվել են 40 հազ. շիիներ՝ հիմնականում քրդեր: Ձգտելով իրականացնել իր՝ «մեկ պետություն, մեկ ժողովուրդ, մեկ կրոն» գաղափարը, Սելիմ Ա-ն պատրաստվել էր բնաջնջել նաև կայսրության բոլոր քրիստոնյաներին: Կրոնական առաջնորդին՝ շեյխ -ուլ- իսլամին հաջողվում է փոխել այդ որոշումը, համոզելով սուլթանին, որ Թուրքիայի համար շատ ավելի օգտակար կլինեն նրանցից յուրաքանչյուրից շնչահարկ վերցնել[6]: Որպեսզի մահմեդականը քրիստոնյա սպաներ՝ նրան ոչ մի պատճառ պետք չէր: Երբեմն թուրքաշատ վայրերում մահմեդականացած քրիստոնյաները երկու անուն են ունեցել, թուրքական և իրենց՝ խիկականը: Տանը, ընտանիքներում իրենց լեզվով էին խոսում, իսկ դրսում՝ միայն թուրքերեն: Գյուղերում գաղտնի հայ քահանաներ են հրավիրել, որոնք գաղտնի մկրտություններ, պսակ են կատա-

Հովհաննես Կոլոտը փոխադարձ է վերադարձում Թրակիայում հայերեն լեզվով գրված մի Ավետարան: Հայ-բյուզանդական մշակութային հարաբերությունների արտահայտություններից է «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսը, որը առնչվել է հայկական միջավայրում, որ ասես են հայկական տեղանունները: Էպոսի հերոսներից շատերը ծագումով հայեր են: Էպոսում պահպանվել են հայկական ժողովրդական երգեր: Շատ ավելի հայտնի է հայկական ազդեցությունը ճարտարապետության, եկեղեցաշինության, մանրանկարչության ասպարեզում:

4 Երբ սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհի 2-րդը շրջապատել էր Կոստանդնուպոլիսը, Հռոմի պապի ներկայացուցիչ կարդինալ Իսիդոր Ռուսը բյուզանդացիներին առաջարկել է ընդունել կաթոլիկություն, փոխարենը խոստանալով ռազմական օգնություն: Բյուզանդական մի իշխան, Լուկաս Նոտարաս անունով հայտարարում է. «Ավելի լավ է Պոլսում տեսնել թուրքական չալմա, քան թե պապական վեղար»: Նա դավանում է քաղաքի անձնվիրաբար հակվող մասերի տեղը, որը, ասում են, նաև Թոփերի միջնամաս ամենամոտ ավելի մոտ էր, ու սուլթանը գրավում է Կոստանդնուպոլիսը: Քաղաքն ավերված է, բնակչությունը կոտորված են: Քաղաքի գրավման հաջորդ օրն իսկ սուլթանը հրամայում է կախել դավաճան Լուկաս Նոտարասին ու որդիներին: Երբ բյուզանդական իշխանը խնդրում է առաջինն իրեն կախել, Մեհմեդ Բ Ֆաթիհը պատասխանում է. «Հայրենիքի դավաճանը նախ պիտի տեսնի իր զավակների մահը, կանգնած տեղի և հետո ինքը մահանա»: Ոչ ոք դավաճաններին չի ներում, նույնիսկ եթե նրանք մեծագույն բարիք են արել իրենց կայսրին:

5 Գրիգոր Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն*, Երուսաղեմ, 1915, էջ 10 (Այսուհետև տես՝ Գ.Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն...*):

6 Լեո, *Հայոց պատմություն*, Երևան, 1946, հ. 3, էջ 175:

րել ու հանգուցյալ ճանապարհել: Ահա մեր ժողովրդի թուրքախոս այս հատվածի համար է ծնունդ առել հայատառ թուրքերենը՝ որպես արևմտահայության ինքնապահպանման ու ուծացման դեմ պայքարի միջոց, հաղորդակցման միջոց ոչ միայն հայերեն չիմացողների, թրքալեզու դարձածների, այլ նաև մասամբ հայերենին տիրապետողների համար:

Մահմեդականներն անսահմանափակ իրավունքներ ու առավելություններ ունեին «անհավատների» նկատմամբ: Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի համար ահավոր սպառնալիք էր բռնի մահմեդականացումը: Հրաժարվելու դեպքում նրանք անասելի տանջանքների էին ենթարկվում, ամորձատվում, այրվում խարույկների վրա[7]:

Հայկական բնակչության վրա դրված էին շուրջ 100 տեսակ հարկեր, որոնք հավաքվում էին ամենադաժան ձևերով[8]: Եթե որևէ մեկն ուներ տասը որդի, նրանց բոլորից էլ հարկ էր գանձվում՝ նույնիսկ եթե նրանցից որևէ մեկը գնար: Ամենուր ավազակներ էին, ամենուր թալան, կոտորած ու բռնություն էր,- գրում է Սիմեոն Լեհացին[9]:

7 Գրիգոր Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն...*, էջ 15: Բռնի մահմեդականացումը մաս է կազմել Օսմանյան կայսրության հպատակների նկատմամբ ունեցած քաղաքականության: Եղել են հարկադրված, իսկ հազվագյուտ դեպքերում՝ ինքնակամ իսլամացման դեպքեր: Վերջիններիս մասին հայկական մամուլը ցավով տեղեկացրել է, թե այսինչ գավառի այսինչ գյուղում մեկ կին, այսինչ անվամբ իսլամ է ընդունել ու դարձել այսինչ անունով: Եղել են նաև հազվագյուտ, հակառակ դեպքեր, որոնց մասին ևս տեղեկանում ենք մամուլից: Պարզ է, որ եղել են առավելություններ, հարկերից են ազատվել, երբ ընդունել են իսլամ: Սակայն եղել են դեպքեր, երբ մարդը մահմեդականությունն ընդունելուց հետո վերադարձել է քրիստոնեության գիրկը: Սա թուրքերի կողմից ողջունվել է խիստ պատժով՝ Գլխատել են նրան, գլուխը գցել ծովը, իսկ անգլուխ մարմինը՝ թաղել: Ահա այդպիսի մի անգլուխ մարմնի՝ Հովակիմ Ճանապետ Թավարջյանի դամբանաքարը կա Ս.Փրկիչ հայկական ազգային հիվանդանոցի հավաքածուում: 22 տարեկան այս երիտասարդին գլխատել են 1843 թվականին: Արամ Յարմանի գրքում բերված է Լորդ Ստրատֆորդ Քենինգի հուշերն այս մասին, երբ 1843թ. նա դեսպանների բաժն փորձել է ձեռնարկել, որպեսզի այս օրենքը վերացվի: Իսկ առիթը՝ ծխնավաճառների շուկայում գլխատված երիտասարդի դեպքի զուգադիպությունն է եղել:

8 Լևոն Վարդան, *Հայերը Օսմանյան և Պարսկական կայսրություններում մեջ ԺԵ-Ի դար*, Երևան, 2004:

9 Սիմեոն Լեհացի, *Ուղեգրություն*, Վիեննա, 1936, էջ 153-154: 1519թ. Սելիմ Ա սուլթանի հրամանագրով մինչ այդ անկախ տոհմական ու աշխարհական տները, արյան հարկ կոչվածը, դեվշիրմե՝ մեծագույն աղետ դարձավ նվաճված ժողովուրդների համար: Ոչ միայն պոկում տանում էին տան հացին, տղամարդուն, ժառանգին, աշխատողին, այլև նրան մահմեդականացնելով ու ծայրահեղ մոլեռանդ հակաքրիստոնյա կրթություն տալով, նրանցից ենիչերական զորախմբեր կազմելով՝ արյունախում հրոսակներ էին դարձնում, ուղղելով նրանց ծնող ժողովուրդների դեմ: Դևշիրմե բաժնեհարկի ապստամբության շրջանում հայերի առջև բռնի մահմեդականացման խնդիրն էր դրված: Ըստ ավանդության այդ շրջանում, Երզնկայի շրջանի հայաբնակ գյուղերի մի մասի կրոնական ու աշխարհիկ պետերը փոխվելու 2 ուղիներից նախընտրում են ընտրել դավանափոխման ոչ թե թուրքանալու, այլ քրդանալու, քանի որ քրդերից նկող ներանտական ավանդույթներով մեր ժողովրդին ավելի մոտ, ու նրանց հակարթրք մտայնությամբ հարևան ալևիների դավանանքն ընդունելու միջոցը: Քահանաներն էլ դառնում են փիր՝ կրոնական պետեր: Այսպիսով մեծ մասամբ խիստ գաղտնի, ծայրագույն խնամքով, քաղաքներում սրբությամբ պահել են հայկական ձեռագրերը, սերնդեսերունդ այն փոխանցելու խիստ պատվիրանով: Որոշ գյուղեր ժամանակի ընթացքում իրապես դավանափոխ են եղել, թուրքացել, հետագայում, հայկական ջարդերի ժամանակ, նույնիսկ արյունառուշտ հակահայ դրսևորել իրենց: Այդպիսի մի սահմռկեցուցիչ օրինակ է բերում Գառնիկ Ստեփանյանն իր «Երզնկա» գրքում: Այն ամենամեծ ու զուտ հայաբնակ Ձիմինի, 10 000 բնակիչ ունեցող գյուղի պատմությունն է: Ոչ մի այլ վայրի թուրքեր այնքան մոլեռանդորեն հայ չեն կոտորել ու թալանել, որքան 200 տարիներ առաջ հայկական նախահայրեր ունեցող այս ջիմինցիները: Քրդացած որոշ գյուղեր ու դրանց բնակիչներ եղեռնի ժամանակ քիչ հայերի չեն փրկել, հովանավորել:

Պատմական, աղյան հիշողությունը պահպանած որոշ գյուղեր այսօր էլ կարելի է հանդիպել, քաղ որ դրա արտահայտություններից լինի թևվող հացի վրա խաչ անելը... Որոշ գյուղեր էլ, առերես ընդունելով մահմեդականություն, ժամանակ առ ժամանակ գիշերով, գաղտնի հայ քահանաներ են հրավիրել, որոնք մկրտության, պսակի ու հանգուցյալին ճանապարհելու ծեսեր են կատարել, իսկ բնակիչներն իրենք՝ երկու անուն են ունեցել՝ մուսուլմանական և գաղտնի՝ հայկական: Բնականաբար այն շրջաններում, որ տիրել է բռնությունը, դաժանությունները, հայերեն խոսելու, կրոնափոխ չլինելու համար կտրել են մարդկանց

[library stamp]

Թուրքական ֆեոդալները հանդուրժում էին քրիստոնյաներին և հրեաներին լոկ այն բանի համար, որ նրանցից անհամեմատ մեծ օգուտ ունեին, քան իրենց հավատակիցներից: Նրանց թույլ էին տալիս ապրել ճիշտ այնպես, ինչպես դա արվում էր ոչխարների ու մեղուների համար՝ նրանց կաթի և մեղրի դիմաց, - գրում է 17-րդ դ. ֆրանսիացի հեղինակ Միշել Լը Ֆեբրը [10]:

Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ են անդրադարձել Օսմանյան կայսրության հպատակության տակ գտնվող ոչ թուրք ազգերի իրավազուրկ վիճակին, նրանց դեմ ուղղված տարբեր հալածանքներին: Բազմաթիվ աղբյուրներ կան քրիստոնեական եկեղեցիները ավերելու, թալանելու, մզկիթների վերածելու կամ մի ժողովրդից վերցնելով մյուսին հանձնելու մասին: Երբեմն, երբ մզկիթների շինարարության համար քրիստոնյաներից գանձվող գումարները չեն բավարարել՝ հրաման է արձակվել քրիստոնեական եկեղեցիների ավերման մասին: Համայնքների առաջնորդները եթե հասցրել են, ապա լրացուցիչ գումարների, կաշառքի շնորհիվ երբեմն կարողացել են փրկել այս կամ այն եկեղեցին ավերումից, կամ՝ շարունակել դրանց վերակառուցումները: Երբեմն եկեղեցիները քանդվել են այն պարզ պատճառով միայն, որ իրար թե մի վայրում երկու եկեղեցուց ավելին ունենալն արգելված է եղել:

Մի քիչ այլ է եղել հայերի վիճակը Կ.Պոլսում, ուր համեմատաբար ավելի ազատ են իրենց զգացել: Այստեղ նրանք անհամեմատ քիչ են ենթարկվել ֆիզիկական ոչնչացման և տեղահանությունների: Այս հանգամանքի շնորհիվ Կ.Պոլիսը դեպի իրեն է գրավել կրոնական ու մշակութային բազմաթիվ գործիչների ոչ միայն Արևմտյան, այլ նաև Արևելյան Հայաստանից: Կ.Պոլիսը համախմբել է բազմաթիվ հանրահայտ հայերի, որոնք իրենց գործունեությամբ նշանակալի ավանդ են ունեցել Օսմանյան կայսրության գրականության, մշակույթի, գիտության, առևտրի, արդյունաբերության և կյանքի այլ բնագավառների զարգացման մեջ:

Իր նոր մայրաքաղաքի վերաբնակեցման նպատակով սուլթան Ֆաթիհը բազմաթիվ հայերի տեղահանեց ու բերեց Կ.Պոլիս: Մայրաքաղաքի գրավումից մի քանի ամիս անց, աշնանը, Կ.Պոլիս հասան հայ վերաբնակների առաջին խմբերը: Սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհ Բ-ի և նրան հաջորդած տիրակալների օրոք Կ.Պոլիս բռնի վերաբնակեցվին հայեր՝ տեղահան-

լեցուները, այրել խաչքարերի վրա, անորձատել տապանագրերը: Որոշ ժամանակ հետո թուրքացել են, 10-ից մեկը մնացել, կամ գոնե՝ բուրքախոս դարձել ու բարոզն անգամ նրանց եկեղեցիներում թուրքերեն է հնչել, բանահյուսությունը մեջ հասած ննջչները՝ բացառապես թուրքերենով եղել: Ծննդյան, անուանության, մահվան արձանագրություններից, եկեղեցական կամ համայնքային մատյաններում մինչև տապանաքարերը եղել են հայատառ թուրքերեն: Նույնը՝ նամակները, հաշիվները, գրառումները, այն ամենը, ինչ պետք գրվեր: Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որոնք անցյալում ունեցել են իրենց վանքերն ու եկեղեցիները, աստիճանաբար անհայացել են և 19-րդ դարի կեսերին այդ վայրերում հայերի հետքն անգամ չի մնացել:

Նավանափոխությունը, հարկերը, ժամկետավորը մեծաքայն չափերներ են եղել մեր ժողովրդի համար: Բնարկի կային բացառությունները: Պաշտոնի գոհ դարձած պատանիներից շատերը դառնում էին զինվորական, պետական հայտնի գործիչներ, նույնիսկ վեզիրներ ու մեծ եպարքոսներ: Կանանց բացառությամբ, ապա առիթի դեպքում օգնում, հովանավորում էին քրիստոնյաներին, մեր դեպքում՝ հայերին, լուծում կայսեր խնդիրներ ու անգնահատելի ծառայություններ կատարում պալատում: Դրանց հիմնականում վերաբերում էին հայկական վանքերն ու եկեղեցիները քանդելուց փրկելուն, մյուս ազգերին փոխանցելուն ու նոր վերադարձնելուն, նոր շինությունների կառուցելու ու հնների վերանորոգմանը, տեղահանություններին, առանձին դեպքերին հովանավորելուն և այլն: Երբեմն եկեղեցի կառուցելու կամ այն ավերումից փրկելու համար հայերի կողմից այս կամ այն բուրք պաշտոնյային կաշառք տալու դեպքերը երբեմն հայտնի են դարձել ու «մեղավորները» պատժվել են: 1675թ. նման դեպք է արձանագրվել և 10 հազ. ոսկի կաշառք ստացած գլխավոր կայմակամ Հյուսեյն աղան մահապատժվել է:

10 Michel Le Febre, *Estat présent de la Turque*, Paris, 1675, p. 217; Տես՝ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 4, էջ 233:

ված Անկարայից, Կաֆայից, Եվդոկիայից, Ակնից, Կիլիկիայից, Արաբկիրից, Բաբերդից, Տրապիզոնից և բոլոր այն տարածքներից, որ գրավվել էին թուրքերի կողմից: Պոլսի անկումը կանգնեցնելու, ավելին՝ այն իրենց արժանավոր մահմեդական մայրաքաղաք դարձնելու, արհեստներն ու արվեստները ծաղկեցնելու նպատակով տեղահանվել ու բռնի վերաբնակեցվել են հրեաներ, քրիստոնյա ազգեր, մասնավորապես հայեր: Առանձնապես մեծ թվով արհեստավոր-հայեր բերվեցին Կ.Պոլիս: Նրանք հիմնականում 6 թաղերում են կենտրոնացել՝ Գումգափը, Եննիգափը, Սամաթիա և այլն: 1475 և 1479թթ. Կաֆից հայ գաղթականության նոր հոսք է եղել դեպի Կ.Պոլիս: Հաջորդ մեծ հոսքը կատարվել է 1554-77թթ. թուրք-պարսկական պատերազմների տարիներին: 1573թ. սուլթան Սելիմ Բ-ն մեծ թվով կեսարահայերի բռնի գաղթել է տվել Կիպրոս և հիմք է դրվել կիպրոսահայ գաղութին: 1577թ. սուլթան Մուրադ Գ-ն Նախիջևանից ու Թավրիզից հազարավոր հայերի քշել է դեպի Պոլիս: Առանձնապես մեծ թվով հայեր բերվեցին Կ.Պոլիս ջալալիների ապստամբության շրջանում՝ 16-17դդ. և նրանց թիվը հասավ ավելի քան 50 000-ի:

Թուրքական հայանի դիվանագիտությունը, որն անգամ ներագիտակցորեն իրեն զգացնել է տվել բոլոր ժամանակներում ու իրավիճակներում, չէր կարող միշտ աչքի առջև չունենալ ու հաշվել հույների Բյուզանդիոնի նախկին տերերը լինելու հանգամանքի հետ: Չմոռանանք, որ Պոլսի գրավման առաջին իսկ օրերից, թուրքական սուլթանների համար մտահոգման առարկա անհրաժեշտություն է համարվել մասնավորապես մայրաքաղաքի հունական ազգաբնակչությանը հակակշիռ ստեղծելու հանգամանքը: Սուլթանն այդ նպատակի համար էլ ոչ Անատոլիայից և գրավյալ այլ երկրներից դեպի մայրաքաղաք էր բերել տվել թյուրքական, մահմեդական այլ ազգերի: Մեհմեդ 2-րդը փառանգավոր և անհիմաստ համարեց քրիստոնյա բնակչության նման մեծ ուժի, իշխանության կենտրոնացումը մեկ անձի՝ այն է հունական Տիեզերական պատրիարքի ձեռքում, հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների վրա հունական գերիշխանությունը:

Նրա նպատակն էր ոչ հունական խավի, հայերի միջոցով քաղաքի բյուզանդական բնակչությանը հակակշիռ ստեղծել: Կ. Պոլսի գրավումից հետո սուլթանական հատուկ հրովարտակով հունական համայնքի (rum milleti) պատրիարք էր նշանակվել Գեննադիոս Սխոլարիոսը: Հունական համայնքը միավորում էր ոչ միայն հույներին, այլև ուղղափառ եկեղեցուն պատկանող բոլոր մյուս հպատակներին ևս՝ բուլղարներին, սերբերին, ռումինացիներին, վալախներին և ընդհանրապես կայսրության ամբողջ քրիստոնյա բնակչությանը:

Կ.Պոլսի գրավումից հետո արևմտահայության կյանքում ամենամեծ իրողությունը սուլթան Մեհմեդ Բ-ի հրովարտակով 1461թ. Կ.Պոլսում Հայկական պատրիարքական աթոռի հաստատումն էր: Բուրսայից բերված Հովակիմ եպիսկոպոսը (1398-1478) դարձավ առաջին Կ.Պոլսո պատրիարքը 1461-1478 թվականներին: Նրա հոգևոր, քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն լուսավորչական հայերի, այլև վրացի, ալբան, ասորի, ղպտի, հաբեշ միաբնակ ուղղափառների վրա: Այս և հունական համայնքի բաժանումը հիմնվում էր պարզապես դավանանքի տարբերության վրա, առանց հաշվի առնելու ազգային առանձնահատկությունները, քանզի Դռնանը ժողովուրդներին բաժանում է ոչ թե ցեղային, այլ ըստ կրոնական առանձնահատկությունների: Պոլսի գրավումից 40 տարի անց հաստատվեց նաև հրեական համայնքը, որի կրոնական առաջնորդը՝ խախամ բաշին, բոլոր տնտե-

կետներից համապատասխան իրավունքներ ունեին վերահիշյալ հույն և հայ պատրիարքների հետ: Այս մասին են վկայում թուրք պատմաբաններ Ահմեդ Ռեֆիկը, Ա.Ուբիչինին[11]:

Հայոց պատրիարքական աթոռի (Սամաթիայի ս.Գևորգ եկեղեցում) հոգևոր, վարչական, քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր նաև վրացի, աղվան, ղպտի, ասորի, հաբեշ միաբնակ ուղղափառների վրա: Պոլսի առաջին հայ պատրիարք Հովակիմ եպիսկոպոսը հիշատակվում է նաև որպես Ֆիլիպպեի (Վառնա) եպիսկոպոս (1466): Դա նշանակում է, որ նրա իրավասությունների սահմանը հասնում էր մինչև Դանուբի ափերը, հավանաբար նաև նրան կցված են եղել Էդիրնեն, Պրուսան, Քյոթահիան[12]: Կրոնական այս երեք համայնքների համակարգն ավանդաբար մնաց հետագա դարերի ընթացքում՝ սուլթանների կողմից փորձելով այն ծառայեցնել իրենց նվաճողական նպատակներին և մյուս կողմից՝ օտար պետությունների ազդեցությունից հեռու[13], հլու հնազանդ պահելու համար: Բարձր Դուռը շնորհիվ իր վարած ազգամիջյան պառակտող քաղաքականության, միշտ կարողացավ հատակ քրիստոնյա ժողովուրդների միջև ժամանակ առ ժամանակ, ամենատարբեր միջոցներով ու առիթներով թշնամություն սերմանել, չթողնելով որ նրանք կարողանան միավորվել տիրապետող թուրք ազգի դեմ, սուլթանական պալատի ձեռքում պահելով կառավարման բազմաթիվ տեսանելի ու չերևացող թելեր:

Այսպիսի իրավիճակում պալատը կարողացավ ինքն ընտրել իր իշխանավորներին, պաշտոնյաներին, հետապնդելով միմիայն իր շահերը, ընտրելով լավագույններին, ամենահավատարիմներին, ամենատաղանդավորներին ու շնորհալիներին: Մանրազննին քննությամբ անցած երկրի ու գահի հպատակ ազգերից ընտրվածների մեջ իրապես հայերը ամենամեծ ու ամենածանրակշիռ մասն են կազմել: Մանավանդ, երբ նկատի ունենանք այն փաստը, որ դրանց մի մասը սուլթաններին են ծառայել տնտեսականորեն, գիտնականներով, արժանանալով բարձրագույն շնորհների, պարգևների, ընդհուպ՝ նրանցից ոմանք սիրելի են եղել սուլթաններին, ազատ ելումուտ ունեցել պալատում՝ ապացույց իրենց անտարակուսելի տաղանդների, հավատարմության, իրենց բնագավառում անմրցելիության:

Ուրիշ ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում պատրիարքարանի հաստատումը Կ.Պոլսում: Ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանն ունեին մեկ ընդհանուր հոգևոր հովիվ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, որի աթոռանիստը դարձել էր ս.Էջմիածինը, ուր հայրապետական աթոռը տեղափոխվել էր Կիլիկիայից 1441թ.: Քանի որ Էջմիածինը գտնվում էր Պարսկաստանի ազդեցության ներքո, ուստի Կ.Պոլսում հիմնելով պատրիարքական աթոռ, որը ենթարկվում էր սուլթանին՝ վերջինիս պիտի ենթարկեր նաև թուրքական տիրապետության տակ գտնվող արևմտահայությանը: Պատրիարքը ոչ միայն հոգևոր առաջնորդ էր, այլև հայերի ներկայացուցիչը կայսրությունում: Պատրիարքը հայերի համար պատասխանա-

11 Սիրունի Հ. (Ճոլոլյան), *Պոլիս և իր դերը*, 1965, Բեյրութ, էջ 204: Տես նաև՝ А.Убичини и П.де Куртейль, *Современное состояние Оттоманской империи*, С.Петербург, 1877, стр. 164.

12 1613թ. պատրիարքություններին կից շրջանների համար նոր բաժանում է եղել: Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը որպես գլխավոր, իր ենթակայության տակ է ունեցել մինչև Ակսաք (Փոքր Ասիա), Կոնիա, Քյոթահիա, (տես՝ Ա.Ալպօյաճեան. Կ.Պոլսոյ Պատրիարքութիւնն ու Պրուսայի, Էդիրնէի և Ռոդոսթոյի առաջնորդութիւնները: Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, 1909, էջ 209-214:

13 1441թ. Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո Սսի հայ կաթողիկոսական աթոռը հաջողվում է տեղափոխել ս.Էջմիածին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր պարսկական տիրապետության ներքո: Պոլսի հայ պատրիարքական աթոռը (այսինքն արևմտահայությունը) ենթարկվում էր Օսմանյան սուլթանական կառավարությանը:

տու էր Բարձր Դռան մոտ: Կ.Պոլսի հայ պատրիարքարանն ուներ որոշակի իրավունքներ և պարտականություններ սուլթանական պալատի նկատմամբ: 1764թ. հունիսի 3-ին հայոց պատրիարք Գրիգոր Պասմաճյանին տրված «բերաթ»-ի (հրովարտակ) համաձայն, որն իր տեսակի մեջ ամենաընդարձակներից էր, ասվում էր՝ «Կ.Պոլսի պատրիարքն իրավունք ունի որոշելու Անատոլիայի և Ռումելիի հայ ազգաբնակչության հոգևոր խնդիրները, ընտրելու կամ վտարելու առաջնորդներին, թեմերի ղեկավարներին»: Պատրիարքին էր պատկանում ամուսնությունների, բաժանությունների և քաղաքացիական այլ գործերում որոշիչ դերը: Պատրիարքն էր կարգավորում եկեղեցապատկան հողերի, կտակների, խնամակալության խնդիրները: Նա ուղարկում էր նվիրակներ՝ հավաքելու եկեղեցական տուրքերը, նվերները: Գավառներից ստացված բողոքները հանձնում սուլթանին կամ՝ նրա գրասենյակին: Պատրիարքը պատժում կամ երբեմն հասնում էր նրան, որ պատժել էր տալիս «մոլորյալ հայերին», որոնք հերետիկոսության ուղին էին բռնել: Պատրիարքն էր իրավունք տալիս մայրաքաղաքում եկեղեցիներ, վանքեր կառուցելու համար, ինչպես նաև դպրոցների, նախապատրաստական դասարանների, տպարանների բացման, գրքերի հրատարակության համար[14]:

Հայ պատրիարքները թեև օգտվում էին բազմաթիվ առավելություններից, սակայն հարկերից ու սուլթանին տրվող տուրքերից ազատված չէին: Նշանավոր հայագետ Ղուկաս Ինճիճյանը փաստում է, որ սուլթանական գանձարանին տրվող նվերներն ու տուրքերը որոշված էին հրամանագրով[15]:

Պատրիարքարանը որպեսզի սուլթանական գանձարանին մուծեր անհրաժեշտ հարկերն ու նվերները, ստիպված էր իր հերթին տարբեր հարկեր հավաքել թուրքահպատակ հայերից: Տուրքերից բացի պատրիարքը պարտավոր էր տարբեր առիթներով սուլթանին թանկարժեք նվերներ մատուցել[16]: Այսպես օրինակ, յուրաքանչյուր հոգևոր առաջնորդ հօգուտ պատրիարքարանի վճարում էր 600 դուրուշ, Անկարայից՝ 200, նույնքան՝ Թոքատից, Դիարբեքիրից, Ուրֆայից, Սեբաստիայից, Տրապիզոնից, Գյումուշհանեից և այլն[17]:

Սուլթանական պալատն իր պարտքն է համարել ցուցումներ տալ անգամ հայ հոգևորականների զգեստավորման խնդրում: Արտաքուստ այն նմանվելու էր օտար (կաթոլիկ) հոգևորականների հագուստներին[18]:

Գալով Երուսաղեմի պատրիարքարանին, ապա այն գտնվել է ծանրագույն պարտքերի և հունական կողմի անվերջանալի ոտնձգությունների թիրախում, որը շարունակվում է մինչ օրս: Տնօրինական սուրբ վայրերում, պաղեստինյան վանականության հիմնադիր ս.Եվթիմեոսի հայկական ծագումը և Սիոնի այդ սուրբ, կարևոր տարածքների հայկական համայնքին պատկանելու փաստը միշտ բախումներ է առաջացրել Երուսաղեմի հայ և հույն եկեղեցիների միջև: Թուրքական սուլթաններն իրենց հրովարտակով երբեմն կրկին ու կրկին հաստատել

14 *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 5, Եր., 1974, էջ 302-303, ինչպես նաև Фадеева И.Л., *Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм) XIX - начало XXвв.*, М., 1985, с. 7-9.

15 Ինճիճեան Ղուկաս, *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի*, Վենետիկ, հ. 5, էջ 117 (այսուհետև տես՝ Ինճիճեան Ղ., *Աշխարհագրութիւն*...):

16 Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր հ. 10716, *Թուրքիայի պատմություն*, էջ 25բ (այսուհետև տես՝ ՄՄ, ձեռ...):

17 Ինճիճեան Ղ., *Աշխարհագրութիւն*, հ. 5, էջ 117:

18 1845թ. մայիսի 7-ի հրամանագրի համաձայն հայ եպիսկոպոսները և վարդապետները կրելու էին մանուշակագույն [illegible] փակեղ, իսկ հայ քահանաները՝ սև չուխայի:

են այս փաստը, շնորհիվ հայ երևելիների միջնորդության ու լավագույն հարաբերությունների[19]: Այնուամենայնիվ, չնայած բոլոր հետապնդումներին ու մեծ տուրքերին, պատրիարքարանը և պատրիարքները կարողացել են խոշոր դեր խաղալ արևմտահայերի քաղաքական ու մշակութային կյանքում, հաճախ հանդես գալով որպես հայերի միակ պաշտպանը ընդդեմ սուլթանական իշխանության կողմից հետևողականորեն շարունակվող կամայականությունների ու բռնությունների: Թուրքիո հայոց պատրիարքական աթոռը տվել է բազմաթիվ երևելի անուններ[20], որոնք իրենց ողջ գործունեությամբ, կյանքի գնով պահպանել են այն, իրենց հոտի համար եղել հրաշալի հովիվներ, մեծ դիվանագետներ, ռազմավարականներ, անձնվեր հայրենասերներ, բանաստեղծներ ու գիտնական-աստվածաբաններ: Ու նրանց շնորհիվ է, որ պատրիարքական աթոռն իր մեջ ամփոփել ու մինչև մեր օրերն է հասցրել արևմտահայության հոգևոր, մշակութային շատ մասունքներ, գանձեր ու ավանդույթներ: Կ.Պոլսի հայ պատրիարքարանի գոյությունը վկայում էր ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև ողջ կայսրությունում հայ համայնքի ազդեցության մասին: Դրան մեծապես նպաստել է հայ համայնքի տնտեսապես ակտիվացումը՝ հայերի գործունեությունը որպես առևտրականների, արհեստավորների, արդյունաբերողների, բժիշկների, պալատական ծառայության մեջ գտնվող երևելի այրերի:

Եվրոպական գաղութային քաղաքականությունը, որի մի կարևոր մասը Հռոմի պապական իշխանության շահերն էր ներկայացնում, իր գործունեության կարևորագույն մասն էր համարում Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների «վերածնումն» ըստ իրենց շահերի: Դրա հիմնական պատասխանատուներից էին տարբեր եկեղեցիների ու ուխտերի ներխուժումը կայսրություն: Մեծ ու փոքր ժողովուրդներին իրենց տիրապետության տակ զգելու, նրանց բաժան-բաժան անելու քաղաքականությունը պիտի ծառայեցվեր նույն այդ ազգերի միջոցով Օսմանյան կայսրությունը միմյանց միջև բաժանելու նպատակներին: «Բաժանիր, որ տիրես»-ի քաղաքականությունը, որ արդեն իրագործվում էր սուլթանական տիրապետության կողմից հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ, այս դեպքում պետք է նրանց նկատմամբ օգտագործվեր նաև օտար պետությունների կողմից: Այդ նպատակի համար տրամադրված, օգտագործված տարեկան գումարներն անցնում են միլիոնավոր ֆրանկներից ու դոլարներից ու մի քանի հարյուր հազար անգլիական ոսկուց:

Կաթոլիկության տարածումը հայ ժողովրդի շրջանում՝ կործանարար հետևանքներ ունեցավ: Հայ կաթոլիկները հեռացան իրենց ժողովրդից, եկեղեցուց և շատ արագ ու դյուրին հակվեցին դեպի ուծացումը: Դրա վառ ապացույցներից է Լեհաստանի հայ գաղութի ճակատագիրը[21]: 16-րդ դարում այն բռնի կերպով ընդունել էր կաթոլիկություն և շատ շուտով այս

19 Տես՝ մուսուլմանական աշխարհի առաջին խալիֆների՝ Մուհամմեդի 638թ. տրված ֆիրմանը, որը հաստատվել է Օմարի կողմից 703թ., որը նշվել է ոչ միայն հայերի իրավունքը սուրբ վայրերի նկատմամբ, այլև դրանց դիմաց հայերից գանձվող տարեկան տուրքերի չափը: Տես նաև Սալաթինի հայերի իրավունքները հաստատող 1187-88թթ. հրովարտակը. *Des serviteurs fidèles. Les enfants d'Arménie au service de l'État turc.* Lyon, 2010, p.14-17. Կազմող՝ Սարգիս Եղիայան: Պահպանվել են Երուսաղեմում հայ, հույն, ղպտի ժողովուրդների իրավունքների հաստատման մասին տարբեր ժամանակներում տրված սուլթանական մի քանի հրովարտակներ: Սելիմ Ա Յավուզ սուլթանը 1517թ. Մատթեոս Ա (1509-1526) Պոլսո պատրիարքին տվել է Երուսաղեմի տնօրինական վայրերի հարյուրամյակներ շարունակ հայկական կալվածքներ հանդիսանալու մասին մի հրովարտակ (ֆերման):

20 Պոլսո հայոց պատրիարքների ցուցակը տես Հավելվածում:

21 1626թվականից մինչև իր կյանքի վերջը հայ ուղղափառական (եկեղեցիների միացման կողմնակից) եպիսկոպոս Նիկոլայ Թորոսովիչը (1604-1681) Լվով քաղաքում բռնի կաթոլիկացման է ենթարկել լեհահայերի հայոց գաղութը: Լեհաստանաբնակ հայազգի պատմաբան Սադոկ Բարոնչը (Պարոնյան, 1814-1892) իր լեհերեն

հսկա ու հարստագույն հայկական գաղութն անկում ապրեց, ուծացվեց: 1650թ. Միլանում հիմնադրվել է Թարսեղյան հայ հոգևոր միաբանությունը: Մեկ հիսնամյակ անց, Վենետիկի Մխիթարյանները ընդունել են կաթոլիկ եկեղեցու Անտոնյան ուխտը:

Կ.Պոլսո առաքելական հայ համայնքն այս քաղաքականության ամենադժնդակ հարվածը ստացողներից եղավ: Ուսումնասեր, եվրոպատենչ ու ամեն մի նորի, արդիականի սիրահար հայերը, հարուստներն ու գավառի ընչազուրկները, առանց երկար մտածելու, տեղի տվեցին ուսյալ, կիրթ, օտար միսիոներների հոգևոր ու «շոշափելի» գործունեությանը, հորդորներին, գայթակղություններին և, կարճ ժամանակ անց, 1831թ. Կ.Պոլսում հիմնվեց հայ կաթոլիկ համայնքը[22]: Արևմտահայ կյանքում կաթոլիկության ներթափանցման, տարածման ու հաստատման պատվարներից են եղել հիմնականում ֆրանսիական դեսպանները Պոլսում: Շառլ Ֆերիոլ Արժանտալի մարկիզը Պոլսում դեսպան է եղել 1699 թվականից: 1701թ. նա հայոց պատրիարքի և տեղի լատին եպիսկոպոսի հավանությամբ պատրաստել է հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների միաբանության դաշնագիր, որը և պիտի ներկայացվեր Հռոմի պապին: Ամեն ինչ գուցե հանդարտ ընթանար, սակայն ճիզվիտների առաջնորդ Բրաքոնի ընդդիմության պատճառով ոչ միայն դաշնագիրը չեղյալ համարվեց, այլև կրքերն այնքան սրվեցին, որի հետևանքում վատագույն պատահարություններ եղան: Մենք նկատի ունենք կաթոլիկության հետևող հայ հոգևորականներին, որպես հայ համայնքի թշնամիների, կայսրությունում լրտեսությամբ զբաղվողների՝ ծանրագույն պատիժների ենթարկելուց, ընդհուպ մինչև գլխատելու դեպքերը: Նման զոհերի թվին էր պատկանում 1707թ. հոկտեմբերի 10-ին գլխատված Կոմիտաս Քյոմուրճյան վարդապետը: Նա հայտնի մատենագիր, տաղերգու Երեմիա Քյոմուրճյանի եղբայրն էր: Նրա նահատակությունն անմիջապես արտահայտվեց հայ առաքելականների և կաթոլիկների միջև թշնամության վիհի խորացմամբ: Քյոմուրճյանը սուրբ նահատակ համարվեց, գրվեցին պիեսներ, որոնք չէին իջնում Մխիթարյան վարժարանների աշակերտական բեմերից (հայերեն, թուրքերեն լեզուներով ներկայացումներով):

Թուրքիո հայոց որոշ պատրիարքներ և Ֆրանսիայի որոշ դեսպաններ շարունակել են միաբանության մղելու քաղաքականությունը: Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի շրջանում դեսպան Մ. դը Վիլնյովը ևս այս խաղաղ հարաբերությունների ջատագովներից է եղել, իմաստուն դիվանագետ, բարոյական, հունական կողմի հարգված խորհրդատուն շրջանցող: Նա ի պատիվ հայերի ճաշի էր հրավիրում Հովհաննես Կոլոտ ու Գրիգոր Շղթայակիր Երուսաղեմի պատրիարքներին, ամիրաների (3.02.1737): Պատրիարքներին նվիրել է ժամացույցներ: Դրան հետևել են կրոնական տոների ժամանակ հայ-կաթոլիկ համատեղ երգերն ու երգեցողություններն երկու կողմերի եկեղեցիներում: Ամիրաները մրցել են միմյանց հետ, որպեսզի հրավիրվեն այս համատեղ հանդիպումներին, ուր «Դեսպանը հայանում էր և Պատրիարքը՝ լատինանում»: Սակայն փոխվում էին պատրիարքները, դեսպանները, և ցավոք սրտի, նրանցից ոմանք ձգտելով հեղինակության բարձրացման և շոշափելի արդյունքների՝ ծայրահեղ ու անընդունելի գործողությունների էին դիմում, չգնահատելով իրենց նախորդների, հասկա-

ցված աշխատություններում լուսաբանել է մի շարք քաղաքների ու հայերով բնակեցված Լեհաստանի ու Ռումինիայի մոտ 40 վայրերի պատմությունը: Նա կազմել է Լեհաստանի ականավոր հայերի կենսագրական բառարան: Տես՝ Վահե Երկանյան, *Հայ մշակույթը 1800-1917թթ.*, Եր., 1985, էջ 90:

22 De la Croix-ն "*Etat Present Des Nations Et Eglises Grècque, Arménienne Et Maronite En Turquie*" 1715թ. Փարիզում ֆրանսերեն սկսում է տպագրել Օսմանյան կայսրության ու վերոհիշյալ եկեղեցիների վիճակի մասին գիրքը:

պես Հովհաննես Կոլոտի զուսպ դիվանագիտությունը: Այսպիսի վարմունքի օրինակ է եղել Ավետիք Եվդոկացի պատրիարքի ծայրահեղ հակակաթոլիկ քաղաքականությունը և ֆրանսիական դեսպանի կողմից նրա առևանգումը, մինչև Բաստիլի բանտում նրան բանտարկելը: Մի այլ պատրիարքի՝ Թումա Հալեպցու, 1657թ. արտոնակալների միջոցով սպանության պատճառ է ակնարկվում պատրիարքի «լատինասեր» լինելու հանգամանքը[23]:

Կաթոլիկացման շարժումը բուռն հակազդեցություն, բանավեճեր է առաջացրել պարբերականների էջերում: Հոդվածագիրները ըմբոստացել են Հռոմի պապի դեմ, որը ցանկանում էր հայ և հույն եկեղեցիներն «ամփոփել» Վատիկանի իր պալատում: Ինչո՞ւ, ո՞վ է պապը: Այս հարցումներին պարբերականներում հետևել են օրինակներ պապերի մասին հենց լատին պատմագրությունից, կանոններից, երբ «շատ պապեր մեղադրվել են հերետիկոսության մեջ, հրեշներ են եղել, ընտրվել թագավորների ու արքունիքների կամքով»:

Քանի որ Կ.Պոլսի պատրիարքարանն արևմտահայության համար իրենից ներկայացնում էր ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական իշխանություն և տնօրինում էր նյութական մեծ կարողության, ապա միշտ էլ սուր պայքար է մղվել պատրիարքական աթոռին տիրանալու համար: Պատահական չէ, որ երբեմն աշխարհիկ մեծահարուստ ամիրաները պատրիարք չէին ընտրում ու իրենք էին համարվում աթոռակալ, օգտվելով պատրիարքին տրվող բոլոր իրավունքներից: Երբեմն պատրիարքարանն ու ամիրայական դասը միմյանց դեմ են կանգնել, միմյանց իշխելու նախաձեռնողությամբ ու շահադիտությամբ, մեծագույն վնաս հասցնելով համայնքային կյանքին, նրա համախմբմանն ու ազգաշահ գործերին: Այսպես օրինակ, 1842թ. 27 էսնաֆների (արհեստակցական միությունների) ժողովը հրաժարվում է, ու կրկին ամիրաների ձեռքն է անցնում պատրիարքարանի վարչությունը: Սակայն աթոռակալ ամիրաները հիմնականում կարողացել են վեր գտնվել անձնական շահերից, իրենց կողմնորոշումներից, կատարել են ազգի «հայրերի» իրենց պարտականությունները, աստիճանաբար նաև լրացնելով նոր ձևավորվող բուրժուազիայի շարքերը: Ամիրաները համարյա միշտ մրցակցության մեջ են եղել միմյանց հետ: Բարեբախտաբար, *այս մրցակցության էությունն ու խնդիրը հիմնականում հանգել է այն բանին, թե ո՞վ ավելի օգտակար կհանդիսանա իր ազգին, ի՞նչ նոր հնարավորություններ կստեղծի ու կընձեռի համայնական կյանքն ավելի միաշունչ, ավելի առաջավոր ու բարվոք դարձնելու համար*: Սա շատ ավելի խորն ու նվիրական անձնազոհության արտահայտություն կարելի է համարել, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ամիրայական խավի մի նշանակալի մասը կաթոլիկության հարող ընտանիքներ են եղել: Նրանք կարողացել են վեր գտնվել այս հանգամանքից ևս, համախմբվել պատրիարքական աթոռի շուրջ՝ լուծելու համար ազգի կարևորագույն խնդիրները: Ավելին, դավանական այս տարբերությունը, ժամանակ առ ժամանակ, վտանգավոր ու բացասական իրավիճակներում հետին պլան է մղվել: Ամիրաների մի մասը, որոնք եղել են Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքարանների հովանավորներ, բարերարներ, կառուցել են եկեղեցիներ, իրենց մահվանից հետո թաղվել հենց իրենց կառուցած եկեղեցիների բակում[24]: Այդպի-

23 Թումա Հալեպցու սպանության մասին չափածո տաղի մեր հրատարակությունը տես՝ Հ.Սահակյան, *Նմուշներ հայաստանյան բարբառների չափածո գրականությունից*. Արևելյան Աղբյուրագիտություն, ժողովածու հ.1, ՀՀ ԳԱ, Եր., 1988, էջ 83-98:

24 **Միսաք ամիրա Միսաքյան** (1790-1856), սեղանավոր. Ազգային հիվանդանոցի հոգաբարձու է եղել և ազդեցիկ դեր ունեցել պատրիարքարանի գործերում: Թաղվել է Պոլսի գյուղի իր կառուցած եկեղեցու բակում:

Սուլթան Մեհմեդ Բ Ֆաթիհը և Հայոց առաջին պատրիարք Բուրսացի Հովակիմը. XVI դ. մանրանկար

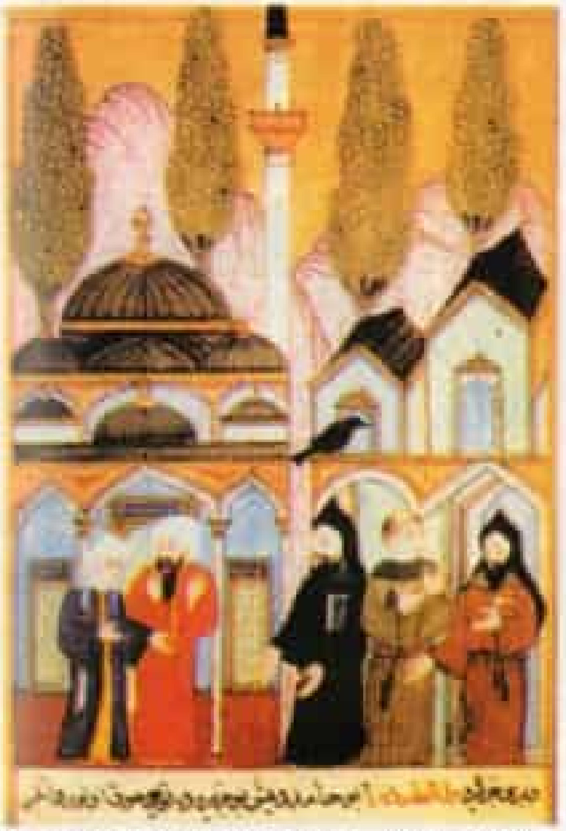

Սուլթանը և քրիստոնյա հոգևորականներ. XVI դ. մանրանկար

1696 թ. Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու հայկական պատկանելության մասին տրված սուլթանական ֆերման

Այուբյան դինաստիայի հիմնադիր
Սալա Ադ-Դին (1174-1193)
Անանուն իտալացի նկարչի գործ

Երուսաղեմի տնօրինական վայրերի հայկական պատկանելության մասին Մուհամմադ Մարգարեի (570-632թ) կողմից Երուսաղեմի պատրիարք Աբրահամին տրված հրովարտակ (ֆերման)

Օսմանյան սուլթաններ

Մեհմեդ Բ Ֆաթիհ
Գործ՝ Ջովաննես (Ջենիլ) Բելլինիի

Սելիմ Ա Յավուզ (1512-20)

Մուրադ Գ Ղազի (1574-95)

մի երևույթներից է եղել Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի օրոք հայ թարգմանական դպրոցի՝ «Դպրատան» հիմնադրումը, որը և կանխորոշիչ եղավ Օսմանյան կայսրությունում զարթոնքի դարաշրջանի մշակույթի համար բարեբեր հող նախապատրաստելու համար, իր գոյության ողջ տարիներին զարկ տալով արևմտահայ նոր գրականության զարգացմանը, տպագրության ու մամուլի, ընդհանրապես՝ մշակույթի ծաղկմանը։ Այս շրջանի արևմտահայ բնութագրի համար կարելի է օգտագործել «արևմտահայության փառքերը» անվանումը։ Դրանց թիվը շատ է։ Նրանց գտնում ենք ամենատարբեր ոլորտներում, կայսրության ամենատարբեր անկյուններում։

Ճակատագրական պահերին և՝ անհրաժեշտ, և՝ ռազմական կաթոլիկ հայերն իրենք առաջինն են ոտքի ելել (բացահայտ կամ թաքնված), պայքարելով կաթոլիկ ու բողոքական հոգևորականների, միսիոներների հայաթափման, հայակործան արշավանքի, նրանց որոգայթների դեմ։ Այս առթիվ լավագույն օրինակներից կարելի է համարել պապական, հասունյանական հակահայ պայքարի շրջանում հայ ժողովրդի միասնության համար նրանց դեմ պայքարի ելած առաջադեմ ու կրթյալ հայ կաթոլիկության ներկայացուցիչների միասնական ցույցերը։ Այդպիսի հայրենասեր կաթոլիկ գործիչներից էին Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Ծերենցը, Հովսեփ Վարդանյանը, ամիրաները, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայրերն իրենց հնարավորության սահմաններում և մյուսները։ Նրանցից շատերը, համախմբվելով «Համազգեաց» միության շուրջ, բուռն պայքար են ելել պապական, միսիոներական զավթարար, հայադավ քաղաքականության դեմ։ Արևմտահայ իրականությունում ծնված առաջին ռեալիստական հակակղերական ուղղության տենչող վեպը «Ագապի»-ն (1851), մեր ազգի միասնությունն ու ուժը բեկնող խավերի ողջ արհեստականությունն ի ցույց դնող գրական արժեքավոր առաջին արտահայտությունն էր։ Առանց հեղինակի անվան հրատարակված հայատառ թուրքերենով[25] այս վեպը և մեկ տարի անց տպագրված «Պոշպողազ սիրո առեն»-ը 1852թ. բանադրանքի են արժանացել կաթոլիկ եկեղեցու, Հռոմի կողմից։ Ինքնությունը [illegible]

Երուսաղեմի տնօրինական վայրերի հայկական պատկանելության մասին Սալա Ադ-Դինի հրովարտակը

25 Մեր ժամանակների հայտնի գրականագետ, բանասեր Գառնիկ Ստեփանյանին ենք պարտական այս վեպի արևմտահայերեն թարգմանության ու նրա իրական հեղինակի՝ Հովսեփ Վարդանյանի անվան բացահայտումը (*Ակաբի*, Երևան, 1953թ.; Բոստ. 1979թ.)։ «Ագապի»-ն լատինատառ թուրքերենով լույս է տեսել Պոլսում 1991թ., իր առաջին հրատարակությունից 140 տարի անց։ Այն համարվել է առաջին թուրքերեն վեպը։ Բազմաթիվ բացահայտումներ և շտկումներ է պարունակում ֆրանսահայ նշանավոր մասնագետ, բանասեր Ժիրայր Դանիելյանի «Յովսէփ փաշա Վարդանեան. անհանգիստ դարաշրջանի ու վիպագիրը» չափազանց արժեքավոր ուսումնասիրությունը։ Տես՝ Ժիրայր Դանիելեան, «*Բանասիրութեան ճանապարհին մէջ*» գրքում։ Երևան, «Սարդիս» հրատ., 2011, էջ 181-258։

Երուսաղեմի տնօրինական վարերի հայկական պատկանելության մասին վերջին բարեպաշտ խալիֆ Ալիի (656-661) հրովարտակը

պրոցած հեղինակը ոչ այլ որ էր, քան ժամանակի ամենազարգացած մարդանցից մեկը, ճանաչված ու մեծ հեղինակություն ունեցող պալատական բարձրաստիճան պաշտոնյա Հովսեփ Վարդան Փաշան (Վարդանյան), դավանանքով կաթոլիկ: Հաջորդ տարի՝ 1853թ. նույնպիսի բանաստեղծի է արժանացել Լը Սաժի «Կաղ սատանա» վեպի հայատառ թուրքերեն թարգմանությունը, կատարված Հովսեփ Վարդանյանի կողմից: Սակայն 1857թ. Հովսեփ Վարդանյանը վերտիպչայանները մտցրել է իր հեղինակած, թարգմանած և խմբագրված գրքերի ցանկում (տպագրված ներբանական գրքի «Թէլէղրաֆ Ըխպալէսի» գրքի եռեւում): Բանաստեղծը զրաշտկայում ավելի փնտրվող, փանտելի էր դարձրել վերտիպչյալ գրքերը: Այս պայքարի պատմությանություններից են երևելի կաթոլիկ հայերի վերադարձը առաքելական եկեղեցու գիրկը: 1856թ. մայիսի 18-ին Մխիթարյան միաբանության հայրերից Գաբրիել Այվազովսկին, Ամբրոսիոս Գալֆայանը և Սարգիս վրդ. Թեոդորյանը ընդունում են հայ եկեղեցու դավանությունը: Նմանատիպ օրինակներից են 1877թ. Մաղաքիա Օրմանյանի (1841-1918), ականավոր թեմեր Գաբրիել փաշա Ներյանի ընտանիքը կաթոլիկ եկեղեցուց հրաժարվելն ու առաքելական եկեղեցու գիրկ վերադարձը (1878):

Բնականաբար, տպագրական կառավարությունը չափազանցված էր, ոսկեցի հաճախակի փոխվեին պատրիարքները: Յուրաքանչյուր նման դեպքում կառավարությունը որոշակի գումար էր գանձում: 1600 թվականից մինչև Հովհաննես Կոլոտի պատրիարք դառնալը (1715), 115 տարվա ընթացքում պատրիարքական աթոռ են բարձրացել 55 դեմքեր (գրեթե 60-70 անգամ), միջին հաշվով հազիվ 2-3 տարի պատրիարք մնալով: Ավելին, նույն անձը կարողացել է մի քանի անգամ զբաղեցնել պատրիարքական աթոռը: Այսպես օրինակ, Կարապետ Կեսարացին պատրիարք է դարձել՝ 5, Դավիթ Արևելցին՝ 4, Հովհաննես Խուլը՝ 3 անգամ և այլն[26]:

Պոլսո պատրիարքարանի ժողովներն իրենց օրակարգում անընդհատ ունեցել են գավառահայության հարստահարության հետ կապված բազմաթիվ խնդիրների քննարկումներ: Կարևորագույններից է եղել նաև ազգային սորքի փոխարեն օսմանյան բանակին զինվոր տալու խնդիրը, սակայն այս բանակցությունները ի վերջո դադարել են հարցի հետևյալ ընդունմամբ. 1871թ. հոկտեմբերին «Մանզումէի էֆքեար» հայատառ թուրքերեն օրաթերթի էջերում այս խնդրի մասին հոդվածներում տպավորիչ են եղել Պեկեյան(մի այլ տեղ Պենյան) և Ոսկանյան էֆենդիների եզրերը, որոնց խոսքերի իմաստը հետևյալն էր՝ «Հրացանը մեծ տերությանց ձեռաց մեջ մեծ գործեր կը գործէ, բայց փոքր, անվարժ ձեռքերի մեջ ալ խիստ վտանգավոր է...»:

26 Հ. Սիրունի, էջ 55: Տես նաև գրքի Հավելված բաժնում:

Պատրիարքարանին ու նրա շրջապատին հուզող թերևս ամենակարևոր հարցը՝ առաքելական եկեղեցու հետևորդներին կաթոլիկական ու ավետարանական միսիոներական որոգայթներից հնարավորինս զերծ պահելու չափազանց դժվար, համարյա անլուծելի խնդիրն է եղել:

Արևմտահայ իրականությունում բուռն գործունեություն են ծավալել կաթոլիկական եկեղեցու տարբեր ուխտերի քարոզիչներ՝ ճիզվիտներ, կապուցիններ, հիսուսյաններ, դոմինիկյաններ, ֆրանցիսկյաններ, լազարիստներ, կարմելիտներ, ունիթորականներ և ավետարանական տարբեր կազմակերպություններ: Այս հարցերն ուսումնասիրության համար նյութ են դարձել և լայնորեն լուսաբանվել Ս.Պետերբուրգի համալսարանի և Արևելագիտության ինստիտուտի խորհրդային շրջանի երկու ականավոր արևելագետ թուրքագետների՝ Անատոլի Ժելտյակովի և Յուրի Պետրոսյանի աշխատություններում:

Օսմանյան կայսրությունում դպրոցական գործի զարգացումը 19-րդ դարի կեսերից սերտորեն կապվում է քրիստոնյա ժողովուրդների շրջանում վերոհիշյալ միսիոներական ուխտերի գործունեության հետ: Հայ իրականությունում միսիոներական ուխտերի գործունեության մասին հարուստ նյութեր են պարունակում ժամանակի հայերեն և հայատառ թուրքերեն մամուլը, հայարենակ տարբեր գավառների պատմությանն ու կյանքին, այդ վայրերում հայերի ճակատագրին նվիրված գրքերը, հայրենակցական միությունների հրատարակությունները, ինչպես նաև եվրոպական լեզուներով առկա պատկառելի թվով գրականությունը: Դրանցից ոմանք մանրամասն ներկայացումներ, փաստական ու լուսանկարչական հարուստ նյութեր են պարունակում Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում միսիոներական շարժման մասին: Հայրենակցական միություններին, Արևմտահայաստանի առանձին նահանգներին նվիրված գրքերի հեղինակները հաճախ ամբողջական գլուխներ են նվիրել իրենց գավառներում, քաղաքներում կաթոլիկ և ավետարանական միսիոներների ներթափանցմանն ու հաստատմանը, նրանց գործունեությանն ու հայ բնակչության հետ ունեցած նրանց փոխհարաբերություններին:

Ճիզվիտներն Օսմանյան կայսրություն են ներթափանցել ֆրանսիական հովանավորությամբ 1538 թվականին: Այս ուխտի գործունեությունն ուղղված էր կայսրությունում և նրա քրիստոնյա հպատակների շրջանում ֆրանսիական ազդեցության տարածմանը[27]: Դեռևս 1688թ. Էրզրումում հիսուսյանների ուխտին հաջողվել էր որոշ հայերի կաթոլիկ դարձնել: Այս կարևոր խնդրի քննարկումներին տարբեր ժամանակներում, տարբեր պատրիարքների օրոք, հրավիրվել ու իրենց մասնակցությունն են բերել (երբեմն զաղտնի) կաթոլիկ հայ համայնքի երևելի ներկայացուցիչները[28]:

27 1583թ. Հռոմի պապը Կ.Պոլսում, ֆրանսիական դեսպանի միջնորդությամբ, Պերա հարուստ թաղամասում հիմնում է ճիզվիտական հովանավորությամբ «St. Benoit» քոլեջը, որը գործում է մինչև օրս: Այս մասին տես Աղաբեկյան Արշակ, *Պատմություն Եկեղեցւոյ Հայոց*, Կահիրե, 1952, էջ 850:
1625 թվականին Կ.Պոլսում ֆրանսիական ներկայացուցչության խորհրդական Ռիշելյե Ժոզեֆ որ Գրավիցի ջանքերով կազմակերպվեց կապուցինյան ուխտի «St. Louis» քոլեջը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին կաթոլիկական տարբեր ուխտերին պատկանող դպրոցներում սովորում էին ավելի քան 100 հազար երեխաներ: Տես՝ А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян, *История просвещения в Турции (конец XVIII - начало XX века)*, М., 1965, с. 131-132.
28 1816թ. **Պողոս Ը Գրիգորյան Աբրահամայրենցին** (1815-1823) հոգևորականների և աշխարհականների միացյալ մի ժողով է գումարել պատրիարքարանում, քննարկելու համար հայ համայնքի վիճակը: Կաթոլիկների կողմից մասնակցել է Հովսեփ Թնկըյանը: Նրա որդին՝ Թնկըյան Հովհաննես ամիրան (1789-1868), եղել է արտադրամասատեր Փոսաղ փաշայի սեղանավորը, Պետական խորհրդի անդամ, 1842թ. Ռուսիայի բանկային ընկերության հիմնադիր անդամներից: 1817թ. մայիսի 23-ին պատրիարքը

Մյուս կարևոր խնդիրը հայ եկեղեցիների ու վանքերի պահպանության հարցն է եղել: Մանավանդ Երուսաղեմում հաճախ կրկնվել են մեր վանքերի նկատմամբ հույների կողմից ոտնձգությունները: Իհարկե, Օսմանյան կայսրությունում այս հակառությունը հիմնականում արդյունք է եղել բյուզանդական դիվանագիտության: Որպեսզի քրիստոնյա երկու ժողովուրդներ միացյալ ճակատ չկազմեին սուլթանական կառավարության դեմ, հարկ էր նրանց բաժանել և թշնամացնել միմյանց նկատմամբ: Պատմությունը փաստում է որ լավագույն պատրվակներ են հանդիսացել մի ժողովրդի եկեղեցին խլել և մյուսին հանձնելը: Օսմանյան տիրակալների կողմից Երուսաղեմի տնօրինական վայրերի հայկական պատկանելության մասին առաջին 4 հրովարտակները (ֆերմանները) տրվել են Մուհամմադ Մարգարեի (570-632) կողմից Երուսաղեմի պատրիարք Աբրահամին, ապա՝ նրան հաջորդած երկրորդ բարեպաշտ խալիֆ[29], շիա առաջին իմամ Օմարի (634-644), վերջին բարեպաշտ խալիֆ Ալիի (656-661), Այյուբյան դինաստիայի հիմնադիր Սալահ Ադ-Դինի (1174-1193) կողմից: Վերջինիս կողմից այն տրվել է 1187-88թթ. Երուսաղեմին տիրելուց հետո: Այս հրովարտակները տրվել են ոչ միայն ի լուր երուսաղեմցիների, այլ ի լուր ողջ մուսուլմանական աշխարհի, նկատի ունենալով մինչև անգամ Դամասկոսի տիրակալության տակ գտնվող հայությանը: Գալով խալիֆ Օմարին, ապա նա հայերի նկատմամբ իր ջերմ վերաբերմունքը պատճառաբանել է հետևյալ կերպ. «...հայերը ազնիվ ու աշխատասեր ժողովուրդ են, ուստի նրանց նկատմամբ իր վերաբերմունքը նախևառաջ ուղղված է հանուն իր երկրի բարգավաճման[30]»: Պահպանվել է Սուլթան Յավուզ Սելիմ Ա-ի կողմից 1517թ. Երուսաղեմի Սարգիս Գ պատրիարքին տրված Երուսաղեմի տնօրինական վայրերի հայ, հաբեշ, ղպտի ժողովուրդներին պատկանող իրավունքների հաստատման մասին հրովարտակը (ֆերման): Պահպանվել են տարբեր ժամանակներում տրված սուլթանական մի քանի հրովարտակներ, որոնք վերահաստատել են հայկական իրավունքները Երուսաղեմում ու հարակից սուրբ վայրերում[31]:

Գալով սուլթանական կառավարությանը, ապա նրանք որևէ տեղ մզկիթ կառուցելիս շինանյութն օգտագործելու նպատակով չեն զլացել հայկական կից վանքը կամ եկեղեցին քանդելու հրամաններ արձակել: Այս ամենին դիմադրելու համար մեծ ջանքեր, միջոցներ ու դիվանագիտություն է պահանջվել Պոլսո պատրիարքներից, հայ ականավոր-ամիրաներից

համայնքը միավորելու 2-րդ ժողովն է հրավիրել: Կաթոլիկների կողմից կրկին մասնակցել է Հովհան ամիրա Թնկրյանը:

29 Առաջին բարեպաշտ խալիֆը եղել է Մուհամմադ մարգարեին հաջորդած Աբու Բաքրը (632-634):

30 Laurent,1980, p. 416 et Asoghik. trad. Dulaurier, II, 2, p. 130-131. Տես *Des serviteurs fidèles. Les enfants d'Arménie au service de l'Etat turc*. Lyon, 2010, p.15-19. Կազմող՝ Մարսել Եփրաթյան:
Որպեսզի Երուսաղեմի ս.Հակոբյանց վանքը հայերինը չլինի, 1733թ. սադրազամ Գյուրջու Մեհմեդ փաշան հույներից կաշառվելով, բանտ է նետում Հովհաննես Կոլոտին ու ճարտարապետ Աբրահամ Հայի Միջնորդ խալֆային: Սակայն սադրազամը միայն 6 շաբաթ մնալով իր պաշտոնին, պաշտոնանկ է, և 16 օր բանտում մնալուց հետո 2 բանտարկյալներն էլ ազատվում են: Հույների անօրեն ցանկությունը չի կատարվում: 1736թ. Հովհաննես Կոլոտ և Երուսաղեմի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիր ականավոր Աբրո ամիրա (Հակոբյան) Մուրադյանի հետ գնում են չելեբի-ու-խալանի մոտ Ս.Հակոբյանց վանքի պահպանության խնդրով:

31 Բ.Թուղլաճիի «*Արևմտահայությունը պատմության ընթացքում*» բազմահատոր գրքում զետեղված են նման մի քանի հրովարտակներ, այդ թվում նաև 1517թ. Երուսաղեմի կառավարիչ Մուհամմեդի կողմից գրի առնված մի հրովարտակ, որը հայկական հնուց եկած սեփականությունների, կալվածքների վրա ունեցած իրավունքների պահպանման, նրանց նկատմամբ որևէ մեկի ոտնձգությունների արգելման մասին էր: Այն հայտնի էր դեռևս Մելիք Սալահեդդին Էյուբի շրջանից ի վեր: Տես՝ Tuğlacı Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*. Ist., 2004, Cilt 1, s.170-171.

ու երևելիներից, որոնք օգտագործել են իրենց անձնական հարաբերությունները ու բարձր սուլթանական պալատի, չելեբի-ու-խալանների օգնությունն ու միջամտությունը ակնկալելու համար: Այս ակնկալությունները այնքան բանի էին առաջել, որ 1896թ. 6 անձից բաղկացած կառավարական հանձնաժողով է ստեղծվել, որպեսզի Անատոլիայի քաղաքների ժամանակ փլված *մզկիթները*, եկեղեցիները, դպրոցները տուգվեն, վերանորոգվեն[32]: Հանձնաժողովում եղել են 3 մուսուլման՝ Ներքին գործերի, Լուսավորության նախարարություններից և կառավարությունից՝ մեկական ներկայացուցիչ: Մյուս երեքից մեկը՝ հայ, մյուսը՝ կաթոլիկ հայ, երրորդը՝ հույն անդամներ են եղել:

Այս հարցի մյուս կողմն էլ օտար եկեղեցիների ու պետությունների հայակործան, մեր ժողովրդին ջլատող ապազգային նպատակների դեմ ուղղված պայքարն է եղել: Այս պայքարը սկիզբ է առել Օսմանյան կայսրությունում կաթոլիկության ու բողոքականության ներթափանցման վայրկյանից և երբեմն ողբերգական բնույթ է կրել: Եվրոպական տերությունների հովանավորությունը վայելող օտար քարոզիչները տարբեր միջոցներով կարողացել են իրենց ճանապարհից վերացնել շատ խոչընդոտներ: Հայ որոշ պատրիարքների հաշտարար ու հանդուրժող կեցվածքը միշտ չէ որ ցանկալի արդյունք է տվել: Մինչդեռ ավելի բանն ու պայքարող ոգի ունեցած պատրիարքներն այս պայքարում իրենց կյանքով են հատուցել: Այդպիսի օրինակներից է Ավետիք Եվդոկացի (1702-03, 1704-06) Պոլսո պատրիարքի դառը ճակատագիրը[33]:

Ավետիք Եվդոկացին, Ֆրանսիայի դեսպան Մարկիզ դը Ֆերրիոլի կաշառքի դիմաց սադրազամ Չորլուլու Ալի փաշայի կողմից Եդիկուլեի զնդանն է նետվում, ապա բանտարկվում Թենեդոս կղզում, 2 ամիս անց ներում է ստանում: Կիպրոսում սակայն, նրան առևանգում են Մարկիզ դը Ֆերրիոլի մարդիկ, տանում Մարսել, Կարլոս 14-րդի և Հռոմի պապի հրամանով բանտարկվում Հյուսիս-արևմտյան շրջանի Սեն Միշել վանքում: Այնուհետև 6 տարի բանտարկվում է Բաստիլում: Առերես կաթոլիկություն ընդունելուց հետո մի քանի օր ազատ են արձակում, Փարիզի Աստվածածնի տաճարում աշխատեցնում որպես քահանա: 9 ամիս անց Եվդոկացին ծանր հիվանդանում է և 1710թ. մահանում: Նրա դին տեղափոխում են Փարիզի քաղաքապետական Սեն Սյուլպիս եկեղեցի և թաղում: Բաստիլի բանտում գրած նրա գործերը, բանաստեղծությունները, աղոթքները, ինքնակենսագրությունը ի սկզբանե գտնվել են Ֆրանսիայի արտգործնախարարության արխիվներում, իսկ այժմ՝ Փարիզի Ազգային գրադարանում են պահվում:

Երբ ի հայտ է գալիս Ֆերրիոլի դավադրությունը, ձերբակալվում են կաթոլիկություն ընդունած, բանաստեղծ Տեր Կոմիտաս վրդ. Քյոմուրճյանը և Կարապետ Չամչյողյանը: Սադրազամ Չորլուլու Ալի փաշայի հրամանով Տեր Կոմիտաս վրդ. Քյոմուրճյանը 1707թ. գլխատվում է, կաթոլիկների կողմից նահատակ հռչակվում: Այս ողբերգական դեպքը ավելի մեծ սուգ է խորում հայ երկու դավանական ճակատների միջև, երկար շահարկվում կաթոլիկների կողմից: Առաքելական և կաթոլիկ համայնքների հարաբերությունները ժամանակ առ ժա-

32 Պոլսի և Արևմտյան Հայաստանի այսօր գործող եկեղեցիների մասին տես՝ հայկական եկեղեցիների ու վանքերի մասին Պոլսո պատրիարքարանի 1872-74թթ. հրատարակված ցուցակները և 2008թ. պատրաստված տեղեկագիրը:

33 Ըստ **Օտյանյան Հովսեփի (1746-1815)** եղբայրը՝ Պոլսում ծնված **Գևորգ Օտյանյանը** Ս.Ղազարի մատենադարանում պահվող իր մի ձեռագրում նկարագրել է 1807-09թթ. ավանդաբար կրկնված լուսավորչական-կաթոլիկ սուր, հայակործան շրջանի բանավեճերի պայքարը, այդ թվում նաև՝ Պոլսո հայոց պատրիարք Ավետիք Եվդոկացու առևանգումը Ֆրանսիայի դեսպանի կողմից:

ժամակ բարեկամական ու համդուրժողական են եղել, կախված պատրիարքական աթոռներում բազմած հոգևորականների վերաբերմունքից, նրանց աշխարհայացքից:

Պատրիարքները կապ ունեին պալատի հետ, ընդունելություններ էին արժանանում սուլթանների կողմից, քննարկում հայ ժողովրդի վիճակը, այս կամ քաղաքական խնդիրներում, պատերազմների ժամանակ նրանց կատարելիք դերի շուրջ հարցեր: 1877թ. հոկտեմբերին սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ն, Յըլդըզի պալատում ընդունելով Ներսես Վարժապետյան պատրիարքին, հավաստացրել է, որ ինքն ափսոսում է պատերազմների ժամանակ զենքը ձեռքին անձնվիրաբար զոհված հայերի և նրանց գլխին եկած փորձանքների համար, սակայն թափված արյան պատասխանատուն ինքը չէ: Որպես հաստատումն իր խոսքերի ու իր բարի հարաբերությունների, սուլթանը Ներսես Վարժապետյանին առաջին աստիճանի ***Osmaniye*** է շնորհել: Այդ շրջանում պատրիարքներին իրավունք է տրվել դրամի փոխանիչ-տոմսակներ (10, 20 փարայի փոխարժեքով) տպագրել Պոլսի և գավառների տարբեր եկեղեցիներում գործածության համար՝ տոմսակների վրա նշվելով տվյալ եկեղեցու անունը:

Օսմանյան սադրազամները որևէ կարևոր հարց քննարկելու համար երբեմն ոչ թե հայոց պատրիարքին են պալատ, կամ Բարձր Դուռ կանչել, այլ՝ իրենք են այցելել պատրիարքարան: Սադրազամ Միդհատ փաշան առաջին անգամ լինելով 1877թ. այցելել է Ներսես Վարժապետյան պատրիարքին և փոխադարձ այցելության հրավիրել: Սադրազամը ջանքեր էր գործադրում միավորելու հպատակ ժողովուրդներին: Նա հայտնում էր, որ մեծ համակրություն է ունեցել հայ հպատակների նկատմամբ: Երբ մեծ վեզիրն աքսորվել է Թաիֆ, նրա հետ է եղել քարտուղարը, կաթոլիկ դավանանքով Անտոն Քըլըճյանը (Անտուան Քալճյան, 1819-1884): Փաշան, որ երկու սուլթանների գահընկեցության գործում մեծ ծառայություն էր մատուցել Աբդուլ Համիդ Բ-ին, երբեք չի վայելել սուլթանի վստահությունը: Խանգարող էին հենց անցյալում սուլթանի կողմից գործադրված դավադրություններին փաշայի տեղյակ լինելը: 1877թ. փաշան աքսորվել է: Իհարկե, պատրիարքներին հյուր գալը համեմատաբար ավելի ապահով է եղել, քանզի հայտնի են դեպքեր, երբ թուրքական կողմի «հրավերից» հետո հայ երևելիները մահացել են: 1892թ. արքեպիսկոպոս, մշակութային ու գրական երևելի գործիչ Խորեն Նար-բեյ Գալֆայանը (1832-1892) հրավիրվել է ոստիկանական կենտրոն, սուրճով թունավորվել, մահացել: 1879թ. արքեպիսկոպոս Խորեն Նար-բեյը Ռումինիայի և Բուլղարիայի հայոց հոգևոր գործերը բարենորոգելու համար կառավարությունից ստացել էր 3-րդ և 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye***[34]:

1906թ. Ռազմական նախարար Մահմուդ Շևքեթ փաշան և Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան ևս այցելել են պատրիարքարան, կարևոր հարցեր քննարկելու համար: Հայոց պատրիարքարանը և պատրիարքները Պոլսի քաղաքական, դիվանագիտական միջավայրում առանձնակի կշիռ են ունեցել ու մեծ հեղինակություն են վայելել: Նրանց նկատմամբ ունեցած հարգանքի ապացույցներից կարելի նկատել պատրիարքական թաղման թափորներին օտարների մասնակցության մակարդակը, որը դուրս է եկել դիվանագիտական արարողակարգի սահմաններից: Այսպես օրինակ, 1910թ. դեկտեմբերին Իզմիրլյան պատրիարքի

34 1879թ. Սոֆիա ուղարկված կառավարական հանձնաժողովում լավ ծառայության համար Դոմինյան և Կարապետ էֆենդիները ***Rütbe-i Sâniye*** և ***Mütemayiz***-ով են պարգևատրվել, իսկ քարտուղարներ Պետրոս էֆենդին շնորհվել է 5-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: Հանձնաժողովի ղեկավար Յահյա փաշայի քարտուղարներն են եղել Կարապետ Դավութ բեյ Արթինյանը և Գաբրիել Նորատունկյանը:

Կ. ՊՈԼՍՈ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐ

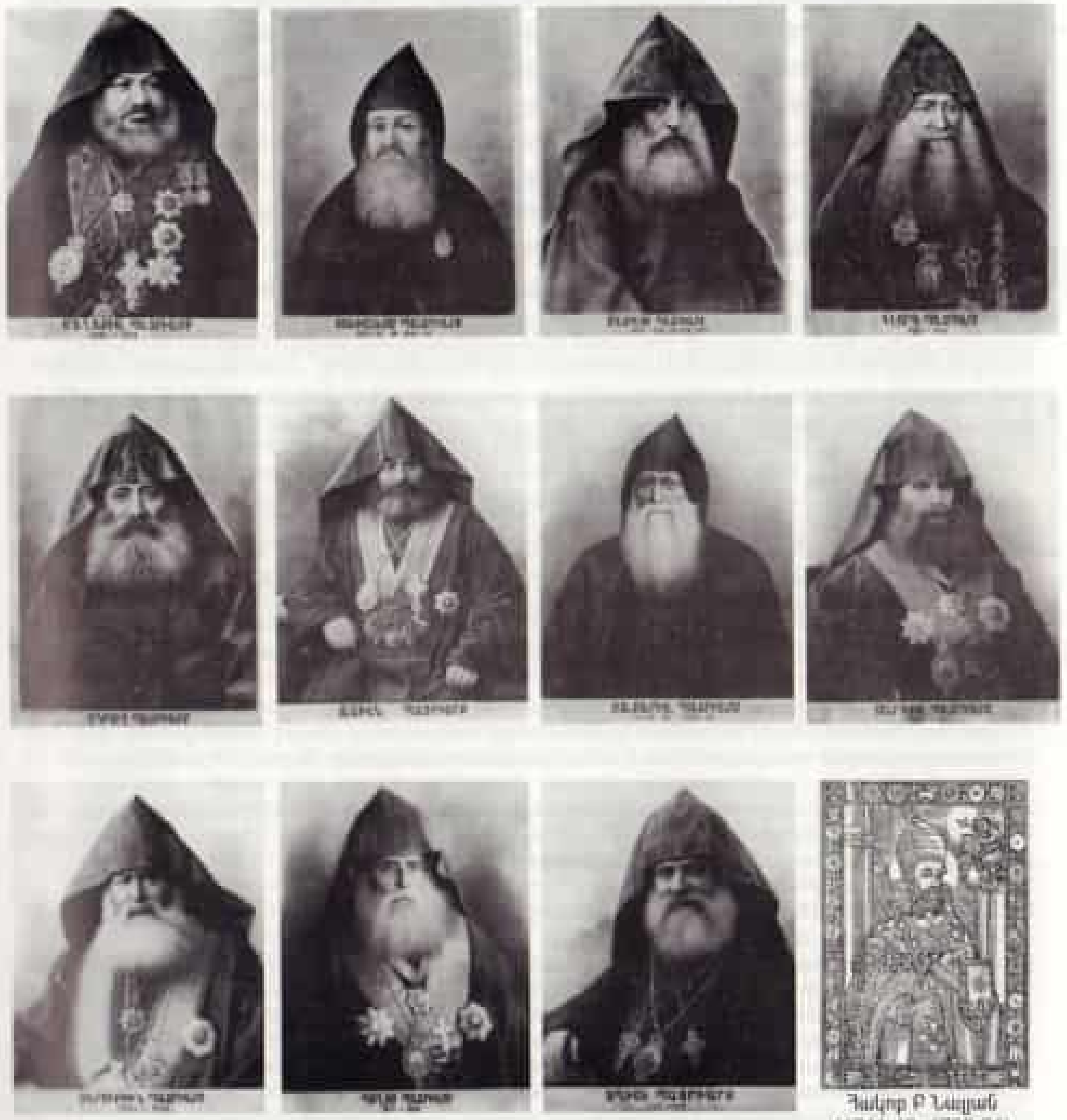

Հակոբ Բ Նալյան (1741-48, 1752-64)

Մաղաքիա Օրմանյան (1896-1908)
Հովհաննես Չամաչյան (Պալատեցի) (1831-39, 1840-41),
Մատթեոս Իզմիրլյան (1894-96, 1908-09),
Գևորգ Քերեստեճյան (1858-60),
Մկրտիչ Խրիմյան (1869-74)
Նկարիչ Վահրամ Մանավյան

Զավեն Տեր-Եղիայան (1913-15, 1919-22)
Զաքարիա Քոբուլյան Կաղզվանցի (1773-81, 1782-99),
Սարգիս Ե Կույումճյան (1860-61),
Հարություն Ա Վեհապետյան (1885-88),
Պողոս Բ Թաքթաքյան (1863-69)
Եղիշե Դուրյան (1909-11)
Նկարիչ Ռուբեն Սևոյան

թաղմանը ներկա են եղել բոլոր օտար դեսպանատների բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի հաշվառման գրքույկներում «*հայ*»-ի փոխարեն գրվում էր «*գրեգորյան*»: 1908թ. այն վերափոխվում է՝ «*հրիստիյան*»-ի: 1913թ. մարտին պատրիարքարանին ֆերման է տրվում հայերի համար «*չեմաաթ*» (համայնք) բառի փոխարեն նախկինում օգտագործված «միլլեթ» (ազգայնականություն) բառն օգտագործել:

Պոլսո պատրիարքները իրենց նամակները, կոչերը, հրամանները, ողերձները մեծ մասամբ գրել են հայերեն և հայատառ թուրքերեն, մանավանդ գավառներ ուղղվողները, այն բնականաբար սկսելով հայերեն՝ «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ տէր...»:

Պատրիարքների հետ կառավարության ներկայացուցիչների որոշ հանդիպումներ ունեցել են խիստ գործնական բնույթ: Դրանք վերաբերվել են պատրիարքարանի հաշվեկշռի տակ եղած, հայերին պատկանող տարածքների գնման, փոխանակման խնդիրներին[35]:

1914թ. պատրիարքը հաճախ է հանդիպումներ ունեցել Թալեաթ բեյի հետ, քննարկել հարցեր՝ մեջլիսում ընտրվելիք հայ պատգամավորների թվի շուրջ[36], հայերի գաղթի[37], հայկական տարբեր վայրերում հայերի նկատմամբ բռնկումին ու հետապնդումներին վերջ դնելու խնդրով: Երբեմն հանդիպում ենք մեղավորներին պատժելու փաստերի[38]:

Պատրիարքները, ամիրաների ու ազգի մյուս երևելիների նման, քաղաքական նկատառումներով աքսորվել են, բանտերում են հայտնվել (Հովհաննես Կոլոտ, Զաքարիա Կաղզվանցի, Մաղաքիա Օրմանյան և այլոք), մահափորձեր են կատարվել նրանց դեմ, միաժամանակ զերծ չեն մնացել սուլթանական շնորհներից ու տարբեր առիթներով ստացել են կայսրության և օտար երկրների ամենապատվաբեր շքանշանները[39]: Պոլսի և Երուսաղեմի հայկական պատրիարքարանները հաճախ են ընդունել թագակիր հյուրերի[40]:

35 1911թ. Բանկալթիի հայկական գերեզմանոցի մի մասը քաղաքապետարանի կողմից գնվել է 15 հազ. լիրայով: Մինչև այսօր էլ հայկական գերեզմանների տարածքները գնալով կրճատվում են, կախված քաղաքաշինական ծրագրերից: Հիմնականում դրանք ճանապարհների, ծայրամասերի անցկացմանն են վերաբերում:

36 «Իթթիհադ վէ Թերաքքը» միությունը և դաշնակցականները, համատեղ խորհրդակցելով, որոշում են 1914թ. մարտին մեջլիսում կրկին 14 հայ պատգամավորների թիվը: 1908թ. «Իթթիհադ վէ Թերաքքը» միությունը և Դաշնակցությունը համաձայնագիր էին կնքել:

37 1913թ. Թուրքիայից Ամերիկա է գաղթել շուրջ 9353 հայ:

38 1908թ. Ռիզեյում բանտում և բանտ է նետվում Շեյխ Զեյալեդդինի որդի Մեյլիս Աղին, որը 3 հայ էր սպանել ու Ս.Խաչ եկեղեցու մոտից ոչխարներ գողացել:

39 Իրանի Սալաֆիրուզին շահը Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքին շնորհում է առաջին աստիճանի ***Şir-ü Hurşid*** (1900): 1902թ. պատրիարքը սուլթանական պալատից ստանում է առաջին աստիճանի ***Osmanîye***: **Մաղաքիա Օրմանյան** պատրիարքին սուլթանական կառավարությունը շնորհել է ոսկե և արծաթե ***İmtiyaz*** (1902): 1900թ. իտալական պատերազմի ժամանակ զոհվածների ընտանիքներին Օրմանյան պատրիարքի կողմից նվիրաբերված 4 հազ. դուրշ օգնության համար նրան շնորհվում է ***Nikel Sergi*** շքանշանը:
1906թ. Արթահամ փաշա Բաևյոլը հայ-թուրք եղբայրական հոգևոր կապերի ամրապնդմանն աջակցելու համար Դուրյան պատրիարքին է ուղարկում 2500 ֆրանկ: 1908թ. նույնօրերին պատրիարք Եղիշե Դուրյանն իր ուղեկցողներով ընդունվում է Սուլթանի կողմից ու ստանում Առաջին աստիճանի ***Osmanîye***:

40 1905թ. Սաքսոնիայի թագավորի եղբայր, արքայազն Յոհան Գեորգն իրեն ընկերակցող ազնվականների, դեսպանատան քարտուղարի հետ այցելել է Գումգափուի հայկական պատրիարքարան, ընդունվել պատրիարքի կողմից, հիացել սուրբ մասունքներով:
1905թ. հաբեշ թագավոր Մենելիքի կողմից Պոլիս եկած պատվիրակությունը Մ. Սերինեի ղեկավարությամբ այցելել է հայոց պատրիարքին, արդեն Ս.Աստվածածին եկեղեցում, շարունակել զրույցը Պոլսում, իջևանելով Պերայի «Պարաս Օթելում»: 1905թ. Եթովպիայի արքայազատար Մարին (Մենելիքի փեսայը) ժամանել էր Պոլիս, տեղավորվել Խասգյոյի Գալֆայան որբանոցում և հայերեն էր սովորում: Հաջորդ տարի, 1906թ. Եթովպիայի թագավոր Մենելիքը այցելել է Պոլիս, գնացել Գալֆայան որբանոց, որտեղ իր թոռնուհի Մարին էր սովորում և նրա դաստիարակի հետ ներգրավել է:

Երբեմն հայ համայնքի ներկայացուցիչներին շքանշաններով պարգևատրելը ավելի շատ դիվանագիտական քայլ է եղել, որոշ կարևորագույն հանդիպումներից առաջ կամ՝ հետո[41]:

Իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար սուլթանական պալատին և բարձրաստիճան ծառայողներին կաշառելով, միջնորդելով՝ ամերիկյան և անգլիական միսիոներները, դեսպանությունները ու հյուպատոսարանները ավետարանական հայերի դիրքերն ամրապնդելու ու նրանց դեմ եղած համայնքային դիմադրությունների առաջն առնելու համար, թուրքական շրջաններում ճանաչում ու դիրք ապահովելու նպատակով ձեռք էին գցում սուլթանական պատվանշաններ, որոնք որպես վահան էին օգտագործում վերոհիշյալ դեպքերում[42]:

Բողոքական միսիոներների շարժումը Օսմանյան կայսրությունում սկսվել է կաթոլիկների ներխուժումից քիչ ավելի ուշ, 1819 թվականից[43]: Այն իր մեծագույն դերակատարումն է

41 1878թ. Պոլսո պատրիարքի ներկայացուցիչ **Մինաս Չերազը** Պոլիս է վերադառնում Լոնդոնում լորդ Սոլսբերիի հետ ազգային խնդիրները քննարկելուց հետո: 1878թ. Էջմիածնի կաթողիկոսի ներկայացուցիչ **Հովհաննես Էֆենդին** Էրզրումի քաղաքապետարանում ունեցած իր ծառայությունների համար ստանում է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: 1878թ. Բոսնայի և շրջակա կարգին եկեղեցու ներկայացուցիչ արքեպիսկոպոս Բարթողոմեոսը 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է ստանում: 1883թ. Աղթամարի կաթողիկոս Խաչատուր Վանի Զաքար շրջանի ժողովրդին օգնելու համար 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է ստանում: 1885թ. 2-րդ և և 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***-ի են արժանացել Պոլսի պատրիարքարանի գավառական **Գևորգ Բոզոկլյանը** և գործերի կառավարիչ **Արթահամ Էֆենդին**:

42 Պոլսի ավետարանականների ղեկավարի բարեկամ Պոլսեցյանին շնորհվել է 3-րդ աստիճանի ***Osmanîye***: 1886թ. Օրթաքյոյի Գուրգենյան դպրոցի հիմնադիր տնօրեն **Գուրգենյան Հակոբը** ստացել է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: Պոլսի հայ կաթոլիկների պատրիարք **Պողոս Էմմանուելյանին** Պարսկաստանի կողմից առաջին աստիճանի ***Şir-ü Hurşid*** շքանշան է շնորհվել (1902թ. հունվար):

43 Ամերիկյան ավետարանչական ընկերությունը ստեղծվել է 1816թ. և իր մասնաճյուղերն է ունեցել Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Հոլանդիայում, Շվեյցարիայում, Ռուսաստանում, սկանդինավյան երկրներում, Գերմանիայում՝ նպատակ ունենալով «միմիայն տարածել Ս.Գիրքն անկերան ձևով, առանց ծանոթության ու մեկնության»: Շատ արագ փոխվել է այս ուղղությունը: Ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը Օսմանյան կայսրությունում սկսվել էր դեռևս 1820թ. ու արդեն հաջորդ տարի Զմյուռնիայում նրանք բացել են հիմնադրել: 1830թ. մայիսին Կ.Պոլսում ստորագրվել է առաջին թուրք-ամերիկյան պայմանագիրը, որը կարևոր հանգրվան է հանդիսացել Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան գավառական քաղաքականության գործում: Ավետարանական ներդրմամբ իր դռները Պոլսում բացել է 1836թ. ամերիկյան դեսպանատան տպարանը: Եվրոպական ճանապարհորդներին, միսիոներներին ու դիվանագիտական ներկայացուցչությունների աշխատակիցներին միացել էր եկեղեցական ընկերությունը, որը սկսել էր հիմնադրել հիմնականում մեծ ու ծովեզրյա քաղաքներում: 1910թ. նշված ընկերությունները տարածել են 14 130 000 օրինակ «Աստվածաշունչ», որի գումարը կազմել է 3մլն. 231 722$: Տարածել են Ս.Գիրքը ողջ աշխարհում՝ Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկա, Թուրքիա(100 հազ.), Հնդկաստան (800հազ.), Չինաստան (2.5 միլիոն), Եգիպտոս(75 հազ.), Բուլղարիա(16հազ. և ավելի փոքր քանակով՝ այլ երկրներում): Թուրքիայում ավետարանականության հիմնական տարածող ներկայացուցիչներից է եղել դոկ. Ա.Ճ.Պլիսին, որն իր ընտանիքի անդամներով մասը է գործել 1854թ. և 31 տարի գործել Արևելքում: Բայց Հաստի կառույցները հիմնականում նրա քանքերի արդյունքն են: 1856թ. սկսվել է բողոքական միսիոներների բառն գործունեությունը Թուրքիայում: 1888թ. նրան փոխարինել է դոկ. Մ.Պոնեն: Դոկ. Վ.Գուդելի 1858թ. թարգմանված «Աստվածաշունչը» առատորեն տպագրվել է հայատառ թուրքերենով ու անվճար տարածվել երկրով մեկ: Մանավանդ տարբեր նահանգների խմորենը, անգրագետ բնակչության համար «Սուրբ գիրքը» տանն ունենալը հավերժական կարծես անմահության գրավական էր, տարբեր հիվանդություններից ու անհաջողություններից փրկող մի բան: Դժվար չէր լինելու կաշառքի տարբեր ձևերի հետ միասին «Աստվածաշունչ» գրքի մի օրինակ հանձնելով գրավել այդ խեղճ մարդկանց, դարձնել իրենց հետևորդները, մանավանդ որ անհնար էր թուրքական կառավարության կողմից նրանց ու նրանց համակիրների նկատմամբ բարյացկամ վերաբերմունքը, պաշտպանության որոշակի զգացումը: Բնականաբար, բողոքականների դեմ բարձրացված բողոքների ալիքը բոլոր չի տվել, որ այն մասսայական հարցական տանի:
Թուրքիայում միայն 1910թ. աստվածաշնչական ընկերությունները ծախսել են 442 հազ. օսմանյան ոսկի՝ վճարելով շատ քիչ հատույց ունենալով վաճառքից, քանի որ հիմնականում անվճար են տարածել: Բայց ծախսվել է միայն ուղղված կտակներից, նվերներից: 1911թ. տարածվել է «Աստվածաշունչ» գրքի 144 հազ. օրինակ, 29 լեզուներով: Այն մեծ վաճառվել է, սակայն միայն 3635 ոսկու չափով, մինչ ծախսվել էր

ունեցել ամերիկյան գավառական քաղաքականության աշխուժացման գործում[44]: Ինչպես արդեն նշվել է, ամերիկյան բողոքական «ԲՈՐԴ»-ը (Board of Commisioners for Foreign) ներկայացնում էր կոնգրեգացիոնալ (միաբանական, Congregational), ռեֆորմատորական (Reformed) և պրեսբիտերական (երիցական, Presbyterian) եկեղեցիները:

Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան միսիոներների գործունեությունից մեկ տարի անց, 1820թ., Զմյուռնիայում հիմնադրվում է քոլեջ[45]: Առաջին բողոքական եկեղեցին Ստամբուլում բացվել է 1836 թվականին: 1846 թվականին Ստամբուլում հայ մտավորական շրջանակների կողմից ստեղծվեց «Համազգային» միությունը: Նրա կազմում էին արևմտահայ առաջադեմ հայտնի գործիչներ: Միությունն ուներ խիստ արտահայտված հակակաթողիկական և հակամիսիոներական ուղղվածություն: Չնայած դրան, միությունն իր շարքերն էր ներգրավել կաթոլիկ հայ մտավորականների, հասարակական գործիչների, որոնց համար համընդհանուր ազգային շահերը գերադասելի էին կրոնական դավանանքից:

«Համազգային» միության նպատակը պայքարն էր՝ ուղղված միսիոներների պառակտիչ քաղաքականության դեմ: Որոշ գավառներում, ինչպես հայ, այնպես էլ օտար միսիոներներին մեծ դժվարությամբ էր հաջողվում հիմնավորվել: Միսիոներական պառակտիչ գործունեության դեմ ոտքի կանգնեց հայ մտավորականությունը, եկեղեցին, ժողովուրդը: Կ.Պոլսի Մատթեոս պատրիարքը հայ համայնքի անդամների հարկադրմամբ բանադրանքի ենթարկեց կաթոլիկ և բողոքական միսիոներներին և նրանց հարող հայերին: Նրանք մեղադրվեցին հայկական եկեղեցու և դպրոցի դեմ ոտնձգություն կատարելու համար: Բազմաթիվ գավառներում ժողովուրդը ոչ միայն չէր աջակցում, այլև ամեն կերպ խոչընդոտում էր քարոզիչների գործունեությանը, նրանց հիմնավորմանը: Երբեմն գործը հասնում էր ակնհայտ ընդհարումների:

Զարմանալի չպետք է համարել այն երևույթը, որ թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ աջակցում էր Օսմանյան կայսրությունում «ԲՈՐԴ»-ի ներկայացուցչությանը և խրախուսում բողոքական քարոզիչներին: Պառակտում սերմանելով, թուրքական կառավարությունը դրանով իսկ զրկում էր հայ ժողովրդին միասնական ուժերով ազգային ազատագրական պայքարի դուրս գալու հնարավորությունից: Միսիոներների դեմ ուղղված պայքարը շեղում էր հայ ժողովրդի ուշադրությունը դեպի կրոնական խնդիրները: Միաժամանակ Բարձր Դուռը չէր ցանկանում հարաբերությունները սրել միսիոներներին հովանավորող պետությունների հետ, քանի որ ստիպված էր հաշվի նստել նրանց հետ: Կաթոլիկական և բողոքական միսիոներներին Բարձր Դռան կողմից պաշտոնապես թույլատրված էր գործել հայերի շրջանում: Օգտվելով դրանից, Պիոս 9-րդ պապն անմիջապես կաթոլիկական թեմեր հաստատեց Անկարայում, Արդվինում, Բուրսայում և մյուս քաղաքներում[46]:

13 հազ. օսմանյան ոսկի: Ամերիկանանականությունը Օսմանյան կայսրությունում ունեցել է իր կարևոր հենակետերը, որ համենատաբար դյուրությամբ են հաղթահարվել նրանց դեմ ուղղված ընդդիմությունները: Դրանցից է եղել Այնթապը: Ամերիկանականները մտել են Այնթապ 1854-1856թթ. ընթ. Ազարիա Սմիթի ջանքերով: 1854-1864թթ. գործել է Կլիֆլենդ ամերիկյան աստվածաբանական ճեմարանը: Այն 1865թ. փոխադրվել է Մարաշ և գործել մինչև 1872թ.: Այնթապում Մալթա Փրաքթրի ղեկավարությամբ մեծ հաջողությամբ գործել է աղջկանց բարձրագույն ամերիկյան վարժարանը՝ սեմինարիա: 1921թ. այն վերաբացվել է և մինչև օրս գործում է Հալեպում «Ակնիփի» քոլեջ անվամբ: Տես՝ *Պատմություն Այնթապի հայոց*. Գ հ., Գ գն. խմբ. Ե.Պասպայեան, Լոս անջելես 1994.:

44 Gordon L.L., *American relations with Turkey*. 1830-1930, Philadelfia, 1932, p. 11.

45 Ալպոյաճեան Արշակ, *Պատմություն հայ դպրոցին*, Կահիրե, 1947, էջ 892:

46 Փոլադեան Ա., *Պատմություն Արաբկիրի հայոց*, Նյու-Յորք, 1969, էջ 515:

Միսիոներների նյութական առումի հնարավորությունները, հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վատթարացող պայմանները հետզհետե ավելացնում էին կաթոլիկությանը հարող հայերի թիվը: Միսիոներները մեծ եռանդով կրթական գործունեության անցան: Ինչպես նշում է «Պատմութիւն Արաբկիրի հայոց» գրքի հեղինակ Անդրանիկ Փոլադյանը, միսիոներների մոտ քարոզչական և կրթական գործունեությունը զուգահեռաբար էր ընթանում[47]:

Իհարկե, արևմտահայությունը հնարավորինս պայքարել է միսիոներների ձեռքում գործիք որպես կանխորոշված իր ճակատագրի դեմ: Սակայն ուժերն անհավասար են եղել: Մի կողմից՝ սուլթանական կառավարության և, մասնավորապես ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցչության հովանավորությամբ գործող, նյութական մեծ հնարավորություններ ունեցող բողոքական եկեղեցիներն ու այն միավորող «Բորդ»-ը, մյուս կողմից՝ Հայոց պատրիարքարանը՝ հպատակ ժողովրդի ատոհանով, միանգամայն անհավասար ուժեր են եղել: Հաճախ կաթոլիկ ու, մասնավորապես, բողոքական միսիոներական և դիվանագիտական շրջանակների՝ սուլթանական կառավարությանն ուղղված բողոքների հիման վրա խստագույնս պատժվել են միսիոներներին դիմադրողները[48]: Բացի դրանից, բուն Արևմտահայաստանում, ուր թշվառությունն և անգրագիտությունը շատ է եղել, գայթակղությանը միշտ չէ որ հնարավոր է եղել դիմադրել: Որպես կանոն, միսիոներական շարժման հաջողության գրավականներից է եղել նրանց քարոզիչների համոզելու ունակությունը, ուսյալ, կրթյալ լինելը, երկիր գալուց առաջ տեղի ժողովուրդների լեզվին, ազգագրական առանձնահատկություններին, պատմությանը ծանոթացած լինելը: 1870-80-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում, բոլոր գյուղերում իրար հետևից բացվում են նախակրթարաններ, տղաների ու աղջկանց վարժարաններ, մասնագիտական ու բարձրագույն դպրոցներ[49]: Զուգահեռաբար սկսվում է մեծ թափով միսիոներական (հայկական և խառը) դպրոցների հիմնումը: Բողոքականացման մեծագույն վտանգը, որպես կանոն, ընթացել է դպրոցական ուսուցման հրաշալի ճանապարհով[50]: Այդ դպրոցների աշակերտության 70%-ը համարյա ամենուր

47 Նույն, էջ 515:

48 1890թ. սուլթանը, լսելով գերմանացի դիվանագետներին, Էրզրումի 120 անգեն հայերի բանտարկում է: **Պատրիարք Խորեն Աշըքյանը** (1888-1894) անօրինությունը հարթելու համար դիմում է սուլթանի բարյացակամ Սուլեյմա փաշային:

49 1858թ., ըստ դոկ. **Բարանեկ Յեթրանանի** կազմած վիճակագրության, Պոլսում հայերին պատկանող 42 դպրոց կար, որ 4376 տղա ու 1155 աղջիկներ էին սովորում՝ 197 ուսուցիչներով: 1910թ., ըստ վիճակագրության 44 դպրոցներում 6516 աշակերտներ էին սովորում, որոնցից 2058-ը՝ անվճար: 319 ուսուցիչներից 153 կին և 166-ը՝ տղամարդ էին: 1913թ., ըստ վիճակագրության, Պոլսի 38 թաղերում կար 43 եկեղեցի, 150 հազ. հայ, 10 հազ. կաթոլիկ և 1000 բողոքական հայեր էին ապրում:

50 Միսիոներները հիմնադրում էին միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներ, գիշերօթիկներ, որբանոցներ, ծերանոցներ, հիվանդանոցներ, տպարաններ, մշակութային միություններ: Այս ամենը մեծապես խթանում էր լուսավորական շարժումը: Տարբեր գավառներում միսիոներական գործունեությունը տարբեր ճանապարհի վրա էր դրվում: Ուսումնական հաստատությունների թվում համընդհանուր ճանաչում էին գտել Կ.Պոլսում ամերիկյան միսիոներ Սայրուս Համլինի կողմից 1863 թվականին հիմնադրված «Ռոբերտ քոլեջը», Այնթապի Կենտրոնական քոլեջը (1876թ), Խարբերդում բացված «Եփրատ» քոլեջը (1879թ), Զմյուռնիայի քոլեջը (1879), Թարսոնի քոլեջը (1887թ.), Մարզվանի «Անատոլիա» քոլեջը (1887) և այլն. 1896 թվականին Թուրքիայում գործում էին 176 ամերիկյան միսիոներներ: Դրանցից 56-ը ձեռնադրված հովիվներ էին, 68-ը՝ անուղի քարոզիչ-ուսուցիչներ: Նրանք ունեին տեղական 869 գործակալներ: Կար 19 հիմնական կայան:

1862թ. բժիշկ Ազարիա Սմիթի կողմից հիմնադրված Այնթապի կիրակնօրյա դպրոցում դասավանդում էին 60 ուսուցիչներ: Աշակերտների թիվը 1268 էր: Աշակերտների տարիքը 16-ից մինչև 80 էր: Աղջիկների դպրոցը, որը հիմնադրվել էր 1852թ. օրիորդ Ծնայդերի կողմից, 1859 թվականին արդեն վերածվել էր իգական բարձրագույն դպրոցի:

հայեր են եղել: Այնուամենայնիվ բողոքականների այս ներխուժումը որոշ գավառներում առանց դիմադրության չի եղել: Գավառներից Պոլսի պատրիարքարաններին ուղղված բողոքի

Զմյուռնիայի Ազգային Ներսեսյան վարժարանի կամ այլ դպրոցի սրահներում բեմադրվում էին հայատառ թուրքերեն թարգմանված թատերախաղեր, ինչպես օրինակ՝ «Արաքսանդան», «Դերքուհիան», «Եսթեր Սուլթանը», «Հինկացիների գաղտնիքը» (Ֆ.դը Մոնթեպեն): Ազգային, հայկական միջավայրերում ու պատմական դեմքերի նկարներով զարդարված Ներսեսյան վարժարանի 500 նստատեղ դահլիճում 1872թ. հաջողությամբ բեմադրվում է Հովհաննես Քյուրքճյանօղլի (1824-1883) «Դիմոկրիտյան փնտեները» հայատառ թուրքերենով գրված պիեսը, որին ներկա են գտնվել նաև թուրք պաշտոնյաներ: Ընթերցյան հրատարակչական միության 1872-73թթ. շարունակվել են նույն պիեսի ներկայացումները: Այսպիսով Զմյուռնիայի հայությունը պարտական է ազգային ու կրթական կյանքի օրինակելի կազմակերպմանը: Զմյուռնում թուրքերեն ներկայացումներ են բեմադրվել Կեսարիայում, իսկ «Ժենեվեր» 1925 թվականին «Անդրանիկ» թատերախմբի կողմից:

1860 թվականին ամերիկացի Մարթա Պրաևտերը Զմյուռնում կազմակերպել է ամերիկյան բարձրագույն ուսումնական հաստատության աղջիկների համար: Հետագայում Զմյուռնիայի այս բարձրագույն դպրոցի հաջողությունը դարձավ Հայերում հիմնադրված ամերիկյան բարձրագույն դպրոցն աղջիկների համար:

Պետք է խոստովանել, որ թուրքական գավառներում հայկական դպրոցներ հաստատելու հետ միասին, միսիոներական դպրոցները նկատելի ավանդ են ունեցել հայերեն լեզվի տարածման և թրքախոս հայերի մայր լեզուն ճանաչելու գործում: Մի շատ կարևոր հանգամանք ևս: Այն է՝ սովորողներին ակնհայտորեն չէր պարտադրվում բողոքական դավանք: Այս նպատակին հասնում էին աստիճանաբար: Ուսուցիչ և ավետարանականների այս դպրոցներում սովորում էին նաև առաքելական կամ դավանող ընտանիքների երեխաները: Բազմաթիվ շնորհալի շրջանավարտ հայեր ուղարկվում էին ամերիկյան և անգլիական համալսարաններ՝ բարձրագույն ուսում առնելու համար: Հայ երիտասարդներից շատերն են կրթվել Եյլի, Մասաչուսեթսի, Էնդովերի համալսարաններում, ամերիկյան աստվածաբանական քոլեջներում, Անգլիայի Սելլի-Օք քոլեջում: Տարբեր միսիաների քարոզիչները իրենք էլ այդ համալսարանների ու աստվածաբանական հաստատությունների շրջանավարտներ էին: Նրանք ավարտելուց հետո բարեգործական գործունեության համար ուղարկվել էին Միջնադար Արևելք, Թուրքիա: Այդ քարոզիչները Միչիգանի, Կոնեկտ համալսարանների նախկին ուսանողներ էին, Միչիգանի, Աերդինի, Սաքսարուրի, Մորրիսի նախկին շրջանավարտները: Ամերիկյան միսիոներական դպրոցներում ուսումնառության շրջանը հիմնականում 10 տարի էր: Մեծ նշանակություն էր տրվում լեզուների և պատմության իմացությանը: Ուսումնական ծրագրում անգլերենի, ֆրանսերենի, թուրքերենի ուսուցմանը զուգահեռ դասավանդվում էր նաև գրաբար: Պատմական առարկաներից անցնում էին Աստվածաշնչության պատմություն, արվեստի պատմություն, հայ ժողովրդի պատմություն, համեմատական պատմություն, անգլերեն լեզվով անցնում էին հին լեզուների պատմություն: Դասավանդվող պատմությունների շարքում էին Հունաստանի, Հռոմի, Եգիպտոսի, միջին դարերի պատմությունները, նաև շրջանի պատմությունը: Թուրքերեն լեզվով դասավանդվում էր Թուրքիայի պատմությունը: Դասավանդվող առարկաների ուսուցումը հիմնականում անգլերեն լեզվով էր կատարվում: Աշխարհագրությունը, աստղագիտությունը, բուսաբանությունը, քիմիան, կենսաբանությունը, մաթեմատիկությունը, կենդանաբանությունը, խոսակցությունը (6 տարի) անցնում էին որպես կանոն՝ անգլերենով: Կրոնական առարկաները դասավանդվում էին հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Ութ տարի անցնում էին թվաբանություն: Միայն առաջին դասարանում հայերեն լեզվով, այնուհետև ուսուցումը շարունակվում էր անգլերենով: Դպրոցական ծրագրով համեմատաբանություն, հաշվապահություն, տնտեսագիտություն անցնում էին հայերեն լեզվով: Ծրագրում կար բարեպաշտություն, տիեզերագիտություն: Վայելչագրություն, գծագրություն, երաժշտություն, երգեցողություն, ֆիզկուլտուրա առարկաների համար ուշադրություն էր հատկացվում: Այդ պատճառով այս առարկաներն անցնում էին 10 տարի: Այս դպրոցների հիմնական առավելությունը համարվում էր նրանում, որ ի տարբերություն ազգային դպրոցների, օտար լեզուների ուսուցումը շատ լավ մակարդակի վրա էր դրված: Որոշ բողոքական միսիոներների հիմնադրած դպրոցներ ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար կորցնում էին իրենց նախնական ամերիկյան բարեգործական բնույթը և դառնում լուսավորության խոշոր օջախներ: Անգլերենով և հայերենով դասագրքերի կողքին կարևոր տեղ էր հատկացվում նաև հայատառ թուրքերեն դասագրքերին: Դրանք կարող էին լինել և ինքնուրույն, և թարգմանական ձեռնարկներ: Թարգմանական դասագրքերի թվում կարելի է հիշատակել Մարթա Պրաևտերի «Ամերիկյան մարդաբանական ընկերության» տպարանի, Զմյուռնիայի, Այնթապի, Կ.Պոլսի բողոքական միսիոներների տպարանների հրատարակությունները: Դրանք բոլորն էլ հիմնականում բարոյախոսական բնույթ կրող գործեր էին, խրատական պատմվածքներ, հին կրոնական պատմություններ, որոնք նախատեսված էին աշակերտական ընթերցանության համար: Այդ գրքերի թվում էին ամերիկյան հայտնի միսիոներ Ուիլյամ Գուդելի գործերը, որին «Բորդ»-ը հատուկ առաքելությամբ 1823 թվականին ուղարկել էր Բեյրութ և Թուրքիա՝ միմիայն հայերի շրջանում բարեգործական գործունեության ծավալելու համար:

նամակները նաև նման տեսարաններ են ներկայացնում: 1871թ. մարտին, «Մանզումեի էֆքեար» թերթում, Ամասիայից ուղարկված մի նամակում պատմվում է բողոքական քարոզիչ ոմն Պ.Շվայցի մասին, որը ջանում էր անկատար ցույց տալ Քրիստոսին հայկական եկեղեցում և կատարյալ՝ բողոքականների մոտ: Նա լուտանքներ էր շաղ տալիս հայերի կրոնի ու նրա սպասավորների, ս.Գրքի, հայկական սովորությունների հասցեին: Ակնհայտ էր, որ բողոքականների նպատակը ոչ այլ ինչ էր, քան Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին անուղղակի միջամտելը: Գործնական արդյունք չունենալով հանդերձ, նա կայսրության ժողովրդին դարձնում էր ոչ թե տեղի կառավարությանը, այլ օտարներին համակիր: Նամակագիրների համոզմամբ, երկրում ամերիկյան «ԲՈՐԴ»-ի (Board of Commisioners for Foreign) ներկայացուցչության նպատակը կրոնն աղարտելու և փչացնելու մեջ էր: Այսպիսի նամակները Ամասիայից, և շվայցներն էլ՝ եզակի չեն եղել[31]:

Էջմիածնի կաթողիկոսության կողմից Պոլսո մեջ նվիրակ գտնվելու փաստը ևս բարդ է առաջացրել արևմտահայության շրջանում: Այն դիտվել է անհամատեղելի պատրիարքական պաշտոնի հետ և որից բան չի ծնվել, քան Օսմանյան կայսրության հայոց շահերի վրա վերահսկողություն ունենալը: Այս խնդիրը ևս հայկական պարբերականների էջերում շատ է քննարկվել: Այն համահունչ էր կայսրության քաղաքականությանը, քանզի վերահսկող ատյանը միշտ կլիներ սուլթանական պալատը:

Պոլսահայերի մշակութային կյանքի զարգացումը հիմնականում պայմանավորված էր դպրոցների, գրահրատարակչության, մանրանկարչության, ճարտարապետության և [illegible] գրականության զարգացմամբ: Բացվում էին երկսեռ վարժարաններ, ինչպես՝ «Ներսեսյան» և «Երմոնյան» վարժարանները Սկյուտարում: Առաջին դպրոցները Ստամբուլում ստեղծվել էին 17-րդ դարում, սակայն երկար չեն գործել: Առաջին ամենօրյա դպրոցը, որը 100 դպրոցականներ էին սովորում՝ հիմնադրվել է Կ.Պոլսի Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի կողմից 1719թ. Սկյուտարում, Մարտիրոս պատրիարք Ղրիմեցու կողմից 1660թ. հիմնադրված Երուսաղեմյան շենքում: Այս դպրատունը մատակարարել-թարգմանիչներ, նաև ուսյալ եկեղեցականներ

31 Իզմիրում լատին եպիսկոպոսը նշանել է հայ և հույն եպիսկոպոսներին, որոնք չեն քննարկել Հռոմի հրավերը: Ժողովուրդը բողոքել է հայ կաթոլիկ համայնքի կրոնապետ Անտոն Հասունյանի դեմ, քանի որ նա գործում էր առանց ժողովրդի համաձայնության: Նույնիսկ հայ կաթոլիկ համայնքը պահանջել է Հասունյանի հրաժարականը: Կաթոլիկ և բողոքական քարոզիչները երբեմն հաջողության են հասել, ցանկը սրտի, հայ բանաստեղծին կաշառելու գնով: Խոսակցում մի հայ բանաստեղծ հայտարարել էր, որ «մեր ատենագրությունները սխալ են, իսկ կաթոլիկներինը՝ ճիշտ: Պետք է քննել նրանցը»: Երբեմն այս խառնակչություններին ավելացած են եղել միջամտող գավառներում սուլթանական պաշտոնյաները: 1872թ. հունիսին Բողոսայի կրոնական Հռոմի բեմին աղավաղած շնորհակալական մի նամակի տպագրությունից պարզվում է, որ վերջինս անձն ցանկ գործադրել է խաղաղեցնելու Բարդողիմեոս եպիսկոպոսի առաջացրած գժտությունը: Անապով Բոթմը Դոսան վերջին հրաժարին, նա չէր ցանկացել վերադառնալ Պոլիս: Հռոմի փաշան բեր էր տվել Պապափաղջին, իսկ տեղական իշխանություններն նրան ստիպել էին հեռանալ կամ և վերադառնալ:
Պարբերականներում երբեմն նույն հոդվածը տպագրվել է և հայերեն, և հայատառ թուրքերեն: Այն խնդրի ցավոտ լինելու ապացույցներից է: 1868թ. «Մանզումեի էֆքեարի» մի հոդված, անդրադառնալով կաթոլիկ-առաքելական հակամարտության շրջանին, բողոքի իր ձայնն է ուղղել սեփական եկեղեցու սպասավորների դեմ: «Մեզ համար մնացել է միայն լեզուն և եկեղեցին: Լեզուն ոչնչացնում են իրենց կրոնապետ՝ ծեղծերով մեր աղոթքը խմելով հետո: Եկեղեցին քանդողները հենց իրենք՝ կղերականներն են, եպիսկոպոսները: Ազգի պահպանման հիմնաքարերը ամփոփում են այս հարցերը՝ քաղաքակրթություն ունե՞ս, լուսավորություն ունե՞ս, որդիներդ ամենը մեկտե՞ղ են, երբ եղբայրդ հետդ տեղ ննջության մեջ լինի, կհասնե՞ս, ընկերական ազգասիրություն, հայրություն ունե՞ս: Պատասխանը եղել է՝ ոչ, ոչ, ոչ... Ի՞նչ անեմ, մի քանի եպիսկոպոս, որ դահլիճի համար կծախե՞ն քեզ: Մի կարծեք, թե ազատամտություն ենք քարոզում: Բայց ինչու՞ չօգտվենք այն պատմություններից, որ կարող ենք առանց...»

պիտի պատրաստեր: Դպրոցում դասավանդում էին՝ պատրիարքը, մշակութային գործիչ, բանաստեղծ Պաղտասար Դպիրը, թարգմանիչ Ղուկաս Խարբերդցին, Գասպար Դպիր Սեբաստացին և ուրիշներ: Այս դպրոցում են կրթվել բազմաթիվ հոգևոր ու մշակութային գործիչներ, այդ թվում նաև Հակոբ Նալյան պատրիարքը: Դպրատան հիմնումից 26 տարի անց Հակոբ Նալյանն այն պիտի տեղափոխեր Գումգափու՝ որպես Մայր վարժարան:

Հովհաննես Կոլոտը (1678-1741) համարվում է Կոստանդնուպոլսի գրական դպրոցի հիմնադիրը, որի շնորհիվ 18-19-րդ դարերում հայ գրականությունը մեծ զարգացում ապրեց և անսահման հարստացավ: Հոգևոր դաստիարակության գործին աշակերտները բազմակողմանի կրթություն էին ստանում և փորձում իրենց ուժերը պոեզիայում, արձակում, զբաղվում էին երաժշտությամբ: Հայտնի մանկավարժ պատրիարքը հիմնադրեց Կ.Պոլսում առաջին ճառընտրարանը[52]: 1741թ. Հակոբ Նալյանը (1706-1764) համաձայն իր ուսուցչի՝ Հովհաննես Կոլոտի կտակի, նրա մահվանից հետո դարձավ Կ.Պոլսո հայ պատրիարք[53]: Նույն տարին նա Սկյուտարից դպրոցը տեղափոխում է Գումգափու, որը հայտնի է դառնում որպես Մայր դպրատուն: 18-րդ դարի վերջին մեծ հեղինակություն էր վայելում Հակոբ Մճրնա հայրապետի դպրոցը, ուր իրենց կրթությունն են ստացել հայ մշակույթի մի շարք հայտնի գործիչներ:

Այս շրջանում Կ.Պոլսի հայկական միջավայրում իրենց հայտնվել շարժումն էր սկսել Հռոմի կաթոլիկական հավատքի տարածման ջատագովների մի խումբ՝ ի թիվս Հռոմի հայտնի «Պրոպագանդա» քոլեջի և տարբեր կաթոլիկական ուխտերի քարոզիչների, որոնք հայերի միջոցով ձգտում էին Հռոմի, եվրոպական տերությունների ազդեցությունը տարածել Օսմանյան կայսրությունում[54]: Ճիզվիտները, օրինակ, ֆրանսիական հովանավորությամբ Օսմանյան կայսրություն են ներթափանցել 1538թ.: Այս ուխտի գործունեությունն ուղղված էր կայսրությունում և նրա քրիստոնյա հպատակների շրջանում ֆրանսիական ազդեցության տարածմանը: Կաթոլիկական ուխտերի ներկայացուցիչները մի քանի լեզուներ տիրապետող,

52 1877թ. Հովհաննես Կոլոտից ու Հակոբ Նալյանից մնացած գրքերը Ղալաթիայի Հայ Ազգային գրադարան են տեղափոխվում:

53 **Հակոբ Նալյանն** առաջին անգամ Կ.Պոլսի պատրիարք է դարձել 1741-1749 թվականներին: 1749-1752 թվականներին ընտրվել է Երուսաղեմի պատրիարք: Վերադառնալով Կ.Պոլիս, 1752թ. երկրորդ անգամ դարձել է պատրիարք և կառավարել մինչև իր մահը՝ 1764 թվականը: Տես՝ Գ.Բամպուքճյան, *Յակոբ Նալեան Պատրիարք 1706-1764. կեանքը, գործերը եւ աշակերտները*, Ստամբուլ, 1981:

54 Հայերը և հայերենը մասնավորապես Ֆրանսիայի հետաքրքրությունների կիզակետում են գտնվել վաղուց: 1583թ. Հռոմի պապը Կ.Պոլսում ֆրանսիական դեսպանի միջամտությամբ Կ.Պոլսի Պերա թաղամասում հիմնում է Ճիզվիտյան ուխտի «Սեն Բենուա» քոլեջը, որը գործում է մինչ օրս: 1625թ. Կ.Պոլսում ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցչության, կարդինալ Ռիշելյեի խորհրդական Ժոզեֆ դը Գրամբլեի ջանքերով կազմակերպվել է կապուչինյան ուխտի «Սեն Լուի» կոլեջը: 1669թ. Լյուդովիկոս 14-րդի հրամանով, Ֆրանսիայի նախարարապետ Ժան Բատիստ Կոլբերի կողմից հիմնադրվել է «Երիտասարդ լեզվաբանների կամ հայերի դպրոց» (Ecole des jeunes des langues ou Armeniens): Դպրոցի տնօրինությունը հանձնված էր կապուչինյան ուխտի կրոնավորներին: Այս դպրոցի նպատակն էր ֆրանսերեն, հունարեն, իտալերեն, իսպաներեն, լատիներեն, թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն լեզուների թարգմանիչների պատրաստումը: Ուսումն այս դպրոցում ձրի էր: Նրա հայ շրջանավարտներից Հակոբ Չամչյանը, 1715թ. վերադառնալով Պոլիս, որպես թարգմանիչ է սկսում աշխատել շվեդական դեսպանատանը: 1700-1720թթ. նույնպիսի դպրոց է բացվում Փարիզում՝ «Գրանդ կոլեժ»-ին կից: Ընդունում էին հիմնականում հայերի և հույներից ապագա միսիոներ-քարոզիչներ պատրաստում: 1855թ. Փարիզում թուրքական կառավարության ջանքերով բացվում է նմանատիպ «Օսմանյան դպրոց» (Mekteb-i Osmani), որ միայն 10 տարի էին սովորում: 1864թ. Ստամբուլում բացվում է լեզվական թեքումով առաջին դպրոցը (Lisan-ı mektebi), որ պատրաստում էին սկսնակ թարգմանիչներ ֆրանսերեն, հունարեն, բուլղարերեն լեզուների գիտությամբ: Օսմանյան կայսրությունում մինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեն կաթոլիկական տարբեր ուխտերին պատկանող դպրոցներում սովորում էին ավելի քան 100 հազ. երեխաներ:

զարգացած կղերականներ էին, որոնք Կ.Պոլսի կաթոլիկ պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ միասին կոչված էին ազդեցության գոտիների բաժանել Օսմանյան կայսրությունը: Ուսմունքական զարգացման քողի ներքո նրանք ոչ մի միջոցի առջև կանգ չէին առնում՝ հասնելու համար իրենց հեռահար նպատակներին: Այս քաղաքականության առաջին զոհերը քրիստոնյա ժողովուրդներն էին, նախ և առաջ՝ հայերը: Այսպիսի զրագիտությամբ, նյութական, դիվանագիտական հզորությամբ օժտված ուժի դեմ պայքարի շատ ձևեր չէին կարող լինել: Այն է՝ բացահայտ պայքար Հայոց պատրիարքարանի կողմից, բանադրանքներ ու պատիժներ նրանց ու նրանց հարողների նկատմամբ: Կ.Պոլսի պատրիարքները միմյանցից տարբեր կերպ էին պատկերացնում ու կազմակերպում այն: Հովհաննես Կոլոտի դիվանագիտական գործունեության արդյունքում հայ կաթոլիկները սկսեցին հաճախել հայ առաքելական եկեղեցի, նույնպես օգնում էին հայկական եկեղեցիների շինարարությանն ու դրանց վերակառուցման աշխատանքներին և այլն: Համբերատարության և դիվանագիտական մի կարևոր քայլ էր երկու եկեղեցիների պատվիրակությունների ու նրանց առաջնորդների փոխադարձ այցելությունները: Այս հանգամանքը բավականին կասեցնում էր կաթոլիկ հայ համայնքի ոտնձգումը: Հովհաննես Չելեպի Սերվերյանն այս առթիվ Հովհաննես Կոլոտի գործելակերպը «շատ իմաստուն և խաղաղասեր է» կոչում: Խաղաղությունը, սակայն, երկար չի տևում:

Յովհաննէս Թ Կոլոտ Բաղիշեցի (1715-41)
Գործ՝ Ռուբեն Սերոբյանի

Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը, գիտակցելով կաթոլիկական քարոզչության ողջ ուժը, գնահատելով քարոզիչների զարգացվածության բարձր մակարդակն ու դրանով նաև պայմանավորված վտանգավոր առավելությունը կիրառոգների հայ կղերականության նկատմամբ՝ իրապես խորաթափանց քաղաքականություն սկսեց վարել:

Ըստ Հովհաննես Կոլոտի, բազմակողմանի գիտելիքների տարածումը ժողովրդի շրջանում կարող էր հիմք ստեղծել նոր գիտության, գրականության զարգացման համար: Կաթոլիկության ներթափանցման դեմ պայքարի հաջողության համար անհրաժեշտ էր պատրաստել զարգացած աստվածաբանների և հասարակական գործիչների մի սերունդ, որն իրազեկ լիներ հայ և կաթոլիկ դավանաբանական գրականությանը, եվրոպական մշակույթին: Նման կրթությամբ միայն հնարավոր կլիներ դիմադրել կաթոլիկ քարոզիչների պրոպագանդային: Այդ իսկ պատճառով այս շրջանի բազմաժանր գրականությունն աչքի է ընկնում բովանդակային բազմազանությամբ: Հովհաննես Կոլոտը սկսեց հաջողությամբ իրականացնել իր առջև դրված նպատակը: Նրա հետաքրքրությունների և ուշադրության կենտրոնում էր պատմությունը, աստվածաբանական գրականությունը, քննադատությունը, աշխարհագրությունը, փիլիսոփայությունը, գեղարվեստական գրականությունը[55]:

55 *Տետրակ զանազանութեան կենցաղոյս, որոնեալ ոճով ի հայրենի Հակոբ ասորեստացւոյ պատրիարքէ Կոստանդնուպոլսոյ*, Կ.Պոլիս, 1805, 48 էջ: Հայերեն և հայատառ թուրքերեն:

Մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ էր ազգային, պատմական հերոսների միջոցով հայրենասիրություն ներարկել ժողովրդին, ոգևորել նրանց: Այդ հերոսներն էին Մամիկոնյանները, Արտաշեսը, Տիգրանն ու մյուսները: Փառաբանելով Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես Մեծի, Սահակ Պարթևի, սրբերի շարքն անցած մյուս եկեղեցական գործիչների փառքը՝ անհրաժեշտ էր ամրապնդել ժողովրդի սերը դեպի մայր եկեղեցին: Հովհաննես Կոլոտի պնդմամբ Հայոց կաթողիկոսը Էջմիածնից Հռոմի պապ Բենեդիկտոս 15-րդին է ուղարկում «Նամակ», որ պահանջում է, որ նրա ուղարկած քարոզիչները վերջ տան հայ համայնքում հերձվածողության սերմանմանը: Բենեդիկտոս 15-րդի առաջարկած միության գաղափարը հայոց կաթողիկոսն ու պատրիարքը անպատասխան են թողնում[56]: Կաթոլիկական քարոզչության ու ներթափանցման դեմ մղված պայքարում ամենահայտնի գործիչներից է եղել Գևորգ Մխլայիմը (1681-1758). Նա ծնվել է Կ.Պոլսում, վեց տարի սովորել (1706-1711) Փարիզի թագավորական ճեմարանում[57]:

Նա ևս գտնում էր, որ պետք է զարգացած կղերականությամբ, ճառավարականությամբ ու կիրթ համայնքով փոխազդել այս հարձակմանը և հանդուրժողական քաղաքականության վարումը լավագույն պատասխաններից կարող էր լինել հայերին իրենց գաղութաքաղաքական նպատակների համար օգտագործող կաթոլիկ երկրների ծրագրերին դիմակայելու գործում:

1790 թվականից Պոլսում սկսվում են բացվել աշխարհիկ, թաղական դպրոցներ: Այս դպրոցների հիմնադրման, դպրոցական ցանցի ընդարձակման, զարգացման ու շարունակականության համար պարտական ենք նախևառաջ հայ ամիրայական գերդաստանների հայրենասիրությանն ու մեծավեր լայնախոհությանը[58]: Ամեն մի դպրոցի հիմնադրման ու կենսունակության ետևում տեսնում ենք արևմտահայ մթնոլորտի ամենատարբեր բնագավառներում հայտնի, պատվական անձանց՝ ամիրաների, փաշաների, բեյերի, խալֆաների, պալատական ու կառավարական պաշտոնյաների, վաճառականների:

Այս վարժարանները մեկ հիմնական ընդհանուր նպատակ են հետապնդել՝ լուսավորել

56 *Ճշմարտի ոգեկոչում Վ. Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի քաղճաշխարհի պատրիարքին հայոց Թուրքիոյ իր ծննդեան երկու հարյուրամեակին առթիւ*, Իսթանբուլ, 1978, էջ 24-46:

57 Հայ եկեղեցականի Փարիզում գտնվելու, կաթոլիկական ճեմարանում սովորելու պատմությունից է ներշնչված բանաստեղծ Արմեն Տեր Սանփանյանի հոդվածը («Էջմիածին» ամսագիր, 1984, N 5, էջ 36-44): Հոդվածի հեղինակը Գևորգ Մխլայիմի փարիզյան գործունեությունը պատմական չի համարում: Այն կապում է Կ.Պոլսի պատրիարք, ճանաչված Ավետիք Եվդոկացու առևանգման փաստի հետ: Ավետիք Եվդոկացին (1657-1711) Արևելյան կաթոլիկության տարածման ամենաանդրդվելի ու անզիջելի հակառակորդներից էր և ժամանակի շեյխուլիսլամի հետ մեկտեղ ուժեղ հալածանքներ է սկսել կաթոլիկների դեմ: Պալատական մի հեղաշրջման հետևանքով, երբ պաշտոնանկ է արվում շեյխուլիսլամը, պատրիարքն առևանգվում է 1703թ. Ստամբուլում ֆրանսիական դեսպան մարկիզ դը Ֆերիոլի կողմից: Նա նախ տարվել է Sենտ Մարգերիտ կղզին, ապա Լյուդովիկոս 14-ի հրամանով Բաստիլի բանտը նետվել 1706 թվականին: Նույն ժամանակ անց Բաստիլի բանտում բանտարկվել է նաև Գևորգ Մխլայիմը: Ինչպես հոդվածագիրն է նկատում՝ հավանաբար Պոլսի պատրիարքի անհայտ փախուստը կազմակերպելու համար: Եվ հայերեն, և ֆրանսերեն լեզուներով ստեղծվել է այս խնդրին վերաբերող հարուստ գրականություն: Որոշ պատմաբաններ Բաստիլում բանտարկված Ավետիք Եվդոկացուն համարել են «Երկաթե դիմակով մարդ» (տես՝ Topin Marius, *L'homme au masque de fer*, Paris, E. Dentu-Didier et Cie, 1870 և այլն): Թեև այս կարծիքը հերքվել է, սակայն Եվդոկացու նկատմամբ հետաքրքրությունը չի պակասել: Ավելացնենք, որ անհնարին չենք համարում այս վարկածը, քանի որ ֆրանսիական իրականության մեջ «Երկաթե դիմակով» մարդկանց թիվը չի սահմանափակվում մեկ տասնյակով: Սոսկ «Երկաթե դիմակով» բանտարկյալների անուններով ցուցակ է գրված միայն Սեն-Մարգարիտ կղզու բանտի (Կաննի քաղաքի դիմացի կղզին) արտաքին պատի հուշատախտակի վրա:

58 1692թ. ավելի Չալաճյան և Միսաքյան ամիրաների, Սարո Չելեբի ջանքերով Սամաթիայի հայկական եկեղեցու հետ միասին նաև դպրոց է կառուցվում, հիմնադրվում:

մեր ազգը, կասեցնելու համար ուծացման վտանգը, միավորել ուժերը, չդավանանել նախնիների հավատքին, շարունակել մշակութային ազգի դարավոր ավանդույթները՝ համընթաց քայլելով ժամանակի առաջավոր ու զարգացած ժողովուրդների հետ, տիրապետել եվրոպական լեզուների[59], փայփայելով իրենց ազատ երկիրը վերագտնելու դարերի երազային նպատակները: Այս դպրոցներում դասավանդել են ժամանակի ամենազարգացած, եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած մարդիկ[60]:

Պատրիարքարանին առընթեր դպրոցների և հիվանդանոցների գործունեությունը անօրինող խորհրդում, հոգաբարձուների շարքում ազգի լավագույն զավակներն են եղել: Այս ցուցակներում գտնում ենք արքունի փաստաբանների, ճարտարապետների, դրամահատարանի տնօրենների, ոսկերչապետների, ժամագործապետների, բժշկապետների, գանձապետների, դիվանագիտական բարձր պաշտոն ունեցողների, վաճառականների, սեղանավորների, մեծ մտավորականների, արհեստավորական դասակարգի երևելիների, հայտնի վաճառականների, անկախ նրանից, թե ո՞ր դավանանքին են պատկանել նրանք: Պահպանվել են բազմաթիվ նվիրատվությունների ու ծախսերի հաշվեցուցակներ, բարեգործական միջոցառումների, ժողովների արձանագրություններ, որոնք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում[61]:

Դպրոցական կյանքի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր արծարծվել են ժամանակի հայկական (հայերեն և հայատառ թուրքերեն) մամուլում: Այս հոդվածները կարող են որպես պատմչի հայելի ծառայել արևմտահայ դպրոցի պատմության: Այս հոդվածներից ոմանք եղել են հոռետեսական ոգով բողոքի նամակներ[62]:

19-րդ դ. կեսերին Պոլսում գործող աշխարհիկ, թաղային դպրոցների թիվն անցնում էր 50-ից, որոնց աշակերտության թիվը հաշվվում էր ավելի քան 4000: Այստեղ պաշտոնական լեզուն գրաբարն էր: Մխիթարյաններն առաջինն էին, որ որպես միջոց հայ ժողովրդի առաջադիմության, լուսավորության՝ անհրաժեշտ քայլերից առաջինը համարում էին աշխարհա-

59 **Պետրոս ամիրա Նուպարեանը** Պողոս բեյ Եուսուֆեանի (1804-1868) եղբայրն էր (Եգիպտոսի փոխարքա Մեհմեդ Ալի փաշայի, նրա որդու ու հաջորդների բարեկամն էր, որ արտաքին հարաբերություններով էր զբաղվում): Պետրոս ամիրան Տրիեստի իր նստավայրում զբաղվում էր որպես Եվրոպայի ու Եգիպտոսի միջև առևտրական կապերի միջնորդ: Նա իրեն ուղարկված եգիպտական ապրանքը (որ կառավարության կողմից որպես տասանորդ մասի տուրքեր հավաքվում էր եգիպտական կառավարությունը, որը ոչ թե դրամով, այլ մենաշնորհով բերքով էր տրվում՝ բամբակ, ցորեն, գարի, ռաս և այլն), վաճառում էր եվրոպական երկրներին ու այդ դրամով հայթայթում եգիպտական բանակի, կառավարության և պետական գանձարանի պետքերը: Նա իր հայրենի Զմյուռնիա քաղաքի հայկական դպրոցներին որոշակի հատուկ հատկացրել՝ ֆրանսերեն ու անգլերեն լեզուների դասավանդումը միջոց ապահովելու համար:

60 «Լայնախոհ ու լուսամիտ» եղել ամիրաների՝ Մկրտիչ Ճեզայիրլյանի ու Հարություն Նեմրությանի հովանավորությամբ գործող Խասգեղի Ներսիսյան վարժարանում դասախոսում էին Հովսեփ Վարդան փաշան, Ցեխիկեա Պողոսը, Հովհաննես Եսայեանը և ուրիշներ:

61 **Նորատունկյան Սիրական** (1837-1913) ակնաբույժ բժիշկ, դասախոս: Ասվում է, որ ունի անտիպ տեղեկագիր օրագրային բոլոր դպրոցների մասին:

62 Այսպես օրինակ, 1876թ. Խասգյուղի Բոյաջյանց եկած մի նամակ պատմում է վարժուհիների հակաառողջապահական վարվելակերպի, երեխաներին ծեծելու մասին: Եվ քանի որ նամակագրի նշած 250 հոգիանոց դպրոցի մեծ դասասենյակներում մի քանի դաս միաժամանակ էր անցկացվում, ապա ծեծված փոքրիկի լացին միանում էին մնացած երեխաները ու վախից հրաժարվում էին դպրոց գալ: Այս վիճակը, ուսուցիչների այս որակը պետք է բարելավվեր: Ինչպես, եղել են բողոքի նամակներ այս ընդգրկմամբ անտեսելի վերաբերմունքի դեմ, և բողոքի առարկան եղել է նաև հոգևորական: Այսպես օրինակ, Զեյթունի դպրոցի համար Մկրտիչ Տիգրանյան եպիսկոպոսի սկսած հանգանակության դեմ մամուլը բողոքներ է տպագրել, նույնիսկ արգելելու համար հանգանակությունը, քանզի հավաքված դրամների մի մասը, մասնավորապես Եպիսկոպոսից ու անձամբ փոխարքա Ալի փաշայի նվիրաբերած կորին գումարը, հասցեատերերը՝ մեջտեղ չեն եկել:

Վենետիկի ս.Ղազար կղզում Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթար Աբբահայր Սեբաստացի

բար լեզվի զարգացումը: 1727թ. հայատառ թուրքերեն տպագրված Մխիթար Սեբաստացու հեղինակած «Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին Հայոց, շարադրեցեալ տաճկական լեզուաւ» դասագիրքը ու նրան կից բառարանը այս գործընթացի առաջնեկներն էին: Մխիթարյան հայերենով հրատարակությունները կարճ ժամանակում սկսեցին մաքրվել բարբառային ու օտար տարրերից: Արևմտահայերենը, հայատառ թուրքերենի շնորհիվ՝ նաև թուրքերեն լեզուն, սկսեցին մաքրվել ու գրական արևմտահայերենը, նոր թուրքերենը սկսեցին իրենց վերելքը: Նոր, գրական թուրքերենի զարգացման գրավական հանդիսացավ ինքնուրույն ու թարգմանական հայատառ թուրքերեն գրականությունը, պարբերական մամուլը:

Նույն այդ շրջանում Զաքարիա Կաղզվանցի Փոքուզյան (1719-1799թթ.) պատրիարքի (Կ.Պոլսի պատրիարք է եղել 1773-1781թթ.) ջանքերի շնորհիվ մայրաքաղաքում բացվել են առաջին թաղային, ծխական վարժարանները: Դրանցից անդրանիկը Գումգափու թաղի Յոչընը փողոցի մեջ Ծնորհք ամիրայի մեկենասությամբ բացված դպրոցն էր: Այնուհետև՝ Պալաթ, Բերա, Սամաթիա, Օրթագյոյ, Գուրուչեշմե, Սկյուտար թաղերի դպրոցները: Պատրիարքը համոզված էր, որ հայ եկեղեցու հակառակորդների դեմ մրցելու զորավորագույն միջոցը դաստիարակության ու զարգացման ջանքերն են ու ինքն էլ անձնազոհ նվիրվեց այս կարևոր գործին: Նրա բազմաշերտ կենսագործունեության արդյունքն էր շինարարական գործը (եկեղեցիներ, հիվանդանոցներ), հրատարակչական շարժումը՝ հայերեն, հայատառ թուրքերեն կրոնական, գրական, գիտական գրքերի հրատարակությունը, նաև՝ բազմաթիվ դասագրքեր, օրացույցներ և այլն: Նա թողեց հոգևոր ու աշխարհիկ աշակերտների մի խումբ, որոնք նոր աստիճանի հասցրին նրա գործը: Պատրիարքական աթոռին ընտրվելու կապակցությամբ նա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոնից հատուկ կոնդակ ստացավ, որում նաև 6 կարևոր հրահանգներ էին պարունակվում.

ա. Հայաստանեայց եկեղեցու ավանդույթներին համեմատ հովվել.

բ. Ժողովուրդը զգուշացնել ոչխարի մորթով գայլերից ու մեզանից հեռացած կրոնն ապականողներից.

գ. Հավատարիմ ու խորհրդական իշխանավորների հետ խորհրդակցելով գործել.

դ. Արժանավորներին պատվել, իսկ բանսարկուների ու խռովարարների նկատմամբ խիստ լինել ու պատժել, եթե խրատները չեն օգնում.

ե. Հավատքի ու կրոնի մեջ փորձառուներին առաջնորդ կարգել.

զ. Հավատարիմ, հնազանդ ու ենթակա մնալ Մայր աթոռին:

Ամբողջ իր գործունեության ընթացքում Զաքարիա Կաղզվանցին հավատարիմ մնաց հայրապետական այս հրահանգին ու իր նախորդների՝ Հովհաննես Կոլոտ ու Հակոբ Նալյան պատրիարքների ավանդներին ու նրանց գործի արժանավոր շարունակողը եղավ: Գործունեություն, որը մեծապես խանգարում էր կայսրությունում եվրոպական երկրների նպատակներին, ուստի Ավստրիայի ու Ֆրանսիայի դեսպանների՝ պատրիարքի պաշտոնանկությունը պահանջող բողոքներն ի վերջո բավարարվեցին սուլթանի կողմից, և նա 1781թ. աքսորվեց Բուրսա: 1782 թվականին, տասն ամիս անց, նա կրկին պատրիարքական աթոռը վերագտավ՝ շնորհիվ եպարքոս Իզզեթ փաշայի, ի գնահատություն Կաղզվանցու «Ազգասեր» անունը կրած իր հոտի:

Դպրոցական կյանքի զարգացման բնագավառում հայ պատրիարքները նաև բանավճռային ակումբների դեր են խաղացել: Գավառներում կազմակերպվող խոստումնային կազմակերպություններ, տիկնանց, բարեգործական միություններ, ինչպես և Օսմանյան կայսրությունում բոլոր միությունները պարտավոր են եղել ունենալ իրենց կանոնադրությունները, որոնք կամ տպագրվել են պատրիարքականների էջերում և, որ ավելի հաճախ է պատահել՝ տպագրվել են առանձին տետրակների տեսքով: Գավառներում լուսավորական շարժման հիմնական բեռն իրենց վրա են կրել հենց այդ կազմակերպությունները: Նրանք կոչված են եղել ձեռնարկել աղջկանց անկախ ու բարեկարգ վարժարանների հիմնադրում, որ նաև արհեստներ պիտի դասավանդվեին, ասոսր լինեին ամենատարբեր դպրոցական խնդիրների լուծման համար: Այս կանոնադրություններից, ծանոթում հայտնված տարբեր նամակներից իմանում ենք, որ իգական վարժարաններում որոշ գավառների տիկնանց միության ջանքերը ուղղված են եղել այդ դպրոցներում ամբիկուռի ուսուցչուհիների դասավանդման հրավիրման խնդիրներին:

Դպրոցական խնդիրների մասին հոդվածներ են գրել արևմտահայ մտավորականության բոլոր բնագավառների մարդիկ: Սա նշանակում է, թե որքան սրտամոտ, կարևոր են համարել նրանք ազգի դաստիարակությունը: Հանրաճանաչ դերասանապետ Մարտիրոս Մնակյանը, որն իր հյուրախաղերի պատճառով ծանոթ էր գավառահայության ուսումնական խնդիրներին, Պոլիս վերադարձին, 1868թ. Կեսարիայում նոր կազմակերպվելիք մի դպրոցի մասին գրում է, թե պետք է դասավանդվեին անպայման հայկաբանություն, տաճկերեն, ֆրանսերեն, ազգային և սուրբ պատմություններ, քրիստոնեական վարդապետություն, թվաբանական գիտություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, տոմարականություն, օրինագիտություն առակաները:

Իհարկե, դպրոցական խնդիրները բոլոր ժամանակներում էլ ունեցել են նման «հիվանդություններ», երբ դպրոցում ծխել են, խմել, դումար խաղացել, դատարկապորտությամբ զբաղվել: Դպրոցական ծրագրերում առողջապահության, բնախոսության, մարդակազմության դասերի գոյությունն ուղղված էր այդ հոռի կողմերի հնարավոր շտկմանը: Սակայն դպրոցների ու աշակերտության անմխիթար վիճակի պատճառները նաև գավառահայությունն ինքն էր, քանզի տղաներին 12-14 տարեկանից հանում էին դպրոցից, ուղարկում աշխատելու, նաև ափսոսելով 50-200 դուռշ ուսման վարձը: Այստեղ է, որ անգնահատելի է եղել որոշ բարերարների կողմից վարժարանների, գիշերօթիկների, որբանոցների հովանավորությունը, ձրի դպրոցների բացումը, զոնե՝ կիրակնօրյա: Մյուս կողմից, պատրիարքականների էջերն ավետում են տարբեր գավառներում, քաղաքներում, գյուղերում, ամենահեռավոր շրջաններում անգամ դպրոցների, ընթերցասիրաց ակումբների բացման լուրերը և այդտեղ հայտնի մտավորականների դասախոսությունների մասին հայտարարությունները, տարեկան քննությունների արդյունքների ու ավանդական հանդեսների առթիվ կազմակերպված ցուցահանդեսների, ձեռքի աշխատանքների վաճառքի-վաճառքի մասին լուրերը: Պատրիարքականները, որպես կանոն դպրոցական տարվա ավարտին տպագրում էին հաշվետվություններ ավարտողների թվի, որակի մասին, նրանց անունները, միացյալ դպրոցական լուսանկարները:

Սուլթան Մահմուդ Բ-ն քրիստոնեական աշխարհիկ դպրոցների օրինակով 1828 թվա-

Սահակյան որբանոց (Կոնիա)

կանից ի վեր մի շարք ոչ կրոնական, երկրորդական ու մասնագիտական վարժարաններ էր բացել, որ ոչ մահմեդականների մուտքն արգելված էր: Քիչ ավելի ուշ ակնհայտ էր դառնալու, որ այս, մասնավորապես մասնագիտական դպրոցները չէին կարող հաստատել իրենց՝ առանց այլազգի մասնագետների, ուսուցիչների, նաև՝ հայազգի ուսուցիչների ու աշակերտների, որոնք առատորեն պիտի լրացնեին Օսմանյան կայսրության ամենատարբեր նախարարությունների ու վարչությունների մասնագետ-պաշտոնյաների տեղերը, հասնելով բարձրագույն աստիճանների: Իհարկե, հայերն ու հույներն ունեին իրենց ազգային վարժարանները, սակայն սուլթանական այս դպրոցները ձրի էին[63]: Կաթոլիկ և բողոքական, ամերիկյան միսիոներների դպրոցներում մասնավոր հետաքրքրություն կար հայազգի պատանիների նկատմամբ: Ակնհայտ էր, որ թուրքերը հաճախում էին թրքական դպրոցները, հույները՝ հունական պատրիարքարանի դպրոցները, կաթոլիկները՝ Վատիկանի, իսկ բողոքականները՝ հիմնականում ամերիկյան նպատներով սնվող դպրոցները[64]: Հայ աշխարհիկ, եվրոպական մակարդակ ապահովող դպրոց՝ համարյա չկար: Ուստի զարմանալի չէր, որ հայերը ձգտում էին օտար դպրոցներ: Անհրաժեշտ էր եվրոպական ոգով վարժարաններ ունենալ: Այդ գործին լծվեցին Պոլսո պատրիարքները, հայ ազգային ջոջերը:

Արևմտահայ միջավայրում, քաղաքներում, հայաշատ նահանգներում ու գյուղերում կրթությունը դառնում է հայ ազգային ու մտավորական շրջանակների համար կարևորագույն խնդիրներից առաջնայինը: Այս ոլորտը ևս մեծապես կապված է Օսմանյան կայսրությունում կրթական կյանքի, թուրքերենի ու թուրքերենով ուսուցման խնդիրների հետ, որով և առիթ է հանդիպացել մեր այս ուսումնասիրության: Այնպիսի տպավորություն է, որ ոչինչ չի խնայվել դաստիարակության, կրթական գործի կազմակերպման համար: Կայսրության ամենածայրամասային մի վայրում, հայկական գյուղում հնարավոր էր հանդիպել այնպիսի մտավորական դեմքերի, որոնք, թվում է, հարիր էին լոկ մայրաքաղաքային կյանքին: Արտասահմանում կրթություն ստացած, գիտական աստիճաններ ու ճանաչում ունեցող մեկը,

63 Սուլթանի դպրոցում արձանագրված 110 աշակերտներից միայն 11-ն են մահմեդականներ եղել, մնացածը՝ քրիստոնյաներ: Ասում են, որ Աբդուլ Համիդ Բ-ն շատ էր բարկանում իր նախարարների վրա, որոնք տոկոս անգամ չգիտեին հաշվել: Սուլթանը, որ Հակոբ փաշայից սովորել էր տոկոս գտնել՝ չէր կարողանում հանդուրժել իր ցածր գրագիտությամբ պաշտոնյաներին: 1858թ. Պոլսո պատրիարքի՝ կառավարությանն ուղղված մի նամակից բացահայտվում է, որ պատրիարքը շնորհակալություն է հայտնում, որ բժշկական դպրոց 40 հայ ուսանողներ են ընդունել:

64 1834թ. սկսում է գործել առաջին միսիոներական բողոքական դպրոցը Պոլսում հայերեն սովորած Համլինի կողմից:

առանց վարանելու, դպրոցական ուսուցչի իր հայրենասիրական պարտքն էր կատարում կայսրության որ անկյունն էլ որ ուղարկվելու լինեին: Այսպիսի մարդիկ իրենց գործունեության շրջանում կարողացել են մի տարբեր ոլորտ մտցնել իրենց աշխատած վայրերում, ստեղծելով կրթության, տարբեր մասնագիտություններ ստանալու ձգտման մթնոլորտ, միաժամանակ մշակութային կյանք ստեղծելով կամ եղածը զարգացնելով: Այն արտահայտվել է նոր դպրոցների, վարժարանների, տարբեր արհեստանոցների, պարբերականների, տպարան-

Աղջկանց արհեստների դպրոցի ուսուցչական կազմը (Սփաս, 1904)

ների, թատերական խմբերի, երաժշտական խմբերի ու այլնի հիմնադրմամբ: Ուշադրության կենտրոնում են եղել ոչ միայն իգական դպրոցները[65], այլև կիրակնօրյա[66] ու սովորական դպրոցները երիտասարդների ու տարիքովների համար[67]:

Աղջկանց դպրոցները եղել են հայ ազգային մտավորական ու բարեսիրական շրջանակների ուշադրության շրջագծում: Այն յուրահատուկ օրինակ է ծառայել մյուս ազգերի համար ևս: Մանավանդ արհեստագործական դպրոցները մեծագույն խնամքի առարկա են դարձել ողջ Օսմանյան կայսրության հայաշատ վայրերում: Այս դպրոցների համար հոգաբարձուները աշխատանքային գործիքներ, դազգահներ ու նաև պատվերներ են ապահովել: Դպրոցական այսպիսի ընդարձակ ցանցն ակնկալում էր ուսուցիչների, ուսուցչուհիների պատրաստման հատուկ դպրոցներ, որոնք և ստեղծվել են երկրի տարբեր վայրերում[68]:

65 1908թ. Քաղքեդոնում հիմնվում է աղջկանց բարձրագույն լիցեյական ու արվեստների Փափազյան դպրոցը: 1910թ. Դպրոցասեր տիկնանց ընկերությունը իգական դպրոցների ուսուցման ծրագրի համար 33 հոդվածից կանոնադրություն է ստանում Հ. Մառզպետյանի ստորագրությամբ: 1910թ. Ամասիայում հայ աղջիկների համար կարի դասընթացներ են հիմնվում: 1911թ. Տրապիզոնի Հայուհյաց ընկ-ը աղջիկների համար արհեստագործական դպրոց է բացում: 1913թ. Կանեփաունում կանանց համար կար ու ձևի, զարդասեղնագործի կարի արհեստանոց է բացվում ՀԲԸՄ-ի կողմից:

66 1860թ. Քեփառ. Աղաբաբյանը (1816-1891) կիրակնօրյա դպրոց հիմնեց Պոլսում:

67 1911թ. Էրզրումի Քեփի գյուղում տարածքովների՝ երիտասարդ, տարիքովների, դպրոց է հիմնադրվում:

68 1836թ. Սկյուտարի Ենովքիկյան ամիրաներն և Հայոց ազգային Ներսեսյան ամիրաների հիմնում են Խասգյուղի Ներսեսյան դպրոցը, 1866թ. Կարապետ վրդ. Շահնազարյանը Խասգյուղում իր անվամբ վարժարան է բացում: 1869թ. Սամաթիայում Կարապետ Փափազյանը հիմնադրեց Ազգային աղջկանց վարժարանը: Պոլսում տիկ. Գայանե Մատաթյանը և Հակոբ Էդիլյանը հիմնեցին մանկավարժարան: 1865թ. Մկր.Մելքոնյանը Հիսար-Տիմիթում իր անունը կրող տղաների վարժարան, իսկ Սկյուտարում՝ աղջկանց վարժարան հիմնեց: 1870թ. Արսլանյան, Դպրոցասեր, Կիլիկյան, Ընթերցասիրաց ընկերությունները Անատոլիայում 24 դպրոցներ են բացել: Բացվում էին *նաև վարժարաններ*, ինչպես Ներսեսյան և Երմոնյան վարժարանը Սկյուտարում: Արևմտյան Հայաստանում բացվում էին նաև բարձրագույն դպրոցներ, ճեմարաններ, ինչպես 1870-ին Այնթապում Կիլիկյան ճեմարանը: 1875թ. Անտափում գյուղում բացվեց աղջկանց Ամերիկյան քոլեջը, 1876թ. Հակոբ Գուրգենը բացեց Հայկական կրթարանը Օրթագյուղում: 1876թ. Ռեթեոս Պերպերյանն իր անվամբ վարժարան է հիմնում Քաղքեդոն-Սկյուտարում, որի համար ստանում է ***Mecidiye***. 1881թ. Մկրտիչ Սանասարյանն իր անվամբ վարժարան բացեց Կարինում, որը պատրաստում է հայոց կրթարանների շարքին: 1882թ. Վանում հիմնում են «Աղքատախնամ ընկերության հայոց» կենտրոն, կիրակնօրյա դպրոց: Մկրտիչ Փորթուգալյանը 1881թ. ուսուցիչներ պատրաստող փակված դպրոցի փոխարեն հիմնադրում է Կենտրոնական լիցեյ: 1885թ. Վանի Կեդրոնական ու Վարագա վարժարանները փակվեցին կառավարության կողմից, իսկ Խրիմյան Մկրտիչը Փորթուգալյանի հետ միասին աքսորվեցին: 1906թ. Երզնկայում հայ ուսուցչուհիներ պատրաստող դպրոց է բացվում: 1911թ. Վանում բացվում է հայ ուսուցիչների դպրոց Պետրոս Գարամանճյանի կողմից: 1910թ. Ղուկաս Դերվիշյանը իր ֆաբրիկայի համար Ֆրանսիայից Բուրսա է բերում գործելու առաջին Ditriches դազգահը, հետո ևս 5 նոր դազգահներ, 400 բեյանոց գաղի շարժիչով հաստոց:

Կրթական այս շարժման մեջ կարևորագույն դերակատարներից են եղել պարբերականները: Նրանց էջերում սուր պայքար է մղվել արական ու իգական դպրոցներում պատշաճ որակ ապահովելու համար: Եվ դա ոչ միայն մեծ քաղաքներում, այլև Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ վայրերում: Որոշ պարբերականների էջերում այս խնդիրն այնպիսի սուր քննարկումների առիթ է տվել, որ հասել է ծայրահեղությունների: Այսպես օրինակ, կրթությանը դեմ եղող, չօգնող կամ չեզոք շրջանակները դիտվել են որպես ազգային շահերի թշնամի: 1872թ. կոչեր են հնչել «Պայքարել վատ հայերի դեմ՝ հանուն լուսավորության: Պատրաստ ենք հալածանքի ու թշվառության: Միապետականաց գահը կործանել, ջնջել՝ ուսման ու կրթության ծավալմամբ»:

1870-80-ական թթ. ողջ Օսմանյան կայսրությունով մեկ, Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում, բոլոր գյուղերում իրար հետևից բացվում են նախակրթարաններ, տղաների ու աղջկանց վարժարաններ, մասնագիտական ու բարձրագույն դպրոցներ: Սկսվում է մեծ թափով միսիոներական հայկական և խառը դպրոցների հիմնումը, որոնք հրաշալի ուսուցման մակարդակ են ապահովել ու այդ դպրոցների աշակերտության 70%-ը համարյա ամենուր հայեր են եղել:

Օտար միսիոներների, եվրոպացի, թուրք, հայ պատմաբանների կողմից ուշադրության առարկա են դարձել միսիոներական դպրոցները: Դրանք հրաշալի ծրագրեր ունեցող հաստատություններ են եղել, օժտված սպորտային խմբերով, նվագախմբերով, արհեստների, վարժանքների համար մարզադաշտերով, արհեստանոցներով, փորձարարական պարտեզներով, լինի այն կապուցինյան ուխտի, ամերիկյան և անգլիական բողոքական կազմակերպությունների, լինեն գերմանական, հոլանդական, ֆրանսիական կազմակերպություններ:

Իհարկե, դրանց մի մասը եղել են ավետարանական միսիոներների դպրոցները[69], որոնք

69 Օրինակ, 1876թ. Սկյուտարում ամերիկացի Հիպլեր և դոկ.Ռասքվենցը հիմնում են Հոմ սքուլ (տղաների վարժարան), որի աշակերտների մեծ մասը հայեր էին, ինչպես Բեբեկում հիմնադրված անգլիական Ռոբերտ կոլեջում: 1878թ. Խարբերդում դոկ. Գասարի Հյուպլերը և կինը տեղի Ամերիկյան կոլեջի օգնությամբ բացում են աստվածաբանական կոլեջ, իսկ Խարբերդի Սարաքի գյուղում՝ մարզվարան են հիմնում: 1886թ. Այնթապում, Իզմիրում, Աղաբազարում աղջկանց ավետարանական դպրոցներ են բացել: 1880թ. Պոլսի դպրոցների թիվը՝ 45 էր: 1881թ. հիսուսյանները Ամասիայում բացում են աղջկանց, առանձին՝ տղաների վարժարաններ: 1883թ. Պարտիզակում բացվում է վիեննական Մխիթարյանների շատ գեղեցիկ հոգևոր ճեմարանը վրդ.Ներսես Չիլոյանի տնօրինությամբ, Անկյուրայում՝ կարդինալ նախակրթարան՝ Հովսեփ

իրենց հիմքում ունեցել են մասնավորապես ամերիկյան կրթական սիստեմը: Այս դպրոցներում հայ երեխաները որպես կանոն մեծարիվ խմբերից են եղել: Ամբողջ ցավը նրանում է, որ այս ուսումնական հաստատություններին զուգահեռ առաջորեն հիմնադրվել են ժողովարաններ: 1888թ. մարտին հայկական դպրոցներում հայ ժողովրդի պատմության փոխարեն Օսմանյան կայսրության պատմություն անցնելու հրամանը մեծ մտահոգություն է առաջացրել արևմտահայ մթնոլորտում: Պատրիարքը փորձում է միջնորդել... և փադիշահի գլխավոր քարտուղար Սուրեյա բեյի մոտ գտնում այդ հրամանը: Այս ծայրահեղ հակահայ որոշումը եղել էր սադրազամ Քյամիլ փաշայի առաջարկով:

Դպրոցական այս շարժման մասին կարելի է դատել ըստ տարբեր դպրոցների ծրագրերի, նաև՝ ազգային կրթության կանոնագրերի[70]: Շատ կարևոր է ունենալ Օսմանյան կայսրության դպրոցների մասին առանձին ուսումնասիրություն կամ բառարան:

Տպագրական ասպարեզի մաս են կազմել ուսուցողական հրատարակությունները: Դրանք եղել են տարբեր գիտությունների վերաբերող ինքնուրույն ու թարգմանական գործեր, օսմաներենի դասագրքեր՝ ուղղված ոչ միայն հայ տարրին: Այս դասագրքերից, քերականներից մի որոշ մաս առանձին գրքով հրատարակվելուց առաջ նախապես տպագրվել են որոշ պարբերականներում, այդ թվում նաև օսմաներենով հրատարակվող[71]:

Հոդվածագիրներից ոմանք ընկնելով նույնպիսի ծայրահեղությունների մեջ, բողոքելով տգետ ժամկոչների, ծննդյան, կնունքի, ամուսնության ու այլ հաշվեմատյանների բացակայության դեմ, հարցնում են, թե ավելի լավ չէ՞ր լինի, եթե եկեղեցու զանգերը, ոսկեղենը, հարստությունը վաճառվի և դա փողին ծախսվի դպրոցներ հիմնելու վրա:

Ամերիկյան «Բորդը» Թուրքիա ուղարկեց քարոզիչներ, որոնք արևմտահայերի շրջանում իրենց գործունեությունը սկսեցին 18-րդ դարի 20-ական թվականների վերջերին[72]: Հայտնի է ամերիկյան միսիոներ Կ.Յունգի /Cathbert G. Young/ խոսքերն այս առիթով՝ «Հայաստանն այն բաց դուռն է, որով կարելի է մտնել Թուրքիա, և, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, քարոզիչները պետք է զուտ ամերիկացիներ մնան»[73]: Անգլիական դիվանագիտությունը համաձայնվել էր, որպեսզի արևմտահայության շրջանում քարոզչական գործունեություն ծավալեն ամերիկյան ավետարանականները, իսկ՝ արևելահայերի շրջանում գործեն հիմնականում գերմանացի քարոզիչները: Անգլիան ազդեցությունների ոլորտների էր բաժա-

Քրմզյանի շնորհիվ: 1883թ. Քաղաքային Սանահինի տանը Խարբերդի Հյուսենիկ գյուղում հյուսենիկցի Փանոսի Գաբարի կողմից սկսեց գործել ավետարանական «Ջաւար» աղջկանց բաժեր: 1881թ. տպագրվել են Իմաստասիրության, Թարգմանության ուսումնարանք, Հայ զավակներ, Արմենուհյան (Յովսեփ), Նեղախույան վարժարանների հայերեն և հայատառ թուրքերեն կանոնադրությունները: Միայն 1886թ. դպրոցներ են բացվել Երզնկայի նահանգի Մամախաթուն գյուղաքաղաքի Խնձորիկ գյուղում, Պոլսի Սարըխերեյ թաղում՝ Գարբիկ Ներշապուհյան վարժարանը, Տրապիզոնում՝ Մխիթարյանների վարժարանն ու պատանյաց ընկերությունը: Ավելի ուշ, 1912թ. Մխիթարյանները դպրոցներ են բացում Մալաթիայում, Մերզիֆոնում, Քյուրահիայում: 1916թ. Տրապիզոնում Վիեննայի Մխիթարյանները նախակրթարան են բացում տղամարդկանց համար՝ Տիմոթեոս Տեր Գրիգորյանի տեսչությամբ:

70 1912թ. Պոլսում 102 հոդվածից «*Կազմական Կանոնագիր Ազգային Կրթության*» է տպագրվել Սարաֆյան տպարանում:

71 Բառարանների մասին ավելի ընդարձակ տես ձեռագիր և տպագիր բառարանների բաժնում:

72 Արտասահմանի հայերի շրջանում «Բորդ»-ը իր գործունեությունը սկսել է 1821 թվականին: Տես՝ Առաքել Պատրիկ (1894-1984) «*Պատմագիրք-հո՛ Յուշամատեան Մարաշեանց և գավառի հայութեան*» Երկրո հ. (հ.1 Բեյրութ, 1974 և հ.2, Նյու-Ջերսի 1983): Տես նաև՝ Kırşehiroğlu E., *Türkiyede faaliyetleri*, İstanbul, 1963, s. 29.

73 Առաքել Պատրիկ, նշված աշխ. էջ 550:

նում, ինքը մնալով վարագույրի ետևում: Դա նրան թույլ էր տալիս չփչացնելու իր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, ցույց տալով, թե չի խանգարում հայերի վրա ռուսական ազդեցության տարածմանը:

Ամերիկյան միսիոներները Օսմանյան կայսրությունը բաժանել էին ազդեցության չորս շրջանների՝ Եվրոպական Թուրքիա (Մակեդոնիա և Բուլղարիա), Արևմտյան Թուրքիա (Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը), Կենտրոնական Թուրքիա (Տավրոսի լեռների հարավային մասը և Հյուսիսային Սիրիա), Արևելյան Թուրքիա (Փոքր Ասիայի արևելյան մասը): Հայկական շրջանում քարոզչական գործունեություն ծավալելու համար ուղարկվում էին հատուկ քարոզիչներ: Նրանք շրջում էին հայկական գավառներում, նպատակ ունենալով ավելի խորը ծանոթանալ հայերի հոգևոր կյանքին և կրոնական տրամադրություններին[74]: Մի շարք գավառներում ամերիկացի միսիոներները բացեցին հիվանդանոցներ, դպրոցներ, որբանոցներ, ծերանոցներ, տպարաններ: Նրանք այս միջոցներով գայթակղում էին հայերին, տանում դեպի ավետարանչություն՝ պառակտելով հայերին, հեռացնելով նրանց իրենց ավանդական կրոնից, եկեղեցուց, նախնիների սովորույթներից: Ինչպես կաթոլիկ, այնպես էլ բողոքական քարոզիչները շռայլորեն օգտագործում էին բարոյական ու նյութական կաշառքի բոլոր հնարավոր ուղիները, որոնք երբեմն շատ ավելի ազդեցիկ էին, քան կաթոլիկների գրավոր խոսքը: Ընդհանրապես, աղքատ բնակչության համար անվճար բաժանվող յուղն ու ալյուրը շատ ավելի ուժեղ գործոններ էին, քան կաթոլիկների բարոյախոսական գրքերը[75]: Ամերիկյան քարոզիչները եռանդագին սկսեցին Աստվածաշնչի, աշխարհաբար և հայատառ թուրքերեն ավետարանների տարածման գործը[76]: Այս գրքերը մեծ հաջողություն ունեցան հայերի շրջանում հետևյալ պատճառներով.

ա. հայկական եկեղեցիներում խորանից հնչում էր ժողովրդին անհասկանալի գրաբարով քարոզ, և այս հարցում բողոքականների գործունեությունը շոշափելի արդյունքներ ունեցավ:

բ. նրանց հրատարակած և Թուրքիայում տարածած Աստվածաշունչը գրված էր հասկանալի աշխարհաբարով, իսկ թուրքախոս հայերի և մնացած թուրքախոս ազգերի համար՝ հայատառ թուրքերենով, որ թարգմանվել էր հին հունարենից ու եբրայերենից:

74 Այվազյան Ա., «*Պատմություն Եգիպտոսի հայոց*», Կահիրե, 1952, էջ 843:

75 Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ամերիկյան բողոքական քարոզիչներին տրամադրված գումարը տարեկան կազմում էր 300 հազարից 400 հազար անգլիական ոսկի: Տես՝ Եղիզյան Ա., «Փորձ», Թիֆլիս, 1986, N 2.

76 Ամերիկյան միսիոներները իրենց գործունեության սկզբից մինչև 1900 թվականը Թուրքիա են բերել և տարածել 7 միլիոն գիրք՝ 10 միլիոն դոլար արժողությամբ: (Տես՝ Kırşehiroğlu E., *Türkiyede faaliyetleri*, Ist., 1963, s. 33.): Միայն 1910 թվականին Թուրքիայում Ամերիկյան Աստվածաշնչի տարածման ընկերության կողմից տարածվել է 100 հազար Ս.Գիրք: Հազարավոր օրինակներ տարածվել են միսիոներական այլ ընկերությունների կողմից: Պատկերացում կազմելու համար այս ընկերությունների աշխատանքի ծավալների մասին, կարելի է նշել, որ ամերիկյան ծայրագավառում նույն թվականին տարածվել է 2 մլն., իսկ Չինաստանում՝ 2,5 մլն գիրք, Եգիպտոսում՝ 75 հազար, իսկ Բուլղարիայում՝ 16 հազար Աստվածաշունչ և այլն: Առաջին անգամ հայերեն գրաբար Աստվածաշունչը միսիոներների կողմից հրատարակվեց գավառական (Էջմիածնական) եղանակով: Կույրերի համար տպագրված Ս.Գրքի մասերը ծախսավեցին: 1911թ.՝ 144160 օրինակ՝ 29 լեզուներով տարածվեց Թուրքիայում: Աստվածաշնչի տարածման ամերիկյան և բրիտանական ընկերությունների կողմից միասին միայն 1910 թվականին տարածվել է 10 ու կես մլն գիրք: Հոդվածագիրը նշում է, որ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին Ս.Գիրքն ամբողջապես կամ հատվածաբար թարգմանված էր 425 լեզուներով և գավառաբարբառներով (այս մասին տես՝ Գարեգին եպսկ. Սրվանձտեանց «*Ս Գիրք և զայն զարդարողներ*» Թէոդիկ, «*Ամենուն տարեցոյցը*», 1913, էջ 160-164):

գ. շատ գավառներում, հատկապես թուրքաշատ վայրերում, հայերեն գրքերը եզակի էին, ուստի և միսիոներների բաժանած գրքերը պարզապես այդ ծարավն էին նաև հագեցնում:

դ. Աստվածաշնչի և՛ աշխարհաբար, և՛ հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները, որ բաժանում էին քարոզիչները, մեծ հաջողություն էին վայելում նաև այն պարզ պատճառով, որ տանը Սուրբ գրքի առկայությունը բարի նախանշան էր համարվում և բոլորը ձգտում էին ունենալ այն, որպես պահապան զորություն: Բողոքական միսիոներների հիմնական հենակետերը Թուրքիայում եղան Զմյուռնիան, Այնթապը, ապա նաև՝ Կ.Պոլիսը[77]: Ավետարանական քարոզիչների գործունեությունը ընկալվում էր ոչ միայն արտասահմանից: Նրանք մեծ աջակցություն էին ստանում իրենց երկիրը Թուրքիայում ներկայացնող աշխատակիցների, դիվանագիտական ինստիտուտների՝ դեսպանատների, հյուպատոսությունների կողմից: Քանի որ մուսուլմանական պետության օրենքներն արգելում էին իսլամից հրաժարվելը ի շահ մի այլ կրոնի, իսկ քրիստոնեական միսիոներները քարոզում էին «աստծո խոսքը» բացառապես կայսրության քրիստոնյա հպատակների շրջանում, ուստի կայսրության տիրակալները ոչ միայն դեմ չէին, այլև խրախուսում էին նրանց: Քրիստոնյա ժողովուրդների, նրանց միասնությունն ու ուժը պառակտող գործողությունները՝ նրանց կողմից հօգուտ սուլթանական երկրի շահերի էր ընկալվում: Միսիոներների պատճառով քրիստոնյա ազգերի մոտ սկսված դավանական վեճերը միայն թուլացնում էին այդ ազգերին, շեղում նրանց ուշադրությունը՝ թուրքական բռնակալության դեմ ազգային ազատագրական պայքարի դուրս գալուց, համախմբվելուց: Ամերիկյան միսիոներների գործունեության աշխուժացմանը նպաստեց 1830թ. մայիսի 10-ին Ամերիկայի ու Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագիրը: Այն լիակատար ազատություն էր ապահովում ամերիկյան միսիոներների կրոնական քարոզչության համար[78]: 1832թ. նրանք Պոլսում բացեցին առաջին հայկական դպրոցը, իսկ 1833թ. Մալթա կղզուց Զմյուռնիա տեղափոխեցին իրենց տպարանի հիմնական մասը:

Մի քանի գավառներում ամերիկյան քարոզիչները տեղական հայ բնակչության կողմից մեծ դիմադրությունների են հանդիպել: Մի շարք գավառներում, օրինակ Զեյթունում, Մարաշում, Հաճընում, պատժվում էին բողոքականության հետևորդները, իսկ քարոզիչները ծեծի էին ենթարկվում: Այս վայրերում բողոքականությունն իր դիրքերը կարողացավ ամրապնդել այլ գավառներից մեկ-երկու տասնամյակ ուշ: Մի քանի քահանաներ դարձան բողոքականության հետևորդներ: Այս և նման հանգամանքները, ցավոք, նպաստում էին գավառում հայերի բողոքական դառնալուն:

Այսպիսով, հայատառ թուրքերեն գրականության զարգացման առաջին հարյուրամյակը կապված է հիմնականում Արևելքում՝ հայերի շրջանում, կաթոլիկության ներթափանցման հետ: Տպագիր հրատարակությունները թույլ էին տալիս միսիոներներին ավելի մեծ արդյունավետությամբ ու ավելի մեծ ծավալով իրականացնել իրենց գաղափարական առաքելությունը՝ Արևմուտքի համար այնքան կարևոր տարածաշրջանում:

Հարկ է նշել, որ գրահրատարակչական գործունեությանը զուգահեռ, մխիթարյանները

77 Առաջին բողոքական հայ եկեղեցին Կ.Պոլսում օծվել է 1836 թ.:

78 Gordon L.M., *American Relations with Turkey 1830-1930*, Philadelfia, 1932, p. 11. Տես նաև՝ Марунов Ю.В., Поцхверия Б.М., *Турция в книге "Политика США на Ближнем и Среднем Востоке"*, М., Наука, 1960, с. 76-77. Տես նաև՝ Ստեփան Փափազյան, *Ամերիկացի բողոքական միսիոներների գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի առաջին կեսին*, Երևան, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2005, հ.1, էջ 120-134:

մեծ ավանդ են ունեցել դպրոցական-մանկավարժական ասպարեզում: Մխիթարյանները ճեմարաններ են հիմնադրել ս.Ղազարում (1732թ), Պադուայում (1833), Վենետիկում (1836), Փարիզում (1846), Զմյուռնիայում, Տրիեստում, Կ.Պոլսում (վեց դպրոց), Հունգարիայում, Սիբիայում, Ռուսաստանում, Բրազիլիայում, հայկական այլ գաղութներում:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը գործում էին 26 դպրոց, լիցեյներ, ճեմարաններ, որոնցից մի մասը գործում է նաև այսօր: Գիտության և լուսավորության մեջ շարունակում են իրենց նշանակալի ավանդն ունենալ մխիթարյանների բանասիրական, պատմական և հայագիտական հանդեսները: Այն է՝ ս.Ղազարում «Բազմավէպը» (հիմնադրված 1843 թ.), Վիեննայում «Հանդէս ամսօրեայ»-ն (հիմնադրված 1887թ.):

Գրահրատարակչական մեծ գործունեություն են ծավալել նաև օտար կաթոլիկ ու բողոքական միսիոներները, որոնց հիմնական նպատակն է հանդիսացել Արևելքում իրենց երկրների դիրքերի հաստատումն ու ամրապնդումը: Այս երևույթի դեմ բուռն պայքար են ծավալել հայ առաքելական եկեղեցին, կրոնական տարբեր դավանանքների պատկանող հայ մտավորականությունը: Բնականաբար հայկական միջավայրում այս պայքարը մղվել է նաև հայատառ թուրքերենով:

Կրոնական, քաղաքական ու դավանաբանական հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությունը, ձևավորվելով 18-րդ դարի առաջին կեսին, բուռն զարգացում ապրեց դարավերջին և անկում ապրեց 19-րդ դարի առաջին կեսին: Ի թիվս կրոնական գրականության այս հարյուրամյակում հրատարակվել են հայատառ թուրքերեն պատմական, պատմագրական երկեր, գեղարվեստական, փիլիսոփայական գործեր, բառարաններ:

Կրոնա-դավանաբանական գրքեր, քարոզներ հրատարակվել են նաև հետո, ընդհուպ մինչև մեր օրերը, սակայն նրանց թիվն աստիճանաբար նվազել է՝ թրքախոս հայերի թվի կրճատման պատճառով: Մի կողմից դա հայկական աշխարհիկ դպրոցներում հայերեն լեզվի ուժեղացման արդյունք էր, մյուս կողմից՝ եղեռնի: Հարյուր հազարավոր թրքախոս հայեր մաս են կազմել այդ անմեղ զոհերի:

20-րդ դարի արշալույսին Արևմտյան Հայաստանում և հայերով բնակեցված քաղաքներում հաշվվում էր մոտ 1000 դպրոց: Քանի որ մինչ այդ, ավելի քան 500 տարի, զուգե և ավել, հայ ժողովրդի մի որոշակի մասը տիրապետում էր հիմնականում թուրքերենին, ուստի և նրա ստեղծագործությունը տարվում էր նաև հայատառ թուրքերեն՝ նրան հասկանալի լեզվով:

Հայ առաջին ֆեմինիստ գրողները, ի թիվս բազմաթիվ բարեգործական կազմակերպությունների, որբանոցների հիմնադրման, փորձեցին իրենց մասն ունենալ ազգի երեխաներին կրթելու գործում: 1908թ. Հայկանուշ Մառքը իր շաբաթաթերթը վերանվանում է «Շաբաթաթերթ տղայոց և դպրոցականներին հատուկ»:

Երբեմն հանդիպում ենք դասագրքեր, քերականներ կամ բառարաններ, որոնք հայ, թուրք հեղինակային խմբի աշխատանքի արդյունք են եղել: Որպես կանոն, այս հրատարակությունները օգտագործվել են որպես լեզվի ուսուցման դասագրքեր՝ թուրքական դպրոցների և մասնագիտական վարժարանների, համալսարանների համար: Գալով բառարաններին, ապա դրանք բազմակողմանի հետաքրքրություն են ներկայացնում՝ տարբեր մասնագիտությունների, տեխնիկական տերմինների համար[79]:

79 1883թ. Ֆրանս-թուրքերեն համառոտ հեղինակության բառարան (օսմ. հիմնականում տեխնիկական, գիտական տերմինների. հեղինակներ՝ Մեհմեդ Շերիֆ և Միշել Ասլյան, Արամյան տպ.): Տիրան Քեթենջյան,

Թուրքերենի դասագրքեր ու քերականներ են ստեղծվել հայ լեզվաբանների կողմից ոչ միայն թուրքերի, այլև ֆրանսիացիների, գերմանացիների ու այլ ազգերի համար ևս: Սա բնականաբար տուրք է Օսմանյան կայսրության նկատմամբ եվրոպական տերությունների կողմից տածած հետաքրքրության: Այս դասագրքերը ուղղված էին լինելու նախևառաջ Օսմանյան կայսրություն դիվանագիտական առաքելություն կատարողներին, վաճառականներին, ճանապարհորդներին, տարբեր երկրներից ներկայացնող միսիոներներին:

Թուրքերենի 35 ամյա մշակող Անտոն Թնկրի 1000 էջանոց 2 մեծ հատորով օսմաներենի քերականությունը 1911թ. մարտ ամսից սկսել էր հրատարակվել թուրքերեն *"Servet ve Fünün"* հայտնի պարբերականում:

Պատկառելի գրականություն է հրատարակվել (ինքնուրույն ու թարգմանական, հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով)՝ նվիրված Օսմանյան կայսրության պատմության առանձին շրջաններին, պատմական անձանց՝ սուլթանների ու վեզիրների մասին: Այս գրականությունը սկիզբ է առել Օսմանյան կայսրության հետ միաժամանակ: Հայերեն ու հայատառ թուրքերեն նման ձեռագրերը պատկառելի թիվ են կազմում[80]:

Հայ գիտնականներ Ստեփան Կուրտիկյանի, Հարություն Մրմրյանի ուսումնասիրությունները՝ Արևելքի դասական գրականության մասին, նշանակալից ներդրում են հանդիսանում այս բնագավառի ուսումնասիրության գործում: Այս աշխատությունները այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գիտական արժեքը[81]:

Կուրտիկյան Ստեփան (1865-1948), լեզվաբան, մանկավարժ, բանաստեղծ, պարսկական և արաբական չափածո գրականության և լեզվի լավագույն մասնագետներից է եղել: Պաշտոնավարել է հայկական և թուրքական դպրոցներում, դասավանդել թուրքերեն, օսմաներեն, արաբերեն, պարսկերեն, ստեղծագործել է այդ լեզուներով: Մեծ հեղինակություն է վայելել թուրք մտավորականության շրջանում: 1887թ. օսմաներեն թարգմանությամբ հրատարակել է արաբ և պարսիկ բանաստեղծների, փիլիսոփաների քերթվածների, առակների ընտրանի: Նա 1929թ. հրատարակել է լատինատառ թուրքերեն առաջին գրքերից՝ «Հայրիյա» բանաստեղծությունների ժողովածուն: 1902թ. Պատրիարքարանին պատկանող հայկական դպրոցների հիմնադիր խորհրդի անդամ Ստեփան Կուրտիկյանին շնորհվում է 4-րդ աստիճանի Osmaniye:

Կեսարացի Արթին Հինդօղլին (1780-1840) մեկն է այն հեղինակներից, որը ֆրանսերենով ու գերմաներենով թուրքերենի դասագրքեր է հեղինակել, մեծ ծառայություններ մատուցել թուրքերենի զարգացմանը: Նա կրթությունը ստացել էր Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, ապա՝ Վիեննայում թարգմանչի, թուրքերենի մասնագետի պաշտոններ վարել: Մի քանի լեզուներ տիրապետող Հինդօղլին հեղինակել է ֆրանսերեն-թուրքերեն բառարան, ֆրան-

Թուրք(օսմ) ֆրանս բառարան, Կ.Պ. 1911, Տպ. Միհրան: 1911թ. Ներսես Զաքարյան, *Պարզեկրապատում նոր քերական օսմաներեն լեզուի*. Պ. Տպ. Մատթեոսյան: 1912թ. Պետրոս Քերեսթեճյանը հրատարակում է օսմաներենի լավագույնը համարված էթիմոլոգիական բառարանը՝ ֆր-օսմաներեն: Bedros Kerestedjian, *Dictionnaire Etymologique de la langue Turque*, Londres, 1912, 2 v; p.358+40.

80 13-րդ դարի պատմիչ **Մաղաքիա Աբեղան (Գրիգոր Ակներցի 1250-1335)** գրել է 1273թ. «*Պատմություն վասն ազգին Նետողաց*» աշխատությունը, որը 1870թ. տպագրվել է Պետերբուրգում և Երուսաղեմում միաժամանակ: Այս աշխատության մեջ հիմնականում շարադրված է թաթարների պատմությունը: Մեր օրերում այն թարգմանվել է թուրքերեն:

81 Յ.Գ.Մրմրեան, *Արեւելքի խորհուրդներէն. Ջելալեդդին Ռումի, Շէյխ Սէդիից. Սուֆիներ ու մեվլեւի դերվիշներու կարգը*: 1912.

սերենով թուրքերենի ուսուցման ձեռնարկ, գերմաներենով թուրքերենի դասագիրք է տպագրել Վիեննայում (1829): Կրկին Վիեննայում, 565թ. էջից բաղկացած ֆրանսերեն-թուրքերեն Hazne-i Lugat բառարանն է տպագրել (1831): Հեղինակել է հայերեն-գերմաներեն-թուրքերեն և հայերեն-թուրքերեն-գերմաներեն բազմալեզու բառարաններ:

Հինգլյան Հովհաննեսը (1866-1950) և Պերպերյան վարժարանի տնօրեն Գալուստ Մաքարյանը (1860-1941) Նշանթաշում, Խալիլ Ռըֆաթ փաշայի ապարանքում, եվրոպական ժամանակակից մեթոդներով ուսուցանելու համար 1908թ. հիմնադրել են Նոր Դպրոց՝ յոթամյա ուսուցմամբ: Այս դպրոցի գաղափարին Հինգլյանը հանգել էր Մաքրուհյաց, Թարգմանչաց, Բեյօղլուի և Կեդրոնական վարժարաններում իր տնօրինության տարիներին:

Պետրոս Կարապետյան Զեքի (1872-1937), լեզվաբան, մանկավարժ, բառարանագիր: Դասավանդել է օսմաներեն Պոլսո տարբեր դպրոցներում: Հիմնադրել է Կարապետյան աղջկանց և արական վարժարանները (1907-08): Հեղինակ է 17 կարևոր գործերի, որոնք բոլորն էլ առնչվում են օսմաներենի հետ՝ օսմանյան գեղագրության, վայելչագրության, օսմաներենի բազմաթիվ քերականությունների, գրականության պատմության, արաբերենի և պարսկերենի քերականությունների, դասագրքերի, թարգմանությունների ժողովածուների, հայ-օսմաներեն և օսմաներեն-հայերեն մեծ ու փոքր արժեքավոր բառարանների (50 հազ բառ, 1912թ.): Նրա գործերում օսմաներենն արտահայտվել է նաև հայատառ թուրքերենով:

Հայ լեզվաբաններին, բացի բուն օսմաներեն լեզվից, հետաքրքրել են նաև օսմաներենի վայելչագրության հարցերը: Տպագրել են մի շարք վայելչագրության դասագրքեր: Թուրքական մթնոլորտում Ղուրանի տարբեր սուրաների՝ վայելչագրության կանոններով արված հատվածները, բացի կրոնական, ավելի շատ՝ նաև գեղարվեստական ու հուշանվերային արժեք ունենալը ուղղակի կապ ունեն հենց այս դասագրքերի տպագրության հետ և դրանց արդյունքն են: 1894թ. Մ. Տեոյանը տպագրել է «Օսմաներեն վայելչագրության մեթոդ»ը:

Հայ մտավորական, դասախոսական, գիտական շրջանակների համար տարածված մի օրինաչափություն է նկատվում: Այս անհատներից շատ շատերը ոչ միայն բազմակողմանի զարգացած մարդիկ են եղել, այլ խելապես մի քանի տարբեր մասնագիտությունների են տիրապետել, աշխատել տարբեր ասպարեզներում, միշտ գտնելով մի հնարավորություն, տեղ՝ տուրք տալու համար ազգային դաստիարակության ասպարեզին:

Հովսեփ Յուսուֆյանը (1858-1914) Կայսերական համալսարանում չափագիտություն, բնագիտական գիտություն է ավանդել, ստեղծելով դրանց օսմաներենով դասընթացները: Հաշվեկալության պետ, վարչական ժողովի անդամ, նախագահ՝ «Շիրքեթի Հայրիեյի», Հանրային կրթության Բարձրագույն ժողովի անդամ: Եղել է Օրթաքեոյի «Թարգմանչաց» վարժարանի հոգաբարձու (1880), ազգային երեսփոխան: Փարիզում գիտական մի համաժողովում եղել է Օսմանյան կայսրության պատվիրակը և ստացել ֆրանսիական *Chevalier de Légion d'Honneur* պատվանշան: Եղել է թավջութակահար, «Քնար» երաժշտական միության սատարողներից:

Մանիսաճյան Հովհաննես (1862-), Նիքսարացի բնագետ և Բեռլինի արևմտյան լեզուների ճեմարանի դասախոս: Հեղինակել է թուրքերենի քերականություն՝ գերմանացիների համար: Մասնագետ միջատների, բրածոների հավաքման և դրանց համակարգման: Գտել է նոր տեսակներ, որոնցից մի քանիսն իր անունն են կրում:

Մաթեմատիկայի դասագրքերի շատ հեղինակներ հայ մաթեմատիկոսներն են եղել[82]:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայրերից Մանուել Քաջունին աշխարհագրության, պատմության, ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, քիմիայի, կենդանաբանության բազմաթիվ արժեքավոր, սեփական հայտնագործություններով հարուստ դասագրքեր է հեղինակել, թարգմանել: Արևմտահայ իրականությունում հանդիպում ենք նաև եվրոպական տեխնիկական գիտության ասպարեզում փայլած անուններ[83]:

1894թ. Հ.Մրմրյանի կողմից հայերեն է թարգմանվել գիտական մանկավարժության հեղինակ Հերբերտ Սպենսերի «Դաստիարակություն» երկը, որն առաջնորդ է հանդիսացել հայկական և թուրքական ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների համար:

Միհրան Աբիկյանը օսմաներենի դասագրքերի ամենաբեղմնավոր հեղինակներից է եղել: Այս դասագրքերը տարբեր դասարանների համար որպես ուսումնական ձեռնարկներ են ծառայել, և ոչ միայն հայկական դպրոցներում: Կազմել է օսմաներենի փայելչագրության տետրակներ, «Առաջնորդ թարգմանության պարսկերեն լեզվի» (1891): Այս ուսումնական ձեռնարկների մեծ մասը կազմվել է հայատառ թուրքերենով[84], օսմաներենով:

Հայկական որոշ դպրոցներ, նրանց հովանավորները, հոգաբարձուներն իրենց վրա են բևեռել նաև կառավարության ուշադրությունը, որպես տիպար կրթական հաստատություններ ու դրանց կազմակերպիչներ: Տարբեր առիթներով հայկական դպրոցներ, որոնցներ են այցելել Բարձր Դռան, Լուսավորության նախարարության պաշտոնյաները[85]: Նման օրինակները շատ են, մասնավորապես 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում, երբ հայկական դպրոցները հնարավորինս լավագույն մակարդակ են ապահովել: Մի շարք հայտնի մանկավարժներ, որոնք նաև առնչություն են ունեցել օսմաներենի դասավանդման կամ օսմաներենով դասագրքերի հրատարակության հետ, արժանացել են սուլթանի կամ Բարձր Դռան

82 **Ժագեն բեյ Հեքիմյան** (-1875), Երկրաչափական վարժարանի տնօրեն:
Միքայելյան Սիմոն (1781-1858), բանակագետ, պոլսեցի, հեղինակ թվաբանության երկհատոր գրքի:
Տիգրան Պոզաճյան (1840-1926), ուսուցիչ, թվաբանության դասագրքերի հեղինակ:
Պոյաճյան Հակոբ (1856-), ավարտել է Պալաթասարայի երկսեռ վարժարանը, ուսուցչությամբ զբաղվել, գիտական հոդվածներով աշխատակցել մամուլին, եղել Գումգափու Մայր վարժարանի տնօրենը, 6 տարի Եվկյուտում երկրաչափությամբ է զբաղվել, վերադարձին՝ Օսմանյան համալսարանի գիտական ճյուղի տնօրեն եղել, 1908-10թթ. իր ծննդավայր Ռոդոստոյից ընտրվել է պատգամավոր (մեբուս) խորհրդարանում, ազգային երեսփոխան, քաղաքային ժողովի անդամ: Հեղինակ տեսական թվաբանության:
Օսմանյան կայսրությունից դուրս եկած հայ գիտնականներից ոմանց հաջողվել է արտասահմանում վերապատրաստել իրենց մասնագիտությունը, անգամ նշանակալից գրքեր հեղինակել: 1895թ. Պենսիլվանիայի համալսարանում էլեկտրականության բնագավառում փորձեր կատարող **Տ.Գարաբեդյանը** օզոնի մասին գյուտ է կատարել ու դրա մենաշնորհը վաճառել ամերիկյան մի ընկերության և այլն:

83 **Լևոն Ասատուրյան**, ատոմագետ: Աշակերտն է եղել **Քյուրին Պիերի**: Նրա ուսումնասիրությունները հրատարակվել են Փարիզի Առողջագիտական ընկերության պաշտոնաթերթում, մասնավորապես «Միջամտածների մասին», որոնց նա «գաղափարի մարմիններ» չի համարում: *Ֆրանսիայի Առողջագիտական ընկերության անդամ* (Տես՝ Թեոդիկի տարեցույցում, 1916-20թթ., էջ 163)

84 Տես՝ Մատենագիտություն...

85 1913թ. Տիգրան Կարապետյանի դպրոցում հանդիսավոր կերպով բացվում է ճարտարապետ Անդրեաս Բերձնեցյանի ու նրա որդու՝ Սարգիս Բերձնեցյանի շինած դպրոցը: Ներկա են եղել Լուսավորության նախարարության կողմից հայազգի Այտըրեցյա բեյը, օտար դիվանագետներ, մտավորականներ: Պատրիարքության անդամներից Սեզխեր համձնաժողովի քարտուղար Մեհմեդ Թեվֆիկ բեյը գովասանքի ու շնորհակալագիր է հանձնել տնօրեն Գրիգոր Մարգարյանին: Հայտնի է, որ 1905թ. Եդովկիայի-արքայադուստր Սաբիհ (Մեկնեքի քույր, Մենեկիր Բ-ի դուստրը) գալիս է Պերա և Խասգյուղի Գալֆայյան որբանոցում հայերեն է սովորում: Անձնական հավանականությամբ, այս շրջանում է, որ հայերեն քաղաքավարություն սովորեցի ուսկերիչ Տիգրան Հերեյանին պատվիրել է իր բազերից ամենահայտնին ու գեղեցիկը, որը նաև հայ ոսկերչության առանձնակի նմուշներից է:

շնորհներին, շքանշանների, մասնագիտական մեդալների: Որպես փոխադարձ քայլ, հայկական վարժարանների, որբանոցների ժամանակավոր հոգաբարձուներ, հովանավորներ ու բարերարներ հանդես են եկել ոչ միայն հայերը, անկախ իրենց դավանանքից: Կան փաստեր, որ սուլթանական պալատը, անգամ մայր սուլթանները հայկական վարժարանների հովանավորի դերում են հանդես եկել: Այդպիսի օրինակ է 1877թ. փադիշահի մոր՝ Պերթևնիյալ Վալիդե Սուլթանի 1868թ. Սամաթիայի և Պերայի հայ կաթոլիկ աղքատ աղջիկների վարժարաններին հացի ու մի մերաքամիների իրական մատակարարման միջնորդությունը հատուկ ֆերմաններով: Մանավանդ աղջկանց վարժարանների նկատմամբ հասարակության, տիկնանց բարեգործական միությունների ուշադրությունը տարածվել է ոչ միայն անոնց, կրթական ծրագրերում նաև արհեստների դասաժամերի ապահովման, այլև սանուհիների հագուստների ապահովման շուրջ: Սուլթան Աբդուլազիզը 300 լիրա է նվիրում Խասգյուղի Սրբուհյաց աղջկանց որբանոցին: Այդ դրամով Սիլահդարում մի խանութ է գնվում, որբանոցին օգնելու համար:

Մասնավոր դպրոցների բացումը արևմտյան կրթական միտումին նմանվելու հնարավորություններից էր: Առատորեն թարգմանվում ու տպագրվում էին եվրոպական հեղինակների մանկավարժության նվիրված գրքեր[86], պարբերականներ, որոնք կոչված էին աջակցելու դպրոցական դաստիարակության գործին: Հետաքրքիր է, որ հայ երեխաները նույնքան առատաձեռն են եղել հույն դպրոցների նկատմամբ: 1904թ. սկսել է գործել Վառդապետ Հովհաննես Տատյանի կողմից Եշիլքոյում նվիրած հողամասում կառուցված հունական նախակրթարանը:

Առաջին հայկական տպարանը Կ.Պոլսում հիմնվել է Աբգար Թոխաթեցու (Եվդոկացի) կողմից 1567 թվականին[87]: Հայ տպագրական գործը նպաստել է Օսմանյան կայսրությունում ոչ միայն հայերի կողմից հայերեն, հայատառ թուրքերեն և այլ լեզուներով քերականության ու պարբերականների ստեղծմանը, այլև մեծ ավանդ է ունեցել կայսրության բոլոր ժողովուրդների, և առաջին հերթին՝ տիրապետող թուրք ազգի լուսավորական շարժման, զարգացման, թուրք նոր գրականության ու դրամատուրգիայի, մամուլի և կյանքի այլ ճյուղերի զարգացման գործում, նպաստել երկրի եվրոպականացման ընթացքին:

Մինչ տպագրական շրջանը արևմտահայությունն ունեցել է ոչ միայն հայերեն լեզվով, այլև հայատառ թուրքերենով ձեռագրական հարուստ շրջան (14-19դդ)[88]: Ճակատագրի բերումով հայկական ձեռագրերը ցրված են աշխարհով մեկ: Այն իրենից ներկայացնում է բանաստեղծական, պատմագրական, գեղարվեստական, բնական գիտություններին վերաբերող, կրոնաբարոյախոսական, աստվածաբանական, եկեղեցական ձեռագրական հարուստ ժառանգություն և ընդգրկում է 600 ամյա մի ժամանակաշրջան: Բազմադարյան մշակույթ ունեցող հայ ժողովրդի մտքի, իմաստության, փորձի, ուրախության, սրամտության, վշտի ու տառապանքների, երազների ու ցանկությունների արտահայտությունները Օսմանյան կայսրության բոլոր գավառներում հնչել են թուրքերեն և գրի են առնվել հայատառ թուր-

86 1894թ. Հ.Մրմրյանի կողմից հայերեն է թարգմանվում գիտական մանկավարժության հեղինակ Հերբերտ Սպենսերի «*Դաստիարակություն*» երկը: Նման գրքերը, թարգմանությունները որոշակի թիվ են կազմել:

87 Տպագրության մասին տես առանձին գլխում:

88 Տես՝ *Ցուցակ հայերէն ձեռագրերի հայատառ թուրքերէն միւսերի եւ հայատառ թուրքերէն ձեռագրերի*, Կազմող՝ Հասմիկ Ստեփանյան, Երևան, 2008:

քերենով: Ուստի զարմանալի չէ, որ մեզ չի հասել որոշ գավառների բանահյուսության և ոչ մի հայերեն նմուշ: Այս հանգամանքն այսօր այնքան հմտորեն օգտագործում են թուրք գիտնականները, ի թիվս այլ երևույթների՝ հայ բանահյուսության շատ նմուշներ ներկայացնելով որպես իրենց սեփականություն: Թուրքերեն լեզվով լինելու ցավագին այս հանգամանքը, այնուամենայնիվ նպաստել է, որպեսզի ավելի արագ ու դյուրին տարածվեն այս ստեղծագործությունները Օսմանյան միապետության բազմազգ ժողովուրդների շրջանում, ազդեն ստեղծագործական մտքի վրա, նաև ազդվեն նրանցից:

Հայատառ թուրքերեն աշուղական գրականությունն ուսումնասիրել են օտարազգի հետազոտողներից գերմանացի նշանավոր արևելագետներ Էննո Լիտտմանը[89], Օտտո Շպիսը[90] և ուրիշներ[91]: Հայատառ թուրքերեն տաղերը մեր օրերում ևս շարունակում են հետաքրքրել ուսումնասիրողներին: Աշուղները (հիմնականում սազի ուղեկցությամբ) շրջել են Օսմանյան բազմազգ կայսրությունով, երգել, խաղացել, կատարել են և՛ իրենց և թե՛ ուրիշների ստեղծագործությունները: Եվ քանի որ թուրքերենը հասկանալի էր բոլոր ազգերի համար, բնական է, որ լինելով անգամ հայախոս գավառների ծնունդ՝ աշուղները կատարել են հիմնականում թուրքերեն[92]:

Հայատառ թուրքերեն տաղարանների ամենագեղեցիկ նմուշները սիրո տաղերն են, հավատող դարերից եկած ամենախոր փիլիսոփայությունն այն մասին, որ զգացմունքներից ամենագեղեցիկը վեր է հասարակական, սոցիալական, դասակարգային, ազգային ու կրոնական բոլոր պատկանելություններից ու նախապաշարմունքներից՝ թեև այն ընդվզում է բազմադարյան սովորույթների ու ավանդույթների դեմ:

Մեծ թիվ են կազմում այն տաղերը, որոնց հեղինակները, ստեղծման ժամանակը՝ անհայտ

89 Enno Littman, Das Malerspiel, Sitzungsberichte der Heiderger Academie der Wissenschaften, Fil. Hist., Kl. 1910; idem: *Ein Turkisches Stereitgedicht über die Ehe, „Bildärini Evil ile Bekjaryn dastani"*. /dans „A volume of Oriental Studies presented to „Professor Edward G.Browne", pp. 269-284.

90 Spies Otto, Esman und Zejdshan, *„Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien nach einem armenisch-türkischen"* Druch Antohropos, t. XX, 1925.

91 ՄՄ, ձեռ. 9003, ձեռ. 6438: Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանում պահպանվող մասնավոր Թորոս Ազատյանի արխիվում պահվում են մեծ թվով հայատառ թուրքերեն տաղեր, թանիվ 6, N 78-80, 536 էջ: Մեր ժամանակակից պոլսահայ բանասեր ու մատենագետ Գևորգ Բամբուքճյանը հրատարակել է հայատառ թուրքերեն տաղերի խոհինտուհի վերաբերող անթոլոգիա (Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk*, İstanbul, 1984; „Fölklor ve Etnografya Araştırmaları", N 1. Հայատառ թուրքերեն աշուղական գրականությամբ էր զբաղվում նաև մի այլ պոլսահայ գրագետ, որը Հայաստանի հայրենադարձվելու տարիներին այս թեմայով աշխատություն էր պատրաստում: Նրա հոդվածները հաստատում են, որ հայազգի են եղել հայտնի Հիքարին (18-րդ դ.), Մեկյանին, Մեսրոբին և Թյութունին (19-րդ դար): Տես՝ Անթրյան Խ.Պ., *Միրո թեման թուրքալեզու հայ աշուղների երգերում*, («Արևելագիտության հարցեր» ԵՊՀ ժողովածուի 1-2 համարում, Եր., 1983, էջ 230): Մեր կողմից «Արևելյան աղբյուրագիտություն» ԳԱ ժողովածուի մեջ (Եր., 1888, էջ 83-98) թարգմանվել, հրատարակվել է մինչ այդ անտիպ հրաշալի երկխոսություն սիրո «*Տաղ Գրիգորի առաջնում*», որը բնորոշ օրինակներից է հայատառ թուրքերեն աշուղական տաղերի: Տես՝ ՄՄ, ձեռ. 2394, էջ 182ա-184ա:

92 Հայ աշուղների ստեղծագործության տարածման, նրանց ունեցած մեծ ժողովրդականության գործում նշանակալից դեր են խաղացել կայսրության ժողովուրդների կյանքում ընդունված աշուղական մրցույթները: Այս մրցույթներն անցել են որպես առնախմբություններ և կազմակերպվել են հիմնականում հանդիսավոր առիթների ժամանակ: Բնականաբար, մրցույթների ոչ բոլոր մասնակիցներն են չնչինակի կամ տաղանդավոր եղել: Ոմանք կատարել են սեփական ստեղծագործությունները, ոմանք նախընտրել են կատարել ժողովրդական և կամ մյուս աշուղների երգերը: Երկու դեպքում էլ մրցողները պետք է ներկայացնեին ընդունված կանոնների շրջանակներում: Ի դեմս նրանց մենք գործ ունենք ժողովրդական բանահյուսության հավաքողների ու մշակողների հետ, որոնք կատարելով այն՝ տարածել են ողջ կայսրությունով մեկ: Դա վերաբերում է ժողովրդական արվեստի բոլոր ժանրերին:

են, և որոնց հրատարակությունը մի քանի առանձին հատոր կարող է կազմել: Դրանց մեծ մասը գեղարվեստական որոշակի արժեք են ներկայացնում: Մեզ են հասել Հովհաննես Երզնկացու (16դ.), Հովհաննես Թլկուրանցու (15դ.), Թադեոս Կողոնիացի Թոխաթեցու (16դ.), Նահապետ Քուչակի (15-16դդ), 1512-1544թթ. հայոց կաթողիկոս Գրիգորիս Աղթամարցու (16դ.), Պոլսո պատրիարք Հակոբ Նալյանի[93], Նաղաշ Հովնաթանի (1661-1721), Պաղտասար Դպրի (1683-1768) և ուրիշների հայատառ թուրքերեն տաղերը:

Հայատառ թուրքերենով, հայկական լիմոնճյանական ձայնագրությամբ և խազական նոտագրությամբ մեզ են հասել թուրքական, արևելյան երաժշտության մի քանի ձեռագրեր, որոնք եզակի հետաքրքրություն են ներկայացնում[94]: Մատենադարանի 18-19-րդ դարերի մի քանի ձեռագրեր ներկայացնում են հիմնականում թուրք հեղինակների արևելյան տարբեր ժանրերի երգերը՝ հայկական ու եվրոպական նոտագրությամբ հանդերձ: Երբեմն դրանք միայն եղանակներն են, առանց բառերի, նույն՝ հայկական ու եվրոպական նոտագրությամբ:

Հայատառ թուրքերենով մեզ են հասել մեղմ ու քնքուշ օրորոցայիններ, տանտանումներ, բազմաթիվ աշխատանքային, հարսանեկան երգեր: Երգեր նվիրված հեթանոսական և քրիստոնեական տոներին (Ծաղկազարդի, Բարեկենդանի, Վարդավառի, համբարձման տոների ժամանակ շուրջպարերի հետ կատարվող երգեր): Այս երգերի մի մասի վառ բանաստեղծականությունը թույլ է տալիս ամենայն մանրամասնությամբ վերարտադրելու որոշ ծիսակատարություններ: Աշուղներն անբաժան ուղեկիցներն են եղել պատերազմների, արշավանքների[95]: Նրանք երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել են դեպքերը, դեմքերը: Այս երգերն իրենցից ներկայացնում են սպառնական, խրոխտ ոճով գրված քայլերգեր: Շատ հաճախ, արշավանքների, մարտերի, ընդհարումների մասին պատմող երգերը թուրքերեն են հնչել նույնիսկ հայախոս գավառներում, որպեսզի թուրքերը հասկանան: Ուղեկցվելով բամբիռի նվագակցությամբ, այս երգերը կատարվել են խնջույքների, ճամփորդությունների, ուխտագնացությունների ժամանակ:

Ժողովրդական բանահյուսության ամենաինքնատիպ արտահայտությունները երգերն են, որ կատարվել են տարբեր առիթներով՝ նաև տխուր ու դժբախտ: Մեզ հասած հայատառ թուրքերեն պանդխտության երգերը կարող են լցնել ավելի շատ հուսահատությամբ, քան թե բարի վերադարձի ու լավ վաստակի հույսով: Այս երգերը վերաբերում են ոչ միայն

93 Թուրքերեն (հայատառ թուրքերեն) բանաստեղծությունների համար պատրիարք Հակոբ Նալյանն օգտագործել է «Նիհանի» ծածկանունը: Նրա բանաստեղծությունները հիմնականում խրատական բնույթ են կրում և հեղինակի «ողբերի» հետ գրված են տարբեր ձեռագրերում: Բանասեր և հրատարակախոս Արշակ Ալպոյաճյանի (1846-1909) տվյալներով, Հ.Նալյանին են պատկանում «Կիլ վէ պիլպիլ» (Վարդ և սոխակ), աշխարհի ստեղծման մասին և էլի այլ բանաստեղծություններ: Նույն բանասեր, հրապարակախոս և գրականագետ Պիճիկ Չարդարյանի (1880-1956), իր գրառած Ն.136 ձեռագիրը պարունակում է նաև Հ.Նալյանի «Նիհանի» ծածկանվամբ 4 դիվաններ և մեկ «թաղէնոտր»:

94 Հասմիկ Առաքելյան, *Հոգևոր հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի*, Երևանի Մատենադարանի և Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնի ձեռագրեր: Եր, 2008: Տես՝ Aram Kerovpyan. *Altuğ Yılmaz*, Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler; Ermine Bora, Klasik Osmanlı Müziğinde Ermeni Bestekârlar. 2h, հրատարակիչ Արաեն Յարման, Ist. 2010.

95 Աշուղների երգերին տարբեր գավառներում տարբեր անվանումներ են տվել: Օրինակ Զեյթունում ավաչմներ են անվանվել աշուղների մարտական, նաև հովվերգական երգերը: Կարծում ենք այս առումով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հետևյալ ձեռագրերը, ա. Տաղեր. (Հ.Անտոնյան, *Հոգևոր հայերէն ձեռագրաց Թուրքիոյ*, Վիեննա, 1910, ձեռ. 25 ա, 10 էջ հայատառ թուրքերեն, և բ. «Զինվորական մինիի ախտը գանանոտայ» (Վանի հերոսամարտի մասին պատմական տաղ), 15 էջ հայերեն և հայատառ թուրքերեն՝ դեմ դիմաց:

պանդուխտին, այլև նրան սպասող մորը, հորը, հարազատներին, հարսնացուին: Մորմոքով լեցուն այս երգերի մի մասը բնականաբար վերածվում է անեծքի՝ ուղղված իրենց դժբախտության պատճառը հանդիսացողներին:

Ժողովրդի դառնությունների, դժբախտ ու տխուր օրերի երգերից են եղերերգերը, ողբերը, որոնք հիմնականում կատարվել են հանպատրաստից և ունեցել են իրենց որոշակի, ընդունված բովանդակային ու կառուցվածքային ձևերը[96]:

Ժողովրդական բանահյուսության մյուս ժանրերին վերաբերող ստեղծագործություններն արդյունք են նաև ժողովրդի մեջ ընդունված՝ ձմեռվա երկար երեկոներին հավաքվելու, պատմություններ պատմելու, զբաղվելու, զվարճանալու սովորության: Մեծ թիվ են կազմում առածները, առակները, ասացվածքները[97], հեքիաթները[98], վիճակախաղերը[99], թվաբանական խոսելուկները, առակ-հանելուկները և առած-հանելուկները[100], ոտանավորները[101], գուշակությունները[102], պատմությունները՝ ընդմիջված երգերով[103]: Այս ստեղծագործություններում գերիշխում են չափածո ձևերը:

Ժողովրդի կենցաղի, սովորույթների մի այլ կողմի՝ սնոտիապաշտության արտահայտություններն են նաև հմայագրերը: Ընդունված են եղել վերջիններիս արաբատառ տեքստերը: Ուստի պատահական չէ, որ հայատառ թուրքերեն հմայագրերին անպայման կից են նրանց արաբերեն ու պարսկերեն տեքստերը[104]: Այն կիրարկողները հիմնականում մուսուլմաններն են եղել:

Տրամաբանական պիտի համարել այն երևույթը, որ լոկ հայկական կամ ինքնուրույն ստեղծագործություններ կատարելով՝ բանասացները, աշուղները այդքան մեծ հարգանք, սեր ու ժողովրդականություն դժվար թե կարողանային վայելել Օսմանյան կայսրության նման բազմազգ մի երկրում: Նրանք մեծ դեր են խաղացել նաև պետության մյուս ժողովուրդների բանահյուսության տարածման, կատարման, մշակման, նոր տարբերակներ ստեղծելու գործում: Այդ են վկայում տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններին կից (նման) պարսկերեն, հայատառ պարսկերեն, թաթարերեն, հունարեն, եբրայերեն, լատիներեն, հունգարերեն, հայատառ քրդերեն, օսմաներեն, հայատառ արաբերեն, ճողովերեն զուգահեռ տարբերակումները: Հայատառ թուրքերենով մեզ են հասել ոչ միայն այլազգի և այլալեզու աշուղների ստեղծագործությունները, այլև նրանց ժողովուրդների բանահյուսության մի շարք նմուշներ: Արևելքում տարածված սիրավեպերի առկայությունը հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում ապացույց է այն բանի, որ դրանք մեծ սիրով պատմվել, երգվել են նաև հայկական շրջանակներում ու գրի են առնվել հայատառ թուրքերենով: Շահ Իսմայիլի, Ասլիի և Քյարամի, Աշուղ Ղարիբի, Քյոռ Օղլու, Խան Չոբանի, Թահիր Միրզայի

96 ՄՄ, ձեռ. 3300:

97 Թոփճյան Յ., *Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1962, 1962, ձեռ. 158, էջ 2ա-163բ, «*Առածագիրք*» (163 առած): Տես՝ ՄՄ, ձեռ. 5941, 1400, 2163, 8048:

98 Թոփճյան Յ., *Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, ձեռ. 157: ՄՄ 17-րդ դարի «*Տաղի նամէ*» ձեռագրում մայրենի, խոզատակի և թորակի մասին պարսկական հեքիաթի հայատառ թուրքերեն տարբերակն է (ձեռ. 6657): 2010 թ. հայերենով հրատարակվել է Երևանում:

99 Անդ, ձեռ. 1675, 10264:

100 Անդ, ձեռ. 1786, 3442, 5373, 5616,3227:

101 Անդ, ձեռ. 3830, 3998, 9117, 9404, 10097:

102 Անդ, ձեռ. 10262, 5941:

103 Անդ, ձեռ. 9074, 6657:

104 ՄՄ, ձեռ. 9906, 10284:

պատմությունները առատորեն ընդմիջված են երգերով[105]:

Հատկապես թուրքաշատ վայրերում հայերն ազատ չէին իրենց մայրենի լեզուն օգտագործելու հարցում: Հոգևոր, կրոնաբարոյախոսական բնույթի ամենավաղ հայատառ թուրքերեն նմուշները 16-17-րդ դդ. պատկանող օրհնություններ և աղոթքներ են[106]:

Բացի առօրյա եկեղեցական ծիսակատարություններին վերաբերող ձեռագրերից, հայատառ թուրքերենով պահպանվել են հոգևոր տաղեր[107], կրոնաբարոյախոսական պատմություններ[108], եկեղեցիների պատմությանը վերաբերող ձեռագրեր[109], վարք սրբոց[110], խրատներ, քարոզներ[111], հայսմավուրք[112], ախտարք[113], ճաշոց[114], եկեղեցական գրագրության օրինակներ[115], ամուսնական դաշնագրերի պատճեններ[116], անդորրագիր և կտակագիր[117], ճառեր[118], կրոնական տաղեր[119], ռամգիրք և այլն: Հայատառ թուրքերեն գրավոր հուշարձաններից են բազմաթիվ տապանաքարային արձանագրությունները: Դրանց ավանդույթը շարունակ-

105 ՄՄ, ձեռ. 2842, 7318, 9003: Հետագայում, նույն այս սիրավեպերն առատորեն տպագրվել են հայատառ թուրքերենով, ունեցել բազմաթիվ վերահրատարակություններ: Հայատառ թուրքերենով այս տպագրություններն այսօր դարձել են նաև թուրք հետազոտողների քննության առարկան, տես՝ Թուրգութ Քութի (*Turgut KUT*) հոդվածները այս մասին:

106 ՄՄ, ձեռ. 362, 1644, 1679, 1856, 2274, 3506, 5613, 8469: Հետաքրքիր է նշել, որ 13-րդ դարի ձեռագրում 50 թաթարերեն բառերի ցուցակ է տրված՝ բացատրություններով հանդերձ: Այս ցուցակ-բառարանը հանդիսանում է հայ պատմագրության մեջ թաթարերենի հնագույն գրառումը: Խոսքը վերաբերում է Կիրակոս Գանձակեցու (1201-1271) «*Պատմություն*»-ը, ուր ներկայացված են բազմաթիվ քաղաքների ու գյուղերի ավերումը թաթար-մոնղոլների կողմից, ինչպես նաև հայ-թաթարական փոխհարաբերությունները (տես՝ Կիրակոս Գանձակեցի, «*Պատմություն Հայոց*», Եր., 1961, էջ 270-275, բառարան): Հայատառ թաթարերեն երկու ձեռագիր՝ 2412 և 3546 պահվում են Կրակովում, Չարտորիսկի (Czartorisk) իշխան Բոլսալի անվան թանգարանի ձեռագրական ֆոնդում («Հանդէս ամսօրեայ», 1887, էջ 55-57): Առաջինը ժամագիրք է՝ սաղմոսներով ու աղոթքով: Երկրորդը՝ սաղմոս, մաղթանք, աղոթք, հիշատակարան:
Հայատառ թաթարերեն ձեռագրեր կան Վիեննայի կայսերական մատենադարանում, Մխիթարյան միաբանության ձեռագրերի թվում (Տես՝ Յ.Տաշեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա*, Վիեննա, 1891 և Յ.Տաշեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա*, Վիեննա, 1895): Հայատառ թաթարերեն ձեռագրերը որպես կանոն համակարգի են և հայատառ թուրքերեն լեզվից շատ չեն տարբերվում: Դրանք վարքեր են, ամուսնական դաշնագրերի պատճեններ և այլ:

107 ՄՄ, ձեռ. 5084, 1823, 3443, 6744, 8277, 8469, 8504, 9138 և այլն: Տես նաև՝ Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս.Նշանի վանուց ի Սեբաստիա*, Վիեննա, 1961, ձեռ. 228 (Յիսուս Որդի Ներսեսի Շնորհալւոյ, հայերեն և հայատառ թուրքերեն կրոնական տաղեր, 1772թ.):

108 Տաշեան Յ., *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա*, Վիեննա, 1895, ձեռ. 447: Տես նաև՝ ՄՄ, ձեռ. 9705, 10136: Տես նաև՝ Հ.Ներսես, Վ.Ակինեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց բաժանմունքի Լեւոնեան հայ վարժարանի ի Հռոմ*, ձեռագիր՝ 35(102), 61, 62, 46:

109 ՄՄ, ձեռ. 2861, 6744, 8504:

110 Անդ, ձեռ. 5084, 7868, 9073, 9643, 10061:

111 Անդ, ձեռ. 1670, 6703, 9117, 10036. 2065 (Գրիգոր Տաթևացու քարոզգիրքը):

112 ՄՄ, ձեռ. 8823, 9008, 9717:

113 Անդ, ձեռ. 2906, 6817, 7543:

114 Անդ, ձեռ. 4656:

115 Անդ, ձեռ. 517, 1670, 1856, 2861, 3476, 5043:

116 Անդ, ձեռ. 2614, 7265:

117 Տաշեան Յ., *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա*, ձեռ. 441:

118 Քէչիշեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին*, ձեռ. 176 (ԺԸ դ.)․ Պողոս Փիլիպոսեա Յիսուսեան կարգինալի «*Քիթապ, չի անըէ աէօլէնիլէր եէլէնէր ահուրղէն օլուր*» (Գիրք յորում նառի զհանդերձեալ կենաց):

119 ՄՄ, ձեռ. 2065, տես նաև՝ Թորգոմ արք. Գուշակեան, *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս.Նշանի վանուց ի Սեբաստիա*, Վիեննա 1961, ձեռ. 228, «*Յիսուս Որդի Ներսեսի Շնորհալւոյ*» (հայերեն և հայատառ թուրքերեն կրոնական տաղեր): Երկլեզվյան՝ հայերեն և հայատառ թուրքերեն տեքստերը հիմնականում թարգմանություններ են՝ կատարված լատիներենից, իտալերենից, արաբերենից:

վում է նաև բոլոր այն վայրերում, ուր ապաստան են գտել թրքախոս հայերի տարբեր ժամանակներում ջարդերից փրկված բեկորները[120]:

Գիտություններին վերաբերող ձեռագրերն, ի տարբերություն նմանատիպ հայերեն ձեռագրերի՝ անհամեմատ աղքատ են, ոչ միայն քանակով (մոտ 40), այլև ընդգրկման շրջանակներով:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում բժշկարանները, դեղարանները:

Բժշկարաններն ունեն առողջապահության, մարդակազմության, բույսերի բուժիչ հատկություններին նվիրված մասեր: Հանքանյութերի և բույսերի բուժիչ հատկությունների ուսումնասիրությամբ է պայմանավորված եղել ալքիմիայի զարգացումը Հայաստանում: Բազմաթիվ արհեստների, մետաղամշակման զարգացման ասպարեզում եղած հաջողությունները իրենց արտահայտություն են գտել ու արձանագրվել հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում: Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում տեղ գտած թանաք պատրաստելու մասին արձանագրությունները[121], բույսերից, կենդանիներից, միջատներից բազմագույն բարձրորակ ներկեր պատրաստելու մասին նյութերը[122] մեծապես նպաստել են նաև գորգագործական ավանդույթների լավագույնս շարունակմանը: 17-րդ դարից սկսած հանդիպում ենք թվաբանության[123], աստղաբաշխության[124], գյուղատնտեսության[125], քիմիային[126], նվիրված ձեռագրեր: Պատմության վերաբերող հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի թիվը մոտ 20 է: Դրանցից համարյա բոլորը հետագայում հրատարակվել են:

Հայերեն[127] և հայատառ թուրքերենով ստեղծագործած հայտնի հեղինակներից է եղել Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանը: Հայատառ թուրքերենով մեզ է հասել «Պատմութիւն Փարէզի և Վիէնայի»[128] միջնադարյան ասպետական ամենահայտնի և ամենասիրված ստեղծագործության թարգմանությունը, այդ ազդեցությամբ գրված Տիմոյի և հրեանի Մրգաասոյի սիրո չափածո պատմությունը[129], «Սաղմոսք Դավթի մարգարեի» (1692թ)[130], «Քիթաբ Հիքայեի Ջիհանգիր Իսքենդեր զուլքարնեյն»[131], Ավետարանի[132] թարգմանությունները:

120 Բոսնայում գտնված հայատառ թուրքերեն չափածո արձանագրություն ունեցող 1851թվականի մի տապանաքարի մասին է, որը որ է հիշեցնում: «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1912, հ.8

121 ՄՄ, ձեռ. 459, 1387:

122 Նույն, ձեռ. 9677:

123 Նույն, ձեռ. 524:

124 Նույն, ձեռ. 6420, 9713:

125 Արտոքինից գիր. տես՝ ձեռ. 159 (134 էջ գյուղատնտեսական ամեն տեսակ օգտակար խրատներ՝ նյութերի ցանկով 136-147 էջերում, նաև Քոսեան Յ., *Ցուցակ Արմաշի վանքին*, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1962:

126 Նույն, ձեռ. 131, 6463, 10183:

127 Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ձեռ.408: Ձեռագիրը մինչև օրս թվում է, թե գիտնականների ուշադրությունից վրիպել է: Մասամբ հայերեն է, մասամբ՝ հայատառ թուրքերեն: 1679թ. Էջմիածնում կրկնօրինակվել է Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանի «միաբան» Գրիգորիս արքա կողմից: Այն 116 էջ է կազմել: Անունը հիշատակվում է որպես՝ Բյուզանդիայի Երեմիա: Հեղինակել է Քարոզգիրք, Համառոտ Հայամավուրք, «*Գրոց խաչվուրեան Հիսուսի Քրիստոսի*» (հայերեն և հայատառ թուրքերեն) «*Պատմութիւն Հայոց*» և Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն»՝ համառոտ: Վերջին երկու գործերն ամենայն հավանականությամբ թուրքական շրջանների պատվերով է կատարվել:

128 ՄՄ, ձեռ. 9700: Այն հետագայում հրատարակվել է հայատառ թուրքերեն, Ս.Ղազար, 1962, ձեռ. 94, Յովհաննէս Վ.Սեբաստացի «*Քարոզգիրք*» (1831թ.):

129 ՄՄ., ձեռ. 1456, էջ 3ա-25ա: Տես նաև՝ Սանջկյան Հասմիկ, *Երեմիա Չելեբի Քյոմուրճյանի անտիպ մի պոեմի մասին*, Եր., Բանբեր Մատենադարանի, 1962, հ. 6, էջ 409-427:

130 1692թ. կեսարացի ծագումով հայ հանրահայտ ճարտարապետ Սինանի պատվերով է պատրաստվել: Երկու ձեռագրերն է Մատենադարանում են՝ 1644 և 1645: 1645 կրկնօրինակը 1715թ. հիշատակարանով մասը օրինակը Վիեննայում է՝ ձեռ. 988, 101ա էջ:

Սովորաբար հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում հանդիպում ենք հայերեն գրված մասերի: Դրանք երբեմն հայատառ թուրքերեն բնագրի թարգմանություններն են, երբեմն՝ հայատառ թուրքերենն ընդմիջվում է հայերենով: Հաճախ հայերեն հատվածներն արտահայտում են նախորդ՝ հայատառ թուրքերեն հատվածների համառոտ բովանդակությունը: Երբ ձեռագիրը երկլեզվյա է, հաճախ մեկ թերթի վրա տրվում են միանգամից երկու զուգահեռները, ինչպես հանդիպում ենք ավետարաններում[133], քարոզներում[134]:

Կարևոր նշանակություն են ունեցել հայատառ թուրքերենի օգտագործմամբ բառարանները: Մեզ հետաքրքրող նյութի հետ առնչվող առաջին օրինակը 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ 50 մոնղոլերեն բառերի ցանկն է՝ բացատրություններով հանդերձ[135]: Այս ցանկ-բառարանը հանդիսանում է ոչ միայն հայ պատմագրության մեջ հայատառ մոնղոլերենի հնագույն գրառումը, այլև մոնղոլերեն լեզվի գոյություն ունեցող նմուշների մեջ հնագույնը: Այն մոնղոլական գրականության հնագույն հիշատակարան են համարել Էդ. Դյուլորիեն, Հ.Աճառյանը: «Ցանկ»-ի գիտական գնահատությանն անդրադարձել է նաև ակադեմիկոս Կ.Մելիք-Օհանջանյանը:

Հայատառ թաթարերեն բառարանին[136] 16, 17-րդ դարում փոխարինելու են գալիս հայատառ ղփչաղերեն (կոմաներեն) բառարանները՝ կազմված Հունգարիայում, Լեհաստանում: Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր բառարանների մասին թուրքական գիտական Tarih ve Toplum ամսագրում մի հոդված է տպագրել պոլսահայ գիտնական Գևորգ Բամպուքճյանը[137]:

Մեր ժողովրդի պատմական ճակատագիրն այնպիսին է եղել, որ նա ավելի շատ է կարիք ունեցել սովորելու և տիրապետելու այլ, հատկապես տիրող ժողովուրդների լեզուները և հաճախ օգտագործելու այն առօրյա խոսակցության մեջ: Դա առավել կամ նվազ չափով

131 Երուսաղեմ, ձեռ. 988, էջ 6ա-178ա: Թարգմանության թվականն անհայտ է:

132 Չամչյան Մ., *Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, 1786, հ. 3, էջ 723:

133 ՄՄ, ձեռ. 7044: Տես նաև՝ Քոսեան Յ., *Ցուցակ Արմաշի վանքին*, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1962, ձեռ. 94, Յովհաննէս Վ. Սեբաստացի, «*Քարոզգիրք*», 1831թ.:

134 ՄՄ, ձեռ. 5047:

135 Կիրակոս Գանձակեցի, «*Պատմութիւն Հայոց*», Աշխատասիրությամբ Կ.Ա.Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 272-7, բառարան:

136 Ձեռ. 3, 1638-ից առաջ. 1-106ա. «*Բառագիրք հայերէնէ թաթարերէն*», տես՝ Յ.Տաշեան, «*Ցուցակ հայ ձեռագրաց Կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա*», Վիեննա, 1891, էջ 9: Ձեռ. 1131, 1613թ. «*Բառգիրք*» 1ա-բ, 51ա-56ա, 70բ կես էջը՝ հր. և Ձեռ. 672, «*Բառգիրք*», ԺԷ դ. Նկարագրությունը տես՝ Յ.Տաշեան, «*Ցուցակ հայ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, հ. Ա. Վիեննա, 1895:

137 Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Yazma Sözlükler*. "Tarih ve Toplum", İst., 1986 ocak, N 25. Հայագիտության համար մեծ ավանդ ունեցող այս հանրահայտ մտավորականը ժամանակ առ ժամանակ, խաս 1980-90-ական թթ. ավելի հաճախ, թուրքական գիտական մամուլում հանդես է եկել հայագիտական հոդվածներով, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում էին թուրքական միջավայրի հետ: Մեր գրելաոճով, սակայն հիմնավոր կռվաններով համարձակվել է հիշել հայերի կամ գրված հոդվածները, զգայնել տալով դիմացինների նյութի սեանկիությունը, խնդայրությունների ու «թուրքացմներու» կանխամտածված հակումները: Գևորգ Բամպուքճյանը մեծապես հենվելով Հակոբ Անասյանի «*Հայկական մատենագիտության*»-ի վրա, այս բառարանները թվարկելու համար երեք մասի է բաժանում՝ հայ-թուրքերեն, թուրք-հայերեն և բազմալեզու: Նա թվարկում է ընդհանուր առմամբ 44 բառարան: Նկարագրությունը տես՝ Անասյան Հ.Ս., «*Հայկական Մատենագիտություն Ե-ԺԸ դդ.*», Բառարանագրական Ծիրեր, հ. Բ, Եր., 1976, 1178-1242 էջ: Ձեռ. 1131, 1613թ. «*Բառգիրք*» 1ա-բ, 51ա-56ա, 70բ կես էջը հր. և Ձեռ. 672, «*Բառգիրք*», ԺԷ դ. Նկարագրությունը տես՝ Յ.Տաշեան, *Ցուցակ հայ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, հ. Ա. Վիեննա, 1895:

2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՈՆՔԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Ինքնուրույն և թարգմանական գեղարվեստական գրականություն

19-րդ դարի 50-60-ական թվականները արևմտահայերի կյանքում սոցիալական-տնտեսական նկատելի առաջընթաց են արձանագրել: Հայերի ազգային հասարակական կյանքը գլխավորող ամիրայական դասն իր դիրքերը զիջեց ազգային բուրժուազիային: Հայ բնակչության բուրժուական խավերը սերտորեն կապված էին Եվրոպայի հետ: Սկսվեց մեծ աշխուժություն հասարակական, քաղաքական կյանքում: Պայքար էր գնում ամիրայական իշխանության դեմ: Վերջիններիս հայ համայնքը ղեկավարելու գործը 1850-ական թվականներից սկսեց թուլանալ: 1853թ. հաստատված «Ուսումնական խորհրդի» անդամները 1857թ. գործի անցան՝ ստեղծելու հայերի ազգային գործերը ղեկավարող կանոնադրությունը: Այս ընթացքում հայ շրջանակներում արդեն ծնունդ էր առել երիտասարդ հայրենասեր առաջադիմականների մի սերունդ, որը թերթերի, ամսագրերի ու հանդեսների էջերից հայերենով ու հայատառ թուրքերենով առաջ էր քաշում հայ ազգային ազատագրական շարժման գաղափարները, պայքարի ձեռնոց նետելով սուլթանական բռնակալությանը (Հակոբ Սվաճյան, Մատթեոս Մամուրյան, Գրիգոր Չիլինկիրյան և ուրիշներ): Այս շարժումը եթե մի կողմից համահունչ էր երիտասարդ թուրք առաջադիմականության բաղձանքներին, մյուս կողմից՝ չէր կարող աննկատ անցնել կառավարության աչալուրջ աչքից: Այն դեռ շատ գլխացավանքների էր տեղիք տալու, բազմաթիվ աքսորների ու պարբերականների փակման պատճառ դառնալու:

1863թ. հրապարակվեց (հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով) «Ազգային Սահմանադրություն Հայոց»-ը (Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմենիյան): Գավառներում ապրող հայության «Սահմանադրությունը» ոչինչ չէր տալիս և ոչնչից չէր պաշտպանում, սակայն և մեծ արձագանք չունեցավ: Դրան հակառակ՝ Կ.Պոլսում և այլ քաղաքներում ապրող և գործող հայերի, բուրժուական մտածողության կրողների և դեմոկրատական խավերի շրջանակներում այն խանդավառության մեծ ալիք բարձրացրեց: Բնականաբար հայ հասարակական կյանքում, քաղաքական ու մշակութային շրջանակներում «Սահմանադրության» առաջացրած արձագանքներն իրենց արտացոլումն ունեցան գրականության մեջ ևս: Հայատառ թուրքերեն գրականության զարթոնքի շրջանը միանգամայն համընկնում է 1850-1870-ական թվականների սահմանադրական շարժման տարիների հետ: Այսպիսի աշխուժությունը զարկ տվեց թատրոնի, գրականության, հրատարակչության, գեղանկարչության բուռն զարգացմանը հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները: Այսպիսի վերելքի պատճառը դժվար չի ընկալել: Հասարակական մտքի առջև կանգնած հիմնական նպատակը ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման խնդիրն էր: Այս շարժումը համակցված էր Օսմանյան կայսրությունում առավել ընդհանուր վերելքի հետ: Հայ ժողովրդի մայրենի լեզուն կորցրած մասը հնարավորություն չէր ունենալու մասնակից դառնալ հայերենով լույս ընծայված գրականությանը, չէր կարող կարդալ տասնյակ թերթերն ու հանդեսները, հետևել արևմտահայ նոր գրականության զարգացմանը: Նրանք

զրկված էին Ղևոնդ Ալիշանի, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի, Պետրոս Դուրյանի, Գրիգոր Օտյանի և այլոց գործերը կարդալու հնարավորությունից: Զրկված էին «Զարթոնքի շրջանի սերունդ» ընդհանուր անվանմանն արժանացած գրողների ու հրապարակախոսների գործունեությանը հետևելուց: Անհրաժեշտ էր հենց այս խավերին մասնակից դարձնել սկսված շարժմանը: Այն հնարավոր էր իրականացնել միայն նրանց հասկանալի լեզվով՝ թուրքերենով, այն է՝ հայատառ թուրքերեն գրքերի ու պարբերականների շնորհիվ:

Բոլորովին պատահական չպետք է համարել հենց այս շրջանում «Ագապի» վեպի լույս աշխարհ գալը հայատառ թուրքերենով: Մինչ այդ արևմտահայերը չեն ունեցել «Ագապի»-ի նման գեղարվեստական արժեք ներկայացնող հայերեն լեզվով վեպ: Վեպն, ինչպես հայտնի է, նվիրված է արևմտահայ իրականության բարդագույն խնդիրներից մեկին՝ կաթոլիկ հայերի դեմ հայ առաքելականների մղած պայքարին: Վեպն ինքնին սիրո ողբերգական պատմություն է ներկայացնում, որի գլխավոր հերոսները զոհ են դառնում կրոնական ֆանատիզմին և դավաճանությանը:

1850-60-ական թթ., կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և հայ ազգային բուրժուազիայի ձևավորման շրջանում, կրոնա-բարոյախոսական թեման հայատառ թուրքերեն գրականության մեջ սկսում է իր տեղը զիջել հայ ժողովրդի առավել զարգացմանը նպաստող թեմաներին: Առաջադիմական այս շարժումը 80-ական թթ. սկզբից սկսում է թուլանալ՝ հետևանք սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի կառավարության շրջանի քաղաքական խստագույն բռնությունների, երբ հետապնդման էին ենթարկվում առաջադեմ բոլոր հասարակական շարժումները, անգամ մշակույթը: Հայկական դպրոցներում արգելված էր հայ ժողովրդի պատմության, պատմական աշխարհագրության դասավանդումը: Արգելված էին հայերեն թատերական ներկայացումները, ազգային երգարվեստը և այլն: Մինչդեռ հենց այս տասնամյակներին է նկատվել ֆրանսիական հեղինակների վեպերի թարգմանությունների նշանակալի աշխուժացումը: 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին հրատարակված գրքերի 90%-ը այս վեպերն են: Հայատառ թուրքերեն թարգմանվել և հրատարակվել են Քսավիե դը Մոնթեպենի, Էժեն Սյուի, Ժյուլ Վերնի, Բուակոբե դը Ֆորթունեի և այլ հեղինակների բազմահատոր ստեղծագործությունները: Այս վեպերի երևան գալը չի կարելի տարերային համարել: Առավել ևս չի կարելի այն բացատրել կոմերցիոն, շահադիտական նպատակներով: Այն լրջորեն պայմանավորված էր քաղաքական շեշտադրմամբ: Հատկանշական է այն փաստը, որ այդ տարիներին արևմտահայ իրականությունում սկսվել էր պայքար՝ բուրժուական-առաջադիմական և ֆեոդալական-թեոկրատական հոսանքների միջև: Առաջադիմական գաղափարների ներկայացուցիչները ձգտում էին թարգմանել հիմնականում ֆրանսիական հեղինակների վեպեր, որոնք ուղղված էին ֆեոդալական աբսոլյուտիզմի դեմ և դիմակազերծ էին անում կաթոլիկ եկեղեցու իրական բնույթը: Այսպիսին էր Էժեն Սյուի «Թափառական հրեան» վեպը, որ լույս տեսավ 1863 թվականին՝ Կարապետ Փանոսյանի հայատառ թուրքերեն թարգմանությամբ: Փոխարենը, Հռոմի պնդմամբ, Միքայել Նալբանդյանի գաղափարների հետևորդների գաղտնի խմբակների տարածման շրջանում, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանները թարգմանում և 1868 թ. հայատառ թուրքերենով հրատարակում են պատրե Պրեշիանի «Լիոնելլոյի արկածները» 515 էջանոց վեպը: Այս վեպում հերետիկոսներ են համարվում աստծո ճշմարիտ ուղուց հեռացած և առաջադեմ հոսանքնե-

1868

ի հայտ եկան փաշայական, պալատական, անդամավորների բազմազգ աշխարհի նույնքան սահմանկեցուցիչ տեսարան: Հատկանշական է, որ Զմյուռնիայում նույն այս տասնամյակում հրատարակվել է «Ժիլ Պլաս դը Սանտիլյանի պատմությունը»:

Հայ ժողովրդի միասնության համար պայքարող առաջադեմ ու կրթյալ հայ հայրենասեր կաթոլիկ գործիչներից էին Հովսեփ Վարդանյանը, Ծերենցը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը և այլոք: Ասվածի լավագույն ապացույց է հանդիսանում ականավոր հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող, հրապարակախոս, Բարձր Դռան բարձրաստիճան պաշտոնյա Հովսեփ Վարդանյանի (Վարդան Փաշա) գրական ժառանգությունը[3]:

Ամենամեծ հայագիտական կաթոլիկ կենտրոնի՝ Վենետիկի ս.Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության հայրերը, մի կողմ թողնելով կաթոլիկ գաղափարախոսության տարածման գործը՝ զբաղված էին հայ ժողովրդի հերոսական անցյալի վերհանմանը միտված երկերի հրատարակությամբ: Այս գործունեության հետևանքով իրական հնարավորություն էր ստեղծվում հայ ժողովրդի դավանական միավորման համար: Այս հանգամանքը խաթարում էր Հռոմի անսահման իշխանությունը հայ կաթոլիկների վրա: Հայ իրականության համար այս երանելի միացման գաղափարը նոր թափ ստացավ Միքայել Նալբանդյանի Թուրքիա կատարած երկու այցելությունների շրջանում:

Հայտնի է, որ 1867թ. Վատիկանը հատուկ որոշում հրապարակեց, որն արգելում էր ս. Ղազար կղզու մխիթարյաններին զբաղվել հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությամբ: Այս որոշումը պահանջում էր ուժեղացնել զուտ կրոնական քարոզչությունը: Վատիկանի այս որոշումը, հայտնի հրապարակախոս և գրող Արփիար Արփիարյանի վկայությամբ՝ մեծ դառնության առիթ էր հանդիսացել միաբանության հայրերի շրջանում, մասնավորապես ականավոր բանաստեղծ, բանասեր ու պատմաբան Ղևոնդ Ալիշանի (1820-1901) մոտ:

* * *

19-րդ դարի ֆրանսիական լուսավորիչների ստեղծագործությունների թարգմանությունն ու հրատարակումը հայերեն և հայատառ թուրքերեն՝ նշանակալի երևույթ էր ոչ միայն արևմտահայ իրականության մեջ, այլև Օսմանյան կայսրությունում: Վոլտերի երկերի

3 Հովսեփ Վարդանյանի ստեղծագործությանը կանդրադառնանք նաև «Ագապի» վեպի և «Նապոլեոնի պատմությունը», «Արևելյան պատերազմների պատմությունը» պատմական աշխատությունների առիթով:

թարգմանությունը որևէ լեզվով՝ նախ և առաջ հանդիսանում է այդ ժողովրդի հոգևոր զարգացման չափանիշը: Այս իմաստով Վոլտերի երկերի մուտքը Թուրքիա՝ նշանակալի երևույթ էր: Կ.Պոլսում և Զմյուռնիայում իրականացվել են Վոլտերի «Միկրոմեգաս», «Կանդիդ կամ օպտիմիզմ», «Զադիգ կամ Ճակատագիր», «Զաիր» երկերի հայերեն և թուրքերեն թարգմանությունները: Այս առումով չպետք է մոռանալ «թուրք մտավորական» շրջանակներին[4]:

Թուրքական նոր գրականության հիմնադիրներից Շինասին «Փիլիսոփայական երկխոսություններ» անվան տակ օսմաներեն է թարգմանել հատվածներ Վոլտերից, Ռասինից, Լամարթինից, Մյուսեից, Հյուգոյից, Բուալոյից, Ժիլբերից, Ֆենելոնից, Լաֆոնտենից: Նամըք Քեմալը թարգմանել է Ռուսոյի «Հասարակաց դաշինքը», Մոնտեսքյոն: Զիյա Փաշան թարգմանել է Մոլիերի «Տարտյուֆը», Ֆենելոնի «Տելեմաքը» և Ռուսոյի «Հասարակաց դաշինքը» օսմաներենից արաբերենի է վերածել: Շամսեդդին Սամին թարգմանել է Հյուգոյի «Թշվառները», Ահմեդ Միդհատը՝ Էմիլ Ռիշբուրգի «Անիծյալ աղջիկը» (1883) և այլն:

Այս ստեղծագործությունները թուրքերեն (օսմաներեն) են թարգմանել նաև այն հայ մտավորական գործիչները, որոնք պաշտոնավարել են կառավարական շրջանակներում: Այսպես օրինակ, «Նոյեան աղաւնի» շաբաթաթերթի խմբագիրներից Ագոբ Սահակը (1823-1900), որը Թուրքիայի Արտաքին գործերի նախարարությունում կարևոր պաշտոններ է վարել, թուրքերեն է թարգմանել «Մեծն Պետրոսի պատմությունը», Վոլտերի «Կառլոս ԺԲ-ի պատմությունը», Պ. Սեյի «Քաղաքական տնտեսությունը», Ռեշիդ Փաշայի հետ միասին՝ Մաքիավելլիի «Իշխանը», քաղաքական նշանավոր անձանց մասին ուսումնասիրություններ: Գասպար Թոյտուզը թարգմանել է Մոլիերի «Ակամա բժիշկը» (1849թ.), Դիարբեքիրցի Հակոբ Լյութֆին՝ «Եզովպոսի առակները» (1873թ.) և այլն: Քսավի դը Մոնթեպենն են թարգմանել Սուլեյման Վեհպին և Մանուկ Գյումուշյանը (1874թ.), Ժյուլ Վերն՝ Հովհաննես Ղուկասյանը և այլն: Ալ. Դյումայի «Կոմս Մոնթե Քրիստո» վեպը թարգմանել է թուրքական առաջին "*DIYOJEN*"(1870-1873) և "*HAYAL*"(1873-1877) երգիծաթերթերի հրատարակիչ, ազգությամբ կեսարացի հայտնի հույն լրագրող Թեոդոր Քասաբը (1835-1905) և տպագրել իր թերթի տպարանում 1871-1873 թթ.: Օսմաներեն "*HAYAL*"-ն ունեցել է հենց սկզբից իր հայատառ թուրքերեն «*ԽԷՅԱԼ*» տարբերակը (1873-1874): Հայերի և թուրքերի կողմից օսմաներենով կատարված թարգմանությունները հիմնականում տպագրվել են Կ.Պոլսի մի շարք հայկական տպարաններում: Բնականաբար, թուրքական պալատական շրջանների պատվերով կամ խորհրդով կատարված այս թարգմանությունները դուրս չեն եկել նախատեսված ընթերցողական նեղ շրջանակներից: Օսմաներեն բոլոր թարգմանությունները միասին շատ ավելի փոքր ընթերցողական շրջանակ են ունեցել քան այդ ստեղծագործություններից մեկի հայատառ թուրքերեն տպագրությունը: Երբ այս գործերի հայերեն հրատարակությունները նախատեսված էին հայ մտավորական լայն շրջանակների համար, ապա դրանց հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները գավառի, կիսագրագետ թրքախոս հայերի համար չէ որ տպագրվել են: Կայսրության մեծ քաղաքների տարբեր ազգերի մտավորական ընտանիքներում ընդունված սովորություն է եղել կարդալ հայատառ թուրքերեն գրքեր, պարբերա-

4 Թուրք լուսավորիչների կատարած թարգմանությունների, ինչպես նաև ֆրանսիական թատրոնային գրականության թուրք և հայ թարգմանիչների մասին տես՝ Turgut KUT, *Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Romanlar. 1-Victor Hugo'nun Mağdurin Hikâyesinin Basılmış Nüshası*, İst., հոդվածը. (Մեր ունեցած առանձնատիպի վրա չկա հրապարակման թվականը):

կաններ: Այնպես որ առաջադեմ մտածողների երկերի հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները ուղղված են եղել հենց այս բազմազգ մտավորական խավերին, որոնց համար հայատառ թուրքերեն ընթերցանությունը կենցաղում ընդունված սովորական երևույթ էր: Օսմաներեն թարգմանությունների բնագավառում հայ հեղինակների ու թարգմանիչների գործունեությունը և թուրքերի համագործակցության հետաքրքիր շրջանն արժանի է հատուկ ուսումնասիրության հայ և թուրք գիտնականների կողմից:

Է.Սյուի «Փարիզի գաղտնիքների» հայերեն հրատարակության թարգմանիչ Մ.Մրմրյանը գրում է, թե եվրոպական հայտնի վեպերի թարգմանությունները նույնի օգտակարություն ունեն նման վիճակում գտնվող հայ ժողովրդի համար: Այն է՝ ընթերցասիրություն են զարգացնում, մարզում են միտքը և հոգին (երբ դրանք արդեն ապականված չեն), խորհելու առիթ են տալիս եվրոպական երկրների երկրպագուներին և նախապատրաստում ավելի բարդ խնդիրների հետ շփմանը, նպաստում լեզվի հարստացմանն ու զարգացմանը: Թարգմանիչը երազում է, որ իր ազգում լինեին Էժեն Սյուի նմանները, որոնք, ցույց տալով հանդերձ ներքին բարոյական ախտերը՝ միաժամանակ ի զորու լինեին առողջացման ուղիները էլ հուշելու: Քանի որ հայ կաթոլիկների խոսակցական հիմնական լեզուն եղել է թուրքերենը (հարուստ ընտանիքներում՝ ֆրանսերենը), առավել ևս հասկանալի է, որ օտարացման ուղին բռնած հայ ժողովրդի՝ դրսի ուժերի կողմից հարկադրաբար իրենց վզին փաթաթած մոլորությունը, խաբեությունը, հետապնդվող նպատակները անհրաժեշտ էր բացատրել նրանց հասկանալի լեզվով՝ թուրքերենով (հայատառ թուրքերենով): «Թափառական հրեա»-ի նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրության ապացույցը այդ վեպի, ինչպես նաև Է.Սյուի մյուս վեպերի բազմաթիվ տպագրություններն են հայ իրականությունում հայատառ թուրքերեն, նաև՝ հայերեն լեզուներով:

19-րդ դարի 60-ական թվականներին ոչ մի եվրոպական հեղինակ այնքան մեծ ազդեցություն չի ունեցել համաշխարհային գրականության վրա և թարգմանվել բազմաթիվ լեզուներով, ինչպես Վիկտոր Հյուգոն՝ որպես բանաստեղծ, վիպասան և դրամատուրգ: Հայերն առաջիններից են եղել, որ ծանոթացել են Թուրքիան Հյուգոյի ստեղծագործություններին: Դրանք 1860-ական թվականների սկզբից արդեն հայերեն ու հայատառ թուրքերենով թարգմանվել ու հրատարակվել են: Նրա պիեսներից մի քանիսն իրենց պատվավոր տեղն են ունեցել հայկական թատերախմբերի խաղացանկում: Դրանք բեմադրվել են և՝ հայերեն, և՝ թուրքերեն: 19-րդ դարի 60-ական թթ. կեսերին հայկական դասական թարգմանությամբ Զմյուռնիայում լույս է ընծայվել «Թշվառները» 5 հատորով: Թարգմանիչը՝ Գրիգոր Չիլինկիրյանն անձնական նամակագրական կապ է ունեցել Հյուգոյի հետ և նրա թույլտվությամբ է թարգմանել վեպը: Նույն ժամանակահատվածում Զմյուռնիայում, Մ.Նուպարյանի թարգմանությամբ հայերեն հրատարակվել է «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը», իսկ ավելի ուշ՝ «93-ը»: Բնականաբար, մեզ ավելի պետք հետաքրքրեն Հյուգոյի հայատառ թուրքերեն թարգմանությունները: 1863թ. նույն Գրիգոր Չիլինկիրյանի թարգմանությամբ լույս է տեսել «Թշվառներ»-ի համառոտ տարբերակը հայատառ թուրքերեն: Թուրք մտավորականության ներկայացուցիչներն այդ տարիներին փորձելով իրենց ժողովրդին ծանոթացնել արևմտաեվրոպական դասականների ստեղծագործություններին, Մոլիերի պիեսներին, Հյուգոյին, Գոլդոնիին՝ որպես կանոն փոխադրությունների ու տեղայնացումների միջոցին են դիմել:

Այս դարաշրջանում Վիկտոր Հյուգոյի դրամաներն ավելի հայտնի էին Թուրքիայում, քան նրա վեպերն ու պոեզիան: Հայերեն են թարգմանվել ու բեմ բարձրացել Հյուգոյի համարյա բոլոր պիեսները («Էռնանի», «Մարիոն Դելորմ», «Արքան զվարճանում է», «Լուկրեցիա Բորջիա», «Անժելո», «Ռյույ-Բլազ» և այլն): Սրանցից հայատառ թուրքերեն են թարգմանվել և Հակոբ Վարդովյանի թատրոնում թուրքերեն լեզվով ներկայացվել՝ «Արքան զվարճանում է», «Լուկրեցիա Բորջիա», «Անժելո» դրամաները: Կ.Պոլսի հայկական, հայատառ թուրքերեն, թուրքական, անգլիական, ֆրանսիական մամուլում լայնորեն մեկնաբանվել են այս ներկայացումները, որն ապացույց է, թե ինչպիսի մեծ հետաքրքրությամբ ու հաճույքով է հետևել բազմազգ հանդիսատեսը այս ներկայացումներին: Ամենից ավելի խաղացվել են «Լուկրեցիա Բորջիա» և «Անժելո» դրամաները: Գալով «Էռնանի»-ին, ապա իր ակնհայտ ազատամիտ բովանդակության ու բացահայտ հակամիապետական ուղղվածության պատճառով բեմ չի բարձրացել այդ ժամանակաշրջանում և թուրքական բեմում երևացել է միայն Օսմանյան սահմանադրության հաստատումից հետո, ինչպես և «Արքան զվարճանում է» պիեսը, որի մոտիվներով Վերդին գրեց իր «Ռիգոլետտո» օպերան:

Զմյուռնիայում և Կ.Պոլսում գործում էր հայ թարգմանիչների մի դպրոց, որոնք հիմնականում ֆրանսերենից էին կատարում իրենց թարգմանությունները: Այդ թարգմանիչներից ոմանք այնքան պրոֆեսիոնալ էին, որ հազարավոր էջեր են թարգմանել[5]: Իտալերենից և լատիներենից կատարված թարգմանությունները հիմնականում կրոնա-դավանաբանական բնույթի երկեր են եղել: Անգլերենից կատարված հայատառ թուրքերեն թարգմանությունները, որոնց հրատարակություններն իրագործվել են Մալթա կղզում և Զմյուռնիայում, կրկին եղել են միսիոներական, քարոզչական գործունեության հետ կապված ջանքերի հետևանք: Բնականաբար, Կ.Պոլսում քիչ չեն եղել անգլերենին տիրապետող կրթված հայեր: Կ.Պոլսում մեծ գործունեություն էր ծավալել *Ռոբերտ քոլեջը*, որի շրջանավարտներն ազատ տիրապետում էին անգլերենին: Այս դպրոցը հիմնադրել էր ամերիկյան հայտնի միսիոներ, դոկտոր Սայրուս Համլինը /Cyrus Hamlin/: Այսուհանդերձ, մենք հազվադեպ ենք հանդիպում անգլերենից կատարված թարգմանությունների՝ հատկապես դասականների գործերի:

19-րդ դարի 60-70-ական թվականներին ֆրանսիական գրականությունից կատարված թարգմանությունների թվում հիշատակության են արժանի Լամարթինի «Գրացիելլան» (1871թ.) Շատոբրիանի «Աթալան» և «Վերջին Աբենսերաժի արկածները» (1860թ)[6]: 1810 թվականին գրված արաբի և իսպանուհու սիրո պատմության հրատարակությունը Թուրքիայում վիճաբանությունների առիթ տվեց: Պատճառը՝ սիրո ազատության սահմանափակումների նկարագրումն էր՝ դավանանքի, ազգային պատկանելության, հարստության ու հասարակության տարբեր խավերին պատկանելու հետևանքով: Երևույթներ, որ թուրքական հասարակարգում երկար տարիներ դեռ լուծում չէին ստանալու:

Շատոբրիանի «Վերջին Աբենսերաժի արկածները» (1860թ), որ երկու տպագրություն է

5 1839 թվականին միայն Ստամբուլում հաշվվում էր ֆրանսիացիների կողմից հիմնված 40 տարբեր կաթոլիկական դպրոց, որ սովորում էին 5871 աշակերտներ: Տես՝ А.Д.Желтяков, Ю.А. Петросян, *История просвещения в Турции (конец XVIII - начало XX века)*, М., 1965, с. 132:

6 1875 թ. թուրքական լուսավորիչներից Ռեջայիզադե Էքրեմը ֆրանսերենից օսմաներեն է թարգմանում Շատոբրիանի «*Աթալան*»: Հայերի մոտ այս թարգմանությունը ֆրանսերենից կատարել է զմյուռնահայ թարգմանչական դպրոցի ամենահայտնի թարգմանիչներից մեկը՝ Գրիգոր Չիլինկիրյանը:

ունեցել, հայատառ թուրքերեն է թարգմանել նույն Գրիգոր Չիլինկիրյանը[7]:

Արևմտահայ հայտնի մտավորական Խորեն Նար-Պեյը, որն անձնական նամակագրական կապ է ունեցել Լամարթինի հետ[8], 1860 թվականին հրատարակել է վերջինիս ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունների «Դաշնակք Լամարթինեան» շքեղ ժողովածուն: «Գրագիտեան» թարգմանված էր և՛ գրաբար, և՛ աշխարհաբար:

Հայատառ թուրքերեն գրքերի մեջ նկատելի տեղ են գրավում արևելյան սիրավեպերը, նախևառաջ՝ «Հազար ու մեկ գիշերների» հրատարակությունը Կ.Պոլսում 1858 թվականին: Թե ո՞ր լեզվից է անմիջականորեն կատարված թարգմանությունը՝ պարզ չէ: Հավանական ենք համարում, որ այն թարգմանված լինի ոչ թե արաբերենից, այլ ֆրանսերենից, ինչպես վարվել են շատ ժողովուրդներ ֆրանսերենին ավելի հասու լինելու պատճառով: Նույնիսկ որոշ ռուսերեն թարգմանություններ կատարված են ոչ թե բնագրի արաբերեն լեզվից, այլ՝ ֆրանսերենից: Բնականաբար այս հեքիաթների ժողովածուի ընթերցողական շրջանակը շատ ընդարձակ է եղել: Ավելի ուշ, 1891 թվականին «Հազար ու մեկ գիշերների» մի այլ հրատարակություն է աստարեզ իջել: Չորս ստվար հատորներ (1245 էջ) տպագրվել են Կ.Պոլսում, Կարապետ Պիլեզիկյանի տպարանում: Թարգմանությունը կատարել է ֆրանսերենից Հովհաննես Թոլայանը՝ ֆրանսերենի լավագույն թարգմանիչներից մեկը: Մեզ հայտնի չէ, թե այդ ժամանակ գոյություն ունեցե՞լ է գրքի օսմաներեն տարբերակը, թե ոչ:

Ինչպես հայատառ թուրքերեն ձեռագիր ժողովածուներում ու տաղարաններում գտնում ենք Արևելքի ժողովուրդների մոտ սիրված սիրային հայտնի պատմությունները, որոնք նաև մեծ հաջողությամբ ու տարբեր լեզուներով կատարվել են հայ բանաստեղծների ու աշուղների կողմից, այնպես էլ հայատառ թուրքերեն տպագիր ողջ շրջանում առատորեն հրատարակվել են արևելյան նույն հայտնի սիրավեպերը: Տասնյակից ավել անգամներ հրատարակվել է Աշուղ Ղարիբի հեքիաթը: Մոտ յոթ անգամ՝ Քյոռ Օղլու պատմությունը, նույնքան անգամներ էլ՝ «Լեյլա և Մեջնունը»: Բազմաթիվ անգամ հրատարակվել են «Արզու և Գամպեր», «Թահիր և Զոհրե», «Աշուղ Քերիմի և Ասլի Խանումի», «Մելիք Շահի և Գյուլի Խանումի», «Թայյար զադեի», «Շահ Իսմայիլի և Գյուլիզար Խանումի», «Ֆերհադի և Շիրինի», «Աշուղ Քուրբանի» սիրավեպերը: Միայն մեկ տարվա ընթացքում հրատարակվել են մոտ 10 սիրավեպեր: Այդպիսին է եղել օրինակ 1870 թվականը: 1871 և 1873 թվականներին հրատարակվել են մեղդահների՝ հեքիաթասացների գրքերը: Դրանց բոլոր հրատարակությունները

7 **Չիլինկիրյան Գրիգոր (1839-1923)**, հրապարակախոս, խմբագիր, բանաստեղծ: Ծնվել է Զմյուռնիայում, որտեղ էլ ստացել է կրթությունը, գործել մինչև իր կյանքի վերջին տարիները: Ինքնուրույն կատարելագործել է ֆրանսերենը, սովորել հունարեն, իտալերեն և այլ լեզուներ: 19-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած թարգմանություններ է կատարել հունարենից և ֆրանսերենից: 1861-67թթ. սրամիտ հրապարակախոս, գրող **Արմենակ Հայկունու (Ճիզմեճյան, 1835-1866)** հետ միասին Զմյուռնիայում հրապարակել է «*Ծաղիկ*» առաջադիմական հանդեսը: Դասավանդել է տեղի Մեսրոպյան վարժարանում: 1860-ական թվականների վերջերից ամբողջովին նվիրվել է թարգմանական գործունեությանը: Նա թարգմանել է Հյուգոյի «*Թշվառները*» (հայերեն լեզվով՝ լրիվ և հայատառ թուրքերեն՝ համառոտ): Նրա հայերեն թարգմանությունների ցանկում են՝ Լամարթինի «*Ռաֆայելը*»(1867թ.), Է.Սյուի «*Լռեն Մարկոզը*» (4 հատոր, 1870թ.), Ժորժ Սանդի «*Մադեմուազել Լա Քինտինի*» (1871թ.), Աբբա Պրևոյի «*Մանոն Լեսկո*»-ն (1872թ.), Օկտավ Ֆեյեի «*Պարոն դը Կամոր*» (1876թ.) և այլ և այլն:

8 Լամարթինի մասին կատարված Խորեն Նար-Պեյի ուղարկած ցավակցական նամակը տպագրվել է Փարիզի «*La liberté*»-ի մի թվի 4-ի համարում, ապա արտատպվել է Կ.Պոլսի ֆրանսերեն «*La Turki*» թերթում: Ուղարկվել է նաև 100 ֆրանկ՝ մեծ բանաստեղծի մահարձանի համար:
1871թ. «*Գրագիտաց*»-ի հայատառ թուրքերեն հրատարակության տիտղոսաթերթին չկա թարգմանչի անունը: Իսկ տպագրվել է՝ Կ.Պոլսի Սանոսյան Պարոնիկյանների տպարանում:

հիմնականում պատմության հետ միասին պարունակում են համապատասխան երգերը, որոնք շատ տարածված էին ժողովրդի մոտ: Չմոռանանք, որ Շահ Իսմայիլի և Շահ Թահմազի մասին պատմական մի պոեմ է թողել 16-րդ դարի բանաստեղծ Գրիգոր Տաղասացը: Թե որքանով է օգտագործված նրա պոեմը պատմական այս անձանց մասին հյուսված հեքիաթներում, հետագա ուսումնասիրությունների է կարոտ: Այս ստեղծագործություններից ոմանց վրա գրված է, որ թարգմանված է թուրքերենից: Սա մեզ իրավունք է վերապահում կարծելու, որ այնուամենայնիվ գործ ունենք թարգմանությունների հետ: Ամենայն հավանականությամբ սրանք ժողովրդական- բարբառային «կոպիտ թուրքերենից»՝ գրական թուրքերենի փոխադրված շարադրանքներ են: Փաստ է, որ շնորհիվ հայ թարգմանիչների, հրատարակիչների Արևելքում այնքան սիրված ու տարածված սիրավեպերն ու աշուղական այս ստեղծագործությունները իրենց հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ տպագրությունների շնորհիվ դարձել են ամենալայն ընթերցող շրջանակների սեփականությունը: Դրանք մինչև հայատառ թուրքերենի գոյության վերջին տարիներն անգամ հրատարակվել են, քանի որ շատ մեծ է եղել հետաքրքրությունը նրանց նկատմամբ:

Նմանատիպ է «Նասրեդդին Խոջայի պատմությունների» հայատառ թուրքերեն տպագրությունների հարցը: Սկսած 1843 թվականից այն հրատարակվել է մոտ 15 անգամ: Խոսելով այս պատմությունների, առակների, հեքիաթների հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների մասին, հարկ է անդրադառնալ նաև «Աքլոր եղբայր» սիրված հեքիաթի տպագրությանը (1886 և 1912 թթ.): Հեքիաթը հրատարակվել է նաև հայերեն և շատ մեծ տարածում է ունեցել: Բոլոր երեխաներն խմացել են այս հեքիաթը ու անգիր հատվածներ հիշել: Հեքիաթի հայերեն գրքում բոլոր 85 առակներն ու ասացվածքները, որ գրված են չափածո՝ հայատառ թուրքերենով են: Թեև գրացուցակներում չկա դրա հեղինակի անունը, այնուամենայնիվ պարզեցինք, որ այն պատկանում է Գրիգոր Սարկավագի գրչին և հայտնի է եղել մի այլ վերնագրով ևս՝ «Փոքրիկ Մանուկի հեքիաթը»: Ավելի տրամաբանական է, որ հեքիաթը գրվել է նախ հայատառ թուրքերեն և հետո միայն վերածվել հայերենի, ուր համենայն դեպս պահպանվել են թուրքերեն բնավոր խոսքերն ու բարոյախոսական առակները[9]:

Հայատառ թուրքերենով տպագրվել են ժողովածուներ, ուր հաջորդավոր ցանկալուսնի բառյակներ կան, վիճակախաղեր, գուշակություններ, հեքիաթասացների պատմություններ և այլն: Հայատառ թուրքերեն տպագրության այս մասը 1980-ական թվականներից դարձել է թուրք բանասերների հետևողական ուսումնասիրության առարկան[10]:

Ուսումնասիրության առարկա է դարձել հիմնականում հայատառ և հունատառ թուրքերեն գրականության այն մասը, որն այս կամ այն չափով անդրադարձ է նաև թուրք ստեղծագործական մտքի հրապարակ հանելուն: Բնականաբար, այս ուսումնասիրողները մեծապես անդրադարձել են հայ գիտական ուսումնասիրություններին, մատենագիտություննե-

9 Georg Jakob, Xoroz Kardes (Bruder Hahn) *Ein orientalisches Marchen-und Novellenbuch*, Berlin, 1906. Տես նաև՝ Turgut Kut, *Ermeni Harfleriyle Basılmış Turkçe Halk Kitapları*, V Milletler arası turkoloji kongresi, İst., 1984, c.1, s.76.

10 Այս մասին սկսել են գիտական զեկուցումներ կարդացվել թուրքական միջազգային գիտաժողովներում, գիտական հոդվածներ են շարունակվում տպագրվել պատմաբանասիրական գիտական հանդեսներում: Տես՝ Turgut Kut, *Ermeni Harfleriyle Basılmış Turkçe Destanlar*, „Halk kültürü", İst., 1984/3, s. 65-73; Turgut Kut, *Ermeni Harfleriyle Basılmış Turkçe Halk Kitapları*, V Milletler arası turkoloji kongresi, İst., 1984, c. 1, s. 69-79.

Սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնակալության տարիներին մշակութային կյանքը, տպագրական աշխարհը փակուղում էին գտնվում: Եթե դեռևս 1870-ական թվականների սկզբին հնարավոր էին Ալեքսանդր Դյումայի[16], Է. Սյուի վեպերի թարգմանություններն ու տպագրությունները, ապա 1980-ի վերջին՝ արգելվեց ոչ միայն նրանց գրքերի տպագրությունը, այլև այս հեղինակների անունները տալը:

1888-1889 թվականներին գրաքննական խստությունները ծայրահեղության էին հասել: Այս խստություններին է նվիրված թուրք ժամանակակից, գրող Օսման Նուրիի «Աբդուլ Համիդն ու իր կառավարման դարաշրջանը» գրքում մի ամբողջ գլուխ: Օսման Նուրիի գրքում նշվում է «Հայաստան» բառի արգելման մասին, առավել ևս՝ նրա պատմական անցյալի մասին[17]: Արգելքը չի վերաբերվում սոսկ հայկական մշակույթին: Թուրքական գրականությունից հանվել էին *ազատություն, ապստամբություն, ռումբ, բռնակալություն* և նման բառեր: Բացառվում էր, բնականաբար՝ գրել կամ թարգմանել վեպեր, ուր հերոսները կամ նրանց շրջապատը կարող է նմանեցվեին, կամ որպես ակնարկ դիտվեին Աբդուլ Համիդին ու նրա «Յըլդըզ» պալատին: Հայտնի է, որ արգելված էր, որ գեղարվեստական ստեղծագործության հերոսը խոշոր քիթ ունենար, ինչպեսին էր նորին վեհափառության սուլթանինը: Արգելված էր, օրինակ, գրականության մեջ օգտագործել «*աստղ*» (թուրքերեն՝ «յըլդըզ») բառը, քանզի այդպես էր սուլթանի պալատի անունը:

Ինչ վերաբերվում է 1870-1890-ական թվականներին արևմտաեվրոպական գրականությունից կատարված և Կ.Պոլսում հրատարակված հայատառ թուրքերեն թարգմանություններին, ապա դրանց հեղինակների թվում են Քսավյե դը Մոնթեպենը, Բուակոպե դը Ֆորթունեն, Էմիլ Ռիշբուրգը, Ժյուլ Մարին, Ժյուլ Վեռնը, Ժորժ Պրադելը, Ժյուլ Բոլաքերը, Ժորժ Օնեն, Պոլ Ֆեվալը, Պիեռ Նինուսը, Պոլ դը Կոկոնը, Օգյուն Սեգյուան, Քրիստոֆ Շմիդը, Հանրի Ֆրանձինին, Պոնսոն դը Թերայլը, Հեկտոր Մալոն, Ալբեր Տեյրին, Ժյուլ դը Կաստինը, Էմիլ Գաբորիոն: Հեղինակների այս անվանացանկից դժվար չէ կռահել, որ թարգմանիչներն ի վիճակի չեն եղել իրենց ընտրությունն ազատորեն կատարել դասական հեղինակների առումով: Դասական հեղինակների անունների փաստորեն չենք հանդիպում՝ չնչին բացառություններով: Համաշխարհային չափանիշով հեղինակներից, որը «չի մեղանչել» սուլթանական

էր տեղական մամուլով, որը լույս էր տեսնում Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների լեզուներով և [illegible]: Տես А.Д. Желтяков, *Печать*... с. 209. 1888 թվականի «Հիշատակներում» գրաքննությունն էր հաստատվում արտասահմանից երկիր մտցվող բոլոր տեսակի գրքերի ու հրատարակությունների վրա, տպագրական հաստոցների, գրամեքենաների ու գրամամուլների վրա: Իսկ 1892 թ. «Կրթարաններում» հանցագործներ էին համարվում ոչ միայն արգելված գրականության հեղինակները, հրատարակիչները, այլև այն անձիք, որոնց մոտ արգելված գրականություն էր բռնվում: Օրենքի այս մեղանչումների համար նախատեսված էին տուգանքներ, ձերբակալություններ, բանտարկություններ: Տես А.Д. Желтяков, *Печать*... с. 179.

Պոլսահայ մտավորական Միհրան Գաբրաճյանի (1863-1940) Կ.Պոլսում հրատարակված «*Նոր բառգիրք հայերեն լեզվի*» բառարանի 1399-1403 էջերում նշված է գրաքննության կողմից արգելված բառերի ցանկը: Հետաքրքիր է, որ գիրքը լույս է տեսել 1909 թվականին, ուստի հրատարակիչներին հաջողվել է գրքի վերջին էջերին ավելացնել մինչ այդ դուրս մնացած բառերը:

16 Ալեքսանդր Դյումայի «*Կոմս Մոնթե Քրիստո*» և «*Լորդ Բեկինգհեմի յոթ հավաքույթները*» վեպերը հայատառ թուրքերենով հրատարակվել են 1882 և 1888թթ., Է.Սյուի վեպերը՝ 1886,1889-90թթ.:

17 Օսման Նուրի, «*Աբդուլ Համիդն ու իր կառավարման դարաշրջանը*» հ. 2, (1292/1876 թ.՝ օսմաներեն լեզվով): Այս գրքի առաջին էջերում է գտնվում Աբդուլ Համիդ Բ-ի հազվագյուտ վարպետությամբ արված նկարը: Կարմիր սուլթանի կարմիրով արված կիսադեմն ամբողջովին կազմված է մերկ կանանց հրաշագեղ միահյուսված մարմիններից: Այն միայն ուշադիր նայելուց հետո է հայտնի դառնում:

գրաքննության դեմ, և ում արկածային վեպերը մի շնչով կարդացվել են աշխարհի տարբեր ժողովուրդների կողմից՝ Ժյուլ Վեռնն է եղել: Նրա երկերը թարգմանվել ու հրատարակվել են ինչպես հայատառ թուրքերեն, այնպես էլ՝ հայերեն: Ժյուլ Վեռնի վեպերն անհամեմատ ավելի շատ հայերեն են թարգմանվել, քան՝ հայատառ թուրքերեն: Հայերեն թարգմանությունները կատարվել են հիմնականում Զմյուռնիայի թարգմանչական խմբի կողմից:

Այն, ինչ թարգմանվել և հրատարակվել է հայատառ թուրքերենով, նույնպես կարևոր է և հատուկ ուշադրության արժանի:

Մի քանի տասնյակի են հասնում ոչ այնքան հայտնի հեղինակների վեպերի հրատարակությունները, իսկ եթե այն վերածենք հատորների՝ ապա դրանց թիվը հարյուրից կանցնի: Ոչ այնքան հայտնի հեղինակների գրքերին առավելություն տալը կապված էր ֆրանսիական թերթոնային գրականության բուռն զարգացման հետ: Այսինքն, թերթերի էջերում տպագրվում էին արկածային վեպեր, որոնք ավելի հետաքրքիր ու հայտնի էին դարձնում այդ թերթերը: Դասականների ստեղծագործությունները, օրինակ՝ Հյուգոյի կամ Բալզակի վեպերը, հարուստ լինելով նկարագրական խոշոր հատվածներով, որոնք երբեմն կարող էին էջեր զբաղել՝ չէին կարող տպագրվել թերթերում, հետաքրքրությամբ կարդացվել հատվածաբար, օրը օրին: Այդպիսի նպատակի համար առավելագույնս հարմար էին խելական, հոգեբանական խորություններից զուրկ վեպերը, ուր սովորաբար, որպես կանոն, բացակայում էին հերոսների ներաշխարհի կամ նրան շրջապատող աշխարհի մանրամասն նկարագրությունները: Թերթոնային վեպերում դեպքերն արագորեն հաջորդում էին միմյանց՝ սյուժետային նորանոր հանգույցներ ու դրանց հանգուցալուծումները ներկայացնելով արկածների ու հանցագործությունների միջոցով: Գրական այս նոր ժանրը, որ Ֆրանսիայում սկսել էր զարգանալ 19-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած՝ ստացել էր «ռոման-ֆեյլետոն» անվանումը: Դրանց հեղինակները ձգտում էին խճճված սյուժեների, որն ապահովում էր ընթերցողների լայն շրջանակ: Սկսած 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից «ռոման-ֆեյլետոն»-ը վերածվեց յոլ հանելի կարդացվող վիպագրության: Այն հագուրդ էր տալիս միջին, քաղքենիական ընթերցող խավի ճաշակին և հիմնականում զուրկ էր քաղաքական, սոցիալական հենքից: Այսպիսիք են եղել «ռոման-ֆեյլետոն»-ի ժանրի արքաների՝ Քսավյե դը Մոնթեպենի (1824-1902), Բուակոպե դը Ֆորթունեի (1821-1891), Պոլ Ֆեվալի (1817-1887), Պոնսոն դը Թերայլի (1829-1879), Էմիլ Գաբորիոյի (1835-1873) և այլոց վեպերը: Նրանք ունեցել են հարյուրավոր տպագրություններ, թարգմանվել աշխարհի շատ լեզուներով՝ այդ թվում հայերեն և հայատառ թուրքերեն:

1888 թվականին գրաքննություն է հաստատվում նաև հայկական մամուլի վրա: Մինչ այդ՝ հեղինակներն ու թարգմանիչները, զգուշանալով տպագրել գրքեր, որոնց ճակատագիրը գրաքննության ձեռքում էր, նախընտրում էին պարբերականներում օր օրի, հատվածաբար տպագրել իրենց ստեղծագործություններն ու եվրոպական լեզուներից կատարված թարգմանությունները: Այդ ժամանակ թերթերը գրաքննության չէին ենթարկվում[18] և համեմատաբար գործունեության ազատ հնարավորություններ էր ընձեռնված: Վերը հիշատակված հեղինակներից շատերի գրքերը սկզբում հատվածաբար, որպես թերթոններ տպագրվել են հայատառ թուրքերեն թերթերում և հանդեսներում և հետո միայն՝ առանձին գրքերով:

18 Արփիարեան Ա., *Պատմութիւն 19-րդ դարու թրքահայոց գրականութեան*, Կահիրէ, 1944, էջ 76:

Առանձնապես շատ թերթոններ են տպագրվել «Մէճմուայը Ախպար», «Մանզումէի Էֆքիար», «Ճէրիտէի Հավատիս», «Մէճմուայը հավատիս» օրաթերթերում[19]:

Այս հեղինակների բազմաթիվ վեպերը, որոնց անունները չենք կարող գտնել որևէ ֆրանսիական կամ ռուսական հանրագիտարանում՝ իրենց ժամանակին մեծ հաճույքով կարդացվել են ոչ միայն Ֆրանսիայում՝ բնագրով, այլև տարբեր լեզուներով թարգմանված:

Առավել ևս չի կարելի անտեսել այս ստեղծագործությունների կյանքի տարբեր ոլորտներում ունեցած դրական մեծ ազդեցությունը Թուրքիայի նման հետամնաց երկրում, որ թրքախոս հայերը շփվել են արևմտյան գրականության հետ շնորհիվ այս հրատարակությունների: Ընթերցանության համար անհամեմատ դյուրամատչ այս գրքերը ծանոթացնում էին տարբեր երկրների, տարբեր ժողովուրդների սովորությունների, պատմական տարբեր ժամանակների ու դեպքերի, աշխարհագրական տեղանունների, և շատ ուրիշ նորություններ հրամցնում կարդացողին: Անժխտելի է, որ արկածախնդրային այս վեպերի բազմաթիվ հատորներում հանդիպում էին խելական կյանքն արտահայտող պատկերներ, մարդկային իրական հարաբերությունների նկարագրություններ: Նույնիսկ հանցանքների ու մեղապարտների նկարագրությունները դիտողական ու բարոյախոսական հնարավորություններ էին ստեղծում և հետաքրքրական, բարոյական, արդարության զգացումներ արթնացնելով՝ ընթերցողներին այս առումով որոշակի «ծառայություն» մատուցում: Այսպիսի ազդեցություն ընթերցողների վրա, բացի դասական հեղինակների ստեղծագործություններից, ունեցել են ժամանակին առատորեն հրամցված բուլվարային այս վեպերը: «Ռոման-ֆելիետոն»-ների աննախընթաց հաջողության մյուս գրավականներից կարելի է համարել այն փաստը, որ ընթերցողներին մեծապես գայթակղում էր այս վեպերի միջոցով տարբեր ժողովուրդների կյանքին, անցած ճանապարհին՝ պատմական տարբեր եղելություններին ծանոթանալու հնարավորությունը: Այս տեսակետից ամենատարածված հեղինակներից է եղել Քսավիե դը Մոնթեպենը, որից հայատառ թուրքերենով շատ թարգմանություններ են կատարվել: Մոնթեպենի և «ռոման-ֆելիետոն»-ի հեղինակների մեծ մասի գործերը ժամանակին առատորեն թարգմանվել են նաև ռուսերեն ու այն կարդացել են երկրի անծանոթ անկյուններում անգամ:

Այսօր համոզված կարող ենք ասել, որ արտաքուստ զուտ արկածային վեպ որպես տպագրված Էժեն Ֆրանսուա Վիդոկի՝ Փարիզի երբեմնի ոստիկանապետի 1890թ. «Փարիզի իսկական գաղտնիքը» երկհատոր գրքի տպագրությունն ինքնանպատակ չի եղել: Այս շրջանում կազմավորվում էր թուրքական գաղտնի ոստիկանությունը, ավելի ստույգ՝ աշխատանքներ էին տարվում այն եվրոպական համապատասխան հիմնարկությունների գործելակերպին, արտաքին և ներքին լրտեսական ցանցի տեխնիկական կազմակերպման նոր՝ ֆրանսիական և անգլիական ծառայություններին ծանոթանալու ուղղությամբ: Թուրք կառավարող շրջանները հասկանում էին, թե ինչպիսի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում իրենց երկիրը: Կայսրության պալատներից, հարեմներից, նախարարություններից մինչև օտար դիվանագի-

19 Հարկ է նշել, որ ֆրանսիական գրականության ուժեղ ազդեցության տակ գտնվող արևմտահայ գրականության վրա «ռոման-ֆելիետոն»-ները ևս իրենց նշանակալի ազդեցությունն են թողել: Հիշենք, որ արևմտահայ ռեալիստական գրականության առաջին ծնունդը՝ Տիգրան Կամսարականի (1866-1941) «*Վարժապետին աղջիկը*» սկզբում որպես թերթոն հրատարակվել է Կ.Պոլսի «*Արևելք*» թերթում 1888 թվականին և հետո միայն տպագրվել առանձին գրքով: Երվանդ Օտյանի տասնյակ վեպեր ամբողջ, նույնիսկ տարիներ շարունակ նախ որպես թերթոններ տպագրվել են ժամանակի մամուլում և հետո միայն հրատարակվել են առանձին գրքերով:

տական ներկայացուցչությունները վխտում էին ամենատարբեր նպատակներ հետապնդող օտար լրտեսներով: Նույնիսկ սուլթանների, նրանց ժառանգների և վեզիրների շատափոփոխ մահվան կասկածելի բազմաթիվ դեպքերը չբացահայտված կամ գաղտնի էին մնում: 1891թ. Մալխասյանի փաշան հրատարակում է գաղտնի ոստիկանության կազմակերպման մասին 54 էջանոց մի գրքույկ, որը վերահրատարակվում է 1892թ.-ին: Մալխասյանի փաշան Աբդուլ Համիդի անձնական բժիշկն էր, որը տիրապետել է մի շարք լեզուների, գրել գրքեր և քաղաքական անձ հանդիսացել: Պալատական բոլոր բժիշկների նման, նա էլ՝ երբեմն կարևոր դեր է խաղացել պետության կյանքում: Հոդվածագրի՝ Թաներ Թիմուրի կարծիքով նա հանդիսացել է անգլիական գաղտնի ոստիկանության գործակալը, ուստի զարմանալի չէ գրքի նրա հեղինակությունը: Եվրոպայում կրթություն ստացած կամ Ֆրանսիայի քաղաքների այդ բնագավառներին քիչ թե շատ տեղյակ մարդկանց համար նախընտրելի էր նապոլեոնյան շրջանում գաղտնի ոստիկանության ցանց հիմնած Վիդոկի նման իր գործի խելացի, հնարամիտ ու կիրթ մասնագետը, քան դաժան Ֆուշեն: Մալխասյանի փաշայի գրքում Վիդոկի անունը հիմնական հեղինակություն է, որի նմանին է առաջարկում՝ որպես գաղտնի ոստիկանության կազմակերպչի: Այս առիթով հեղինակը Մուստաֆա Ռեշիդ Փաշային հրամցնում է փարիզյան գաղտնի ոստիկանության պատմություններից: Վիդոկի անունն այս առիթով ծանոթ է եղել կառավարող շրջաններին: Թուրքիայում գաղտնի ոստիկանության վերոնշյալ աշխատանքին նախընտրություն տալու խնդրում այս վեպի լույս ընծայումը անուղղակի օգնություն կարող էր տալ, և այս գրքի ընթերցողների շրջանակը կարծում ենք համեմատաբար ավելի ընդարձակ է եղել, քան մնացած արկածային վեպերինը:

Հայատառ թուրքերենի թարգմանիչներին շատ ավելի հրապուրել են «ռոման-ֆելիետոն»-ի մի այլ մեծ հեղինակության՝ Պոնսոն դը Թերրայլի (1829-1879) վեպերը: Նրա վեպերը մասնագետների կարծիքով ավելի մակերեսային, էժանագին էֆեկտների վրա կառուցված գործեր են, քան թե Քսավիե դը Մոնթեպենի վեպերը: Թերրայլին հռչակ է բերել «Ռոքամբոլի» շարքը: Այն սկսել է տպագրվել 19-րդ դարի 50-ական թվականներից և այնպիսի անող ժողովրդականություն է սկսել վայելել, որ թերթոնը օր օրին հրատարակող թերթերի պատրոնատերերը ստիպված են եղել եռապատկել թերթի տպաքանակը: Մինչև օրս էլ Ֆրանսիայի քաղաքներում կարելի է հանդիպել «Ռոքամբոլ» անվամբ բարի, գարեջրատան կամ սրճարանի: «Ռոքամբոլի» վեց հատորները հայատառ թուրքերեն առանձին գրքով հրատարակվել են 1892-93 թվականներին՝ Հովհաննես Թոլայանի թարգմանությամբ: Սոցիալական և քաղաքական հենքից զուրկ այս վեպերը չէին մեղանչում համիդյան գրաքննության չափանիշների դեմ, ուստի ազատ էր դրանց թարգմանությունը հայերեն, հայատառ թուրքերեն, թերթոնների ու գրքերի տպագրությունը: Ավելին, գրաքննիչներին կարող էր դուր գալ վեպում արիստոկրատիայի, տիրող խավի նկատմամբ ընդգծված համակրանքը: Գրքի հերոսների հիմնական մասը ազնվականության ներկայացուցիչներ էին կամ նրանց ժառանգներ, որոնց հետաքրքրությունները և կյանքն ընդհանրապես պահպանում էին ազնիվ և հավատարիմ ծառաները:

Արևմտաեվրոպական մյուս հեղինակը, որ գրավել է հայ թարգմանիչների ու գրահրատարակիչների ուշադրությունը, հանդիսացել է Ժորժ Օնեն: Հետևելով Ժորժ Սանդի ու մյուս դասական հեղինակների օրինակին, Ժ.Օնեն ձգտել է իր ստեղծագործություններում վեր

հանել առօրյա, հասարակությանը հուզող հարցեր՝ նաև որոշ սոցիալական խնդիրներ: Նրա մանր բուրժուական մտահորիզոնը, քրիստոնեական գաղափարախոսության չափանիշներից վեր բարձրանալու անկարողությունը թույլ չեն տվել հեղինակին հանգելու խորը ընդհանրությունների: Գրական տաղանդը, վեպի կառուցվածքային և սյուժետային զարգացումների նկարագրության վարպետությունը, իր հերոսներին խորը հոգեբանությամբ ներկայացնելը մեծապես նպաստել են օնեական վեպերի տարածման մեծ հաջողությանը:

Բուակոպե դը Ֆորտյունեյի (1821-1891) վեպերը հայատառ թուրքերենով նույնքան դյուրությամբ են կարդացվում, ինչպես կարդացվում են այսօր թուրքերեն թարգմանված գործերը: Դրան նպաստում է նաև այն, որ յուրաքանչյուր խսկ էջում նոր, հետաքրքրությունը գրգռող դեպքեր են, իրադարձությունների անսպասելի լուծումներ: Հերոսների ողբերգական ճակատագրերը, ուժերի վերջին լարմամբ չարի դեմ անում պայքարի զոհերը իրենց էջերին են գամում ընթերցողներին, ստիպելով հետևել իրադարձությունների զարգացմանը: Հեղինակի գաղափարախոսությունը դուրս չի գալիս չարի և բարու հակադրման ընդհանրական չափանիշների սահմաններից:

* * *

19-րդ դարի 50-70-ական թվականների արևմտահայ իրականությունում կատարված թարգմանություններն ունեցել են շատ որոշակի նպատակադրվածություն: Մեծ նշանակություն է ունեցել թարգմանվող գործի գեղարվեստական արժեքը, նրա գաղափարական ուղղվածությունը, ազդեցությունը: Աբդուլհամիդյան բռնակալության շրջանի գրաքննական արտասովոր խստությունները ու սահմանափակումները կանգնեցրին գրական գործունեության այսպիսի ուղղությունը: Հայ թարգմանիչներն օգտագործում էին բոլոր հնարավորությունները, որպեսզի այդ տարիներին հրատարակվող վեպերը ոչ միայն իրենցից ընթերցանության հաճելի ու հետաքրքիր նյութ ներկայացնեն, այլ հասարակությանը օգտակար լինեն: Նկատենք, որ թարգմանիչների բանակի մեծ մասը ժամանակի ամենազարգացած անձերից են եղել: Նրանք լավ ծանոթ են եղել ֆրանսիական հարուստ գրականությանը և մշակույթին, եվրոպական գաղափարախոսությանը: Այս թարգմանիչները տիրապետել են մի քանի լեզուների: Եզակի երևույթ չի եղել, երբ նույն անձը նույնպիսի վարպետությամբ թարգմանություններ է կատարել իտալերենից, ֆրանսերենից և այլ լեզուներից: Համոզված կարելի է ասել, որ հայատառ թուրքերեն թարգմանական հսկա գրականությունը, որ մուտք է գործել թուրքական և թրքախոս հայերի շրջանակ՝ կոչված էր ծառայելու նրանց ընդհանուր մտավոր զարգացմանը: Թարգմանվող գործերը խմբագրերի կողմից պատահական ընտրության արդյունք չեն եղել, որ ամիսներ, տարիներ շարունակ տպագրվել են թերթերում: Ահա թե ինչ է գրում արևմտյան հեղինակների թարգմանական գործերի հրատարակիչներից մեկը: Նրա հավաստմամբ, թարգմանություններն ընտրվում են ոչ տպաքանակի ապահովման և տվյալ պարբերականի ժողովրդականացման նկատառումներով: Ընտրության նպատակներն ավելի հեռահայաց են: Հրատարակիչները հիմնականում ձգտում են հատընտիր, հաճելի և օգտակար գրքերի շնորհիվ սեր և ճաշակ զարգացնել մտավոր ու հոգևոր զգացումների նկատմամբ, սովորեցնել ընթերցողներին այն վեր դասել առօրյա կենցաղից, զարգացնել ընթերցողների մտավոր հնարավորությունները և հոգևոր սնունդ ապահովել նրանց համար:

Ըստ գրահրատարակիչների համոզմունքի՝ վնասակար գրքեր չկան: Իհարկե, որքան մարդ՝ նույնքան բնավորություն կա: Եվ եթե հաջողվի ընթերցողական լայն շրջանակների մեջ սեր արթնացնել ընթերցանության նկատմամբ, ապա բարոյապես բավարարված կհամարվեն այս գործին նվիրված մտավորականները[20]:

Այս առթիվ ցանկանում ենք անդրադառնալ հարցի մի այլ կողմի՝ թարգմանությունների լեզվական առանձնահատկությունների վրա: Նշենք, որ ոչ բոլոր հայատառ թուրքերեն թարգմանությունների լեզուն է նույնը եղել:

Կան գրքեր, որոնք այսօր ժամանակակից ընթերցողը մեծ դժվարությամբ կկարդա: Այդպիսի հրատարակությունների թիվը մեծ չէ: Դրանք գրված են պալատական շրջանակների համար, համապատասխան ծեքծեքուն ոճով՝ արաբիզմների առատ օգտագործմամբ: Ցուցադրական օրինակ կարող են հանդիսանալ Հովսեփ Վարդանյանի ստեղծագործության երկու կողմերը:

«Պատմություն Նապոլեոն Բոնապարտի» և «Պատմություն Արևելյան պատերազմների» աշխատությունների հեղինակը միանգամայն տարբեր, ժողովրդի ամենալայն խավերին հասկանալի լեզվով է շարադրել իր «Ագապի» հայտնի վեպը, հանրամատչելի գրքույկները, երգիծական «Շատախոսը» երկը և այլն: Բնականաբար, պալատական այս բարձրաստիճան պաշտոնյան նկատի է ունեցել ընթերցողական իրարից շատ տարբեր երկու շրջանակներ: Ոչ պալատական շրջանակների համար գրված գործերը Հովսեփ Փաշան գրել է ժողովրդական պարզ, բոլորին հասկանալի խոսակցական թուրքերենով: Այնուամենայնիվ, այս լեզվով ներկայացնել Ալեքսանդր Դյումայի կամ Ժյուլ Վեռնի վեպերի թուրքերեն թարգմանությունները՝ անհնարին էր: Ժողովրդական թուրքերենի բառացանկը բավականին սահմանափակ էր և օտար լեզուներից թարգմանելու ընթացքում հազարավոր բառեր չունեին համարժեք նշանակություն կամ իսպառ բացակայում էին թուրքերենում:

Թարգմանիչները նման դեպքերում կամա թե ակամա ստիպված էին դիմելու ծեքծեքուն օսմաներենին, այսինքն արաբիզմներով հագեցված թուրքերենին՝ ձգտելով հանդերձ չխախտել թուրքական շարահյուսական ու ձևաբանական օրինաչափությունները, ընտրել հնարավորին չափ ժողովրդին հասկանալի բառեր, դարձվածքներ: Ցավոք, միշտ չէ, որ նման ձգտումները հաջողությամբ են պսակվել և արդարացրել իրենց: Այսպես, օրինակ, բազմաթիվ հատորներ թարգմանած Կարապետ Փանոսյանի գրածները՝ Հակոբ Պարոնյանի կարծիքով առանց համապատասխան բառարանների անհնարին էր հասկանալ:

Օրինակ, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի կողմից «Փարէզի և Վէնայի» սիրավեպը թարգմանելիս նկատի է առնվել այն հանգամանքը, որ գիրքը կարդացվելու է ոչ միայն միջին ընթերցողական խավի կողմից, այլև հայ, թուրք և մյուս ազգերի մտավորականների կողմից: Այսպիսով հասկանալի է դառնում թարգմանչի ձգտումը՝ երկը ներկայացնել հնարավորինս հասկանալի գրական թուրքերենով:

Հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականության այս բուռն տասնամյակները հայտնի են դեպի ֆրանսիական գրականություն ունեցած շեշտակի հակվածությամբ: Բացի հարստագույն և առաջադեմ այս գրականությանը տուրք տալու օբյեկտիվ պատճառներից, չպետք է անտեսել այս ֆրանսիամոլության սուբյեկտիվ պատճառները, որոնք ակամա պա-

20 Արթուր Պեռնէ, *Նապոլէոնի ընտանեկան գաղտնիքները*, Հալեպ, ա.թ., առաջաբանում (հայերեն):

բարտ հող են ստեղծել գրականության, մասնավորապես թարգմանական գրականության զարգացման համար: Խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրության տիրակալների, պալատական կարևոր դեմքեր հանդիսացող ատենականավորների, բարձրաշխարհիկ խավի, ճառավորականության շրջանում մասոնական օթյակների տարածմանը: Թուրքական կառավարող շրջանների վերին շերտերում ծայր առած մասոնական շարժումը դեպի իրեն է ներգրավել շատ մարդկանց, վերանել թուրք իրականությունում հայտնի մի կոչիչի, որն ունեցել է իր տպագիր "Envar-ı Şarkiye" (Արևելքի ճառագայթ) պարբերականը: Հետաքրքիր է, որ այս պաշտոնաթերթը Կաիրում լույս է տեսել 1866-1877 թվականներին օսմաներեն (1-ին և 4-րդ էջերը) և հայատառ թուրքերեն լեզուներով (2-րդ և 3-րդ էջերը) նույն բովանդակությամբ:

Պատմական ստեղծագործություններ

Բազմադարյան հայ ճառենագիտությունն ընդգրկում է պատմության, աստվածաբանության, չափածո գրականության և այլ ասպարեզների վերաբերող բազմաթիվ բնագրեր՝ ընդօրինակված տասնյակ, երբեմն՝ հարյուրավոր ձեռագրերում:

Հայատառ թուրքերեն նմանատիպ ձեռագրերը շուրջ 20-ն են: Դրանց մի մասը հետագայում արժանացել է տպագրության, իսկ մնացածները հասել են միայն ձեռագիր վիճակում:

«Պատմութիւն Դահմաս Ղուլու խանի» երկի հեղինակ, 18-րդ դարի պոլսահայ պատմաբան Թամպուրի Արութինը կամ Քյուչուկ Արութինն իմացել է թուրքերեն, պարսկերեն, նվագել է թամպուր, որից և մականունը՝ Թամպուրի Արութին: Պարսկաստան, դեպի Նադիր շահի արքունիք է ճանապարհորդել թուրքական դեսպան Արդուլ Զեքի խանի հետ: Աշխատանքը գրել է հայատառ թուրքերեն: 1800թ. առաջին անգամ ձեռագիրը հրատարակվել է Վենետիկում[21]:

Հաջորդ պատմական երկը, որ տպագրվել է հայատառ թուրքերենով՝ դա ականավոր հայ պատմաբան, լեզվաբան, աստվածաբան և ճանկավարժ, Ս.Ղազարի Մխիթարյան միաբանության հայրերից Միքայել Չամչյանի «Խրախճան պատմութեան հայոց» երկի թուրքախոս հայերի համար հայատառ թուրքերենով շարադրածի տպագրությունն է 1812 թվականին՝ «Կիզգարի բէվարիխ» խորագրով, տպագրված կրկին ս.Ղազար կղզում[22]: Նշանավոր «Հայոց պատմության» համառոտ՝ 500 էջից բաղկացած շարադրանքի համար Մ.Չամչյանն օգտագործել էր նաև Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի «Տարեգրական պատմութիւնը»[23]:

Հովհաննես վրդ. Աղավնի (Հովհաննես Արք. Հաննա, 1693-1733թթ.) անձի և անվան շուրջ կան մի շարք տարակարծություններ: Սարգիս Սոմալյանի հայ գրականության պատմու-

21 16-րդ դարի բանաստեղծ Հովհաննես Վարագեցին որպես ականատես գրել է Վասպուրականում Դահմաս Ղուլի խանի փայլագործությունների մասին:

22 Այս և մյուս հրատարակված պատմական աշխատությունների մասին տես նաև տառանմանափոխության ձեռագրերին նվիրված գլխում: 1827թ. «*Պատմութիւն Հայոց*» թարգմանվել է անգլերեն:

23 **Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը (1637-1695)** պոլսահայ մատենագիտության ամենահայտնի դեմքերից է եղել: Տիրապետել է մի շարք լեզուների, եղել բազմաժողովածի զարգացած հասարակական, մշակութային գործիչ: Անվանի արաբագետ-հայագետ, Հռոմի Տիբերին Ակադեմիայի թղթակից անդամ, կյանքի վերջին տարիներին Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի աշխատակցության բաժնի ղեկավար **Արամ Տեր-Ղևոնդյանն** ապացուցել է, որ Քյոմուրճյանի «*Պատմություն*» օգտագործվել է նաև արաբ ականավոր պատմաբան Մուսթաֆա Բաշիի կողմից, նրա «*Զամի աղ-դուվալ*» («Տիեզերական պատմություն») գրքի հայերի մասին հատվածում, որը գրվել է 1681 թվականին, այսինքն՝ Ե. Քյոմուրճյանի «*Պատմություն*»-ից հետո: Այս մասին տես՝ Բանբեր ՀՀ ԳԱ, Եր., 1960, N 7-8, էջ 143-150):

յանը նվիրված խոսքերին աշխատությունում (Վենետիկ, 1829, էջ 165) Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի աշակերտներից ուրիշը՝ «Աղավնի» հորջորջմամբ, Սեբաստիայում նահատակվել է կարողիկության ընդունած լինելու պատճառով: Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքին նվիրված Գ.Բամպուքճյանի աշխատության մեջ այս կարծիքին հակակշռող փաստեր են բերվում: Անհնայն հավանականությամբ, խոսքը տարբեր անձերի է վերաբերվում: Երուսաղեմցի Հաննա նախկնապոպը մեզ հետաքրքրում է իր թողած ճառենագրական ժառանգության, մասնավորապես իր «Երուսաղեմի պատմությամբ»: 1727թ. ավարտված այս գործը (377 էջ) հայերեն լեզվով առաջին անգամ հրատարակվել է 1734 թվականին Կ.Պոլսում, Աստվածատուր Դպրի տպարանում, և այնուհետև ունեցել 4 տպագրություն: Գրքի ամբողջական հայերեն վերնագիրն է՝ «Գիրք Պատմութեան Սրբոյ եւ մեծի Քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, եւ սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»: 1814 թվականին, Մատթեոս Դպրի տպարանում հրատարակվել է այս երկի հայատառ թուրքերեն թարգմանությունը, «Ազիզ վէ Ազիմ Երուսաղէմ»-ը (372 էջ), որի թարգմանիչն է եղել անվանի կրթական ու մշակութային գործիչ Թագվոր վարժապետ Ալանյանը (1746-1836): Պատմական այս երկը կարևոր է ոչ միայն Երուսաղեմի կամ երուսաղեմահայոց պատմության համար, այլև մասամբ պոլսահայոց պատմության համար,- գրում է Գ.Բամպուքճյանը[24]:

Պատմությանը վերաբերող աշխատությունների մասին խոսելիս հարկ է առանձնակի ուշադրություն հրավիրել Հովսեփ Վարդանյանի «Նապոլեոն Բոնապարտի պատմությունը» ստամնասիրության վրա: **Հովսեփ Վարդան Փաշա (Հովսեփ Վարդանյան, 1815-1879),** բազմակողմանի զարգացած, տաղանդավոր գրող, պատմաբան, խմբագիր-հրապարակախոս, դիվանագետ-քաղաքագետ, Օսմանյան ծովային ուժերի գլխավոր թարգմանիչ: Գրական, հրապարակախոսական ստեղծագործություններում արտահայտվել է հիմնականում հայատառ թուրքերենով: Եղել է պոլսահայ պարբերական մամուլի բացառիկ անուններից: Համարվել է օսմանյան լրագրության համար առաջին մեծությունը: Ծնվել է արամանադագործի ընտանիքում, շատ վաղ տարիքում որբացել է: Որոշ տեղեկությունների համաձայն Վարդան փաշայի մայրը ծառայել է պալատում, որպես գահաժառանգ արքայազնի ստնտու:

Յովսեփ Վարդան փաշա

Ուսումը ստացել է հիմնականում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանների վարժարանում, ուր ուղարկվել է 10 տարեկանից: Բացի հայերենից և օսմաներենից տիրապետել է ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն լեզուներին: 1837թ., 22 տարեկանում, Արքունի նավարանի թարգմանիչ[25] է նշանակվել, ապա ստացել է Ծովային Ա թարգմանչի աստիճան, ստացել

24 Գ.Բամպուքճեան, *Յովհաննէս Պատրիարք Կոլոտ*, Ստամբուլ, 1984, էջ 153-159.

25 **Գիտակ-Թարոս** բեյը Արքունի Նավարանի Ա թարգման է եղել 1870-ական թթ.: Մինչ այս մենք բանիցս անդրադարձել ենք նաև Վարդան փաշայի անձին:

Բեյ-ի տիտղոս, ***Ulây-ı sâni*** 2-րդ աստիճան, բազմաթիվ պատվանշաններ: 1858թ Անտոն Յավեր Թնկըրյանի, Առաքել Նուպարյանի հետ եղել է առաջին փաշա ստացող հայը: Նույն թվականին Ֆրանսիական կառավարության կողմից Յավեր փաշայի հետ միասին ստանում են ***Chevalier de Légion d'Honneur*** շքանշան: 25 տարի հաջողությամբ պաշտոնավարելով զինվորական ասպարեզում, 1860 թվականից քաղաքական պաշտոններ է ստանձնել, կառավարական զանազան հաստատություններում խորհրդական ու անդամ ընտրվել: Մասնակցել է Օսմանյան և Ազգային սահմանադրությունների, բազմաթիվ ծրագրերի, կանոնադրությունների պատրաստման աշխատանքներին: 24 տարի հրատարակել է ծավալուն հայատառ թուրքերեն «Մէճմուայի Հավադիս» (Ծաղկաքաղ լուրերի, 1853-1877) քաղաքական, վարչական, գիտական, գյուղատնտեսական և այլ բնագավառների պարբերականը, որի դադարից հետո աշխատակցել է Կարապետ Փանոսյանի հայատառ թուրքերեն «Մանզումէի Էֆքեար» (Մտածումների շար, 1866-1896, 1901-09, 1912-1917) օրաթերթին, ապա մինչ մահ խմբագրապետ եղել հայատառ թուրքերեն «Թէրճիմանը Էֆքեար» (Թարգման մտածումների, 1877-1885) թերթի: Հիմնականում ստեղծագործել է հայատառ թուրքերեն: Նրա խմբագրականները, մասնավորապես տնտեսական խնդիրների շուրջ, դիվանագիտական մտքի արդյունք հոդվածները՝ ժամանակի ձայնն են՝ եղել ու ընթերցողների բազմազգ շրջանակ ունեցել, մասնավորապես նկատի ունենք թուրք բարձրաստիճան ծառայողական ու մտավորական դասին: 1868թ. ընտրվել է Արդարադատության նախարարության խորհրդի անդամ, ընտրվել է նաև Զիհնի փաշայի ղեկավարած Կրթության նախարարության խորհրդի անդամ:

Լեռնալիբանանի կառավարիչ Ֆրանկո Նասրի փաշայի մահվանից հետո, 1873թ. Բ.Դուռը ցանկացել է որ Հովսեփ Վարդան փաշան դառնա նրա հաջորդը: Հռոմի պապի դրածո, հայ կաթոլիկների պատրիարք Անտոն Հասունյանի ջանքերով ի չիք է դառնում նրան նշանակելու մասին կառավարության հայտարարությունը[26]:

Նա հեղինակն է «Ագապի», «Շառախոսը» հայատառ թուրքերեն վեպերի[27], «Նապոլեոնի պատմություն» (6հ.), «Արևելյան պատերազմների պատմություն» (2հ.) մեծարժեք հայատառ թուրքերեն պատմական երկերի: Ֆրանսերենից թարգմանել է մի շարք հայտնի վեպեր, գիտական, քաղաքական բազմաթիվ գործեր: Նա հայ կաթոլիկ առաջադեմ երևելիների հետ միասին գաղտնի պայքար է մղել նույն կաթոլիկ եկեղեցու քաղաքականության, հայակործան, հասունյան չլատին գործունեության դեմ: 1852 թվականին Կ.Պոլսում հիմնադրել է «Մէճմուայը Հավադիս» (Ծաղկաքաղ լուրերի) պարբերականը, որը գոյություն է ունեցել մինչև 1877 թվականը[28]: Հեղինակն է «Ագապի», «Շառախոսը» երկերի: Հովսեփ Վարդանյանը 1856 թվականին թարգմանել և հրատարակել է Փարիզի 1856թ. մարտի 30-ի կոնգրեսի 24 փաստաթղթերը և կոնգրեսի մասին 283 էջերից բաղկացած աշխատությունը,

26 Տես՝ Ժիրայր Դանիելեան, *«Բանաստեղծութեան քաղաքականութեան մէջ»* գրքում «Յովսէփ փաշա Վարդանեան՝ ականաւոր լրագրող ու վիպագիր» չափազանց արժեքավոր ուսումնասիրությունը: Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2011, էջ 181-258.

27 «Ագապի», «Շառախոսը» հայատառ թուրքերեն վեպերը հրատարակվել են անանուն: Եկեղեցու կողմից բանադրանքի են ենթարկվել: Այս մասին տես հայատառ թուրքերեն գրականության մասին գլխում: «Ագապի»-ն լատինատառ թուրքերենով լույս է տեսել Պոլսում 1991թ.:

28 *«Մէճմուայը Հավադիս»*-ը սկսել է հրատարակվել որպես ամսաթերթ, ապա՝ որպես շաբաթաթերթ և հետո դարձել ամենահայտնի հայատառ թուրքերեն օրաթերթերից մեկը:

էկոնոմական հետազոտության մասին գրքույկը: 1863 թվականին, «Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, հաստատեալ 1863 եւ վերաքննեալ»-ի տպագրության անմիջապես, նույն շրջանում արձագանքել է «Սահմանադրութիւն»-ից մեծ ծավալ ունեցող իր քննական «Սահմանադրական ճշմարտութիւններ եւ անոնց պարտադրութիւնները» գործով (87 էջ, 1863թ.):

Հովսեփ Վարդանյանը նաև գեղարվեստական գործերի թարգմանությամբ է զբաղվել: Նրա թարգմանությամբ լույս են տեսել Լը Սաժի «Կաղ սատանան», Էժեն Սյուի «Փարիզի գաղտնիքները», հատընտիր պատմությունների մի ժողովածու: Հովսեփ Վարդանյանը կրթությունը ստացել էր Մխիթարյան միաբանների մոտ, եղել է Տատյան ամիրայական տան խնամակալը: Սովորել է Վիեննայում, տիրապետել անգլերենին, ֆրանսերենին, գերմաներենին, արաբերենին, պարսկերենին, ինչպես նաև հայերենին ու թուրքերենին: Գալով Նապոլեոն Բոնապարտի մասին պատմությանը, այս դեպքում Հովսեփ Վարդանյանը չի խուսափում իր հեղինակության իրավունքը ներկայացնելուց, ինչպես արել էր «Ագապի» և «Շառախոսը» գրքերի հրատարակության ժամանակ: Տիտղոսաթերթին գրված են ոչ միայն անունը, այլև բոլոր աստիճաններն ու կոչումները[29]: Նշված է նաև այն մասին, որ ուսումնասիրության հեղինակն օգտվել է բազմաթիվ ֆրանսերեն ու անգլերեն գրքերից: «Նապոլեոնի պատմությունը» սկսվում է նրա ծննդյան օրվանից, Կորսիկայի նկարագրությամբ և հասնում մինչև 1812 թվականը՝ այսինքն Բոնապարտի Ռուսաստան կատարած արշավանքի նախօրեն: Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 8 գրքից, որոնք կազմում են երկու չորս հատոր[30]: 1500 խոշոր էջերից կազմված այս գիրքը՝ կայսեր կյանքի, գործունեության ու ռազմական գործողությունների նվիրված ամենամեծ ուսումնասիրություններից է: «Պատմության» շարադրանքն անակնկալ կերպով ընդհատվում է[31]: Այս ծավալուն ուսումնասիրությունը, որը հարուստ փաստական նյութ է պարունակում, հեղինակի քրտնաջան աշխատանքի և նյութական բավականին ծախսերի արդյունք է հանդիսացել: Գիրքն աչքի է ընկնում շարադրանքի վերամբարձ ոճով, մեծ թվով օսմաներեն դժվարամատչ, խրթին բառերի ու դարձվածքների օգտագործմամբ: Հեղինակն առաջաբանում խոստանում է աշխատության վերջում կցել օսմաներեն անհասկանալի բառերի բացատրական բառարան: Շարադրանքի ծեքծեքուն ոճն ապացույցն է այն հանգամանքի, որ գիրքը նախատեսված է եղել «Ագապի»-ի ընթերցողներից շատ տարբեր մի խավի համար: Այն է՝ թուրքական բարձրաշխարհիկ խավի, մտավորական շրջանակների համար: Բացառված չի, որ պատմական այս երկի գաղափարը տրվել և նույնիսկ պատվիրված է եղել պալատական շրջանակների, կամ հեղինակին ի պաշտոնե ծանոթ ֆրանսիական դիվանագիտական շրջանակների կողմից: Փաստեր կան, որ օսմանյան կայսրության վերնախավը կարդացել է այս ստեղծագործությունը: Համենայն դեպս կրկին նշենք, որ «Նապոլեոնի պատմությունը» գրված է եղել հենց այս պալատական շրջանակների համար և ոչ թե բարգ-

29 Գիրքը հրատարակվել է Կ.Պոլսում 1855-1856թթ:

30 Դեպքերի նկարագրությունների ժամանակային շրջանակները հետևյալն է՝

Ա. հատոր մաս 1՝	1769-1798թթ.	Բ.հատոր	մաս 1՝	1802-1805թթ.
մաս 2՝	1798-1799թթ.		մաս 2՝	1805-1807թթ.
մաս 3՝	1799-1800թթ.		մաս 3՝	1807-1809թթ.
մաս 4՝	1800-1802թթ.		մաս 4՝	1809-1812թթ.

31 Գառնիկ Ստեփանյանը *«Ագապի»* վեպի թարգմանության հրատարակության առաջաբանում որպես պատճառ Նապոլեոնյան «Պատմության» ընդհատման՝ հնարավոր արգելք է համարում Ղրիմի պատերազմը: Գիտնականի կարծիքով, գիրքը պետք է որ կազմված լիներ երեք հատորներից և 12 մասերից (գրքերից): Այս մասին տես՝ «Ագապի», Եր., 1979, էջ 4:

մանական վեպեր կարդացող թրքախոս հայ շրջանակների կամ կայսրության թրքախոս մյուս ազգերի համար: Նույնիսկ պալատական տիրող խավի և դիվանագիտական շրջանակներում մի քանի տասնյակից ավելի մեծ թիվ չպետք է կազմեին «վերամբարձ օսմաներենի» գիտակները: Մինչդեռ նման թանկարժեք հրատարակության ճյուղական ծախսերը եղգալու համար անհրաժեշտ էր նկատի ունենալ առնվազն 1000-ի հասնող ընթերցող:

Հարց կարող է առաջանալ, թե այդ դեպքում ինչու" գիրքը գրված չի եղել օսմաներենով: Մանավանդ, որ հեղինակը բավական հմուտ է եղել թուրքերենին և տիրապետել արաբերենին: Օսմաներենը եղել է լոկ պալատական շրջանակին հատուկ: Իսկ հայատառ թուրքերեն, նույնիսկ վերամբարձ օսմանիզմով հագեցած գիրքը կարող էր ծառայել ոչ միայն կրթյալ հայերին, այլ նաև զարգացած թուրքերին, բուլղարներին, ալբաններին և մյուս ժողովուրդների ռուսավորականներին, որոնց անպայման կհետաքրքրեր այս հրատարակությունը: Հովսեփ Վարդանյանն այն հեղինակներից էր, որի ստեղծագործությունները, թարգմանությունները և թերթը` «Մէճմուայը Հավատիս»-ը կարդում էին թուրքերը, Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդները` սովորելով հայերեն տառերը[32]:

Հովսեփ Վարդանյանի գրչին է պատկանում պատմագիտական մի այլ կարևոր աշխատություն ևս: Սա երկհատոր «Արևելյան պատերազմների պատմություն» ուսումնասիրությունն է[33]: Այն Ղրիմի պատերազմի պատմության մի հատվածն է ներկայացնում: 650 էջերում նկարագրվում են 1877 թվականի հունիսի 15-ից դեկտեմբերի 30-ը Անատոլիական և Ռումելիի ճակատների կռիվները: Գիրքը գրված է ճիշտ «Նապոլեոն Բոնապարտի պատմության» ոճով: Ցավոք, շարադրանքն անավարտ է մնացել հեղինակի վաղահաս մահվան պատճառով` 1879 թվականի մարտի 28-ին:

1858 թ. Կ.Պոլսում լույս է ընծայվել օսմանյան սուլթանների համառոտ ժամանակագրությունը «Թարիխ-ի Միխթէսար Փատիշահում Ալիշանը Ալի Օսման» վերնագրով[34]: Հայերեն և հայատառ թուրքերեն ձեռագրերը պարունակում են Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջանների, տարբեր սուլթանների պատմության համառոտ և ընդարձակ շարադրանքներ: Դրանք իրենցից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և կարող են քննական հրատարակության հայերեն և թուրքերեն լեզուներով: Հայատառ թուրքերեն պատմական չոփս չափածո ձոն է հրատարակել պոլսահայ հայտնի բանաստեղծ Գ.Բամպուքճյանը: Դրանք նվիրված են սուլթան Մահմուդ Բ-ին, որը հայտնի է եղել իր քրիստոնեանպաստ քաղաքականությամբ[35]: Պատմական արժեք ներկայացնող այս հրատարակությունը գիտական լույս ընծայելով է ներկայացվել թուրքական գիտական ամսագրում, իսկ տեքստը վերածված է լատինատառ թուրքերենի:

1859 թվականին Կ.Պոլսում հրատարակվել է ֆրանսերենից թարգմանված Նասիֆ Մալուֆի «31 սուլթանների համառոտ պատմությունը» աշխատանքը: Թարգմանիչն է Պասկալ Թիրաքյանը` ֆրանսերենի և օսմաներենի ուսուցիչ: Սա կայսրության առաջին սուլթան Օսմանից (1256) սկսած` 31 սուլթանների մասին է, յուրաքանչյուրի մասին առանձին[36]:

32 Metin And. Tanzimat..., s. 36.

33 Տպագրվել է Կ.Պոլսում 1878-1879 թթ.:

34 20 էջից բաղկացած այս գիրքը մեզ ծանոթ է միայն ցուցակներից:

35 Kevork Pamukciyan, *İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harfli Türkçe Dört Manzum Methiye*, Belleten, cilt LIV, s. 211, Ankara, 1991, s. 1053-1073.

36 Գիրքը գտնվում է Փարիզի Նուբարյան մատենադարանում:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում 1862թ. Էջմիածնում տպագրված «Ֆիհրի՛սթի բիթաալ. Պատմութիւն Հայկից մինչև 1780. Ղուկասի Էջմիածնի կաթողիկոսութեանը» գիրքը:

Գառնիկ Սանփանյանի վկայությամբ 1864 թ. Կ.Պոլսում հրատարակվել է «Պատմութիւն Հայոց» գիրքը, որն ամենայն հավանականությամբ Միքայել Չամչյանի մի քանի վերահրատարակություններից մեկն է` նախատեսված դպրոցական ուսուցման համար թուրքերեն լեզվով: Համաձայն նույն աղբյուրի, 1872 թ. Կ.Պոլսում տպագրված «Հիշատակ կամ ընթերցումներ. Կարևոր և համառոտ հայկական պատմություններ» գիրքը ևս հայկական դպրոցների համար նախատեսված հրատարակություններից մեկն է եղել: Հայատառ թուրքերենով պատմական արժեք ներկայացնող մի անչափ հետաքրքիր «նամակ» է պահպանվում ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում: Խոսքը վերաբերում է Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Ֆազըլ Մուստաֆա փաշայի նամակին` ուղղված սուլթան Աբդուլ Ազիզին: Նամակը Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական կարգեր հաստատելու անհրաժեշտության մասին է: Տպագրվել է Կ.Պոլսում, հայատառ թուրքերենի է փոխածվել օսմաներենից և 18 էջից է բաղկացած: Տիտղոսաթերթին մատենագիտության անհրաժեշտ այլ տեղեկություններ չենք գտնում[37]:

Որոշ հրատարակությունների մասին մեր աղբյուրները սահմանափակվում են տարբեր գրավաճառանոցների հրատարակած ցուցակներով: Այդպիսի սուղ տեղեկություն ունենք բուլղար հեղափոխական Զաքարիա Ստոյանովին նվիրված «Թէմսալը վաթանբերվէրի» (Հայրենասիրության օրինակ) գրքի մասին: Հրատարակվել է Կ.Պոլսի «Ճերիտէի Շարգիյէ» տպարանում 1909թ. և 70 էջից է բաղկացած: Թարգմանիչն է Հակոբ Վարժապետյանը:

1879թ. Կ.Պոլսում ամերիկյան «Ռոբերտ» քոլեջի օսմաներենի ուսուցիչ Գալուստ Թիրաքյանի կողմից արաբերենից թարգմանվել, հայատառ թուրքերեն և օսմաներենով` էջ առ էջ հրատարակվել է Մյունեջջիմ Բաշիի «Համառոտ Հայոց պատմությունը» (էջ 64): Ամենայն հավանականությամբ, սա հեղինակի «Տիեզերական պատմության» Հայաստանին և հայերին վերաբերող հատվածն է: Հայատառ թուրքերենով հրատարակվել է նաև հայարնակ տարբեր գավառների սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի մասին հրապարակախոսական գրականություն: Նրանցում տեղի ունեցող տեղաշարժերի և կարևոր իրադարձությունների մասին պատմող գրքերն իրենցից ներկայացնում են այս կամ այն վայրի մասին յուրատեսակ պատմական ակնարկ, որոնց հետաքրքրությունն անժխտելի է:

1870-ին լույս է ընծայվել ոմն Մ.Է-ի «Բարձրագոյն տէրութեան այժմու եւ ապագային զօրութիւնը» (Կ.Պոլիս,16 էջ): 1872թ. Կ.Պոլսում լույս է տեսել «Պոլսի գրավումը և Մահմուդ փաշայի դեպքը» 40 էջից բաղկացած գիրքը, որի թարգմանիչն ու տպագրիչն է ոմն` Գ.Ս.: Հեղինակի անունն անհայտ է: 1897թ. Կ.Պոլսում հրատարակվել է Ավետիս Իրֆանի «Օսմանյան պետության և հունաց պատերազմի պատկերազարդ պատմությունը» (30 էջ), որին ծանոթ չենք: 1885թ. Պլովդիվում հրատարակվել է Տաճատ Լութֆիյանի «Արևելյան Ռումելիան և հայերը» գրքույկը:

Բուն Օսմանյան կայսրության պատմությանը վերաբերող գրքերի թիվը եթե հայատառ թուրքերենով շատ չէ, դրա փոխարեն հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը բավականին հարուստ է այս առթիվ լրագրողական-պատմական համառոտ և ընդարձակ հրատարակություններով:

37 *Թարիխչէ իքտամէր խիյան պոլոնեան լէվհէլէրը: Ֆազըլ Մուստաֆա Փաշա թարաֆընդան թագդիմ օլունան հազրէթի շահանէյէ արզըդանըն բէրաթիյէսի*: ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գրադարան:

Հայ գիտնականները տիրապետելով տարբեր լեզուների, հրաշալի իմանալով արևելյան ու եվրոպական աղբյուրները, հայերենով ու եվրոպական լեզուներով ստեղծել են, նաև թարգմանել պատմագրական գործեր, իրենց ներդրումն ունենալով թուրքագիտության ասպարեզում[38]:

1991թ. «Շողակաթ» պատմա-բանասիրական ժառանգաշարի 3-րդ համարում Գ.Բամպուքճյանը տպագրել է նաև նույն Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ» աղբյուրագիտական արժեքավոր գործը (184 էջ): Օսմանագիտության այս նրախտավորին ենք պարտական հայերեն և հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ ձեռագրերի հայտնաբերումը, հրատարակությունը լատինատառ թուրքերենով՝ հայ և թուրք գիտական հրատարակություններում:

Թուրքագիտության ասպարեզում, ինչպես նաև հայազգի գիտնականների թողած այլալեզու ժառանգության մեջ իրենց նշանակալի տեղն են զբաղեցնում հայր և որդի Դ'Օհսոնների պատմագրական ֆրանսերեն աշխատությունները, որոնց հեղինակների մասին հարկ ենք համարում առանձնակի նշել[39]:

38 Ահա մի քանի օրինակ. 17-րդ դարի պոլսահայ հայտնի պատմաբան Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը, որը հայատառ թուրքերեն է թարգմանել *«Աղեքսանդրի պատմութիւնը»*, միջնադարյան ասպետական *«Պատմութիւն Փարէզու եւ Վիէնայի»* սիրավեպը, հեղինակն է *«Ստամբոլոյ պատմութիւն»*-ը չափածո տեղագրական նշանավոր աշխատության: Վ.Թորգոմյանի հմտալից ծանոթագրությամբ այն հրատարակվել է Վիեննայում 1913, 1932 և 1938 թթ.: Աերդինիս Հրանտ Տեր Անդրեասյանի կողմից ծանոթագրված և վերանայված թուրքերեն 2-րդ տպագրությունը 1988 թվականին մանրամասն ներածականներով խմբագրվել ու կրկին հրատարակվել է Ստամբուլում բանասեր Գ.Բամպուքճյանի կողմից: Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը հեղինակն է *«Համառօտ պատմութիւն Թէ (չորս հարյուր) տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն»* չափածո երկի, որն Օսմանյան կայսրության պատմության մասին առաջին հայերեն գործն է: Սա Երևանի Մատենադարանի 1876 ձեռագիրն է, որի գիտական հրատարակությունը պատրաստել ենք թուրքագետ-աղբյուրագետ Ժոզեֆ Ավետիսյանին (Երեմիա Քէօմիւրճեան *«Համառօտ պատմութիւն Թէ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն»*, Եր., 1982):

39 **Մուրադջա Դ'Օհսոն** (Իգնատիոս Մուրադյան, 1740-1807), պոլսահայ ֆրանսիագիր պատմաբան, դիվանագետ: Եղել է Շվեդիայի դեսպանը Կ.Պոլսում: Բազմաթիվ արևելյան և եվրոպական աղբյուրների հիման վրա գրել է «Ընդհանուր պատկեր Օսմանյան կայսրության» եռահատոր մեծարժեք ուսումնասիրությունը, որը լույս է տեսել Փարիզում (1787, 1790, 1820 թթ): Վերջին երրորդ հատորը հետմահու հրատարակվել է որդու՝ Կոստանդինի ջանքերով: Աշխատանքը պարունակում է նաև արժեք ներկայացնող 137 փորագրանկարներ (լիտոգրաֆիա): 1804թ. Փարիզում լույս է ընծայել *«Տիեզերական պատմության»* լատ մահմեդական աղբյուրների Ա մասը՝ *«Պատմական պատկեր Արևելքի»* վերնագրով:
Կոստանդին Դ'Օհսոն (1779-1851), ֆրանսիագիր պատմաբան, դիվանագետ: Ծնվել է Կ.Պոլսում, դավանանքով կաթոլիկ Մուրադջա Դ'Օհսոնի ընտանիքում: Դիվանագիտական առաքելությամբ աշխատել է Բեռլինում, Մադրիդում, Փարիզում, Հաագայում (Լահե): 1834թ. նշանակվել Շվեդիայի դեսպան Բեռլինում: Հեղինակ է մոնղոլների մասին քառահատոր ծավալուն աշխատության, որը կոչվում է *«Պատմություն մոնղոլների Չինգիզ խանից Թիմուր բեյ կամ Թամերլան»*: Տպագրվել է Լահեյում և Ամստերդամում 1834-1835թթ և համարվում է մոնղոլների մասին ստեղծված ամենահավաստի ու ամենաընդարձակ գիտական ուսումնասիրությունը: Կոստանդին Դ'Օհսոնը Փարիզում հրատարակել է հոր՝ *«Օսմանյան պատմության»* 3-րդ մասը և *«Պատմական պատկեր Արևելքի»* առաջին մասը: Ֆրանսերեն այս շքեղ և ծավալուն հոխա աշխատությունների մանրամասներն ծանոթացել ենք Ժնևի հայտնի հայ ընտանիքներից մեկի՝ Մանուկ Կարապետյանի դստեր՝ Արաքսի Կարապետյանի անձնական գրադարանում:
Գաբրիել Այվազովսկի (1812-1880), բանասեր, պատմաբան: Ծնվել է Թեոդոսիայում: Ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու եղբայրն է: Կրթությունը ստացել է Վենետիկի ս.Ղազար վանքում, որը և շարունակել է որպես արևելյան ու եվրոպական լեզուների ուսուցիչ: 1841թ. Վենետիկում հրատարակել է *«Պատմութիւն օսմանեան պետութեան»* եռահատոր գրաբար աշխատությունը: Գրաբարով հրատարակել է անանուն հեղինակի *«Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան վեզիրներին»* ընկալքը: Նրա ֆրանսերենով գրված աշխատություններն ունեցել են ընթերցողական լայն շրջանակ: 1855 թվականին գժտվել է Մխիթարյանների հետ և հրաժարվել կաթոլիկությունից: Թեոդոսիա վերադառնալու տարիներին, որպես տեսուչ աշխատել է Խալիբյան վարժարանում, որի տպարանում հրատարակել է 1863 և 1864 թվականներին

Ուսումնական գրականություն

17-18-րդ դարերը արևմտահայ իրականությունում հայտնի են հայկական դպրոցների զարգացմամբ: Առաջին հայկական դպրոցները Կ.Պոլսում կազմակերպվել են դեռևս 17-րդ դարում, իսկ առաջին ամենօրյա դպրոց-ճեմարանում Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքն իր 30 աշակերտներին բացի աստվածաբանությունից դասավանդում էր նաև իմաստասիրություն, որը համարվում էր «արտաքին գիտություն»: 1741 թվականին, երբ պատրիարք ընտրվեց Հակոբ Նալյանը, նա Սկյուտարից Գումգափու թաղ փոխադրեց այս դպրատունը, որը հետագայում պատմության մեջ մտավ Մայր դպրատուն անվամբ: Այստեղ դասավանդել են Կ.Պոլսի պատրիարքները, հայտնի հայ մտավորականներ, գիտնականներ: Մայր դպրատունը նաև գրական օջախ է հանդիսացել: 1734թ. այստեղ հրատարակվել է Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի յոթ աշակերտների 49 բանաստեղծություններն ընդգրկող մի ժողովածու: Կարևոր հանգամանք էր ուսման անվճար լինելը: Սովորաբար հիմնվում են ծխական դպրոցներ: Դպրոցների համար սկսվում են կառուցվել առանձին շենքեր: 17-18-րդ դարերում հայկական կրոնական դպրոցների, ճեմարանների հետ զուգահեռ սկսում են ստեղծվել առաջին աշխարհիկ դպրոցները, որոնք 1790 թվականից հետո անվանվում էին վարժարաններ՝ սկզբնականից մինչև բարձրագույն[40]:

Երբ մինչ աշխարհիկ դպրոցների երևան գալը Կ.Պոլսում հայերը սովորում էին 30 եկեղեցիներին կից դպրոցներում, ապա 1859 թվականին, պաշտոնական տվյալների համաձայն, այնտեղ արդեն գոյություն ունեին 42 դպրոց, որ սովորում էին 4376 տղա և 1155 աղջիկ: Հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրության մյուս վիլայեթներում հայկական դպրոցների թիվը 1834 թվականին հասել էր 114-ի[41]: Այս դպրոցներին զուգահեռ, Մխիթարյան միաբանության հայերն իրենց հերթին դպրոցներ էին հիմնադրում ոչ միայն Եվրոպայում[42], այլև Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Մերձավոր Արևելքի հայկական գաղթավայրերում, Հնդկաստանում, Եգիպտոսում: Հայկական դպրոցների գոյությունը պայմանավորված էր ժողովրդի նյութական զոհողություններով, համայնքների, միությունների, հայտնի բարերարների շնորհիվ, որոնց անուններով էլ հաճախ կոչվել են այդ հաստատությունները:

Այս դպրոցների նորմալ աշխատանքի համար անհրաժեշտ են եղել դասագրքեր: Հայերեն լեզվով դասագրքերի կողքին ստեղծվել են հայատառ թուրքերենով տարբեր առարկաների վերաբերյալ դպրոցական ձեռնարկներ՝ թրքախոս երեխաների կրթությունն ապահո-

Գալֆայան Ամբրոսիոսի հայատառ թուրքերենով *«Աշխարհագրութիւն ի պաճինի լեզու ի հայ»* (245էջ), *«Ընտանեկանութիւն ի պաճին լեզու ի հայ»* (191 էջ) գրքերը: Գաբրիել Այվազովսկին պատմաբան, բանաստեղծ Գալֆայան Ամբրոսիոսի (1826-1906) և բանասեր, ծանոթակարգ Սարգիս Թեոդորյանի (1788-1877) հետ միասին են հրաժարվել կաթոլիկությունից ու Փարիզում 1856թ. հիմնել Հայկական վարժարանը: (Մանրամասն կենսագրությունները տես՝ Գառնիկ Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հ. Ա, Եր., 1973):

40 Աշխարհիկ դպրոցներ հայ իրականությունում գոյություն են ունեցել դեռևս 5-րդ դարում: 1789թ. Սեդա Գ-ի օրոք թրքահպատակ հայերին թույլատրվեց պաշտոնապես ունենալ աշխարհիկ դպրոցներ:

41 Ալպոյաճեան Արշակ, *Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ*, հ. Ա, Կահիրե, 1937, էջ 1096:

42 Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզու հայտնի դպրոցը, որը նրանց հովանավորների անուններն է կրում՝ Մուրադ-Ռափայելյան, հիմնադրվել է 1732 թվականին: Մխիթարյանները դպրոցներ են հիմնադրել Պադուայում (1833), Վենետիկում (1836), Փարիզում (1846): Դպրոցներ են հիմնվել Կենտրոնական Եվրոպայի հայկական գաղթավայրերում՝ Լեհաստանում (16-րդ դարի երկրորդ կեսին), Հունգարիայում, Ռումինիայում և այլուր: Մեզ հայտնի է այդ դպրոցների համար արդեն՝ 1887թ. տպագրված, ս.Ղազարում լույս տեսած «Այբբենարան Նոր Դրանսիլվանիոյ ազգաց համար» դասագիրքը:

վելու համար, նրանց հայ քրիստոնեական դավանանքին մերձեցնելու և հայ մշակույթին ճանաչել տալու նպատակով:

Հայատառ թուրքերեն առաջին գիրքը՝ «Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին Հայոց, շարադրեցեալ տաճկականաւ լեզուաւ» դասագիրքն է՝ Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացու հեղինակած գործը, որը տպագրվել է 1727թ. Վենետիկում, Անտոնիո Բորտոլիի տպարանում և այլ տպարաններում[43]: Մխիթար Սեբաստացու «Քերականութիւնը» սկիզբ դրեց հայերեն աշխարհաբարի ուսուցմանը, ձգտելով այն մաքրել օտար բառերից ու խեղաթյուրումներից[44]: Հետագայում, 1774թ. հրատարակվել է հայերենի քերականություն նույնիսկ երեք լեզուներով՝ իտալերեն, հայերեն, թուրքերեն (հայատառ թուրքերեն): Հեղինակը Վենետիկի մխիթարյան հայրերից Արսենաս Սեքրայանն է, Ռոբերտո Բելլարմինի «Համառօտ քրիստոնէական վարդապետութեան» հայերեն և հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների թարգմանիչը:

Արսենաս Սեքրայանի «Համառօտ քերականութիւն արարեալ իտալական, հայկական եւ տաճկական լեզուաւ» դասագիրքը տպագրվել է Վենետիկի Դեմետրիոս Թեոդոսիի (Թեոդոսյանցի) տպարանում:

Հրատարակվել են այբբենարաններ՝ թուրքերեն-հայերեն բառարաններով հանդերձ: Բացի հայերեն լեզվի դասագրքերից, քերականություններից, Մխիթարյան հայրերը հեղինակել են, հայատառ թուրքերենով հրատարակել այլ լեզուների քերականություններ: Այսպես օրինակ, Գաբրիել Ավետիքյանը (1750-1827) գրել է «Քերականութիւն թուրքանեան լեզուի»-ն՝ հայերեն գրաբար և տաճկերեն բացատրությամբ: 488 էջ կազմող այս քերականությունը տպագրվել է 1792 թվականին Վենետիկում, Անտոնիո Բորտոլիի տպարանում: Թուրքերեն (հայատառ թուրքերեն) -հայերեն չափածո բառարան է իրենից ներկայացնում 18-րդ դարի երկրորդ կեսի պոլսահայ կրթական գործիչ Թորոսյան Պողոս Տիրիկեցու (Տիվրիկեցի) 1793թ. Նոր-Նախիջևանում տպագրված «Տետրակ համառօտ բառարանի»-ն: Հեղինակը Հակոբ Նալյան և Զաքարիա Կաղզվանցի պատրիարքների, Պաղտասար Դպրի հետ միասին դասավանդել է Սկյուտարի Դպրատանը: Իր աշակերտների համար նախատեսված բառարանը, որի չափածո լինելու հանգամանքը պետք է դյուրացներ երկու լեզուների ուսուցումը՝ օգտակար է հանդիսացել թրքախոս մյուս գավառներում ևս օգտագործելու համար:

---

43 Անտոնիո Բորտոլիի տպարանի անունը կապված է Վենետիկում հայկական գրահրատարակչության գործի հետ՝ 1696 թվականից մինչև 18-րդ դարի վերջը, մասնավորապես մինչև Ս.Ղազար կղզում Մխիթարյան միաբանության տպարանի հաստատումը 1788 թվականին: Մինչ այդ Մխիթարյան միաբանության հրատարակությունները տպագրվել են նաև Վենետիկի մի այլ տպարանում՝ Դեմետրիոս Թեոդոսիի (Թեոդոսյանցի) տպարանում:
1623 թվականից մինչև 1890 թվականները 50 հայերեն գրքեր են հրատարակվել Հռոմում, Ուրբանյան տպարանում, որը հիմնադրվել էր դեռևս Ուրբան 8-րդ Պապի կողմից: Դրանք հիմնականում կրոնա-դավանաբանական հրատարակություններ են, լեզվաբանական, փիլիսոփայական երկեր և բառարաններ:

44 Մինչև Մխիթար Սեբաստացու *«Քերականութիւնը»* Իտալիայում հրատարակվել են հայերենի ուսուցման դասագրքեր: Տպագրվել են այբբենարաններ՝ օտարազգիների համար: 1624 թ. Միլանում տպագրվել է Ֆրանչեսկո Ռիվոլիի (Francisco Rivolo) հայերեն լեզվի քերականությունը լատիներեն բացատրությամբ: 1645թ. կաթոլիկ քարոզիչ Կղեմես Գալանոսը հրատարակել է իր հայերենի քերականությունը, որը որպես հայերեն լեզվի դասագիրք է ծառայել Հռոմի և Լվովի Ուրբանյան ճեմարանների ուսանողների համար: Հայերեն լեզվի նկատմամբ նման հետաքրքրությունը բացատրվում է հայկական առևտրական կապերի զարգացմամբ, ինչպես նաև հայերի շրջանում կաթոլիկ եկեղեցու կողմից քարոզչական գործունեության ծավալման շահագրգռությամբ:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր բառարաններ և դասագրքեր

Հայ բառարանագրային մշակույթում հայատառ թուրքերեն երկլեզու, եռալեզու, բազմալեզու և բազմազան բառարանները, ավելի քան 100 անուն, որոնք բարձր որակի հուշանիշներ են, իրենց գիտական ու կիրառական նշանակությունը մինչև օրս պահպանած լեզվաբանական հուշարձաններ են ներկայացնում: Նրանք շարունակել են միջին դարերում զարգացում ապրած հայ բառարանագրության ավանդները, նոր որակի հասցրել այն և փոխանցել տպագիր շրջանին:

Հայատառ թուրքերեն բառարանները շատ տարբեր են եղել: Հրատարակվել են աշխարհի տարբեր ծայրերում, սակայն հիմնականում ծառայել են նույն նպատակին: Այն է՝ նպաստել հայատառ թուրքերեն գրականության առաքելությանը՝ պահպանել ուծացումից հայ ժողովրդի թրքախոս հատվածը, օգնել նրանց հաղորդակից դառնալու բուն հայկական մթնոլորտին, մասնակից դարձնել նրան արևմտահայության զարթոնքի տարիների բուռն շարժմանը, եվրոպական գրականության, մշակույթի, նոր գաղափարների ներթափանցմանը Օսմանյան Թուրքիա: Ինչպես ողջ հայատառ տպագիր գրականությունը, բառարանները ևս իրենց մեծ նպաստն են ունեցել թարգմանական և ինքնուրույն տպագիր գրականության ձևավորման ու զարգացման գործում: Այն նպաստել է կայսրության, ինչպես նաև եվրոպական տարբեր ժողովուրդների միջև հաղորդակցության մշակույթի զարգացմանը, հարաբերությունների կամրջելուն, գիտությունների, արհեստների, մասնավորապես բժշկության, տարբեր բնագավառների զարգացմանը, ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Տպագիր բառարանների մասին խոսելիս նպատակահարմար ենք գտնում այն ներկայացնել ոչ թե ըստ իրենց ներառած լեզուների, այլ՝ ըստ հրատարակության վայրերի: Նման ձևը հնարավորություն կտա հետևելու 18-20-րդ դդ. հայ բառարանագիտական հիմնական դպրոցների, այն է՝ Մխիթարյան հրատարակությունների և Կ.Պոլսի, Իզմիրի, ապա մի քանի առանձին քաղաքների տպագրություններին: Վերջինները հիմնականում պայմանավորված են եղել առանձին անհատների գործունեությամբ:

Որպես կանոն Մխիթարյան հրատարակությունները ամենաարժեքավորներն են, ամենածավալունները բառանյութի առումով, շքեղ հրատարակված, ու գերիշխում են բազմալեզու բառարանները և որոնք մինչև օրս պահպանել են իրենց մեծ արժեքն ու կիրառական նշանակությունը: Բնականաբար այս բառարանների արժեքավոր լինելը պայմանավորված էր նրանց կազմողների լեզվական հիանալի կրթությամբ, եվրոպական բառարանային ավանդույթներին ծանոթ լինելու հանգամանքով, օգտագործվող լեզուների կենդանի իմացությամբ: Ինչպես դասագրքերում, այնպես էլ մխիթարյանների հրատարակած բառարաններում հայատառ թուրքերենը միշտ էլ օգտագործվել է հայերենին զուգահեռ: Նկատի էր առնվում այն հանգամանքը, որ մխիթարյանների աշակերտների թվում միշտ էլ նշանակալի թիվ են կազմել թրքախոս գավառներից եկածները: Բառարանների բազմալեզվյա լինելու հանգամանքն ավելի ընդարձակում էր ինտելեկտուալ, մտավոր կրթության հնարավորությունները: Այսպիսի մոտեցումը վկայում էր հայ դպրոցների և հայ լուսավորիչների հեռատեսությունների լայն շրջանակի մասին: Բառարանների ու դասագրքերի այս հրաշալի, նույնիսկ՝ ճոխ հրատարակությունները իրավամբ կարող են համարվել ֆունդամենտալ գործեր, քանզի մինչև օրս չեն կորցրել իրենց գիտական, կիրառական արժեքը և իրենցից

պատմական ու լեզվաբանական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի հայերերից Գաբրիել Ավետիքյանի (1751-1827) «Իտալերէն-հայերէն, հայատառ թուրքերէն բօսքանեան բառարանը» մեզ հայտնի երրորդ բառարանն է, որ հրատարակվել է 1775 թվականին: Նույն հեղինակը հայտնի է իր առակներն համառոտ քերականությամբ՝ հայերեն գրաբար և տաճկերեն բացատրությամբ (1792, 488 էջ): Վենետիկյան հաջորդ հրատարակությունը Մանուել Ջախջախյանի (1770-1835) բառարաններն են իտալերենի, հայերենի, տաճկերենի օգտագործմամբ: Վենետիկյան բառարանագիտական դպրոցի մյուս ներկայացուցիչներն են՝ Մկրտիչ Ավետիքյանը, Սոփիաս արք. Սոմալյանը (1776-1846), Սամուել Գանթարյանը (1838-1908): Մխիթարյան միաբանության Տրիեստի, ապա վիեննական ճյուղի հրատարակություններից են Տեվենի օղլու Մահտեսի Սիմոնի որդի պարոն Կարապետ Գաղատացիի (?-1788) Այբբենարանը, կից՝ տաճկական բառերի աշխարհաբար մեկնությամբ, (Տրիեստ, 1781, 71 էջ), որը ծառայել է որպես դասագիրք Մխիթարյան վարժարանների համար: Տրիեստից Վիեննա տեղափոխվելուց հետո առաջին բառարանը Ակգերյան Հարությունի (1774-1854) կազմածն է: Մխիթարյան միաբանության վիեննական ճյուղի մյուս բառարանագիր հեղինակներն են Հակոբոս Պոզաճյանը (1808-1883), բառալեզու և բազմալեզու խոսակցական բառարանների կազմող Փիլիպոս Ճամճյանը (1818-1902), Եփրեմ Չագըճյանը, Սրապիոն Էմինյանը (1823-1854), Ղևոնդ Հովնանյանը (1817-1897): Վիեննայում է հրատարակվել պոլսեցի կաթոլիկ Արիստակես և Ստեփանոս Ազարյան եղբայրների քառալեզու բառարանը (1848), Քյոփեկյան Ամբրոսիոսի եռալեզու բառարանը և թուրքերենի համառոտ քերականությունը՝ բաղկացած 1000 էջից:

Վենետիկի Մխիթարյան նախկին միաբան Ամբրոսիոս Գալֆայանը (1826-1906) հեռանալով կաթոլիկական եկեղեցուց, Գաբրիել Այվազովսկու հետ միասին Փարիզում բացել է Հայկազյան վարժարանը, ապա աշխատել Թեոդոսիայի ազգային վարժարանում, որ և հեղինակել է թուրք-հայերեն 2 բառարաններ (1836, 1864): Հետագայում, 1865թ., կրկին Փարիզ վերադառնալով, հրատարակել է համառոտ հայ-ֆրանսերեն-տաճկերեն մի բառարան «Նոր բառգիրք Ֆրանսահայ»-ը, որը հայտնի է Լուսինյան բառարան անունով, սակայն այն չի առնչվում մեր նյութի հետ:

Հայատառ թուրքերեն բառարանները հիմնականում լեզվական բնույթի են եղել՝ կազմված այբբենական կարգով: Կանդրադառնանք նաև առանձին բառարանների, ըստ կիրառական նշանակությունների:

Կ.Պոլսում որոշակի թիվ են կազմում հարևան ժողովուրդների լեզուների օգտագործմամբ բառարանները: 1826թ. տպագրված պարսկերեն-հայերեն-թուրքերեն-արաբերեն բառարանը (715էջ) մեզ ծանոթ է ձեռագրական հովարածուներից: Այն կազմել է լեզվաբան, պատմագիր Գևորգ Դպիր Տեր Հովհաննիսյան Պալատեցին (1737-1812): Պոլսի բառարանագիտության ամենահայտնի անուններից են հրապարակախոս Տիգրան Գաբամաճյանը, Միհրան Աբիկյանը (1855-1938), Ջեքի Պետրոս Կարապետյանը(1873-1937), Սարգիս Գասապյանը (1842-1907), Մ.Գ.Մինասյանը (1870-1936), Ձ. Փափազյանը և ուրիշներ:

Կ.Պոլսում բացի ընդարձակ, բազմալեզու բառարաններից, տպագրվել են կիրառական, առօրյա նշանակության փոքրածավալ բառարաններ, խոսակցական բառարաններ, բառատետրեր՝ հայերեն պիտանի բառերի տաճկերեն թարգմանությամբ:

«Նոր դպրոցի» հիմնադիր բառարանագետ Հովհաննես Հինդլյան

Բառարաններից մի քանիսը հունարենի օգտագործմամբ են եղել, ինչպես Տիգրան Գրիգորյանի, Վ.Մարգարյանի, Դ.Զօլաքյանի (Զօլաքիտիս)՝ հունարեն, թուրքերեն լեզուներով ընտանեկան խոսակցությունների բառարանը (1887): Ս.Խոջայանը հրատարակել է հունարեն, ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն ընտանեկան խոսակցական բառարան(1865), Տիգրան Գրիգորյանը՝ ութլեզվյա բառարան և խոսակցական բառարան(1870): Մյուս բառարանագիրներն են՝ Գալուստ Թիրաքյանը (1840-1910), Թովմաս Թերզյանը (1840-1909), Հարություն Գայսերյանը, Սարգիս Գասապյանը (1842-1907), Պողոս Գալըպճյանը, Վահան Գալըպճյանը և ուրիշներ: Մի շարք բառարանների վրա բացակայում են այն կազմողի անունները:

Երբ բառարանները նախատեսված են եղել դպրոցականների համար, ապա քիչ չեն դեպքերը, երբ նրանք եղել են չափածո, ոտանավորի նման, որը ոչ միայն դյուրացնում էր առաջարկվող նյութի ընկալումը, այլ նաև ավելի տպավորիչ, հիշվող էր դարձնում այն՝ իր հանգավորված ընթացքով: Այդպիսիք էին Պաղտասար Դպրի կազմած դասագրքերը հայտնի Դպրատան աշակերտների համար: Չափածո բառարաններից է նաև Պողոս Դասատաց Դպիր Տյուրիկեցի Թորոսյանի «Տետրակ համառոտ թուրք-հայերեն բառարանին» (Նոր Նախիջևան, 1794):

Բառարանների հեղինակներից մի քանիսը նաև թուրքերենի դասագրքեր, ձեռնարկներ են հեղինակել (Միհրան Աբիկյան, Ջեքի Պետրոս Կարապետյան, Պողոս Գալըպճյան, Սոփիաս Սոմալյան, Մ.Գ.Մինասյան և ուրիշներ): Սա պատահական չէ, քանի որ նրանց մի մասը որպես թուրքերենի, կամ այլ առարկաների ուսուցիչներ են աշխատել: Նույնիսկ նրանց կազմած բառարանների վրա երբեմն կարդում ենք՝ «Ի պետս ազգային վարժարանաց»: Այս դեպքում հնարավորինս պարզեցված, դյուրամատչելի են դարձված առաջարկվող բառարանները, դասագրքերը: Այսպես, օրինակ, Պողոս Գալըպճյանի անգլերեն, հայերեն, թուրքերեն բառարանում՝ անգլերեն բառերի հնչումը ևս հայատառ է (Կ.Պոլիս,1890), իսկ պարոն Միհրան Արամանյանի գիրքը կոչվում է «Ֆրանսերեն լեզու. բարեկամ մանկանց: Բառագրքույկ և խոսակցավարժութիւն հայերէն, գաղղիերէն, տաճկերէն հնչումներով»: Այդ դասագրքերը և բառարաններն ունեցել են երբեմն տասնյակից ավել տպագրություններ: Դպրոցական բառարաններ հրատարակվել են հենց տեղերում, ինչպես օրինակ Այնթապում՝ Մարաշի աղջկանց վարժարանի համար: Նայած թե ո՞ր միսիոներական կազմակերպության հովանավորությամբ է գործել տվյալ դպրոցը, ապա համապատասխան լեզվի բառարաններն ու դասագրքերն են տպագրվել: Մարաշում ամերիկյան միսիոներները մեծ ազդեցություն ունեին: Որբանոցներ, ծերանոցներ, դպրոցներ... Գերիշխողը այստեղ անգլերենն է եղել:

Կ.Պոլսի հետեղեռնյան շրջանի բառարաններից հատուկ ուշադրության է արժանի Հակոբ Ճոլոլյանի (Սիրունի) զինվորական բացատրական բառարանը հայերեն, ֆրանսերեն,

թուրքերեն լեզուներով: Այնքանով է սա հզակի, որ զինվորական վարժարաններում հայերի մուտքն արգելված էր և զինվորական ասպարեզը հայերի համար ընդունելի չէր, ի տարբերություն զինվորական բժիշկների մասնագիտության: Բայց եթե հայերը մուտք չունեին այստեղ որպես ուսանողներ, ապա մուտք ունեին ուսուցիչների մակարդակով: Ընդհանրապես մասնագիտական լուրջ հավակնություններ ունեցող թուրքական ուսումնական (տեխնիկական) հաստատություններում որոշ առարկաներ, ինչպես նաև լեզուների, այդ թվում թուրքերենի ուսուցումը կատարվել է հայատառ թուրքերենով գրված դասագրքերի օգնությամբ: Բնականաբար, բառարանները մեծապես օգնել են այս գործընթացին: Այս կերպ ուսանողները շատ ավելի արագ են յուրացրել առաջարկվող նյութը, քան թե այն կսովորեին արաբատառ օսմաներենով: Այդ մասին գրվել է նույնիսկ գրքի վերնագրում, ինչպես Հ. Տէր Մելքոնյանի կազմած հայերեն, թուրքերեն քերականության դասագրքի՝ «թուրքերի համար» (1913):

Երկու սասնյակի չափ բառարաններ են տպագրվել Ֆրանսիայում: Սակայն դրանք կապվում են 2-3 հեղինակների անվան հետ միայն: Փարիզյան հրատարակություններից առաջինը Խորեն արք. Գալֆայան Նար-Պեյի (1832-1892) հայ ուսանողների համար կազմած ֆրանսերեն-թուրքերեն խոսակցական բառարանն է (1859թ): Փարիզում տպագրված մի շարք բառարանների տպագրության պատմությունը կապվում է իզմիրցի հայտնի փորագրիչ, հրապարակախոս, տպարանատեր, «Արամյան» հայտնի տառատեսակի հեղինակ Ճանիկ Արամյանի (1820-1879) անվան ու գործունեության հետ, որը Եվրոպա էր մեկնել տառերի փորագրության իր արվեստը կատարելագործելու համար: Նա միայն 1860-62 թթ. Վալտեր հայտնի տպագրիչի մոտ տպագրել է մոտ 10 բառարան, նաև ավելի ուշ: Նրա 309 էջից կազմված «Բառագրքույկ»-ները ավելի քան 7 տպագրություն են ունեցել:

Բառարանները հաճախ կոչվել են բառգրքեր, բառգրքույկներ, բառերի հավաքածուներ, Վեցիազարեակ (կազմված բառերի քանակով), Բառգիրք խոսակցության, զրուցատրություններ, խոսակցական բառարաններ...

Երբեմն տիտղոսաթերթին նշվել է բառարանի պարունակությունը: Այսպես օրինակ 1888թ. Միհրան Աբիկյանի 1150 էջանոց բառարանի վրա արձանագրված է՝ 24 000 բառ և 8000 ոճ: Մ.Աբիկյանը, որը հեղինակ է հայատառ թուրքերենի օգտագործմամբ թուրքերեն և օսմաներեն 26 բառարանների, մի այլ բառարանի վրա նշել է՝ 13000 գրագիտական, պաշտոնական և գիտական բառ, 700 ոճ: Նրա մի այլ գիտական բառագրքույկ ներառում է հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն լեզուները: Հայտնի է, որ տեխնիկայի վերաբերյալ բառերը, տերմինները գրական նոր թուրքերենը փոխառել է գերմաներենից: Ահա այս բառարանն այդ գործընթացի արտահայտություններից մեկն է հանդիսացել (1895): Պողոս Գալըպճյանի բառարանի վրա նշված բառաքանակը 20000 բառ(1890) է:

Այս հրատարակությունների թվում ամենահայտնի տպագրությունները կատարվել են Թուրքիայում: Պոլսահայ նշանավոր լուսավորական գործիչ՝ խմբագիր, ուսուցիչ Միհրան Աբիկյանը (1855-1938), դրանց կազմողներից ամենահայտնին է և ամենաբեղունը: Աբիկյանը հեղինակ է հայերենով մի քանի տասնյակ օսմաներենի դասագրքերի: Եթե դրանց մի մասում օսմաներենը ներկայացված է հայատառ թուրքերենի միջոցով, ապա մյուսներում այն արաբատառ է, որն ուսումնասիրության հատուկ առարկա է: Այն մաս է կազմում հայ լեզվաբանների կողմից թուրքերեն լեզվի դասագրքերի հեղինակման ավանդույթի և այսպի-

սով՝ թուրքերենի զարգացման գործում հայերի բերած նպաստի մասին նյութի: Օսմաներենի, արաբերենի հայ քերականագետների մեջ հիշատակության է արժանի Գրիգորյան Հենրիկ Հոջան (1819-1904)[45]:

1890-ական թթ. Կ.Պոլսում սկսել են հրատարակվել բազմալեզվյա (թուրքերեն, հայերեն, հունարեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, անգլերեն) գործնական բառարաններ: Այդպիսի բառարան կազմողներից է եղել Ստեփան Ֆէրահճեանը: Մոտ 15 տարի շարունակ Կ.Պոլսում վաճառականների համար տպագրվել են տարեկան 2 հատոր «Հուշատետր-օրացույցներ»(պարզ և գրպանի), որոնք իրենցից ներկայացնում էին հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն բառարաններ և բառալեզու օրացույցներ (agenda):

Մյուս հայտնի հեղինակը Պետրոս Զեքի Կարապետյանն է (1873-1937), հայտնի օսմանիստ, լեքսիկոգրաֆ, թուրքերենի ուսուցիչ: Նրա 1912թ. Կ.Պոլսում տպագրված «Մեծ բառարան օսմանէրէնէ հայերէն»-ը պարունակում է 50 հազար բառ և արտահայտություններ: Միհրան Աբիկյանի և Պետրոս Զեքի Կարապետյանի հրատարակած բազմաթիվ դասագրքերը և բառարանները (հայատառ թուրքերենով և օսմաներենով) մեծ ավանդ են ունեցել թուրքերեն լեզվի զարգացման, նրա բառապաշարի հարստացման գործում: 1897 թ. հրատարակվել է Ահմեդ Մուխթարի «Ոստայը բէտրիտր լիսանը» («Հայերեն ուսանելու համար»), որի Ա-Ե մասերը հայատառ թուրքերենով են: Տպագրվել է Կ.Պոլսում Ճիվելեկյանների հայտնի տպարանում՝ 128 էջից: Միաժամանակ նա տպագրել է հայատառ թուրքերեն-հայերեն առձեռն բառարան, բաղկացած176 էջից: Հեղինակը՝ Ահմեդ Մուխթարը (1852-1907) եղել է Կ.Պոլսի Արքայական դպրոցի հայերենի ուսուցիչը: Կարող ենք ենթադրել միայն, որ թուրքական նոր ձևավորվող տեխնիկական ուսումնական հաստատությունների համար քաղաքատնտեսության ու տնտեսագիտության վերաբերյալ գրքերը գերմաներենից հայատառ թուրքերենի թարգմանած Ահմեդ Մուխթարն այս դեպքերում նկատի է ունեցել նաև նույն այդ ուսանողներին: Իր հայատառ թուրքերենի ձեռնարկով հնարավորություն է ընձեռել օգտվել նույն այդ լեզվով գոյություն ունեցող գրքերից, ձեռնարկներից: Զարմանալի չպետք է համարել, որ այդ ժամանակ հայտնի օսմանիստներ Պետրոս Զեքի Կարապետյանի (17 աշխատությունների հեղինակ) ու Միհրան Աբիկյանի բազմաթիվ գրքերի ու դասագրքերի կողքին, ազգությամբ թուրք մասնագետի կողմից ևս հեղինակվել է հայատառ թուրքերենի դասագիրք: Ամենայն հավանականությամբ, Արքայական դպրոցում դասավանդելուց բացի, տվյալ ուսումնական հաստատության դասախոսներից ոմն Մուխթար, նախընտրել է թուրք ուսանողներին հայատառ թուրքերենը հրամցնելու՝ իր կարծիքով լավագույն տարբերակը: Սա բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ մի շարք հաստատություններ բացառում էին հայազգի դասախոսների ու ուսանողների մասնակցությունը տվյալ կրթական օջախում: Այն հիմնականում վերաբերվել է ռազմական ու հարակից մասնագիտությունների ուսուցմանը:

Հայտնի է, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում նոր ձևավորվող արդյունաբերության որոշ ճյուղերի հիմնադիրներն են եղել, առաջինները, որոնք եվրոպական համալսարաններում հետևելով գիտության տարբեր ուղղություններին, մասնավորապես իրավունքին, բժշկությանը, կենսաբանությանը, կենդանաբանությանը, բուսաբանությանը՝ վերադարձել

45 Նրա աշխատասիրություններից են թուրքերենի քերականությունը (1868), արաբերենի երկու քերականությունները (1892), «*Hülasatü'l Sarf*» թուրքերեն գործը:

նն Թուրքիա, ներդնելով իրենց ողջ գիտելիքները, դարձել այդ ճյուղերի փնտրված մասնագետներ: Կ.Պոլսի ստրանական ու փաշայական ամենահայտնի պարտեզների լավագույն մշակողները եղել են հայ բուսաբանները, գյուղատնտեսները, հողագետ այգեպանները, ծաղկեմշակները, ծխախոտի, բամբակի, խաղողի, շերամաբուծության մասնագետները: Վերադառնալով ուսումնառության վայրերից, նրանք կազմակերպել են գիտական հավակնություն ունեցող միություններ, հիմնադրել պարբերականներ, հեղինակել գրքեր, որոնք պիտի նպաստեին Օսմանյան կայսրությունում ամենատարբեր բնագավառների զարգացմանը: Հայատառ թուրքերեն գրականությունը հաստատումն է նրանց արգասաբեր գործունեության: Բառարանների առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում բժշկական ամենահայտնի ու ամենավաղ տպագրվածը, Միքայել Ռեստեն Տեր Պետրոսյանի՝ հիվանդությունների, դեղերի, բույսերի, հանքանյութերի, կենդանիների, գազերի, հեղուկների անունների 9-լեզվյա բառարանը (Վենետիկ, 1822, 542 էջ): Այն 3 տպագրություն է ունեցել: Կ.Պոլսում՝ Ն.Արթինյանի առնկերի բառարանը ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն լեզուներով (1908):

Երուսաղեմյան հրատարակություններից հայտնի է Պողոս Աղխանապյանցու (? -1853) «Ձանազանութիւն հինգ դարուց»-ի հայատառ թուրքերեն հրատարակության մեջ եղած արաբերեն և պարսկերեն բառերի բառարանը՝ բացատրված հայերենով ու թուրքերենով (1844, 1881):

Երբեմն բառարանները մաս են կազմել հայատառ թուրքերեն այս կամ գրքի, ինչպես դա եղել է նաև Մ.Գարրինյանի «Հասընտիր»-ի դեպքում: Թուրքերեն բնագրին հետևել է թուրքերեն, հայերեն բառարանը (1893):

Հայկական գաղթավայրերում հրատարակվածներից են Արմենակ Պետևյանի՝ բույսերի անունների պատկերազարդ, բազմալեզվյա բառարանը լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն լեզուներով (Կահիրե, 1936թ.1099 էջ):

Մեծ Եղեռնից հետո Արևելքի, Եվրոպայի հայկական գաղթավայրերում շարունակվում է բառարանների տպագրության ավանդույթը: Այս բառարաններում երբեմն բացակայում է հայերեն լեզուն, այն միայն թուրքերենը ներկայացնելու համար է կիրառվում: Այսպես, օրինակ, Բեյրութում հրատարակված ֆրանսերեն, թուրքերեն բառարանը փաստորեն ֆրանսերեն-հայատառ թուրքերեն է (1931): Բեյրության հրատարակությունների մեջ որպես բառարաններ կազմող հայտնի է Կ.Կիլիկեցին: Բեյրութի 1926թ. տպագրության մեջ առաջին անգամ հանդիպում ենք գրպանի զրուցարանի, որ հայերենի և հայատառ թուրքերենի հետ խաբաներեն լեզուն կա:

Հունաստան տարագրված հայերի համար 1923թ. Աթենքում լույս է ընծայվում հունարեն, հայերեն, թուրքերեն առձեռն բառարան և նույն լեզուներով զրուցարան՝ Հայկ Գնդունու հեղինակությամբ:

Դարասկզբին անգլերենի օգտագործմամբ բառարանների թիվն ավելանում է, իսկ եղեռնից հետո՝ այն նույնիսկ անհրաժեշտություն է դառնում: Մեծ տարածում է ունեցել Ի.Ա.Եբանի պատկերազարդ թուրքերեն, անգլերեն զրուցագիրքը (Բոստոն, 1914): 1919-1920թթ. Ետրուպան Ասորի հեղինակությամբ տպագրվում է 3 մասից բաղկացած մի բառարան՝ անգլերեն, հայերեն, հայատառ թուրքերեն լեզուների տարբեր զուգորդությամբ Նյու-Յոր-

քում (1919), ապա՝ Լոս Անջելոսում (1920): Հայատառ թուրքերենով լույս են տեսել մոտ 25 երկլեզու, 30 եռալեզու, 12 քառալեզու, 10 բազմալեզու բառարաններ, 15 երկլեզու և բազմալեզու զրուցարաններ, 5 տարբեր բնագավառների բառարաններ:

Հայատառ թուրքերենով հրատարակված դասագրքերն ընդգրկել են դպրոցներում դասավանդվող ամենատարբեր առարկաները: Այն հանգամանքը, որ կայսրության ոչ մահմեդական բնակչությունը, չնայած քաղաքական անընդհատ հալածանքներին, մեծ հաջողությունների է հասել կրթական ասպարեզում քան բուն թուրքերը, նկատել են դեռ ժամանակակիցները: Այս հանգամանքը գրավել է նաև Թուրքիայի լուսավորության հարցերն ուսումնասիրող խորհրդային շրջանի գիտնականներին[46]:

Դասագրքերի հրատարակությունների բազմաթիվ հեղինակներ դպրոցների ուսուցիչներ են եղել: Լույս են տեսել աշխարհագրությանը նվիրված հարցերի ու պատասխանների միջոցով կազմված հետաքրքրաշարժ դասագրքեր: Դրանք հիմնականում ֆիզիկական աշխարհագրությանը վերաբերող գունավոր քարտեզներ են՝ Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի մասին հարց ու պատասխաններով: Դպրոցականների համար համառոտ աշ-

Պոլսի աղջկանց ամերիկյան քոլեջի մի դասարան
(Լուս. Աբդուլլահ եղբ., 1885)

Պոլսի աղջկանց ամերիկյան քոլեջի 1904թ. շրջանավարտներ (Լուս. Սեբահ և Ժոայե)

Պոլսի աղջկանց ամերիկյան քոլեջի մի դասարան
(Լուս. Աբդուլլահ եղբ., 1891)

խարհագրության ուսումնական ձեռնարկներ ենստեղծվել տարիքային տարբեր խմբերի համար, ինչպես նաև՝ տարրական աշխարհագրության նկարազարդ ձեռնարկներ երեխաների համար: Բազմաթիվ և ամենամյա տպագրություններ են ունեցել թարգմանությունների համար ձեռնարկները, զվարճալի այբբենարանները, կիրակնօրյա դպրոցների դասագրքե-

46 А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян, *История просвещения в Турции (конец XУIII - начало XX века)*, М., 1965.

րը, ընդունելության քննությունների ծրագրերն ու հարցաթերթիկները և այլն: Աշակերտների ընդհանուր զարգացման համար եվրոպականի նմանողությամբ հրատարակվել են տարբեր լեզվով նամականիներ: Հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն նամականիները նախատեսված են եղել կյանքի տարբեր իրավիճակների համար հարուստ բնույթի ապահովող նամակներով, որոնք երբեմն մինչև 280 էջ են ներկայացրել: Հրատարակվել են ընթերցանության դասագրքեր: Դա վերաբերվել է ոչ միայն հայկական պատմության ու գրականության ծաղկաքաղերին, այլև արևելյան՝ մասնավորապես թուրքական (օսմանյան)[47] և եվրոպական, քանզի դրանք մաս են կազմել հայկական վարժարանների դպրոցական ծրագրերի: Կազմվել են այս նպատակին ծառայող հատընտիր պատմությունների ժողովածուներ[48], շարադրությունների ձեռնարկներ տարբեր դասարանների աշակերտների համար: Էթիկական կրթության օժանդակելու համար հրատարակվել են քաղաքավարության և բանակցությունների կանոններ: Բազմաթիվ անգամ հրատարակվել են և ամեն տարի նորոգվել կիրակնօրյա դպրոցների համար նախատեսված դասագրքերը: Դրանք հիմնականում նույն վերնագիրն են ունեցել, օրինակ՝ «Կիրակնօրյա դպրոցի դասեր 1870 թվականի համար»: Տպագրվել են որպես կանոն՝ մեկ տարի առաջ, հաջորդ տարվա համար: Նույն կիրակնօրյա դպրոցների համար հրատարակվել են նաև կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչներին օգնող ձեռնարկներ, դասագրքեր:

Ի տարբերություն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին հայատառ թուրքերենի անկման ու ժամանակավրեպ դառնալուն, այս բառարանների մեծ մասը մնացին գործածական, չկորցնելով իրենց գիտական արժեքը նաև մեր օրերում:

* * *

Բողոքական միսիոներական հրատարակությունները մեծ թիվ են կազմում հայատառ թուրքերեն գրականության վերջին հիսնամյակում՝ սկսած 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներից մինչև 20-րդ դարի կեսերը: Դրանք ներկայացնում են բողոքական եկեղեցու տարբեր ուղղությունները, այդ ուղղությունների գաղափարախոսների ու ներկայացուցիչների երկերը հայատառ թուրքերենով: Մինչև 1900 թվականը ամերիկյան միսիոներների կողմից տարածվել է 7 մլն. գիրք՝ 10 մլն դոլարի արժողությամբ[49]:

Ամերիկյան ավետարանականների ուսումնական գործունեությունը, դասագրքերի և ընդհանրապես գրահրատարակչական ավանդույթները առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո տեղափոխվել են Մերձավոր Արևելքի հարևան երկրները, ուր և հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները հիմնական մասն են կազմել նրանց աշխատանքի:

47 1900թ. հրատարակվել է օսմանյան դասական գրականության խոշոր մասնագետ Սեդրակ Կարապետյանի «*Օսմանյան քաղաքավարություն*» գիրքը: Ուսանողները օսմաներեն են, իսկ ներածությունը՝ հայատառ թուրքերեն, հայերեն թարգմանությամբ: Արաբերեն և պարսկերեն մասերի հեղինակակից է Միրաքում Նիքիասը: Սեդրակ Կարապետյանի օսմանյան գրականության ուսումնասիրմանը նվիրված դասագրքերն ու հետազոտությունները որոշակի տեղ են գրավում հայատառ թուրքերեն գրահրատարակչության մեջ, և ժամանակին մեծ հեղինակություն են ունեցել ու արժևորվել:

48 Մուրադին Նաճի, *[illegible]*: Թարգմանությունն իրականացրել է Պետրոս Զեքի Կարապետյանը (հայատառ թուրքերենի և արաբատառ բառագիտությամբ): Պետրոս Զեքի Կարապետյանը հայատառ թուրքերենի է թարգմանել ու խմբագրել Յենիերի «*Shyklnaq*»-ից 1894 թվականին, որը ևս ծառայել է վերոհիշյալ նպատակներին:

49 Kırsehiroğlu E., *Turkiyede Misyoner Faaliyetleri*, Ist., 1964.

«Հայաստանի Կոչնակ» շաբաթաթերթի տվյալներով առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրության տարածքում գործում էր 2 հազար հայկական դպրոց[50]:

Դարասկզբին կառավարությունը խստացնում է հայկական դպրոցների և դասագրքերի նկատմամբ գրաքննությունը: Որպեսզի հայկական դպրոցները թրքացվեին, 1913 թվականին երիտթուրքերի կառավարող շրջանները չեղյալ հայտարարեցին նախկինում հաստատված ծրագրերը և հայկական դպրոցները մտցրեցին Լուսավորության նախարարության հսկողության ներքո: 1915 թվականին երիտթուրքերի կառավարությունը արգելեց բացել որևէ օտար դպրոց, առանց հատուկ թույլտվության:

1918-1923 թվականների ազգային բուրժուական հեղափոխության հաղթանակից հետո Թուրքիայում վերականգնվեց կայսրության ժամանակ վերացված օտար դպրոցների գործունեությունը: Այնուամենայնիվ, օտար միսիոներների ու նրանց կազմակերպած դպրոցների սրված նախկին արտոնությունները ու կանոնները՝ չվերականգնվեցին[51]:

Գիտահանրամատչելի գրականություն

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությունը արտահայտել է Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր կողմերը: Ուսումնական գրականության մի որոշ մասը կարելի է ներկայացնել նաև որպես գիտական գրականություն[52]: Այսպես, օրինակ, միկրոկենսաբանությանը նվիրված աշխատությունները իսկապես կարելի է դիտել որպես գիտական ուսումնասիրության հրատարակություններ[53]: Օսմանյան կայսրությունում գիտության այս նոր զարգացող բնագավառի արտահայտությունը հանդիսացող տպագրված հետազոտություններից մեկի հեղինակը Նազարեթ Տաղավարյանն է: Նա կենսաբանությանը, բժշկությանը, ֆիզիկային, աստղագիտությանը, քիմիային նվիրված 15 աշխատությունների հեղինակ է: Աշխատակցել է բազմաթիվ գիտական հրատարակությունների հետ: Կ.Պոլսում 1885 թ. Նազարեթ Տաղավարյանը հիմնադրել է «Գիտական շարժում» ամսագիրը: Մանրէաբանությանը նվիրված պատկերազարդ ուսումնասիրությունը (168 էջ) հայատառ թուրքերեն

50 «Հայաստանի Կոչնակ»-ը հրատարակվել է 1900-1968 թթ., սկզբում Բոստոնում, ապա՝ 1909 թվականից Նյու-Յորքում: Եղել է քաղաքական, տնտեսական, գրական, գեղարվեստական շաբաթաթերթ և 1960 թվականից դարձել է ամսաթերթ: Տես՝ N 25, 31-րդ տարի, 1931թ. հունիսի 20, էջ 810, Նյու-Յորք: Այս մասին տես նաև Даниелян Р., *Просвещение в Турции 1923-1960гг.*, Ер., 1971, с. 20. Մեր օրերում անգամ նման հրատարակությունները շարունակվում են: Տես՝ *[illegible]* (Կոստանդնուպոլիս-Իսթանբուլ), Թորոնթո, 2007. Պոլսահայ մշակութային միության հրատարակություն:

51 А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян, *История просвещения в Турции (конец XVII I- начало XX века)*, М., 1965, с. 147.

52 Այս գրականությունն իսկապես Թուրքիայի գիտական կյանքի կարևոր մասն է ներկայացնում:

53 Նազարեթ Տաղավարյանը (Տաղավար, 1868-1915) մասնագիտական կրթությունը ստացել է Ֆրանսիայում: Սկզբում նա մասնագիտացել է գյուղատնտեսության, ապա՝ բժշկության և միկրոկենսաբանության ոլորտում՝ Փարիզի Պաստերի ինստիտուտում: Այդ աշխարհահռչակ հաստատությունում Տաղավարյանին շնորհվել է բժշկության դոկտորի կոչում: Գիտական աշխատություններ է գրել բժշկության, կենսաբանության (15 աշխատություն), դարվինիզմի շուրջ՝ հենվելով ժամանակի ամենավերջին գիտական հայտնագործությունների վրա: «Գիտական շարժում» ամսագրում նա հոդվածաշարեր է նվիրել Պաստերին, Մյուն Էդվարդին: 1902թ. Փարիզում ֆրանսիական կառավարության կողմից նրան շնորհվել է «Officier d'Academie» կոչումը, իսկ 1910 թ.՝ ստացել «Mérite agricole» պատվանշանը:

հրատարակել է Ն.Տաղավար անունով՝ 1898թ., Կ.Պոլսում: Այս անվանի գիտնականն ու ազգային գործիչը Մեծ եղեռնի հոշոտված զոհերից մեկը դարձավ:

Օսմանյան կայսրությունում բուրժուական հարաբերությունների ձևավորումը ընթերցողներին, այդ թվում ինարկե արևմտահայությանը նոր պահանջներ էր առաջադրում: Հրատարակվում է գերմանացի Օտտո Հյուբների «Քաղաքատնտեսությունը» 1869 թվականին: Թարգմանությունը գերմաներենից պարզ թուրքերենի, ինչպես նշվում է տիտղոսաթերթում, կատարել է Մեհմեդ Միդհատը: Տպագրվել է այս գիրքը Կ.Պոլսի Պ.Հյուզի տպարանում: Մեր կարծիքով, այս գիրքը որպես դասագիրք է ծառայել թուրքական ուսումնական հաստատության համար, և այսպիսի առարկայի թարգմանությունն օսմաներեն, առավել ևս դրա ընկալումն օսմաներենով՝ անհնարին կլիներ: Լավագույն տարբերակ է ընտրվել այն մատչելի դարձնելու համար. լեզուն՝ պարզ թուրքերեն, իսկ շարադրանքն արդեն շատերին ծանոթ հայատառ թուրքերենով:

Ավելի ուշ, 1908թ. հրատարակվել է տնտեսագիտության ձեռնարկ, ամենայն հավանականությամբ նույն Մեհմեդ Միդհատի թարգմանությամբ, որը նույն նպատակին էր ծառայելու: 1870թ. հրատարակվել է Չերվարի Ռաֆայելի «Տեղեկագիրք առևտրի վերաբերյալ» 220 էջ կազմող գիրքը, որի հույժ կարևոր լինելու հանգամանքը՝ որպես տեղեկատու ձեռնարկ իր ժամանակակիցների համար՝ կասկած չի հարուցում:

Մկրտիչ Ենգաիբյան ամիրան է սկսել Օսմանյան կայսրությունում շերամապահության գործը և զբաղվել մետաքսագործությամբ: Նա մարտնչել է Թուրքիայում շերամապահության ու մետաքսագործության բնագավառների զարգացման համար: Մի քանի գավառներում ֆաբրիկաներ է բացել և, որպես առաջադեմ մարդ, ցանկացել այս ամենը դնել գիտական հիմքերի վրա: Նա 1874թ. սկսած շերամապահության վերաբերյալ համարյա ամեն տարի

Աբրո Սահակ (Աբրոյան)

Յակոբ Խոջավերդյան

Պիմեն Չարդարյան

ողեցույց գրքույկներ է հրատարակել հայատառ թուրքերենով: Ընդհանրապես, գավառներում պարզ թուրքերենով բացատրությունները ավելի շահեկան էին, քանզի այդ ֆաբրիկաներում միայն հայեր չէ, որ աշխատում էին: 1858թ. Կ.Պոլսում հրատարակվել է բամբակի մշակության մասին «ուսումնագիրք», որը ապացույց է ինչպես շերամապահության, այնպես էլ գյուղատնտեսության այս ճյուղի զարգացման նկատմամբ հայերի ունեցած շահագրգռ-

վածության մասին: Այս գրքերը մեծ պահանջարկ են վայելել:

Հայկազուն Պեկիյան

Նշան Գաֆաֆյան

Տնտեսական նոր տիպի հարաբերությունների ապացույց կարելի է համարել հաշվապահության մասին գրքերը (մոտ 160 էջանոց հրատարակություններ), կենդանիների մասին հատորները: Այդ բոլորը համարյա նույն շրջանում՝ 1870-թվականներից սկսած: Ընդհանրապես Թուրքիայի նման երկրի տնտեսության համար կարևոր բնագավառ էին հանքերի ուսումնասիրության խնդիրները: Հայատառ թուրքերենով հրատարակվում են հանքաբանությանը, գյուղատնտեսությանը, անասնապահությանը, անտառաբուծությանը վերաբերող գրքեր, որոնք չի կարելի համարել նեղ, միայն հայ ազգի շահերին ծառայող տպագրություններ: Հայտնի է, որ Թուրքիայում, ի թիվս մշակույթի շատ բնագավառների, հայերի հետ է կապվում տարբեր բնագավառների այս կամ այն ճյուղի ստեղծումն ու զարգացումը: Բնորոշ է մի հանգամանք, որ այդ մարդիկ չեն սահմանափակվել զուտ պրակտիկ գործունեությամբ և փորձել են տարբեր գրքերի, հրատարակությունների միջոցով այն դարձնել բոլորի սեփականությունը, հետաքրքրել կայսրության տարբեր ժողովուրդներին: Այս նպատակների համար լավագույնս է ծառայել հայատառ թուրքերեն գրականությունը[54]: 1866 թվականին լույս է տեսել Տեր Թորոսյան Սարգսի հեղինակած «Լուսանկարչական հանդես»[55], իսկ դեռևս 1857 և 1858 թվականներին Հովսեփ Վարդան փաշան (Վարդանյան) ֆրանսերենից թարգմանել և հրատարակել է էլեկտրական հեռագրի գործածության վերաբերյալ մի գրքույկ: Այս և մյուս հրատարակությունները նպատակ էին հետապնդում նախ և առաջ հայ ժողովրդին ծանոթացնել Արևմուտքի գիտության և տեխնիկայի նորամուծություններին, հաջողություններին: Հրատարակելով հայատառ թուրքերեն, այս ամենի օգտակարության շրջանակը միանգամից բազմապատկվում էր՝ ի շահ կայսրության բոլոր մյուս ազգերի, որոնց հայատառ թուր-

54 Մանուկ վրդ. Քաջունու կազմած «*[illegible]*» հրատարակությունը, որը 306 էջից է բաղկացած՝ 1899թ. հրատարակվել է Ս.Ղազարում: Կ.Պոլսի հայտնի ծաղկեմշակ-անտառագետ **Հակոբ Խոջավերդյան** (1883-1925), հայատառ թուրքերեն «Ըէնճի զիրաաթ դաղէրասը» (Կ.Պոլիս, 1906) գյուղատնտեսական պատկերազարդ թերթի բովանդակ, ծաղկեմշակման բազմաթիվ հայատառ թուրքերեն հոդվածների հեղինակ է: Միջազգային ցուցահանդեսների մասնակցած, Մախթար փաշայի պարտեզներն ու ջերմոցները դրախտի վերածած մասնագետը կրթություն էր ստացել Բելգիայի Վան-Հոթ հաստատությունում:
Այս բնագավառում հայտնի դեմքերից է եղել Նշան Գաֆաֆյանը (1865-?): Ֆրանսիայում կրթություն ստացած, Ծանրահայի շերամաբուծական ընկ. պատասխանատու անդամ, Իզմիրի, Բուրսայի, ապա Կ.Պոլսի վարժարանների անօրեն, երկրագործական նախարարության գիտության բաժնի օգնական անօրեն, որի հոդվածները տպագրվել են Ֆրանսիայում, Տոկիոյում: Հայկազուն Պեկիյանի հետ միասին հրատարակել է «Ըէնճի զիրաաթ դաղէրասը» հայատառ թուրքերեն գյուղատնտեսական պատկերազարդ թերթը Կ.Պոլսում 1906 թվականին:

55 Օսմանյան շրջան լուսանկարչությանը նվիրված Էնգին Չիզգենի գրքի հրատարակության առթիվ հրատարակվել է Գ. Բամպուքճյանի հոդվածը, որը արտատպված են Թուրքիայում այս ասպարեզի հայազգի հիմնադիրներից մի քանիսի կատարած հազվագյուտ լուսանկարները: Տես՝ «Tarih ve Toplum», 1987, İst., aralık, s. 27-29.

բերեն գրականությունից օգտվելն օրինաչափ երևույթ էր դարձել:

Կ.Պոլսում գործունեություն էին ծավալել հայտրավոր հայ բժիշկներ, իրավաբաններ, որոնք կրթություն էին ստացել եվրոպական երկրներում՝ Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում, Գերմանիայում և այլուր: Հայատառ թուրքերենով հրատարակվել են բժշկության տարբեր բնագավառներին նվիրված բազմաթիվ գրքեր՝ ինքնուրույն ուսումնասիրություններ և թարգմանական հետազոտություններ, ուղեցույցներ, տեղեկագրեր: Դրանց բազմազանությունը ցույց է տալիս նաև բժշկության զարգացման մակարդակը Թուրքիայում: Հրատարակվել է մանկահասակ տղաների ու աղջիկների հիգիենայի պահպանման անհրաժեշտ կանոնների մասին գրքերի մի ամբողջ շարք[56]: Բնականաբար, այն նախատեսված էր հայ դպրոցականների համար, լրացնում էր նրանց կենցաղը ժամանակակից հիգիենայով, զանազան դեպքերի համար խորհուրդներ պարունակում: Բժշկական գրքերի մի շարք ներկայացնում է հիվանդությունների ու դրանց ախտորոշման, բուժման տարրական տեղեկատուներ, մայրերի համար ձեռնարկներ, անատոմիայից, առամնաբուժությունը, առողջապահությանն ու ընդհանուր հիգիենային նվիրված հրատարակություններ: Ակնհայտ հարուցած վնասների մասին հրատարակվել են բժշկական առանձնակ գրքույկներ:

Հայատառ թուրքերենով հրատարակվել են նաև այլազգի բժիշկների ժամանակին կարևորություն ներկայացնող աշխատությունները:

Հայատառ թուրքերենով հրատարակված գիտա-հանրամատչելի գրքերի միայն ցանկն արդեն բավարար ապացույց է Օսմանյան կայսրության, հատկապես հայերի շրջանում առաջադիմական զարգացումների փաստի, որն արդյունք էր եվրոպական առաջընթացի ներթափանցման, բուրժուական հարաբերությունների հաստատման: Նոր սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն առաջադրում էին երկրում գիտության, տեխնիկայի, տնտեսության ոլորտներ նոր մոտեցումներ դասավիարակել:

Հայատառ թուրքերեն մի շարք հրատարակություններ ինքնին հայերի, թուրքերի ու մյուս ժողովուրդների կյանքի, կենցաղի մասին պատկերացում տվող գրքեր են: Ընթերցողների լայն շրջանակ են ունեցել ու մեծ հաջողություն վայելել հայ խոհարարների գրքերը, որ հավաքված են եղել ոչ միայն հայկական, բյուզանդական, արևելյան խոհանոցի բաղադրատոմսեր, այլև եվրոպական խոհանոցն է ներկայացված եղել: Այս գրքերն անընդհատ վերահրատարակվել են, միշտ նորանոր հավելումներ ներկայացնելով: Մեծ ժողովրդականություն են վայելել երգարանները, երազահանները, գուշակության գրքերը: Անհրաժեշտ ու պարբերական հրատարակություններից են եղել օրացույցները, տարեցույցները, որոնք նաև տարբեր լեզուներից թարգմանություններ են եղել: Նրանցում բևավոր խոսքերի, անեկդոտների ու խրատների հայատառ թուրքերեն էջեր են տպագրվել: Այսպիսի գրականությունը ծառայել է ոչ միայն հայերին, այլև մատչելի է եղել տարբեր ժողովուրդների անձնատարբեր խավերին: Հետքրքրություն է ներկայացնում 1859թ. Փարզում հրատարակված ֆրանսերեն-հայերեն երկհատոր ուղեցույց զրուցարանը՝ ճանապարհորդ ուսանողների համար, որի հեղինակն է Խորեն վրդ.Գալֆայան Նար Պեյը, (1831-1892), որն այդ տարիներին պաշտոնավարել է Փարիզի Մխիթարյանների Մուրադյան վարժարանում: Նրա տանկերենից հայերեն ընդարձակ բառարանը հրատարակվել է Կ.Պոլսում 1892թ., 670 էջով: Այս հրատա-

56 Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Արմենակ Հայկունու երաստարդների առողջապահությանը նվիրված մի քանի գրքույկները, տպագրված 1900-ական թվականներին:

Օրիորդաց վարժարանի խմբանկար
Ադն, 1870-ական թթ. (վարժոիի եվչինե Սողյանի բնտանիքի՝ գրող Կավիդ Սողոսյանի արխիվից)

յակությունը փաստում է հայ երիտասարդների եվրոպական երկրներում ուսմնառության մեկնելու ծայր առած սովորությունը: Արևմտահայ իրականությունում լավագույն, առաջադեմ կրթություն առանալու ձգտումները դառնում էին կենտական խնդիր ոչ միայն ամվանի ու հարուստ ընտանիքների շրջանում: Բազմաթիվ օժտված հայ երիտասարդներ եվրոպական երկրներ ուսումնառության էին մեկնում հայրենասեր հովանավոր-բարերարների մեկենասության շնորհիվ:

Հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների մեջ կարևոր տեղ են գրավում օսմանյան պետության օրենքների ներկայացումը, բազմահատոր տպագրությունները: Դրանք ֆիրմանների հավաքածուներ են եղել, քրեական, քաղաքացիական, դատական օրենսգրքեր, իրավաբանական տեղեկատու գրականություն, ժառանգության, կտակի, նվիրատվության, հողային ունեցվածքի (վակուֆների) մասին առանձին օրենքներ, և նույնիսկ՝ «Կանոնագիր հրամանագիր շենքերու հիմերուն շինութեան մասին» (ա.թ.): Դրանք հիմնականում օսմաներենից կատարված մասնագիտական թարգմանություններ են: 1876թ. հրատարակվել են քրեական օրենսգրքի 119 հոդվածներ և նրանց բացատրությունները հայատառ թուրքերեն և օսմաներեն:

1881-1882թթ. տպագրված երկհատոր «Տեսթուր» օրենսգրքերի թարգմանիչն ու հրատարակիչը եղել է Կարապետ Փանոսյանը: Այն տպագրվել է իր խմբագրած «Մանզումէի Էֆքեար» թերթի տպարանում: Օրենսդրական հիմնական ժողովածուների՝ «Մեջելլե»-ների հայատառ թուրքերեն բազմահատորյակի հրատարակության թարգմանիչն է եղել Նիկողայոս Թոքովյանը, որի տպագրած օրենքները հազարից ավելի էջեր են պարունակում (հիմնական հրատարակությունները՝ 1891 թվականին են եղել[57]): Իրենց բնույթով այս գրականությանն են հարում «Դատարանների ընդհանուր սկզբունքը» (1872, Կ.Պոլիս), ինչպես նաև մի շարք տպագրություններ ունեցած «Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, հաստատեալ 1863թ.», «Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւո ի Ռուսաստան»-ը, որը հայտնի է «Պոլոժենիա» անվամբ և տպագրված է եղել Ս.Պետերբուրգում՝ հայատառ թուրքերենով, 1836 թվականին: Նույնը 1883 թվականին Կ.Պոլսում տպագրվել է հայերեն և հայատառ թուրքերեն: 1863թ. Հովսեփ Վարդանյանի կողմից հրատարակվել է «Սահմանադրական ճշմարտութիւնն էր եւ անոնց պարտադ-

57 Թուրք իրավագիտության պատմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Սարգիս Քարաքոչ (Քարաքոչյան) էֆենդին (1865-1944): Նա հանրապետական շրջանի անձնահեղինակավոր իրավագետներից է և բազմաթիվ օրենքներ, կոդեքսներ կազմող, խմբագրող, իրավաբանության ասպարեզում գիտական աշխատությունների հեղինակ և նշանավոր փաստաբան: Նրա մասին տես Գ.Բաժայրբճյանի հոդվածը՝ «Tarih ve Toplum», 1987, ocak, s. 20-22.

Փաստաբան Մուրադ Մուրադյանը կնոջ՝ Մարիամի և ավագ որդու՝ Արա-Վահրամի հետ
(Փաստաբանը 1915 թ. Մեծ եղեռնի հոշոտված մտավորականներից է, գրող Դավիթ Մուրադյանի պապը: Որդին՝ Արմեն-Թուղթ ծածկանունով, որպես ամերիկյան բանակային, 1918թ. Դալլասյան լեգեոնի կազմում մասնակցել է ճակատագրական մարտերին)

լուսինները» 87 էջանոց ընական ուսումնասիրությունը: Այս շարքում պետք է ընդգրկել նաև 1917թ. Երուսաղեմում հայերեն և հայատառ թուրքերենով տպագրված «Կանոնագիր Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Պատրիարքութեան»-ը, «Կանոնագիր հայ կաթոլիկների» (հայերեն և հայատառ թուրքերեն, 1872), «Կանոնագիր Նշանախօսութեանց եւ հարսանեաց» կրկին երկլեզվյա, 1929թ. Հալեպում տպագրված գրքույկը: Հետաքրքրություն է ներկայացնում «Նոր կանոնագիր անօսրաչափութեան եւ կշիռներու» (1870, Կ.Պոլիս)[58], որը կարևոր քայլ էր կենցաղում և գիտության բնագավառում եվրոպական չափերի հետ միանմանության հաստատման գործում: Հիմնականում հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզվով են տպագրել այս կամ այն հայկական եկեղեցական միության, մշակութային կամ գիտական կենտրոնի ու որևէ հասարակական կազմակերպության կանոնագրերը: Հայերեն և հայատառ թուրքերեն են հրատարակվել արքունի հրովարտակները[59]:

* * *

Հայատառ թուրքերեն լեզվով ստեղծվել է բովանդակային առումով բազմազան և ծավալուն ուսումնական գրականություն: Այն կյանքի էր կոչվել շնորհիվ արևմտահայ իրականությունում սկիզբ առած լուսավորական շարժման: Այս շարժման հիմնական արտահայտություններից էր 18-րդ դարում Կ.Պոլսի Հայ պատրիարքական Աթոռին կից վարժարան-

58 Մեր կարծիքով, այն կազմել է չափագետ Հակոբ Պողոսյանը, որը 1909 թ. նշանակվել էր Օսմանյան համալսարանի ռեկտոր:

59 «Թարգմանութիւն Արքունի հրահանգին, որ փնտրողական տրոց բաշխման եւ հատարման համար արքունի հրաման, ըղկուած կառավարութեան»: հայերեն և հայատառ թուրքերեն 6 հոդվածներ, Կ.Պոլիս (1870) 6 էջ: Հրատարակվել է հաջորդ տարի ևս:

ների և Օսմանյան կայսրությունում աշխարհիկ դպրոցների հիմնադրումը:

19-20-րդ դդ. հայատառ թուրքերենով ստեղծված ուսումնական գրականության մի մեծ մասի ստեղծումը սերտորեն կապված է եղել արևմտահայ իրականությունում միսիոներական տարբեր ուխտերի գործունեության հետ: Նրանց այդ ջանքերի շնորհիվ հրապարակ եկան տարբեր լեզուների դասագրքեր, քերականներ, բառարաններ, ընթերցարաններ: Ամերիկյան միսիոներական դպրոցներում, որ հայ աշակերտները նշանակալի թիվ են կազմել, միայն պատմության ուսումնասիրության համար դպրոցական ծրագրում 11 պատմական տարբեր առարկաներ են եղել: Դրանց մի մասի դասագրքերը նույնպես հայատառ թուրքերեն են եղել: Հրատարակվել են բնական գիտություններին վերաբերող ուսումնական ձեռնարկներ:

Հայատառ թուրքերենն օգտագործվել է մոնումենտալ բազմալեզու բառարանների և բազմալեզվյա խոսակցական բառարանների՝ զրուցարանների ստեղծման համար: Վերոհիշյալները նամականիների, թուրքերեն լեզվի բազմաթիվ դասագրքերի հետ միասին, ինչպես նաև բոլոր գիտնականներն են խոստովանում, մեծ ավանդ են ներդրել նոր, գրական թուրքերեն լեզվի ստեղծման ու զարգացման գործում, ունեցել գործնական մեծ կիրառություն: Կյանքի ու կենցաղի ամենատարբեր կողմերին նվիրված հայատառ թուրքերեն գիտա-հանրամատչելի գրքերը ապացույց են հայատառ թուրքերեն գրականության ունեցած կենսական ու գործնական մեծ նշանակության: Հայատառ թուրքերեն գրականությունը հնարավոր է դարձրել ընթերցողների ամենալայն շրջանակների շփումը ինքնուրույն և մասնավորապես թարգմանական գրականության հետ: Այն հաղորդակցման միջոց է հանդիսացել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական ու մշակութային կյանքի, իրազեկ դարձնելով արտասահմանի գիտության, տեխնիկայի բնագավառներում առաջընթացին ու հաջողություններին[60]:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն իր ավանդն ունի նաև Օսմանյան կայսրությունում գիտական մտքի տարածման ու նոր գրականության, մանկավարժության, լուսավորական ասպարեզի զարգացման գործում:

60 Ռազմական, զինվորական ու տեխնիկական բնագավառների շուրջ հայատառ թուրքերեն գրականության համարյա բացակայությունը արդյունք է այն բանի, որ ռազմա-տեխնիկական ուսումնարաններում հայեր գործնականորեն չէին ընդունում: Ռազմա-դատախազական կազմում կային հայեր, որոնք կրթություն էին ստացել եվրոպական համալսարաններում: Ռազմա-տեխնիկական դպրոցներում հայ մասնագետների ծառայություններից օգտվում էին, որպեսզի կադրեր պատրաստեն Օսմանյան բանակում: Այս ոլորտում ծառայող հայերը հիմնականում զինվորական բժիշկներ են եղել: Սակայն, բոլոր զինվորական բժիշկների սերնդի անցից հետո՝ հայ բժիշկների ծառայությունները խստագույնս մերժվեցին: Ազգային փոքրամասնությունների նման իրավիճակն այս բնագավառներում, բնականաբար բացառում էր հայատառ թուրքերեն գրականության ստեղծումն այս շրջանակներում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, ԾԽԱԽՈՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, ՇԵՐԱՄԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՆՔԱՐԴՅՈՒՆԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆ...

Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքները ենթադրում էին, որ այն ուշ-շուտ կոչված է դառնալու երկրագործական, գյուղատնտեսական զարգացման երկիր: Որքան էլ որ երկրի տերերն իրենց բնույթով քոչվորական տիպի ներկայացուցիչներ էին, այնուամենայնիվ, այն երկրները, որ նրանք նվաճել էին՝ նստակյաց ժողովուրդների պետություններ էին, ուր տարբեր ազգեր արդեն դարեր ի վեր զբաղվում էին հողագործությամբ, ձևավորելով ավանդույթներ, որոնք պիտի շարունակվեին արդեն որպես հպատակ ժողովուրդների գլխավոր զբաղմունք և գոյության միջոց: Գերավարված ժողովուրդների հետ ապրելով, մահմեդական մասն աստիճանաբար պիտի սկսեր նրանց նման մշակել հողը, զբաղվել նստակյաց հպատակ ժողովուրդների զբաղմունքով, նորովի փորձելով ապահովել իր կյանքը:

Հողագործությամբ զբաղվող ողջ Անատոլիան ծանրաբեռնված էր բազմաթիվ ու բազմազան տուրքերով, որոնց բեռան տակ կռացած ժողովուրդները, անկախ հողագործի իրենց դարավոր սովորույթներից հեռանալուց, ոչ մի կերպ չէին հասցնում «օրինակելի հարկատուներ» լինել[1]: Թշվառ, կեղեքված, անընդհատ հարձակումներից հոգնած, անիրավությունների նորանոր արտահայտություններին չկարողանալով դիմագրավել, Արևմտահայաստանի հայաշատ նահանգներից նրանք ակամա ստիպված էին թողնել իրենց հայրենիքը, բռնել պանդխտության ճանապարհը: Դա և՛ դեպի մեծ քաղաքներն էր ուղղված, և՛ դեպի երկրից դուրս: Լավագույն դեպքում, ընտանիքի որևէ անդամ էր պանդխտության մեկնում այն սին հույսով, որ գուցե զրկանքների ու նվաստացման նոր միջավայրում, տաժանակիր աշխատանքով կկարողանա հեռվից օգնել պարտքերի մեջ խրված, բռնություններին հանդիման կանգնած իր ընտանիքին: Մեր պանդխտության մեջ պահպանված հայերեն ու թուրքերեն (հայատառ թուրքերենով գրի առնված) պանդխտության երգերը նույնքան կարոտակեզ, սրտաճմլիկ ու ողբերգական են, որքան եղերերգերը: Ահա այսպիսի սոցիալ-քաղաքական ու բարոյա-հոգեբանական ծանր վիճակում էր գտնվում արևմտահայության հիմնական հատվածը Օսմանյան կայսրության հայաշատ գավառներում, ուր չէր դադարում նրա գլխին կախված լինել բռնի մահմեդականացման վտանգը, դրանից հետևող իր բոլոր տխուր հետևանքներով: Այնուամենայնիվ, երբ խոսում ենք գյուղատնտեսության տարբեր բնագավառների մասին, ապա նկատի ունենք հենց այս հալածված, թշվառ վիճակի մեջ գտնվող հայ հպատակ գյուղացուն: Միայն 18-րդ դարից սկսած կարող ենք խոսել Օսմանյան կայսրության գավառների հարաբերական զարգացման, առաջադիմության, վիճակի փոքր ինչ բարելավման մասին: Այն մեծապես կախված էր քաղաքների ու գյուղերի կապի, հայ վաճառականների, իսկ ավելի ուշ՝ հայ նորաստեղծ բուրժուական դասի, ամիրաների ազգօգուտ քաղաքականության հետ, երբ պատրիարքարանի հետ մեկտեղ աշխատանք էր տարվում, որպեսզի գավառում հայը ու-

1 Լեոն Վարդան, *Հայերը Օսմանեան եւ պարսկական կայսրութիւններում մէջ ԺԵ-Ի դար*: Երևան, 2004թ, 559 էջ: Ե.Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի հրատարակություն:

ծացման չենթարկվի, պահի իր ազգային ավանդույթները, վերադառնի հայերենի թուրքախոս շրջաններում, հավատարիմ մնա իր կրոնին, կարողանա գոյատևել իր գյուղում:

Բնականաբար Օսմանյան կայսրության գավառները տարբերվել են իրենց գյուղատնտեսական, անասնաբուծական զբաղմունքների յուրահատկությամբ:

16-17դդ. Սվազը, Թոքատը հողագործական արտադրության կենտրոններ են եղել: Անկյուրան՝ բրդի և թիֆթիկի (անգորայի այծի բուրդը, մոհեր): Բուրսան՝ մետաքսի և ծխախոտի կենտրոն: Եվրոպական երկրներ, մասնավորապես Անգլիա, Ֆրանսիա և Հոլանդիա էին արտահանվում բարձրորակ ոչխարի բուրդ, մետաքսի հումք, օպիում, բուսական յուղեր: Եվրոպական պետությունները միմյանց հետ մրցում էին այս երկիրը որպես սեփական շուկա, գաղութ ունենալու և այն վերահսկելու համար[2]: Իզուր չի, որ գյուղատնտեսական այս շրջաններն իրենց վերահսկողության տակ պահելու համար այս երկրները ձգտում էին հյուպատոսություններ ունենալ մի շարք գավառական կենտրոններում: Հետագայում, նույն այս հյուպատոսությունները միացյալ ուժերով արգելք էին հանդիսանում կայսրության հարկահավաքներին, պետական պաշտոնյաներին՝ այս շրջանների արտադրության մասին փաստեր հաշվեկշիռ կազմելու, նրանց կողմից արտասահման արտահանվող ապրանքը վերահսկելու գործում: 1843թ. այդ շրջաններում հարկահավաքությունը դրվեց զինվորականների վրա, որը ծայրահեղ ու փրկարար հանդիսացավ օտար հյուպատոսական գերծառայություններով «բռնագրավված» շրջանները վերահսկելու համար[3]: Նրանք բացեիբաց միջամտում էին երկրի ներքին գործերին, առևտրի կազմակերպմանն այդ գավառներում, որով տեղի մոլեռանդ խավերին լարում էին իրենց դեմ: Այդպիսի օրինակներից կարելի է համարել Կեսարիայում անգլիական հյուպատոսության վրա հարձակումն ու քարուքանդ անելը, երբ հյուպատոսը հայտարարեց, որ իրենց գործունեության հիմնական նպատակը Գյուլհանեի Հաթթը-Շերիֆի կենսագործումն է: Հյուպատոսը վերահսկում էր նաև արտադրական պրոցեսները, պարտադրելով նահանգի կառավարությանն անգամ ներկանյութ-սերմերի ցանքսի չափերը, արտահանվող կաշվի քանակը, անգամ անգլիական կտորներով կարվող կանացի գլխաշորերի՝ յազմաների քանակը: Սամսոնի անգլիական հյուպատոսը, որ հայտնի առևտրական էր, տարիներ շարունակ վերահսկել է անգլիական շահերն այս շրջանում: Առանց մաքսի ու առանց հայտարարագրման նրանք երկրից հանում էին ամենատարբեր տեսակի հումք, կայսրություն վերադարձնելով այն մշակված՝ կտորների, տնտեսական ու կենցաղային ամենատարբեր առարկաների տեսքով, վաճառում, ու կարճ ժամանակ անց հսկայական հարստությունների տեր դառնում: Նրանք իրենց «դիվանագիտական առաքելությունը» զուգակցել են Թուրքիայի տնտեսությունն ըստ իրենց շահերի փոփոխությունների ենթարկելուն: Դրա հետևանքներից էր, որ մի օր պարզվեց, որ եզակի թիֆթիկի բրդի ինքնարժեքը համարյա կիսով չափ ընկել է[4]: Դա բնականաբար մեծագույն հարված էր և՛ անասնապահությանը, և՛ մանուֆակտուրային գործունեությանը: Հումքը անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները հանում էին երկրից բեռնավորված նավերով, իսկ երկիր էին բերում արդեն

2 Шеремет В.И., *Османская Империя Западная Европа вторая треть XIXв.* М 1886.
3 Նույն, էջ 273.
4 1864թ. Սկյուտիչ Կալաճյանը Բեյա սանջաքի Գեյվեի գյուղում հիմնում է բամբակի մշակման գործարան: 1867թ. Անթաքիայում բամբակագործ ու բեղ պատրաստող գործարանը (8 տարի առաջ հիմնված) բացելու համար Հալեպ Արդահադը արտասահմանից մեքենաներ, դազգահներ է բերել տալիս:

այն մշակված կտորեղենի տեսքով: Երբ հավելենք սրան, որ առանց հայտարարագրման ու մաքսային օրենքների շրջանցմամբ էր կատարվում այս «ապրանքափոխանակությունը», ապա կարելի է պատկերացնել այն մեծ վնասը, որ կրում էր երկիրը: Խնդիրն այնքան հիմնավորված ու կործանարար տեսք սկսեց ստանալ, որ սուլթանական պալատը որոշեց զինվորականների խնդրությանը հանձնարարել նման շրջաններում տնտեսության վերահսկման, տուրքերի հավաքման գործը: Իսկ պալատն իր հերթին արտաքուստ զարմանալի մի շարք օրենքներ հրապարակեց: Դրանցից էր ողջ կայսրությունում մեկ արգելքը, որ դրվում էր տղամարդկանց գոտիների վրա: Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների, մասնավորապես գավառներում, գոտիների օգտագործումը ավանդական բնույթ էր կրում, իր մեջ ներառելով նաև առողջապահական գիտակցություն: Անգլիական կտորներից գոտիների օգտագործումը խստիվ արգելվեց: Տղամարդիկ, նաև՝ կանայք պետք է կրեին միայն բիֆիկի, տեղական բրդե հյուսվածքներից պատրաստված գոտիներ Այսպիսով բրդի հումքի, նրա տեղական արտադրությունը փրկելու փորձ էր արվում: Սակայն մյուս կողմից, երբ նկատի ունենանք հսկա Օսմանյան կայսրության ամեն մի անհատին բաժին ընկնող գոտիները, ապա կարելի է պատկերացնել արտասահմանյան կտորեղեն ներկրողների ու տեղական հումքն արտահանողների վիճակը: Հավելենք, որ գավառներում մանուֆակտուրաների մեծ մասը հայկական պատկանելություն ունեին և հիմնականում հայ վաճառականներն էին, որ շահագրգռված էին իրենց գործունեությամբ նպաստել երկրի տնտեսության բարգավաճմանը: Օտար վաճառականների, հյուպատոսարանների վերաբերմունքը միանգամայն բացատրելի է հայերի նկատմամբ, որպես իրենց առևտրական անօրեն ու անվերահսկելի գործի իրական խանգարիչ, թշնամի տարր: Մենք նույնիսկ հակված ենք այն մտքին, որ խնդրո առարկա գավառներում և քաղաքներում օտար հյուպատոսարանները երբեմն ոչ միայն չեն զսպել հայերի նկատմամբ վայրագությունները, այլև իրենք էլ այն հրահրողի դերում են գտնվել: Ավելին, ամենադաժան, նույնիսկ ջարդերի վերածված ողբերգությունների ժամանակ օտար ներկայացուցչությունները կարողանալով հանդերձ չեն ցանկացել միջամտել, ինչպես օրինակ Ադանայի 1909 թվականի կրկնակի ջարդերի օրերին, երբ ոչ հեռու խարիսխ գցած անգլիական ռազմանավերը դույզն իսկ փորձ չեն կատարել միջամտելու, կանխելու բազմահազար հայերի ջարդը քաղաքում, մերձակա դաշտերում խաղաղ աշխատող գեղջուկների, անգամ Եվրոպայից ներկրված հողագործական մեծաքանակ արժեքավոր տեխնիկայի (շուրջ 500 հերկող ու կալսող մեքենաներ) ոչնչացումը:

Հանուն սեփական առևտրական շահերի, խանգարող «ուժերի» նկատմամբ չեզոքացնելու գործունեության նույնպիսի ոճ ունեին ավստրիական, ռուսական, ֆրանսիական հյուպատոսությունները[5]: Հետագայում կայսրության հարկահավաքության գործը մի ժամանակահատված ստանձնեցին հայ որոշակի գործարար շրջանակները:

5 Հակառակ պալատի արգելքներին, նրանք պայքարում էին ունենալ արտասահմանյան ֆաբրիկան վերահսկելու, այնտեղ ռուսական, ավստրիական պատվերներ իրականացնելու համար, քանզի այն կրկնակի եկամուտ էր: Կառավարությունը «պայքարելու» համար նրանց դեմ, նույնիսկ սկսեց պարտադրել բուրդերին, որպեսզի արդեն ընդունված անգլիական կտորից գոտիների փոխարեն կապեին բուրդական անգորական բրդից շալեր-բուշալներ, որոնց հարգն ու գինը ընդհանուր շուկայում ընկել էր: Տես՝ Шеремет В.И., *Османская Империя и Западная Европа вторая треть XIXв.* М 1886, с 276.

* * *

Թուրքիայում գիտական հողամշակության առաջին մասնագետները եղել են հայերը: Այս ասպարեզում հայտնի անուններ են Գրիգոր Աղաթոնը[6], Գևորգ Սրիմարճ-

6 **Գրիգոր Աղաթոն** (1825-1868). Օսմանյան կայսրության առաջին քրիստոնյա նախարարը: Նրանց ընտանիքը Թալրից էր, հայտնի՝ դեռևս 17-րդ դարից: Նրանց նախահայր **Գաբրիելը** ճարտարապետ է եղել, Սուլեյման Բ-ի միջոցին և անվանվել է Աղթոնի ճարտարապետ: Պապը (1757-1849) Քաղաքում հողեր է ունեցել, գյուղատնտեսությամբ զբաղվել: Նրա որդի Աղաթոնը փախչելով ենիչերական նախանձ շրջապատի հետապնդումներից, որոնք բազմանում են նրանց ունեցվածքը, իր հողերը թողնելով, փախել Պոլիս է եկել 1670թ., հաստատվել Պոլսի մերձակայքի Աքփնի գյուղում: Նրա որդիներն էին՝ **Գեղեսն և Հովսեփ Աղաթոնները**: Գալաթ Աճիրյանի նախաձեռնությամբ հաստատվում են Պոլսում, զբաղվում երկրագործությամբ, անեցնում վարպետ բերքերեններ, պտուղներ: Այստեղ, նրանց շրջակայքում արդեն մեծ հետաքրքրություն առաջացրած ու հայտնի դարձած հարուստ այգեստաններում առաջին անգամ փոխել 1800-ականին սկսում են մշակել կարտոֆիլ, որի հումքերը Խոտաքիայից էին բերել: Աքփնի գյուղի աղաթոնյան ագարակը, որ մշակում էին նրա Գեղեսն և Հովսեփ որդիները, դառնում է նախանձ հակառակորդների կոփակմները: Ի վերջո, չնչին գնով սեփական են լինում վաճառել Սուլթան Մահմուդի փեսային, թողնելով իրենց հողատարածքը ու ծառերն գործը: Հետո 2 տարի անց Գեղեսը մահանում է (1854), թողնելով Միքայել, **Գրիգոր**, Արտաքին գավակներին: Հովսեփը նաև իր ժամանակի ամենանշանավոր ֆրանսիագետներից էր:

Գրիգորը կրթությունը ստացել է նախ Պոլսում, ապա Փարիզի Գրինյոնի երկրագործական բարձրագույն դպրոցում: 1849թ. ստեղծել է հայ ուսանողական երկրագործական ընկերություն: եղել է Հայ բարեգործականի հիմնադիրներից, մասնակցել Ազգային Սահմանադրության մշակմանը: Ղեկավարել է Թուրքիայի փոստ-հեռագրական վարչությունը, 1867թ. Հանրային շինության նախարար: 1853թ. ընտրվել է Ֆրանսիայի պարտիզպանության կայսերական ընկերության անդամ և 1859թ. Թուլուզի (Իտալիա) երկրագործական ակադեմիայի թղթակից անդամ: Նրա կարևորագույն, «*Թուրքիայի գյուղատնտեսությունը*» աշխատության ձեռագիրը Փարիզում, մահվան օրն անհետ կորել է:

Երվանդ Աղաթոն (1860-) Օսմանյան կայսրության առաջին քրիստոնյա նախարարի՝ Գրիգոր Աղաթոնի որդին է: 8 տարեկանից որբացել է: Մայրը, որ ամերիկյան հայտնի գիտնականներից՝ Ռեգավրկյաններից էր, աստվածաշնչային է արել իր որդիների դաստիարակության համար: 17 տարեկանում մտել է Ղալաթասարայի լիցեն, այն ավարտել մեկնել Փարիզ, ավարտել Գրինյոնի երկրագործական բարձրագույն դպրոցում, որը հայրն էր ավարտել: Երկար տարում ավարտում և 1883-ին վկայական ստանալով, մեկ տարի մնում Հարավային Ֆրանսիա, ուսումնասիրելու երկրագործությունն ու ապա վերադառնում Պոլիս: Նշանակվում է Բաղչեճարի նախանձի երկրագործության բնիկ, քաղաքայնում Իսքիզում 16 հազ. ռեկտ գրությունը և այն վերադարձնում պաճնարանին: Նույն պաշտոնով լինում է Ալեքսանդրապոլում, իսկ Էդիրնեում իր աշխատանքի շրջանում հաստատում երկրագործական դպրոցների մասնաճյուղեր: Հանդը փաշա Գազալյանը գնահատելով նրան, նշանակում է կայսերական ագարակների տնօրինատր բնիկ, Հալեպի նոր բացված երկրագործական բարձրագույն վարժարանում հողագործության դասախոս, անդամակցում Երկրագործական բանկի վարչական ժողովին: Նախկինի գյուղերում մարկսի հարձակման համար պետության սպառաքած 3 հազ. ոսկուց բնաջնջման համար ծախսում է միայն 170, մնացածը վերադարձնում: 1896թ. Օսմանյան բանկի դեպքերի ժամանակ մազապուրծ ազատվում է խուժանի ձեռքից, մեկնում Փարիզ, հետևում տարբեր, նույնիսկ Կանադայի, գիտական, երկրագործական, բժշկական բաժինների դասախոսություններին: Վերադառնում է, աշխատում Թալյարվիայում, ապա հաստատվում Ալեքսանդրիայում, աշխատում Պողոս Նուպար փաշայի հետ, ստանձնում ամենածրինի փաշաների ագարակների գիտական բնիկությունը, հիմնում Եգիպտոսի Գյուղատնտեսական միությունը (իր սեպագիր օրգանով), որի նախագահը իրական ու պատիվ նախագահն է լինում: Միջա համհաստրեն մեծել է պատիվ ատաքանները, օրինակ, Խոտփի կողմից փաշայության տվանելու, նաև ուրիշ առաջարկներ եա: Բազմաթիվ երկրագործական հրատարակությունների հեղինակ է: Միշտ օգտակար է եղել հայերին, որ որ գնացել է: Երբ կառավարության կողմից Եգիպտոս ուսանողներ պետք ուղարկեին, կարողացել է 7-ից չորսը հայեր ուղարկել տալ: Քաղաքականից ամփոփ(մասամբ, որ այն կխանգի հայ ազգը) կողմնակից է եղել տնտեսական բնագավառում հեղափոխությանը: Նրա փառքի կարևորագույն մասը մնացել է Հ.Բ.Ը.Մ. մասամբ ատենական հիմնադրության վարչությունը 1905թ. որին 1906թ. մյուսների հետ միասին միացավ Պողոս Նուպար փաշան: Իր ազգի համար մեծ գործեր է արել: Կյանքի սկսեց ավարտին անցկացրել է Նիցցայում:

1894թ. Կայսերական հողերի գյուղատնտեսական վերահսկիչ Երվանդ Աղաթոնը՝ Օսմանյան կառավարությունից ստացել է *Mütemayiz*-ի աստիճան, 3-րդ կարգի *Mecidiye* պատվանշան, եգիպտական կառավարության կողմից՝ *բեյություն*, ֆրանսիական կառավարության կողմից՝ *Merite Agricole*-ի ասպետի պատվանշան:

Գրիգոր Աղաթոնի եղբայրը՝ **Միքայել Աղաթոնը** (1818-1890), որ Ֆրանսիայում վաճառականական

յանը[7], Հակոբ Ամասյանը[8] Կարապետ Սիրունյանը, Հովհաննես Թոյասյանը և շատ ուրիշներ[9]: Նրանք ուսանել էին Ֆրանսիայի երկրագործական հայտնի ուսումնական հաստատություններում և վերադառնալով երկիր, եղել կայսրությունում գիտական երկրագործության 5 մունետիկները, իրենց նշանակալի ներդրումն ունեցել Թուրքիայում: Նրանք հիմնել են հողագործական վարժարաններ, փորձարարական այգի-բանջարանոցներ, միություններ, ընկերություններ, քաղաքներում և մասնավորապես կենտրոնական նահանգներում գյուղատնտեսությանը սատարող բանկեր, եղել հիմնադիրները նման հաստատությունների ոչ թե հայկական, այլ ողջ Օսմանյան կայսրության մակարդակով, նշանակալի ավանդ ունենալով երկրի տնտեսության զարգացման մեջ[10]: Որպես կանոն, հայ ամիրաների, հարուստների, ինչպես նաև փորձարարական առանձնակի հաջողություններ գրանցած ագարակները հաճախ թալանի և պետության նախաձեռնողության առարկա են հանդիսացել դրանց հիմնադրման սկզբից ևէթ՝ երկար տասնամյակներ շարունակ: Կառավարության հատուկ խորհրդի որոշմամբ բռնագրավվում ու պետականացվում են փաստացի Հովհաննես Տատյան բեյի «Քյոշկ Չիֆթլիքի» ագարակները, հողերը, Գարբիս Ղազարոսյանի «Ֆլորիա» ագարակը և այլն:

դասընթացների էր հետևել, 1849թ. եղել է Պոլսի Երկրագործական ընկերության անդամ, 1876-81թթ. Վանի նահանգի փոխկառավարիչ: Հեղինակել է Թուրքիայի տնտեսական զարգացման մի շարք նախագծեր: Կազմակերպել բամբակագործական ընկերություններ: Եղել է Ազգային Սահմանադրության կազմողներից:

7 **Գևորգ Սրիմաքչյան** (1821-1895). Ավարտել է Փարիզի Գրինյոնի երկրագործական բարձրագույն դպրոցը և գյուղատնտեսի դիպլոմ ստացել: 1841-49թթ. որպես թարգմանիչ աշխատել է Փարիզում Օսմանյան կայսրության դեսպանատանը: 1849թ. վերադառնալով Կ.Պոլիս, նշանակվել է Այ Ստեֆանոսի երկրագործական վարժարանի տնօրեն: 1864թ. բարենորոգիչ, պետական նշանավոր այր Միդհատ Փաշայի ուղեկցել է Փարիզ, իսկ 1865թ. նրա ընկերակցությամբ որպես երկրագործական քննիչ մեկնել է Բուլղարիա: 1867թ. որպես պետական պատվիրակ, մասնակցել է Փարիզի Երկրագործական ցուցահանդեսին, գնելով եվրոպական նորագույն գյուղատնտեսական մեքենաներ, գործիքներ: Գրիգոր Արարատի հետ միասին նույնպես է գտնվել ցուցահանդեսի առիթով Նապոլեոն Գ կայսեր կողմից տրված պատվո ճաշկերույթին: Առաջարկում էր մշակել արտահանության համար չափավոր կոլտուրաներ, միաժամանակ բարձրացնելով հողերի լավ օգտագործման խնդիրը:

8 Գրինյոնի երկրագործական բարձրագույն դպրոցի շրջանավարտ **Հակոբ Ամասյանը** (1825-1895) երկրագործության մասին դասախոսություններ է կարդացել: Նա Հողագործության վարչության պետ է եղել, 1884թ. 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* է արժանացել: 1884թ. ֆրանսիական կառավարության կողմից Գյուղատնտեսության և հողագործության վարչության պետ Հակոբ Ամասյանին շնորհվել է 4-րդ աստիճանի *Légion d'Honneur* և 1885թ. նա նշանակվել է Իզմիրի գյուղատնտեսության տնօրեն Նուրի բեյի տեղակալը:

9 **Արամյան Սարգիս**, խմբագիր, հրապարակախոս, շրջանավարտ Հալքալիի Երկրագործական վարժարանի: Երկար ժամանակ վարել է Սիրիայի և Սամսունի ագարակների տնօրինությունը, նշանավոր մասնագետ է եղել ծխախոտի, բամբակի, մանավանդ՝ խաղողի մշակման:

Արամ Երամ բեյ (1864-1926). Տրապիզոնցի: Ավարտել է Պադուայի Երկրագործական համալսարանը և Գրինյոնի երկրագործական վարժարանները: Օսմանյան պետական պաշտոնյա, բարձրացած մինչև Երկրագործական վարչության ընդհանուր տնօրենի պաշտոնի: Եղել է Հալքալիի ուսուցիչ, Սելանիկի Երկրագործական վարժարանի հիմնադիր, միակ բարեկարգիչը Թուրքիայի ընդհանուր երկրագործության, ազգասեր, փորձառու դիվանագետ: Միրժել է մի շարք նախարարական պաշտոններ: Ունեցել է բազմաթիվ պատվանշաններ, *Փաշա*-ի աստիճան: Ազգային ժողովի անդամ է եղել կարգին դավանանքով:

10 Եգիպտոսի Հանրային Կրթության Գերագույն Խորհրդի որոշմամբ Փարիզում բացված դպրոցի շրջանավարտներից **Յուսուֆ էլ-Արմանին** (Պապյան) հողագործության ուսումնասիրելով վերադարձին փոխարքայից էր ստացել մանդարանի պատվո ու ծառատունկը, որը փոխարքան նրա անունով էր կոչել՝ Յուսուֆ էֆենդի: Այս անվանումը ներկայում արդիականացված դարձել է *օսլոսֆանդի*: Նա վարել է եգիպտական Երկրագործական վարժարանի տնօրինությունն ու արաբերենով գրել Եգիպտոսի առաջին հողագործության գիրքը:

* * *

Արտասահմանում բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ստացածները եվրոպական մակարդակի գյուղատնտեսություն կազմակերպելու համար չափազանց մեծ ջանքեր են գործադրել: Նրանք իրենց հերթին ջանացել են հնարավորինս շատ ֆրանսիական հողագործական, անտառագործական և գյուղատնտեսական ուսումնական կենտրոններ սովորելու ուղարկել հնարավորինս շատ երիտասարդների, ծգտելով այդ խմբերի մեջ առավելագույնս ներգրավել գավառահայությանը: Կառավարական մակարդակով ևս նախաձեռնվել է եվրոպական երկրներ մասնագիտական կրթության ուղարկվողների խնդիրը, այն դարձնելով երկրի բարենորոգումներին միտված ծրագրի կարևոր մի մաս: Հայերը կարողացել են լավագույնս մասնակցել այս ծրագրի մրցույթներին, ուստի զարմանալի չէ, որ արտասահման մեկնող ամեն մի խմբի մեջ նրանք որոշակի տոկոս են կազմել[11]: Այդ բոլոր փորձառու, դիպլոմները նոր պաշտպանած ու Թուրքիա վերադարձած գյուղատնտեսները միասին դեպի են կազմել Պոլսում, գավառներում, եղել կարևորագույն անդամներ ու պաշտոնյաներ Օսմանյան կառավարական մակարդակի հաստատություններում[12], միություններում և փորձելով լավագույնս կազմակերպել երկրի տնտեսական զարգացման հնարավոր բոլոր ուղղությունները[13], հեղինակել են ժամանակի համար կարևոր գյուտեր ու կազմակերպել դրանց կիրառումը[14]: Ֆրանսիական գյուղատնտեսական կրթություն ստացած հայ մասնագետները հնարավորինս տարածելու համար եվրոպական փորձը, գիտելիքները՝ դասախոսություններ էին կարդում մասնավորապես հայկական շրջանակներում: 1854թ. Պոլսի ս.Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի ճեմարանում Գրինյոնի հողագործական վարժարանի շրջանավարտները դասախոսությունների շարք են կարդացել հետաքրքրվողների համար և գործնական դասեր տվել:

Պոլսի «Թիջարէթ օդասը ճիզամնամեսի»-ի (Առևտրական սենյակի կանոնադրություն) հեղինակային խմբում 15 անդամներից 5-ը՝ թուրքեր, 5 հայեր ու 5 հույներ են եղել: Նրանք

11 1911թ. Նանսիի համալսարանի գյուղատնտեսության ու առևտրի գծով 17 օսմանցի շրջանավարտներից 7-ը՝ հայեր են եղել:

Հայկազուն Պեկեյան (1864-1926), ավագի, գյուղատնտես, հողագետ-այգեգործ: Ավարտել է Փարիզի Գրինյոնի երկրագործական բարձրագույն դպրոցը: Եղել է Իզմիրի երկրագործության քննիչ, ուսուցիչ Հալքալիի երկրագործական վարժարանում, կրթել բազմաթիվ թուրք սաներ: Երկրագործական նախարարության գիտական ճյուղն է տնօրինել, պաշտոնավարել է Հանրային պարտուց վարչությունում: Խմբագրապետ «Ռեսիմլի Զիրաաթ Գազեթասը» հայատառ թուրքերեն պարբերականի, ազգային երեսփոխան ծննդավայրից: Հաշվեքննության համար ուղարկվել է Եգիպտոս: 1914թ. արևելյան նահանգների բարենորոգման վերահսկիչ Վեստենենկ բեյի խորհրդական է նշանակվել օսմանյան կառավարության կողմից: 1886թ. Այդինի գյուղատնտեսական հանձնաժողովի անդամ Հայկազուն Պեկեյանը նշանակվել է նաև Կիոս (Սաքըզ) կղզու հանքի: 1894թ. Հայկազուն Պեկեյանը նշանակվում է Հալքալիի հողագործական վարժարանի տնօրեն:

12 1883թ. Ֆրանսիայի հարավում Մոնպելյեի գյուղատնտեսական-հողագործական դպրոցն ավարտած **Վահրամ Թորգոմյանը, Միհրան Չերազը** նշանակվել են պաշտոնավարելու Ռումելիի կայսերական ագարակներում:

13 **Պողոս Նուպար փաշան** 1900թ. հնարած է կատարելագործված չոգեքարշ հերկարար մեքենան, մասնակցում և ոսկե մեդալի արժանանում Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում, իսկ ֆրանսիական կառավարությունից՝ *Chevalier de Légion d'Honneur* (Պատվո լեգեոնի ասպետի) աստիճան ստանում: 1910թ. Արդյունաբերական ցուցահանդեսում հաղթում են 25 հայ տնտեսողներ: Նույն օրը Քյոս Էբե գյուղացի տնտեսներից **Կարապետ Բազ(է)րճեանը** բարձր գնահատանքի է արժանանում Փադիշահի կողմից և շնորհակալ առանում: 1910թ. Գյուղատնտեսության նախարարության «Առաջինը» մրցույթում հաղթում են Թադևոս Միհրանյանը և Շապ Չելիքյանը և ստանում ուսումը Եվրոպայում շարունակելու իրավունք:

14 Արտեզյան ջրհորներ պեղելու մի նորանակի մեխանիզմերի պատկանում է Հակոբ Հակոբյանին (Կաիրեն):

ֆրանսերեն, օսմաներեն, ռուսերեն, հայերեն, հայատառ թուրքերեն լեզուներով հրատարակել են 48 հոդվածներից բաղկացած կանոնադրություն՝ երկար տարիներ Թիչաբէք օղլու-ի նախագահ Արիստակես Ազարյանի գլխավորությամբ: Նրանք 12 համար ունեցած պարբերական են նաև հրատարակել: Որոշ ժամանակ առևտրի ու գյուղատնտեսության բնագավառները մեկ նախարարություն են կազմել, որը հայ մասնագետները, պաշտոնյաները որոշակի որակ են կազմել:

1867թ. Ադանայում Պետրոս Թոփլյանցի ջանքերով հիմնադրվում է «Հողագործական ընկերություն»:

1881թ. Տրապիզոնում «Հայ գյուղատնտեսական միության» կողմից հիմնվում է «Երկրագործական ընկերություն»: Նույն տարին հողագործություն սովորելու համար Հակոբ Ամասյանի ջանքերի շնորհիվ Ֆրանսիայի մի քանի կենտրոններ (Փարիզ, Գրինյոն, Մոնպելիե) են ուղարկում 8 հայ երիտասարդներ, այդ թվում՝ գավառներից:

1889թ. Սելանիկում երկրագործական վարժարան է հիմնադրվում, իսկ 1910թ. Ադաբազարում՝ Արևելյան երկրագործական միություն Կարապետ Նազարյանի գլխավորությամբ:

Հիմնադրվում էին եվրոպական տիպի ագարակներ, որոնք նույն այդ եվրոպական գիտական մոտեցմամբ ուսուցման մեթոդիկայի մաս էին ծառայում: Ուսման ու երկրագործական տարբեր աշխատանքներ նորովի մոտեցմամբ էին կատարվում: Հայտնի են Արամ Երամը, Ռուբեն Քյաթիպյանը, Երվանդ Աղաթոնը, Հայկազուն Պեկեյանը, Նշան Անդրեասյանը, Հակոբ Զաքարյանը, Նշան Գալֆայանը, Վահան Սուրենյանն ու շատ ուրիշ անուններ: Նրանք Թուրքիայում երկրագործության, անտառագիտության, գյուղատնտեսության, անասնաբուծության երախտավորներն են եղել:

Հալքալիի հողագործական վարժարանի ծրագիրը կազմված էր հիմքում ունենալով Մոնպելյեի, Գրինյոնի, Ռենի և Փարիզի երկրագործական համալսարանների ծրագրերը: Այստեղ գործնական ուսուցման համար կային օրինակելի ագարակներ, տարբեր տիպի լաբորատորիաներ: Բարձրագույն կրթություն ստացած հայ մասնագետները արտասահմանից վերադարձին զբաղվել են նաև դասախոսական գործունեությամբ, դասավանդել Հալքալիի և գյուղատնտեսական այլ վարժարաններում: Այսպիսի մասնագետներն աչքի են ընկել իրենց խոր գիտելիքներով, ինչպես օրինակ Գրինյոնն ավարտած Աբրահամ Ալլահվերդին, որը 1889թ. Ֆրանսիայից վերադառնալով երկար տարիներ եղել է Հալքալիի նշանավոր պրոֆեսորներից: Ռումելիի կայսերական ագարակներում պաշտոնավարելուց հետո Վահրամ Թորգոմյանը նշանակվել է Սուլթանի Անձնական գանձարանի պաշտոնյա:

Բուրսայում շերամապահական դպրոց է բացվում, որի տնօրեն է նշանակվում Մոնպելյեի հողագործական վարժարանն ավարտած Գևորգ Թորգոմյանը: Հատուկ դպրոցի անհրաժեշտությունը նաև նրանում էր, որ շերամների որոշ հիվանդությունների պատճառով արտադրողականությունը խիստ իջել էր և պետք էր հատուկ մասնագետ, որը ծանոթ լիներ նման դեպքերում կիրառվող ֆրանսիական միջոցներին, Պաստերի առաջարկած խնամքի ձևերին: 66 ուսանողներից 14 մուսուլման, 11 հույն և 41 հայ: Շենքը ֆրանսիացի ճարտարապետ Զոոտոն է կառուցել: Ավարտական դիպլոմների վրա ֆրանսերենով գրված է եղել «Institut séricultur de Brusse»:

* * *

Կայսրության համար **անտառների** օգտագործումը կարևոր է եղել ամենից առաջ ռազմական տեսակետից: Զինապահեստի (արսենալ), նավաշինարանի համար անհրաժեշտ որակի փայտերը բերվում էին Չանաքքալեից, Բոլուից, Իզմիթից, Էսքիշեհիրի անտառներից: Այս նպատակների համար օգտագործվող անտառները կարիք ունեին մասնագիտական պահպանման, մշակման, լրացման: 1857թ. Բահչեքոյում հիմնվեց Թուրքիայի առաջին «Անտառի վարժարանը»՝ ստեղծված կրկին ֆրանսիական նմանատիպ վարժարանների ծրագրերի հիման վրա: Վարժարանի առաջին 9 ուսանողներից 6-ը թուրքեր և 3-ը հայեր են եղել (Արթին Սարաֆյան, Մարգար Մահզենճյան, Ռեթիկ Օսյան): Այս դպրոցի տնօրենների թվում է եղել 1873թ. շրջանավարտ Ավետիս Ալլանյանը (Ռեմզի), որը մեծ ներդրում է ունեցել տնտեսության այս ճյուղի գիտական կազմակերպման ու մասնագետների պատրաստման խնդրում: Այս դպրոցի մասնագետների պարտականությունն էր լավագույն անտառանյութ մատակարարել ռազմածովային կարիքների, նավաշինության համար: Ընտրովի ծառատեսակները կտրվում ու բերվում էին Ստամբուլ, որ անհրաժեշտ մշակման էին ենթարկվում: Նպատակահարմար ճկատվեց այս ծրագրի իրականացման համար մասնագետ հրավիրել Ֆրանսիայից: Այդ մասնագետը եղել է Միսյո Տասսին (Tassy). Նրա հայրենիք վերադարձից հետո 1859թ. դպրոցը փակվում է և վերաբացվում միայն 1867թ. հրավիրված մի խումբ ֆրանսիացի մասնագետների գալստյան առթիվ: Մ.Բրիկոնի (Bricogne M.) գլխավորությամբ ժամանած անտառագետներն իրենց հսկողության տակ են վերցնում կայսրության կարևոր անտառների վերահսկողությունը Էդիրնեյում, Քասթամոնում, Բոսնիայում և այլուր: Ֆրանսիացի մասնագետները գիտական հիմքերի վրա դրեցին անտառների մշակումը, պահպանությունն ու շահագործումը: Անտառի բարձրագույն դպրոցի երկրորդ տնօրենը դարձավ հրավիրված անտառագետներից Միսյո Միմոնը: 1869թ. մշակվեց «Անտառի մասին» օրենքը: 1857-1892թթ. այս բարձրագույն մասնագիտական դպրոցն ունեցել է ավելի քան 60 հայ շրջանավարտներ: 1870-71թթ. երբ ֆրանսիացի մասնագետները վերադարձան իրենց երկիր, դպրոցի տնօրինությունը, որոշ առարկաների դասախոսների պաշտոնները ստանձնեցին հայ մասնագետները: Ամեն տարի մոտ 10 շրջանավարտներից 4-5-ը հայեր են եղել: Հայ ուսանողների թիվը այնքան էլ չմեծացավ, որովհետև նրանք սովորում էին գյուղատնտեսական այլ հաստատություններում, Հալքալիի վարժարանում և իհարկե, հնարավորություններ էին ստեղծվում հայ ուսանողների մասնագիտական ուսումնառությունը կազմակերպել եվրոպական գյուղատնտեսական կենտրոններում, հատկապես ֆրանսիական հողագործական դպրոցներում: 1877թ. Անտառների ու Հանքերի նախարարությունը գլխավորեց Պետրոս Կույումճյանը: 1884թ. Բուրսայից վաճառական Մերիկ օղլու Հովհաննեսը և Անտառների վարչության հսկիչ Խաչատուր էֆ. ստանում են 2-րդ աստիճանի ***Sanayi Nefise Madalyası***.

1892թ. միաձուլված Հալքալիի անտառի և Գյուղատնտեսական դպրոցները 1909թ. կրկին բաժանվում են, սակայն քրիստոնյա ուսանողներ այլևս չեն ընդունվում:

Այս ագարակներում և փորձարարական հողատարածքներում օրինակելի արտեր, վարդի տնկարաններ էին աճեցվում, որոնք նախատեսված էին վարդի յուղի արդյունաբերության համար (Սպարտայում): Հայ **ծաղկաբույծների** համբավը, միջազգային ցուցահանդեսների մասնակցության ու արտասահմանյան մասնագիտական մամուլին աշխատակցելու շնոր-

հիվ, դուրս գալով երկրի սահմաններից, մինչև Հեռավոր Արևելք էին հասնում: Այդ նրանք էին Օսմանյան կայսրությունում մի ողջ հարյուրամյակ փարթակակաչների դարաշրջան (լալե դևրի) անվանման «մեղավորները»:

Կայսրության տնտեսության տարբեր բնագավառներ տնօրինվում էին, ղեկավարվում կառավարության կազմի մեջ մտնող նախարարությունների կամ դրանց առընթեր առանձին վարչությունների կողմից: Այս կառույցներում միշտ էլ մասնագիտական առումով պատասխանատու պաշտոններ են վարել հայազգի մասնագետները, վերահսկելով ողջ Օսմանյան կայսրության տնտեսության այս կամ այն բնագավառը: Նրանց գործը ուղենշային է եղել երկրի համար: Նրանք մասնակցել են միջազգային ցուցահանդեսների, հաջողությամբ ներկայացրել երկիրը: Նրանց գնահատել են: Նրանք արժանացել են պալատի ու պետական տարբեր շնորհների[15]: Մյուս կողմից, շարունակվել են հայ գյուղացու անմարդկային ճնշումները, հարկերը, նրանցից հողերի անօրեն զավթումները[16]: 1894թ. Զևդեթ փաշայի առաջարկությունները՝ նաև գավառում հայերին վերաբերող ռեֆորմներ անցկացնելու համար, սուլթանի կողմից մերժվում են ու նրա տեղը նշանակվում է Սաիդ փաշան:

Ավելի ուշ, արդեն 20-րդի դարասկզբին, շարունակելով երկրի տնտեսության գիտական կազմակերպմամբ զարգացման քաղաքականությունը, կրկին արևմտյան երկրների օրինակով, ստեղծվում են վարկատու ընկերություններ, որոնց տված նյութական հնարավորությունները տարբեր գավառներում գյուղատնտեսական ամենատարբեր ճյուղերի զարգացման գրավականը պիտի հանդիսանային: Գյուղատնտեսության զարգացմանն աջակցող բանկային տարբեր բյուջեների փաստը եղել է նաև մասնագիտական տարակարծությունների առիթ: Այսպես օրինակ, հայտնի գիտնական Նազարեթ Տաղավարյանը 1910թ. օսմաներենով Պոլսում հրատարակում է «Քննադատություն գյուղատնտեսական բյուջեի շուրջ» գրքույկը: Պոլսի «Գյուղատնտես» ամսաթերթի արտոնատեր Հմայակ Արամյանցի նախաձեռնությամբ 1913թ. օգոստոսին ստեղծվում է երկրագործական «Մշակ» վարկային ընկերությունը: Այն մասնաճյուղեր ուներ գավառներում: Այս ծրագիրը չէր սահմանափակվում զուտ վարկերի տրամադրմամբ: Այն իր մեջ հեռանկարային մի ողջ քաղաքականություն էր ամփոփում: Երկրի տնտեսական զարգացման, այս դեպքում՝ գյուղատնտեսության զարգացման համար ընկերության առջև դրված մյուս խնդիրներն էին՝

- Դպրոցական ուսուցման տարիներին գյուղատնտեսական կրթության ապահովում: Նկատի էին առնվում տվյալ գավառի հողագործական, գյուղատնտեսական հնարավորությունները:

15 1884թ. Անտառների և հանքերի կենտրոնական վարչության անդամ **Կարապետ Էֆենդին** արժանացել է ***Ulûy-ı Sâniye*** տիտղոսի և 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշանի: 1903թ. Գյուղատնտեսության նախարարության մասնագիտական խորհրդի նախագահ **Արամ Երամը** ունեն ***Liyakat Madalyası***, իսկ արծաթե ***Liyakat Madalyası***-ներ են ստացել գավառների գյուղատնտեսական վարչությունների ավելի քան 10 հայ ղեկավարներ, մասնագետներ, մարզատում վերահսկիչներ: 1905թ. **Պողոս Նուպար փաշան** մասնակցում է Միլանի միջազգային ցուցահանդեսին, արժանանում է ոսկե մեդալի, ***Légion d'Honneur***-ի, Ֆրանսիայի հողագործական միության կողմից՝ ***Oliver de Serve***, Եգիպտոսի Յուսուֆ թագավորի կողմից ***Ordre du Nile***, Բելգիայի թագավորի կողմից ***Ordre de Leopolde***, սուլթանական կառավարության կողմից ստանում ***Mecidiye, Osmaniye*** բարձրագույն շքանշաններ: 1915թ. **Պողոս Նուպար փաշան** Եգիպտոսի կողմից մասնակցում է Հռոմում Հողագործական միջազգային կոնգրեսին:

16 Այսպիսի անմխիթարական դեպքերն անընդհատ տեղ են գտել հայկական, մասնավորապես հայատառ թուրքերեն պարբերականներում, որոնք բովանդակներ ունեին բազմաթիվ գավառներում: Այդպիսի լուրերից է օրինակ, «...1910թ. Մուշի հայերին պատկանող հողերը զոռով վերցված ու խանձում են Աղիլլենկաց բռնվորներին...»:

- Գյուղատնտեսական գրադարան-ընթերցարանների տարածումը երկրով մեկ:
- Գյուղատնտեսական տիպար ագարակների, տնկարանների հիմնադրում:
- Գործնական ու փորձեր ներառող դասընթացներ, հատուկ նյութերի շուրջ դասախոսություններ:
- Գործիքների, մեքենաների օգտագործում, տրամադրում:
- Գյուղատնտեսական ֆոնդի ստեղծում, արտադրողական, սպառողական և մանր վարկի հաստատություններ:
- Խելացի, կրթյալ անդամներ, որոնց համար հնարավորություններ պիտի ընձեռնվեին բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ստանալու երկրի ու նրա սահմաններից դուրս հայտնի դպրոցներում:
- Նյութական օժանդակությամբ հովանավորել մասնագիտական գրականության ստեղծումը, թարգմանությունները, տպագրությունը[17]: Դրանք պիտի նվիրված լինեին տարբեր բույսերի, բանջարեղենների մշակման խնդիրներին, բույսերի տարբեր հիվանդությունների դեմ պայքարի միջոցներին, այդ հիվանդությունների կանխմանը:
- Հավարուծությանը, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության եղանակներին, դրանց կազմակերպմանը:
- Երկրագործական դրամատունը («Զիրաաթ բանկասը» 1888թ.) մեծ ներդրում է ունեցել երկրի գյուղատնտեսությանը զարկ տալու, զարգացման ճանապարհներ ընձեռելու մրցույթի կայացմանը: Փորթուգալ փաշան է երկար տարիներ վարել նրա տնօրինությունը:
- Հրատարակվում են բազմաթիվ պարբերականներ, ինքնուրույն ու թարգմանական գրքեր, երկրագործության, առանձին կուլտուրաների մշակման մասին[18] (կարտոֆիլ, ...)

1914թ. սկսեց հրատարակվել Հմայակ Արամյանցի «Գիտղատնտեսի տարեցույցը»:

ORMAN ve MAÂDIN MECMUASI պարբերականը հրատարակել են Սալիհ Մյունիրը և Սարգիս Օրբելյանը օսմաներեն լեզվով 1884 թվականին:

1886թ. Ովհաննես Հակոբյանի կողմից սկսում է հրատարակվել Հայ արևելյան տնտեսական միության օրգան *ՏՆՏԵՍ* պարբերականը: 1894թ. *OSMANLI TERAKKI ZİRAAT* (Օսմանյան գյուղատնտեսական միություն) պարբերականը սկսում է տպագրվել Իզմիրի «Քեչիչյան» տպարանում Զոշքունօղլու Յուսուֆաքիի կողմից: 1910թ. Պոլսում սկսվում է հրատարակվել «Երկրագործական հանդես»-ը: Հայ գյուղատնտեսական միության կողմից հրատարակվում են «Գյուղատնտես»-ը, ապա՝ «Ճակատամարտ»-ը (1919թ.), որոնց 1920թ. փոխարինելու է գալիս «Հայ Հողագործ» պատկերազարդ ամսաթերթը (1.01.1920): Նախա-

17 **Տիգրան Չիթունին** (1881-) հեղինակ «*Վանքատակ*» երկի (անտիպ): **Սահակ վրդ.Ննտասունին**, 1912թ. «*Հացից բառ ու բան*» գրքում առաջինն օգտագործել է բառաշխարհի անուններ՝ գավառական բառերով:

18 ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ (13.10.1910) - Օրգան օսմանյան հողագործական ընկերության: Հանդեսը կոչված էր նաև գործնական աշխատանքների մասսայականացման համար ուղեցույցներ կատարել հայաշատ նահանգեր, հայերեն, թուրքերեն լեզուներով դասախոսություններ կազմակերպելու համար: Ուսումնասիրելով տեղի պահանջները ու նրանց օգտակար լինելու հնարավորությունները, գյուղափոխադրիչի, բերև մեքենաներ պիտի տարվեին: Գլխավոր խմբագրությունը Պոլսում էր **Հարություն Հալաջյանի** տնօրինությամբ:
Մ.Մինասեան, *Գործնական գիտութիւն*. մասն Ա. Հողամշակութիւն: Կ.Պոլիս, 1911, Տպ. Տէր Ներսեսեան: Նազարեթ Տաղավարյան, «*Խորհուրդներ հողագործության մասին*» Կ.Պոլիս, 1909, (օսմաներեն):

պես դրա 3 համարները լույս էին տեսել որպես *ՏՆՏԵՍԱԿԱՆՍ* թերթի գյուղատնտեսական հավելված: Նրա նպատակներից էր օգտակար լինել նոր «կենսաբուժ նորազատ Հայաստանի հայության, հայրենիքի վերաշինության» գործին: Հայ գյուղատնտեսական միության *ՏՆՏԵՍԱԿԱՆՍ* ամսօրյա հավելվածը տպագրվում էր Պոլսի «Ժ. դԱնիրեա» տպարանում, Սեպուհ Ստեփանյանի, Հրանտ Դանցիկյանի, Հայկ Սերենգյուլյանի կողմից 1919թ. օգոստոսից սկսյալ:

Բացի հայերեն ու հայատառ թուրքերեն պարբերականներից, գյուղատնտեսության ասպարեզում նորությունների ու ձեռնարկումների անդրադարձել են նաև Պոլսի այլ թերթեր ևս: *LA TURQUIE* ֆրանսերեն թերթը Գյուղատնտեսության նախարարության ուշադրությունն է հրավիրել Հովսեփ Չայանցի մի կարևոր գյուտի վրա: Գյուտի էությունը կայանում էր գյուղատնտեսությանը մեծ վնաս հասցնող անձրևաորդերի դեմ պայքարի նորահայտ միջոցին:

Գյուղատնտեսության բնագավառը միավորել է երկրի տնտեսության մի քանի ուղղություններ: Մասնավոր պրոֆեսիոնալիզմի կրթություն ստացած մասնագետները այնքան հարգի են եղել, որ միաժամանակ մի քանի տեղ են ծառայել: Սուլթանական պալատը, առաջին կարգի պալատականներն ու փաշաները միմյանց հետ մրցել են, որպեսզի այս կամ այն հայտնի հայ մասնագետը ծառայի իրենց ընտանիքին, խորհրդատու կամ վերակացու լինի իրենց այգիների, ագարակների խնամքը եվրոպական մակարդակով կատարելու համար: Սովորաբար այս մասնագետները կարողացել են միաժամանակ զբաղվել նաև մանկավարժական գործունեությամբ, պարբերականներ հրատարակել կամ թղթակցել տեղական ու արտասահմանյան գիտական մամուլին, զբաղվել գիտական գործունեությամբ, հեղինակել գրքեր, կատարել թարգմանություններ: Նրանց հեղինակած գրքերի մի մասի վրա գրված էր՝ «բաժանվում է անվճար»: «Երկրագործական Յառաջդիմութիւն ի Թուրքիա» շարքի հրատարակությունները իրապես ողողվել են շահագրգիռ վիլայեթներ, ուր բաժանվել են անվճար: Դրանք վերաբերել են ամենատարբեր խնդիրների[19]: Այս մասնագետների որոշակի մասը հաջողությամբ գործել է տարբեր նախարարություններում ու վարչություններում, քաղաքապետարաններում ու գավառներում՝ նահանգապետերին կից խորհուրդներում[20]:

19 Քիմիական աղբեր. *Ո՞րքան ո՞ր պարարտ ի՞նչպէս*, Կ.Պոլիս, 1910:

20 **Միհրան Հեքիմյանը** (1847-1927) անասնաբուժության սպեցիալիստ է եղել Հալեպի Գյուղատնտեսական դպրոցում: Ավարտելով Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանը, վերադարձին 42 տարի պետական ծառայության մեջ է գտնվել: Մի կողմից անդամակցել է Սուլթանի անձնական ագարակների և անտառների տնօրինության ու անշարժ գույքի վերահսկողության վարչությանը, մյուս կողմից՝ Անասնաբուժության դպրոցի տնօրինությունն է վարել: Հեղինակել է մասնագիտական մի քանի ձեռնարկներ (1882): Նա երկրում առաջին մասնագետն է եղել անասնաբուժության բնագավառում: *Ulûv-ı sâni* աստիճան է ունեցել, 2-րդ աստիճանի *Osmanîye* և Ա կարգի *Mecidiye* շքանշաններ և ոսկե *Liyakat* մեդալի է արժանացել: **1884թ.** Անասունների և հավերի դպրոցի տնօրեն Հեքիմյանը ստացել է *Rütbe-i Sâniye* շքանշան, 3-րդ աստիճանի *Osmanîye*:

Վահան բեյ Սուրենյան - Տնօրեն Երկրագործական ու առևտրի նախարարության Երկրագործական ճյուղի:

Ռուբեն Քյաթիպյան - Երկրագործական նախարարության կարևոր ճյուղի՝ Երկրագործության քաղաքականության բաժնի տնօրեն, գիտական առաջընթացի մեծ պաշտպան, ընդհանուր քննիչ, մասնագետ գյուղատնտես:

Նշան Կալֆայան - Երկրագործական նախարարության գյուղական տնտեսության մասնագետ, գիտական առաջընթացի բաժնի փոխտնօրեն:

Սասուն Էֆենդի - խորհրդական:

Հրանտ Տանձիկյան- Թուլուզի անտառատնտեսության վարժարանի, Հալեպի դասախոս:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐ

Հայկազուն Պեկեյան

Սիմոն Քոչուկյան

Ալեքսիս Անեմյան

Հարություն Հայաճյան

Միհրան Սուքիասյան

Երամ Երամյան

Սասուն Էֆ.

Վահան Սուրենյան

Նշան Կալֆայան

Գևորգ Թորգոմյան

Հրանտ Տանձիկյան

1913թ. Պոլսում հիմնադրվում է «Մշակ» գյուղատնտեսական միությունը, որի նպատակն է եղել «ժողովրդականացնել գյուղատնտեսական գիտությունը և նպաստել երկրագործ ժողովրդյան տնտեսական զարգացմանը»:

Հայկական մի շարք միություններ զբաղվում էին գյուղատնտեսությանն անհրաժեշտ տեղական և արտասահմանյան ամենատարբեր գործիքների, սերմացուների, պարատանյութերի, վնասատուների դեմ պայքարելու համար քիմիական նյութերի հայթհայթմամբ: Այդ ընկերություններից մի քանիսը հանդիսանում էին եվրոպական առևտրական տների ներկայացուցչությունները Օսմանյան կայսրությունում: Այս ամենը մեծ օգնություն էր երկրագործներին, անասնապահներին, ագարակատերերին, պարտիզպաններին, որթագործներին և էլի ուրիշ:

Երկրի ցանքատարածությունների գերակշռող մասը հացահատիկային, բանջարեղենային, պտղատու, պատիճավոր բույսերի մշակմամբ էր զբաղված:

Թուրքիան մշակում էր իր հողերի միայն քառորդ մասը: Հացահատիկային կուլտուրաներից Թուրքիայում մշակում էին ցորեն, գարի, հաճար, վարսակ, եգիպտացորեն, կորեկ, բրինձ: Այս կուլտուրաները և՛ արտահանվում էին, և՛ ներմուծվում:[21]

Արտաշ Դարբինյան - Վարագա Գյուղատնտեսական դպրոցի տնօրեն:
Գավառի քննիչ պաշտոնյաներ են եղել **Մանուկ Շիրինյանը, Նշան Ենգիբարյանը**:
Երամ Երամյան - Արցախի Գյուղատնտեսական միության անդամ:
Աբրահամ Այգեկերցյան - Հալեպի երկրագործական բարձրագույն վարժարանի տնօրեն:
Միհրան Մուրիայան - Դիարբեքիրի գյուղատնտեսության տնօրեն:
Օննիկ Իխտայր - Զեյթունի Այգեգործական վարժարանի տնօրեն:
Հայկ Էլեկճյան - Տրապիզոնի կաթնագործական վարժարանի տնօրեն:
Բենիամին Թաշճյան - տնօրեն Սեբաստիայի ագարակ-վարժարանի:
Սեմփրոնիա Սահակյան - տնօրեն Սեբաստիայի ագարակ-վարժարանի:
Հարություն Հայանյան - տնօրեն Էրզրումի ագարակ-վարժարանի:
Արամ Անձյան - Չարսանջակի հողագործության վերահսկիչ:
Արշակ Մանուկյան - Կեսարիայում հողագործության վերահսկիչ:
Ավետիս Անձյան - Ադանայում գյուղատնտեսության տնօրեն:
Գևորգ Փեշտիմալճյան - տնօրեն Գզըլ Թոփրաքի ագարակ-վարժարանի: Պոլսի ազգանդամագետների քննիչ, քաղաքապետարանի պաշտոնյա այդ վճռով:
Քյուրքչյան Սիմոն (1871-1923) - Պոլսեցի անասնաբույժ: Օսմանյան ռազմական վարժարանն է ավարտել, ապա՝ 1893թ. Հալքալիի Անասնաբուժական բարձրագույն վարժարանը: Երկրագործական նախարարության Մանավգիտական խորհրդի անդամ, օգնական քննիչ է եղել: Մազապուրծ ազատվելով 1896թ. ջարդերից, անցնում է Բուլղարիա, զբաղվում ճնշարագույն փոստային բաժինների գործով՝ պղինձե ծածկարույծ Արանն Մոնճյանի հետ: Ապա շարունակում իր մասնագիտությամբ աշխատել՝ Բուլղարիայի Երկրագործական նախարարությունում, ինում Սոֆիայի քաղաքապետարանական անասնաբույժը, 1900թ. նշանակվում է գլխավոր անասնաբույժ: Մասնակցել է միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովների, եղել անդամ անասնաբուժական միջազգային ընկերությունների, մեծագույն հեղինակություն վայելել տեղի կառավարությունների կողմից: 1908թ. Սահմանադրության հաստատում, լքելով է Սեբաստիայի պաշտոնավարից վերադարձած զինվորներ Մեհմեդ Ալիի հրավերը, վերադառնում Պոլիս, աշխատում որպես գլխավոր տնօրեն Անասնաբուժական վարժարանի, Երկրագործական նախարարության անասնաբուժական ճյուղը կազմակերպելով թոռ գերմանական փորձի: Փոխվելով նախանից, շարունակում է աշխատանքը մինչև 1922 թվականը: Ապա երկրի տնտեսության զարգացման գործում ունեցած մեծ երախտավորի առջև, որպես հայի, փակվում են բոլոր դռները: Աշխատակցել է գերմանական և բուլղարական մասնագիտական պարբերականներին: Եղել է ավագ ատոիճանի ազատ որմնադիր (մասոն):

21 1899թ. Թուրքիան Ֆրանսիային վաճառել է 15 362 000 ֆրանկի հացահատիկ: Անատոլիան տարեկան արտադրում էր 14մլն. 922 222 հեկտոլիտր ցորեն: Ներմուծվում էր այստեղ՝ Ֆրանսիայից, Ռուսաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Սերբիայից, Իտալիայից, Կանադայից:
1897թ. Թուրքիայի ծխախոտի բերքը կազմել է 21 մլն. կգ, իսկ 1901թ.՝ 32 մլն. կգ:

Երկար տարիներ հայերը եղել են այս կամ ընդհանուր առմամբ պարենի մատակարարը երկրի տարբեր գավառներում, և որ ավելի պատասխանատու է եղել՝ օսմանյան բանակի մատակարարները: Հացագործների մասին խոսելիս միայն Ստամբուլի շրջակայքում 700 փռերի մասին է հիշատակվում, որոնց մեծ մասը հայերինն են եղել: Նույնիսկ հացի մատակարարները, զորքի համար ևս՝ եղել են հայերը, գնելով Սև և Միջերկրական ծովերի շրջանի ցորենը, գարին:

Դա նշանակում է արդյունաբերական մի ողջ շրջապտույտ, երբ հացահատիկը գնվում է և ի վերջո դառնում հաց: Այս բազմաստիճան գործունեության մեջ կարևորագույն հանգրվաններից է եղել ալրաղացների հարցը: Ոչ միայն Պոլսում, այլ ողջ անատոլիական գավառներում ալրաղացները պատկանել են հիմնականում հայերին: Նրանք են առաջել ալյուրը, ապա այն մատակարարել հացթուխներին[22]: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ վաճառականները Պոլսի Քաղաքյուղի Փեշմեքաղաքում վաճառում էին ալրաղացի համար անհրաժեշտ բոլոր ավանդական մասերը: 1912թ. Քաղաքյուղում արդեն հիմնել էր հայկական այն ընկերությունը, որ ջրաղացներ էր մատակարարում ողջ Անատոլիային: Դրանք 90,100,120 մինչև 2 մետրանոց տրամագծով ջաղացքարեր են եղել[23]:

Անտառային տնտեսությունը շատ ավելի կարևոր նշանակություն կարող էր ունենալ կայսրության համար, եթե այն գտնվեր մշտական հոգածության շրջանակներում: Թեև Անտառային տնտեսության անունը միշտ էլ հիշատակել է հանքերի, կամ գյուղատնտեսության նախարարության անվանումներին կից, այնուամենայնիվ միայն շատ կարճ ժամանակի համար կարող ենք ասել, որ այս տնտեսությունը գիտական կազմակերպման է ենթարկվել կառավարական կառույցների կողմից: Նախ չափազանց դժվար է եղել այսպիսի մի խնկայական տարածքի անտառների հոգածությունը, որքան էլ որ վերահսկիչներ ու պաշտոնյաներ են կոչված եղել զբաղվելու տնտեսության այս ճյուղով: Անտառահատումները այնպիսի տարերային ու ավերող բնույթ են կրել, որ բազմաթիվ թանկարժեք ծառատեսակներ ոչնչացման են հասել: Անտառն օգտագործվել է վառելիքի համար նախատեսված տարբեր տեսակի կաղինների, բույսերի հավաքման համար, որսորդության զարգացման համար, տարբեր կենդանիների մորթիների արդյունահանման համար, մասնավորապես հացորդ ապրել արտասահմանյան պահանջարկին: Երկրի տարածքները ծածկող անտառներով էր պայմանավորված նոր զարգացող թղթի արդյունաբերությունը, փայտամշակման ֆաբ-

---

22 Մինչև 1960-ական թթ. Ստամբուլի հայ վարպետներն էին, որ զբաղված էին ջրաղացպանությամբ: Սա ավանդական ջաղացքարերի միջոցով էր, որոնց մի մասը շարունակում էր աշխատել ջրի ուժով, իսկ մյուս մասն անցել էր էլեկտրական շարժիչների գործառույթին: Առաջին ժամանակակից ալրաղացը 1947թ. Չորլուի (Թեքիրդաղի) մոտ հիմնադրված ֆաբրիկան է եղել: Ֆաբրիկան եղել է հագեցված գրեթե գերմանական տեխնիկայով, շնորհիվ Ջիվան Կարապետյանի ոդյու՝ Արա Կարապետյանի: Նա Բեռլինի Բրաունշվայգի տեխնիկական համալսարանն էր ավարտել մինչ երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, և որպես որպես գլխավոր ինժեներ ինքն է հիմնադրել, աշխատեցրել ու վերահսկել Թուրքիայի բոլոր ալրաղացները, պարզից մինչև՝ եվրոպական վերջին տեխնիկական հագեցվածությամբ ալրաղացներ արտադրող ֆաբրիկաները: Մինչև՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Պոլսում ալրաղացների առևտուրը պատկանել է երեք հայ վաճառականների՝ **Կարապետյաններին, Միքրյաններին, Պեշտաշլյաններին**: Այս ինստայրքերի մասնագիտամասերը մենք իմացանք շնորհիվ մեր պատմաբան մասնագիտական բարեկամուհի Մարիամ Տոսունյանի, որը երկար տարիներ Արա Կարապետյանի աշխատակիցն է եղել:

23 Մինչև 1970-ական թթ. Կարապետյան ֆիրման տարեկան միջին հաշվով 800-1000 զույգ ջաղացքարեր էր մատակարարում Թուրքիայի ալրաղացներին, անհրաժեշտ բոլոր մասերով համրեծ՝ շարժիչներից մինչև կաշվե փոկերը, շինծղարական մետաղե մասերը:

թիկաներն իրենց տարբեր դերերով՝ շինափայտից մինչև եվրոպական ոճի կահույքագործության ստեղծում, տպագրական գործ, անասնագործական և տնային կենցաղի իրերի արտադրություն: Այն տարբեր ազգությունների մարդկանց համար հացի աղբյուր է ծառայել:

Գյուղատնտեսության զարգացման, նրա գիտական կազմակերպման գործում չի կարելի անտեսել հայերին ու հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների, պարբերական մամուլի դերը: Եվ բոլորովին պատահական չի, որ այն ունենար հատուկ ուղղվածություն, բնն քիչ չեն եղել մասնագիտական պարբերականները: Այսպես օրինակ, հայատառ թուրքերեն «Մեճմուայը Հավադիս» (1852-1877) ամսաթերթը ընդգրկել է իր ծրագրում նաև գյուղատնտեսության բնագավառը: Նույնը՝ «Մանզումէի Էֆքեար» օրաթերթը (1866-1917), «Ծիածան»ը (1866-1870), «Րէսիմլի Զիրաաթ Ղազեթասը» (Գյուղատնտեսական պատկերազարդ թերթ, 1906) պարբերականները: Հովհաննես Պալըգճյանի հայատառ թուրքերեն կիսամսյա «Ձելեր»ը (1882-1887) հրատարակել է գյուղատնտեսության շուրջ գիտական նյութեր, որոնք մեծապես օգտակար եղած պիտի լինեն[24]: 1914թ. գրող, հրապարակախոս Համայակ Արամյանցը(Մարտիրոս Տիրոյան, ստորագրել է նաև՝ Եվտիս Մարտիրոս, 1878-1919) սկսել է հրատարակել «*Գիւղատնտեսի ուղեցոյցը*», «*Գիւղատնտես*» ամսագիրը Պոլսի «*Կռունկ*» շաբաթաթերթի տպարանում:

* * *

Օսմանյան կայսրության տնտեսության մասին խոսելիս առանձնահատուկ շեշտ պետք է դրվի երկրում շերամաբուծության ու նրա հետ աղերս ունեցող տնտեսության հարակից ճյուղերի վրա: Այս ճյուղով զբաղվել են բյուզանդացի հույները դեռևս 6-րդ դարում: Հույների հետ միասին հայերը վաղուց են զբաղվել շերամապահությամբ, մասնավորապես Բուրսայի, Ամասիայի, Կոջաելի, Դիարբեքիրի շրջաններում:

Հայ շերամաբույծներն էին, որ Օսմանյան կայսրությունում առաջին անգամ շերամաբուծությունը արդյունաբերական ճյուղի վերածեցին[25]: Հայ ամիրաներից Տնգահյան Մկրտիչ ամիրայի անունը ամենից ավելի է կապվում այս ճյուղի զարգացման, մեծ մասշտաբներով գործի կազմակերպման հետ: 1846թ. մետաքսաթելի արտադրության առաջին ֆաբրիկան է բացվում, իսկ 1862թ. Բուրսայում արդեն կային մոտ 90 նման ֆաբրիկաներ[26], որոնց աշխատողների 95 %-ը հայեր ու հույներ էին: Այս ճյուղը մեծապես պայմանավորված էր շերամաբուծության հետ, որի գիտական կազմակերպմամբ ու տարածմամբ զբաղվել են

24 1882թ. հոդվածներ են լույս տեսել դաշտային վնասատուների դեմ պայքարի, տարբեր երկրներում մշակվող բույսերի ու դրանցից ստացվող արդյունքների մասին, գյուղատնտեսության կազմակերպչական խնդիրների՝ պայմանագրերի, տարբեր մթերքների պահման, տնտեսների բազմազանությունների, տարբեր երկրներում ծխախոտի արտադրության մասին և այլն:

25 Բուրսայում, Մարաշում տեղի էին ունեցել: Դեռևս 1653թ. խմբերի երկու հայեր, մեջը **Գևորգը(Ջորջ),** նահանգապետ Էդվարդ Դիգգեսի հրավերով ու անձնական հովանավորությամբ Ամերիկայի Վիրջինիա նահանգ են տարել մետաքսի բոժոժներ, հիմք դնելով դրա արտադրության ու շերամաբուծության տարածմանը: 1656թ. Վիրջինիա նահանգի կառավարությունը Գևորգին պարգևատրել է և տվել *George the Armenian* մականունը: Տարիներ անց, ամերիկահայ դոկտ. **Վարդան Գ. Օսիկյանը** հայտնաբերել է 18 տեսակ գույնի մետաքս ստանալու և նույնքան տարբեր գույների բոժոժներ արտադրող շերամի ցեղեր:

26 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Ստամբուլ, տես Ա.Յարման,), էջ 44.

շատ հայտնի հայեր, գյուղատնտեսներ, անգամ ամիրայական տներ: 1856թ. շերամի արտադրությունը հասել է մինչև 600 000կգ-ի: Արտադրության այս դժվար ճյուղը, քանզի այն ուղեկցվել է բոժոժների հիվանդությամբ, ի դեմս նշանավոր **Գևորգ Թորգոմյանի**[27], ունեցել է իր գիտական առաջնորդին, զինված եվրոպական կրթությամբ: 1874թ. Բուրսայում հիմնադրվում է Շերամաբուծական դպրոց: Նա եղել է Հանրային պարտուց հաստատության անդամ: 1888թ. նա Harir Daru-t talimi (Մետաքսի ինստիտուտ) է հիմնադրում:

Մյուս հայտնի մասնագետը, որը ևս փարիզյան Պաստորի ինստիտուտի շրջանավարտ է եղել, **Արամ Օհնիկյանն** է, որի Պերայի աշխատասենյակը շերամապահներին հայտնի է եղել որպես շերամի լավագույն հունդ տրամադրողի: Նա Բուրսայում շերամաբուծական վարժարանի տնօրեն է եղել, որը 1888թ. Շերամաբուծական ինստիտուտի կարգավիճակ է ստանում[28]: Կրկին պատահական չէ, որ շերամի զտված սերմի հայտնի մատակարարներից է եղել **Հովհաննես Չիլինկիրյանի** ֆաբրիկան, որի արտադրանքը արտոնվել է Բուրսայի շերամաբուծական դպրոցի կողմից: Գյուղատնտեսության այս փնտրված ճյուղի զարգացումն ուղեկցվել է մասնագիտական ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության հրատարակումներով հայերեն, մասնավորապես հայատառ թուրքերենով[29], քանզի գավառների թրքախոս շրջաններում այս գրքերը կարող էին օգտակար լինել ոչ միայն հայերին: Այս ճյուղը հայտնի էր իր բազմաթիվ բարձրակարգ մասնագետներով ու երախտավորներով:

Բուրսայի Շերամաբուծական վարժարանն է կենտրոնացրել երկրում այս ճյուղի զարգացումը: Ամեն տարի հանդիսավորապես նշվել է այս մասնագիտական հայտնի կենտ-

27 1877թ. Բուրսայում (տես՝ նաև Պրուսա) շերամաբուծական դպրոց է բացվում, որի տնօրենն է դառնում Մոնպելյեի հողագործական վարժարանի և Փարիզի Պաստորի ինստիտուտում ավարտած **Գևորգ Թորգոմյանը**: Հատուկ դպրոցի անհրաժեշտությունը կայանում էր նաև նրանում, որ շերամների սուր հիվանդությունների պատճառով արտադրողականությունը խիստ իջել էր և պետք էր հատուկ մասնագետ, որը ծանոթ լիներ դրանց դեմ պայքարի ֆրանսիական միջոցներին, մանավանդ՝ ֆրանսիացի հայտնի գիտնական Պաստորի առաջարկած խմանդին: Գևորգ Թորգոմյանն այս աստիճանում երկար տարիներ եղել է պետական ծառայության մեջ, ղեկավարել երկրի տնտեսության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող այս ճյուղը, ներկայացրել Օսմանյան կայսրությունը միջազգային ցուցահանդեսներում: Նա արժանացել է պատվանշանի ու այլ բազմաթիվ շքանշանների, տիտղոսների: 1892թ. ստացել է 4-րդ աստիճանի *Osmanlye*: Այդ տարի վարժարանի 29 շրջանավարտների թվում 23 հայեր են եղել:
1886թ. Պարտեզների «ֆիլոկսերա» հիվանդության մասին աշխատության համար Գևորգ Թորգոմյանը ստանում է *Mecidiye*: 1894թ. ստանում է *Ziraat Liyakat Madalyası*: 1888թ. Բուրսայի շերամաբուծական դպրոցի տնօրեն Գևորգ Թորգոմյանի կողմից է անցկացվել շերամաբուծության մասնագետների առաջին մրցույթը:
1889թ. Փարիզում, հոկտեմբերին տեղի ունեցած Գյուղատնտեսական միջազգային կոնգրեսում Թուրքիայի պատվիրակ Գևորգ Թորգոմյանը ստանում է մասնակցության դիպլոմ:
1899թ. նա ստանում է *Ulâ-ı sâni* աստիճան ու *Mütemayiz*, 2-րդ աստիճանի *Mecidiye* շքանշան: 1899թ. Անատոլիայում շերամաբուծության զարգացման համար **Հովհաննես Էքմեքյանին** և Բուրսայից **Հարի Մարտիրոսյանին** շնորհվում է «*Sanayi Madalyası*»: 1902թ. Արքայական գանձարանի գյուղատնտեսական խորհրդատու Գևորգ Թորգոմյանին շնորհվում է 2-րդ աստիճանի *Osmanlye* և *Imtiyaz*:
1903թ. Մոնպելյեի շրջանավարտ Գևորգ Թորգոմյան էֆենդին երկրորդ անգամ նշանակվում է Պոլսի Չարչըների աշխարհ գույքի տնօրեն: Ֆրանսիական կառավարության կողմից *Merite Agricole* շքանշանի է արժանանում:
1905թ. Բուրսայից Գևորգ Թորգոմյանը մասնակցում է Միլանի միջազգային ցուցահանդեսին և ոսկե մեդալի է արժանանում, Ֆրանսիայի կողմից ստանում է *Officier d'Academie*:
1905թ. Բուրսայի շերամաբուծական դպրոցն ավարտում են 45 հայեր:
1914թ. դպրոցի 40 աշակերտներից 14-ը հայեր են եղել, իսկ 1915թ. Բուրսայի շերամաբուծականն ավարտում են 9 հայ մասնագետներ:

28 Գոյություն ունի շերամաբուծական ինստիտուտի շենքի նկարով փոստային բացիկ:

29 Տես՝ մեր կազմած Մատենագիտությունը:

րանի հոբելյանը: Այնտեղ սովորել են տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, հիմնականում գավառներից: Հայազգի ուսանողները միշտ կարևոր մասն են կազմել այս հաստատության: Լավագույն ուսանողները մասնակցել են ամենամյա ավանդական տեղական ու միջազգային մրցույթներին, ուղարկվել եվրոպական հաստատություններում կատարելագործվելու՝ պետության ծախսերով:

Այս վարժարանի լավագույն ավարտողները, դասախոսները պաշտոնավարելու են ուղարկվել երկրի տարբեր վայրեր, լավագույնս կազմակերպելու համար շերամաբուծությունը, մանածագործական[30], մետաքսի ֆաբրիկաների գործունեությունը[31]: Բուրսայի Շերամաբուծականը եղել է այն օրինակելի վայրերից, որոնք մտնում էին կառավարական հյուրերի, դեսպանների այցելության ցանկերում[32]:

Շերամապահության ինստիտուտի առջև տնօրեն Գևորգ Թորգոմյանի հետ

Առաջին անգամ շերամաբուծական մրցում՝ 1890թ., որին մասնակցեցին 14 շերամապահներ: Երկրագործական, շերամաբուծական մրցումները երկրով մեկ մեծ օգտակարություն ունեին: Մրցանակները՝ դրամական, գործիքներ: Նման պարբերական մրցումներ տեղի էին ունենում Բուրսայում, Ադրիանուպոլսում, Զմյուռնիայում[33]: Երկրում թթաստանները գնալով տարածվում էին, ծնունդ տալով մեկը մյուսի հետևից բացվող հում կամ վայրի մետաքսի ֆաբրիկաներին[34], մետաքսագործության ու դրա հետ

30 1886թ. Իզմիրի հայոյին մանուֆակտուրայի տեր **Հովհաննես Ըսպարտալյանը** ստանում է 4-րդ աստիճանի *Osmaniye*: 1910թ. **Խուլիկ Չելի Հակոբյանը** Պոլսում հիմնեց փայտե մեքենա-գազգահ, որով սկսեց գործել եվրոպական բրդի կերպասների ճիշտ նմանը:

31 Ըստ հավաքական մամուլի 1903թ. շերամաբուծության մասնագետներ, Բուրսայի հայոյին դպրոցի դասախոսներ **Արամ Աճեմյանը, Միհրան Թերզյանը, Գրիգոր Անտոնյանը, Հակոբ Գասպարյանը, Հովհաննես Գերմիշյանը, Հակոբ Կանայանը, Արթին Փայանյանը, Գրիգոր Հակոբյանը, Գ.Թալփակյանը, Վարդան Մելքոնյանը, Եղիշե Շահպազյանը, Արշակ Տեր Մաղթեսիեկյանը, Հայկական գյուղատնտեսական-հողագործական դպրոցից Համբարձում Էմինյանը և Երվանդ Փափազյանը** նոր պաշտոններ են ստացել երկրի տարբեր վայրերում: 1910թ. **Հակոբ Ունյանը** Դիարբեքիրի գյուղատնտեսական փաշտությունում, **Հովհաննես** Էֆենդին Ադանայի, **Հակոբ Սիմոնյանը** Իզմիրի և **Գրիգոր Չարբաղյանը** Վանի գյուղատնտեսական դպրոցներում դասախոսելու են նշանակվել:

32 Օրինակ, 1894թ. Վարժարան է այցելում Պոլսում Գերմանիայի դեսպան իշխան Ռադոլինը:

33 1894թ. Պետական պալատի նախարարությունը Խարբերդում կազմակերպում է շերամաբուծական մրցույթ: Առաջին մրցանակը տրվում է **Խուլիկ Թերզյանին**՝ հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար: Խոժանի համար առաջին մրցանակը ստանում է **Վարդանի Թերզյանը** և բոժոժատների գծով առաջին մրցանակը տրվում է **Գևորգ Չարխչյանին**:

34 1853թ. Բուրսայում **Արթին (Հարություն) Էմիրյանը** շերամաբուծական ֆաբրիկա է հիմնում: 1880թ. Խարբերդում սկսեց գործել **Խոսրով Քյուրքճյանի** մետաքսի, շերամաբուծական ֆաբրիկան: 1883թ. **Գրիգոր Քյուրքճյանի** մետաքսագործարանը արտասահմանից բերված գործելու մեքենաների շնորհիվ ընդարձակում է իր արտադրությունը: 1884թ. Աղաբկեր-Մալիքելում **Գրիգոր Յաղբեկյանը** բացում է բամբակի ու մետաքսի բարձր որակի ֆաբրիկա, մասնակցում Լիոնի միջազգային ցուցահանդեսին և Առաջին մրցանակ ստանում: 1886թ. Պարտիզակում՝ **Հելվաճյան** շերամաբուծական ֆաբրիկան է սկսում գործել: 1892թ. Բուրսայում **Հակոբ Վերեսի** կողմից շերամաբուծական ֆաբրիկա է բացվում: 1898թ. Բուրսայում **Գրիգոր Ձևենի**՝ շերամաբուծական (հում մետաքսի) ֆաբրիկան է բացվում: 1902թ.

Բուրսայի շերամապահության դպրոցում աշխատող մուսուլման, հայ և հույն կանայք, աղջիկներ

Բուրսայի Շերամապահության ինստիտուտի 1897թ. շրջանավարտները Գ.Թորգոմյանի հետ

կապված արհեստներին ու արվեստներին, դրանց առևտրին:

Հայազգի շերամարույծ մասնագետների ազդեցությունը տարածվում է նաև հեռավոր այլ երկրներում, որ նրանք գաղթել էին, կամ մնացել ուսումնառությունից հետո[37]:

* * *

Կայսրության մետաքսի, մանածագործական ֆաբրիկաների տերերի թվում շահագրգիռ օտարերկրացիները (ավստրիացիներ, ֆրանսիացիներ) որոշակի թիվ էին կազմում: Այնուամենայնիվ եվրոպական շուկան հնդկական ու չինական մետաքս ներմուծելու պատճառով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ շատ ավելի զուսպ էր դարձել, նվազեցնելով նրանից մետաքսի ներմուծումը: Արտաքին առևտրի ասպարեզում նմանատիպ ապրանքները սկսել էին փոխանակել ըստ ազդեցության գոտիների: Սուլթանական կառավարությունը որոշեց այդ կորուստը ծածկելու համար լրացուցիչ հարկ վերցնել շերամարույծներից ու մետաքսաթելը մշակողներից: Տնտեսության այս հիմնական ճյուղի վերակենդանացման համար կարևոր բեկում էր, երբ շնորհիվ հայ մասնագետների, բնագավառի վերակազմավորում տեղի ունեցավ ողջ կայսրությունով մեկ: Այն փրկարար հանդիսացավ ազգային շահի այս կարևոր աղբյուրի պահպանման ու գյուղատնտեսական մշակույթի ավանդական դարձած այս ճյուղի հետագա զարգացման համար:

Այս ոլորտի միջազգային շրջանակներում հայտնի դեմքերից է եղել Նշան Գալֆայանը[36]:

Բուրսայի շերամարույծներից **Հովհաննես Գերմիշյանը և Միհրան Էլմասյանը** ստանում են *Sanayi Madalyası*: 1909թ. Բուրսայում **Ղուկաս Գերմիշյանը** մետաքսագործական ֆաբրիկա է բացում: 1906թ. Բուրսայում **Եղիշե Սիմկեչյանը** բացում է հում մետաքսի ֆաբրիկա:

35 Շերամն ու բոժոժին Ռեստանսան ձեռքից **Հովհաննես Աստվածատուրյանի**:

36 **Նշան Գալֆայան** (1865-1932) ակոստուրծ գյուղատնտես: Մասնագիտական կրթությունը ստացել է Փարիզում: 1883-ծթթ. ավարտել է Ֆրանսիայի հարավի Մոնպելիեի Երկրագործական բարձրագույն վարժարանը: Մեկ ու կես տարի ևս այնտեղ մնալով, նշանակվել է Օսմանյան կայսրության կողմից Մոնպելիեի ու Մարսելի երկրագործական ցուցահանդեսների պատվիրակ: 1887թ. վերադարձել է Պոլիս, նշանակվել Իզմիր մեկնող երկրագործական հանձնաժողովի անդամ: Նշանակվել է Սելանիկի, ապա Բուրսայի երկրագործական վարժարանների ու տեղի շերամաբուծարանների տնօրեն: Վերջին երկու պաշտոնները վարել է 10 տարի: Դասախոսել է Պոլսի երկրագործական դպրոցներում, հոդվածներով հանդես եկել եվրոպական և Տաճկաստանի շերամապահական հանդեսներում: Եղել է երկրագործական նախարարության գիտական ճյուղի փոխտնօրեն: 1902թ. որպես շերամաբուծության մասնագետ, ընտրվել է պատվավոր անդամ Ֆրանսիայի շերամաբուծական գիտական ընկերության, Տոկիոյի ճապոնական շերամաբուծական ամսագրերում թարգմանաբար հրատարակվել են նրա ֆրանսիական մամուլում եղած

Շերամապահության ինստիտուտը 1905թ.

Շերամապահության ինստիտուտի 1914թ. դիպլոմը ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներով, տրված Միհրան Բուլղուր Գալֆայանին

Հերեքեի մետաքսի գործարանի հայ բանվորուհի (Լուս. Արդույանի հոր.)

1913թ. Հայկական գյուղատնտեսական ՄԵԱԿ միությունը այս բնագավառը ճ աստայականացնելու, գիտական ներմուծումներ անելու, հողագործներին ավելի տնտեսելով գործելու համար հրատարակում է 17 հոդվածներից կազմված իր կանոնադրությունը[37]:

Հայերի մոտ ջուլհակագործությունը տարածված էր քաղաքներում, գավառներում: Այսպես օրինակ, Հովնան Վարժապետյանը, որ 19-րդ դարի վերջերին Մարաշի խտավորիչներից էր համարվում, Մարաշի ջուլհակների արտադրանքը արտահանում էր Կեսարիա, Փոքր Ասիայի քաղաքները, Սիրիա[38]:

Միայն Ադանայում 15 մանածագործական ֆաբրիկաներ հիմնադրվեցին՝ կտավի, բամբակի[39] (տարբեր պրոցեսների համար՝ մշակումից մինչև թելերի արտադրությունը), սառույցի արտադրության: Նորարարություններն ու գյուտերը ուղեկցում էին արտադրությունների

հոդվածները: 1904թ. Պոլսում Հասցի հրատարակվել է «*Բնականի գյուղական դպրոցական*»-ն «*Գյուղատնտեսական*»-ը մասնագիտական պատկերազարդ գյուղատնտեսական հայատառ թուրքերեն պարբերականները: 1907-8թթ. եղել է «*Արևելք*» պարբերականի գյուղատնտեսական բաժնի աշխատակիցը: Այս բնագավառում Կարինի Սանասարյան վարժարանի ներդրած տնօրեն գյուղատնտեսական դասընթացներին կազմակերպել է աշխատել: 1909թ. աշակերտների խնդրանքով պաշտոնի է կոչվել Պոլսի Հալքալիի երկրագործական վարժարանում որպես շերամապահության ու երկրագործության ուսուցիչ: 1910թ. նշանակվել է օսմանյան տնօրեն երկրագործական նախարարության գիտական ճյուղի: 1910թ. մայիսի 1-ից երկրագործական նախարարության պաշտոնյա Սոլեյման բեյի հետ լույս է ընծայել «*Չիֆթճի ղազեթեսի*» օսմաներենով մասնագիտական պարբերականը, որը նորություն էր թուրքերի համար: Տեղափոխվել է Հունաստան, եղել շերամապահության տարածման ընդհանուր քննիչ: Գիտական գործերի հեղինակ է: Կյանքի վերջին տարիներին եղել է Թեհրանի երկրագործական դպրոցի ուսուցիչ և Իրանի շահի կալվածքների գիտական ճյուղի պետը: Ընտրվել է Ֆրանսիական ակադեմիայի թղթակից անդամ:

37 1910թ. Ադաբազարում **Մարկոս Թերզյանը** հիմնում է «Արևելյան երկրագործական միություն»-ը: Նույն տարին Ադաբազարում հիմնվում է «Հայ գործակցական ընկերություն»-ը:

38 1899թ. **Գրիգոր Գալուստյանը** գրել «*Մարաշ կամ Գերմանիկ*»-(Ջուլհակների դեմքերը):

39 Այս արտադրությանն ուղեկցվում էր հարակից արտադրություններով՝ բամբակենիների (կապոկենի վրա դաշտը, նույնիսկ վրձնով կտորի վրայի նկարները գծելկալով), վերմակի ծածկոցների, ջուլհակագործների, կտավագործների, գորգագործների ու կարպետագործների: Նույնիսկ ամենաաղքատ ընտանիքում կինը գտնի գործելու դազգահ ունեին:

շրջան: Միևնույն Առավածատրյանը սանդղել էր մի մեքենա, որը տարագագործության մեջ արտադրությունը բազմապատկում էր: Բամբակամշակման հետ կապված ֆաբրիկաներ են գործել Մերսինում, Տարսոնում և այլուր:

Հերեքեի մետաքսի գործարանի մասնագիտացված խանութը Պոլսի կենտրոնում (Լուս. Արդույանի հոր.)

Օսմանյան կայսրության տիրակալության շրջանում արդեն որոշ գավառներ հայտնի են եղել բամբակագործությամբ ու դրա մշակմամբ: Բամբակագործության հետ սերտորեն կապված են եղել մի քանի արհեստներ՝ ջուլհակությունը, ներկարարությունը, ներկեր պատրաստելու, մոմագործության, փայտե դաջող կաղապարների պատրաստման, անկողին պատրաստողների, դերձակների, գոտիագործների, կոնաձև այլ (այալքանյկա) գլխարկներ ու դրանց կաղապարներ պատրաստողների մասնագիտությունները: 1455-85թթ. Թոքատում եղել են այս բոլոր արհեստանոցները, իսկ դրանցով զբաղվողների կեսը՝ 280 հայ արհեստավորներ են եղել, 223 ջուլհակներ: Չթի հայտնի առևտրական Կոնչեգյուլ Հովհաննեսի նախաձեռնությամբ հայ վաճառականները մի միություն են կազմել, որի ղեկավարը 1851թ. եղել է Հաճի Նշան Շիրինյանը: Նրանց պարտականություններից էր այս արտադրության զարգացումը երկրի հայաշատ նահանգներում:

Դեռևս 1790-ական թթ. Պոլսի Գումկունենոր թաղում մի հայ հնարեց «նազմա» կոչված գլխաշորը: Հայկական տաղանդի, վարպետության արտահայտություններից էր Թոքատում նուրբ մուսլինի(շղարշի) վրա (հետագայում նաև այլուր, բամբակե նուրբ այլ տեսակի կտորների վրա) դաջելու արվեստը, որը և ծնեց մինչ օրս այդպես հայտնի կանացի գլխաշորը՝ յազման: Եազման ծառայում էր աղքատիկ կանանց համար իբրև գլխաշոր: Ամենապարզից մինչև ամենաշքեղ, ոսկեթել, արծաթաթել, ծոպերով ու մարգարտաշար, հուլունքազարդ յազման բեռ բարակ, սակայն դիմացկուն կտորից էր, տարբեր գույների, իսկ դաջված զարդանախշերի ներկերը դիմակայուն էին արևի, լվացքի դեպքում: Այս գյուտը տարածվեց հայերի շրջանում, նրանց դարձնելով դրա արտադրողներից, հասցնելով այն արվեստի աստիճանի: Որքան էլ որ թուրք ուսումնասիրողները պնդում են, որ մահմեդական կանանց համար օգտագործվող յազմաները պատրաստվել են միայն մահմեդականների կողմից՝ բացարձակապես չի համապատասխանում իրականությանը: Զմյուռնահայ Հակոբ Անիրա Սարգսյանը 19-րդ դ. սկզբին Վիեննայում հնարել է «Ֆրենկ նազմասի»-ն (ծաղկավոր նուրբ կտոր):

Այս հավաքական արվեստի արտահայտություններից կարելի է նկատել մինչև օրս աշխարհի, մասնավորապես Արևմտահայաստանում, Պոլսում եկեղեցական հագուստների, շուրջառների, ծածկոցների, վարագույրների, ծիսական շքեղ ոսկեկար ու արծաթեկար, թանկարժեք քարերով կարված պսակառական ու հարուստ խավի հագուստների ասեղներ

բաղկացուցիչ մասերի պատրաստումը, եկեղեցական արարողությունների համար անհրաժեշտ այլ գործվածքների, կարված ու ասեղնագործված բաշկիմակների գոյությունը ոչ միայն բանգարաններում, այլև առօրյա եկեղեցական կյանքում:

1826թ. Վիեննա ուսանած ռնն հայ, Առաքել անունով հիմնել է Էյուպի (Պոլիս) մանածագործարանը[40]: Շերամաբուծությունից՝ հում մետաքսի և պարզ մանածագործական ֆաբրիկաներ: Դրանք ներկայացրել են մանածագործական, մետաքսագործական ֆաբրիկաներ, որոնք հավակնել են նմանակելու, կրկնելու եվրոպական կտորեղենների բարձր որակը:

1804 թվականից զուգահեռաբար սկսվում է տարածվել չուխայի ու թղթի արդյունաբերությունը: Սվազում, Դարենդեի Շամլյան անունով մի հայ չուխայի առաջին **ֆաբրիկան** է բացում: Հարստանում է, փոխադրվում Պոլիս, զբաղվում վաճառականությամբ:

Արևելյան գորգերի (բրդի և մետաքսի) ֆաբրիկաները, որ ավանդական զբաղմունք էր, զարգանում են անգամ հեռավոր գյուղերում փոքրիկ արհեստանոցների բազմացմամբ, հատուկ դպրոցների, արհեստագործական վարժարաններում դրանց ուսուցման կազմակերպմամբ ու աշակերտուհիներին գործի տրամադրմամբ: Յազմայի, նուրբ բաոխտոի մանուֆակտուրա, չմշակված հում մետաքսի, Բուրսայի գործարաններում գործված սրբիչների, սեղանի ծածկոցների, անձեռոցների, շղարշների, շղարշի ու բավշի, մետաքսի վրա ասեղնել ու արծաթել ասեղնագործությունների, կարի արհեստանոցների, մանածագործական ֆաբրիկաների, գլխարկների, կոշիկների ու դրանց կաղապարների պատրաստման ֆաբրիկաները տարածվում էին կայսրության ողջ տարածքով: Դրանց մի մասը բացվում և անօրինվում էր տեղում, ապա նաև գավառներում օտար հյուպատոսությունների կողմից մեծ քանակով արտասահման էր ուղարկվում վաճառքի, վերամշակման համար: Բիզնեսմեն հյուպատոսները եվրոպական հարստություն էին դիզում՝ Օսմանյան կայսրությունում նույն գործի աշխատուժի վրա նախատեսված գումարի բաղոդն անգամ չօգտագործելով: Դրան ավելացրած այն հանգամանքը, որ հումքն այդ գավառներից արտասահման էր ուղարկվում ու այնտեղից էլ ուղիղ եւ վերադառնում վաճառքի պատրաստի ապրանքների տեսքով՝ խոտափելով նմանազգույն մաքսային տուրքերից:

Գյուղատնտեսության բնագավառում եվրոպականացման գործընթացն ընթանում էր երկրում մասնագետների կողմից կատարվող բազմաթիվ նորարարությունների, հայտնագործությունների ներկայացմամբ, որոնցից մի քանիսը պատենտավորվում էին երկրում, նաև՝ արտասահմանում[41]: Որոշ նահանգների գյուղատնտեսական արտադրությունն այնքան կանոնավորված էր, որ այն հիմնականում արտահանվում էր, ինչպես Իզմիրի նահանգում: Իզմիրում

40 1843թ. **Պատրոյան Գաբրիելը և Մաղաք Գավաֆ** բացում են հում մետաքսի ֆաբրիկա Բուրսայում: 1898թ. Բուրսայում **Գրիգոր Զեվճյանի** չերամաբուծական (հում մետաքսի) ֆաբրիկա է բացում: 1902թ. Բուրսայի չերամաբուծներից **Հովհաննես Դերվիշյանը և Միհրան Էլմասյանը** ստանում են *Sanayi Madalyası* 1906թ. Բուրսայում **Աղենիկ Միսիրլյանը** բացում է հում մետաքսի ֆաբրիկա: 1909թ. Բուրսայում **Ղուկաս Դերվիշյանը** հիմնադրում է մետաքսագործական ֆաբրիկա: 1910թ. Մետաքսի մանածագործարան է բացում Բուրսայում Միհրան Քոյումճյանը: 1913թ. Բուրսայում **Տիգրան Մարությանը**, ապա **Միհրան Քոյումճյանը** բացում են մետաքսագործական ֆաբրիկաներ:

41 **Միհրան Ծատուրյանը**, գյուղատնտես երկրագործ, 1909թ. Իզմիրում իր անունը կրող փոքրիկ կալի մեքենա էր հնարել, ստանալով 15 տարվա պետական մենաշնորհ: Այս նոր գործիքի պատրաստմամբ ու վաճառքով զբաղվում էր Իզմիրում **Հակոբ Տեր Հակոբյանի** առևտրական տունը:
Գրիգոր Աղաթոնի [illegible] կողմից, երբ նա Փոստ-հեռագրական գործի նախարար էր, առաջին անգամ կայսրությունում է ներմուծվել կարտոֆիլի սերմնացան մեքենան ու դրա շնորհիվ սկսվել է կարտոֆիլի մասսայական արտադրությունը:

1909թ. ջարդերի նախօրեին արտասահմանից բերված շուրջ 500 տրակտորներն ու մշակող տեխնիկան գյուղատնտեսության զարգացման գրավականներից էր հայերի համար:

Գյուղատնտեսության զարգացմանը միտված բարենորոգումներն ու ներդրումները խթան էին հանդիսանում արտադրության տարբեր տեսակների կազմակերպման համար: Այն է՝ հացի, ալյուրի ու հացաբուլկեղենային արտադրանքների գործարաններ, չոր մրգերի, «Բիլեջիկ ռաքը» օղու ֆաբրիկաներ, բարձ լոլիկի մածուկի ֆաբրիկաներ, ծաղարաններ, անգամ սուրճ աղալու, շաքարի եղեգնի ու նրանից շաքար պատրաստելու գործարաններ: «Քարթալ», «Էրմիս» պահածոյի գործարաններ՝ կերակուրներ, ձիթապտղի յուղով եփված բանջարեղենի ճաշերի, «յալանջը» դոլմայի պահածոներ, կոմպոտներ, անուշներ, մարմելադներ, մուրաբաներ: Ընդունվում էին պատվերներ տարբեր նահանգներից, անգամ՝ արտասահմանից: Հայկական «Նեկտար» անունով գինիների, գարեջրի, բնլպաների գործարանները, պանրի, յոխուդի ու հալվայի, սպիրտի գործարաններն իրենց տեսակի մեջ առաջիններն էին ու լավագույն որակ էին ապահովում: Կարի «օրինակելի» ֆաբրիկան առաջարկում էր հիմնականում հիվանդների ու մանուկների համար պատվերով կար և այլն: Գյուղատնտեսության, անասնապահության ոլորտների արտահայտություն հանդիսացող վերոհիշյալ ֆաբրիկաները, մանուֆակտուրաները Օսմանյան կայսրությունում նոր ձևավորվող բուրժուական հարաբերությունների առաջնեկներն էին: Այս շրջանն աղեցուն է եղել բազմաթիվ նորարարություններով:

Պոզանճյանները, որ Երզնկայից Պոլիս էին գաղթել մի քանի դար առաջ, հայտնի են դարձել նրանով, որ պատրաստել են մահմեդականների սիրելի ըմպելին՝ **«պոզա»ն (կորեկոջին):** Խմիչք պատրաստող Հակոբ Սուքիասյանը ստանում է ***Sanayi Madalyası***.

Կազմակերպված անանուն ընկերությունների մի կարևոր մասը զբաղված էր կենցաղում ամենաառաջին կարևորության ապրանքների ու մթերքների պատրաստմամբ ու շահագործմամբ: Այսպիսի օրինակներից կարելի է հիշել սառույց և գովազ ջուր պատրաստելու մենաշնորհ ունեցող օսմանյան անանուն հայկական ընկերությունը, որն այն մատակարարելու էր Պոլսին և Պերայի սանջակին: Առևտրի ու գյուղատնտեսության նախարարության պաշտոնական թույլտվությամբ սկսում է աշխատել շարժիչներով (մոտոր) աշխատող ճշգրիտ իրերի ֆաբրիկան: 1866թ. Կարապետ Դավուդյանը Ստամբուլում և Իզմիրում մեկական շաքարի եղեգնի ու նրանից շաքար պատրաստելու գործարան է հիմնում: Գների ու վաճառքի համար 20 տարվա իրավունք է ձեռք բերվում:

Ամենամուրբ օծանելիքների, ծաղկաջրերի ու օճառի արտադրություն, շերամաբուծական և դրա որակյալ սերմնացուների ֆաբրիկա, լուցկու, մոմի, ձկնորսական ուռկանների ֆաբրիկա, թիթեղյա տարբեր չափերի ու արտադրության մեջ կիրառվող տուփերի ու տակառների, ամանեղենի ֆաբրիկա: Երկրագործական նյութերի, մեղվաբուծության, կարագ պատրաստելու և այլ գործիքների արտադրություն, վաճառք:

Սուլթանական կառավարությունը մի կողմից շահագրգռված էր, որպեսզի երկրում զարգանա գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը: Մյուս կողմից՝ ջանալով միրաշաենել եվրոպական երկրներին, ամեն կերպ ջանում էր ցույց տալ իրեն որպես զարգացող երկիր, որը խրախուսում է եվրոպական փորձի, նորարարությունների ներդրումն իր երկրում: Սուլթանական կառավարությունն ուներ գյուղատնտեսության բնագավառի խորհրդականներ,

որոնք իրական աշխատանք էին տանում այս ասպարեզում և նրանց ուսումնասիրությունները ու խորհուրդները հաշվի էին առնվում, խրախուսվում[42]:

Գյուղատնտեսության զարգացման գրավականներից էր Գյուղատնտեսության նախարարության, նրա տարբեր վարչությունների, Պոլսում և այլ կենտրոններում առևտրի, գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության սենյակի գործունեությունը, այս օղակներում մասնագետ կադրերի գոյությունն ու վերահսկումը: Իսկ որ բոլոր այս հանգրվաններում հայազգի բացառիկ մասնագետներ են գործել՝ անհերքելի է: Անհերքելի պիտի համարել նրանց ներդրումը Օսմանյան կայսրության այս ասպարեզների ձևավորման, գիտական կազմակերպման մեջ ու առաջընթացում[43]: Պատահական չէ, որ նրանց մի մասը պետական բարձրագույն պարգևների է արժանացել:

Տնտեսության տարբեր բնագավառներ ներկայացնող այն արդյունաբերողները, որոնք նորագույն տեխնիկա էին մտցնում երկիր, իրենց գործը միջազգային մակարդակով կազմակերպելու համար՝ ազատվում էին մաքսատան մուծումներից, որոշակի հարկերից[44]: 1921թ. մարտին Բանկալթըյում ավտոմոբիլի և տրակտորի վարորդների ուսուցման հայկական դպրոց է բացվում:

Վարդի յուղի, մատուռակի արմատների, տորոնի, խնցեղենի ու հախճապակե սպիտակեղենի արտադրությունը դարասկզբին երկրի տնտեսական դիմագծի մի պատկառելի մասն էր կազմում: Տեքստիլ, կաշվի, մետաղամշակման, փայտամշակման, սննդի, քիմիական արտադրություններում զբաղված էին հարյուր հազարի մոտ մասնագետներ: Բազմաթիվ արդյունաբերողներ, վաճառականներ ժամանակ առ ժամանակ խրախուսվում էին սուլթանական շքանշաններով, մանավանդ երբ նրանք միջազգային ցուցահանդեսներում արդեն ուշադրության էին գրավել, դիպլոմներ ու տիտղոսներ ստացել[45]: Հաճախ գործել է ապագա ապրանքի կամ բերքի դիմաց վարկեր տալու հնարավորությունը: Սովորաբար այն լիովին արդարացրել է իրեն: Արտասահմանցի գործարարները, որոնք ֆաբրիկաներ էին բացում Օսմանյան կայսրության տարբեր նահանգներում, զուգահեռ ներդրված գումարներին, բերում էին նաև մեքենաներ, հաստոցներ: Արտահանվող ապրանքները փոխադարձաբար պայմանավորում էին տարբեր տեսակի արտադրական ճյուղերի գործունեությունն արտասահմանյան երկրներում:

Մեծ քաղաքներում հայկական ազդեցությունը իշխել է երկար տարիներ: Երբեմն մի գոր-

42 1902թ. Արքայական գանձարանի գյուղատնտեսական խորհրդատու **Գևորգ Թոփալյանին** 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** և ***Imtiyaz*** է շնորհվում:

43 Գյուղատնտեսության նախարարության վիճակագրական բաժնի տնօրեն Արտաշես Սյուրմելյանին շնորհվում է ***Ulây-ı sânî*** (1894): Գյուղատնտեսության խորհրդի նախագահ **Արամ Երամ** էֆենդիին շնորհվում է առաջին աստիճանի ***Mecidiye*** (1900թ): Գյուղատնտեսության նախարարության հաշվապահական բաժնի առաջին քարտուղար **Միհրան Գարագաշյանն** արժանանում է 2 աստիճանի ***Ulây-ı sânî*** (1901), իսկ քարտուղար **Հրանտ Էֆենդին** ստանում է ***Ulây-ı Sâlis***: Պոլսի Առևտրի, գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության սենյակի առաջին քարտուղար **Զարեհ Յուսուֆյանն** ստանում է ***Ulây-ı sânî*** (1905):

44 1894թ. **Սամիկ Հարինգը** Բույուքդերեյում ալրաղացի ֆաբրիկա է հիմնում, արտասահմանից հաստոցներ բերում, որի համար ազատվում է մաքսատան մուծումներից:

45 1885թ. Բոլսույից վաճառական **Սարգիս աղա Հովհաննեսյանը** և անտառների վարչության հաշվիչ **Խոսրովյան էֆենդին** ստանում են 2-րդ աստիճանի ***Sanayi Madalyası***: 1894թ. խմիչք պատրաստող **Հակոբ Սուքիասյանը** ***Sanayi Madalyası***, իսկ 1886թ. Իզմիրի հայտնի մանուֆակտուրայի տեր **Հովհաննես Բաղդասարյանը** ստանում է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** շքանշան:

ծարար ընտանիք կողմնորոշել է մի ողջ շրջանի հիմնական զբաղումներից մեկը: Իզմիրում, 1881թ. Վահան անունով մեկը չոր ստաֆիլների խանութ է բացել, ապա՝ սկսել է տարբեր երկրներ չորացրած միրգ վաճառել: Միայն այս քաղաքում, նրա շնորհիվ ու նրա օրինակով սկսել են գործել 20-ից ավելի մրգերի չորացման ֆաբրիկաներ: Իզմիրի տնտեսական կյանքի վերելքի մեջ մեծ դեր են խաղացել հայ վաճառականները: Հայտնի ընտանիքներից են եղել Էսայան, Պալեոզյան, Քասաբօղլու եղբայրները, Արապյանները, Արասերը: Իզմիրի Առևտրական սենյակի երկար տարիների անդամները հայ վաճառականներն են եղել:

1909թ. Քյոթահիայում Չուրուքղիշյան եղբայրները թանձր մրգահյութի պատրաստման և արտահանման ֆիրմա են հիմնում: Այգեգործական շրջաններում՝ թզի, խաղողի, ձիթապտղի, ինչպես նաև բամբակի, կաղինների, կակաչի հավաքման ժամանակաշրջանում, որպես կանոն, հազարավոր սեզոնային աշխատողներ էին զբաղված լինում:

Կեսարահայ Մ.Մերայյանի հայտնաբերած մեթոդի շնորհիվ պտուղների ու բանջարեղենների պահածոյացման ժամանակ, պահածոների համն ու հոտը պահպանվում էր անփոփոխ: Այս գյուտի մենաշնորհը Մ.Մերայյանն իրագործեց Անգլիա գնալուց հետո: Սակայն Պոլսում ևս մեկը մյուսի ետևից սկսեցին բացվել պահածոների ֆաբրիկաներ, որոնք մեծ անուն հանեցին իրենց ասպարեզում, սկիզբ դնելով բանջարեղենների, ձիթապտղի յուղով պատրաստված տարբեր ճաշատեսակների, մրգերի ու բանջարավենիքների պահածոյացման արդյունաբերությանը: Այս մասին հայատառ թուրքերենով պահպանվել են և՛ ձեռագրեր, և՛ տպագիր շրջանում բազմաթիվ ձեռնարկ-ուղեցույցներ, խորհուրդներ պարունակող խոհարարական գրքույկներ: Սա ապացույց է այն բանի, որ հայկական շրջանակները, թե՛ քաղաքում և թե՛ գավառներում զբաղվել են այս գործով, ունեցել դրա տարիների ավանդույթները, իսկ ավելի ուշ՝ 18-19-րդ դարերից այն դարձրել են որպես ապրուստի միջոց, արդյունաբերական տեսք հաղորդել դրան, մաս կազմելով երկրի արտադրողական, վաճառականական ասպարեզի:

Ծխախոտագործություն

Երկրի տնտեսության մեջ բացառիկ դեր էր խաղում ծխախոտը[46], որը արտահանման հիմնական ապրանքներից էր դարձել:

Ծխախոտագործությունը եղել է Օսմանյան կայսրության տնտեսության կարևոր ճյուղերից: Այն հիմնականում կենտրոնացած է եղել Անատոլիայում (Իզմիրի, Տրապիզոնի, Դյուզջեի, Ակիսարի, Գյումուշ Հաջիքոյի շրջանները), Բալկաններում, Եգիպտոսում[47]: Ամեն տարի Սամսունի ծխախոտի դաշտերում հազարավոր սեզոնային աշխատողներ էին վարձվում:

46 Ծխախոտը Իտալիայից Օսմանյան կայսրություն է բերվել վենետիկյան ու ճենովական, նաև՝ հայ վաճառականների միջոցով: Առաջին ցանքերը եղել են 1601թ.: Սուլթանները երկար ժամանակ արգելել են կայսրությունում ծխախոտի գործածությունը և սուրճի նման, այն օգտագործողները նույնիսկ մահապատժի են ենթարկվել մինչև 1652թ.: Հոլանդացիներին հաջողվել է կայսրության ծխախոտ ներմուծման թույլտվություն ստանալ և ծխելն էլ՝ թույլատրվել է: 1862թ. ծխախոտի վաճառահանումը Օսմանյան կայսրության մեջ պետական մենաշնորհ է հայտարարվել: 1873թ. մենաշնորհային տուրքից մի խումբ մեծապետությունների, իսկ 1884թ.՝ այն հանձնվեց ֆրանսիացիներին, հանձինս «Ռեժի դը տաբակ Օտոման»-ի: Հետագայում, միայն 1925թ. պետությունը վերադարձավ այս ճյուղի մենաշնորհը:

47 1890թ. Կահիրեում **Մատոսյան** եղբայրները հիմնում են թութունի և ծխախոտի անանուն ընկերություն: 1890թ. Իսքենդերիայում **Գևորգ Իփեկյանը** թուրքական ծխախոտի արտադրական տուն է հիմնում: 1899թ. հիմնադրվում է թուրքական Ծխախոտի և եգիպտական սիգարետի անանուն ընկ՝ **Հովհաննես և Կարապետ Մելքոնյան**, որը մեծագույն գործատուն էր Եգիպտոսում: 1899թ. **Մելքոնյան** եղբայրները անանուն ընկերության մեջ միավորում են Իսքենդերիայի ծխախոտի ֆաբրիկաները:

Ծխախոտի վարչության տնօրեն
Սեդրակ Քարաջյան

Այս բերքի 80 տոկոսը արտահանվել է: Մինչև վերջին տասնամյակները թուրքական ծխախոտը բարձր հարգ է ունեցել միջազգային ծխախոտագործության ասպարեզում[48]: 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին ծխախոտի հայ արդյունաբերողները մասնաճյուղեր ունեին Բալկաններում[49], հատկապես հունա-մակեդոնիական Կավալա շրջանում, Եգիպտոսում, աֆրիկյան երկրներում: Ծխախոտագործության մեջ զբաղված են եղել կայսրության մոտ 200 հազար գյուղացիական ընտանիքներ: Մեծ տոկոս է կազմել հայ ազգաբնակչությունը[50]: Կայսերական ծխախոտային «Ռեժի» ընկերության պատասխանատու շատ պաշտոնյաներ հայ մասնագետներ էին, որ վերահսկում էին ողջ կայսրության ծխախոտի արդյունաբերությունը: Նրանց գործունեությունը ես արժանացել է սուլթանական պալատի, կառավարության բարեհաճ ուշադրությանը [51]:

1905թ. Պողոս Նուբար փաշան ներկայացնում է Եգիպտոսը Հռոմի հողագործական կոնգրեսում: Եգիպտոսի հայ գաղթականները, Պոլսից կամ՝ գավառներից, զբաղվում էին արհեստներով, ունեին փոքրիկ խանութներ ու ճաշարաններ, ոսկերիչներ էին, երկաթագործ-դարբիններ, կոշկակարներ, լուսանկարիչներ, տպագրական գործի մասնագետներ, սափրիչներ: Բավականին հայկական սրճարաններ ու ծաղարաններ կային: Երվանդ Օտյանն իր հուշերում գրում է,[52]որ հայերի մեջ նույնիսկ հաշիշի առևտրով զբաղվողներ կային, որոնք չնայած ծանր պատիժներին, տուգանքներին, այնուամենայնիվ այդ անպատվաբեր ապարեզի գերին էին դարձել: Եգիպտական ծխախոտի գնորդների մեջ կային հզոր արտասահմանյան ընկերություններ, ինչպես «Ամերիկյան Տոբակո Կ», «Հայրի տոբակո Կ», նաև՝ անգլիական, բելգիական, ֆրանսիական, գերմանական ընկերություններ: Ծխախոտագործությունը զուգահեռ հաջողություն են ունեցել ծխախոտի նրբագույն թղթերի արտադրությունը[53]: Կային հայ փաստաբաններ, բժիշկներ: Կահիրեում կային նաև միջին ատիճանի հայկական պանդոկներ, բար-ակումբներ, անգլիացի սպաների նախընտրած սրճարաններ: Եգիպտոսում որոշ արհեստներ սկիզբ են դրել հայերը: Այն է՝ պղնձի ու դեղին պղնձի ձուլում՝

48 Ամերիկյան ծախախոտագործները 20-րդ դարի կեսերին սասանեցին թուրքական տնտեսության այս ճյուղի հաջողությունները, իրենց ապրանքը շուկայում ավելի չախավետ դարձնելու համար:
49 1901թ. Թուրքիա-Բուլղարիա ծխախոտի միացյալ ընկ. նախագահ **Միհրան Կայսերլյանին** շնորհվում է 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***:
50 Իզմիրի, Տրապիզոնի շրջաններից Ռուսաստանի սևծովյան շրջաններ, Կովկաս գաղթած հայ բնակիչներն իրենց հետ այստեղ բերեցին ծխախոտագործության ավանդույթները, այս շրջանները դարձնելով դրա կարևոր կենտրոնները:
51 1894թ. **Սարգիս Համամճյանը** Ծխախոտի կայսերական վարչության կողմից նշանակվում է «Թութք Ռեժիի» ներկայացուցիչ: 1905թ. Իզմիրի հայտնի վաճառական **Սերոբ Պալտաջյանին** և Բալկանյան ծխախոտի ընկերության սրտի ներկայացուցիչ **Արշակ Ռենճյանին** շնորհվում է արծաթե ***Liyakat Madalyasi***: 1899թ. Աֆրիկա-Տրիպոլի Ռեժիի տնօրենն էր **Հերինյան** էֆենդին:
52 Երվանդ Օտյան, *Երկերի ժողովածու*, հ.4, հուշագրություններ, էջ 476-485, Երևան, 1962.
53 Մենք հանդիպել ենք մի քանի այդպիսի ծանուցների, որոնց վրա (նաև փոքրիկ տուփերի) հայերեն տառերով գրված են եղել հայ արտադրողների անունները: 1906թ.Պոլսահայ միություն ի նպաստ ճամճակալ դպրոցների, սկսում է արտադրել ծխախոտի որակյալ թուղթ, վրան գրված՝ «Ի նպաստ...»:

զանազան առարկաներ շինելու համար, ինչպես ծորակ, բանալի, օղակներ, կառքի համար անհրաժեշտ առարկաներ, գործիքների մասեր, աշտանակներ, մատուցարաններ, ֆեսի կաղապարներ: Հայկական ձուլարաններ կային եգիպտական մի քանի քաղաքներում:

Մուհամմեդ Ալի խտիվի ժամանակը հայտնի է Եգիպտոսին իրենց ծառայությունը բերած երևելի մի շարք հայերով, որոնք բազմաթիվ կարևոր, նաև՝ նախարարական պաշտոններ վարելին, երկրի համար հանգուցային վարչություններ ղեկավարեցին[54]: Այդ երևելիներից էր Պողոս Յուսուֆյանը՝ տաղանդավոր դիվանագետ, 1824-1844թթ. արտաքին գործերի ու առևտրի նախարար: Նրանից հետո այս երկու պաշտոնները կրկին հայերն են վարել: Արթին Չրաքյանը, ապա՝ Առաքել Նուբարը (Նուբար փաշայի մեծ եղբայրը) եղել են առևտրի նախարարներ: 1888թ. Տիգրան փաշա Դ՝ Աբրոն (1846-1904) ևս եղել է Եգիպտոսի արտգործնախարար:

Եգիպտական փոխարքաներն իրենց շրջապատել են Պոլսից նշանակված կամ գաղթած հայերով, որոնց չափազանց վստահել ու գնահատել են:

Եգիպտոսում հայտնի էին ծխախոտի հայկական մի քանի տներ՝ Մաթոսյան, Մելքոնյան, Սանոսյան, Փեմպեճյան: Մաթոսյանները երկու հսկա գործարաններ ունեին(Կահիրեն և Թանթա), հազարից ավելի գործավորներ: Հայտնի է, որ նրանք օրական 1000 ոսկի մաքս էին վճարում, ինչ որ ապացույց է մեծ քանակով ծխախոտի ներմուծմանը: Նույնիսկ ամենավերջին ֆելլահը (հողագործը) նախընտրում էր «Մաթոսյան» պիտակով ծխախոտը: Մաթոսյան տունը հարյուրավոր հայ ընտանիքներ է պահել, քանզի ջանում էր, որ իր պաշտոնյաները հայեր լինեին:

1882թ. Եգիպտոսի Զագազիգ քաղաքում Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյան եղբայրները հիմնադրել են ծխախոտի ֆաբրիկա: Նույն տարին Հովհաննես Մաթոսյանը Ալեքսանդրիայում ծխախոտի անանուն ընկերություն է հիմնադրել: 1900թ. Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյան եղբայրները ծխախոտի երրորդ ֆաբրիկան են հիմնում: Այս ֆաբրիկաներն իրենց հումքով, արտադրանքով ներկայացնում էին Օսմանյան կայսրությունը միջազգային ցուցահանդեսներում[55]:

Ծխախոտագործությանն իր զարգացմանը զուգահեռ զարգացրել է դրա հետ կապված արդյունաբերական, սղանավորական ընկերություններ, հարակից արտադրություններ, որոնք ուղեկցվել են անգամ մի շարք գյուտերով ու դրանց արտոնագրերի հաստատմամբ: Բարունակ Փոլադյանը, որ ծխախոտի արդյունաբերության մեջ տուփերի պատրաստման մեքենայի գյուտարարն էր, պատենտ էր ձեռք բերել (1882): Աշխատում էր թիթեղյա ու ամեն տեսակ տուփերի ու ամանների մեծ գործարանը: Նրանք նաև հրդեհի ապահովագրական լոնդոնյան ընկերության ներկայացուցիչներն էին:

1883թ. Պոլսում Ն.Սաֆարօղլյան և Աբրահամ Մայորքաս հիմնել են ծխախոտի թղթի 2 ֆաբրիկա: Ծխախոտագործության մեջ հիմնական շարժիչ ուժը, վարչական առումներով

54 18-րդ դ. վերջերը որպես մամլուկների պետ հայտնի է դառնում ոմն կովկասահայ, մահմեդականացված **Մուրադ** բեյ: Անհատի փորձում է լինում, մինչև Եգիպտոսի կուսակալի կողքին: Նրա նպատակն է եղել տիրել եգիպտական գահին: Նրան օժանդակում էր Ժոզեֆ Ամորի Յուսուֆը (Լուսինյան), որի Սարենի դուստրը Մուրադ բեյին էր կնության տրվել: Նապոլեոնյան արշավանքները Եգիպտոսում վերջ դրին նրա հավակնություններին:
55 1895թ. Եգիպտոսում բամբակի բանկային հիմնադիր **Նուբար փաշան** Կահիրեում բացել է բամբակի առաջին ցուցահանդեսը: 1910թ. «**Չալիկյան և ընկ.**» հայկական ծխախոտի ընկերությունը Բրյուսելի միջազգային ցուցահանդեսում մեծ մրցանակ է առանում:

կս, եղել են հայերը: Օսմանյան կայսրության ծխախոտի (Ռեժի) անանուն ընկերության հսկողությունը վստահվել է Նորի բեյին և Ընդհանուր հարկային վարչության տնօրեն Սարգիս Համաճյանին: Այս գլխավոր հսկիչ է նշանակվել Անտոն փաշա Թնկըրզադեն: 1894թ. Սարգիս Համաճյանը՝ Ծխախոտի կայսերական վարչության կողմից նշանակվել է «Թուրք Ռեժիի» ներկայացուցիչ: Բուխարեստում հիմնադրված Ծխախոտի ազգային ընկերության Պոլսի մասնաճյուղի տնօրեն է նշանակվել Օ.Մինասյանը (1882):

Եգիպտոսի հայ համայնքն աչքի էր ընկնում իր ճկունի որակով, համախմբվածությամբ, երկրում ճկունի դիրք ու հարգանք վայելում թե՛ քաղաքական, պետական ծառայության ասպարեզում և թե՛ տնտեսության կազմակերպման առումով:

Երկրի տնտեսության զարգացմանն աջակցում էր իրար հաջորդող հայկական տնտեսական, ֆինանսական, հասարակական տարբեր միությունների, կազմակերպությունների ստեղծումն ու նրանց բուռն գործունեությունը[56]:

Պողոս Նուպար Փաշան եգիպտական կառավարության կողմից սկսում է իրականացնել Սուդանում ջուր անցկացնելու նախագիծը: Այն ծխախոտագործության նոր հեռանկարներ էր բացելու: Այս գործի հայկական արտահայտություններից պետք համարել Սուդանում հայկական գաղութի ձևավորումը:

Միջազգային ցուցահանդեսներում հայ ծխախոտագործները շարունակաբար հաջողություններ են գրանցել: Մի շարք ցուցահանդեսներում հենց հայ մասնագետներն են դառնում Օսմանյան կայսրության պատվիրակության ղեկավարները, ներկայացնում երկրի ծխախոտագործությունը: 1899թ. Լորդֆեր Պալեռզյանը Ֆիլադելֆիայի (ԱՄՆ) Գյուղատնտեսական միջազգային կոնգրեսում եղել է Օսմանյան կայսրության պատվիրակը: Այս ցուցահանդեսներում աչքի ընկած մասնագետները համարյա թե մեխանիկաբար արժանանում են նաև Օսմանյան կառավարության շքանշաններին, մրցանակներին ու այլ շնորհների, որով կառավարությունը խրախուսում էր տվյալ բնագավառի հաջողությունները, նրանց ղեկավար-մասնագետներին: 1905թ. Իզմիրցի հայտնի վաճառական Սերգո Պալեռզյանին և Բուլկանյան ծխախոտի ընկերության Պոլսի ներկայացուցիչ Արշակ Ուննյանին կառավարության կողմից արժանի ***Liyakat Madalyası*** է շնորհվել:

1886թ. Կարապետ Մարոսյանը Կահիրեի Մոհամեդ Ալի հրապարակում բացում է ծխախոտի ֆաբրիկա ու վաճառատուն-ընկերություններ:

1902թ. Եգիպտոսի Ասյուտ քաղաքում Մարոսյան և Սարգսյան առևտրական տների կողմից ծխախոտի ֆաբրիկա է հիմնադրվում, որի հայ աշխատողների 20 երեխաների համար բարեգործական դպրոց է հիմնվում: Այսպիսով, ծխախոտի ու բամբակի արտադրության կենտրոնների շուրջ կազմավորվել ու զարգացել են հայկական համայնքները:

1914թ. Կահիրեում՝ Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյան եղբայրները ծխախոտի նոր ֆաբրիկա են հիմնում և Սուդանի իրենց 80 մասնաճյուղերում օրական 19 միլիոն ծխախոտ են արտադրում: Հայկական ծխախոտագործության այս զարգացումը մեծապես տուժում է Եգիպտոսում անգլիական վերահսկողության առաջին իսկ շրջանից: Շատ գործարաններ աստիճանաբար անգլիական հսկողության տակ են ընկնում, ապա նաև՝ նրանց սեփականությունն են դառնում:

56 1900թ. **Երվանդ Աղաթոն** հիմնում է Եգիպտոսի Գյուղատնտեսական միությունը:

Անասնաբուծություն

Հողագործությունից հետո տնտեսության կարևոր ճյուղ պետք է համարել անասնաբուծությունը: Հայերեն, հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում, ինչպես նաև տպագիր շրջանում առկա անասնաբուծության, կենդանաբանության, անասնաբուժության մասին երկերը վկայում են այս բնագավառում հայերի ունեցած ավանդի, հետաքրքրության, դրանով զբաղվելու մասին: Մասնավորապես 19-րդ դարը եղել է այս բնագավառի գիտական կազմակերպման շրջան, շնորհիվ բազմաթիվ հայ մասնագետների, գիտնականների: Նրանք երկրագործական ուղղվածության մաս են դարձրել երկրում անասնաբուծությունը, հիմնել անասնաբուժական ու անասնաբուծական վարժարաններ, բուծել համբավավոր «թիֆթիկ» բուրդ տվող անգորական այծերի տեսակը[57], զբաղվել արաբական ձիերի բուծմամբ, զարկ տալով նաև տնային տնտեսության մեջ հայտնի կենդանիների բազմացմանը: Պոլսահայ հայտնի երկրագործ Հակոբ Ամասյանի նախաձեռնությամբ Պոլսում անասնաբուժական քաղաքային վարժարան է հիմնադրվել: Պոլսի շրջակայքում՝ Սան-Ստեֆանոյի (Եշիլքյոյ) մոտ հիմնադրվում է Հալքալըի համբավավոր երկրագործական վարժարանը, որ մինչև օրս գործում է: Հիմնադիրը, Ամասյանը 1892թ. ներկա չի գտնվել այս վարժարանի բացմանը, քանի որ պաշտոնից հեռացվել էր: Նա է, որ առաջին անգամ ծավալեց կարտոֆիլի, եգիպտացորենի, բամբակի լավագույն տեսակների մշակումը, «մոհեր» կոչված այծերի ու արաբական ձիերի բուծումը, փորձարարական արտեր ու տնկարաններ տարածեց, նախաձեռնեց երկրագործական կենտրոնների (սանջակների) հաստատումը Պոլսում և արևելյան գավառներում, աջակցեց երկրագործական դրամատան հիմնադրմանը (ագրոբանկի նախատիպը):

Անասնաբուժական վարժարաններ հիմնադրվել են ոչ միայն Պոլսում: Այս մասնագիտական դպրոցներում ևս հայ դասախոսների պակասը չի զգացվել[58]: Նրանց առընթեր, Գյուղատնտեսության նախարարության կողմից, թույլատրվել են բժշկական, բակտերիոլոգիական ու նման լաբորատորիաների գործունեությունը: Երբեմն հայկական, նաև օտարալեզու մամուլը համապատասխան նախարարությունների ուշադրությունն է հրավիրել այս լաբորատորիաներում կատարված հայտնագործությունների վրա, որոնց շտապափույթ ներդրումը տնտեսության մեջ պետք խրախուսվեր[59]: Հայտնի անասնաբույժի համբավ է ունեցել արքունի վառոդապետների տոհմից *Տաղյան Պողոս Բեյը (գնդապետ, 1862-1934)*, որը եղել է ձիաբուծության մասնագետ:

Անասնաբուծությունը շատ կարևոր էր անասնապահական դիմագիծ ունեցող մի երկրի համար: Առանձին նահանգներ, ինչպիսիք էին Տրապիզոնը, Ղարսը, Արդահանը հայտնի

57 Անգորական և սովորական այծերի խաչակով Թուրքիան առաջնակարգ տեղ է զբաղեցրել:

58 1894թ. Մարզիֆոնի անասնաբուժական դպրոցում աշխարհագրություն է դասավանդել **Միհրան** էֆենդին, ֆրանսերեն՝ **Գարբիս և Արթին** էֆենդիները: 1894թ. Հալքալըի գյուղատնտեսական դպրոցի մշակման կենտրոնի տնօրեն է նշանակված հայտնի բուսաբան **Հովհաննես Պեկիյանը**, որը բուսաբանի տնօրեն էր Այլանդերի էֆենդին, բնության և անասնաբուժության ֆրանսերենով դասախոսը՝ **Արթին Քեմալ** էֆենդին: Անասնաբուժական դպրոցի ներքին հիվանդությունների դասախոսն էր գնդապետ **Միհրան բեյը**, որը 1905թ. արժանացել է արծաթե ***Imtiyaz*** շքանշանի: Նախագույն շքանշանակրություն արժանացել են ***Rahia*** շքանշանների, ինչպես օրինակ՝ 1901թ. Արթին, Համբարձում, Սիրատ, Միհրան, Գրիգոր և Սիրած անվամբ ուսանողները:

59 1910թ. նույնին Երզնկայում հանդիսությամբ բացվել է Գյուղատնտեսության նախարարության խնամքը **Թերզյան** էֆենդիի հիմնած բակտերիոլոգիական անասնաբուժարանը՝ եզերի համաճարակի դեմ պայքարելու նպատակով:

էին կաթնամթերքի արտադրությամբ: Թուրքական գյուղի ուսումնասիրողներից Ի.Հյուսրեվը[60] գրում է, որ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին, օրինակ, Տրապիզոնի շրջանից յուրաքանչյուր շաբաթ 80 տակառ սերուցքային յուղ է ուղարկվել Պոլիս, 20 տակառ՝ Իզմիր: Վաճառականները գնում էին կաթը, այն մատակարարում ֆաբրիկաներին, խանութներին: Որակյալ կաթնամթերքի, մանավանդ սերուցքների արտադրության վրա է հիմնված արևելյան անուշեղենների պատրաստման մի ամբողջ ոլորտ:

Կենտրոնական Անատոլիան, որ բարձրակարգ բրդի հումք և հացահատիկային բույսեր էր մատակարարում, տարեկան 650տ. բուրդ էր արտադրում, որից միայն 200տ. Անկարայում էր օգտագործվում՝ հիմնականում վերմակեղենի, գորգի արտադրության մեջ, իսկ մնացածն արտահանվում էր: Ամերիկյան, անգլո-թուրքական, տեղական ընկերությունները, առանձին վաճառականական տներ զբաղված էին արտահանմամբ, ինչպես նաև տեղական մանածագործական ֆաբրիկաների մատակարարման հարցերով: Այն շրջանները, որոնք զբաղված էին արտահանման շուկայի համար արտադրություններով, բնականաբար զարգանում էին դրսից եկած ապրանքների շնորհիվ, որպես ապրանքափոխանակության արդյունք:

Արևմտահայ բնագետներից Իզմիրցի Հակոբ Զաքարյանի անունը կապված է երկրում ընտանի թռչնաբուծության ուսումնասիրության բնագավառի հետ: Նա Հալեպի հողագործական վարժարանում, որ ագարակի տնօրինությունն է վարել, միաժամանակ հավաբուծություն է դասավանդել: Այս բնագավառում հայտնի է եղել նաև Էմիրյան Մարտիրոսը, որն այս ոլորտի մասին հայատառ թուրքերենով գրքեր է հրատարակել:

Հայկական պարբերականները միշտ էլ անդրադարձել են գավառների տնտեսական խնդիրներին: Ըստ այդպիսի հրապարակումների, տեղեկանում ենք, որ Մուշը հնարավորություն է ունեցել «մշակելու ընտիր ձիեր, պատվական եզներ, ազնիվ ոչխարներ, բուրդ, բեչա, գորգ ու կարպետներ, կաշի, ընտիր յուղ, աղեկ գինի, մաքուր ու համեղ հաց, տարբեր տեսակի հունդեր, տանկեր աճեցնելու»: Մուշում մշակել են առատ եղած խեժը, Սասնա լեռների երկաթը: Մուշն առատ է եղել որսի կենդանիներով: 19-րդ դարի կեսերին վաճառականությունը շատ չէր զբաղվում Մուշի հնարավորություններով, որով կասեցվել է դրա զարգացումը, իսկ ժողովուրդը մնացել է խեղճ վիճակի մեջ: Պարբերականներում հրապարակվող այս նյութերը պետք է գրավեին երկրագործության ու անասնապահության զարգացմամբ մտահոգ խավերին:

Պարտադիր չէ պնդել, ապացուցելու հայ մասնագետների ավանդը այս կամ այն ասպարեզում: Նրանց բարձրագույն ու պատասխանատու պաշտոններում ներգրավված լինելը օսմանյան կայսրության նման մի երկրում՝ արդեն անհերքելի ապացույց է նրանց ունեցած որակի, նպաստի: Առանձին կենսագրությունների ներկայացումը կօգնի վերագտնելու բազմաթիվ արժանավոր մասնագետների անուններ, վերհիշել նրանց գործերը, վեր հանել բազմակողմանի զարգացած, տաղանդավոր մասնագետների, նվիրյալների կերպարները:

* * *

Դևեջյան Գարեգին (1868 1964), խարբերդցի: Ձկնորսության Բալըքհանեի կենտրոնի տնօրեն: Նրա հեղինակած կոթողային «Ձուկ և ձկնորսություն» 500 էջանոց, 200-ից ավելի նկարներով գործը հրատարակվել է Պոլսում 1906թ. ապրիլին: Հրատարակությունից 10 տարի անց այս գիրքը 1915թ. օսմաներենով տպագրվել է Ստամբուլում, իսկ 1926թ. «Ձկնորսությունը և ձկնորսները Թուրքիայում» վերնագրով թարգմանվել է ֆրանսերենի ու մի քանի հրատարակություն ունեցել: Կարևոր հանգամանք էր, որ ձկների անվանումները նաև լատիներեն են եղել: Ներկայացվել են նաև բոլոր գետերը, լճերը, նրանց կենդանական աշխարհը և որսի քանակը: Գիրքը թարգմանվել է նաև հունարեն: Այս եզակի աշխատությունը համարում է այս բնագավառի ուսումնասիրություններից ամենաարժեքավորը, նախակարապետը: Այս գործի հիման վրա են գրվել այլոց հետագա մի շարք աշխատությունները Թուրքիայում: Սա սոսկ գիտական աշխատություն չէ: Այստեղ օգտագործված են նաև բանահյուսական, պատմական նյութեր, որով այն իր տեսակի մեջ անկրկնելի է մինչ այսօր: Այն մեծ նպաստ ունի եվրոպական գիտական շրջանակներում ձկնաբանությամբ զբաղվողների շրջանում, աղի ու քաղցրահամ, ծովային, կանգնած ջրային ավազաններում ու հոսող ջրերում ձկներին վերաբերող հնարավոր բոլոր խնդիրների ուսումնասիրության առումով: 2006թ. Պոլսի ԱՐԱՍ հրատարակչատունը այս գրքի թուրքերենով 3-րդ տպագրությունն է իրականացրել: Այն 576 էջ է պարունակում:

Պողոս փաշա Նուպար (1851-1930)[61]. Զավակն է Նուպար փաշայի, մեծանուն դիվանագետի: Կրթությունը ստացել է Ֆրանսիայում և Շվեյցարիայում: Աշխատել է ֆրանսիական ընկերություններում, երկաթուղիներում: Նա հոր դիվանագիտական ասպարեզից ավելի նախընտրել է մեծ ձեռնարկություններով զբաղվելը: Պողոս Նուպար փաշան 1900թ. հնարել է կատարելագործված շոգեքարշ հերկահարը (տրակտորի նման), որի համար ստացել է ֆրանսիական կառավարությունից «*Chevalier de Légion d'Honneur*»-ի ասպետական խաչ և «Ոսկե մեդալ»՝ Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում: 1906թ. Միլանի միջազգային ցուցահանդեսում ստացել է Ոսկե մեդալ ու «*Chevalier de Légion d'Honneur*»-ի աստիճան: Արժանացել է Ֆրանսիայի երկրագործական ընկերության ոսկե մեդալին որ հորջորջվում էր՝ «Olivier de Servs»: Այս շքանշանը տրվում էր 4 տարին մեկ, երկրագործության ասպարեզում լավագույնը հանդիսացած գյուտարարին: 1905թ.և 1906թ. որպես Եգիպտական կառավարության պատվիրակ մասնակցել է Հռոմի երկրագործական միջազգային ինստիտուտի առաջին և երկրորդ ընդհանուր ժողովներին, որը տեղի էր ունենում Իտալիայի թագավորի բարձր հովանավորության ներքո: Նա կարևոր դեր է խաղում այս համաժողովներում, ղեկավարում նիստեր, քանի որ մեծագույն ծառայություններ էր մատուցել և շարունակում էր մատուցել աշխարհի երկրագործությանը: Նա տնօրինում է Եգիպտոսում Պեհերայի Երկրագործական անգլիական ընկերությունը: Ինքն էր Եգիպտոսում երկաթուղային ցանցի վերակազմիչը 7 տարի շարունակ, ապա՝ տրամվայների Աղեքսանդրիայի ընկերության և Կահիրեի ընկերության հիմնադիրը: Բազմաթիվ այլ պաշտոններ է վարել: Սուեզի ջրանցքի նրա ծրագրի գործադրումը նախընտրելի համարվեց անգլիական նման ծրագրից:

Պողոս Նուպար փաշան ազգային մեծագույն գործիչներից է, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության հիմնադիրը:

60 I. Hüsrev. *Türkiye köy iktisadiyatı*, s, 64-65

61 Այս երևելի այրի կենսագրությունը շատ հայտնի է: Ներկայացնում ենք միայն երկրագործության հետ առնչվող մասը:

* * *

19-րդ դարը նշանակալից է եղել նաև Օսմանյան կայսրության անատոլիական և եվրոպական մասերի ֆլորայի ու ֆաունայի գիտական ուսումնասիրության առումով:

Հայ ծաղկեբույծները օսմանյան սուլթանների ու նրա վեզիրների, փաշաների այգիները վերածել էին այնպիսի մի դրախտի, որ նրանց համբավը դուրս էր եկել երկրի սահմաններից: Պոլիս այցելող բարձրաստիճան հյուրերը հիանում էին Բոսֆորի ու Մարմարայի ափերին ձգված «ֆրանսիական ու իտալական» այգիներով: Դրանց տերերը, որ կայսրության անձեռնմխելի պալատականներն էին, մրցում էին միմյանց հետ իրենց այգեզարդ պալատներով: «Եվրոպասեր» երկու սուլթանների ծաղիկների ու այգիների նկատմամբ եղած բուռն հետաքրքրության շրջանը պատմության մեջ մտավ նաև որպես «Լալե դեվրի» (վարդակակաչների դարաշրջան): Ահմեդ Գ-ի (1703-30) սուլթանի վարդակակաչների պարտեզի մասնագետ է հիշվում ոմն հայ Բարսեղ:

Հակոբ Խոջասլերյանը[62], ծաղկաբույծ Արսեն Մոմճյանը[63], Քյուրքչյան Սիմոնը (1871-1923), Հայկազուն Պեկեյանը (1864-1926) հանդիսացել են օսմանյան երկրագործական նախարարության չորս սյուները: Ներսես Տիրացույանը[64], Հակոբ Զաքարյանը, Հովհաննես Մանիսաճյանը[65] բուսագիտության, կենդանաբանության ասպարեզների լավագույն մասնագետներ, ուսումնասիրողներ են եղել, հանդիսացել եվրոպական փորձի ու գիտելիքների

62 **Հակոբ Խոջասլերյան** (1884-1926) Պոլսի Պալաթ թաղից է՝ ծաղկեմշակ, անկարույծ-այգեպան: 1897թ. ավարտել է Փարիզի Վերսալի Պարտիզպանական վարժարանը, անդամակցել է Հայաստանի երկրագործական վարժարանին, Գյուղատնտեսական միությանը, ծառայել է Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Եգիպտոսում ծաղիկների միջազգային ցուցահանդեսներին: Երկրային դրախտ է վերածել Ռոմանյանների և Մանուկյանի պարտեզները ու ջերմանոցները, Սկյուտարի գերեզմանատան բարեզարդության հանձնախմբի անդամ եղել, որ և համեցում է: Ծաղկեմշակության մասին նյութերով աշխատակցել է Պեկեյան-Գալֆայանի հիմնած «*Բնության գրադարան պարտեզ*» հայատառ թուրքերեն պարբերականին:

63 **Արսեն Մոմճյան**, ծաղկաբույծ, վարդերի հայտնի մշակող բուսաբան: 1906թ. կազմել և Պոլսում հրատարակել է մասնագիտական «*Ծաղիկ*»-եր անվանման բույսերի՝ մշակում ծառերի, անկիծների, խաղողի տարբեր որթերի, ծաղիկների, դրանց վաճառքի գների մասին: Այն գնորդների ու սիրողական բուսաբանների համար էր նախատեսված: Կատալոգի 250 վարդերից բացի 100 տեսակ փայտ կարելի էր տեղում տեսնել: Եղել են այդ ցանկերի օսմաներեն-ֆրանսերեն տարբերակները, բույսերի լատիներեն անվանումներով:

64 Ֆրանսերենով 1909թ. հրատարակել է *Flora Armenica et Herbarium Armeniacum, Nota preliminare*, Beguinot A., et Diratzoudjian P., N: *Contributo alla Flora dell' Armenia*, Venezia, 1912.

65 **Հովհաննես Մանիսաճյան** (1862-1942). Լեզվաբան, հնեաբանը գրել է թուրքերենի քերականության ձեռնարկներ՝ գիմնազիաների համար: Նա եղել է Բեռլինի արևմտյան լեզուների ճեմարանի դասախոս: Անասիացի հայ հոր և գերմանուհի մոր զավակ էր: Նախնական կրթությունը ստացել է Անատոլիայի գերմանական հյուպատոսական ներկայացուցչության դպրոցում, հայկական դպրոցում, ապա 4 տարի սովորել Այնթապի Ամերիկյան «Կենտրոնական թուրքական քոլեջում»: 1885թ. ավարտել է, 1886թ. մեկնել Գերմանիայի Հալլեբերգի համալսարան, բուսաբանություն, կենդանաբանություն, հանքաբանություն, կենսաբանություն ուսումնասիրել: Այս ընթացքում համալսարանի թուրքերեն ուսուցման համար կազմել է թուրքերեն մի քերականության դասագիրք: 1890-1915 թթ. 25 տարի դասավանդել է Մարզվանի ամերիկյան «Անատոլիա քոլեջում»: Իր գիտական ուսումնասիրությունների համար շրջել է Անատոլիայի մի շարք գավառներով: Նրա հավաքած նյութերում պահվել են Անատոլիայի 2 հազար տեսակի բույսեր, միջատներ, հազար տեսակ բիբեռնիկներ, թռչուններ, վայրի կենդանիներ, հանքանյութերի, ապարների նմուշներ: 80 նոր բույսերի, բիբեռների ու միջատների նրա կողմից տրվել են նոր անուններ: Հիմնադրել է Բնագիտության թանգարան, մեծ հավաքածուի տեր դառնալ, հեղինակել ընդարձակ պատկերազարդ աշխարհագրություն հայերեն լեզվով: 1902թ. հավաքածուի մի մասը ուղարկել է եվրոպական թանգարաններին: Դրանցից 80 անուն նմուշներ նորություններ են համարվել: Մեծ Եղեռնից հետո երկու տարի դասավանդել է Պոլսի Օրթագյուղ ամերիկյան քոլեջում, ապա 1920թ. գաղթել ԱՄՆ: Չեխ գիտնական բուսաբան Ժոզեֆ Ֆրեյնի (1845-1903) այդ հավաքածուի մի շարք նմուշներին տվել է Մանիսաճյանի անունը:

ներդրմամբ այս բնագավառների գիտականորեն կազմակերպման հիմնադիրները Օսմանյան կայսրությունում: Ահա մի քանի կարևոր տեղեկություններ.

Հովհաննես Արքիկյանը (1884-) հեղինակել է «Տունկերն ու անոնց հայերէն անունները» եւ «Աստուածաշնչի տունկերը» գործերը:

Կարապետ Գաբիկյան (1867-1925) բուսաբան մասնագետը, հեղինակն է «Հայ բուսաշխարհ»-ի:

Արսեն Յարմանի պոլսահայ առողջապահությանը նվիրված հրաշալի, մեծածավալ ուսումնասիրության մի գլուխ նվիրված է հայ բնագետներին: Նրանցից ոմանց մենք անդրադարձել ենք գյուղատնտեսությանը նվիրված հատվածում:

Ներսես Տիրացույանը (1877-) եղել է իտալացի հայտնի բնագետ Ա.Բեգինոյի (A.Beguinot) աշակերտը: Հայտնի է որպես հերբարիումների մասնագետ և կազմող: 1907թ. հրատարակել է Իշխանաց կղզիների Մեծ կղզուց հավաքած բույսերով կազմած հերբարիումի հիման վրա կատարած ուսումնասիրությունը, խմբագրված իր ուսուցչի կողմից: Նա հայտնի է Արևմտյան Անատոլիայի, Մարմարայի ավազանի բուսաշխարհի շուրջ կատարած իր լուրջ ուսումնասիրություններով: Հրատարակել է «Հայկական ֆլորան և հայկական հերբարիումը» (1909թ. ֆրանսերեն), իսկ իր ուսուցչի հետ համատեղ Վենետիկում 1912թ. իտալերենով հրատարակել է հայկական ֆլորայի մասին մի ուսումնասիրություն:

Հովհաննես (Ժան) Ալթունի (1709-1774) անատոլիական գերեվարության շրջանի կենսագրությանն ու ձեռք բերած փորձի, գիտելիքների ներդրման հետագա ճակատագրին անդրադարձել ենք Ֆրանսիայի Ավինյոնի շրջանում տորոնի ցանքսերի հիմնադրման ու հրաշալի կարմիր բնական ներկի արտակարգ շահութաբեր արտադրության առիթով:

Հայտնի բուսաբանների մասին հատվածում հարկ է ներկայացնել **Հովհաննես Ալթունի** կենսագրական որոշ տեղեկություններ (Ալթունյան, 1709-1774), քանզի այն չափազանց հետաքրքիր լինելով, նաև արդյունք է Իզմիրում Ալթունի անցկացրած 15 տարվա գերեվարության չարքաշ տարիների, որոնք և նրան ձևավորել են որպես մասնագետ-եղագետի[66]:

66 1733թ. Հովհաննես Ալթունը (Ժան Ալթին) Թուրքիայի սարկավորությունից փախչելով, Մալթայում է գնացել ու սկսել մշակել բամբակ ու տորոն: **Հովհաննես (Օհան) Ալթըն** (Ալթունյան,1709-1774), եղագետ: Ծնվել է Սպահանում: Հայրն այդ նահանգի հայտնի կառավարիչն է եղել և որոշ ժամանակ վարել է նաև *Վիեննայում Պարսկական գեսպանի պաշտոնը*: Եոհանը(Հովհաննես) մինչև 25 տարեկան մնացել և ապրել է ճոխության մեջ, առանց հոգսերի, առանց աշխատելու: Նադիր Շահը (1688-1747) ի բիվս այլ դաժանությունների, ագահությամբ սպանել է տալիս հավատարիմ Ալթունի ընտանիքի բոլոր անդամներին ու գրավում նրանց ընտանիքի ողջ հարստությունը: Ազատվում է միայն Եոհանը, որին իբրև գերի վաճառում ու տանում են Անատոլիայի մի քաղաք, որ 15 տարի միայն հող է մշակում: Գերության այդ չափազանց դժվար ու ծանր 15 տարիներին նա իրեն լիովին նվիրում է դաշտային աշխատանքներին: Կարողանում է իր խոհեմությամբ վստահություն ներշնչել պահակներին, ու մի օր էլ հաջողվում է փախչել, ապաստանել Իզմիրում: Վախենալով կրկին բռնվելուց, նա դիմում է ֆրանսիական հյուպատոս Մ. Բեյսոնելին: Նրա միջնորդությամբ Պոլսի ֆրանսիական դեսպան կոմս Դե Վանոյին ֆրանսիական թագավորական արքունիքին՝ Վերսալին ուղղված հանձնարարականներ է ուղարկում և նույն հյուպատոսի՝ Մ.Բեյսոնելի նյութական աջակցությամբ Ալթյնը 1759թ. Իզմիրից մեկնում է Մալթա, իր հետ տանելով **տորոնի** հունդը (սերմը): Մալթայում իր թշված օրերին նա ծանոթանում է մարսելցի հարուստ մի ընտանիքի հետ, որն ընդունում է նրան, ամուսնացնում իրենց աղջկա հետ և տալիս 29.000 ակրոտ օժիտ: Միակ պայմանը՝ կաթոլիկություն ընդունելն էր: Ամուսնությունից քիչ անց Ալթունը գնում է Վերսալ ու անկեղծության խնդրում Լյուդովիկոս 15-րդ-ի մոտ: **Օհան Ալթունը**, որը Ֆրանսիա էր տարել տորոնի հունդը, 1759թ. Լուի 15-րդի հետ տեսակցության ժամանակ ի բիվս տորոնի, ներկայացնում է նաև մետաքսի արտադրության նոր եղանակ: «Նշանավոր պանծառափայլներ» ֆրանսերեն գրքում ահա այսպես է նկարագրվում այս հանդիպումը: *Ֆրանսիայի թագավոր Լուի 15-րդի հետ երկու ժամ տևած*

Ժորժ Վենսան Ազնավուր

Ժորժ Վենսան Ազնավուրը (Գևորգ Վիչեն Ազնավուր (1861-1920)) պոլսեցի հայտնի բուսաբան է, որը ներկայանում է որպես Օսմանյան կայսրության ֆլորայի մասին կոբուսային աշխատությունների հեղինակ: Ղալաթասարայի լիցեյը ավարտելուց հետո բազմաթիվ լեզուներ է սովորել: Աշխատել է Մահմուդփաշայում, բժիշկագիտական նյութեր ներածող Ազնավուր եղբայրների հաստատության մեջ: Հետաքրքրվել է բույսերի կյանքով, ծաղկագիտությամբ: 1885 թվականից շրջել է ողջ Անատոլիան ու հավաքել 20 հազար տեսակի ծաղիկներ, որոնցով բուսապարտեզ է կառուցել: Ֆրանսերենով սկսել է դրանց մասին ուսումնասիրությունները հրատարակել 1897 թվականից սկսյալ: Իր «Բուսապարտեզ» աշխատությունը հրատարակել է ֆրանսերենով: Արտասահմանյան երկրներում տպագրված, 20 տարբեր լեզուներով, բազմահատոր, ֆրանսերենով գիտական հրատարակություններում 1000-ի չափ անուններ է տվել բոլոր այն բույսերին, որոնք Թուրքիայում էին աճում ու մինչ այդ անուններ չունեին: Այդ բույսերի մեջ եղել են 97 անծանոթ, նրա կողմից հայտնաբերվածներ, և 100-ի չափ դրանց տարատեսակները: Վաղոսկակաչներից մեկը նա անվանել է «հայկական»: Նրա «Բուսապարտեզ», «Խաթանրուլի ֆլորան» և ձեռագիր 5 հատորյա ուսումնասիրությունը մահվանից հետո մնացել են անտեր: Համալսարանները դրանի պատճառով չեն կարողացել գնել այդ ձեռագրերը: Ի վերջո, Ստամբուլի Ռոբերտ քոլեջի բժիշկ դոկտ. Բեդրոսյան Վան Դեյկ Փուրը 2 հազար դոլարով գնել է հերբարիումը, բոլոր նյութերը և 5 հատոր ձեռագիրը: Նա ժառանգորդներին խոստացել է, որ 5 տարվա ընթացքում տպագրելու է «Խաթանրուլի ֆլորան» աշխատությունը: Ազնավուրի եզակի արժեք ունեցող ու մասնավորապես Օսմանյան կայսրության բուսաբանության ասպարեզում հայտնագործություններով առե-

խոտակցության ժամանակ մեկուսացի ևոր արդյունքայության համար Այրանն այնքան փրամաբանորեն ու հապակ փնչեկությունններ է պահիս, որ բազափորդը խոսաբանում է իր պաշտպանությունը առնեն կերպ ապակինու չինել նրա ծրագրերի դյուրացման գործում: Այրանը ռգևորված վերադառնում է Մենչեյն ու տարոնի մշակության փորձեր անում: Իրենց չաներին վճռապաշտ ներսող նրա բշնամիները ոչ միայն խանգարում, վարկաբեկում են նրան արդյունքում, այլև աղքատության են հասցնում: Նրա կնոջ ողջ օժիտը փոշիանում է: Կնոջ հետ 1763թ. տեղափոխվում է Ավինյոն ու մի քանի բարեկամների աջակցությամբ վերստին սկսում է պայքարել իր նպատակին հասնելու համար: Բարեխառնությունը 3 դեմ և 28 կոով ձայնով Ավինյոն քաղաքի Խորհուրդը տուն, 10 տարվա մենաշնորհ և 5 ակր (յոթ) է տրամադրում նրան տարոնի տունկերն աճեցնելու փորձերի համար: Մոլախոտաձևան այս բույսի արմատը փոշիացնելով, նա այն կտորեղենների ու կենցաղային նպատակների համար փայլուն կարմիր ներկ ստանալու համար էր օգտագործում, որը մինչ այդ շատ թանկ գներով արտասահմանից էր գալիս: Նրան ոչ միայն հաջողվում է հաղթել, այլև մեծ հռչակ է ձեռք բերում: Նա նաև մի ցրատոց է կառուցում, որ տարոնի արմատից բերված արմատները աղում, փոշիացնում էին, փայլուն ներկ պատրաստում: Արմատը, ցողունները տարբեր նրանցներ էին առաջացնում: Իսկ դրա գաղտնիքը միայն ինքը գիտեր: *Ավինյոնի ողջ նահանգը շարունակում հարստանում է նրա գյուտի շնորհիվ:* Այրանն առաջարկում է, որ հատուկի կնոջ քաղաքին նմա և ամեն ձարդ ապատ լինի ոգամդի չափ տարոն ցանելու: Մահանում է 1774թ.: Միակ աղջիկը բշվառ վիճակում մահանում է հիվանդանոցում: 1821թ. Վոքլյուզի ընդհանուր ժողովը Ավինյոնի Կալե թանգարանում մարմարյա հիշատակարան է կանգնեցրել ի նշան երախտագիտության, իսկ 1846թ. Նորր դամ դը Դոմ-ում կանգնեցրել են նրա արձանը ողջ հասակով մեկ: Տարոն՝ ֆրանսերեն՝ garance (գարանս), ռուսերեն՝ մարենա կրասիլնայա, կրապպ, լատիներեն՝ Rubia tinctorum L. Այս բույսի արմատով այսօր մեզանում ներկում են գաւոկի ձվերը:

ցուն գիրքը տարիներ անց Փարսի կինը, 1850-52թթ. եղածի պես, ֆրանսերեն լեզվով, երկու հատորով, «Բուժերի ու շրջակայքի ֆլորան» վերնագրով հրատարակել է իր և ամուսնու անուններով: 1945թ. դոկ. Մհիպար Բաշարմանը (Հեյբոռն) այն թուրքերենի է թարգմանել ու տպագրել: Վ. Ազնավուրի աշխատությունները լայնորեն օգտագործվել են Օսմանյան կայսրության, ապա նաև Թուրքիայի գյուղատնտեսության տարբեր բնագավառներն ուսումնասիրող գիտնականների[67] կողմից:

Նազարեթ Տաղավարյան

Նազարեթ Տաղավարյան (1862-1915), ականավոր գիտնական, պետական այր: Ֆրանսիայում ուսանել է գործնական երկրագործություն և ստացել է երկրագործ ճարտարապետի դիպլոմ: Սովորել է միաժամանակ ծառարոծական և այգեգործական վարժարաններում: 1883թ. վերադարձել է Պոլիս, մի քանի ամիս մասնագիտությամբ աշխատել, ապա Ծննդավայրում դպրոցի տնօրեն է նշանակվել: 1885-6թթ. Քարդինալի Արամյան երկսեռ վարժարանի տնօրեն է նշանակվել: 1887թ. Փարիզ վերադառնալով Սորբոնում հետևել է բժշկական ֆակուլտետի դասերին, շարունակելով Պոլսում մեծ գործողությունների գնով հրատարակել «Գիտական շարժում» պարբերականը: 1893թ. ավարտական վկայականներով վերադառնում է Պոլիս և Պերայում որպես բժիշկ սկսում է մասնավոր պրակտիկայով զբաղվել: Նա ոչ միայն հայերի մեջ ամենաշատ վկայականներ ունեցողն է եղել, ամենաշատ գիտական ու բժշկական հրատարակությունների հեղինակը, այլև բարձրացել է բոլոր աստիճաններով՝ սկսած ամենատարօցինից, լինելով տիրացու, վարժապետ, տնօրեն, քաղաքական հոգաբարձու, քաղաքային ժողովի անդամ, մինչև՝ ազգային երեսփոխան, պատրիարքարանի տեսուչ, բազմաթիվ հանձնաժողովների անդամ, ատենապետ, հիմնադիր անդամ, ատենադպիր, գանձապետ, Օսմանյան պառլամենտի կարևոր անդամ: Նա հեղինակել է գիտական կարևորագույն աշխատություններ, որոնց մի մասը տարիներ շարունակ որպես դասագրքեր են ծառայել Օսմանյան կայսրության բարձրագույն մասնագիտական դպրոցների ուսանողների համար: Դրանց մի մասը, ինչպես օրինակ «Միկրոկենսաբանություն» գործը հրատարակվել է նաև հայատառ թուրքերեն: Հենց այս լեզվով էլ թուրքերն այն օգտագործել են որպես ուսումնական ձեռնարկ: Դեռևս իր կենդանության օրոք, երբ Փարիզում էր, պարբերականներում թղթիմացաբար տպագրվել է նրա մահվան բոթը և մահախոսական-կենսագրականը: Մեծանուն հայ մտավորականների խմբի հետ Տաղավարյանը ևս զոհ դարձավ ապրիլյան բարբարոս եղեռնին:

Արմենակ Բեկիյան (Պետոսյան, 1884-1957), բնագետ, լեզվաբան: Ծագումով արաբկիրցի, ծնված Հալեպում: Կրթությունը ստացել է Կահիրեի Գալուստյան, ապա Կիպրոսի հայկական վարժարաններում, հետո՝ կրկին Կահիրեում, սովորել «Մայր Մարիա» անգլիական դպրոցում, 1904թ. Գիզայի գյուղատնտեսական բարձրագույն դպրոցում: Աշխատել է Կահիրեի բամբակի ֆաբրիկայում որպես ինժեներ ու փոխտնօրեն, 1920-ականներին ղեկա-

67 Проф. П. М. Жуковский. *Земледельческая Турция*. Москва 1933. Այս ծավալուն գործի հիմնական աղբյուրներից է Ազնավուրի գիտական ժառանգությունը ֆրանսերենով:

վարել Գիզայի գյուղատնտեսական նախարարության ուսումնասիրությունների կենտրոնը, ղեկավարել բամբակի արտադրությունը: Արժանացել է «Նեղոսի» 5-րդ աստիճանի շքանշանի: Ուսանողական շրջանում իր կազմած հերբարիումի և կենդանիների հավաքածուի հիման վրա 40 տարվա աշխատասիրությունից հետո հրատարակել է 1100 էջանոց և 3657 անուն ներառող բույսերի անունների լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն նկարազարդ բառարանը[68]: Թողել է նաև «Հայ բուսաշխարհ» անտիպ գործը:

Քաջունի Մանուել (1823-1903), Վենետիկի Մխիթարյան հայրերից, բազմիր արբա (1903): Մաթեմատիկայի, քիմիայի, ֆիզիկայի, մեխանիկայի դասագրքերի հեղինակ: Հանրագիտարանային արժեք ունեցող հազարավոր էջերի հեղինակ, քիմիական էլեմենտների աղյուսակի հեղինակ, ուր հայկական անուններ են տրվել բազմաթիվ քիմիական տարրերի: Նրա ամենաարժեքավոր գործերից է «Բառգիրք արունստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց» հանրագիտարանը (3հ., 1891-93թթ.): 1899թ. Վենետիկում հրատարակել է «Պարտիզպանութիւն. անուանք գլխավոր բանջարեղենաց հայերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն և իտալերէն» 306 էջանոց պատկերազարդ գործը, ուր տաճկերենն արտահայտված է հայատառ թուրքերենով[69]:

* * *

Հայ մասնագետների կողմից, ինժեներական կրթություն ստացած կամ ոչ՝ հնարվել են գյուղատնտեսական աշխատանքներին ծառայող մի շարք մեքենաներ: Դրանք ներկայացվել են եվրոպական միջազգային ցուցահանդեսներում, պատենտավորվել, արտադրվել, վաճառվել [70]:

Լևոն Մարաշլյանը, տարոնահայ, 1910թ. հնարում է կալի մեքենա, որի վրա 500 ոսկի է ծախսում: Այն օրական 100 գրիվ ցորեն էր հանում, իր տեսակի մեջ գերազանցելով եվրոպական նմանօրինակ մեքենաներին:

Իգդիրցի երկրագործ **Միհաս Ճատուրյանը** 1909թ. մի *կալի մեքենա* է հնարել «Միհաս» անվամբ, որի համար 15 տարվա կառավարական մենաշնորհ է ստացել:

Գյուղատնտեսության բնագավառում սկսել էր կարևոր դեր խաղալ դաշտերում օգտագործվող տեխնիկայի ներմուծումը օտար երկրներից: 1909թ. Ադանայի ջարդերի ժամանակ հայ ազգաբնակչության կոտորածին հետևել է գյուղատնտեսական տեխնիկայի ջարդը: Այս շրջանը, երկրի ամենազարգացած գյուղատնտեսական շրջաններից էր ու հնարավորություն էր ունեցել դաշտային տնտեսության մեջ առատորեն օգտագործելու եվրոպական տեխնիկան և աննախընթաց հաջողություններ էր արձանագրել այս բնագավառում:

68 Armenag Bedevian, *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*, Cairo, 1926, Նույն այս Բառարանը հայատառ թուրքերեն հրատարակվել է 1936թ. 1099 էջ: Տես՝ Յասմիկ Ա. Ստեփանյան, *Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն* (1727-1968), Ստամբուլ, 2005, h.1648: Տես նաև՝ Жуковский П.М. Земледельческая Турция, 1933, Москва, Ленинград. Կ.Պոլսում Ն. Արիֆյանը ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն լեզուներով տանկերի բառարան է հրատարակել(1908):

69 Յասմիկ Ա. Ստեփանյան, *Մատենագիտություն*... էջ 288, h.1214:

70 Այս մասին տես առանձին դեպքերի կենսագրություններում:

Հանքարդյունաբերություն

Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքները հարուստ էին բնական հանածոներով, հանքանյութերով[71]: Տնտեսության այս ճյուղը վերահսկվում էր հիմնականում կառավարության առընթեր Անտառների ու հանքերի վարչության կողմից: 19-րդ դարում այս գերատեսչությունը տնօրինողների թվում բավականին թվով հայ մասնագետներ են եղել, որոնք որպես տնօրեններ են աշխատել, տարբեր հանքերի վերահսկիչներ եղել: Հանքերի մի մասը Օսմանյան կառավարությունը որոշակի ժամանակաշրջանի համար շահագործման է հանձնել իր երկրի առանձին անհատ արդյունաբերողների, ինչպես նաև օտար ընկերությունների: 1909թ. հայտնի գիտնական, Հայ Ազգային խորհրդի և Օսմանյան սահմանադրական ժողովների պատգամավոր Նազարեթ Տաղավարյանի հեղինակությամբ Պոլսում լույս է տեսնում «Երկրագործութեան անտառաց եւ հանքաց զարգացումն ու շահագործումն» գործը, որն ինչպես արդյունաբերության նոր զարգացող ճյուղերից մեկը, ուր հայկական մասը կարևոր դեր էր խաղում՝ դրված էր գիտական ռելսերի վրա, եվրոպական վերջին առաջընթացին հաղորդակից դարձնում շահագրգիռ կազմակերպություններին, առանձին արդյունահանողների: Հանքարդյունաբերության ասպարեզում զբաղված շահագործողները ստեղծեցին ձուլարաններ, որոնց համար հայ հրատարակիչները նույնիսկ ուղեցույց գրականություն սկսեցին հրատարակել:[72]

19-րդ դարի երկրորդ կեսերին հայ պաշտոնյաները, սկսած նախարարներից մինչև վերահսկիչներն ու փորձագետները, հանքերի գլխավոր տնօրենները, պատկառելի տոկոս են կազմել այս նախարարությունում[73]: Եվ քանի որ այս բնագավառը ևս գտնվում էր եվրոպական տերությունների ու առանձին օտար արդյունաբերողների ուշադրության ու ծգտումների շրջանակում, ուստի այս նախարարությունը մեծապես համագործակցում էր Արտաքին գործոց նախարարության, կառավարության հետ: Խանգարիչ հանգամանք էր Արևելյան Անատոլիայի տնտեսական նշանակության կենտրոններում եվրոպական հյուպատոսական ծառայությունների չափազանցված, ծայրահեղ ինքնուրույնությունը, ընդհուպ Կայսրության վերահսկողության մեխանիզմներին խոչընդոտելը:

Էներգետիկ պաշարների առումով քարածխի պաշարները ամենահարուստն էին: Երկիրը հարուստ էր ոչ լավորակ լիգնիտի՝ մուգածուխի պաշարներով: Եվարկե ոչ բոլոր հանքավայրերը արդյունաբերական նույն նշանակությունն ու շահագործելիությունն են ունեցել: Այս հանքերը ձգվում էին ողջ մերձսևծովյան շրջաններով՝ Էրեյլիից մինչև Ռիզե: Ածխահանքերից հայտնի էին՝ Էրզրումից 10 ժամ հեռու գտնվող Գուխան և Օրենոր գյուղերի ածուխը: Էրէյլիի[74] հանքերից 1884թ. օգտագործվում էր 71 տոննա, իսկ 1908թ.՝ 767. 329 տ:

71 Այս մասին տես Ն.Յ.Լույշովկյա, «Թուրքիա» տնտեսա-աշխարհագրական աշխատության մեջ Եր.,1958:

72 *Օսմանեան յուլարան*, Կ.Պոլիս, Տպ.Շամբ, 1910.

73 1886թ. Անտառների ու հանքերի գլխավոր տնօրեն **Պետրոս Կույումճյանի** նախագահությամբ, մասնատան վարիչ **Նորատունկյանի** հետ մի քանի անգամ Առևտրագործնախարարությունում ժողովներ են գումարվում: 1902թ. Կոստիկի անտառների, հանքերի վերահսկիչ **Հովսեփ** էֆենդին արժանի *Liyakat Madalyası*-ի է արժանանում: 1902թ. Կոստիկի հանքերի վերահսկիչ **Արամ Երամ** էֆենդին արժանի *Liyakat Madalyası*-ի է արժանանում: 1902թ. Անտառների, հանքերի ու գյուղատնտ. նախարարության փինանսական վարչության պետ **Արտաշես Ալյուզենյանը** ***Mütemayiz*** շքանշանի է արժանանում: 1898թ. Անտառների, հանքերի նախարարության գյուղատնտեսական հանքերի տեսչի ժամանակ Արամ Երամը՝ 2-րդ աստիճանի ***Osmanlye*** է ստանում:

74 **Բարսեղ Հովսեփյանը** (1832-1920) եղել է երկաթի ու ածխի առևտրական և եգիպտական կառավարության

Քասբենունում շահագործվում էր 15 հազ. արտավար ածխահանք:

Օսմանյան կայսրությունն ուներ նաև նավթի պաշարներ Մոսուլ, Բաղդադ, Դերջան վայրերում: Սրանք 30 տարվա օգտագործման համար տրված էին բելգիական ընկերությանը:

Սև և գունավոր մետաղներից հայտնի էին երկաթի, պղնձի, խրոմի, մանգանի, մոլիբդենի, անագի, ցինկի, ծծմբի հանքանյութերը, նաև՝ բորաքս(բէնեքսի), ալեբաստր, կավը, սղոնգ, հանքային ջրեր, թանկարժեք, կիսաթանկարժեք քարեր, հրակայուն, շինարարական նյութեր:

Պղինձը տարեկան 1մլն 200 000 կգ էր շահագործվում: Անագի հանքեր կային Սվազի, Իմեպոլսի մոտ: Արծաթով հայտնի էին Կյումուշխանեն, Շաբին Գարահիսարը:

Կապար կար Թորոս լեռան վրա: Վանում կապարի ու ծծմբի հանքեր էին շահագործվում:

Սնդիկ կար Կոնիայում: Մարմար՝ Քիոս, Բիթլիս, Մարմարա կղզու շրջակայքում:

Քարաղով հայտնի էր Իգդիրը: Կարինը 40 մլն քաշ աղ էր արտադրում, իսկ Հալեպը՝ 12 մլն.: Մեռյալ ծովի աղը ևս կարևոր բաժին էր կազմում: Տարեկան արտադրվում էր 300 հազ. տ աղ, որից 80%-ը արտահանվել է: Հանքարդյունաբերության այս ճյուղի զարգացման մեջ հայերն իրենց ուրույն դերն են ունեցել: Նրանք եղել են բազմաթիվ հանքերի տերեր, արդյունահանողներ:

1840-ականներից սկսած Թոքաթյան, տիվրիկցի Գափամաճյան եղբայրները երկաթի վաճառականությամբ են զբաղվել, բացելով Լոնդոնի, Մանչեստրի հետ առևտրական կապեր: Չքի հայտնի առևտրական Կոնչեգյուլ Հովհաննես էֆենդին վերոհիշյալ ընտանիքների շառավիղներից է:

Մի քանի հետաքրքիր տեղեկություններ հանքերի մասին:

Ամիրաներ Միսաքյան Ալեքսանը և Միսաքյան Հակոբը, որ Ակնցի Եղիազարի քրոջ որդիներն են եղել, ծառայել Մուհամեդ Ալիին, 1830-ականներին ստացել են Մաքարխայի արահանքերի շահագործման մենաշնորհը:

1888թ. Բուրսայի և Բալըքեսիրի արծաթի ու պղնձի հանքի 80 %-ը պատկանել է Տրդատ Տատյանին (1860-1916)[75]:

1891-2թթ. Ուսբուփ սանջաքի Կոմանովա շրջանի Լուքան գյուղի խրոմի հանքերը 40 տարով հանձնվում են Գրիգոր Փաշայանին:

1893թ. Իզմիրի սանջակի Գեյվե քաղաքի (գայմակամներն են ղեկավարում) Օրթաքեո-

ամփոփ հայդուկայինը: 1890թ. հիմնադիրներից է եղել Էրեկլիի ածխահանքի ընկերության և մեծ գործունեության ծավալել, միջազգային համբավ ունեցել, ազգային երեսփոխան եղել, հանձնառել է Կեսարիական փարժարանի հիմնադիրներից: Իր մեծագույն արժանիքն էր ազգին օգտակար անհատներ պատրաստելը և ինքն օրինակ էր հանդիսանում իր վարքով ու գործով: Նրա բոլոր 6 զավակները ստացել են եվրոպական կրթություն: Արամը և Սուրենը՝ վաճառական, Պետրոսը՝ իրավաբան, Միհրանը՝ ճարտարապետ, Երվանդը բժիշկ և Հրանտը՝ հանքային երկրաբան: Պետրոսը եղել է ազգային երեսփոխան, օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր, Համբոգոսը շինության նախարար, միշտ օգտակար իր ազգին, նրա ծանրագույն ժամանակներում (Ադանայի ջարդերը), լինելով հայ-թուրք հաշտեցման կողմնակից:

75 Ներսես Խոջայով բեյ Տատյանի երրորդ որդին է: Եղել է հանքարդյունաբերող: 1882թ. ավարտել է Ղալաթասարայի լիցեյը (Մեքթեբ-ի սուլթանի): 12 տարի վարել է Պեշիքթաշի Մաքրուհյաց վարժարանի տնօրինությունը: Հիմնադրել է Մաքրուհյաց սանուց միությունը (1886), բեթե ատլետիկայի միությունը (1888) և ազգային գործերում միշտ ներկայանալի դերակատարություն է ունեցել: Զբաղվել է պղնձի, արծաթի, երկաթի ու այլ հանքերի գնմամբ ու շահագործմամբ:

յի Սարքիր դաղում գտնվող երկաթի հանքերի Տրդատ բեյ Տատյանին պատկանող մասի 60%-ից 17-ը ստացվում են ֆրանսիացի Էմիլ Բոդենիի օգտին: 1899թ. Իզմիրի սանջաքի Աղաբազարի մոտ երկաթի հանքերի 80% շահագործում էր Տրդատ Տատյանը:

1894թ. Բուրսայի Կարասի սանջաքի Դեմիրտաշկյոր ու Քըզըլար գյուղերի արծաթի ու արճիճի հանքերը 99 տարով հանձնվում են Տրդատ Տատյանին ու Յորգի Սևաստափոլին:

1908թ. Տրդատ Տատյանին պատկանող Իզմիրի պղնձահանքերի հետագա օգտագործման համար նրա ու մասնատեր անգլիացի Ժերարդ Ֆ.-ի միջև նոր պայմանագիր է կնքվում:

1895թ. Եգիպտոսի Էժիմեթ վայրում սկսում է գործել Լևոն Գոզանյան եղբայրների երկաթաձուլարանը:

1895թ. Կեյվեի վարչական խորհրդի անդամներից Սարգիս Կարապետյանը վկայական է տալիս շրջակա երկաթի հանքերը Իզմիրի սանջակին պատկանելու մասին, տեղի բնակիչների կողմից աշխատանքները զգուշությամբ չտարվելու պատճառով:

1912թ. Բուրսայի արծաթախառն արճիճի հանքերի հիմնական բաժնետերերի՝ Ահմեդ Ջելալեդդին փաշայի, Տրդատ Տատյանի, հանքագործ Տիգրան Պարոնյանի միջև համաձայնագիր է ստորագրվում:

Ոչ հանքային հանածոներից Օսմանյան կայսրության տարածքներում հայտնի են եղել կերակրի աղի, սոդայի, բորակի, ծծումբի պաշարները: 1899թ. Ղալաթիայի վաճառականներից Բարսեղ Հալաճյանը Բոլու սանջակի Գոյնուք վայրում սնդիկի ու արսենիկի(մկնդեղի) հանքեր գնելով, իր 77.5% մասից 5%-ը Տրդատ Տատյանին է թողնում:

1899թ. Գրիգոր Դանիելյանը Բուրսայում, Գեմլիկ վայրում բորաքսի հանքից 3% Տրդատ Տատյանին է թողնում:

1904թ. Շիրինյան էֆենդիին է տրվում Դենիզլիի մոտի խրոմի հանքերի շահագործման իրավունքը:

1905թ. հանքային ինժեներ Պարգև Մարկոսյանը նշանակվում է ողջ Այդըն նահանգի հանքերի ինժեներ:

1910թ. Լոնդոնում դեսպանատան առևտրական խորհրդական Գալուստ Կյուլպենկյանը 2-րդ ատիճանի *Osmaniye* է ստանում: 1914թ. Կյուլպենկյանը հիմնադրում է «*Թըրքիշ Պետրոլիում* կոմպանիան»[76]: Նա ըստ կանոնադրության իր ձեռքում էր պահում ընկերության 5 տոկոսը:

Ածուխի մեծ արդյունաբերող է եղել Արթին Քարամանյանը:

Օսմանյան կայսրությունում շինանյութերի արտադրությունը մեծապես կախված է եղել հանքագործության հաջողություններից: Ցեմենտի, աղյուսի, կղմինդրի, ապակու, գիպսի, մոզաիկ սալիկների, կրի, գաճի գործարանները կրաքարի առատության շնորհիվ, բացվում էին մեկը մյուսի ետևից: 1856թ. «Էսայան Հակոբ և եղբ.» ընկերությունը հիմնում է երկաթաձուլարան և հաստոցաշինարան՝ Սիրքեճիյում: 1865թ. Ղալաթիայում Հովակիմյան եղբայրները հիմնում են ձուլարան (գործարան) և մեքենանոց՝ ընդհանուր կապարե խողովակների արտադրության և մեծաքանակ վաճառք կազմակերպում:

«Թ. Բազումեան և ընկ.»-ը Սիրքեճիյում սկսում է աղյուսի, կղմինդրի (Մարսելից, Լիվորնոյից), ամեն տեսակի մարմարի, տարբեր քարերի (Մալթայից, Ժենից) վաճառք:

76 Նրա հայրը՝ Սարգիս Կյուլպենկյանը սուլթանի կողմից նշանակվել է Տրապիզոնի կուսակալ:

1909թ. հունվարին Տրապիզոնում հիմնվում է «Կոմինոսի և աղյուսի ընկերությունը»: Պոլսում և Արևմտյան Անատոլիայի կենտրոնական քաղաքներում մեկը մյուսի հետևից բացվում են շինանյութի ֆաբրիկաներ ու խոշոր պահեստներ, խանութներ: 1846թ. Իզմիրում Ջյուջե (Թզուկ) Կարապետ Տյուզօղլին (Տյուզյան) և Հաջի Կարապետ Պզտիկյանը թղթի ֆաբրիկա են բացում: Հայ արդյունաբերական խավը երբեմն հանդես է եկել միաժամանակ մի քանի ասպարեզներում: Այսպես օրինակ, 1860թ. Սամսունում հիմնադրվում է «Կ.Խնճիճյան և որդիք» առևտրական տունը, որը բաժանմունքներ ուներ Տրապիզոնում և Էրզրումում: Նրանց հոր կողմից հիմնադրվել էր շշերի *խցանների ֆաբրիկա*: Զբաղվում էին երկաթեղենի, պղնձե ապրանքների, դանակների, հյուսածքեղենի, ժամացույցների մեծ ընտրանի ունեցող մեծածախ առևտրով: Պոլսում քառահարկ շենք զբաղեցնող առևտրական այս տունը հաճախ կազմակերպում էր եվրոպական և ամերիկյան ճարտարվեստի ապրանքների ցուցահանդես-վաճառքներ: Ընդունելի էր սակարկության և ապառիկով վաճառքի սկզբունքը: Նույն 1860թ. Պոլսում հիմնված ժամացույցի և զոհարեղենների «Գ.Մազլումյան և որդիք» վաճառատունը ներկայացուցիչն էր «ամենաճշգրիտ» *Recta* ժամացույցներ, ավստրիական ու անգլիական դրամարկղներ, անկիզելի պահարաններ, ջուր զտող գործիքներ, մեքենաների «Պիրելլի» և այլ մակնիշի դողեր, արծաթե սպասք վաճառող օտար արտադրողների:

Տեղական արտադրությանը զուգահեռ հայ վաճառականները երկիր էին բերում շինանյութի լայն ընտրանի Մարսելից, Լիվոռնոյից, Մալթայից, Ժնևից, Իտալիայից: Հայ վաճառականները նաև արտաքին շուկա էին հանում կայսրության ապրանքները, արտադրանքը՝ նախապես կազմակերպելով դրանց շատերի արդյունահանումը, գործը, զարգացումը: Արդյունաբերողների ու վաճառականների այս օղակը ներառում էր բազմաթիվ արհեստների գոյությունը, երկաթուղային ու բանկային համակարգի զարգացում, ճանապարհաշինարարություն, հյուրանոցային բիզնես: Արտասահմանյան ուղղակի ներմուծվող շինանյութի հետ մեկտեղ մեծ բաժին է տրվում երկրում տեղական հանքերի օգտագործմանը, այն շինանյութի արտադրության մեջ ներդնելու համար:

Մածունը Ֆրանսիայում, եվրոպական շուկայում

Միջազգային ասպարեզում անուն ու հաջողություն է վայելել հայկական մածունը և դարձել տարբեր եվրոպական ժողովուրդների կենցաղի մի մասը:

1924 թ. փարիզյան «Gazette du Bon Ton» պարբերականում անհայտ նկարչի կողմից տպագրված մի գունավոր փորագրանկար ներկայացնում է Փարիզի Սորբոն փողոցում ձիու հետ մածուն վաճառող Արամ անունով մի հայի: Դեռևս Սուլթան Ազիզի ժամանակ, Սամաթիայի ու Եդիկուլեի միջև գտնվող Էբյենեգ կոչված հողամասի վրա հիմնված ագարակում կեսարացի Դորմենջյանների ընտանիքում էին պատրաստում այդ մածունը: **Արամ Դորմենջյանը**, որ Սորբոնի համալսարանում քիմիագիտություն էր ուսանում, հոր մահվանից հետո ուսումը շարունակելու համար ստիպված է լինում աշխատել, դրամ հայթհայթել: Այնուամենայնիվ հոր մահից հետո անկարող էր ուսումը շարունակել ու ստիպված էր հոգալ իր և Սամսունում մնացած ընտանիքի կարիքները: Հենց նա էլ մտածում է արտածել իրենց պատրաստած մածունը Ֆրանսիա: Նա հիմնել էր «Դանոն» մածունի ընկերակցությունը:

Այս անունը մինչև օրս էլ հայտնի է Ֆրանսիայում: Ֆրանսիացիները մեծ դժվարությամբ ու կասկածով էին մոտենում այս մթերքին: Գլխավոր արգելքն այն էր, որ ֆրանսիացիները գաղափար չունեին մածունի մասին, չգիտեին, թե ի՞նչ է այն, ինչի՞ց է պատրաստվում, թե ինչպե՞ս է այն պատրաստվում և փախենում էին այն գնել, օգտագործել: Արամ Դորմենջյանը որպեսզի ապացուցի այս կարևոր մթերքի օգտակար սնունդ հանդիսանալու փաստը, դիմում է հայտնի «Պաստյոր» բժշկական հաստատությանը, որոնք իրենց լաբորատորիաներում անհրաժեշտ ստուգումներ կատարելուց հետո ապահովում են մածունի մասին կարևոր մի տեղեկագիր: Այդ շրջանում ինստիտուտի ղեկավարն էր պրոֆ. Մեչնիկովը: Այն կանաչ ճանապարհ է բացում մածունի օգտագործման ու սպառման համար Ֆրանսիայում, իսկ տիրոջը՝ մեծահարուստների ցանկում տեղ ապահովում: Հետագայում Արամ Դորմենջյանը «Դանոն»-ը վաճառել է ֆրանսիացիներին: Այս անվանումը մինչ օրս մնում է Ֆրանսիայի կաթնամթերքի ամենահայտնի արտադրողներից, հանդիսանալով[77] արտադրության հսկա:

77 Ժնևում մենք հանդիպեցինք Չիլինկիրյան ազգանունով մի տիկնոջ, որի ընտանիքը Ֆրանսիա էր հաստատվել Օսմանյան կայսրությունում մինչ Մեծ եղեռնը կատարված ջարդերի պատճառով: Այս ընտանիքը զբաղվել էր Փարիզում մածունի պատրաստմամբ ու դրա առևտրով: Տիկինը պատմում էր, որ իրենց սնանկացման պատճառը հանդիսացել է «Դանոն»-ի մեծաքանակ արտադրությունը: Նա հնավաճառների շուկաներից գտնում, գնում էր դարասկզբին իրենց ընտանիքի վաճառած մածունի կավե ամանները, որոնց վրա ֆրանսերենով «Հայկական մածուն» էր գրված:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սեղանավորական, վաճառականական, բանկային, առևտրական, ապահովագրական ասպարեզ

Վաճառականները Օսմանյան կայսրությունում հայտնի են եղել բազրգյան անունով[1]: Կառավարության կողմից նրանց տրվել են կարգեր (առաջին, երկրորդ և այլն): Տրվել է նաև վաճառականապետ (բազրգյանբաշի) տիտղոսը: Սեղանավորներից, վաճառականներից ոմանք ծառայել են նաև սուլթանին, կատարել պալատի, կառավարության պատվերները, եղել այս կամ այն ոլորտի մատակարարներ, ինչպես օրինակ՝ պալատի, բանակի կամ այլ ասպարեզների համար: Երկրում վաճառականությունը հիմնականում եղել է հույների ու հայերի մենաշնորհը[2]: Տարբերությունն այն էր, որ հույները հիմնականում զբաղվում էին ապրանքների ներմուծմամբ, իսկ հայերը՝ հիմնականում արտահանությամբ և ժամանակակից մոտեցմամբ՝ բանկային գործով: Այսինքն՝ հայերը շահագրգռված էին երկիրը հարստացնելով, դրա համար միջոցներ ու հնարավորություններ ստեղծելով: Նրանք էին հիմնականում վարում կայսրության ու նրա առավել հայտնի առաջին դեմքերի ֆինանսական քաղաքականությունը և մեծ ազդեցություն ու հեղինակություն ունեին ինչպես պալատական, այնպես էլ օտար դիվանագիտական, առևտրական, քաղաքական շրջանակներում: Վաճառականների մի մասը նաև դրամափոխությամբ՝ *սառաֆությամբ* էր զբաղվում:

Հայ մի քանի հայտնի վաճառականներ, որոնք ծառայել են օսմանյան սուլթաններին, վայելել նրանց վստահությունը, երբեմն կատարել են նաև բանագնացների, դիվանագիտական առաջին հարաբերությունները հաստատողների դեր: Հայտնի է ոմն Առաքել, որը ուղարկվել է Անգլիա՝ պալատի համար կարևոր գնումներ կատարելու և 1580թ. Անգլիայի Էլիզաբեթ թագուհուն է հանձնել Սուլթան Մուրադ Գ-ի մի նամակը: Ապրո Չելեպին արդեն 1664թ. համդիսանում էր Քյոփրուլու Ֆազըլ Ահմեդ փաշայի վաճառականապետը: Նրա որդին՝ Ապրոյան Սարրո Չելեպին, Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս 14-րդից ազնվականական տիտղոս է ստացել: Իզմիրցի մի այլ վաճառական՝ Պետրոս Ապրոն 1717թ. Պետրոս Մեծի արտոնությամբ առևտուր էր անում Ռուսաստանում և հաջողում է այնտեղ մետաքսի ու հյուսվածքի ֆաբրիկա հիմնել: 17դ. Պրուսացի Անտոն Չելեպի (Գյավուր Անտոն) շատ հարուստ վաճառականը առևտուր է արել եվրոպական երկրների, Իրանի հետ: Տիրապետել է թուրքերեն, պարսկերեն, հունարեն, իսպաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն լեզուներին: Եղբայրը դավանափոխ էր եղել և հայտնի էր որպես մաքսատան անօրեն՝ Հասան աղա անվամբ:

1 1703թ. բազրգյանբաշը **Յաղուբ (Հակոբ) Աճեմ Հովհաննիսյանը** ստանում է սուլթանական հատուկ շնորհներ որպես վաճառականների գլխավոր:

2 Robert Mantram. *Azınlıklar, meslekler ve yabancı tüccarlar*, "Tarih ve Toplum", 1985, nisan, s. 19-23; Zafer Toprak. *Hürriyetin İlânı ve Ermeni Tüccarlar*, "Tarih ve Toplum", 1988, temmuz, N55, s. 43-45. Մինչ Լյուդովիկոս 13-ի հրամանը նմանատիպ արտոնություններ խոստանալը, ֆրանսիական վաճառականներին տրվել են հենց կիլիկյան հայ թագավորների կողմից: 1288թ. Կիլիկիայի Լևոն Բ թագավորի՝ «Բոլոր հայերի արքա»-ի արտոնագրությամբ, Հերում ոսկի ձևով գրված ճենովացիներին տրված մի հրովարտակում մանրամասնվել են մաքսային, իրավական հարցեր: Նմանատիպ հրովարտակներ (Սխում դրանց լատիներեն օրինակներն են տրվել) տրվել են միջերկրածովյան կարևոր վաճառականական այլ կենտրոնների ևս, ինչպես օրինակ՝ մարսելցի, վենետիկցի, ճենովացի, կիպրոսցի վաճառականներին: (Հրովարտակի մի օրինակ տես Ա.Յարմանի գրքում՝ *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*. Ist., 2001, s. 137).

Երկրում մեծ ստեղծվում էին ոչ միայն արտահանվող ապրանքների հավաքմամբ զբաղվող խմբեր, արտահանվող որոշ ապրանքների ու դրանց մշակման ֆաբրիկաներ ստեղծելով, այլև խրախուսելով, թափ հաղորդելու համար գործին: Նրանք տարեկան ցուցահանդեսներ, տոնավաճառներ էին կազմակերպում տարբեր վիլայեթներում, տարբեր տոների առթիվ: Ներկայացվում էին այդ շրջանի ամենատարբեր ոլորտների արտադրության, ձեռքի աշխատանքի, արհեստավորների ու արվեստագետ վարպետների գործերի հնարավորինս լիակատար տեսականու ցուցահանդես-վաճառքներ: Այս տոները երբեմն նաև մրցույթների էին վերածվում, որոնց առանձին հմայք էր հաղորդում այդ օրերին ժողովրդական խաղերի, մրցումների կազմակերպումը: Հայ վաճառականները շահագրգռված էին ու զբաղված նաև երկիրն իրար կապող երկաթուղային ցանցի շինարարության գործով:

Դեռևս Լյուդովիկոս 13-ի ժամանակ, Ֆրանսիայի վաճառականությունը զարգացնելու նպատակով, թագավորական հատուկ հրամանով քաջալերվում էր հայ վաճառականների գործունեությունը, թույլատրվում հայերի բնակությունը Ֆրանսիայում: 1630թ. հունիսի 26-ի հրամանով դյուրություններ տալով հայ վաճառականներին և ազատելով նրանց մաքսերից, Ռիշելյո կարդինալը 1633թ. Փարիզում վերահրատարակել տվեց Ֆրանչեսկո Ռիվոլիի հայերեն-լատիներեն բառարանը, որի առաջին տպագրությունը եղել էր 1621թ. Միլանում: 1650թ. Միլանում հիմնադրվել է Թադևոսյան հայ հոգևոր միաբանությունը: Հետագայում, 1700թ., Վենետիկի Ս.Ղազար կղզում Մխիթար Սեբաստացու հիմնադրած Մխիթարյան միաբանությունն ընդունել է Անտոնյան ուխտը:

1864թ. Կ.Պոլսում բացվեց առաջին լեզվական թերթամք դպրոցը՝ (*Lisan-ı Mekteb-i*), ուր պատրաստում էին պետական թարգմանիչներ ֆրանսերեն, հունարեն և բուլղարերեն լեզուների գիտությամբ[3]: 1669թ. Կ.Պոլսի Պերա թաղամասում Լյուդովիկոս 14-րդի հրամանով Ֆրանսիայի նախարարապետ Ժան Բատիստ Կոլբերի կողմից հիմնադրվել է «Երիտասարդ լեզվաբանների կամ հայերի դպրոցը» (*Ecole des jeunes des langues ou Armeniens*)[4]: Դպրոցի անօրինությունը հանձնված էր կապուցիններին, իսկ հովանավորվում էր այն Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանի կողմից: Ֆրանսիացի աշակերտները սովորում էին թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն լեզուներ, իսկ Արևելքի բնակիչ ուսանողները՝ ֆրանսերեն, հունարեն, իտալերեն, իսպաներեն, լատիներեն: Այս դպրոցում բացի լեզվական առարկաներից դասավանդվում էր պատմություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, բժշկություն, հանրահաշիվ, գծագրություն, երկրաչափություն: Այդ առարկաներին զուգահեռ սովորողները ծանոթանում էին իրավաբանության հիմունքներին, առևտրական հարաբերությունների օրենքներին, քանի որ թարգմանիչները ներկա էին գտնվում և մասնակցում դատավարությունների, անգամ կատարում փաստաբանի պարտականություններ: Դպրոցը գտնվում էր Կապուցինյան ուխտի կրոնավորների հովանավորության ներքո: Կրթությունն այս դպրոցում՝ անվճար էր:

1700-1720 թթ. նույնպիսի դպրոց է բացվում Փարիզում՝ Գրան քոլեջին կից[5]: Քոլեջ էին

3 А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян, *История просвещения в Турции (конец XVIII - начало XX века)*, М., 1965, с. 29.

4 Սիրունյան Արշակ, *Պատմություն հայ դպրոցին*, Կահիրե, 1947, էջ 565:

5 Նույն տեղում:

ընդունում հիմնականում հայերին, որպեսզի թարգմանիչներ պատրաստեն, ինչպես նաև նրանց օգտագործեն որպես միսիոներական թարգմանիչների[6]: Այս դպրոցի օրինակին հետևելով, նման դպրոց հետագայում, 1855թ. բացվեց Փարիզում թուրքական կառավարության ջանքերով և անվանվեց «Օսմանյան դպրոց» (Mekteb-i Osmani), ուր սովորում էին 10 թուրքեր:

Առաջին օտար, արևելագետ-հայագետներն են ի հայտ գալիս Եվրոպայում[7]: Ձևավորվում են արևելագետների միջազգային միություններ, ինչպես, օրինակ, ֆրանսիացիների կողմից հիմնադրված ԻԿԱՆԱԱ-ը, որը Հյուսիսային Աֆրիկայի, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի գիտական ուսումնասիրություններն է կենտրոնացնում և մինչ օրս շարունակում է իր գործունեությունը, որպես արևելագիտական ամենահզոր գիտաժողով: Եվրոպական երկրներում շարունակվում էր հետաքրքրությունը հայերենի ուսումնասիրության ասպարեզում: 18-րդ դ. Փարիզի «Արևելյան լեզուների ինստիտուտում» հայերենի ուսուցիչներից հայտնի է եղել Շահան Ջրպետը (1772-1837): Նա 1798թ. սկսում է հայերեն լեզու դասավանդել: Այստեղ հայերեն է դասախոսել նաև ֆրանսիացի Վեյյան դը Ֆլորիվալը (Le Vailland de Florival, - 1830):

1848թ. Փարիզում Սամուել-Մուրադյան դպրոցի բացման արարողությանը խոսք է ասել Ալֆոնս դը Լամարթինը:

1883թ. Հռոմում բացվում է Լևոնյան կաթոլիկ քոլեջը: 1888թ. Միսաս Չերազը Լոնդոնի Արքայական քոլեջում հայերեն լեզու է դասավանդել: 1901թ. Մարբուրգում սկսվում է «Հանդես հայագիտության» գերմաներեն հրատարակությունը Ֆրանց Նիկոլաուս Ֆինկի և Ար-

6 17-րդ դարի սկզբում Հռոմի և Ֆրանսիական կաթոլիկական միսիոներների պատրաստման ժամանակ մեծ աշակերտություն էին դարձնում հայերին: Հռոմի Ուրբանյան ճեմարանում սովորում էին հայեր, որոնց ուղարկում էին Լեհաստանի, Նախիջևանի, Թավրիզի կաթոլիկական դպրոցներում աշխատելու, միսիոներական առաքելությամբ զբաղվելու: Այս մասին տես՝ Ալպոյաճեան Արշակ, *Պատմութիւն հայ գաղութին*, Կահիրե, 1947, էջ 583-600: Ուրբանյան դպրոցը հիմնել էր Գրիգոր ԺԵ պապը(1621-23թթ.): Ուրբանոս Ը պապը (1623-64) դրան կցեց թարգմանիչների պատրաստման դպրոցը 1627թ և բազմալեզու տպարան հիմնադրեց, որ պիտի ծառայեր տարբեր լեզուներով կրոնաքարոզչական գրականության տարածմանն այն երկրներում, որ պապական թարգմանիչները գործունեություն պիտի ծավալեին տարբեր ժողովուրդների շրջանում, որպեսզի նրանց մղեին դեպի կաթոլիկություն:
Հայագիտության զարգացումը եվրոպական երկրներում ծառայեր նաև պապական իշխանության՝ հայերի նկատմամբ ունեցած հետաքրքրության արդյունք էր: 1680թ. Հռոմի պապի արտոնությամբ հայ կաթոլիկ վարդապետ Միքոն Թասպազը շրջել է Փոքր Ասիայի հայաշատ վայրերով, տարածել կաթոլիկություն, կաթոլիկական հավատքի փոքր օջախներ հիմնադրել: 1688թ. Էրզրումում Հիսուսյանների ուխտին հաջողվել է որոշ հայերի կաթոլիկ դարձնել:

7 Հայերի ու հայերենի նկատմամբ մեծ հետաքրքրության արդյունքում հանդես է գալիս առաջին եվրոպացի արևելագետ-հայագետների սերունդը: Գերմանացիներ՝ Անդրեաս Ակոլուբ (Agolut,-1704) նշանավոր արևելագետ, հայ լեզուն ուսումնասիրող առաջին գերմանացին, Հերման Գուտշմիդ (1887), զբաղվել է հայ հնախոսությամբ, Ֆրիդրիխ Մյուլեր (1834-1898), Ֆրիդրիխ Նայման (1790-1870), Հենրի Գելցեր (1847-), Հ.Հյուբշման (1848-), Յոհան Շրոդեր (1680-1756), Պետերման (1801-1876), Բ.Դըլաուրիեր (1827-), Մոլթման (-1879): Ֆրանսիացիներ Սիմոն Լուրդ (1729-1799), Գիյոմ Վիլֆրուա (-1777), որ կարևոր ուսումնասիրություններ ունի հին հայ ձեռագրերի մասին: Պիեռ դը Ֆոռ (-1749), Էժեն Բոռե, (1809-1878), Վիկտոր Լանգլուա(-1869), Սեն Մարտեն (1791-1832), Պրուդ (1802-1880), Լը Վայյան դը Ֆլորիվալ, (Փարիզի Արևելյան լեզուների վարժարանի հայերենի ուսուցիչ, -1830), Գ.Շրումպֆ (-1892), Էդուարդ Դյուլորիե (1807-1881), անգլիացի Մայրլ Ալան (1812-), Գիյոմ Վիլեբրուադ (Guillome Villetroid), Սիմոն Լուրդ, (Simone Lourdé, 1799), բելգիացի Ֆելիքս Նեվ (1816-), լեհահայերի լեզվի մասին ուսումնասիրություններ կատարած Յոհան Հանուշ (-1887) և ուրիշներ: Փարիզի հայագետների միությունը համալրվում է նաև բյուզանդագետներով: 1920թ. նրան անդամակցում էին Գեղարվեստի Ակադեմիայի անդամ, բյուզանդագետ Շարլ Դիլը, լեզվաբան Անտուան Մեյեն, լեզվաբան և [illegible] Վիկտոր Բեռարը, Փարիզի Արևելյան լեզուների դպրոցի ուսուցչապետ Ֆրեդերիկ Մակլերը և ուրիշներ:

գար Հովհաննիսյանի, Հակոբ Մանանդյանի, Եզնիկ Գյանջեցյանի աշխատասիրությամբ ու խմբագրությամբ:

Հայերեն, թուրքերեն լեզուներ են դասավանդվել նաև Գերմանիայում: Բեռլինի Արևմտյան լեզուների ճեմարանում դասախոսել է հայտնի բնագետ, ծնունդով Նիքսարացի, Մանիսաճյան Հովհաննեսը (1862-). Նա հեղինակել է թուրքերենի քերականություն գերմանացիների համար: Մանիսաճյան Հովհաննեսը հայտնի է եղել որպես միջատների և բրածոների, դրանց հավաքման և դասակարգման մասնագետ:

1902թ. Համբուրգում արևելագետների 13-րդ միջազգային կոնգրեսին մասնակցել են Հ. Խան Մասեհյանը, Լ.Բաբայանը, Հ.Առաքելյանը, Լ.Մսրյանը, Պ.Խալաթյանցը, որոնք հայ մշակույթի մասին են զեկուցել: 1902թ. ապրիլին Բրյուսելում բացվում է հայագետների միջազգային կոնգրեսը:

Եվրոպայի համար հայագետներ պատրաստելու, բազմալեզու բառարաններ կազմելու և հրատարակելու առաքելությունն իրենց վրա են սկսում վերցնել Մխիթարյան հայրերն ու միաբանության դպրոցներն Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Ավստրոհունգարիայում և այլուր: Այս դպրոցները հովանավորվել են տեղի կառավարությունների կողմից, անգամ արժանացել շնորհների՝ իրենց կրթական բարձր մակարդակի համար[8]:

* * *

Դեռ երկար ժամանակ, մինչև Օսմանյան կայսրությունում կընդօրինակվեր եվրոպական բանկային համակարգը, դրամափոխները, որ հայտնի են եղել որպես *սարրաֆ, սեղանավոր* անուններով, կատարելու էին կայսրության ու նրա տերերի, տնտեսության համար շատ կարևոր՝ մասնավոր դրամատների առաքելությունը: Նրանք վարկեր էին տալիս պետության առանձին գերատեսչություններին, պալատին, երևելի անձանց, շեյխ-ու-իսլամներին, վերահսկում ներքին ու արտաքին առևտուրը, դրա զարգացումը, բազմաթիվ բարեփոխումներ մտցնելով այդ ասպարեզում: Այսինքն, հայերը շահագրգռված էին երկիրը հարստացնելու, դրա համար միջոցներ ու հնարավորություններ ստեղծելու խնդրով: Նրանք էին վարում կայսրության ֆինանսական քաղաքականությունը և մեծ ազդեցություն ու հեղինակություն ունեին ինչպես պալատական, այնպես էլ օտար դիվանագիտական, առևտրական շրջանակներում, բազմիցս երկիրը փրկելով տնտեսական ճգնաժամերից: Իսկ դրանում հսկայական էր լինելու տնտեսական բարեփոխումների մակարդակը:

Սարրաֆների հայտնի տոհմեր են եղել, որոնց մի մասը շատ մեծ ազդեցություն է ունեցել պալատում: Նրանք եղել են սուլթանի պալատական սեղանավորները: Եղել են սուլթանի անձնական գանձարանի սեղանավորները[9] (նախարարները), ինչպես նաև պալատում սուլթանից հետո մեծ հեղինակություն ու իշխանություն վայելող մայր-սուլթանների (վալի-

8 Պադուայից Փարիզ տեղափոխված Սամուել-Մուրադյան բարձրագույն հայկական վարժարանը վայելել է արքայական Կոնդեի հովանավորությունը: Ֆրանսիայի թագավոր Լուի-Ֆիլիպի կողմից 1846թ. հավանության է արժանացել վարժարանի 5 հոդվածներից բաղկացած Կանոնադրությունը, իսկ Վարժարանի տնօրեն **Գևորգ Հյուրմիզյանը** ստացել է *Légion d'Honneur* –ի պատվանշան: Հիշարժան է, որ Վենետիկում Նապոլեոն կայսրն ընդունել է Մխիթարյան հայրերի պատվիրակությանը, և այս միաբանությունն այն եզակի մշակութային օջախներից է եղել, որ ոչ միայն չի ավերվել, քանդվել, այլ վայելել է կայսերական պաշտպանությունը:

9 **Երամյան Գևորգ** (1816-1900), Մեծ վեզիրի բանկիրն է եղել: 1846թ. «*Iftihar Madalyası*» և «*Ülky*»–ի առաջին աստիճան ստացել սուլթանի կողմից:

դե-սուլթան) սեղանավորները: Նրանցից ոմանք հայտնի են եղել նաև որպես մտավորական մարդիկ, հետաքրքրությունների լայն շրջանակով: Դրանցից է եղել արքունի սեղանավոր Մարգար Ալիշանը (1776-1834), որը նաև հնագետի համբավ է ունեցել: Մենք կարծում ենք, որ նա ևս ամիրայական տիտղոս է ունեցել:

Այս գործարար մարդկանց այն մասը, որոնք պալատում են ծառայել, ստացել են *ամիրաների* տիտղոս, փոխանցելով այն ժառանգաբար[10]: Նրանց գերակշռող մասը Պոլիս էր գաղթել Ակնից, ուր ժամանակին հայ ազնվականական տոհմեր էին կենտրոնացել: Ակնցի սեղանավոր-վաճառականներից 100-ից ավելի ամիրաներ հայտնի դարձան իրենց հարստությամբ, կայսրությունում իրենց ունեցած ազդեցությամբ, արևմտահայ մշակույթում և Պոլսո ու Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռներին մատուցած իրենց մեծագույն ծառայություններով:

Վաճառականական, սեղանավորական ասպարեզը միշտ էլ եղել է հույն, հրեա գործակիցների հետ մրցակցության, նաև նախանձության նշանակետ: Երբեմն այն բանսարկությունների, ստոր մատնությունների է դրդել օտար, նաև հայ վաճառականներին, նույն արհեստի մարդկանց, կործանարար դառնալով իրենց մյուս գործընկերների համար:

1763թ. Չուխաջը խանի դռանը բանսարկության պատճառով կախում են սադրազամ Ռագըփ փաշայի մոտիկ բարեկամ ու Աջեմ Ալիի սեղանավոր, սեղանավորների պետ Ղազար Ամիրային:

1813թ. սեղանավորներ Հակոբ Թնկըրօղլուն և Անտոն Դավիթօղլուն աքսորվում են Ռոդոս կղզի: Տարբեր կղզիներում կամ անատոլիական որևէ անկյունում աքսորված լինելը բանսարկությունների զոհերի համար նվազագույն պատիժ է եղել:

1752թ. բեզիրգյանբաշի և սեղանավորների պետ **Յակոբ Ամիրա Հովհաննիսյանը** զոհ է դառնում մի անավոր բանսարկության-որոգայթի: Նրան գլխատում են Վեզիր Խանի դռան առջև: Մինչ այդ (1752) նա՝ արքունի սեղանավորը, Երուսաղեմի Ս.Հակոբյան նվիրակ երգչախմբի համար նախատեսված մասը կառուցելուց հետո Պոլիս էր վերադառնում Հակոբ Նալյան պատրիարքի հետ:

Ամիրայական աստիճան ունեցող վաճառականներից հայտնի են եղել Ալյան Ամիրան (1763թ.Պոլիս), Տոնիկ Ամիրան (1811, Պոլիս) և ուրիշներ: Նրանց թիվը մի քանի տասնյակ է: Նրանք երկրով մեկ ստեղծում էին ոչ միայն արտահանվող ապրանքների հավաքմամբ զբաղվող խմբեր, ստեղծելով արտահանվող որոշ ապրանքների ֆաբրիկաներ, այլև, ավելի ուշ, մտահոգված էին երկիրն իրար կապող երկաթուղու կառուցմամբ: 16-19դդ. Օսմանյան կայսրությունում վաճառականական գործին անդրադարձած հայ և օտար աղբյուրները հաստատում են վաճառականության չափազանց դժվար, վտանգավոր գործ լինելու հանգամանքը: Վաճառականությունն իրապես շատ տառապալից գործ էր, որը սակայն հայերը կատարում էին ժառանգաբար, ամենատարբեր ճանապարհներով հասցնելով բորքական ապրանքներն արտասահման և նույնպիսի դժվարությամբ էլ երկիր ապրանք էին մտցնում: Այս գործի լավ մասնագետները սովորաբար լեզուների գիտակ, իրենց գործի դիվանագի-

10 **Դավիթ ամիրա**, 18-րդ դ.: Հայ սեղանավոր: Եղել է ամիրայության ամենաազդեցիկ վերիններից մեկը՝ ծագումով չերքեզ, Ծովային նախարար Քյուչուկ Հասանին Փաշայի սեղանավորը: Նախ եղել է նախարարի հացագործը, ապա սրընթաց բարձրացել իր ասպարեզում, մեծագույն համարում ստեղծելով իր անձի շուրջը:

տության վարպետներ էին, ընդարձակ կապեր ունեին բոլոր այն երկրների կառավարող, քաղաքական ու առևտրական շրջանակների հետ, ուր նրանք ուղղում էին իրենց ապրանքը և կամ որտեղով որ անցնում էին հայկական քարավանները ու բեռնավորված նավերը: Մարդկային հարաբերությունների որակը միշտ չէ որ հաջողության գրավական էր լինում: Բնության աղետները, փոթորիկները, քաղաքական շրջանակների փոփոխությունները ու այդ շրջանակների հետ հարաբերությունները կարող էին կործանարար լինել ամենահարուստ ու ամենահաջողակ վաճառականների համար: Հայ վաճառականներն իրենց նավերով հասնում էին Հնդկաստան, Չինաստան և Հեռավոր Արևելքի երկրներ[11]: Հովհաննես և Սիմոն Թնկըրօղլուները առևտուր էին անում Իրանի, Հնդկաստանի հետ:

Հայերը տարբեր գավառներում ստեղծել են շերամապահության, մանածագործական ֆաբրիկաներ, որոնց հիմնադիրները, տերերը՝ հայ նորաստեղծ արդյունաբերական բուրժուազիան, երկրում ներդնում էր եվրոպական առաջավոր փորձը, ներմուծելով ոչ միայն գիտական մասը, գյուտերը, այլև մեքենաներ, հաստոցներ[12]:

Իհարկե, պատմությունն արձանագրել է նաև հայ վաճառականների հետ կապված այնպիսի դեպքեր, երբ օրինակ, 1691թ. Էդիրնեում վաճառականներ Գրիգոր օղլու Հակոբին, Մուրադ օղլու Աստուրին և Պետրոս օղլու Գասպարին բերել են Պոլիս, բանտարկել՝ ծո-

11 **Մարգար Ամիրա Մարտիրոսյանը և որդին՝ Մարտիրոսը** (1801-1867) 1800-ականներին Պոլսում եղել են սեղանավորների պետ, զբաղվել վաճառականությամբ: Եղել են հին ջուղայեցի Հանա Մարտիրոսի (-1611, Աջրայում բաղված հայտնի վաճառական) գերդաստանից: Եվրոպայի հետ առևտրով են զբաղվել: Իրենց գործատեղին, ինչպես և շատ ամիրաներինը՝ Չարշաբջըլար Վալիդե Խանն է եղել: Տանը մեծամեծների հավաքատեղի է եղել, հայտնի բարերարներ են եղել: Սեղանավորական ընկերություն են հիմնել հայր ու որդի, Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի 1851թ. բարձրագույն բերաթով առանձնաշնորհներ ստացել:
Հովհաննես Տոնից Մարգարյանը (1831-1877)՝ Մարտիրոսի որդին, շարունակել է պապի և հոր գործը: Տոնից՝ անունը, պապենների գերդաստանից է նշանակած: Գլխավոր գործը սեղանավորությունն է եղել: Շերամի վաճառականներից մետաքս հավաքելով՝ արտահանել է Մարսել: Հարաբերությունները ունեն աշխարհի ամեն կողմի հետ: 1857թ. Նիկողոս Պալյանի ընտանիքի հետ մեկնել է Փարիզ և այդ 3 ամսյա ճանապարհորդության առաջնորդը Ասողիկանոս Չանշոն է եղել: 1859թ. նրա ներկայացուցիչ Արշակ Մնջայանը մեկնում է Մարսել, սակայն ավելի շատ վնաս է տալիս Հովհաննես Մարգարյանին: Վերջինս սնանկացած առևտրական գործերը կանգնեցրել է, փակել սեղանավորական մեծ տունը՝ «Շիրքեթի ք...ի Էյմենիան», որի կենտրոնատեղին Վիեննան էր: Նա նաև գրականության մարդ է եղել: 1870թ. Զարդարյան տպարանում հրատարակել է իր հայատառ թուրքերենով գրված «Դժոխքից փախված մարդը», որը հաջողություն է ունեցել, և ապա ձեռնարկել «Մէճմուայի» խմբագրությանը, սակայն այստեղ էլ փորձանքների մեջ է ընկել: Մի հոդվածի պատճառով Բ Դռան կողմից հոդվածի քննության համար ուղարկվել է Տրապիզոն, սակայն բանտարկվել է և միայն քննությունից հետո ազատվել: Այդ չարչարանքներից հիվանդացել ու 48 տարեկանում մահացել է: Որդին՝ Գրիգոր Տոնից Մարգարյանը (1856-1909), կարևոր պաշտոն է զբաղեցրել օսմանյան Հանրային պարտուց վարչության մեջ: Նրա կազմած տեղեկագրերը արժեքավոր աղբյուրներ են ծառայել նոր պաշտոնյաների համար: Հոր պես գրագետ, ազգասեր է եղել: Կինը եվրոպացիների Որբանոցի տիկնանց խնամակալության նախագահուհին է եղել:

12 «Համբարձում Մանգիկյան և ընկ.»-ը երկիր էր ներմուծում երկրագործական ամենատարբեր մեքենաներ, փայտի, ածխի, նավթի վառարաններ, ջրհաններ, խողովակներ: Լևոն Կիւմուշկերտյանը վաճառում էր երկաթե գործիքներ ու երկաթեղենի ճոխ հավաքածու: Մեքենաների, կերպասեղենի ու նորաձևության, եվրոպական ժամացույցների ամենահայտնի ֆիրմաների (Զենիթ, Լոնժին) ներկայացուցիչները մեծ մասը հայ վաճառականներն էին: Ողջ կայսրությունով մեկ, պարբերականներում հայտարարվում էին ամենատարբեր ապրանքների, նպարեղենի, շինանյութերի, վառելանյութերի մեքենաներ-վաճառատների, նաև մեծաքանակ առևտրի մասին, ունենալով իրենց շքեղ ու մշտական ներկայացուցիչները տարբեր վիլայեթներում: Բժշկական, վիրաբուժական գործիքների, գոհարեղենի, արդուզարդի, ակնոցների, առողջապահական պիտույքների լավագույն վաճառատները գտնվում էին Պոլսի ու մեծ քաղաքների բարձրաշխարհիկ հասարակության ուշադրության կենտրոնում, կազմելով նրանց կենցաղի պարտադիր մի մասը:

դովրդին ոչ հարմար գնով հաց վաճառելու համար[13]:

Օսմանյան արտոնյալ մեծ վաճառական էր հայտնի Մկրտիչ Ֆրենկյանը[14], որի ժառանգներն այն մեծագույն հաջողությամբ շարունակեցին մինչև վերջին տասնամյակները Ֆրանսիայում, արժանանալով կառավարական բարձրագույն պարգևների: Այս հայերը եվրոպական երկրների մասնագիտական հաստատություններում իրենց ստացած գիտելիքներն ու փորձը, կապերը ներդնում էին իրենց ծննդավայրում, ծաղկեցնելով ու զարգացնելով Օսմանյան կայսրությունը: Իհարկե այս առաջընթացն ուղեկցվում էր այդ և այլ բնագավառներում հայ մասնագետների կատարած նորամուծություններով, գյուտերով: Հայերը ներկայացուցիչներն են եղել արտասահմանյան առևտրային բանկերի, ապահովագրական առևտրաարդյունաբերական ընկերությունների: Դարասկզբին նրանք օտար, բայց ազնվականության, ցահաժառանգների հովանավորությամբ և հայ արվեստագետների մասնակցությամբ կազմակերպել են միացյալ ճվագախմբեր, շքեղ պարահանդեսներ Պերայում, որոնք բարեգործական նպատակներ են հետապնդել, և հատուկ տրամադրել են տարբեր ձեռնարկների: Արվեստահանդեսներ են կազմակերպվել տարբեր գավառներում, ի ցույց դնելով այդ գավառի տեղական արհեստների, արվեստների, արտադրության արդյունքները, ջանալով զարկ տալ դրանց զարգացմանը, արտահանմանը: Այս ամենը փորձ էր՝ բարելավելու գավառի ծանր վիճակը, ապա նաև բարձրացնելու բնակչության կենսամակարդակը:

16-րդ դարից սկսած այս վաճառականների մեծ մասը վաճառականությունը համատեղել է սեղանավորական գործով, հանդիսանալով Ստամբուլի պալատի, եգիպտական փոխարքաների, շեյխ ու խալաֆների, վալիդե-սուլթանների ու բարձր երևելիներից ոմանց սեղանավորը: Այսպիսով նրանք վայելել են նաև այդ պաշտոնյաների հովանավորությունն իրենց դժվարագույն գործունեության տարբեր հանգրվաններում: Սակայն առևտրաշրջիկ վաճառականներին անգամ միշտ չէ որ բախտը ժպտացել է: Հայ վաճառականության պատմությունը հարուստ է տխուր, արկածային, ողբերգական էջերով[15]: Կարապետ Մանուկ

13 Tuğlacı Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*. İst., 2004, Cilt 1, s. 247:

14 **Մկրտիչ Ֆրենկյանը** եղել է Օսմանյան կայսրության վերջին շրջանի արտոնյալ առևտրային վաճառական: Նա ունեցել է իր մի քանի կենտրոնատեղիները, որ կարելի էր դինել ամեն տեղից, բայց չկորցնելով, հետամայնով: Զուգահեռ զբաղվել է նաև տարբեր ապրանքների առևտրով: Մկրտիչ Ֆրենկյան օսմանյան արտոնյալ մեծ վաճառական Սուլթան Համամում վաճառել է նաև անգլիական, ֆրանսիական և գերմանական առևտրաշահավետ ֆաբրիկաների հեծանիվներ, ամեն տեսակ մետաղ փայլեցնելու «Քաալ» նորույթ-հեղուկը:
Այս հայտնի վաճառականական տանն անցյալ դարում խարիսխ գցեց Ֆրանսիայում, դառնալով եվրոպական առևտրային վաճառականներից: Մասնավորապես Երկրորդ համաշխարհայինի ժամանակ այս «տան» տերը, վաճառականներ Արթավոն, Մկրտիչ Ֆրենկյան գերդաստանի ժառանգորդ **Նուբարը**, այս շրջանի ամենախորհրդավոր անձանցից մեկն էր՝ պատերազմի ժամանակ ֆրանսիական ու գերմանական կողմերի հետ իր մասնագիտական համագործակցությամբ: Այն մահվան դատապարտվեց ֆրանսիական կառավարության կողմից, բեյց ժամանակ անց նույն կառավարության կողմից արժանացավ բարձրագույն շքանշանի և տրվեց, *Chevalier de Légion d'Honneur*-ի պատվանշան: 1970-ական թթ. Ֆրանսիայի հայ բարեգործականի նախագահն էր և իր անունը հավերժացրեց նաև «Ֆրենկյան շանփայլների» արտադրությամբ, զարդարելով իր «առենից շատ պատռտանքներ ունեցող» շքեղ ողջակով ու իր կյանքի արկածոտ անցկացնելով մենակ, Սենայի ափի իր բնակարանում:

15 **Կարապետ Մանուկ Օղլուի (1755-)** անհավաստի հարուստ վաճառականի ու սեղանավորի կյանքը Օսմանյան կայսրությունում հայ վաճառականի եզակի ողբերգականներից չէ: 1828թ. ֆրանսերենով Փարիզում լույս է ընծայվել նրա կյանքի ողբերգական պատմությունը *Vie de Karabet Manoug-Oglu Arménien*, Paris,1828. Գիրքը շարադրել է նրա փարիզյան փաստաբան Դյուրյանոին:
Հայտնի վաճառականական ու սեղանավորական գերդաստան է եղել 18-րդ դարից Իսպարտայի (Սիլեստրի) հետ առնչվող գրավված Հոճա Գրիգոր Թենքրյանի (1701-1781) տոհմը: Կարապետը (1754-1808)

Օղլուի՝ Թահիր փաշայի ու Նանինայի վեզիր Ալի փաշայի սեղանավորի ու վաճառականի կյանքի ողբականի ֆրանսերեն հրատարակությունը՝ ֆրանսիացի փաստաբան Ժ.Դյուրյանոի կողմից, տիպիկ մի օրինակ է հայ վաճառականի վայրիվերումներով հարուստ շքեղ ու նաև՝ տխուր ճակատագրի:

Ի տարբերություն հայ վաճառականների, հույները հիմնականում զբաղվել են ապրանքների ներմուծմամբ: Մինչ հայերը երկրում տնտեսությունը ուժեղացնելով, զարկ տալով տարբեր ճյուղերի զարգացմանն ու նորի ստեղծմանը՝ արտահանել են Օսմանյան կայսրության ապրանքը, դրամ բերելով երկիր, նպաստելով սոցիալական վիճակի բարելավմանն ու երկրի զարգացմանը, միայն ներմուծմամբ զբաղվող հունական վաճառականության համար երկրի զարգացման մասին մտահոգությունը շատ ավելի հեռավոր տեղում է գտնվել, ի տարբերություն անձնական շահի:

Բնականաբար, վաճառականության բնագավառը սերտորեն կապված է եղել ծովագնացության հետ: Հայկական նավերը, մի կողմից հասել են Հնդկական օվկիանոսի երկրներ, մինչև Հնդկաստան, Չինաստան: Այնտեղից բերված տարբեր ապրանքներն իրենց հերթին տարվել են եվրոպական երկրներ, Ռուսաստան: Թուրքիայում բացվել են բեյի ամենամեծ վաճառատները, ինչպիսին եղել է «Կ.Եսավության և որդի» բեյի առևտրական վաճառատունը: Մյուս կողմից, ծովային ու ցամաքային ճանապարհներով հասել են Եվրոպա, բազմաթիվ մրցակցային խնդիրներ ունենալով այդ երկրների վաճառականների հետ: Խարիսխ են գցել առևտրային նավահանգիստներում, մեծ համարում ունեցել, երկատանք (իրենք և բնակարանավոր երկիրը) ազդելով երկրների տնտեսական զարգացմանը: Հոմը, միրաշահելու համար Արևելքի քրիստոնյաներին, մասնավորապես լուսավորչական հայերին, որոնց շարքն է դասել մի քանի հայերի, որոնց անուններով եկեղեցիներ, աղոթատեղիներ կան Իտալիայում և Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: Որոշ բազմաթիվ հովանավորներ են համարվել հայ սուրբերը, ինչպես 3-4դդ. ավազի բժիշկ, անասնաբույժ ս.Վլասը[16], Ֆրանսիայում Լուարի նահանգի եկեղեցիներից մեկի հովանավոր հայ

սեղանավոր է եղել: Միևնույն նույնպես այս շրջանում միաժամանակ վաճառականությամբ ու սեղանավորությամբ է զբաղվել: Այս ընտանիքի երեք եղբայրները՝ Հակոբը (1755-1835), Հովհաննեսը (1763-1833) և Գրիգորը (1785-1834) հանդիսացել են Օսմանյան կայսրության ծովակալներից (կապուդան փաշայի) Հյուսեյին փաշայի սեղանավորները: Նրանք իրենց կարողականի զավակաների պատճառով հետապնդումների են ենթարկվել Պոլսո հայ պատրիարքների կողմից ու մի ճակատագրական օր փրկվել են կախաղանից՝ շնորհիվ նույն Հյուսեյին փաշայի ու արքայի: Վերադառնալով, շարունակել են սեղանավորի իրենց գործը, դառնալով անվանի Մեհմեդ փաշայի սեղանավորները: Հակոբի որդին՝ Արթինը (1783-1866), եղել է Հուսեին Մեհմեդ փաշայի սեղանավորը: Գասպար Արթինի հետ միասին եղել են Սուլթան Մահմուդ Բ-ի սիրելիներից: Հովհաննեսի որդին՝ Հովհաննեսը (1798-), եղել է առևտրի նախարար Ֆուադ փաշայի բանկիրը, Արևելյան պատերազմի ժամանակ անցել է Ռումելիի ճակատի կռիվները: 1853թ. օսմանյան կառավարությունը Հովհաննես Էֆենդիի մասնակցությամբ հիմնադրել է «կապիտալիստների» միությունը՝ որի կազմում են եղել Արրահամ Ալլահվերդին, Հովհաննես աղա Թենքրը, Մակարդ Սարիմյանը, Տիրան Ալեքսանյանը, Մկրտիչ Բիլեզիկչին, Յան Պախարին, Համոնը, Դավիթ Գլավանին, Ցարիֆին: 1857թ. Ֆուադ փաշայի փարիզյան ճանապարհորդության ընթացքում Աբրահամ Ալլահվերդին, Հովհաննես աղա Թենքրը եղել են փաշայի ներկայացուցիչները: 19-րդ դարում հայտնի վաճառականներ, սեղանավորներ են եղել Կույումճյանները, Երամյան Գևորգը (1816-1900), որը Մեծ վեզիրի սեղանավորն է եղել, 1846թ. *Iftihar Madalyası* և սարա՝ առաջին աստիճանի *Ulûy* ստացել սուլթանի կողմից:

16 Աշխարհում մոտ 2000 եկեղեցիներ, վանքեր, մատուռներ նվիրված են եղել այս հայազգի սրբին, որի դամբարանաբարը գտնվել է Փոքրիկ Սեբաստիայում, պոլսահայ գիտնական Արսեն Յարմանի կողմից: Տապանաքարը ծածկված է արաբերենով (որ միջնադարում համարվել է գիտության, մասնավորապես նաև բժշկության լեզուն) բազմաթիվ բուժանշանների դեղատոմսերով, իսկ մեջտեղի փորագրված նիշերենտ

ատրրը՝ ս.Գրիգոր Նիկողայոսեցին, ս. Մինասը և ուրիշներ:

Հայ-ֆրանսիական հարաբերությունները, մասնավորապես առևտրական հարաբերությունները աննախադեպ ծավալ են առացել Կիլիկյան հայ թագավորության շրջանում: Ֆրանսիա արտահանվող հիմնական ապրանքը եղել է բամբակը, ինչպես նաև ամեն տեսակի գորգերը, Արևելքի բարիքները, նաև սովորույթները: Վերադարձին՝ Եվրոպայից, իրենց երկիր են բերել նոր ապրանքներ, գիտության ու տեխնիկայի վերջին նորույթները, եվրոպական կենցաղավարություն, ճաշակ, նոր մշակույթ, աշխարհընկալում, ավելի ուշ՝ հեղափոխական գաղափարներ[17]: Իսկ որ հայերն են եղել առաջին սուրճ ու սուրճի մշակույթը[18], մածունը Եվրոպա ներմուծողները[19], փաստված է եվրոպական երկրներում, մասնավորապես Ֆրանսիայում հայ վաճառականների գործունեությանը նվիրված բազմաթիվ աշխատություններում, առանձին ճանապարհորդների գրքերում, հուշերում[20], ֆրանսահայ տարեցույցների էջերում:

Հայտնի է, որ 17-րդ դարից Թուրքիայի արտաքին և ներքին առևտուրը գտնվում էր հիմնականում հայերի և հույների ձեռքում[21]: Հայերը,- գրում է պոլսահայ դիվանագետ, պատմաբան Մուրադջա Դ' Օհսոնը,-շատ հաճախ են իրենց նվիրում առևտրին: Հենց նրանք և ոչ թե մահմեդականներն են հանդիսանում հարուստ քարավանների կազմակերպիչները: Ամեն տարի հայերն ուղևորվում են Ասիայի տարբեր շրջանները, որպեսզի տարածեն այնտեղ աշխարհի չորս կողմերի ապրանքները[22]: Հայերն իրենց առևտուրն իրականացնում էին չափազանց ծանր պայմաններում, քանի որ «Թուրքիան լեցուն էր ավազակներով, որոնք մեծ խմբերով բախտոնելով ճանապարհներին՝ սպասում էին վաճառականներին: Երբ նրանք հանդիպում էին հարուստ վաճառականների, ապա թալանում էին նրանց ու շատ հաճախ՝

էր բժշկի համբավը, որ նա ծնծում, փոշիացնում էր մարդկանց ու կենդանիների բուժելու համար պատրաստուկները: Տես՝ Boğos Natanyan, *Sivas* 1877, İst., 2008. s.262, 271-3, 464.

17 Գ.Ստեփանյան, *Ֆրանսահայ գաղութը*, Եր., 1982, էջ 11:

18 Հայտնի է, որ 1644թ. Կոստանդնուպոլսյան իր շրջագայությունից հետո ռմն Նոր Ջուղայի հայ վաճառական Մարսել, Անգլիա, Ավստրիա է բերել սուրճը: Ըստ 1927թ. Ֆրանսահայ տարեցույցի, 1654թ. հայ Պասկալ-Արթուր (Հարություն) շրջելով Մարսելի փողոցներում, սուրճի համը ծանոթացրել է մարսելցիներին ու առաջին սրճարան բացողն է եղել: Նա նաև Փարիզի Սեն-Ժերմեն թաղամասի շուկայում «Մեզոն դը Կաֆե» սրճարանն է բացել: 1672թ. նա սրճարան է բացել Լուվրը Ակադեմիային կապող «Պոն Նեֆ»-ի (Նոր կամուրջ) մոտ: Սպահանցի ռմն Գրիգոր (Գրեգուար) սրճարան է բացել նախ՝ Մազարինի փողոցում, ապա 1680թ. այն տեղափոխել «Կոմեդի Ֆրանսեզ» թատրոնի մոտ, գրավելով թատրոնի բազմաթիվ այցելուների: Ըստում, 1720թ. իր երկու հայրենակիցներին է միացել ու երրորդ փարիզյան սրճարանն է բացել ռմն Ստեփան: Իսկ Պասկալի մոտ աշխատող Ֆրանսուա Պրոկոպը 1686թ. իր անվամբ բացում է Փարիզի մինչ օրս ամենահայտնի «Պրոկոպ» սրճարանը: 1712թ. Մարսելում սրճարան է բացել Հովհաննես անունով մի հայ: 1720թ. Վենետիկի «Ֆլորիան» սրճարանը հայազգի ռմն Ֆրանչեսկո (Հովհաննես) է բացել: 1685թ. վիեննահայ Հովհաննես Հարությունի պալատից մենաշնորհային արտոնություն էր ստացել սուրճ պատրաստելու, մատուցելու և Ռուսիեում 14 հացատուն սրճարան բացելու համար:

19 Միջազգային ասպարեզում անուն ու հայտնություն է վայելել հայկական մածունը, դարձել տարբեր եվրոպական ժողովուրդների կենցաղի մի մասը: Տես՝ *Մածունը Եվրոպայում* մասը.

20 **Մաղրապան Խալիլ փաշա:** Եղել է Սուլթան Ահմեդ Ա-ի (1610-1623) խաչեղբայրը: Նա սադրազամությունն է արել Մուստաֆա Ա և Օսման Բ սուլթաններին, նշանավոր եղել իր ծառայություններով: 17-րդ դարում հայկական նավերի ու վաճառականների մասին առատ նյութ կա Վենետիկյան, Ամստերդամյան, ֆրանսիական նավահանգիստներում, որ պահպանված են առևտրական պայմանագրեր, հատուկ արքայական հրովարտակներ:

21 Սրճոյեան Հ., *Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնը եւ վաճառականները*, Կ.Պոլիս, 1910, 156 էջ:

22 D'Ohsson M., *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1790, v. 4, p. 204.

սպանում»,- վկայում է Ժ.Տավերնիեն[23]: Դեռևս 10-րդ դարից առաջ անգամ և արդեն 18-րդ դարում հայ վաճառականների նավերը խարիսխ էին գցում մի կողմից Եվրոպայի ափերին, իսկ մյուս կողմից՝ հասնում էին մինչև Հնդկաստան: Ղուկաս Ինճիճյանը գրում է, որ Եվրոպայում ձեռք բերված հիմնական ապրանքները՝ դրանք Ռուսաստանի մորթիներն ու մուշտակներն էին, որոնք տարեկան հսկայական չափ էին ապահովում: Դրանց փոխարեն վաճառականները տալիս էին ոչ միայն իրենց ապրանքը, այլև փոխում մարգարիտ հետ: Անգլիայից ու Գերմանիայից գնում էին մահուդ, մետաղե իրեր, արհեստագործական առարկաներ: Ֆրանսիացի Մուրաջա Դ'Օհսոնի վկայությամբ, համաշխարհային պատերազմից առաջ, Ֆրանսիայի հետ նրանց առևտուրը գերազանցում էր մյուս երկրների հետ առևտրին, որտեղից բերում էին մահուդ, ոսկի, արծաթ, ոսկե ու արծաթե թելեր՝ հագուստեղեն, պալատական, զինվորական համազգեստներ, եկեղեցական տոնական հագուստ կարելու համար, ժամացույցներ ու նուրբ գործվածքներ, իրեր երկաթից և այլն...[24]: 1560թ. Հոլանդիայում ադամանդի և մարգարիտ առևտուր անող հայերը Ամստերդամում հայ վաճառականների միություն են հիմնում:

20-րդ դարի սկզբին Պոլսի նավահանգստներով անցնող ապրանքների ընդհանուր արժեքը մոտավորապես գնահատվել է 50 մլն $:

Հայ վաճառականների ապրանքները հասել են մինչև Չինաստան, Հնդկաստան, Ցեյլոն[25], Ճավա կղզիներ:

Սև և Միջերկրական ծովերի երկրների հետ վաճառականությունը հայ ծովագնաց առևտրականների համար հարյուրամյակների պատմություն է ունեցել: Երևանի Մատենադարանում պահվող Պոլսի մաքսատան երկու ձեռագիր հայատառ թուրքերեն մատյանները[26] չափազանց հետաքրքիր են այս առումով: Բացի նրանից, թե ի՞նչ ապրանքներ են նրանք արել այս երկիր, ի՞նչ գնով, ի՞նչ քանակությամբ, ցուցակները նաև վկայում են, թե 1801թ. ի՞նչ ապրանքներ են նախընտրելի եղել արտահանման, այս դեպքում՝ Ռուսաստան արտահանման ու ներմուծման համար: Սա հետաքրքիր հայելի է այդ ժամանակվա երկրի, տարբեր խավերի ու շրջանակների պահանջների, «նորաձևության», նույն ապրանքի ամենատարբեր տեսակների, բազմազանության ողջ նկարագրականով: Տասնյակից ավել կենդանիների մշակված ու չմշակված մորթեղեն ու կաշի, տարբեր գույների, անգամ՝ վիզը սև ու սպիտակ, երկգույն կենդանիների մորթիներ՝ հատով, զույգով, տասնյակով: Նախատեսված են եղել տարբեր մրգերի, անգամ լիմոնի հյութը, չորացրած լիմոնը, կեղևը: Երաժշտական գործիքներ (թանպուրա), եվրոպական ֆես (12 հատով), ակնոցներ՝ հատով ու տուփով: Այս ապրանքացուցակ-գնացուցակ աղյուսակները ցույց են տալիս նաև այդ ժամանակվա մաքսատների համար ընդունելի չափ ու կշռի միավորներն ու գործիքները, դրանց տեսակները և այլն: Երկու ձեռագրերն իրենց դասակարգումներով տարբերվում են, թեև նույն շրջանին են պատկանում: Համոզված ենք, որ հայատառ թուրքերեն այս օրինակներն ունեցել են իրենց այլալեզու պաշտոնական տարբերակները և ինչպես այս երկուսը, նրանք ևս փակերացված

23 *Հայ ժողովրդի պատմություն*, Եր., հ. 4, էջ 291:

24 Ինճիճեան Ղ., *Աշխարհագրութիւն*, հ. 5, էջ 5:

25 Ցեյլոն հաստատված ռմն հայ վաճառական, իր հետ բերելով օրինակի տնկիներ, սկսել է այն առաջին անգամ աճեցնել այստեղ: Երախտապետ ցեյլոնցիները, որոնց հնայել էր այդ ծառեր, իրենց երկրի զինանշանի վրա են տեղադրել այն, անվանելով՝ «հայկական օրինակ»:

26 ՄՄ, Սակագրոց Մաքսատանն, ձեռ. 8015 և 8016,

են եղել մաքսատան համապատասխան պաշտոնյաների կողմից:

Օտար երկրների հետ առևտուրը լոկ տնտեսական բնույթ չէր կրում: Գործի բերումով վաճառականներին անհրաժեշտ օտար լեզուների իմացությունը, բնական խելքը և փորձը անկասկած էական դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական կացութաձևի ու եվրոպական մտածելակերպի ներթափանցման գործում: Նրանք ժամանակի առաջադեմ գաղափարների կրողներն են հանդիսացել և մատչելի են դարձրել հարևան երկրների արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության ու մշակույթի առաջընթացի ներթափանցումը:

19-րդ դարից Օսմանյան կայսրությունում հայերը վաճառականությանը, ճանապարհորդությանը նոր թափ հաղորդելու, ժամանակի հոլերին համընթաց շարժվելու համար հիմնում են նաև սեփական, համատեղ, տարբեր երկրների մասնակցությամբ շոգենավային ընկերություններ[27]: Օսմանյան կայսրությունում հայերը նաև ներկայացուցիչներն էին հանդիսանում օտար շոգենավային ընկերությունների, ունենալով կամ չունենալով մասնաբաժին: Այս ամենն իրագործվել է հիմնականում ֆրանսիական, անգլիական նավերով[28]: Երկաթուղային ասպարեզում աշխատող հայ պաշտոնյաներն անգամ միություն էին կազմել, ինչպես բոլոր հասարակական միությունները Կայսրությունում, տպագրելով իրենց կանոնադրությունը[29]: Հատուկ ուղեցույց, գրքույկներ, պարբերականներ էին հրատարակվում վաճառականական գործի ծավալականացման, ամենատարբեր հարցերում, խնդիրներում նրանց սատար լինելու համար[30]: «Ճիհան» (Աշխարհ) հայատառ թուրքերեն գրական, գիտական, առևտրական, ճանապարհորդական, կենսագրական, արդյունաբերական շաբաթական հանդեսն այս առումով (1884-85թթ., տնօրեն և գլխավոր խմբագիր Տիրան Քելեկյան) ամենակարևորներից է եղել թուրքախոս տարբեր ազգությունների գործարարների շրջանում: Հայերեն ու հայատառ թուրքերեն որոշ պարբերականներ իրենց վերնագրին կից ունեցել են առևտրական նյութեր հրատարակելու մասին նշում:

Այս ամենը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ հետամնաց Օսմանյան կայսրության կյանքի վրա:

1851թ. «Հանրօգուտ ընկերության» հիմնադրման համար, որը պիտի նպաստեր կայսրության ծովագնացության զարգացմանը, Սուլթանը 100 ոսկի է տալիս, իսկ Փեշտիշ Միքայել ամիրայի որդի Նշանը՝ 10 ոսկի: Հետագա տարիներին, ի դեմս Ընկերության տնօրենների գտնում ենք Մկրտիչ և Հակոբ Բիլեզիկչի ամիրաներին, Անտոն Քալֆայանին և այլ հայ ականավորների: Նույնիսկ որպես Ընկերության կենտրոնատեղի ծառայել է Բիլեզիկչիների խանութը: 1860թ. Օսմանյան կայսրությունում ծովային առաջին երթուղիների սեփականատերը եղել է Հաջի Մանուկ էֆենդին: Նրանն է եղել նաև երթուղային մակույկների գործածության առաջին արտոնագիրը: 1851թ. վաճառական Ճեզաիրլի Մկրտիչին տրվեց

27 «Օսմանյան ազգային շոգենավային ընկերությունը» հիմնադրվում է 1909թ. հոկտեմբերին, սուլթանական հատուկ կանոնագրով: Նավարկության գծերը տրվել են 75 տարի մենաշնորհով Սանփան էֆ. Սպարտալյանին:

28 «Արևելք» ֆրանսիական նավը 3000 տ. բեռնատարողությամբ, 1900-10թթ., նավապետ՝ Կ.Մանեա, պատկանել է «Ն.Բալլէ և ընկ.» հայ-մարսելյան շոգենավային ընկերությանը:

29 Կանոնագիր Անատոլի Օսմ. երկաթուղիոյ հայ պաշտոնէից ազգօգուտ միութեան. (հիմնված 25.10.1908): Կ.Պոլիս, 1908.

30 1887թ. (Մերսին) **Միհրան Արիկյանի** հայատառ թուրքերենով «*Թուջջար յոլդաշը*» թուրքերեն «առևտրականական» ուղեցույցը հրատարակվել է Պապազյանի տպարանում:

հատուկ փայտե կամուրջ կառուցելու թույլտվություն: Միայն թե Խասգյուղ-Այվանսարայ կամուրջը բացումից 10 օր անց հրկիզվում է ձկնորսների կողմից: Օսմանյան պետության մեջ հայերի ծառայություններին է նվիրված ծագումով հայազգի կարոլիկ վարդապետ Յ. Չարքի թուրքերեն աշխատությունը[31]: Հայ վաճառականների[32], ակնդանավորների հաջողության կարևորագույն գաղտնիքներից էր վերջիններիս եվրոպական մակարդակով կրթված լինելը: Նրանք նվազագույնը չորս լեզվով կարող էին պայմանագրեր, անհրաժեշտ փաստաթղթեր, մաքսային ու տարբեր ապրանքագրեր լրացնել (օսմաներեն, հայերեն, հունարեն, ֆրանսերեն): Պակաս կարևոր չէր նաև տարբեր երկրների հետ առևտրական հարաբերություններում կուտակած փորձի, տվյալ երկրների անհրաժեշտ օրենքների մասին պատկերացում ունենալը, անհրաժեշտության դեպքում այդ երկրների կառավարող տարբեր օղակների հետ հարաբերություններ ունենալու հնարավորությունը, կուլտուրան: Իզուր չէ, որ Մահմուդ Բ սուլթանը, որը ականջալուր լինելով եվրոպական տերություններում իր դիվանագետների պնդումներին՝ կրթյալ մասնագետներ պատրաստելու խնդրում, լիովին պատրաստակամ է դառնում ընդառաջելու այս հարցում: Մկրտիչ Ճեզաիրլյան ամիրան 1879թ. Յենիքեոյի իր ամառանոցը Առևտրի դպրոց դարձնելու ու անհրաժեշտ պայմաններ ապահովելու համար դիմում է Ֆինանսների նախարար Նեվրես փաշայի բարեհաճությանը, որը և ապահովում է այն: Մասնագիտական դաստիարակության ու լավ կրթության արժեքը հայերը շատ լավ են հասկացել ու հավատարիմ եղել այս մտածելակերպին:

Կայսերական Արդյունաբերական վարժարանի շրջանավարտ 4 հայեր այդ շրջանում ոսկե մեդալներ են ստացել:

1898թ. Պոլսում սկսում է գործել «Համազգային առևտրական և լեզվագիտական վարժարան»՝ գիշերօթիկ և ցերեկային դասընթացներով: Հիմնադիր տնօրենն էր Հակոբ Բագրատունին: Սովորում էին հայերեն, օսմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, իտալերեն, հունարեն: Տղաները սովորում էին նաև տեսական վաճառականություն, արհեստներ՝ լուսանկարչություն, ատաղձագործության տարբեր ճյուղեր: Աղջիկներին դասավանդում էին ձե-

31 Çark Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953, s. 135-145.

32 Հայ վաճառականները Կայսրությանը կատարած իրենց ծառայությունների համար բազմաթիվ ու բազմատեսակ շնորհների են արժանացել: Գավառների ու մեծ քաղաքների հայ վաճառականները ևս ուշադրության են արժանացել սուլթանական կառավարության կողմից: 1884թ. Ադանա քաղաքի երևելիներից **Խաչիկյան** 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*, **Պալուզյան Մատթեոս** և Իզմիրից Օսմանյան բանկի թարգմանիչ **Սանփան Էֆենդին** ստացել են 2-րդ աստիճանի *Mecidiye* մի քանի գավառաբնակ վաճառականների հետ միասին: 1899թ. Գեդիզփաշայում **Հովհաննես Չալըքյանը, Եղիազար Պենյանը և Հարություն Կասաբեկյանը** *Sanayi Nefise Madalyası* են ստացել: 1900թ. Իզմիրի հայազգի վաճառականներից **Սանփան Բալթազարյանը** ներքական միջազգային ցուցահանդեսին մասնակցելու համար Փարիզ է մեկնել: 1900թ. հայազգի վաճառականներ **Գասպիկ Կյուլպենկյանն ու Ղազարոս Ալաչայանը** *Rütbe-i Sâlise* են ստացել: 1901թ.Դիարբեքիրի վաճառականներ **Հովհ. Մինասամալյանը և Լևոն Աստուրյանը** 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* են ստացել: Արաբկիրցի վաճառական **Ավետիս Թերզյանին** *Rütbe-i Sâlise* է շնորհվել: 1902թ. վաճառական **Միսակ ամիրա Միսաքյանը** 4-րդ աստիճանի *Osmaniye* է ստացել: 1902թ Պոլսից հայազգի վաճառական **Ստեփան Համամջյանին** *Rütbe-i Sâlise* է շնորհվել: 1903թ. հայազգի վաճառական **Հակոբ Էսայանին** 3-րդ աստիճանի *Osmaniye* է շնորհվել: 1903թ. բանկիր **Գևորգ Կարապետյանին** և վճարելի դասարանի անդամ **Տիգրան Յուսուֆյանին** 1-ին աստիճանի *Mecidiye* է շնորհվել:
1904թ. Պոլսի առաջին առևտրական փաշատորյան անդամ **Սանփան Քառայանը** 3-րդ աստիճանի *Osmaniye* է ստացել: Քիլիսի (կայսրական) վաճառականներ **Հակոբ Գևորգյանը և Լևոն** Էֆենդին 4-րդ աստիճանի *Osmaniye* են ստացել: Ամասիայի գործարարներից **Հաջի Եփրեմին,** Առևտրական պալատի հիմնադիր **Հաջի Մարտին Իսրայելյանին** 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* է շնորհվել: Պոլսի մեծ վաճառականներ **Գասպիկ Քեչիչյանը և Ավետիս Կարապետյանը** *Rütbe-i Sâlise* են ստացել:

ուգործ, կարուձև, գլխարկագործություն, գորգագործություն: Քահանայի, ուսուցիչների և պաշտպանյալների զավակները կես թոշակ էին ստանում: Տարեթոշակը՝ 36 օսմ. լիրա: Այս դպրոցի «Կանոնադրությունը» Պաղտասարյանի մոտ է տպագրվել: Դիպլոմը՝ ֆրանսերեն և օսմաներեն լեզուներով էր, գրված՝ «Կոլլեջ կոմերսիալ Բագրատունի», հիմնադրված 1898 թ.: 1898թ. Ամասիայում, մետաքսի ու մանուֆակտուրայի վաճառականներ Հաջի Եփրեմ և Հաջի Մարտին Իսրաենոսյան եղբայրների կողմից բացվում է առևտրական դպրոց: Սուլթանը տեսնելով ու շփվելով միսիոներների, օտար դիվանագետների հետ, համոզվում է եվրոպական տիպի կրթությանն իր երկրում տեղ տալու, նրան հետևելու քաղաքականության անհրաժեշտության մեջ: 1680թ. Հռոմի պապի արտոնությամբ հայ կաթոլիկ վարդապետ Մելքոն Թասբազը շրջել էր Փոքր Ասիայի հայաշատ վայրերով, տարածել կաթոլիկություն, կաթոլիկական հավատքի փոքր օջախներ հիմնադրել: 1688թ. Էրզրումում հիսուսյանների ուխտին հաջողվել է որոշ հայերի կաթոլիկ դարձնել:

Այդ և նման մի շարք արտաքին հարաբերությունների լուծման հարցերում, եվրոպացիների ցանկություններին հնարավորինս ընդառաջելու, կենցաղում եվրոպամոլության որոշ տարրերը ներդնելու պատճառով նա երկրի պահպանողական ավագանու, կղերի կողմից որակվել է որպես «Գյավուր (անհավատ) Փադիշահ»: Նույն վերաբերմունքին է արժանացել նաև Աբդուլմեջիդ սուլթանը: Նա ձգտում էր լավագույն հարաբերություններ ունենալ եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական արքայական տան հետ: Որպես ապացույց իր բարի ձգտումների, նա ֆրանսիական թագուհուն նվեր է ուղարկում 150.000 ֆրանկ արժողության մի մանյակ, որն արվեստի բացառիկ գործ էր, պատրաստված արքայական հայ ոսկերչապետ Հոճա Պողոսի կողմից:

Այնուամենայնիվ նույն այս Սուլթանը ստիպված է եղել արգելելու միսիոներական հաստատություններում մահմեդականների ուսումնառությունը, որքան էլ որ գիտակցում էր եվրոպական համալսարաններում թուրք երիտասարդության կրթության անհրաժեշտությունը: Դրա կողքին՝ պալատում, հարուստ ապարանքներում սկսվում է ընտանեկան, մասնավոր օտար ուսուցիչներ ունենալու սովորույթը: Նույնը շարունակվում է Աբդուլհամիդ Բ սուլթանի օրոք: Արքայազնները, բարձրաստիճան պալատականների ընտանիքների զավակները տանը օտար լեզուներ են սկսում սովորել, սովորում են շփվել տարբեր արվեստների, երաժշտության հետ, որն աներկբայորեն նրանց պիտի մոտեցներ տարբեր երկրների արքայական ընտանիքներում ընդունված սովորույթներին, մակարդակին: Նույնպիսի մոտեցում էր պալատական ու հարուստ հարեմներում: Միայն թե մահմեդականների համար օտար դպրոցներում սովորելու արգելքը շարունակում էր ուժի մեջ մնալ: Այդ պատճառով, թուրք ուսումնասիրողների խոստովանությամբ, մեծ քաղաքներում հայերը համարվել են ամենագործունյա, բանիմաց տարրը[33]: Իզմիրում թուրքական տարրը միայն որոշ արհեստների է տիրապետել, իսկ քաղաքի տնտեսական կյանքի զարգացման մասին երբ խոսենք, 19-րդ դարում ամենահայտնի երախտավորներն են եղել **Պալեոլյան եղբայրները, Արապյանները, Էսայանները, Քասապօղլու եղբայրները**: Կայսրության պալատական, հոգևոր բարձրաստիճան անձիք երկար ժամանակ շարունակել են նայել հայ սեղանավորների ձեռքին: Իսկ եղած սեղանավորների կեսը հայեր ու հույներ էին, քառորդը՝ հրեա, և քիչ

33 Իզմիրում, օրինակ, առևտրի ասպարեզում թուրքական տարրը համարյա թիվ չի կազմել:

ավելի փոքր թիվ էին կազմում լևանթենները (եվրոպացիները):

Արևմտահայ իրականությունում սեղանավորական ասպարեզը մեծապես պայմանավորված էր հայ, հույն, հրեա արքունի, պետական և տարբեր կարգի սեղանավորների գործունեությամբ: Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական երկրների ու դրա հետ՝ կյանքի, կենցաղի, գաղափարների, գիտական, առաջադիմական, կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցմամբ փոխվեցին այս ասպարեզի գործունեության ձևերը: Այն ևս զարգացում սկսեց ապրել: Աստիճանաբար նրանք զինվորագրվելու էին եվրոպական բանկային համակարգն արտահայտող կանոններն ու օրենքները: Դրանից խուսափելն անհնար էր, քանզի Օսմանյան կայսրություն էին մուտք գործում եվրոպական բոլոր երկրներից բանկային հայտնի տներ, իրենց բանկային ու ապահովագրական գործակալությունները հաստատելով Պոլսում և նահանգներում:

Այս գործի երախտավորների օրինակ է հանդիսանում կարենցի **Կարապետ Գարագաշը** (1840 -1902): Եղել է հայտնի ֆինանսիստ ու ֆրանսիագետ: Հայրը քառորդ դար ծառայել էր փողերանոցի տեսուչ Հակոբ Չելեպի Տյուզյանի մոտ: 1853թ. ավարտելով Չամիչ ընտանիքի և Միհրան բեյ Տյուզի հովանավորությամբ ուղարկվում է Փարիզի Մուրադյան վարժարան, ուր ակնառու հաջողություններ է հանդես բերում ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուների տիրապետման մեջ: Սովորել է Միքայել Փորթուգալի, Հովհաննես Սաքըզի և Պետրոս Քերեսթեճյանի հետ, որոնք բոլորն էլ կարևոր պաշտոններ պիտի գրավեին օսմանյան Ելմտական (ֆինանսական) նախարարությունում, պայքարելով բարձրացնել միջազգային ֆինանսական ոլորտում Թուրքիայի քայքայված վարկը[34]: Կարապետ Գարագաշը 16 տարեկանում Ելմտական նախարարության պարտքերի հատուցման բաժնում նշանակվում է որպես երկրորդ հաշվակալ: 1861թ. նշանակվում է Մեծ եպարքոս Ֆուադ փաշայի կողմից Օսմանյան կայսրության կառավարության առաջին կանոնավոր բյուջեն կազմող, ֆրանսիացի ընդհանուր քննիչ, մարկիզ Պլեորի մոտ որպես անձնական քարտուղար: Մարկիզ Պլեորի այս երիտասարդ օգնականի ավանդը նշանակալի է լինում: Նա գործուն դեր է կատարում Ելմտական նախարարության երկարատև բանակցությունների գործընթացում, որի նպատակն էր սեղանավորական գործողությամբ թղթադրամը հանել շրջանառությունից, պետության երերուն պարտքը դնել հաստատուն հիմքերի վրա: Այս ամենը ծնունդ տվին 1863թ. 2 մլն.700 հազ. դրամագլխով «Բանկ Օտոմանի» հաստատմանը: Բանկի ընդհանուր քարտուղար է նշանակվում Կ.Գարագաշը: 4 տարի աշխատելուց հետո վերադառնում է Ելմտական նախարարություն՝ որպես Հաշվակալության դիվանի պետ: 1869թ. Մեծ եպարքոս Ալի փաշայի հրամանով նախարարը Գարագաշին անվանում է այդ նախարարության Ֆրանսիայի գծով ընդհանուր քարտուղար և նախարարության Բանակցությունների դիվանի պետ: 1871-73թթ., երբ անպաշտոն էր, նախարարությունը փոխառությունների ու արժեթղթերի գործի ձախողումների պատճառով գտնվում էր ծանր վիճակում: Նա նախարարությանն իր բարենորոգումների ծրագիրն է ներկայացնում, համաձայն որի «Բանկ Օտոմանը» վերածվելու էր պետական դրամատան: Նախարարը նրան ուղարկում է Փարիզ՝ որպես խորհրդական: Լոնդոնում, Վիեննայում և Բեռլինում ունեցած խորհրդակցությունների արդյունքում 1874թ. ընդունվում է նրա ներկայացրած ծրագիրը: Ըստ պայմանի, «Բանկ Օտոմանն» իր դրամագ-

34 1894թ. Ֆինանսների նախարարության գնահատման հանձնաժողովի անդամ **Օհան Փիլիպոսյանը** Հռոմի Պապի կողմից արժանացել է *St. Grégoire* ասպետի շքանշանի:

յունը պիտի բարձրացներ 10 մլն. անգլիական ֆունտ ստեռլինգի և առանձներ կայսրության տուրքերի հավաքիչի ու վճարողի դերը: Շնորհիվ այս ծրագրի միջազգային ասպարեզում թեև բարձրանում է Օսմանյան կայսրության վարկը, սակայն նախագիծը չի իրականացվում անհրաժեշտ գումարների բացակայության պատճառով: 1896թ. Գարագաշը Հաշվապահության ատյանի անդամ է դառնում: Ուներ ***Ulây-ı sâni*** աստիճան:

1887-88թթ. մենակ խմբագրել է *GAZETTE ECONOMIQUE FINANCIERE* ֆրանսերեն շաբաթաթերթի հայատառ թուրքերեն տարբերակի 51 համարները: Բազմաթիվ թարգմանություններ է հրատարակել, որ կատարել էր ֆրանսերենից, անգլերենից և գերմաներենից: Լիցեյի է վերածել Պերայի հայ կաթոլիկ ս.Գր. Լուսավորիչ վարժարանը ու ցմահ գործուրացել վրան: Ուսումնական խորհրդի անդամ է եղել, հայտնի բարերար: Մահացել է կաթվածից:

* * *

Հայ սեղանավորների մեծ ավանդույթ ունեցող արևմտահայ միջավայրում հայ մեծատունները ի թիվս այլոց, 1842թ. հիմնել են բանկային հսկա երկճյուղ ընկերություն՝ Անատոլի և Ռումելիի ընկերությունները: Առաջինը՝ տնտեսում, հավաքում էր իր հարյուրավոր աշխատողների միջոցով Անատոլիայի հարկերը: Երկրորդը՝ Ռումելիի հարկերը: Կայսրության ողջ հարկերը, տուրքերը հավաքվում էր այս ընկերությունների միջոցով: Այդ տուրքերը չհավաքած նրանք պետական գանձարանին կանխավճար էին տալիս, դրանով իսկ դյուրացնելով, ապահովելով պետական բյուջեի հավասարակշռությունը, մյուս կողմից՝ իրենք էլ շահելով հետագա իրենց գործունեության արդյունքում: Այս երկու ընկերություններից յուրաքանչյուրի հիմնադրմանը 6-ական ամիրաներ էին զբաղված: «Անատոլու քումպանեաշը»-ի (Անատոլիական ընկերության) անդամներ էին Պետրոս ամիրա Քյուրքչյուհանյըն, Հարություն Ամիրա Երկանյանը (կամ Ուզունյան), Ակնցի Միսակ Միսակյան ամիրան (1793-1856), Մկրտիչ ամիրա Ճեզաիրլյանը, Բաղդասար ամիրա Չերազյանը և Պողոս ամիրա Աշճանը: «Ռումելի ընկերությունը» ներկայացնում էին Ճանիկ ամիրա Փափազյանը, Մակարդ ամիրա Սարիմյանը, Արթին(Հարություն) ամիրա Գելցեյանը, Աբրահամ ամիրա Ալլահվերդյանը, Հովհաննես ամիրա Թնկրը (Թնկրյանը) և Հովսեփ ամիրա Դավոդյանը: Ղեկավարներն էին Արթին ամիրա Երկանյանը, Հարություն Ամիրա Ուզունյանը, որը Սուլթանից աղամանդակուռ ***Iftihar Madalyası*** պատվանշան էր ստացել: Պետական տուրքերի հավաքման այս երկճյուղ հայկական ընկերությունն իր նախադեպը չունեցող երևույթ էր Կայսրությունում, սակայն, հակառակ իր փառավոր սկզբին ու կազմությանը, երկար չկարողացավ դիմանալ՝ վճարողների գեղծարարությունների ու խարդախությունների պատճառով: Մեծագույն խանգարիչ հանգամանքներից էր նաև Կայսրությունում օտար հյուպատոսությունների առևտրական գործերի անձեռնմխելի ու համարյա անհնարին վերահսկողությունը: Այն է՝ երկրից դուրս հումքի արտածում և իրենց երկրներից սպառման ապրանքների ներմուծում, վաճառք: Այդպիսի հյուպատոսներից մի քանիսը հսկայական հարստություն դիզեցին հայաշատ նահանգներում՝ դիվանագիտական անձեռնմխելիության վահանի տակ իրենց ունեցած զուտ անձնական գործունեության շնորհիվ: Այս ամենը կառավարելի չէր ու պետական գանձարանը մեծ կորուստներ էր կրում, անգամ ի վիճակի չլինելով գոնե նորմալ

տեղեկատվություն, վիճակագրություն ունենալու: Այս երկու բանկային ընկերությունները երկար կյանք չունեցան: Նրանց չփրկեց նաև այն, որ մաքսատներից որոշները հայ տնօրեններ ունեին, ինչպես Միսակ ամիրա Միսակյանի եղբայրը, Գևորգ ամիրան, որ Լիբանանի մաքսատան տնօրենն էր՝ և հնարավորինս աջակցում էր նրանց:

Հայտնի են եղել նաև առանձին սեղանավորներ, որոնք կառավարությունից գնել են այս կամ այն նահանգի տուրքերը հավաքելու իրավունքը: Այդպիսի դեմքերից է եղել Բաղեշցի երևելի **Տեր Ներսեսյան Խաչատուր Խանը (1810-1895).** Եղել է պետական ու ազգային անվանի գործիչ: 16 տարեկանից փոխադրվել է Պոլիս, համագործակցել Հակոբջանյանի, Գազազյանի նման հայտնի վաճառականների հետ: Նրան բաժին է ընկել Պարսկաստանի հետ առևտուրը: Թավրիզում նշանավոր դիրք է գրավել և այնտեղից կառավարությանը մեծագույն ծառայություններ մատուցելու համար ստացել *խանի* տիտղոս: Տարիներ անց վերադարձել է Կարին, շարունակել առևտրական գործը: Պետական կալվածատիրության է հետևել, նախ՝ Կարինի, ապա Վանի շրջանի մաքսերը հավաքել: Երկար տարիներ անդամակցել է Կարինի շրջանի Կուսակալության ժողովին: Այդ ընթացքում Օսմանյան կառավարությունից ստացել է վաճառականի *պետական* աստիճան ու շքանշաններ: Գավառացիների մեջ այդպիսի շքանշաններ ստացողի նախադեպը չէր եղել: Նշանակվել է ռուսական հյուպատոսի պատվակալ թարգման: 1877թ. Օսմանյան սահմանադրության երկրորդ տարվա նստաշրջանի համար Կարինից ընտրվել է երեսփոխան: Հաստատվել է Պոլսում: Ազգային կարևոր գործունեություն է ունեցել:

* * *

1887թ. հրատարակվում է «Տոկոսի օրենքը», ըստ որի, սկսած այդ թվականից, Թուրքիայում ամենաբարձր տոկոսը կարող էր լինել տարին հարյուրին՝ 9: Այնինչ՝ ամիսը 100 ղուռշին 30 փարա: Այս օրենքն իր մի շարք հոդվածներով կարգավորում էր գործառույթները:

«Վակֆ» կալվածքների ժառանգական իրավունքները, կալվածական տուրքերը ևս կարգավորվում էին մի շարք հոդվածներով: 1899 թվականից ի վեր Ֆինանսների նախարարությունը ըստ այս օրենքի և գնկույցի է գանձել տուրքերը:

Հրատարակվել են տարբեր օրենքներ, որոնք միտված էին ոչ միայն օրինական դաշտ ապահովելու, այլև ընդհանուր փաստիքներ էին տալիս ճիշտ կողմնորոշման համար: Դրանցից էր *Դրոշմապարքի* օրենքը: Այն վերաբերել է Կայսրությունում ամենատարբեր ապրանքներին՝ դատական նիստերի տված բոլոր վճռագրերին, տեղեկագրերին, թղթատարական ու այլ ստացագրերին, երաշխավորագրերին, ափանդագրերին, այն ամեն ամենին, որը փոփոխման, կնիք դրոշմելու, հաստատելու կարիք ուներ: Եղել է գնային ցուցակ տարբեր տեսակի դրոշմաթղթերի համար: Կողմնորոշվել են ըստ 1883թ. 35 հատուկ հոդվածների: Առանձնահատուկ հոդվածներով են առաջնորդվել տեղական, օտար թղթատարական կազմակերպությունները (փոստը, հեռագիրը): Օտարների թվում են եղել անգլիական, ավստրիական, գերմանական, ֆրանսիական կազմակերպությունները: Առանձին ցուցակներ են եղել տարբեր պետությունների զանազան դրամների մասին և առաջին հերթին՝ թուրքականի: Հաշվի են առնվել բնականաբար մետաղը, դրամը, կշիռը, արժեքը (նաև օտար դրամով):

Չմոռանանք, որ սուլթան Աբդուլմեջիդի տիրակալության առաջին տարիներին Ֆինանս-

ների նախարարության կողմից փորձ արվեց մինչ այդ ոսկե, արծաթե, պղնձե դրամների կողքին տպագրել թղթե դրամներ: 1840թ. առաջին 1, 2, 5, 10, 50 դուրուշանոց և 20 փարանոց «կայիմե»-ները (բանկնոտ) ասպարեզ մտան: Բացի թղթադրամներից տպագրվել են նաև դրամական «փոխանիշներ», որոնք նախատեսված են եղել հայկական, հունական եկեղեցիներում և հրեական սինագոգներում օգտագործելու համար: Բացի օսմաներենից, դրանց վրա հայերեն, հունարեն, ֆրանսերեն, եբրայերեն լեզուներով տպագրված է եղել այն կառույցի անունը, որի համար նախատեսված է եղել: Այսպիսի դրամական «փոխանիշներ» են տպագրվել և օգտագործվել բոլոր եկեղեցիների, սինագոգների համար առանձին-առանձին: Այն իրեն չի արդարացրել, քանզի եկեղեցում մոմի, ողորմության համար մանր փոխանիշներ միշտ չեն գտնվել, իսկ խոշորներն էլ հարմար չեն նկատվել: Նույնպիսի փոխանիշներ և դրոշմանիշներ գործածվել են որպես շոգենավի տոմսեր, կամուրջ անցնելու տոմսեր: Առանձին գործարաններ և արտադրություններ հատուկ իրենց համար տպագրել են նման դրամափոխանիշներ: Հետագայում այս ամենը վերափոխվել է դրոշմաթղթերի, տարբեր գործածության տոմսակների[35]:

Բանկային համակարգի կարևոր գործառնությունների թվում ապահովագրական ասպարեզն ուրույն մաս է կազմել: Եղել են ապահովագրության տեսակներ, գործել են տարբեր երկրների պետական ու մասնավոր գործակալություններ, որոնք ունեցել են իրենց մասնաճյուղերն Օսմանյան կայսրությունում և որպես կանոն՝ կենտրոնական գործակալությունը եղել է Պոլսում: Այս ասպարեզը ևս առանձին օրինական դաշտով է պաշտպանված եղել, ուր կանոնադրական հոդվածները պարզորոշել են Օսմանյան կայսրության օրենքների հետ ապահովագրության հարաբերության դաշտը: Տրվել են բացատրություններ ապահովագրողի և ապահովագրվողի պարտականությունների մասին, նաև՝ լրացուցիչ գործնական խորհուրդներ:

Բանկային համակարգի առաջացման բնագավառում կարևոր իրադարձություններից են դառնում հայ առաջին՝ Օսմանյան առևտրական դրամատան, 1853թ. «Բանկ Օտոման»-ի և «Թուրքիստան»-[36] բանկի հիմնադրումները: Մասնավորապես վերջինիս հիմնադիրներ էին հայերը, հույները:

Ավելի քան 200 տարի Փողերանոցի տնօրինությունը վարել են հայ ոսկերչապետերի գերդաստանները: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից նրանք իրենց տեղը զիջեցին եվրոպական տիպի կառույցներին, բանկերին, հաշվեգրքացներին: 1856թ. հաստատված «Օսմանյան բանկը» 1863թ. կայսերական հրովարտակով վերահաստատվել էր որպես «Օսմանյան կայսերական բանկ» կամ՝ «Բանկ Օտոման»: Նրա կենտրոնական գրասենյակը գտնվում էր Ղալաթիայի Վոյվոդա փողոցում: Այն գլխավոր գործակալություններ է ունեցել Լոնդոնում և Փարիզում: Դարեվերջին այս բանկը ղեկավարել են հիմնականում եվրոպացիները, որոնց մի մասը հիմնական բնակություն էր հաստատել Ստամբուլում[37]: Բանկային բնագավառը սկսել է դիտվել որպես երկրի անվտանգության ու տնտեսական զարգացման կարևոր հանգր-

35 Cüneyt Ölçer, *Ufuk Değerli Osmanlı Kâğıt Paraları* , Tarih ve Toplum, Ist., 1985, eyll, s.46-56.

36 Հիմնադիրը՝ Սուլթանի անձնական գանձարանի սեղանավոր **Պողոս բեյ Մըսրլըն** էր, որը բեյի տիտղոս և երեք առանձնաշնորհյալ պատվանշաններ է ստացել Սուլթանից.

37 1904թ. «Բանկ Օսմանի»-ի տնօրեն Պանդելյին, ճարտարապետ պրոֆ. **Լևոն Կյուրքչյանին** Գյումուշյանը պատրաստման պատվիրում է իր համար բնակարան կառուցել: 1916թ. **Պերճ Քերեսթեճյանը** սպասում է իր Օսմանյան բանկի գլխավոր տնօրեն նշանակմանը:

վան: Այս ասպարեզի ամենատարբեր մասնագետներ ժամանակ առ ժամանակ գնահատանքի ցույցերի ու շնորհների են արժանացել սուլթանական կառավարության, նաև անձամբ՝ Սուլթանի կողմից[38]:

Ընդհանրապես Պոլսի համայնքում այս շրջանում կատարվել է նաև ի հաշիվ օտար մասնագետների, օտար աշխատուժի՝ բանկային, ապահովագրական գործը ներկայացնող հարուստ խավից մինչև տարբեր մասնագիտությունների ներկայացուցիչների, ուսուցիչների:

Եվրոպական բանկային համակարգի ներմուծումն Օսմանյան կայսրությունում ընթանում էր այս բնագավառում բազմաթիվ մեծ ու փոքր, սակայն կարևոր նորամուծությունների հաստատմամբ:

Պոլսի առևտրական պալատի (թիջարեթ օդասը) հիմնադիր անդամներ են ընտրվում Մանուկ Ալպանօղլին, Հակոբ Պոյաճյանը, Հովհ.Գյումուշյանը, Բարսեղ Հալաճյանը, Անտոն Հաճյանը:

«Արևելյան տնտեսագիտական միություն հայոցը» կազմավորվում է Պոլսում՝ 90 հոդվածից կազմված կանոնագրով, որի նպատակն էր՝ «Հայոց մտային եւ նիւթական զարգացումը»: Միջոցը՝

«1. Ընկերութիւնն ուղղակի իր ձեռներեցութեամբ գործելով եւ թե համանպատակ ազգային ձեռնարկութեանց գործնական ուղղութիւն տալով՝ իր նպատակին իրացման կաշխատին ընտրանոք:

2. Ազգային առաջադիմութեան նպաստելու տեսակետէ ծագեալ թե զուտ բարեգործական և թե շահադիտական ամեն ձեռնարկութիւնք՝ ընկերութեանս գործառնութեանց շրջանակին մեջ կմտնեն անխտիր»:

1883թ. հունիսին Օսմանյան պետության փոխառության արժեթղթերի համար նախարարների հավաքին որպես պատվիրակ Փարիզով Լոնդոն է մեկնում Ֆինանսների նախարարության թարգմանական բաժնի տնօրեն և արտաքին կապերի պատասխանատու Պետրոս Քերեսթեճյանը: Վերադարձին նա լսումներ է կազմակերպում Արտգործնախարարությունում, համապատասխան շահագրգիռ կազմակերպությունների հետ համատեղ:

1885թ. Սուլթանի Անձնական գանձերի նախարար Հակոբ Գազազյանը Թուրքիա ներմուծեց «չեք»-ը դրամի փոխարեն օգտագործելու գործառույթը:

1890թ. Ղալաթիայում «Չոբուրեան Ղ.Փ. Դրամատուն»-ը հայտարարում է Սակարանի ու դրամական գործողությունների, արժեթղթերի վաճառք, գավառից հանձնարարությունների կատարում, արժեթղթերի կարևոր շահերի տեղեկացում, վիճակախաղեր-արժեթղթեր: Այն է՝ այդ տարիների բանկային համակարգի համար ընդունված ծառայությունների լիարժեք մատուցում:

Հայկական բանկերը, կամ բանկերի հայազգի ղեկավարությունը, օտար բանկերի Օսմանյան կայսրությունում ներկայացուցչությունների հայ տնօրենները, որ բառ ամենայնի տիրապետել են գործի բոլոր նրբություններին, դարձել են երկրի ֆինանս-տնտեսական զարգացման առաջամարտիկներն ու երախտավորները:

38 1880թ. «Բանկ Օսմանի» պաշտոնյաներից **Հակոբ փաշա Գազազյանը (1832-1891)**, որ եղել էր Սուլթանի անձնական գանձարանի նախարարը, ***Ülâ-i sâni*** աստիճանի պարգևագրում է ստացել: 1902թ. «Բանկ Օսմանի»-ի դրամաշրջանառության գործերի բաժնի տնօրեն Պերճ Քերեսթեճյանին շնորհվել է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye***:

1888թ. հիմնվել է «Զիրաաթ բանկասը»-ն, որի կանոնագիր կազմողը, առաջին տնօրենն ու կազմակերպիչը եղել է Միքայել Փորթուգալ(յան) փաշան: 1898թ. *Զիրաաթ* (Երկրագործական) բանկի վարչության անդամ, նախագահ Նուրյան էֆենդին սարիքի պատճառով հեռանում է: Սա կարևոր բանկերից է համարվել: Այս բանկի անձնակազմը մոտավորապես այսպիսին է եղել. գլխավոր տնօրեն՝ Միքայել Փորթուգալ փաշա, առևտրի բաժնի պետ՝ Ազարյան էֆենդի, գլխավոր հսկիչ՝ Աղաբոն էֆենդի, վարչության անդամներ՝ Դիմիտրակի էֆենդի և Գյուղատնտեսական միության նախագահ՝ Նուրի էֆենդի: Միհրան Գալագաշյանն աշխատել է որպես Հաշվակալական վարչության նախագահ: Երկրագործական դրամատունը (Զիրաաթ բանկասը) Առևտրական նախարարության հսկողության տակ է գտնվել: Նրա նպատակն էր երկրագործներին դրամ փոխ տալը, նրանցից ինչուն դրամ ավանդ ընդունելը տոկոսով, երկրագործական գործառնություններում միջնորդություն կազմակերպելը: Պոլսի կենտրոնը կամ մասնաճյուղերը ղեկավարվում էին տնօրենի ու վարչական ժողովի կողմից, որը որոշում էր գործառնությունները, գրավների վաճառքը և այլն: Երկրագործ չեղողը չէր կարող դրամ փոխ առնել այստեղից: Այն ունէր իր ճշգրիտ կանոնադրությունը, որով և ղեկավարվում էր:

Բանկային ասպարեզը ներկայացրել են նաև հայ ամիրաները կամ այդ գերդաստանի առանձին անդամներ: Բանկային գործով զբաղվող ամիրաները անվանվել են «բանկային իշխաններ»:

1905թ. Ղալաթիայի Հակոբյան խանում կատարվել է «Օրիենթ բանկ»-ի Պոլսի մասնաճյուղի բացումը: 1908թ. «Միլլի Բանկա»-ի մասնատեր են դառնում անգլիացի ու ֆրանսիացի հայտնի կապիտալիստներ: Հիմնադիր անդամ է դառնում նաև Մկրտիչ Էսայանը: Մնացած անդամներն էին՝ Սելանիկից Երեսփոխան Ջավիդ բեյը, միստր Վիդալը, մսյո Ռապին: Նախկին սադրազամ Սաիդ փաշան ընտրվում է որպես պատվավոր նախագահ: Մնացած անդամներն էին՝ Պետական խորհրդի նախագահ Հասան Ֆեհմի փաշան, Արդարադատության նախարար Մանյասիզադե Ռեֆիք բեյը, Սաիդ Հալիմ փաշան, հայտնի փաստաբան Մսյո Բոնը, Ստոկհոլմում նախկին դեսպան Շերիֆ փաշան:

Պերճ Քերեսթեճյան
Օսմանյան բանկի տնօրեններից

1909թ. ծովեզրյա Սիրքեճի թաղում մի քանի սեղանավորների, այդ թվում վաճառական Արթին Ալաճյանի կողմից բացվում է Առաջին հայկական անանուն (անոնիմ) առևտրական բանկը «Օսմանլը թիջարէթ բանկասը»-ն Թագվոր Սոթիասյանի տնօրինությամբ: Արսեն Արսենյանը(1860-1926) ևս Հայկական բանկի հիմնադիրներից էր: Նրա դրամագլուխը կազմել է 100 հազ. օսմ. ոսկի: Այս Բանկը հովանավորել է բազմաթիվ առևտրական ձեռնարկներ և ներկայացրել է կայսրությունից դուրս գտնվող հայ գործարարների ընկերությունները, ինչպես նաև Բաքվի հայ նավթարդյունահանողներին: Վերջիններիս օժանդակությամբ է հնարավոր դարձել Օրթաքեոյի «Եաղչիբեկյան պատղ բանջարեղենների պահածոյի գործարանը»:

Բանկային նոր տիպի հարաբերությունների հիմքում ըն-

կած հաշվակալությունը, հաշվապահությունը՝ ևս փոխվելու էր: Եվրոպայում արդեն հայտնի էր ու ընդհանուր գործառությունները կատարվում էին հաշվակալության խոսակցական մեթոդով: Օսմանյան կայսրությունում, պետական հաստատությունների հաշվապահական գործառնության մեջ, շնորհիվ հայերի, սկսել են առաջին անգամ օգտագործել այսօրյա հայտնի հաշվապահության խոսակցական եղանակը, որ կոչում էին «կրկնատոմարի դրություն»: Այն մտցնողների ու տարածող մասնագետների մեջ հայտնի են Կարապետ Գալագաշը, Գրիգոր Խորյանը[39], Հ.Կոյումճյանը, Հովսեփ Յուսուֆյանը[40] և ուրիշներ: 19-րդ դ. վերջին քանակագետ-չափագետ-տոմարագետների մեջ հայտնի հայ անուններ են եղել, որոնք դասավանդել են, այս բնագավառի վերաբերյալ գրքեր հեղինակել[41]:

Հայ մասնագետները առաջիններից էին, երբ չափի առաջին եղանակ քրիստոնյա ժողովուրդը, որը յուրացրեց այս աշխատանքի տեխնիկան, տարածելով այն եվրոպական երկրներում: Շատ արագորեն սուլթանական կառավարության բազմաթիվ օղակներ անցան հաշվակալության այս մեթոդին: Պալատական, կառավարական բազմաթիվ հիմնարկների համապատասխան բաժինները որպես տնօրեններ հրավիրեցին հայ հաշվապահների, իսկ պետական կարևորագույն հանձնաժողովներ՝ հայ մասնագետներին, որպես հաշվեքննական հանձնաժողովների անդամների[42]: Ավելի ուշ, հաշվակալական այս մասնագիտությունը տարածելու համար լույս տեսան հայ հեղինակների կազմած դասագրքերը, բարգմանական մասնագիտական հրատարակություններ, որոնք ուղեցույց էին ծառայելու առևտրական գործարքներում, իսկ մասնագիտական դպրոցներում որպես դասագիրք էին օգտագործվելու: Եվրոպական (խոսակցական) հաշվակալությանը զուգահեռ մուտք էր գործում տնտեսագիտությունը, որը ևս նորություն էր կայսրության համար: Այն շատ շատով կարևոր առարկա էր դառնալու մասնագիտական հատուկ դպրոցներում: 1910թ. Յուզումճյան Արշակը հայատառ թուրքերենով հրատարակում է «Հաշվողական մերոդն առևտրում» գիրքը, որը միակը չէր իր տեսակի մեջ:

Սահակ Աբրոն եղել է տնտեսագիտության առաջնեկներից, իսկ Սարգիսը Հովհաննես փաշան՝ Օսմանյան կայսրությունում դասական տնտեսագիտության առաջին աշխատող-

---

39 1898թ. Ֆինանսների նախարարության հաշվակալական հանձնաժողովի անդամ **Գրիգոր Խորյանը** ստանում է *Bala*-ի աստիճան: Արդարադատության նախարարության հաշվապահ Գրիգոր Խորյանը խոսակցական կառավարության կողմից 2-րդ աստիճանի *St. Lazar et Moris* շքանշանի է արժանանում:

40 **Հովսեփ Յուսուֆյանը** (1858-1914). Կայսերական համալսարանում չափագիտության, բնագիտական գիտությունների է ավանդել, Հաշվակալության պետ, վարչական ժողովի անդամ, նախագահ՝ Շիրքեթի Հայրիեի, Հանրային կրթության Բարձրագույն ժողովի անդամ, 1880թ. հրատարակել՝ Օրթաքեոյի Թարգմանչաց վարժարանի, ազգային երեսփոխան: Փարիզում գիտական մի համաժողովում եղել է Օսմանյան կայսրության պատվիրակը և ստացել ֆրանսիական *Chevalier de Légion d'Honneur*: Բանկերակալ և «Քնար» երաժշտական միության սատարողներից է եղել:

41 1880թ. Խասգյուղում մահանում է հանրաճանաչ տոմարագետ, օրացույցներ պատրաստող Տ.**Երեմիա** Աֆագ քահանան: **Մյուհենդիս Գևորգը** (1781-) չափագետ, տոմարագետ, Պոլսո Այցխանատարածքի պատրիարքի օրոք կարողացել է համաձայնության տարածել Հռոմեաց պատրիարքարանի տոմարագետների հետ և *վերջ տալ Շուշայում անպայմանադրություններին*: **Խաչատուր Պարտիզպանյան** (1809-1856) ուսուցիչ, բնագետ, չափագետ Պոլսում: **Հարություն Թյուլյան (մսյո Պառնաս**, 1832-1898) քանակագետ, «բազմարդյան» ուսուցիչ:

42 1910թ. Ֆինանսների նախարարությունում 20 թուրք, 3 հայ և 1 հույն մասնակցել են 4 տեղի համար հայտարարված մրցույթին: Քննությունների արդյունքում 2 հայ են հաղթել՝ Նշան Խորիկյանը և Սարգիս Չոլաքյանը: Հանրային պարտքի վարչության մրցույթում 20 տեղի համար 75-մասնակիցներից 5-ը հայերն են հաղթել և 1000 դուշ աշխատավարձով հաշվակալի կարգ են ստացել: 1899թ. Ֆինանսների նախարարության Հաշվակալական վարչության խորհրդական **Օհնիկ բեյ Մարգիս** արժանացել է 2-րդ կարգի *Mecidiye* և 3-րդ կարգի *Osmaniye* շքանշանների:

յան՝ «Մերաղի-ի Իլմ-ի Սերվեթ-ի Միլլեթ-ի» հեղինակը: Հ. Սարգսյանն պայքարել է ազատ առևտուրը զարգացնելու ուղղությամբ: Նա համարել է, որ «Միլլեթի Միլլիյեն» (Առևտրական դպրոցը) կարող է հիմք հանդիսանալ երկրի տնտեսական առաջադիմությունը գիտական հիմքերի վրա դնելու համար: Թարգմանվել են և որպես դասագրքեր են օգտագործվել եվրոպական հայտնի տնտեսագետների գրքերը: 1869թ. Պոլսում հայատառ թուրքերենով լույս է տեսել գերմանացի տնտեսագետ Օտտո Հյուբների «Համառոտ քաղաքատնտեսություն»-ը, որը գերմաներենից «պարզ թուրքերենի» էր թարգմանել Մեհմեդ Միդհատը: 1887թ. Միհրի՝ օսմաներեն մի քանի տասնյակ դասագրքերի հեղինակ Միհրան Աբիկյանի «Թուջջար յազըջըսը» հայատառ թուրքերեն առևտրականի դասագիրքը լույս է տեսել Պոլսի Պաղտատլյան տպարանում:

1885-1913, 1919-21թթ. **Տիգրան Ճիվելեկյանի** կողմից հայատառ թուրքերենով հրատարակվել է ազգային, առևտրական, «Ճէրիտէի Շարգիյէ» բանկային օրաթերթը, որը հետագայում վերածվել է եռօրյա թերթի:

Միայն հայատառ թուրքերենով 10-ից ավել պարբերականներ իրենց վերնագրերի ներքո ազդարարում էին, որ հանդես են գալիս միաժամանակ իբրև առևտրական, վաճառականական թերթեր, ամսագրեր:

1906թ. «*Վաճառականական առևտուր*» պարբերականը սկսում են հրատարակել **Մ.Իբրանոսյանը, Մ.Չոմլեկճյանը, Ա.Կալփակճյանը:**

1886թ. Պետական հաշվակալական դիվանի անդամ **Կարապետ Գարագաշյանը**[43] Պոլսում ֆրանսերենով հրատարակում է *GAZETTE ECONOMIQUE FINANCIERE* ֆինանսական շաբաթաթերթը: 1887թ. **Գրիգոր Չաղըջյանին** իրավունք են տալիս շարունակելու դրա հրատարակությունը:

1887թ. առևտրական *TİCARET GAZETESİ* շաբաթաթերթը հրատարակող **Միհրան Ճիրինյանը** ստացել է ***Rütbe i Sâlise*** շքանշան:

1914թ. հունվարից Սաբայան էֆենդին սկսում է հրատարակել հայերեն-հրեաերեն-իսպաներեն-թուրքերեն-ֆրանսերեն *Լևիա-ի Թիջարէթ-ի Օսմանի* առևտրական թերթը:

1918թ. դեկտեմբերից Ալեկո Կոնստանտինիդին Ասատուր Մինասյանի տպարանում սկսում է տպել *HAYATI TİCARİ* (Առևտրական կյանք) հայերեն, հունարեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթը:

Հայկական, հայատառ թուրքերեն և օսմաներեն պարբերականների որոշ մասը հրատարակել են տնտեսական բնագավառներն ընդգրկող նյութեր և իրենց բնաբանում ունեցել են առևտրական, տնտեսական, վաճառականական ուղղվածություն արտահայտող բառեր: Դրանց հետ համագործակցել են տարբեր ազգերի ու մասնագիտությունների տեր մարդիկ: Այս և նման ձեռնարկներն աշխատում էին երկրում կարևոր բարեփոխումներ ներդնելու ուղղությամբ, ընթերցողներին տնտեսագիտության կարևորության նկատմամբ հետաքրքրություն ու լուրջ վերաբերմունք էին ներշնչում: Նրանք իրենց նյութերով օգնում էին տարածելու հաշվապահական այս նոր ձևը, ջանում, որպեսզի ճիշտ ընկալվի եվրոպական երկրներում մեծ ընդունելություն գտած հաշվակալության մեթոդը, աշխատում հնարավորինս դյուրացնել երկրում հաշվակալական մեթոդի օգտագործումն ու այն ստուգելը: Ջանում էին, որպես-

43 Հռոմի Պապը Կարապետ Գարագաշին պարգևատրել է ***Saint Sepestros*** շքանշանով:

զի նման նորամուծությունները չդիտվեն որպես հերթական սոսկ եվրոպական կենցաղավարության նորաձևություն:

Այս ձևերով էին առաջնորդվում բանկային, ապահովագրական ու տարբեր առևտրական գործակալություններ: Ընդհանրապես հայ առևտրականները, վաճառականները, որոնք պետության կողմից կարգեր էին ստանում, միավորված էին տարբեր արհեստագործական, մասնագիտական հասարակական միությունների շուրջ:

Հիմնադրվում էին Առևտրական սենյակներ, որոնք պետական կառույցներ էին և կենտրոնացնում էին առևտրական գործերը, ունեին իրենց պաշտոնյաների կազմը: Առևտրական սենյակներ հիմնադրվում էին նաև մեծ քաղաքներում[44]: Երբեմն դրանք կոչվում կամ գործում էին որպես Առևտրական ու գյուղատնտեսական սենյակներ:

Պոլսի «Թիջարէթ օդասը նիզամնամեսի»-ի (Առևտրական սենյակի կանոնադրություն) հեղինակային խմբի 15 անդամներից 5-ը թուրք, 5-ը հայ ու 5-ը հույներ են եղել: Այն երկար տարիներ Արիստակես Ազարյանն ու այլ հայ մասնագետներ են նախագահել: Առևտրական սենյակի նախագահ Արիստակես Ազարյանը ղեկավարել է թուրքական պատվիրակությունը Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսում:

1860թ. հիմնվում է «Շիրքէթի թիճարէթ էրմենիան» (Հայ առևտրական ընկերություն), որի անդամավճարը 70 անգլիական ոսկի էր: Տնօրենը՝ Հերում Մարգարյան:

1884թ. հիմնվում է «Արդյունաբերական պալատ»-ը, որի անդամներն են եղել հայտնի մտավորականներ, ամիրաներ, հրատարակիչներ, տպարանատերեր Հովսեփ Գավաֆյանը, Խորասանճյանը, Չոպանյանը, Հովհաննես Արշակունին, Պողոս էֆենդին և ուրիշներ:

1886թ. Պոլսում կազմավորվում է «Արևելյան Տնտեսագիտական Միություն Հայոց»-ը, իր հիմքում ունենալով 90 հոդվածից կանոնագիր, որը տպագրվում է Պաղտատլյան տպարանում: Միության նպատակը՝ «Հայոց մտային և նյութական զարգացում»-ն էր՝ գործնական միջոցներով համանպատակ ու համառեղ ձեռներեցությամբ զբաղվելու, ազգային առաջադիմությանը բարեգործական ու շահադիտական ձեռնարկություններով նպաստելու ճանապարհով: «*Նրան ընկեր կլինի անխտիր ամեն հայ, որ սեռի էլ որ լինի, կանոնադրությունը*

44 Հայկական պարբերականներն իրենց մշտական *Առևտրական* սյունակներում արձագանքել են այս բնագավառի բոլոր մեծ ու փոքր, կարևոր ու նվազ հետաքրքիր նորությունների: Օրինակ՝ 1894թ. սեպտեմբերին Իզմիրի Առևտրական սենյակի բացման առթիվ խոսք է ասում իրավագետ գրող Գևորգ Թուրյանը: 1888թ. **Արիստակես Ազարյանը** ընտրվում է Նախագահ առևտրական սենյակի:
1895թ. **Սեհիբերիս Մանուկյանն** ընտրվում է Պոլսի Առևտրական սենյակի անդամ:
1895թ. Դիարբեքիրի առևտրական պալատի նախկին նախագահ, վաճառական **Հակոբ Կույումճյանին** շնորհվել է 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***:
1898թ. Պոլսի Առևտրի, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության սենյակի հիմնադիր **Պետրոս Ազատյանից** հետո, որը երկու անգամ նախագահ էր եղել, այդ պաշտոնը զբաղեցնում է **Սեհիբերիս Մանուկյանը**:
1898թ. Առևտրի սենյակի նախագահի տեղակալ **Ռուբեն Յազըճյանը** ստանում է ***Rütbe i Sâniye***:
1899թ. Առևտրի սենյակի անդամների ընտրությամբ **Պետրոս Ազատյանը** կրկին Առևտրական սենյակի նախագահ է վերընտրվում: 1900թ. նրան շնորհվում է բարձրագույն ***Ulâ-ı Evvel*** և այլն:
1899թ. Պոլսի Առևտրական ու գյուղատնտեսական սենյակի նախագահ **Տիգրան Թյուսուզյանը ստանում** է ***Rütbe i Râbiya***:
1900թ. Առևտրական սենյակի անդամ, վաճառական **Պետրիկ Կյուլպենկյանին** Սերբիայի կառավարության կողմից 3-րդ աստիճանի ***Takova*** շքանշան է շնորհվում: 1894թ. Ֆինանսների նախարարության գնահատման հանձնաժողովի անդամ **Օհան Փիլիպոսյանին** Հռոմի Պապի կողմից՝ ***St. Grégoire***-ի ասպետի աստիճան է շնորհվում: ***St. Sava*** շքանշան՝ է շնորհվում **Պետրիկ Կյուլպենկյանին** և Արտգործնախարարությունից՝ **Տիգրան Կենիրճյանին**:

հավանի և գոնե մեկ բաժնեգին վճարի անընդհատ»: Հաջորդ, 1887 թվականից սկսում է հրատարակվել նրանց *«ՏՆՏԵՍ»* պարբերականը:

Առևտրի սենյակներն աստիճանաբար վերափոխվում են՝ Առևտրի, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության սենյակների, որոնց ղեկավար կազմը երկար ժամանակ հայերից է կազմված եղել: 19-րդ դարում, երբ Եվրոպա-Ամերիկա-Ռուսաստան-Օսմանյան կայսրություն տնտեսական հարաբերությունները զարգացման որոշակի որակ էին ներկայացնում, Պոլսում և նախանգային կենտրոնական քաղաքներում սկսեցին սնկի նման աճել տարբեր օտար գործակալությունների ներկայացուցչությունները: Այդ ներկայացուցչությունների տնօրենների, ներկայացուցիչների մեջ հայերը որոշակի բարձր տոկոս են կազմել: Դրանք եղել են օտարերկրյա ապահովագրական տարբեր տիպի գործակալությունների, բանկերի, ֆիրմաների մասնաճյուղեր: Երկրորդ քայլն արդեն սեփական գործակալությունների ու բանկերի հիմնադրումն էր, որ կապված էր ֆինանսական մեծ միջոցների հետ և հնարավոր էր մի քանի հիմնադիր անդամների միության դեպքում միայն: Զուգահեռ շարունակվել է օտար և խառը հիմնարկների գործունեությունը: Կապիտալիզմի ձևավորման այս շրջանը մի անգամ ևս ապացուցեց առևտրական ասպարեզում հայերի հատուկ հակվածությունը, բազմաթիվ հայոնի անուններ ծնելով տարբեր բնագավառներում:

Օսմանյան կայսրության տարբեր ծայրերում հիմնադրվում են կապիտալիստական չափանիշներով, բնական հանածոները տնօրինող առանձին ու միացյալ ընկերություններ՝ որոշակի ժամանակի համար շահագործման իրավունքներով: Այդ կառույցները, ինչպես և բանկերը բաժնետերեր են սկսում փնտրել, Օսմանյան կայսրություն մտցնելով նաև *«Սեկյուրանի»* (Բորսայի) ինստիտուտը:

Այստեղ հիմնական պաշտոնյաները հայեր էին՝ շնորհիվ իրենց մասնագիտական կրթության, լեզուների իմացության, առևտրական կյանքում ավանդական ջիղ ցուցաբերելու ունակությամբ[45]:

Պոլսում, Օսմանյան կայսրության տարբեր անկյուններում Առևտրական վարչությունների ղեկավարներ են նշանակվում հայ մասնագետներ[46]: Այս բնագավառի պաշտոնյաները վայելում են կառավարության ուշադրությունը և պարբերաբար արժանանում պարգևատրումների, շքանշանների, որով էլ ավելի է կարևորվում նրանց ներկայացրած ասպարեզը[47]: Հայկական միջավայրում կուսակցական նեղ շրջանակների կողմից սկսվում է առանձին հայոնի առևտրական-պաշտոնյաների նկատմամբ չարակամ գործողությունների մի շրջան[48]:

1887թ. Պոլսի Առևտրական պալատի (թիջարեթ օդասը) հիմնադիր անդամներ են ընտր-

45 1906թ. **Գառնիկ Աճառյանը** արտածող և ներմուծող արևմտյան ընկերության ներկայացուցչություն է հիմնում:
46 1906թ. **Գրիգոր Յաքի Մանդիկյանը** նշանակվում է Կավալայի առևտրական վարչության նախագահ: Կավալան, այսօր էլ Հունաստանի ծխախոտագործության կենտրոններից է:
47 1893թ.Սեղանավորների պետ **Սարգիս Քաչչյանը** սեղանավորների ավագանի է նշանակվում:
1894թ. «Զիրաաթ բանկի» վարչության նախագահ **Հովհաննես Նալբանդյանին** շնորհվում է առաջին կարգի *Mecidiye*: 1898թ. Առևտրական սենյակի գլխավոր խորհրդական **Մանուկյան էֆենդիին** 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*, իսկ Առևտրական սենյակի առա[ջի]ն քարտուղար, «ԹԻՋԱՐԵԹ ԳԱԶԵԹԵՍԻ»-ի (Առևտրական օրաթերթ) տնօրեն ու գլխավոր խմբագիր Զարեհ Յուսուֆյանին 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* է շնորհվում:
48 1894թ. հայոնի բանկիր, կառավարությանը և Պատրիարքին մոտ կանգնած **Սիմոն Մաքսուդը** երկու հնչակյանների կողմից հարձակման է ենթարկվում Ղալաթիայում:

վում Մանուկ Ալլահվերդին, Հակոբ Պոյաճյանը, Հովի.Գյումուշյանը, Բարսեղ Հալաճյանը, Անտոն Հաճյանը:

1908թ. հիմնադրվում է Հայկական արևելյան նոր տնտեսական միությունը: Նախաձեռնող չորս հիմնադիր անդամներից էին փաստաբան Տիրան Յորգանճյանը, ևս 3 գործարարներ:

1908թ. Գարբրճի թաղամասում բացվում է «Հայկական Օսմանյան Առևտրական Անանուն Ընկերության Դրամատուն»ը (Օսմանլը Թիջարէթ Անոնիմ Բանկասը, կամ՝ Բանկ կոմերսիալը): Տնօրենը Թագվոր Սուքիասյանն է եղել: Վարչական խորհրդի անդամները են եղել՝ Արշակ խան Կարագյոզյանը (նախագահ), «Ա. և Մ. Կարագյոզյան առևտրական տան» նախագահ Արսեն Կարագյոզյանը, վաճառական Գառնիկ Սարգիսովը, սեղանավոր Մկրտիչ Մանուկյանը, «Պետրոս Քենաճյան և որդիք» առևտրական տան ներկայացուցիչ Սարգիս Քենաճյանը, «Իմնիօն» ապահովագրական ընկերության Արևելքի մասի տնօրեն Միհրան Կայսերլիյանը: Դրամագլուխը 100 000 ոսկի էր:

Այս դրամատունը կատարում էր՝ առևտրական տոմսերի, մուրհակների, փոխանակագրերի, արժեթղթերի, բեռնագրերի փոխառություններ՝ վարկեր: Գնում և վաճառում էր արժեթղթեր, օտար դրամներ տեղական և օտար հրապարակների վրա: Տալիս էր չեքեր, վարկագրեր, փոխանակագրեր և հեռագրական վճարումի հրամաններ Թուրքիայում և անհնար: Գանձում և զեղչում էր առևտրական տոմսեր, մուրհակներ, փոխանակագրեր, բաժնեթղթեր և կտրոններ: Ընդունում էր դրամական ավանդներ նպաստավոր պայմաններով, ստանձնում էր կալվածական փարձակալությունների պատասխանատվությունը, շենքեր վարձու տալիս, գանձում վարձերը, վարձակալների հետ կապված դժվարությունները կանխում, անհրաժեշտության դեպքում վարձի փոխարեն կանխավճարներ անում: Ստանձնում էր թե՛ տեղական և թե՛ օտար տների, կոմպանիաների ներկայացուցչությունը: Կազմում էր առևտրական ու ճարտարագիտական ընկերություններ և մասնակցում դրանց գործառույթներին: Ներկայացնում էր Մ. Խաչատրյանց և Պ. Շիշյանց Բաքուի քարյուղի արտածման հանրածանոթ Տները: Այն հովանավորել է բազմաթիվ առևտրական ձեռնարկներ:

Առևտուրն Օսմանյան կայսրությունում սկսում է վերանել որակապես: Այն դառնում է պետության գործերից մեկը: Առևտուրը՝ որպես նպաստացուցիչ, հպատակներին միայն բույլատրելի զբաղմունք, դառնում է Օսմանյան կայսրության պետական բյուջեի հատույթներից ու արտաքին քաղաքականության կարևոր գործառույթներից: Տարբեր երկրների հետ առևտրական պայմանագրերի կնքման ժամանակ հաշվի է առնվել հայազգի քաղաքական գործիչների, ֆինանսական ու առևտրական գործերի մեջ մասնագիտացած հայ պաշտոնյաների կարծիքը, որոնք կամ՝ իրենք են կնքել այս պայմանագրերը կառավարության կողմից և կամ՝ մասնակցություն են ունեցել առևտրական պայմանագրերի կազմմանն ու դրանց կնքմանը: Միջպետական առևտրական հարաբերությունների զարգացման, պայմանագրերի կնքման համար պայման էին հանդիսանալու միջազգային որակի ֆինանսական, բանկային ինստիտուտներին, ու եվրոպական հաշվողական մերոդներին զիտակ, միջազգային առևտրական օրենքներն իմացող փաստաբանները: Օրինակ, 1905թ. Թուրք-սերբական առևտրական պայմանագրի ստորագրմանը, ծաքսատան պետ Հասան Ֆեհմի փաշայի գլխավորությամբ, մասնակցում էին կառավարության խորհրդականներ Գաբրիել Նորատունկյանը և Ալլու բեյը:

Հայ մեծահարուստները, սեղանավորներն ու վաճառականները չափազանցված էին ունենալ հաշվակալների, առևտրականների, գործին բանիմաց փաստաբանների կողքին, իրենց փոխարինող սերունդ: Երկրում բացվում են առևտրական դպրոցներ, և դրանցից ոմանց հիմնադիրները հայ երևելիներն էին: Մեծահարուստ բրքահայ վաճառական **Մարութե Իբրահիմյանը** (1865-1920) հիմնադրում է *Ամասիայի Առևտրական վարժարանը*: 1920թ. Մարութե Իբրահիմյանի՝ Բելգրադում գնացքի վրաից մահազդի տեքստը հաստատում է, որ հենց նա է հանդիսացել Ամասիայի Առևտրական դպրոցի հիմնադիրը:

Այբրփարմալյան Հակոբ (-1922). Կեսարացի գործարանատեր է եղել, որը հիմնականում զբաղվել է կաշվի վաճառականությամբ:

Հայ վաճառականների մի մասի գործունեությունը դուրս է եկել առևտրական գործերի սահմաններից, այս անգամ՝ քաղաքական, պետական շրջանակներում համագործակցության առումով: **Տեր-Ներսեսյան Խաչատուր խանը (1810-1895)**՝ հայտնի վաճառականը, գործել է նաև Պարսկաստանում, ստացել *խան*-ի տիտղոս: Իր առևտրական գործունեության համար սուլթան Աբդուլմեջիդից ստացել է պատվանշաններ, մի քանի ֆերմաններ, որոնք բազմաթիվ առանձնաշնորհներ էին տալիս նրան: Քաղաքային ղեկավարության ու դատարանի անդամ է եղել, հայտնի ազգային գործիչ:

Երևելի հայ վաճառականները մաս են կազմել Օսմանյան Մեջլիսի ներկայացուցչական խմբերի:

Մի քանի տասնյակ հայ վաճառականներ և ֆաբրիկանտներ զբաղվել են մետաղածուլությամբ, երկաթեղենի ու դրանից պատրաստված խողովակների, գյուղատնտեսական գործիքների արտադրությամբ, վաճառքով: Այս ամենը նրանք միահյուսել են արտասահմանից ներկրված ամենատարբեր շինանյութերի վաճառքի հետ:

Երկաթե հաստոցներ, ճախրով գործող շարժիչներ, ջրաղացներ, երկաթե իրեր, գալվանացված ու ոչ գալվանացված արտասահմանյան մետաղե ապրանքներ, շինանյութեր ու ամեն տեսակի գործիքներ են վաճառել տասնյակից ավել հայ վաճառատները, ինչպես **Հակոբ Էսայանի, Կարապետ Միլոսյանի, Ռուբեն Շրանյանի, Արթին Քեմհարճյանի, Ռուբեն Քեմհարճյանի** վաճառատները: 1890թ. Ղալաթիայում բացված **Պ.Ն.Գազանճյան**՝ երկրագործական նյութերի, գործիքների ամենամեծ վաճառատանը կարելի էր գտնել գյուղատնտեսության մեջ կարևոր գործիքներ, այդ թվում՝ մեղվաբուծության, կարագի, թելպանրի, կաթի ու յուղի մեքենաներ, պայտի եվրոպական մեխեր, վառարաններ, խմիչքներ պատրաստելու գործիքներ... Որոշ շինանյութերի վաճառատների գովազդային տեքստերից հայտնի է դառնում շինարարության ասպարեզ մտած նորությունների, նորաձևությունների մասին: Այսպես, օրինակ, **Օ.Տերունյանի** մեծ վաճառատունը (1890) ամեն տեսակի շինանյութերի, աղյուսի, կոնստրուկցիաների հետ միասին վաճառել է խոռակաձև տարբեր գույների ու որակի մարմար, մոզաիկ սալիկներ, սալիկներ՝ պատերի ու հատակի, խոհանոցի ու լողարանների, պատշգամբների ու պարտեզների համար:

Տեղական ու արտասահմանյան շինանյութերի, վառելանյութի ֆաբրիկաները, գաջի, ցեմենտի, աղյուսի, կղմինդրի գործարաններն ու առանձին վաճառականներ ունեցել են հատուկ ծառայություններ՝ իրենց ապրանքը պատվիրատուներին նավերով և կառքերով փոխադրելու համար:

Արթին և Տիգրան Խաչենճյան եղբայրները Օրթաքեոյում ծխնորսական ռոկանների ֆաբրիկա են ունեցել (1902):

Վաճառականական գործունեության այս շրջանում առանձին հմայք է հաղորդել մասնավորապես ֆրանսիական, անգլիական նորաձև ապրանքների ներկրումն ու վաճառքը: Այն նախատեսված էր բնականաբար հարուստ խավի, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների և Պոլսում կարևոր պաշտոններ զբաղեցրած օտար մասնագետների համար, որոնք պետք իրենց քաղաքակրթությունից ու նորաձևությունից հեռացած չզգային եվրոպական ու ասիական այս խաչմերուկում: Եվրոպական լավագույն ժամացույցները (գրպանի, պատի, ձեռքի, ոսկյա և այլ շղթաներով), կանացի գլխարկներն ու հագուստները, զարդերը կարելի էր գնել Պոլսում: «Ռոյալ» գրամեքենաներ, «Զինգեր» կարի մեքենաներ, գրասենյակային իրեր, զարդեր, գործիքներ և իհարկե՝ արվեստի հին ու նոր գործեր: Հնավաճառները սկսում են իրենց արժանի տեղը գտնել վաճառականական աշխարհում:

Պ.Նեվրուզ վաճառատունը Սուլթան Համամ պողոտայում տղամարդու և կանացի սպիտակեղենի կողքին զբաղվել է նաև հոլանդական ընտիր գարեջրի առևտրով (1892):

Պոզաճյանները, որ Երզնկայից Պոլիս էին գաղթել մի քանի դար առաջ, հայտնի են դարձել նրանով, որ պատրաստել են մահմեդականների սիրելի ըմպելին՝ **«պոզա»-ն (կորեկօղին)**: Ալկոհոլային խմիչքները հիմնականում արտադրվել են հայերի, հույների կողմից: Խմիչք պատրաստող Հակոբ Սուքիասյանը ստանում է *Sanayi Madalyası*[49]. Արտասահմանից այս բնագավառին անհրաժեշտ գործիքներ, հաստոցներ ներմուծող վաճառականները որպես կանոն, կառավարության հատուկ հրահանգով ազատվել են մաքսերից:

Ալկոհոլային խմիչքների 3-րդ համաձնաժողովը, որը կայացել է Պոլսում 1892թ. Հովհ. Նորյանի նախագահությամբ, հաստատում է այն փաստը, որ արտաքին և ներքին առևտուրը վերահսկվել է առևտրական սենյակների ու առանձին հանձնաժողովների կողմից: Վերահսկվել է մասնավորապես ալկոհոլային խմիչքների ներքին արտադրությունն ու վաճառքը: Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում ամենատարածված խմիչքներից են եղել խաղողից և անիսոնից պատրաստված օղիները, որոնք հիմնականում արտադրվել է **Սոխիսն, Պողոս Պերպերյանների** կողմից և կոչվել են «Պլեճիկ» և «Օլգան»: 1895թ. **Կոզմոզ Երեցյանը** բացել է ալիրոտի գործարան Ակնի Կամարակապ գյուղում: 1908թ. հայկական «Նեկտար» անունով գարեջուրը շուկա է դուրս գալիս Պոլսում: **Քնար Գալիբյանի** «Չեկիշի բրնա շարաբը» խմիչքը, համապատասխանելով բոլոր արժեհամակարգերին (ստանդարտներին), ներկայացվել է Վիեննայի արդյունաբերական ցուցահանդեսին՝ մասնայական արտադրության համար:

Քյոթահիայում **Չարաքչիչյան եղբայրները** բանձր մրգահյութի պատրաստման և արտահանման ֆիրմա են հիմնում (1909): Չոր մրգերի պատրաստումն ու առևտուրը սկիզբ է առնում Իզմիրում և ընդարձակվում ողջ շրջակա վայրերում:

Իհարկե, այս վաճառականական մրճույրտի համար առաջին անհրաժեշտության առարկաներից են եղել արկղերը: Պոլսահայ Տիգրան Մոսկոֆյանը (-1926) անվանի արկղարար (լուցանի պաշի) և արկղագործների ավագ է եղել: Տակառագործներն ու արկղագործները բի-

[49] «Boza» անունով կաթնագույն ոչ ալկոհոլային սեզոնային խմիչքը այսօր լայնորեն վաճառվում է, որպես 1876թ.-ից սկսյալ Հոջա Իբրահիմ և Սադըք եղբայրների արտադրանք: Պատրաստվում է աշնանը զարի բերքի ժամանակ: Պարունակում է զարու փոշի, ջուր, շաքար: Խմում են դարչինի հետ: Մեկ լիտրանոց խմիչքն արժի չորս 4$:

բեղյա և մետաղյա այլ տուփեր ու ամաններ են արտադրել հայկական գործարաններում:

1893թ. **Յավրույանը և Խազուլյանը** թիթեղյա տուփերի մեծ գործարան են բացել Բահչե-քափըյում:

1895թ. սկսել է գործել **Արմենակ Ասլանյանի** «Կարի օրինակելի ֆաբրիկան» Շիշլիյում, որը կառավարական բժիշկների կողմից երաշխավորված է եղել և հիվանդների ու երեխաների համար պատվերով կար է արտադրել:

1911թ. սկսում է գործել **Զ.Ճնորհքյանի** կանացի հագուստի ու արդուզարդի, պերճանքների խանութը: 1870թ. ֆրանսիական կոշիկների վաճառատուն է բացվում Մահմուդ Փաշայում, որը հիմնել էր 25 տարվա հայտնի կոշկակար **Դամիանոս Փափազյանը**: Գործում էր **Հերում Սերյան եղբայրների** փարիզյան ապրանքների «Նորաձևության մեծ վաճառատուն»-ը, որը մասնաճյուղեր ուներ Վառնայում, Ռուսճուգում, Սոֆիայում, Փարիզում: **Զիվան Դավուդյանը** եվրոպական ու թրքական շաքարեղենի մեծ վաճառատուն է բացել Գումգափու թաղում: Լոնդոնյան կամ փարիզյան հայտնի վաճառատները նույն անվանումներով վաճառասրահներ են բացել Պոլսում: 1908թ. հիմնադրվել է «Ա լա վիլե դը Լոնդր» անգլիական ապրանքների **Մնահինյան** վաճառատունը Պերայում: 1920թ. լոնդոնյան «Կարմիր արաղաղ» վաճառատունը Պոլսի Պերա թաղամասում բացում է իր մասնաճյուղը ի դեմս **Սարեն Յաղուբյանի**: 1918թ. հայտնի զինավաճառ **Մկրտիչ Ֆրենկյանը** սկսում է վաճառել ֆրանսիական հայտնի «Կուրվուազիե» կոնյակը, համբավավոր հատուկ գիներ: Նա Ֆրանսիայից ներկրում էր կենցաղում արդեն ընդունելություն գտած լվացքի օճառի «Սապոնիրե» հայտնի ու անվնաս փոշին, որ արտադրվում էր ֆրանսիական Շերանտոնում, ինչպես նաև՝ «Քատ», «Լիզոլ» հակաբորբոքային հեղուկները և այլն: Այնպիսի տպավորություն էր, որ Եվրոպայում դեռ նորույթ համարվող շատ ապրանքներ Օսմանյան կայսրությունում արդեն խոլ սկսվում էին վաճառվել, շոյելով բազմահազար եվրոպացի հաճախորդների ինքնասիրությունը: 1885թ. սկսում է գործել **«Գ.Սարգիսօֆ և ընկ.»** ժամացույցների, զոհարեղենների, ժամացույցների շղթաների համբահայտ վաճառատունը, որն իր ապրանքանիշն ուներ:

Կարապետ Նորատունկյան վաճառատունն առաջարկել է ֆեսի, խաղաթղթերի, տղամարդու էլիտար փողկապների, արդուզարդի ապրանքների, շքեղ գավազանների, կրկնակոշիկների, հովանոցների լայն տեսականի: Խանութը գտնվել է Հաջի Բեքիր աղայի խանութի դիմաց: «Վենիս» վաճառատունը Պերայում վերջին նորաձևության ֆրանսիական, անգլիական և իտալական հագուստներ, մուշտակներ և ապրանքներ է միայն վաճառել (1911): «Էրտալ» խանութը մասնագիտացված է եղել սոսկ կանացի ապրանքների համար, որը նույնպես նորույթ էր: Բերայում վաճառվել են կանացի և տղամարդու զարդեր, կորսետներ:

1911թ. **Երվանդ Միրիճանյանը** բացել է «Եվրոպական հագուստ» կարի արհեստանոց վաճառատունը: Ռեդինգոտներ, ֆրակներ, սմոկինգներ գնելու կամ պատվիրելու համար պետք չէր Փարիզ հասնել: Հայտնի նորաձևության արհեստանոց-վաճառատները (Երվանդ Միրիճանյանի, Հակոբ Թահչարուրյանի և շատ ուրիշների) ապահովել են հսկա մի մայրաքաղաքի ու մեծ քաղաքների երևելի խավին, ծառայողներին[50]: Հայ վաճառականները, եվրոպական օրինակով սկսում են զբաղվել առանձին հանդիսությունների կազմակերպմամբ ու անհրաժեշտ ողջ ապրանքների մատակարարմամբ: Սկսում են իրար հետ մրցել հարսանեկան արտա-

50 Այնուամենայնիվ, երևելի հայերից ոմանք, ինչպես օրինակ Գրիգոր Զոհրապը, իրենց և ընտանիքի հագուստները պատվիրել են միայն Փարիզում և Լոնդոնում:

րողությունների համար ծաղիկներ, մոմեր, հագուստներ ու այլ անհրաժեշտ և մոդայիկ իրեր առաջարկող վաճառատները: Կանացի վարսահարդարների սրահներն իրենց հերթին տուրք տալով ժամանակի պահանջներին, Եվրոպայից ներմուծել են կեղծամներ՝ հարսանիքների ու պարահանդեսների առթիվ: Չայնարկիչների (գրամոֆոնների) ու ձայնապնակների վաճառատները առատորեն առաջարկել են ձայնապնակներ և ժամանակի լավագույն «շնիկով» գրամոֆոնները, որոնցից այսօր շատ կարելի է գտնել Պոլսի հնավաճառների մոտ:

Չողուրյան-Թարթայանների կողմից Պերայի Թունելի հրապարակում բացված կերպասեղենի «Մինեռվա» ապրանքանիշով կարի արհեստանոցի արտադրած հագուստները, ինչպես նաև մարմնամարզիկների հագուստները 1904-05թթ. Մարսելի միջազգային ցուցահանդեսում առաջին աստիճանի ոսկե մեդալ են շահում:

«Վ.Եավրույան և Խազուլյան» առևտրական տունը ոչ միայն Արևելքի՝ չինական, ճապոնական, հնդկական լավագույն թեյի ամենահին ու մեծ վաճառատունն էր, այլև վաճառում էր ֆրանսիական ու անգլիական ամենավերջին նորաձևության բրդե կերպասներ ու դրանցից կարված կոստյումներ, միաժամանակ լոնդոնյան ապահովագրական ընկերություններից մեկի ներկայացուցիչն էր: Նրանք մասնակցում էին միջազգային ցուցահանդեսների, վերադառնում պատվո վկայականներով, ոսկե մեդալներով, ունեին սեփական ապրանքանիշեր (Խազուլյան թեյի ապրանքանիշը *փիղն* էր):

Որոշ առևտրական տներ հանդես են եկել որպես պետական հաստատությունների մատակարարներ, որը մեծապես ազդել է նրանց հեղինակության բարձրացման համար:

1888 թվականից **Կնոպյան** վաճառատունն իր «Խարխիս» ապրանքանիշով Թուրքիայում կառավարական պաշտոնատների, երկաթուղային ընկերությունների, ջրաղացների, ծխախոտի ֆաբրիկաների, ջրի, գազի և շոգենավային ընկերությունների միակ հայթայթիչ-մատակարարն է եղել:

Ապրանքային, վաճառականական ընկերությունները գործել են եվրոպական լավագույն ավանդույթներով: Նրանք ներկայացուցչություններ են ունեցել տարբեր վայրերում, պատվերներ են ընդունել գավառներից, արտասահմանից, վաճառել ապրանքների մեծ տեսականի, առաջարկել աշխատանքներ, ապրանքներ, զբաղվել մեծածախ ու փոքրածախ առևտրով: Սովորաբար բոլոր այս ծառայություններն արտահայտվել են նրանց բազմալեզու գովազդներում, ուր, բացի հասցեներից, սկսել են տեղ գտնել հեռախոսային համարները, ինչպես, օրինակ, Եմի ջամիյում գտնվող **Գրիգոր Մազլումյանի** հայկական մեծ վաճառատունը 1868թ. առաջարկում էր ոսկեղեն, ադամանդեղեն, դրամարկղներ (սեյֆեր), անգլիական հեծանիվներ, «Ռեքրա», «Լոնժին» ժամացույցներ և այլ ապրանքներ ներկայացնող իր գովազդում առաջին անգամ տվել է նաև հեռախոսի համարը՝ 1038: 1862թ. **Հ.Գ.Փափազյանի** մեծածախ զոհարեղենի, ժամացույցների մեծածախ վաճառքի կենտրոն է եղել Ստամբուլի Վեզիր խանում: Հաջողության գրավականներից էին արտասահմանյան ցուցահանդեսներում նրանց ստացած ոսկե մեդալներն ու դիպլոմները, որը գովազդներում ներկայացվում էր: Առաջին անվադողերն ու մեքենաների վաճառատները, հագեցված «Պիրելլի» անվադողերով, եղել են հայ վաճառականների հպարտության առարկան 20-րդ դարի սկզբին:

Մեծ տարածում են ունեցել կահույքագործական ֆաբրիկաներն ու վաճառատները, որոնք միաժամանակ զբաղվել են հարակից՝ պաստառապատման, վերանորոգման, տեղադրման

աշխատանքներով ևս: Օրինակ, 1866թ. Շիշլիի «Մեզոն Նաղյան» ֆաբրիկան առաջարկել է «ամեն տեսակ կահույք» (հյուրասենյակներ, ննջարաններ, աշխատասենյակներ աղմինիստրացիայի համար, վարագույրների կորնիզներ և պաստառապատում, տեղադրում, գորգեր, ջահեր, ապակեղեն, սենյակի ժամացույցներ և այլն):

1870թ. **«Հ.և Գ. Մուրադյան»** ձանուֆակտուրայի մեծաքանակ և մանրածախ ընկերությունը առևտուր էր անում Իրանի, Բուլղարիայի, Մերձավոր Արևելքի քաղաքների հետ: Առևտուրը կատարվել է հիմնականում Մանչեստրից:

Բուրսան, ավելի քան մյուս քաղաքներն ու շրջանները, դառնում է ոչ միայն շերամապտուծության, այլև բամբակի, հում մետաքսի մշակման ֆաբրիկաների կենտրոն: 1860թ. Բուրսայում **Տիգրան Գյուլյանի** և **Օննիկ** Էֆենդիի կողմից հիմնադրվել է մետաքսի առաջին գործարաններից մեկը: Բուրսայում նույնատիպ մետաքսի ֆաբրիկա են հիմնել **Հովսեփ Բզըջյանը և Մանուկ Բալաբանյանը** (1877թ.): Բամբակի ֆաբրիկաներ են հիմնել **Ռաֆֆի Էմիրզյանը և Կարապետ Դերվիշյանը**:

1864թ. **Միրտիչ Կայսերլիյանը** Բիգա սանջաքի Գեյիքլի գյուղում հիմնում է բամբակի՝ մշակման գործարան: 1869թ. Խարբերդում բամբակի ու մետաքսի ֆաբրիկա է հիմնել արաբկիրցի **Գրիգոր Ֆաբրիկատորյանը**: Արաբկիր-Մեզիրեյում Գրիգոր Ֆաբրիկատորյանը բացում է բամբակի ու մետաքսի բարձր որակի ֆաբրիկա, մասնակցում Լիոնի միջազգային ցուցահանդեսին և Առաջին մրցանակ ստանում: Ֆաբրիկատորյան եղբայրները եղել են ամենաերևելի ու հաջողակ գործարարներից:

Խարբերդում գործել է նաև **Խաչադուր Քյուրքճյանի** մետաքսի շերամաբուծական ֆաբրիկան: 1883թ. Խարբերդում հիմնադրված Գր. Քյուրքճյանի մետաքսի գործարանը, արտասահմանից բերված գործելու մեքենաների շնորհիվ ընդարձակում է իր արտադրությունը: Գյուրունում **Սարգիս Մինասյանը** մետաքսի առևտրական տուն է հիմնում:

Հայ գործարարները չեն կենտրոնացնում իրենց արտադրությունը միայն մայրաքաղաքում: Նրանք փորձում են զարկ տալ արդյունաբերությանն ու առևտրին նաև տարբեր հայաբնակ նահանգներում: 1876թ. Կեսարիայում Սարգիս Հեքիմյանը հիմնում է **յուղեու** ֆաբրիկա, որը 1878թ. հրդեհվում է: 1881թ. Օննիկ Չելեպիի կողմից Սիվրիհիսարում ալյուրի ֆաբրիկա է բացվել: Եղիա Շահբազ Մահդումյանները Այնթյուփում աղյուսի ֆաբրիկա են հիմնել:

Թուրքիայի տնտեսության համար կարևոր են եղել գորգերի, կարպետների վաճառականները, որոնց հաջողություններից է կախված եղել այն մի քանի բնագավառների զարգացումը, որոնք գործագործության մաս են կազմել: Նույն վաճառականները սովորաբար զբաղվել են և՛ բուրդական, և՛ պարսկական արտադրանքի վաճառքով: 1901թ. քիլիմի (կարպետի) առևտրական Միսակ Մարտինյանին շնորհվել է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye***:

Կույումճյան Հովհաննես, 19-րդ դարի հայտնի վաճառական էր, բանկիր:

Թոփալյան Հայկազունը (1864-)՝ վաճառական էր, զբաղվել է Թուրքիայի, պարսկական և հնդկական գորգերի վաճառականությամբ, 1891թ. Չիկագոյի ցուցահանդեսում եղել է Իրանի կայսերական պատվիրակն ու ընդհանուր տնօրենը: Պարգևատրվել է պարսկական կառավարության ***Şir-ü Hurşid*** և այլ պատվանշաններով, Թուրքական կառավարությունից ստացել է ***Mecidiye***, Վենետիկայից՝ ***Post del Lizivedor***: ԱՄՆ նախագահ Ռուզվելտին է նվիրել 50 հազար $ արժեքի մետաքսահյուս, մարգարտահյուս պարսկական 6,5մx4մ մեծությամբ աշխարհում եղած ամենաչքնաղ գորգերից մեկը, իսկ ավելի ուշ՝ նմանատիպ գորգ է նվիրել Չիկագոյի թանգարանին, ունեցել է մարմարե շքեղ պալատ Նյու-Յորքի մոտ, որ վարել է պարսկական հյուպատոսի պաշտոնը, եղել Մորգանի մտերիմ բարեկամը:

Մկրտիչ Տոնէլյան (Տոնելյան,-1914) երևելի վաճառականը երկու անգամ ընտրվել է Օսմանյան պառլամենտի դեպուտատ: Իր առևտրական գործունեության համար սուլթան Մեջիդը նրան շնորհել է բազմաթիվ առանձնաշնորհներ ստանալու մասին ֆերմաններ: Անդամ է եղել քաղաքի ղեկավարության ու դատարանի: Ստացել է պատվանշաններ: Հայտնի ազգային գործիչ է եղել:

Թուրքական արտաքին քաղաքականության, արտաքին առևտրի պայմանագրերի, եվրոպական պետությունների կողմից տրված վարկերի ու դրանց վճարման ընթացքի մասին լավագույն աղբյուրներից են ռուսական դիվանագիտական ծառայությունների մանրամասն զեկուցագրերը: Ընդհանրապես, օտար երկրների դիվանագիտական անձնակազմերի զեկուցագրերն իրենցից ներկայացնում են այս շրջանում Օսմանյան կայսրության ու եվրոպական երկրների միջև պետական մակարդակով համառոտ, բացահայտ խարդավանքների արձանագրումներ:

1909թ. Բաքվի հայ նավթարդյունաբերողների առաջին կարգի նավի ներմուծումը սկսվում է Հայկական բանկի միջնորդությամբ: Բաքվեցի հայ գործարարները մուտք են գործում Պոլիս, համատեղ ձեռնարկություններ ստեղծում: Բաքվեցի Հովհաննես Ծաղչիբեկյանը Օրթաքեոյում ուներ ամեն տեսակի մրգերի ու բանջարեղենների պահածոյի ֆաբրիկա: Այս երկուսի վաճառքի ընդհանուր ներկայացուցչությունը՝ Ս.Արապյանի և Բ.Գալխայանի կողմից հիմնվում է Սիրքեճիյում, կրկին Հայկական բանկի օժանդակությամբ:

1910թ. սեպտեմբերին առևտրի ու բանկային գործի հայտնի հայ գիտակներ, առևտրականներ, վաճառականներ Արթին Ասլանյանը, Հերում Սերյանը, Արսեն Արսենյանը, բանկիրներ Կարապետ Թահչարարունյանը և Մկրտիչ Մանուկյանը տարբեր ապրանքների ներմուծման ու արտածման համար հիմնադրում են *«Օսմանյան առևտրական ընկերություն»*: Նույն տարին Քարթոն Օղլիում «Օսմանյան առևտրական միությունը» կից բացում են «Հայկական անոնիմ առևտրական միություն»: Հայկական առևտրական անանուն ընկերություններ են բացվում կանոնադրությունները հրատարակելուց հետո, Պոլսում ու մեծ քաղաքներում, երկրի տարբեր մասերում[51]:

1910թ. «Բանկ Հոնգրուայի» և «Բանկ դը Բրյուսելի» կողմից 24 հազար բաժնեմասով և 12 մլն. շվեյցարական ֆրանկով հիմնադրվում է «Օսմանյան անանուն էլեկտրական ընկերությունը»: Միաժամանակ, 1910թ. Տրամվայի ընկերության վագոնները էլեկտրականությամբ աշխատեցնելու համար համաձայնագիր ու պայմանագիր է ստորագրվում:

1912թ. կայսերական հրովարտակով հիմնված «Շիրակ» Օսմանյան անանուն կոոպերատիվ ընկերությունը 300 հազ. օսմանյան ոսկի դրամագլխով, իր տպագրված մեկ բաժնեթղթի համար պահանջում էր 1 օսմ. ոսկի: Կենտրոնատեղին՝ Պոլիսն էր, վարիչը՝ Կ.Խանճյանը:

1919թ. Պոլսում Հայ ֆինանսական հանձնաժողովի Կենտրոնական խորհուրդ է հիմնադրվում: 1922, 1931-33թթ. Պոլսում հրատարակվել է առևտրական, տնտեսական, ֆինանսական *«Վաստակ»* շաբաթաթերթը (8-16 էջ) Արտաշես Գալփակճյանի կողմից:

51 1913թ. Արամ Հալաճյանն և ուրիշներ Էրզրումում Նորին հիմնադրում են *Անկախական, Արդյունաբերական ու ֆինանսական* օսմանյան անանուն ընկերությունները:

Արագորեն աճում են երկաթուղիների, քննլու վագոնների, տրամվայի, հանրակառքի, շոգենավային տարբեր ընկերությունները: Շոգենավային ընկերությունների ծրագրերում ծովային երթուղիներից բացի ակնկալվում էր նաև Վանա լճում գործունեության ծավալումը: Այսպես, 1879թ. Վանա լճում շոգենավային գործունեության ծավալման պայմանագրեր ու 40 տարվա արտոնագրեր են տրվում Աբրահամ Գավաֆյանին ու Արթին Սարաֆյանին:

Վանի քաղաքապետարանի նախագահ ընտրված Պետրոս Հաջի բեյ Գարամանյանը[59] և Վանի նահանգապետ Թեքիր Սամի բեյը Վանա լճի համար մի փոքր շոգենավ են գնում և 1910թ. օգտատիին հանդիսավոր ջուրն իջեցնում:

Հայ դրամատերերը, ինժեներները, շինարարները լծվում են Օսմանյան կայսրության մեծ քաղաքներում տրամվայի գծեր անցկացնելու, ճանապարհաշինարարության, նավարկության գծերի շահագործման, նավահանգիստների ու նրանց կից առափնյա շրջանների կառուցապատման գործին[60]:

1900թ. Կոպեռնիկ Խաչատուրյանի Բահչեքափըյում փանատատուն-առևտրական ներկայացուցչությունը և «Ծովային առաքումների և շոգենավային գործակալությունը» զբաղված էին տարբեր ֆիրմաների գործերով, կատարում առաքում, մաքսային գործողություններ: Գործակալությունը կատարում էր նաև ծովային փոխադրություններ, որոնք ապահովված էին տրանզիտային մթերանոցներով: 1921թ. նա ներկայացնում էր նաև *«Լա ունիոն Մանիֆեկտուրեռ»* ընդհանուր ապահովագրական անանուն ընկերության Պոլսի մասնաճյուղը: Առևտրական այս խոշոր հաստատության մեջ վաճառվում էին լուսանկարչական գործիքներ, կոշիկներ, ընտիր օճառներ՝ անհավատալի էժան գներով: Բացի այդ, Կոպեռնիկ Խաչատուրյանին էր պատկանում Պոլիս-Նյու-Յորք 16 օրյա հանգստավետ շոգենավերով ճամբորդությունների կազմակերպումը:

Երկաթուղային, շոգենավային և այլ ընկերություններ

1908թ. Պոլսում բացվում է «Օսմանեան Ազգային շոգենավային անանուն ընկերությունը»: Սուլթանական հրովարտակով նավարկության բոլոր գծերի շահագործման մենաշնորհը, որը տրված էր Ստեփան Սպարտալիին, (որը գործում էր հանուն և ի հաշիվ «Տեր Ֆեյրֆիլդ Շիրպիլտինկ Էնտ Էնջինիրինկ Քօ.Լթտ.» և «Տեկոց Վեստել Թրրնըր եւ ընկ.» գործակալությունների), փոխանցում է «Օսմանեան Ազգային շոգենավային անանուն ընկերությանը»: Մենաշնորհի փոխանցման պայմանն էր՝ 75 տարի, դրամագլուխը՝ 900 000

59 **Պետրոս Հաջի բեյ Գարամանճյանը** դառնում է Վանի քաղաքագործակալի նախագահ: Հոլանդի Նոյրատճյանը Վանում հիմնադրում է Հայ ուսուցիչների դպրոց: 1910թ. հիմնադրվում է հնչակյանների ուսանողական միությունը՝ իմաստաիրական պրոպագանդայի ամրապնդման համար: Հնչակյան կուսակցության պաշտոնաթերթ նախաձեռնվում է օսմանյան կառավարության կողմից:

60 **Հարենց Հովհաննես** 1857-1922թթ. վարել է *Գյոզլեմեի-Իզմիր համբարակարքի և Իզմիր-Կասաբայի շոգենավային ընկերության* տնօրինությունը: 1887թ. Արամ Մարկոսյանը նշանակվում է Երկաթուղիների վարչության փոխտնօրեն: 1889թ. Սելանիկում տրամվայի անանուն ընկ. են բացում Համդի բեյը և **Պետրոս Նաֆիլյանը**: 1891թ. Պոլսի Տրամվայի ընկ. գլխավոր տնօրեն Իսպենդիր Հովսյանը հունական կառավարության կողմից ստանում է 4-րդ աստիճանի *Saint Sauveur*: 1891թ. **Բոշնաղեան** էֆենդին դիմում է կառավարությանը Սկյուտարի նավահանգստից Բաղդարփաշը տրամվայի գիծ անցկացնելու համար: 1891թ. Անկարա-Սվազ, Բիլեջիկ-Լեֆկե երկաթուղու և ճանապարհների կառուցման արտոնությունը տրվել է **Գևորգ Արպաճյանին ու Մյուհենդիս Չերքեզյանին**: 1892թ. **Միհրան Շիրինյանին** է հանձնվում Քառյըկոյ-Ֆեներբահչե տրամվայի գծի կառուցումը:
1918թ. Շոգենավային գործակալություն է բացում **Նշան Միխսայանը**:

օսմանյան ոսկի: Բաժնետոմսը՝ 1օսմանյան ոսկի:

Ծովային առևտրի վարչությունը ևս համալրված էր հայ մասնագետներով: Տարբեր տարիներին հայ պաշտոնյաներ են տնօրինել այս կառույցը, նրա կարևոր բաժինները[61]:

Ծովային, շոգենավային գործակալությունների հետ մեկտեղ ողջ կայսրությամբ մեկ սկսեց ծաղկում ապրել ճանապարհորդական, հյուրանոցային ցանցի ու նման գործակալությունների տարածումը: Հայկական հյուրանոցները հայտնի դարձան ճանապարհորդների ու օտար հյուրերի շրջանում: Դրանցից մի քանիսն այսօր էլ կան, գործում են, ներկայացնելով պատմական արժեք[62]: Զբոսաշրջիկության ընկերությունները կենտրոնացած էին ոչ միայն Պոլսում: Այսպես օրինակ, եգիպտական ընկերության հիմքում *Rotary* (մասոնական կողմնորոշմամբ) ընկերությունն էր, իսկ պատվավոր քարտուղարն էր եգիպտահայ գաղութի երևելի դեմքերից, երկաթուղային ու նաև քննլու վագոնների միջազգային տարբեր ընկերությունների Եգիպտոսի ներկայացուցիչ Ճանիկ Հայկ Չաքըրը (1879-1955): **1905թ.** Ճանիկ Չաքըրը[63] նշանակվում է Երկաթուղային վարչության «Քննլու վագոնների ընկերության» Եգիպտոսի մասնաճյուղի տնօրեն[64]: Անկարա-Սվազ, Բիլեջիկ-Լեֆկե երկաթուղու և ճանապարհների կառուցումը տրվել է **Գևորգ Արպաճյանին ու Մյուհենդիս Չերքեզյանին**:

Պոլսի տարբեր թաղերում տրամվայի գծեր անցկացնելու համար կառավարությանն են դիմել **Բոշնաղեան** էֆենդին՝ Սկյուտարի նավահանգստից Բաղլարբաշը և ուրիշներ:

1909թ. **Գրիգոր Կամսարականի** «Հայկական ճանապարհորդական ընկերությունը» Ամերիկա գնացողների համար Ղալաթիայում գրասենյակ է բացում: 14 օրում Նյու Յորք կամ այլ նավահանգիստ էր հասցնում ուղևորներին: Հայտարարություններում «հատուկ միրաքերում էր» խոստացվում հայ գաղթողներին: Նրանց տրվել են «Կրեդի Լիոնե» բանկի չեկեր:

Գափամաճյան Պետրոս բեյը (1840-) երիտասարդ հասակից ընդգրկված է եղել առևտրական ասպարեզում, բարորդ դարյա իր գործունեությամբ շահել մեծ վաճառականի համբավ: Նա առևտրական հաստատուն հարաբերություններ էր հաստատել Այնթապի, Հալեպի ու

61 1900թ. Ծովային առևտրի վարչության պետ **Գարբիկ Գարբիկյանին** շնորհվում է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*, իսկ 1894թ. Պոլսի ծովային առևտրի վարչության անդամներից **Մարգար Ճեճեյանին** ***Mütemayiz***: Ընկերությունների անվանումների տառադարձումները ներկայացրել ենք հարազատ մնալով նրանց հայերեն գովազդային հայտարարությունների տեքստերին:

62 1871թ. Հալեպում բացվում են *Բարոն* առաջին կարգի հյուրանոցը և տուրիստական բյուրոն, որոնց հիմնադիրներն էին **Գրիգոր և Արմեն Մազլումյանները**: Պոլսի հայտնի հյուրանոցներից են դառնում Պերայի ու Թաքսիմում գտնվող Թոքաթլյանի շքեղ հյուրանոցները, օթել-ռեստորանները:

63 **Ճանիկ Չաքըրը** (1879-1955) քառորդ դարից ավել եղել է Եգիպտոսի Երկաթուղային վարչության ղեկավարներից: Եվրոպայի ու Միջին Արևելքի տարբեր երկրների կառավարություններից քննլու վագոնների ընկերությունը Իրանում, Իրաքում, Սիրիայում, Պաղեստինում մեծ հաջողությամբ ներդնելու գործունեության ծավալելու համար ստացել է բազմաթիվ շքանշաններ: Ստացել է նաև ֆրանսիական ***Légion d'Honneur*** և Բելգիական թագի ասպետության, ապա ***Chevalier de Légion d'Honneur*** –ի աստիճաններ, Ռումինական թագի հրամանատարի, Իտալիայի թագի ասպետի աստիճանները, Սիրիական արդյունքի շքանշան, Թուրքիայի ազգային Մեծ խաչ, Շվեդական արքայական ***Toloray*** աստղի ասպետական աստիճան, Լիբանանի արդյունքի ոսկե շքանշան: Եղել Եգիպտոսի Զբոսաշրջության և *Rotary* ընկերության հիմնադիրներից, եղել **Սարգիս Չաքըր** հիմնադրամը, որ կոչված էր օգնելու եգիպտահայության բոլոր խավերին:

64 1901թ. **Արտաշես Արշակին** (1852-1926) Անատոլիական երկաթուղային ընկերության առևտրական ճյուղի տնօրենը, ստանում է ***Mütemayiz***: 1903թ. Անատոլիական երկաթուղու առևտրական տնօրենի օգնական Արշակ Արտաշյանը ստանում է ***Ulüv-ı şânî***: 1902թ. Պետական երկաթուղու քաղհնտատների ղեկավար **Միքայելյան** էֆենդին, Պետական երկաթուղու վարչության խորհրդատու Պետրոս Խորասանճյանը, Պոլսի երկաթուղու գործերի հսկիչ Հարություն էֆենդին, պաշտոնյաներ Իփեկյանը, Գրիգորը, վարչության առաջին փոխտնօրեն Արամ Մարկոսյանը, 10-ից ավել հայ պաշտոնյաներ, որոնք առնչվել են այս բնագավառի հետ, ստանում են ճիկեի ***Hicaz Demiryolu*** (Հիջազի երկաթուղիների) շքանշան:

գլխավորապես՝ Մանչեստրի հետ: Մանուֆակտուրայով է զբաղվել: Ազատության հռչակումից հետո ընտրվել ու մեկ ու կես տարի պաշտոնավարել է որպես Վանի քաղաքապետ, մեծ վարպետությամբ վարելով այդ ծայրաստիճան փափկանկատություն պահանջող պաշտոնը: Նրա անդուլ ջանքերի, ինչպես նաև Վանի կուսակալ Բեքիր Սամի բեյի, քննիչ-հաշվակալ Ռեջիպ Հիլմի էֆէնդիի շնորհիվ Վանա ծովն ունեցավ իր շոգենավը ու սկսեց իր երթևեկները: Սա մեծ բարիք էր տեղացիների համար, նրանց տարիների բաղձանքը:

1918թ. Հայ շոգենավային ճանապարհորդական ընկերություն են բացում Պոլսում **Իբրանոսյան** եղբայրները: Այս ասպարեզի հայտնի դեմքերից է եղել Հակոբ Հարենցը (1857-1922), որը վարել է «Գյոզբեփե-Իզմիր» հանրակառքի և «Իզմիր-Կորդելիո» շոգենավային ընկերության տնօրինությունները:

1919թ. Ղալաթիայի փոստի դիմաց բացվում է Ռ.Ալյանյան ճանապարհորդական գործակալությունը:

1921թ. Կ.Պոլսում Հ.Մասանյանի և Հ.Սարկավագյանի կողմից հրատարակվում է «Շիրակ» առևտրական, տնտեսական և ճարտարվեստական 16 էջանոց շաբաթաթերթի 9 համարներ:

* * *

Գերմանիան, երբ ստանում էր Պոլիս (Հայդար փաշա)-Բաղդադ երկաթուղու կառուցման մենաշնորհը, միաժամանակ Մոսուլի և Քերքուկի նավթահորերի արտադրության մենաշնորհն էր բաղձում ունենալ: Առաջին երկաթուղիները կառուցվել են Արևմտյան Անատոլիայում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: 1856թ. անգլիացիները սկսեցին Իզմիր-Այդըն ճանապարհի կառուցումը: 1864թ. ֆրանսիացիները սկսեցին Իզմիր-Կասաբա երկաթուղու կառուցումը: Սա փոխադրումների, ճանապարհաշինությունը զարգացնելու հետ մեկտեղ հանդիսանում էր կապիտալի ներդրման շահավետ ձև: Այս երկաթուղիները կոչված էին դյուրացնելու շահագրգիռ եվրոպական ընկերությունների համար հումքի ու պարենի արտահանումը երկրից դուրս և, ընդհակառակը՝ օտարերկրյա արդյունաբերության մուտքը Կայսրություն: Գերմանական նախագիծը ձգտում էր Բեռլին-Բաղդադ կապի իրականացմամբ մի կողմ թողնելով Սուեզի ջրանցքը, իր ազդեցությունն ապահովել Թուրքիայում, անմիջական ելք ունենալով դեպի Հնդկական օվկիանոս: Բնականաբար երկաթուղիների կառուցումը, ինչպես ամեն մի ճանապարհաշինություն, հետապնդում էր նաև ռազմական շահեր, հետահայաց նպատակներ: Այս երկաթուղիները պետք է կապեին Եվրոպան Մերձավոր Արևելքին, հասնելով մինչև Միջագետք, Հյուսիսային Սիրիա, Պարսից ծոց: Ազդեցությունների համար այս սուր պայքարում ի վերջո հաղթանակեց Գերմանիան, Առաջին համաշխարհայինի նախօրեին ավարտելով երկաթուղային այս մեծ մագիստրալի հիմնական տեղամասերի կառուցումը: Մի բան, որը, Ռուսաստանի կարծիքով սպառնալիք կստեղծեր Կովկասի համար: Ուստի, ռուսական կողմը, նախագծի սկզբնական փոփոխման հասնելով, արդյունքում հասավ այն բանին, որ Բաղդադի երկաթգիծն անցավ Հարավային Անատոլիայով:

1910թ. Լոնդոնում դեսպանատան առևտրական խորհրդական Գալուստ Կյուլպենկյանը 2-րդ աստիճանի *Osmanlye* է ստանում: 1914թ. Կյուլպենկյանը հիմնադրում է *Թրքիշ Պետրոլիում* կոմպանիան: Ըստ կանոնադրության, նա իր ձեռքում էր պահում ընկերության շահութաբաժնի 5 տոկոսը:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ
ՀԱՅԵՐԸ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ, ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ, ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ, ԴԱՏԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ

1. ԱՄԻՐԱՆԵՐ[1]

Դեռևս մինչ սուլթանական տիրապետությունը, հայերը հմուտ առևտրականների, արհեստավորների համբավ են վայելել: Կայսրությունում հայերը մասնավորապես առևտրի, սեղանավորական ասպարեզում գերիշխող դիրք գրավեցին: Մայրաքաղաքի և մեծ քաղաքների հայ առևտրական տներն անմրցելի էին՝ անգամ առավելապես հունարենակ Զմյուռնիայում: Գալով արհեստներին, ապա հարյուրից ավել արհեստներում հայերը չեն ունեցել մրցակիցներ, շնորհիվ իրենց ստեղծագործ մտքի, աշխատասիրության, տաղանդի ու հայ արհեստավորներին բնորոշող ազնիվ ու բարոյական վարքագծի:

Որպես այդպիսիք նրանց ծառայություններից ու տաղանդից սկսեցին օգտվել օսմանյան սուլթանները, սկզբում՝ որպես պալատական արհեստավոր-ծառայողների, իսկ հետո արդեն որպես պալատական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, իրենց բնագավառների տնօրինողների, երկրի ներքին ու արտաքին կյանքի կարևորագույն դեմքերի, որպես սուլթանների վստահված անձինք: Այսպիսով ստեղծվեց *ամիրայական*՝ արհեստահայության համար ազնվականական մի խավ, որի որոշ գերդաստաններ իբրպես շարունակություն են հանդիսացել հայ արքայական, ազնվականական տոհմերի, եղել «բանկային իշխաններ»: Մի նոր մակարդակ Օսմանյան կայսրությունում, որն իր առանձնակի դիրքով, ազդեցությամբ ու հնարավորություններով մինչ այդ փակ ու անհասանելի էր քրիստոնյա հպատակների՝ ռայաների համար: Այս նոր խավի մի մասը ցավոք սուրբ տալով եվրոպամոլությանը և գերվելով

[1] Ամիրա՝ արաբերեն պետ, իշխան: Արաբական խալիֆայությունում **ամիրաներ** են անվանել զորահրամանատարներին, կուսակալներին: Օսմանյան կայսրությունում *Ամիրա և Չելեպի* պատվանունները տրվում էին Օսմանյան սուլթանների պալատական բժիշկներին, հայ արքունի պաշտոնյաներին, որոնք ժամանակի ընթացքում, մոտ 2-րդ ավել դար, իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել փաշայատնտեսական որոշ գերատեսչություններ, արհեստի, արվեստի, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության որոշ ասպարեզներ: Հայաշատ նահանգներում երբեմն նրանց ու նրանց ժառանգներին *իշխաններ* են անվանել: Նրանց 2 նկարների տակ գրված է «Զեյթուն պրենսի **Նազարեթ Սարեմյան**» և «Զեյթուն պրենսի **Միրզախ Յաղուպյան**», «հայկական կոնֆեդերացիայի պրինցներ **Աստվածատուր Յենիդունյան**, **Լազար Սարգսյան**»: Սկզբում *Ամիրա և Սարրաֆ* (սեղանավոր) անունները նույնացվել են, որը վկայում է ամիրայական դասում հայ տարբեր առաջնաենների սեղանավորների, սարրաֆի ու նրա մերձավորների հայ դրամափոխների պատկառելի թվի մասին: Հետագայում, այս նույնացումն անցել է, մանավանդ որ սուլթանական պալատում հայ դրամափոխների կողքին դրսել են կարգել հայ պալատական վառոդապետերը, արքունի ոսկերիչներն ու դրամահատարանի տնօրենները, ժամագործապետերը, բժշկապետերը, ճարտարապետները, փաստաբաններն ու պալատական ծառայողները, նկարիչներն ու լուսանկարիչները: Նման պատվանուն պալատական մրցույթում, որը համարժեք է եղել վերոնշյալ *Ամիրա և Չելեպին*՝ դա *Խոջան* է: *Աղա*, *էֆենդի*, *չելեբի* (քաղաքացի, զրագիր) անվանումները տարբերակել են Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության տարբեր խավերի, տարբեր զբաղմունքի ներկայացուցիչներին: *Հաջի* անվանումը կրել են երուսաղեմ, անօրինական վայրեր ուխտագնացության մեկնածներին: Այս և նման այլ անվանումները (*մահտեսի* և այլ տարբերակներ) երբեմն ձևավորել են ազգանուններ, կցվել գերդաստանների անուններին: Ամիրաներն իրենց անուններից առաջ երբեմն ունեցել են նաև իրենց մասնագիտությունը կամ անհատական որևէ հատկանիշն բնորոշող՝ «բարութճուբաշը»-(վառոդապետ), Տյուզյան (արծաթ), Խոջա (արքունի ճարտարապետ), Լյոնեջիբաշը (հացագործապետ), բաշգազնեջի (փաստաբանապետ), բյուլբյուլօղլի, գազազ(մետաքսի, կտորեղենի վաճառական) անունները և այլն: Ամիրաների մասին տես՝ Pascal Carmont. *Les Amiras, Seigneurs de l'Arménie ottomane*, Paris, Salvator, 1999; Hagop L. Barsoumian, *The armenian amira class of Istanbul*. Yerevan, American University of Armenia, 2007:

Զեյթունի իշխան
Նազարեթ Սուրենյան

Zeytunlulara ağır bir biçimde yenik düştüler (2 Ağustos). Savaşta 2 bin kadar saldırganın, 77 kadar da Zeytunluların kaybı oldu. Zeytunlular bu acı olayı ürettikleri ezgide şöyle dile getirdiler:

"Sene bin sekiz yüz altmış ikide,
Rumi ağustosun hemen ikide,
Çerkezler kırıldı kırkın köprü'de,
Leşeler çokluğu kuşlar ürküde.

*

Aziz Paşa geldi topunu kurdu,
Kırk bir gülle atub bir merkeb vurdu,
Taşcıyan elile topçu vuruldu,
Paşa korkub heman yere serildi.

*

Paşanın dizlerin bağı çözüldü,
Korku tedkşından bağrı üzüldü,
Çerkezler kellesi yekden ezildi,
Ordu kırk bin iken heman bozuldu."

Զեյթունի մարտական երգ
(ավագ)

Զեյթունի իշխան
Մկրտիչ Եաղուբյան

նրա լուսավորյալ, առաջադիմական գաղափարներով, հուսալով այս առավելությունները վերածել ազատության, անկախության, բարեկեցության, եվրոպական հովանավորության տակ գտնվելու մենաշնորհի՝ դարձել էր կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդներ: Այս հանգամանքն ընդհանուր առմամբ մեծապես փոխեց կայսրությունում արևմտահայության դեմքը և հետագա 18-19-րդ երկու դարերը արևմտահայ իրականության մեջ հայտնի դարձան որպես ամիրայական իշխանության շրջան՝ իրենց բացառիկ դրական ու որոշ բացասական կողմերով հանդերձ: Ամիրայական դասը, որի մեծ մասը դեմոկրատական հայացքների կրողներ են եղել, որքան էլ որ ազգային մեծ գործունեություն է ունեցել, այնուամենայնիվ բավականին «փակ» խավ է եղել: Նրանք նախընտրել են իրենց զավակների ամուսնությունները իրականացնել հիմնականում իրենց՝ հայ ամիրայական խավի շրջանակներում: Իհարկե, եղել են հայտնի, երբեմն նաև աղմկալի ամուսնություններ օտար, եվրոպական, եգիպտական[2], ռուսական արքունի բարձր շրջանակների հետ:

Ամիրաների մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ կան, որոնց մի մասը գերդաստանների պատմություններն են, մյուսները՝ ամիրաների տնտեսական, երկրի առաջադի-

2 Արքունի փառաբանված Ասադել ամիրա Տյուզյանի դուստրերից Աննան ամուսնացել էր Նուբար փաշա Բողոս Ղալիի հետ (1910թ. Բողոս Ղալին մարդասպան էր-Վարդանին Կահիրեում բանտարկված և մահապատժի են ենթարկվում): Նուբար փաշան 1990-ական թթ. ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Բուտրոս Ղալիի հորեղբայրն է եղել: Իշխանուհի Մելքոմ-խանը, ամուսնու՝ Բեդրինով, Փարիզում Հռոմում 1900-ական թթ. Իրանի անվանի դեսպանի կինը Ասադել Տյուզյանի ավագ դուստրն էր, իսկ նրա դուստրերից մեկը սանիկն էր Անգլիայի Վիկտորիա թագուհու և կրում էր նրանից անունը: Հակոբ Տյուզյանն ամուսնացել էր Պետերբուրգում ծառայած ամենաազդեցիկ ու պայծառ արքայից՝ Իշխան Միրզա Մելքոմ Խանի հետ: Պողոս Տյուզյանի (1800-1863 թթ.) դուստրը՝ Մագդալինեն ամուսնացել էր ցարական բանակի հայազգի գեներալ, իշխան Բեհբութ Շելկովնիկովի հետ, որը 33 տարեկանում ժամանակից շուտ է վախճանվել: Մյուս դուստրը՝ Մարի-Մադլենն ամուսնացել էր Նուբար փաշայի հետ: Այս ընտանիքի ամենաբարձր շառավիղներից է Պասկալ (Աբբին) Կարմոնը, որը շարունակել է դիվանագետների ընտանեկան գործը, որպես Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոս ծառայել է Սան Պաուլոյում, Ալեքսանդրիայում, Եդմոնթոնում, Թորոնթոյում և այլուր: Նա հեղինակն է «Ամիրաները» գրքի, որը գրված է հրաշալի ֆրանսերենով, մեծ քնքշությամբ ու հմայիչ ոճով: Carmont Pascal, *Les Amiras Seigneurs de l'Armenie Ottomane.* Paris, Salvador, 1999.

մության մեջ նրանց ունեցած դերի մասին է[3]: 1999թ. Փարիզում հրատարակված Պ.Կարմոնի գիրքը մի քիչ տարբերվում է մյուսներից: Այն գրվել է կենսագրական երկի նման, քանզի հեղինակը միշտ հիշում է, որ ինքը ազնվական, ամիրայական գերդաստանին է պատկանում և մեծագույն քնքշանքով է ներկայացնում իր նախնիներին, ամիրայական խավի պայծառ ու նաև ողբերգական պատմությունները: Այս երկի հմայքը կայանում է նրանում, որ հեղինակը հիշում է իր ընտանիքում եղած շատ պատմություններ, որոնք հետաքրքիր են ամիրայական խավի տարբեր կողմերը, նրանց կենցաղը, ընտանեկան բարքերը, զավակների դաստիարակության հարցերը ու շատ նուրբ կողմեր ընկալելու համար: Այսպես օրինակ, հեղինակը հաստատում է ամիրաներից շատերի ապրելու փիլիսոփայության ու դիվանագիտության սկզբունքներից մեկը, որը այսպես կարելի է ներկայացնել. «Գլուխդ շատ մի բարձրացրու, որ չկտրեն, բայց շատ էլ մի ծռիր, որ վրան չկոխեն»: Զգուշության, չափավորության, խելամտության, համեստության այս գիծը հիմնականում պահպանել են բոլորը, ամիրաները, փաշաները, անվանի ու հարուստ հայերը: Կյանքը Օսմանյան կայսրությունում նրանց բազմիցս ապացուցել էր այս սկզբունքին հավատարիմ լինելու իմաստությունը: Այս ազնվական ընտանիքների խառն ամուսնություններից եղած շառավիղները չեն կորցրել հայության իրենց զգացողությունը, ընդհակառակը միշտ ներշնչել են իրենց ժառանգներին ազնվական ընտանիքներից սերված լինելու հպարտության ու արժանապատվության զգացումը: Պ.Կարմոնն իր գրքում մեջբերումներ է կատարում Տյուզյան ամիրայական տոհմի շառավիղներից Մարիան Դամադի 1916թ. Փարիզում հրատարակված հուշագրությունից[4]: Ամիրայական կյանքի մանրամասներին անդրադարձած հեղինակը հիշում է, այս խավի լավագույն հատկություններից նրանց ընթերցասիրությունը, այն որպես կենցաղի կարևոր մաս ներկայացնելով: Ամենատարբեր միջավայրերի ու իրադարձությունների համար անհրաժեշտ արտաքողակարգի տիրապետումն ու այն իրենց զավակներին փոխանցումը կարևոր հանգամանք է եղել այս խավի համար: Նրանց կյանքը, կենցաղը բնորոշող մի բառ է օգտագործում ամիրայական այս շառավիղն իր հուշերում: Այն է՝ «քիպար», որ թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է «ազնվազարմ», «պայծառափայլ» և նման իմաստներ:

Ամիրաները 19-րդ դարում դուրս են եկել իրենց զուտ պալատական ծառայության սահմաններից, գործուն մասնակցություն ունենալով երկրում բարեփոխումների քաղաքականության մեջ ներդնելով իրենց ավանդը: Եվրոպա ուսանած, Եվրոպա շրջագայած, միջազգային ցուցահանդեսների մասնակցած, միջազգային տարբեր կազմակերպություններում Օսմանյան կայսրությունը ներկայացրած ու որոշակի հարստություն ունեցող այս հայերը, տարբեր խնդիրների ու գործերի կազմակերպման շուրջ միացրել են իրենց հնարավորությունները, հարաբերությունները, որից առավելագույնս պետք է օգտվեր այն երկիրը, որ նրանք ապրում էին ու որի համար ինքնազոհ գործում: Այդպիսի միավորող խնդիրներից է եղել պետական տուրքերի հավաքը կենտրոնացնող մասնավոր երկու ընկերությունների կազմակերպումը: Երկիրն անխնա թալանվում էր: Չկար ոչ մի նորմալ ծրագիր, ցուցակ, վիճակագրություն, ֆինանսական ուսումնասիրություններ կամ հաշվետվություններ երկրի բյուջեն կազմող տասնյակ հարկերի հավաքման գործը կազմակերպելու համար: Զարմանալի չէ, ոչ ոք չէր կարող պատասխանել ու այս մասին ճշգրիտ տեղեկություններ ունենալ:

3 Hagop L.Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul,* Yerevan, 2007.
4 Damad Marianne, *Souvenirs de famille et d'Orient,* Autun, 1916.

Մյուս կողմից, հարկահավաքների դաժանությունները, անօրենությունները ու գողություններ երկիրը տնտեսական ծայրահեղ վիճակի առջև էին կանգնեցրել: Մի այլ հանգամանք ևս կարևոր պատճեն էր հարկահավաքության գործը կազմակերպելու խնդրում: Օսմանյան կայսրության տարբեր նահանգային կենտրոններում, նավահանգստային ու տնտեսական հետաքրքրություն ներկայացնող վայրերում օտար հյուպատոսությունները անսահմանափակ իշխանություններ էին բանեցնում, օգտվելով իրենց անձեռնմխելիությունից, եվրոպացիների նկատմամբ առողաքարշ վերաբերմունքից: Նրանք իրենց շրջաններում սեփական առևտրական գործեր էին կատարում, երբեմն ղեկավարելով մի ողջ նահանգի տնտեսությունը, ու այն ծառայեցնելով իրենց անձնական շահերին: Այսպես օրինակ բրդի, բամբակի, թիֆթիկի մշակմամբ զբաղվող շրջաններում հյուպատոսներն առանց մաքսային տուրքերի ու առանց հայտարարագրման նավերով ուղարկում էին կիսամշակ հումքն իրենց երկրներ ու ապա վերստանում այն պատրաստի կտորեղենի տեսքով ու այն վաճառում շրջակա քաղաքներում, գյուղերում: Հայտնի է, որ Աղանայի անգլիական դեսպանը, մեծ հարստություն էր կուտակել այս ճանապարհով: Նման գործարքները ոչ միայն երկիրը զրկում էին հնարավոր մաքսային տուրքերից, այլև անհնարին էին դարձնում այս ճյուղերի նկատմամբ վիճակագրություն ունենալու հնարավորությունը: Ոչ որ չգիտեր, թե ինչից որտեղ որքան է արտադրվում և որքանն է արտասահման գնում ու որքանը՝ մնում երկրում: Այնպիսի մի պահ եղավ, որ թիֆթիկի արժեքը համարյա կիսվեց: Մի հանգամանք, որ երկրի արտաքին առևտրում կարևոր մի բաց էր առաջացնում: Շատերն արդեն միայն արտասահմանից եկած պատրաստի կտորներ էին օգտագործում, կործանման մատնելով տեղական նոր զարգացող արդյունաբերությունը, բամբակամշակման ու տեքստիլ մեծ ու փոքր ֆաբրիկաները: Որպես խնդրի լուծում մի շատ զարմանալի տնտեսական հրաման արձակվեց, ըստ որի ամբողջ երկրում տղամարդիկ (երևի նաև կանայք) պետք է կրեին թիֆթիկի բրդյա գոտիներ, անգլիական բրդե կտորներից վաճառվող գոտիների փոխարեն... Նմանատիպ վիճակ էր նաև հանքարդյունաբերության, տնտեսության մյուս ճյուղերում ևս:

Սեա հարկային տուրքերի այս անկազմակերպ ու իրեն վաղուց չարդարացնող վիճակը կարգավորելու հույսով հայ ամիրաները միացան, կազմակերպելով երկու՝ Անատոլիական և Ռումելիի մասնավոր ընկերությունները: Նրանք կարգավորված ցուցակներով իրենց հարյուրավոր հարկահավաքների միջոցով պիտի կազմակերպեին տուրքերի գանձումը, մինչ այդ իրենց սեփական միջոցներով գանձարան մուծելով ակնկալվող հսկայական գումարը: Այս ընկերությունների բաժնետերերն էին՝ Անատոլիական ընկերության՝ Արթին ամիրա Երկանյանը (որի եղբայրը միակ մուսուլմանություն ընդունած ամիրան է եղել), Պետրոս ամիրա Քյուրքճյանը, սեղանավոր Միսակյան Միսակ Ամիրան(1793-1856)[5], Մկրտիչ ամիրա Ճեզաիրլյանը, Բաղդասար ամիրա Չերազյանը, Պողոս Աշնանը: Ռումելիի ընկերության բաժնետերերն էին՝ Ճանիկ և Մաքսուդ ամիրա Փափազյանները, Արթին ամիրա Գևգևլյանը, Աբրահամ ամիրա Ալլահվերդին, Հովհաննես ամիրա Թնկըրը, Հովսեփ ամիրա Դավուդյանը: Գործարար ամիրաներից վերջին երեքը կաթոլիկներ էին:

Այս ընկերությունների առաջացրած աղմուկը չափազանց մեծ է եղել: Հիանալի կազմակերպված մի ծրագիր, որից կայսրության ու սուլթանական գանձարանները չափազանց

5 Եղբայրներից **Գևորգ ամիրան** եղել է Լիբանանի մաքսատների տնօրենը (օսմանյան):

գոհ էին, կոչված չէր երկար գործելու: Արևելյան ավանդույթներով ու բալանի սովոր այս երկրում հայ ամիրաների անհնարին ցանկություններով ու մեծ զոհողություններով սկսած գործը նրանց կործանելու էր, մեծ դիմադրությունների հանդիպելով ու չարդարացնելով այս կարևոր առաքելությունը:

Հայերը զբաղվել են հնարավոր բարձր պաշտոններ, մինչև վեզիր, եպարքոս, կարևորագույն գավառների, գավառակների կառավարիչներ[6], անգամ հավակնել են խեդիվության (Եգիպտոսի փոխարքայություն): Սուլթանական կառավարության պետական կառույցը կազմող համարյա բոլոր օղակներում գործել են շատ բանիմաց, տաղանդավոր, գործունյա հայ պաշտոնյաներ, սկսած նախարարի պաշտոններից, ազնվորեն ծառայել են իրենց ողջ կյանքում, արժանանալով բարձրական և օտար պետությունների բազմաթիվ պարգևների, շքանշանների, աշխատելու ու ապրելու բացառիկ առանձնաշնորհներ ստացել, հանդիսանալով երկրում չհայտարարված մի իզոյություն: Ընդհանրապես, հայերը ապրելով եվրոպական տարբեր արքունիքների հովանավորության ներքո[7] արժանացել են առանձնահատուկ հարգանքի, շնորհների: Նրանց, ինչպես Արևելյան եվրոպական որոշ երկրներում, թույլատրվել է ոչ միայն հոգևոր ու մշակութային իրենց օջախներն ունենալու, անգամ ապրելու սեփական օրենքներով, ինչպիսին հանդիսացել է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»: Դրա վկայություններից է անգամ վերոհիշյալ երկի 12 կարևոր գլուխների հայատառ ղփչաղերեն, հայատառ թաթարերեն թարգմանությունների գոյությունը, որը նախատեսված էր ուղղորդելու տարբեր վայրերից գաղթած հայերի ներհամայնքային կյանքը:

16-րդ դարից Օսմանյան կայսրությունում հայազգի մեծահարուստ, ազդեցիկ, պալատական բարձրաստիճան ծառայողներին տրվել է «Ամիրա» պատվանունը: Առաջին ամիրաներն են եղել Ահմեդ Գ-ի ժամանակ Սեղբոս ամիրա Երևվանենցը և Յակոբ ամիրա Հովհաննեսյանը: Ամիրաների մասին լույս են տեսել հայ գիտնականների ուսումնասիրություններ հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, անգլերեն լեզուներով[8]:

1517թ. Եգիպտոսն անցնում է Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո, և այն կառավարում էին կուսակալները, փոխարքաները (վալի, խտիվ): Այս երկրում հայերը հայտ-

6 **Սադրազամ Խալիլ փաշա**: Եղել է Սուլթան Ահմեդ Ա-ի (1610-1623) եպարքոսը (վարչապետ): Նա սադրազամություն է արել Մուրադ Դ և Օսման Բ- սուլթանների, նշանավոր եղել իր պատերազմական ծառայություններով: Նրա մասին տես՝ Օսմանյան կայսրության բանակում ծառայած նշանավոր հայերի մասին հատվածում: Ծագումով հայ վեզիրներից հայտնի է **Քարայաղըզ Աբրահամը**:
Սուլթան Ահմեդ Գ-ի դուստրը՝ Զարիֆա Սուլթանը 1730թ. ամուսնացել է հայկական ծագում ունեցող **Նևշեհիրլի Դամադ Իբրահիմ** փաշայի հետ: Նրանց ամուսնությունը շատ չի տևել: Սուլթանի փեսային սպանել են, իսկ արքայադուստրը ծնունդ է տվել և մահացել 1733թ. 29 տարեկանում: Նրա դամբարանը Էյուբում նոր վերականգնված է:
1833թ. զինանոցի ու երկաթուղային արտադրանքի պատասխանատու հայազգի **Սադրազամ Հալիլ Ռիֆաթ** փաշան ամուսնանում է Փադիշահի աղջկա՝ **Սալիհա Սուլթանի** հետ:
7 Հոլանդիա-Տրանսիլվանիայի իշխան Միխայ 2-րդը 1696թ. ազատել է հայերին տուրքերից, նրանց ունեցվածքի, կյանքի ազատություններ շնորհել, որպես իր երկրի հավատարմագրեր անդամների, ինտեգրելով հայերին խաղաղ, անհանգիստ հայրենիք գանձող սատրիճանավորներին:
8 Hagop L. Barsoumian, *The armenian amira class of Istanbul*, Yerevan, American University of Armenia, 2007; Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, Insanlar* C 3, Ist, ARAS, 2003. Pascal Carmont, Les Amiras, Paris, 1999. Տես նաև՝ Հ.Մրմրյանի, Մաղաքիա Օրմանյանի, Արսեն Ղազարոսնու, Գարբիել Մենեվիշյանի, Եփրեմ Պողոսյանի, Ստեփան Փափազյանի, Վահան Զարդարյանի, Վահրամ Թորգոմյանի, Թորոս Ազատյանի և մյուս գիտնականների հայ մեծատուններին նվիրված աշխատությունները, նաև՝ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունների պարբերականներում:

նի անուններ են եղել մի շարք բնագավառներում: Նրանք հիանալի զինվորներ են եղել[9]: Մուհամմեդ Ալին (1805-45թթ. փոխարքա) Օսմանյան կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ իր հանդիպումների ժամանակ սիրել է հորդորել, որպեսզի պաշտոնյաներ ընտրեն հայ քրիստոնյաների, քանզի նրանք «այդ պաշտոնը ավելի խղճով, անխոնջ և անձնվեր փորով կը կատարեն և տերության գործերը հսկա քայլերով առաջ կը տանեն» հիշում է Արշակ Ալպոյաճյանը եգիպտահայ գաղութի իր պատմության էջերում:

Օսմանյան կայսրությունում, մասնավորապես Կ.Պոլսում մեծ հեղինակություն էին վայելում ամիրայական տոհմերը[10], որոնք խոշոր դեր են խաղացել երկրի տնտեսական կյանքում: Դա Տյուզյան, Յոատիֆյան, Տատյան, Նորատունկյան, Սերվերյան, Եղիազարյան[11], Պեզճյանն, Կույումճյան, Զարդարյան, Ճեզաիրլյան, Խորասանճյան, Միրիճանյան, Փշմիշյան, Արփիարյան, Ալիքսանյան, Անտոնյաններ, Արգումանյան, Աստվածատուրյան, Ազարյան, Աշնանյան, Ազնավուրյան, Արիստակեսյան, Բաղդասարյան, Պեկյան, Բիլեզիկճյան, Պողոսյան, Դադեանյան, Տեր Ալեքսանյան, Երամյան, Երկանյան, Գելգելյան, Գյուլարյան, Գյոնջեզյուրյան, Հոլյան, Հովհաննիսյան, Հաճյան, Չրճյան, Խոջամիրզեի, Լիմոնճյան, Միսաքյան, Մոճյան, Մովսիսյան, Մուպահեաճյան, Մուրադյան, Նեվրուզյան, Նշանյան, Գասպարյան, Չոպանյան, Չերազյան, Փափազյան, Պալյան, Բարունակյան, Փնգանյան, Փյուզուլյան, Ռեթեոսյան, Սարիմյան, Սիրունյան, Սուրենյան, Չայնեց, Թարաքճյանցի, Թերզյան և այլ ամիրայական տոհմերն էին[12]: Ամիրայական այս տոհմերը հիմնականում Ակն[13] գավառից էին, որ հայ նախարարական տոհմերի սերունդներն էին մնացել դեռևս 11-րդ դարից: Ամիրաների զավակները մի քանի գավառներում նաև իշխաններ, իշխանուհիներ (պրենս, պրենսես) են անվանվել:

9 1687թ. Սուլթան Սուլեյմանի գահակալության շրջանում եգիպտական ծագումով հայ զորահրամանատարներից **Մեհմեդ Սուլեյման Բեյ Պարոն Զելլու-ն** մի քանի անգամ նահանգապետ է նշանակվել (1690-91թթ.): Նա նախկինում է եղել Մեհմեդ Դ սուլթանի (1649-1687) օրոք: Մինչ նաև եղել է *Էմիրի* տիտղոսը՝ **Էրմենի Սուլեյման** փաշա: Նա նշանավոր է եղել ու մի քանի անգամ փրկել է Օսմանյան կայսրությունը տարբեր երկրներում: Նրա մասին գրվել է «Հայկազարմ մամլուքյանց»: Որդին՝ **Օսման** բաշ զինվոր, *ներքին է* նշանակվել 1710թ.:
Այն բեյ կլ Էրմենի Ապու Ազատը 1723թ. ամենամեծ ասորեստանի է տապալել, եղել մեծանուններից փրկարար, նահանգապետ: 1728թ. զինված է փաշայի դեմ մահապատժի կալանավորվելու բանտարկության պատճառով: **Մուստաֆա փաշա Ճենալիզի** բինբաշիները 18-րդ դ. վերջին ամենաազդեցիկ մարդկանցից է եղել եգիպտական արքունիքում:
Հայտնի են եղել եգիպտական նավատորմի ծովակալ **Նիկողոս**, ապա մի այլ **Հովսեփ**, որը եղել է 1759թ. *Marechal des Logis*.

10 Ամիրա (արաբական ամիր բառից) - միայն սուլթանական պալատում պաշտոնավարող (սեղանավորներ, փաստաբաններ, պալատական ռոճկեռիկներ ու ժամագործներ, ճարտարապետներ, բժիշկներ և այլն) հայերին տրվող շատ բարձր կոչում: Նաղաշեանի հայտնի մանկյուն, հայազգի **Ռոսստոմին** իր հուշերում հիշում է 17 հայտնի մանկյուն հայերի, որոնք նրանց հետ միասին Ֆրանսիա են եկել ու շարունակել ծառայել:

11 **Եղիազար Եղիազարյան** (Մահտեսի Եղիազար ամիրա) ամիրան, որ Ակնցի էր, զարգել էր Եգիպտոս ու Եգիպտոսի կուսակալ Մուհամմեդ Ալիի (1820-ական թթ.) սեղանավորը դարձել, նրա տրամադրության տակ դնելով իր ողջ կարողությունը: Այս ազգային մեծ բարերարն իր կտակից **Գալուստյանին** հետ Կահիրեում հիմնել է Եղիազարյան-Գալուստյան սեղանավորական տունը (բանկը):

12 Զարդարեան Վ., *Հուշարձան*, հ. 1, Կ.Պոլիս, 1910: Նույն հեղինակի *Միշաքյանական*, Կահիրե, 1939, ինչպես նաև՝ Ալպոյաճյան Ա., *Ակն և ակնցիք*, Կ.Պոլիս, 1943: Տես նաև՝ Մենեվիշեան Գ., *Ազգաբանություն ազնվական գարդին Տյուզեանց*, Վիեննա, «Հանդէս ամսօրեա», 1890, էջ 209-216, 230-234: Pamukciyan K., *Noradunkyan Ailesi*, "Tarih ve Toplum", 1988, N 49, s. 40-42; Pamukciyan K., *Kayserili Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan* "Tarih ve Toplum", 1987, N 46, s. 23-29:

13 Ակն՝ այժմյան, ըստ ակ:

Երկար տարիներ ամիրաների ձեռքում էին կենտրոնացած երկրի անվտանգության համար առաջին կարևորության օղակները՝ պալատական փողերանոցն ու վառոդարանը, զինապալատը: Նպատակ չունենալով ուսումնասիրել հայ ամիրայական տների դերը, այնուամենայնիվ հարկ է նշել, որ նրանք իրենցից ներկայացնում էին Օսմանյան կայսրությունում նոր սաղմնավորվող բուրժուազիան: Այն մեծ ազդեցություն ուներ պալատի, կառավարության շրջանակներում: Անկարելի է ժխտել նրանց վճռական դերը պատերազմական տարիներին, երկրի ներքին, արտաքին տնտեսական քաղաքականության, դիվանագիտության, առևտրի զարգացման մեջ: Սոցիալ-քաղաքական գործունեության առումով այն արտահայտվել է հիմնականում առաջադիմական, երբեմն միայն բացասական՝ անձնական տիպի որոշ տեսանկյուններից: Ամիրայական դասը իր վերաեկողության տակ է ունեցել հայոց Պատրիարքարանը, ազգային հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդներին: Նրանք համարվել են «միլլեթ բաշը»-ներ, այսինքն ազգի հայրեր, ազգային ջոջեր:

Կայսրության մակարդակով այն նման է եղել երկիրը ղեկավարող մի ուժի, որը միշտ գործել է բարում մի վարագույրի ետևում, չնսեմացնելու համար տիրող դասակարգի արժանապատվությունը: Այն արտահայտվել է տնտեսության ու քաղաքականության ամենատարբեր ասպարեզներում, երկրի համար ամենածայրահեղ ժամանակներում, դիվանագիտական պայծառ լուծումների հեղինակելով երկիրը փրկել պատերազմական վիճակներում:

Ամիրայական այս տոհմերը ծառայել են Պոլսում և ծավալուն Օսմանյան կայսրության տարբեր նահանգներում: Այս առումով 19-րդ դարում արտաքին հարաբերությունների, սեղանավորության, վաճառականության ասպարեզում ունեցած նրանց ծառայության լավագույն հանգրվաններից է եղել Եգիպտոսը, որ Խոջիվները (փոխարքաները) հիմնականում փայփայել ու մեծապես գնահատել են նրանց, ողողել շնորհներով[14]: Պոլսում, նույնիսկ փողոց է կոչվել նրանցից «Փիշմիշօղլու» ամիրայի պատվին Օրթաքեոյում 1907թ.:

Ամիրայական մի քանի ազգատոհմեր, ինչպես Տյուզյանները, Տատյանները, Պալյանները, Աբրոյյանները, ունեին հատուկ «դիվանի» կոչված բերաթներ, ֆերմաններ՝ բնդեղագյալ գրերով, մեկ տող սև և մեկ տող՝ կանաչ: Ամիրայական ատիճան տվող արքայական հրովարտակի համառոտ բովանդակությունը մոտավորապես այսպիսին է եղել[15]. նշվել են տվյալ անձնավոր ծառայությունները, հավատարմությունը Սուլթանին: Նշվում էր, թե արքայական բարությամբ ինչպիսի շնորհներ է նրանց ընծայվում, ինչպիսի հարկերից են ազատվում: Ասվում էր նաև, թե այս հրովարտակը նորոգվում էրթեև հավանաբար էր լինում և արգելվում էր այն նորոգել, մինչև որ չառուցվեր Սատամբուլի Դաղիի (դատավորի) կողմից կրոնական տոռյզ պատճառները: Նրանց բնտանիքը ըստ հրամանի ազատվում էր հարկերից՝ օրինական գլխահարկից, դիվանի ծախսերից և բնածին տուրքերից: Որևէ պատրվակով դատի չպիտի կանչվեին: Ոչ ոք պիտի խառնվի նրա կրած հագուստին, հեծած ձիուն,

14 Եգիպտահայ գաղթի հայ երևելիների, նրանց գործունեության, միջազգային արտաքին հարաբերություններում ունեցած անվիճելի մեծ ներդրման, հայ գաղութում և ընդհանրապես հայ ազգի զարգացման ու լուսավորության մեջ ունեցած դերի ու ազգանվեր մեծ բարեգործությունների պատմությունը մեծ հետաքրքրության ներկայացնող առանձին լուրջ ուսումնասիրության նյութ է: Մենք հպանցիկ կանդրադառնանք դրան: Այս մասին տես՝ Սոնա Զեյթլյան, *Հայուհյաց ներդրումը վաղ միջնադարյան և արդի Եգիպտոսի պատմության մէջ*, Մոնրեալ, 2004:

15 Սա մոտավոր բովանդակությունն է Համիդ Ա (1725-1789) սուլթանի կողմից 1809թ. **Պալյան Գրիգոր** Խալֆային տրված բերաթի:

իշուն, գործածած գործիքներին, նավին և այլն: Ազատ է մի շարք տուրքերից, նաև արքունական բանակի հարկից: Նրա տունը չպիտի հատկացվի «քոնակ» (հյուրի) համար, որևէ պատրվակով չպիտի կեղեքվի: Իր անձի, տան, ընտանիքի ու մի քանի ծառաների համար մարս չպիտի պահանջվի: Կառավարական ոչ մի պաշտոնյա բռնի չի կարող մտնել նրա տունը: Երբ ծովով կամ ցամաքով ճանապարհ անցնի, ոչ ոք չպիտի արգելք հանդիսանա: Իսկ վտանգավոր վայրեր գնալիս նրան պիտի ուղեկցեն կառավարության պաշտոնյաները, որպեսզի անվնաս, ողջ առողջ հասնի: Առանց պատճառի չնեղացնեն և նեղացնողներին չօգնեն: Սուլթանական նման հրամանագրերը բացառիկ առանձնաշնորհներ էին ընձեռում իրենց տերերին: Օրինակ, մյուսներից տարբերվելու համար, նրանց կառքերը ծածկող սավանները կանաչ էին, ոսկեծոպ: Քրիստոնյաներն իրենց գդակների վրա ըստ 3 աստիճանների, իրենց արհեստը հատկանշող տարբեր նշաններ, առարկաներ էին կրում: Սեղանավորները (բանկիրները)՝ ոսկու կտոր, ոսկերիչները՝ մատանի: Տպագրիչ Պողոս Արապյանն առաջինն ու միակն է եղել, որ իր գդակի վրա կրել է Սուլթան Մահմուդի շնորհած արայրն «Մամուլ» նշանը: Նրանք իրավունք ունեին կրելու սամույրի և տարբեր բանկարժեք մորթե մուշտակներ, գլխարկներ: Իրավունք ունեին ձի նստելու, առանձին մակույկներ ունենալու: Իրավունք ունեին նաև մորուք թողնելու: Եվրոպացիները, մասնավորապես դիվանագիտական շրջանակներում, ամիրաներին վերաբերվում էին հիմնականում որպես բանկային իշխանների: Այս ասպարեզում նրանք ծառաողող վիճակի մեջ էին գցել հրեա սեղանավորներին և մեծ հաջողությամբ ցուցաբերել Սուլթանի նկատմամբ իրենց նվիրվածությունը 1826թ. ենիչերիների դեմ պայքարում, Ղրիմի և այլ պատերազմներում: Այս հզոր ամիրայական դասի կողքին գոյություն ուներ հայ երևելիների ևս մի հզոր խումբ, որոնցից յուրաքանչյուրը մի առանձին ասպարեզի, բնագավառի առաջատարն ու իր ձեռքում կենտրոնացողն էր: Դա ամիրաներից մի փոքր ներքև գտնվող «աղա»-ների դասն էր, որոնցից մի մասը ամիրաների չափ նույնքան հզոր, հարուստ ու ազդեցիկ էին, մոտ պալատին ու սուլթաններին: Աղաների դասի ներկայացուցիչներ են եղել հայ զինագործապետները, դերձակապետները, մորթեգործապետները, ոսկերչապետները, արքունի բաղնեպանները և այլ արվեստների ու արհեստների «ղեկավարները»: Նրանք աննշան բացառություններով (երբ ստիպված են եղել մահմեդականություն ընդունել) քրիստոնեական եկեղեցու զավակներ են եղել, անգամ անտալով հետագա բարդություններից, ուխտի գնացել Երուսաղեմ, ինչպես օրինակ վաճառականների պետ Յակոբ Ամիրան (1672-1752) 79 տարեկան հասակում և շատ ու շատ ուրիշ երևելիներ հետագա տարիների ընթացքում:

Ամիրայական ու աղաների դասերը ծառայողական ասպարեզներում առաջընթացի ինչպես բռիչքներ, այնպես էլ, ցավոք սրտի զահավիժումներ են ապրել, զոհերը դառնալով կայսրության ու եվրոպական մրցակիցների խարդավանքներին, այդ պայքարում կորցնելով ոչ միայն իրենց դիրքը, հարստությունն ու ողջ ունեցվածքը, այլև գլուխները:

19-րդ դարի վերջին ամիրայական սերունդները վերջին շրջանն էին ապրում[16]: Վերջին

16 Ամիրաներին տրվող առանձնաշնորհումների հրովարտակի համառոտ իմաստը հետևյալն էր՝ նշված էր անձի նշանավոր հանդիսացած ծառայությունները, հավատարմությունը: Եվ քանի որ այդ հպատակներին արքայական բարությամբ շնորհներ էին ընծայված, ապա նախնշված էր ապահարկությունները, հարկերից ազատվելու մասին: Նշված էր, որ տվյալ հրովարտակը նորոգված է: Օրինակ, Գրիգոր Խալֆան սովորական անհատ չէր: Հավատարմությամբ ու պարկեշտությամբ հայտնի էր: Նրա հրովարտակը, որ տրվել էր նախորդ սուլթանի՝ Սուլթան Մուստաֆայի կողմից՝ այրվել էր տան հետ: Այն

Ամիրան համարվում է արքունի ճարտարապետների գերդաստանից Կարապետ Խալֆա Պալյանը:

Ամիրաները ոչ միայն զբաղեցրել են պալատական բարձրագույն պաշտոններ, տնօրինել պետական նշանակության արդյունաբերության, բանկային, մշակույթի, դիվանագիտության, արհեստների կարևորագույն ճյուղեր, այլև հիմնադիրներն ու զարգացնողներն են եղել երկրում եվրոպական ազդեցության արդյունք հանդիսացող արդյունաբերության, գյուղատնտեսության առաջադեմ, զարգացող ճյուղերի: Նրանցից շատերի կենսագրության մեջ ցավալի դեպքերից են եղել բանտարկությունների պատճառով աքսորները, նրանց ունեցվածքի անուղղակի վաճառքներն ու կողոպուտները, ինչպես, երբեմն նաև արդարացումներն ու շնորհների վերականգնումը: Նրանք մեծ ազդեցություն են ունեցել սուլթանական պալատում, մասնակցել երկրի համար կարևորագույն գործերի ղեկավարմանը, վճռմանը, առեղծմանը, հանդիսացել կարևոր, երբեմն միակ վստահելի խորհրդատուները: Բացի կառավարական պաշտոններից ամիրայական տները մեծագույն ազդեցություն են ունեցել արևմտահայ համայնքի, այն ղեկավարող հայոց Պատրիարքական Աթոռի գործերի կառավարման, ազգամիջյան հարաբերություններում իրենց ազդեցությամբ հայերի շահերի պաշտպանության, արևմտահայության կյանքի ամենաբազմազան կողմերի առաջընթացի, արհեստների, արվեստների, մշակույթի զարգացման ու հովանավորման, հայկական եկեղեցիների ու վանքերի կառուցման ու վերանորոգման, նրանց շահերի պաշտպանության, դպրոցների, որբանոցների, հիվանդանոցների, անկելանոցների, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հիմնադրման, հովանավորման գործում: Սուլթանական պալատում ունեցած ֆեոդալներին հարիր իրենց կյանքը և գաղափարները երբեմն առիթ են տվել, որպեսզի հայ առաջավոր մտավորականության հետ ազգային շահերի խնդրում ոչ բե համախոհ լինեն, այլ դասակարգային տարբեր, հակառակ դիրքերում հանդես գան: Նրանցից ոմանք նույնիսկ դեմ են եղել բուրժուական որոշ բարեփոխումներին, եվրոպականացման արդյունք հանդիսացող գաղափարախոսությանը: Մինչդեռ հայերը հիմնականում եղել են ֆեոդալական այս կայսրությունում կարծես Եվրոպայի ներկայացուցիչները, նրա մունետիկները: Շատ ամիրաներ ընտրվել են, եղել Պատրիարքարանին առընթեր Ազգային վարչության, Գերագույն ժողովի, տարբեր միությունների անդամներ, երբեմն նույնիսկ պատրիարքական աթոռի ժամանակավոր փոխանորդներ, աթոռակալներ, իրենց վրա վերցնելով համայնքային ու պատրիարքարանին սահմանված իրավունքների գործադրումը[17], մասնակցել համայնքային կարևոր խնդիրների լուծմանը, վճռել ազգամիջյան անհա-

նորոգված է: Ըստ այդ հրովարտակի, «Սուլթանի անունից հրամայված է, որ **ազատ են** (ինքը, 8 տղաները, 2 սպասավորները) օրինական գլխահարկից, դիվանի ծախքերից, տարբեր հարկերից ու տուրքերից, որևէ առնչությամբ պատասխանատվության ու դատի չպիտի կանչվեն: Ոչ ոք պիտի խառնվի կամ հագուստի (ինչ էլ որ հագնի, ինչ կտորից, գույնից, ձևը, զարդերը և այլն, ընդգծ. մերն է) հեծած ձիուն կամ իշուն, գործածած գործիքներին կամ կազմածին, իր նավին(մակույկին): Ազատ է *հազիր, գոշ, չարխի* այգու, սատերի, *կառագիկի, կյուրեկչի* և այլ տուրքերից չպետք է գանձել արքունական բանակի հարկը, Նրա տունը հյուրի(քոնակ) չպետք է հատկացվի, նաև կալվածագանձի չպիտի տա ու որևէ պատրվակով չպետք է կեղեքվի: Իր անձի, տան, կարասիի համար երբեք մարս չպիտի պահանջվի: Կառավարական ոչ մի պաշտոնյա բռնի չի մտնի նրա տուն: Երբ ծովով կամ ցամաքով ճամփա գնա ոչ ոք չպետք է արգելի: Վտանգավոր վայրերում կառավարական վստահելի պաշտոնյաները պիտի ընկերակցեն, որ անվնաս, ողջ առողջ հասնի: Առանց պատճառի չնեղեն, նեղողներին չօգնեն *գերաները, միրիմիրանները, դադիները, վոյվոդաները*: 1809թ (1227թ. հիջրայի):

17 Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքն իրավունք ուներ որոշելու Անատոլիայի և Ռումելիի հայ ազգաբնակչության

մամայնության հարցեր, ըստ իրենց ունեցած քաղոյական, ֆինանսական ազդեցության- ների, հնարավորությունների՝ միջնորդել, հարթահարել կառավարական իշխանությունների կամ Բ.Դռան ու հայ համայնքի միջև ծագած մանր ու մեծ խնդիրներ:

Կ.Պոլիսը հայերի համար եղել է նաև այն քաղաքը, ուր ձգտում էին հազարավոր պանդուխտներ Արևմտյան Հայաստանի գավառներից, հուսալով ապրուստի միջոցներ հայթայթել, խուսափել ջարդերից: 18-րդ դարում այս աղքատ, սովյալ պանդուխտների թիվը հասել է 100 հազարի: Նրանք Ստամբուլ էին գալիս իրենց սովորություններով ու ավանդույթներով, իրենց բարբառներով, բանահյուսությամբ, տարբեր՝ մայրաքաղաքի հայ համայնքից: Արևմտահայ իրականությունում սկսել էին խորանալ դասակարգային հակասությունները: Ամիրայական իշխանությունը գլխավորում էր ազգային-հասարակական կյանքը, իսկ նրանց ղեկավարության տակ աշխատող արհեստավորները, պանդուխտները չէին կարող հավակնել անգամ ազգային գործերի մասնակցությանը: Օգտվելով որոշակի ազդեցությունից, ամիրաները մրցում էին միմյանց հետ ոչ միայն տնտեսական, հոգևոր-վարչական կյանքը վերահսկելու, այլև մշակութային գործունեության ասպարեզում:

Ամիրաները բացում էին եվրոպական տիպի աշխարհիկ դպրոցներ՝ անվճար, ժամանակակից ծրագրերով ու փոքրերի համար նախատեսված գիտական կարինետ-փորձասենյակներով: Այս դպրոցներում սովորում էին եվրոպական լեզուներ: Բացվում էին օրիորդաց վարժարաններ և մասնագիտական դպրոցներ: Մինչև 19-րդ դարի կեսերը Պոլսի 151 հայկական աշխարհիկ դպրոցներում սովորում էին 2000-ից ավել երեխաներ: Ունևոր ընտանիքների երեխաները սովորաբար կրթություն էին ստանում տանը կամ մասնավոր դպրոցներում, Եվրոպայում: Նույն այս ամիրաների, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունից դուրս գործող հայ հարուստ երևելիների շնորհիվ բարձրագույն հայկական դպրոցներ են հիմնադրվում: Այս դպրոցները տարիների հետ մեծ հեղինակություն են ձեռք բերում նաև օտար շրջանակներում: Այս դպրոցներից շատերը աչքի էին ընկնում նաև իրենց գրավոր շքեղ շենքերով: Այսպես օրինակ, 1850թ. Վենետիկի Ռաֆայելյան դպրոցը Պեզարո Պալացցոյից տեղափոխվում է Զենոբիո Պալացցոն, ուր գտնվում է մինչ այսօր: Ամիրաները բացում էին հիվանդանոցներ, ուր աշխատում էին եվրոպական համալսարաններում մասնագիտություն ստացած հայ բժիշկները: Հասարակության հարուստ խավերը բարեգործական միություններ էին կազմում, հիմնում սպարաններ, ֆինանսավորում հրատարակություններ, անվճար բաժանում մասնագիտական ու առողջապահական գրքույկներ ու թերթիկներ, հովանավորում բառնական ներկայացումներ, բացում որբանոցներ, ծերանոցներ և այլն: Վերոհիշյալ նևույթները նպաստեցին, որ 17-րդ դարից սկսեն Կ.Պոլիսը դառնա հայ մշակութային մայրաքաղաք-կենտրոններից մեկը: Ահա հայ ամիրայական տոհմերի ու հայ հայտնի ամիրաների մի պայմանական ցանկ, քանզի այն ներկայացնում է իրականից պակաս անուններ[18]:

հոգևոր խնդիրները, ընտրելու կամ փոտրելու առաջնորդներին, քեմերի ղեկավարներին: Պատրիարքին էր պատկանում ամուսնությունների, բաժանությունների և քաղաքացիական այլ գործերում որոշիչ դերը: Պատրիարքն էր կարգավորում եկեղեցապատկան հողերի, կտակների խնամակալության խնդիրները: Նա ստորագրում էր նվիրակներ՝ հավաքելու եկեղեցական տուրքերը, նվերները: Գավառներից ստացված բողոքները հանձնում էր սուլթանին կամ Բ.Դռան գրասենյակին: Պատրիարքը պատժում կամ երբեմն հասնում էր նրան, որ կառավարության միջոցով պատժել էր տալիս «մոլորյալ հայերին», որոնք հերետիկոսության ուղին էին բռնել:

18 Տես՝ «Ցանկ հայ ամիրաների»-ն:

Ամիրայական ընտանիքները ներկայացնում էին ոչ միայն հայ համայնքի սերուցքը, այլ իրենց նշանակալի տեղն ունեին սուլթանական մայրաքաղաքի տիրող դասակարգի, պալատի, Բարձր Դռան, Շեյխ-ուլ-իսլամի նստավայրում, օտար դիվանագիտական, հյուպատոսական, գործարար շրջանակներում: Նրանց ազդեցությունը մեծ էր երկրի արտաքին քաղաքական հարաբերությունների ուղղորդման, հաստատման, պետական առևտրի խնդիրների լուծման, ներքին առևտրի հավասարակշռման հարցերում:

Աչքի էին ընկնում նաև այս ամիրաների կանայք[19]: Երբ օտար երկրի թագավորական կամ մի այլ բարձրաստիճան հյուր էր ժամանում Պոլիս, ապա նրան ուղեկցողները հենց ամիրայական այս ընտանիքներն էին լինում: Նրանք երբեմն իրենց հարկի տակ էին հյուրընկալում մեծապատիվ անձանց: Նրանց կանանց, կամ առանձին ժամանող թագուհիների, իշխանուհիների, արքայադուստրերի Պոլսում անցկացվելիք ողջ ընթացքի պատասխանատու ուղեկցողուհիները դառնում էին այս ամիրայական գերդաստանների տիկնայք, դուստրերը[20], նաև ընկերակցելով սուլթանական պալատի արքայադուստրերին: Նրանց ընտանիքներում հյուրասիրվող, հյուրընկալվող սուլթանական պալատի հյուրերն իրենց գտնում էին շքեղ, ճաշակավոր, եվրոպական կահույքով, բյուրեղապակե ջահերով, արևելյան շքեղ գորգերով, արծաթեղենով ու վենետիկյան հայելիներով, եվրոպական լավագույն գործարանների ապսպքով, Քյոթահիայի անենկարագրելի նուրբ[21] ու ճաշակավոր ճենապակե իրերով զարդարված ապարանքներում՝ վայել հյուրընկալվող թագավորական ու բարձրաստիճան հյուրերի բարձր աստիճանին[22]: Այսինքն՝ արվեստի հնաոճ ու նոր

19 Ամիրայական ընտանիքները, նրանց կենցաղը, կանայք ներշնչել են շատ եվրոպացի նկարիչների, որոնք ներկա գտնվելով այս ապարանքներում կամ ոչ, իրենց կտավներում ներկայացրել են այս խավը, նրանց զբաղմունքը, հեղինակել բազմաթիվ կոմպոզիցիոն գործեր ու դիմանկարներ: Ինարկե, նրանցից շատեր պատվիրել է այս կամ այն գերդաստանի անդամների դիմանկարները: 19-րդ դարի սկզբի ֆրանսիացի նկարիչ Ֆրանսուա Լուի Դյուպրեն 1819թ. նկարել է Արքանի ամիրայական Արթին Չելեբիի դիմանկարը, որ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների վանքում և հիացնում է իր ժամանակի արտահայտությունից խանդիխարցող հագուստի, արդուզարդի բազմաթիվ նրբություններով:

20 Հայ երևելիների կանայք որպես պաշտոնական տիկնայք ընկերակցել են Պոլիս այցելած եվրոպական թագուհիներին, իշխանուհիներին: Այսպես օրինակ, երբ 1870թ Ֆրանսիայի Էժենի թագուհին ժամանում է Պոլիս, իջևանում Հակոբ և Սարգիս Պալյանների կառուցած Բեյլերբեյի ապարանքում, ճանապարհորդության ժամանակ նրան ուղեկցում են նրա բարեկամներ Միհրան Տյուզի կինը Մարիանան, Գևորգ էֆ. Ապտանի և Եղյար բեյ Տյուզի կանայք, Առաքել բեյ Տատյանի կրտսեր դուստրը, Գաբրիել էֆ. Ներկիզյանի կինը, Անտոն բեյ Քյուչեօղլուի կինը: Մայր Սուլթանը չի հանդուրժում Էժեն թագուհուն, որը վիրավորվում է ու մերժում նրա տուրքը: Դա էլ վիրավորական էր արևելքի սովորույթներին: Մարիանան «փրկում է» իրավիճակը, ասելով, որ տարքը վնասակար է թագուհուն: Իհարկե չհամոզվելու, այս անկեղծ վերաբերմունքի համար Արքայազնը նախատում է նրան: Նապոլեոն Գ-ի կնոջ, Սուլթան Աբդուլազիզի հրավերով Ստամբուլ եկած Էժենի թագուհու այցելությունը հայկական շրջանակներում աննկատ չի անցել: Դիվանականներին տարել են այն վայրերը, որտեղով պետք է անցներ Սուլթանն իր հյուրի հետ և երեխաները պետք է նրանց ողջունեին «յաշա, վիվա, կեցցե» բացականչելով: Բժիշկ Վահրամ Թորգոմյանն իր հուշերում նույնիսկ նշում է, որ իրենց կրտսեր քույրիկին Էժենի են անվանել, ֆրանսիական թագուհու պատվին. (տես՝ Vahram Torkomian, *Mémoires d'un médecin stambouliote 1860-1890*. Paris, UGAB, 2007)

21 Երբեմն Կուտինայի(Քյոթահիա) արհեստանոցներից դուրս եկած հատուկ պատվերներով սպասքը, կենցաղային իրերն ավելի բարձր էին գնահատվում քան արծաթե իրերը:

22 Ժան Բատիստ Վան Մուր նկարչի (J.B. Van Moor) 1725թ. մի քանի նկարներ են հայտնի: Այն հայ տիկնանց թեթևահոգի միության սեղանի շուրջ խաղալիս մի նկար է, բոլորն էլ փարիզյան նորաձևությամբ հագնված: Երկրորդ նկարում Պոլսի հայ ընտանիքներից մեկում խնջույքի տեսարան է պատկերված: Վան Մուրի և նրա դպրոցին պատկանող շատ յուղանկարներ պատկերում են սրճի սպասքը ազգերի պատկանող կանանց առօրյան, կենցաղը: Դրանք Պոլսում ստեղծված ժամանակակցի ու ներկա եղող մարդու գործեր են: Վան Մուրի մի քանի կտավներ գտնվում են թուրքական մասնավոր հավաքածուներում (Քոչ, նրա դուստր և այլոց): Հայ կանանց կերպարին են անդրադարձել ֆրանսիացի ճանապարհորդներ, որոնք

իրեր, կառքեր, արձաններ, պարտեզներ: Արևմուտքի ու արևելյան շքեղության հրաշալի միախառնում, եվրոպական լեզուների ու մշակույթի իմացություն, ապացույց հայ ազնվականական ու հարուստ խավի բարձր ճաշակի, եվրոպական արժեքներին, նորաձևությանը տեղյակ լինելու, նրան համաչափ շարժվելու ձգտումներին: Հայ բարձրաշխարհիկ կանայք, հետևելով 18-րդ դարի ֆրանսիական հայտնի մի քանի տիկնանց գրական սալոնների օրինակին, իրենք էլ 19-րդ դարում հիմնել են իրենց գրական սալոնները: Դրանք հիմնականում երեք ամիրայական տոհմերի կանայք են եղել: Առաջինը՝ Տատյան ամիրայական ընտանիքից տիկ. Գևորգ Ալլանի հայտնի սալոնն է եղել: Այս մեծ խնջույքների տեր կենսուրախ կնոջն անվանել են «Ժոլի-Լեդ», նմանեցնելով իշխանուհի Մեթերնիխին՝ Նապոլեոն III-ի արքունիքում Ավստրիայի դեսպանի կնոջը: Նրա դուստր Աննան էր, որ ամուսնացել է եգիպտական պալատի հայտնի ազնվական Նազիֆ փաշա Բուտրոս Ղալիի հետ: Սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ Ե-ի սարրազամ Կըբրըզլը (կիպրոսցի) Մեհմեդ Քյամիլ փաշայի կինը եղել է հայուհի Մելեք խանումը:

Երկրորդ հայտնի սալոնը պատկանել է Տիկին Էդգար բեյ Տյուզին, Հովհաննես ամիրա Ալլահվերդիի դստերը: Առանձնահատուկ այս կինն իր սալոնում է հավաքել Պոլսի ողջ սնոբիզմը, արտասահմանյան դիվանագետների և արվեստագետների: Նրա սովորական հյուրերի թվում են եղել ռուսները, ռուսական դեսպանը: Նա Պիեռ Լոթիի համակիրներից է եղել, որը փոխադարձաբար սքանչացել է նրանով: Սակայն երբ Պոլիս հաստատված ֆրանսիացի ականեմիականն իր գրքում ի վնաս հայերի ու հօգուտ թուրքերի տողեր է գրել, ապա տիկին Տյուզը նրան նախազգուշացնող մի խիստ նամակ է գրել, փակելով նրա առջև իր տան դռները[23]:

Երրորդ գրագիտուհին Առաքել ամիրա Տատյանի կրտսեր դուստրը Աստինե Վահանն է, որը դարձել էր տիկ. Գաբրիել էֆ. Սերվիչեն (հայտնի դոկ. Սերվիչենի հայրը): Նրա տան հավաքույթներում ներկա են եղել ֆրանսիացի հայտնի ազնվականներ, զինվորականներ: Այս ընթացքում մոտ հիսուն ամուսնություններ են եղել հայ և ֆրանսիացի ազնվականների միջև[24]: Նրա դուստր Լուիզ Սերվիչենը եղել է Թոմաս Մանի հայտնի ու լավագույն թարգմանիչը ֆրանսերենից:

շեջել են Թուրքիայով, համարելով այն աշխարհայացքն ընդարձակելու մտավոր ճանապարհորդություն: Նրանք թողել են տարբեր քաղաքների հայ գեղեցիկ կանանց սքանչելի նկարներ, նուրբաձ գեղեցիկ ու շքեղ հագուստներով, զանազան զբաղմունքների ու հանգստանալիքների ժամանակ՝ խմիչքի, խմիչքի, պոլսեցի հայուհիները, հայ հարսը, լեռնաբնակ հայուհիներ և այլն: Այս գունավոր փորագրանկարների հեղինակներն են Camille Rogier (1847), Archille Deveria (1850), M.Rore, Alexandra Lacauchi (1835), որոնց լուսանկարները գտնում ենք Արամ Յարմանի Ասորդապանության նվիրված թուղթերեն գրքում (էջ 9): Հայ կանանց այս շարքը մեծ հաջողությամբ շարունակել են հայ և օտար լուսանկարիչներն իրենց ալբոմներում, այդ թվում առաջին պոլսահայ լուսանկարիչներ Աբդուլյան եղբայրները, Բ.Սեբահը և մյուսները: Այսպիսի շուրջ 70 նկարներ մենք ցուցադրել ենք 2009թ. Իզմիրի «Կանանց միջազգային կոնֆերանսում», Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման գործում պոլսահայ կանանց ունեցած ներդրման մասին մեր զեկուցման ալիքով:

23 1876թ. ֆրանսիացի ականեմիական Պիեռ Լոթին գալիս է Պոլիս, մի հայ քահանայից թուրքերեն սովորում, Խասքեոյում տուն վարձում: Նրա հետագա հայատյաց վերաբերմունքը պատճառ է դառնում որ նրան հրապարակային նամակներ հղվեն հայ, ֆրանսիացի մտավորականների կողմից: 1894թ. հունիսի 6-ին, ֆրանսիացի գրող, Ֆրանսիայի Ակադեմիայի անդամ Պիեռ Լոթին հայերի հետ հարաբերությունները մեղմելու համար այցելության է գնում Մադլաթիա Օրմանյան պատրիարքին:

24 Շոկոլալ դը Բոմվեյենը ամուսնացել է օր. Յաղուբյանի հետ: Բարոն Սեդր-Ալենյա-Լաբրուզը ամուսնացել է օր. Երամի հետ: Իշխան Պառոլինեինե՝ օր. Էսմերյանի հետ և այլն: (տես՝ Carmont Pascal, *Les Amiras Seigneurs de l'Armenie Ottomane*. Paris, Salvador, 1999. էջ 93):

Այս կանայք ներկայացրել են ֆրանսիական լուսավորական մթնոլորտը, եղել Կայսրության առաջին ֆեմինիստները, արձանագրելով ֆրանսիական էմանսիպացիայի մուտքը Պոլիս ու ներկայացրել հայ կանանց փայլուն միտքը ու հմայքը: Այս տիպի ընտանիքների կենցաղին ծանոթանալով, բոլորովին էլ չես զարմանում ու կասկածում 17-18-դդ. հոլանդացի նկարիչ Վան Մուրի մի քանի կտավների վրա, որոնց սյուժեները հայ բարձրաշխարհիկ տիկնանց կենցաղից է վերցված: Նրանց «դեկոլտեները», եվրոպական ոճի գլխարկները, անթռնազբոսիկ կեցվածքները կասկած չեն թողնում եվրոպական հովերի նկատմամբ եղած նվիրվածությունը, այն իրենց կենցաղում հաստատագրելու ձգտումը: Հետաքրքրական են անգլիացի արևելագետ Ջոն Ֆրեդերիկ Լեվիսի գործերը[25], ուր հայկական սյուժեներ ու գեղեցիկ հայուհիներ ենք գտնում:

Ամիրայական գերդաստանի մասին հետաքրքիր հուշեր են հրատարակել այդ գերդաստանի կանայք, ամիրայական շառավիղներից ոմանք: Փարիզում, 1916թ. հրատարակվել է Մարիան Դամադի «Ընտանեկան հուշեր և հուշեր Արևելքից»[26] գիրքը, որի հեղինակը Տյուզյան ամիրայական տոհմից է եղել: Այս հուշագրությունը ամիրայական դասի ապրելակերպի, ընտանեկան մթնոլորտի, զավակների դաստիարակության ու հենց իրենց, ամիրաների կեցվածքի, նրանց կյանքի մասին է: Հեղինակի համար իրենց ստացած բազմազան ու արիստոկրատիկ դաստիարակության հետ միասին կարևորագույն հանգամանք է եղել ծնողների օրինակը, նրանց նիստուկացը, տարբեր, իրարամերժ պարագաներում ամիրաների վերաբերմունքն իրենց շրջապատի նկատմամբ: Որպես անմոռաց ապացույց իր պատմության, Տյուզյան ամիրայի զավակը հիշում է իր հորը, որը այնպիսի շնորհակալական խոնարհ վեհությամբ էր ընդունում իր վերարկուն կամ կրկնակոշիկները հանել օգնող սեփական կամ հյուրընկալ տան սպասյակին, որը թվում է կարող էր ուղղվել միայն իրեն հավասար կամ ավելի վեր գտնվող մի անձի:

Բնականաբար քրիստոնյա ժողովուրդների հարուստ ընտանիքների կանայք ավելի շատ լծվեցին հասարակական, բարեգործական գործունեության: Նրանք հովանավորում էին ոչ միայն իրենց ազգի կարոտյալներին ու օգնության լույս ծրագրերով հանդես գալիս Պոլսում ու մնացյալ մեծ քաղաքներում: Նրանց ուշադրության հիմնական առարկաներն են եղել հայ որբերը, նաև՝ աղջիկները: Արհեստների սովորեցում, որբանոց-դպրոցների հովանավորում, ընտանեկան կյանքի համար նրանց անհրաժեշտ օգտակար հատկություններով օժտելուն ուղղված դասընթացներ ու իհարկե այս ամենն ապահովելու համար տարբեր միջոցառումների՝ երեկույթների, պարահանդեսների, դաշնագնացությունների, ներկայացումների, համերգների ու դասախոսությունների կազմակերպում: Եվ սա ոչ միայն հայերի շրջանակում սահմանափակվելով: Շնորհիվ իրենց անուսինների, հայրերի զբաղեցրած դիրքերի ու կարողության, հայ կանայք կարողացել են համագործակցելով իրենց շրջապատի հայտնի կանանց, սուլթանական արքայադուստրերի, դեսպանատների ու արևմտյան բանկերի պաշտոնյաների հետ, որոշակի նպաստ ունենալ ժամանակի մթնոլորտի բարելավման, բարեկամական հարաբերությունների հաստատման, առաջադիմության, կարոտյալներին

25 Կարծես թե John Frederick Lewis-ը Եգիպտոսում ամուսնացել է մի հայուհու հետ, որի գեղեցիկ դիմանկարներն ու սյուժետային նկարները ի ցույց անգլիացի այս արևելագետի մյուս կտավների, զարդարում են Անգլիայի լավագույն պատկերասրահների հավաքածուները:

26 Marianne Damad. *Souvenirs de famille et d'Oriant*, Paris, 1916.

իրական օգնություն կազմակերպելու խնդրում: Նրանց գործունեության մասին են խոսում նաև ժամանակի մամուլում եղած հոդվածների, բարեգործական հանգանակությունների հայտարարությունները, բարեգործական հավաքույթների հայտարարություններն ու այդ միջոցառումների արդյունքների մասին հիշատակությունները, լուսանկարչական բազմաթիվ փաստերը: Բնականաբար անկարելի է, որ նման գործունեությունը աննկատ մնար շրջապատի համար, չդառնար դրանց հետևելու լավագույն օրինակ:

Սուլթանական պալատի կողմից հատուկ շքանշաններ են նախատեսված եղել, որոնք տրվել են իգական սեռի ներկայացուցիչներին: *Şefakat* շքանշանի անունը բառացիորեն նշանակում է՝ գութ, գորովանք: Շքանշաններ են ստանում հայտնի անձանց կանայք, մայրերը: *Şefakat* է շնորհվել Միք.Փորթուգալյանի կնոջը (1898), Հակոբ Գազազյանի մորը՝ Նեկտար Գազազյանին, Հովհաննես Սաքըզլյանի դստերը, ավստրիահայ մեծանուն վաճառական Աստվածատուր Զունդի (1825-1897)[27] կնոջը՝ Նեկտար Զունդին և շատ երևելիների տիկնանց:

Հայ ամիրաների, փաշաների ու մյուս երևելիների մայրերը, կանայք, դստերը բազմաթիվ այսպիսի շնորհների են արժանացել[28]: Հայուհիները, անկախ եվրոպական լուսավորական հոսքերի տարածումից, զբաղված էին հասարակական, բարեգործական, մշակութային գործունեությամբ: Նրանք ջանում էին ետ չմնալ ժամանակի նորաձևության պահանջներից, եղել են սալոնային մշակույթի մասնակիցներն ու բարեգործական պարահանդեսների կազմակերպիչները: Պոլսում տարին մի քանի անգամներով կազմակերպված բարձրաշխարհիկ երեկույթ-ցերեկույթներն անցնում էին ամենաբարձր հովանավորությամբ ու Պոլսի տարբեր ազգերի ներուժի, արքայազներից ու արքայադուստրերից, դիվանագետներից ու ,օտար բանկիրներից կազմված ներկայացուցչական նուխ մասնակցությամբ: Չենք խոսում հայ կանանց-դերասանուհիների, կին-գրող-ֆեմինիստների առաջադեմ գաղափարների մասին: 1917թ. Գևորգ Ե Կաթողիկոսը Ս.Աստվածածնի տոնին (ապրիլի 17-ին) հատուկ կոնդակով բույլատրում է հանրային կյանքում գործելու հայուհիների իրավունքը:

Անգլիայում կանանց իրավունքներն արտոնվել են միայն 1918 թվականին:

Հայ ամիրաներն ու ամիրայական գերդաստանները ներկայացնելով Օսմանյան կայսրության կյանքի այս կամ այն ասպարեզները, հաճախ իրենք են եղել դրա առաջնեկները, նախաձեռնողները: Այդպիսիներից են եղել նորաստեղծ բանկային, երկաթուղային համակարգը, զյուղատնտեսության, տնտեսության, արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի գիտական առաջադիմությանը համապատասխան կազմակերպումը, հանքարդյունաբերությանը զարկ տալը, ապահովագրական, հարկահավաքային ընկերությունները, մշակույթի որոշ ճյուղերի դրոշակակիրներն ու հովանավորները[29]:

27 Վիեննայում հաստատված մեծանուն այս վաճառական-բարերարը Օսմանյան կայսրության հետ փայտի առևտուր էր անում: Նա մերձավոր է Սուլթանի առաջարկը, Վիեննայում ներկայացնելու Օսմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունը, միևնույն ժամանակ վայելելով սուլթանական բարեհաճությունն ու հարգանքը, որի ապացույցներից էր *Mecidiye*-ի շնորհումը: Ֆրանց-Իոսիֆ կայսեր կողմից նա ստացել է *Couronne de Fer* պատվանշանը, շարունակական ազնվականության կայսրության *Ասպետի* տիտղոսը: Նա հիմնադրել է Զունդի բարեգործական 100 հազ ֆրանկի հիմնադրամը, որ պահ է տրվել ավստրիական կառավարությանը՝ հայազգի չքավոր ու ուշիմ երիտասարդների եվրոպական համալսարաններում կրթությունն ապահովելու նպատակով:

28 1903թ. Սուլթանի անձնական գանձարանի նախարար Հովհաննես Սաքըզլյանի դստերն առաջին աստիճանի *Şefakat* է շնորհվել:

29 Տարբեր բնագավառներում ներդրում ունեցած ամիրայական դասի մասին տես համապատասխան բնագավառների շուրջ ուսումնասիրության բաժիններում:

Ազգի ջոջերը գիտակցաբար իրենց վրա էին վերցրել այն հոգսերն ու նպատակների իրագործումները, որ կարող էին ունենալ Օսմանյան կայսրության հայազգի հպատակները: Ամիրաներն են եղել մեծ մասամբ հայկական եկեղեցիների վերանորոգողներն ու նորերի կառուցողները, աշխարհիկ վարժարանների ու մասնագիտական դպրոցների հիմնադիրներն ու հովանավորները, ազգային տարբեր միությունների ղեկավարներն ու ոգեշնչողները, հիվանդանոցների, որբանոցների խնամատարները, ազգի ապագան, երիտասարդ սերնդին լավ դաստիարակություն ու կրթություն ապահովելու ծրագրերի հիմնական իրականացնողները[30], արևմտահայ մշակույթում լուսավորության, արվեստների ու արհեստների հովանավորները, կազմակերպիչները: Ավելին, նրանք ոչ միայն բավարարվել են իրենց օրոք կատարված բարենորոգումներով, բարեգործություններով, այլև առաջ են նայել, իրենց կտակների մեջ ապահովել իրենց հիմնադրած վարժարանների, հիվանդանոցների ու որբանոցների, ծերանոցների ու առանձին ծրագրերի ապագան, հիմնադրամներ հաստատել, նպատակային առանձին գումարներ, երբեմն էլ իրենց ողջ կարողությունը թողնելով այդ հաստատություններին, ազգին: Այնպես որ չի կարելի պնդել, թե բարեգործական այս գործողությունները թելադրված են եղել զուտ իրենց ժամանակի նասպաշտական, ինքնասիրահարվածության կամ բոլորից զատվելու, վեր զանվելու հոգեբանությամբ: Միևնույն հետ ազգին բարեգործություններ անելու ճանապարհով մրցելն այդ շրջանի համար որքան էլ որ բնորոշ գործելակերպ է եղել, այնուամենայնիվ մեծագույն հարգանքի ու ակնածանքի արժանի վարք է: Իսկ իրենցից հետո ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ նրանց մտահոգության արտահայտության դրսևորումները՝ ավելի քան հայրենասեր հոգու առաքինության շռայլ փաստեր են: Ամիրայական որոշ գերդաստաններ, առանձին անհատներ անձնվիրաբար ծառայելով հանդերձ կայսրությանը, իրենց անմոռանալի ու նվիրական հիշատակն են թողել արևմտահայության պատմության մեջ, որպես իրական ու սրտացավ ազգի զավակներ, անկախ իրենց բնութագրերի կրոնական դավանանքից: Նրանք հարյուր հազարավոր դրամ ոսկի են նվիրել ազգային գանձանակում: Նրանց միջնորդությամբ նույնիսկ սուլթանական պալատն է հայկական համայնքի որոշ ծախսեր (օրինակ, Ազգային հիվանդանոցի մթերքների մատակարարման խնդրում) բավարարել պետական բյուջեից: Որքան որ ամիրաները եկեղեցասեր, նրան օգնող ու ուղղորդող են եղել, այնքան էլ Պատրիարքը և ազգային վարչությունը հիմնականում կախյալ վիճակում են գտնվել ամիրայական դասից: Եվ սա այն դեպքում, երբ ամիրայական դասի մի մասը դարձել էր կաթոլիկական եկեղեցու հետևորդ: Կաթոլիկ լինելու հանգամանքը այն եզակի հանգրվաններից է, որ կարող էր խնդրահարույց շատ իրավիճակների հանգեցնել, որը և իրականում կատարվել է: Օսմանյան պետության ժողովուրդների կյանքում միսիոներական շարժումը, լինի կաթոլիկ եկեղեցու, թե բողոքական եկեղեցիների կողմից՝ պատմական մեծագույն երևույթներից էր: Այս բազմադեմ ու բազմանպատակ ներխուժումը տարբեր ժողովուրդների կյանքում և կենցաղում խորապես ներթափանցել էր՝ «աստծո

30 Կառավարության կողմից եվրոպական երկրների մասնագիտական հաստատություններում կրթություն ստանալու ուղարկվող երիտասարդների մրցույթն էր կազմակերպվում: 1910թ. Թեոդիկի «*Ամէնուն Տարեցոյց*»-ից (էջ 394) իմանում ենք, որ այսպիսի մի մրցույթի արդյունքում 52-ից 10-ը հայ երիտասարդներ են հաղթել: Իսկ երկրագործական, շերամաբուծական վարժարաններում սովորելու համար հայ երիտասարդներ են հավաքագրվել Պոլսից ու գավառներից: Կամ որ՝ Զինվորական անասնաբուժական վարժարան են ընդունվել 3 հայ ուսանողներ (զինվորական հաստատությունները այսպես կանոն, հայ, քրիստոնյա երիտասարդների համար հիմնականում փակ են եղել):

խոսքը տարբեր ազգերին հասցնելու» քողի տակ Օսմանյան կայսրությունը բաժան բաժան անելու, ազդեցության գոտիների վերածելու, և ի վերջո այն գրավելն էր: Այս առաքելությանը լծվեցին հարյուրավոր, հազարավոր միսիոներներ, կենտրոն ունենալով Հռոմի պապին, քիչ ավելի ուշ՝ բողոքական եկեղեցիների լոնդոնյան «ԲՈՐԴ» կենտրոնը: Պետք խոստովանել, որ միսիոներների մի որոշակի մասը անկեղծորեն հավատում էր այս շարժման «աստծո խոսքը տարբեր ազգերին հասցնելու» նշանաբանին, առանց խորանալու նրա իրական՝ քաղաքական ու տնտեսական նշանակությանը: Նրանք կայսրություն (ընդհանրապես աշխարհով մեկ) փորձեցին բերել նաև նոր քաղաքակրթություն, իր բոլոր գրավիչ, առաջադիմական կողմերով հանդերձ: Եվ երկրորդ, նրանց բոլոր հետևորդները սկսած վայելեին ու հիմնականում վայելում էին Պոլսում և կայսրության անհամար տարբեր վայրերում օտարերկյա դեսպանական ու հյուպատոսական մարմինների հովանավորությունը: Եվ երբ մասնավորապես գավառի կեղեքված ժողովրդի համար փրկարար աջակցությունն անգամ (բողոքականների օգնությունը շատ ավելի նյութական էր) մեծ նշանակություն ուներ, ապա մեծ քաղաքների, մասնավորապես Պոլսի հարուստ ու գործարար խավի համար կաթողիկ եկեղեցուն հարելը նկատվեց որպես մի քայլ առաջընթաց դեպի եվրոպականացումը, նորը, առաջադեմը: Գալով դիվանագիտական ներկայացուցչությունների, հիմնականում ֆրանսիականի հետ հարաբերվելը նմանվեց կարևոր մի արգելապատնեշ հաղթահարելու զգացմանը: Հոգեբանորեն ամիրայական ու փաշայական խավը դրան պատրաստ էր, քանզի եվրոպական երկրների հետ առևտրական կապը, այնտեղ ճանապարհորդելը, կրթություն ստանալը, եվրոպականացումը որպես առաջընթաց ու բարեկեցության ճանապարհ, ավելին՝ հայերի համար ազատության, անկախության ուղի նկատելը մեղմացնում էր առաքելական եկեղեցուց հեռանալը որպես մահացու սրբապղծություն համարելը: Ահա թե ինչու այս կործանարար բացիլը մտավ ու սկսեց տարածվել արևմտահայ միջավայրում, ավերիչ ճանապարհ անցնելով, ազգը բաժան բաժան անելով ու միմյանց դեմ թշնամացնելով: Լավ է, որ հետո նույն կաթողիկ հայերը զգալով իրենց բռնած ուղու ողջ ծանրությունը հարազատ ժողովրդի ու եկեղեցու նկատմամբ, ուղղակի կամ ակնհայտ ու թաքուն կերպով, մասամբ փորձեցին ուղղել կատարվածը: Սակայն մինչ այս կենսական եզրակացության հանգելը մի քանի տասնյակ տարիներ ավերիչ շատ բաներ կատարվեցին, մերժվելով ֆրանսիամոլության ոչ միայն բարերար, այլև կործանարար կողմերի մեջ: Եվրոպական ազդեցության ալիքի արդյունք հանդիսացող կայսրության ժողովուրդների կյանքում զարթոնքի ժամանակաշրջանը ուղեկցվեց բարքերի անկման, վատ ու կործանարար արատների կրկնօրինակմամբ, տարածմամբ:

Ամիրայական խավը, նրա կաթողիկ թևը փորձել է նվազագույնի հասցնել այս կործանարար անդունդի վնասները, քանզի այն դիտել է հիմնականում որպես ազգի տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր առաջընթացի հնարավորություն: Նույնիսկ նրանց կառուցած եկեղեցիները բաց են եղել բոլորի համար, իսկ իրենք էլ մնացել են Պատրիարքարանի ու համայնքի բարերարներ[31]: Իհարկե, այս դրամատիզմի հասնող իրավիճակներում շահագրգիռ

31 **Պետական առաջին կարգի սեղանավորներից՝ Միրիճանյան Միքայել Չելեբի Ամիրան** (1742-1800), **Սարգիս Խորասանյանը** (-1855), **Միսակ ամիրա Միսակյանը** (1790-1856), որ Ազգային Հիվանդանոցի հոգաբարձու է եղել և ազդեցիկ դեր ունեցել Պատրիարքարանի գործերում: Նա թաղված է Պոյաճը գյուղի իր կառուցած եկեղեցու բակում: Սեղանավորների պետ **Բաղդասար օղլու Գևորգ** Էֆենդին 1866թ. պետական գանձարանին մատուցած իր մեծ ծառայությունների համար ստացել է ***Ulûv-ı sânî***.
108 տարեկանում վախճանված **Կարապետ ամիրա Այվազյանը** (1745-1853) եղել է Սեղանավորների

կողմեր են եղել Բարձր Դուռը և ֆրանսիական դեսպանատունը: Բ.Դուռը մի կողմից հակված է, բանտարկել կաթողիկ հայերին՝ իբր երկրում իր հպատակների խաղաղությունը պահպանելու նպատակով, Պատրիարքարանին Պալատի նկատմամբ միշտ երախտագիտության զգացմունք ունենալու ու այն «արտահայտելու» ընդգծված քաղաքականությամբ, որ վեզիրներն էին վարում: Մյուս կողմից նույն Մեծ վեզիրները ձգտում էին իրենց ուժը ցուցաբերել ու իրենց ձեռքում պահել օտար դեսպանատներն ու դեսպաններին: Միշտ չէ, որ այս վերջին նպատակը հաջողությամբ էր պսակվում: Ֆրանսիական դեսպանները 1730-ականներից սկսած որպես կանոն կարողացել են շրջանցել վեզիրական գործելակերպը և սուլթանների հետ ունեցած իրենց անձնական հանդիպումների, պալատում ունեցած իրենց կապերի ու հենց ֆրանսիացի ծառայողների շնորհիվ հասել իրենց նպատակներին: Նրանք բանտերից ազատել են կաթողիկական եկեղեցիներ կառուցողներին[32], կաթողիկ դարձածներին: Գալով արևմտահայ բարձր խավին՝ բարեկամացել ու փոխադարձ օգտակար են եղել միմյանց:

Բացի գործունեության որոշակի ճյուղերում իրենց մենաշնորհային դիրքն ունենալուց, հայ հարուստ ձեռներեցները նաև կարողացել են կարևոր տնտեսական, ֆինանսական խնդիրների ու գործունեության շրջանակներում միավորվել, ընկերություններ հիմնել, տնօրինելով երկրի տնտեսության ավանդական տարբեր բնագավառների ներքին կարիքներին, ժամանակի ու պատշաճ առևտրին հարիր զարգացումն ու գիտական կազմակերպումը: Այն բառիս էության նորություն էր Օսմանյան կայսրության համար: 1839թ. սեղանավոր ամիրաների մի շրջանակ որպես կապիտալի ներդրման միջոց Անգլիայից Բարոն Լենուան անունով մի վաճառականի միջոցով Պոլիս են բերել տալիս «Էսկրի Թիջարեթ» նավը, որը սկսում են աշխատեցնել սևծովյան նավահանգիստներում: Նույն այդ շրջանում նրանք օրինակ վերցնելով երկիր ներթափանցած ապահովագրական, ներմուծող ու արտահանող առևտրական ու այլևայլ օտար ընկերություններից, իրենց ժամանակի համար հաջողությամբ կարողացել են իրենց ձեռքը վերցնել որոշ բնագավառների տնօրինությունն ու թելադրողները դառնալ այդ ճյուղերի բարգավաճմանն ու նոր ճյուղերի, ընկերությունների ստեղծման նախահայրերը լինել: Ճիշտ է, որքան էլ որ այս ընկերությունները լավագույնս մտածված ու ծրագրված են եղել, շնորհիվ եվրոպական երկրներում կրթություն ստացած անդամների, մասնագետների, քաղաքական տարբեր վայրիվերումների թիրախ դառնալով, նույն այդ եվրոպացի մրցակիցների պատճառով երկար կյանք չեն ունեցել:

Հայ ամիրաների մեկենասությամբ հայ երիտասարդները խմբով մեկնում էին եվրոպական երկրներ ուսումնառության: Նրանք սովորում էին նաև Փարիզի հայկական Մուրադյան դպրոցում, որը տեղափոխվել էր Իտալիայի Պադուա քաղաքից, հիմնադրված հնդկահայ հարուստ վաճառական Սամուել Մուրադյանի կտակած փողերով: 1872թ. մամուլից տեղե-

պետ և միրիմիրի: Սեղանավորը ազդեցիկ դեր է ունեցել Պատրիարքարանի գործերում, կարևոր ծառայություններ մատուցել արևմտահայությանը: **Միքայել ամիրա Փիշմիշյան** (Ապուչեխցի, 1785-1849) անձնի սեղանավորը, առաջին մյութեվելլին (հոգաբարձուն) է եղել Ազգային Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի: Սեղանավոր **Մանուկ ամիրա Սարաֆյանը** (-1859) եղել է Ռումելիի պետական հարկերը հավաքող հայկական սեղանավորական ընկերության հիմնադիր անդամներից: **Հովհաննես Այվազյանին** (1823-1915) ընտրվում է Սեղանավորների պետ 1868թ., իսկ 1877թ.՝ Օսմանյան Առաջին Սահմանադրական ժողովի երեսփոխան:

32 Նման պատահարներ են եղել Պոլսում Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու վերակառուցման շրջանում 1732-33թթ:

կանում ենք մի այլ երևելու՝ Հակոբ Աշըգյան Կեսարացու կտակի մասին, որով Երուսաղեմի Ժառանգավորաց վարժարանին էր թողնվում 2657 օսմանյան ոսկի:

Հայ ուսումնատենչ երիտասարդները գնում էին նաև Վենետիկ, Մխիթարյան միաբանության դպրոցում կրթվելու: Այս երիտասարդները վերադառնալով, բավարարվում էին նրանով, որ իրենց սովորած արհեստները, գիտությունն ի սպաս էին դնում ժողովրդի լուսավորության գործին: Աղքատախնամը 5 բաժիններ ուներ, որոնք ամիրաները հոգում էին մասամբ էսնաֆների հետ միասին: Հրատարակում էին գիտական, մասնագիտական պարբերականներ, գրում, թարգմանում գրքեր, ուսուցչությամբ զբաղվում, հիմնում Պոլսում և գավառներում ամենատարբեր մասնագիտական վարժարաններ, օրինակ՝ 1854թ. Երկրագործական վարժարան: Ամիրաները հիմնում էին նաև տպարաններ, ինչպես 1824թ. Արդահամ ամիրա Թերզյանը (Քարաքեհյա) հիմնում է Պոլսում Թերզյան տպարանը՝ Հասան փաշա Խանի մոտ:

1840-60թթ. հայկական ընկերությունների ու մասնավոր անձանց բացած աշխարհիկ դպրոցների թիվը միայն Պոլսում մոտ 100 է եղել:

1800-1845թթ ամիրաների ու ամիրապատիվ աղաների թիվը հասել է 150-ի: Նրանք սուլթանական հատուկ հրամանով արժանացել են մշտական աշխատավարձ ստանալու[33] շնորհին: Ներկայացնելով հայ ամիրայական գերդաստանների մոտավոր ուրվագիծը, առանձին ամիրաների գործը, մեր ուսումնասիրության էջերում նախընտրությունը պիտի տանք երկրի համար կարևոր ապարեզներ տնօրինած այրերին ու գերդաստաններին, նրանց, ովքեր առավելագույնս նպաստ են ունեցել նախկաուս Օսմանյան կայսրության կյանքի տարբեր բնագավառներում: Նրանք ապրել են հիմնականում Սև և Մարմարե ծովերը միմյանց կապող Ոսկեղջյուրի, Բոսֆորի շքեղ ափերի երկայնքով, իրենց ապարանքներով էլ ավելի անմոռանալի դարձնելով մինչ այսօր հիացում պատճառող այդ հսլուստ քաղաքը:

ԱՄԻՐԱՅԱԿԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆԵՐ, ԱՄԻՐԱՆԵՐ[34]

Դեմիրճիպաշյաններ - արքունի նավարանի ու դարբնոցի տնօրեններ:

Երևանցի ոմն Գալուստ, որը զբաղվում էր զենքագործությամբ (սրիչների պատրաստմամբ) ու դարբնությամբ, պարսից շահ Թահմաս Գուլի խանի ժամանակ, մոտ 300 տարի առաջ գալիս է Կ.Պոլիս[35]: Նրա Գևորգ որդին ընդունվում է Արքունի Նավարան և նավահանգիստների հայազգի պետի (armateur) մոտ սովորում այս նոր արհեստը: Մի քանի տարի անց, երբ վախճանվեց հայազգի նավահանգստապետ Մարտիրոսը, նրան հաջորդեց Գևորգը[36]: Նա փայլեց իր գյուտարարական մտքերով ու գործերով: Անվանվեց Արքունի Նավարանի նավահանգստապետ ու նաև Թնդանոթարանի երկաթագործության գլուխ կանգնեց: Նա կրում էր «Բոստանճը բաշը» տիտղոսը[37]: Դա Սուլթան Մուստաֆա Գ-ի օրոք, 1753թ. էր: Նրանց արհեստապետությունը մինչև սուլթան Մեջիդ Ա-ի գահակալությունն է տևել: Տաղանդավոր այս մարդը ոչ միայն եվկայաքայլ առաջադիմում է, այլև հանճարեղորեն ստեղծում է այժմյան խարիսխը, որը մինչ այսօր օգտագործվում է աշխարհում: Եվրոպացիները այն գնահատելով, անմիջապես ընդօրինակեցին Գևորգի նորաձև խարսխի կաղապարը, որ գյուտարարն իր ձեռքերով էր դարբնել, կերտել: Գևորգի մտքի ու ձեռքի տաղանդի արդյունք հանդիսացած, նրա իսկ ձեռքով կոփված խարիսխը մեկ դարից ավել ցուցադրվում էր Թուրքիայի Արքունի Նավարանի հրապարակի վրա»[38]:

Գևորգ Դեմիրճիպաշյանը տեղափոխվեց Խասգյուղ, արքունի ռմբարանի (խումպարախանե) ղեկավար, որ հետո փոխվեց Երկրաչափարանի (Մյուհենտիսխանե): Նրա որդիները՝ Փանոսն (Թնդանոթարանում) ու Գալուստը (Նավարանում) հետևեցին հոր արհեստին: Փանոսի մահվանից հետո Գալուստը ստանձնում է նաև նրա երկրորդ պաշտոնը: 12 զավակ է ունենում, 9 որդի և 3 աղջիկ: Գալուստը վախճանվում է 70-ամյա տարիքում: Լավ ճարտարապետի, հաշվագետի, երկրաչափի մեծ համբավ էր վայելել: Անշահախնդիր բարեգործ էր: Ոչ միայն հայեր, այլև օտարներ էին նրան դիմում որպես մեծ հեղինակության ու ճշմարտասեր մարդու, դատելու, միջնորդելու, լուծելու վեճերն ու հաշտեցնելու համար: Խալաններն ակնածում էին նրանից ու ոչ ոք չէր վախենում նրա մոտ ճշմարտությունն ասելուց, ում նկատմամբ էլ որ լիներ բողոքը: Նա հրաժարվեց իր որդուն դնել որպես իր հաջորդ, ինչպես պնդում էր Նախարարը, այլ իր աշակերտ Դեմիրճիպաշը Պետրոսին դրեց այդ պաշտոնում: Մեծ ազգասեր ու բարերարներ են եղել ողջ ընտանիքով, եկեղեցասեր ու

---

33 Արքունի ժամագործապետ **Հակոբ Յուսուֆյանը** 1778թ. աշխատավարձի հրաման, բերաթ է ստացել 1887թ. Վառոդապետ Պողոս Տատյանի մահից հետո նրա տղա **Առաքելն** է փոխարինում հորը, գանձարանից 2 հազ. դրուշ ընդհ աշխատավարձով:

34 Ներկայացված մի քանի գերդաստանները կարող են պատկերացում տալ ամիրայական փառավոր դարի, Օսմանյան կայսրությանը նրանց ունեցած նպաստի մասին:

35 **Դեմիրճիպաշյան** գերդաստանի հայրերից **Գևորգը** (18-րդ դ.), ծագումով Վրաստանից, գերի ընկնելով, փրկվում է գլխատվելուց, ասելով, որ ինքը դարբին է և ավելի օգտակար կլինի, եթե կենդանի մնա: 2 տարի նավարանում աշխատելով, նա անվանվեց Դեմիրճի բաշը (դարբնությա մեջ՝ Տեմիրճիպաշյան): Բանտարկության պատճառով կրկին գլխատվելու էր, և հաջիվ Մեծ վեզիրը հասցնում է Սուլթանի հրամանով փրկել նրան, պատճառաբանելով, որ այդպես ծովային արսենալի գործերը կատարվեն: Այս տոհմի շառավիղներից է Եղիա Տ. Դեմիրճիպաշյանը, Հովհաննես Դեմիրճիպաշյանը՝ տնօրեն Հնտացիական ու բժշկական վարչության, Դեմիրճիպաշյան Գևորգը՝ տնօրեն Համբայի պարտոց նախապատրաստության հաշվակալության բաժնի:

36 Հայտնի է մի դեպք Գևորգի ծառայության շրջանից: Մի ֆրանսիացի, Սուլթան Սելիմ Գ-ի օրոք, այցելելով Նավարան, ծանոթանալով ու ցանկանալով իր ձեռքն անցնել Գևորգի պաշտոնը, դիմում է Կապուտան փաշային (ծովային նախարարին), հնդրությունները զրպարտում է Գևորգին, համոզելով նրան, որ զայրացած նախարարը մահվան է դատապարտում Գևորգին: Այդ ժամանակ Սուլթանից, Մեծ վեզիրից, եվրոպացիների գլխավորից բացի նաև Կապուտան փաշան իրավունք ուներ գլխատման հրաման տալու: Աղմիրալը (բերաան էմիր), որը արդարամիտ ու Գևորգի արժանիքները գնահատող մարդ էր, խնամելով գույժը ցատկում ու անկաշկանդ վազում է նախ դահճի մոտ ու խստիվ պատվիրում չգործադրել պատիժը, ապա վազում Կապուտան փաշայի մոտ ու ասում, որ եթե Գևորգը գլխատվի, անբուժելի մեծ կորուստ կունենա, քանի որ նրա նման ճարտար նավահանգստապետ չկա: Նա հազիվ հաջողում է չեղյալ համարել դատավճիռը ու վերադարձնել իր պաշտոնի մեջ վերադարձնել Գևորգին: Ֆրանսիացին փախչում է: Գևորգն իր Գալուստ զավակի հետ խնամելով քարի լույս, մականվանվում է Մյուհենդիսխանեն ու հանդիպում Սելիմ Գ-ին իր նավով: Հայր և որդի Սուլթանի երկու թևերը մտնելով օգնում են նավից դուրս գալուն և նրա ոտքը ընկնելով պատմում են գյուտարարության մասին: Սուլթանը զգացվելով հանգստացնում է նրանց, ասելով, որ անհոգ լինեն, ինքը անհրաժեշտ անեն բան Կապուտան փաշային կպատժեի: Հայր ու որդուն «ռուսլուխ» ոսկիներ որպես պարգև լցնում են նրանց գոգերը: Այդ ողջ ոսկեր ոսկիները, դեռ մի քան էլ ավելացնելով՝ նրանք նվիրում են աղքատներին: Սուլթանները միշտ գալիս էին Թերսանե(ամիրայական նավարան) ծովեզր, նավարանը նայելու: Այդ ժամանակ Գալուստը կամ որդիները ի պաշտոնե պետք է այնտեղ լինեին ու Սուլթանի թևը մտնելով օգնեին նրան ցամաք առաջնորդելու: Սելիմ Գ-ն Խասգյուղի Երկրաչափարանի հիմնադիրը, տեսնելով թե ինչ կարճ ժամանակամիջոցում Գևորգը կատարել էր իր ցանկությունը, ի դրև գնելով իր ողջ ճարտարությունն ու տաղանդը՝ դրամական մեծ պարգևներ էր ավել, ասելով Գևորգ քանին «Պերխուրդար օլ Գևորգ, դեղդ ու էլեմ գյորմե» (երջանիկ եղիր, ցավ ու վիշտ չտեսնես): Հ.Ա., 1900, թ2, էջ 51-4:

37 Բոստանճը-բաշի՝ ներքերական ղեկավարության տիտղոս, որն իր հրամանատարության ներքո ուներ 4 հազար ենիչերիներ:

38 «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1900թ. թիվ 2:

եկեղեցաշեն: Գևորգի որդիներից Ենովք Դեմիրճիպաշյանն (1818-1893) իր նմանատիպ բնավորությամբ շատ հայտնի է եղել: Նա էլ է տարբեր դասակարգերի ու կրոնների միմյանց հակառակորդ ու ոխերիմ մարդկանց ու խմբերի, գյուղերի ու քաղերի հաշտեցրել: Պետական տարբեր պաշտոններ է վարել: Եղել է կայսրության արքունի ճավառորդի, ցամաքային զորքերի ու պալատի հացի հայթայթիչը: Կառավարությանը նախապես կանխիկ վճարելով գանձապետական տասնորդը, վարձակալել է մի քանի մաքսատներ: Սահմանադրության ժամանակ Քաղաքական Ժողովի հիմնադիրներից է եղել, անդամ Ազգային Գերագույն ժողովի:

Արքունի դարբնոցապետերից հայտնի է եղել նաև ոմն Մանուկ(1788-1938):

Գաբես(յան) Ամիրա (-1780)18-րդ դ. երևելի սեղանավոր[39]: 12 տարի եղել է տերության ամենաազդեցիկ վեզիրներից՝ ծագումով չերքեզ Ծովային նախարար «Կապուտանփաշը» Քյուչուկ կամ Չըվըլար Հուսեյին Փաշայի սեղանավորը: Նախ եղել է Նախարարի հացագործը, ապա սրընթաց բարձրացել իր ասպարեզում, մեծագույն համարում առեղծելով իր անձի շուրջը: Նրա որդիները՝ Հովհաննես Դաբեսյանը (-1828) և Բաղոն Դաբեսյանը (1779-1849) շարունակել են սեղանավորի ընտանեկան գործը[40]:

Տատյաններ[41]. Արքունի Վառոդապետների գերդաստան: Նրանք վառոդ էին պատրաստում ողջ օսմանյան բանակի համար: Վառոդը պատերազմող երկրի անվտանգության կարևորագույն օղակներից է: Տատյանները 140 տարվա իրենց ծառայության ժամանակ ստեղծեցին բազմաթիվ գործարաններ, ներդնելով իրենց ողջ ստեղծագործական ու գիտական միտքը, եվրոպական իրենց կրթությունն ու եվրոպական փորձը: Թուրքական վառոդը տարիներ շարունակ իր որակով չի զիջել անգամ անգլիականին: Մասնավորապես Ղրիմի պատերազմի ընթացքում այն մեծ գնահատականի է արժանացել եվրոպացի մասնագետների կողմից: Կայսրության Վառոդարանը կարևորագույն ու բարձր մակարդակի պետական կառույց էր: Տատյանների ծառայությունը մեծ է եղել երկրի թեթև արդյունաբերության մեջ: Շատ կարևոր գիտական բնագավառի՝ զորքի հանդերձանքի մատակարարման, դիվանագիտության, հանքարդյունաբերության ասպարեզներում ևս Տատյանների շնորհիվ բարձր որակ էր ապահովվել:

Տատյան Հաջի Հարություն (1621-). Սեբաստիայի Սենեքերիմ Արծրունու հաջորդներից են սերվում: Տատյան Ամիրայական գերդաստանի պապերից է: Եփրատի վրա կամուրջ է կառուցել: Տեսնելով որ նախանձողներից կյանքին վտանգ է սպառնում, թողել է Էգինը և հաստատվել Կամարակապ գյուղում:

Տատյան Նիկողոս Ամիրա(1713-). Սեղանավոր: Առաքել Տատյանի հայրն է, Ակնի Կամարակապ գյուղից:

39 Երբեմն նույն անձը հնարավոր է կրկնվի տարբեր անվանումներով ու տարբեր գործունեության բնագավառներում նշված իր ազգանվան տարբերակներով, նույնիսկ միմյանցից շատ տարբեր ճյուղերում:

40 1871թ. **Արքունի Գալֆայան** մայրապետը (1822-1889) գնելով նրա ամառանոցը, դպրոց է բացել:

41 Վ.Զարդարյանի «Յիշատակարան»-ում Հովհաննես բեյ Տատյան վառոդապետի կենսագրության մեջ Ակնա Կամարակապ գյուղի մի Ավետարանում զետեղված արձանագրություն է ներկայացված, որը փաստորեն ճյուղագրություն է այս պատմական գերդաստանի: Պարզվում է, որ այն սերում է Սեբաստիայի ազնվական Սենեքերիմ Արծրունու հաջորդներից՝ Պերոզից (ծն. 1350), և նախապես կոչվել է Պերոզյան կամ Պերյան, և որ այս գերդաստանում եղել են հանճարեղ մարդիկ, մասնավորապես ճարտարապետներ, շինարարներ, առևտրականներ: Տես նաև՝ Pars Tuğlacı. *Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, ekonomi ve siyaset hayatındaki rolü.* Ist., 1993.

Տատյան Մանուկի Առաքել Տատ Ամիրա (1753-1812). Հայրը՝ Նիկողոս Ամիրան և եղբայրը՝ Սիմոն Ամիրան՝ սեղանավորներ են եղել: Կայսրության առաջին պաշտոնական վառոդապետն է եղել: Երկանյան Հարություն ամիրայի կողմից ուղարկվել էր Ակն ճանապարհներ ու կամուրջներ կառուցելու և 1787թ. վերադառնալով սկսել սեղանավորությամբ զբաղվել: Չհաջողելով, վերադարձել Ակն ու իր հայրենակիցների համար մի քանի ջրաղացներ է շինել: Այս ժամանակ սուլթան Սելիմը Պոլսում կանոնավոր վառոդարան էր ցանկանում հիմնադրել: Մի ֆրանսիացի խոստացել էր վառոդը դյուրությամբ պատրաստելու համար ճախարակ շինել Այա Ստեֆանոսի վառոդարանում: Այն այքան ծանր է ստացվել, որ երկու ջորիներ անգամ չեն կարողանում այն պտտեցնել ու կոտրվում է: Վառոդարանի արտադրած վառոդը շատ քանակ էր նստում և այն գտնվում էր ենիչերիների ձեռքում: Սուլթանը բարկացած կանչում է Արտգործնախարարության պաշտոնյա Ռեշիդ Էֆենդիին ու հանձնարարում զբաղվել այս խնդրով: Վերջինս ճանաչում էր Տատյանին, երբ նա երկրորդ անգամ Պոլիս էր եկել ու դեռ ժամագործությամբ էր զբաղվում: Առաքելին հանձնարարում է ճախարակը աշխատեցնելու հնար մտածել: Հիվանդ վաճակում անգամ նա գալիս է, գտնում է թերությունները, աշխատեցնում ճախարակը: Նրան հրամայվում է նոր ճախարակ շինել, որն ավարտվում է 1794-ին: Տեսնելով այն, սուլթանը շատ է հավանում, նրան հանձնարարում վառոդարանի ջրով պտտվող մեքենայի շինությունը, խոստանալով ոչ միայն վառոդապետության պաշտոնը, այլ նվերներ ու հարկերից, մաքսերից ազատվելու արտոնություն:[42] 1795թ. սուլթան Սելիմ Գ-ն Առաքելին տալիս է Ազատլըի վառոդապետության պաշտոնը, երբ այն սարքում է ջրով աշխատող(ջրաղարձ) վառոդարանի մեքենան, վառոդը մանրող չարխերը, ածուխը ծեծելով աշխատող մեքենաներ: Նա հնարեց մի մեքենա, որը մինչ այդ 4 գործերն անող աշխատանքը միանգամից էր անում: Արտադրում էր մեծաքանակ ընտիր վառոդ՝ անգլիական և հոլանդական վառոդի որակով: Ֆրանսիացի ոմն Ֆրանչեսքոն նախանձելով ցանկացել է դավեր նյութել Տատ ամիրայի դեմ: Սուլթանը կոչելով, երկու վառոդարանների վառոդները փորձարկել տալով, նախընտրել Տատ ամիրայի գերազանց որակի վառոդը: Ֆրանսիացին վռնդվեց պալատից: Առաքել Ամիրան պատրաստել է նաև նոր մեքենաներ չուխա գործելու համար, անվավոր նավակ, այժմյան շոգենավի անիվների նման: Այս նավը մեկ մարդ էր ղեկավարում, ու երեք նավի արագությամբ անվտանգ շարժվում էր: Ծովակալ Հյուսեյին փաշան հիանալով այս նավով, նրան առաջարկում է նավերի ջրերը քաշող մի սարք ստեղծել, որն էլ որ ամիրան հաջողությամբ կատարում է: Նավերի նրա ստեղծած ջրհան մեքենան ջրերը հավաքում, ծովն էր թափում: Հնարել է նաև գերաններ սղոցող, տախտակներ դարձնող մեքենա (1800թ.): 1802թ. նա հնարում է պղինձը տափակացնելով նավի հատակը պատելու համար պղնձից սալեր պատրաստող մեքենա: 1810թ. պարսից Շահը հրավիրեց Ամիրային, սակայն Սուլթանը չուզեց նրան զիջել: Շահը պատվիրակություն ուղարկեց, որ նրա հնարած մեքենաները ուսումնասիրեն: 1805թ. Առաքելը չուխա գործելու համար 5 հաստոցներ շինեց և այնպիսի ընտիր որակի չուխա արտադրեց, որ Սուլթանն իր սիրելի արվեստագետին ոգևորելու համար հագնում է նրա գործած չուխան ու դրանով գնում Ազատլըի վառոդարան, տեսնելու համար թե՝ այդ հաստոցները և թե՝ ոսկե ու արծաթե գլանման լարերն ոլորելու, հարթեցնելու գործիքը: Նրանից ժառանգություն մնացած գլանները օգտագործվել

42 Ճիշտ նույնպիսի հրովարտակ էր տրվել Գրիգոր ամիրա Պալյանին:

է Սուլթան Մահմուդ Բ-ի օրոք՝ Դրամահատարանում, Առաքելի որդու՝ Սիմոն ամիրա Տատի կողմից: 1877թ. փետրվարի 14-ին ռուս գլխավոր հրամանատար Մեծ իշխան Նիկոլայը Ստամբուլ այցելության ընթացքում Փադիշահի հրամանով հյուրընկալվում է վառոդապետ Առաքել Տատյանի Եշիլքեոյի ապարանքում[43]: Այդ ժամանակ (13-ին) պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը Նիկոլայ մեծ իշխանի հետ անձնական հանդիպման ժամանակ նրան է փոխանցում Ալեքսանդր 2-րդ ցարին ուղղված իր նամակը, ստորագրված 9 եպիսկոպոսների կողմից: Փետրվարի 14-ին ստորագրվում է ռուս-թուրքական համաձայնագիրը Սան Ստեֆանոյում (Եշիլքեոյում), ուր 16-րդ հոդվածը վերաբերում էր հայերին:

Ամիրան շատ էր ջանում առաքելական և կաթոլիկ հայերի հարաբերությունները չսրել: Երեք որդի է ունեցել՝ արքունի վառոդապետներ Սիմոն (1777-1832), Թադևոս(1785-1814) և Հովհաննես(1798-1869) Ամիրա Տատյանները:

Տատյան Սիմոն Ամիրա (1777-1832(4). Վառոդապետ Առաքել Տատյանի ավագ որդին է: Հոր մահից հետո 1812թ. ժառանգել է Արքունի վառոդապետի տիտղոսը: Սուլթան Մահմուդի հրամանագրով մահմեդականների պես չքեղ հագուստներ կրելու շնորհ, հրաման է ստացել: Կառուցել է Ցեշիլքեոյի Ս.Ստեփանոս եկեղեցին:

Տատյան Հովհաննես Բեյ (1798-1869). Երրորդ որդին է արքունի վառոդապետ Առաքել Ամիրա Տատյանի: Ստացել է հիանալի կրթություն: Տիրապետել է հունարեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, լատիներեն լեզուներին, գրաբարին: Ֆրանսերենից թարգմանել է մանրանկարչությանն առնչվող, չոխայագործությանը, բրդաշինությանը վերաբերող բազմաթիվ գրքեր: Տիրապետել է բնագիտական մասնագիտությանը, մեքենագիտության ու գյուտարարության նկատմամբ հատուկ տաղանդ ունեցել: 1812թ. հոր մահից հետո մտնում է վառոդարանում ծառայության, եղբոր՝ Սիմոնի մոտ: Նա 1820թ. նշանակվում է Բեյքոզի բրդի գործարանի վերատեսուչ, 1826թ.՝ նաև Էյուպի մանածագործական ֆաբրիկայի տնօրեն: Այն հիմնել էր Վիեննայում այդ գործը սովորած մի հայ՝ ոմն Առաքել: 1829թ. եկել է Վառոդարան: Նույն թվականին նա հնարում է հրացանի փողի երկաթները ծակելու և սայա մետաղի արտաքին շերտը ողորկելու մեքենա: Սուլթան Մահմուդն անձամբ տեսնում և ատյանի բակի մեջ 10 հազար դուրշ ոսկի է պարգևում Հովհաննեսին և 15 հազար եղբորը՝ Սիմոն Տատյանին: Սուլթանը երկու եղբայրներին շնորհ է անում իր ներկայությամբ սուրճ և օշարակ վայելելու: Նրանք իրենց հնարած մեքենաներից պատրաստելու նորանոր պատվերներ են ստանում: Հովհաննեսն իր արվեստով դառնում է Սուլթան Մահմուդի սիրելին, որը 1731թ. նրան իր պալատից աշխատավարձ է տալիս: 1832թ. եղբոր մահվանից հետո կայսերական հրամանով Ազատլըի վառոդարանի վառոդապետ է անվանվում, իսկ մահացած Սիմոն եղբոր որդին նշանակվում է Պոլսի Վառոդարանի վառոդապետ: 1856 թվականից կառավարական ծախսով նա երեք անգամ Եվրոպա է ուղարկվել, ուսումնասիրելու համար վառոդի պատրաստումը, իր բնագավառում եվրոպական առաջխաղացումներն ուսումնասիրելու համար: Վերադառնալով եվրոպական նորագույն սարքավորումներով է օժտում վառոդարանը, օգտագործելով նոր գյուտերը, կատարելագործումներ անում: Նա, ինչպես իր ողջ տոհմը, հակված էր նորարարությունների, գյուտարարությունների:

43 Նիկոլայ Բ ցարի ճանապարհորդական նամը հայազգի իշխան Ամատունու նախագահությամբ խարխխե է գցում Ստամբուլում 1910թ. դեկտեմբերի 15-ին:

Նրա վերակացությամբ են շինվել Բեյքոզի կաշվի, Նիկոմիդիայի Ալիվեն, (Իսմիթյե)[44] քաղաքում բանակի համար չոխայի, Հերեքեի մետաքսե կերպասների գործարանները (1840), Զեյթունբուռնի երկաթաձուլարանը, կաշվի, չթի գործարանները: Նրանք են ստեղծել կանգնեցրել բրդի արտադրությունը, հանդերձավորել բանակին: Աբդուլ Մեջիդ սուլթանը[45] 1842թ. Իզմիթի չոխայի նորահաստատ գործարան այցելության ժամանակ Տատյան Հովհաննես բեյի խնդրանքով բարեհաճում է հրամայել օրական 37,5 օխա հացի և մսի պետական պարեն հատկացնել Ազգային ս.Փրկիչ Հիվանդանոցին, 1842 թվականի 15 օխայի փոխարեն: 1843թ. Էդիրնեի շողյանդական «Արվեստի բազավորական միության» պատվո անդամ է ընտրվում: 1845թ. կրկին Տատյան Հովհաննես բեյի խնդրանքով, Իզմիթի չոխայի նորահաստատ գործարանում (կառուցել էր Կարապետ Պալյան ամիրան և փոստային բացիկ է եղել շենքի նկարով) գտնված ժամանակ, սուլթանը բարեհաճում է հրամայել օրական 37.5 օխա հացի պետական պարեն հատկացնել Ազգային Հիվանդանոցին[46]: 1847թ. կրկին նրա խնդրանքով, կայսերական հրովարտակով, Մատթեոս պատրիարքի օրոք հաստատվում են Հայոց պատրիարքարանի Ազգային հոգևոր և Գերագույն ժողովները[47]:

Նորաստեղծ արդյունաբերական հարաբերությունների, բուրժուազիայի զարգացման ճանապարհին շատ մեծ է եղել այս գերդաստանի ավանդը: Նրանց գործարաններում բազմաթիվ հայեր են աշխատել: Մանավանդ գավառների գործարաններում նրանք ողջ տարվա համար աշխատանք են ապահովել տեղի բնակչությանը: Այս աշխատանքը զուգակցվել է տվյալ բնագավառի մասին եվրոպական, մանավորապես ֆրանսերենից գրքեր թարգմանելու ու հրատարակելով, տեղում նոր գրքեր, ուսումնասիրություն-ուղեցույցներ գրելով:

Արժանացել է «Iftihar Madalyası»(1838թ.) և «Ulây»ի (1856թ.) աստիճանի, բեյության տիտղոսի: Անդամ է ընտրվել եվրոպական, կայսերական ընկերությունների, սերության բարձրագույն ատյանների (1856թ.), Հասարակաց կրթական ժողովի (1857թ.), եղել Լոնդոնի և Էդինբուրգի «Ճարտարարության բարգավաճման», Փարիզի «Արևելյան ընկերության» անդամ և պատվո անդամ Փարիզի «Քաղաքերական ընկերության»: Սուլթան Մեջիդը չափազանց գոհ լինելով, բազմիցս ցանկացել է վարձատրել նրան, սակայն ազգասեր Ամիրան վարձատրության փոխարեն միշտ խնդրել է ավելացնել «Ազգային Ս.Փրկիչ» հիվանդանոցի հացի և մսի մթերքների բաժինը, բազմաթիվ բարեգործություններ կատարել: Իր բարերարությունների, ունեցած մեծ հեղինակության համար «Ազգապետ» են կոչել նրան: Հիմնել է

44 Իսմիթյեյում Հովհաննես Տատյանի Չոխայի ֆաբրիկա բացելու Սուլթան Մահմուդ Բ-ի հրամանը եղել է 1841թ.: Տնօրենն էր նշանակված Դավիթ Ժեկասալյանը:
45 Աբդուլմեջիդ սուլթանի որդին, ապագայում Աբդուլհամիդ Բ-ն ծնվել է Տատյան գերդաստանի խարամանված օրինողից: Տես նաև՝ *G.Rizas, Abdul Hamid Sa Vie Politique et Intime*. Ist., 1909. s. 108.
46 1898թ. Աբդուլհամիդ Բ սուլթանի բարձրագույն հրովարտակով Ազգային Հիվանդանոցի մսի օրական պարենը 51-ից բարձրանում է 150 օխայի, իսկ հացինը՝ 340-ից 600 օխայի: Այս շրջանում պետական ֆաբրիկաներից էին Հերեքեի մանածագործարանը և գորգագործարանը, Դոլմաբահչեի Թեյլուֆաբրիկանեն, Եշիլքյոյի, Զեյթինբուռնիի երկաթի գործարանները: Օսմանյան սուլթանները տարբեր առիթներով իրենք էլ են օգնության ձեռք մեկնել հիվանդանոցներին, դպրոցներին, որբերին, հրդեհի զոհերին, աղետյալներին: 1873թ. սուլթան Աբդուլազիզը 300 լիրա է նվիրել Խասգյոյի Սրբունյաց աղջկանց դպրանոցին, որով վերջիններիս օգնելու նպատակով Միլանդարում մի խանութ է գնվել:
47 1841թ. դեկտեմբերին հաստատվել էր 27 Էսնաֆների (արհեստավորների) ժողովը, որը պիտի մասնակցեր պատրիարքարանի կառավարման գործերին: 1842թ. նրանց հրաժարականից հետո պատրիարքարանի կառավարումը կրկին ամիրաներին է վերադառնում: 1847թ. մարտից կայսերական հրովարտակով հայ բողոքականները ճանաչվել են իբր անջատ համայնություն:

վարժարաններ, եղել Ազգային գերագույն ժողովների անդամ 1847-53թթ.: Վենետիկի Մխիթարյաններին մեծ նվերներ է տվել, իր միջոցներով գրքեր, քարտեզներ տպագրել: Թողել է անտիպ գործեր: Նրա ժառանգները հիմնադրել են Տատյան վարժարանը 1866թ.: Նրա Ներսես որդին, որ հայերեն ու ֆրանսերեն գործեր է թողել, վախճանվել է 1872թ.:

Պողոս Տատյան

Պողոս բեյ Տատյան (1800-1863). Սիմոն ամիրայի երկրորդ զավակն էր, որ իր Հովհաննես եղբոր նման եղել է ժամանակի զարգացած մարդկանցից մեկը, կատարել կարևոր գործեր: 1826թ., երբ Պոլսի վառոդարանը հանձնվեց Սիմոն ամիրային, նրա կողմից իրեն փոխարինող նշանակվեց զավակը՝ Պողոս բեյը, որն իր հոր մահվանից հետո վառոդապետ եղավ 1832թ., Սուլթան Մահմուդի կողմից անվանվելով Ընդհանուր տեսուչ Կայսրության վառոդարաններին: Նրա բարեկարգած վառոդը մեծ ծառայություն ունեցավ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, Դանուբի ափերին տեղի ունեցած մարտերի ժամանակ: Ընորհակալ Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը նրան Առաջին կարգի պաշտոնատար անվանեց, 1856թ. տալով բեյի տիտղոս և արժանացրել է «Մեջ»-ի աստիճանի: 1846թ. ապրիլի 4-ին Աբդուլմեջիդ Սուլթանը այցելելով Այ Ստեֆանո (Եշիլքեոյ) գյուղը, վատ եղանակի, անձրևոտ լինելու պատճառով 4 օր հյուրընկալվում է Պողոս Տատյանի տանը: Սուլթանը հաճախ էր այցելում Տատյանների տուն: Հատուկ նրա համար նախատեսված կար լվացվելու արծաթե սափոր, անհրաժեշտ ամեն ինչ[48]: Գումգափըի դպրոցից բերված 20 երեխաների երգը հանույթ է պատճառում Սուլթանին և նրանց ուսուցիչներին 500 և ամեն մի դպրոցականի 200 ղուրշ է նվիրում: Երեք անգամ Եվրոպա է գործուղվել, հանձնարարված գործը հրաշալի կատարել: 1855թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում մասնակցել է Նապոլեոն Գ-ի պատվո ճաշկերույթին, ներկայացվել Կայսերը: Ազգային բարերարության առումով առատաձեռնությամբ արժանիորեն շարունակել է ընտանեկան ավանդույթները, մեծ գործեր ու նաև շինություններ կատարելով ազգի համար: Հաշտարար դեր է խաղացել Հռոմի պապի և Պոլսո Պատրիարքարանի բարդ հարաբերությունների միջև: Նախագահել է Հայոց Ազգային Խորհրդարանը: Նրա նպատակն էր ցույց տալ երկու եկեղեցիների միաբանությունը և ամեն ինչ անել ազգը միավորելու, այդ ճեղքվածքը վտանգավոր ու ցավագին չթողնելու, փոխադարձ հակակրությունները մեղմացնելու համար: Մահացավ Փարիզում, ուր բուժման էր գնացել: Փարիզում (առարկական բահանայի չեն հասցրել գտնել) կաթոլիկ քահանայի խոստովանությունից հետո է մահացել: Այս պատահական հանգամանքը չահարկվել է հայ եկեղեցու ու հասունյանականների, կաթոլիկների պայքարում, իբրև թե նա որպես կաթոլիկ է մահացել: Մեծ ծառայություններ է մատուցել հայ համայնքին, Կայսրության 5 մյուս ազգերին ևս, բանիցս փրկարար դեր խաղալով ազգամիջյան հարաբերություններում: Նրա

48 Սուլթանի ջերմ վերաբերմունքը Տատյան ամիրայական գերդաստանի հետ արդյո՞ք կապ ունի հայրենու, ապացույց Պերբենիյալ Վալիդե Սուլթանի անտառության փաստի հետ, որի արդյունքում ծնվել է արյունապես Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանը: Պերբենիյալ Վալիդե Սուլթանն իր սուլթան ամուսնու հետ միասին հայերի նկատմամբ հատուկ բարեհաճություններով է աչքի ընկել: Հայտնի են 1868թ. Սամաթիայի և Պերայի հայ կաթոլիկ աղքատ աղջիկների վարժարաններին հացի ու մսի մթերաբաժինների իրական ճառականարարման միջնորդությունների մասին հատուկ ֆերմանները:

Կառավարիչ Առաքել Տատյանի դուստր (Իշխանուհի Պերիքա) ամուսինը՝ Յակուբ Խանի որդին, Մեջիդ Խանը

բաղտմը բազմամարդ ու բազմազգ է եղել, որպես եզակի ու հաշտարար, բարեգործ անձի: Թաղումը կատարվել է Ղալաթիայի եկեղեցում, ապա փոխադրվել Հայոց Պատրիարքական եկեղեցի, ուր և ամփոփվել է իր դին: Նմանապես մասնակցել է Պատրիարքարանի, քաղաքական կյանքին: Եղել Ազգային Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի խնամատար-հոգաբարձուն 1844-48թթ.: Վերակառուցել է եկեղեցիներ (Եշիլքեոյի Ս.Ստեփանոս, Զեյթինբուռնի Ս.Հակոբ), հիմնադրել դպրոցներ, խոշոր գումարներ նվիրաբերել դպրոցներին:

Նրա թոռը՝ Գևորգ Ալյանյանը (1849-1922, եղել է Երվանդ Օտյանի մորեղբայրը) վիպական աստիճանով ճարտարապետ է եղել, փարիզյան կրթությամբ: Նա Հայդար փաշա-Իզմիթ գծի առաջին ճարտարապետն է եղել, 1892-1902թթ. դրա օգնական անօրենը և 1909թ. տնօրեն՝ կամուրջների ու խճուղիների շինարարության: Նրա ղեկավարության տակ են եղել հանրային շատ շինություններ, երկաթուղային շինարարություններ, Սկյուտարի ջրաբաշխությունը, Սկյանիկի ու Հայդար փաշայի նավահանգիստների կառուցումը և շատ այլ պետական նշանակության կառույցներ: Գրել է աշխարհագրության, բնագիտության շուրջ գրքեր, որոնք որպես դասագրքեր են ծառայել հայկական դպրոցներում: Մեր ժողովրդը ֆրանսիացիներին ծանոթացնելու համար հրատարակել է ֆրանսերենով 1909թ. հայ ժողովրդի պատմության մասին մեծ ուսումնասիրություն: Եղել է Ազգային երեսփոխան, Ուսումնական, Տնտեսական խորհուրդների ատենապետ, Պատրիարքարանի Քաղաքական ժողովի անդամ, 1911թ. ատենապետ Ազգային Վարչության, Միացյալ Ընկերութեանց Գործադիր Ժողովի (1880թ.), նախագահ Հայկական Բանկային վարչական խորհրդի, որը 1914թ. անժամանակ վախճան ունեցավ ու չկարողացավ վերականգնվել:

Իշխանուհի Պերիքա

Տատյան Առաքել բեյ (1820-1886). Հովհաննեսի որդին է՝ վառոդապետ: Բարձրագույն կրթություն է ստացել Վիեննայում, Փարիզում, Լոնդոնում: Ազատլի արքունի վառոդարանի վառոդապետ: 1843թ. վերադարձել է Պոլիս: Տատյանների առհմի վառոդապետության տիտղոսը կրող վերջին անձն է: Անդամակցել է Պատրիարքարանի Ազգային ժողովին և նրա կողմից պատգամավոր եղել:

Տատյան Արթին փաշա (1830-1901). Հովհաննեսի երրորդ որդին է՝ վեզիրության աստիճանի հասած դիվանագետ: Թոռ անունը՝ Հարություն Գարեգին: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Փարիզի Սենտ Բարբ (*Saint Barb*) և Լուի լը Գրան (*Louis le Grand*) քոլեջներում, ապա ավարտել Սորբոնի դիվանագիտության բակալորիան: 1846թ. վերադարձել է Պոլիս: Աշխատել է Արտգործնախարարության Կապի վարչությունում որպես ֆրանսերենի մասնագետ: 1851թ. պրուսական կայսեր կողմից արժանացել է ***Couronne de Preusse*** շքանշանի: 1859թ. նշանակվել է ծառայելու Բ.Դռան Թարգմանական հատուկ գրասենյակում:

Հարություն փաշա Տատյան

Դիվանագիտական առաքելությամբ մեկնել է Օդեսա, Փարիզում (1860թ.) դեսպանատան առաջին քարտուղար եղել երկու տարի, ապա մեկնել է Իսպանիա՝ դիվանագիտական առաքելությամբ: 1865թ. վերադարձել պաշտոնավարելու Արտգործնախարարության Կապի վարչությունում: 1866թ. Պետական Խորհրդի Առաջին ատենանի օգնական, 1867թ.՝ Իսկական անդամ ընտրվել:

1869թ. Անտառների նախարարությանն է անցնել: 1870թ. Ֆինանսների նախարարության խորհրդական է եղել ու ստացել *Ulây-ı sâli* Ա աստիճան: 1871թ. Անտառների և Ընդերքի վարչությունում ընդհանուր քննիչ տնօրեն դարձել:

Թանզիմաթի հռչակումով Օսմանյան կայսրությունն իր բոլոր գործողություններում, որոշումներում որպես հենակետ էր ունենում եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական օրինակը: Փարիզի վարչատնտեսական բաժանման օրինակով Պոլիսն էլ բաժանվեց քաղաքամասերի: Իր կարևորությամբ առաջինը հանդիսացող Բեյօղլու-Ղալաթիա քաղամասը կոչվեց վեցերորդ՝ նմանակելով Փարիզի Քաղաքապետարանի, ամենակառավարյալ մասի 6-րդ քաղամասը հանդիսանալու օրինակին: Տատյան Արթին փաշան այդ 6-րդ քաղամասի նախագահությունը ստանձնեց 1872թ., դառնալով այս կարևոր հաստատության 8-րդ նախագահը: 1874թ. Ռումելի Երկաթուղային գծի վերահսկողութական մարմնի անդամ է դառնում, բարձրանում *Bala*-ի աստիճանի: Վայելել է Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանի սերն ու վստահությունը: 1875թ. Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանը հրավիրվում է նրան որպես Արտգործնախարարության խորհրդական: Պետական ամենակարևոր բանակցություններում հանդես է եկել որպես առաջին դեմք, դրանց կազմակերպիչ[49]: 1875թ. ավստրիական Ֆրանց Իոսիֆ կայսեր կողմից պարգևատրվել առաջին աստիճանի *Couronne de Fer* շքանշանով: 1881թ. հունական սահմանները կարգավորելու արտակարգ պատասխանատվությամբ է օժտվում: 1887թ. ***վեզիրի*** աստիճան է ստանում: 1888թ. Արտգործնախարարության կողմից Բուլղարիայում ներկայացուցիչ է նշանակվում: Արտգործնախարարության, ապա Բ.Դռան բոլոր կարևոր գրությունները, որոշումները նրա ձեռքի տակով էին անցնում, որոշների կազմողն ու հեղինակն է հանդիսանում: 1897թ. Պետական խորհուրդ է մտցվում, Փաշայության տիտղոսի ու բազմաթիվ շքանշանների արժանանում: Իրանի շահի կողմից 2 –րդ աստիճանի *Şir-ü Hurşid* շքանշանի է արժանացել:

Տատյան Ներսես Խոսրով բեյ (1825-1872). Հովհաննեսի երկրորդ որդին է: Բացառիկ տաղանդի տեր ինժեներ և մեխանիկ: Հոր հետ ճանապարհորդել է Եվրոպայում: Սովորել է Անգլիայում, Մանչեստրի մեքենայական ինժեներության ինստիտուտում: Բարձրագույն ինժեների դիպլոմով վերադարձել է և աշխատել Զեյթինբուռնի մետաղաձուլարանում որպես տնօրեն: Գրել է մեխանիկայի մասին գրքեր: Որոշ կարևոր կիրառելի գյուտերի հեղինակ է եղել: Գրել է «Հրահանգ շերամապահության կամ շերամներին սնուցելու կերպը» հայերեն և հայատառ թուրքերեն գիրքը (1871թ.): Թարգմանել է «Նոր Օրենսդի բանբակի մշակությունը» (Փարիզ, 1859):

Տատյան Սիմոն բեյ (1847-1906). Ներսես Բեյ Տատյանի ավագ որդին է: Կրթությունը ստացել է Ֆրանսիայում: Ավարտել է նաև «Հարրիյե»-ն, ստացել հարյուրապետի զինվորական աստիճան: 1890-ական թթ. Իզմիրում երկաթուղիների ֆրանսիական գործակալության կոմիսեր է եղել: 1892թ. մինչև կյանքի վերջը Հանրօգուտ աշխատանքների նախարարության ինժեներ է եղել: Բազմաթիվ պետական պարգևներ է ստացել:

Տատյան Թովմաս (1802-1828). Սիմոն Ամիրա Տատյանի երկրորդ որդին է: Թարգմանիչ և ցուցակահար: Ֆրանսերենից թարգմանել է զինագործության վերաբերյալ գրքեր: Զոհվել է Ազատլըի վառոդարանում տեղի ունեցած պայթյունից:

Տատյան Գրիգոր Միհրան բեյ (1832-1882). Հովհաննեսի չորրորդ որդին է: Եղել է Հովսեփ Վարդան փաշայի աշակերտը: Փարիզի Սամուել-Մուրադյան վարժարանում է սովորել, կատարելագործվել Լոնդոնում, Մանչեստրում, 1848թ. վերադարձել է, Ազատլըի վառոդարանում աշխատել: 1849թ. «***Nişan-ı Iftihar***» է ստացել, մասնակցել 1853-55թթ. Ղրիմի պատերազմին, հոր մահից հետո ժառանգել վառոդապետի պաշտոնը, մինչև արքունի վառոդապետի աստիճանի է բարձրացել: Աբդուլմեջիդ սուլթանից ստացել է սուր (Քլըճ) և բարձրագույն աստիճանի *Mecidiye*:

Գրիգոր Միհրան Տատյան

Տատյան Միքայել (1844-1911) Եվրոպայում հայտնի հեղինակ է եղել, լրագրող: Պողոս Տատյանի որդին: Կրթությունը ստացել է նախ Փարիզի Հայկազյան վարժարանում, ապա Սենտ Բարբ, Լուի լը Գրան (1864թ.) քոլեջներում: Պոլիս է եկել 1867թ., շուտով վերադարձել Փարիզ և 1867թ. սկսել է կանոնավոր հրատարակել «Revue des deux mondes» ամսագիրը, ապա «Droit des Nations» ֆրանսերեն գիրքը, որը Մանուել Ոսկանյանը թարգմանել է հայերեն, տպագրել Տիվիրճյան տպարանում: Փարիզում 1867թ. հրատարակել է նաև «La Société Arménien contemporain» գործը: Որպես հեղինակ գրվել է՝ T. Le Prince Mec. B.Dadian.

Տատյան Պողոս Բեյ (գնդապետ, 1862-1934). Վառոդապետ Գրիգոր Տատյանի ավագ որդին է: Սովորել է զինվորական վարժարանում, Բայրութի դիվանագիտական դպրոցում: Հայտնի անասնաբույժ: Թուրքական բանակում է ծառայել, եղել երկրի տարբեր գավառներում, որպես փորձված անասնաբույժ հանդիսացել: Մասնակցել է Բալկանյան պատերազմին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Չանաքքալեի մարտերին: Օսմանյան պետության կողմից պարգևատրվել է 7 շքանշաններով: Որպես Աքսարայի անձնական բարեկամ, ինքն է ընտրել նրա համար արաբական նժույգներ: Որդին՝ Լևոն բեյը մինչև 1922թ. ղեկավարել է Թունելների վարչությունը: Մյուս երկու որդիներն էլ են եղել պետական պաշտոնյաներ, իսկ Զարեհը (1906-1964) առաջին անգամ Թուրքիայում օգտագործել և տարածել է մեքենաներ ներկելու «Դուկանո» «տարբերակը»:

Տատյան Տիրան բեյ (1855-1908). Տատյան Արթին փաշայի զավակը: Տիրապետել է ֆրանսերեն, խալդերեն, հունարեն լեզուներին: Պետական, դիվանագիտական կարևոր

49 Հայկական հարցից ու հայատառ թուրքերեն պարբերականներում արձանագրել են նրա պետական ծառայության հանդիպումները ու բանակցությունները, ինչպես նաև Սուլթանի հետ նրա անկեղծ ու սերտ հարաբերությունները: Այնուհետ ապացուցություն է, որ այդ շրջանում ոչ արտաքին դիվանագիտությունը պատճեն է Արթին Տատյանի շուրջը և նա է եղել ամենատես բազմաթիվ քաղաքական կարևոր իրադարձությունների:

պաշտոններ է վարել: Կրթությունը ստացել է Եվրոպայում: Արտգործնախարարությունում աշխատել է Կապի բաժանմունքում, իսկ 1882թ. որպես Արտգործնախարարության Հետազոտական բաժնի տնօրեն է պաշտոնավարել: 1908թ. Պետական խորհրդի անդամի աստիճան է ստացել: 1882թ. Պարսից շահից ստացել է «*Şir-ü Hurşid*», 1884թ.՝ Քարադաղի իշխանից «Danilo»-ի 3-րդ աստիճան, 1888թ. ստացել է «*Couronne de Fer*», 1897թ.՝ «*Chevalier de Légion d'Honneur*» և այլ շնորհներ:

Կարապետ Եազը Նշանյան. Տրդատ Տատյանի դիմանկարը

Տատյան Տրդատ (1860-1916). Նշանավոր, հանքերի տեր:

Տատյան Վահրամ (1857-1917). Դիվանագետ, իրավագետ: Ծնվել է Նշանավոր Տատյանի 4-րդ որդին: Փարիզում իրավագիտություն է ուսանել, տիրապետել լեզուների: 1887թ. անտանացել է հունգարացի իշխան Էդմոն Զիչինիի դստեր, գեղեցկուհի Վանդայի հետ: Եղել է Բուդապեշտում Օսմանյան կայսրության գլխավոր հյուպատոս: Եղել է Նապոլեոնին, ապա Մուզաֆերեդդին շահի, ինչպես նաև փոխարքա Մեհմեդ Ալիի գլխավոր խորհրդականը, և Զինվորական գլխավոր խորհրդին կից՝ խորհրդական օգնական: Վարել է կարևոր պաշտոններ: Զրկվել է սուլթանական բարեհաճությունից չարախոսության ու սադրանքի պատճառով: Նա մեղադրվել է իր երիտթուրքերին իր շուրջը համախմբելու և սուլթանի դեմ դավադրելու համար:

* * *

Բիլեզիկչի ամիրա
Փորագրանկար Լուի Դյուպրեի «Ճանապարհորդություն Աթենք և Կոստանդնուպոլիս» գրքից
(Փարիզ, 1825թ.)

Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի «Օրագրության» երկում հիշատակվում է Օսմանյան կայսրության արքունի դրամահատարանում 1656թ. աշխատած ոմն հոգևորական Վարդանի մասին: Դրամահատարանում պայմանականորեն հինգ տիպի աշխատողների ենք տարբերում: Առաջինները՝ հատված դրամների մետաղների մաքրությունը, որակը, թանկարժեք մետաղների տոկոսն են որոշել:

Երկրորդները եղել են դրամահատարանի տնօրենները: Հայազգի ոսկերիչ տնօրեններ են եղել **Միքայել, Հովհաննես, Սարգիս, Միքայել, Գրիգոր, Հակոբ, Մինաս Տյուզյանները, Գալպակ Արթին Ամիրա Պեզճյանը, Պողոս Բիլեզիկչին**:

Երրորդ խումբը՝ դրանք դրամահատարանի սեղանավորներն են եղել: Այսինքն, նրանց փոխ տված գումարներով է գործել փողերանոցը: Այս ճյուղում հայ սեղանավորները ևս մեծագույն վստահություն ու հարգանք են վայելել օսմանյան սուլթանների կողմից: Հայտնի են հետևյալ արքունի փողերանոցի սեղանավորները՝ **Ծերուն ամիրա (-1752), Գևորգ ամիրա (1756-1836), Ավետիս Շամդանճըյանը (1801-1888), Գրիգոր աղա Մանասյանը, Մանասյան Մինաս աղա (կամ ամիրա,** 1800թ. Օրթաքեոյում հաստատված, փողերանոցում արծաթե դրամների հատման փորձագիտության ուստաբաշը (վարպետապետ)[50].

Չորրորդ խմբի ծառայողների մեջ են եղել՝ **Կեմիրճիբաշը Միքաիչ** աղան (1778-1828, հաստատված Էդիրնեքափըյում), ոսկերչապետ Հոճա **Պողոս Տյուզյանը** (1797-1871), ծուլարանի պաշտոնյա Հոճա **Տիգրան Ալեքսանյանը**, գանձապետարանի պաշտոնյա **Յաղըրճըօղլու Հոճա Պետրոսը** (նա մեկն է 1853թ. ստեղծված Օսմանյան բանկի երեք հիմնադիր անդամներից), 1875թ. գանձապետ նշանակված **Սարգիս բեյ Տյուզյանը** (1851-1919):

Հինգերորդ խմբում, դրամահատարում պաշտոններ ունեցած հայազգի ծառայողների պաշտոնների անունները որոշակի պարզ չեն: Թահմինեի օղլու Հովհաննեսի որդի **Կարբհանեճի Փիլիպոսը** (-1750, հաստատված Բալըքլըյում): Դարբհանեճի Ղուկասը (-1764, հաստատված Էդիրնեքափըյում), **Ստեփանոս ամիրա Ռեթեոսյանը** (1730-1799, հաստատված Սկյուտարում), **Ստեփան օղլու Դարբհանեճի Պետրոսը** (-1812, հաստատված Սկյուտարում), **Դարբհանեճի Գևորգը** (1794-1843, հաստատված Բալըքլըյում):

Տյուզյաններ[51]. Արքունի ոսկերչապետեր, ճկարիչներ: Նրանք սերնդեսերունդ իրենց ձեռքում էին պահում Փողերանոցը, դրամահատարանը, որպես ոսկերիչներ, տնօրեններ[52]:

Այս գերդաստանի նախապետներից Հարություն անունով անձը 1600թ. Տիվրիկից գաղթել էր Պոլիս և այնքան մեծ հաջողություններ ունեցել ոսկերչության մեջ, որ Արքունի ոսկերիչ էր անվանվել ու իր խանութը բացել Կապալըչարշըում գանձատան մոտ: Նրա որդին՝ Մահտեսի Սարգիսը հենց հոր մահվան օրը Սուլթան Սելիմ Գ-ից ստացել էր Արքունի ոսկերչի պաշտոնն ու տիտղոսը: Վալիդե (մայր) թագուհու համար ոսկերչական դժվարագույն մի պատվերի համար որպես վարձատրություն չնչին մի գումար էր խնդրել, որի համար ստացել էր «չիտակ»՝ «Տիզ» մականունը: Նրա որդիներն են եղել Հովհաննեսն ու Տեվկերը:

Միքայել Հոճա Չելեպի Տյուզ (1724-1783). Փողերանոցի տնօրեն: Չելեպի մականունը նրանց կարողին լինելու նշան էր: Արքունի ոսկերչապետ 1742թ.: Հովհաննեսի ավագ որդին է: Մանկուց ճկարչության նկատմամբ հատուկ հակում է ունեցել: 18 տարեկանից ուսանել է ճարտարապետ՝ քիմիան, ճկարչությունը: Ոսկերիչ լինելով, նա Ֆրանսիայից բերել էր տալիս շատ նկարներ, հարմարեցնելով արևելյան ճաշակին, պատրաստում էր ընտիր քարեղաններ, սկահակներ, ծաղիկներ, որը մեծ պահանջարկ է ունենում պալատի (մասնավորապես Սուլթան Համիդ Ա-ի կողմից, որը շատ բան էր գնում նրանից, բաշխելով) և նրա մերձավոր շրջապատի կողմից: Այդ արհեստը սովորեցնելով շատ հայերի, այն տարածեց ու զարգացրեց: Հավատարմորեն ծառայել է Մահմուդ Ա, Օսման Գ, Մուստաֆա Գ, Աբդուլհամիդ Ա սուլթաններին: Նրան է վստահվում Փողերանոցը, դրամահատարանը, որ Տյուզյան ամիրայական ընտանիքը մեծ

50 Նրա աղջիկը ամուսնացել էր վաճառական Հովհաննես Տատյանի հետ:
51 Ազգանվան իմաստը՝ շիտակ, արդար լինելու արտահայտությունից է գալիս:
52 Տյուզյանների փողերանոցի տնօրինելու շրջանում հաշվեմատյանների մի մասը եղել են հայատառ թուրքերենով: Տես՝ Արսեն Յարմանի գրքի մի պատկերը (53 էջ):

հավատարմությամբ է աշխատեցնում: Սակայն նրա դիրքը շատ բանսարկությունների, խանդի ու նախանձի առիթ է տվել նրա մրցակից հրեա ոսկերիչներին: Երբ Եազը Պոնջիլ անունով հրեան հեռացվում է պալատից և կախաղան պիտի հաներ Փողերանոցի առջև, նրան հաջորդող տնօրեն է դառնում Միքայելը: Նա խնդրում է սուլթանին խնայել հրեայի կյանքը և մինչև նրա մահն իր նախորդին իր կողմից ամսական է տալիս: Որոշ ժամանակ հոգնած խարդավանքներից, առնված հեռանում է պալատից և իր համար աշխատում: Սակայն Մուստաֆա Գ-ն իմանալով որ Միքայելը զոհ է դարձել նրան փոխարինած Պալթի անունով մի այլ հրեայի բանսարկության, ետ է կանչում նրան: Նա վայրկյան կատարում է Սուլթանի կողմից տրված նոր պատվերները, ինչն այդ ժամանակաշրջանում հրեա ոսկերիչը չէր կարողացել կատարել: Նա նոր և մինչ այդ անհայտ ու գաղտնի բազմաթիվ միջոցներ է օգտագործում՝ կատարելագործելով փողերանոցի աշխատանքը, ավելի պայծառ գունավորելու համար դրամի համար ձուլվող ոսկին, որի գաղտնիքը մինչև 1830թ. անհայտ էր ուրիշներին: Նա էր պատրաստում մինչև օրս հայտնի «Զրնառք ալթըն» կոչվող ոսկե դրամները: Հրեա աշխատողները նախանձից գողանում էին դրամահատարանի ոսկին, արծաթները: Միքայել Տյուզյանը վախից հիվանդանում է: Սուլթանն իր բժիշկներին է ուղարկում նրա մոտ: Լավանալով գնում է սուլթանի մոտ, պատմում ամեն ինչ, խոստանում հրեաների գողացածն իր միջոցներից տեղը դնել: Նա ազատ եղանակ ուներ պալատում: Սուլթանն ասում էր. «Եթե տերությանս մեջ երկու Միքայել ունենայի, ինձ կբավեր» և նրան վերատեսուչ է կարգում: *Ulây-ı sâli* աստիճան և Բողդանի բեյություն է շնորհում, որը սակայն Միքայելը մերժում է: Սուլթանի և քրիստոնյայի մտերմությունը դուր չէր գալիս մոլեռանդ մահմեդականներին: Նրանց դրդմամբ, հավաստիանալու համար Տյուզյանի «չկայտ վիճակին», Սուլթանն իր քրոջը ծպտյալ ուղարկում է Միքայելի Գուրու-Չեշմեի նոյնակառույց տունը: Վերադառնալով քույրը հավաստում է, թե պարզ զարդարված և ոչ թե շքեղ ու շռայլ տուն էր տեսել: Նա շատ լավ դիվանագետ էր: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հունական խնդիրների նկատմամբ նրա մաքուր հավատարմության են արժանանում կառավարող ավագանու մոտ: Շատ հայերի, հույների է ազատել բանտերից, գլխատվելուց: 1812թ. Վենետիկում նրա միջոցով հիմնադրվել է «Դիտակ Բիւզանդեան» 15 օրյա հանդեսը: Բազմաթիվ գրքեր են թարգմանվել, տպագրվել նրա հովանավորությամբ: Հովանավորել է հայկական խազագրության հեղինակ Համբարձում Լիմոնճյանին և նրա հետևորդ երաժիշտներին: 12 զավակ է ունեցել:

Հովհաննես Տյուզ Չելեբի (1749-1812). Հենա Միքայելի ավագ որդին ու նրան փոխարինողը: Սուլթան Սելիմի սիրելի ու վստահելի պալատականներից է եղել: Հոր մահից հետո՝ Արքունի ոսկերչապետ ու փողերանոցի վերակացու է նշանակվել: Մանկությունից մեծացել էր սուլթան Սելիմի հետ, պալատում միասին մանկական խաղեր էին խաղացել: Երբ 1807թ. մայիսի 28-ին ենիչերիները ապստամբեցին և սուլթան Սելիմին գահընկեց անելով սուլթան Մուստաֆա Դ-ին գահ բարձրացրին, երկրի տարբեր ազգություններից մեկական երևելի սպանել ու նրանց ունեցվածքը գրավել ուզեցին: Տյուզյան ամիրան դրանց թվում էր, սակայն Գազազ Արթին Պեզճյան ամիրայի շնորհիվ ազատվեց: Մեծ ազգասեր է եղել[53]: Սուրբ միտք, շրջահայաց գործունեություն և ճշմարտությանը միշտ հավատարիմ լինելու այս երեք

53 Երուսաղեմում հայ-հույն երկպառակության ժամանակ, երբ հայերին ուզում էին հանել Ս.Հակոբյանց վանքից, Հովհաննես Չելեբին իր եղոր բարեխոսությամբ և պաշտպանությամբ սուլթանի միջոցով կարողացավ հույների ձեռքից փրկել մեր վանքը:

կարողությունների շնորհիվ վայելել է սուլթանների սերն ու հովանավորությունը: Վերջինս հովանավորում ու քաջալերում էր նաև Ամիրայի որդիներին՝ Գրիգորին, Սարգիսին, Միքայելին: Նրանք իրենց հորեղբոր հետ միասին սիրելի էին կայսեր՝ նաև իրենց երաժշտական մեծ շնորհի համար: Նրանք ճարտար փանդուռահարներ էին և հաճախ էին նվագում սուլթանի համար: Ամիրան հրաշալի դաստիարակություն էր տվել իր որդիներին, ազգականներին: Նա Ղալաթիա և Քաղաքյ երկու դպրոց հաստատեց՝ գրեթե միայն իր անձնական դրամների նպաստով: Շատ դպրոցներ բարենորոգեց, ազգի առաջադիմությանը, քրիստոնեությանը նպաստող գրքեր, պարբերականներ հրատարակեց ու հիմնեց այս նպատակին ծառայող «Արշարունյաց Ընկերությունը», որն ուներ իր ամսաթերթը՝ «Դիտակ Բիւզանդեան» անունով: Ամիրան հովանավորում էր Պոլսում գտնվող Մխիթարյան միաբանության մի քանի արժեքավոր հայրերի, ձգտում լավ հարաբերություններ հաստատել եկեղեցիների ու հոգևոր դասակարգի միջև: Իր տունը մտավորականների ժամադրավայր էր դարձել: 63 տարեկանում մահացավ և սուլթան Մահմուդը մեծագույն ցավ ապրելով, իր խնամքի առարկան դարձրեց նրա զավակներին:

Գրիգոր Չելեբի Տյուզ (1774-1819). Փողերանոցի տնօրեն Հովհաննեսի երկրորդ զավակն է: Երբ հայրը, Հովհաննեսը 63 տարեկանում մահացավ, 1774թ. Սուլթան Մահմուդ Բ-ն, նրան (38 տարեկան էր) և եղբորը՝ Սարգիսին իրենց հոր զբաղեցրած պաշտոնին է նշանակում: 1812թ. Գրիգորը Արքունի ոսկերչապետ անվանվեց: Մինչ այդ հոր հետ աշխատելով Փողերանոցում, շատ հմուտ էր ոսկերչության, գծագրության մեջ, տիրապետում էր արաբերեն, պարսկերեն լեզուներին, հրաշալի գեղագիր էր: Իրենց անձնվեր ծառայությունների համար Եմի գյուղի իրենց ապարանքը կառուցելու համար սուլթան Մահմուդ Բ-ից նվեր են ստանում 30 հազար դուրշ: Երբ նրանց բանսարկեցին, սուլթանը ստուգեց: Ամեն ինչ մաքուր էր, նրանք անպարտ արձակվեցին և Սուլթանը նրանց սամույրներ հագցրեց, որ արքայական սիրո ամենամեծ նշանն էր և տվեց *Ulây-ı sâli* աստիճան, Բողդանի բեյություն: Նախօրոք մեծ դրամ կորզելով փողերանոցից, հրեա մատնիչ Շապչըն դավադրության իր երկրորդ փորձը կատարեց: Տյուզյանները, որ նաև սեղանավորությամբ էին զբաղված և իրենց դրամները ցրված էին, չկարողացան երկու օրում հավաքել հրեաների կողմից գողացված անհրաժեշտ պակասող գումարը: Իսկ որոշ սեղանավորներ էլ հատուկ մերժեցին օգնել նրանց: Նրանց գլխատումից ողջ ունեցվածքը պիտի պետականացվեր ու աճուրդի հանվեր[54]: Երեք եղբայր-

54 Անմեղ տեղը մահապատժի ենթարկված Տյուզյանների ունեցվածքը աճուրդի էր հանվել: Այն գնահատվում էր մատնիչ սեղանավոր Եհեսկել Գաբայ հրեան իր համախոհ Հալեթ Էֆենդիի հետ, որը շատ թանկ փաշաների, վեզիրների դավաճանությամբ մահվան էր դատապարտել, մեծահարուստներին նրանց ունեցվածքը: Հայ որոշ ամիրաներ ներկա էին ձեռնտու այդ տխուր աճուրդին, որպես հարգանքի տուրք անմեղ զոհերի հիշատակին:
Ամիրայական գերդաստանների մի հիմնական մասը կաթոլիկություն էին դավանում, ֆինանսավորում էին: Երբ սկզբնական շրջանում, Պալթի պատրիարք Հովհաննես Կոլոտի օրոք, կաթոլիկ հայերը Սուրբ եկեղեցի կարող էին հաճախել, կամ մասնակցել ֆրանկ[illegible] հետ համատեղ արարողություններին, բանադրանքով [illegible] նվիրելով են, ապա Հովհաննես Կոլոտին հաջորդած Պողոս պատրիարքների օրոք հոռետրամադրվածների հետ հարաբերությունները սրվեցին: Նրանք Պատրիարքարանի կողմից անիծված էին, եթե հաճախեին կաթոլիկ եկեղեցիներ, իսկ սեփական եկեղեցում նրանց միշտ չէ որ քնքշանում էին: Այս լարված հարաբերությունները պատճառ հանդիսացան, որ ամիրայական կամ հայ հարուստ կաթոլիկ [illegible], սեփական աղոթարաններ կառուցեն: Մինչդեռ [illegible] կառավարական [illegible] եկեղեցի կամ [illegible] կանգնեցնելը [illegible] էր արգելված: Ուստի աճուրդի ժամանակ [illegible] հրեա Եսկելն անհամբերությամբ սպասում էր այդ զարդի [illegible] բացմանը, որ [illegible]

ների և հոբելյարը՝ Մկրտիչ Չելեպին անմեղ տեսք գլխատվում են: Ունեցվածքը առգրավում: Նրանց գլուխները կախում են Եմիքեոյի իրենց ծովեզրյա տան պատուհաններից: Երբ Տյուզյանների գլխատումից մեկ ժամ չանցած կեղծիքը բացվում է և պարզվում Տյուզյանների անմեղությունը, սուլթանը խորապես ափսոսում է եղածի համար, սակայն ուշ էր:

Սուլթան Մահմուդ Բ-ի ժամանակաշրջանի մասին Ա.Մյուլլերի գրքում (A.Muller. *Supplices des Mahometans*) մի փորագրանկար պատկերում է զուգարանության զոհ դարձած Տյուզյան ամիրաներից Գրիգոր Չելեպի Տյուզի սանդղից մահը՝ կրակի վրա դրած եռացած յուղի կաթսայում[55]:

Սարգիս Չելեպի Տյուզյան (1777-1819). Փողերանոցի տնօրեն: Հովհաննես Չելեպիի որդին: 1812թ. եղբոր՝ *Գրիգոր Չելեպի Տյուզ (յան)* (1774-1819) հետ անվանվեցին Արքունի Փողերանոցի տնօրեններ: 1803թ. Սարգիս և Գրիգոր Տյուզյանների հատած 101 անուն 22,5 մաքրության ոսկեդրամները ուղարկվում են Անգլիա, որ ճանաչվում է դրանց համարժեքությունը: Սուլթանից որպես բաշխիշ, հատուկ հրամանագրով, նրանք պետական գանձարանից 9400 ղուրուշ են նվեր ստանում: Բանսարկության պատճառով 1819թ. Մահմուդ Բ սուլթանի հրամանով Սարգիսը և Գրիգորը ևս բանտարկվեցին Փողերանոցում: Բռնատնօրը բաշխին մասամբ նրանց ասպարանը, ընտանիքի 18 անդամներ սայլով ուղարկվեցին Պատրիարքարան, աքսորվեցին տարբեր կղզիներին[56]: Նրանց պատկանող 40 մլն. ղուրուշը:

հանուչը: Եվ տես, երբ բոլորը կանգնեցին մասնուն պատգամավորներով, խաչով ու մոմերով խոյանքի առջև, Տյուզյանների դահիճը բռնիծատով խորանից վերցնելով հաղորդության սկիհը «բրանան» է անվանում այն: Հաջին սրբապիղծ խոսքերն արտասանած՝ շառաչյուն ապտակ է ստանում Երկանյան Հովհաննես Հաջի Չելեպի Ամիրայից, որը մի կտոր վրեժով արհիպաշին, ձեռքով ձեռքը, խլում է սկիհը, սուրբ անոթը տանում շրջմերին ու երկյուղածորեն գնում խորանին, ասելով՝ «Ձեռդ, քո սիրծ ձեռքերը անարժան են սրբության հաղթելու»:

Տյուզյանների ձերբակալված տան մեջ ամիրայի հարվածից զեռին ընկված ու խոշտանգված սիկերի հայացքը մահ էր նշանակում, որ հանդարտորեն սպասում էր Ամիրան: Հաջեր Էֆենդին (1821թ.) շատով իր հերթական հայ զոհին՝ Չելեպյան Գասպար Ամիրային ևս անմեղ տեսք գլխատել է տալիս: Ավետիքյանը Կարապետը, որ ոսկերչությունների գլխավոր էր՝ աքսորվում է Սարըգ կղզի և մի այլ ոսկերչությունը, Մկրտիչ օղլու Խիկոր Ռաշինյան կղզին: Ռազմապետական Գրիգոր Ամիրա Պալյանը աքսորվեց Կեսարիա: Հերթը Երկանյաններինն էր, որ իր ընտանիքի կյանքը փրկելու համար դիմեց Շեյխ-ուլ-իսլամին ու մահմեդականության ընդունեց: Այնտեղ փրկված էր իր ունեցվածքը, իր և իր ընտանիքի կյանքը: Կապալառու իր տունը ու այդ օրվանից չհանդիպեց ընտանիքին: Նման դեպքերում խորանացված անձը ասպարանից կտրվում էր պաշտոնից խնդրելով: Սուլթանը ավելի նրան իր ուզած մարդուն տնօրինության դեկավարի պաշտոնը, ամուսնացնելով մահմեդական մանկամարդ մի կնոջ հետ: Աքսորից շարադր մեկ այցելում էր Ամիրայի հայ կնոջն, ու ծեկայաց նրա առջև պատմում ամիրայի՝ օտար բնում, ընտանիքից զրկված դժբախտ մարդու մասին: Իսկ սրտառ հրեան աղքատի անկարող էր վրեժ լուծելու նրանից:

Աղայքին զործերից հեռացած ու մեկուսի իր նոր պաշտոնով զբաղվող հայ ոտքերով կանգնած ու երկյուղ, խորհրդավոր թշնամություն էր վարում աղատատանության հետ, ու մի օր էլ բռնել է տալիս Խոժանի տնտեսով եկած մեղավորին ու թշնամությունը, դրանք սուլթանական պալատ փոխադրել տալիս, ինքն էլ ունկնդրությամբ խնդրելով սուլթանից՝ բացահայտում է նրանց: Սուլթանական պետության կեղծ դրամների և թշնամությունը տեսավոր աղայությունը էին կայսրության դեմ նրանց դավադրության: Սուլթանն անմիջապես բարկացած էր: 1823թ. Հայերին տանում են Կոնիա, գլխատում ու գլուխը բերում Պոլիս: Հրեային տանում են Թեքէ, գլխատում ու գլուխը բերում Ստամբուլ: Հաջի Չելեպին, որ սարսափելի ու անմահանալիորեն ծերացած, փոխված էր, գնում է դիտելու դավաճանների գլուխները, այդ սրբապիղծ շրջանները: Նա ճանաչում է հայրապետ ու կործանիչ սրիկաների գլուխները, որոնց անշարժության պատասխանատուն ինքն էր եղել ու... ժպտում է: Իր անարգված հավատքի վրեժն լուծել էր: Ի՞նչ բաւն հավասար էր, որի դեմ եղած անարդարությունը սրբելու համար դիմել էր ամենակալիրեջին, անդրադառնալու միայն զինվ: (այս մասին տես՝ 1924, Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*)

55 Ի.Թուղլաճի, Ա.և. էջ 491:

56 Միայն 1822թ. բացառապես Արքայինեքիդի ծննդյան առթիվ ներում շնորհվեց աքսորված Տյուզյաններին, 3 տարի Կեսարիա աքսորված Արթին ամիրա Պեզճյանին:

Սարգիս Չելեպի Տյուզյան ամիրան կնոջ հետ
Փորագրանկար Լուի Դյուպրեի «Ճանապարհորդություն Աթենք և Կոստանդնուպոլիս» գրքից
(Փարիզ, 1825թ.)

չի գոհարեղենները առգրավ վաճառվում և կողոպտվում են:

Միքայել Չելեպի Տյուզյան (1786-1819). Երրորդ որդին: Փողերանոցի տնօրեն: Գլխատված 1819-ին:

Հակոբ Չելեպի Տյուզյան (1793-1847). Պալատական ոսկերիչ, Փողերանոցի տեսուչ: 1833թ. վերադառնալով ամիրայական իրենց գերդաստանի նախկին դիրքը, նշանակվում է Փողերանոցի տնօրեն: Որդիները՝ Հովհաննեսը և Գրիգորը 8 տարեկանից ի վեր Պողոս և Կարապետ Չելեպիների ծնողական հոգածության ներքո աշխատում են և 1847թ. իրենց ձեռքն են վերցնում պապատական սեղանավորությունը: Նրա հորդորանքով ու միջոցներով է հրատարակվել է «Եվրոպա» հանդեսը:

Կարապետ Բեյ Տյուզյան (1779-1855). Փողերանոցի տնօրեն, Սուլթանի և Վալիդե Սուլթանի սիրելիներից: Սուլթանի և օտար պետությունների կողմից արժանացել է մեծագույն պարգևների, *բաշայի* և անհնաանձ շքանշանների ու շնորհների, որ մինչ այդ ոչ մի քրիստոնյա չէր ունեցել[57]: 1850թ. բեյության աստիճան է նրան շնորհվել: Եղել է Վալիդե Սուլթանի սեղանավորը: 1879թ. ստացել 5-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidi.***

Պողոս Հաճա Տյուզյան (1797-1871). Փողերանոցի տնօրեն, Օսմանյան բանկի հիմնադիրներից: Հակոբ Տյուզյանի մոտ է աշխատել ու նրանից ոսկերչություն սովորել: 1850թ. նա և Միհրան Տյուզյանը վերականգնվում են Փողերանոցի իրենց պաշտոններում, Սադրազամից հատուկ հրամանով ստանում ***Mütemayiz*** և ***Ulây-ı sâni***:

Միհրան Չելեպի Տյուզյան (1817-1891). Սարգիսի որդին: Փողերանոցի պատասխանատու նախարար 1847թվականից: 1855թ. անդամակցել է Սահմանադրական, հաջորդ տարվանից՝ Կրթական հանձնաժողովին, իսկ 1867թ. Դատական ժողովի անդամ եղել: 1862թ. սուլթան Աբդուլազիզի կողմից նշանակվել է Վալիդե(Մայր) Սուլթանի սեղանավորը: Այս շրջանում արդյունքի Փողերանոցը ֆինանսների նախարարությանն է սկսել ենթակվել: Սուլթան Աբդուլազիզի հետ միասին 1867թ. Փարիզ է գնում, դրամական միջազգային կոնգրեսին ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունը: 1870թ. ***Bala***-ի տիտղոս ստանում, պետական խորհրդի անդամ լինում: Միհրան Տյուզ Ամիրան, որն արդեն հայտնի անձ էր, արքայական ընտանիքի, ծանոթ-

57 1844թ. Սուլթան Մեջիդի Բուրսա և Միջիդի ճանապարհորդության ժամանակ Կարապետ և Հակոբ Տյուզյանները, Հովհաննես և Պողոս Տատյանները, Կարապետ Պալյանը, Հովհաննես Սերվերյանը եղել են սուլթանական շքախմբի անդամներ:

փոխարեն Մայր տաճարի սեղանավորն ու անօրինողը Փողերանոցի, 1877թ. ընտրվել է նաև Սահմանադրական ժողովի առաջին հայ պատգամավոր (Meclisi Mebus azası):

1850թ. Պերայում աղքատ աղջիկների համար մի դպրոց է հիմնադրում, որ նրանք արհեստներ պետք է սովորեին, տանտնային եվրոպականին մոտ կրթություն: Այս դպրոցում անօրինուհի է եղել տիկին Նոյրինգերը:

Հակոբ Չելեպի Տյուզյան (1817-1891). Պալատական ոսկերիչ և Փողերանոցի տնօրեն: Հովհաննես Չելեպիի որդին: Նա էլ է հովանավորել հայկական խաղացողության հեղինակ Համբարձում Լիմոնճյանին և նրա խմբի երաժիշտներին՝ կատարելագործվելու և եվրոպական նոտաներով ու հայկական նոտագրությամբ գրի առնելու հայ, թուրք երաժշտության նմուշները[58]:

Սարգիս Չելեպի Տյուզյան (1851-1919). Փողերանոցի գլխավոր տնօրեն 1875թ., Միհրանի որդին: 1878-ին *Bala*-ի 2-րդ աստիճանի ժապավեն (տիտղոս) է ստանում Աբդուլ Համիդ Բ-ից: 1876թ. հոր հետ մեկնում է եվրոպական ճանապարհորդության:

Ազնավուրյան (Ազնավոր). Միշտ չէ, որ ամիրայական գերդաստանները ներկայացրել են միայն մեկ ասպարեզ: Որոշ գերդաստաններ իրենց ճանապարհը սկսել են մեկ, և շարունակել այլ ասպարեզում, ունենալով նույնքան համբավ, հաջողություններ ու հեղինակություն:

Ազնավուրյան գերդաստանը շատ հին է: Նրանց նախահայրերից Դավիթը Վրաստանից Ակնաց է գաղթել, ժամանակի սուլթանի հրամանով զբաղվել տեղի հարկահավաքությամբ: Ընտանիքի մի ճյուղն էլ Իզմիր է եկել, զբաղվել վաճառականությամբ: Հետագայում զբաղվել են ոսկերչությամբ: 1709թ. Եգիպտոս գալով Իբրահիմ փաշա կուսակալի ժամանակ մինչև ֆինանսների նախարարի պաշտոնի բարձրացել: Այս ամիրայական գերդաստանում 6-7 հայտնի սեղանավորներ են եղել:

Կարապետ ամիրա Ազնավուրյանը (Ազնավոր, 1745-1853). Սեղանավորների պետ, մյուբաշիրի է եղել: Երևելի, ազդեցիկ ազգային գործիչ: Կարևոր դեր է խաղացել Երուսաղեմում 1811թ. հայ-հոռնական բնդհարումների կարգավորման, հայ-հոռնական թշնամական անհամաձայնությունները հարթելու խնդրում: Նա Շեյխ-ուլ-իսլամի գրասենյակում գտնարված աշխարհիկ խորհրդի կողմից ժողովում հայերի շահերի և քաղաքացիական խնդիրների կարգավորման համձնաժողովում պատասխանատու դեկավար է նշանակվել: Հայերի շահերի պաշտպանությամբ և դրանց նյութական մասնակցության համար մեծ համակրանք է վաստակել: Նա գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև 1817թ. առաքելական ու կաթոլիկ հայ համայնքների միջև կրոնական անհամաձայնությունները հարթելու գործում: Քարտաչեշմեյում Պողոս աղբ. Գրիգորյանի տանը գումարված ժողովներում նա պատրիարքական խմբին հարողների ներկայացուցիչներից է եղել: Երկու որդիները ևս մեծ ազգայիններ են եղել: Նրանցից Ստեփանը եղել է Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի հոգաբարձու, իսկ մյուս՝ Հովհաննես որդին եղել է ս.Հակոբ կաթոլիկ հայ համայնքի հիվանդանոցի հոգաբարձում: Ամիրան ևս ենթարկվել է հետապնդումների: 1820թ. աքսորվել է Սարըզ կղզի:

Այս ընտանիքից է **Վիչեն Ազնավուրը** (1807-1871): Նա Փողերանոցում Միհրան Տյուզի մոտ տնօրեն է եղել:

Հայտնի բասաբան **Ժորժ Ազնավուրը** (1861-1920) պապենցի, ևս այս ընտանիքից է:

58 Տես՝ Սասունապարանի մի չարք ծնողները:

Ազնավուրյան Գասպար (-1806). Իր ժամանակի հեղինակավոր սեղանավոր ամիրաներից է եղել, ծագումով Ակնի Աղտչեխ գյուղից:

Գևորգ ամիրա Բահչըվանօղլու (Փափազյան, Պարոնիգարոնյան 1807-1885). Ակնցի: Նա եզակի տեղ է զբաղեցնում 19-րդ դարի սեղանավորների և պետական այրերի շարքում: Նախ զբաղվել է ոսկերչությամբ, նույր կտորեղենի առևտրով (թյուլպենտի): 1834թ. Եղիրենցի Բահչըվանօղլու Ավետիս աղայի հետ միասին հիմնել են «Բահչըվանօղլու» ընկերությունը: Երկրորդ կարգից անցնում է որպես առաջին կարգի սեղանավոր: 1839թ. անօրինել է բանկային «Ռոմենի ընկերությունը»: Եղել է Ֆինանսների նախարարության Հաշվակալական հանձնաժողովի անդամ: 1856թ. մասնակցել է Հանրային շինության ընկերության հիմնադրմանը: 13 տարի եղել է Հանրային շինության տնօրենների խորհրդի անդամ: 1861թ. դարձել է սեղանավորների «քեդխուդա»: 1866թ. եղել է Միդհատ փաշայի նովանավորությամբ ստեղծված Անվտանգության խորհրդի հիմնադիր անդամներից: Միդհատ փաշայի բարեկամությունն ու վստահությունն է վայելել, նրա աջ ձեռքը համարվել: 1867թ. եղել է Սուլթան Աբդուլազիզի եվրոպական ճանապարհորդության պատվիրակության մեջ: Առանձնակի մոտիկ, ջերմ հարաբերություններ է ունեցել Սադրազամ Ֆուադ և Ալի փաշաների հետ: Երբ Միդհատ փաշան սուլթանի բարեհաճությունը կորցրեց, ապա նրա հետ միասին Գևորգ ամիրա Փափազյանը զրկվեց սուլթանական պալատի բարյացակամությունից ու մինչև մահ մնաց այդ վիճակում: 1865թ. ստացել է *Ulây-ı sânî* աստիճան: 1866թ. սեղանավորների պետ Գևորգ ամիրա Բահչըվանօղլուին (Փափազյան) արքայական գանձարանին մատուցած մեծ ծառայությունների համար շնորհում են *Rütbe-i* saniye

1866թ. կազմակերպված «Ապահովագրական խորհրդի» հիմնադիրների թվում է եղել: Նա եղել է Օսմանյան ֆինանսական հաշվակալական հանձնաժողովի անդամ: Ս.Փրկչի Ազգային հիվանդանոցի հոգաբարձուների մեջ կարևոր դեր է ունեցել: Երբ 1843թ. Ս.Փրկիչի ձեռնագործարանը փակման էր դատապարտված, նա 40 000 դուրշ է դնում և այն վերաբացում: Նա մասնակցել է նաև Ազգային Սահմանադրության ստեղծման աշխատանքներին: 1860թ. եղել է Ս.Փրկչի հոգաբարձուների թվում: Վերջին ամիրաներից է:

Եաղուպ Ամիրա Ակնցի (Հովհաննիսյան Հակոբ, 1672-1752). Հայտնի բեզիրգյանբաշի (վաճառականների պետ): Հայրական հարստության շնորհիվ ծննդավայր Ակնից անցնում է Պոլիս, կարճ ժամանակ անց դառնում ազդեցիկ անձնավորություն: 1703թ. Դալի սուլթան Ահմեդ Գ-ի հրովարտակով Արքունի սեղանավոր և վաճառականապետ է կարգվում: Դա նշանակում է, որ մեծ դրամատեր էր և համապատասխանում էր այդօրյա վարկային ու բանկային հաստատությունների կատարած գործունեությանը: Միաժամանակ ազգային բուռն գործունեություն է ունեցել: Հակոբ Նալյան պատրիարքի կողմից արժանացել «Հովանի Գեղեցիկ և տանապաշեն 2-րդ Զորաբաբել» տիտղոսներին[59]: Այսպես, 1751թ. կնոջ հետ մեծ նվերներով

59 Ի թիվս բազմաթիվ բարեգործությունների, Երուսաղեմի Ս.Հակոբյանց տաճարում սբ.Մակարի տապանն է շինել, Քրիստոսի Ս.Գերեզմանին ոսկե կանթեղ նվիրել, նորոգել Ս.Հարության տաճարի վերնատունը, Աշոտ [illegible] [illegible] 1752թ. [illegible] [illegible]

այցելում է Հակոբ Նալյանին, որը ծանր, ճնշված դրության մեջ պատրիարք էր Երուսաղեմում: Պոլիս վերադառնալով հաջողացնում է Հակոբ Նալյանի փոխարինումը Պոլիս, երկրորդ անգամ նրան բազմել տալիս Պատրիարքական աթոռին: Նախանձ մի ամիրայի մատնության պատճառով Սուլթան Մահմուդ Ա-ի հրամանով նրան գլխատում են, գրավում գույքը: Նրա Գրիգոր որդին վերադառնում է Ակն, ապա Արաբկիր, զբաղվում սեղանավորությամբ, դառնում Եսայուկ Օղլու, հետո՝ Յաղուպյան, ապա գաղթում Եգիպտոս, Կահիրե:

Ենոքիք Միրաքիչ Ամիրա Միրիճանյան (1742-1800). Հայրը՝ Ակնցի Գարբիել Ամիրան է: Պետական Առաջին կարգի սեղանավոր էր, ոսկերիչ, Կոնիայի վալիի ու Սարուխանլուի սեղանավորն է եղել: Մեծագույն ծառայություններ է մատուցել կառավարությանը: Ժամանակի հայոնի խոսպագետներից է եղել: Մեծ հիշատակ է թողել, սատար լինելով հիմնականում արեմտահայ իրականությունում 3 կարևորագույն գործերի՝

Դպրոց-իր ազդեցիկ դիրքի շնորհիվ կարողացել է ձեռք բերել արքայական հրովարտակ՝ հայկական թաղային դպրոցներ հիմնադրելու թույլտվությամբ և 1790թ. հիմնել է առաջին թաղային դպրոցը՝ Ֆըչըճի գյուղում:

Տպարան-հիմնել է Մայր Դպրատան տպարանը:

Հիվանդանոց-Կառուցել է Պեյօղլուի ազգային հիվանդանոցը 1794թ. և Նարը Գափուի, Բեյքոզի հիվանդանոցը՝ 1794թ.:

Պեզճյան Հարություն Ամիրա (մեռարսի Գազազ Արթին Ամիրա, 1771-1834). 18-րդ դարի փայլուն դեմքերից է: Մետաքսի վաճառական Պեզճի Պողոս աղայի որդին: 1783թվականից զբաղվել է կտավի, մետաքսի վաճառականությամբ: 1802թ. նշանակվել է Տյուզյանների վեքալեցուն, որոնց ծառայից հավատարմորեն: Սուլթան Մահմուդ Բ-ի անձնական սեղանավորն ու տարիների հավատարիմ ու խնասուն խորհրդականն է եղել[60]: *Kazaz* մականունը նշանակում է մետաքսի վաճառական, որով զբաղել է մինչ պալատ գալը: Երբ արքունի Փողերանոցի Տյուզյանները բանտարկության պատճառով անհիմն տեղը գլխատվեցին, 1819թ. նրան հանձնվեց Արքունի փողերանոցի վերատեսչությունը[61], որը ծառայեց ավելի քան 10 տարի: Ազգանվեր մեծ գործունեություն է ունեցել, Պոլսի, գավառների մի քանի եկեղեցիներ,

60 Եսայուպանի, սեղանավորված են Կահիրե, դառնում հայ ավետարանական համայնքի հիմնադիրներից: Գազազ Արթին Ամիրան և մյուս ամիրաները Սուլթան Մահմուդ Բ-ին էին նվիրել մի առագաստանավ, որով ճանփորդում էր Սուլթանը: Տես՝ «Մայր Փրկիչ» ամսագիր, 2002թ. փետրվար, էջ 27: Գազազ Արթին Ամիրայի մասին տես նաև՝ Արա Ալթինյանի «[illegible]» կենսագրական վեպը (Ստամբուլ, 2005): Ակնտոսցի [illegible] 1911թ. Վ.Քոչակյանի ղեկավարությամբ ներկայացվում է «*Սուլթան Մահմուդ Բ և Գազազ Արթին*» հայերեն պիեսը: Սուլթան Մահմուդ Բ-ի դերը կատարում է Նալբանդյան բեյը: 1909թ. Կոստանդնուպոլսում հրատարակվել է Քրիստոֆորոս Վրթանեսի «Սուլթան Մահմուդ Բ կամ Գազազ Արթին Ամիրան բանաստեղծական մի փորձ» 5 արարից բաղկացած թատերգությունը (տես՝ մեր Մատենագիտությունը, 1309ա):

61 1820թ. «Հրանտ Միրոյ» միապետական ձեռնարկի գլխավոր վերակառուցումից է եղել, աշխարհի Իփլիսս, որ մնացել է մեկ տարի,- գրում է Վահան Զարդարյանը (*Յիշատակարան*, 309էջ): 1832թ., երբ արքունի գանձարանի կոմսարի Թահիր անունով նախարարը Սուլթանին համոզեց ու հրամանագիր վերցրեց այն մասին, որ բոլոր հայատակ ժողովուրդների եկեղեցիների, վանքերի կալվածները արքայական գանձարանին պիտի և այնուհետեւ մատակարարվեն: Այդ ազգերի գլխավորները իրենց առաջադրում պարքարներից հետո դիմեցին Պեզճյան ամիրայի օգնությանը: Նա մի պալատը կանչվելով գնաց պալատ և նրան այդ վիճակում Սուլթանը հարցրեց, թե ի՞նչ է բռնել:

-Եկեղեցիներում յուղ չկա կանթեղները վառելու համար, աղոթեցեքին այս կանթեղը Ձերդ վեհափառությունը: Սուլթան Մահմուդը զգացվել, թե ի՞նչ է ուզում հասկացնել Գազազ Արթինը, հրամանը ետ է վերցրել:

Գազազ Արթին ամիրա Պեզճյան

դպրոցներ, նաև՝ Պատրիարքարանը կառուցել, վերանորոգել է: 1807թ. 12 հոգու (որոնց հայ) փրկել է ենիչերիների կախաղանից: Ավելին, իր կյանքով ապահովել է նրանցից մի քանիսի հետագա գոյությունն ու բարգավաճումը: 250 հազ. ոսկու բարերարություն է արել:

Պեզճյան Ամիրայի տնտեսագիտական ու դիվանագիտական բացառիկ տաղանդի հետ են կապված եկիր երիցս ճգնաժամերից փրկելու փաստերը[62]: Պեզճյան Հարություն Ամիրայի և Միրզայան Մանուկ բեյի անվան հետ է կապված ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Սուլթան Մահմուդ Բ-ին անատեի ծանր վիճակից հանելու եղելությունը: 1829թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտին ռուսներին արվելիք 15 միլիոն ոսկի ռազմատուգանքի հսկայական չափն ուղղակի անկարելի ու անիրական անալի է թվացել սուլթանին: Վճարելու ոչ դրամ կար և ոչ էլ կռիվը շարունակելու համար զինվոր: Սուլթանի մոտ ապա երևացող շնորհ ունեցող, նրա մտերիմ ու խորհրդական Գազազ Արթին Ամիրայի հնարամտության շնորհիվ հնարավոր է դառնում երկիրը փրկել ակնհայտ փորձանքից[63]: Այս պատմությունը

62 Օսմանյան կայսրությունը պատերազմական, ճգնաժամային պահերին հայ խորհրդականների կողմից փրկվելու օրինակները քիչ չեն: Սուլթան Սուլեյման Կանունին կյանքը փրկող Քալանթերյան Մանուկ փոխկապերը խնդրում է, որ Սուլթանն իր հայ խորհրդականների բարյացակամությամբ վերաբերվի: Տես Pamukciyan K. *Kanuni Sultan Süleymanı Ölümden Kurtaran Ermeni*. h. 3, էջ 262-266.

63 17-րդ դարից սկսված օսմանյան տնտեսական, քաղաքական ճգնաժամը 19-րդ դարի սկզբին խորացել էր առավել: Վիեննայի պարտությունից հետո 1726թ. պարտությունը փակեց օսմանյան բանակի առաջխաղացումը դեպի եվրոպական երկրներ: Օսմանյան կայսրությունը դադարել էր հարձակվող երկիր լինելուց: Նրա բանակի պարտությունները շարունակական էին դարձել: Կայսրությունում հարստացման աղբյուրներից մեկը երկրական խաղն, որ օսմանյան բանակի անհեթեթություն կորցրել էր կապվում, բոլորն էլ, իսկ ենիչերական զորամիավորները վերածվել էին թալանչիական խմբերի, պատրաստ դառնալով ամեն իր Կայսրության համար: Ենիչերական զորամասերը կարգի հրավիրելու Սուլթան Սելիմ Ա-ի կողմից բարեփոխումների ու նրա դեմ հեղաշրջմամբ սպանվեցին: Այս ծայրաստիճան ճգնաժամային շրջանում բարեփոխական պայքարում հայտնվեց Մուստաֆա Բայրակդար փաշան, որը չափազանց եկեղեցիների, եկեղեցական այդ մեծագույն չարիքից: Բայրակդար փաշայի մատակարարն ու խորհրդականն ու հավատարիմ գործում **Միրզայան Մանուկ** բեյն էր: Հարություն Պեզճյան Ամիրան ևս իր կարևոր աջակցությունն է բերել ենիչերիների զորամիավորումների ոչնչացման գործում: Ենիչերականները բոլոր հայերի պարտական ու Բայրակդարի զորքերը, մասնավորապես և հայ եկեղեցիները, առաջնորդը էին բարեկարգվածների շրջանի բոլոր սուլթաններին, կայսրության ու [illegible] բարեկարգումների կարևորությունը գնահատում ու այն իրականացման դարձնել ծախսերին: Դրանով նրանք նույնը, հնարավորություն էին տեսնում իրենց ազգի վիճակի բարելավման, բռնակալության, ապահովության համար: Երկիրն անհապաղ կարիք ուներ բարեփոխումների: Բարեփոխումների անկայունման շրջանում շատ մեծ էր լինելու աջակցությունը հայ եկեղեցիների ճնշումներ, այդ թվում նաև առևտրում: 1808թ. գահ բարձրացած երկրորդ բարեփոխչական շրջանի սկզբնավորող Մահմուդ Բ սուլթանը: Նրա հիմնական խորհրդականն ու աջակիցը արքունական դրամահատարանի ղեկավար **Հարություն Պեզճյան Ամիրան** էր:

1839թ. Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը հրապարակեց Բարեփոխումների հրովարտակը, որը պատմության մեջ մտավ որպես Թանզիմաթի շրջան: Այն իրավահավասարություն էր խոստանում Կայսրության բոլոր հպատակների համար, անկախ ազգությունից ու կրոնական պատկանելությունից: Թանզիմաթի

հայտնի է, որպես «սև հինգանոցների» գործ: Գազազ Արթինի խորհրդով ժողովրդից հավաքում են պղինձ, արծաթ, հալեցնում և մի քանի գիշեր ու ցերեկ «սև հինգանոցներ» են ձուլում: Նոր ձուլվածների փայլը մաշեցնելու համար ս.Սոֆիայի հրապարակում հավաքում են զույգը և նոր, փայլուն դրամներն անցնելով ձեռքից ձեռք, մի քանի ժամվա ընթացքում կորցնում են նոր հատված դրամի փայլը, մաշվածի տեսք են ստանում: Դրանով Ղալաթիայի եվրոպական բանկերից գնում են հունգարական ոսկի, որը և Գազազ Արթինը հասցնում է Մենշիկովին, որպես ռազմատուգանք: Մենշիկովն իր ափսոսանքն է հայտնում, որ նման դիվանագետը թշնամու բանակում է գտնվում և ոչ թե իրենց է ծառայում: Ռուսական բանակները անմիջապես հետ են քաշվում:

Այս փրկարար գործի հաջողությամբ իրագործման համար Սուլթանն ի նշան բարձրագույն գոհունակության ու սիրո՝ անձամբ նրա կուրծքը զարդարել է ***Tasvir-i Hümayün*** բարձրագույն շքանշանով: Այդ նրա խորհրդով էր, որ Սուլթանը դիմեց ռուսների օգնությանը, երբ Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալի փաշան գրավելով երկրի մեծ մասը, Ստամբուլի պարիսպներին էր հասել: Ամիրան մեծապես նպաստել է Կայսրության ֆինանսավարկային համակարգի կարգավորմանը:

Ամիրան չափազանց ազգասեր ու բարերար անձ է եղել[64]: Պեզճյան Ամիրան Սուլթանի «աջ բազուկն ու աչքի լույսն էր»[65]: Բացառիկ ազդեցիկ ու ազնիվ անձ: Երբ Ամիրան ցրտադողությամբ հիվանդացավ, Սուլթանը երկու սենեկապետի հետ ծպտված եկավ նրա հողարկավորությանը, վերջին հրաժեշտը տալու իր սիրելի մարդուն և հրամայեց, որ դին տանեն պալատի առջևով ու թաղեն Մայր տաճարում: Այս մեծ բարերարն է 179 տարի առաջ հիմնադրել Պոլսի Ս.Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցը, որն այսօր ոչ միայն շարունակում է մարդասիրական իր փառավոր ուղին, այլև համարվում է Թուրքիայի առաջին հիվանդանոցներից մեկը, որի դռները բաց են բոլոր ազգությունների համար: Պեզճյան Ամիրայի գործունեության ժամանակաշրջանը երախտապարտ պոլսեցիներն անվանել են «պեզճյանական դար»: Առաջարկում ենք անպայման կարդալ Գազազ Արթինի ու Սուլթան Մահմուդ Բ-ի բարեկամության մասին փաստագրական պատմուչ գիրքը, որը ժամանակի շատ ու շատ, մինչ օրս բոլորին անհասկանալի ու մութ հարցերին մարդկային պարզ ու ազնիվ նկարագրին հարիր պատասխաններ է տալիս:

Սուլթանական անձնական գանձի նախարարությունը տևականորեն հայ նախարարների ձեռքում է եղել, նույնիսկ հայատյաց Աբդուլ Համիդ Բ-ի օրոք՝ Գազազյան Հակոբ փաշա, Փորթուգալյան Միքայել փաշա, Հովհաննես Սաքըզ փաշա և այլ հայեր:

Ընդհանրապես սեղանավորական (դրամափոխների) դասը կազմել են ամիրայական ցանկի գերակշռող մասը, որոնցից շատերի արմատները Ակնից են: Գալով Պոլիս, հաջողությունների հասնելով, նրանք դառնում էին տնտեսության ամենաազդեցիկ մարդկանց սե-

հեղինակը Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան էր: Նրան աջակից հայերի թվում էր հայտնի դիվանագետ **Հակոբ Կրճիկյանը**:

64 Երբ 1826թ. հունիսի 8-ի հրդեհից այրվել էր նաև Պատրիարքարանը, Մայր եկեղեցին, Պեզճյան Ամիրան մեծ գումար բաժանեց տուժածներին, իր ջանքերով կառուցեց Մայր եկեղեցին ու Պատրիարքարանը, վերանորոգեց շատ եկեղեցիներ, վարժարաններ: Նա երկու դպրոց է հիմնել, նաև՝ Պերայի աղջիկների ամերիկադպրոցության վարժարանը, հետո՝ արհեստանոցը: 179 տարի առաջ հիմնեց Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցը, որը հարատևում է մինչ այսօր, մեծ փառք բերելով պոլսահայ համայնքին:

65 Սուլթանի և Ամիրայի բարեկամության մասին գրքեր կան: Դրանցից մեկը Արա Ալիճյանի «*Ճակատագրական ճամբան*» վեպն է, Պեզճյան Ամիրայի կյանքից: Երև., ԱՐԱՄ հրատ. 2005թ.:

ղանավորները: Սեղանավորները կարգեր են ստացել կառավարության կողմից: Հայտնի են եղել 44 Պետական առաջին կարգի հայ սեղանավորներ: Ամենահայտնի անունների թվում էին՝ Միրիճանյան Մկրտիչ Ճնորք Ամիրան (1742-1800)[66], Սարգիս Խորասանյանը (-1855), Միսակ ամիրա Միսակյանը[67] (1790-1856), Սեղանավորների պետ Բահչըվան օղլու Գևորգը[68], 108 տարեկանում վախճանված Կարապետ ամիրա Ազնավուրյանը (1745-1853) և ուրիշներ:

Հարություն ամիրա Երկանյան (Ուզունյան Արթին, 1799-1869). Սեղանավոր, 1809թ. հոր՝ Հովհաննես ամիրայի հետ Ակնից Պոլիս է եկել, 1830թ. Արքունի սեղանավոր դարձել: Պետական հարկերի հավաքման համար 1842թ. հայ սեղանավորների կողմից հիմնադրված Անատոլիական ընկերությունն է տնօրինել: Քուրուչեշմեի ծովափնյա իր ամառանոցը 1855թ. առաջարկել է որպես ֆրանսիական զինվորների համար հիվանդանոց:

Փիշմիշյաններ - Սեղանավորների գերդաստան: Այս ընտանիքի նախապետներից է ակնցի Սարգիս Փիշմիշզադեն՝ սեղանավոր Կարապետ Ալաչեխցի Ամիրայի(1750-1802) հայրը: Կարապետ Ամիրայի 7 զավակներից ամենահայտնին Միքայել Ամիրա Փիշմիշյանն (1785-1849) է եղել, արևմտահայ համայնքի երևելի բարերարներից: Եղել է Ազգային հիվանդանոցի առաջին հոգաբարձուն: Այս կամ այն սեղանավորի հաջողություններն ու հռչակը կախված է եղել նաև այն հանգամանքից, թե ու՞մ կամ որո՞նց սեղանավորն է եղել: Նա դարի Սելիմ Մոլլազադե Էֆենդիի սեղանավորն է եղել: Արևմտահայ իրականությունում ազգային ու համայնքային գործերում նա Գազազ Արթին Ամիրա Պեզճյանի մեծագույն համախոհներից ու օգնողներից է եղել: Ս.Փրկչի հիվանդանոցի ու Պալաթի Ս.Աստվածածնայր եկեղեցու հոգաբարձությունն է արել և այլ, և այլն: Հովանավորել է գրքերի հրատարակություններ[69]: Գրիգոր և Հովհաննես եղբայրները ևս սեղանավորությամբ են զբաղվել: Ամիրայական այս ընտանիքից 2 պե-

Յովհաննես Ռամիզ Բեհզադ. Միքայել Փիշմիշ ամիրայի դիմանկարը

66 *Ճնորք* մականունը նրան տվել է **Յարութիւն Կալֆայեանց Պատրիարքը** (1719-1799) ազգօգուտ գործերի համար: Սուլթանական կառավարության առջև ունեցած իր ծառայությունների, ազդեցիկ դիրքի շնորհիվ Սուլթանը նրան տվել է բարոյին դպրոցներ բացելու հրամանագիր: Հայտնի է իր 3 ազգաշահ կտակը ձեռնարկներով (Առաջին համայնքային հայկական դպրոցը Գում Գափու թաղում 1790թ.): Պոլսի Մայր տպարանում մեջ 1790թ. հաստատել է տպարան, որի ներքոն էր **Մատթեոս Նալիչը**: 1794թ. Պերայում հիմնում է Ազգային հիվանդանոց: Նույն տարին փոխաշինում է Նասար գաղութի հիվանդանոցը:

67 Սեղանավոր, որ Ազգային Ս.Փրկիչ Հիվանդանոցի հոգաբարձու է եղել և ազդեցիկ դեր ունեցել Պատրիարքարանի գործերում: Մահանում է և թաղվում Պոլսի Պերայի կառուցած եկեղեցու բակում, և էի շատ անունները:

68 1865թ. պետական գանձարանին մատուցած ծառայությունների համար ստանում է *Ulây-ı sâni*.

69 1848թ. կնոջ հիշատակին Արապյան տպարանում տպագրել է տվել հայտնի գիրք, բանաստեղծ Գրիգոր Փեշտիմալճյանի (1773-1837) «[illegible]» գործը.

Երծիրշինցը (հարադրծություն) Միքայել ամիրա Փիշմիշյանն այս մականունը ստացել է իր ճարպիկության, նմանված՝ փիշմիշ, փնելու համար:

տական այրեր են հայտնի[70] եղել: Մովսես Փիշմիշյանը, որ պետական վերահսկիչ է եղել ծխախոտի պետական «Ռեժի» ընկերությունում, արժանացել ***Mütemayiz*** շքանշանի: Նրա որդին՝ Հարություն Փիշմիշյանը (երկուսն էր 19-րդ դ. վերջին) «Հանրային շինության» նախարարության գանձապետի պաշտոնն է վարել: 1907թ. Օրթաքեոյում մի փողոց անվանակոչվում է «Փիշմիշօղլու»:

Ճեզաիրլյանները – Սեղանավորների հայտնի այս գերդաստանից են՝

Սարգիս ամիրան (1742-1815). Ակնի Ապուչեխ գյուղի Հովյան գերդաստանի ժառանգներից, որոնք հետո դարձան Ճեզաիրլյաններ, տեղափոխվեցին Պոլիս:

Ճեզաիրլյան Միրաքի ամիրան (1805-1861)[71] Խասգյուղցի սեղանավոր Սարգիս ամիրայի (1742-1815) որդին է, լուսավորյալ ու ազնվատոհմ անձ: Անդամակցել է կառավարական գանձարանին հարկահավաքությամբ ծառայած Ռումելի և Ասիական ընկերություններին: Եղել է սադրազամ Ռեշիդ փաշայի մերձավոր բարեկամներից:

Մեզ հայտնի է, որ Պոլսի մաքսատան ամենածաղկուն շրջանը մետաքսագործության մի քանի գործարաններ բացած, հայ բանվորի մեծ համակիր, հայտնի վաճառական Միրաքի Ճեզաիրլյան ամիրայի ղեկավարության շրջանն է եղել, երբ մաքսային շահույթներն աննախընթաց չափերի են հասել: Այս տարիներին նավահանգստում հայ պանդուխտ բեռնակիրների թիվը հազարների է հասել: Նրա տնօրինության շրջանը Պոլսի մաքսատանը 1850-ական սկզբներին էր և այդ շրջանում այնտեղ աշխատում էին 20 հազար հայեր[72]: Այս պաշտոնում Ճեզաիրլյան ամիրան և նրա քարտուղար, հաշվակալ, գավառի շրջանի լուսավոր դեմքերից մեկը հանդիսացող Նիկողայոս Զորայանը ամբաստանվեցին 750 հազ. ոսմ. ոսկի գանձարանին չհանձնելու մեջ: Զորայանը 6 ամիս բանտարկվեց, մինչ հաշիվները էին ստուգվում: Միրաքի Ճեզաիրլյան ամիրան այս բանտարկության խնդրում զոհ դարձավ իր ստորադասների՝ մաքսատան տնօրեն Ստեփան Լիմոնճյանի, ամիրայի գործակատար Հակոբ Պողոսյանի դավերին: Վերջիններս Ամիրայի դեմ լարեցին նաև պետական մարդկանց՝ մասնավորապես Մեհմեդ Ալի և Մահմուդ փաշաներին: Վերջիններիս լարվածությունը գալիս էր Ամիրայի հովանավոր Ռեշիդ փաշայի ու նրա բարեփոխումների դեմ ունեցած հակառակությունից: Իհարկե, որևէ զեղծարարության

70 Այս ընտանիքին պատկանող **Նշանի Փիշմիշի** առաջին կինն է եղել Թուրքիայում, որ 1937թ. Բուդապեշտում Ֆրանց Լիստի Երաժշտական ակադեմիան է ավարտել, հայտնի դաշնակահարուհու համբավ ունեցել:

71 Մեզ են հասել մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող «Մաքսատան սովորությունների մասին» երկու արժեքավոր հայատառ թուրքերեն ձեռագրեր (Երևանի Մատենադարանի Նոր հավաքածու): 1883թ. օգոստոսին **Միրաքի Ճեզաիրլյան** ամիրան Ակնում գնացած է եղել: 1898թ. Միրաք Ճեզաիրլյանին պատկանող եկեղեցու ամառանոցը տոհմական հրամանով նվիրված է Ավստրոհունգարիայի քաղաքացի Ֆրանց Իոսիֆ Բ-ին և ծառայում որպես ավստրիական դեսպանատուն:

72 **Ակնցի Սարգիս Ամիրայի** ազատամիտ ու լուսավորյալ որդին ի տարբերություն մյուս ամիրաների, որոնք ի նշան բարեգործության եկեղեցիներ են շինել, ցանկացել է շոշափելի արդյունքներ տեսնել, լուսավորել ազգը ու շատ պատանիների եվրոպա է ուղարկել սովորելու: Ճեզաիրլյանը վերաշինեց Խասգյուղի Ներսիսյան վարժարանը, որ սկսեցին դասավանդել խոսքերեն, ֆրանսերեն, զանազան բնագիտական առարկաներ: Այդտեղ դասավանդել են այնպիսի հայտնի մարդիկ, ինչպիսիք են **Զեյթունցի Պողոսը** (Միքիրջանյան, 1788-1858), **Հովսեփ Վարդան փաշան** և ուրիշներ: 19 ամիս անց, դպրոցական հրաշալի մի ներկայացումից հետո, Ամիրային մեղադրում են, որ այդ դպրոցում անհավատություն, մոլորություն, ստար լեզուներ են սովորեցնում: Այս ամբաստանությունից վշտացած Ամիրան դադարեցնում է անշահ զոհողություններով հաստատված հրաշալի ու մեծ ապագա խոստացող դպրոցի հովանավորությունը:

չփաստվեց[73]: 1859թ. Գիտության, լուսավորության նախարարության թույլտվությամբ Յենիքյոյի իր ամառանոցը Առնաուդի դպրոց դարձնելու ու անհրաժեշտ միջոց ապահովելու համար Ճեզաիրլյան Միրաքի Ամիրան դիմում է Ֆինանսների նախարար Նեմլես փաշայի բարեհաճությանը, որը և ընդառաջում է նրան: Մեծ զբաղվածը ու ատտապոհ էր գիտության, արվեստների: Նրա հովանավորությամբ շատերն են իրենց ուսումը առացել եվրոպական երկրների համալսարանական կենտրոններում, այդ թվում առաջին քրիստոնյա, հայազգի նախարար Գրիգոր Աղաթոնը: Նա և մյուս հայտնի երախտավորը շատ շատերից՝ Հակոբ Ամասյանն էր, որ փայլուն ավարտելով Ֆրանսիայում Գրինյոնի երկրագործական հայտնի վարժարանը, վերադարձավ Պոլիս, իր մեծ նպաստն ունեցավ երկրի երկրագործության զարգացման մեջ: Ճեզաիրլյան Միրաքի ամիրայի մեծագույն փափագը՝ երկրագործության ու շերամապահության, մետաքսագործության տարածումն էր երկրում: Տարբեր տեղերում նա բացել է մետաքսագործական գործարաններ, զարկ տալով շերամաբուծությանը, շերամապահությանը, հենված ժամանակի գիտության վերջին նվաճումների վրա: Այս բնագավառը զարգացնելու համար նա բազմաթիվ գրքեր հանձնարարեց թարգմանել, գրել ու տպագրել տվեց[74]: Երկրով մեկ թթենիների անտառներ էին տնկվում այդ նպատակի համար: Մի ճյուղ, որն այսօր էլ հաջողությամբ շարունակվում է երկրում: Ճեզաիրլյան Միրաքի ամիրան իր ծննդավայրին, Խասգյուղին մեծ սիրով էր վերաբերվում: Նա կառուցել է Այվան-Սէրայ Փիրի փաշայի կամուրջը: Կառուցում բարափը, փողոցներ, վերաշինում գյուղը: Նա մեծ եպարքոս Ռեշիդ փաշայի մտերիմ բարեկամն էր, մեծ հարստության ու հեղինակության տեր հարգված երևելի: Մեծ ազդեցություն ուներ պալատում:[75] Իր անունը փառքի և ճոխության առասպելներով է հայտնի: Հոշակի, ազդեցությունները ունենալու փառասիրություն է ունեցել: Սակայն միշտ անբարոյց նախանձի ու խարդավանքների նշանակետ է եղել: Նա մի քանի ամիրաների հետ միասին 1847թ. ընտրվել է Պատրիարքարանի Քաղաքական ժողովի անդամ, որ մասնակցում էին նաև էսնաֆների կարգից պատգամավորներ: Մեծագույն համակիր լինելով բանվորի, նա պայքարել է մի քանի խավարամիտ ամիրաների դեմ, որոնք խանգարում էին առաջադիմական մի շարք երևույթների, այդ թվում նաև բանվորի գաղափարին: Նա է, որ Այրում Տյուրիֆի հետ միասին հովանավորել է 1858թ. առաջին բանվորի կառուցումը Խասգյուղում: Այն ի վերջո խավարամիտները քանդել տվեցին: Նրա դիրքը, հարստությունն ու ճոխ ապրելակերպը պատճառ դարձան, որ դավեր նյութվեն նրա դեմ: Ճեզաիրլյանը զոհ գնաց իր հովանավոր մեծ եպարքոս Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի թշնամիների մեքենայություններին ու ամեն ինչ կորցրեց: Բանսարկությունների պատճառով նրա ողջ ունեցվածքը 1859թթ. գրավվեց ու մինչ հաշիվների քննություն կկատարվեր, նա հուսախաբ գնաց Եվրոպա, որտեղից փորձում էր հասնել արդարության ու ետ բերել իրենից անիրավորեն խլվածը: Լոնդոնում փորձել է անգլիական հպատակություն ընդունել ու անգլիական կառավարության միջոցով արդարության հասնել, փորձելով փաստաթղթերի միջոցով ետ վերցնել իր ունեցվածքը: Ոչ մի արդյունք:

73 Նույնիսկ արդարացված լինելը չփրկեց նրան այս տանջանքից օրերի հետապնդումից: 38 ամյա պայծառ այս հայորդին կնքեց իր մահկանացուն հոգեկան անհավասարակշիռ վիճակում 30.11.1859թ.:

74 Յ.Կարինեան, *Մետաքսագործություն*, Պոլիս, 1846: Հայերեն ու հայատառ թուրքերեն մի շարք գրքեր տպագրել տվեց շերամապահության մասին, զարկ տալով նաև գավառներում, բերքախառ հայերի շրջանում գյուղատնտեսության այս ճյուղի զարգացմանը: Տես՝ մեր Մատենագիտությունը, 2005թ. Սանտարդ:

75 Ամիրան ամեն առու օր իր նավակով Խասգյուղի ապարանքից հասնում ու ճաշ էր տալիս:

Ամեն ինչ ապարդյուն էր: Երկար ժամանակ նրա տան ճակատի Մ՛Ն տառերն էին, իսկ տունը Ավստրիական դեսպանատուն էր դարձել: Նրա ամենասիրած գիրքը Նապոլեոն Բոնապարտի կենսագրությունն էր[76]: 1860թ. հիվանդ վերադառնում է ու 1861թ. մահանում բշվառության մեջ:

Մեծ եպարքոս Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի միջոցով է, որ Մ. Ճեզաիրլյանը 1847թ. արքայական հրովարտակ էր ձեռք բերել, որով արտոնություն էր տրվում Պատրիարքարանին առընթեր ունենալու Գերագույն (20 աշխարհականներից կազմված) կամ Քաղաքական ու Հոգևոր (14 հոգևորականներից կազմված) Ժողովներ: Գերագույն կամ քաղաքական ժողովը հիմնականում ամիրաներից ու մեծահարուստներից էր կազմված, սակայն հետագայում նրան անդամակցել են նաև էսնաֆները (արհեստավորական միությունների ներկայացուցիչները): Նրա ապարանքի սալոններում հավաքվել են ժամանակի հայտնի մտավորականներն ու արվեստագետները:

Սերվերյան(Գևորգյան) Հովհաննես (1786-1858). Արքունի ճարտարապետների կեսարացի գերդաստանի հիմնադիր: Պապը՝ (Հակոբ Սերվեր օղլուն, -1801) դարբին է եղել: Հայրը՝ Գևորգը, դերձակ է եղել: Հովհաննեսն իր ճարտարապետական ուսումը կնոջ հոր՝ Գրիգոր ամիրա Պալյանի մոտ է ստացել: Մի շարք նշանավոր ճարտարապետական հուշարձանների, պալատների ճարտարապետների թվում նաև Սերվերյանի անունն է, մանավանդ որ աշխատել է Պալյանների հետ միասին: Գրիգոր Պալյանի մահվանից հետո կնոջ եղբոր՝ Կարապետ Պալյանի հետ միասին կրել է արքունի ճարտարապետի տիտղոսը: Մեծ ավանդ է ունեցել 1831թ. Սկյուտարի Ենիճամիի կառուցման ու զորանոցի կառուցման խնդրում, ճեմարանի կառուցման ծախսի մեծ մասը վճարելով: Մեծագույն հոգածություն է ցուցաբերել, սատար եղել արվեստին հետևող հայ երիտասարդներին: Ամիրան բարի ու փայտի վրա բանդակելու եկրոպական արվեստը մտցրեց Օսմանյան կայսրություն, այս գործը ու նկարչությունը սովորեցնելով մի խումբ աշակերտների: Այն մեծապես նպաստեց նաև կայսրությունում կնիքների գործնական կիրառությունը համարելով դրանց գեղարվեստական ձևավորման ու արժեքի հետ, որն այսօր գիտական ուսումնասիրության հատուկ հետաքրքրության առարկա է, մանավանդ մեր օրերի պոլսահայ տաղանդավոր գիտնական, օսմանյան մշակույթի գիտակ Կարո Քյուրքճյանի համար:

Գործերն են՝ պալատներ, Պատրիարքարանը (1819), Սկյուտարի Ս.Խաչ եկեղեցին (1830), Գալաթիաճուկի եկեղեցին ու դպրոցը, մի քանի եկեղեցիներ ևս:

Սերվերյան Հարություն Ամիրա (1822-1889). Արքունի ճարտարապետ: Հովհաննեսի ավագ որդին է: 1849թ. Արդույմենջիդ սուլթանը նրան կարևոր կառույցների համար պատվանշան է տվել: Եղբոր՝ Ստեփանի հետ Օրթաքյոյի մզկիթի ճարտարապետներն են:

Սերվերյան Ստեփան (1824-1891) և Գրիգոր (1834 (կնքվել է)-1864) Հովհաննեսի ճարտարապետ որդիներն են: Փարիզում են ստացել մասնագիտական կրթությունը:

Մու(ռ)ճյանները - Խասգյուղում ապրող մոմագործ ու մոմավաճառ, սեղանավորներ են եղել: Այս գերդաստանի անդամներն են եղել **Սարգիս (1750-1818)** և **Առաքել Ամիրա (1750-1832)** երկորյակ եղբայրները, Սարգսի որդին՝ **Հովհաննես Ամիրան (1770-1859)**, թոռը՝ **Աբրահամ Մոճյանը**, ծոռը՝ **Նիկողոս Մոճյանը (1777-1861)**, **Սարգիս Մոճյանը (1825-1890)**, **Միքայել Մոճյանը (-1894)**, որ ամիրայական այս ընտանիքի հայտնի անուններից են եղել: Նրանք զբաղվել են չափազանց կարևոր գործով: Նրանք են անօրինել մոմի, վառոդ, լուսավորող նյութերի ապարեզը, մեծ համարում ունեցել պալատում ու սեղանավորությամբ զբաղվել: Այս բանկային իշխան- եղբայրների գերդաստանի մասին գրելիս Պ.Կատոնը նկարագրում է նրանց տունը Խասքեոյ (շքեղշյուղ) թաղում: Հրաշալի ճարտարապետական անսամբլը այնպես էր վեր խոյացել Ոսկեղջյուրի վրա ու այնպիսի հսկա տարածքով փռվել, կարծես թե մեր բարի ժամանակների հայկական թագավորության իշխանական ամրոց լիներ: Այս պալատի ու հարակից շինությունների մարմարը, որով այն կառուցված էր, բերվել էր իտալական Կարարայից: Նրանց առանձնական ծառուղին, որի վրա բացվում էին տան դարպասները՝ պահակների կողմից հսկվում էին: Այս ապարանքը լավագույնն էր, որի հետ չէին կարող մրցել նրանց հարևան զարմիկների տները՝ Հակոբ ամիրա Լափիճի (1750-1833), Սարգսի որդու՝ Հովհաննեսի տունը: Այս ապարանքներում կազմակերպվում էին խնջույքներ, որոնց համբավը դժվար է եղել թաքցնել: Այս խնջույքների նկարագրությունը, ինչպես նաև այս գերդաստանի մասին հետաքրքիր մանրամասներ գտնում ենք Ժ.Կատոնի «Ամիրաներ» գրքում: Խնջույքի

Սարգիս Մոճյան
(1825-1890)

Միքայել Մոճյան
(-1894)

հսկայական սեղանները ծածկված են եղել արծաթաթելով գործված հայտնի «Աղաբաշի» կամ փարիզյան նուրբ կտորեղենից պատրաստված ծածկոցներով, որոնք նախապես պարկվել են Դամասկոս՝ այն ոսկեկար ու արծաթաթել ասեղնագործություններով զարդարելու համար: Արծաթե գավաթներով խմել են բոհեմյան գրաֆիններից, իսկ ուտեստները մատուցվել են երկնագույն-սպիտակ նրբագույն Քյոթահիայի ափսեներով, որոնք մանավոր պատվերներով են կատարվել: Ամիրաները սակայն չեն սահմանափակվել Վենետիկի կամ Իզնիկի ֆաբրիկաներում հատուկ պատվերներով պատրաստված թանկարժեք սպասքներից: Դրանց կողքին եղել է Մինգի դարաշրջանի չինական նրբագույն ճենապակե սպասք, որի զարդանախշերը հիացմունքի են արժանի եղել, ինչպես նաև ֆրանսիական հախճապակի: Այս խնջույքների համար հատերով գառնուկներ են բերվել, որոնք խորովվել են, սկիզբ դնելով խնջույքի առավել արևելյան մասին: Ոչպես կանոն,

76 Նա տպագրել տվեց նաև Հիսարյանի «Համառոտ փառք Մեծին Նապոլեոնի» (1847): Մյուս տպագրել տված գրքերն են՝ Զոհրայան, *Ընթացքամիջոցում* (1852), և Սարկոսյան, *Մանր ոտանավոր բովանդակությամբ* (1855):

բառ արևելյան ավանդույթյան, ի տարբերություն ամիրայական ոճով տների սալոնային խնջույքների, այստեղ միայն տղամարդիկ են մասնակցել: Նրանց զվարճացնելու համար հրավիրված ջութակների ու արևելյան գործիքների, թմբկահարների նվագախմբի հնչյունների ներքո հրավիրյալներին զվարճացրել են կրկեսային թատրոնների պարուհիները իրենց հեզանկուն պարերով: Խնջույքի մյուս մասերը ևս աչքի են ընկել իրենց նրբաճաշակ ու թանկարժեք իրերի օգտագործմամբ՝ արծաթե կամ ոսկեզօծ սուրճի սպասք, աշխատված ամենանուրբ «ֆիլիգրան» ոճով, անուշեղենի զարմանահրաշ ձևերի ափսեներ, դանակներ, պատառաքաղներ, գդալիկներ իրենց արծաթե հենակներով (պորտկոպտ): Դրանց օրինակները այսօր էլ չեն դադարում հիացնել Թոփքափու պալատի այցելուներին: Այս ընտանիքի, մասնավորապես Սարգիս ամիրայի թոռան, նույն անունը կրող երիտասարդ **Սարգսի (1825-1890)** ամուսնության ծառեհոգիչ հայտնի պատմության ֆոնի վրա կարելի է կարծիք կազմել ամիրայական, կամ բարձրաշխարհիկ հայ ընտանիքների որոշակի դրվածքի մասին: Խոսքը վերաբերում է ամուսնության խնդիրներին, որը չափազանց կարևոր դեր է խաղացել: Իրենց «փակ» շրջանակներում ամուսնություններ կնքող ընտանիքները անհանդուրժելի են եղել անհավասար, ավելի ցածր խավի ընտանիքների հետ բարեկամանալուց: Նույնիսկ երիտասարդների բուռն զգացմունքներն ու արգելքի պատճառով ակնկալվող ողբերգությունները մեղմացուցիչ հանգամանք չեն համարվել ու անընդունելի են եղել: Անհնածայրահեղ միջոցներ են կիրառվել ամուսնությունները խափանելու համար՝ կաշառք, սպառնալիք, երիտասարդներից մեկի հեռացումը քաղաքից ու այլ դաժան քայլեր: Նույնպիսի բուռն ընթացքության պատճառ են եղել կաթոլիկ և առաքելական ընտանիքների միջև ամուսնությունները: Հիշենք Հովսեփ Վարդանյանի «Ագապի» վեպը, որը փաստագրական ֆիլմի է նմանվում, եղել է առաջին ռեալիստական վեպը արևմտահայ միջավայրում հայատառ թուրքերենով, իսկ հեղինակն էլ իր անունը զգուշացել է դնել տառանդավոր գրչով գրված ողբերգության վրա, ակնկալելով եկեղեցու կողմից սպասվող բանադրանքի աղմուկը: Ընդհանրապես, լինի այս խավի խնջույքների, հարսանիքի, կրոնական նվիրվածության ապացույցների կամ կյանքի ուխտ կողմերի նկարագրության, այն լույս է սփռում տվյալ ժամանակի ուսումնասիրողների համար շատ անհասկանալի կամ շղարշով ծածկված հարցերի վրա, դառնալով իր շրջանակի կյանքի, կենցաղի, հարաբերությունների, փիլիսոփայության, մտածողության հայելին:

Քաքարահյանները - Սկզբնավորը **Աբրահամ Ամիրա(1767-1827)** *Քաքարահյանն* է, եղել այս տոհմի ամենահայտնի անձը, իր ժամանակի ամենահարգված ու սիրված անձանցից: Եգիպտոսի փոխարքա Մեհմեդ Ալի փաշային դեռևս զինվոր ճանաչած ու թիկունք կանգնած, ապա նրա հովիվ դարձած ժամանակ եղել է նրա մերձավորագույն և հուսալի բարեկամը: «Եգիպտոսի սեղանավոր» անունով է հայտնի եղել: Երկու հայ սեղանավորներին իր վերելքով երախտապարտ խոսիվը համարվել է արմենոֆիլ ափրակալներից, ինչպես Աբդուլազիզը, իր տերության կարևորագույն պաշտոնները վստահել է հայերին ու երբեք չի զղջացել դրա համար: Քաքարահյա ամիրան ջանք չի խնայել օգնելու իր շրջապատի մարդկանց, միջոցներ չի խնայել լուսավորելու իր ազգը, աջակցելով բազմաթիվ գրքերի հրատարակություններին: Այս ընտանիքի սեղանավոր անդամները Աբդուլազիզ սուլթանի հետ մտո

հարաբերություններ են ունեցել: Աբդուլմեջիդ սուլթանի օրոք Գևորգ Քաքարահյանի որդի *Աբրահամ փաշան* ընտանիքի վերջին կարևոր անուններից էր: Աբդուլհամիդ Բ-ի շրջանում նախարար, Ստամբուլում Եգիպտոսը ներկայացնող առաջին կարգի պետական պաշտոնյա է եղել: Նա եղել է Մեջլիսի պատգամավոր-պետական խորհրդական, բարձրացել մինչև *վեզիրի* աստիճանի: Այս ընտանիքի կանանցից մեկի, Գևորգ Քաքարահյանի տիկնոջ արևելյան շքեղ զգեստներից մեկը ցուցադրվել է 1867թ. Փարիզում: Ավելի քան մեկ հարյուրամյակ ևս ցուցադրվել է Լուվրի թանգարանի Մարսյան պավիլյոնում որպես «հայկական զգեստ»: Նման զգեստներ ունեցող հայ տիկնայք հիմնականում այն աստիճանաբար փոխարինեցին փարիզյան դերձակների վերջին նորաձևությամբ կարված հագուստներով, լրացնելով այն ամենահայտնի զինարկագործների թանկարժեք նմուշներով, ներկայանալով որպես էժենի բազմուտ շրջանին հարիր նորաձևության կրողներ:

Օսմանցի պաշտոնյաների Եգիպտոսում ծառայած ու երևելի դիրք ունեցողներից է եղել **Երամ Ամիրա Քաքարահյանը (1768-1853):**

Ակնցի Եղիազար Ամիրա Պետրոսյան (-1827)[77]. Ամիրայական այս տոհմի հետ է կապված Մուհամմեդ Ալիի և նրան հաջորդող շրջանի Եգիպտոսի ֆինանսներն իր ձեռքում պահած **Եղիազար ամիրա Պետրոսյանի** անունը: Նա Եգիպտոսի Մեհմեդ Ալի փաշայի շրջանում ֆինանսները միավորող, քաղաքական ասպարեզում առաջին քրիստոնյաներից է եղել: Հաստատվել է Եգիպտոսում 1790թ.: Զբաղվել է թանկարժեք քարերի առևտրով, սեղանավորությամբ: Նա 1808թ. լինելով Մուհամմեդ Ալի փաշայի սեղանավորն ու հարկահավաքը, կանոնավորեց պետական գանձարանի փարկերը, տուրքերի գանձումը, ապօրինի հողային գրավումները: Չափագրել է տվել մշակելի հողերը, որպեսզի վարչական բաժանումներ կատարվեն, ճշտեին գյուղացիներին տրամադրվող պետական կալվածքների հողաբաժիններ կամ նրանց համարժեք տուրքերի չափը: 1827թ. նրա մահից հետո գործը ժառանգեցին քրոջ զավակները՝ Ակոբյան և Հակոբ Միսակյան ամիրաները:

Իզմիրցի **Պողոս բեյ Յուսուֆյանը (1768-1844)** թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն, իտալերեն, հունարեն, ֆրանսերեն, անգլերեն լեզուների իմացության շնորհիվ 20 տարեկանում Եգիպտի Անգլիական հյուպատոսարանում առաջին կարգի թարգմանիչ է նշանակվել, ուղեկցել ֆրանսիական բռնագրավմանը վերջ դնելու առաքելությամբ Եգիպտոս մեկնող անգլիացի ծովակալին: Վերադառնալով կրկին Եգիպտոս, վարձակալել է Ալեքսանդրիայի մաքսատունը: Նրա ջանքով Ալեքսանդրիային կապող Մահմուդիեի ջրանցքի բացումով այնքան մեծացավ առևտուրը, որ Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալին դարձավ նրա գործընկերը: Այսպես սկսվեց նրա, ապագայում փոխարքայի գլխավոր թարգմանի, առաջին կարգի խորհրդականի, պաշտոնական թանձերի, առևտրի ու արտաքին գործերի նախարարի(1836-7թթ), երկրի առաջնակարգ պետական այրի շլացուցիչ գործունեությունը[78]: Մուհամմեդ Ալիի օրոք նա

77 Եգիպտահայ գաղութում ժողովրդական շինություններ է արել, նաև՝ հայկական թաղերում: Նրա հիմնած Եղիազարյան դպրոցում դասավանդվում էին հայերեն, թուրքերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն լեզուներ:

78 Նրա անվան հետ է կապված Եգիպտոսի պետական եկամուտների համար խիստ շահեկան եղող Լեղակապույտի (indigo) մշակումը: 1824թ. Հնդկաստանի Բենգալ (Բանգլադեշում գտնվող) քաղաքից բերեց 40 հայ ընտանիքներ, որոնք տիրապետում էին այդ բույսի մշակման, նրանից բարձրորակ ներկ ստանալու գործին: Եկվորներն այն սովորեցրին նաև տեղացիներին, դարձնելով այն երկրի արտահանման կարևոր նյութերից: Գործազրկության ճգնաժամի ժամանակ նա [illegible] է տվել ժողովրդին, որպեսզի

առաջին *Բեյ* պատվավոր կոչումն ունեցած քրիստոնյա քաղաքական այրը դարձավ, 30 տարի հանդիսանալով Խեդիվի միակ ու գլխավոր խորհրդականը[79]:

Եղբայրը՝ **Պետրոս ամիրա Յուսուֆյանը (1778-1846)**, Տրիեստում առևտրական ներկայացուցիչ էր, համակարգող Եվրոպայի հետ առևտրի, խեդիվ Մեհմեդ Ալիի սեղանավորն ու գործակալը Եվրոպայում, Տրիեստի առաջին վաճառականը: Նրա մոտ է սկսել իր վաճառականական մեծ հաջողությունները նրանց զարմիկը՝ հռչակավոր Աբրահամ Ալյանը (1793-1857): Պետրոս ամիրան իր ողջ հարստությունը և խեդիվի սեղանավորությունը ժառանգեց **Աբրահամ Ալյանին**: 1846թ.Ալյանն Խեդիվի միջնորդությամբ Սուլթանից ստանում է *Nişan-ı Iftihar*.

Պողոս Ամիրայի զարմիկն էր Եգիպտոսի վարչապետ **Նուբար փաշան (1825-1899)**, առաջին *փաշա* տիտղոս կրող քրիստոնյան: Փեսան՝ **Տիգրան փաշա դ'Աբրո (1846-1904)**, Արտաքին գործերի նախարար,19-րդ դ. Եգիպտոսի վերջին հայ կառավարիչներից էր: **Առաքել բեյ Յուսուֆյանը (1826-1858)**, Սուդանի առաջին քրիստոնյա կառավարիչը եղավ, արժանանալով «Արդարասեր» կոչմանը: Ազգակից գործարարների այս խումբն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել եգիպտական տնտեսությունը, առևտուրը, մեծագույն նպաստ բերելով ու երաշխավորելով այս երկրի տնտեսական զարգացումը, ճանապարհ հարթելով անկախության համար: Իսկ նրանց գործունեությունը դարձավ տիպար գործարար այրերի պետական ծառայության համար[80]:

Նորատունկյաններ. 16-րդ դարից հայտնի տոհմաբանությամբ այս Տիվրիկցի գերդաստանի ամիրայական հայտնի դեմքերից առաջինը եղել է **Արթին (Հարություն) ամիրա Նորատունկյանը (1772-1834)**. Նախ զինվորական, ապա արքունի և կայսրության հացի հայթայթողներն են եղել, հացագործապետներ: Ենիչերիների կողմից սպանության փորձ է արվել: Հայ կաթոլիկների ու հույների միջև ծագած խնդիրներում ակտիվ միջամտություն է ունեցել: Պոլսո պատրիարքի դեմ նրա ունեցած դիրքորոշումը պատճառ է դարձել, որ 1823թ Սուլթանի հրամանով աքսորվի Սվազ: Արթին Ամիրա Նորատունկյանը մեծ բարեգործություններ է արել: Եղբայրը՝ Բաղդասարն ու նրա որդիները շարունակել են այս գործը: Այս գերդաստանի փայլուն անդամներից է հայտնի դիվանագետ, օսմանյան պետական գործիչ **Գաբրիել Նորատունկյանը (1852-1936)**, հացագործապետ Հաջի Գրիգորի որդին[81]: Նա վարել է նաև արտգործնախարարի պաշտոնը: Նրա նկարով փոստային բացիկ է եղել:

Նրանց գերդաստանից է եղել դիվանագետ, 1902-07թթ. Ռումինիայի Գալաց քաղաքի հյուպատոս **Հրանտ բեյ Նորատունկյանը (1875-1957)**. 1884-86թթ. սովորել է «Մեքթեբի Սուլթանի» դպրոցում և Կենտրոնական Լիցեյում: Ֆրանսիայի Էքս ան Պրովանս քաղաքի և Սորբոնի համալսարանների իրավաբանության ֆակուլտետներն է ավարտել: 1903թ. Ռումինի

ժամանակավորապես մանր գործերով զբաղվի, դիմանա մինչ ճգնաժամն անցնի: Դրանով խուսափել են ծայրահեղական խառնակչություններից:

79 Նրա մահից հետո, նրա սնդուկներից մեկում գտնվեցին փոխարքայի ստորագրությամբ մաքուր թղթեր, անհրաժեշտության դեպքում նրա անունից հրամաններ տալու համար: Սա Խեդիվի կողմից նրա անձի, գործի նկատմամբ հայտնի վստահության գերագույն աստիճանի ապացույցներից էր:

80 Եգիպտոսի տնտեսական, քաղաքական կյանքում դեր խաղացած մնացած հայ անվանիներին մեկ հոդվածում չենք անդրադառնա, քանզի նրանց, մասնավորապես **Նուբարյան** տոհմի անդամների մասին մեծարժեք գրականություն է ստեղծվել, բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են հրատարակվել:

81 Նրա մասին տես Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության հայ պաշտոնյաներին նվիրված մասում:

երկաթուղու արբիտրաժային հանձնաժողովի քարտուղարն է եղել: 1912թ. Պետերբուրգի Գլխավոր Հյուպատոսության գլխավոր քարտուղարն է եղել, 1914թ. Բելգրադի Դեսպանության խորհրդական եղել: 1918-1928թթ. Վիեննայի Գլխավոր դեսպանատան գլխավոր քարտուղար է եղել: Բազմաթիվ օտար ու օսմանյան պատվանշաններ է ունեցել, 1908թ. *Ulay-ı Sâlis* ստացել: 1910թ. Սերբիայի Պետար թագավորի կողմից արժանացել ***St. Sava*** շքանշանի և ***Mecidiye*** 3-րդ աստիճանի շքանշանի, ***Couronne de Romanie*** (1909), ***Romanof*** մեդալ (1913) և այլն: 1957թ. հրատարակել է Le Coup de Téléphon (հեռախոսազանգ) վեպը, բանաստեղծություններ, իսկ 1950թ. Vers la Guerre balkanique (Բալկանյան պատերազմի մասին) ֆրանսերեն քաղաքագիտական հուշագրությունը, հոդվածներով հանդես եկել *La Turquie Modern* ամսագրում: Կյանքի վերջին շրջանում առևտրով է զբաղվել:

Ալլա(հ)վերդիներ - Այս գերդաստանի ամենակարևոր դեմքը եղել է **Աբրահամ ամիրա Ալլավերդին (1791-1861)**, որը համարվել է իր ժամանակի ամենահայտնի ու ամենամեծ սեղանավորներից մեկը: 1842թ. Ռումելիի հայտնի ընկերության հիմնադիրներից է եղել: 1853թ. Օսմանյան բանկի հիմնադիր հայտնի անունների մեջ էր, տնտեսության ու ֆինանսների մեծ մասնագետ: Նրա որդին՝ **Հովհաննես Ալլավերդին (1823-1915)** ֆինանսիստ է եղել և հայտնի անուն եղել երկրի տնտեսության ու առևտրի ասպարեզում իր գիտելիքներով: 1868թ. Հովհաննես Ալլահվերդին ընտրվել է սեղանավորների պետ:

Նա 1877թ. Օսմանյան Մեջլիսի առաջին ժողովի անդամ է եղել, երկրորդ նստաշրջանի փոխնախագահ ընտրվել: Նա մաս է կազմել երկրի ֆինանսական խնդիրների բարելավման հանձնաժողովների: Նրա որդի **Աբրահամ Ալլավերդին** 1889թ. Ֆրանսիայում ավարտել էր Գրինյոնի Գյուղատնտեսական բարձրագույն դպրոցը և Պոլիս վերադառնալով դասախոսել Հալքալըի գյուղատնտեսական հայտնի ագարակ-դպրոցում:

Թնկըրյաններ. Հոնա Գրիգորը (1701-1781). Եվդոկիայի (Տոկատ) հետ առևտրով է զբաղվել: Քանի որ կաթոլիկ է եղել, Պատրիարքարանը հնարավորինս խանգարել է նրան:

Կարապետ (1754-1808). Սեղանավոր է եղել:

Սիմոն. 1798-ին վաճառականություն և սեղանավորություն է արել:

Թնկըրյան 3 եղբայրները՝ **Հակոբը**(1755-1835), **Հովսեփը**(1763-1833) և **Գրիգորը**(1785-1834) Կապուդան փաշայի (ադմիրալի) սեղանավորներ են եղել: Բանտարկությունների զոհ են դարձել, հազիվ փրկվել են մահվանից, աքսորվել են: Վերադառնալով դարձել են Մեհմեդ փաշայի սեղանավորները:

Արթին (Հակոբի որդին) 1783-1866. Եղել է Հուսրեֆ Մեհմեդ փաշայի բանկիրը: Գասպար Արթինի հետ միասին եղել են Մահմուդ Բ-ի սիրելիները:

Հովհաննես ամիրա (Հովսեփի որդին, 1789-1868). 1842թ. Ռումելիի բանկային ընկերության հիմնադիրներից է եղել, Պետական Խորհրդի անդամ: Եղել է առևտրի նախարար Ֆուադ փաշայի սեղանավորը, անցել Ռումելիի ճակատի պատերազմը, և 1857թ. դարձել է Ֆուադ փաշայի լիակատար ներկայացուցիչը Փարիզ ճանապարհորդության ժամանակ: 1853թ. կառավարությունը Հովհաննես Էֆենդիի մասնակցությամբ կապիտալիստների միություն է կազմել՝ Աբրահամ Ալլավերդին, Հովհաննես աղա Թնկըրը, Մակսուդ Սարիմյան, Տիրան

Սեպրոն Տիրացույան.
Յովհաննես Թնկըրզյանի նկարը

Աշիքյանյան, Միրտիչ Բիլեզիկչի, Յաճի Պեխ-հարի, Համառ, Դավիթ Գյավյանի և Զարիֆի:

Անտոն Յակոբ փաշա Թնկըրզյան (1812-1908) Ռազմական նախարարության օտար լեզուներով գրագրության և թարգմանության վարչության տնօրեն է եղել: Վարել է նախարարական պաշտոններ՝ Փոստային նախարար, Պետական պարտուց վարչության տնօրեն: 1883թ. Օսմանյան կայսրության ծխախոտի (Ռեժի) անունով ընկերության խորհրդի որպես գլխավոր հսկիչ, փոխանվել է նրան: 1903թ. Անտոն Թնկըրզյանց ֆինանսների խորհրդի անդամ է նշանակվել:

Չալաճյաններ (Հովիվյան, Հովյաններ) – Ծագումով Ակնի Աղոչնես գյուղից են: 17-րդ դարում գաղթել են Պոլիս[82]: Ամիրայական սեղանավորների այս ընտանիքը 19-րդ դարի վերջերին իր կարևոր ազդեցությունն է ունեցել Պոլսի հասարակության կյանքում: Հինգ հայանի են եղել այս տոհմի մեծերը՝ **Պողոս, Մարտիրոս (1745-1796), Հաջի Հարություն[83] Չալաճյանները**: Եղբայրները Եգիպտոսի խաղիվի (փոխարքայի) ոսկերչապետերն են եղել: Այս տոհմի վերջին ամիրան՝ **Հաջի Արթին Չալաճյանը** երևելի, բասավորյալ անձ է եղել, հայանի ճարտարապետ Արշակ Չալաճյանի նախնիքը:

Սեղանավոր **Հարություն ամիրա Երկանյանն(ալյան Արթին)** իր Քուրուչեշմեի ծովափնյա ամառանոցը 1855-ին առաջարկել է որպես ֆրանսիական զինվորների համար հիվանդանոց:

Մակարդ ամիրա Սարիմյան (–1859). Սեղանավորների պետ է եղել, 1842թ. Ռուսնի հարկահավաքային բանկային միության անդամներից:

Ամիրաներ **Միսակյան Ալեքսանը և Միսակյան Հակոբը** *Ակնցի եղիազարի* քրոջ որդիներն են: 1827թ., երբ մահացավ Ակնցի Եղիազար Ամիրան, Մուհամմեդ Ալի փոխարքան ի հարգանս նրա, բերել տվեց նրանց Եգիպտոս: Նրանք Մսրում զբաղված էին սեղանավորությամբ և վաճառականությամբ, հիմնել էին մի հաստատություն, որը հետագայում առաջավ Մարարիայի աղեհանքերի շահագործման մենաշնորհը:

Արքայական պալատն իր սպասարկման տարբեր օղակներում ունեցել է հայ մասնագետներ: Այս մասին տեղեկանում ենք, երբ նրանց շնորհների արժանանալու մասին նյութեր ենք

82 Այս տոհմի մասին գրել է Թորոս Ազատյանն իր «*Ակն և Ակնցիք*» աշխատության մեջ, Պոլիս, 1943: Նրանք հայտնի են նաև Հովիվյաններ ազգանունով:
83 Հարություն(Հաջի Արթին) Չալաճյանը եղել է սեղանավոր Սերոբ ամիրայի (-1754) գործընկերը:

տեսնում: Այսպես օրինակ, 1899թ. Արքայական պալատի լուսարար (ճամպաջը) **Պետրոս Մարկոսյանը** ստանում է 4-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Osmani***, և կան հայտնի են եղել արքունի հայ պաղպաղակագործապետներ, բաղնեպաններ, արքունի թարգմանիչներ և այլն, և այլն:

Մարգմանյան Մահտեսի Սարգիս (1807-1897). Ճարտարապետ, արքունի համամներ բաղնեպանապետ), որդի Սյունաց աշխարհից Ազնավուրյանց Մահտեսի Սողիասի, ծնված Խարբերդի Էշմե գյուղում:

19-րդ դարում պալատական կարևոր պաշտոններ վարածներից է **Հակոբ բեյ Էքսերճին**: Նա եղել է սուլթանական պալատի համար ֆրանսիական անտիկ կահույքի գնումների կատարման տնօրենը, Թուրքիայի գործերի հավատարմատարը Ֆրանսիայում: Սա նշանակում է, որ նրա միջոցով են կատարվել կարևոր նյութերի շուրջ զեկուցագրերը, ուղղակի կապ է ունեցել նախարարների հետ:

Ցուցակ Հայ ամիրաների[84]

Անուն ծննդյան, մահվան թիվը գործը ծննդավայրը և գործելու վայրը

1.	Ազարիայի Մերեմ-Գուլյան Թոմա	1738-1818	սեղանավոր	Պոլիս
2.	Ազատյան Հաջի Պետրոս	- 1763	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
3.	Ազատյան Ալեքսանդր	- 1809	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
4.	Ազատյան Հարություն(որդին)			
5.	Ազատյան Մարտիրոս	1745-1775	սեղանավոր	Պոլիս
6.	Ազատյան Հովհաննես		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
7.	Ազնավուրյան Գասպար[85]	- 1806	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
8.	Ազնավուրյան Ազնավուր(որդին)	- 1832	սեղանավոր	Պոլիս
9.	Ազնավուրյան Կարապետ	1745-1853	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս[86]
10.	Ազնավուրյան Հովհաննես(որդին)	1792-1864	սեղանավոր	Պոլիս
11.	Ազնավուրյան Ստեփան(Կարապետի որդին)	1799-1890	սեղանավոր	Պոլիս
12.	Ազնավուրյան Հովսեփ(Կարապետի որդին)	1802-1842	սեղանավոր	Պոլիս
13.	Աշիքյանյան Պետրոս	1700 - 1789	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
14.	Աշիքյանյան Պողոս (եղբայրը)	1763	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
15.	Աշիքյանյան Միրտիչ (Պետրոսի որդին) -	1804	սեղանավոր	Պոլիս

84 Հակոբ Պարսումյանի գրքի հավելվածի 157-169 էջերում արտահայտված այս ցուցակը մեր կողմից լրացվել է մասնակի անուններով. Hagop L. Barsoumian, *The armenian amira class of Istanbul*. Yerevan, American University of Armenia, 2007:
Հայերենի ծննդյան ու մահվան թվականների համար որպես աղբյուրներ է նշում հայկական գերեզմանոցներում երևելիների գերեզմանաքարերի հայերեն և հայատառ թուրքերեն արձանագրությունները:
85 Հայ ամիրաները և նրա երեխաները իրենց բարեգործությունների շրջանակում առավոտյան են ունեցել հայկական թաղերում աղբյուրներ չխնայել: 1762թ. Սկյուտարի Սելամսըզ թաղում սեա այդպիսի մի աղբյուրի տոնդրման կապված է Գասպար ամիրա Ազնավուրյանի անվան հետ:
86 Գ.Բամպուքճյանի մոտ ծննդյան թվականը 1745թ. է: 108 տարեկանում վախճանված սեղանավորը ազդեցիկ դեր է ունեցել Պատրիարքարանի գործերում, կարևոր ծառայություններ մատուցել հայ հասարակությանը:

16.	Աբրահամ Ալլահվերդյանց	(1791-1861)	սեղանավոր	Պոլիս
17.	Ալեքսանյան Հովհաննես		սեղանավոր	Պոլիս
18.	Ալլա(հ)վերդի(յան) Աբրահամ	1791 -1861	բանկիր	Պոլիս[87]
19.	Անաստաս Ամիրա	1831	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
20.	Անտոնյան Անտոն (Չոփինց)	1756 – 1846	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
21.	Անտոնյան Միհրան	1790-1860		Ակն, Պոլիս
22.	Անտոնյան Հարություն	1816	սեղանավոր	Բալու, Կիպրոս
23.	Աշնանյան Մկրտիչ	19դ.	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
24.	Աշնանյան Պողոս	- 1869 Ռում-բնկ	սեղանավոր	Ակն,Պոլիս
25.	Առիստակեսյան Հովհաննես	1817		Պոլիս
26.	Արփիարյան Փիլիպոս	1780-1850	սեղ. արդյունաբերող	Ակն, Պոլիս
27.	Արփիարյան Մկրտիչ (որդին)	1820	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
28.	Արփիարյան Արփիար			
29.	Արզումանյան Արզուման	1841	սեղանավոր	Պոլիս
30.	Ասլան Ամիրա	1760թ.	վաճառականություն	Պոլիս
31.	Աստվածատրյան Մանուկ	1824		Պոլիս
32.	Արթին Ամիրա Քալըջեանցի	-1776	սեղանավոր	Պոլիս
33.	Բաղդասարյան Մարտիրոս	1834	սեղանավո՞ր	Պոլիս
34.	Բաղդասարյան Բաղդասար	1800	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
35.	Բալթազարը Գալֆայան Արթին	1780-ական թթ. սեղանավորների պետ		Պոլիս
36.	Բարոնակ Ամիրա (Բարոնակյան)	1800-30թթ.		Պոլիս
37.	Բարոնակյան Հակոբ(որդին)			Պոլիս
38.	Բեզճյանները(Բեզճօղլու)[88]	19դ.	սեղանավորներ	Պոլիս
39.	Բիլեզիկճյան Պողոս[89]	1823	ոսկերիչ	Ակն, Պոլիս
40.	Գասպարյան Բաղդասար	1830	սեղանավոր	Պոլիս
41.	Գևորգ ամիրա 1756-1836	Փոխերանոցի սեղանավոր		Պոլիս
42.	Գևորգ (Հայի)	1725-1802	սեղանավոր	
43.	Գելզեյան Հարություն(Արթին)	1830	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս[90]
44.	Գյուլյարյան Հակոբ		արք.ճարտ.	Պոլիս[91]
45.	Գյումնազյանցի Նահապետ	1622-1695		
46.	Գոնջեգյուլյան Մահտեսի Աստվածատուր	1790		Պոլիս
47.	Դավթյան Հովսեփ ամիրա[92]	1830	սեղանավոր	Պոլիս
48.	Դերինյան Մարտիրոս (1807-1885)		սեղանավորների պետ	Պոլիս
49.	Դաբես Ամիրա	- 1780	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
50.	Դաբեսյան Հովհաննես (որդին)	- 1828	սեղանավոր	Պոլիս
51.	Դաբեսյան Բարոն(Դաբեսի որդին, 1779-1849)		սեղանավոր	Պոլիս
52.	Ենովք ամիրա Ակնցի (1672 -1752) -		Արքունի սեղանավոր և վաճառականների պետ	
53.	Եղիազարյան Եղիազար Ակնցի -	1827	սեղանավոր	Ակն,Պոլիս, Եգիպտոս
54.	Երամյան Գևորգ[93]	1847		Պոլիս
55.	Երկանյան Հովհաննես(Ուզունյան)	1810	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
56.	Երկանյան Հարություն(որդին)	1799-1869	սեղանավոր	Պոլիս[94]
57.	Թարաքխանեցի Միհրան	1800ն		Պոլիս
58.	Թնգրյանց Աբրահամ (Քարաքեահյա)	1767-1827	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս[95]
59.	Թնգրյանց Երամ(եղբայրը)	1768-1853	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
60.	Թ(ը)նկրյան Հովսեփ		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
61.	Թնկրյան Հովհաննես (որդին, 1789-1868)		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
62.	Թոյասյան			
63.	Համիդօղլու Քոլոնեց Գրիգոր[96]	17-18դդ.	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
64.	Ժիժյան Հովհաննես		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
65.	Ժիժյան Կարապետ(զարմիկը)		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
66.	Ժիժյան Մկրտիչ		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
67.	Լաթիֆյան Հակոբ	1750-1833		Ակն, Պոլիս
68.	Լաթիֆյան Հովհաննես(որդին)	1770-1859		Ակն, Պոլիս
69.	Լինոնճյան Հովհաննես	1800		Պոլիս
70.	Խորասանճյան Միքայել	1750-1825	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
71.	Խորասանճյան Պետրոս(որդին)	1809-1860	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
72.	Խուդավերդ օղլու Նազարեթ	1830	սեղանավոր	Պոլիս
73.	Ծերուն Ամիրա	- 1752	փող.տնօրեն	Պոլիս
74.	Հակոբ ամիրա Լաթիֆի	(1750-1833),		Պոլիս
75.	Հաճյան Պողոս	1830		Պոլիս
76.	Համիդօղլու Կոլոտենց Գրիգոր	-	սեղանավոր	Ակն
77.	Հով(հ)յան(ց) Հարություն կամ Չալասյան-	1758(0)	սեղանավոր փ.ա.	Պոլիս[97]
78.	Հովյան Պողոս (որդին)		սեղանավոր	Պոլիս
79.	Հովյան Հովսեփ Չալան			Պոլիս
80.	Հովյան Հարություն(Հարությունի որդին)	1780	սեղանավոր	Պոլիս
81.	Հովյան Գաբրիել (Հարությունի որդին)			Պոլիս
82.	Հովյան Մարտիրոս(որդին)	1745-1796		Պոլիս
83.	Հովյան Հովհաննես	1750	սեղանավոր	Պոլիս[98]

87 Ալլահվերդյան Աբրահամ (1791-1861) սեղանավոր, Պոլիս, Հայկահավաքության Ռումելիի բանկային ընկերության հիմնադիրը և 1853թ.Օսմանյան բանկի հիմնադիրներից.

88 19-րդ դ. Կեսարահայ վաճառականների ու սեղանավորների հայտնի ընտանիք, որոնց պատկանող Սկյուտարի պալատները բարեգործական ձեռնարկումների, բարեգործական հաստատությունների են ծառայել։ Այս գերդաստանի հայտնի անուններից են եղել **Հաջի Ալեքսանյան Սոսիանց, Ալեքսան Բեզճյանց, Բեզճօղլու Հակոբը**։ Նրանք եղել են կեսարացի հայտնի վաճառական ու սեղանավոր Մկրտիչ Եսայանի (1843-1921) կնոջ պապերից։

89 Դրամահատարանի տնօրինության թեկնածու 1820թ.։

90 1842թ. Ռումելիի բանկային ընկերության անդամ, որոնք նախապես պետական գանձարանին վճարելով մի քանի նահանգների հարկերի չափով, շրջանից էին ստանում ընկերության կողմից հավաքել հարկերը։

91 1804թ. **Միհրան Խոսչիայի** հետ միասին վերականգնել է 1782թ. հրդեհին զոհ գնացած Սամաթիայի ս.Գևորգ եկեղեցին։

92 Եղել է Ռումելիի բանկային ճարտահավաք ընկերության անդամներից։

93 Նուբար բեյ Նուպարյանը 1850թ. Եգիպտոսից Պոլիս գալով Գևորգ ամիրա Երամյանի դստեր՝ Զաբելի հետ է ամուսնանում։

94 Հոր հետ միասին Պոլիս է եկել, Արքունի սեղանավոր դարձել։ 1842թ.հարկահավաքությամբ զբաղվող Անատոլիական բանկային ընկերության տնօրինությունը վարել։ Ազգասեր ու բարերար անձ է եղել։ Սուլթանի կողմից ստացել է պատվանշանակիր *Iftihar Madalyası* պատվանշան։

95 **Աբրահամ ամիրա Թնգրյանց** տպարան էր հիմնել 1824թ. Պոլսում և տպագրված գրքերը անվճար բաժանում էր գավառներում։

96 Ամենաառաջին ամիրաներից է։

97 1685թ. վերաշինել է Բուխարեստի Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցին։

98 **Հովյան Հովհաննես**, սեղանավոր։ Սարգիս Սարաֆ Հովհաննիսյանի հայրը։ 1730-ական թթ. Պալատի

84.	Հովյան Սարգիս			Պոլիս
85.	Հովհաննիսյան Ակնցի Եսայիս[99]	1672-1752	բեզիրգյանբաշի	Պոլիս
86.	Հովհաննիսյան Պետրոս	1834	սեղանավոր	Պոլիս
87.	Ղազար (Աղավնի աղա)	-1763	սեղանավորապետ	
88.	Ճեզաիրլյան Հովհաննես		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
89.	Ճեզաիրլյան Միսակ(զարմիկը)		սեղանավոր	Պոլիս
90.	Ճեզաիրլյան Սարգիս(զարմիկը)	1742-1815	սեղանավոր	Պոլիս
91.	Ճեզաիրլյան Մկրտիչ(որդին)	1805-1861	սեղանավոր	Պոլիս
92.	Մամիկոնյան Հակոբ	1807-1873		
93.	Մանասե[100]			
94.	Մանասյան Մինաս	1800	փ.սեղանավոր	Պոլիս
95.	Մարգոսյան Սարգիս	1807-1897	ճարտ. և արք.բաղնիսպան	Պոլիս
96.	Մարտիրոսյան Մարգար[101]	19դ.	սեղանավորների պետ	Պոլիս
97.	Մարտիրոսյան Մարտիրոս (որդին)	19դ.	սեղանավոր	Պոլիս
98.	Մելիքբեքյան Թովմա	(1770-1818)	սեղանավոր	Ագուլիսցի
99.	Միսաքյան Պետրոս			Ակն, Պոլիս
100.	Միսաքյան Միսակ	1793-1856,	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
101.	Միսաքյան Գևորգ(եղբայրը)	1830	սեղանավոր Լիբանանի մաքսատների պետ	
102.	Միսաքյան Վարդերես(որդին)			Պոլիս, Էդիրնե
103.	Միսաքյան Հարություն			Պոլիս, Էդիրնե
104.	Միսաքյան Եղիազար			Պոլիս, Էդիրնե
105.	Միրիճանյան Գաբրիել	18դ.	սեղանավոր, ոսկերիչ	Ակն, Պոլիս
106.	Միրիճանյան Մկրտիչ Ճնորիկ(որդին)	1742-1800	պետ.սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
107.	Միրիճանյան Մուրադ(որդին)	1793-1806		Պոլիս
108.	Միսակ Միսաքյան		սեղանավոր	
109.	Միսաքյան Հայի Ալեքսան[102]	սեղանավորների պետ և վաճառական		Եգիպտոս
110.	Միսաքյան Հակոբ		սեղ.և վաճառական	Եգիպտոս
111.	Միրզոյան (Միրզայան) Հովհաննես			
112.	Միրզոյան (Միրզայան) Միքայել			
113.	Մոմճյան Առաքել - երկվորյակ	1750-1832	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
114.	Մոմճյան Սարգիս(եղբայրը)	1750-1818		Պոլիս
115.	Մոմճյան Հովհաննես(որդին)	1770-1822	սեղանավոր	Պոլիս

եկեղեցու խաչքարերից մեկի վրա արձանագրություն կա նրա մասին:

99 **Յաղուբ աղիրա Հովհաննիսյանը** (Հակոբ Հովհաննիսյան) 1703թ. արդեն արքունի սեղանավոր ու վաճառականապետ էր:

100 Գ.Բամպուկչյանը գրում է, որ 1789թ. Մանասե աղիրան Չենգելքյոյում ծովափնյա ամառանոց է ունեցել և հավանական է, նույնացվել է արքունի նկարիչ Մանաս Մանասի հետ:

101 **Մարգարը** 1800-ական թթ. Պոլսում սեղանավորությամբ է զբաղվել, հետո դարձել նրանց գլխավորը՝ saraflar kehcasi. **Մարտիրոսն** ստացել է Մարտիկյան (1822թ): Առևտրական հարաբերություններ է ունեցել Եվրոպայի հետ, բանկեր եղել այնտեղ: Իր գործընկերներն էին տղան և թոռը: 1851թ. Արդյունքից տուժած կորցնելով Մարտիրոսյան տունը է Բարձրագույն թերթը: Այդ թերթում բազմաթիվ առանձնաշնորհներ էր ստացել նրան:

102 Ակնցի Եղիազար Եղիազարյան Ամիրայի չորս որդիներն են, որ նրա մահից հետո ի նշան երախտագիտության Մուհամմեդ Ալի փոխարքան բերել տվեց Եգիպտոս:

116.	Մոմճյան Աբրահամ (որդին)		սեղանավոր	Պոլիս
117.	Մոմճյան Միքայել	-1894	սեղանավոր	Պոլիս
118.	Մոմճյան Նիկողոս	1777-1861		Պոլիս
119.	Մովսեսյան Ղազարոս	-1763	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
120.	Մսպահետճյան Աբրահամ	1800	սեղանավոր, փ.տ.	Ակն, Պոլիս
121.	Մուրադյան Հակոբ	1730ն		Ակն, Պոլիս
122.	Արթին Մուրադյան (Հարություն)[103]	1730ն	սեղանավոր	Պոլիս
123.	Մուրադյան Բաղդասար	1760ն	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
124.	Մուրադյան Գասպար	1760ն	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
125.	Մուրադյան Փիլիպոս	-1771		Ակն, Պոլիս
126.	Մուրադյան Հովհաննես(եղբայրը)	1737-1783	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
127.	Մուրադյան Բարունակ			Ակն, Պոլիս
128.	Մուշեղացի Խաչիկ	1795		Ակն, Պոլիս
129.	Յուսուֆյան Հակոբ[104]	18դ.	արքունի ժամագործապետ	Պոլիս
130.	Յուսուֆյան Պողոս[105]	1768-1844	դիվանագետ	Եգիպտոս
131.	Յուսուֆյան Պետրոս	1778-1846	վաճառական	Պոլիս, Տրիեստ
132.	Նեվրուզյան Հարություն	1778-1834		Ակն, Պոլիս
133.	Նեվրուզյան Բաղդասար	1804-1855		Պոլիս
134.	Նորատունկյան Հարություն	1770-1843	հացագործապետ	Սեբաստիա, Պոլիս
135.	ՆորատունկյանԳրիգոր(որդին)	1857		Պոլիս
136.	Նշանյան Մկրտիչ	1800ն	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
137.	Նշանյան Պողոս	1800ն	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
138.	Շամպանջյան Ավետիս	1807-1888		
139.	Չայինց Վարդերես	1722-1799	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
140.	Չայինց Եղիազար			Պոլիս
141.	Չերազյան Փիլիպոս		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
142.	Չերազյան Մինաս(Փիլիպոսի որդին)	1728	սեղանավոր	Պոլիս
143.	Չերազյան Մարգար (Մինասի որդին)	1730ն	սեղանավոր	Պոլիս
144.	ՉերազյանՊողոս(Մինասի որդին)		սեղանավոր	Պոլիս
145.	Չերազյան Գևորգ	18դ.	սեղանավոր	Պոլիս
146.	Չերազյան Գրիգոր (Գևորգի որդին)	1805-10թթ		Պոլիս
147.	Չերազյան Գասպար(Գևորգի եղբայրը)	-1821	սեղանավոր	Պոլիս
148.	Չերազյան Բաղդասար(որդին)	1787-1854	սեղանավոր	Պոլիս
149.	Չուգանյան (Հովիկյան) Սերոբ	-1754		
150.	Չուգանյան Հայի Արթին		սեղանավոր	Պոլիս

103 1736-ին Հովհաննես Կոլոտը և Երուսաղեմի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիրը սեղանավոր Արթին աղիրա (Հարություն) Մուրադյանի հետ գնում են Շեյխ-ուլ-իսլամի մոտ, Ս.Հակոբյանց վանքի պահպանության խնդրով (Գրիգոր Պատրիարքը այս խնդրով 16 օր բանտ է նստել):

104 Ամիրան 1778թ. սուլթանական հրամանով աշխատավարձի հրաման, բերատ է ստացել, որը նրա ժառանգներից է եղել: 1807թ. Արքունի ժամագործապետ **Հակոբ Յուսուֆյանի որդին Սարգիսը**, Բ.Դասեն և Ալյա Ճեմիլյան ժամացույցների համար հատուկ Թերաբիում խրախուսվել է սուլթանի կողմից գլխարկ, ակնե (ասֆյանից, այծի կաշվից) երկարաճիտք կոշիկներ և մուճակներ (բաբուշ) կրելու:

105 Պողոս աղիրա Յուսուֆյան (1768-1844) Սեղանավոր, Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալիի մերձավորագույն պաշտոնյա (բաշգեահյա), խորհրդական, ապա Արտաքին գործերի և առևտրի նախարար: Կրթական Տրիեստում, բարեպաշտ, մեկենաս: Մահացել է Կորսիկայում, թաղված Եգիպտում:

151. Չոպանյան Պողոս,		ոսկերչապետ	Պոլիս
152. Չոպանյան Մարտիրոս	1745-1796	ոսկերչապետ	Պոլիս
153. Պալյան Գրիգոր	1764-1832	ճարտ.	Պոլիս
154. Պալյան Կարապետ(որդին)	1800-1866	ճարտ	Պոլիս
155. Պալյան Նիկողոս, որդի Կարապետի	(1826-1858)	ճարտ.	Պոլիս
156. Պալյան Հակոբ, որդի Կարապետի	(1838-1873(5)	ճարտ.	Պոլիս
157. Պալյան Սարգիս, որդի Կարապետի	(1835-1899)	ճարտ.	Պոլիս
158. Պալյան Առաքել	- 1789	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
159. Պեզճյան Հարություն	1771-1834	սեղանավոր,փ.ա.[106]	Պոլիս
160. Պետրոսյան Եղիազար[107]		ֆինանսիստ	
161. Պողոսյան Հակոբ	1823	սեղանավոր	Երզնկա, Պոլիս
162. Ջրկիրյան Գրիգոր	1817		Պոլիս
163. Ռեթեոսյան Ստեփանոս	1730-1817	փողերանոցի տնօրեն	Ակն, Պոլիս
164. Սարաֆյան Մանուկ	-1859	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
165. Սարաֆյան Հովհաննես	1847	սեղանավոր	Պոլիս
166. Սարգսյանը Հակոբ,[108]			Իզմիր
167. Սարաչյան կամ Սահակյան Գրիգոր	1735-1820		Ակն, Պոլիս
168. Սերվերյան Հովհաննես	1788-1858	արքունի ճարտարապետ	Պոլիս
169. Սերոբե Էրիվանցի Մինաս[109]	1680-1754	վաճ., սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
170. Սիրունյան Միքայել	-1788		Ակն, Պոլիս
171. Սիրունյան Հովհաննես(եղբայրը)	1720-1784		Ակն, Պոլիս
172. Սուրենյան Մուրադ	1800-25թթ		Պոլիս
173. Տատյան Առաքել	1753-1812	վառոդապետ	Ակն, Պոլիս
174. Տատյան Սիմոն(որդին)	1777-1832	վառոդապետ	Ակն, Պոլիս
175. Տատյան Հովհ.(Առաքելի որդին)	1798-1869	վառոդապետ	Պոլիս
176. Տատյան Պողոս	1800-1864	վառոդապետ	Պոլիս
177. Տերյանց Մարգար	1776-1841	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
178. Տեր Ավետիսյան Մարտիրոս կամ Սարաֆյան	1740-1820		Պոլիս
179. Տյուզյան Միքայել	1724-1783	փ.ա.	Պոլիս
180. Տյուզյան Հովհ. (որդին)	1749-1812	փ.ա.	Պոլիս
181. Տյուզյան Գրիգոր (որդին)	1774-1819	փ.ա.	Պոլիս
182. Տյուզյան Սարգիս (Հովհ. որդին)	1777-1819	փ.ա.	Պոլիս
183. Տյուզյան Կարապետ(Հովհ. որդին)	1779-1819	փ.ա.	Պոլիս
184. Տյուզյան Միքայել(Հովհ. որդին)	1786-1819	փ.ա.	Պոլիս
185. Տյուզյան Հակոբ(Հովհ. որդին)	1793-1847	փ.ա.	Պոլիս
186. Տյուզյան Պողոս(Հովհ. որդին)	1797-1871	փ.ա.	Պոլիս
187. Տյուզյան Միհրան (Սարգսի որդին)	1817-1877	փ.ա.	Պոլիս

106 փ.ա.՝ փողերանոցի, դրամահատարանի տնօրեն

107 1763թ. Չոխաջը խանի դռանը բանտարկության պատճառով կախում են սադրազամ Ռագըբ փաշայի մոտիկ բարեկամ ու Աչեմ Ալիի սեղանավոր, սեղանավորների պետ («Պետրոսյան») Ղազար Ամիրային:

108 Սարգսյան Հակոբը (գմրուքչիա) հիմնել է 19-րդ դ. սկզբին Վիեննայում «**Ֆրենկ հաղթանակ»-ն (ծաղկավոր ճայք կառոր)**:

109 Սերոբե (Սերովբեդրոս) ամիրա Էրիվանցի Մինասի որդին 1715-ին գալով Պոլիս ժամանակի Մեծ վեզիրի սեղանավորն է եղել: Եղել է խասի ոսկերչապետը:

188. Ֆենիկ Ամիրա	1811		Պոլիս
189. Փափազյան Միսակ	1850ն.	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
190. Փափազյան Հովհաննես			Ակն*, Պոլիս
191. Փափազյան Մկրտիչ(Միսակի եղբ)			Ակն*, Պոլիս
192. Փափազյան Մարտիրոս			Ակն, Պոլիս
193. Փափազյան Գևորգ (Բաղչեվանօղլու)	1807-1856	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
194. Փափազյան Պետրոս	1780ն		Պոլիս
195. Փափազյան Մկրտիչ	1780ն		Պոլիս
196. Փափազյան Սիմոն	1801-35թթ.	սեղանավոր	Պոլիս
197. Փափազյան Խնդիր(որդին)[110]	1835	սեղանավոր	Պոլիս
198. Փափազյան Ճանիկ(Սիմոնի որդին)	1776-1856	սեղանավորապետ	Պոլիս
199. Փափազյան Մանուկ (Սիմոնի որդին)[111]	1835	սեղանավոր	Պոլիս
200. Փիրղալեմյան Պետրոս	1790	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
201. Փիրղալեմյան Հովհաննես	1834	սեղանավոր	Պոլիս
202. Փիրղալեմյան Խաչատուր(որդին)		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
203. Փիրղալեմյան Ստեփանոս կամ			
204. Փիրյանց կամ Խաչատուրյան		սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
205. Փիրղալենցի Սարգիս	1780ն		Պոլիս
206. Փշմիշյան Կարապետ(Փշմիշպաշի)	1750-1802	սեղանավոր	Ակն
207. Փշմիշյան Միքայել (որդին)	1785-1849	սեղանավոր	Պոլիս
208. Փշմիշյան Հովհաննես(Կարապետի որդին)	1799-1851	սեղանավոր	Պոլիս
209. Փշմիշյան Գրիգոր(Կարապետի որդին)	1797-1868	սեղանավոր	Պոլիս
210. Փշմիշյան Ճանիկ[112]	1850-ական թթ.	պալատական առաջին	Ակն, Պոլիս
211. Փշմիշյան Միսակ	1850-ական թթ.	կարգի պաշտոնյաներ	Ակն, Պոլիս
212. Փշմիշյան Նիկողոս(Միք.որդին*)	1830-40թթ.	սեղանավոր	Պոլիս
213. Փշմիշյան Նահան	1830-40թթ.	սեղանավոր	Պոլիս
214. Փոլոքյան Հարություն	1842	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
215. Քարաքաշյան(ն) Աբրահամ փաշա	1767-1827	նախարար	Եգիպտոս
216. Քարաքաշյան Երամ	1768-1823	սեղանավոր	Եգիպտոս
217. Քյուրքչյունեանց (յան) Պետրոս	1774-1849	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
218. Քյուրենց Գրիգոր(Քոլոյան)	1758	սեղանավոր	Ակն, Պոլիս
219. Քյուրենց Համբարձում			Ակն, Պոլիս
220. Քյուրենց Հովհաննես(որդին)			Պոլիս
221. Քալյան Սերվեն Ծոնա	1738-1818		
222. Օդյան Պողոս	(1795-1862),	արքունի ճարտարապետ	Պոլիս

110 Խնդիր Խնդիրյան (1853-1932). **Խնդիր ամիրա Փափազյանի** (-1864) թոռն է: 1884թ. ավարտել է Փարիզի բժշկ. համալսարանը, միջազգային համբավ է ունեցել: Եղել է ներքին հիվանդությունների մասնագետ: Իմացել շատ բժիշկներ, զբաղվել է մասնավոր պրակտիկայով, իր սեփական դարմանատունն ունեցել Պոլսում: Աշխատանքնաչման մեծ վարպետ է եղել: Նրան է պատկանել Բոսֆորս կղզու մոտի գյուղի մեջ ունեցած վարքին կղզակը, որն իր անունով է կոչվել:

111 **Մանուկ, Ճանիկ, Խնդիր** ամիրաները 1832թ. սև քաղաքային գործերի հետ կապված՝ պատժվել են:

112 **Ճանիկ ամիրան** 1856թ. Ռումելիհիսարում Ծաղկոսյան խառը նախակրթարանն է բացել, նաև Ս.Մանգուղիոս եկեղեցին վերաշինել ու բացել է տվել:

ՀԱՅԵՐԸ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄՈՒՄ

(19դ.)

Մինչև Սուլթան Մահմուդ Բ-ի գահակալության շրջանը (1808-1839), հայերը միշտ հեռու են գտնվել երկրի ղեկավարման ատյաններից: Դրանք վերապահված են եղել տիրող՝ թուրք ազգին: Վերջինս երկար ժամանակ իր համար անհարիր է համարել նստակյաց ազգերին հատուկ զբաղմունքը՝ արհեստները, երկրագործությունը, առևտուրը: Այն թողնվել է հպատակ ազգերին, որոնք և իրենց վրա կրելով երկրի տնտեսական զարգացման պատասխանատվությունը, այնքան են առաջադիմել որոշ բնագավառներում, դարձնելով այն իրենց մենաշնորհը, որ նույնիսկ սկսել են ղեկավարել այդ բնագավառները, որպես պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ[1]:

Դեռևս 18-րդ դ., երբ Օսմանյան կայսրության և եվրոպական թագավորական տների միջև արդեն գոյություն ունեին դիվանագիտական հարաբերություններ և երկուստեք երկկողմ բարձր մակարդակով այցելություններ էին կատարվում, թուրքական սուլթանները շահագրգռված էին արժանապատվորեն ներկայացվել Եվրոպայում: 1721թ., երբ Ահմեդ Գ-ն Փարիզ, Լյուդովիկոս 15-րդի պալատ պետք է ուղարկեր իր դեսպանին՝ Մեհմեդ Չելեբի Էֆենդիին, ապա, նախապես հայտնի թուրք ընտանիքների շատ երիտասարդներ, որպես դեսպանատան աշխատակիցներ ուղարկվել էին արտասահման՝ սովորելու քաղաքացիական մասնագիտություններ և իհարկե՝ զինվորական գործ: Ֆրանսերենն այդ ժամանակներում համարվում էր դիվանագիտական լեզու: Այս երիտասարդներից շատերը ծանոթանալով հյուրընկալ երկրների սովորություններին, կյանքին, պետական կառուցվածքին, կենցաղին, համոզվում էին, թե որքան ետ էր մնացել իրենց երկիրը: Նրանցից ոմանք փրկարար ելքը տեսնում էին ոչ թե կառավարող ռեժիմի կամ նրա վերափոխման մեջ, այլ տարբեր բաներում՝ բանակի, ֆինանսների և այլնի նորովի կազմակերպման ու զարգացման մեջ: Մի քանի պետական գործիչներ, որոնք եղել էին այդ երկրներում, տեսել ու հասկացել որոշ չափով Եվրոպան, գտան, որ եվրոպական տերություններից այդչափ ետ մնալն իրենց երկրի համար կարող է պատճառ դառնալ վտանգավոր կործանման:

Մինչև 19-րդ դարի առաջին տասնամյակները թուրքերը համարյա ծանոթ չէին եվրոպական պետություններին, նրանց քաղաքականությանը, կյանքին, կենցաղին, մշակույթին և այլնին: Իրապես, եվրոպական տերությունների կարծիքով Օսմանյան կայսրության պետական ու դիվանագիտական համակարգը հիվանդ մարմնի էր նման, որը ոչ թե բուժել էր պետք, այլ բաժանել, օգտագործել, նաև՝ հայերի օգնությամբ:

19-րդ դարի սկզբին սուլթանական պալատը հասկացավ, որ արտաքին քաղաքականության ասպարեզը շատ կարիք է զգում արմատական փոփոխությունների ու նոր մոտեցումների, մեթոդների: Նրանք ստիպված էին հրաժարվել եվրոպական երկրների նկատմամբ մեծամտական ու առավելություններ ունեցողի կեցվածքից ու պատրաստ լինել գոնե հավասարը հավասարի նկատմամբ գործելակերպի: Միայն այդկերպ հնարավոր կլիներ գոնե պահպանել Օսմանյան միասնության ամբողջականությունը: Այն, ինչ արդեն հնարավոր չէր լուծել զենքի ուժով,

1 Տես՝ Çark Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İst., 1953, 302 s.; *Des serviteurs fidèles. Les enfants d'Arménie au service de l'Etat turc. Lyon*, 2010. Կազմող՝ Մարսիմ Եփսայան:

հույս ունեին հասնել դիվանագիտության օգնությամբ: Դիվանագիտական հարաբերություններ եվրոպական պետությունների հետ, համաձայն ֆրանսիական ու ռուսական աղբյուրների, կային դեռևս 1454 թվականից: Այս կապն իրագործվում էր եվրոպական պետությունների դեսպանների միջոցով: Այս շրջանում դեսպան-պալատ հարաբերությունները չափազանց ծանրաբեռնված էին երկուստեք: Այն օտարերկրյա դեսպաններին Ստամբուլում պարտադրում էր դիվանագիտական (էտիկետի) ծանր ու ստորացնող արարողակարգ: Այս հանգամանքը բնականաբար թույլ չէր տալիս երկկողմանի մերձեցումների և եվրոպական քաղաքականության, միջազգային խնդիրները այդպես էլ անծանոթ էին մնում Բարձր Դռանը, հարևանցիկ առնչվելու հնարավորություններ ունենալով միայն: Մյուս կողմից, ի ցույց վեհապետների վեհանձնության, դեսպանները սուլթանական գանձարանի կողմից առատորեն վարձատրվում էին, ի նշան նաև այն բանի, որ դեսպանները «աղքատ» երկրներից են եկել: Այս անորոշ ու անտեղյակ վիճակը բավական ժամանակ ձգվեց, քանզի սուլթանական շատ ու շատ բարձրաստիճան հպատակներ, ելնելով ազգային ավանդույթներից, չէին համաձայնում որպես դեսպաններ, նույնիսկ կարճ ժամանակով, մեկնել քրիստոնյա երկրներ: Այս պատճառով է, որ եվրոպական, օտար երկրներ դեսպաններ պատրաստելու առաջին փորձերն անհաջողության մատնվեցին:

Այս պատմական շրջանի համար հետաքրքրական աղբյուրներ կարող են ծառայել դեսպանների կողմից պարբերաբար Յըլդըզ ուղարկվող պաշտոնական գրությունները: Զեկուցագրերից շատերը հեռու են անգամ նմանվելու դիվանագիտական զեկույցների ընդունված ձևերին ու ավելի շատ ճանապարհորդական հուշերի են նմանվում: Իհարկե դրանց թվում եզակիորեն կան նաև դիվանագիտական հարաբերությունների լուրջ արտահայտության առաջին օրինակներ[2]: Այդպիսիներից են Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի մեզ ծանոթ փաստաթղթերը, որ նա նշում է Օսմանյան կայսրությունում ներքին բարեփոխումների անցկացման անհրաժեշտությունը: Փարիզյան գործունեության մեկամյա շրջանից հետո նա նշանակվում է Արտաքին գործոց նախարար: Մահմուդ Բ-ի ժամանակ սկսվում են բանակի, ռազմական, տնտեսության և ադմինիստրատիվ բարեփոխումները: Դրանք ուղեկցվում էին նաև մշակույթի ասպարեզում, կենցաղում: Փարիզում, Լոնդոնում դեսպան եղած, իսկ ապա Արտաքին գործերի նախարար դարձած Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան ամեն կերպ փորձում էր աջակցել երկրում բարեփոխումների իրագործմանը: Բարեփոխումներ տարբեր ասպարեզներում, որոնց կարևորությունը Փաշան առաջիններից էր զգացել: Նա Սուլթանի աջակցությամբ ստեղծեց «Հանրօգուտ գործերի խորհուրդ», որը սկսեց զբաղվել բարեփոխումների նախապատրաստմամբ (Meclis-i Umur-u Nafia)[3]: Հիվանդ Մահմուդ Բ-ի ժամանակ պալատական ու հոգևորական մոլեռանդ վերնախավը թույլ չտվեց իրագործելու բարեփոխում-

2 Այս տիպի փաստաթղթի օրինակ է համարվում Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Մուստաֆա փաշայի նամակը ուղղված Աբդուլ Ազիզ կայսերը: Այն Օսմանյան կայսրությունում Սահմանադրական կարգեր հաստատելու մասին նորույթ է: Օսմաներենից հայատառ թուրքերենի վերածված, Կ.Պոլսում տպագրված 18 էջանոց այս փաստաթուղթը, առանց տպագրության թվականի է: Տես՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում: Տես նաև՝ մեր կազմած «*Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն*» (Ստամբուլ, 2005թ. էջ 414, 159*. այսուհետև տես՝ մեր Մատենագիտությունը...)

3 Սադըք Ռըֆաթը (1807-1856), որը Ավստրիայում դեսպան (1839) է եղել, գրել է «*Տրակտատ Եվրոպայում իրավիճակի մասին*» (1837) և «*Բարեփոխումների վիճակը Օսմանյան կայսրությունում*» (1844): Նա առաջինն է, որ մինչ Թանզիմաթի հռչակումը ձևակերպել է բարեփոխումների հիմնական գաղափարները: Եվրոպայի տրակտատը ոչ պակաս նշանակալից էր կայսրությունը բարեփոխելու իր առաջարկություններով:

ների նախագիծը: Միայն նրա մահից հետո Մուստաֆա Ռեշիդը կարողացավ համոզել 16-ամյա Աբդուլ Մեջիդ սուլթանին, որ 1839թ. նոյեմբերի 3-ին, Գյուլհանեի պալատում հրապարակի բարեփոխումների սկիզբն ազդարարող հայտնի «Հաթթը Շերիֆը»:

1839թ. Գյուլհանեի Հաթթը Շերիֆի հռչակմամբ բարեփոխումների շրջան սկսվեց: Բարեփոխումների այս ժամանակաշրջանը հենց այդ անվամբ էլ կոչեցին՝ Թանզիմաթի շրջան: Բարեփոխումներ, օրենքներ, որոնք մեծ թշնամություն ու դիմադրություն առաջացրին մեծ ֆեոդալների ու մուսուլմանական հոգևոր խավի մոտ: 1846թ. սեպտեմբերի 28-ին անգլիական դեսպանի երաշխավորությամբ աքսորից վերադարձված Մուստաֆա Ռեշիդը երկրորդ անգամ Մեծ վեզիր դարձավ ու սկսեց բարենորոգումների գործադրումը[4]: Ռեֆորմատորների մոտ նկատվում էր Թանզիմաթի դրույթները Ղուրանով հիմնավորելու ձգտում: Քրիստոնյա ազգերը ուրախությամբ էին ողջունում «Հաթթը Շերիֆը», որպես ազգային զարթոնքի գրավական ողջ Օսմանյան կայսրությունում: Օսմանյան կայսրության Սահմանադրության ստեղծմանը մեծապես աջակցել են հայերը, պալատական աստիճանավորներ, մտավորականներ, իրավաբան-խորհրդականներ:

19-րդ դարի Օսմանյան կայսրության պատմության բարենորոգման կարևոր հանգրվաններից է հանդիսացել 1876թ. օսմանյան Սահմանադրության հռչակումը:

Ռեշիդ փաշայի նախաձեռնությամբ Սահմանադրությունը կազմելիս բավականաչափ գիտական պրպտումներ, ուսումնասիրություններ են արվել: Սահմանադրության հեղինակման և դրանից հետո ևս Ռեշիդ Փաշայի հիմնական խորհրդականը եղավ Գրիգոր Օտյանը[5]: Սահմանադրության կազմման աշխատանքներում կարևոր է եղել Գրիգոր Աղաթոնի, Սերվիչենի ներդրումը: Ռեշիդ փաշայի գաղափարակիցներից ու համախոհներից են եղել ճարտարապետ Կարապետ Պալյանը, փաստաբան Պողոս Տատյանը, Գևորգ Երամյանը, Մկրտիչ Ճեզաիրլյանը (Ռեշիդ Փաշայի բանկիրն էր), Հակոբ Կրճիկյանը (խորհրդականը):

Չնայած դրական բոլոր ձգտումներին, նրանք այնուամենայնիվ անհասանելիորեն հեռու էին ժողովրդից, որը կարող էր հենարան հանդիսանալ նրանց համար: Թանզիմաթի պատմությունը ցույց տվեց, որ այնուամենայնիվ հետադիմական, պահպանողական խավն ավելի ուժեղ գտնվեց և բարեփոխումները խեղաթյուրվեցին՝ մինչ գործունեության իրական հող կգտնեին: Սակայն բարեփոխումների ընթացքը խոչընդոտող այդ շերտը չէր կարող լիովին վերջ դնել Թանզիմաթին: Այն իր շարունակությունն ունեցավ Ղրիմի պատերազմից հետո ևս:

1846թ. Աբդուլ Մեջիդի օրոք Ստամբուլում հիմնվեց համալսարան, որը պիտի ապագայի համար դիվանագետներ պատրաստեր: Թուրք ապագա դիվանագիտական կորպուսը սկսեց սովորել լեզուներ, ծանոթանալ եվրոպական դիվանագիտական մշակույթին ու օրենքներին: Իսկ մինչ այդ օսմանյան դիվանագիտական կորպուսի համար անհրաժեշտ մի հզոր բանակ կարող էր տրամադրել միայն Պոլսի հայ կրթյալ զանգվածը: Եվ այս հանգամանքը փրկարար օղակ հանդիսացավ կայսրության համար անկանելի թվացող ժամանակաշրջանում:

4 Բարենորոգումների շրջանին ու նրան նվիրված անձանց մասին բազմաթիվ թուրք, ռուս, օտար գիտնականների ուսումնասիրություններ են հրատարակվել, որոնք ամենատարբեր մոտեցումներով բացահայտում են այդ շրջանի իրական պատկերն ու հակասությունները:

5 1876թ. Օսմանյան Սահմանադրության համահեղինակներից (Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի գլխավոր խորհրդականներից էր), նա է եղել 1861թ. Հայկական Ազգային Սահմանադրության հիմնական հեղինակը:

Ելնելով Սասունի դեպքերից և հենվելով Բեռլինի կոնֆերանսի 61 հոդվածի վրա, 1895թ. հայկական գավառներում բարեփոխումների, վարչական ղեկավարության մասին ֆրանսիական, անգլիական և ռուս դեսպանների կողմից Բարձր Դռանը մատուցված դիմումը ներկայացնում է բարեփոխումների ծրագիր՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սվազի տնտեսական և իրավական կառավարման համար: Առաջարկվում էր դիվանագիտական ներկայացուցչությունների մասնակցությամբ կազմել պետական հանձնաժողովներ: Այս նախաձեռնությունը կառավարության կողմից անընդունելի ու վտանգավոր է նկատվում: Ջևդաթ փաշան Սուլթանին ուղղված հուշագրում Պոլսում հայկական դեպքերի որպես պատճառ նկատում է եվրոպական պետությունների դեսպանությունների կողմից վիլայեթների բարեփոխման պահանջները: Սուլթանը այնուամենայնիվ համաձայնվում է ստորագրել նախագիծը, որը սպասված արդյունքը չունեցավ: 1914թ. հունվարի 26-ին, երկար հանդիպումներից հետո սադրազամ (վարչապետ) Սաիդ Հալիմ Փաշան և ռուսական դեսպանատան ծառայող Գ.Գուլկևիչը Արևմտահայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու մասին համաձայնագիր են ստորագրում:

Այս մեկդարյա շրջանը հայերի համար եղավ երկրի կառավարության տարբեր բնագավառներում, վարչական ապարատում, իրավական կյանքում որոշակի դեր խաղալու[6] և բարձր աստիճաններ զբաղեցնելու ժամանակաշրջան: Այն ոչ միայն օգնեց ներկայացնելու պատշաճ մակարդակով Կայսրությունը եվրոպական քաղաքական, տնտեսական հարաբերություններում, այլև ի դերև բերեց հայկական մտքի, տաղանդի, ուշիմության ու հավատարմության արժանիքները: Հայերը ճանաչվեցին եվրոպական ամենաբարձր մակարդակներում, թագավորական տներում ու արքունիքներում, գիտական ու մշակութային ամենատարբեր ասպարեզներում, արժանանալով այդ երկրների տիրակալների ու կառավարությունների, տարբեր հաստատությունների մեծագույն պարգևներին ու փառքի:

Հայերը ճանաչված էին որպես մտավոր մեծ հնարավորությունների տեր ներուժ: Բազմիցս ապացուցվել էր նրանց, որպես կայսրության հավատարիմ ծառայող հպատակներ լինելու հանգամանքը: Սուլթանները հիմնականում նրանց հարստությանը չէին խառնել, համոզված լինելով որ անհրաժեշտության դեպքում այն անպայման կծառայի կայսրությանը: Պալատն ունեցել էր հայազգի վեզիրներ, ծովակալներ, հայազգի զորավարներ, թող որ մի մասը՝ դևշիրմեի արդյունք: Հայերը գրավել են հնարավոր բարձր պաշտոններ, անգամ մինչև վեզիր, մեծ եպարքոս, կարևորագույն գավառների կառավարիչներ, հավակնել նույնիսկ խեդիվության: Նրանք լծվեցին այս առաքելությանը, ծառայելով ոչ թե զուտ օգնական օղակներ, այլ որպես գործունեության կարևոր ու հիմնական ծանրությունն ապահովող լծակներ: Թուրք նախարարների հետ միասին նրանք վարեցին մի շարք նախարարությունների նախարարների, փոխնախարարների ու գերատեսչության ղեկավարների պաշտոնները: Իսկ որ դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմ անհնարին էր պատկերացնել առանց հայազգի պաշտոնյայի, անհերքելի փաստ է: Փաստ է նաև, որ շատ քիչ բացառությամբ ողջ

6 Թուրք գիտնականներից Մուրադ Գորալթյուրքը ի մեկնաբանում այն տարօրինակ իրավիճակի, թե առանց տնտեսական ու ֆինանսական հիմքի, առանց արդյունաբերության ինչպե՞ս է որ Օսմանյան կայսրությունը չի փլուզվել, պատասխանել է, թե «եթե ազգային փոքրամասնությունները չլինեին, Օսմանյան կայսրությունը շատ ավելի վաղ կփլուզվեր»: Կայսրության կյանքը 150 տարով ավելի երկարելը ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների ներդրման շնորհիվ է (Սուրբ Փրկիչ ամսաթերթ Ազգային Հիվանդանոցի, Ստամբուլ, 2002թ. փետրվար, էջ 17):

դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ու նախարարությունների հիմնական աշխատուժը եղել են հայերը ու որ նրանց ուսերին է եղել ողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը: Եվ դա վերաբերում էր ոչ միայն Կայսրության օտարերկյա դեսպանատներին ու հյուպատոսարաններին, այլև նույն այդ օտար երկրների Պոլսում գործող դեսպանատներին ու հյուպատոսարաններին:

19-րդ դարի 30-ական թթ. թուրքական դիվանագիտության պատմության մեջ սկիզբ դրվեց նոր դարաշրջանի: Հայազգի դիվանագիտական կորպուսը ներկայացնող դեսպանները, հյուպատոսները, ավագ թարգմանիչները, խորհրդականները լծվեցին այս առաքելությանը, ծառայելով ոչ որպես զուտ օգնական օղակներ, այլ որպես հիմնական ծանրությունն ապահովող լծակներ: Նրանց ուսերին է եղել թարգմանական, արտասահմանյան, իրավաբանական խորհրդականների, քարտուղարության, մինչև անգամ հաշվապահական բաժինների ողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը: Ավելին, հայտնի են պոլսահայ դիվանագետներ, որոնք եվրոպական տերություններն էին ներկայացնում մի այլ եվրոպական պետության մեջ[7]: Այս բոլոր գործիչները ոչ միայն բարձրացրին միջազգային ասպարեզում Օսմանյան կառավարության հեղինակությունը, այլև իրենց գործունեությամբ պատիվ ու բարի համբավ բերեցին իրենց ազգին, լավագույնս ճանաչել տվին հային քաղաքական ամենաբարձր մակարդակներում: Նրանք հավատարմորեն ծառայեցին ոչ միայն սուլթանական արքունիքին, Բարձր Դռանը, այլև ազգաշահ գործերով ու բարեգործություններով շատ ու պայծառ էջեր գրեցին արևմտահայության պատմության մեջ: Մինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմը եվրոպական երկրներում ստեղծված հայկական գաղութները լավագույնս են փոխադարձել այդ երկրներում իրենց ընդունելու, աշխատելու, ստեղծագործելու, ավանդական սովորույթներով ապրելու հնարավորությունները[8]:

7 Լավագույն օրինակ կարող է համարվել պոլսահայ կաթոլիկ մտավորականներից հայր և որդի Մուրադջա և Կոստանդին Դ'Օհսոնների դիվանագիտական գործունեությունը: **Իգնատիոս Մուրադջա դ'Օհսոն (Թոսունյան, 1740-1807), պոլսահայ, դավանանքով** կաթոլիկ, հայտնի ֆրանսիացի պատմաբան, դիվանագետ: **Ignatius Mouradgea D'Ohsson** Ստոկհոլմի Շվեդական հյուպատոսն էր: 1782թ. եղավ Շվեդիայի դեսպանը ու ստացավ Ասպետ Վազայի կարգ: Որից՝ 1795թ. Կ.Պոլսում Շվեդիայի դեսպանն է եղել: **Կոստանդին (Կարլոս) Մուրադջա դ'Օհսոն** ասպետ (1779-1851), դիվանագիտական առաքելությամբ աշխատել է Փարիզում, Մադրիդում, Հաագայում: 1834թ. նշանակվել է Բեռլինում Շվեդիայի դեսպան: Հայազգի պետական, դիվանագիտական գործիչներ են ծառայել նաև պարսկական արքունիքում: **Միրզա Խանը** (1831-1908) եղել է Պարսկաստանի դեսպանը Անգլիայում և այլն:

8 Եվրոպայում ամենահին ու պատմական գաղութներից են եղել Ռումինիայի, Բուլղարիայի, ավստրիական կայսրությունում ստեղծված գաղութները: Պատմական, ողբերգական կարողացել են այդ հյուրընկալ երկրներում լավագույնս դրսևորել իրենց, դառնալ ձեռնարկատերեր, դատարանի նախագահներ, ռազմական գործիչներ: Մշակույթի ասպարեզի մասին խոսել անգամ պետք չէ, քանի որ այդ երկրների փառքերից շատերը հայկական ծագում են ունեցել: Այս գաղութները պատմական են նաև նրանով, որ ի տարբերություն Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրների, կարողացել են ավելի հաստատուն պահել իրենց ավանդական հավատքը, պայքարել են այն աղավաղել փորձողների դեմ: Մեծ հիմնականում ներառում են Փրուշյանի, Սուչավայի, Յաշշյանի համայնքները, որոնց անդամների մի մասը կոմսերի ու ազնվականների տիտղոսներ է ստացել տարբեր, այդ թվում ավստրիական գահից ու հենց նրան էլ դիմել է օգնության 1896թ. հայկական ջարդերի ժամանակ: Առանձնապես հայտնի անուններից հիշվում է **Լուսիա Կարապետ Բոտենգուրի** (1858-1918) ռումինական հայ գեղարվեստական, որ ազատել են ռումինական ազգանվանությունից հետ, ստացել են ավստրիական կայսեր կողմից «Ավստրիական բաց» պատվանշանը, ասպետության աստիճան և դեռևս 1790թ. բաուն պայքարի զենք վերց պահել գաղութը դավանափոխությունից, փրկելով Պապի պատվիրակներին, օգնության դիմելով Ավստրիայի կայսերը: Սուչավայում նա է կառուցել «Հովհաննես» հայկական գերեզմանոցի մատուռը: 1870թ. ռումինական Կոգզա Եազարը և նախագահ **Անտոն Ալթայը**, Սուչավայի փոխնախագահ **Սարգիս Խոնչարուքը** հայեր են եղել: Կոմ **Տյուրիս Կոջյակը** (1862-1926) Փրուշյանի գավառապետ, ապա՝ դատարանի նախագահ է եղել, Հայոց

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական արտաքին ու ներքին կորպուսի, տարբեր նախարարություններում կարևորագույն պաշտոններ ունեցող հայազգի գործիչների մի որոշակի մասը, նաև արտասահմանում եղած ժամանակ հարել են ֆրանսիական ու շոտլանդական օթյակներին, չեն թաքցրել այդ փաստը, լուսանկարներում մի քանիսն անգամ եղել են մասոնական հագուստներով ու խորհրդանիշներով: Որքան էլ որ տխուր է, պետք է խոստովանել, որ մեր ցեղի հերոս երևելի հայերը կարծես թե զրկված լինելով թերարժեքության զգացումից (հպատակ ժողովրդին վերապահված վիճակը), ի վնաս իրենց, չեն կարողացել ճանաչել ու գնահատել դիմացինի իրական դիմագիծը և դրանից հետևող իրավիճակները կանխատեսել: Նրանք հիմնականում ռոմանտիկներ են եղել, վեհ գաղափարների կրողներ ու զարմանալիորեն շատափույթ գերի են դարձել առաջադիմական ուժերին, տարվել դրանցով ու հավատացել, թե լուսավորական, եվրոպական առաջադեմ գաղափարները գնահատող ու կրողները կարող են խնկաբեր նպատակներ լինել՝ անկախ դավանանքից, անկախ երկրում տիրող իրավիճակից: Այդ մարդիկ, որոնք սերուցքն են կազմել ազգի, փարվել են ամեն մի առիթի, որը երկրին ու այնտեղ ապրող ազգերին, մասնավորապես հայերին, մարդկային արժանապատիվ ապագա կխոստանար, ավելի ուշ՝ գուցե նաև ազատություն: Կարևոր շարժառիթ է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ ինչպես բոլոր հպատակ ժողովուրդներն Օսմանյան կայսրությունում, այնպես էլ հայերը, Բարենորոգումների քաղաքականությունից (Թանզիմաթի շրջանից) շատացան իրենց երազանքների, հույսերի իրականացման տեսանելի մի գործոն, որը կշարունակեր, կնպաստեր խաղաղ կերպով պայքարել, ստանալ իրական դեմոկրատական հարաբերությունների հաստատմանը, հայ ազգի ծանր իրավիճակի ներկայի շտկմանը: Ուրեմն, հուսահատությամբ համակված ազգի երևելիների մի մասը՝ հույսերի իրականացումն ու ազգի փրկության ճանապարհը փորձելու էր փնտրել նոր, տարբեր ուղիներում ու «խոստումնալից» հնարավորություններում: Այսպիսի առիթներից էր եվրոպական ազդեցության ամենահին տեսակներից մեկով անհիմն խանդավառվելը: Այն է՝ եղբայրանալ մասոնական օթյակների շնորհիվ[9]: Իսկ դրանց թիվը

պատից ստացել կոմսի տիտղոս և այլն: Բայց այս երևելի հայերը եվրոպական հայ գաղթավայրերում բարենպաստ հող են ստեղծել Օսմանյան կայսրության հայ փախստականների, գործարար շրջանակների գործունեության, արտաքին առևտրական ու դիվանագիտական հարաբերությունների զարգացման համար, եղել բարերարներ պոլսահայ տարբեր խնդիրների լուծման ժամանակ, նաև օգնել իրենց երկրներում ապաստանած հայ երիտասարդներին: Հատկապես Հոլանդիայի պատմական ... հնարավորինս ամեն ինչ արել է, չանհայտանալու աշխարհի տարբեր անկյուններում հայտնի դարձած հայերին կապելու Հայաստանի հետ: Այսպիսի օրինակներից կարելի է համարել անգամ հեռավոր Հոնկոնգում, երևելի հնդկահայ **Սըր Պոլ Չիկըրին (Պետրոս**, 1866-1926) Ա.Միքայելի ու Ս.Գևորգի կարգ շնորհելու (1897), անգլիական կառավարության կողմից ասպետության արժանացնելու դեպքը: Նա Բենգալիայից 17 տարեկանում գալով էր բրիտանական Հոնկոնգ և մեծ հաջողությամբ ծավալել դրամատիրական գործեր ձեռնարկել, մեծ հարստության և համբավի տիրացել: Ընտրվել էր տեղի անգլիական գաղութի օրենսդիր ժողովի անդամ, իսկ 1887 թվականից՝ ցմահ հաշտարար դատավոր, մեծ նվիրատվություններ կատարել Բենգալիայի դպրոցին, կրթական, մշակութային հաստատություններին:

9 Հայկական վերնախավի հյուրասիրություններին, պարահանդեսներին ու բարեգործական ճոխ հավաքույթներին հրավիրված են եղել Պոլսի բազմազգ երևելիները՝ դեսպանատների ներկայացուցիչներից մինչև պալատական ու կառավարական շրջանակները: Ենթադրվում է, որ նման հավաքների ժամանակ էլ կայացվել է մասոնական օթյակի անձնակազմը: Այսպես օրինակ, 1885թ. մայիսի 26-ի Սիմոն Մաքսուդյանի Օրթաքեոյի ամառանոցում մի հյուրասիրությանը ներկա են եղել նաև կաթոլիկ հայեր իրենց զուգված կանանցով, Սարըզ Էֆ., Նորատունկյանները, Ներսեսյանները, Աբրահամ փաշան, Օննիկ Մելքոն, Միքայել Յաղուբյանը, ներքին գործերի նախարար Մյունիր փաշան, Էդհեմ փաշայի 2 որդիները, Ռեկտոր փաշայի տղան՝ Ռեջեփ բեյը, Արտգործնախարարության քարտուղարը, ռուս հյուպատոսը, Տրամվայի բեյ,

Պոլսում, 19-րդ դարի վերջերին, 50-ից էլ ավել էր: 19-րդ դ. և 20-րդ դ. սկիզբը նշանավոր է եղել հայկական մասոնական օթյակների հիմնադրմամբ: Սակայն կարևորն այն է, որ այստեղ էլ հայերը ամենից առաջ են ընկել իրենց դրակով: Մեզ հայտնի 4 հայտնի հայկական օթյակները հիմնադրվել են ֆրանսիական «Մեծ Արևելք»[10]-ի, Էդինբուրգի շոտլանդական մեծ օթյակների[11] հովանավորությամբ: Թվում էր, թե մասոնական այս կազմակերպություններից կարևորներում են բռնվել «Թանզիմաթ»-ը ի վերջո իրականություն դարձնելու ջանքերը, ծրագրերը:

Մասոնական օթյակների մասին թուրքական պատմագրությունը նշում է, որ այն սկիզբ է առել 19-րդ դարի 40-ականներից[12]: 1863թ. հիմնադրված «Մեծ Արևելք»-ի հովանավորությամբ հիմնադրված օթյակը 1869թ. հավաքին 143 անդամ է արձանագրել: Դրանց թվում են եղել և՛ թուրքեր, և՛ ֆրանսիացիներ, և՛ կայսրության տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Օթյակի անդամները ներկայացրել են տարբեր կարևոր պաշտոններ ունեցող մարդիկ: Հիշվում է ամերիկյան երևելի առևտրի ներկայացուցիչ Ներսես Տառյանի անունը, որպես Ռուսիկյանական նախարարության քրեական հանցագործություններով զբաղվող բաժնի անդամ: 50-ի մոտ մուսուլման անդամներ են եղել օթյակում, մեծ մասը զինվորականներ, մի քանի բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներ, այդ թվում Սուլթանի գլխավոր համհարզ Ռաուֆ բեյը, պետական քարտուղար Զեքի բեյը, Ոստիկանական նախարարության խորհրդական Արդուլահման Հիլմի Էֆենդին, Սարքզի վալի Մեհմեդ Ռեշիդն և Երուսաղեմի նախկին վալի Իզզեթ փաշան, այնուհետև՝ Պետխորհրդի նախագահ Իբրահիմ Էդհեմը, երիտթուրքերի առաջնորդներից արքայազն Մուստաֆա Ֆազըլն և ուրիշներ:

նախագահ Թոյուզեն, «Կրեդի Լիոնեզ» բանկի տնօրեն Լեոն Լեմուանը, Ֆավյեր Մանզոն, փաստաբան Պեպրեզյան և շատ հայտնի օտարներ: Մի այլ օրինակ Պոլսում բարձրաշխարհիկ հավաքի մասնակիցների, որի առիթը ավելի քան պարզ բարեգործական է եղել: 1885թ., ի նպաստ Արարատյան դպրոցասիրաց, Կիլիկյան և Արևելյան միացյալ դպրոցական ընկերությունների Մեծ պարահանդեսը (դիմակավոր և առանց), կազմակերպվել է հովանավորությամբ և նախագահությամբ Օսմանյան կենտրոնական բանկի տնօրեն Մ.Ֆոսթերի, ներկայությամբ՝ Մարտուռ Սևադի Էֆ., Էսայան Միքայել, Նորատունկյան Արթինի: Կազմակերպիչ հանձնաժողովում բոլորը հայտնի հայեր, օտարներ են եղել՝ *Stambul* թերթի տնօրեն Հենրի Հանրի, Պարոնձի Ժակ, Դեմանժե Ա., *Tan* թերթի թղթակից, Օսմանյան կենտրոնական բանկի հաշվապահ բենիչ Սմաչ Ֆ., Քեֆիաքարտար *Far du Bosfore* լրագրի տնօրեն և այլք:

10 Մասոնականության ծագման շատ առասպելներից մեկի կառուցվել է ոչ թե 18-րդ դարասկզբին, երբ հիմնադրվել են գերագույն օթյակները, այլ շատ ավելի վաղ՝ հրեական Սողոմոն թագավորի ժամանակ և կապված է Սողոմոն թագավորին իր հայտնի տաճարը կառուցել օգնող շինարար-ճարտարապետ Հիրամի անվան հետ: Վերջինս հրաժարվում է իր 3 ենթավարպետներին հայտնել իր մասնագիտության գաղտնիքները, որոնք և նրան ծեծում են բանուկ, անկյունաքարանով, կարկինով: Այս գործիքներն էլ դառնում են մասոնականության սիմվոլները: Օթյակների նախատիպերն են համարվել հռոմեական ժամանակներում հայտնի ճարտարապետների ու որմնադիրների կոլեգիաները: 18-րդի դարասկզբի օթյակներում արդեն գրեթե բացակայում էին իրական շինարարները: Այնուհետև դարձավ բարձրաշխարհիկ խավերում, տարբեր երկրների ազնվականների շրջանակներում: 1738թ. կաթոլիկներին արգելվեց մտնել մասոնական օթյակներ՝ եկեղեցուց վտարելու սպառնալիքով, քանզի օթյակի անդամները «սատանայի ծառաներ» հռչակվեցին: Մասոնականությունը արագորեն սկսեց արտահանվել: Ի տարբերություն այլոց, Անգլիայում և Ամերիկայում այն հարգված և մասոնականությանը հաղորդեց թափանցիկ պետական կառավարման ապարատներ: Շատ երկրներում այն արգելվեց և մինչ օրս էլ արգելված է: Մասոնների թիվն աշխարհում հաշվվում է մինչև 20 միլիոն:

11 Անգլիայի Գերագույն օթյակը ստեղծվել է 1717թ. Լոնդոնում, միավորելով տեղի 4 օթյակները: Grand Lodge 1717-1967 անգլիական մասոնական տեղեկագրի համաձայն Հայաստանի Մեծ վարպետ է նշանակվել ռմն դոկտոր Դիոնիսիոս Մանուսոն:

12 Paul Dumont. *Tanzimat'ın Küçük Evreni Olarak Osmanlı Masonluğu*. Tarih ve Toplum, Ist. 1990, ocak, 12, s. 17-19. Ֆրանսերենից թարգմանված այս հոդվածը դրվել գննության կարդացվել է 1989թ. Թանզիմաթի 150-ամյակին նվիրված գիտաժողովում, որը տեղի է ունեցել Գերմանիայի Էսսեն քաղաքում:

ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԻՄՆԱԴՐՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ՍԵՐ» ՄԱՍՈՆԱԿԱՆ ՕԹՅԱԿԻ ՈՐՈՇ ՀԱՅՏՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

DERSAADET'DE KURULAN ERMENİ SER *(SEVGİ)* MASON LOCASI'NA ÜYE OLAN SEÇKİN KİŞİLER

Արքայազն Վահիդեդդին Սուլթան

Արքայազն Նուրեդդին
(Լուս. Արդուլահ եղբ.)

Սադրազամ Միդհատ փաշա
(Լուս. Արդուլահ եղբ.)

Սադրազամ (վարչապետ) Խայրեդդին փաշա

Սադրազամ Իբրահիմ Հաքքը փաշա

Գրող Նամըք Քեմալ

Բեռլինում դեսպան Սաադուլահ փաշա

Քեչեճիզադե Ֆուադ փաշա

Գրող Իբրահիմ Շինասի

Թորգոմ Բոյաջյան. «Յալաստան» մասոնական օթյակի ղեկավարներից

Հայկական մասոնական օթյակներից հայտնի են եղել պոլսահայության «Հայկ» (Օրիոն), «Սեր» և Զմյուռնիայի օթյակները[13]:

Օթյակներից երկրորդը՝ «Սեր»-ը, հիմնադրված Պոլսում Արթին Նորատունկյանի կողմից 1866թ. մայիսի 7-ին, ընտրել էր «Գիտություն, ազատություն, աշխատություն, եղբայրություն» նշանաբանը: Պաշտոնական հիմնադրումից հետո այն վերելք է ապրել: Հայկական մասոնական այս օթյակին անդամակցել են արտասահմանում կրթություն ստացած մտավորական շատ հայ, թուրք պալատական պաշտոնյաներ: Դրանցից են ապագա Մուրադ 5-րդ սուլթանը՝ Շահզադե Մուրադը, սուլթան Աբդուլմեջիդի և սուլթան Աբդուլազիզի ամենամտերմավորներից[14], «սատաս-քարտուղար», պալատական նախարար, կոմպոզիտոր Ալի Հայդարը[17], Նամըք Քեմալը, սադրազամներ Միդհատ փաշան, Քեչեջիզադե Ֆուադ փաշան, Իբրահիմ Հաքքը փաշան, առաջին լուսավորիչ գրող Շինասին, Բեռլինում դեսպան Սադուլլահ փաշան, Թունիսցի Հայրեդդին փաշան, արքայազներ՝ Քեմալեդդինը և Նուրեդդինը: Բոլորը «Սեր» օթյակի անդամներ են եղել: Նրանց բոլորի լուսանկարները Աբդուլլահ եղբայրների ալբոմներում ենք գտնում:

1906թ. Սկրտիչ Թորասյանը Պերայում գտնվող իր հայտնի խանի բակի ս.Երրորդության եկեղեցուն է նվիրում 2 կից շենքերը: Ռեստորանի մասը կրկին հյուրանոց է դարձվում: Այնտեղ տեղի էին ունենում թուրք մասոնների կողմից թուրքական ազգային ցանցը հիմնադրելու առաջին հավաքները: Ներկա են լինում տարբեր տեղերի ու տարբեր օթյակների, ազգերի ներկայացուցիչներ: Ֆինանսական խորհրդատու Ֆերիդ Աստոն զեկուցում է Սելանիկի մասոնական երիտասարդ ու ուժանտիկ օթյակի մասին: Նա հայտարարում է, որ ժամանակն է թուրքական զուտ ազգային օթյակ հիմնելու պահը, իսկ բոլոր անհրաժեշտ միջոցներն արդեն պատրաստ են:

1906թ. օգոստոսի 22-ին ֆրանսիական հովանավորությամբ ժողով հրավիրելով՝ Նորատունկյան խանում հիմնվում է «Ռենեսանս» մասոնական օթյակը: 1908թ. հուլիսի 13-ին հիմնադրված օսմանյան մասոնական «Ռենեսանս» օթյակի 14 հիմնադիր անդամներից 12-ը 33-րդ աստիճան են ստանում[18], այդ թվում՝ Միչել Նորատունկյանը, մնացածը՝ թուրքական

13 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Իզմիրում գործել են «Հոմեր» օթյակը, որը հիմնականում հրեաներից է բաղկացած եղել և «Մելես»-ը՝ որի հիմնականում հայեր են եղել: Սուսամբուլյան «Ռենեսանս»-ից (1906) հետո ֆրանսիական «Մեծ Արևելքի» հովանու ներքո գործող չորրորդ օթյակը եղել է «Անատոլիայի արև» (1918):

14 Երկու սուլթանների մերձավորագույն մարդկանց ներկայությունը կասկած չի հարուցում օթյակի նկատմամբ Սուլթանների լավագույն վերաբերմունք և տեղեկացվածությունը, եթե չասենք ավելին...

15 Չի բացառվում այս երկու սուլթանների եթե ոչ անդամակցությունը, ապա կապվածությունն ու համակրանքը այս օթյակի նկատմամբ:

16 Բուրգի երեք աստիճաններից բարձրագույնը՝ 30-33ն է: Այս աստիճանն ունեցող մասոնները իրավատու

[illegible]

ԱՄՆ նախագահ Հարրի Թրումենը Ararat կոչվող օթյակի գլխարկով

Մեջլիսի անդամներ: Փարիզը, ապա նաև Ժնևը դառնում են հայ և թուրք մասոնների, դաշնակների, հնչակների հակաթուրքանական կոնգրեսների ու ժողովների կենտրոն: Հայ, ինչպես և մյուս ժողովուրդների մասոնականության հակված խավերում ներշնչող հանգամանքը է եղել ոչ միայն օթյակների անդամների հզորությունը, հարստությունը, այլև հանրահայտ անունների փաստը: Այդպիսի անուններից են եղել Պրուսիայի թագավոր Ֆրիդրիխ Մեծը (եղել է Գերագույն պատրիարք), Նապոլեոն Բոնապարտը, Ջուզեպպե Գարիբալդին, Արաբալը, երաժիշտներից՝ Մոցարտը, Պագանինին, Հայդնը, գրողներից՝ Գյոթեն, Վալտեր Սկոտը, Օսկար Ուայլդը, Մարկ Տվենը, Արթուր Կոնան Դոյլը, Ռեդյարդ Կիպլինգը, Ռոբերտ Բյորնսը, արդյունաբերողներ- բանկային մագնատներ՝ Հենրի Ֆորդը, Թոմաս Լիպտոնը (թեյի արքա), Ռոտշիլդները, գիտնականներից Ալֆրեդ Նոբելը, ամերիկյան նախագահների երկու երրորդը, սկսած Ջորջ Վաշինգտոնից մինչև Թեոդոր Ռուզվելտ (հիմնականում Մեծ մագիստրոսների աստիճանով): Հայտնի է ԱՄՆ նախագահ Հարրի Թրումենի դիմանկարը՝ «Արարատ» կոչվող օթյակի գլխարկով ու փնջաշանով: Անգլիայում մասոնականությունը հաշվում է 4 թագավորներ, 14 արքայազններ, ինչպես նաև Ուինսթոն Չերչիլը:

«Յըլդըզ» պալատի արտաքին հարաբերությունների բաժնին անհանգստացրել է Թուրքիայից գաղթած հայկական կուսակցությունների հակաթուրքանական գործունեությունը եվրոպական երկրներում, նրանց գործակցումը թուրք հակաթուրքանական միությունների և եվրոպական հետախուզական գործակալությունների հետ: Բ.Դռան խորհրդակցություններում արտասահմանում հայերի հակաթուրքանական գործունեությունը հաճախ է անհանգստության առիթ տվել ու քննարկումների նյութ դարձել: Յըլդըզում հատուկ մի բաժին էր ստեղծվել, որը արտասահմանում հայ կուսակցությունների, մասնավորապես նրանց հակաթուրքանական գործունեությամբ էր զբաղվում: Այս բաժնում ևս հայեր են աշխատել: 1888թ. Սադրազամ Քյամիլ փաշան հրավիրել է որոշ հայ երևելիների, Պետական խորհրդի անդամների (Արթին Տատյան, Հովհաննես Վահան, Սերվիչեն, Հովհաննես Նորատյան) խոսելու դրսում եղած որոշ հայերի կողմից անկարելի ընթացքի մասին, երկրում հայերի երաշխիքի

են դրաչելու օթյակի ներքին, ինչպես և արտաքին աշխարհում կարևոր իրադարձությունները: Համաշխարհային մասոնականությունը գլխավորում է «գերագույն պատրիարքը»: Տես նաև՝ Paul Dumont, *Fransız Masonları ve Türk Bağımsızlık Mücadelesi (1919-1923)*. Tarih ve Toplum., Ist., 1985, eylül, s. 26-32.

Տիրան Քելեկյան

մասին: Այսպիսի խորհրդակցությունները վերաճել են Փարիզ և Ժնև սուլթանական տարբեր հայ բանագնացների առաքելության: Հայտնի են Տիրան Քելեկյանի 3 ուղևորությունները Ժնև, որոնք այդպես էլ հաջողություն չունեցան: Դրանցից ակնկալվում էր դաշնակցական ու հնչակյան կուսակցություններին հաշտեցնել ու զսպել պալատի դեմ ձեռնարկվող գործողություններից, Եվրոպայում բուրք հակասուլթանական շրջանակներին հարեկից, որն ինչպես ապացուցվեց, մեծապես վտանգի տակ էր դնում կայսրության հայ հպատակների անվտանգությունը:

Ժնևում դաշնակցականների կենտրոնական միության հետ սուլթանի կողմից բանակցող Արփին Տատյան փաշան ևս նկատելի հաջողություններ չի կարողացել արձանագրել իր առաքելության առթիվ: Եվրոպայում գտնող հայ կուսակցականներն առաջարկում էին դադարեցնել վերադարձողների նկատմամբ կիրառվող հետապնդումները: Թուրքերի ու քրդերի կողմից բռնվածներին վերադարձնել տեղը, տունը, ապատել բաղբանտարկյալներին: Հակառակ դեպքում չէին կարող վստահել սուլթանի բարյացակամությանը:

Արփին Տատյան փաշայի որդուն՝ Տիրան բեյ Տատյանին 1896թ. ուղարկում են Ժնև, որպեսզի դաշնակցականների ղեկավարների հետ բանակցություններ վարի՝ վերջ տալու համար սուլթանական տերության դեմ նրանց հարձակումներին: Սուլթանի կողմից Ժնև, ներբակյան անգամ դաշնակցականների հետ ապարդյուն հանդիպման է ուղարկվում Վաղինակ Աճեմյանը: Մինչ Սուլթանը խոստանում էր 9 ամիս չանցած բարեփոխումներ կատարել երկրում, հայ կուսակցական ղեկավարները, վտանգելով կայսրության հայերի վիճակը, անհաղորդ էին մնում բանագնացների առաջարկություններին, պայքարի մեջ մտնում միմյանց (դաշնակներն ու հնչակները) հետ, դաշնակցելով հակասուլթանական տրամադրությամբ բուրք վտարանդիների հետ: Աղքիանապոլսում, դեռևս 1878թ. փետրվարին, հայկական եկեղեցում, ռուս բարձրաստիճան զինվորականության ներկայությամբ հոգեհանգիստ էր կատարվել թուրքերի հետ մարտերում զոհված ռուս զինվորների համար: Թուրքական կառավարության ուշադրությունից զերծ չէին կարող մնալ ռուսասիրության այս և նման վտանգավոր դրվագները:

1907թ. Աբդուլհամիդ Բ-ի դեմ կազմակերպված երկրորդ կոնգրեսը տեղի է ունենում Փարիզում՝ Բարոն դը Լորմեսի տանը: Դաշնակցականներն իրենց ներբին մասնակցում են Փարիզում երիտթուրքերի կոնգրեսին՝ սուլթանի դեմ:

Երկու տարի անց, 1909թ., հայկական 3-րդ մասոնական օթյակն է հիմնադրվում Խարբերդի Հյուսենիկ գյուղում «Եփրատ» անունով՝ Էդինբուրգի շոտլանդական մեծ օթյակի հովանավորությամբ, որին անդամագրվում էին բժիշկներ, վարդապետ, պրոֆեսոր, մոտ 10 անուններ:

Սալոնիկում 1909թ. հիմնադրված Թուրքիայի «Մեծ Արևելք» օթյակի զինանշանի վրա գրված էին *Ազատություն, Հավասարություն, Եղբայրություն և Առաջադիմական ուժերի միություն* բառերը:

1918թ. մայիսի 1-ին 1185 անդամից բաղկացած 4-րդ հայկական մասոնական օթյակն է հիմնադրվում Պոլսում՝ «Հայաստան» անվամբ, Էդինբուրգի Շոտլանդական Բարձր օթյակի հովանավորության ներքո: Օթյակի վարպետ ղեկավարը Թորգոմ Պոյաճյանն է եղել: Մինչ հայ երևելիներն ու մտավորականները «եղբայրություն էին» խաղում ֆրանսիական ու շոտլանդական վարագույրներով բեմում, 1910թ. հոկտեմբերին Սելանիկում տեղի ունեցող իթթիհադականների կոնգրեսում մեծամասնության կողմից ընդունվում է «Թուրքիան թուրքերի համար» նշանաբանով գաղտնի որոշումների շարքը[17]:

Թվում է, թե մասոնական օթյակների շուրջ համախմբված տարբեր ազգեր ու կրոններ ներկայացնող «եղբայրները» միասին պետք է «եղկեին խաղաղության ժայռը» հանուն Օսմանյան կայսրության ապագայի: Սակայն այս խառնարանում այնքան տարբեր երկրների, եկեղեցիների, միավորումների ու անհատների շահեր էին եփվում, որ արդյունքը բարենպաստ չէր կարող լինել:

Պոլսում եվրոպական տերությունների դեսպաններն ու հյուպատոսներն իրենց ներբին ցանում էին տարբեր կերպ միջամտել Կայսրությունում ազգային քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության, եվրոպական գաղափարների հաստատման առումով: Այն հիմնականում հանդիպում էր պալատի ու հետադիմական հոգևորական դասի դիմադրությանը: Ելնելով Սասունի դեպքերից ու հենվելով Բեռլինի կոնֆերանսի 61 հոդվածի վրա, 1895թ. մայիսին հայկական Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սվազի գավառներում բարեփոխումների, դրանց տնտեսական և իրավական կառավարման համար Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի դեսպանների կողմից դրվում է ներկայացվում կառավարությանը: Նրանք պատրաստում են նաև բարեփոխումների ծրագիր, պետության ու իրենց կողմից վերահսկվող համապատասխան հանձնաժողովներով հանդերձ: Օտար դիվանագետների[18] կողմից իրենց ներքին գործերին այսկերպ միջամտելը կառավարության կողմից անընդունելի ու վտանգավոր են նկատվում: Ջևդաթ փաշան սուլթանին ուղղված հուշագրում (մեմորանդում) նկատում է, որ եվրոպական պետությունների

17 **Գրիգոր Զոհրապը** չի անդամակցել մասոնական օթյակներին: Նա «Աիրար» կուսակցության անդամ է եղել 1906թ.-1913թ. Թալեաթ բեյը մտնում է Մակեդոնիայի «Ռիզոլյա» մասոնական օթյակը:
1911թ. Օսմանյան պառլամենտում «Իթթիհատ վէ Թերաքքը» -ի դեմ «Հյուրիյեթ վէ Իթիլյաֆ ֆրկասը» կոնգրեսում միացյալ ճակատ է կազմվում արքայազն Սաբահեդդինի գլխավորությամբ, որի մեջ են մտնում հայերը, հույները, բուլղարները, արաբները և «Հնչակ-ի մյուսպարիկ» ոչ մի կուսակցության չպատկանող խումբը: «Իթթիհատ վէ Թերաքքը»-ի (Միություն և առաջադիմություն) կենտրոնը Սելանիկից տեղափոխվել էր Պոլիս: Նախորդ կոնգրեսին նախատակ բուրք ազգերին թուրքացնելու կայիտ կալերն 1911թ. կոնգրեսին ավելի էին սրվել: Այս հանգամանքն առիթ դարձավ, որպեսզի շատերը անդամակցեն «Հնչակ-ի մյուսպարիկ»-ին: Սաղյազադե Մեհդի փաշան կոչ է անում հաշտության բարենպաստ կետեր մտցնել եղափոխականական խմբավորումների փոխխման հարցում: Իթթիհատականներն իրենց կողմով ընտրվածներին պարտադրում էին չփոխել իրենց կուսը: Դաշնակցական երեսփոխան Վարդգես Էֆենդին իր կողքում անմիջականություն, այս խմբից մյուս խումբը փոխելը համարում է պառլամենտական մեծ թերություններից մեկը: Տես՝ Մեկյանցյան Րիֆաթ, *Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրը*, Բեյրութ, 1968:
18 Կարծում ենք օտար դիվանագետների այս նախաձեռնությունների հարցում վերջին դերը չեն խաղացել պոլսահայ բարձրաշխարհիկ շրջանակների հետ նրանց ջերմ հարաբերությունները, դեսպանատների ու հյուպատոսարանների հայազգի խորհրդականներն ու թարգմանիչները:

դեսպանությունների կողմից վիլայեթների բարեփոխման պահանջները Պոլսում բուռն ալիքի պատճառ են հանդիսանում: Սուլթանը համաձայնվում է ստորագրել նախագիծը:

Երբեմն մեծագույն զլուռերը, ճակատագրական հեղափոխությունները ժողովուրդների կյանքում առիթ են դառնում որքան էլ որ մեծ առաջընթացի, այնքան էլ՝ մեծագույն ողբերգությունների: Եվ որքան էլ որ դա ցավալի է, թվում է, թե այն անխուսափելի է գալիս: Չէ որ այդ ճանապարհն այնքան զայթակղիչ է: Այդպես եղավ նաև արևմտահայության հետ: Ֆրանսիական հեղափոխական գաղափարների ներթափանցում, կայսրության եվրոպականացում ու առաջընթացի հույսեր, ընդհանուր զարթոնքի մթնոլորտ ողջ կայսրությունում և մասնավորապես արևմտահայ կյանքում: Իսկ ողբերգություններն էին՝ կայսրության, ապա նաև թուրքականության մուտքը, որ ծվատեց Արևմտյան Հայաստանը, հայ ժողովրդին: Իրարամերժ կուսակցություններ ու միություններ, տարբեր եկեղեցիներ, դասակարգեր, ճամբակյանություն… Այս ամենը բերում է ազգային մի «հիվանդության ծայրակետի», երբ սկսում են «համարձակորեն» բարձրաձայնել սեփական ազգի խոցերի մասին՝ ավելորդ առկամառություն, այլ ազգերի նկատմամբ չափից ավելի երկրպագում, ի վնաս սեփական ժողովրդի, և անհանդուրժողականություն ազգակցի նկատմամբ: Չէին կարողանում անվերապահորեն ընդունել ամենակարևորը՝ թե *հայ ժողովրդի ուժը յուր միաբանության մեջ է*: Հենց այսպիսի ծվատված վիճակն է ժողովուրդներին մեծագույն ողբերգությունների հասցնում:

* * *

Դիվանագիտական առաքելությունները չեն սահմանափակվել տարբեր երկրների ներկայացուցչությունների մաս կազմելով ու գլխավորելով: Սուլթանի կողմից եվրոպական արքայական դեմքերին տարբեր առիթներով ներկայանալու, նվերներ, շքանշաններ հանձնելու կարևոր արարողությունների, որ անհրաժեշտ է եղել եղյթներ ունենալ, որպես կանոն, տեսնում ենք ոչ թե դեսպաններին, այլ հիմնականում նրանց հայ խորհրդականներին:

Հայազգի պաշտոնյաները անդամակցել են դիվանագիտական, մասնավորապես պատերազմական ժամանակներում տարբեր տիպի բանակցությունների ու հաշտության դաշնագրերի ստորագրմանը, միջազգային կազմակերպությունների համաժողովներում, նաև՝ միջազգային ցուցահանդեսներում ներկայացրել են Կայսրությունը, ստորագրել բազմաթիվ կարևոր համաձայնագրեր, վարել կարևորագույն բանակցություններ, ինչպես օրինակ, 1885թ.Պոլսում՝ Շվեդիայի և Նորվեգիայի դեսպանների հետ միասին, ականակիրների և շոգենավերի պատվերի շուրջ համաձայնագիրը Թուրքիայի կողմից ստորագրում է Հակոբ Գազազյանը: 1885թ. Հակոբ Գազազյանը ֆինանսների նախարար և Արթին Տադյանը Արտգործնախարարության խորհրդականի պաշտոններ են ստացել: Որպես կանոն Արթին Տադյանն է ընդունել բոլոր երկրների պատվիրակներին, թարգմանեներին: Նրա ներկայությամբ է սադրազամ Սաիդ փաշան ընդունել դեսպաններին կառավարությունում և այլն:

Հայ պետական գործիչներին, դիվանագետներին հանձնարարվում էր նաև անդամակցել ու դեկավարել, մասնավորապես, բալկանյան ժողովուրդների ու սուլթանական պալատի միջև տարբեր քաղաքական հանձնաժողովները: 1886թ. **Սահակ Աբրո Չելեպին (**1823-1900) Բ.Դռան կողմից նշանակվում է թուրք-բուլղարական հանձնաժողովի անդամ, ապա՝ հանձնաժողովի նախագահ: Չմոռանանք նաև, որ 1878թ. Բեռլինի դաշնագրով, երբ Բուլղարիան իրա-

Սահակ Աբրո

վունք ստացավ իր համար իշխան ընտրելու, Ֆրանսիան և Անգլիան որպես թեկնածու առաջարկել էին Նուպար փաշային՝ բուլղարական գահի վրա: Ռուսաստանը մերժել էր, գտնելով, որ դա սատարեց կլինի հայ ազատագրական շարժումներին: 1894թ. 3 անգամ արդեն վարչապետ եղած Նուպար Նուպարյանը Խտիվի բացակայության ժամանակ նրա պաշտոնակատարն էր: Չենք խոսում Եգիպտոսում հայ նախարարների, սպասավորների ու բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հրամանատարների մի ողջ բանակի մասին:

1876 և 1909 թթ. Մեջլիսի հայազգի երեսփոխաններ[19], որոնք ներկայացրել են մինչև 12 տարբեր գավառներ, աչքի են ընկել իրենց բարձր կրթությամբ, կայսրության հնագույն մշակույթը ներկայացնող ժողովրդին վայել ողջ արժանապատվությամբ, երեսփոխաններից ակնկալվող մեծ հմտությամբ, իրենց գավառների շահերը լավագույնս ներկայացնելու դիվանագիտական հմտությամբ ու ողջամտությամբ: Դրանք տարբեր դասակարգեր, բնագավառներ, հասարակական, սոցիալական տարբեր խավեր ու քաղաքական համակրություններ ունեցող անձեր են եղել, պետական ծառայողներ, մտավորականներ: Ի դեպ, Մեջլիսի պատվո ճաշկերույթները սադրազամները սովորաբար ամառնական օբյակի կարևոր անդամ Թոքատլյանի՝ Պերայի կամ Թարաբիայի հյուրանոցների շքեղ ճաշարաններում էին կազմակերպվում[20]:

Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ապարատի եվրոպականացման առաջին շրջանում հայտնի են սուլթանական պալատի, հայ-թուրք բարեկամական հարաբերությունների բազմաթիվ իրական պատմություններ: Այսպես օրինակ, 1848թ. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամների հեղինակությամբ հրատարակվում է «Հատընտիր պատմութիւնք վարուց Օսմանեան թագաւորաց եւ վէզիրաց» գրքույկը: Տիտղոսաթերթում նշված է, որ գիրքը տպագրվել է Փարիզում Օսմանյան կայսրության մեծ դեսպան Սուլեյման փաշայի ծախսով: Պարզվում է, որ Սուլեյման փաշան Փարիզ ուղևորվելու ճանապարհին Վենետիկում այցելում է Ս.Ղազար վանք: «Այս ուսումնական, ազնվական ու բարեսեր Դեսպանն իր սրտի զգացմունքն է արտահայտում ու խրախուսական խոսքերից հետո փափագում, որ իր ծախքով, աշխարհաբար լեզվով հրատարակվի փոքրիկ գրվածք «մեր ազգին օգտակար ու զվարճալի»,- կարդում ենք գրքի առաջաբանում: Շնորհակալությամբ ընդունելով դեսպանական բնծան, Մխիթարյանները հրատարակում են այս գիրքը, նկարազարդված իրենց աշակերտներից Մելգոմյանցի հրաշալի վիմագրություններով:

[19] Մեջլիսի հայազգի պատգամավորների անունները տես Հավելված բաժնում:

[20] Այս ճաշարաններում հանդես էին գալիս եվրոպական հրավիրյալ նվագախմբեր, մեներգիչներ ու պարուհիներ: Այս հանգամանքը լուսացնել կրակերության էր հաղորդում ու դեպի իրեն ձգում «եվրոպական» ռեստորանային մթնոլորտի ու խոհանոցի սիրահար բարձրաշխարհիկ պոլսեցիներին: Այսպես օրինակ, Պոլ Լանգի 35 հոգանոց նվագախումբը հաճախակի էր գալիս Թարաբիայում, Սուլթան փաշայում, Պերայում՝ Թոքատլյանի օրերում:

* * *

Իհարկե, թուրքական դիվանագիտական ոչ մի ներկայացուցչություն ու առաքելություն չի գործել առանց հայ անձնակազմի անդամի, դեսպանից, դեսպանորդից, թարգմանչից սկսած մինչև հյուպատոսների, քարտուղարների ու այլ պաշտոնների պարտականությամբ գործողների:

Պատկառելի հատորներ կարելի է գրել Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ու հյուպատոսական կորպուսի հայազգի ներկայացուցիչների մասին: Ավելին, այդ գրքերի հերոսներից առնվազը 100-ը իրենք էլ արժանի են առանձին հատորների, ու նրանց գործունեության հիման վրա կարելի է ուսումնասիրել Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության քարտեզն ու պատմությունը[21]:

Այս բացը որոշ չափով լրացվել է եգիպտահայ մրցույթը ներկայացնողների առումով, որը Կայսրության հայ երևելիների մասին եղած շարադրանքներում՝ հիմնականում կենսագրությունների համառոտ ու պարզունակ շարք է ներկայացնում:

Այնուամենայնիվ, ովքե՞ր էին հայազգի նշանավոր դիվանագետները, վարչական ասպարեզն իրենց ուսերին տարած պաշտոնյաները[22]:

* * *

19-րդ դ. առաջին կեսերից հաստատվեցին Օսմանյան կայսրության դեսպանատներ Փարիզում և Լոնդոնում (1834), Վիեննայում (1835), Բեռլինում (1837), Աթենքում (1840)[23] և հյուպատոսական ծառայություններ Լոնդոնում, Վիեննայում, Փարիզում: Թուրք ազգային դիվանագիտական կորպուսը սկսեց սովորել լեզուներ, ծանոթանալ եվրոպական դիվանագիտական մշակույթին ու օրենքներին:

Արտգործնախարարության գործունեության հաջող կազմակերպման գործում մեծ ներդրում են ունեցել հայ պաշտոնյա-դիվանագետները, տարբեր վարչությունների աշխատակիցները: Ամենամեծ հայկական անձնակազմը թարգմանությունների հետ կապված վարչություններն են ունեցել: Արտգործնախարարության քարտուղարության դիվանն իր տարբեր կարգերի քարտուղարներով, իրավաբանների ու իրավաբանական խորհրդատուների բաժինը, որ միջազգային պայմանագրերի մասնագետներով էր լրացված, կազմված են եղել հայերից: Արտգործնախարարությունում որպես քարտուղարներ հայտնի են եղել հետևյալ անձինք՝ Գարագաշ Ռուբենը, Չրաճյան Գրիգորը, Հասունի Անդրեասը, Ներսես Բեյ Ալլահվերդին, Տիգրան Չայանը և այլք: Արտգործնախարարության Օտար թղթակցության դիվանը երկար ժամանակ տնօրինել է Հմայակ Սեֆերյանը, իսկ Օտար մամուլի դիվանի ղեկավարների մեջ տեսնում ենք Նշան Սեֆերյանին, Սիմոն Փափազյանին: Դիվանատան փոխտնօրենն է եղել Միհրդատ Պապազյանը, իսկ հաշվապահական բաժնի հիմնական մասնագետը՝ Խաչիկ Փափազյանը:

Արտգործնախարարության *Իրավաբանական վարչությունում* հայ իրավաբան-խորհրդականները ճնշող մեծամասնություն են կազմել: Նրանց կողմից են կազմվել, խմբագրվել և վերջնական տեսքի բերվել արտասահմանյան երկրների հետ կնքվող բոլոր համաձայնագրերը, համաձայնեցնելով այն միջազգային ընդունված չափանիշներին: Կառավարությունում և արտգործնախարարությունում են աշխատել՝ Հրանտ բեյ Ասլան, (մինչև 1917թ), Նշան Ջիվանյանը, Պողոս Քերեստեճյանը, Էդվարդ բեյ Մասքն(1857-1908), Մարտին բեյ Սեֆերյանը, Հրանտ Նորատունկյանը և ուրիշներ, որոնց 19-րդի դարավերջին տեսնում ենք արտասահմանյան հյուպատոսարանների և դեսպանատների կարևոր պաշտոններում: Հայ գլխավոր հյուպատոսներ են ներկայացրել Օսմանյան կայսրությունը Անգլիայում, Ավստրո-Հունգարիայում, Պորտուգալիայում, Պրուսիայում, Իտալիայում, Հոլանդիայում, Ամերիկայում, Հունաստանում, Շվեդիայում, Նորվեգիայում, Իրանում, Բելգիայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Ռուսաստանում, Սերբիայում, Մոնտենեգրոյում, Իսպանիայում, Դանիայում:

Կարևոր բաժիններից է համարվել *Օտար մամլո դիվանը*, որը սովորաբար տնօրինել են լեզուների գիտակ հայ թարգմանիչները: Արտգործնախարարության կազմում են համարվել կայսերական պալատի առաջին և երկրորդ, երրորդ կարգի թարգմանիչները:

Մեծ թիվ են կազմել *Թղթակցության ու փաստագրերի թարգմանական* բաժնի հայ պաշտոնյաները:

Բաղդասարյան Օհան-Արտգործնախարարության *Հյուպատոսության վարչության* (գրասենյակի) տնօրեն: Բեռլինի դեսպանատան խորհրդական (1885): Գերմանիայից ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Couronne de Fer:*** Արժանացել է բարձրագույն ***Ulây-ı Evvel-I*** աստիճանի (1891):

Գարագաշյան Ռուբեն-*Կառավարության առաջին քարտուղար*: Ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidi*** (1901):

Գույումջյան Միքայել-Արտգործնախարարության *Արխիվի տնօրեն*, թարգմանիչ: Ավստրիայի կառավարության կողմից ստացել է 5-րդ աստիճանի ***Couronne de Fer*** (1884)[24]:

Երամյան Ղազարոս -Կառավարության *Թարգմանական բաժնի* տեղակալից գլխավոր քարտուղար է դարձել (1885):

Համամճյան Սարգիս-*Նամակների բաժնի* պետ: Իտալական կառավարության կողմից ստացել է ***Grand Couron d'Itali*** շքանշանը (1869):

Հրանտ Ասլան բեյ-*Կառավարության գրասենյակի* պետ (1899): Ռումինական կառավարության կողմից ստացել է *Ռումինական մեծ խաչ* (1902):

Սեֆերյան Նշան (1848-1906) -*Պալատի երկրորդ թարգմանիչ, Արտասահմանյան նամակագրության բաժնի պետ, ապա՝ Արտգործնախարարության քարտուղար և Պաշտոնական նամակագրության բաժնի պատասխանատու:* Իտալական կառավարության կողմից ստացել է ***Grand Couron d'Itali*** շքանշանը (1873) և 3-րդ աստիճանի ***Chevalier de Légion d'Honneur*** (1883). Ճապոնիայի կառավարության կողմից ստացել է 2-րդ աստիճանի «Արև» (*Կեոկուջիցշու սհո*, 1885) շքանշան: Կառավարության *Արտաքին կապերի քարտուղարության* տնօրեն Նշան Սեֆերյանը Օսմանյան կառավարության կողմից արժանացել է բարձրագույն ***Ulây-ı Evvel-I*** աստիճանի (1894):

21 Եգիպտահայ մրցույթը ներկայացնող հայ երևելիների մասին տես Սոնա Զեյթլյան. «Հայերուն ներդրումը վաղ միջնադարեան և արդի Եգիպտոսի պատմութեան մէջ» ուսումնասիրությունում (Մոնրեալ, 2004):

22 Եվրոպական երկրներ առաքելության մեկնող թուրք, հայ դիվանագետներն ու հյուպատոսները գնալով առաջ, որպես սովորույթ, լուսանկարվել են Աբդուլլահ եղբայրների մոտ Պերայի լուսանկարչատանը:

23 Անդ.

24 Ավստրիայի կառավարության կողմից 5-րդ աստիճանի ***Couronne de Fer*** (1884) է ստացել նաև նրա գործընկեր Վահրամ բեյը. 4-րդ աստիճանի ***Couronne de Fer*** (1901) է ստացել Արտաշես Այտընյանը: Վերջինս Իրանի Շահից ստացել է 3-րդ աստիճանի ***Şir-ü Hurşid.***

Սեֆերյան Հմայակ-*Կառավարության, Արտգործնախարարության Քաղաքական բաժնի, ապա Արտասահմանյան բաժնի պետ*: Օսմանյան կառավարության կողմից արժանացել է բարձրագույն ***Ulây-ı Evvel-I***(1894) և *Բալա* աստիճանների (1905), ստացել Առաջին աստիճանի ***Nişan-ı Osmanî* և *Nişan-ı Mecidî*** (1902), ռումինական կառավարության կողմից՝ *Ռումինական մեծ խաչ* (1902):

Փափազյան Խաչիկ-Արտգործնախարարության Հաշվակալական վարչության տնօրեն: Ստացել է 3-րդ աստիճանի *Nişan-ı Mecidî* (1885): 1905թ. դեռ աշխատում էր նույն պաշտոնում:

Փափազյան Սիմոն-Օտար մամուլի բաժնի պետի (Սեֆերյան Հմայակի) տեղակալ: 1899թ. Իսպանիայի կողմից ստացել է 2-րդ աստիճանի *Isabella Catholic* շքանշանը, իսկ Օսմանյան կառավարության կողմից՝ արժանացել է բարձրագույն Ulây-ı Evvel Առաջին և Երկրորդ աստիճանի *Nişan-ı Osmanî* (1902):

Օսյան Խաչիկ-Արտգործնախարարության Հետազոտական բաժնի տնօրեն: Ռումինիայի թագավորի կողմից ստացել է 2-րդ աստիճանի *Couronne* (1888): Ֆրանսիական կառավարության կողմից արժանացել է *Légion d'Honneur* շքանշանի (1892):

Դիվանագիտական և հյուպատոսական անձնակազմերի ծառայողների մեջ քիչ չեն եղել նույն ընտանիքին պատկանող անձեր: Եղել են նույնիսկ հայտնի գերդաստաններ, որոնք սկսել են իրենց պատմությունը որպես տարբեր ասպարեզներում ամիրայական հայտնի տներ, իսկ հետագայում նույնպես հայտնի եղել Օսմանյան դիվանագիտական շրջանակներում: Այդպիսի օրինակ կարող են ծառայել Մանասների, Տատյանների, Տյուզյանների տոհմերը: Բնականաբար, արտասահմանում ծառայող դիվանագիտական կազմի ընտանիքների զավակներն էլ իրենց հերթին կրթություն են ստացել եվրոպական հաստատություններում, հաճախ շարունակել հայրական գործը, ծառայության անցնելով Արտգործնախարարությունում կամ կառավարության համապատասխան վարչություններում[27]: Օտար երկրներում դեսպանության աշխատակիցների թվում պատկառելի տեղ են կազմել հայ դիվանագետները, որոնց հանդիպում ենք հիմնականում թարգմանների ու ընդհանուր քարտուղարների, հյուպատոսների պաշտոններում[28]:

Օսմանյան կայսրության առաջին դեսպաններից էր ապագա Արտգործնախարար Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, վեզիր, իր ժամանակի առաջադեմ ու զարգացած մարդկանցից մեկը: Նա 1835թ., 32 տարեկան հասակում պետք է ստանձներ Կայսրության առաջին դեսպա-

25 **Արթահամ փաշա Եդամյանի որդին՝ Մելիք բեյը**. 1902թ. նշանակվում է Վիեննայում հյուպատոսարանի քարտուղար: Բեյրութի դեսպանատան 3-րդ քարտուղար **Տիգրան Նորատունկյանը** Իրանի շահի կողմից ստանում է ***Şir-ü Hurşid*** (1905): Արթին Տատյանի որդին՝ Տիգրան բեյը (1855-1908), եվրոպական կրթություն ստացած, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, հունարեն լեզուների գիտակ, երկար տարիներ աշխատել է Արտգործնախարարության տարբեր վարչություններում, 1905թ. եղել Պետական խորհրդի անդամ:

26 Դեսպանատների քարտուղարներ են աշխատել Հովհաննես Արթահամյանը (Շեքիր, Բեռլինում), Հայրապետ Մարգարյանը, Լևոն Երամյանը, Տիգրան Տատյանը, Ավետիք Սահակյանը, Մանասների ընտանիքից՝ Զենոբ, Գասպար, Պոլ, Մեսրոպ Լաց-Մանասը, Պիեռ, Ալեքսանդր Մանասները, Տիգրան Ալեքսանյանը, Հովսեփ Ազարյանը (Բելգրադում) և ուրիշներ:
Սուլթանների կողմից շքանշանների են արժանացել 1910-ականներին՝ Մեջլիսի անդամ Ազարյանը (Ա կարգի ***Nişan-ı Mecidî***), Անգլիայի դեսպանատան տնօրեն Հ.Խաչատրյանը՝ արծաթե շքանշան, Պետրոս քաղաքացի դատավոր Ս.Գարագոզին իր «Օսմանյան օրենքի հավաքածու» աշխատության համար շնորհվել է 3-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Osmanî***, Ստեփան Էֆենդին, որ Աթենքի հունական դեսպանատան քարտուղար էր, ստացել է ***Couronne de Fer*** (1879):

նի պարտականությունները Ֆրանսիայում, ապա՝ Լոնդոնում (1839): Թանզիմաթի շրջանի ամենախոշոր դեմքերից Ռեշիդ փաշան (1802-1857) իր հետ որպես ավագ թարգմանիչ, օգնական, գործերի հանձնակատար Փարիզ է տարել **Հակոբ Կրճիկյանին (1806-1865)**, որը նաև որպես խորհրդական կարևոր դեր է ունեցել այս դիվանագիտական առաքելության շրջանում: Նա նաև փաշայի զավակների դաստիարակն է եղել Փարիզում: Շնորհիվ լեզուների իր փայլուն գիտության, աշխատասիրության, նա լավագույնս է վարել դեսպանատան գործերը, և երբ Ռեշիդ փաշան Լոնդոն է նշանակվել, նա հաջողությամբ դեսպանի պաշտոնակատար է եղել, մինչ նոր դեսպանի Փարիզ ժամանելը: 1838թ. Թուրքիա վերադարձի ճանապարհին նրանց ընդունել է Հռոմի Պապը:

Երբ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան Արտաքին գործոց նախարար է նշանակվում (1840), որպես թարգմանիչ և խորհրդական Պոլիս է կանչում Հակոբ Կրճիկյանին: 1841-43թթ., Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի Փարիզում դեսպան եղած ժամանակ կրկին նրա կողքին տեսնում ենք Հ.Կրճիկյանին: Փաշայի երկրորդ անգամ վեզիր (1846) եղած շրջանում Հակոբ Կրճիկյանը նրա խորհրդականն էր: 1847թ. քաղաքագետ, լեզվագետ Հ.Կրճիկյանը ընտրվել է «Լոռո-ֆէր» (քարտուղար Գերագույն Ժողովի), իր ժամանակի կարևորագույն դեմքերից մեկը համարվել: Սակայն: 1856թ. Ռեշադ փաշայի որդու՝ Փարիզում դեսպան նշանակված Ջեմալ բեյի հետ մեկնում է Փարիզ, 3 տարի միասին աշխատում: Այդ ընթացքում Հ.Կրճիկյանը սուլթանական բարձրագույն շնորհների՝ *Մեճիդիեների* և *Օսմանիեների* է արժանանում: Հայր ու որդի դեսպանները իրենց ողջ գործունեության ընթացքում՝ 1835-65թթ, կից են թարգմանիչ, խորհրդական, դեսպանորդ, հայտնի մտավորական, մասոն Հակոբ Կրճիկյանի բարերար ազդեցությունը:

Ջեմալ բեյից հետո, մինչ նոր դեսպանի՝ Վելի փաշայի դեսպանական պարտականությունների անցնելը, նա Փարիզում փոխարինում է դեսպանին: Նոր դեսպանի ժամանելուց հետո Կրճիկյանը կտրում է կապերը դեսպանատան հետ, Սորբոնում հետևում քաղաքատնտեսության դասընթացների: Փարիզում նոր դեսպանի՝ Սաֆվեթ փաշայի խնդրանքով վերադառնում է դեսպանատուն՝ խորհրդականի իր պաշտոնին: 1865թ. վերադառնում է Կ.Պոլիս, նվիրվում տնտեսագիտական ու գիտական այլ աշխատանքների:

Գրիգոր Աղաթոնի և Գևորգ Սրիմարճյանի հետ միասին 1845թ. հրատարակում է «Մետաքսաբանություն» աշխատությունը:

Գրիգոր Օտյան (1834-1887)-25 տարեկանից ծառայել է Արտգործնախարարությունում, եղել Միդհատ փաշայի մերձավորագույն բարեկամն ու խորհրդատուն: Կառավարական պաշտոններ է վարել, 1876թ. Պետական խորհրդի անդամ կոչվել, մեծ հարգանք վայելել, մտերիմն ու խորհրդականը եղել Միդհատ փաշայի, նրա հետ մասնակցել օսմանյան Սահմանադրության կանոնագրի խմբագրությանը: Ծառայել է Եվրոպայում, զբաղեցնելով կարևոր պաշտոններ: 1848թ. ֆրանսիական հեղափոխությամբ ոգևորված՝ հանդիսացել է Հայկական Ազգային Սահմանադրության հիմնադիրներից, աշխատակցել է հայատառ թուրքերեն շատ պարբերականների, ֆրանսերենից թարգմանություններ կատարել, բազմաթիվ հոդվածներ հեղինակել: Եղել է Պոլսո պատրիարքարանի գաղտնի խորհրդականը, իր տունը եղել է ժամանակի ականավոր մարդկանց, մտավորականների հավաքատեղի, որոնք համարվել են նաև գիշերները՝ ազգային նպատակների, հայրենիքի ազատագրության

գաղափարներով տոգորված: Աբդուլ Համիդ Բ-ն սպանեց օսմանյան Սահմանադրությունն իր օրորոցում: Միդհատ փաշան աքսորվեց՝ Սահմանադրական ժողովի «ոճիրը» քավելու: Գր. Օտյանը շոգենավով գաղտնի գնում է Փարիզ, ուր և պանդխտության մեջ մասամբ գրական գործունեություն ունենում «Վահրամ» ստորագրությամբ: Աբդուլհամիդ Բ սուլթանը բազմիցս իր դեսպանների միջոցով ցանկանում էր ետ բերել նրան Պոլիս, սակայն կասկածելով՝ նա չի վերադառնում: Նա Սահմանադրության ու այդ սերնդի կարկառուն դեմքն էր: 1887թ. թաղվել է Փարիզի Պեր լա Շեզ գերեզմանատանը:

Դավութ փաշա

Կարապետ Արթին փաշա Դավուդյանը, (**Դավութ փաշա**, կաթոլիկ, 1816-1873) առաջին քրիստոնյան էր, որ հասել է **մարշալի** բարձր աստիճանին: Թուրքական դիվանագիտության մեջ կարևոր դեր խաղացած երևելի անձանցից է եղել: Կրթությունը ստացել է Պոլսում, ապա՝ Բեռլինում: 24 տարեկանում (1840) ծառայել է Բեռլինի թուրքական դեսպանատանը որպես քարտուղար և թարգմանիչ[27]: Եվրոպական երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչություններում, դեսպանություններում կարևոր պաշտոններ է վարել, վայելելով մեծ հեղինակություն: 1850թ. Օսմանյան կառավարության ներկայացուցիչ է ընտրվել Վիեննայի դեսպանատանը: Եղել է Վիեննայում դեսպան: 1856թ. ավստրիական կառավարության կողմից ստացել է ***François Joseph-Commandeur***-ի 2-րդ աստիճան[28], Բավարիայից՝ 3-րդ աստիճանի ***Bavaria*** խաչ և Վյուրթեմբուրգից՝ ***Wurdenberg*** 3-րդ աստիճանի խաչ: 1859թ. Շվեդիայի թագավոր Օսկարի կողմից ստանում է առաջին աստիճանի ***Kızıl Kutup Yıldızı*** (Հյուսիսային բևեռի աստղ) շքանշան, երբ աշխատում էր որպես գրաքննության բաժնի տնօրեն և Կառավարության առաջին թարգման: 1867թ. Նապոլեոն Գ կայսեր կողմից արժանացել է ***Chevalier de l'Egion d'Honneur*** շքանշանի: Հռոմի Պապը նրան շնորհել է ***Chevalier de St. Grégoire*** ասպետության առաջին կարգի շքանշան: Օսմանյան կառավարության կողմից ստացել է ականավոր մեծ ***Nişan-ı Osmani***:

Քաղաքական անսահման գիտելիքների պաշար ունեցող այս մարդուն, կայսրության կարևորագույն տեղերում պաշտոնավարելուց հետո, Եվրոպական 5 մեծ երկրների և Օսմանյան կայսրության համատեղ կազմված հանձնաժողովը 1861թ. Լիբանանի և Սիրիայի ինքնավար մարզերի ընդհանուր կառավարիչ (կուսակալ) է նշանակում՝ ***վեզիրի*** և ***փաշայի*** տիտղոսներով: Նրան շնորհվել է *մյուշիրի* (մարշալի) կոչում:

Ազգամիջյան բախումների շրջան ապրող Լիբանանում Դավուդյանը վարել է կրոնական հակամարտությունները նվազագույնի հասցնելու, իսկ տնտեսական, առևտրական, մշակութային զարգացումն առավելագույն զարգացման հասցնելու քաղաքականություն: Իր կուսակալության շրջանում նա փորձել է Լիբանանը և Կիլիկիան որպես միացյալ քրիս-

27 **Օհան Պալասանյանը** Բեռլինում Օսմանյան դեսպանատան խորհրդական է աշխատել:

28 Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրադարանում Արթին էֆ. Չրաքյանի կողմից պատրաստված մի նկար կա՝ Դավութ փաշան իր ստացած շքանշաններով:

տոնեական կիսաանկախ պետություն հաստատել: Նա տեղացիների կողմից մեղադրվել է «հայկական պետություն հիմնելու» նպատակ ունենալու և Լիբանանը հայացնելու համար:

1859թ. տնօրինել է Գրաքննության վարչությունը: 1860թ.՝ հեռագրական վարչությունը: 1868թ. Կարապետ փաշա Դավուդյանին փոխվում է Փոստ-հեռագրական, ապա՝ Օսմանյան կայսրության հասարակական կառույցները ղեկավարող Հանրօգուտ շինությանց նախարարի պաշտոնը: 1866թ. նա մեկական շաքարի ֆաբրիկա է հիմնում Ստամբուլում և Իզմիրում: Նրա գործունեության հաջողություններից մեկն էլ կայսրության եվրոպական ու ասիական մասերն իրար կապող Ռումելիի երկաթգծի շինարարությունն է, որի նշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում բացառիկ եղավ: Նրա առաջին գործն է լինում հնարավորություններ ստեղծել Ռումելիի երկաթուղու շինարարությունն իրագործելու համար: Այդ նպատակով նա գնում է Փարիզ, Վիեննա, ուսումնասիրում գործը, կարևոր մասնագետների հետ շփվում[29]: 2000 կմ երկարություն ունեցող այդ երկաթգծի ստեղծման համար բարոն Հիրշի հետ միասին գտնում են «Օսմանյան ընկերության» հիմնադրման անհրաժեշտությունը: 1870թ. այն իրականացվում է: 1871թ. այս պաշտոնը փոխանցվում է Քաբուլի փաշային՝ Դավութ փաշայի չափազանց հոգնածության պատճառով: Դավուդյանները մեծ աքսորի ժամանակ առաջին աքսորվողներից են եղել:

Նա գերման հին ցեղերին նվիրված իր ուսումնասիրության համար ընտրվել է Բեռլինի Գիտությունների ակադեմիայի անդամ և Գերմանիայի կանցլերից ստացել հատուկ մրցանակ:

1871թ. հիվանդության պատճառով հանգստյան է կոչվել, Սարըզ կոզի մեկնել, ապա՝ ֆրանսիական Բեառից քաղաքը, ուր և 1873թ. կնքել է իր մահկանացուն: Երախտապարտ լիբանանցիները նրա հիշատակը հավերժացրել են՝ Բեյրութի փողոցներից մեկը նրա անունով կոչելով:

Լիբանանի վերջին հայազգի կառավարիչը, որ հաջորդել է Դավութ փաշային, եղել է այդ երկրում բազմաթիվ բարենորոգումների հեղինակ՝ **Հովհաննես փաշա Կույումճյանը** (1858-1933): Պետական խորհրդի այս անդամը ևս ունեցել է մարշալի կոչում: Կրթությունը ստացել է Վիեննայի Մխիթարյան վարժարանում և Փարիզում, Հիսուսյան ուխտին պատկանող հռչակավոր Vaugirard հաստատությունում: Պոլիս վերադառնալով կարևոր պաշտոններ է վարել Արտգործնախարարությունում: 1899-1908թթ. եղել է Իտալիայում, Հռոմում թուրքական դեսպանատան Ա քարտուղարը, գործերի հավատարմատարը: Վերադարձին ընտրվել է Պետական խորհրդի անդամ և փոխարտգործնախարար: 1912թ. երբ Գաբրիել Նորատունկյանը նշանակվել է Օսմանյան կայսրության արտգործնախարար, որոշվել է, որ Հովհաննես Կույումճյանը հրաժարվի փոխարտգործնախարարի պաշտոնից՝ թուրքական որոշ շրջանակներին չգրգռելու համար: 1894թ. Հովհաննես Կույումճյանը նշանակվել է Հռոմում օսմանյան դեսպանատան Ա քարտուղար, 1899-1908թթ. երկու անգամ՝ ժամանակավոր հավատարմատար: 1905թ. ստացել է իտալական 3-րդ աստիճանի ***Croix*** (խաչ): Այդ տարիների համար սուլթանից ստացել է 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** և 4-րդ ու 2-րդ աստիճա-

29 1868թ. Փարիզ և Վիեննա պետական բանակցությունների, այցելությունների արդյունքում հաջողացրել է կնքել Ռումելիի երկաթուղու (2 հազ. կմ) կառուցման պայմանագրերը: Դրա համար ստացել է առաջին աստիճանի ***Osmaniye*** և ***Mecidiye*** շքանշանները:

նի **Nişan-ı Mecidi** շքանշանները: 1908թ. վերադարձել է Պոլիս, ընտրվել Պետական խորհրդի անդամ, փոխարտգործնախարար: 1912թ. ստացել է *«Վեզիր» ու «Մյուշիր» (մարշալ)* աստիճանները, *փաշայի* տիտղոս: Ստացել է 4-րդ աստիճանի **Nişan-ı Mecidi**, **Ulây**-ի աստիճան: 1910թ. սուլթանը նրան ուղարկել է Բելգիայի թագավոր Ալբերտին անձամբ նվիրելու **Hanedan-ı Osman-i** շքանշանը: Այս առթիվ կայսրը նրան նվիրել է առաջին աստիճանի **Leopolde** շքանշան: Վեզիրի և մարշալի աստիճանով Լիբանանի կառավարչի պաշտոն է ստանձնել 1913թ. դեկտեմբերի 22-ից և 3 տարի (1913-15թթ.) եղել է Լեռնալիբանանի կառավարիչ[30]:

Պետական խորհրդի այս անդամը, որն ունեցել է «մարշալի» կոչում, Լիբանանում հիշվում է որպես 5 կարևոր բարենորոգումների հեղինակ: Նա ընդունել է Լեռնալիբանանի վերջին հայազգի կառավարիչ Դավութ փաշայից հաջորդելու առաջարկը, հանդիսացել այդ երկրի հայազգի վերջին կառավարիչը: Նա բուռն պայքար է մղել Լիբանանը քրիստոնեաթափ անել ցանկացող ու այդ նպատակի համար ամեն տեսակի խարդավանքների ու զազրախոսությունների դիմող Ջեմալ փաշայի դեմ, վաստակելով *ֆրանսիասեր* լինելու մեղադրանքը: Լիբանանի համար նրա մղած պայքարը եղել է կենաց մահու գործ: Նա ամեն ինչ արել է այս երկիրը ու նրա բնակիչներին խաղաղ կյանք ապահովելու համար: 1915թ. Բարձր Դուռը չեղյալ է համարել Լիբանանի առանձնաշնորհյալ կառավարությունը: Հովհաննես Կույումճյանը պաշտոնանկ է արվել: Պոլիս վերադարձին նա հայկական Մեծ եղեռնի աղետալիների քարավանների ականատեսն է լինում: Պոլիս հասնելուն պես նա ընտրվում է Մեջլիսի (Օսմանյան Ծերակույտի) անդամ, սակայն հրաժարվում է պաշտոնից, չցանկանալով առնչություն ունենալ արյունարբու կառավարության հետ: Սակայն նա շարունակում է մնալ թուրքական քաղաքականության ամենաերևելի անձանցից մեկը, որին հաճախ քաղաքական խորհուրդների համար դիմել է արքայազնը: Մեծ եպարքոս Քյամիլ փաշան դիմում է Հովհաննես Կույումճյանին, Արամ Եփրամին և մի քանի երևելի հայերի, որպեսզի նրանք մաս կազմեն 1919թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում թուրքական պատվիրակությանը, ակնկալելով նրանց հայկական ցեղասպանության մասին ժխտողական խոսքը: Նա հայտարարում է, որ չի համագործակցի Հայաստանը գերեզմանի վերածած պետության հետ: Հովհաննես Կույումճյանը հեռանում է երկրից, հաստատվում Հռոմում, ուր և կնքում է իր մահկանացուն:

Միրզայան Մանուկ (1769-1817)[31]. 19-րդ դարի կեսերի օսմանյան դիվանագիտության անվանի երախտավորներից է եղել:

Տատյան Հարություն (Արթին, 1830-1901). Տատյան Հովհաննես ամիրայի երրորդ որդին է՝ վեզիրության աստիճանի հասած դիվանագետ: Բուն անունը՝ Հարություն Գարեգին: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Փարիզի *Saint Barb ե Louis le Grand* (Սենտ Բարբ և Լուի լը Գրան) քոլեջներում, ապա ավարտել Սորբոնի դիվանագիտության բակալորիան: 1846թ. վերադառնալով Պոլիս, ծառայության է անցել Բ.Դուռ: Եղել է խորհրդական, դիվա-

30 1888թ. Պոլիս արձակուրդի եկած Լիբանանի նահանգապետ Վասա փաշային ուղեկցել է Լիբանանի ադմինիստրատիվ ղեկավար **Հակոբ Բարիկյանը**:

31 Որպես առաջին հայ դիվանագետներից, այս աստղաբերի անձնավորությունն դեմքերից է ամիրահայ **Միրզայան Մանուկ** բեյը: Այս մեծ դիվանագետի շնորհիվ կայացան ռուս-թուրքական բանակցությունները, որի արդյունքում 1812թ. կնքվեց Բուխարեստի հաշտության պայմանագիրը, ձախողելով Նապոլեոն Բոնապարտի այս երկու տերությունների պատերազմի մեջ ներքաշելու ծրագրերը: Նրա մասին տես օսմանյան բանակի մասին գլխում:

նագիտական 50 տարվա ծառայություն ունեցել տարբեր երկրներում, տարբեր պաշտոններում, այդ թվում՝ փոխարտգործնախարար: Նրա ունեցած մեծ հեղինակության ապացույցներից են եվրոպական պետությունների 32 միապետների ու կառավարությունների կողմից նրան շնորհված պատվանշանները[32]: Արտգործնախարարությունում 1859թ. նշանակվել է ծառայելու Բ.Դռան Թարգմանական հատուկ գրասենյակում: Դիվանագիտական առաքելությամբ մեկնել է Օդեսա, Փարիզում (1860թ.) երկու տարի եղել դեսպանատան առաջին քարտուղար: Մեկնել է Իսպանիա՝ դիվանագիտական առաքելությամբ: 1865թ. վերադարձել պաշտոնավարելու Արտգործնախարարության Կապի վարչությունում: Արտգործնախարարության, ապա Բ.Դռան բոլոր կարևոր գրությունները, որոշումները նրա ձեռքի տակով էին անցնում, որոշների կազմողն ու հեղինակն էր հանդիսանում: Նրա կարճ բացակայության ընթացքը հայտնի է նրանով, որ տարբեր երկրներ ուղարկվող դիվանագիտական բոլոր փաստաթղթերը ետ էին ուղարկվում որպես վատ ու խրթին կազմված գրություններ: Երկար տարիներ դիվանագիտական փաստաթղթերը, միջազգային դաշնագրերը կազմում, գրում էր Հարություն (Արթին) Տատյան փաշան: Նա արտգործնախարարության դիվանագետների ու աշխատակիցների մի քանի սերունդ է կրթել: 1866թ. Պետական խորհրդի առաջին աստիճանի, իսկ 1867թ.՝ իսկական անդամ է ընտրվել:

1869թ. Անտառների նախարարությունն է տնօրինել: 1871թ. Անտառների և Ընդերքի վարչությունում ընդհանուր քննիչ տնօրեն դարձել: 1870թ. Ֆինանսների նախարարության խորհրդական է եղել ու ստացել *Ulây-ı sâli* աստիճան:

Թանզիմաթի հռչակումով Օսմանյան կայսրությունն իր բոլոր գործողություններում, որոշումներում որպես հենակետ էր ունենում եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական օրենքը: Տատյան Արթին փաշան 6-րդ բաժնի նախագահությունը ստանձնեց 1872թ., դառնալով այս կարևոր հաստատության 8-րդ նախագահը: 1874թ. Ռումելիի երկաթուղային գծի վերահսկողական մարմնի անդամ է դառնում, բարձրանում *Bala*-ի աստիճանի: Վայելել է Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանի սերն ու վստահությունը: 1875թ. Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանը հրավիրվում է նրան որպես Արտգործնախարարության խորհրդական: 1881թ. հունական սահմանները կարգավորելու արտակարգ պատասխանատվությամբ է օժտվում: 1882-4թթ. մամուլը անընդհատ հրապարակել է նրա Պոլսում և դրսում ունեցած կարևոր հանդիպումները, մասնավորապես պալատում, սադրազամի, արտգործնախարարների, օտար երկրների դեսպանների (Ավստրիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի, նրանց միասին),

32 Սրա մի քանիսը Արթին Տատյանի պարգևներից. 1851թ. Պրուսական կայսեր կողմից արժանացել է **Couronne de Preusse** շքանշանի: 1867թ. Վիլհելմ 1-ից՝ **Couronne de Preusse**: 1875թ. ավստրիական Ֆրանց Իոսիֆ կայսեր կողմից պարգևատրվել է առաջին աստիճանի **Couronne de Fer** շքանշանով: Շվեդական հյուպատոսության շրջանում Իրանի Շահի կողմից 1876թ. ստացել է 3-րդ, իսկ մի քանի տարի անց՝ 2-րդ աստիճանի **Şir-ü Hurşid** շքանշան: Ֆրանսիական կառավարության կողմից ստացել է **Chevalier de Légion d'Honneur**-ի 2-րդ աստիճան (1883), Չեռնոգորիայի իշխանի կողմից՝ **Danilo** (Չեռնոգորիայի իշխանության) 1-ին աստիճանի շքանշան (1884): 1887թ. Արթին Տատյանին շնորհվում է ոսկե և արծաթե **Imtiyaz**: Վերանորոգվում է Մահմուդ Բ-ի կողմից Տատյան ընտանիքին տրված **Iftihar Madalyasi**-ն:1889թ. Արթին Տատյանը ստանում է **Leone Nederlande** շքանշանը: 1891թ. Արթին Տատյանը Շվեդական կառավարությունից ստանում է առաջին աստիճանի **Couronne de Fer** շքանշան: 1899թ. Բելգիական կառավարության կողմից արժանանում է առաջին աստիճանի **Leopolde**-ի: 1899թ. Արթին Տատյանը ադամանդակուռ **Iftihar Madalyasi** է ստանում: Որդին՝ Տիգրան Տատյանը (1855-1908) Արտգործնախարարությունում տարբեր պաշտոններ զբաղեցնելուց հետո Բեռլինի դեսպանատան 2-րդ քարտուղար է նշանակվել և 1905թ. դարձել Պետական խորհրդի անդամ:

հյուր ներկայացուցիչների հետ: Սուլթանի հետ Յըլդըզի պալատում նրա պաշտոնական տեսակցությունները ժամույում նշվել են ժամերի ճշտությամբ, երբեմն առավոտյան 7-ից մինչև երեկո: Հունաստանից ստացել է ***St. Sauveur*** շքանշանը: 1885թ. Սուլթան Աբդուլհամիդ Բ-ն պահանջում է, որ Տառյանը պատրաստի և ներկայացնի համակողմանի մի գնկուցագիր ճնդուցների շրջանում կայսրությանը պատկանող սեփականությունների մասին: 1885թ. Արթին Տառյանը Արտգործնախարարության խորհրդականի պաշտոն է ստացել: Նա է ընդունել, ոոպես կանոն, բոլոր դեսպաններին կառավարությունում (1886թ. ԱՄՆ դեսպան Կոքսին և այլն): Սադրազամը հաճախ հրավիրում էր նրան՝ ժամերով խորհրդակցելու, առնվազն 2-3 ժամ:

1886թ. Արթին Տառյանը 1000 լիրա նվեր է ստանում կառավարությունից, 1887թ. վեզիրի աստիճան է ստանում: 1888թ. Արտգործնախարարության կողմից Բուլղարիայում ներկայացուցիչ է նշանակվում: Նրա պատասխանատվությամբ ու մասնակցությամբ են կնքվել բազմաթիվ կարևորագույն միջազգային պայմանագրեր: 1891թ. Ավստրիա-Թուրքիա առևտրական պայմանագիր կնքելու համար երկու կողմերի պաշտոնյաները Արտգործնախարարությունում՝ Արթին Տառյանի նախագահությամբ ու Անտառների և հանքերի գլխավոր տնօրեն Պետրոս Կույումճյանի մասնակցությամբ խորհրդակցության են հրավիրվել:

1892թ. Արթին Տառյանը դառնում է Ֆինանսների ու հարկային միացված նախարարության նախագահ: 1891թ. Արթին Տառյանի գլխավորությամբ կազմվում է մի հանձնաժողով, որ քննության է առնում կայսրությունում օտար փոստերի աված անսահման վնասարարությունները և դրանց առաջն առնելու ու վերացնելու համար հատուկ լուծ է նշանակվում կառավարությունում: 1897թ. Արթին Տառյանը Պետական խորհրդի անդամ է դառնում, արժանանում փաշայության տիտղոսի ու բազմաթիվ շքանշանների, այդ թվում *Nişan-ı Osmanî. Nişan-ı Mecidî. Nişan-ı İftihar* ականավոր պատվանշանների: Վիլհելմ Ա-ից ստացել է *Couronne de Prus*: Նկարներից մեկում Արթին Տառյանը պատկերված է ժամանակի գերմանական նորձևությանը հարիր բեղերով, այտամորուքներով (բակենբարդ):

Արտաքին քաղաքականության յուրերի բաժնում հայկական պարբերականներն ամեն օր տպագրել են Արթին բեյի, որպես խորհրդականի, չափազանց սեղմ ժամանակացույցը՝ ժամ առ ժամ կառավարությունում[33], պալատում, հանդիպումներն օտար դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարների հետ[34], բանակցությունների նյութը:

Ավստրիայի արքայադուստր Ստեֆանիի Պոլիս այցելության ընթացքում Արթինի աղջիկ Եվգինե-Էժենին, պալատի տիկնանց հետ հանդիպումներում, փադիշահի կողմից նշանակվել է ֆրանսերենի թարգմանիչ և ուղեկցող: Ապա՝ Յըլդըզի հարեմում նա առաջին թարգմանիչ է նշանակվել, ստացել 2-րդ աստիճանի *Şefakat* պատվանշան:

33 Որպես կանոն նա է ընդունել բոլոր երկրների պատվիրակներին, թարգմաններին: Օրինակ՝ Արթին Տառյանը կառավարությունում 2 ժամ ընդունել է Յունանիայի, ապա Գերմանիայի դեսպանատների առաջին թարգմաններին, այնուհետև Հռոմի պապի պատվիրակին, ապա՝ 4 ու կես ժամ՝ Պետական խորհրդի նիստի է մասնակցել:

34 Արթին Տառյանը հայ երևելիների հետ եղել է օտար դեսպանատներում ստանական հավաքների պարտադիր պատվո հյուրերի թվում, որը և արձանագրվել է ժամանակի մամուլում: 1886թ. Անգլիայի Վիկտորիա թագուհու 67 ամյակի առթիվ Պոլսի անգլիական դեսպանատան պարտեզի հյուրասիրությանը հրավիրված են վերում շատ հայեր, այդ թվում **Հակոբ Գազազյանը, Արթին Տառյանը, Սարո Չերեզին, Աբրահամ փաշան, Շահբազ էֆ., Միհրան Տյուզը, Նորյան էֆ., Վահան էֆ., Սերվիչեն էֆ., Գաբրիել Նորատունկյանը, Իշխան Չայան էֆ.:** Սա սկզբում է, որն ընդունելի էր արտասահմանյան դիվանագիտական վայրերում:

Գաբրիել Նորատունկյան

Գաբրիել Նորատունկյան (1852-1941) - Տիվրիկցի (գ.Գասմա) հայտնի գերդաստանի զավակ է եղել[35]: Նրա նախնիներից Արթին (Հարություն) Նորատունկյան ամիրան (1770-1843) եղել է ժամանակի ամենաազդեցիկ ազգային գործիչներից: Հացագործապետ ամիրայական գերդաստանի շառավիղ է: Արթինի Բաղդասար եղբայրը՝ Էքմեքչիբաշը (հացագործապետ) Գրիգոր աղայի որդին է եղել Գաբրիելը[36]: Այս ընտանիքի անդամների մի մասը շարունակել է հացագործապետի իրենց դիրքին հարիր գործը, եղել են բանկի, փառապանի հացի մատակարաներ: Ընտանեկան խիստ կրթություն է ստացել: Գաբրիելը նախնական կրթությունը ստացել է 1869թ. «*Saint Joseph*» ֆրանսիական քոլեջում: 1870-1875թ. Փարիզում իրավական ու քաղաքական գիտելիքներ, բարձրագույն կրթություն է ստացել Սորբոնում, «Քոլեջ դը Ֆրանս» (*Collège de France*), պոլիտեխնիկական և նման գիտելիքներ տվող դպրոցներում: Այս ընթացքում, 1873թ., Փարիզի դեսպանատանը որպես դիվանագիտական կցորդ (ատտաշե) է ծառայել: 1875թ. Փարիզում Օսմանյան կայսրության դեսպան Ալի փաշայի հետ վերադառնալով Պոլիս, սկսել է աշխատել որպես իրավական խորհրդատու-թարգմանիչ՝ Արտգործնախարար Ռեշիդ փաշայի մոտ, ու արագ բարձրացել դիվանագիտական ծառայության աստիճաններով: 18 տարեկանում անդամ էր (1870թ.) Բ.Դռան Արտաքին հարաբերությունների գերատեսչության: 1878թ. Օսմանյան կայսրության ու Սերբիայի միջև հակասությունների առթիվ կազմված Հաշտեցման խորհրդի առաջին քարտուղար է նշանակվել: Միախառնայում տեղի ունեցած Եվրոպական խառը հանձնաժողովում Կայսրության երկրորդ պատգամավորն է եղել: Ապա անդամակցել է ռուս-օսմանյան սահմանները գծող (հաստատող) միջազգային հանձնաժողովին: 1881թ. Չեխիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար է նշանակվել, 1883-1906թթ. Արտգործնախարարության իրավական խորհրդատու է աշխատել: 1886թ. Գաբրիել Նորատունկյանը ընտրվում է Պատրիարքարանի խորհրդի անդամ և կրթական հանձնաժողովի նախագահ:

Նա վարել է նաև Բ.Դռան բարձրագույն իրավագետի պաշտոնը: Եղել Օսմանյան կառավարության պատվիրակը Լահեյի (Հաագա) միջազգային ժողովում, ընտրվել Օսմանյան Միջինի (խորհրդարանի) անդամ:

1906թ. Գաբրիել Նորատունկյանը Քյամիլ փաշայի (1832-1913) կառավարության կաբինետում նշանակվում է առևտրի ու Հանրային շինությանց նախարար: Այս նախարարությունը ամենանաշանավոր ծառայություններն է ունեցել Գաբրիել Նորատունկյան էֆենդին: Ժամանակին, Մոսկվայում դեսպան Գալիպ Քեմալի Սոյլեմեզօղլուն իր հուշերում դրվատանքի շատ լուրջ խոսքերով է հիշում Նորատունկյանի նախարարական այս շրջանը, այն համա-

35 Kevork Pamukciyan, *Kapriyel Noradunkyan Efendi.* Ist., Tarih ve Toplum,1988, ocak, N 49, s.42-46.

36 Նույն տեղում տես Գաբրիել Նորատունկյանի ընտանիքի անդամների մասին տեղեկությունները, էջ 45: Այս ընտանիքի կենսագիրներից են եղել Արշակ Ալպոյաճյանը(1879-1962), Աբրահամ Այվազյանը (1846-1909) և ուրիշներ:

բեկով չափազանց արդյունավետ, մասնավորապես անատոլիական շրջաններում կապի, հանրօգուտ շինությանց ստացվող նրա իրագործած աշխատանքները, նրան համարելով մեծ իրավագետ ու պատվական եզակի աշխատասեր այր[37]: Նա նա զարգացրեց Ռումելիի երկաթուղու գործը: Նորատունկյանական այս շրջանը նշանավորվել է Գերմանիայի հետ առևտրական հարաբերությունների ընդլայնմամբ, Սերբիայի երկաթուղիների միավորմամբ, Իրանի հետ փոստ-հեռագրական գործի կազմակերպմամբ և այլ մեծ ու փոքր, սակայն պետության համար կարևորագույն գործերով:

1906թ. սեպտեմբերին Առևտրի նախարար Գաբրիել Նորատունկյանը հատուկ օրենք է հրատարակում նախարարության գործառույթների վերաբերյալ:

1907թ. Նորատունկյանը առողջական պատճառներով հրաժարվում է կառավարության խորհրդականի և Սելանիկի նավային ընկերության ղեկավարությունից, վերջինս զիջելով Ժոզեֆ (Հովսեփ) Ազարյանին:

1908թ. մայիսի վերջին Գաբրիել Նորատունկյանը որպես Առևտրի ու հանրային շինությանց նախարար և Լահեյի միջազգային դատարանում Օսմանյան կառավարության ներկայացուցիչ, կառավարական պատվիրակությամբ գնում է Պետերբուրգ, ընդունվում Ցարի կողմից, պարգևատրվում ցարական «Սպիտակ Արծիվ» շքանշանով: Նրա հաջորդ այցելությունը Պետրոգրադ ռուսական ցարին, որպես Արտգործնախարար, տեղի է ունենում 1913թ. Սաղրազամ Թեվֆիկ փաշայի և դեսպան Թուրխան փաշայի ուղեկցությամբ:

Օսմանյան կառավարության մաքսերը 4%-ից 15% դարձնելու համար Նորատունկյանը գնացել է Եվրոպա, հանդիպել Վիեննայում «Բարեկարգման» կառույցի նախարարների հետ:

1908թ. Արտգործնախարար Թեվֆիկ փաշան, Առևտրի ու հանրային շինությանց նախարար Գաբրիել Նորատունկյանը և Պոլսում Ավստրոհունգարիայի դեսպան Մարկի Պալլավիչինի Բոսնիա-Հերցեգովինա խնդրի շուրջ հանդիպում են ունենում:

1908թ. ապրիլին Գաբրիել Նորատունկյանը երկրորդ անգամ դառնում է Հյուսեյին Հիլմի փաշայի կառավարությունում Առևտրի ու հանրային շինությանց նախարար, Մեջլիսի պատգամավոր ընտրվում Պոլսից:

1909թ. Առևտրի և հանրային շինությանց նախարար Գաբրիել Նորատունկյանը մինչև արտգործնախարար Ռըֆաթ փաշայի Լոնդոնից վերադարձը փոխարինում է նրան:

1909թ. Գաբրիել Նորատունկյանը ղեկավարում է Սուլթան Մեհմեդ Ռեշադի գահակալումը օտար երկրներին տեղեկացնելու արարողակարգը:

1910թ. Գ.Նորատունկյանը որպես Մեջլիսի պատվավոր անդամ մեկնել է մասնակցելու Բրյուսելում երկրաչափության միջազգային կոնգրեսին[38]: 1910թ. Բրյուսելում հրավիրված իրավաբանական-արբիտրաժային միջազգային կոնգրեսում Օսմանյան Մեջլիսի դեսպաններից մասնակցել են Գ. Նորատունկյանը, Գրիգոր Զոհրապը: Նույն շրջանում Նորատունկյանը Բրյուսելի միջազգային արդյունաբերական ցուցահանդեսում որպես բարձր ժյուրի է հանդես եկել: Այդ նա մեկնել է Փարիզ, որ նրան ընդունել է վարչապետ Կլեմանսոն:

37 *Hariciye Hizmetinde 30 sene*. Ist., 1949, s.207.

38 1910թ. Հանրային շինությանց նախարարության նախկին հաշվապահ և Օսմանյան համալսարանի մաթեմատիկայի պրոֆեսոր **Հարություն Յուսուֆյանը** Բրյուսելի երկրաչափության միջազգային կոնգրեսում որպես Օսմանյան կառավարության պատվիրակ է հանդես գալիս:1894թ. Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսում բոլորական տաղավարը ներկայացնում էր Մ.Թոփալյանը, տալիս բոլոր անհրաժեշտ բացատրությունները:

1911թ.Գաբրիել Նորատունկյանը նշանակվում է Օսմանյան կայսրության արտգործնախարար: Նա կարողացել է հարթել իր երկրում օտար ընկերությունների և կայսրության միջև եղած ծանրագույն խնդիրները: Նրա հաջողություններից են եղել Իրանի հետ փոստային համաձայնագիրը, *hirsch*-ի խնդրի լուծումը, երկաթուղիների՝ Սերբիայում միավորումը, բուլղ-հունական համաձայնագրի նախապատրաստումը, Անատոլիական երկաթուղու միավորումը, մասնակցությունը միացյալ սակագների հաստատման գործընթացին և այդ առթիվ գլխավորել է միջազգային հանձնաժողովը: Ղեկավարել է Օսմանյան ծխախոտային ընկերությունը (Ռեժի): Իրավաբանական դպրոցում քաղաքական առարկաներ և պետությունների պատմություն է դասավանդել: Եղել Առևտրի և հանրային շինությանց, 2 անգամ արտգործնախարար 1912-1913թթ.: 1913թ. ընտանիքով Եվրոպա է մեկնել ու մինչ մահ մնացել Փարիզում: Ֆրանսիայում եղած ժամանակ, Պողոս Նուպար փաշայի մահվանից հետո, Հայ ազգային պատվիրակության ղեկավար է անվանվել և 1923թ. Լոզանի կոնֆերանսին որպես դիտորդ մասնակցել:

Նա հեղինակ է *«Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman»* քառահատոր աշխատության, որը լույս է տեսել Փարիզում 1897-1903թթ.: Այն գրված է ֆրանսերեն լեզվով և իրենից ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության սկզբնավորման շրջանից օտար պետությունների հետ կնքած դաշնագրերի արժեքավոր հավաքածու: Առաջին հատորն ընդգրկել է 1300-1789 թվականները: Այս կարևորագույն աշխատությունը, որը և՛ պատմության և՛ դիվանագիտության համար անփոխարինելի աղբյուր է, մեծ ճանաչում բերեց հեղինակին եվրոպական գիտական ու դիվանագիտական շրջանակներում, դարձնելով իտալական, ֆրանսիական, գերմանական ու և մի քանի երկրների գիտական ընկերությունների անդամ: 1908թ.Գաբրիել Նորատունկյանը 3 հազար կտոր գիրք է նվիրում Ղալաթիայի հայ ազգային գրադարանին:

Նորատունկյանին շնորհվել են Օսմանյան տերության մեծագույն պարգևները՝ *Ulay*-ի Ա և Բ տիտղոսներ (1884, 1888), Ա աստիճանի ***Nişan-ı Osman*** և ***Nişan-ı Mecidî*** (1892, 1898, 1901) շքանշաններ և ադամանդյա ***Nişan-ı Mecidî*** (1903), *բալայի* աստիճան՝ (1894):

Նա տարբեր տերությունների բազմաթիվ պատվանշաններ է ստացել[39]: Ընտրվել է Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի Ակադեմիաների անդամ: 1910թ. Եգիպտոսում 1906թ. հիմնադրված Հայ ընդհ. բարեգործական միության Պոլսի մասնաճյուղի նախագահ է եղել: Որդին, Տիրանը, իր նման դիվանագետ է եղել[40]:

39 *Քաղաքացի* իշխանի 2-րդ աստիճանի ***Danilo*** շքանշան (1884): Իսպանիայի կառավարության կողմից ստանում է 2-րդ աստիճանի ***Isabella Catholic*** (1886): Պարսկական կառավարության կողմից՝ ***Şir-ü Hurşid***(1886): Կառավարության իրավական խորհրդական Գաբ. Նորատունկյանը Սերբիայի թագավորի կողմից՝ առաջին աստիճանի ***Takovo*** շքանշանը (1894), հունական կառավարության կողմից՝ ***Saint Sauveur*** (1894): Ֆրանսիայի կառավարությունը շնորհում է Գաբ.Նորատունկյանին ***Chevalier de Légion d'Honneur*** (1894): Հունական ***Harb*** մեդալը (1896), գերմանական կառավարությունից ստանում է առաջին աստիճանի ***Aigle Rouge*** շքանշանը: 1901թ. Գաբրիել Նորատունկյանը և Պետական խորհրդի անդամ Էլյաս Չալյանը արժանանում են ոսկե ***Liyakat Madalyası***-ի: 1903թ. կառավարության իրավական խորհրդատու, Օսմանյան ծխախոտի ընկ. գործադիր վարչության նախագահ, ֆինանսների ու առևտրի պետական քաղաքական հանձնաժողովի անդամ, Մեջլիսի անդամ Գաբրիել Նորատունկյանը ստանում է ադամանդակուռ ***Nişan-ı Mecidî***. Ռումինական կառավարությունը նրան շնորհում է ***Bene Merite*** շքանշան (1903) և որպես Առևտրի նախարար Ռումինիայի թագավորի կողմից ստանում է ***Etoile Noire*** (1908) շքանշան և այլն շնորհներ:

40 **Տիրան Նորատունկյանը** 1884թ. կնքվել է Սկյուտարի Ս.Խաչ եկեղեցում: 1903-4թթ. կառավարությունում

Երամյան Արթահամ փաշա (Քարաքյահյա, 1833-1918) - Պոլսեցի վեզիր, դիվանագետ, Մեջլիսի անդամ: Օսմանյան կայսրության վերջին շրջանի վեզիրներից է եղել, որն աչքի է ընկել նաև իր զարմանալի հարստությամբ: Որդին է սեղանավոր Գևորգ բեյ Երամյանի (1816-1900), եղել Մեհմեդ Ալի փաշայի ընտանիքի վստահված անձն ու սեղանավորը: Հայտնի է եղել Քարա-քյահյա անունով: Պապը՝ Երամ ամիրան (1768-1835), եղել է Կավալայում Մեհմեդ Ալի փաշայի սեղանավորը: Լինելով հարուստ ընտանիքի զավակ, Աբրահամը հրաշալի կրթություն է ստացել: Մայրենի լեզվի պես տիրապետել է օսմաներենին, արաբերենին, ֆրանսերենին: Եգիպտական արքունիքում եղել է քարտուղարության պետ, ապա խտիվ (փոխարքա) Իսմայիլ փաշայի ներկայացուցիչը՝ Ստամբուլում: Մեծ դեր է խաղացել սուլթան Աբդուլազիզի վերջին շրջանում, խտիվի, սուլթանի ու Բ.Դռան քաղաքական այրերի միջև լավագույն մրնոլորտ հաստատելու գործում, սուլթանական պալատում և կառավարությունում խտիվի շահերը ու հարաբերությունները պաշտպանելու, խնդրագիր-դիմումների դրական լուծման գործում: Հայտնի է, որ սուլթան Աբդուլազիզը սիրում էր նարդի խաղալ Աբրահամ փաշա Երամյանի հետ: Նրա նարդիի տախտը արվեստի սքանչելիք է եղել, քարերը զմրուխտից ու հակինթից են եղել, զառերը՝ ալմաստից: Աբդուլհամիդ Բ-ի օրոք եղել է ազգային փոքրամասնությունների կողմից Պետական խորհրդի անդամ, հանդիսացել առաջին կարևորության երեք անձանցից մեկը: Որդին՝ Լեոն բեյը *Rütbe-i Salise* է ստացել:

Ալեքսանյան Տիրան (Տիրան Թենկըր Բեյ)-1862թ. Բելգիայում Թուրքիայի գլխավոր դեսպանն է եղել, ապա՝ Պոլսում Փոստ-հեռագրական նախարարության վերահսկիչ աշխատել: 1860թ. 3-աստիճանի *Mecidiye* և բելգիական կառավարության կողմից «*Chevalier de l'Ordre Leopold*» շքանշաններն է ստացել:

Զոհրապ Էդվարդ-1838-41թթ. Լոնդոնում Օսմանյան կայսրության գլխավոր դեսպանն է եղել է[41]:

Ճեզահիրյան Միրոնիչ (1848-1906)-1883թ. Ամիրան Ավստրիայում դեսպան է նշանակվել:

Միսաքյան Հովսեփ– Փարիզում Գլխավոր դեսպանության գլխավոր քարտուղար (1885), Դեսպանատան ժամանակավոր ներկայացուցիչ (1886) և խորհրդական (1888): Լահեյում (Հաագա) Օսմանյան կայսրության գլխավոր դեսպան: Փարիզի դեսպանատան գլխ. քարտուղար, 1883թ. ստացել է 3-րդ աստիճանի *Chevalier de Lègion d'Honneur* (Պատվո լեգեոնի ասպետ): Օսմանյան կառավարության կողմից արժանացել է բարձրագույն *Ulây-ı Evvel* աստիճանի:

Համամճյան Սարգիս-Ներկայացուցիչ Ռեժիի (Ծխախոտի կայսերական ընկերություն), Ընդհանուր Պարտուց վարչության տնօրեն, դիվանագետ: Աշխատել է Հռոմում և Թեհրանում, որպես դեսպանության 2-րդ քարտուղար: Արժանացել է *Բալա* աստիճանի (1877), ստացել է Առաջին աստիճանի *Nişan-ı Mecidî* և 3-րդ աստիճանի *Nişan-ı Osmanî* (1884):

իրավաբանական խորհրդատու եղել: Բրյուսելի հյուպատոսարանում աշխատել է որպես երրորդ, իսկ 1906թ.՝ երկրորդ քարտուղար: 1925 թվա կանից ապրել է Փարիզում:

41 20-րդ դ. դարասկզբին այստեղ ծառայող անձնահայտնի հայը եղել է Լոնդոնի դեսպանատան առևտրական խորհրդական **Գալուստ Գյուլբենկյանը**, որը 1910թ. 2-րդ աստիճանի *Osmanîye* է ստանում: 1910թ. **Սարգիս Համամճյանը** Լոնդոնի դեսպանության քարտուղարն է եղել:

Մարգարյան Հարություն (Արթին)-Աշխատել է Բելգրադում, ապա Բեռլինում, որպես դեսպանատան առաջին քարտուղար: Օսմանյան կառավարությունից ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Ulây-ı* (1894)**, 4-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Osmanî***:

Պաղտատյան Օհան-Բեռլինում դեսպանատան խորհրդական (1885): Բրյուսելում նոր հիմնադրված Կոնգոյի պետության դեսպանատուն է այցելել, և ի նպաստ Թուրքիայի համաձայնագրի նախագիծ է հաստատել: Գերմանիայի կայսր Վիլհելմ Բ-ից ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Couronne de Fer***: Նշանակվել է Արտգործնախարարության *Հպատակության վարչության* (քերթիշեր) տնօրեն: Արժանացել է ***Ulây-ı Evvel*** բարձրագույն աստիճանին (1891):

Արամ Էֆենդի-Բեռլինում դեսպանատան քարտուղար Գերմանական կառավարության կողմից ստացել է 4-րդ աստիճանի ***Aigle Rouge*** (Ոսկե արծիվ, 1885):

Նորիկյան Միրոնիչ-Վաշինգտոնում դեսպանության առաջին քարտուղար (1899), Բուխարեստի դեսպանության գլխավոր քարտուղար (1902-1911): Ստացել է 3-րդ աստիճանի Ռումինական խաչ (1902) և 3-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidî***:

Միսաքյան Հովսեփ-Փարիզում դեսպանի խորհրդական: Ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidî*** (1886) և այլն:

Դիվանագիտական անձնակազմում որոշակի թիվ են կազմել կաթոլիկական դավանքի հետևորդ հայերը: Մեր կարծիքով սա արդյունք է զուտ այն հանգամանքի, որ կաթոլիկ հայերի մեջ հարուստ ընտանիքներն ավելի շատ էին և բնականաբար ավելի մեծ տոկոս են կազմել եվրոպական երկրներում կրթություն ստացածները: Վերջինը դիվանագիտական ծառայության համար կարևոր նկատառումներից է եղել: Եղել են նաև այնպիսիք, որոնք Պոլսի կաթոլիկ հայ պատրիարքարանի կողմից են առաջարկվել: Այսպես օրինակ, Ազարյան Արիստակես ու Անտոն եղբայրները Պապի կողմից պարգևատրվել են ***Saint Gregoire*** շքանշանով (1880): Նրանք Պոլսո կաթոլիկ պատրիարք Ստեփաննոս Պետրոս Ազարյանի եղբայրներն են, հայ հարուստ ընտանիքի զավակներ, ինչպես նաև՝ մշակույթի մարդիկ: Երկու եղբայրները 1848թ. Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ հրատարակել են քառալեզու մեծ բառարան՝ հունարեն, խտալերեն, հայերեն, թուրքերեն լեզուներով:

Հայազգի գլխավոր հյուպատոսներ ու հյուպատոսներ են ծառայել Մասսինայում, Տուլոնում և Նիցցայում, Բրյուսելում, Բաթումում, Օդեսայում, Թիֆլիսում և Նովոռոսիյսկում, Կոստանցիայում, Յաշ, Գալաց, Տուր դը Սեվերին ռումինական քաղաքներում, Քարդաֆում, Սերբիայում, Բելգրադում, Բուդապեշտում, Սինյին (Հունգարիա), Եռանձնարդում, Նեապոլում, Բարիյում, Ջենովայում (Իտալիա), Կաստանիայում, Լահեյում (Հաագա), Անտվերպում, Դուլցինոյում, Այա-Մավրայում, Կորֆու կղզում, Լառոս կղզում, Քերմանշահում և այլուր: Ահա մի քանի անուններ, որոնց մասին մեր տեղեկությունները սահմանափակ են:

Ազարյան Մանուկ (1850-1922) - Անվանի պոլսահայ քաղաքական գործիչ, դիվանագետ: 1864թ. կառավարության կողմից ուղարկվել է Փարիզ, սովորելու *Sainte Barbe* գիմնազիական հաստատությունում: Վերադառնալով, նշանակված է արտգործնախարարի քարտուղար, իսկ 1873թ. բարգմանչի պաշտոն է ստանում: 1876թ. թուրք-ռուսական պատերազմի ժամանակ բալկանյան բանակներում որպես դիվանագիտական սուրհանդակ է ծառայում: 1878թ. թուրքական ռազմագերիներին Ստամբուլ բերելու համար ուղարկվում է Բուխարեստ: 1879թ. նշանակվում է Պետերբուրգի օսմանյան դեսպանատան գլխավոր քարտուղար և ծառայում

3 ու կես տարի: Մանուկ Ազարյանը ռուսական ցարի կողմից ստանում է երկրորդ աստիճանի ***St. Anna, St. Svyatoslav*** շքանշանները (1883): Մակսուդ էֆենդիի, Կորֆուի գլխավոր հյուպատոսի մահվանից հետո, 1886-89թթ. նրան փոխարինել է Մանուկ Ազարյանը: Ավստրիայի կողմից ***François Joseph-Commandeur*** շքանշան է ստանում (1889): 1890-1908թթ.՝ Կալաբի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնում է աշխատել, հունական կառավարությունից ստացել է 3-րդ աստիճանի ***St. Sauveur*** (1892). 1908թ. Լիվադիա (Կրիտ) գնացած պատվիրակության ղեկավար է նշանակվել: 1908թ. Բելգրադում դեսպան է նշանակվել: Կարճ ժամանակ անց ընտրվել է Պետական խորհրդի անդամ: 1909թ. Արտգործնախարարության խորհրդական է նշանակվել: Նրան շնորհվել է առաջին և երկրորդ աստիճանի ***Nişan-ı Osmani, Nişan-ı Mecidi***:

Ազարյան Հովսեփ-Թարսեյոնայում, Մալթայում գլխավոր հյուպատոս: Ստացել է ***Ulây-ı Evvel*** բարձրագույն աստիճան և 3-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidi*** (1905): Որպես հյուպատոս աշխատել է Նիցցայում, Կալաչում:

Ավյան - Բուխարեստում գլխավոր հյուպատոս է աշխատել:

Գավաֆյան Միհրան- 1878թ. նշանակվել է Վիեննայի դեսպանատան 1-ին քարտուղար: Ստացել է 3-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidi*** (1884): Հռոմում դեսպանորդ եղած շրջանում Իտալիայի կառավարությունից ստացել է պատվանշան, Սերբիայի թագավորի կողմից նրան շնորհվել է 2-րդ աստիճանի ***Nakova*** (1888): 1899թ. աշխատել է որպես Օտար մամուլի բաժնի պետի տեղակալ, ստացել է ***Ulây-ı Evvel*** բարձրագույն աստիճանը: 1900-1906թթ. Տուլոնում և Նիցցայում Օսմանյան կայսրության գլխավոր հյուպատոս է եղել: 1900թ. նրան շնորհվել է 2-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Osmani***.[42] 1907թ. չարունակել է դիվանագիտական ծառայությունը Բրյուսելում, դեսպանատան խորհրդականի պաշտոնում (1907):

Երամ Միհրան-Նեապոլում հյուպատոս:

Երևնյան Միրաչ-Զանզիբարի (Իտալիա) Գլխավոր հյուպատոս:

Թեկեթեկյան Շեքիր Հովհաննես[43] – 1895թ. Հռոմի դեսպանատնից տեղափոխվել է Բեռլին նույն պաշտոնով, որպես դեսպանության առաջին քարտուղար: 1896թ. Բեռլինի դեսպանատնից տեղափոխվում է Լահե, որպես դեսպանության գլխավոր քարտուղար, ապա նշանակվում է Պատրաս-ի Գլխավոր հյուպատոս: Ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidi***.

Թագվոր էֆենդի- 1888թ. Վենետիկում գլխավոր հյուպատոս:

42 Իտալիայի կառավարությունից, երբ Հռոմի դեսպանատան գլխավոր քարտուղարն էր, ստացել է ***Couronne d'Itali*** (1882) և Իսպանիայի կառավարության կողմից՝ 2-րդ աստիճանի ***Isabella Catholic*** (1883) շքանշան: Իտալիայի կառավարությունը անհիմն չէր, որ է գտնվել հայ դիվանագետների նկատմամբ իր վերաբերմունքում: Համախմբի տրվել են ամենապատվավոր շքանշանները:

43 Պարբերականները երբեմն ցավոտ լուրեր էլ են արձանագրել հայ դիվանագետների մասին: Օր.«Լևոն Հերապո» պարբերականը գրում է Հաագայում Օսմանյան այսրության դեսպանորդության հայազգի առաջին քարտուղար Հովհաննես Շեքիրի խորտակման մասին (1910): Ի միջայլոց հայ կանանց (երբեմն նշվում է նրանց՝ համբույրին կին լինելու տխուր համբավմանը) և տղամարդկանց խղճմտանքի դեպքերը միշտ արձանագրվել են մամուլի կողմից: Նույնը՝ հայ եկեղեցու վիճելի ընթացած աշխարհիկներինը՝ օր. Հովհաննես Մանեքյան օղլուն կամ Արդույանի Պոլի օղլուն: Հիվանդների, նույն կանանց դավանափոխման դեպքերի մասին գրվել է Կոմկլասում, Էսքիհածնում: Հետևելով ժամանակի պարբերականներին, ի սրախտությունն մեր, համոզվում ենք, որ ցավագին, հազվադեպ ու լավ լուրերը՝ ավելի համախակի են եղել: Պոլսի թերթերից շատերը թղթակիցներ են ունեցել ոչ միայն կայսրության գավառներում ու մեծ քաղաքներում, այլև Արևելահայաստանում: Մերտ կապեր ունենալով, նրանք անհրաժեշտությամբ արձանագրել ու անդրադարձել են նաև հայության այդ մասի կյանքի տարբեր կողմերի խրատաբանություններին, առանձին դեպքերի ճակատագրին:

Խորյան Գրիգոր-Արտգործնախարարության խորհրդական, հաշվակալական գրասենյակի տնօրեն: Իտալական կառավարության կողմից արժանացել է 2-րդ աստիճանի ***St. Lazar et Moris***-ի (1891): Կաստանիայում և Հունգարիայի Սեգեին քաղաքում՝ հյուպատոս (1900):

Խորյան Արթին- Արտգործնախարարության հաշվակալական գրասենյակի տնօրեն Գրիգոր Խորյանի եղբայրը: Ռումինիայի Տուր դը Սեվերին քաղաքում՝ հյուպատոս (1885):

Կոստանդ Լևոն -Իտալական Կատանիայում (1899), Ռումինիայի Յաշ քաղաքում հյուպատոս (1901):

Մամուլյան Հովհաննես- Հյուպատոս է եղել Հունաստանում (ք.Այա Մավրա), Սերբիայում (1899) և Եոհաննեսբուրգում (1910): Սերբիայի Ալեքսանդր թագավորից ստացել է 3-րդ աստիճանի ***Takovo***(1900):

Մարտոս Միքայել–Հյուպատոս Շիրա-յում: Մահացել է 1886թ., Պոլիս է բերվել «Այֆիոս» նավով ու թաղվել Օրթագյուղի գերեզմանատանը:

Միսակյան Հովսեփ - Լահեյի Գլխավոր հյուպատոս[44], արժանացել է Առաջին աստիճանի ***Nişan-ı Osmani***(1894), ***Nişan-ı Mecidi*** (1900) շքանշանների:

Նաֆիլյան Հովհաննես–Հյուպատոս Թիֆլիսում:

Նորատունկյան Հրանտ- Հյուպատոս Կալաչում (Ռումինիա, 1907):

Պալյան Սարգիս–Հյուպատոս Քերմանշահում (1886), Անթվերպում և Դուլչինոյում (1899), Բրյուսելում (1907), Մոնտենեգրոյում[45] և ապա՝ Բարիում (Իտալիա):

Պաղտասարյան Արամ-Միհրան (զինվորական բժիշկ)-1880 թվականից եղել է Նեապոլի Գլխավոր հյուպատոսարանի գլխավոր քարտուղարը: Հյուպատոս՝ Լիոնում (1885): Մոնտենեգրոյի (Չարդաղի) իշխանից ստացել է 3-րդ աստիճանի ***Danilo*** շքանշան (1902): Պետերբուրգում եղել է խորհրդական և առաջին քարտուղար: Թուրքական կառավարությունից ստացել է ***Rütbe i Sâniye*** և ***Mütemayiz*** (1885): Բեռլինում պատվավոր կցորդ աշխատած ժամանակ ստացել է ***Aigle Rouge*** (կարմիր արծիվ,1886):

Փափազյան Խոսրով-Հյուպատոս Կոստանցիայում (Ռումինիա, 1908):

Գամպուրյան Գրիգոր-Սյունեն-ի հյուպատոսարանի քարտուղար (1892), արժանացել է 4-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecid i*** և ***Nişan-ı Osmani*** (1884):

Էյմասյան էֆենդի-Նովորոսիյսկի հյուպատոսարանի բարգմանիչ քարտուղար: Արժանացել է 4-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidi***-ի (1900).

Հյունքյարբեյենդյան Տիրան-Օդեսայում փոխ.հյուպատոս, ապա Փարիզի դեսպանատան 2-րդ քարտուղար, հյուպատոսարանի քարտուղար: Ստացել է ***St. Lazar et Moris*** (1886):

Մաղաքյան Հովհաննես-Սերբիայում հյուպատոսի օգնական:

Պոյաճյան Հովհաննես Ջեքիս-Փոխհյուպատոս Բարումում (1894):

Սարաֆյան Արթին-Բուխարեստի դեսպանատան գլխավոր քարտուղար: Արժանացել է Ulây-ı Evvel բարձրագույն աստիճանի (1883):

44 1898թ. Հոլանդիայի թագուհու կողմից ստացել է՝ ***Orange Nasau*** շքանշան:1900թ. Լահեյում հյուպատոս Հովսեփ Միսակ Միսակյանի կողմից փաղչահի գահակալության տարեդարձի առթիվ կազմակերպված ճաշին հրավիրված են եղել նաև Հոլանդիայի թագավորը, թագուհին, արտգործնախարարը:

45 Այդ շրջանում այս վայրը ներկայացվել է 3 անուններով՝ Չեռնոգորիա, Չարդաղ, Մոնտենեգրո: Մենք նախընտրում ենք մեկ ձևով ներկայացնել:

Փափազյան Խաչիկ-Սեղանավորների ավագ Գևորգ Փափազյանի (Բահչիվանօղլու) որդին է: Արտգործնախարարության առաջին քարտուղար, աշխատել է Կոստանցիայի Գլխավոր հյուպատոսությունում: Ստացել է 2-րդ աստիճանի *Nişan-ı Mecidi* (1899).

Փափազյան Սիմոն-Բուդապեշտում հյուպատոսության քարտուղար: Ավստրիական կառավարության կողմից ստացել է 3-րդ աստիճանի *Couronne de Fer* (1884): Բուլղարիայում սահմանային հանձնաժողովի քարտուղար աշխատելիս Սիմոն Փափազյանը ստացել է 4-րդ աստիճանի *Nişan-ı Mecidi* (1879).

Մանասներ - Պալատական նկարիչների այս հռչակավոր գերդաստանի[46] անդամները մեծ ծառայություններ են մատուցել կայսրությանը նաև իբրև դիվանագետներ, հյուպատոսարանների պաշտոնյաներ: Դիվանագիտական առաքելություն են կատարել հիմնականում Փարիզում, Վիեննայում, հանդիսանալով պալատական նկարիչներ, որոնց գործերը տարբեր առիթներով նվիրվել են եվրոպական միապետներին: Պոլսում Մանասները պետական պաշտոնյաներ են եղել: Ալեքսին (-1888) եղել է Պոլսի կենտրոնական, 6-րդ քաղամասի Արխիվի տնօրենն ու թարգմանիչը: Անտուանը (1827-1899) ղեկավարել է Պոլսի 6-րդ թաղամասը:

Մանաս Պիեռ-Բրյուսելում Թուրքական ներկայացուցչության քարտուղար: Բելգիական կառավարությունից ստացել է *Chevalier de L'Ordre Leopolde* (Լեոպոլդի ասպետ աստղը, 1860): Նրա որդին Պոլսում շատ հայտնի օրենսգետ ու փաստաբան է եղել:

Մանաս Պոլ (Պողոս, -1888) աշխատել է հիմնականում Փարիզի դեսպանատանը որպես առաջին (կցորդ, 1855-59թթ.):

Սեպուհ Լազ Մինաս (Խոսրով բեյ, 1825-1887)-Կրթությունը ստացել է Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանում և վերադարձին անցել աշխատանքի հոր՝ Հովսեփ Էֆենդիի մոտ, Փողերանոցում: 1863թ. Փարիզի թուրքական դեսպանատանը քարտուղար է աշխատել: Եղել է Բելգիայում Թուրքիայի դեսպանատան գլխավոր քարտուղարը: Նա ծառայել է նաև Բեռլինում, որպես Թուրքիայի դեսպանատան խորհրդական: 5 տարի անց Բ.Դռան, արտգործնախարարության կողմից կանչվել է Պոլիս: Նա Պոլսում ղեկավարել է Արտգործնախարարության կողմից կազմված մի հանձնաժողով, որը Իրանի ու Թուրքիայի միջև սահմանային պայմանավորվածությունները պիտի քններ:

Վիեննայում հրավիրվել է իր բարեկամ դեսպան Մանասյան Բեյի պալատ: Վերջինս շատ էր գնահատում Սեպուհ Լազ-Մինասին, իմանալով որ նա միաժամանակ մեծ նկարիչ է: Նրան շնորհվել են սուլթանական և օտար տերությունների մի շարք պատվանշաններ, տրվել են որոշակի արտոնություններ:

Զենոբ Մանասը (1839-1861)-Պետական այր և արքունի նկարիչ: Նա՝ Ռուբեն, Սեպուհ, Ալեկո (Ալեքսանդր) և Գասպար Մանասների հայրն է: Վիեննայում թուրքական դեսպանատան առաջին քարտուղար և թարգմանիչ է եղել (1839):

Մանաս Ռուբեն (1810-1875-ից հետո)-Արքունի նկարիչ և դիվանագետ: Զենոբի ավագ որդին է: Կառավարության Թարգմանական վարչության անդամ (1850): Արդյունքում սուլթանի հրամանով ուղարկվել է Փարիզ կատարելագործելու նկարչական արվեստը: Եղել

46 Նրանց արվեստին են անդրադարձել ժամանակի հայտնի մարդիկ, ճանապարհորդներ, պատմաբաններ, ինչպես Աբրա Թոփչիճին, հայազգի կաթոլիկ դավանանքով պատմաբան ու դիվանագետ Մուրադջա Դ'Օհսոնը, հայ գեղանկարչության շատ մասնագետներ:

Յոհաննեսբուրգում թուրքական դեսպան Սուլեյման փաշայի թարգմանիչը: Միևնույն գլխավոր հյուպատոս է եղել (1869) և հյուպատոս՝ Կալաչում (Ռումինիա):

Մասնակցել է 1875թ. Քաղաքապետարանի երկրորդ նկարչական ցուցահանդեսին, որ նրա գործերը կրել են «Մանասի Ռուբենս» սառուպագրությունը:

Սեպուհ Մանաս (1816-1889) -Արքունի նկարիչ և դիվանագետ: Զենոբի երկրորդ որդին է: Արդյունքում և Աբդուլազիզ սուլթանների նկարիչն է եղել: Սուլթանների նկարների ու մանրանկարների (աղամանդակուռ զարդատուփերի ու ծխախոտատուփերի, զարդերի վրա) հեղինակն էր, աշխատել է Տոփխանեում, խոսակական կառավարությունից «Ասպետի» աստիճան ստացել (կավալիեր, 1856): Նա 1852 թվականից Փարիզի դեսպանատանը գլխավոր թարգման է եղել, 30 տարի ծառայել այնտեղ: Ստացել է 5-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Mecidi*** (1858), դրամական մեծ պարգևներ: Օսմանյան սուլթանների նրա նկարները որպես նվերներ ուղարկվում էին եվրոպական արքունիքներ:

Մանաս Գասպար (-1885)-Զենոբի որդին է: Նկարիչ, 31 տարի Վիեննայի թուրքական դեսպանատան առաջին քարտուղարն ու թարգմանիչն է եղել, ապա նույն պաշտոնով տեղափոխվել է Փարիզ:

Մանաս Ալեքսանդր (Ալեկո)-Զենոբի նկարիչ որդին է: Վիեննայում եղել է դեսպանատան կցորդ (1838): Վիեննայի Գեղարվեստի ակադեմիան է ավարտել:

Մանաս Արսեն-Հյուպատոս է եղել Անգլիայի Նյու Կասըլ քաղաքում (1911), ապա՝ Պատրասում (Հունաստան):

Մանաս Բյուզանդ-Հյուպատոս է եղել Վիեննայում:

Գրիգոր Մարկոսյան (1821-1888). Օրենսգետ[47], 9 լեզուների (անգլերեն, ֆրանսերեն, պարսկերեն, ռուսերեն...) գիտակ, եղել է Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի երեխաների դաստիարակը, Սահակ Աբրոյի հետ պաշտոնավարել Սպարապետի Դռանը և ավելի քան 19 տարի Սահակ Աբրոյի հետ աշխատել Արտգործնախարարության թարգմանական դիվանում: Ղրիմի պատերազմի սկզբին, երբ իշխան Մենշիկովը եկել է Պոլիս, արտգործնախարար Ռիֆաթ փաշայի օրոք, Գ.Մարկոսյանը որպես թարգմանիչ մասնակցել է բանակցություններին, այդ հանգամանքով ներկա եղել Արևելյան մեծ պատերազմի բանակցություններին: 1859թ. նա հրատարակել ֆրանսերենի բերականության թարգերենով: Ազգային երեսփոխան, Ազգային ընդհանուր ժողովի կանոնադրության հեղինակակից, *ընտրական կանոնների մշակող*: Որոշ ժամանակ Լոնդոնից Հնդկաստան մեկնող շոգենավերի գործակալ-ներկայացուցիչ է եղել, Հնդկաստանի հետ վաճառականական գործեր արել:

Արիստարխես Ստավրոս (1770-1822) Արքունի թարգման: Հայրը՝ Նիկողայոսը եղել է Մեծ Հայքի Չմշկածագ գյուղից, որ սերել է Հովհաննես Չմշկիկ բյուզանդական հայազգի կայսեր գերդաստանից: Ուսանել է լեզուներ, վարել բարձր պետական պաշտոններ Վալախիայում, Մոլդավիայում: 1821թ. նշանակվել է Բարձր Դռան գլխավոր թարգման: 1822-ին աքսորվել է Կապադովկիա և այնտեղ սպանվել Թուրքիայի արտգործնախարարի հրամանով: Որդին՝ Նիկողայոս Արիստարխիսը ևս բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել Օսմանյան կայսրությու-

47 Թոխարբա Ալի փաշային ընդունել է տվել, որ հայազգիների ժառանգությունը պետք է սահմանվի միմիայն Պատրիարքարանից հաստատված ու վավերացված ճշտությամբ հանձնառու: Հնդկաստանում ծնված Հովսեփ Ղազարի հոյակապ ժառանգության երկան հանդեպ է եղել: Այս սկզբունքը ճանաչեցին Բ Դուռը, Անգլիայի դեսպանատունը:

նում: Թառը՝ Արիստարխեսը եղել է հայանի պետական գործիչ և գրող, Պոլսի հույն գրողների միության նախագահ:

Օսմանյան արտաքին հարաբերությունների, դիվանագիտական ասպարեզում հայերի մասնակցությունը չպետք է սահմանափակել Եգիպտոսում հայ պաշտոնյաների մասին նյութից, քանզի Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվելու ժամանակ հայերը Պոլսից նշանակվել են եգիպտական փոխարքաների ու Խտիվների մոտ զանազան պաշտոններ վարելու համար: Ժամանակի ընթացքում եգիպտական կողմի բարյացակամությունն ու կյանքի ապահովությունը դեպի Եգիպտոս մղեց շատ մտավորականների, տեխնիկական կրթություն ստացած շատ մասնագետների, հարուստ ու գործարար խավի ներկայացուցիչների: Աշխատելու, ծառայելու համար այս երկիր եկած հայերի մի մեծ խումբ ողջակի տեղափոխվեց Եգիպտոս, որի հետևանքով կազմավորվեց եգիպտահայ պատվական գաղութը: Այն իր մեծագույն ներդրումն ունեցավ այս երկրի ինքնուրույնությունը վերագտնելու, զարգանալու գործում: Գալով Եգիպտոսի իշխանությունների, ապա նրանք մեծագույն արժանապատվությամբ փորձեցին փոխադարձել հայերի նվիրվածությունն ու գործը: Եգիպտահայ գաղութը դարձավ ամենաբարգավաճներից ու մշակութային, արհեստների առումով՝ լավագույններից:

Մուհամմեդ Ալի խոտիվի ժամանակ հայերը նախարարներ եղան ու մեծ պաշտոններ ունեցան: Պողոս բեյ Յուսուֆյանը՝ տաղանդավոր դիվանագետ, արտգործնախարար ու առևտրական նախարար 1824-1844թթ.: Նրանից հետո այս երկու պաշտոնները կրկին հայերն են վարել՝ Արթին բեյ Չրաքյանը, ապա Առաքել բեյ Նուպարը (Նուպար փաշայի մեծ եղբայրը), որը եղել է Առևտրի նախարար: 1888թ. Տիգրան փաշա Դ'Ալլոոն՝ (1846-1904) եղել է Եգիպտոսի արտգործնախարար: Յակոբ Արթին փաշան՝ Եգիպտոսի Լուսավորության նախարար: Թվում է, թե եկավ մի շրջան, երբ հայերն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել Արտաքին գործոց նախարարությունը[48]: Այս հանգամանքը ամրապնդելու համար չպետք է զանց առնել Եգիպտոսում գործունեություն ունեցած հայ դիվանագետների կազմը: Մասնավորապես 19-րդ դարում այդ երկրի արտաքին քաղաքականության վարողները հայերն են եղել: Արտաքին գործոց նախարար են եղել Պողոս Յուսուֆյանը, Արթին Չրաքյանը(1800-1859), Ստեփան Միրճյանը, Տիգրան փաշա դԱլլոոն (1846-1902), Նուպար փաշան(1825-1899) և ուրիշներ: Նրանց եգիպտամետ, երկիրը անկախության ճանապարհին դնող ու հաջորդող քաղաքականությունը մինչ օրս լավագույնս ուսումնասիրվում է և բարձր գնահատվում արաբ պատմագրության կողմից[49]:

Եգիպտոսի փոխարքաների մոտ տարբեր ասպարեզներում ծառայող հայերը որպես կանոն մեծ վստահություն են վայելել ու լավագույնս գնահատվել այս երկրում: 1808-1908թթ

48 Ֆրանսիական «*Le Monde*» թերթը (1903) գրում է, որ Թուրքիայում ամենակարևորագույն գործող պետական կառույցը Արտգործնախարարությունն է, և որ նա ամբողջովին գտնվում է հայերի ձեռքում:

49 Եզակի չեն եղել ամենաբարձր շրջանակներում հայանի տոհմերի ամուսնությունները: 1906թ. Վառողագետ ու փաստաբանի նախարար Պողոս բեյ Տաղյանի աղջիկներից Սոֆիան ամուսնացել է Գևորգ Ասլանի հետ: Նրանց աղջիկը, Աննա Ասլանը ամուսնանում է Եգիպտոսի արտգործնախարար Բուտրոս փաշայի որդի Նեջիբ բեյ Ղալիի հետ, որը նույն նախարարությունում գլխավոր քարտուղար էր: Նրանք բրիտանամետ դպրոցի էին: Ամուսնությունը տեղի է ունենում Ձեչիրեի ս.Աստվածածին եկեղեցում: Նրանց ժառանգներից է 1980-ական թթ. ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար,եգիպտացի դիվանագետ Բուտրոս Բուտրոս Ղալին, որի դոկտորական թեզի նյութ է հանդիսացել Նուպար փաշայի գործունեությունը: Հեղինակը մայրական կողմից սերում է Տաղյան արքունի փաստաբանների ընտանիքից: Այսօր էլ Եգիպտոսի բազմաթիվ քաղաքներում կան հայերին նվիրված հուշարձաններ, իսկ շատ ու շատ փողոցներ կրում են հայ դիվանագետների անունները:

հարյուրամյակում 64 տարի հայ նախարարներ են վարել Եգիպտոսի Արտգործնախարարությունը: 1826թ. Մուհամեդ Ալի փաշայի կողմից Փարիզ ուղարկված պատվիրակության մեջ եղել են մի քանի հայեր, այդ թվում երկրագործ Հովսեփ(Յուսուֆ) Պալյան էֆենդին, որի անունով մանդարին է կոչվել՝ «Յուսուֆ էֆենդի»: Եգիպտոսի հայանի դեմքերից են եղել Եգիպտոսի արտգործնախարար, վարչապետ Նուպար փաշան, Արիստակես Ալթուն Տյուրքին (1804-1868)[50], Հակոբ Եղիազարյանը՝ սեղանավոր և հիմնադիր Կահիրեի դպրոցի, հիվանդանոցի (1828) և շատ ու շատ ուրիշ պետական, ֆինանսական, արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության, մշակութային ու գիտության ասպարեզներին պատկանող պատվական անուններ: Մուհամեդ Ալի փոխարքան ունեցել է մի քանի հայազգի հայանի խորհրդականներ, որոնք զբաղեցրել են նախարարական աթոռներ առևտրի ու արտաքին գործերի, պատերազմական, կրթության, գյուղատնտեսության նախարարություններում: Ստեփան Դեմիրճյանը (Ռեսմի, 1804-1860) նախ տնօրեն է նշանակվել Փարիզում բացված դպրոցի, որը Հանրային կրթության Գերագույն Խորհրդի որոշմամբ էր եղել: Ստեփան Դեմիրճյանը 1850-53թթ. և 1855-57թթ. եղել է Եգիպտոսի Արտգործնախարար:

Փարիզյան դպրոցի շրջանավարտներից Արթին բեյ էլ-Արմանին (Չրաքյան, 1800-1859) ծառայել է Զինվորական նախարարությունում, ապա Երկրաչափական վարժարանի տնօրեն դարձել, հետո՝ Մուհամեդ Ալիի ու նրա որդու՝ Իբրահիմ փաշայի անձնական քարտուղարն ու թարգմանիչն է եղել: Պողոս Յուսուֆյանի մահվանից հետո ստանձնել է Արտաքին գործերի ու Առևտրի նախարարությունը: Արթինի եղբայրը, նույն դպրոցի շրջանավարտ Խոսրով բեյ էլ-Արմանին (Չրաքյան, 1808-1873) նույնպես փոխարքայի քարտուղար ու թարգման է ծառայել, նշանակվել է Զինվորական վարժարանի հրետանու բաժնի վարիչ, ծառայել բանակում գնդապետի աստիճանով:

1894թ. Եգիպտոսի 3 անգամ արդեն վարչապետ եղած Նուպար Նուպարյանը միաժամանակ փոխարքայի բացակայության ժամանակ եղել է նրա պաշտոնակատարը: 1895թ. Անգլիայի թագուհու կողմից լորդ Սոլսբերիի ձեռամբ Եգիպտոսի վարչապետ Նուպար փաշա Նուպարյանին Ավագ հրամանատարի աստղ է շնորհվել:

Օսմանյան կայսրության հայազգի դիվանագիտական գործիչները ակնհայտ ու զգույշ նվիրվածությամբ ծառայել են նաև արևմտահայության շահերին, Հայոց Պատրիարքարանին: Նրանց ունեցած հարգը եվրոպական բարձրաշխարհիկ, քաղաքական շրջանակներում օգնել է հայկական տարբեր «խնդիրների» առիթով հայկական պատվիրակությունների ներկայացմանը Եվրոպայում: Դա շարունակվել է նաև Մեծ եղեռնին հաջորդած շրջանում: Այսպես օրինակ, 1920թ. Լոնդոնում պատրիարք Զավեն Տեր Եղյանը ճաշի է հրավիրվել Հունաստանի վարչապետ Մ.Վենիզելոսի կողմից: Նա հանդիպել է Անգլիայի թագավոր Ջորջ 5-րդի հետ: Պաշտոնապես ընդունվել է Քենթերբերիի եպիսկոպոսի կողմից Լամբեթ պալատում: Հանդիպել է արտգործնախարար Լորդ Գուրզոնի հետ: Նրան ուղեկցել են Պողոս Նուպար փաշան, Ավետիս Ահարոնյանը: Ֆրանսիայի նախագահ Դեշանելի հետ պատրիարքի հանդիպմանը Էլիզե պալատում մասնակցել են Պողոս Նուպար փաշան և Տիգրան

50 Արտգործնախարար Պողոս բեյ Յուսուֆի խորհրդականը, ազգային գործիչ: Լուի-Ֆիլիպին գրած դիվանագիտական մի պաշտոնագիր այնչափ հաջող է եղել, որ արժանացել է Մեհմեդ Ալի փաշայի գովասանքին ու «Տյուրքի» (մարգարիտ) մականվանը: Ֆրանսերենից թարգմանել է «Գեննոխալ» վեպը (ձեռագիր է):

Չայանը: Հայ դիվանագետները Կահիրեում աշխատել են նաև որպես օտար երկրների դիվանագետներ, ինչպես օրինակ՝ Գրիգոր Եղիայանը (1833-1911, Gregoire d'Elie), որը 1878-87թթ. Կահիրեում Ռուսաստանի փոխհյուպատոս է եղել, հմուտ օրենսգետ, փաստաբան, մեծ կալվածատեր, որն իր ունեցվածքի մեծագույն մասը, ապարանքները թողել է ազգին: Ստացել է կարմիր և կանաչ ժապավեններով ***Şir-ü Hurşid,*** 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** և 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye***, Մոնտենեգրոյի ***Danilo*** շանշան, ***Chevalier de la Couronne de Itali***, 3-րդ աստիճանի ռուսական ***St. Svyatoslav, CroixRouge de Russi*** և այլն: Անդամ էր Société de Naufrage de Baltique, Société de Croix Rouge deRussie կազմակերպությունների: Հնագետ է եղել ու իր տանը ճոխ թանգարան ունեցել:

Եղիսից հետո օտար դեսպանատներում աշխատող հայազգի որոշ ծառայողներ շարունակեցին իրենց պաշտոնը: Դրանք հիմնականում օտար դիվանագիտական ու հյուպատոսական ներկայացուցչություններում աշխատապաշտոնյաներն էին, ինչպես օրինակ, Պոլսո իտալական դեսպանատան երկարամյա թարգմանիչ Բագլաճյան Գրիգորը:

Հայազգի պետական ծառայողների մի խումբ՝ տարբեր գավառներում վարչական, քաղաքական գործերի պատասխանատուներ, գայմագամներ (գավառապետներ) են եղել, աշխատել որպես նահանգային վարչության պաշտոնյաներ, մաքսային օղակների ծառայողներ: Այս պաշտոնյաներից հիշենք մի քանի անուններ: Հիշենք այնպիսի անուններ, որոնք իրենց գործունեության տարիներին առիթ են ունեցել շփվելու տեղի օտար հյուպատոսարանների, միսիոներական առաքելությունների, արտասահմանյան տարբեր առևտրական, արդյունաբերական կամ ապահովագրական գործակալությունների ու նրանց ներկայացուցչությունների հետ: Ի գնահատումն եվրոպական մեկարդակով, ազնիվ ու բարյացկամ համագործակցության, նրանք արժանացել են արտասահմանյան կառավարական պարգևների, պատվանշանների: Չմոռանանք ասել, որ այսօրվա տիպի օտար պատվանշանները կարող է եղել կրել միայն թուրքական կառավարության կողմից դրանց հաստատումից հետո: 1909թ. Միհրան Պոյաճյանը նշանակվել է Լաոս կզգու գայմագամ: 1886թ. Այդինի գավառի քաղաքական գործերի տնօրեն Արմենակ էֆենդին ստացել է իտալական ***Couronne d'Itali***-ի ասպետի կոչում:

Պետք է արձանագրել Օսմանյան կայսրությունում դիվանագիտական ասպարեզում ծառայող հայերի մի այլ խմբի կարևորության հանգամանքը:

Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն արտասահմանում կամ Պոլսում Արտգործնախարարության համակարգում աշխատողներին, այլ՝ նույնայդ օտար երկրների Պոլսում և գավառներում գործող դեսպանատների ու հյուպատոսարանների հայ աշխատակիցներին: Որ նրանց մեջ եղել են հայտնի մտավորականներ, դիվանագետներ,ազդեցիկ գործիչներ՝ անհերքելի է: Ավելին, հայտնի են պղպահայ դիվանագետներ, որոնք եվրոպական տերություններն են ներկայացրել մի այլ եվրոպական պետության մեջ[51]:

51 **Իսկանդեր Մուրադյա դ'Օհսոն (Թոսունյան, 1740-1807), պատմաբան, դիվանագետ** կարողել, հայտնի ֆրանսիացի արևելագետ, դիվանագետ լավագույն օրինակ կարող է համդիսանալ:
1782թ. եղել է Շվեդիայի դեսպանը ու ստացել ***Վազայի Արքայական Ասպետի*** աստիճան: Իր գրքերի տիտղոսաթերթերին նշվել է նրա Շվեդիայի թագավորի[illegible] քինելու, արտաքին հարաբերությունների և Կոստանդնուպոլսում նրա լիակատար դիվանագիտական ներկայացուցիչ լինելու պաշտոնները: 1788, 1791թթ. Փարիզում հրատարակել է իր պատկերազարդ, մեծածավալ գրքերի երկու մասերը: 1789թ. «Ընդհանուր պատկեր Օսմանյան կայսրության» գրի առաջին մասի համար Սուլթան Սելիմը նրան

Պարսկաստանում Օսմանյան կայսրության դեսպանությունը միշտ էլ բաղկացած է եղել հայ դիվանագետների որոշակի խմբից: Այն է՝ դեսպաններ, հյուպատոսներ, ինչպես նաև տարբեր աստիճանի քարտուղարներ (Հովհաննես Խան), առաջին թարգմաններ (Գրիգոր Շամտանճյան), բժիշկներ (Սամվել Լազճինյան, Այվազյան էֆենդի) և այլն: **Միրզամ Խանը** (1831-1908) եղել է Պարսկաստանի դեսպանը Անգլիայում և այլն:

Պարսկական Շահի կողմից *խան*-ի տիտղոսի, բարձրագույն շքանշանների են արժանացել ոչ միայն պարսկական դիվանագիտության հայ ներկայացուցիչները, այլև Օսմանյան կայսրության շատ հայ դիվանագետներ: Կեսարահայ **Տիգրան խան Քելեկյանը**, իր ժամանակին հնագիտության ճանաչված մասնագետներից է եղել: Լոնդոնում ցուցադրել է պարսկական հախճապակու իր հարուստ հավաքածուն: Պարսից Շահի կողմից մի շարք տիտղոսների է արժանացել: Եղել է Պարսկաստանի պատվո հյուպատոսը Նյու Յորքում, իսկ Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսին ներկա է գտնվել պարսկական կոմիսարի տիտղոսով:

Դիվանագիտական հարաբերությունների էթիկայի մաս է հանդիսացել այն սովորույթը, որ արևմտյան տերության առաջին դեմքերը, կառավարությունները տարբեր առիթներով շքանշանների ու պատվավոր կոչումների են արժանացրել են Օսմանյան կայսրության Արտգործնախարարության մի շարք աշխատակիցների, որոնք տվյալ երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերություններում պատշաճ մակարդակի վրա են գտնվել: Ընդհանուր առմամբ հայազգի պաշտոնյաներն են, որոնք բարյացկամորեն, կամ լավ դիվանագիտական արարողակարգի կանոնների փոխադարձորեն գնահատվել են, անձնական նվերների արժանացել, մանավանդ երբ այցելել կամ աջակցել են այդ պետության կողմից տարբեր նպատակներով Պոլիս այցելողներին: Այսպիսի օրինակները չափազանց շատ են[52]:

մեծ պարգև տվեց: Գրքի երրորդ հատորը Փարիզում հրատարակվել է հետմահու, որդու կողմից 1820թ.: Աշխատանքը պարունակում է հազվի արժեք ներկայացնող 137 փորագրանկարներ(փորագրանկար): Գրել է «Տիեզերական պատմություն» բառ մանինդական ավելյարների, որի առաջին մասը լույս է տեսել 1804թ. Փարիզում, «Պատմական պատկեր Արևելքի» խորագրով: Իր աշխատությունները գրելիս նրան մեծապես օգտակար են հանդիսացել Միքայել Չամչյանն ու Ղուկաս Ինճիճյանը, երբ նա նյութեր էր հավաքում Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ:
Նրա որդին՝ **Կոնստանտին (Կարլոս) Մուրադյա դ'Օհսոն** ասպետը (1779-1851), դիվանագիտական առաքելությամբ աշխատել է Փարիզում, Մադրիդում, Հաագայում: 1834թ. նշանակվել է Բեռլինում Շվեդիայի դեսպան և շարունակել հոր ընդհատված գիտական գործունեությունը: Նա հրատարակել է «Պատմություն մոնղոլների Չինգիզ խանից մինչև Թիմուր բեյ կամ Թամերլան» բառահատոր գործը(Հաագա, Ամստերդամ,1834,35թթ), որը համարվել է մոնղոլների մասին ստեղծված ամենահավաստի ու ամենաընդարձակ գիտական ուսումնասիրությունը: Նրա ֆրանսիացի կենսագիր գրում է, որ Իգնատիոսի գրքերը առույգ են աշխարհագրական ու պատմական առումով, օգտագործված են 24 արաբ., թուրք., պարսիկ հեղինակների գործեր:
Հայազգի պետական, դիվանագիտական գործիչներ են ծառայել նաև պարսկական արքունիքում: **Միրզամ Խանը** (1831-1908) եղել է Պարսկաստանի դեսպանը Անգլիայում: Հասարակական-քաղաքական այս հայտնի գործիչը զբաղվել է նաև գրականությամբ, հրատարակել երգիծական գործեր պարսկերենով: Աշխատակցել է եվրոպական մամուլին (Թայմզ, Ռևյու դե Դե Մոնդ, և այլն):
Ս.Մաքսուդյանը 1885թ. եղել է Ցախայում Գերմանիայի հյուպատոսը:

52 1873թ.Իտալիայի կառավարությունը Արտգործնախարարության գլխավոր քարտուղար **Հովհաննես Շերիֆ Նուրյանին** շնորհել է "*St. Moris et St. Lazar*" պատվանշանը և "*Commandeur*" աստիճանը: Պաշտոնական նամակագրության բաժնից Նշան Սեֆերյանին (Ալպայան) շնորհվել է "*Couron d'Italie*" պատվանշանը և "*Officier*" աստիճանը, Զենոբ Մանասին՝ "*Couron d'Italie*" պատվանշանը և "*Chevalier*" աստիճանը, **Պասկալ էֆենդին** նվիրվել է արծաթե սպասք, **Հովհաննես էֆենդին**՝ ժամացույց իր շղթայով: 1887թ. ոսկրանե քնգանոթ է Լոնդոնում Պարսկաստանի հայազգի դեսպան **Միրզա(ամ) Խանին**, որը ստացանին է հանձնել Նասրեդդին շահի նամակները: Միրզամ Խանն իր առաքելության համար ստրանից ստացել է

Հայ պաշտոնյաների մասին, նրանց ստացած շնորհների, պատվանշանների, կոչումների մասին տեղեկությունները կանխամտածված ենք ներկայացնում, քանզի ակամա պարզում ենք Օսմանյան Արտգործնախարարության երբ ոչ բոլոր, գոնե հիմնական վարչությունների, ստորաբաժանումների կառուցվածքը, նրանցում հայ ծառայողների զբաղված պաշտոնները, նրանց ունեցած նպաստը Կայսրության արտաքին հարաբերությունների զարգացման մեջ:

Կայսերական շքանշանների տարբեր աստիճանների են արժանացել ոչ միայն արտասահմանում աշխատող հայերը, այլ՝ երկրում գտնվող օտար դեսպանատներում ու հյուպատոսություններում ծառայող հայերը, տարբեր նախարարություններում աշխատող և, մասնավորապես, թարգմանական գործունեություն ունեցողները[53]: Հետաքրքրական է, որ սուլթանական կառավարության կամ օտար տերությունների կողմից որոշ հայերի շքանշաններով պարգևատրման դեպքում անպայման նշվում է նրանց կարողին համայնքին պատկանելու հանգամանքը[54]:

Պոլսի օտար դեսպանատների հայ պաշտոնյաների մեջ եղել են երկարամյա ու հայտնի անուններ, որոնք իրենց լավագույն ծառայության համար երկատեր արժանացել են տվյալ արտասահմանյան պետության ու Օսմանյան կայսրության շնորհներին, պարգևներին: Այդպիսի հայտնի անուններից են եղել՝ Կարապետյան Մկրտիչը, Պոլսի հոլանդական դեսպանատան երկարամյա Առաջին թարգմանը:

Դեռևս 18-րդ դարում Պոլսի ֆրանսիական դեսպանատան թարգմանիչներից հայտնի է եղել Սարգիս Սահաթչյն:

Թարգմանիչների շրջանում հայտնի ընտանիք է համարվել **Ճամճիօղլուների** գերդաստանը: Փափազ Կարապետ, Փափազ Մկրտիչ, Եղիա եղբայրներն են եղել այս գերդաստանի հայրերը: Առաջին երկուսը անգամ մեղադրվել են Ֆրանսիայի դեսպան Մարկիզ դը Ֆերիոլի կողմից Պոլսի հայոց պատրիարք Ավետիք Եվդոկացու առևանգման մեջ, սակայն բարեկամների շնորհիվ նրանք արդարացվել ու ազատ են արձակվել: Թարգմանիչների այս ընտանիքի ամենահայտնի անդամը եղել է Հակոբ Ճամճիօղլուն կամ Չամչըգաղեն (1695-1775): Նա սովորել է 1700թ. Փարիզում հիմնադրված «Երիտասարդ լեզվագետների կամ հայերի դպրոցում», որ հիմնադրել էր Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս 14-րդ թագավորը «Louise le Grand»

առաջին աստիճանի ***Osmanlye***: 1888թ. Ռումինիայի թագավորը Արտգործնախարարության Հանրապետական վարչության անօրեն **Խաչիկ Օսկանին** շնորհել է 2-րդ աստիճանի Պատվո Ժապավեն: Նույն 1888թ. թարգմանիչ **Միքայել Գյուլպաշյանը** ճապոնական կառավարության կողմից ստացել է «***Ուդիչ Լավան***» շքանշանը: 1888թ. Ռումինիայի թագավորը սուլթանական պալատի առաջին չեմբրենն (սենեկապետ) Դավութ Էֆենդիին շնորհել է 2-րդ աստիճանի Պատվո Ժապավեն: 1899թ. կառավարության առաջին թարգմանիչ **Գաբրիել Էֆենդին** Շվեդիայի թագավոր Օսկարի կողմից ստացել է առաջին աստիճանի «***Ռաֆն ապողի***» շքանշան (ո՛չ ամիրան է, ոչ էլ՝ փաշան): 1891թ. **Գրիգոր Քյուրինյանը** Պիոս 9-րդ Հռոմի Պապի կողմից արժանացել է շքանշանի: 1905թ. Էդիրնեի ռուսական հյուպատոսարանի թարգմանիչ **Կարապետ Պենլյանը** ռուսական կառավարության կողմից ստացել է 3-րդ աստիճանի ***St.Anna*** շքանշանը: 1908թ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանատան 14 տարվա թարգմանիչ **Նշան Պողոսյանն** արժանանում է ֆրանսիական ***Officier d'Academie*** շքանշանին:

53 1894թ. Պոլսում Հոլանդիայի մեծ դեսպանության թարգմանիչ **Պետրոս Զեքի Կարապետյանին** շնորհվել է 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye***, առաջին թարգման **Միքայել Կարապետյանին** ևս շնորհվել է 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: 1894թ. Սամսոնի անգլիական հյուպատոսարանի թարգմանիչ **Հակոբ Զաքարյանին** շնորհվել է 5-րդ աստիճանի ***Mecidiye***:

54 1894թ. պարսկական կառավարության կողմից հայ կարողիկներից **Թենեքյանի Բյուզանդը** պարգևատրվել է 3-րդ աստիճանի ***Şir-ü Hurşid*** շքանշանով:

քոլեջին առընթեր, ճիզվիտների հովանավորության ներքո: Նա չորս հայ շրջանավարտներից մեկն է եղել[55]: Հակոբը 7 տարի ուսանել է Փարիզում, 1715թ. ավարտել այս դպրոցը և 1721թ. վերադարձել է Պոլիս, աշխատել շվեդական դեսպանատանը որպես թարգմանիչ՝ մինչ մահը: Նա ֆրանսերենից հայատառ թուրքերենի է թարգմանել «Գիրք, զոր ասի խրատ հոգեկան» երկը, որ տպագրվել է 1736թ. Պոլսում: Նա լատիներենից հայերեն է թարգմանել (1723) «Գիրք ուսուցմանց վասն բարվոք կենցաղավարելո, որ կոչի Կատոն» (Երուսաղեմ, ձեռ.772): Կատարել է թարգմանություններ ֆրանսերենից, լատիներենից, անգլերենից, հունարենից: Հունարենից թարգմանել է «Գիրք յունաց որ կոչի օրոլլիոն մեծ» ժամագիրքը (տպ. 1800, Պոլիս): Թարգմանել է Իսահակ Նյուտոնի «Փիլիսոփայությունը», «Բնապատմությունը (Ֆիզիկա), «Պատմություն Հեփեստի սուրբ Ժողովի», Կոմիտաս Քյոմուրճյան կարողիկ վարդապետ նահատակի մասին մի երկ:

Այս ընտանիքի մյուս թարգմանիչ հայտնի անդամներն են եղել Ստեփան Ճամճիօղլուն, Պետրոս (Պինո) Ճամճիօղլուն: Նրանք պոլսահայ թարգմանական դպրոցում իրենց պատվավոր տեղն ունեն:

Մանուկ Չիչերյան (1837-1909). Բելգիական հյուպատոսարանի պաշտոնյա: Սովորել է Պոլսի բժշկական համալսարանում, ուր դասախոսությունները ֆրանսերեն լեզվով էին, սակայն առողջական պատճառներով թողել է բժշկությունը, հետևել ճարտարապետությանը, աշխատել Նիկողոս Պալյանի մոտ: Վերջինիս վաղահաս մահվան պատճառով հեռացել է, սկսել աշխատել բելգիական հյուպատոսարանում, հասել մինչև գրասենյակի ղեկավարի պաշտոնի (1865-1909): 40 տարի պատվավոր ու բարձր դիրք է գրավել այստեղ, բելգիական կառավարությունից ստանալով բազմաթիվ շքանշաններ ու մասնավոր վարձատրություններ:

Թորգոմյան Պողոս 1833-1919. Պողոս Տատյան Ամիրայի կողմից ուսումնառության է ուղարկվել է Փարիզ և Լոնդոն: Վերադառնալով քաղաքացի թարգմանի պաշտոն է վարել Վառոդարանում, Սուլթան Մեջիդի օրոք: 1853-6թթ. պատերազմների ժամանակ որպես թարգմանիչ ծառայել է անգլիացի հրամանատար Էնթանտանի մոտ, Վիկտորիա թագուհու կողմից պարգևատրվել թագուհու դեմքը կրող արծաթե պատվանշանով: Տնմարակալի պաշտոնով, որպես քաջ հաշվակալ, ցմահ աշխատել է Պոլսի հրապարակի շատ վաճառատներում:

Աղայեկյան Հովհաննես (19դ). Պոլսի ռուսական դեսպանատան գլխավոր թարգմանը: 1871-1876թթ. Քուզգունճուգում գրած կենսագրական նոթերը հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում իր աշխատանքի շրջանում դիվանագիտական հարաբերությունների մասին:

1914թ. Էրզրումի ռուսական, ֆրանսիական և անգլիական հյուպատոսարանների թարգմանիչ հայերը բանտ են նետվել:

1918թ. Թուրքիայի և Հայաստանի միջև փոխանակվում են դիվանագիտական ծառայողներ: Երևան է գալիս Մեհմեդ Ալի բեյը, որպես Օսմանյան կայսրության հյուպատոս և Երևանից Պոլիս է հաստատվում Ֆերնանդ Թահչանյանը: Նրա նստավայրն էր Պերայում Թոքատլյան օթելի 2-րդ հարկը, որտեղից հայկական եռագույնը կախվում էր դեպի Զաղդեի Քերիրի պողոտա:

---

55 Այս դպրոցի առաջին շրջանավարտներն են եղել հետևյալ անձինք՝ Զաքարիա Մարքյն, Գևորգ Միլայիմը, Հակոբ Ճամճիօղլուն, Գաբրիելը (ազգանունը չկա):

ՀԱՅԵՐԸ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ

(19դ.)

Օսմանյան բռնակալության վերջարյա ժամանակաշրջանում հայերը հեռու են եղել պետական պաշտոններ վարելուց[1]: Բնականաբար չենք կարող հաշվի առնել այն բացառիկ դեպքերը, երբ բարձրաստիճան պաշտոններում հայկական ծագում ունեցող զորավարներ են եղել, որոնք ժամանակին «դևշիրմեի» զոհ դարձած տղաներ էին: Նրանցից ոմանք հիշել են, ոմանք նույնիսկ չեն թաքցրել իրենց հայկական ծագումը, իսկ մանկահասակ տարիքում խլվածները բնականաբար շատ են մոռացել իրենց ծագման մասին, ենիչերական զորքերի հետ մեկտեղ դարձել են քրիստոնյա հպատակներին կեղեքող ու ահաբեկող թշնամի մի ուժ, մյուսները՝ կորել են պատմության մշուշում:

Տարբեր սուլթանների օրոք պետական ամենամեծ դիրքերի կողքին անպայման տեսնում ենք հայ զորավարների, պետական գործիչների, որոնք փայլել են Կայսրության ռազմական ու դիվանագիտական ասպարեզներում[2]: Իհարկե, դրանցից մի մասի հայկական ծագման մասին փաստեր չեն պահպանվել, կամ օսմանյան տարեգրությունը չի կամեցել արձանագրել նրանց ազգային պատկանելությունը: Երբեմն միայն կարելի է ենթադրել այս կամ այն գործչի հայկական ծագման մասին, երբ նրանց ծննդավայրը նշվել է և դրանք հայկական նահանգներ են եղել: Դրանցից ամենահայտնի դեմքերից է եղել ԺԷ դարի նշանավոր **ծովակալ Խալիլ (Հալիլ) փաշան**[3]: Կեսարահայ ընտանիքի իսլամացված այս մանուկը մեծագույն ծառայություններով է հայտնի օսմանյան պատմության մեջ: Սխրանքներով դուրս գալով բազմաթիվ ծովամարտերից, նշանակվել է *Մեծ վեզիր*, դիվանագիտական մեծ հաջողություններ գրանցել Օսմանյան Կայսրության պատմության մեջ: Սուլթան Աբդուլհամիդ Ա-ի տիրակալության (1774-1789) և հայազգի ծովակալ **Հասան փաշա Ճեզայիրլի Ղազիի** շրջանում օսմանյան ռազմանավերում հրետանավորների 75 տոկոսը հայեր ու հույներ են եղել: **Սուլեյման փաշա Էրմենին** (1605-1690) ԺԷ դարի մալաթիացի զորավար, պետական գործիչ, կուսակալ, մեծ վեզիր ու եպարքոս (վարչապետ է եղել): 1605թ. մանկահավաքի[4] ժամանակ տարվել է Պոլիս, իսլամացվել: Տաղանդավոր ու քաջ երիտասարդը պարզ զինվորից բարձրացել է մինչև վեզիրի աստիճանի: Եղել է Մեհմեդ Դ-ի վեզիրներից: Մեծ ծառայություններ է մատուցել Օսմանյան կայսրությանը՝ փրկելով տարբեր վտանգներից: Նրա մասին Երեմիա Քյոմուրճյանը գրել է. «Հայկազարմ մալաթիացու» որդին Օսմանը, քաջ զինվոր, *ահրդար է* հռչակվել 1710թ.:

Ալի բեյ էլ Էրմենի Ալյուլ Ալյաքը 1723թ. *սանճակ*ի աստիճան է ստացել, եղել մերձանոցների վերակացու, նահանգապետ: 1728թ. գլխատվել է փաշայի դեմ մահափորձ կազմակերպելու բանսարկության պատճառով:

1 Սուլթան Մեհմեդ Դ-ի շրջանի սադրազամ և Սուլթան Դելի Իբրահիմի ժամանակ զինակիր, վեզիրների ավագ հայազգի **Էրմենի Սուլեյման փաշան** մահացել է 1686թ. Սկյուտարում:

2 Այս մասին տես Բաղդասարյան Գևորգ, *Հայոց ծառայությունը Թուրք Պետության և Մշակույթին*, «Շողակաթ», Ստամբուլ,1962: Տես նաև Արշակ Ալպոյաճյանի հայկական նահանգների Կեսարիայի, Մալաթիայի, Եվդոկիայի, Կիլիկիայի պատմության մասին ուսումնասիրությունները, Թեոդիկի և Ս.Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցի տարեցույցները:

3 Տէր Միքայէլեան Նաւասարդ, *Նշանաւոր Հայազգի Մարդիկ*, Պէյրութ, 1988, էջ 142: Այս զորավարների մասին ավելի մանրամասն տես Օսմանյան բանակի մասին հատվածում:

4 Արևմտյան Հայաստանում մանկահավաքները սկսել են գործադրվել 1464 թվականից: Սկզբում 3-5 տարին մեկ, իսկ 16-րդ դարից՝ ամեն տարի: Որպես վերջին մանկահավաք, փաստերը նշում են 1750 թվականը: Հպատակ քրիստոնյա ժողովրդի գրկից պոկված այս տղաները կազմել են Օսմանյան կայսրության բանակի ամենամարտունակ ենիչերական զորամասերը: Տես Արտակ Շաքարյան, *«Արյան հարկը» Օսմանյան Կայսրությունում Դևշիրմե*, Եր., 2006:

Մուստաֆա փաշա Ճեմալեթճի թիֆլիսահայը 18-րդ դ. վերջին ամենաազդեցիկ մարդկանցից է եղել եգիպտական արքունիքում:

1834թ. Փադիշահի դուստրը՝ Սալիհա Սուլթանն ամուսնանում է պատրիարքի ներկայացուցիչ, հայկական ծագում ունեցող սադրազամ **Հալիլ Ռիֆաթ փաշայի** հետ:

Եգիպտական նավատորմում հայտնի է եղել ծովակալ **Նիկողոսը**, ապա մի **Հովսեփ**, որը եղել է 1759թ. ***Marechal des Logis***, ստացել Օսմանյան կայսրության նավատորմի *Կապուդան գեհյասը*-ի (ադմիրալի) կոչում:

Օսմանյան կայսրությունում առավելագույնս օգտվել են հայերի տաղանդից, հավատարմությունից, գործիմացությունից, եռանդից և մասնավորապես՝ երկրի նկատմամբ հավատարմությունից: Անմրցելի ու եզակի լինելով շատ ու շատ արհեստների, գիտության, օտար լեզուների իմացության ասպարեզում, նրանք փնտրված էին տիրող իշխանության բոլոր խավերում, պալատում: Որպես այդպիսիք նրանց ծառայություններից ու տաղանդից սկսեցին օգտվել օսմանյան սուլթանները, սկզբում որպես պալատական արհեստավոր-ծառայողներ, իսկ հետո արդեն որպես պալատական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, իրենց բնագավառները տնօրինող ավելի քան 200 ամիրաներ[5], սուլթանների վստահված անձինք, երկրի ներքին ու արտաքին կյանքի կարևորագույն դեմքեր: Այս հանգամանքն առիթ է տվել, որպեսզի այլազգի մրցակից վաճառականները, սեղանավորներն ու պաշտոնյաները մահացու ատելությամբ լցվեն նրանց նկատմամբ: 19-րդ դարն իրավամբ մեծ փոփոխություններ առաջացրեց Օսմանյան կայսրության կյանքում: Ռուսական սպառնալիքը, որն առաջանում էր դեպի Սև ծով, Բալկաններ, դեպի Կովկաս՝ կայսրությունում վարչական կարևորագույն բարեփոխումների անցկացման անհրաժեշտություն զգացնել տվեցին: Երկիրը դանդաղորեն գլորվում էր դեպի եվրոպական, ասիական ու ամերիկյան գաղութատիրական քաղաքականության համատեղ համաձայնությամբ գործված որոգայթը: Այս քաղաքականության համար անընդունելի ու մտահոգիչ էին ռուսական հաջողությունները: Հարկ էր, որ Կայսրության «սիրտ» նժարը անդառնալիորեն թեքվեր դեպի եվրոպականը: Թող որ այն իր բազմազան արտահայտություններն ունենար՝ վարդակակաչների սիրուց[6] մինչև եվրոպական կենցաղի, դիմանկարչության, հագուստների կրումը, գիտության, մշակույթի տարբեր ասպարեզների ներմուծումը:

Այս մեկդարյա շրջանը հայերի համար եղավ երկրի կառավարության տարբեր բնագավառներում, վարչական ասպարեզում, իրավական կյանքում որոշակի դեր խաղալու[7] և բարձր աստիճաններ գրավելու ժամանակաշրջան: Այն ոչ միայն օգնեց ներկայացնելու պատշաճ մակարդակով Օսմանյան կայսրությունը եվրոպական քաղաքական, տնտեսական ասպարեզներում, այլև ի հայտ բերեց հայկական մտքի, տաղանդի, ուշիմության ու հավատարմության արժանիքները: Հայերը ճանաչվեցին եվրոպական ամենաբարձր մա-

5 Ամիրաների մասին տես նրանց նվիրված գլխում:

6 Մենք նկատի ունենք «եվրոպական» սուլթանների շրջանի, եվրոպական առաջադեմ զարգացման տարբեր դրսևորների նկատմամբ չափազանց զգայուն արտահայտություններից հանդիսացող «լալե դեվրիսի»-ն (վարդակակաչների դարաշրջանը), երբ պալատները, երկիրը զարդարելու համար վարդակակաչների տնկակներ էին առատորեն ներկրվում մի երկիր, որը վաղուց իր հողերում աճեցրել էր նույն այս ծաղիկը:

7 Թուրք գիտնականներից Մուրադ Գարդաշը, ի մեկնաբանումն այն տարօրինակ իրավիճակի, թե առանց անհատական ու ֆինանսական հիմքի, առանց պայմանավորվածության ինչպե՞ս է որ Օսմանյան կայսրությանը չի փլուզվել, պատասխանել է, թե՝ կայսրության կյանքը 150 տարով ավելի երկարելը երկրի ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների ներդրման շնորհիվ է եղել (Սուրբ Փրկիչ ամսաթերթ Ազգային Հիվանդանոցի, Ստամբուլ, 2002թ. փետրվար, էջ 17):

կարդակներում, բազավորական տներում, արքունիքներում, զինվորական ու մշակութային ամենատարբեր ասպարեզներում, արժանանալով այդ երկրների տիրակալների ու կառավարությունների, տարբեր հաստատությունների մեծագույն պարգևներին ու փառքի: Սակայն 19-րդ դարում արդեն՝ օտարերկրյա պետությունների դիվանագիտական ու տարբեր բնագավառների ներկայացուցիչների մի պատկառելի խումբ, մասնավորապես հայաշատ վիլայեթներում գործող օտար հյուպատոսներ, կարճ ժամանակում հանդես բերեցին նաև կապիտալիստ գործարարների անհագուրդ մի տեսակ, իրենց ձեռքը վերցրին շատ թե քիչ տնտեսական հնարավորությունների, համքի կենտրոնների «ղեկավարումը և օգտագործումը»: Բնականաբար նրանք որպես մրցակից կամ, չէին կարող հանդուրժել հայերի կողմից երկիրը զարգացնելու քաղաքականությունն ու գործելաոճը:

Օսմանյան կայսրությունում սկսվել էր Բարեփոխումների (Թանզիմաթի) դարաշրջանը, որը պիտի թուրքական ռազմաֆեոդալական տիրույթը մոտեցներ զարգացած Եվրոպային: Ակնկալվում էր թուրքերի ու հպատակ ժողովուրդների (մահմեդականների ու քրիստոնյաների) միջև հավասար իրավունքների, կյանքի ապահովության ու դեմոկրատացման խնդիրների լուծումներ, կայսրության կյանքի ու կենցաղի եվրոպականացում, պետական հիմնական կառույցների անկումային վիճակից դուրս գալը: 1839թ. սուլթան Աբդուլ Մեջիդի գահակալության ժամանակ «Գյուլհանե» պալատում հռչակվեց հատուկ հրովարտակ, «Հաթթը Շերիֆ», որը հետագայում ընդհանուր անվամբ կոչվեց «Թանզիմաթ»: Բարեփոխումներ ակնկալող այս հրովարտակով կառավարությունը հպատակ բոլոր ժողովուրդներին խոստանում էր կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովում, հարկերի արդարացի բաշխում և գանձում, կապալային սիստեմի վերացում, զինվորական ժամկետի կանոնավորում: Դատական գործերը, ժառանգական խնդիրները ևս պետք է օրինական լուծում գտնեին: Կաշառակերությունն ու չարաշահումները պիտի վերանային...

Բարենորոգումների հովի այս շրջանը նոր շունչ բերեց արևմտահայ կյանքում: Հայերը դարձան եվրոպականացման, մշակույթի տարբեր ոլորտների ծաղկման, մշակութային զարթոնքի, երկրի կապիտալիստականացման ուղին բռնելու մունետիկները: Սակայն տիրապետող դասը չէր կարող դյուրությամբ ընդունել կամ համակերպվել հպատակների հետ նույն գծի վրա լինելու փաստի հետ: Բարեփոխումների հիմնական դրույթները չէին հարգվելու ու դրանց իրականացմանը դեռ տարիների աշխատանք էր անհրաժեշտ լինելու: Սկսենք նրանից, որ Գյուլհանեի «Հաթթը Շերիֆ»-ը կայսերական հրովարտակ էր, ոչ օրենք, որը սկիզբ էր դնում կայսրության եվրոպականացման շարժմանը: Այս հրովարտակի հիմնական դրույթների շուրջ պատրաստվելու էին օրենքներ: Այս գործին անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Ռեշիդ փաշան: Պատրաստված օրենքները վավերացվելուց հետո միայն, «Հաթթը Շերիֆ»-ից 11 տարի անց՝ 1850-51թթ. դրանք հրատարակվեցին փոքր տպաքանակով: Եվրոպական տերությունները, մասնավորապես Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրիան զգուշանալով Թուրքիայի հպատակ քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանության ռուսական ձգտումներից, ստիպեցին, որպեսզի 1856թ. փետրվարի 18-ին, Սուլթան Աբդուլմեջիդը ստորագրի հպատակ քրիստոնյաների վիճակի բարելավման մասին իր համբավավոր հրովարտակը, որը մահմեդական տիրող դասակարգի հերթական դժգոհությանն էր բախվելու: Դրա խմբագրման գործում մեծ դեր էին խաղացել շահագրգիռ երկրների դեսպանները: Հետագայում այդ հրովարտակը պաշտոնապես հաստատվեց Փարիզի հաշտության պայմանագրի 9-րդ հոդվածով: Շահագրգիռ երկրներին ոչ թե զբաղեցնում էր հպատակ ժողովուրդների անկանելի ծանր վիճակը, այլ Ռուսաստա-

նին այդ տարածաշրջանում մեկուսացնելու և փոխարենն իրենց ազդեցությունը հաստատելու խնդիրը: Գալով արևմտահայությանը, ապա այն սոցիալ-տնտեսական նկատելի առաջընթաց արձանագրեց: Բարենորոգումների ծնունդ լուսավորական ազատատենչ գաղափարները սկսել էին ամփոփ ձևավորվել հայ ազգի ինքնուրույն լինելու գաղափարի շուրջը, որի մեջ «Ազգի ամեն մեկ անհատը առ ազգը պարտավորություն ունի: Ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամեն մեկ անհատ պարտավորություններ ունի» կարգախոսն էր: Ազգի ու նրա անդամների միաձույլ լինելու գաղափարը հետևեր ազատության նպատակների իրականացման եզակի ճիշտ ուղիներից էր: 1846թ. հայ առաջադեմ մտավորականների կողմից ստեղծվել է «Համազգային» միությունը, որը հակակաթոլիկական ու հակաբողոքական խիստ ուղղվածություն ուներ, կոչված էր դիմագրավելու հայ ազգը պառակող օտար միսիոներական գործունեությանը: Այս միության կազմակերպիչ-ջատագովները հայտնի մտավորականներ էին:

Պատրիարքարանի հովանու ներքո, 1855թ. հոգևոր 9 և 12 աշխարհականներից կազմված ժողովի պարտականությունն էր կանոնադրություն մշակել, «Ազգային Սահմանադրություն», որի 1863թ. հաստատված ու վերաքննված օրինակը տպագրվել է հայերեն ու հայատառ թուրքերեն[8]: Սա նշանակալից քվական է արևմտահայության համար, իսկ «Ազգային երեսփոխանական ժողովը» այդ շրջանում դարձավ նրա ցավերի ու պահանջների արտահայտության բարձրախոսը:

1882թ. ըստ Պատրիարքարանի մարդահամարի՝ 2մլն. 875 հազ. հայ (եվրոպական մասում՝ 210 հազ. և Անատոլիայում՝ 2մլն. 665 հազ.) ազգաբնակչություն կար: Ըստ 1885թ. մարդահամարի Պոլսի 873.565 բնակիչներից 150 000-ը հայեր են եղել:

Ըստ թուրք տաղանդավոր մտավորական Շամսեդդին Սամիի «Քամուսուլ Ալամի» (Քաղաքների բառարան, 1889-1898թթ.) գրքի, 19-րդ դ. վերջում Վանում և շրջակա գյուղերում ապրել են 66 հազ. հայ, իսկ Հաքքարիի և շրջակայքի հայերի թիվը եղել է 79 հազ: 1915թ. այն կազմել է 197 հազ:

Սպասվում էր, որ քրիստոնյաների վկայությունները այլևս չէին արհամարհվելու դատարաններում, որ նվազագույն արդարություն պիտի թագավորեր գավառներում: Այս ասպարեզում բազմաթիվ հայեր կարևորագույն պաշտոններ սկսեցին զբաղեցնել[9]: Հայերի կյանքը, մասնավորապես մեծ քաղաքներում, ի տարբերություն նախկին անկայուն, հալածված վիճակի, նշանակալիորեն բարելավվեց: Պոլսո հայ գաղութի համար, իր հոգևոր ու աշխարհիկ հարցերը տնօրինող պատրիարքական Աթոռով, սկիզբ առան ազատության շունչը զգացնել տվող զարթոնքի տարիները, որոնք միաձուլվելու էին կայսրությունում ընդհանուր զարթոնքի շրջանի հետ:

Այս դարաշրջանում ամիրայական իշխանությունները արևմտահայ իրականությունում հնարավորություն էին ունենալու լավագույնս օգտվելու բարեփոխումների ընձեռած հնարավորություններից ու առավելագույնն անելու իրենց ազգի համար, անգամ երբ այս ամիրայական գերդաստանների մի մասը կաթոլիկություն էին սկսել դավանել: Պալատական ու կառավարական կարևորագույն պաշտոններ ունենալով հանդերձ ամիրաները ու պալատական երևելիները անձնագոհ կերպով (թագուհայտ և գաղտնի) ի սպաս էին դնում իրենց անձը, ունեցվածքը, հեղինակությունն ու կապերը, հովանավորում արևմտահայ գաղութի,

8 Ազգային Սահմանադրության հիմնադիրներն էին՝ Հանրօգուտ շինությանց նախարար Գրիգոր Աղաթոնը, պետական պաշտոնյա Գրիգոր Օտյանը, արքունի ճարտարապետ Նիկողոս Պալյանը, բժիշկ և հասարակական գործիչ Նահապետ Ռուսինյանը: Տես նաև՝ Հասմիկ Ստեփանյան, Մատենագիտություն... էջ 128:

9 Այս մասին կանդրադառնանք փաստաթղթային, դատական ու օրենսդրական խնդիրներին՝ այս բնագավառների կարևոր հայ անձանց նվիրված գլխում:

մասնավորապես պոլսահայության բազմաբնույթ կյանքը, մասնավորապես շինարարական, արհեստների(էսնաֆների), արվեստների, առողջապահության, կրթական կյանքի զարգացման պատասխանատվությունը դնելով որպես սեփական, կարևորագույն հոգս: Նրանք հովանավորում էին ազգի տաղանդավոր երիտասարդների ուսումնառությունն ու մասնագիտական վերապատրաստումը եվրոպական կրթական կենտրոններում: Պոլսահայ բարձրաշխարհիկ խավը որոշիչ դեր է ունեցել պատրիարքական ընտրություններում: Միշտ չէ, որ այս հանգամանքը դրական ազդեցություն է ունեցել պոլսահայ համայնքի կյանքում: Ազգի ապագան ամիրաներն ու ազգային մյուս այրերը նախընտրում էին տեսնել լավագույն կրթության, առաջադիմության ու համերաշխության միջոցով ու դրա համար պատրաստ էին անձնական բարեկեցության հաշվին մեծ զոհողությունների գնալ: Բարեբախտաբար (բացառություններ իհարկե եղել են) ազգի ապագայի համար բախտորոշ այս պայքարում անփոխարինելի դեր են խաղացել Կ.Պոլսո հայ պատրիարքները, որոնց առաքելությունը դուրս էր գալիս հոգևոր կյանքը վերահսկելու խնդրից: Նրանք ճակատագրական դեր են ունեցել արևմտահայ իրականությունում: **Առանց պատրիարքական Աթոռի արևմտահայության վիճակն անկանխատեսելի կլիներ:** Պատրիարքական Աթոռը հիմնականում կարևորագույն դեր է խաղացել արևմտահայության կյանքում ու ամեն մի պատրիարք գիտակցել է իր ուսերին եղած մի ողջ ժողովրդի նկատմամբ իր պատասխանատվության խորը զգացումը[10]: Նրանք էին պատրաստակամ կենսական շատ ու շատ խնդիրների լուծման համար: Եգիպտոսի փոխարքաների մոտ տարբեր ասպարեզներում ծառայող հայերը որպես կանոն մեծ վստահություն են վայելել ու լավագույնս գնահատվել այս երկրում: 1826թ. Մուհամեդ Ալի փաշայի կողմից Փարիզ ուղարկված պատվիրակության մեջ եղել են մի քանի հայեր, այդ թվում երկրագործ Հովսեփ (Յուսուֆ) Էֆենդին, որի անունով մանդարին է կոչվել՝ «Յուսուֆէֆենդի»: Եգիպտոսի հայտնի դեմքերից են եղել Արթին բեյ Չրաքյանը (1800-1859)՝ Եգիպտոսի արտգործնախարար Նուբար փաշան (1825-1899), որ երեք անգամ Եգիպտոսի վարչապետ է եղել, Արիստակես Աբրոն Տիգրին (1804-1868)[11], Տիգրան փաշա դԱբրոն (1846-1902)՝ Եգիպտոսի արտգործնախարար[12], Հակոբ Եղիազարյանը՝ մեկը արքունի սեղանավորներից և շատ ուրիշներ[13]:

Դեռևս 1910թ. երիտթուրքերի Սալոնիկում կայացած համագումարում որոշում էր կայացվել օսմանյան բանակի քրիստոնյա զինվորականության ոչնչացման մասին: Քրիստոնյաներից

---

10 Կ.Պոլսո պատրիարքների ցուցակը, որ սկսվում է 1461 թվականից Հովակիմ Բրուսացուց (1468-1478թթ.՝ պատրիարք), և շարունակվում է մեր օրերում, ավելի քան 120 գահակալողների անուններ է ընդգրկում, որոնցից մի քանի տարիների Պատրիարքական Աթոռի տեղերի անունները մեզ հասած չեն:
Այսօր Կ.Պոլսում հաշվվում է 35 գործող եկեղեցի, որոնցից ամենահինը այսօր 1590թ. Սկյուտարի Սբ.Կարապետն է, քանի որ Կալաթիայի 1360թ. կառուցված Ս.Սարգիսը 1958-ին քանդվեց ու նրա տեղը կառուցվեց Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Պոլսահայ գերեզմանատները 14-ն են(Գանտիկլի, Գասըմփաշա, Գընալը Կըզը, Գումքափը, Եդի գյուղ, Եդիրնեկափու, Հալըջըօղլու, Շիշլի(առաքելական ու կաթոլիկ մասերով), Պաքըրգյուղ, Պալըքլը, Պաղլարբաշը, Պեյքոզ, Պոյաճըգյուղ, Ֆերիքյոյ):

11 Արտգործնախարար **Պողոս Յուսուֆի** խորհրդականը, ազգային գործիչ:

12 Պասկալ Կարոլինի «Անիրաներ» գրքում **Տիգրան դԱբրոյի** ընտանիքի մասին տեղեկությունները շատ հետաքրքրական են նաև նրանով, որ այս ընտանիքի շառավիղները միանում են Եգիպտոսի ամենահայտնի իշխանական տների հետ, որի արդյունքում կխառնվեն հայկական արյան են ունեցել այդ ամփոփ գերդաստանի թոռները, շառավիղները, ինչպես՝ իշխան **Կարոլինն, Մարկիզուհի Ժանեդին Նուբար փաշայի** թոռնուհիներն ու շառավիղները մաս են կազմել եվրոպական ամենահին իշխանական գերդաստանների, ինչպիսիք են եղել՝ **Զիշոն Ցինցից դԱրջա, Ռաքի դը Մոն, Բիբոն, Ֆյուրստենբերգ, Վինդիշգրաեց, Լոբկովից, Օպերսդորֆ** ազնվականական տները:

13 Տես՝ Սոնա Զեյթլյան, Հայուհեան ներդրումը վաղ միջնադարյան և արդի Եգիպտոսի պատմութեան մէջ: Քվեբեկ, 2004:

կազմված 120 բանվորական վաշտերը բոլորովին անզեն են եղել և անգթաբար ջարդվել են: Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա (ոչմահմեդական) ջարդերի սկիզբը հենց այս չարքաշ բանակայինների առաջարար ոչնչացումն է համարվում 1914թ. օգոստոսին: Թիկունքի ավելի քան 200 հազ. հայ զինվորականություն զինաթափ է արվել ու վայրագորեն սպանվել: Անվանի բանաստեղծ, զինվորական բժիշկ Ռուբեն Սևակը եղել է Մեծ եղեռնի օրերին գազանաբար սպանված մեր բազմաթիվ երևելի մտավորականների թվում: Այսպիսի ճակատագիր են ունեցել օսմանյան բանակին մեծագույն ծառայություններ մատուցած հայազգի հպատակները, որոնք իրենց գործի լավագույն մասնագետներն են եղել՝ զինվորական բժիշկներ, զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, խորհրդական-թարգմաններ, զինագործ և այլ արհեստավորներ, բանակի մատակարարներ, զորավարներ...

Այսպիսի ծանր ճակատագրի կողմերից են եղել պոլսահայ բժիշկներ Սարգիս Հովսեփյանն (ամուսնու՝ դիրիժոր Արա Պետրոսյանի մեծ հայրը) իր ընկերոջ՝ հետագայում փարիզաբնակ Արշակ Պողոսյանի հետ միասին, որոնք զինվորական բժիշկներ են եղել զինապետի աստիճանով: Սարիղամիշում թուրքական բանակ բոլոր բժիշկների ժամանումից մի քանի ժամ առաջ նրանք զգուշացվել են ու փախել դեպի ռուսական զորքերը: Մահվան դատապարտված երկու բժիշկների համար Օսմանյան կառավարության կողմից տարածված ազդագրերում նրանց գտնելու համար 50 հազ. օսմանյան ոսկի գլխագին է նշանակվել: Սարգիս Հովսեփյանը Գևորգ Դ. Կաթողիկոսի հրամանով Թիֆլիսից բերվել է Էջմիածին, որ համաճարակը լափում էր եղեռնից մազապուրծ տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականների: Սարգիս Հովսեփյանը համաճարակի դեմ հաջողությամբ պայքարել ու հազարավորների կյանքն է փրկել: Մեկ ու կես տարի եղել է Էրզրումի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ: Եվրոպական բժշկական կենտրոններում Լեյպցիգում և Ժնևում կրթություն առացած այս զինվորական բժիշկը, որ 1911-12թթ. վայելել է Կոմիտասի անձնական մտերմությունն ու ջերմ բարեկամությունը, Կ.Պոլսում եղել Կոմիտասյան համերգների կազմակերպիչներից ու մասնակիցներից, դարձել է Հայաստանի հետագա Տաուշի շրջանի առողջապահության նախապետը, բազմաթիվ բժիշկների կրթել, գիտական, մանկավարժական, հասարակական նշանակալի գործունեություն ունեցել, պետական բարձրագույն պարգևների արժանացել, պարգևատրվել *Լենինի ու Կարմիր դրոշի* շքանշաններով (Տես նաև՝ Անահիտ Աստոյան, *Հայերն Օսմանյան բանակում...*, էջ 68-69, 90, ինչպես նաև՝ Հենրիշ Միրզոյան, *Բազմերանգ մեծամն*, Եր., 2003, էջ 186):

Եվրոպականացման ճանապարհով, Եվրոպա խառնվելու հակվածությամբ, լուսավորական շարժման կարևորությունը գիտակցողները և այն իրականացնողները գտնում էին, որ կարևորագույն հանգրվան է հանդիսանում տնտեսության բարելավումը, շահավետ առևտուրը: Սրանից առաջ ավելի անհրաժեշտ էին համարվում ռազմական արտադրության անկախությունը: Պետք էր ջանալ, որպեսզի պետությունն ինքը միջոցներ հայթայթի ու եղածի սեփական ռազմական արտադրություն հիմնելու համար, քաջալերի այդ արտադրությամբ զբաղվողներին:

Հայ, բոլոր շահագրգիռ շրջանակները ծրագրեր ու ուղիներ էին մշակում Օսմանյան պետությունն անկումից փրկելու համար:

-Ջանում էին հաստատել անձի և գույքի ռանահարված իրավունքները, որը կլիներ ժողովրդի վիճակի բարելավման առաջին կարևոր պայմանը: Այն կնպաստեր կյանքի զարգացմանը, երբ վախ չէր լինի, որ վաղը կգան, կթալանեն, կսպանեն:

-Դեմ էին օտար առևտրի այդչափ ազատությանը, որը վնասակար ու կործանիչ էր տեղի

վաճառականների, արդյունաբերողների համար և արգելակում էր տեղական արտադրությունները:

-Որպես երկրի զարգացման չափանիշ համարում էին քաղաքակրթության աստիճանը: Վոլտերյան 18-րդ դարի իդեալիստական գաղափարներին մոտ տեսակետներ արտահայտելը ակամա հանգում էր վաճառականի ու գիտունի դաշինքին:

-Հայ ամիրայական ու վաճառականական խավը, որոնք դրամ էին տրամադրում ազգային մշակույթի զարգացմանը, նոր սերնդի ամենատարբեր բնագավառներում եվրոպական կրթության ու առաջադիմության կրողներ դառնալուն՝ միաժամանակ նպաստում էին լուսավորական շարժմանը, կյանքի և մթնոլորտի եվրոպականացմանը:

-Հայ մասնագետներին էր հիմնականում վստահվել տարբեր ասպարեզների իրավական ու մասնագիտական օրինագծերի մշակումը: Այս դատողություններն ապացույց էին այն բանի, որ հայ մտածողները ծանոթ էին նաև ժամանակի առաջավոր տնտեսագիտական մտքին՝ Ադամ Սմիթի, Սեյի և այլոց ուսմունքներին:

-Առևտրի զարգացման համար առաջարկում էին թղթադրամի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Բնականաբար, երկրի զարգացման ու նրա ապագայի մասին այս առաջադեմ մտածողները թիրախ էին հանդիսանում հետադիմական շրջանակների, մամուլի համար, մեղադրվում հերետիկոսության մեջ: Այս առաջադիմական շարժմանը արևմտահայ իրականությունում իրենց ավանդն են ունեցել նաև հայ հոգևորականները[14]:

Հետագայում, 18-19դդ. Օսմանյան կայսրության տիրակալների ու երևելիների կողքին ավելի հաճախ ենք հանդիպում հայ խորհրդականների, վեզիրների, արքունի թարգմանիչների, հայտնի դիվանագետների[15]:

Քրիստոնյաների քաղաքական ու ծառայողական բարձր մակարդակի վրա հայտնվելը կապված է Օսմանյան կայսրության նկատմամբ եվրոպական տերությունների, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Ամերիկայի հետաքրքրության ու գաղութատիրական ձգտումների, նրանց միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման, միջազգային ասպարեզում նրա նոր դերի ստանձնման հետ: Մինչ օսմանյան տիրապետող տարրի մակարդակն անհարիր էր միջազգային նման բարձր կարգի հարաբերությունների, հարկ էր օգտագործել երկրում եղած քրիստոնյա ներուժը, որն ի դեմս հայերի մեծագույն նպաստ ունեցավ այս ասպարեզում՝ զբաղեցրել ամենատարբեր պաշտոններ, ծառայելով որպես Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ներկայացուցչություններում թարգմանչից մինչև հյուպատոս, խորհրդական ու դեսպան[16]:

14 Եդիրնեի առաջնորդ **Մեսրոպ արքեպ. Տեռլեբյան Մանասանցին**, «քաջաքարոզ» էր անվանվել իր ժամանակակիցների կողմից: Նրա քարոզների ժամանակ Եդիրնեի բոլոր գինետները, մեյխանեները, սրճարանները փակվել են, խռնված բազմություն է եղել նրա քարոզներին, բոլորեն անգամ եկել ու եկեղեցու պատուհաններից լսել են նրան:

15 Օսմանյան Ալի փաշայի խորհրդականն է եղել արքունական թարգման, հայտնի հայ կաթոլիկ մտավորական **Հովսեփ Վարդան փաշան**: Մեծ եպարքոս Ֆուադ փաշայի կողքին տեսնում ենք **Սերոբե Վիչենյանին** ու **Սահակ Աբրոյին**: Մեկ այլ եպարքոսի՝ Սայիդ փաշայի խորհրդականն է եղել **Հովհաննես Դադյանը**: Սուլթան Ազիզը ևս ունեցավ հայ խորհրդականներ: Սրանց նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին Օսմանյան դրամատունը, Պետական խորհուրդը, Իրավաբանական փաստաբանը, Պաշտպանության Սովետականը և այլն:

16 Արտաքին գործերի նախարարության հայ պաշտոնյաներից հայտնի են եղել հետևյալ անունները **Գրիգոր Աղաթոն, Սահակ Աբրո, Հրանտ Աբրո, Ստեփան Արղությանյան, Պողոս Աշյան, Հակոբ Կրճիկյան, Հրանտ պէյ Տյուզ(յան), Գևորգ Սիֆմարսկյան, Գրիգոր Մարկոսյան, Սերոբե Լող Մինաս, Գրիգոր Օտյան, Սարգիս Հայրյան, Պատկանյան, Մինաս Երամ, Մինաս Մինասյան, Արամ-Մինաս Բաղդասարյան (Բեռլինում**

Թանզիմաթի (բարենորոգումների) շրջանում, համաձայն նոր իրավակարգի, Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները, առանց ցեղի և կրոնի խտրության կարող էին պետական պաշտոններ վարել:

1840թ. օրենքով քրիստոնյաները իրավունք ունեին կառավարական պաշտոններ վարելու, իսկ 1845թ.՝ քրիստոնյա հպատակները կարող էին Մեջլիսի պատգամավորներ ընտրվել:

Հայազգի նախարարները, պալատական բարձրաստիճան պաշտոնյաները, դիվանագիտական անձնակազմը ներկայացնող դեսպանները, հյուպատոսները, ավագ թարգմանիչները, խորհրդականներն ու քարտուղարության պատասխանատուները լծվեցին Օսմանյան կայսրությունը վերափոխելով փրկելու առաքելությանը, ծառայելով որպես հիմնական ծանրություն ապահովող ուժ: Չնայած այն բանին, որ Օսմանյան կայսրության կառավարման ամենատարբեր բնագավառներում հայերն ունեցել են իրենց նպաստը, այնուամենայնիվ բուն առաջին դեմքերի աթոռները (նկատի ունենք նախարարները) հիմնականում զբաղվել են թուրքերը: Սակայն պետք է պատշաճը մատուցել թուրքական դիվանագիտությանը: Մենք նկատի ունենք եվրոպական երկրների հետ քաղաքական, տնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու տեսակետից, աշխարհում գիտության նվաճումներից օգտվելու, իրենց նկատմամբ նոր վերաբերմունք ակնկալելու համար լուրջ դիվանագիտական գործունեության ծավալելու կայսրության ունեցած ձգտումները: Այս նպատակի համար գործադրված բոլոր արտաքին ու ներքին հարաբերություններում, արտասահմանյան առաքելություններում տեսնում ենք հայ մասնագետների, ժամանակի լավագույն կրթություն ստացած անձանց, որոնք եթե նախարարի պաշտոնում չեն եղել, ապա անպայման նրանց առաջին օգնականների, խորհրդականների, գրասենյակի պատասխանատուների, գլխավոր թարգմանների դերում ենք տեսնում: Նրանք՝ ոչ առաջին պլանի, բայց որպես կանոն՝ տվյալ գործում հիմնական պատասխանատվությունը, գործի ողջ ծանրաբեռնվածությունն իրենց ուսերի վրա կրողներն են եղել: Օրինակներն անչափ շատ են:

Մահմուդ Բ-ի և Աբդուլմեջիդ սուլթանների օրոք է լավագույնս արտահայտվել հայերի մասնակցությունը երկրի տարբեր կարևորագույն օղակներում, քանզի պետականորեն արդեն թույլատրվում էր քրիստոնյաների պաշտոնյա լինելը:

Օսմանյան կայսրության Թանզիմաթի շրջանի փաշայականության և դիվանագիտության պատմության մեջ փայլուն էջեր գրեցին հայեր, որոնք բոլորովին էլ այս ասպարեզը չէին ներկայացնում: Այս բոլոր գործիչները ոչ միայն բարձրացրին միջազգային ասպարեզում Օսմանյան կառավարության հեղինակությունն, այլև իրենց գործունեությամբ պատիվ ու բարի համբավ բերեցին իրենց ազգին քաղաքական ամենաբարձր մակարդակներում:

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության հետևյալ պետական կառույցներում կարևոր շատ պաշտոններ եղել են հայազգի մասնագետների մենաշնորհները՝ Առևտրական ատյան, Հաշվակալ դիվան[17], վերատեսուչներ Հաշվակալական դիվանի, Առևտրական սենյակ, Մեջլիսի (Ծերակույտի) և Պետական խորհրդի անդամներ, «Էնճիյեր սանայը» (անվտանգության խորհուրդ)-դրամատուն, մի քանի կարևոր նախարարություններում՝ վերատեսուչներ և քննիչ-

դիվանագիտական կոչում 1884թ. ստացել է 4-րդ աստիճանի *Mecidiye*), Հակոբ Հակոբյան, Հովհաննես Սարինյան, Հովակիմ Ռեփյան, Միքայել Գալստյան, Հովսեփ Սերոբյան, Իգնատ Չալյան, Նշան Սեֆերյան, Հմայակ Սեֆերյան, Խաչիկ Փափազյան, Միհրդատ Բոսյան, Լևոն Սարինյան, Սիմոն Փափազյան, Ռուբեն Գարագաշ, Գրիգոր Դեմիրճյան, Տիգրան Դեմիրճյան, Անդրեաս Հասուն, Չերքեզյան, Պողոս Քերեսթեճյան, Ռուբեն, Սևադ, Ձենոբ, Պոլ, Պիեռ, Գասպար, Բյուզանդ, Ալեքսանդր, Ժոզեֆ ՍՈՒՆԴՈՒԿ ... և շատ ուրիշ անուններ: Տես՝ դիվանագիտական ու հյուպատոսական անձնակազմի մասին բաժնում:

17 Արքունի ու կառավարական *դիվանները* համարվում են *վարչություններին*, դեպարտամենտներին

ներ, դատական համակարգի տարբեր օղակների ու վճռաբեկ ատյանի անդամներ, դատական բժիշկներ, նախարարությունների ու վարչությունների իրավաբանական խորհրդի անդամներ, քննիչներ ու վերաքննիչ-ստուգողներ, քաղաքապետարանների, գյուղական ու նահանգային, զանազան վարչությունների ու տարբեր հանձնաժողովների ու օղակների պատասխանատուներ և այլն, և այլն: Այս մասնագետները հիմնադրում են մի շարք մասնագիտական բարձր դասակարգի միություններ, ընկերություններ (կայսրության և նեղ՝ հայկական մակարդակով), որոնց շուրջն են համախմբվում տվյալ մասնագիտության ճանաչված անունները:

1908թ. օգոստոսին հիմնադրված Օսմանյան ինժեներների ու ճարտարապետների միության անդամ են դառնում Սերովբե էֆենդին, Արամ Մարկոսյանը, Հեքիմյան և ճարտարապետ Իքինյանյա էֆենդիները:

Պետական կառավարման համակարգում հայերին վստահված պաշտոններն են եղել՝ պալատի արտասահմանյան բաժնի տնօրեն, Կառավարության առաջին կարգի պաշտոնյա, Կառավարության առաջին թարգման, գրագրության և կապերի, գնահատման, գրանցման, վերահսկման, թարգմանական, հաշվապահական դիվանների խորհրդականներ ու վերատեսուչներ, նախարարությունների, նավատորմի, արտասահմանյան բաժնի տնօրեններ, Արտգործնախարարության իրավագետ խորհրդականներ ու նրանց օգնականներ, մաքսային, ցքի, փարոսների, ծովափնյա շրջանների վարչությունների, քաղաքապետարանների ամենատարբեր բնագավառի ու վարչությունների պատասխանատուներ:

Սա չափազանց շատ էր հպատակ մի ժողովրդի համար Օսմանյան կայսրության նման բռնակալ երկրում...

Այս կամ այն ասպարեզում մասնագետների սղության պատճառով նույն անձը տեղափոխվել է երկրի տարբեր անկյուններում համապատասխան դրույթը սպասարկելու, իսկ նույն նախարարին տեսնում ենք տարբեր գերատեսչությունների ղեկավարի աթոռին, այդ նախարարությունների գծով արտասահմանում միջազգային համաժողովներին ու ցուցահանդեսներին որպես պատվիրակ, Օսմանյան կառավարության ներկայացուցիչ:

Պետական ու վարչական ասպարեզում հայազգի նախարարների ու պաշտոնյաների գործունեությանն առընթեր սուլթանական կամ կառավարական պարգևների մասին հիշելիս մի կարևոր հնարավորություն է ընձեռնվում: Այն է, տեղեկանում ենք մեզ համար քիչ հայտնի անձանց ու նրանց կատարած գործին: Երբեմն այն մեզ զարմացնում է նրանով, որ այս առիթը չօգտագործելու դեպքում դժվար թե իմանայինք հետաքրքիր մանրամասներ սուլթանական պալատի, նրա ծառայությունների շրջանակի ու այն իրականացնող մեր հայրենակիցների, նրանց զբաղված պաշտոնների, գործունեության մասին: Այլապես, պիտի սահմանափակվեինք արդեն հայտնի ամիրայական, փաշայական ու տիտղոսավոր այլ անունների կրկնությամբ: Միևնույն ժամանակ քրիստոնյաների համար «փակ» այս պալատներում ու ապարանքներում, պարզվում է, գնահատել են ծառայողական, կենցաղային բնագավառում ևս կարևոր ու հայազգի իրական մասնագետների գործը, իրենց երախտագիտությունը հայտնել տարբեր արհեստներում իրենց գերազանց դրսևորած մասնագետների համար հատուկ սահմանված ***Iftihar Madalyası, Tahlisiye Madalyası, Sanayi Madalyası, Liyakat Madalyası*** նշանների, շքանշանների տարբեր աստիճանները նրանց շնորհելով:

Քանի որ կայսրության նախարարությունները անընդհատ միավորվում կամ բաժանվում էին ըստ առանձին բնագավառների, չկրկնվելու համար, նախընտրում ենք ներկայացնել ոչ միայն դրանք, այլև հատկապես այն երևելի անձանց, որոնք ղեկավար պաշտոններ

են զբաղեցրել: Իսկ նախարարությունները, որոնք ղեկավարվել են հիմնականում հայազգի նախարարների կողմից, հետևյալներն են՝ Անտառների ու հանքերի, Փոստի ու Հեռագրատան, Հանրային շինության (հանրօգուտ, bayandırlık), Առևտրի ու Գյուղատնտեսության, Արտգործնախարարությունը, Ֆինանսների ու Հարկային, Հանրային պարտքի, Արդարադատության՝ փոխնախարարով: Սուլթանի Անձնական գանձերի և Մայր սուլթանի գանձատան նախարարությունը, մասնավորապես Աբդուլ Համիդ Բ-ի օրոք, հիմնականում վստահվել է միայն հայերին: Սուլթանի վստահելիները այս պաշտոնում եղել են՝ 1891-1897թթ. Միքայել Փորթուգալ փաշան (1842-1897), այնուհետև 10 տարի՝ 1897-1908թթ. Հովհաննես փաշա Սաքըզ(յան)ը (1836-1912): 1891թ.՝ Մկրտիչ Հեքիմյանը (1847-1927), Հակոբ Գազազյանը և ուրիշներ, ամիրաներ: Պալատում կարևոր պաշտոններ են եղել սուլթանական անշարժ գույքի վարչության, Հերեքեի ֆաբրիկայի, պալատի ճենապակու ֆաբրիկայի, Նկարչական մասի, անտառների տնօրենների պաշտոնները, որոնք երկար տարիներ հայերն են վարել:

Հիմնականում հայ պաշտոնյաներն են ղեկավարել նաև՝ Անվտանգության, Անշարժ գույքի, Պետական խորհրդի ու նրա տարբեր հանձնաժողովների տնօրինությունները, Կայսերական բժշկական ընկերությունը, դատական համակարգի երկրորդ աստիճանները, Առևտրական սենյակը, քաղաքապետարանները, զբաղեցրել են նահանգային ղեկավար պաշտոններ, եղել են պալատի և կառավարության առաջին կարգի պաշտոնյաներ:

Լիբանանի վերջին երկու հայ կառավարիչներից բացի, մինչ այդ, բարձր վալիների կողքին՝ հայ վարչարար ղեկավարներ են ծառայել (Հակոբ Քուփելյան, Կուսակալի տեղակալ-օգնականներ Հովհ. Ֆերիտ, Հովհ. Ադամյան, Լ.Այնյան, Անդրանիկ Բիլեզյան և ուրիշներ):

Հայտնի են Օսմանյան կայսրության 10 հայազգի վեզիրների, եպարքոսների, այդ թվում՝ երկու Մեծ վեզիրների ու նաև տասնյակ անունները, որոնք տարբեր նախարարություններ են ղեկավարել[18]: Այս անձանցից են՝ վեզիր ու Մեջլիսի անդամ Աբրահամ փաշա Երամյանը (Քարաքահյա, 1883-1918), վեզիր, Արտգործնախարարության խորհրդական, Պետական խորհրդի անդամ Արթին Տատյանը, վեզիր Հակոբ Գազազյան փաշան (1833-1891), վեզիր Սաքըզլը Հովհաննես փաշան (1836-1912), վեզիր Միքայել Փորթուգալյան փաշան (1842-1897): Նուպար փաշան 3 անգամ Եգիպտոսի վարչապետ է եղել:

Հանրային պարտքի վարչության հայ աշխատակազմի մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար ներկայացնենք նրա որոշ բաժինները իրենց պատասխանատուներով հանդերձ. Կայսերական կառավարության կողմից ընդհ՝ Թենկըր Ցավեր փաշա, Լորենցիոս Արզանյան (կայսերական բանկի քարտուղար), Գևորգ Թորգոմյան (երկրագործության մասնագետ խորհրդական), Միհրան Ֆերիտ (Ընդհանուր տնօրենի քարտուղար և թարգման), Արա Արապյան (Պաշտոնյաների բաժնի փոխտնօրեն), Հանյան և Դեմիրճիպաշյան (Կենտրոնական հաշվակալության բաժնի փոխտնօրեններ), Թոմասյան էֆենդի (Ոգելից խմիչքների, մետաքսի և ձկնորսության բաժնի փոխտնօրեն), Գրիգոր Մարգարյան (Աղի բաժնի փոխտնօրեն), Նազարոս Երամյան (Թղթակցության բաժնի տնօրեն), Միհրան Երազյան (քարտուղար թարգմանիչ), Տիրան Պետրոսյան (Իրավագիտական բաժնի տնօրեն), Մ.Աբիկյան (Ա կարգի փաստաբան), Փափազյան (Վիճակագրության բաժնի փոխտնօրեն) և այսպես տարիներ շարունակ:

Այս վարչությունը մասնաճյուղեր ուներ երկրի 21 գավառներում, ուր պաշտոնյաների պատկառելի մասը հայ մասնագետներ էին:

18 Այս մասին տես Հավելվածում:

Ապահովության անդուկ (Շիրքերի Հայրիկ) ֆինանսական հաստատությունը ևս հագեցված է եղել հայ պաշտոնյաներով, որոնք հիմնականում ապահովել են ֆինանսական, հաշվակալական, նաև՝ իրավաբանական խորհրդատվության բաժինները[19]:

Ստորև հայ նախարարներն ու նրանց գլխավորած նախարարություններն են: Որոշ նախարարներ տարբեր ժամանակներ վերադարձել են նույն նախարարություն, երբեմն էլ մի պրոճից տեղափոխվել են մի այլ նախարարական պոռ, քանզի նրանք ունեցել են կազմակերպական ակնհայտ տաղանդ, ծանոթ ու ճանաչված են եղել եվրոպական քաղաքական ու միջազգային գործարար շրջանակներում, մասնագիտական բարձր մակարդակ են ունեցել, տիրապետել են լեզուների, լավագույնները եղել իրենց գործում: Այս բոլոր բարեմասնությունների կողքին ամենակարևորը եղել է այն ակնհայտ ու անհերքելի, տեսանելի մեծ նպաստը, որ նրանք ունեցել են Օսմանյան կայսրության զարգացման գործում:

Հայ նախարարներ (Nazırlar, Bakanlar)[20].

Արդարադատության

փոխնախարարի[21] մակարդակով:

Արտագործնախարարության[22]

Նորատունկյան Գաբրիել -2 անգամ

Հալաճյան Պետրոս

Անտառների ու հանքերի[23]

Կույումճյան Պետրոս [24]

19 Այս հաստատության Արկղակալի (գանձապետ) պաշտոնում տեսնում ենք Լևոն էֆենդիին: Հայ մասնագետներն աշխատել են որպես Մոլիակների բաժնի տեսուչ, Հաշվակալ ու արկղակալ (Հովսեփ Յուսուֆյան), Վարչական խորհրդի անդամներ (Հարություն Ձերի և Պետրոս Ալչիյան), Ընդհանուր քննիչ (Հակոբ Իսկենդեր), իրավական խորհրդական (Հովհաննես Գաբրուշյան և ուրիշներ) և այլն:

20 Sadi Koçaş; *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri.* Ankara; 1967; s.94-109. Հայերի ունեցած նպաստի մասին հիմնական շեշտադրումը հեղինակը կատարել է նկատի ունենալով հետևյալ պետական կառույցները՝ Արտագործնախարարություն, Առևտրի, Հանրօգուտ շինության, Ֆինանսների, Փոստհեռագրական, Գյուղատնտեսության, Անտառների ու հանքերի, Հանրային կրթության նախարարությունները ու փարչությունները: Սաղրապան Հայից Ռեֆաթ փաշան ևս հայկական ծագում է ունեցել:

21 **Հովհաննես Կանանյան (Վահան էֆենդի**, 1832-1891): Օրենսգետ, երկար տարիներ Օսմանյան կառավարության դատական նախարարության խորհրդական: Արևմտահայ ֆաթիհնաց գրող **Սրբուհի Տյուսաբի** եղբայրը: Եղել է արդարադատության փոխնախարար: Ժամանակ առ ժամանակ փոխարինել է նախարարին: 1876թ. նշանակվել է ժամանակավոր **Դատական նախարար**: Նրա մասին տես՝ «Հայը Դատական համակարգում» գլխում: Հայ պաշտոնյաները եղել են Արդարադատության նախարարության խորհրդի, տարբեր բաժինների ղեկավարներ, քրեական դատարանի նախագահ, ցնան Դատական խորհրդի անդամ, վճռաբեկության վարչության տնօրեններ, վճռաբեկ դատարանների նախագահներ, Տիտղոսի (Օրենսգիրք) հանձնաժողովի անդամներ:1908թ. **Սանջակ Քարայանը** Արդարադատության նախարարության իրավունքի բաժնի տնօրեն է աշխատել և այլն:

22 Կառավարության Արտագործնախարարության կողքին տոլրանական պալատում, *Յըլդըզում* ևս գոյություն է ունեցել Սուլթանի անձնական «Արտագործնախարարությունը», որը կոչվել է Արտաքին հարաբերությունների բաժին: Յըլդըզի Արտաքին հարաբերությունների բաժնի տնօրեն է եղել **Փափազյան Էֆ.** և արժանացել է *Rütbe i Sâlis* շքանշանի (1884):

23 Այս բնագավառը հայտնի է հայ դիվանագետների ու մասնագետների մեծագույն ներդրմամբ: 1884թ. Անտառների և հանքերի դպրոցի տնօրեն **Մկրտիչ Հերիմյանը** ստանում է *Rütbe i Sâniye* շքանշան, 3-րդ աստիճանի *Nişan-ı Osmaniye*:

24 **Կույումճյան Պետրոս**. Անտառագետ, 1877թ. Հանքերի ու անտառների վարչության տնօրեն է նշանակվել: 1888թ. Անտառի և հանքերի տնօրեն **Պետրոս Կույումճյանը** արժանացել է *Nişan-ı Mecidî*, իսկ Պրուսիայի կառավարությունից ստացել է Պրուսական խաչի առաջին աստիճան (1891): Գյուղատնտեսության

Սինապյան Գրիգոր

Տառյան Արիֆ փաշա -1869թ

Գյուղատնտեսության

Նորատունկյան Գաբրիել

Սինապյան Գրիգոր

Չամիչ Հովհաննես (և Առևտրի)[25]- 2 անգամ

Աղաթոն Երվանդ (1913) Եգիպտոսում Գյուղատնտեսության նախարար:

Հանրօգուտ շինության[26], Առևտրի[27]

Նորատունկյան Գաբրիել - 2 անգամ

Աղաթոն Գրիգոր

Կարապետ Արիֆ Դավութ փաշա, մարշալ

Սարըզյան Հովհաննես [28] (մինչև 1878թ.)

Չամիչ Հովհաննես [29]

Հալաճյան Պետրոս [30] (1906-1908)

Սինապյան Գրիգոր

Սինապյան Մկրտիչ 1896թ.

Յուսուֆյան Հովսեփ [31](1856-1913)

և առևտրի նախարար Քաղցի փաշայի տեղակալն ու ներկայացուցիչն է եղել: 1892թ. Ազգային խորհրդի անդամ: Որոշ ժամանակ Կայսրության անտառների գլխավոր վերատեսչությունը և հանքերի նախարարությունները միացյալ են եղել: Որոշ նախարարությունները միացել կամ անջատվել են իրարից, վերափոխվել վարչությունների և՝ ընդհակառակը:

1878թ. Միջազգային անկախ փոստի փարիզյան 2-րդ կոնգրեսում Պետրոս Կույումճյանը Թուրքիների պալատում ներկայացնում է օսմանյան պատվիրակությունը: Անտառների ու գյուղատնտեսության բնագավառում տնօրեններ, պաշտոնյաներ են եղել **Գրիգոր Հերիմյանը, Երամ Հայկազ Բեգյանը, Մկրտիչ Հերիմյանը, Գևորգ Քոքչուճյանը, Նշան Գալֆայանը, Օննիկ Իհսանը** և ուրիշներ:

25 Առևտրի և գյուղատնտեսության նախարար Հովհաննես Չամիչը բնորոշում է ֆինանսական բարեփոխումներ ծնունդը հանձնաժողովի նախագահության անդամ: **Հովհ. Չամիչը** 1878թ. 2-րդ անգամ՝ Առևտրի և գյուղատնտեսության նախարար է նշանակվում:

26 Որոշ կարճ ժամանակ Առևտրի ու Հանրօգուտ շինության նախարարությունները միացվել են: 1908թ. Հանրային շինության նախարար **Պետրոս Հալաճյանը** պայմանագրեր է կնքում շոգենավային և անգլիական ընկերությունների հետ: Այս նախարարությունում են աշխատել **Գաբրիել Սիրաքյանը** (*Ulâ-ı sâni*-տիտղոս 1899թ.), իրավական խորհրդատու **Պետրոս Յուսուֆ Խորասանճյանը** (Առաջին աստիճանի *Nişan-ı Mecidî* 1900թ.): Այս նախարարության վիճակագրական վարչության հայտնի տնօրեններից է եղել պետական բազմաթիվ շնորհների արժանացած **Ռուբեն Յաղճյանը**:

27 Առևտրի նախարարության աշխատակազմում հայազգի պաշտոնյաները եղել են նախարարներ, նախարարի օգնականներ, իրավական խորհրդատուներ, հաշվակալական և քննիչներ, արտաքին հարաբերությունների բաժինների պատասխանատուներ: 1902թ. Առևտրի նախարարության գլխավոր տնօրենի օգնական **Ռուբեն Յաղճյանը** ստացել է *Nişan-ı Mecidî*.

28 1878թ. **Հովհաննես Սարըզը** առևտրի նախարար է նշանակվել, թողնելով Հանրային շինության նախարարի պաշտոնը, ապա 2-րդ անգամ քննարկել Առևտրական դատարանի անդամ:

29 **Հովհաննես Չամիչ** -1884. Տնտեսագետ և երաժշտագետ (ֆինանսիստ): Հանրային շինության նախարար է եղել:

30 1912թ. Հանրային շինության նախկին նախարար **Պետրոս Հալաճյանը** մասնակցում է Փարիզում ֆինանսական միջազգային հանձնաժողովին Օսմանյան կայսրության կողմից:

31 1910թ. Հանրային շինության նախկին հաշվակալ և Օսմանյան համալսարանի մաթեմատիկայի ու բնական գիտությունների պրոֆեսոր **Հովսեփ Յուսուֆյանը** Բրյուսելի երկրաչափության միջազգային կոնգրեսում Օսմանյան կառավարության պատվիրակ է հանդես գալիս: Հովսեփ Յուսուֆյանը, Գիտության ու կրթության պետական խորհրդի անդամ է եղել:

Հայազգի պաշտոնյաները ոչ միայն Պոլսում, այլև անտառային նահանգներում են մաս կազմել Հանրային շինության նախարարության մասնաճյուղերին: Այսպես օրինակ, 1918թ. Օսմանյան նախարարի հրթիռային համար 3 հազար դուռ նշիրած **Տիգրան Տեր Ներսեսյանը**, նախկինում Անկառանքության

Հանրային պարտուց
Անտոն Թնկըր Յավեր փաշա[32]
Սուլթանի անձնական գանձարանի նախարար
Գրիգոր Աղաթոն[33]
Գազազյան Հակոբ փաշան(1833-1891), **վեզիր** (1884)
Փորթուգալյան Միքայել փաշա (1842-1897) **վեզիր** (1894)
Սաքըզյան Օհաննես փաշան՝ 10 տարի (1836-1912) **վեզիր** (1906)
Կույումճյան Պետրոս
Հեքիմյան Մկրտիչ[34]
Փոստ-հեռագրական, հեռախոս (P.T.T.)
Աղաթոն Գրիգոր
Կարապետ Արթին Դավութ փաշա, **վեզիր**, մարշալ
Հալաճյան Պետրոս
Մարտիկյան Օսկան -1891թ.
Անտոն Թնկըր Յավեր փաշա -2 անգամ 1891թ.
Սինապյան Գրիգոր
Սրանդույան Հակոբ[35]
Ֆինանսների[36] և հարկային
Գազազյան Հակոբ փաշա - ֆինանսների (Maliye 1991թ.), **վեզիր**
Տատյան Արթին[37]

խորհրդի և Այդն քաղաքի համբուլ հավասարության խորհրդի անդամ է եղել, ստացել Անարի *Mütemayiz*:
32 1908թ. Երիտթուրքերի միության շրջանի առաջին հիմնադիր անդամներից մեկը եղել է **Անտոն Յավեր փաշա Թնկըրը**: 35 տարիներ թուրքերեն լեզվի մշակմամբ զբաղվող Անտոն Թնկըրը մայր անվամբ *Servet ve Fünûn* օսմաներեն պարբերականում հրատարակել է 1000 էջանոց 2 մեծ հատորով բառարանի
բնդակայնությունը:
33 1860-62թթ. նրան համաձայնվել է կարգավորել Սուլթանական գանձարանի գործերի վիճակը, որը
փայլուն է կատարել:
34 **Մկրտիչ Հեքիմյան** (1847-1927) անտեսագետ: Անտեսագիտական փորձարանի հիմնադիրներից: Եղել է Սուլթանի անձնական գանձարանի տնօրեն 1870-ական թթ.:
35 **Հակոբ Սրանդույան** (1863-1913). Փարիզում հետևել է իրավագիտության: Պոլսում բազմաթիվ բրեական դատեր է վարել: Հրատարակել է հայկական մամուլում երգիծական հոդվածներ՝ «Նոթրուման» ծածկանվամբ: 10 տարի եղանակել է Փարիզ, սակայն Սահմանադրությունից հետո կառավարության հրավերով վերադարձել է, նշանակվել դատական քննիչ, ապա՝ 3 ամիս Թղթատարական և հեռագրական նախարար (1913), մինչև իր հանկարծամահությունը: Ազգային երեսփոխան և վարչ. ուրյան ատենապետ:
36 1885թ. **Միքայել Փորթուգալյանը** նշանակվել է Ֆինանսների նախարարի խորհրդական: 1884թ. Ֆինանսների նախարարության բաղկացուցիչ և արտաքին կապերի պատասխանատու **Պետրոս Քեչեճյանը** Կառավարության կողմից ստացել է 3-րդ աստիճանի *Niyan-ı Mecidî* (1884), *Ulây-ı sânî*(1888): Նա Փարիզում Լոնդոն է գնացել՝ փոխառությունների խնդրով հավաքի, Փարիզի դեսպանատանն անհրաժեշտ դիրքերով: Վերադարձին նշանակել է կադավարական Արտաքին Ֆինանսների նախարարությունում, տարբեր վարչությունների տնօրեններ ու բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են եղել հետևյալ անձիք՝ **Միհրան Տյուզ, Հովհաննես Չամիչ, Քոլման Քեչյան, Նշան Դերկայան, Դավիթ Չրաքյան, Սեպուհ Քարփեյան, Արթին Հովհաննեսյան, Հովսեփ Յուսուֆյան, Հակոբ Պոյաճյան, Երվանդ Օսկան, Միքայել Աշճյան, Գրիգոր Օսկյան, Կղեմես վրդ. Սիրիշյան, պրոֆ. Գրիգոր Քյումուրճյան, Արթին Սարաֆյան, և ուրիշներ: Հովհաննես Սաքըզյանը** Պետական Հաշվակալական պալատի հիմնադրման ու ղեկավարության համար 1879թ. ներկայացվել է հատուկ ամսով: Փողերանոցի, ծովարանի մեխանիկական, մեքենայական խնդիրների պաշտոնյա՝ որը ևս հայեր են եղել, որոնք դրամահատարանի պետերն են եղել՝ Սիմոն Էֆենդի, Հովսեփ Պեխլիվան, Սոխիան Շաշյան: Այս մեխանիկ ինժեներների ասերին է եղել երկրի դրամահատ մեքենաների սարքավորման ողջ ծանրությունը:
37 1892թ. **Արթին Տատյանը** նշանակվում է Ֆինանսների ու հարկային միացյալ նախարարության նախագահ

Առևտրական սենյակ
Պետրոս Ազատյան –նախագահ (*Ulây-ı Evvel*, 1900)
Անվտանգության ատյան (վարչություն)
Ֆրենկյան Հակոբ -տնօրեն
Անշարժ գույքի վարչություն
Պոյաճյան Հովհաննես - տնօրեն (1884)
Եկեղեցական (ֆինանսների) նախարարություն

17-րդ դարից հայտնի է բուրսահայ ռնն **Հասան** աղա, որը մինչև 1656թ. եղել է մաքսատան տնօրեն: Հայտնի է մի այլ՝ Դյոլեկչի Հասան փաշա, որը եղել է ծովային նախարար, և Կովկասյան ճակատում հրամանատար է եղել:

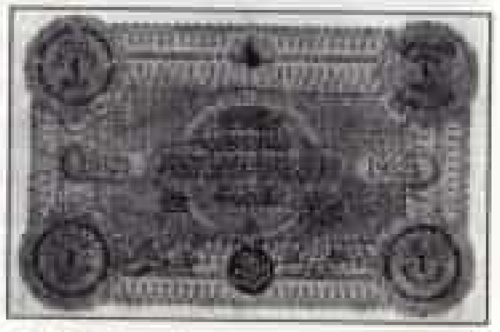
Օսմանյան բանկի մեկ լիրան (օսմաներեն, ֆրանսերեն, հայերեն և հունարեն գրությամբ)

Պալատի ծառայությունների թվում առանձնանում են երկու ֆինանսական նախարարություններ: Ֆինանսների նախարարությանը զուգահեռ գոյություն է ունեցել սուլթանների անձնական գանձարանը, մայր սուլթանի գանձարանը, որոնք առանձին միավոր են հանդիսացել: Սուլթանի, զուտ անձնական գանձերի նախարարությունը տնօրինվել է առանձին պաշտոնյաների կողմից, որոնք ոչ մի առնչություն և կախվածություն չեն ունեցել կառավարության մաս կազմող ֆինանսների (եկեղեցից) նախարարության հետ: Սուլթանի անձնական գանձերի նախարարությունն իր մեջ ներառել է խոշոր չափերի անշարժ գույք, ինչպես նաև հարստության տարբեր արտահայտությունների կուտակում, միջոցներ, որոնք տնօրինվել են Սուլթանի անմիջական, անձնական որոշմամբ: Սուլթանի անձնական գանձի նախարարները սովորաբար ստացել են վեզիրի տիտղոս, փաշայություն աստիճանով (Hazineyi Hassa Nazırı): Այս նախարարության հետ սերտ կապեր են ունեցել Սուլթանի և Վալիդե (մայր) սուլթանի սեղանավորները, դրամահատարանի (փողերանոցի) տնօրինողները: Այս բարդագույն պաշտոնը սուլթանների հարստության պահպանման զբաղվածներից է եղել ու փոքրագույն մեղանչում, կասկած կամ զլացառություն՝ ունեցել են դառնաղետ հետևանքներ, ինչպես օրինակ Տյուզյան ամիրաների զրպարտության դեպքում նրանց ընտանիքի ողբամայրկանց գլխատումը[38]: Միայն 1908թ. հետո այս նախարարությունը վերացվել է, իսկ նրա միջոցները վերադարձվել են Ֆինանսների նախարարությանը:

Աբդուլ Համիդ Բ-ն իր անձնական գանձարանը վստահել է միայն հայերին[39]:

1910թ. **Արթին Աղամյանը** (Օսմանյան առևտրական սենյակից Մեջլիսի պատգամավոր) և **Միհրան** Էֆ. (Ֆինանսների նախարարության հաշվակալության վարչության տնօրեն) դառնում են անդամներ Ֆինանսների նախարարության բարեկարգումների համար դրամական միջոցների նոր կազմակերպչող հանձնաժողովի: 1914թ. **Միհրան Գարագյոզյանը** Ֆինանսների նախարարության խորհրդականներից էր:
38 Տես Տյուզյան ամիրաների կենսագրական մասում:
39 Առանձին գանձապահ- միավոր է եղել Վալիդե սուլթանների հարստությունը ևս: Այսպես օրինակ Պողոս բեյ Մաղաքյանն (1812-1873) եղել է Մայր սուլթանի գանձատան տնօրենն ու նրա սեղանավորը: Սուլթանի Անձնական գանձարանի տնօրեններ և կարևոր պաշտոնյաներ են եղել հետևյալ անձինք՝ **Արթին Ձեքի Էֆ. Հակոբ Չիֆչինյան, Արամ Հորոզյան, Մկրտիչ Հեքիմյան, Հմայակ Մեժիկյան, Արամ Աղիկ, Գևորգ Քոզաքճյան, Մկրտիչ Միրզայան, Վահրամ Յաղուբյան, Սահակ Երեմյան, Լևոն Փափազյան, Գևոր Քոքսալ, Տիգրան Չուխաջյան, Գևորգ Չուխաջյան, Հովսեփ Թագվորյան, Գրիգոր Թագվորյան** և ուրիշներ: 1898թ.

Հակոբ Գազազյան փաշա

Հակոբ Գազազյան փաշա (1833-1891): Նա վարել է Սուլթանի անձնական գանձարանի գանձապետի պաշտոնը: Ունեցել է վեզիրի աստիճան: Հայազգի պետական այրերի մեջ իր կարևորությամբ առաջին տեղերից մեկն է զբաղեցրել: Լավագույն կրթություն ունեցող այս մարդը կարճ ժամանակ զբաղեցրել է Օսմանյան բանկի թարգմանական բաժնի տնօրինությունը, ապա շատ արագ իր մասնագիտական ու փառահեղի կեցվածքի շնորհիվ բարձրանալ առաջընթաց է ունեցել:

Օսմանյան բանկի ընդհանուր տնօրեն Ֆորսթերի կարծիքով Սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի գանձարանի նախարարի պաշտոնում միայն նրան են արժանի գտել: Նա եղել է նաև Սուլթանի անձնական գանձերի բարեկարգիչ հանձնաժողովի անդամ, ապա՝ անձնական գանձերի տնօրենը (1879): Շատով այս պաշտոնն անվանվել է նախարարական (սուլթանի անձնական գանձերի նախարարություն) և նախարարը *վեզիրի* բարձր աստիճան է ստացել: Նա կանոնավորել է ծախսերը և հաշիվների մանրակրկիտ հսկողություն սահմանել, որով անձնախընթաց անել են հատույցները՝ արքունի ազարակների, հողերի, կալվածքների տեսքով: Այսպիսով նրա ղեկավարած նախարարությունը որոշակի կարևորություն է ձեռք բերել: Երկու անգամ Ֆինանսների նախարար է եղել (1885, 1888): Երկրի ֆինանսական համակարգի, նրա միավորման, կարգավորման ու բարեփոխումների, հեռանկարների ապարեգում Հակոբ փաշայի մեծ ներդրումն ու ջանասիրությունը նրան բազմաթիվ արքայական պարգևների ու շքանշանների են արժանացրել, միջազգային հռչակ ապահովել: Եվրոպական թերթերը հիացմունքով են գրել հայազգի այս մեծ պաշտոնյայի գործունեության՝ «Դոյչ բանկ»-ի հետ փոխառության, բանկային այնպիսի կոնվերսների մասին, որոնց շնորհիվ երկրի արտաքին պարտքի տոկոսները զեղչվել են ու շահաբեր պայմաններով փոխառությունների պայմանագրեր են կնքվել: Օսմանյան կայսրության համար բազմաթիվ բանկային նորարարություններ է հաջողությամբ իրականացրել, հնարավորինս հավասարակշռելով երկրի ֆինանսական վիճակը: Եղել է հայտնոյաց Սուլթանի ամենասիրելի անձանցից մեկը: Սուլթանի անձնական գանձարանի նախարարի պաշտոնում Հակոբ փաշա Գազազյանին իտալական կառավարության կողմից շնորհվել է ***Cordon d'Italie*** պատվանշանը (1873):

1884թ. Հակոբ Գազազյանը, որպես Սուլթանի անձնական գանձարանի նախարար վեզիրի աստիճանի էր հասել և ստացել ***Sâniye Vezaret***: Որպես սուլթանական շնորհ նա դիմեց Սուլթանին և Էդիրնե գավառի մոտ 10 հայկական գյուղերում դպրոցներ բացելու և եկեղեցիներ կառուցելու հրաման ստացավ:

1885թ. Հակոբ Գազազյանը մեծ ծառայությունների համար արժանացել է ականակուռ ***Nişan-ı Âli-i Osmanî***, ականակուռ ***Mecidiye***, ստացել ոսկե և արծաթե շքադրամներով ***Imtiyaz***: Ավելի քան 7 տարբեր երկրների 30 շքանշաններ է ստացել[40]:

Արքայական գանձարանի նախարարության վիճակագրական բաժնի վարիչ **Անդրեաս Այազճեանին** շնորհվել է ***Rütbe i Sâniye***: Պետրոս Կույումճյան (-1899) հայտնի սեղանավոր և առևտրական: Ծառայել է սուլթանի անձնական գանձարանում, ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Osmanî***, 1-ին կարգի ***Nişan-ı Mecidî*** իսկ 1885թ. Սուլթանի անձն. գանձարանի տնօրեն **Միհրան էֆ.** ստացել է 4-րդ կարգի՝ ***Nişan-ı Mecidî***:

40 1884թ. Պոլիս եկած արքայազն Ռուդոլֆը Ավստրիայի կողմից **Հ.Գազազյանին** շնորհում է իր երկրի շքանշաններից: 1885թ. Շվեդիայի և Նորվեգիայի թագավոր Օսկարը Պոլիս այցելությունից առաջ սուլթանի

1885թ. Սուլթանի գանձարանի նախարար Հակոբ Գազազյանը Թուրքիա ներմուծեց *«չեք»-ը դրամի փոխարեն օգտագործելը*:

1885թ. Պոլսում Շվեդիայի և Նորվեգիայի դեսպանների հետ միասին Թուրքիայի կողմից ականակիրների և շոգենավների պատվերի շուրջ համաձայնագիրը ստորագրել է Հակոբ Գազազյանը: 1887թ., ի թիվս այլ պատվանշանների, ստացել է Պիոս 9-րդ Հռոմի պապի ***St. Grégoire*** շքանշանը, որը հանձնվել է պատրիարք Ստեփաննոս Պետրոս Ազարյանի ձեռամբ: Նույնպիսի շքանշանի են արժանացել Օսմանյան կայսրության Մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան, Ֆինանսների նախարար Սաիդ փաշան, Արդարադատության նախարար Ջևդեթը, Սուլթանի անձնական քարտուղար Բաղըլ բեյը: Հ.Գազազյանը մասնակցում էր դիվանագիտական միջոցառումներին, մաս կազմում արարողակարգային այցելություններին, ընդունելություններին: Այսպես օրինակ, 1889թ. Արքայական գանձերի նախարար Հակոբ Գազազյանը Ծովային նախարարության կողմից նոր առեղծված էլեկտրական գործերի արքայական ֆաբրիկա և Ճապոնիա մեկնող «Էրթուղրուլ» մարտանավ է այցելում, տպավորությունները անձամբ զեկուցելու համար Սուլթանին:

1891թ. Ֆինանսների նախարարի պաշտոնում տեսնում ենք Հակոբ Գազազյան փաշային:

1891թ. Սուլթանն իր սիրելի գանձապետին է նվիրում մի նժույգ: Հաջորդ օրն իսկ, սեպտեմբերի 7-ին ձիու արկածից մահանում է Հակոբ Գազազյանը[41]: Սուլթանը ողբում է, որ իր ամենահավատարիմ մարդկանցից մեկի մահվան պատճառ էր դարձել: Հակոբ Գազազյանին փոխարինում է «Զիրաաթ բանկ»-ի գլխավոր նախագահ Միքայել Փորթուգալ փաշան՝ որպես Սուլթանի Անձնական գանձարանի նախարար:

Շաքանյան Գրիգոր (1835-1908). 1856թ. Պոլիս գալով ծննդավայր Էրզրումից, պետական ծառայության է մտնում որպես բանկի «գլխավոր դեկավար» (büyuk emin): 1863թ. ընտրվում է Էրզրումի նահանգային ժողովի անդամ: Նշանակվում է Էրզրումի կենտրոնի Ընդհանուր դատախազության օգնական: Սերժել է բազմաթիվ կարևոր պաշտոններ: 1881թ. գործուղվել է Անատոլիայի տարբեր շրջաններ, քանի որ իրեն էր հանձնարարված *գավառական կառավարիչների նշանակման գործը*: 1885թ. տնօրինում է Ընդհանուր Պարտուց (հարկային) վարչության Էրզրումի մասնաճյուղը: 1886թ. ներկայացվել է *միշիրի* (մարշալի) աստիճանի: Մասնակցել է 1893թ. պատերազմին:

Բոլոր պաշտոններում լավագույնս է արդարացրել իրեն և ստացել օսմանյան բազմաթիվ և պարսկական ***Şir-ü Hurşid***, պապական ***St. Georges*** պատվանշանները, 1905թ. Պետրպուր-

Անձնական գանձի նախարար Հակոբ Գազազյանին իրենց երկրի բարձրագույն *«Սարդ»* շքանշան է շնորհում: Նույն օրը Օսկար թագավորի կնոջ տիկին Էմեն պալատի դիվանի երկրորդ տնօրեն Ահմեդ բեյի, իր երկրի դեսպանի աջակա ու այլ անձանց հետ այցելում է բոցի գործարան և մի քանի ժամ շրջելով հետո վերադառնում դեսպանատուն: 1885թ. Հակոբ Գազազյանին 3 օր անց շնորհվում է ***Nişan-ı Âli-i Osmanî***: 1886թ. Հակոբ Գազազյանը Իսպանիայի կառավարության կողմից ստանում է ***Isabella Catholic*** 1,Նրա մայրը՝ Նեկտար Գազազյանը Սուլթանից ստանում է 2-րդ աստիճանի ***Şefakat***: 1889թ. Հակոբ Գազազյանը ստացել է ռուսական ***St. Anna*** շքանշանը: Գերմանական Վիլհելմ 2 կայսրի կողմից ստացել է ***Aigle Rouge*** (կարմիր արծիվ) շքանշան:

41 Հայտնի է Հակոբ փաշա Գազազյանի վաղաժամ մահվան հետ կապված միջադեպը: Չամանակաշրջան Փաշան ապրում էր ծեր մոր հետ: Սուլթանը մի օր հարցնում է, թե պալատից որ դուրս է գալիս, ո՞ւր է գնում, ի՞նչ է անում: Հակոբ փաշան պատասխանում է, որ ուղիղ տուն՝ Եմիրգեն է գնում, սիրում է ձիով զբոսնել: Հաջորդ օրը մի հրաշալի նժույգ է նվեր ստանում: Այդ նժույգով զբոսնելիս 1891թ. սեպտեմբերի 7-ին, ձին խրտնում է կառքից ու շպրտում իր վրայից խեղճ փաշային, որը մահանում է: Սուլթանն անչափ ափսոսում է, որ իր նվերը իր սիրելիի մահվան պատճառ էր դարձել: Սուլթանի հրամանով փառավոր թաղում է կազմակերպվում սուլթանական գանձարանի հաշվին, որին ներկա է լինում նաև ողջ օտար դիվանագիտական կազմը:

քի վարչության Տրապիզոնի ղեկավար Գրիգոր Շաբանյանին արժաքն ու ոսկե ***Liyakat Madalyası*** (1905), Առաջին աստիճանի ***Ulây*** է շնորհվել (1902):

Միքայել Փորթուգալյան փաշա

Միքայել Փորթուգալյան փաշա (1842-1897). Վեզիր: Կայսերական Անձնական գանձերի նախարար, հմուտ տնտեսագետ, ֆինանսիստ և բանաստեղծ: Հայրը եղել է արքունի Փողերանոցի պաշտոնյա: Նախնական կրթությունը ստացել էր Փարիզի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում, ապա ստացել տնտեսական ու քաղաքական խորը գիտելիքներ: Հրաշալի տիրապետել է անգլերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, արաբերեն, պարսկերեն լեզուներին: 1858թ. վերադառնալով Պոլիս, մտել է քաղաքական ասպարեզ և 1860թ. որոշ ժամանակ աշխատել Բ Դռան թարգմանական փարչությունում, ապա Մեծ (վեզիր) Եպարքոս Ալի փաշայի հետ 1866թ. գնացել Կրետե: Վերադարձին Պոլսի Մաքսատան վերատեսչի օգնական է նշանակվել և 12 տարի մեծ ծառայություններ մատուցել այս բնագավառում: **Նա էր ծրագրել լրագրերի դրոշմի և դրոշմաթղթի օրենքը (ակցիզային դրոշմաթղթերը)**, անհամեմատ մեծացնելով տերության գանձը: Նրա պաշտոնը բարձրացվել է ու անվանվել «Խորհրդական Եկմտից նախարարության»: Սուլթանի հանձնարարությամբ նա **Երկրագործական դրամատուն հաստատեց** (Զիրաաթ բանկասը, Բանկ Ագրիկոլի նմանությամբ), որի վերատեսուչ նշանակվեց: Արքունի դպրոցներում է դասավանդել, շատ աշակերտներ կրթել: Նա ուներ նաև Կայսերական իշխանների վրա ուսման բարձրագույն հսկողության պաշտոն[42]: 1886թ. Միքայել Փորթուգալ փաշան ընտրվում է Թուրքիայի տպարանների մասին օրենք պատրաստող խմբի անդամ: Արժանացել է սուլթանական ու օտար արքաների, կառավարությունների բազմաթիվ բարձրագույն պարգևներին[43]:

Միքայել Փորթուգալ փաշան, որ Սուլթանի Անձնական գանձարանի նախարար էր, 1893թ. ստանում է *վեզիրի* աստիճան:

Թողել է ուսումնասիրություն Եղիշեի մասին, որն իրենից ներկայացնում է լեզվաբանի, պատմաբանի, բանաստեղծի, կրոնագետի, քաղաքագետի մեծ աշխատություն: Այն հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից (1905): Այս հազվագյուտ անձի մահը համազգային վիշտ եղավ: 1895թ. Միքայել Փորթուգալ փաշան մահանալով, նրա փոխարեն

42 1869թ. նրա նախագահությամբ սանդղված «Անձնվեր ընկերության» կողմից հիմնադրվել է Վոսկյան դպրոցը: Կիրակնօրյա կուրսեր է բացել՝ ազգային պատմություն, հայերեն, ֆրանսերեն գրել, կարդալ սովորեցրել 16-65 տարեկաններին և որպես սկիզբ, ունեցել է 80 աշակերտներ:

43 Մաքսատան գործունեության համար ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye***, Պարսկաստանի կառավարության կողմից՝ ***Şir-ü Hurşid***, իսկ 1888թ. Ռումինիայի թագավորը Մաքսային վարչության տեսչին Միքայել Փորթուգալյանին առաջին աստիճանի ժապավեն՝ ***Cordonne*** է շնորհում: Օսմանյան կառավարությունը նրան շնորհել է առաջին աստիճանի ***Nişan-ı Osmanî*** (1891), ***Liyakat Madalyası*** (1894), ոսկի ու արծաթե ***İmtiyaz*** ինչպես նաև այլ տերությունների բազմաթիվ պատվանշաններ: 1898թ. **Միքայել Փորթուգալյանի** կնոջը շնորհվում է ***Şefakat*** շքանշանը: Փաշաբահչեի մոմի ֆաբրիկայի բացմանը Արքունի գանձերի նախարար Միքայել Փորթուգալ փաշայի հրավերով Մահմուդ Ջելալեդդին փաշան, ֆաբրիկայի տեր Մյուհիր բեյը, Յոանիսիդի, դեսպան բարոն Մարշալը բարոն Բուշինի հետ միասին, Բելգիայի գայմագամը հավաքվում են Թորթոլյան ճաշարանում հյուրասիրության, որ Փորթուգալ փաշան հիշում է անցած ժամանակներում մոմի տներում պատրաստելը:

Սաքըզյան Հովհաննես փաշան է դառնում Սուլթանի Անձնական գանձարանի նախարար:

Սաքըզ(լը)յան Հովհաննես փաշա (1836-1912). **Վեզիր**: Կայսերական Անձնական գանձերի նախարար Փորթուգալ փաշայի մահվանից հետո, 1895թ. փոխարինել է նրան, եղել Արտգործնախարարության պաշտոնյա: Ճանաչված է եղել որպես «թուրքերեն լեզվի կենդանի բառարան»: Տնտեսության բնագավառի «Մյուլքիե»[44]-ում նրա կարդացած դասախոսությունները հրատարակվել են: 1878թ. Հովհաննես Սաքըզը Անտառի նախարար է նշանակված, թողնելով Հանրային գործերի նախարարի պաշտոնը, ապա 2-րդ անգամ ընտրվել Անտառական դատարանի անդամ: Հովհաննես Սաքըզյանը Պետական Հաշվակալական պալատի հիմնադրման ու ղեկավարման համար 1879թ. ներկայացվում է հաստատման:

1898թ. Սաքըզյանը Հովհաննեսը ստացել է *բալայի* աստիճան: 1899թ. Քարադաղի իշխան Նիկոլան Սաքըզյանը Հովհաննեսին ***Danilo*** շքանշանի Մեծ խաչ է շնորհում:

Գրիգոր Աղաթոն

1906թ. Ֆինանսների նախարարության խորհրդական Արմենակ Սաքըզըն ստանում է առաջին աստիճանի ***Osmaniye*** և ***Mecidiye***, իսկ հորը՝ Սուլթանի Անձնական գանձարանի նախարար Հովհաննես Սաքըզյանին շնորհվում է *փաշայի* տիտղոս: 1907թ. Արքայական գանձատան նախարար Հովհաննես Սաքըզյան փաշան[45] *վեզիրության* աստիճան է ստանում: Նա հայերեն լեզվի ծագման շուրջ շահեկան ուսումնասիրություն է թողել:

Գրիգոր Աղաթոն (1823-1868). Առաջին քրիստոնյա հայ նախարարն է եղել, (փոստային, 1866): Արքունի ճարտարապետ Գարբիել էֆենդիի ծոռներից է, Գեղեոն[46] Աղաթոնի որդին: 1840թ. Մյուշիր Ճեզայիրլյան Ահմեդի հովանավորությամբ մեկնել է Փարիզ: Նրա դաստիարակությանը հետևելու պար-

44 Քաղաքացիական ծառայողների պատրաստման դպրոց:

45 Նրա որդին՝ Սաքըզ Արմենակ բեյը (1871-1944) կրթությունը ստացել էր Փարիզում: Պաշտոնավարել է Ֆինանսների նախարարությունում: Եղել է հաշվակալական գրասենյակի տնօրեն:

46 Գեղեոն և Հովսեփ Աղաթոնները: Նրանց մասին տես Օսմանյան կայսրության տնտեսությանը նվիրված գլխում: Աղաթոն գերդաստանի նախահայրերը Բալու գյուղից են: Պոլիս են եկել 1670թ.: Նրանց նախահայր Գաբրիելը ճարտարապետ է եղել: Սուլթանի մահից հետո զրկվելով նրա հովանավորությունից, իր զավակների հետ գաղթել է Եգիպտոսի գյուղերից մեկը, զբաղվել երկրագործությամբ: Նրա որդիներն իրենց հոր պաշտոնի (ճարտարապետ, խալֆա) անունով կոչվել են Գալֆայաններ: Արևշտեր (1757թ. ծն.) ընդարձակում է հայրական հողերը, սակայն, փախչելով իրենց բալանած ներքնական խառնաշփոթներից, Պոլիս է հասնում: Գալաթ Ահմեդի հովանավորությամբ նրանք հաստատվում են Պոլսում, զբաղվում երկրագործությամբ, անեցնում փայտյա բնդերներ, պատուղներ: Աղաթոնի երկու արու որդիները էին Գեղեոնը և Հովսեփը, որ Ալի բեյի իրենց ագարակը հայտնի դարձրին: Այստեղ, նրանց շրջակայքում արդեն մեծ հեռաքրքրություն առաջացրած ու հայտնի դարձած հայտնաբեր ագարակներում առաջին անգամ քննելով 1800թ. սկսվում է մշակվել կարտոֆիլը, որի հունդերը Իտալիայից էին բերվել: Այս ագարակով սրանշանալու համար շատերն էին Պոլսից հատուկ գալիս: Հոր անունով եղբայրները սկսեցին կոչվել Աղաթոն-Ալի-բեյ գյուղի ագարակյան ագարակը, որ մշակում էին նրա Գեղեոն և Հովսեփ որդիները, կրկին դառնում է նախանձ հափշտակիչների կռվախնձորը: Սուլթանի փեսան, նրանց հարևան Լազ Մեհմեդ Ալի փաշան, տեսնելով, որ եղբայրները չեն ուզում իրեն վաճառել ծաղկուն ագարակը, այն ավերեց: Սրատարեկ եղբայրները բողոքին ու եկան Պոլիս: Իսկ վերջում լիզին գնով առնված են ընկում վաճառել Սուլթան Մահմուդի փեսային, թողնելով իրենց հոգեհատաղատ ու ծաղկուն գործը: Գեղեոնը 2 տարի անց, 1854-ին, չդիմանալով վշտին, մահացավ, թողնելով Միքայել, **Գրիգոր**, Սրբուհի զավակներին:

Պողոս Սաքըզ. «Թուրքաստան» բանկի հիմնադիր, սուլթանի անձնական բանկիր և գանձապետ
(Լուս. Արդոլյանի նոր.)

տակնությունը վառահիլել է Փարիզի թուրքական դեսպանատան թարգմանիչ և խորհրդական Հակոբ Կրճիկյանին, որի ղեկավարության ներքո է աշխատել: 1843թ. մեծ հաջողությամբ ավարտել է Գրինյոնի Հողագործական Գյուղատնտեսական դպրոցը:

Փարիզի թուրքական դեսպանը նրան ներկայացրել է Լուի Ֆիլիպ թագավորին, որը կանխագուշակել է, որ նա լինելու է Օսմանյան կայսրությունում գյուղատնտեսության կազմակերպման առաջամարտիկ: Գրիգորը շրջել է Ֆրանսիայի, Բելգիայի, Անգլիայի հայտնի ագարակներր, հողատարածքներր և 1847թ. վերադարձել Պոլիս: Վերադառնալով մեծ ավանդ է ունեցել Հալքալըի գյուղատնտեսական դպրոցի հիմնադրման գործում, եղել այդ հանրահայտ գյուղատնտեսական կենտրոնի ստեղծողներից: Աղաբոն ընտանիքի կողմից է, որ առաջին անգամ Թուրքիա է ներմուծվում կարտոֆիլի սերմնացան մեքենան ու այդ պատճառով սկսվում է Իտալիայից բերված կարտոֆիլի հատուկ տեսակի գիտական արտադրությունը:

1847թ. կառավարության կողմից բամբակագործության զարգացման նպատակով փոխակերպված Այիմանա ագարակի տնօրեն է նշանակվում: Նրանից առաջ տնօրեն էր եղել մի ամերիկացի, որը հաջողություն չէր ունեցել: Վեզիր Ռեշիդ փաշայի պնդմամբ այդ պաշտոնը 1848թ. ստանձնում է Գրիգոր Աղաբոնը: Որոշ ժամանակ անց, 1849թ. այս պաշտոնը փոխանցվում է Գևորգ Սրխարճյանին: Նա Թուրքիայի գյուղատնտեսությունը եվրոպական ձևով վարելու, գյուղատնտեսական տարբեր մեքենաներ օգտագործելու կողմնակից էր: Երբ տնօրենը ստանում էր 750 ղուրշ, ապա Աղաբոնին վճարվել է 4000 ղուրշ: 1849թ. Գրիգորը Ննգահրյան ամիրաների գործերի կառավարիչն է եղել: Նա գրել, թարգմանել ու հրատարակել է գյուղատնտեսության, երկրագործությանը վերաբերող գրքեր, աշխատակցել-հոդվածներով մասնագիտական պարբերականներին, հիմնել երկրագործական դպրոցներ, հաստատություններ: Գ.Աղաբոնն այդ ժամանակ արդեն ձեռնարկել էր «Թուրքիայի գյուղատնտեսությունը» աշխատությունը: Նա աշխատակցում էր ֆրանսիական երկրագործական պարբերականներին, մեծ համբավի արժանանում Ֆրանսիայում՝ որպես երկրագործության, երկրի տնտեսագիտությամբ զբաղվող մասնագետ:

1850թ. ընտրվել է Թուրքիայի Գյուղատնտեսական բարձրագույն հանձնաժողովի անդամ: 1853թ. ընտրվում է Ֆրանսիայի Պարտիզպանական ընկերության անդամ: Եղել է Թուրքիայի Գյուղատնտեսության բարձրագույն խորհրդի անդամ (1856): 1858թ. Սարդինիայի թագավորության Տորինոյի միջազգային ցուցահանդեսում որպես պատվիրակ ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունը և չերամապահության գծով ընտրվում միջազգային քննիչ հանձնաժողովի անդամ: Այնտեղից Սուլթանի համար նա բերում է ոսկե մեդալ, 7 մեդալներ տարբեր շերամապահների համար, 4 պատվո հիշատակություններ: Իտալական կառավարության կողմից Գր. Աղաբոնին շնորհվում է ***Sent Moris Lazar*** ասպետի աստիճան և շքանշան: Որոշ ժամանակ

մնում է Փարիզում, շարունակում ուսումնասիրել երկրագործություն ու վաճառականական հաշվակալություն, անվանվում Վաճառականական հաշվակալության ընկերության անդամ: Հաջորդ տարի, 1859թ. իտալական Տորինոյի միջազգային ցուցահանդեսում կրկին եղել է Թուրքիայի ներկայացուցիչը, այնտեղ ընտրվել Տորինոյի Գյուղատնտեսական Ակադեմիայի պատվավոր անդամ չերամապահության գծով: Անդամակցում է մասոնական Մեծ օթյակին, անձնային հավանականությամբ իր հովանավոր, մասոն Հակոբ Կրճիկյանի միջնորդությամբ:

1860թ. Ֆինանսների նախարարության Բարձրագույն դիվանի հաշվակալական գերատեսչության անդամ է դառնում, ստանալով ***Mütemayiz***: Ընտրվել է Հաշվիչ հանձնաժողովի անդամ և Ֆինանսական բարենորոգումների պալատի անդամ: 1860թ. Ալի և Ֆուադ փաշաները նրան են հանձնարարել սուլթանական գանձատան գործերի կարգավորումը:

1862թ. բռնագրավումների շրջանառությունից դուրս գալու գործերն է ղեկավարել: Այս բնագավառում մեծ հաջողությամբ լուծում է **Ընդհանուր պարտքերի փոխատվությունների** խնդիրը: Նա մեկ ամսում ներկայացնում է Օսմանյան կառավարության փոխառության տոմարակալությունը, մեծ հիացմունք պատճառելով Անգլիայի կառավարությանը: Անգլիայի Վիկտորիա թագուհու կողմից ոսկյա ժամացույց է ստանում: 1862թ. Դար-ուլ-ֆյունունի բռնագրավումների հաշվակալության բաժնի տնօրեն է նշանակվում: Նա մեծ ավանդ է ունեցել 1863թ. Ստամբուլի միջազգային ցուցահանդեսի կազմակերպման աշխատանքներում: 1863թ. 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է ստանում: 1864թ. նշանակվում է Փոստի և հեռագրական գործերի նախարար և հաջորդ տարի՝ 1865թ. Փարիզում, Փոստային հեռագրական միջազգային կոնգրեսում ներկայացնում է Թուրքիան: Մեծ դերի ու հեղինակության է արժանանում Փարիզի «Ժողովրդական տնտեսության գործնական ուսումնասիրության միջազգային ընկերության» մեջ: Փարիզից վերադարձին հաստատում է «Էսասը Ումումի» (Հանրային պարտաց) պարտքի կոնսոլիդների փրկածման գործի տնօրինությունը, ստանում սուլթանական կառավարության կողմից ***Ulâ-ı Evvel*** բարձրագույն աստիճան: 1866թ. դառնում է Օսմանյան բրիտանական (Փոստի) ընդհանուր տնօրեն: Նա հռչակվել է առաջին քրիստոնյա նախարարը (փոստային, 1866թ.):

Հեռագրական միջազգային հանձնաժողովներում մեծ վարպետությամբ ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունը: Միջազգային այս հանձնաժողովի հիմնական գործն էր ընդհանուր սակագների հաստատումը:

Աղաբոնը գլխավորել է Հասարակաց շինությանց նախարարությունը, այնուհետև վարել Փոստի ու Հեռագրատան նախարարի պաշտոնը: Որպես տնտեսագետ նա մեծ հեղինակություն էր վայելում արտասահմանյան միջազգային ու գիտական շրջանակներում: Անդամակցում էր եվրոպական մի շարք երկրների գիտական ընկերություններին և Ֆրանսիական կառավարության կողմից նրան շնորհվել է ***Chevalier de Légion d'Honneur*** (Պատվո լեգեոնի ասպետի) խաչ:

Պոլիս վերադարձին նա հիմնում է ազգային փոստատարությունը: Դրանից հետո ձեռնամուխ է լինում փոստային կարևորագույն, միջազգային խնդիրների լուծմանը: Մինչ այդ երկրի փոստային համակարգը սպասարկում էին արտասահմանյան ընկերությունները: Նա վերջ է հանում սեփական, թուրքական փոստային ծառայությունների հիմնադրման հարցը, անցնում գործի: Բոլոր բերի կողմերը շոշկելով, նա շատ կարճ ժամանակում ձեռնամուխ է լինում փոստային դրոշմանիշների ու բացիկների տպագրությանը (1867): Նույն, 1867թ. Փարիզի Փոստային միջազգային կոնգրեսում կարողացել է կարգավորել իր երկրի անդամութ-

Սարգիս Տեր-Աստրյան.
Պոլսի տեսարաններով փոստային բացիկներ

յան խնդիրը: Այս կարևորագույն առաքելությունը փայլուն կատարելու համար նա Սուլթան Ազիզից որպես պարգև ստանում է 5 հազար ոսկի և *Ulây*-ի աստիճան:

Մինչ նա Փարիզում էր, նիվանդ, 1868թ., մահվանից կարճ ժամանակ առաջ Նապոլեոն Գ-ից ստանում է *Légion d'Honneur* Կոմանդատորի աստիճան և ասպետի շքանշան, որպես գնահատանք հեռագրական ու թղթատարության միջազգային գործին մեծ ծառայություններ մատուցած անձի: Սուլթան Ազիզը չսպասելով, որ նա Պոլիս գա, Փարիզ է ուղարկում Գրիգոր Աղաթոնին Հասարակաց շինության նախարար նշանակելու իր հրամանագիրը, սակայն Փարիզում Աղաթոնը կնքում է մահկանացուն:

Նա Հակոբ Կրճիկյանի ու Սրիմարճյանի հետ միասին հիմնակել է շերամաբուծության կարևոր ձեռնարկներ, որ տպագրվել են 1846թ. Պոլսում, տարածվել շերամաբուծական կենտրոններում, անվճար բաժանվել, թարգմանվել հայատառ թուրքերենի:

1868թ., նրա մահվանից հետո, որպես Փոստ-հեռագրական նախարար սկսում է աշխատել **Կարապետ փաշա Գավուպյանը**[47]:

47 **Կարապետ փաշա Գավուպյանի** մասին (**Գավուդ փաշա,** կաթոլիկ, մարշալ, 1816-1873) տես՝ Օսմանյան կայսրության դեսպանների և հյուպատոսների մասին գլխում:

Նրանից հետո Սաամոսի հայ պատգամավոր **Պետրոս Հալաճյանին (1871-)** է փոխանցվում այս պաշտոնը: Ֆրանսիայում նա հետևել էր իրավագիտությանը, ավարտել այդ ֆակուլտետը: 1908թ. եղել է Սաամոսի կողմից Մեջլիսի պատգամավոր: Եղել է Հանրօգուտ շինությանց նախարար: Նրա օրոք ֆրանսիական մի ընկերության հետ համատեղ 10 հազար կմ մայրուղի (շոսե) է կառուցվում, 1910թ. Սաամոսում են բացվում շատ մերենաներ: Նա զանազան կարևոր ծառայություններ է մատուցել կայսրության համար: Մի որոշ ժամանակ էլ ֆինանսների նախարարի թեկնածու է եղել:

Պետրոս Հալաճյան

Հանրօգուտ շինությանց հայազգի նախարարներից է եղել փաստաբան **Սինապյան Գրիգորը:** Նա փոխարինել է Պետրոս Հալաճյանին: Նրա գործունեության հաջողություններից է եղել թուրք-հունական երկաթուղիների միավորումը: Գ.Սինապյանը դրան հասնելու համար ծրագրերի որոշ առաջանցիկ մշակեց, բատ որի կողմնակից էր երկարաղ ծովափնյա շրջաններով անցկացմանը: Փաստաբան Գրիգոր Սինապյանը վարել է նաև Անտառների ու հանքերի, իսկ այնուհետև՝ Փոստի ու Հեռագրատան նախարարների պաշտոնները: 1911թ. Գրիգոր Սինապյանը Անտառների ու հանքերի նախարարության խորհրդականից՝ Գյուղատնտեսության նախարար է նշանակվում:

Հովհաննես Չամիչ (-1884) - Հայտնի ֆինանսիստ և պետական այր: Սարգիս Հովհաննես փաշայից հետո Չամիչ Հովհաննեսն է, որ մեծ ներդրում է ունեցել երկրի ֆինանսական կյանքում: Տիրապետել է արևելյան լեզուների, որի համար պետական ծառայության է նշանակվել: 1867թ. Օսմանյան Բանկում հաշվապահական բաժնի եղել է աշխատել, ապա՝ Պետական արժեթղթերի վարչության ղեկավար: 1876թ. Պետական խորհրդի անդամ է ընտրվել: 1877թ. նշանակվել է Առևտրի և գյուղատնտեսության նախարար: 1878թ. Հովհ. Չամիչը ընտրվում է ֆինանսական բարեփոխումներ ձեռնարկող հանձնաժողովի նախագահության անդամ: 1878թ. Հանրօգուտ շինությանց նախարար է նշանակվում: Միաժամանակ, 1879թ. Հաշվակալական վարչության հիմնադիրն ու տնօրենն է եղել[48]: Կարճիկ լինելով հանդերձ եղել է հատանյանական, կարողիկական ապազգային քաղաքականության դեմ բուռն պայքարողներից:

48 Այս վարչության աշխատանքները և նրա ծառայությունը գործի բերմանը չեղել են համարյա թուրք պետական կառույցների, այդ թվում արտասահմանյան երկրների տարբեր կազմակերպությունների հետ: Եվ զարմանալի չի, որ որոշ աշխատակիցներ արժանացել են նաև օտար շքանշանների արտոնագրերի: 1893թ. Հունի պապը Պետական հաշվապահական դիվանի անդամներից **Կարապետ Գալֆայանին** *Saint Sepestros* շքանշան է շնորհել:
Առևտրի ու Հանրային շինության նախարարության իրավագետ խորհրդականի օգնականներ են եղել Հովհաննես Գալֆայանը, Պետրոս Խորասանճյանը: Հարություն Չերչյանն անդամակցել է Մասնագետների խորհրդին: Այս նախարարության դեմ բնակչությունը ներկայացրել են նաև խնդրագրեր, որոնք հիմնականում հայեր են եղել: Հայտնի մասնագետներից հիշատակելի են առաջին կարգի գծագրիչներ Տամար և Գրիգոր Էֆենդիները: Գևորգ Բալյանը թարգմանությանց դիվանի Ա քարտուղար է եղել, իսկ Խաչիկ Քյուրքճյանը՝ նախարարության գլխավոր...

Սինափյան Միքրոիչ (1856-1922). Հանրօգուտ շինությանց նախարարության կարևորագույն՝ Վիճակագրական վարչության տնօրեն, ապա՝ նախարար է եղել: Գրիգոր Սինափյանի հորեղբայրներից է: Նա իր հայրենակցի, Անվտանգության նախարարության բժիշկ գնդապետ Կոմիտաս բեյ Սինապյանի հետ միասին համարվել է Աբդուլհամիդ Բ-ի «ընտիր» մարդկանցից:

1881թ. Սերվեր փաշայի և Մյունիխ բեյի հետ միասին անդամակցել է օտար ֆինանսական պատվիրակությունների հետ համատեղ գործունեության խորհրդակցություններին: Պոլսահայ մթնոլորտում լինելով հանդերձ կաթոլիկ դավանանքի հետևորդ, պայքար է մղել ազգակործան հասունյանականների դեմ, ինչպես իրենց գերդաստանի հայրենասեր պետական այրերը:

1901թ. Առևտրի ու Հանրային շինությանց նախարարության վիճակագրական բաժնի պետ Միքրոիչ Սինափյանը պարգևատրվել է *Mecidiye* շքանշանով: 1902թ. նշանակվել է Առևտրի ու Հանրօգուտ շինությանց նախարարի օգնական: Ընդունված է եղել բացառիկ նվիրվածություն ցուցաբերած պաշտոնյաներին անձամբ պատվանշաններ տալուց բացի, նրանց նվիրվածության գրավականները հանդիսացող ընտանիքի իգական անդամներին ևս շնորհների արժանացնել: Այն հիմնականում վերաբերվել է երևելի պաշտոնյաների մայրիկներին, կանանց: 1903թ. Հանրօգուտ շինությանց նախարարության խորհրդական Միքրոիչ Սինափյանի կնոջը՝ Ազատուհին և աղջկան՝ Աստղինեին, երկրորդ և երրորդ աստիճանի *Şefakat* պատվանշաններ են շնորհվել կառավարության կողմից:

Հանրօգուտ շինությանց նախարարությունը արտասահմանում ուսանած, տեխնիկական կրթություն ունեցող հայազգի մասնագետներին հնարավորինս շատ իր տարբեր վարչությունների տնօրենների պաշտոններում է նշանակել: Բնականաբար այս նշանակումներում կարևոր դեր են խաղացել հայազգի նախարարները, որոնք տարիներ շարունակ գլխավորել են Հանրօգուտ շինությանց նախարարությունը: Նրանք նախընտրել են լավագույն կրթություն ստացած հայ մասնագետներին, որոնց շնորհիվ այս նախարարությունը շատ առաջընթացներ է արձանագրել Օսմանյան կայսրության կյանքում: Այսպես օրինակ, Առևտրի ու Հանրային շինության նախարարության Կամուրջների ու ճանապարհների վարչության տնօրենի պաշտոնում հայտնի է եղել **Գևորգ Աղաճյանը**, որն արժանացել է *Rütbe-i Sâniye* (1894), 5-րդ աստիճանի *Mecidiye*, *Ulây-ı sâni* (1900) պատվանշաններին ու աստիճանին: Այս նախարարությունում մենք տեսնում ենք նաև այնպիսի հայտնի անունների, որոնք մեծագույն ներդրում են ունեցել նախևառաջ օսմաներեն լեզվի զարգացման, բազմաթիվ դասագրքերի ու բառարանների հեղինակման, հրատարակման մեջ: Այս դասագրքերով են կրթվել ու օսմաներեն սովորել, դասավանդել կայսրության դպրոցներում ու մասնագիտական վարժարաններում: Դասագրքերի մի մասը եղել է հայատառ թուրքերենով: Այդ անուններից է 1900թ. Հանրօգուտ շինությանց նախարարության թարգմանիչ, 3 տասնյակից ավել օսմաներենի տարբեր դասագրքերի հեղինակ **Միհրան Աբիկյանը**, որն արժանացել է 4-րդ աստիճանի *Osmaniye*-ի:

Նույն տարիներին նախարարության Արձանագրությանց դիվանի պետ **Ռաքըմ էֆենդին (Խնկիր Քյուրքճյան)** ստանում է *Ulây-ı sâni* աստիճան և երկար տարիներ պաշտոնավարում: Այս շրջանի հայտնի անուններից էր **Գաբրիել Սերվիչենը**, որը եղել է նույն Նախարարության Հատուկ բաժնի պետ և խորհրդական[49]: 1900թ. Հանրօգուտ շինությանց նախարարության խորհրդական, «*Sabah*» օսմաներեն թերթի արտոնատեր **Միհրան Նազգաշյանին** տրված է բարձրագույն պարգևներից Առաջին աստիճանի *Mecidiye*: 1902թ. Առևտրի ու Հանրային շինությանց նախարարության իրավախորհրդատու Հովհաննես Քարտաշյանը ստանում է *Mütemayiz*, 2-րդ աստիճանի *Ulây-ı sâni* և արծաթե *Imtiyaz*: Վիճակագրական վարչության ղեկավար **Ռոբեր Յազճյանը** ստանում է *Բալա*-ի պատվավոր աստիճան:

Պոլսից դուրս, Երուսաղեմի Հանրային շինությանց գլխավոր պաշտոնյա է աշխատել **Միքրոիչ Չրենկյանը**, որն արժանացել 4-րդ աստիճանի *Osmaniye*-ի (1894):

Օսմանյան հանրային պարտուց վարչությունում[50] կարևոր պաշտոններ են վարել **Գրիգոր Տրենց Մարգարյանը** (1856-1909), որը **Հովհաննես Ամիրա Մարտիրոսյանի** թոռն էր, և ուրիշ երևելի ընտանիքի անդամներ: Նա աշխատակցել է նաև «Բյուզանդիոնին» (1905):

Հրանտ Նորատունկյան (1875-1957), դիվանագետ: Հարություն Նորատունկյանի (1845-1899) որդին է: 1884-86թթ. սովորել Կայսերական դպրոցում: Ավարտել է Պոլսի և Ֆրանսիայում՝ Էքս ան Պրովանսի համալսարանների իրավաբանական ֆակուլտետները: 1898-1901թթ. Արտգործնախարարության ցանցում իրավաբանական խորհրդատու է եղել: 1902-07թթ. Ռումինիայի Կալաց քաղաքի հյուպատոս է եղել: 1903թ. եղել է միաժամանակ Ռումելիի երկաթուղային ընկերության Արբիտրաժային խորհրդի քարտուղար: 1908թ. Բելգրադի դեսպանատան առաջին քարտուղար է եղել: 1912թ. Ս.Պետերբուրգի գլխավոր դեսպանատանը որպես քարտուղարության պետ է ծառայել: 1914թ. Բելգրադի հյուպատոսարանի խորհրդական և գործերի ներկայացուցիչ եղել: Առաջին համաշխարհայինի ժամանակ վերադարձել է Պոլիս, աշխատել որպես Քաղաքացիության վարչության տնօրեն: 1918թ. Վիեննայի Գլխավոր դեսպանատան քարտուղարության պետ է եղել մինչև 1928թ: Ապա զբաղվել է առևտրով: Ստացել է 4-րդ աստիճանի *Osmaniye* (1900), *Rütbe-i Sâniye* (1904), ռումինական կառավարության կողմից՝ «Ռումինական թագ» շքանշանը (1909), Սերբիայի թագավոր Պետե(ա)րի կողմից 1-ին աստիճանի *St.Sava* շքանշանով պարգևատրվել (1910): 3 ամիս անց Օսմանյան կառավարությունը նրան շնորհել է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1910), ստացել ռուսական *Romanov* մեդալը (1913):

La Türk Moderne ֆրանսերեն պարբերականում, որին թղթակցել է տարիներ շարունակ, հոդվածաշարով քաղաքական հուշագրություն է հրատարակել «Բալկանյան պատերազմի մասին»: 1957թ. նույն հրատարակչությունը լույս է ընծայել նրա ֆրանսերենով «Մի հետախուզանք» վեպը: Գրել է բանաստեղծություններ:

Փոստային-հեռագրական-հեռախոսի նախարարություն (PTT)

Յուրաքանչյուր երկրի համար այս բնագավառը ռազմավարական նշանակություն ունի: Այն կարող է հանդիսանալ պետությունների անվտանգության մի քանի գրավականներից մեկը: Օսմանյան կայսրությունում այս ասպարեզը միջազգային մակարդակով սկսել է ձևավորվել միայն 19-րդ դարում, երբ օտար երկրների հետ դիվանագիտական երկկողմ հարա-

49 Գաբրիել Սերվիչենը ստացել է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1894), ֆրանսիական *Légion d'Honneur*-ի 4-րդ աստիճան (1899), ապա *Ulây-ı sâni* (1900), *Couronne de Prus* (1902):

50 Հատուկ ներկայացվում է վարչություններից մեկը, որտեղ հայ կարևոր պաշտոնյաների մասին կարծիք ունենալու համար:

բերությունները սկսել են զարգանալ, երբ ի թիվս միջազգային տարբեր կազմակերպություններում անդամակցել ձգտող կայսրությունը փորձել է որոշակի մակարդակ ապահովել, իր տեղն ունենալ եվրոպական և միջազգային ասպարեզներում:

Դիվանագիտական առաջին ներկայացուցչությունների հաստատման հետ միասին վերջիններիս կողմից ջանքեր են գործադրվել Օսմանյան կայսրության ներսում իրենց երկրներում հաստատուն դիրքեր ունեցող փոստային համակարգերը: Սա հնարավոր էր դարձնում այս բնագավառի վերահսկողությունը, ինչը կարևոր դեր կարող էր խաղալ: Այսպիսով, Ստամբուլում, երկրի ողջ տարածքում սկսեցին գործել եվրոպական տարբեր երկրների փոստեր, հեռագրական գործակալություններ:

1840թ. Պոլսում, Յենի Ջամիին կից «Չիչյիհանե Դաիրե»-ում «Փոստահանեի Ամիրե» անունով առաջին փոստը սկսեց գործել: Հատուկ մի աշխատակից՝ սոֆիահայ Եղիազարը, թղթերենքն էր բաժանում էր բոլոր լեզուներով հասցեները, որի համար 600 ղուրշ էր ստանում:

Փոստ-հեռագրական ինստիտուտը Օսմանյան կայսրությունում միաժամանակ ներկայացնում էին ավստրիական, ֆրանսիական, գերմանական, անգլիական և ռուսական գործակալությունները: Լայնորեն օգտագործվում էին ցամաքային և ծովային հնարավորությունները: Այս համակարգում իրապես արժեքավոր էին լեզուների գիտությամբ աշխատակիցները: Օտար գործակալություններն իրենց ներկայացուցչությունների անօրեններ են ընտրել սովորաբար հայերի, ինչպես օրինակ, ավստրո-անգլիական փոստային ընկերության Թուրքիայի գործակալ է եղել Թեոդոր Հյուրմյուզը (1908):

Տարբեր նահանգների ու Պոլսի տարբեր շրջանների բաժանմունքներում աշխատել են հայազգի պաշտոնյաներ[51]: Համակարգը բաժանված է եղել քաղաքային, գավառական վարչությունների, որը կենտրոնացվել է Փոստ-հեռագրական նախարարության (երբեմն վարչություն) կողմից: Երկար տարիներ սուլթանական կառավարության այս օղակը ղեկավարվել է հայ նախարարների, տարբեր աստիճանի ծառայողների կողմից: Պատմությունն արձանագրել է, թե որքան մեծ է եղել հայ նախարարների և միջազգային անկախ փոստային խորհրդաժողովներում օսմանյան պետության հայ պատվիրակների ներդրումը:

Փոստի և Հեռագրի նախարարներ են եղել հայ երևելի մտավորականներ, դիվանագետներ, եվրոպական կրթություն ստացած մասնագետներ: Նրանց շնորհիվ է, որ Օսմանյան կայսրությունը հաջողությամբ ներկայացվել է միջազգային ասպարեզում, կնքվել են կարևորագույն համաձայնագրեր, որոնք ճանապարհ են հարթել եվրոպական տերություններից այս կարևոր ասպարեզի անկախացմանը և ինքնուրույն զարգացման ուղի հարթելուն: Հայ նախարարներից հայտնի են եղել՝ **Գրիգոր Աղաթոնը, Մարշալ Կարապետ Արթին Դավութ**

51 Հայտնի է, որ 1877թ. Ռուսաստանի Թագավորությունը քաղաքում, որը Պոլսից շուրջ 30 կիլոմետր հեռավորության վրա էր գտնվում, մի փոստ է կոչվել կայսրությունում Հովհաննես Սիմոնյանի անունով: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ Սուլեյման փաշան գրավում է այս քաղաքը, հրամայում է հայ կայսրությանանդամին, որ հեռագրով սուլթանին հայտնի գրավման մասին և որ տրվում է քաղաքի հետագա ճակատագրի մասին սուլթանական հրամանին: Սուլթանի պատասխանը լինում է «այրել, ավերել, հեռանալ»: Հովհաննես Սիմոնյանը, որ մտքի արթնությամբ հասկացավ և ընթերցում էր պատասխանը, հայտնում է «չայրել, չավերել, հեռանալ»: Հրամանը կատարվում է և քաղաքը փրկվում է: Երախտապարտ բարբարոսարարչությունները նրա անունով փողոց են կոչում: 1900թ. Նշան Թաժմխաճյանը Տրապզոնի հեռագրատան գլխավոր է եղել:

փաշան, Պետրոս Հալաճյանը, Սինափյան Գրիգորը, Անտոն Թնկըր Յավեր փաշան, Ոսկան Մարտիկյանը, Սրաճնդյան Հակոբը[52]: Անտոն Թնկըր Յավեր փաշան նախարարական այս պաշտոն զբաղեցրել է երկու անգամ (1891):

Տարիներ շարունակ ինչպես այլ, այնպես էլ Անկախ փոստերի միջազգային կոնգրեսներում օսմանյան պատվիրակությունները ղեկավարել, ներկայացրել են հայ նախարարներ: **Կարապետ փաշա Դավությանին** է վստահվել նախ՝ հեռագրական վարչությունը (1860), ապա՝ Փոստ-հեռագրական նախարարությունը (1868): 1864թ. Փոստի և հեռագրական գործերի նախարար է նշանակվել **Գրիգոր Աղաթոնը**: 1865թ. Փարիզում, Փոստային հեռագրական միջազգային կոնգրեսում մեծ վարպետությամբ ներկայացրել է Օսմանյան կայսրությունը: 1866թ. նա դառնում է Օսմանյան թղթատարության (Փոստի) ընդհանուր տնօրեն: Հեռագրական միջազգային համաձայնագրերում հիմնական խնդիրներից է եղել ընդհանուր սակագների հաստատումը: Փարիզից վերադարձին նա հիմնում է ազգային փոստատարությունը: Դրանից հետո ձեռնամուխ է լինում փոստային կարևորագույն, միջազգային խնդիրների լուծմանը: Նա վեր է հանում սեփական, թուրքական փոստային ծառայությունների հիմնադրման հարցը, և անցնում գործի, ձեռնամուխ լինում փոստային դրոշմանիշների ու բացիկների տպագրությանը (1867): Նույն, 1867թ. Փարիզի Փոստային միջազգային կոնգրեսում հաջողությամբ կարողացել է կարգավորել միջազգային այդ կարևոր կառույցում իր երկրի անդամության խնդիրը:

Պետական Փոստ-ճանակառատարության և հեռագրական նախարար **Անտոն Թնկըր Յավեր փաշան (1812-1908)** կարևորագույն բարեփոխումներ է կատարել այս ասպարեզում: Նրա նախարարության օրոք և նրա շնորհիվ են փայլուն անցել 1876թ. փարիզյան ու ավստրիական պաշտոնական ուղևորությունները, որի ժամանակ կնքվել են կարևորագույն համաձայնագրեր, պայմանավորվածություններ: Նրա օրոք ակտիվորեն հաստատվել է Նախարարության բյուջեն: Կարևորագույն բաժինները վստահվել են հայ մասնագետներին[53]: Անտոն Թնկըր Յավեր փաշան 1877թ. Եվրոպական փոստային ցուցահանդեսին ներկայացնելու համար Պոլսում նախապատրաստել է գեղեցիկ ու նոր դրոշմանիշների մի շարք:

Անտոն Թնկըր Յավեր փաշա
(Լուս. Արշիվային նկ.)

52 **Հակոբ Սրաճնդյան** (1863-1913): Փարիզում ստացել է իրավագիտություն: Պոլսում բազմաթիվ բարձրական պաշտոններ է վարել: Սահմանադրությունից հետո նշանակվել է դատական քննիչ, ապա 3 ամիս Թղթատարական և հեռագրական նախարար (1913), մինչև հանկարծական մահը: Ազգային երեսփոխան և վարչ. ուրյան ատենապետ:

53 **Օսկան Մելիքը** Փոստային խորհրդում 1870-ական թթ. եղել է Արխիվի և դրոշմանիշների պահպանության պետը: Սույն պետական Պարտուց նախարարության մեջ վերահսկող և պաշտոնյաների գրասենյակի տնօրեն մինչ այդ օրվանից 1922թ. ցրելը: **Գևորգ Սարիֆը** (Ջինջյանճյան) Օ.Մարտիկյանի նախարարության օրոք Բուլղարիայի պատերազմի ընթացքում եղել է Ռումելիի Փոստային համակարգի պատասխանատուն, ապա Կենտրոնական փոստատան վերահսկիչ, երկար տարիներ եղել է Մեծ կղզու փոստատան ընդհանուր տնօրենը և միայն 1925-ին թոշակի անցել:

Անտոն Թնկըր Դայիր փաշա
(Լուս. Արդոյանի հոր.)

1878թ. Միջազգային անկախ փոստերի փարիզյան 2-րդ կոնգրեսում Անտառի և հանքերի վարչության տնօրեն **Պետրոս Կույումճյանը** Բոլորների պալատում ներկայացրել է օսմանյան պատվիրակությունը: 1885թ. Բեռլինում հեռագիր-հեռախոս միջազգային սիմպոզիումում օսմանյան կառավարության պատվիրակ է եղել Մկրտիչ Յուզբաշյանը, որը ներկայացրել է Օսմանյան կառավարությունը 1903թ. Լոնդոնի միջազգային հեռագրական կոնգրեսում:

Օսկան Մարտիկյանը (1848-1913) այս նախարարության վերջին հայ նախարարն է եղել: Մինչ այդ նշանակվել է Մահմուդ Շևքեթ փաշայի կաբինետում Փոստ-հեռագրական նախարարությունում Ֆինանսների նախարարության կողմից հսկիչ: Օսկան Մարտիկյանի ներդրումն այս ասպարեզում հսկայական է: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը նա աշխատանքից դուրս չի եկել:

1914թ. Փոստ հեռագրական նախարար Օսկան Մարտիկյանը Լոնդոնում տպագրում է «Այուրչարժի Հարիջի Փոստա Փուլլարը» դրոշմանիշների շարքը: Նրա օրոք են տպագրվել փոստային դրոշմանիշների ու բացիկների հրաշալի շարքեր, որոնք ներկայացրել են նաև Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները, նշանավոր ճարտարապետական հուշարձանները, տարբեր բնակավայրերի ընդհանուր համայնապատկերներ-լուսանկարներով բացիկները, հայտնի ուսումնական հաստատությունները (օրինակ, Բուրսայի շերամաբուծական վարժարանը, նրա հիմնադիր, հայտնի գիտնական Գևորգ Թորգոմյանի հետ և այլն), Պոլսի գեղատեսիլ վայրերը, պալատները[54]: Այս բացիկների մի մասը ազգային նկարիչներ և լուսանկարիչներ Աբդուլլահ եղբայրների գործերն են: Հայ մյուս հայտնի լուսանկարիչների գործերը ևս գտնում ենք փոստային բացիկների տեսքով: Այս դրոշմանիշների, բացիկների ճանաչողական արժեքը միջազգային շրջանակներ-

54 Օրինակ Կառլ Կարոմենոյի փոստային բացիկների հարուստ հավաքածուի պատկերների մասը հայկական թեմաներով են: Այն ներկայացնում է արևմտահայության տնտեսական, մշակութային, ավանդական կյանքը 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության հայաշատ քաղաքները կամ տարբեր քաղաքների հայկական թաղամասերը: Ներկայացված են հայկական վանքերը, եկեղեցիները, դպրոցները, գործարանները ու ֆաբրիկաները, հյուրանոցները, առևտրական տները, ճարտարապետական արժեք ներկայացնող հուշարձանները: Առանձին մի մաս ներկայացնում է օտար առաքելություններին պատկանող դպրոցները, որբանոցները, հիվանդանոցները: Հավաքածուում բացիկներ, լուսանկարված հայ ու օտար լուսանկարիչների կողմից, ներկայացնում են տեղարաններ ցարդերից, ճապաղուրծ ապառված դրերի, տարազգրյայների խմբեր: Հավաքածուն բարդ հրատարակիչ Օսման Քյոլերի շնորհիվ շրջում է տարբեր երկրներում: Այն հրատարակվել է առանձին գրքով: Բացիկների մեծ մասը օգտագործված են, այսինքն դրանք ուղարկված են եղել հայերի կողմից, գրված են հայերեն ու այլ լեզուներով: Ցուցահանդեսը 2009թ. հյուրընկալվել էր նաև Երևանում, նույն Օսման Քյոլերի ուղեկցությամբ և մեծ հետաքրքրություն առաջացրել: Այն փաստագրական և ճանաչողական մեծ արժեք ունի: Արժեքներից մեկն էլ հայկական տարբեր բնակավայրերի տարազները, կենցաղը ցուցադրող հայերի ու հայուհիների նկարներն են:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՓՈՍՏԱՅԻՆ ԲԱՑԻԿՆԵՐՈՒՄ

Հայերեն գաղտնագրությամբ դրոշմանիշ

յում անհնարին է ենթադրել: Այս բացիկներից շատերը որոշակի զարմանք են հարուցում: Այսպես օրինակ, Խաս բահչեի հայելավոր ապարանքի, մակույկավարների յաղանկար բացիկի մի մասում տեսնում ենք հայտնի աշուղի ճարտարապետ Գրիգոր Պալյանի խասակով մեկ նկարը՝ ռոտարոիկ:

1910թ. Պոլսում թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով տպագրվում է Ստեփան Ֆնդանճյանի «Ուղեցույց դրոշմանիշների սիրահարների համար» գիրքը:

Նախարարությունում, Քաղաքային վարչությունում, Կենտրոնական փոստատան ղեկավար ու օգնականներ, Պոլսի տարբեր բաժանմունքների բազմամյա ղեկավարներ են եղել բազմաթիվ հայ աստիճանավորներ: Հայ մասնագետներն են ղեկավարել տարբեր նախարարություններում և կառավարական օղակներում փոստ-հեռագրական բաժինները:

1870-ական թվականներից սկսած այս ոլորտի կարևոր պաշտոնյաներ են հիշվում՝ Ժորժ Սեդրոսը, Միշել Մալի Երամյանը, Պիեռ Հասունը, Ավետիս Շաղճյանը, Միքայել Անկարալըյանը, Պասկալ Ղազանճյանը, Անտոն Քյուսյանը, Տիգրան Ասարկյանը, Հովհաննես Արդահանյանը, Մկրոն Յուզբաշյանը, Միրան Անձյանը, Գարեգին Չերքեզյանը, Կարապետ Միսակյանը, Գևորգ Ֆինջանճյանը, Տիգրան Նազզաշյանը և շատ ուրիշներ: Մանավանդ կենտրոնական, հայաշատ թաղերում փոստ-հեռագրական վարչությունները, ինչպես կանոն, ղեկավարվել են հայ պաշտոնյաների կողմից: Տարբեր ժամանակներում փոստային համակարգի պաշտոնյաներին տրված ատյանական շնորհների մասին տեղեկություններից մասամբ պարզվում է երկրի տարբեր անկյուններում ծառայած հայ փոստային պաշտոնյաների բարեխիղճ ծառայության մասին[55]: Իհարկե եղել է նաև հետևյալը. հայ մանրանկարիչ-գեղագիրը (կալիգրաֆ), շատ վարպետների նման, ցանկացել է իր հայ լինելու ապացույցը թողնել այստեղ: 1914թ. Լոնդոնում տպագրված 10 փարանոց երկու նամականիշների վրա, որ պատկերված է Պոլսի Ֆեներբահչե թաղամասը, «Օսմանյան փոստ» խորհրդանշող գրության տակ աչքի համար անտեսանելի, աննշան մի գծի տակ գրել է հայերեն «մարդիկ պիտի պաշտեն զ Աստուած» բառերը: Բացահայտվելուց հետո տպագրիչը՝ գեղագրության ուսուցիչ Հաքքաք (կալիգրաֆ) Հակոբը կախաղան է բարձրացվել, իսկ դրոշմանիշները երկու տարի հայկական գրությամբ օգտագործվելուց հետո, առանց այդ գրության, նոր, երկրորդ թողարկման են ունեցել[56]:

Ժորժ Սեդրոս (- 1892): Ամիրայական գերդաստանի զավակ է եղել: Պապը՝ Սերփոս (Սեդփեսդրոս) Ամիրա Էրիվանցը Մինասի որդին 1715թ. գալով Պոլիս, ժամանակի Մեծ վեզիրի սեղանավորն է եղել, Եգիպտոսի փոխարքայի ոսկերչապետը:

Ժորժ Սեդրոսը աշխատել է անգլիական դեսպանատանը որպես թարգմանիչ: Եղել է Պե-

55 Լիբանանի հեռագրական տեսուչ Հովհաննես Էֆենդին *Rütbe-i Sâlise* է ստացել (1884): Արտագործնախարարության հեռագրական բաժնի տեսուչ Խաչիկ Օհյանը ֆրանսիական կառավարության կողմից *Légion d'Honneur* է ստացել: 1898թ. Հեռագրական վարչության ֆրանսերենի թարգմանիչ Զենոբ Մանասը՝ արժանացել է 5-րդ աստիճանի *Mecidiye*-ի: Փոստ-հեռագրական վարչության արտաքին բաժնի տեսուչ Մկրոն Յուզբաշյանը ստացել է *Ulâ-yı sânı* աստիճան (1898), Արևելյան հեռագրական ընկ. փոխտեսուչ Հեքիմյան Էֆենդին շնորհվել է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1902), 1894թ. Պոլսի Հեռագրատան քարտուղարության դիվանի տեսուչ Միրան Անձյանին շնորհվել է 4-րդ աստիճանի *Osmaniye*, իսկ փոստատան ծառայողներից Հեքիմյան Էֆ. և Դիարբեքիրից փոխադրված Գառնիկ Կույումճյանին՝ *Rütbe-i Sâlise*, փոստ-հեռագրական վարչությունից մի շարք հայ պաշտոնյաներ ստացել են արծաթե *Liyakat Madalyası* (1905):

56 Այս դրոշմանիշներն այսօր հավաքածուների շարքին են պատկանում նամականիշների ու թղթադրամների հավաքածուներ կազմողների շրջանակում (ֆիլատելիստների):

տական Հեռագրատան նախարարի անձնական քարտուղար օտար լեզուների գործերով և Թուրքիայի Հեռագրական հանձնաժողովի քարտուղարը: Մասնակցել է 1868թ. Վիեննայում Միջազգային հեռագրական կոնֆերանսին, որ 20 պետություններ են մասնակցել: Գումարված 30 նիստերում լավագույնս կարողացել է ներկայացնել իր երկիրը և օտար պատվիրակների հետ բանակցություններում կարողացել է շահեկան վիճակ ապահովել երկրի համար: Այս տեսակետից նա կարողացել է կառավարությանն այս ասպարեզում որոշ կարևոր բարեփոխումներ ու նորարարություններ ընդունել տալ:

1891թ. Արթին Տաղյանի գլխավորությամբ կազմվում է մի հանձնաժողով, որը քննարկում է առնում կայսրությունում օտար փոստերի տված անսահման վնասաբարությունները և դրանց առաջն առնելու ու վերացնելու համար հատուկ լսում է նշանակում կառավարությունում: Միայն 1914թ. հաջողվում է փակել օտար նամակատները (փոստերը): Օսմանյան փոստատները պիտի կատարեին բոլոր գործողությունները: Հայտարարվել է մրցույթ, որին մասնակցել են 200 դիմորդներ:

Ներքին գործերի նախարարության կարևոր պաշտոնյաներ[57]

Որքան էլ որ տարօրինակ է, այս նախարարության անձնակազմը ևս զերծ չի մնացել հայազգի պաշտոնյաների, մասնագետների ծառայություններից:

Այս նախարարությունում տարբեր վարչությունների (գրաքննության, հաշվակալական, թարգմանական և այլ) տեսչեների պաշտոններ են վարել պոլսահայ մտավորականության երևելի դեմքերից հետևյալ մտավորական անձինք՝ Գրիգոր Օտյան, Մկրտիչ Սինափյան, Հովհաննես Քարդաշյան, Պետրոս Խորասանճյան, Գևորգ Բագրատ, Պողոս Խանյան, Միհրան Նազիկյան, Գարեգին Ղազարոսյան, Էդվարդ-Երվանդ Սամուելյան և ուրիշներ[58]: Բնականաբար Պոլսում և արտասահմանում իրավաբանական, փաստաբանական գիտելիքներ ստացած հայ մասնագետները, երբ չեն էլ տեսչինել Նախարարության բաժինները, մեծ մասը, ապա անպայման եղել են այդ բաժինների պատասխանատու անդամակալներ: Մարշալ Կարապետ Արթին Դադյան փաշա, Հովսեփ Վահրամ փաշա, Գրիգոր Շաբանյան, Հովսեփ Ամիրա, Խաչատուր Տեր Ներսեսյան, Նշան Գալփակյան, Միքայել Մամիկոնյան, Պետրոս Քարամանյան, Գարեգին Դանեյան, Սերվեր Փալանյան, Միսակ Ֆերիտ, Մինաս Կամ-

57 Այս նախարարության տարբեր բաժինների ղեկավարների օգնականներ են ծառայել որոշակի թվով հայ պաշտոնյաներ, որոնցից հայտնի են ներքոհիշյալ անունները՝ **Նազարեթ, Ղազարոս Մալխասյանները, Հակոբ, Միհրան Պալյանները, Լևոն և Մինաս Չերազյանները, Նազարեթ Արմենակ, Ֆերդի Սուքիասյան, Մանուկ Կարապետ Իսրաելյան, Պետրոս, Պասկալ, Նշան, Սարգիս Չարխաբյանները, Տիգրան Քիրիշճյան, Հակոբ Ֆերիտ, Կարապետ Թորոսյան, Հակոբ Յաշեր, Գրիգոր Փափազյան, Նշան Աղա, Արմենակ Պալյանճյան, Գրիգոր, Տիգրան, Գևորգ, Արմենակ Պալյանճյանները, Ավետիս Սիմոնյան, Մինաս Հեքիմյան, Կարապետ Թարխոնյան, Արթին Զեքի, Ստեփան Քոչարյան, Անտոն Գյուլեյան, Ամիրա Տեր Ներսեսյան:** Ներքին գործերի նախարարության հայ աշխատակազմի մասին տես Օսմանյան կայսրության պատմական համակարգին նվիրված մասում:
1884թ. **Պալյանյան Հովհաննես** պետական անշարժ գույքի վարչության տեսուչն է նշանակվել: 1894թ. Անձնագրական գործերի դիվանի պետ **Նազար Էֆ. (Ղազարոս Երամյանը)** արժանանում է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*-ի (1894): 1896թ. Հաշվապահական դիվանի անդամ **Կարապետ Գարագաշը**՝ Ֆրանսիական կառավարության կողմից ստանում է *Chevalier de Légion d'Honneur* շքանշան: Կառավարության Իրավական խորհրդատու **Գրիգոր Երիցյանը** արժանանում է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*-ի (1900), **1900թ.** Կառավարության վիճակագրական վարչության իրավախորհրդատու **Հրանտ բեյ Ասլանը** 2-րդ աստիճանի *Osmaniye*-ի:

58 Գաղտնի ոստիկան **Ավետիս Էֆենդին** ստացել է *Tahsiliye* մասնագիտական մեդալ (1901):

սար, Լևոն Սարենյան, Երվանդ Յասաֆյան, Պողոս Պասնայան, Հարություն Խանդան-յան և այլոք: Նրանց դիմանկարներին, լուսանկարներին նայելիս տեսնում ենք շքանշան-ներով զարդարված զինվորական համազգեստով մարդկանց, որոնք ազնվությամբ իրենց գիտելիքներն ու գործունեությունը ծառայեցրել են սուլթանական կառավարությանը, օտար խորհրդականների հետ միասին ձևավորել այս նախարարության գործունեությունը նոր եվրոպական չափանիշներով:

Հայ լեզվաբանների, բժիշկների ծառայությանն են դիմել անգամ ռազմական նախարա-րությունում Սպարապետի դուռ կոչված հիմնարկում: Այստեղ են ծառայել հայտնի օսմա-նագետ, բազմաթիվ օսմաներեն դասագրքերի հեղինակ, իր ժամանակի հայտնի անձանցից Միհրան Արիկյանը, Միքոն Նազիկյանը: Բնականաբար թարգմանական բաժնում ևս հա-յերի ենք տեսնում (Մամիկոնյան), իսկ Առողջապահական 2-րդ ճյուղի ղեկավարների թվում է եղել գնդապետ Գաբրիել բեյ Թաշճյանը:

Կառավարություն

Օսմանյան կայսրության կառավարության առջև ծառացած մեծագույն խնդիրներից էր պետական պաշտոնյաների, ծառայողների սեփական բանակ պատրաստելը: Այդ էր պա-հանջում ոչ միայն ժամանակը, այլև եվրոպական հանրությանը նմանվելու, նրանց հետ համա-չափ քայլելու փորձությունը: 1908թ. Անտոան Ջելիչի տպարանում հրատարակվում է 48 հոդ-վածից բաղկացած «Պաշտոնեաների միջազգային եղբայրակցություն. կանոնագրություն»-ը: Նույն 1908թ., հայտնի հրատարակիչ Տիրան Քելեկյանը[59] նշանակվում է քաղաքացիական ծառայողների պատրաստման դպրոցի բարձր կարգերի պրոֆեսոր: Այս դպրոցի շրջանա-վարտները կոչված էին գլխավորելու ամենատարբեր քաղաքացիական կառույցները Պոլսում, Օսմանյան կայսրության մեծ քաղաքներում և նահանգներում: Ծառայողների պատրաստու-մը ներառում էր տարբեր ոլորտների մասնագետների, խորհրդականների, վերահսկիչների սերնդի թողարկում: Մինչ այդ, ուսումնասիրելով արևմտահայության 18-19դդ. պատմության այս ոլորտը, տեսնում ենք հազարավոր ու բոլոր, հայ մասնագետների, որոնք իրենց ձեռքում են պահել քաղաքապետարանների, նահանգային կուսակալությունների[60], գավառների, նա-խարարությունների, փաշությունների, կյանքի ու կենցաղի հնարավոր բոլոր ոլորտները: Մասնագետների սերության պատճառով այս վայրից տեղափոխվել են մի այլ վայր, որը միա-ժամանակ ապացույց էր մասնագիտական առումով նրանց նկատմամբ եղած մեծ վստահութ-յան: Սակայն եկել էր ժամանակը, որպեսզի քրիստոնյա պետական ծառայողները փոխա-րինվեին մահմեդական, թուրք պաշտոնյաներով: Մի քանի օրինակներ ակնհայտ կդարձնեն պետական ծառայության կարևոր ասպարեզներից միայն մաքսային ու պետպարտքի վար-չություններում (նախարարություն) հայ մասնագետների ներդրման փաստը[61], նրանց ծառա-

59 **Տիրան Քելեկյանը** այն հայտնի բանագնացն է, որ Սուլթան Աբդուլհամիդ Բ-ի Յըլդըզի պալատի հարաբերությունների բաժնի կողմից երեք անգամ Ժնև է ուղարկվել դաշնակցական ու հնչակյան գործիչների մոտ, համաձայնության ու հանդարտության, փոխադարձի ու հակառևոլյուցիոն թուրք խմբավորումներին չմիանալու սուլթանական առաջարկություններով: Այս ուղևորությունները, ինչպես և նման մյուս առաջարկները անհաջողության են մատնվել:

60 1901թ. Վանի վալիի խորհրդական **Հովհաննես Յերիտ Պոյաճյանը** ստանում է 2-րդ աստիճանի *Osmaniye*: 1908թ. Էլազիգի վալիի օգնականի պաշտոնում Հովհաննես Յերիտ Պոյաճյանին փոխարինում է Փոստ- հեռագրական նախարարության ծառայողներից **Տիգրան Էֆենդին**:

61 1910թ. **Գևորգ Թոփչյանը** ընտրվում է Պաղար բաժի գլխավոր: 1914թ. **Միհրիկ Փալազյանը** Բանչեքի

յություններ դիմաց պետության կողմից տրված պարգևատրումների հիման վրա:

Մարկոսյան Գրիգոր (1821-1888), պետական թարգմանիչ: 9 լեզուների է տիրապետել: Ղրիմի պատերազմի ժամանակ հայտնի թարգմանիչներից է եղել: Կ.Պոլսում մասնակցել է իշխան Մենշիկովի և Ռեշիդ փաշայի, թուրք-ռուսական մյուս բոլոր բանակցություններին: Պաշտոնավարել է 19 տարի: Արդյունաբերական դպրոցի տնօրեն է եղել: Պատրիարքարա-նի Ազգային ժողովում կարևոր դերակատարություն է ունեցել և նկատելի ներդրում ունեցել Ազգային սահմանադրության պատրաստման գործում:

Կառավարական զինվորական թարգմանիչներից հայտնի է **Միքայել Մամիկոնյանի** անունը, որն արժանացել է 2-րդ կարգի ***Osmaniye***-ի (1900):

Հովսեփ Վարդան Փաշա (Հովսեփ Վարդանյան, 1815-1879), բազմակողմանի զարգա-ցած, տաղանդավոր գրող, պատմաբան, հրապարակախոս, գիտնական-քաղաքագետ, Օս-մանյան ծովային ուժերի գլխավոր թարգմանիչ: Գրական, հրապարակախոսական ստեղ-ծագործություններում արտահայտվել է հիմնականում հայատառ թուրքերենով:

Ուսում առացել է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանների վարժարանում: 1837թ., 22 տա-րեկանում, Արքունի նավարանի թարգմանիչ[62] է նշանակվել, ապա առացել է Ծովային Ա թարգմանչի աստիճան, ***Ulây-ı sânî*** 2-րդ աստիճան և *փաշա*-ի տիտղոս (1858), բազմաթիվ պատվանշաններ: Ֆրանսիական կառավարության կողմից Յավեր փաշայի հետ միասին ստանում են ***Chevalier de Légion d'Honneur*** շքանշան: 25 տարի հաջողությամբ պաշտոնա-վարելով զինվորական ասպարեզում, 1860 թվականից քաղաքական պաշտոններ է ստանձ-նել, ստացել *Բեյ* տիտղոս, կառավարական զանազան հաստատություններում խորհրդա-կան ու անդամ ընտրվել: Մասնակցել է Օսմանյան և Ազգային սահմանադրությունների, բազմաթիվ ծրագրերի, կանոնադրությունների պատրաստման աշխատանքներին: Եղել է առաջնահայ պարբերական մամուլի բացառիկ անուններից: 24 տարի հրատարակել է մե-ծածավալ հայատառ թուրքերեն «Մեճմուայի Հավադիս» (Ծաղկաքաղ լուրերի, 1853-1877) քաղաքական, վարչական, գիտական, գրականագիտական և այլ բնագավառների պարբե-րականը, որի դադարից հետո աշխատակցել է Կարապետ Փանոյանի հայատառ թուր-քերեն «Մանզումեի էֆքեար» (Մտածումների շար, 1866-1896, 1901-09, 1912-1917) օրա-թերթին, ապա մինչ մահ խմբագրապետ եղել հայատառ թուրքերեն «Թերճիմանը էֆքեար» (Թարգման մտածումների, 1877-1885) թերթի: Հիմնականում ստեղծագործել է հայատառ թուրքերեն: Նրա խմբագրականները, մասնավորապես տնտեսական խնդիրների շուրջ, դի-վանագիտական մտքի արդյունք հոդվածները ժամանակի ձայնն են եղել ու ընթերցողների բազմազգ շրջանակ ունեցել, մասնավորապես նկատի ունենք թուրք բարձրաստիճան ծա-ռայողական ու մտավորական դասին: 1868թ. ընտրվել է Արդարադատության նախարա-րության խորհրդի անդամ, ընտրվել է նաև Ջևդեթ փաշայի ղեկավարած Կրթության նախա-րարության խորհրդի անդամ:

(Պարտիզակ) գավառի գավառապետ (քայմաքամ): 1914թ. **Հարություն Գալֆայանը** Ադա-Պազարի քաղաքապետարանի նախագահ է աշխատել: 1894թ. Պետպարտքի նախարարության հրամանատարական բաժնի օգնական **Պետրոս Յուսուֆ** էֆենդիին տրվել է ***Mütemayiz***: 1901թ. Պետպարտքի նախարարության խորհրդականներից **Կառնիկ Ջամբազյանին** ընտրվել է ***Mütemayiz***: 1905թ. Սաքսոնիայի փաշության անդամ **Ենովք Լևոնի Քյուլսեզյան** ստացել է Առաջին աստիճանի *Ulây*:

62 **Գեորգ-Քարա** բեյը Արքունի Նավարանի Ա թարգման է եղել 1870-ական թթ.: Մինչ այս մենք բազմիցս անդրադարձել ենք նաև Վարդան փաշայի անձին:

ՄԵՋԼԻՍԻ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐ

Օրսկան Նազըը (Գալիպոլի)

Բոշգեզենյան Հարություն (Հալեպ)

Ալեքսանդր էֆ. (Կոզան)

Արտաշ էֆ. (Սիվանիկ)

Հակոբ Պոլաճյան (Թեքիրդաղ)

Նազարեթ Դաղավարյան (Սվազ)

Հակոբ Շահինյան (Սվազ)

Դանիել Քարջյան (Էրզրում)

Մեքոն Տոնոյան (Էդիրնե)

Հակոբ Բաբիկյան (Թեքիրդաղ)

Հովսեփ Կազազյան և որդին (Դիարբեքիր)

Հովհաննես Սինապյան

Նա հեղինակն է «Ազատի», «Շառափարդ» հայատառ թուրքերեն վեպերի[61], «Նապոլեոնի պատմություն» (6հ.), «Արևելյան պատերազմների պատմություն» (2հ.) մեծարժեք հայատառ թուրքերեն պատմական երկերի: Ֆրանսերենից թարգմանել է մի շարք հայտնի վեպեր, գիտական, քաղաքական բազմաթիվ գործեր: Նա հայ կարողել առաջադեմ երևելիների հետ միասին զաղտնի պայքար է մղել նույն կարողել նկեղեցու քաղաքականության, հայակործան, ջլատիչ գործունեության դեմ:

Գևորգ Աղաճյան (1849-1922), պետական հայտնի գործիչ, ինժեներ, գրատերի հեղինակ: Ինժեներական բարձրագույն կրթությունը ստացել է Փարիզում: Վերադառնալով ինժեներություն է արել Հայդարփաշա-Իզմիթ երկաթուղում: 1892-1908թթ. Հասարակաց շինության նախարարության Կամուրջների կառուցման ու ճանապարհաշինության վարչության պետի տեղակալն է եղել, իսկ 1909թ. ղեկավարել է այն: 1899թ. ստրանի Անձնական գանձարանի խորհրդական-ճարտարապետ է եղել: 1901-03թթ. աշխատել է որպես Սասունի Ջրային ընկերության վարչության ղեկավար, 1904-8թթ.՝ Հայդարփաշայի նավահանգստի վերատեսուչ: 1910թ. թոշակի է անցել: Նա է կատարել Գեդիզ գետի հունի փոփոխության, Իզմիրի և Սելանիկի ջրային պաշարների բաժանման, Դեդեաղաչ-Սելանիկ երկաթուղու առաջին նախագծերը, Սելանիկ և Հայդարփաշա նավահանգիստների կառուցապատումը: Իզմիր քաղաքի գլխավոր ինժեներ եղած ժամանակ Գևորգ Աղաճյանը ստացել է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1885): 1914թ. ղեկավարել է «Էրմենի բանկասը»-ն (հայկական բանկը): Գրել է կենսաբանության (1882), աշխարհագրության (1883) հայերեն դասագրքեր, Հայ ժողովրդի պատմության մասին ֆրանսերեն աշխատություն (*Etudes historiques sur le peuple arménien*. 1909):

Բաղաքապետարանի պաշտոնյաներ

Քաղաքապետարանների կառուցվածքում տարբեր վարչություններ կարիք են ունեցել ճարտարապետական վարչարարության, ուստի այստեղ ևս հայ մասնագետները հայտնի են

61 «Ազատի», «Շառափարդ» հայատառ թուրքերեն վեպերը հրատարակվել են անանուն: Եկեղեցու կողմից բանադրանքի են ենթարկվել: Այս մասին տես հայատառ թուրքերեն գրականության մասին գլխում: «Ազատի»-ն լատինատառ թուրքերենով լույս է տեսել Պոլսում 1991թ.:

եղել իրենց բարձր մակարդակով ու անխոնջ գործունեությամբ:

Բազմաթիվ քաղաքապետների պաշտոններ Պոլսո, նրա մերձակա գյուղերում, ինչպես նաև նահանգային կենտրոններում վարել են հայ բժիշկները, տարբեր մասնագիտությունների տեր հայազգի պետական ծառայողներ[64]: Նրանց թվում շատ են եղել գավառների, գավառակների պատասխանատու ղեկավարներ՝ գայմագամներ: Այս պաշտոնյաները հիմնականում Պետական ծառայողների դպրոցի շրջանավարտներ էին[65]: Երբեմն վերջիններս տարբեր առիթներով պարգևատրվել են նաև եվրոպական տերությունների պատվանշաններով, որով կարելի է եզրակացություններ անել տվյալ գավառում նրանց ունեցած շահերի, հայ համայնքում եղած հարաբերությունների որակի մասին[66]:

Քաղաքապետարանի տնօրեններ են եղել և բարձր պաշտոններ վարել հետևյալ անձիք՝ Անտոնան Մանաս, Գրիգոր Մանաս, Ստեփան Ասլանյան փաշա, Տիգրան Փեշտիմալճյան փաշա, Անդրանիկ Կրճիկյան փաշա, Անտոն Նաֆիլյան փաշա, Տիգրան Բարայան փաշա, Վահան Մանուելյան փաշա, Տիգրան Փափազյան փաշա, Զորավար Կոմիտաս Մինասյան, Գաբրիել Թաշճյան, Ալեքսանդր Արասյան, Բաղդասար Փափազյան, Ենոք Փափազյան, Պողոս Շաշյան, Մանուել Շաշյան, Պանդալի Շաշյան, Սերովբե Վիչենյան (Սերվիչեն), Գասպար Սինապյան, Հակոբ Դավթյան, Մկրտիչ Փարլալի, Հակոբ Հովհաննիսյան, Հովսեփ Բելյան, Գ.Յակոբյան, Տիրան Աճեմյան, Վահրամ Թորգոմյան, Պետրոս Սեգալի, Խաչիկ Պիլոյան, Զիվան Անանյան, Խաչատուր Տեր Ներսեսյան, Սարգիս Կարապետյան, Վահան Գազարյան (դեղագործ), Հ. Զելալ (կենսաբան) և շատ ուրիշներ[67]: Նրանց մի մասը ունեցել են զինվորական աստիճաններ, փաշայի, բեյի տիտղոսներ:

Երկրի կառավարման կարևոր օղակներից է հանդիսացել Պետական խորհուրդը (Şurayı Devlet) իր Պետական խորհրդի անդամներով (Şurayı Devlet Ayan Azaları):

64 1891թ. **Երվանդ Մարգարյանը** եղել է Սպարտայի գայմագամ: 1892թ. գայմագամության նշանակված են սպասել **Հովհաննես Յերիքոր** Քարահիսար կցված և **Երվանդ Մարգարյանը** Իսփարտայում: 1896թ. **Միհրան Զոհրապը** Էդիրնեի վիլայեթի Մյուրեֆթե քաղաքի գայմագամ է նշանակվում: 1898թ. Միդիլլի վիլայեթի օգնական **Ներսես Էֆ. ստանում է** *Rütbe-i Sâlise*. 1898թ. **Միհրան Պալանճյանը** Մյուրեֆթե քաղաքի(գավառակի) գայմագամ է նշանակվում: 1898թ. ճանապարհային բժիշկ **Հովհաննես Կարապետը ստանում է** *Rütbe-i Sâniye*. 1900թ. Կառավարության վճռաբեկական վարչության իրավախորհրդատու **Հրանտ բեյ Ալլավի** 2-րդ աստիճանի *Osmaniye* է ստանում (1900): 1901թ. Միդիլլիի գայմագամի օգնական **Ներսես Տեր Ներսեսյանը** նշանակվում է Բիթլիսի վալիի օգնական: Բալուի գայմագամի օգնական **Կարապետ Էֆ.** նշանակվում է Փազարջըկի գայմագամի օգնական (1901): Բիթլիսի գավառի կառավարչի օգնական **Ներսես Տեր Ներսեսյանին** շնորհված է *Mütemayiz* (1902): **Սարգիս Փաշայանը** նշանակվել է Տրապիզոնի վիլայեթի Զանիկ սանջակի կառավարիչ (1901): Լյուլե Բուրգասի գայմագամ **Կարապետ Էֆ.** նշանակված է Էդիրնեի գայմագամ (1902): **Հակոբ Համամճյանը** Կեսարիայի վալիի օգնական է ստանում 1906: Իսմիթի ճանապարհատարածքի **Հրանտ Մանուկյանը** ընտրվում է Սարըքյոյի քաղաքապետարանի ղեկավար (1913):

65 1894թ. Պետական ծառայողների դպրոցի տարբեր բաժիններն ավարտեցին 23 հայեր:

66 1889թ. Հալեպի պատի կողմից շքանշանով պարգևատրվել է Ալեպի ղեկավարության անդամ ու կարևոր հայ համայնքի ղեկավար Հովսեփ Թերզյանը:

67 Քաղաքապետարանի առողջապահական մասնաճյուղի տնօրեն **Նշան բեյին** շնորհվել է 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1885): Քաղաքապետարանի վարչության անդամ **Անտոն Ալեքսանյանին** 2-րդ աստիճանի *Osmaniye* (1900): Պոլսի քաղաքապետարանի հասարակ գործերի բաժնի **Միհրան Յերիտեին** շնորհվել է 4-րդ աստիճանի *Osmaniye* (1901): Քաղաքապետարանի հանրային շինությունների վարչության ֆրանսերենի թարգմանիչ, ճարտարապետ **Միհրան Արփիկյանին** շնորհվել է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1902): Բալաթի քաղաքային վարչության անդամ **Սերովբե Թաշճյանին** շնորհվել է 3-րդ աստիճանի *Rütbe-i Sâlise* (1902): Քաղաքապետարանի խորհրդի անդամ **Միքայել Խորասանճյանը** ստացել է Բալաթի աստիճան (1902): Էդիրնեի քաղաքապետարանի առաջին բժիշկ **Գրիգոր Նաճիբին** շնորհվել է արծաթե *Liyakat Madalyası* (1903), Պոլսի Քաղաքապետարանի վարչության անդամ **Տիգրան Տեր Ներսեսյանին** 2-րդ աստիճանի *Osmaniye* (1903):

Քաղաքացիական ու քաղաքական, իրավաբանական, հաշվապահական և մյուս հանձնաժողովների նախագահներ և անդամներ են եղել մի շարք հայ պաշտոնյաներ: 1870թ., երբ Յուսուֆ Քյամիլ փաշան է ղեկավարել այս Խորհուրդը, այն ունեցել է հայազգի անդամներ:

Միհրան Տյուզ Ամիրա (1817-1891). Այս հայտնի անձը արքայական ընտանիքի, մասնավորապես Մայր սուլթանի սեղանավորն ու Փողերանոցի տնօրինողն էր: 1877թ. ընտրվել է նաև Պատգամավորական ժողովի անդամ (Meclisi Mebus azası).

Պետական խորհրդի անդամներ են եղել կայսրության դիվանագիտական անձնակազմի որոշ հայ ներկայացուցիչներ, ինչպես Լեհնալիքրանի կառավարիչ **Հովհաննես փաշա Կույումճյանը, Մանուկ Ազարյանը, Գաբրիել Նորատունկյանը**:

Խաչատուրի օղլու Հովհաննես, Պետական խորհրդի անդամ, կառավարության Ֆինանսների հանձնաժողովի անդամ: 1878թ. առաջին աստիճանի ***Ulây-ı Evvel*** է ստացել:

Պետրոս Կույումճյան (-1899), անտառագետ: Եղել է Անտառի և հանքերի վարչության տնօրեն, իսկ 1877թ.՝ եղել Առևտրի ու Գյուղատնտեսության փոխնախարար: Սուլթանական Անձնական գանձերի նախարար է եղել: 1892թ. ընտրվել է Պետական խորհրդի անդամ: Ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** և առաջին աստիճանի ***Osmaniye***: Պետրոս Կույումճյանը գերմանական կառավարությունից Պրուսական խաչի առաջին աստիճան է ստացել:

Աբրահամ փաշա Երամյան (Քարաքաշյա, 1883-1918), պոլսեցի վեզիր, դիվանագետ: Աբդուլհամիդ Բ-ի օրոք եղել է ազգային փոքրամասնությունների կողմից Պետական խորհրդի անդամ, հանդիսացել առաջին կարևորության երեք անձանցից մեկը:

Անտոն Թնկըր փաշա (1812-1908), Պետական խորհրդի անդամ է ընտրվում 1901թ., երբ Պոլսի Ղալաթիայի քաղաքային փոստի տնօրեն էր:

Տատյան Արթին փաշա (1830-1901), վեզիրության աստիճանի հասած դիվանագետ: 1867թ. Պետական խորհրդի իսկական անդամ է ընտրվել: 1869թ. Անտառների նախարարությունն է տնօրինել: Արթին փաշա Տատյանն անդամակցել է Պետական խորհրդի քաղաքացիական և քաղաքական հանձնաժողովներին:

Քաղաքական հանձնաժողովում Տատյան ամիրայի մահվանից հետո **Աբրահամ փաշա Երամյանն** է փոխարինել նրան, ապա՝ Արթին Տատյան փաշայի որդին՝ **Տիրան բեյը և Զարեհ Տիլբերը**[68]:

Սահակ Աբրոն, Զարեհ Տիլբերը և Հովհաննես Նուրյանը աշխատել են կառավարության իրավաբանական հանձնաժողովում:

1868-1874թթ. Ֆինանսների նախարարությունից Պետական խորհրդի անդամներ են եղել հայ ամիրայական գերդաստանների հետևյալ ներկայացուցիչները՝ **Հովհաննես Թնկըր, Մարյան Պողոսը** (1812-1873), իրավագետ **Գրիգոր Օտյանը** (1834-1908), **Սարգիս բեյը**:

Սահակ Աբրո Չելեպի (1823-1900), Աբրո Չելեպիի գերդաստանից է: **Յման** նշանակվել է Պետական խորհրդի իրավաբանական բաժնի անդամ: Իզմիրից Պոլիս գալով 1852-53թթ. Գրիգոր Մարկոսյանի հետ հրատարակել են «Նոյյան Աղավնի» հայերեն շաբաթաթերթը: 1852թ. Ալի փաշայի սադրազամության շրջանում Բ Դռան արտաքին հարաբերությունների թարգմանական բաժնում պետական գլխավոր թարգմանչի պաշտոնն է վարել, ապա՝ աշխատել որպես

68 1904թ. Օսմանյան խորհրդարանի անդամ Զարեհ Տիլբերը քաղաքապետարանի վարչության անդամ է ընտրվում, իսկ 1910թ. Զարեհ Տիլբերը Օսմանյան Պետական խորհրդի պատվավոր անդամ էր: Նրան շնորհվել է առաջին աստիճանի ***Mecidiye*** (1899):

Արտգործնախարարության ընդհանուր քարտուղար: 1876թ. նշանակվել է Ֆիլիպեում (Վառնա) կազմակերպված Արտակարգ խորհրդի անդամ, ապա և՝ Խորհրդի նախագահ դարձել: Պետական խորհրդի անդամ է ընտրվել: Գրական, թարգմանական մեծ ժառանգություն է թողել: Թուրքերենի է թարգմանել Մաքիավելլիի «Կայսրը», Ժան-Բատիստ Սեյի «Քաղաքատնտեսությունը», Վոլտերի «Շառլ 12-րդի պատմությունը», «Պետրոս Մեծի պատմությունը», Ռըֆաթ փաշայի հետ հրատարակել են կարևոր դեմքերի մասին քաղաքական դիմանկարներ:

Հովհաննես Նուրյան փաշա

Հովհաննես Նուրյանը (1839-1900) եղել է Գյուղատնտեսական բանկի տնօրեններից: Նուրյանը եղել է թուրքական «Կարմիր մահիկի» միության հիմնադիրներից, նրա փոխնախագահը:

Պետական խորհրդի ֆինանսական հանձնաժողովում 1894թ. տեսնում ենք **Էլյաս (Եղիազար) Չայանին** (1840-1902), որի մայրական կողմից պապը արքունի փառղապետ Հովհաննես Տատրյանն էր (1798-1869): Իր քաղաքական կյանքը սկսել է 1876թ. Արտգործնախարարությունում ծառայելով: Եղել է պետության ամենագնահատված այրերից[69]:

Դատական հանձնաժողովում է աշխատել **Անտոն Քյոչեյանը**: 1893թ. Պետական խորհրդի նախագահի օգնական է եղել օսմաներենի հայտնի լեզվաբան ու բառարանագիր **Պետրոս Զեքի Կարապետյանը**[70] (1871-1937):

Հաշվակալական հանձնաժողովում է աշխատել Ֆինանսների նախարարության Հաշվակալության ատյանի անդամ **Գրիգոր Խոտրյանը**: Մեծ ներդրում է ունեցել այս հանձնաժողովներում ֆրանսիական իրավաբանական կրթությամբ օրենսգետ **Հրանտ Ասատուրը** (1862-1928), որը 1914 թվականին անդամակցել է Պետական խորհրդին: Նա բազմաթիվ օրենքների (առևտրական, արդարադատության, դատական հարկադիր բռնագրավման ընթացակարգերում) հեղինակ է ու այլ օրենքների մշակման հեղինակակից:

* * *

Սահմանադրական ժողովի (Մեջլիսի) հայազգի երեսփոխանները ներկայացրել են Կայսրության մինչև 12 տարբեր գավառներ[71]: Նրանք աչքի են ընկել իրենց բարձր կրթությամբ, կայսրության հնագույն մշակույթը ներկայացնող ժողովրդին վայել ողջ արժանապատվությամբ, երեսփոխաններից ակնկալվող մեծ հմտությամբ, իրենց գավառների շա-

69 Պետական խորհրդի անդամ **Իլյաս Չայանը** արժանացել է Առաջին աստիճանի ***Mecidiye*** և ***Osmaniye*** պատվանշանների (1901):

70 **Պետրոս Կարապետյան Զեքի (1871-1937)**. Լեզվաբան, մանկավարժ, բառարանագիր: Օսմաներեն է դասավանդել Պոլսո տարբեր դպրոցներում: Հիմնադրել է Կարապետյան աղջկանց և արական վարժարանները (1907-08): Հեղինակ է Օսմանյան գեղագրության, վայելչագրության, օսմաներենի բազմաթիվ քերականությունների, գրականության պատմության, արաբերենի և պարսկերենի քերականությունների, դասագրքերի, թարգմանությունների ժողովածուների, հայ-օսմաներեն և օսմաներեն հայերեն մեծ արժեքավոր բառարանների: Իր գործերը հիմնականում եղել են հայատառ թուրքերենով: Պետրոս Զեքի Կարապետյանը Դոլմաբահչե պալատում մասնակցել է Թուրք Լեզվական համաժողովին (1932): 1893թ. ընտրվել է Պետական խորհրդի նախագահի օգնական: Որպես Պետական խորհրդի քարտուղար, արժանացել է ***Rube-i Rábiya, Mütemayiz*** շքանշանների (1903):

71 1876թ. (Առաջին), 1908թ. Սահմանադրական ժողովների և 1914թ. Ազգային Ժողովի հայ պատգամավորների անունները տես Հավելվածում:

հերը լավագույնս ներկայացնելու հռետորական տաղանդով ու ողջամտությամբ: Դրանք տարբեր դասակարգեր, բնագավառներ, հասարակական, սոցիալական տարբեր խավեր ու քաղաքական համակրություններ ունեցող անձեր են եղել, պետական ծառայողներ, մտավորականներ: 1877թ. մարտի 19-ին պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը մասնակցում է Դոլմաբահչեում Օսմանյան պառլամենտի բացման արարողությանը՝ 12 հայ պատգամավորների հետ միասին:

Գիտության և կրթության ասպարեզում հայ մտավորականներն իրենց նվիրել են որպես ուսումնական կարևոր հաստատություններում տարբեր առարկաների դասախոսներ, տնօրեններ, դասագրքերի հեղինակներ, Կրթության նախարարության պաշտոնյաներ, Մեջլիսի Կրթության հանձնաժողովի անդամներ, մասնակցել կրթական ծրագրերի կազմմանը ու դրանց քննարկման աշխատանքներին:

Այս բնագավառում կարևորագույն դեր խաղացողներից են եղել հայերը: Պետական ծառայողներ պատրաստող **«Մյուլքիյե» վարժարանում** դասավանդել են հետևյալ հայ պրոֆեսորները՝ Թոմաս Թերզյանը (ֆրանսերեն), Նշան Ղուկասյանը (ֆիզիկա), Դավիթ Չրաքյանը (նկարչություն, գծագրություն), Պետրի Էֆենդին (հաշվակալություն):

Գալաթասարայի լիցեյում դասավանդել են՝ Թոմաս Թերզյանը, Սեպուհ Թարխյանը, Սարյան Էֆենդին (ֆրանսերեն), Արթին Հովհաննիսյանը (պատմություն):

Համալսարանում դասավանդել են՝

Հովսեփ Յուսուֆյանը (1852-1913) բարձրագույն մաթեմատիկա է դասավանդել մի շարք այլ հաստատություններում ևս, կրթել հազարավոր ուսանողների: 1909թ. Բրյուսելում Տոպոգրաֆիայի միջազգային կոնգրեսում թուրքական կառավարության կողմից նշանակվել է ներկայացուցիչ:

Հակոբ Պոյաճյանը (1854-1923) երկրաչափության ուսուցիչ է եղել «Մյուլքիյե»-ում և Գալաթասարայի վարժարաններում: Ուսանողների կողմից Սահմանադրության հռչակումից հետո ընտրվել է պատգամավոր: Որոշ ժամանակ անց Կրթության Նախարարության Բարձրագույն խորհրդի ցմահ անդամ է ընտրվել:

Միքայել Աշչյանը, Գրիգոր Ռսկյանը եղել են Կրթության նախարարության գրաքննության պաշտոնյաներ:

Գրիգոր Քյոմուրճյանը (1868-) եղել է մաթեմատիկայի պրոֆեսոր, որը շատ արդյունավետ գործունեություն է ունեցել: Մաթեմատիկա և տոպոգրաֆիա է դասախոսել Պետական ծառայողներ պատրաստող «Մյուլքիյե» վարժարանում, որի ամենափայլուն դասախոսներից է եղել: Դասախոսել է Սելանիկի «Ֆեյզիյե» դպրոցում, Բալըքեսիրի ու Էդիրնեի դպրոցներում: 16 տարի, մինչև Սահմանադրությունը, դասախոսել և որպես տնօրեն է աշխատել Էդիրնեում: Հեղինակել է «Մառչելի երկրաչափություն» դասագիրքը, որն օգտագործվել է բոլոր ուսումնական հաստատություններում: 1908թ. Պոլիս գալով, առևտրական (կոմերցիայ) հաշվապահություն և հանրահաշիվ է դասախոսել Բարձրագույն գյուղատնտեսական դպրոցում: 1914-1933թթ. այդ դպրոցի համալսարանական բաժին է հրավիրվել, դասախոսելու առևտրական հաշվակալության և մաթեմատիկական ողջ առարկաները: Դրան զուգահեռ դասախոսել է մի շարք մասնագիտական պետական կրթական հաստատություններում: Կրթության նախարարության կողմից արժանացել է ***Liyakat Madalyası*** և ***Maarif*** մեդալների:

Արսեն Սաֆարյան (1833-1907). 19 տարեկանում Էդիրնեի նահանգապետարանում թարգմանչություն է կատարել: 1860-ականներին Կրթության նախարարությունում քարտուղար է աշխատել, եղել գրաքննիչ պաշտոնյա՝ Պոլսի ժամուի վարչությունում: 1874-79թթ. Մեջլիսի Կրթության հանձնաժողովի անդամ է ընտրվել: Աշխատել է նաև Յոզղաթում:

Գրիգոր Զոհրապ

ՀԱՅԸ ԴԱՏԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ

19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին Օսմանյան կայսրությունն արդեն գտնվում էր քաղաքական, տնտեսական ու ֆինանսական ճգնաժամի մեջ: Երկրի տարբեր վայրերում գլուխ էին բարձրացրել նպատակ ժողովուրդները: Այս ամենը կանխելու համար 1839թ. նոյեմբերի 3-ին, սուլթանական պալատի «Գյուլհանե» կոչված պարտեզում հրապարակվեց կայսերական Հաթթը Շերիֆը (սրբազան գիր) հրովարտակը, որը հետագայում ընդհանուր անվամբ կոչվեց Թանզիմաթ: Այս հրովարտակով կառավարությունը հիմնականում Օսմանյան կայսրության նպատակ բոլոր ժողովուրդներին խոստանում էր կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովում, հարկերի արդարացի բաշխում ու գանձում, կապալային սխտեմի վերացում, զինվորական ծառայության ժամկետի կանոնավորում: Դատական գործերը, ժառանգական խնդիրները ևս պետք է օրինական լուծում գտնեին: Կաշառակերությունն ու չարաշահումները պետք է վերանային և այլն:

Հաթթը Շերիֆի նախապատրաստումն ու հռչակումը կապվում է Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի անվան հետ, որը և հեղինակն էր բարենորոգումների այս ծրագրի: Այս ծրագրի հռչակմամբ Օսմանյան կայսրությունը որպես իրավական պետություն, հավակնում էր ունենալ եվրոպական պետությունների վստահությունը: Այն հակված էր ապացուցելու, որ սեփական ուժերով կարգավորելու էր երկիրը և թույլ չէր տալու եվրոպական երկրներին միջամտելու Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին:

Գյուլհանեի Հաթթը Շերիֆը կարծես ի մի էր բերում Սելիմ Գ-ի և Մեհմեդ Բ-ի սկսած բարենորոգումների ծրագիրը և սկիզբ էր դնում երկրի եվրոպականացմանն ուղղված շարժմանը:

Սկսենք նրանից, որ Հաթթը Շերիֆն ընդամենը կայսերական հրովարտակ էր և ոչ օրենք: Հրովարտակի հիմնական դրույթների շուրջ պատրաստվելու էին օրենքներ: Բնականաբար, այս գործին անմիջապես ձեռնամուխ եղավ մեծ վեզիր Ռեշիդ Փաշան: Պատրաստված օրենքները վավերացվելուց հետո միայն, Հաթթը Շերիֆից 11 տարի անց, 1850-51 թթ. դրանք հրապարակվեցին փոքր տպաքանակով:

1840թ. հաստատվեց քրեական օրենքը: 1843թ. բոլոր մահմեդական նպատակների համար զինվորական ծառայություն սահմանվեց, իսկ 1855թվականից՝ ոչ մահմեդական նպատակները ևս հավասար զինվորական ծառայություն պիտի կրեին: Սա երկկողմանի դժգոհություն առաջ բերեց երկրում: Քրիստոնյա զինվորները բնականաբար իրենց զենքն ուղղելու էին քրիստոնյա աշխարհի, մասնավորապես ռուսների դեմ: Իսկ Ռուսաստանը միակ ուժեղ երկիրն էր, որ շահագրգռված էր կայսրության քրիստոնյա ազգերի ազատագրմամբ, ինչպես այն եղավ Բալկաններում: Քրիստոնյա ժողովուրդները Ռուսաստանի հետ էին կապում ազատության իրենց հույսերը: Մյուս կողմից՝ մահմեդականները վախենում էին կորցնել իրենց գերիշխող դերը կայսրությունում: Այս երկկողմանի դժգոհությունը հետաձգեց օրենքի իրագործումը: Ավելին, նախկին 30-40 դուրուշ զինվորական հարկը, որով ազատվում էին բանակում ծառայելուց, տասնապատիկ աճեց: Խարաջը դարձավ 300-400 դուրուշ և քրիստոնյաները մեկուսացան զինվորական ծառայությունից:

Ըստ 1840թ. քրեական օրենսգրքի, հարկերը հավաքվելու էին պետական պաշտոնյաների կողմից, սակայն առաջվա նման գյուղացին հարկ էր տալիս թե՛ պետությանը, թե՛ հար-

կախավարին և թե կապալառուին: Փաշաներից սկսած մինչև ամենավերջին պաշտոնյան վիժեցրին բարենորոգումների իրագործումը, քանզի չէին կարող հաշտվել, որ իրավական տեսակետից կարող էր հավասարություն լինել մահմեդականի և «անհավատի» միջև:

Եվրոպական տերությունները, մասնավորապես Անգլիան և Ֆրանսիան, Ավստրիան, զգուշանալով կայսրության հպատակ քրիստոնյաների իրավունքի պաշտպանության ռուսական ձգտումներից, ստիպեցին սուլթան Աբդուլ Մեջիդին 1856թ. փետրվարի 18-ին հրովարտակ ստորագրել հպատակ քրիստոնյաների վիճակի բարելավման մասին: Դրա խմբագրման գործում մեծ դեր էին խաղացել շահագրգիռ երկրների դեսպանները: Այն հայտնի դարձավ «Հաթթը Հյումայուն» անունով: Հետագայում այս հրովարտակը պաշտոնապես ամրագրվեց Փարիզի հաշտության պայմանագրի 9-րդ հոդվածով: Ակնհայտ է, որ «Հաթթը Հյումայուն»-ի ստորագրմամբ շահագրգռված երկրներից ոչ մի կերպ չէր զբաղեցնում հպատակ ժողովուրդների վիճակի հոգածությունը: Նրանց նպատակն էր մեկուսացնել Ռուսաստանին և կայսրությունում հաստատել իրենց երկրների ազդեցությունը: Այն մասնավորեցվում էր նաև կյանքի տարբեր բնագավառների առումով ևս: Բարձրագույն Դուռը փորձում էր հանդարտեցնել իր հպատակներին և պարտատերերին[1]: Յուրաքանչյուր նոր հրովարտակ կրկնում էր նախկինի միտքը, իսկ էությունը մնում էր կրկին թղթի վրա, քանզի այդ բոլոր օրենքները թշնամաբար էին ընդունվում մոլեռանդ խավի՝ մուսուլմանական հոգևորականության և հետադեմ պաշտոնյա դասի կողմից: Այն մեծապես վախեցնում էր հիմնականում հպատակ ժողովուրդների համայնքների առաջնորդներին[2], որոնք զգուշանում էին հրովարտակների մասին իրազեկ չդարձնել իրենց հավատակիցներին, զգուշանալով թուրքերի վայրագի ցույցերից, քանզի վիճակի փոփոխության մասին որոշումները հակասում էին Ղուրանի սկզբունքներին: Հայկական ու հունական երկու համայնքների համար կարևոր է եղել միմյանց նկատմամբ ունեցած տարաձայնությունների ու միավորող երևույթների պարզ գիտակցումը: Շարիաթի դոգմաները չէին կարող հավասարություն դնել մահմեդականների ու ոչ մահմեդականների միջև: Թանզիմաթի էության ապացույցը հանդիսացող ժողովուրդների մերձեցմանն ուղղված բարենորոգումները կոչված չէին իրականացնելու ու վերացնելու մահմեդական մոլեռանդությունը:

Թուրքիայի Սահմանադրական 2 ժողովները կոչվում էին՝ **Ծերակույտ** (Մէճլիսի Այան)[3] և **Երեսփոխանական ժողով** (Մէճլիսի Մէբուսան):

Օսմանյան կայսրության վերջին երկու դարերում դատական համակարգը հետևյալն էր. Գոյություն ուներ 4 տեսակի դատարան՝

1. **Կրոնական** (Մահքեմէի շերիեէ)-կրոնական խնդիրների, ամուսնությունների ժառանգության, խնամակալության, կտակի, վաքֆի, կալվածքների, անշարժ գույքի հետ կապված հարցերի դատեր:
2. **Քաղաքային** (Մահքեմէի հուգուգ)-անհատական, սեփականության խնդիրներ, առուծախի, ավանդի, վարձակալության:

1 Ролен-Жекмен М.Г., *Армения, армяне и трактаты*, М., 1897, стр. 24; Новичев А.Д., *Турция. Краткая история*, М., 1965, стр. 83; Чихачев П.А., *Письма о Турции*, М., 1960, стр. 170.

2 1857 թվականին տպագրվել է հայ և հույն եկեղեցիների տարբերությունների ու անհամաձայնությունների մասին կրոնա-դավանաբանական ուսումնասիրության մի փորձ, թարգմանված 1830թ. հունարեն հրատարակությունից: Հեղինակն անհայտ է: Տպագրվել է Կ.Պոլսի «Անարդի» հունական տպարանում:

3 Ծերակույտի անդամ է եղել բժիշկ Սերվիչենը (Սերովբե Վիչենյանը, 1815-1897):

3. **Պատժական** (Մահքեմէի ճէզա):
4. **Առևտրական** (Մահքեմէի թիճարէթ)-վաճառականական բոլոր տեսակի խնդիրներ[4]: 1847թ. ստեղծվեցին առևտրական դատարաններ, որը ոչ մահմեդականը հավասար իրավունք ուներ վկայություններ տալու: Սա ևս հիմնականում ձևական բնույթ էր կրում: Դատարանն ուներ նախագահ և անդամներ: Փաստաբանները դատարանի մաս չէին կազմում: Դատական նախարարությունն էր վերահսկող օղակը:

Քաղաքային և պատժական դատարանը 3 աստիճան ուներ՝

1. **Նախադատական**
2. **Վերաքննիչ**
3. **Վճռաբեկ**

Բարձրագույն ատյանը (Տիվանը Ալի) կազմված էր 30 անդամներից, որից՝ 10-ը Ծերակույտից (Մէջլիսի Այան), 10-ը՝ Պետական խորհրդից և 10-ը ընտրվում էին Վճռաբեկի նախագահից և անդամներից:

Պատերազմական ատյանը գործել է բացառիկ դեպքերում, երբ խռովություններ են եղել, կամ՝ պատերազմական շրջանում:

Դատական և պետական իրավաբանական-խորհրդատվական զանազան ասպարեզներում մեծ պատիվ ու հարգանք են վայելել հայազգի պաշտոնյաները: Արդարադատության Մեծ խորհուրդն ունեցել է երեք հայ անդամներ՝ **Վահան** էֆ. (Հովհաննես Վահանյան), **Գասպար** բեյ և **Վարդան** բեյ:

Այս ասպարեզում ծառայած հայերից հայտնի են եղել հետևյալ անունները՝ Հովհաննես Վահանյան, Կարապետ Շահբազ, Հովհաննես Ալեքսանյան, Տիգրան Յուսուֆյան, Թովմաս Խորասանճյան, Հարություն Մոսդիչյան, Միհրան բեյ Տյուզ, Պողոս բեյ Մաքրը, Հովհաննես Թենկըր, Գրիգոր Օտյան, Պետրոս Խորասանճյան, Հարություն Տատյան, Հովհաննես Սագըզ, Սարգիս Աղաբեկյան, Բարսեղ Հալաճյան, Աբրահամ փաշա Երամյան, Սահակ Աբրո, Զարեհ Տիլբեր և ուրիշներ:

Քաղաքային, պատժական և առևտրական, մասնավորապես վերաքննիչ ու վճռաբեկ դատարաններում, իրավագիտական խորհրդում[5] հաճախ ենք հանդիպում հայ մասնագետների ներկայությանը տարբեր պաշտոններում՝ սկսած դատավորներից[6]:

1880-ական թթ. Պոլսում 300 բժիշկ և նույնքան էլ փաստաբան կար:

Դատական նախարարության տարբեր բաժիններում հայեր են աշխատել: Իհարկե, մեծ նշանակություն է ունեցել իրավաբանական կրթությունը, օտար լեզուներ իմանալը, միջազգային դատական, առևտրական օրենքներին տիրապետելը[7], այս ասպարեզում հայ մասնագետների տեսական և գործնական լավագույն հեղինակությունը: Սա այս հանգամանք-

4 1847թ. որոշ առևտրական դատարաններում քրիստոնյաները ևս կարող էին վկայություններ տալ:

5 Իրավագիտական խորհրդի քարտուղար է եղել **Հովհաննես Կայսմենյանը**:

6 1873թ. «Մեքթեբի Սուլթանի» (Կայսերական դպրոց) ուսուցիչ **Վահան էֆենդին (Հովհաննես Վահանյան)** Վճռաբեկ ատյանի անդամ է ընտրվել: 1878թ. **Սահակ Աբրոն, Զարեհ Տիլբերը և Հովհաննես Նուրյանը** ընտրվել են աշխատելու կառավարական Իրավաբանական հանձնաժողովում:

7 Հայերի անունների ենք հանդիպում դատական համակարգի տարբեր բաժինների ղեկավարների, դատավորների ու դատախազների թվում (**Տիգրան Յուսուֆյան, Թադեոս Էֆենդի, Թովմաս Խորասանճյան, Թադևոս Համամճյան, Միհրան Պապոնիկյան, Գաբրիել Գաբրիելյան, Մարտիրոս Ոսկյան, Գրիգոր Քուպելյան, Հարություն Մոսդիչյան, Հովհաննես Թորոսյան** և շատ ուրիշներ):

ները էլ նախընտրելի են դարձել նրանց բուրք պաշտոնյաներից:

Որպես դատական քննիչներ հայերը պաշտոնավարելու են նշանակվել կայսրության հեռավոր շրջանները, մասնավորապես ոչ թուրք ազգաբնակչության ունեցող վայրեր: Նկատելի է առնվել այդ ժողովուրդների հակաթուրք տրամադրվածությունը: Հայ դատական պաշտոնյաների գործունեությանն այստեղ լավագույն հնարավոր լուծումն է եղել[8]:

20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին դատական, ոստիկանական համակարգում ակնհայտ նվազում է ալբել հայ պաշտոնյաների թիվը: Դատական համակարգում նրանց տեսնում ենք որպես օգնական դատավորների: Այս համակարգում թուրքական շերտն արդեն որոշակի թիվ էր սկսել կազմել, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցնելու Արդարադատության նախարարությունն ու համապատասխան վարչությունները:

Իրավական, դատական մրնոլորտի արտաքին հարաբերությունների տարբեր դրսևորումներում հայ իրավագետները, միջազգային առևտրի մասնագետները կարողացել են լավագույնս դրսևորել իրենց բարձր որակը, ներկայացնելով Օսմանյան կայսրությունը միջազգային տարբեր ատյաններում, միջազգային համաձայնագրերի, պայմանագրերի կնքման ամենատարբեր մակարդակներում: Այս ասպարեզի հայ ներկայացուցիչները ևս բազմաթիվ կայսերական ու միջազգային պատվանշանների են արժանացել: Հայ իրավաբանների, նրանց զբաղեցրած պաշտոնների մասին տեղեկանում ենք պալատի ու Բարձր Դռան կողմից նրանց տրված հերթական շնորհների առիթով[9]: Վահրամ Տատյանը (1857-1927) Ավստրիայի կառավարության կողմից ստացել է ***Couronne de Fer***, իսկ Պոլսի Առևտրապալատի վերահսկիչ դատարանի նախագահ Հովհաննես Սարենյանը ***Ulây-ı Evvel*** բարձրագույն տիտղոսի է արժանացել:

Իզմիրի ցարդերի պետական քննիչ, տեսրեկտության գրի Յակոբ Բաբիկյան

20-րդ դարի սկզբին դատական համակարգի հայ պաշտոնյաները, իրավագետներն ու փաստաբանները պատկառելի թանակ են կազմել և ծառայության են ուղարկվել ողջ կայսրությամբ մեկ: Եղել է իրավաբանների, քննիչների մի թանակ, որոնք միշտ պատրաստ են եղել և ուղարկվել են երկրի ամենատարբեր անկյուններն ի պատասխան այնտեղից պալատ ուղարկված բազմաթիվ բողոքների: Երբեմն այդ բողոքներն ուղղակի հասցեագրված են եղել մամուլին, ու տպագրվել են հայերեն, հայատառ թուրքերեն պարբերականներում: Մասնավորապես «Գավառական կյանք» մշտական խորագրերի ներքո հրատարակվել են բազմաթիվ նամակներ հայաշատ բնակավայրերի ծանր ու անօրինություններով լեցուն կյանքի, հնտամնացության վնասների մասին: Երբեմն ի պատասխան այս նամակների հրատարակվել են լրատվություններ այն մասին, որ կառավարության կողմից ուղարկվել են քննիչներ՝ եղած բողոքների իսկությունը քննելու ու մեղավորներին պատժելու համար: Գավառ մեկնած այդ քննիչների մեջ միշտ էլ հայ իրավաբաններ են եղել[10]:

Յակոբ Ներգալյան
Ադանայի Արդարադատության վարչության անդամ

Կառավարության կազմում աշխատել են մի քանի հայտնի հայ իրավագետներ[11]:

Հայտնի են Արդարադատության նախարարության որոշ բարձրաստիճան հայ պաշտոնյաների անուններ՝ Վահան Փափազյան, Սարգիս Գարագոշ, Արթին Թեքմեզօղլու, Տիրան Պարզամյան, Պողոս Շաշյան, Տիգրան Յուսուֆյան, Թադևոս Համամճյան, Գաբրիել Գաբրիելյան, Հովհաննես Թորոսյան, Վիչեն Պողոսյան, Ստեփան Քառայան, Մարգար Ունճյան, Թեոդոս Ռեքի, Տիրան Աշնանյան, Գաբրիել Քերեստեճյան, Արթին Մոստիճյան, Հովակիմ Ռեիսյան և ուրիշներ:

Ներքին գործերի նախարարության իրավագետ խորհրդականների դիվանում տեսնում ենք երբեմն կրկնվող անունների՝ Գաբրիել Նորատունկյան, Հրանտ բեյ Ասլո, Նշան Ջիվանյան, Պողոս Քերեստեճյան, Էդուար Մըսլյան, Հրանտ Նորատունկյան: Իրավագիտական դիվանը (վարչությունը) տնօրինել է տեսուչ Միքայել Գյուլաբյանը:

Ներքին գործերի նախարարության տարբեր տեսչություններ տարիներ շարունակ ղե-

8 1900-ական թթ. Կոնիա և Մանաստր գավառներում ծառայել է Վիչեն Հոպոլյանը, իսկ Քասթեմոնի և Տրապիզոնի նահանգներում՝ Գևորգ Յիսրին: Ադրնում և կղզիներում՝ Միսակ Մանուկյանը:

9 1886թ. Պոլսի առևտրական 2-րդ ատյանի դատավոր է ընտրվում **Արթին Թրնաճյանը**: 1886թ. ***Rütbe-i Sâlise*** է շնորհվել Պալարիայի փոխ-հյուպատոսան պետ Գառնիկ Էֆենդիին, հյուպատոսական գործակալության իրավական բաժնի պետ Կարեգին Չերքեզյանին: Փաստաբան **Աշխաթիս Բալըյանը** ստացել է ***Rütbe-i Sâniye*** (1886), իսկ 1894թ. Ներքին գործերի նախարարության իրավախորհրդատուի պաշտոնում նա ստացել է 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye***. Էգեյան կղզիների քրեական դատարանի դատավոր (քաշտավարդ) **Տիրան Աշնանյանը** ***Ulây-ı Evvel*** բարձրագույն աստիճան է ստացել (1899):

10 **Հակոբ Բաբիկյան** (856-1909). Օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան, ազգանմեադրոմակի: Կրթությունը ստացել է ծննդավայրի ֆրանսիական ուսումնարանում: 1873թ. պետական պաշտոնով ուղարկվել է Սոֆիա: 1877-79թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Արտաքին գործոց նախարարության կողմից Բոսնիայում ծառայության մեջ է գտնվել: 1879թ. վերադառնալով ծննդավայր Էդիրնե, ստանձնել է Առևտրական դատարանի 1-ին քարտուղարի պաշտոնը: 1881թ. իրավագիտական երկամյա ուսումնառությունից հետո 2 տարի փաստաբանությամբ է զբաղվել, Ադրիանապոլսի Վերահսկիչ ատյանի անդամ ընտրվել: 1891թ. Պոլիս է եկել և շարունակել է զբաղվել փաստաբանությամբ: 1907թ. վերադարձել է ծննդավայր: 1908թ. Ռոդոստոյի կողմից Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան է ընտրվել ու միաժամանակ աշխատել Օսմանյան օրենքի քննիչ հանձնաժողովում: Եղել է անդամ «Իթթիհատ վէ Թերաքքը» (Միություն և առաջադիմություն) կոմիտեի: 1909թ. իրավաբան Հակոբ Բաբիկյանը կառավարության կողմից ուղարկվել է Ադանա, հայկական ջարդերի ուսումնասիրության համար և սպանվել: Ադանայի և Հալեպի արյունոտ դեպքերի մեղավորներին գտնելու և քննելու նպատակով հանձնաժողովի անդամի նրա տեղեկագիրը (տպագրված Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տեղեկագրերում) ցնցող բացահայտումներով է եղել: Դիակը բերվել ու մեծ պատվով թաղվել է Էդիրնեի հայկական գերեզմանոցում: Այդ օրը չեն աշխատել հայ վաճառատները, իսկ դպրոցները փակ են եղել:
1871թ. «Մանզումէի Էֆքեար» հայատառ թուրքերեն թերթի նույնների համարում հրատարակված Տարինգարսիիատից գրված մի նամակում խոսվում է ժամանակի դեմ պայքարի միջոցների, անգետ ու խավար կրկների դեմ պայքարելու մասին, քանզի նրանք «չեն ամաչում հայտարարելու, թե գրքերն ու լրագրերը սատանայի գյուտ են և սա է իսկական ժամանակը»: Թերթը համարում է, որ «...հետաքրքրականն այն է, որ գյուղերն են ուղարկվելու երիտասարդ քննիչներ, որոնք շատ օգտակար կլինեն կաշառակերության և բռնության դեմ պայքարում»:

11 1901թ. Կառավարության իրավական խորհրդատու Նշան Ջիվանյանին շնորհվել է 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye***.

Պոլսի համալսարանի իրավաբանական բաժնի առաջին հայ շրջանավարտները (*Լուս. Շանթ, 1911*)

կավարտվել են հայ իրավաբանների, փաստաբանների, իրավագետների կողմից՝ Պողոս Պասճայան (Տպագրական տեսչություն), Մինաս Կամսար, Լևոն Սարենյան (հայերեն լրագրերի գրաքննիչներ), Հարություն Խանդանյան (Մարդահամարի տեսչության Արտասահմանյան անցագրերի դիվանի դիվանապետ) և այլք, որոնք զբաղեցրել են առաջին քարտուղարների, թարգմանական դիվանների տեսուչների պաշտոններ:

1918թ. «Հայ իրավագիտաց միություն է հիմնվում Պոլսում: 1919-21թթ. հայ իրավագետներն ու փաստաբաններն ունեցել են Պոլսում և այլուր իրենց տպագիր մի քանի հայերեն պարբերականները.

1. *«Արդունք»*, Պոլսի երիտասարդ իրավագետների ակումբի երկամսյա հանդես: Արտոնատերն ու պատասխանատու խմբագիրն է եղել Արտաշես Չարգըլյանը:
2. *«Իրավունք»*, 1-9 համար, հրատարակիչ խմբագիրն է եղել Բենիամին Միքաելյանը, Զմյուռնիա:
3. *«Իրավունք»*, օրգան Պոլսի երիտասարդ իրավագետների ակումբի, կիսամսյա հանդես: Արտոնատերն ու պատասխանատու խմբագիրն է եղել Արտաշես Չարգըլյանը: 1-4 համար, 4 էջ, Տպ. Օ.Արզումանի:
4. *«Իրավագետ»*, (15.12.1919 Պոլիս, Օրգան հայ իրավագետների միության: Տպ. Հովակիմյան): Ամսագիր, Արտ. Լ.Կոյումճյան, պատասխանատու տնօրեն Հարություն Պըրպըրյան: 1-3 համար, 72 էջ:[12]
5. *«Օրենք»*, (1921, Կ.Պոլիս, ամսաթերթ, Օրգան հայ իրավագիտաց միության): Պատասխանատու տնօրեն՝ Աբրահամ Սաաթճյան, արտոնատեր՝ Լյութֆիկ Կոյումճյան: 1-3 համար, 48 էջ:

Օսմանյան **Հանրային պարտուց վարչությունը** (Դույունը Ումումիյե) Կայսրության պետական պարտքի (հարկային) գրասենյակն էր, որ կազմված է եղել պարտատեր երկրների և Օսմանյան պետության ներկայացուցիչներից: Նրանք են տնօրինել պետական զանձատան հետևյալ հասույթները՝ ծխախոտ, աղ, դրոշմները (բացի նամակների դրոշմանիշներից), մետաքս, ոգելից խմիչքներ, ձկնարաններ, տուրքեր: Այս վարչությունը մեծ թվով հայ աշխատակիցներ է ունեցել: Նրանց մ... մասը միջազգային առևտրի մասնագետներ ու փաստաբաններ են եղել:

12 Ամսագրի առաջին համարը լույս է տեսել 1919թ. դեկտեմբերի 15-ին: Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտության մեջ (Եր.,1986թ.) որպես սկիզբ նշված է 1920 թվականը (տես՝ h. 1130-ը):

տարաններ են եղել: Սա այն պետական օղակներից է եղել, որ առավելագույնս կարևոր են եղել արտասահմանում կրթություն ստացած, միջազգային օրենքների և փաստաբանական գիտության մասնագետները: Հայ երիտասարդների մի պատկառելի խումբ ազգային, ինչպես նաև սեփական միջոցներով կրթություն են ստացել տարբեր երկրների բարձրագույն հաստատություններում, տարբեր լեզուներով, տվյալ երկրների օրենքներին գիտակ դառնալու պայմաններով: Այս հանգամանքը որոշիչ էր դառնում տվյալ երկրների հետ տարբեր իրավական ակտեր և պայմանագրեր կնքելու ժամանակ: Հայ պաշտոնյաների մեծ մասն աշխատել է Հանրային պարտուց վարչության թարգմանական բաժնում: Սովորաբար այս վերջին բաժինը ամբողջապես տնօրինել են հայերը: 1914թ. Օսմանյան կայսրության պարտքը՝ 130 մլն. օսմանյան ոսկի էր կազմում: Այդ թվականին կայսրության ողջ տարածքում կար ավելի քան 80 նավահանգստներ:

Հայ իրավաբաններն ու փաստաբանները նկատելի ներդրում են ունեցել նաև Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Եգիպտոսի իրավական համակարգի բարենորոգման, եվրոպականացման գործում: 1870թ. Նուբար փաշայի ղեկավարությամբ Եգիպտոսում դատական բարեկարգման հանձնաժողովը մշակեց օրենքներ, որոնցով պետք է ղեկավարվեին առևտրական, քաղաքացիական հարցերի, քրեական դատարանները, խառը դատարանները: Այս գործին մասնակցում էին օտար իրավագետներ ևս: Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և Մանսուրայում սկսեցին գործել 3 խառը դատարաններ: Վճռաբեկ դատարանը գտնվում էր Ալեքսանդրիայում: Դատարաններում գործածվում էր ֆրանսերեն լեզուն, իսկ անգլերենը տիրապետող դարձավ 1905 թվականից:

Այս խառը դատարանների մասին համաձայնություն ստորագրեցին Գերմանիան, Ավստրիան, Բելգիան, Դանիան, Իսպանիան, Միացյալ նահանգները, Ֆրանսիան, Անգլիան, Հունաստանը, Իտալիան, Շվեդիան, Հոլանդիան, Պորտուգալիան և Ռուսաստանը:

Խառը դատարանների բացումը կատարվել է 1875թ. հունիսի 28-ին: Մինչ այդ եգիպտական կառավարությունն իր երկրում կատարված հանցագործությունները մեղավորներին Եգիպտոսում չէր կարող պատժել: Խառը դատարաններում այքի են ընկել հետևյալ հայ իրավաբանները. Վճռաբեկ դատարանի նախագահներ՝ **Արթին Բեհլյանը, Արթին Խաչատուրը**, Առևտրական դատարանի նախագահ՝ **Խաչեր Միրայկյանը**, Առևտրական դատարանի սնանկության վերաբերյալ բաժնի կարգավորող **Կարապետ Բեհլյանը**: Վճռաբեկ ատյանի խորհրդականներ են եղել **Յուսուֆ Չրաքյանը, Ստեփան Խաչատուրը, դատավորներ՝ Յուսուֆ բեյ Ազիզը, Իսկենդեր Պոզարին, Պողոս Հակոբյանը**, և բազմաթիվ եվրոպական կրթությամբ հայ փաստաբաններ[13]:

Փաստաբանություն. Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի վերջին շրջանի հռչակավոր փաստաբաններն էին **Վաղարշապատ Մանուկյանը, Գրիգոր Զոհրապը[14], Սիմոն Թենքրը, Պետրոս Շաշյանը, Հակոբ Մրճիկյանը, Հակոբ Սրաճայանը[15], Կարապետ Քալըսըզոն**:

13 Օսմանյան կայսրությունում եգիպտահայության ներդրման մասին համառոտ կերպով տես՝ Եգիպտոսի հայերին ու հայկական գաղութին նվիրված համապատասխան բաժնում:

14 Գրիգոր Զոհրապը՝ Պոլսից և Ազգային ազատագրական ու անկախության Օսմանյան մեջլիսի հիմնադիր անդամների կողմից Մեջլիսի պատգամավոր է ընտրվել (1906): Նա իր ժամանակի ամենաազդեցիկ դեմքերից է եղել Պոլսում:

15 Եղել է փաստ հետազրական գործի նախապար: Տես՝ նախապարությունների մասին գլխում:

Հայ մասնագետները պատվավոր կշիռ են ունեցել Կ.Պոլսի փաստաբանական կոլեգիայում, իրավաբանական գրասենյակներում: 1885թ. Լուսավորության նախարարության կողմից հաստատվում է Վիչեն Սերվիչենի[16] ղեկավարությամբ կազմված (դատական) Փաստաբանական դպրոցը:

1885թ. Կ.Պոլսի փաստաբանական կոլեգիայի ընտրությունների ժամանակ վերընտրվում են Վիչեն Սերվիչենը, Հակոբ Բոշնաղյանը, Գևորգ Մարտիրոսյանը:

Փոքր ծավալի գրքույկների տեսքով, օսմաներեն, հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով պարբերաբար հրատարակվել են Օսմանյան կայսրության տարբեր օրենքները, քրեական օրենսգիրքը, բարձրագույն ֆերմանները ու նրանց պատճենները, թարգմանությունները, օրենքներ կտակի, ժառանգության մասին: Նույնիսկ կից տրվել են արաբերեն ու պարսկերեն խրթին բառերի բառարաններ՝ հայատառ թուրքերենով: 1892թ. փաստաբան Գրիգոր Սինապյանը ***Iftihar Madalyası*** է ստացել գիտական տերմինների իր կազմած բառարանի համար:

Պարբերաբար հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով վերահրատարակվել է Հայոց Ազգային Սահմանադրությունը, որը հաստատվել էր 1863թվականին:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության մաս են կազմել օրենսգրքերը: 1859թ., Անեմօղլու Պետրոսի ու Բիլեզիկճի օղլու Մկրտիչի կողմից հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով, ֆրանսերեն ու հունարեն թարգմանվել ու հրատարակվել է Քրեական օրենսգիրքը՝ «Ճէզա կանուննամէսի»ն: 1881-2թթ. Կարապետ Փանոսյանը օսմաներենից հայատառ թուրքերենի է վերածել ու հրատարակել «Տիսթուր»ը (Օրենսգիրք) երկու մասից՝ 160 և 318 էջերից բաղկացած: 1896թ. Նիկողոս Դավթյանը 5 պատկառելի հատորով ու 16 մասից կազմված օրենքների ժողովածու է թարգմանել հայերեն ու տպագրել «Մեճելլէ» ընդհանուր խորագրի տակ: 1890-91թթ. Նիկողոս Թորոսյանի օսմաներենից կատարված օրենքների թարգմանությունը 5 ստվար հատորներով, հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով, լույս է տեսել Պոլսում՝ «Մէճելլէ»՝ *«Օսմանեան Քաղաքային օրինագիրք»* ընդհանուր խորագրով: Սա օրենքների ճոխ և լիակատար ժողովածու էր:

Որոշ հեղինակներ ժողովածուները կազմել կամ հրատարակել են Բարձր Դռան, համապատասխան նախարարությունների պատվերով կամ հովանավորությամբ: 1910թ. Բեյօղլուի դատարանի անդամ Սարգիս Գարագոչը 20 տարի շարունակ հավաքելով օսմանյան օրենքները, հրատարակության է պատրաստել 30 հատորանոց «Քյուլլիեաթ-ը Գավանին» ժողովածուն: Արդարադատության նախարար Նեջմեդդին Բեյը խոստացել է աջակցել տպագրությանը: Սարգիս Գարագոչն այս հրատարակության համար ստացել է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** և հրավիրվել է աշխատելու Արդարադատության նախարարության Արխիվային վարչությունում:

Բացի մասնագիտական միություններ կազմելուց, պարբերականներ, տարբեր տեսակի օրենքներ հրատարակելուց, հայ մասնագետները զբաղվել են դասախոսական աշխատանքով: Օսմանյան կայսրությունում ընդունված էր, որ յուրաքանչյուր հասարակական, բարեսիրական, մասնագիտական, արհեստակցական, քաղաքական, կուսակցական, անգամ դպրոցական միություններ, երաժշտական, մարմնակրթական ու այլ ընկերություններ կարող

16 1885թ. Իրավական առաջին գրասենյակի անդամ Վիչեն Սերվիչենը ստանում է 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***:

էին գոյության իրավունք ստանալ անհրաժեշտ ձևակերպությունները ու պահանջվող փաստաթղթերը ներկայացնելուց, որոշակի վճարումները կատարելուց և իրենց «Կանոնադրությունները» տպագրված ներկայացնելուց հետո: Միայն հայկական մշակույթին վերաբերող հայերեն և հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն, հունարեն կամ ֆրանսերեն լեզուներով հարյուրավոր կանոնադրություններ են տպագրվել: Բնականաբար, այս բոլոր կանոնադրությունները պետք է որ շարադրված լինեին հավուր պատշաճի, ընդունված կարգի համաձայն: Մի հանգամանք, որը հավակնում էր իրավաբանների կողմից այն պատրաստված լինելու, կամ գոնե նրանց կողմից խմբագրված ու սրբագրված լինելու անհրաժեշտությունը[17]:

Պետական շատ կառույցներ՝ նախարարություններ, վարչություններ, հարկային, մաքսային, դատական, ներքին գործերի համակարգը ներկայացնող ծառայություններ, քաղաքապետարաններ, թաղապետարաններ պարտավոր էին ունենալ եթե ոչ մի իրավաբանական լիարժեք բաժին, ապա գոնե՝ իրավաբան խորհրդականներ: Այնպես որ, հայ մասնագետները գործունեության լայն ասպարեզ են ունեցել պետական կառույցներում, ղեկավարել առանձին իրավաբանական վարչություններ Կ.Պոլսում և նահանգային կենտրոններում: Նրանցից ոմանք մաս են կազմել Բարձր Դռան օրինաստեղծ օղակների, հեղինակել, մասնակցել տարբեր օրենքների ու կանոնադրությունների քննարկումներին, խմբագրումներին: Ավելորդ է նշել, որ որոշ նախարարություններ, ինչպես օրինակ Արտաքին գործոց նախարարությունը, իր գործունեության ամենակարևոր դրսևորումներում անմիջականորեն հիմնվել է միջազգային իրավաբանական ակտերի, օրենքների վրա: Տարբեր տեսակի, տնտեսական, քաղաքական բովանդակության պայմանագրերի, դաշնագրերի ստորագրումները նախապես քննարկվել են կառավարության իրավագիտական խորհուրդներում: Բնականաբար բարձր են գնահատվել արտասահմանում իրավաբանական տարբեր կրթություն ստացած մասնագետները, միջազգային օրենքների մասնագետներն ու փաստաբանները:

Կառավարական, պետական ծառայության մեջ գտնվող մասնագետներից ոմանք հայտնի են եղել իրենց մասնավոր գործունեությամբ ևս, ունեցել սեփական փաստաբանական գրասենյակներ: Որքան էլ որ զարմանալի է, հանդիպում ենք արտասահմանյան երկրներում Օսմանյան կայսրության հայազգի զինվորական ու դատական պատվիրակների փաստին: Սա արտասահմանյան դիվանագիտական անձնակազմերում ծառայելուն համազոր պատվիրակություն է համարվել: Նրանց ծառայությունները նկատվել ու գնահատվել են հյուրընկալ տերությունների կողմից[18]:

Հայ օրինագետ երիտասարդներն իրենց կրթությունը ստացել են հիմնականում Կ.Պոլսի պետական համալսարանի Իրավաբանական ֆակուլտետում: 1910թ. Պոլսում 20 հայ երի-

17 Այս օրինակները պատկանում են ամենատարբեր բնագավառների: 1904թ. հրատարակված է Եկեղեցական երգչախմբերի կանոնադրություն 70 հոդվածներից: Միայն 1909թ. հրատարակվել են մի քանի տասնյակ կանոնագրեր՝ Օսմանյան հայ [illegible] ակումբի, Ոչ իսլամների զինվորագրության, Անատոլիայի օսմանյան երկաթուղու հայ պաշտոնյաների ազգօգուտ միության, Հայ տիկնանց միության, Պոլսում Վիեննայի Մխիթարյան աշակերտական միության, Բժշկական կայսերական միության, բարեսիրական ու մարմնամարզական միությունների և այլն, և այլն:
1913թ. Պատրիարքարանի Ազգային ժողովի նիստերի արձանագրությունները պարբերաբար տպագրվել են որպես պաշտոնական հրատարակություններ Սարաֆյան տպարանում՝ ըստ նիստերի: 102 հոդվածից բաղկացած «*Կազմական Կանոնագիր Ազգային Կրթության*»-ը ևս տպագրվել է Սարաֆյան տպարանում:

18 1885թ. Իրավագետ Վահրամ Տատյանը Ավստրիայի կառավարության կողմից ստացել է ***Couronne de Fer***: 1910թ. Ֆրանսիայում Օսմանյան դատական պատվիրակ **Միսաք Մակարյանը** ֆրանսիական կառավարությունից ստանում է ***Chevalier de Légion d'Honneur***:

տասարդներ իրավաբանական դպրոց են ավարտել, իսկ հաջորդ տարի այն ավարտել են 21 հայ երիտասարդներ[19]: 1914թ. Օսմանյան իրավագիտական համալսարանը առաջին 20 հայ շրջանավարտներն է տվել:

Արտասահմանում կրթություն ստացած հայ մասնագետները, սովորելով արտասահմանյան լավագույն համալսարանների՝ Օքսֆորդի[20], Քեմբրիջի, Յեյլի, Վիեննայի, Սորբոնի և մյուս համալսարանների իրավաբանական ֆակուլտետներում, կատարելագործվել են միջազգային, մաքսային, առևտրական, և դատական իրավաբանության ասպարեզներում: Որքանով որ հետաքրքիր է հայ մասնագետների եվրոպական լավագույն համալսարաններում իրավագիտության ու փաստաբանության մասնագիտություններ ստանալու փաստը, նույնքան կարևոր ու հետաքրքիր են եղել նրանց ավարտաճառերի կամ գիտական, դոկտորական թեզերի ընտրած, պաշտպանած նյութերը[21]: Չնայած այն հանգամանքը, որ հայկական իրականությունում Մխիթար Գոշի օրենքների, կանոնների ժողովածու «Դատաստանագիրք»-ը իրավաբանական կարևոր նախադրյալ է հանդիսացել: Այնքան կարևոր, տրամաբանական և ընդունելի, որ նույնիսկ Արևմտյան Եվրոպայի հայկական գաղթավայրերում այն ծառայել է որպես համայնքի կառավարման կոդեքս, թույլատրվելով այդ երկրների տիրակալների կողմից:

Վերադարձին նրանց մի մասը փաստաբանական մասնավոր գործունեությամբ է զբաղվել, իսկ մյուս մասը՝ պաշտոնների անցել Օսմանյան կայսրության տարածքներում մեկ, պալատից մինչև Բ.Դուռ, քաղաքապետարաններից ու ամենատարբեր նախարարություններից, պետական փաշտություններից մինչև մաքսային ու հարկային տեսչություններ, դատական համակարգում, իրավաբանական գրասենյակներում: Առանձին մասնագետների մասին աղբյուրները թույլ են տալիս համոզվել, որ այս ասպարեզում ևս հայ մասնագետները փայլել են իրենց բացառիկ օժտվածությամբ, լեզուների գիտությամբ, ուսումնասիրողի ու գիտնականի հակումներով, մարդկային լավագույն բարոյա-հոգեբանական հատկություններով: Նրանք հեռու են եղել նույն մասնագիտության տեր օսմանցի իրավաբանների այնպիսի հատկություններից, որ կարող էր իրեն թույլ տալ ունենալ տիրապետող ազգի ներկայացուցիչը: Եվ ընդհակառակը, հպատակ ժողովրդի ներկայացուցիչը, որքան էլ որ վստահ լիներ իր գիտելիքների վրա, այնուամենայնիվ կարևորագույն չափանիշներից պարտավոր էր պահպանել համեստության, անկաշառության, ազնվության ու նման էլի բարեմասնություններ համարվող արժեքները, հավատարիմ մնալով իր ազգի արժանապատվության զգացումներին: Որքան էլ որ զարմանալի է, նրանց բարձր և պատասխանատու պաշտոններ են տրվել Ներքին գործերի նախարարությունում, առևտրական պալատներում և այլն: Չափազանց կարևոր հանգամանք էր նախարարություններում ունենալ իրավաբանական բաժիններ, կամ նվազագույնը՝ իրավաբան խորհրդականներ: Սա անհրաժեշտ էր տվյալ ժամանակներում, երբ Օսմանյան կայսրությունը փորձելով ինտեգրվել եվրոպական պետությունների համակարգում, անընդհատ գտնվում էր այս կամ այն պետության կամ միջազգային կազմակերպությունների հետ տարբեր դատարաններում

19 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, Ist. 2004, cilt 3, s. 515.

20 1885թ. Հարություն Մոսիկյանը Օքսֆորդում 4 տարվա ուսումնառությունից հետո փաստաբանի դիպլոմով վերադարձել է Կ.Պոլիս:

21 Լոզանի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում **Տիգրան Թաքաճյանի** ներկայացրած դոկտորական թեզի թեման է եղել *«Քաղաքական դաշնագիր (պակտ) Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի ոչ մուսուլման ժողովուրդների միջև»* (Լոզան, 1904, ֆրանսերեն լեզվով):

միջազգային պայմանագրեր կնքելու գործընթացում[22]: Տարբեր բնագավառներում միջազգային իրավունքի ու նաև դրոշակի նեղ մասնագիտության սեփական իրավաբան-փաստաբանների կարիքը կայսրությունում՝ անսահման էր ու պարտադիր պայման, սկսած 18-19-րդ դարից:

Բնականաբար դատական ատյանական սիստեմը փորձ էր արվում նմանեցնել եվրոպական դատարաններին: Առևտրական վերահսկիչ դատարաններն ուղղակի կապ են ունեցել Առևտրական սենյակների հետ: Այստեղ ամենից շատ ենք հանդիպում հայ դատավորների ու փաստաբանների:

Հայ ուսուցիչներն ու դատախազները ևս մեծագույն նպաստ են ունեցել թուրքական իրավական համապատկության եվրոպականացման մեջ: Նրանց մեծ մասը թուրքերենով է կատարել իր գիտական ուսումնասիրությունները, ստեղծագործել, գրել ու թարգմանել, հեղինակել բառարաններ ու ուսումնական հաստատություններին անհրաժեշտ ամենատարբեր մասնագիտությունների, առարկաների դասագրքեր, կազմել ուղեցույցներ: Այս առթիվ հարկ է նշել այն հիմնական բացը, որ հավասարապես գոյություն ուներ տարբեր ասպարեզների զարգացման գործում: Այն է, թուրքերեն լեզուն չէր կարող բավարարել ոչ միայն ժամանակի թարգմանական գեղարվեստական գրականության մշակներին, այլև տարբեր գիտությունների, մասնագիտությունների, առարկաների զարգացման համար խոչընդոտ էր հանդիսանում: Չէր կարող ապահովվել եվրոպական մտածողության և գործառույթներում առկա տերմինների ոչ միայն թարգմանությունը, այլ նույնիսկ դրանց բովանդակության մոտավոր համարժեքությունը: Այս առումով պետք է պատշաճը մատուցել հայ մասնագետներին, թարգմանիչներին: Ստեղծվել է մեծարժեք գրականություն: Այդ թվում՝ օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննախընթաց առատություն: Ամենից շատ այն օգնել է նոր, գրական թուրքերեն լեզվի կայացմանը, նրա բառացանկի հարստացմանը: Հայ լեզվաբանների հեղինակած թուրքերենի (հայատառ թուրքերենով) դասագրքերով սեփական լեզուն տասնամյակներ շարունակ սովորել են թուրքերը, նորաբաց մասնագիտական տարբեր, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաստատություններում՝ հայատառ թուրքերենի մասնագիտական գրականության հետ միասին: Ուսումնական, մասնագիտական հայատառ թուրքերեն գրականության մի կարևոր հատված ներկայացնում է իրավաբանական գրականությունը: Հայազգի դատախազները[23] հրատարակել են իրենց դատախոսությունները, որոնք դարձնելով ուսումնական ձեռնարկներ իրավաբանական, Մեքթեբի (բարձր իրավաբանական վարժարան), Գուլեյի (զինվորական) վարժարանների ուսանողության համար: Գալով նեղ մասնագիտական գրականության մյուս բնագավառներին, ապա պետք է նույնը նշել մաքսային ու հարկային, ֆինանսների, էկոնոմիկայի, տնտեսության կառավարման,

22 1898թ. Կառավարության օտար երկրների հետ համագործակցության բաժնի քարտուղարներից Հովհաննես Սաճակյանը Հունաստանի հետ խաղաղության համաձայնագրի կազմման ու այլ ծառայությունների համար՝ արժանի *Liyakat Madalyası* է ստացել:

23 Այս բնագավառում ամենահայտնի անուններից է Կարապետ (Ալի) Շահբազը: Հայտնի ֆինանսիստ մասնագետ դատախազներ են եղել Միքայել Փորթուգալը, Հովհաննես Սագրըզը: Այստեղ դասախոսել են Ծովմաս Թերզյանը (ֆրանսերեն), Նշան Դեմլեյանը (քիմիա), Նաթիք Օրանյանը (գծագրություն), Հովհաննես Հիսարյանը (հայերեն): Վերջինն անհրաժեշտ էր, որպեսզի թուրք և այլազգի ուսանողները կարողանային հայատառ թուրքերենով կարդալ մասնագիտական անհրաժեշտ գրականությունը: Զինվորական Գուլեյի վարժարանում ֆրանսերենի դասախոսները ևս հայեր են եղել: Զինվորական վարժարանի քիմիայի դասախոս Հովհաննես Էֆենդին 1879թ. արժանացել էր 4-րդ աստիճանի *Osmaniye* շքանշանի:

թվաբանության, հանրահաշվի, հաշվակալության, քիմիայի, բուսաբանության ու ծաղկեն-շակման, կենդանաբանության ու կենդանաբուծության, մասնավորապես շերամաբուծության, առողջապահության խնդիրներին վերաբերող և այլ ոլորտների գրականության մասին: Կարևոր էին բազմալեզու ու բազմատիպ, առանձին մասնագիտական, բացատրական, տերմինաբանական բառարանները: Շատ հաճախ ենք հանդիպում այնպիսի հրատարակությունների, երբ դրանք ներկայացվել են բազմալեզու, կամ առնվազն՝ օսմաներեն ու հայատառ թուրքերեն տարբերակներով:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն օգտագործվել է ստեղծելու համար կայսրություն մուտք գործող գիտության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսության, արհեստների ու մշակույթի գրականություն, որը կոչված էր ծառայելու ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության բազմախոս ազգերին, թուրքերին: Այս գրականության հիմնական թարգմանիչներն ու հրատարակիչները եղել են հայերը, քանի որ օսմաներենով հրատարակված գործերը լեզվի ու այբուբենի բարդության, ընթերցողների մեծ մասի այն չտիրապետելու պատճառով, լիարժեքորեն չէին ծառայել իրենց նպատակին: Մասնագիտական բազմակողմանի գրականություն ստեղծելու, թարգմանելու և հասու դարձնելու հիմնական բեռն իր վրա էր վերցրել հայատառ թուրքերեն գրականությունը: Այս ասպարեզների նոր ստեղծված բառերի, տերմինների և դրանց օգտագործման կարևորությունը կասկած չի հարուցում նաև իրավաբանական ակտերի, համաձայնագրերի, ազգային և միջազգային օրենքների հետ կապված պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գրագրության մեջ՝ նյութը հնարավորինս հարազատ ու ճիշտ ներկայացնելու համար: Թուրքերեն նոր գրական լեզվի, անհրաժեշտ տերմինների ստեղծման համար ողջամտորեն փոխառվել են եվրոպական լեզուների բառապաշարները: Տեխնիկական տերմինների ստեղծման համար ավելի շատ՝ գերմաներենին և անգլերենին է նախընտրություն տրվել, իսկ մշակույթի ասպարեզի համար՝ ֆրանսերենն է հարմար ճանաչվել:

Դատական ոլորտի հայ ներկայացուցիչների նորանոր նշանակումների, կառավարական պատվանշանների արժանանալու մասին տեղեկատվությունները միշտ տեղ են գտել հայերեն պարբերականների էջերում[24]: Այսկերպ տեղեկացվում է, պարզվում նաև նրանց

24 Պոլսի Առևտրաքաղաքացի վերահսկիչ (կասացիոն) դատարանի նախագահ Հովհաննես Սուքիասյանը *Ulây-ı Evvel* է ստացել (1886): Կառավարության խորհրդականներից Նշան Զիվանյանին շնորհվում է 4-րդ աստիճանի *Osmaniye* (1886): Իսկյուդարի Առաջին ատյանի դատարանի նախագահ Գրիգոր Էֆենդին նոր նշանակման է գնում այլ վայրում (1888): Առևտրական Առաջին ատյանի դատարանի անդամ Տիգրան Յասաքյանը ստանում է *Mütemayiz Sâniye* (1888), իսկ 1901թ. որպես Վճռաբեկ դատարանի անդամ արժանանում *Ulây-ı sâni* աստիճանի: Փաստաբան Այնթապ Քոչյանը Նիզամի գործերի նախարարությունում պաշտոն է ստանում (1889): Արաբկիրցի դատական փաստաբան Սարգիս Յազըճյանը ստանում է *Rütbe-i Sâlise* (1891): Պոլսի Առաջին ատյանի դատարանի անդամ Հովհաննես Թովմասյանը արժանացել է 2-րդ աստիճանի *Sâniye* պատվանշանի (1894): Արդարադատության նախարարության Արտաքին հարաբերությունների բաժնի քարտուղարության տնօրեն Նշան Սեֆերյանին շնորհվում է 2-րդ աստիճանի *Osmaniye* (1894): Թովմաս Խորասանճյանը՝ Երկրորդ առևտրական ատյանի վերահսկիչ դատարանի անդամ է նշանակվում (1895): Գաբրիել Գաբրիելյանը նշանակվում է Վերահսկիչ դատարանի նախագահ (1895): Դիվանների նախարարության փաստաբան Հովհաննես Էֆենդին Ֆրանսիայի կառավարության կողմից արժանանում է *Chevalier de Légion d'Honneur* կոչման (1898): Փաստաբան Վիչեն Քարայանին շնորհվում է 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1899): Եղիրենի առաջին ատյանի դատարանի անդամ Ստեփան Թավիտյանն արժանանում *Ulây-ı sâni* աստիճանի (1899): Իզմիրի դատարանի քարտուղարներից Տիգրան Կազազյանին Հռոմի Պիոս 9-րդ պապի կողմից 3-րդ աստիճանի *St. Grégoire* շքանշան է տրվել (1901): Նշանավոր իրավաբան, **Ստամբուլյան Գրիգոր** (1854-1924 Թեհրան), որ եղել է Նախագահ փաստաբանական կաճառի, Հռոմի Պապից ստացել է «*կոմս*»-ի տիտղոս: Պոլսի դատարանի քարտուղար Թոմաս Ձեքիին շնորհվում է 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1901): Պոլսի Վճռաբեկ

զբաղեցրած պաշտոններն ու նոր նշանակումները, իրենց գործում գնահատված լինելու հանգամանքը: Դատական և պետական իրավաբանական, խորհրդատվական զանազան ասպարեզներում մեծ պատիվ ու հարգանք են վայելել հայազգի պաշտոնյաները: Ահա մի քանի երևելի անուններ, որ ծառայել են տարբեր ասպարեզներում.

Սարգիս Գարագոզը (1865-1944) եղել է հայտնի իրավագետ: Հայրը՝ Օսկան Գարագոզը եղել է զինվորական հանդերձանքի դերձակ: Կրթությունը ստացել է Էդիրնեի ֆրանսիական քոլեջում, ապա՝ Կ.Պոլսում: 1889թ. ավարտել է Օսմանյան իրավաբանական վարժարանը: Փաստաբանության ասպարեզն է ընտրել: Շատ շուտով նա այնպիսի ճանաչում է ստացել, որ ստիպված թողել է փաստաբանական գործը, քանզի սկսել են տարբեր վայրերում նրա նշանակումները որպես դատարանների նախագահի: 1897թ. Բեյրութի առևտրական դատարանի մնայուն խորհրդական է նշանակվել, հետո՝ Սելանիկի Կենտրոնական Առաջին հարցաքննիչ դատարանի նախագահ մինչև 1901թվականը: Ապա 5 տարով նշանակվել է Պրեվեզայի Առևտրական դատական բարձրագույն ատյանի (տրիբունալ) նախագահ, այնտեղից՝ նույն պաշտոնով անցնել է Հռոդոս: 1907թ. մինչ Սահմանադրության հռչակումը եղել է Կոսովոյի քաղաքային դատարանի խորհրդական: 1909թ. սկսել է զբաղվել նոտարական գործով, Պոլսի և Բերայի Հաշտարարի դատարանի նոտարն եղել: 1910թ. Դատական նախարարության դիվանապետ է նշանակվել, միաժամանակ ղեկավարել նախարարության Վիճակագրության և Օրենքների դասավորության բաժինները: Աշխատել է որպես Արդարադատության վարչության արխիվի տնօրեն և վերջապես 1910թ. ղեկավարել Սադրազամը Դյուստուր Էնջյումենի (Կառավարության) իրավաբանական կառույցը, եղել Հանրային Պարտուց նախարարության իրավաբան- խորհրդականը:

Հեղինակել է Օսմանյան օրենքների և միջազգային դաշնագրերի վերաբերյալ 30 հատորներից բաղկացած հոյակապ երկ, որի վրա աշխատել էր 20 տարի: Դրա համար Նախարարների խորհրդի կողմից *Osmaniye* շքանշանով է պարգևատրվել: Նա առաջին հայն է եղել, որ Սահմանադրության հռչակումից հետո այս պատվին է արժանացել: Ճանաչված է եղել որպես դատական և իրավական գիտությունների առաջին մեծության մասնագետ: Նա պաշտոնավարել է և խորհրդականի կարգավիճակով մասնակցել է արդարադատության, օրինաստեղծ ասպարեզի բոլոր կարևորագույն օղակներում: Հանդիսացել է «Տյուստուրի» (օրենսգրքի) նախագահության անդամ: Իր ղեկավարությամբ ու պատասխանատվությամբ վերահրատարակել այն պետական ծախսով «Օսմանյան» տպարանում: «Ճերիտէի Ադլիյե»-ի (Արդարադատության տեղեկագիր) և Դատական նախարարության գրասան կազմակերպությունների պատասխանատվությունը նրան է հանձնարարված եղել: Ապա՝ Դատաստանական խորհրդի ատենապետ է նշանակվել: 1912թ. հրատարակել է իր կազմած «Ճեզաի քանունը»՝ 156 էջանոց կարևոր քրեական օրենսգիրքը: Հեղինակ է մասնագիտական գրականության՝ «Օրենքների բանալի (Միֆթահը Գավանին)», որն առաջին օրենսգիր Ֆաթիհ Սուլթան Բ-ի հրապարակածներից սկսած օրենքների լիարժեք հավաքածու է ներ-

ատյանի անդամ Հովհաննես Թովմասյանը և Գավառից Վճռաբեկ ատյանի անդամ Տիգրան Աշճյանը *Ulây-ı Evvel* են ստանում (1902): Պոլսում փաստաբան Սիրունի Ասայանը ստանում է *Mütemayiz Sâniye* (1903): Ռումելիի նահանգի դատական ատյանի անդամ է նշանակվում Իսահակյանյան Էֆենդին (1908): Ստեփան Քարայանը նշանակվում է Արդարադատության նախարարության Իրավաբանի բաժնի տնօրեն (1908), իսկ Սարգիս Լյութֆին նշանակվում է նույն նախարարության հաշվապահ (1910): Արթուր Սաղաքյանը Սելանիկի քրեական դատարանի նախագահ է նշանակվում (1910):

կայացնում: Մյուս գրքերն են` «Հնտագա օրենքները» (1910), Օրենքների լիակատար ժողովածու (1913), Տարբեր որոշումների ժողովածու (1914): Արժանացել է *Ulûy-ı Evvel* բարձրագույն աստիճանի, *Maarif* և մեջիդ շքանշանների: Հանրապետական շրջանում նա շարունակել է հրատարակել բազմաթիվ աշխատություններ, այդ թվում` հանրապետական շրջանի ազգային ու պետական օրենքների, որոշումների, կանոնների 19 հատորյակ, որն ընդգրկում է 1923-38 թվականները: Առանձին հատորով խմբագրել ու հրատարակել է «Դիրեկտիվներ», դրոշմանիշների ու արժեթղթերի մասին, տարբեր օրենքներ:

Ոչ մի փաստաբան կամ իրավաբան չէր կարող աշխատել առանց այս գրականության:

Արդարադատության ապարատի կարևոր պաշտոնյաներից են եղել քաղաքապետարանների անդամ-իրավաբանները, Առևտրական ու Ծովային առևտրա- իրավաբանական ատյանների, ընկերությունների իրավաբանները, ծանր հանցագործությունների իրավաբանական քննության մասի ղեկավարները[25]:

Յուսուֆ բեյ Ազիզ (-1919). Արտգործնախարարության դիվանապետ, լեզվագետ Իսքենդեր բեյ Պոզարիի որդին է: Երկար տարիներ եղել է իրավագետ-դատավոր է եղել: Եղել է Մանսուրայի (Եգիպտոս) Խառը դատարանի ընդհանուր դատախազ, ապա` դատավոր: Վերջին տարիներին` Կահիրեի Խառը դատարանի բարձր պաշտոնյա: Իր մահվան առիթով եգիպտական դատարանների վրա 2 օր ի նշան սուգի` գորշ դրոշակներ են կախվել:

Գարայան Պետրոս (1870-1914) եղել է հայտնի դատավոր: Իրավաբանական կրթությունն է ստացել Պոլսում: Ավարտել է Փարիզի Քաղաքական գիտությունների բարձրագույն դպրոցը: Վերադառնալով Պոլիս, պաշտոնավարել է Պետական խորհրդում, մտել է դատավարական ասպարեզ, անդամակցել Իրավաբանական հանձնաժողովին (Հոգաբի): Հայտնի է եղել որպես քաջ ֆրանսիագետ: Հոդվածներով աշխատակցել է գիտական հանդեսների: Եղել է պատրիարքարանի Ուսումնական խորհրդի անդամ: Մահացել է 44 տարեկանում:

Գարայան Սահփան (1855-1993) փաստաբան, իրավաբան. «Մեծիքան-ը Լիսան-ը Ֆրանսեվի» պարբերականի հիմնադիրներից ու հեղինակներից է եղել: Փաստաբանություն է արել Սարգիս Գարագոչի հետ: 1880թ. ստացել է 5-րդ աստիճանի *Mecidiye*.

Վահանյան Հովհաննես (Վահան Էֆենդի, Սրբուհի Տյուսաբի եղբայրը,1832-1891)[26]. Հայտնի իրավաբան, օրենսգետ, երկար տարիներ Օսմանյան կառավարության դատական նախարարության խորհրդական: 1848թ. ուղարկվել է Փարիզ կրթություն ստանալու: Հետևել է տարրաբանությանը (քիմիային): 1853թ. Պոլիս վերադարձին հրատարակել է «Սկզբունք քիմիական գիտութեան» գիրքը, ուր արծարծված են եղել ընդհանուր և անօրգանական քիմիայի հարցեր, տրվել 6 տասնյակից ավել քիմիական տարրերի նկարագրությունները ու դրանց ֆիզիկական հատկությունները: Նից եղել է քիմիական տերմինների հայ-ֆրանսերեն

25 **Վարդավիդյան Միհրան** (-1926). Իրավագետ-խորհրդական Տոյունց Ռւմոմիյեի (Օսմանյան հանրային պարտուց վարչության): **Հովհաննես Նուրյանը** (1839-1900) եղել է Պետական Իրավական խորհրդի անդամ: 1866թ. արժանացել է 3-րդ աստիճանի *Osmaniye*-ի: Օսմանյան կայսրությունում «Կարմիր մահիկի» ընկերության հիմնադիրներից է եղել: **Սարաճ Քարտա** (-1916). Քրեական դատերի մասնագետ և պերճախոս իրավաբան: **Ժան Պրատտը** (-1919). Կահիրեում հայ փաստաբանների նախագահն է եղել, իրավագիտության խոշոր մասնագետ, շատ զարգացած, բարեհեր, կարգին անձ: Փարիզում հրատարակված պարբերականներում ... աշխատակցել է հայկական դատը:

26 Օսմանյան կայսրության Արդարադատության և դատական համակարգի այս երևելի անձնմը «Ով ով է հայեր» կենսագրական բառարանում ներկայացված է լոկ որպես քիմագետ, հասարակական գործիչ (Ա, 517):

բառարան: Իբրև պետական պաշտոնյա շատ կարևոր դերակատարություն է ունեցել: 1860թ. նշանակվել է նորակազմ Առևտրական դատարանի անդամ: 4 տարի անց` Առևտրական դատարանի նախագահ է դարձել: 1868թ. նշանակվել է Առևտրի նախարարության փոխնախարար: 1869-71թթ. ընտրվել է Արդարադատության նախարարության անդամ (Միքեամը Ադլիյե): 1871թ. նշանակվել է Կրթության նախարարի խորհրդական: 1872-3թթ. Գալաթասարայի Լիցեի տնօրեն, միաժամանակ վարելով Հանրային Շինությանց նախարարության խորհրդականի պաշտոնը, անդամակցելով նաև Բարեկարգությանց հանձնաժողովին: 1873թ. մայիսին փոխանցվել է Արդարադատության նախարարության անդամակցությանը: 1875թ. ընտրվել է Դատական խորհրդի ցմահ անդամ: 1875թ. Դատական նախարարի խորհրդական է եղել: 1876թ. ժամանակավոր նշանակվել է դատական նախարար: 1877-ին այս պաշտոնի վրա ավելանում է Արդարության գործերի նախագահի խորհրդականի պաշտոնը: Ուղևորվում է Եվրոպա` դատական օրենքների ուսումնասիրության համար: 1877թ. վերադարձին երկու ամսով փոխարինել է Էդիրնե մեկնած Դատական նախարար Ասըմ Փաշային: 1881թ., երբ Յըլդըզի պալատում դատական նախարար Ջևդեթ փաշան զբաղված էր Միդհատ փաշայի և մյուս ամբաստանյալների գործով, նրան կրկին որպես նախարար փոխարինել է Վահան էֆենդին: Եղել է Արդարադատության փոխնախարար:

Խոսրովյան Հմայակ (1873-), հայտնի փաստաբան, որը 1900թ. Ա կարգի վկայականով ավարտել է Պոլսի Իրավաբանական վարժարանը: Հայտնի է եղել, որպես բազմամարդ ատյաններում դատախոսություններ, ջենթլմեններ կարդացող, անմնակնելի դատերը առանձնող ու հաջողություն ունեցող փաստաբան: Նրա շատ դատավարություններ են հայտնի: Նրա դատական գործերի պաշտպանյալները ու ընդդիմադիրները են եղել վալիներ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ապահովագրական ընկերություններ, Սուլթան Մուրադի երկու դուստրերը: Նա է պաշտպանել աղետակոծ աղանագիների դատը ընդդեմ Ապահովագրական ընկերության և այլն: Միջազգային օրենք է դասախոսել Քաղաքային ու Իրավաբանական վարժարաններում: Եղել է Ազգային երեսփոխան Ակսարայ-Եոի մահալե շրջանից: Ռեժիի (Ծխախոտի վարչության) տնօրեն Պահրա բեյի հետ միասին 1908թ. հրատարակել են հայատառ թուրքերեն «*Իմկըլապ*» շաբաթաթերթը (20 համար միայն), ուր թուրք հայտնի մտավորական Սալֆեր Նեզիհիի բեյն իր զգայացունց հոդվածաշարով ապացուցել է Ադանայի հայերի բացարձակ անմեղությունը:

Մեծ եղեռնից հետո բազմաթիվ հայ երիտասարդներ, որոնք ուսանելու հնարավորություն են ունեցել, նախընտրել են իրավաբանի, փաստաբանի, միջազգային իրավագիտության մասնագետի գործը: Հոգեբանական արմատներ ունեցող այս ընտրությունը նրանց մղելու էր միջազգային օրենքների, մարդու իրավունքների, ցեղասպանության փաստերի ուսումնասիրությանը: Նրանք միաժամանակ եղել են հրապարակախոսներ, գրողներ, թարգմանիչներ, որոնց կյանքի ու գործի ողջ ընթացքում ակնհայտ է եղել եղեռնի սերունդ լինելու հանգամանքը[27]:

27 Սահփան Շահպազ (1900-1994), արևմտահայ գրող, հրապարակախոս: Իրավաբանական կրթություն է ստացել Փարիզում, Լահեյի միջազգային իրավագիտության ակադեմիայում: Նա գրում է, որ հայերը հայատառ թուրքերեն գրքեր ու լրագրեր էր կարդում, անգիր գիտեր Սուրբ գիրքը և Նասրեդինի մասին 10 հատորները մի քանի անգամ կարդացել էր (Հովսեփ Վարդանյանի հայատառ թուրքերեն երկը): Իրավաբանական պրակտիկայով է զբաղվել Եգիպտոսում և իր բոլոր գրական գործերում անդրադարձել է եղեռնական օրերի պատմություններին:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾ, ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ

Օսմանյան կայսրությունն իր հզորությամբ, գրաված ընդարձակ տարածքներով, հիմնականում պարտական է եղել իր բանակին: Այս բանակի չարժիչ ուժերը եղել են լավագույն վարժանք ստացած ենիչերիական զորամասերը, որ ստեղծվել են 1361-36թթ., սուլթան Մուրադ Ա Ղազիի (1359-1388) օրոք: Նրա ժամանակ օրինականացվեց արդեն մինչ այդ պարբերական արհավիրք դարձած մանկահավաքները (դևշիրմե): Քրիստոնյա հպատակների ընտանիքներից պոկվող «արյան հարկը»՝ մանկահասակ տղաներն ու պատանիները կազմեցին ենիչերիական զորագնդեր[2]: Տարբեր տարիքի այս երեխաները բռնի մահմեդականացվեցին, ծայրահեղ մոլեռանդ կրթություն և ռազմական գիտելիքներ ստացան: Այսպիսով չէր խախտվում կրոնական այն պնդումը, թե անհավատները չեն կարող մաս կազմել օսմանյան բանակի: Իհարկե, պատմությանը հայտնի են դեպքեր, երբ պատերազմական ծայրահեղ իրավիճակներում օսմանյան կառավարությունը օգտագործել է քրիստոնյաներին, այդ թվում նաև հայ ազգաբնակչությանը, որպես բանակի մի մաս: Այդպես է եղել 1600թ. Ջալալիների ապստամբության ժամանակ, երբ Սեբաստիայի կառավարիչ փաշան սեբաստահայերին մասնակից է դարձրել զինված գործողություններին: Ջալալիները հաղթելով, ծայրաստիճան դաժանությամբ վրեժխնդիր են եղել հայ ազգաբնակչությունից:

Արևմտահայ իրականության մեջ մանկաժողովները օրենքի ուժ ստացան Կոստանդնուպոլիսը գրաված Սուլթան Մեհմեդ Բ. Ֆաթիհի (1444,1451-81) ժամանակ: Այն տևեց մինչև 1750-ական թվականները: Դևշիրմեի զոհ դարձած քրիստոնյա ենիչերի պատանիները ահ ու սարսափ դարձան նախևառաջ հենց իրենց ծնող քրիստոնյա հպատակների համար, որոնց նկատմամբ անասելի դաժանություններ էին ցուցաբերում: Այս պատանիների ու երեխաների մյուս մասը պետական ծառայությունում պիտանի լինելու համար հատուկ կրթություն ստացան:

Այս ասպարեզը որպես կանոն փակ է եղել Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների համար: Սակայն մի կարևոր հանգամանք: Երբ 16-րդ դարում տղահավաքները օրենքի ուժով պաշտոնապես հաստատվեցին, քրիստոնյա ընտանիքների երեխաներն էին, որ պոկվելով հարազատ միջավայրից, խստագույն հակաքրիստոնյա կրթություն ու դաստիարակություն ստացան, բռնի մահմեդականացվեցին և հիմնական կորիզը կազմեցին կայսրության ամենամոլեռանդ ու վայրագ ուժի՝ ենիչերական զորքերի: Այդ նախկին քրիստոնյաները ուղղակի սարսափ ու փորձանք դարձան հպատակ ժողովուրդների համար: Իրենց ճանապարհին ամեն ինչ կեղեքեցին ու ամայացրին: Նրանք էին կայսրության պատերազմող հիմնական ու ամենաալայրագ ուժը և այնքան զորացան, հարստացան, որ սկսեցին մեծագույն վտանգ ներկայացնել հենց Օսմանյան կայսրության, նրա սուլթանների համար: Ահա այս բռնի մահմեդականացված երեխաների մեջ գտնվեցին այնպիսիները, որոնք

1 Այս մասին մանրամասն տես Անահիտ Աստոյան, *Հայերն Օսմանյան բանակում (14-րդ դարից մինչև 1918թ.)*, Եր., 2010: Գրքի այս գլուխը չարադրելիս վերոհիշյալ ուսումնասիրությունը մեզ համար չափազանց օգտակար է եղել: Այն համակողմանիորեն անդրադառնում է Օսմանյան բանակում հայերի ունեցած բազմակողմանի դերին:

2 Արտակ Շաքարյան, *Արյան հարկը Օսմանյան կայսրությունում*, *Դևշիրմե*, Երևան, 2006:

մեծ առաջխաղացում ապրեցին ենիչերական շրջանակներում, հսկայական հեղինակություն ու ազդեցություն ունեցան իրենց ժամանակներում: Նրանցից ավելի ուշիմները կարողացել են իրենց բացության շնորհիվ բարձրանալ օսմանյան բանակի հրամանատարական աստիճաններով, գրավել հնարավորինս բարձրագույն պաշտոններ ու մեծ հարստության տեր դառնալ, ազգակցական կապերով կապվել պալատի, սուլթանական ընտանիքների հետ: Նրանց մեջ եղան մինչև անգամ վեզիրների աստիճանի հասած պետական այրեր:

Արմատներից պոկված ու մահմեդականացված այս զինվորների մեջ բնականաբար եղել են այնպիսիները, որոնք պատանի հասակում էին ենիչերի դարձել, այսինքն նրանց հիշողության մեջ չէին կորել իրենց ազգային պատկանելության զգացումները: Պատմությունն արձանագրել է հայկական ծագում ունեցող մի քանի հզոր ենիչերիների, որոնք առանձնապես չեն էլ թաքցրել իրենց ծագումը և հնարավորինս կարողացել են տարբեր հարցերում իրենց նպաստը բերել իրենց ծնող ժողովրդին ու նրանց ինչ-ինչ հոգսերի ամոքմանը, օգտակար լինել իրենց ժողովրդին, կարևոր միջնորդություններ կատարել Բարձր Դռանը, սուլթանին՝ հայանպաստ որոշումներ կայացնելու, մարդկանց բանտից, մահապատժից փրկելու, հայկական եկեղեցիները այլ ազգերին տալու կայսերական հրովարտակների գործադրումները կանխելու, շտկելու, հայ ազգային կյանքում, ակնհայտ կամ թաքուն, բարի դեր են խաղացել, կարևոր նպաստ ունեցել:

Այդպիսի դեմքերից է եղել մեծ վեզիր Խալիլ փաշան:

Խալիլ փաշա (17-րդ դ.): Պետական գործիչ: Եղել է սուլթան Ահմեդ Ա-ի (1610-1623) նպարքոսը և որի համար հայերեն մի ձեռագրում, ինչպես նաև Ջևդեթի «Օսմանեան պատմության» մեջ, ասված է, թե Զեյթունից է եղել, ծագումով հայ: Մի այլ աղբյուրում նա մարաշցի հայ է, կամ՝ կեսարացի: Մանուկ հասակում բռնի խլամացվել է, տարվել Կ.Պոլիս: Երկու անգամ վեզիրություն է արել: Նա սադրազամություն է արել Մուստաֆա Ա և Օսման Բ- սուլթաններին, նշանավոր եղել իր ծառայություններով, փառավոր էջեր գրել օսմանյան բանակի պատմության մեջ: 1609թ. ծովակալ է դառնում, ծովամարտի է դուրս եկել բռնդեմ մելիտացիների և գերել 10 նավ, որի համար արժանացել է վեզիրի կոչման ու ամուսնացել սուլթան Ահմեդ Ա-ի դստեր հետ: **Վեզիրի** պաշտոն է վարել նաև Մուստաֆա Ա, Օսման Բ, Մուրադ Դ սուլթանների օրոք: Ապա դարձել է Մեծ վեզիր: 1619թ. պարսիկների դեմ կռիվներում Շահ Աբասին ստիպել է հաշտության պայմանագիր կնքել: Նրա կենսագրության հայտնի էջերից են Միհնպում խազարների արշավանքի հետ մղումը: 1620թ. կարճ ժամանակամիջոցի համար պաշտոնանկ է արվել և կրկին վերադարձել ծովակալի իր պաշտոնը: 1621թ. կռվել է լեհերի դեմ ու վերադարձել Մեծ վեզիրի պաշտոնը 1626-27թթ.:

Ըստ Վենետիկի դեսպան Ջիանի Ֆրանչեսկո Մորոզինիի, օսմանցիներն ունեցել են մանկությունից մահմեդականացված (դևշիրմեի զոհ) հայտնի մի նավապետ, որը մինչև սադրազամության է հասել: Նա և հայ վաճառականները նավարկել են սեփական, խաչ հիշեցնող և ոլխարի պատկերով դրոշներով: Իսմայիլ Համդի Դանիշմենդն իր Օսմանյան կայսրության բարձր աստիճանավորներին նվիրված գրքում գրում է, որ 1608-1621թթ. պաշտոնավարած այս անձը Հ(Խ)ալիլ փաշան է եղել: Նա քաղաքական կարևոր կապեր է հաստատել Լեհաստանի, Ավստրիայի հետ:

Հայկական ծագում է ունեցել 16-րդ դ. մալաթիացի զորավար, պետական գործիչ, եպար-

յոս (փարչապետ) **Սուլեյման փաշա Էրմենին** (1605-168(9)0): Մանկահասակ ժամանակ տարվել է Պոլիս, խլամացվել: Եղել է կայսրության կարևոր դեմքերից, հասարակ զինվորից բարձրացել մինչև Մեծ վեզիրի աստիճանի: Եղել է Իբրահիմ Ա Դելի (խենթ, 1640-48) սուլթանի թիկնապահը: Մասնակցել է Կրետեի գրավմանը և 1644թ. դարձել Մեծ վեզիր, Մեհմեդ Դ սուլթանի (1649-1687) օրոք եղել նպատբրս: Հրաժարվել է Մեծ վեզիրի պաշտոնից, երկու անգամ վարելով Մեծ վեզիրի տեղապահի պաշտոնը: 1687թ. Սուլթան Սուլեյման Բ-ի (1687-1690) գահակալության շրջանում եգիպտական, ծագումով հայ զորահրամանատարներից Մէմյուկ Սուլեյման Բեյ Պարեմ Զեյլու-ն մի քանի անգամ նահանգապետ է նշանակվել (1690-91թթ.), վարել Կարինի և Սեբաստիայի կուսակալությունները, ստացել *վեզիրի* աստիճան, իսկ 1644թ. Մեծ վեզիր է դարձել, որից շուտով հրաժարվել է, փրկելու համար իր կյանքը: Մասնակցել է Կրետեի գրավմանը: Նա այն եզակի պետական գործիչներից է եղել, որը չի թաքցրել իր հայկական ծագումը և իր անվանն ու տիտղոսին կից կրել է *Էրմենի* անունը, նույնիսկ երբ Մեծ վեզիր էր:

Եղել է Էդիրնեի (Ադրիանապոլսի) սուլթանական պալատի վերակացուն: Մինչ մահ կրել է էմիրի տիտղոս՝ *Էրմենի* Սուլեյման փաշա, անգամ Մեծ վեզիրի պաշտոնում: Կարևորագույն ծառայություններ է մատուցել Օսմանյան կայսրությանը՝ փրկելով տարբեր վտանգներից: Նրա և որդու մասին գրել է Երեմիա Քյոմուրճյանը. «Հայկազարմ մալաթիացու» որդին՝ Օսմանը, քաջ զինվոր, *սերդար է* նշանակվել 1710թ.:

Բնականաբար եղել են իրենց քաջությամբ փայլած հայկական ծագում ունեցող այլ հեղինակներ ևս, սակայն նրանց թուրքական անունները և խոհեմ զգուշությունը թույլ չեն տալիս, որ դուրս գան ասպարեզ և հիշվեն նրանց քրիստոնյա ծագման հանգամանքները, առավել և ոչ թուրք լինելու փաստը:

Հասան փաշա Ճեզայիրլի Ղազին (18դ.) ծագումով Ռոդոսթոյից է եղել, հայ քնտանիքի զավակ, որին ծնողները ստիպված են եղել որպես ստրուկ հանձնել Հաջի Օսման անունով մի վաճառականի, որը նրան Հասան անունն է տվել: Տղան երկար ժամանակ ապրել է Ալժիրում, որպես ստրուկ է ծառայել, սակայն իր արտակարգ ընդունակությունների շնորհիվ դարձել է խիզախ ծովագնաց ու հայտնի վաճառական: Այստեղից էլ նրա Ճեզայիրլի (ալժիրցի) մականունը: Հասան փաշան, որ ծառայել է սուլթան Աբդուլհամիդ Ա Ղազիի (1774-89) շրջանում, եղել է Մալթայի գրավման հերոսներից:

Դյոնեկլի Հասան փաշա

Հայտնի է, որ 1770թ. օսմանյան նավատորմի նախարար ռողոստահայ **Դյոնեկլի Հասան փաշան** ստանձնել է Օսմանյան կայսրության նավատորմի ադմիրալի կոչման (կապուդան դերյայը): Մինչ այդ նա եղել էր Կովկասյան ճակատի ռազմածովային նավատորմի հրամանատար: Մեծագույն ծառայությունների համար ստացել է *վեզիրություն*, ապա նաև՝ *ծովակալի* աստիճան: Նրա ծովակալության շրջանում նավատորմը, մասնավորապես ռազմածովային նավա-

տորմը ծաղկում է ապրել: Նավաշինությունը մեծ թափ է ստացել, կառուցվել են մեծ զորանոցներ, ռազմական շինություններ[3]: Նշանավոր է դարձել իր քաջագործություններով և կրել *դալի* (համառ) մականունը, որն ավելի հանդիպում է սուլթանների անունների կողքին: Նրա օրոք օսմանյան ռազմանավերում թնդանոթաձիգների 75%-ը հայ և հույն վարձկաններ են եղել:

Նեվշեհիրցի Դամադ Իբրահիմ փաշա

Օսմանյան բանակի պատմությանը մեջ դեր խաղացած հայերի, բանակի համար աշխատող զինագործ վարպետների մասին գտնում ենք մեր մատենագիտական աղբյուրներում, առանձին մասնակիցների գրառում-հիշողություններում:

Օսմանյան կայսրության հայ գեղանկարիչները ստեղծել են մեծ չափերի բազմաթիվ սքանչելի գործեր, որոնց թեմաները են օսմանյան բանակի արժանահիշատակ մարտերից տեսարաններ, հայտնի ծովամարտերի դրվագներ, զինվորական երևելի գործիչների[4] դեմքեր:

Օսմանյան կայսրության ցամաքային ու ռազմածովային ուժերում մոտ 200 բարձրաստիճան փաշաներ, բեյեր են ծառայել որպես բարգմանիչներ, խորհրդականներ, բանակի մատակարարներ: Օսմանյան բանակի պատմությունն ունեցել է հայ զորավարների, սղմիրալների (նաև դեղագործ), զինվորական բժիշկների պատկառելի թվաքանակ:

Զինվորական և պալատական ամենամեծ աստիճանը եղել է *վեզիրությունը*:

Հայկական ծագում ունեցող Մեծ վեզիրներից հայտնի է եղել **Հալիլ Ռըֆաթ փաշան**: Նա եղել է արքունի զինանոցի տնօրեն: 1834թ. ամուսնացել է փադիշահի դստեր Սալիհա Սուլթանի հետ:

Վեզիրության աստիճաններ են ունեցել նաև քաղաքացիական անձինք: Վեզիրություն են ստացել սուլթանի Անձնական գանձարանի նախարարներ **Հակոբ Գազազյան, Հովհաննես Սաքըզը, Միքայել Փորթուգալ(յան) փաշաները**:

Մարշալի ու վեզիրի աստիճան են ունեցել Լեռնալիբանանի կառավարիչներ **Կարապետ Արթին փաշա Դավուդյանը, Հովհաննես փաշա Կույումճյանը**, Պետական Խորհրդի անդամ **Աբրահամ փաշա Էրամյանը[5], Հարություն փաշա Տատյանը[6]**:

Մյուշիրի (մարշալի, մարաջախտի) կոչում ունեցող փաշաներ են եղել Լեռնալիբանանի կառավարիչներ **Կարապետ Արթին Դավուդյանը, Հովհաննես Կույումճյանը**, ողջ օսմանյան բանակի գլխավոր դեղագործ **Ֆերիդ փաշա Թերզիմանյանը** և գուցե՝ Տրապիզոնի Հանրային սպարտաց վարչության տնօրեն **Գրիգոր Շաբանյանը[7]**:

[3] Անահիտ Աստոյան, *Հայերն Օսմանյան բանակում...* էջ 11:

[4] Տես՝ Կարո Քյուրքմանի երկհատոր աշխատը Օսմանյան կայսրության հայ նկարիչների մասին՝ Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ressamlar*, İst., 2004, 2 cilt, 988s.

[5] Աբրահամ փաշա Էրամյանն արժանացել է սուլթանական բարձրագույն շքանշանների՝ առաջաստիճանային **Osmanlye**, առաջին աստիճանի **Mecidiye**-ի:

[6] Արտադրեփնախարարության խորհրդական և Պետական Խորհրդի Քաղաքական հանձնաժողովի անդամ Հարություն Տատյանը՝ ամենաբարձր սուլթանական շնորհներ ունեցողներից է եղել՝ առաջաստիճան **Osmanlye**, առաջաստիճան **Mecidiye** և առաջաստիճան **Iftihar**:

[7] Մի քանի աղբյուրներում խոսվում է Գ. Շաբանյանին մարշալի կոչման ներկայացված լինելու մասին:

Օսմանյան կայսրության տիրապետության շրջանում եգիպտական բանակի ցամաքային ու ծովային ուժերում ևս եղել են հայեր, որոնք փայլել են իրենց հերոսություններով: Սուդանի կռիվներին մասնակցած **Էդվարդ Հանրի Զոհրապ** փաշան հետագայում նշանակվել է Պատերազմական նախարարի խորհրդական: Հայտնի են եղել զինվորական բժիշկները ու ինժեներները, որոնք որոշակի ազդեցություն են ունեցել նաև եգիպտական փոխարքաների պալատում:

1787թ. Ավստրիայի դեմ պատերազմի չորս տարիներին մեծ եպարքոս Յուսուֆ փաշայի հրամանով հայերը ստիպված են եղել տարեկան 1000 զինվոր տրամադրել օսմանյան բանակին: Կ.Պոլսո հայոց պատրիարք Զաքարիա Կաղզվանցին ստիպված է եղել համաձայնվել պալատի այս որոշման հետ:

Նոր շրջանի պատմության սահմանագծին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական խոր անկման վիճակում: Երկրի տնտեսությունը ճգնաժամային վիճակում էր գտնվում: Գավառներում, ինչպես նաև քաղաքներում բնակիչների համար կործանիչ հարկերը խոշոր սպառնալիք էին դարձել: Կայսրության հպատակ ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը, պատերազմները ավելի էին խորացրել Բարձր Դռան տնտեսական ծանր վիճակը: Այն չուներ անհրաժեշտ հոսալի բանակ ո՛չ պատերազմի դեպքում, և ո՛չ էլ ներքին վտանգները հեռացնելու համար: 18-րդ դարի 70-ական թվականներին ծագեց միջազգային խնդիր հանդիսացող «արևելյան հարցը»: Նրա առաջացումը կապված էր Օսմանյան կայսրության անկման, հպատակ ժողովուրդների ազգային ազատագրական շարժումների թափի ու եվրոպական պետությունների միջև հակասությունների ուժեղացման հետ՝ պայմանավորված Մերձավոր Արևելքում գաղութարարության զարգացման խնդրի հետ:

Օսմանյան կայսրությունում դրությունն այն աստիճան ճգնաժամային էր, որ նույնիսկ ֆեոդալական բյուրոկրատիայի վերնախավի ամենախոշոր ներկայացուցիչներն անգամ hասկացան, թե անհրաժեշտ է անհապաղ ելք փնտրել ստեղծված իրավիճակից: Սակայն ամենաաննշան բարեփոխումներ անցկացնելու փորձերն իսկ հանդիպում էին կայսրության ֆեոդալական ու կղերական հետադիմական շրջանակների վճռական դիմադրությանը: Ուլեմները[8] շարունակում էին մեծ ուժ ներկայացնել: «Նիզամի ջեդիդ» բարեփոխումները, որի անցկացմանն էր ձեռնարկել սուլթան Սելիմ 3-րդը, հիմնականում վերաբերում էին կայսրության զինվորական, վարչական և մշակութային կյանքում փոփոխություններ կատարելուն: Բացվեցին առաջին աշխարհիկ մասնագիտացված զինվորական դպրոցները:

Տասնամյակներ անց այս դպրոցների շրջանավարտների մի մասը կանգնելով բոլոր առաջադեմ մտավորականության դիրքերում, սկսեց պայքարել հանուն երկրում եվրոպականացման, լուսավորական շարժման, բուրժուական վերափոխումների:

1839թ. Աբդուլմեջիդ սուլթանի «Գյուլհանեի Հաթթը Շերիֆ» բարենորոգման հրովարտակով երկրի բոլոր բնակիչներն իրավահավասար հայտարարվեցին և իրավունք ստացան նաև կանոնավոր զինվորական ծառայություն կատարելու, մուտք գործելով օսմանյան բանակ: Սակայն Բարձր Դուռը նախընտրեց շարունակել քրիստոնյաներից ծառայության փոխարեն հարկերի գանձումները (դրանք հայտնի են «իյանե ի ասքերիյե» և «բեդելի ասքերիյե»

8 Ուլեմները (արաբերեն ուլեմա բառից, նշանակում է մուսուլմանական իրավունքի գիտակ) մուսուլմանական բարձրաստիճան կղերականների խավն է:

անվանումներով)՝ բանակի օժանդակության համար և զինվորագրության փոխարեն:

1846թ. բացվեց զինվորական «Հարբիյե» վարժարանը, նախատեսված նաև ոչ մահմեդական, քրիստոնյա ուսանողների համար: 5 հայ երիտասարդների Աբդուլազիզ սուլթանի հրամանով ընդունեցին վարժարան, սակայն բույլ չտրվեց, որպեսզի նրանք հարյուրապետի աստիճանից բարձրանային[9]: 1847թ. հայերը կանչվեցին զինվորական ծառայության և մասնակցեցին արևելյան նահանգներում բուրդ ինքնիշխան ցեղապետերի դեմ մարտերին:

Մինչև 1908թ. զինվորական վարժարանի դռները հայերի համար փակ մնացին, թեև դասախոսական կազմում տեսնում ենք հայ մասնագետների: «Հարբիյե»-ն Բանկալթը թաղամասում կառուցվել էր ճարտարապետ Կարապետ Պալյանի կողմից: Վարժարանի բացումը հոկտեմբերի 10-ին կատարել էր Աբդուլմեջիդ սուլթանը:

Հայ լեզվաբանների կողմից ստեղծվել է օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննախընթաց առատություն (հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն բացատրական տեքստերով): Սեփական լեզուն թուրքերը սովորել են հայ օսմանխոսների հեղինակած թուրքերենի հարյուրի մոտ դասագրքերով ու բառարաններով: Տասնամյակներ շարունակ դպրոցներում, մասնագիտական վարժարաններում, բարձրագույն հաստատություններում, բժշկական, տնտեսագիտական, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաստատություններում մի շարք առարկաների դասավանդման համար օգտագործվող մասնագիտական (ինքնուրույն ու թարգմանական) գրականության լեզուն եղել է հայատառ թուրքերենը: Այս դասագրքերի հեղինակներից ոմանք որպես տարբեր առարկաների դասախոսներ, նշանակվել են վերոհիշյալ հաստատություններում և ի թիվս այլ առարկաների, դասավանդել նաև օսմաներեն լեզու[10]:

1888թ. Քաղաքացիական ծառայողների պատրաստման դպրոցում (մեքքեբի մյուլքիյե) սկսում են հայերեն լեզու անցնել՝ Հովհաննես Սաքըզի ուսուցչությամբ: Վերջինս դասախոսում էր նաև ֆրանսերեն՝ Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանում և իր մեծ ծառայությունների համար արժանացել էր 5-րդ աստիճանի *Mecidiye*-ի:

Նշանակալի է եղել հայերի ավանդը նույնիսկ այնպիսի ոլորտներում, ուր քրիստոնյաների ներկայությունը եթե ոչ արգելված, գոնե ցանկալի չի եղել: Այդ ասպարեզներից առաջինը ռազմական բնագավառն էր, ուր հայերը դարերով ոչ միայն որպես զինվորներ, հրամանատարներ, ռազմական, իրավաբանական ուսումնարաններում տարբեր մասնագիտությունների ու առարկաների դասախոսներ, դասագրքերի հեղինակներ են եղել, բանակի մատակարարներ, որպես թարգմանիչներ, խորհրդականներ, բժիշկներ են ծառայել, այլև այս բնագավառի բազմաթիվ կարևոր հայտնագործությունների հեղինակներ[11] են եղել, բազմիցս

9 Զինվորական աստիճաններ են ունեցել բժշկական, զինվորական վարժարանների հայ դասախոսները: 1894թ. Արքայական բժշկական դպրոցի ֆիզիկայի պրոֆեսոր, հայազգի **Մելքոնիկ Կրճիկյանը** ստացել է գեներալ մայորի՝ *բուդյնձրալ*-ի աստիճան:

10 1885թ. **Հակոբ Քոքսաջյանը** պետական ծառայողներ պատրաստող դպրոցում թուրքերենի դասախոս է նշանակվել:

11 Հայ գյուտարարների անվան հետ են կապված ծովային խարխափի այժմյան տեսքի գյուտը, փառոսի, զենքերի ու դրանց կատարելագործման, ծովային հրետնների մարման ու ամենատարբեր բնագավառներում հարյուրավոր այլ գյուտեր, միավոր երկրի տնտեսական կյանքի տարբեր կողմերի զարգացմանը: Դրանց մի մասը ժամանակին թուրքական և միջազգային արտոնագրեր են ստացել: Հայազգի ճարտարապետներին է հիմնականում վստահվել զինվորական մեծամասշտաբ կառույցների, զորանոցների շինարարությունը: Դրա լավագույն օրինակներից են Պալյանների կառույցները Մարմարայի ափերին: **Ալեքսանդրյան Հովհաննեսը** կառուցել է օսմանյան բանակի Գլխավոր շտաբի շենքը:

փրկելով երկիրը ծանրագույն քաղաքական, պատերազմական, ֆինանսական իրավիճակներում:

1877թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ծանր օրերին օսմանյան կառավարությունը դիմեց քրիստոնյա հպատակներին՝ զորք տրամադրելու համար: Պոլսի Ազգային երեսփոխանական ժողովը պատրիարքի հետ միասին հիմնականում ընդդիմացան այդ պահանջին, որը սաստիկ ընդվզում առաջացրեց պալատում: Նույնիսկ օսմանյան սուլթանները զգում էին հայկական միավորումների անհավասար, ստորացված լինելու ու անարդյունք մնալու հետևանքը մղնաաղ օսմանյան բանակի շարքերում:

Միայն 1910թ. Զինվորագրության օրենքի ընդունումից հետո հայերը սկսեցին ուսանել զինվորական վարժարաններում: 1912թ. առաջին հայ զինվորական դպրոցն է հիմնադրվում Բուլղարիայում:

Կարծես թե վերացավ *բեդելի ասքերիյե* հարկը, նաև՝ *հալալակ, ռայա, գեյր* ստորացնող հասկացությունները: Բալկանյան և առաջին համաշխարհային պատերազմների ժամանակ շատ հայ զինվորներ առանձնացան իրենց հերոսությամբ և արժանացան բարձր զինվորական կոչումների: Կովկասյան ռազմաճակատի Կարին-Սարիղամիշ ճակատում նրանք գերի ընկնելու վտանգից ազատել էին Էնվեր փաշային, որը և փութացել էր հայ զինվորների մասին գովասանքի ու շնորհակալության խոսք ուղղել ժամանակի Պոլսո հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանին:

1914թ. օսմանյան բանակ զորակոչվեցին 18-45 տարեկան 100 հազար հայեր, որոնք միացան մինչ այդ բանակի շարքերում գտնվող հայ զինվորներին:

Բայց շուտով հայերի դավաճանության մասին կեղծ քարոզչության պատրվակով հայերը զինաթափվեցին, հայ սպաները մեկուսացվեցին, ձերբակալվեցին, ապա ոչնչացվեցին: Մեծ եղեռնի կազմակերպիչները անօրինակ դաժանությամբ սպանդի ենթարկեցին հայ զինվորականությանը:

Քիչ ավելի դիմացան զինվորական բժիշկները, քանզի օսմանյան բանակը նրանց կարիքը շատ ուներ: Երկար տարիներ հայազգի զինվորական բժիշկները, երկրի հինգ հիմնական բանակներում ու նրանց կից զինվորական հիվանդանոցներում կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցնում: Նույնը նաև ռազմական նախարարին էր վերաբերվում[12]: Մեծ եղեռնի նախօրեին բոլոր այն զորամասերը, ուր թուրք զինվորական բժիշկներ էին ժամանում, հայ բժիշկներն անմիջապես մահապատժի էին ենթարկվում, անգամ իրենց պաշտոնը կատարելիս, թուրք զինվորների կյանքը փրկելու ժամանակ:

Զինվորական հայ բժիշկների սպանդին մասնակցեցին նաև թուրք զինվորական պաշտոնյա բժիշկներ, որոնք սովորել ու աշխատել էին միասին, կրթվել հայ մանկավարժների կողմից: Նման ամենահայտնի անուններից են եղել Նազըմ բեյը, Բեհաեդդին Շաքիրը և ուրիշներ: Թուրքական «երախտագիտության այս ոճը» նրանց համար ավանդական ու բնականոն էր թվում:

Օսմանյան բանակի, նախարարի պատմության մեջ եղակի չեն եղել հայ անունները: Հայերը ծառայել են նաև որպես թարգմանիչներ, հետաքրքիր էջեր գրելով իրենց ժամանակի պատերազմական, դիվանագիտական կյանքում:

12 Այս մասին տես բժիշկներին նվիրված գլխում, առանձին բժիշկների կենսագրություններում:

Հայ հպատակների դերը օսմանյան բանակում չի սահմանափակվել վերոհիշյալով: Ավելին, այն միայն երկրորդ պլանում է եղել: Պարբերաբար պատերազմական գործողություններով ապրող օսմանյան բանակն իր բոլոր կարիքները, աշխատավարձը դարեր շարունակ հոգացել է քրիստոնյա բնակչության վրա ծանրացած մի շարք հարկերից: Կարևորագույնը եղել են այն հարկերը[13], որ վճարել են քրիստոնյա ռայաները (հպատակները) բանակում, նավատորմում ծառայելու փոխարեն, բանակի համար, ի տարբերություն բանակ զորակոչվող մահմեդական բնակչության: Ամենակարևոր նման հարկը կոչվել է *ջիզյե* (գլխահարկ): Բանակին նյութական և պարենային օգնության հարկը կոչվել է *իմդադը հազարիյե*: Պատերազմական իրավիճակների ժամանակ դիշիրմեն (մանկահավաքը) անցկացվել է ըստ ռազմական պահանջի և հարկերն էլ այսպիսի պարագաներում հավելվել են: Դրանք են եղել *իմդադը սեֆերիյե* (զինվորական օգնություն), *իմդադը ջիհադիյե* (օգնություն սրբազան պատերազմի համար), *բեդահանե բեդելեսի* (նավաշինարանում չծառայելու փոխարեն, որ քրիստոնյաները ծառայում էին մինչ 1610թ. օրենքը), *քյուրեկչի բեդելիյե* (թիահարկ) հարկերը: Բնականաբար դրանց հավելվում էին շատ ծանր պարտականություններ: Այն է՝ որտեղով էլ որ անցներ օսմանյան բանակը, տեղի բնակչությունը պարտավոր էր հոգալ նրանց բոլոր կարիքները, որոնք տարբերակվում էին որպես հացատի, գիշերելու, անոթի և համապատասխան այլ տուրքեր: Դրանց չափերի հստակ սահմանված չլինելը պատճառ էր դառնում անհողի ու դաժան հարստահարության, կախյալ՝ հարկահավաքների քմահաճ վերաբերմունքից:

Հայտնի են դեպքեր, երբ այս կամ այն հարուստ հայը որևէ առիթով մեծ նվիրաբերություն է կատարել բանակի, նավատորմի օգտին: 1918թ. Օսմանյան նավատորմի հզորացման համար 3 հազար դրամ նվիրած Տիգրան Տեր-Ներսեսյանը, որ նախկինում Անվտանգության խորհրդի և Այդն քաղաքի հանրօգուտ շինությանց խորհրդի անդամ էր, ստացել է արժանի ***Mütemayiz***:

Քրիստոնյա բնակչության առանձնաշնորհյալ մի փոքրիկ մասը միայն հստակ սուլթանական հրովարտակներով ազատված էր այս հարկերից: Ազատված էին համարվում նաև հոգևորական դասը, եկեղեցին: Սակայն եկեղեցիներն ու վանքերը ոչ միայն չեն փրկվել այս հարկերից, այլև պարտքերի ծանրության տակ, երբեմն եղած-չեղածը խլպառ կորցնելու վտանգի մեջ են գտնվել[14]:

Ավելին, տարբեր մուծածին առիթներով բազմապատիկ հարկեր ու տուգանքներ են դրվել նրանց վրա, ավերվել են եկեղեցիները, վանքերը, դրանց քարերը օգտագործվել են որպես շինանյութ, թալանվել են վանքեր ու նրանց ողջ գույքը: Բանակատեղիներին հարակից հայկական գյուղերը բարբարոս հարձակումների են ենթարկվել:

Օսմանյան բանակը քրիստոնյա հպատակներին որպես իր բոլոր կարիքները հոգալու աղբյուր ծառայեցնելուց բացի, մեծապես օգտվել է նրանց տարբեր արհեստների մեջ անմրցելի նկատված լինելու հանգամանքից: Հայ արհեստավորների մի խումբ շարտ է ծառայել բանակին: Դրանք եղել են զինագործներ, ռազմամթերք պատրաստողներ[15] (ականներ, վառոդ և այլն), հարձակումների ու պաշարումների ժամանակ անհրաժեշտ տարբեր շինություններ, ամրություններ իրականացնող վարպետ-ինժեներներ ու արհեստավոր բանվորներ,

13 Տես Լևոն Վարդան, *Հարկերը...*:

14 Նույն, էջ 478:

15 Հայկական տարբեր գավառներ բանակին մատակարարել են նժույգներ ու այլ կենդանիներ:

բնդանոթաձիգներ, ռմբաձիգներ (փաղանգիներ), պայտար-դարբիններ[16], մոռլաթաղներ, դերձակներ, վաճառականներ, երաժիշտներ, որոնցից մի մասը պարտադիր ուղեկցել է բանակին և այդ պարագայում ազատվել որոշ հարկերից: Օսմանյան բանակում հայ վարձկանների առկայությունը կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ բանակների, նավատորմի կարիքների, պարենի մատակարարները, ինչպես նաև որոշ պատերազմական գործողությունների ժամանակ նաև ռազմական շինությունների կառուցման պատասխանատուները եղել են հայ վաճառականները: Նրանք վարձակալելով հայ արհեստավորների մեծ բնգմություն, ինչ որ չափով մեղմել են նրանց ֆինանսական իրավիճակը, քանի որ այդ վարձկաններն ազատվել են որոշակի հարկերից ու այս ծառայությունը նրանց համար եղել է նյութական լրացուցիչ աղբյուր:

Փաստ է, որ օսմանյան բանակում, ենիչերիների ժամանակներից սկսած մինչև 18-րդ դ. վերջը հայերը որպես վարձկան զինվորներ ծառայել են հետևակային *(հաևա)* և բերև հեծելազորային (*ագըննի*) զնդերում, ինչպես նաև ճանապարհ բացող (*սալախորատ*) զորամասերում, շարժվելով հիմնական բանակի ուժերի առջևից: Ինչպես վերջին, այնպես էլ ականահատ (*լաղըմճևա*) գնդերում ծառայած հայերը զինված են եղել: Հայ վարձկանները պաշարման ժամանակ ծառայել են որպես խրամատներ փորող (*ենիչէ կերիկի ալաևը*) և որպես գերեզմանափոր, մեռելաթաղ խմբեր (*մեզարճի*): 1570թ. Կիպրոսի գրավման ժամանակ, ըստ վենետիկցի զորավար Անջելո Գաթիի, 243 հազարանոց թուրքական բանակում 40 հազար հայեր ծառայել են որպես «սակրավոր, ամրաշէն, ականահատ և մեքենագործ[17]...»: Սուլթան Աբդուլհամիդ Ա-ի տիրակալության շրջանում (1774-1789), երբ ծովակալ է եղել հայազգի Հասան փաշա Ճեզայիրլի Ղազին, հայերը որպես վարձկաններ ծառայել են նաև օսմանյան ռազմածովային նավատորմում: Ռազմանավերում հայերը ծառայել են որպես հրետանավորներ, դյուզակալկիրներ և այլն:

18-րդ դ. օսմանյան բնդանոթարանի (ռմբարան, *խումպարախանե*) ղեկավարը եղել է դարբին **Հաջի Գասպարը**[18]: Օսմանյան բանակին ծովամարտերում հաղթանակ բերած բազմաթիվ ռազմանավեր շինվել են հիմնականում հայ ու հույն վարպետների կողմից: Հայտնի է ծագումով փրացահայ **Գևորգ Դեմիրճիպաշյանը**, Կայսերական նավարանի նավահարդարապետը, որը կանգնած է եղել նաև բնդանոթարանի երկաթագործության գլխին: Նա կրել է «Թոպանենի բաշը» տիտղոսը և իր ձեռքի տակ ունեցել է 4000 ենիչերիներ: Դա սուլթան Մահմուդ Ա-ի (1730-1754) տիրակալության վերջին տարիներին էր, 1753թ.: Գևորգի գործը շարունակել են զավակները: Նրանց արհեստապետությունը մինչև սուլթան Աբդուլմեջիդ Խանի գահակալությունն է տևել (1839-1861): Տաղանդավոր այս մարդը ոչ միայն հոկայա-

16 Պարզվում է, որ 1922թ. Մուստաֆա Քեմալը, այցելելով դարբինների զինվորական դպրոց, զարմացել է, որ Անատոլիայում թուրքերը չեն ունեցել իրենց դարբինները: Չինրին պայտել են հայ և հույն պայտագործ-դարբինները: Եղեռնից հետո այս ասպարեզը բացահայտապես պարապ էր մնացել, իսկ ձիերը ոչ պիտանի, անորակ պայտերի պատճառով: «Արարողը ստիպված է լինում բանակում ստեղծել դարբնության արհեստը կարճ ժամանակում թուրքերին սովորեցնելու դասընթացներ», վկայակոչելով խորհրդային թուրքագետ Դ.Երեմեևի թուրքերի ծագման մասին ուսումնասիրությունը, գրում է Անահիտ Աստոյանը: Տես՝ էջ 99:

17 Տես՝ Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, 1927թ. Ե մաս, Աշխարհագրական, Արշակ Ալպոյաճեան, Կիպրոս կղզին, էջ 219-220:

18 **Հաջի Գասպարը** 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունում առաջին՝ Արամյան բաղդամ-կլինեի հիմնադիր բեյօղլուցի **Հովհաննես Գասպարյանի** հայրն է:

Եռուք Դեմիրճիպաշյան

բայլ զարգացնում է Նավարանը, այլև հանճարեղորեն ստեղծում է այժմյան խարիսխը, որը մինչ այսօր օգտագործվում է աշխարհում: Եվրոպացիները, մեծապես գնահատելով այն, անմիջապես ընդօրինակեցին Գևորգի նորաձև խարսխի կաղապարը[19]: Գևորգ Դեմիրճիպաշյանը տեղափոխվում է Խասգյուղ, որպես արքունի ռմբարանի (*խումպարախանե*) ղեկավար, որ հետո փոխվեց Երկրաչափարանի (*մյուհենդիսխանե*): Դեմիրճիպաշյան տոհմից Եռուքը զբաղվել է արքունի նավատորմի, ցամաքային զորքերի ու պալատի հացի մատակարարման գործով՝ եղել մեկը բանակի հայ մատակարարներից: Մեծ հռչակ է վայելել արքունի դարբնոցապետ **Մանուկ Դեմիրճիբաշին** (1788-1838)[20]:

Օսմանյան կայսրությունում հայկական *զինագործության* հայտնի անուններից է եղել կարենցի[21] զինագործ վարպետ **Ահնյան Սարգիսը**: Այրել է Մահմուդ Բ Ադլի (1808-1839) սուլթանի[22] սրոց և նրա համար թրեր է պատրաստել, որոնք ցուցադրվում են Պոլսի Թոփգափը պալատի, Նյու-Յորքի «Մետրոպոլիտեն» և Արենրի «Բենաքի» թանգարաններում: Գալով Վատդարանի ու նրա հայ վարպետների գործունեությանը, ապա ռազմական ասպարեզում, զինագործության ասպարեզում նրանց ունեցած մեծ ներդրումը անկարելի է մոռացության մատնել: Սկսած թուրքական վառոդի արտադրությունից մինչև զենքերի արտադրության մեջ նրանց կատարած բազմաթիվ մեծ ու փոքր գյուտերն ու նորարարությունները, արժանի են առանձին ուսումնասիրության:

Թուրք հայտնի պատմագիր Էվլիյա Չելեպին գրում է, որ 17-րդ դարում կեսարահայերի պատրաստած ականներով էր, որ օսմանյան բանակը պայթեցնում էր հակառակորդի բերդերն ու պարիսպները[23]:

Զինագործության ասպարեզում մեծագույն նպաստ են ունեցել Տառյան արքունի վարպետների գերդաստանի շատ անդամներ: Սուլթանական վառոդապետը, մասնավորապես Տառյան ամիրայական գերդաստանը, զբաղվել է ոչ միայն լավագույն վառոդի ար-

19 «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1900թ. թիվ 2: Նրա մասին տես Դեմիրճիպաշյան գերդաստանին նվիրված հատվածում:

20 Հայտնի է, որ նա քաղված է Բաղդադրաշը հայկական գերեզմանոցում:

21 Կարենցի հայ զինագործները մեծ համբավ են ունեցել իրենց արհեստակիցների շրջանում: Նրանք իրենց պատրաստած զենքերը նաև արվեստի գործեր են դարձրել:

22 Լուսանկար այս սուլթանը ցանկանալով բարեկամել իր երկրի վիճակը, մի շարք բարենորոգումներ արեց: Նա թույլ տվեց, որ բոլոր լեզուներով գրքեր ու պարբերականներ հրատարակվեն: Նա քնաջնջեց երկրի գլխին փորձանք դարձած ենիչերությունը, ստեղծել տալով կանոնավոր զինվորական ու ոստիկանական հաստատություններ: Պեզճյան ամիրայի խորհրդով նա իր կողմը գրավեց մի քանի ազդեցիկ ենիչերի պարագլուխների և ապա նրանց միջոցով ոչնչացրեց մյուսներին:

23 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.5, Եր., 1974, էջ 307:

տաղրությամբ, այլև հեղինակել են բազմաթիվ գյուտեր և նորամուծություններ զինվորական ասպարեզում, զինագործության մեջ, որոնք անմիջապես ներդրվել են պատերազմական գործողությունների մեջ գտնվող օսմանյան բանակում: Ինժեներական տաղանդով օժտված Տաղյանները հնարել են հրացանի փողի երկարները ծակելու և ապա մետաղի արտաքին շերտը ողորկելու մեքենաները, ֆրանսերենից թարգմանել են զինագործության վերաբերյալ գրքեր, առաջին անգամ օգտագործել և տարածել են մեքենաներ ներկելու «Դոկանա ատրճանակը»[24]:

Օսմանյան բանակի համար կարևորագույն հանգամանքներից է եղել ***բանակի մատակարարների*** խնդիրը:

Հովհաննես բեյ Խանգատը, Աբրահամ (Ապրո) Չելեպի Ապրոյանը, Մանուկ բեյ Միրզայանը, Հաճի Օհան Եաղճյանը, Հարություն Պալագյանը, Հարություն Ալյանյանը, Գրիգոր Շարանյանը, Պողոս Իգնատիոսյանը, Արիկ Ունճյանը կայսրության համար ճակատագրական Ղրիմի, ռուս-թուրքական և պատերազմական այլ ժամանակներում եղել են օսմանյան բանակի՝ ընդհանուր առմամբ, նաև առանձին բանակների պարենի, ընդհանուր պաշարների ապահովման, հագուստի, ռազմական կառույցների ապահովման մատակարարները: Այս մատակարարները ապահովում էին զինվորից մինչև նրա զենքը, ձին, սնունդը, հագուստը, ռազմանավն ու գոյություն ունեցող, ծագող բազմաթիվ մեծ ու փոքր խնդիրները, կարիքները:

Բանակի տարբեր հոգսերի մատակարարները, խոշոր վաճառականները երբեմն առնչված են եղել ուղեկցել այդ բանակներին, մանավանդ՝ պատերազմական իրավիճակներում: Հայտնի է, որ այդ մատակարարների մի պատկառելի մասը կազմել են հայ վաճառականները, որը համարվել է և՛ պատվավոր, և՛ խոշոր ծավալի գործարք, և՛ չափազանց վտանգավոր գործունեություն: Անհաջողության, պարտության դեպքում այն սնանկությամբ էր սպառնում, գումարած պատերազմական մահացու վտանգները: Բնականաբար, այս գործը պիտի անեին կա՛մ հրեաները, կա՛մ հույներն ու հայերը, քանզի թուրքերը հակված չէին զբաղվելու վաճառականությամբ: Ավելին, առևտրով կամ արհեստներով զբաղվելը պատերազմող, թալանով ապրող թուրք քոչվորական ավանդույթների տեր ժողովրդի համար համարվել է անարգական, ստրուկներին հատուկ զբաղմունք: Հայ վաճառականները զբաղվել են նաև պատերազմական առանձին գործողությունների, բանակի ժամանակավոր և մասնակի մատակարարությամբ: Այս սեղանավորները, վաճառականներն ապահովել են երկրի տարբեր մասերում հիմնական զորաբանակների կյանքը՝ խաղաղ ու պատերազմական պայմաններում: Մատակարարների նախընտրության մեջ դեր է խաղացել նաև տվյալ բանակի զորակայման վայրում տեղի անվանի վաճառականի գոյության հանգամանքը:

Հայտնի է 17դ. հացագործապետ **Հաջի Քյոսե Ամբակումի** (1598-1658) անունը, որը սուլթան Մեհմեդ Գ-ի (1595-1603) ժամանակից է սկսել գործել:

Բանակի հայ մատակարարների այս պաշտոնում լինելը մեծապես ազդել է շրջակա հայկական բնակավայրերի տնտեսության վրա: Մատակարարների շնորհիվ բազմաթիվ արհեստավորներ ապահովվել են աշխատանքով: Գյուղացիներից գնվել են գյուղատն-

24 Այս գերդաստանի տարբեր հայտնագործությունների մասին տես՝ Տաղյան ամիրաներին նվիրված մասում:

տեսական մթերքներ, անասուններ ու ձիեր[25]: Որոշ շրջաններում, մանավանդ գորգագործությամբ, մետաքսագործությամբ, մանուֆակտուրային արհեստանոցներով հայտնի հայաշատ վայրերում են կատարվել բանակի հագուստների պատվերները: Նույնիսկ զինվորական ուսադիրները, համազգեստի ոսկեթել կամ արծաթաթել ուսադիրները, դրանց պարանատիպ մասերը կատարվել, հյուսվել են հայ կանանց կողմից իրենց դազգահների վրա տեղական հումքից կամ ներկրվող ոսկեթելերից ու արծաթաթելերից (Կուտինայում):

Բանակի մատակարարներն իրենց պարտականությունների փայլուն կատարման, երբեմն էլ դիվանագիտական բանակցություններում մասնակցելու, դրանցում կարևոր դերակատարություն ունենալու համար սուլթանական շնորհների են արժանացել: Այսպես օրինակ, ի գնահատումն հրետանային հազարապետ-անասնաբույժ **Պողոս** Էֆենդիի գործունեության, 1910թ. Քասըմփաշայի Եմինեզեն թաղում գտնվող նրա տան վերանորոգման համար հատուկ թույլտվություն է տրվել: Հայ վաճառական-մատակարարների համար կարևորագույն հանգամանք է հանդիսացել նյութական պարգևատրությունների փոխարեն իրենց ծննդավայրերի համար հայրենանվեր գործեր կատարելու սուլթանական թույլտվությունները: Շնորհների արժանացածներից ոմանք իրենց բնակավայրերի վանքերն ու եկեղեցիները, դպրոցները վերականգնելու, նորերը կառուցելու համար պատվանշանների փոխարեն սուլթանական արտոնագրերով են վերադարձել տուն:

Հովհաննես բեյ Խանգատը (17դ.) եղել է Մուրադ Դ Ջենգյավերի (տագավ. 1623-40) զորաբանակի պարենի մատակարարը: Նա մասնակցել է 1638թ. Բաղդադի գրավման ճակատամարտին: Ծառայությունների համար սուլթանը նրան շնորհել է պատվանշաններ, *բեյի* տիտղոս և Կիլիկիայի հայկական Ս.Խաչ, Նաշավան, Օշնաշեն գյուղերը:

Աբրահամ (Ապրո) Չելեպի Ապրոյանը (-1676)՝ հայտնի վաճառականական տոհմի նահապետներից է: 1646թ. Կրետեի գրավման ժամանակ բանակի մատակարարն է եղել: Օսմանյան բանակին մատուցած իր ծառայությունների համար Իբրահիմ Ա Դելի (խենթ, 1640-48) սուլթանը նրան ողջ կայսրությունով մեկ ազատ առևտուր անելու հրովարտակ է շնորհել: Մեծ եպարքոս Քյոփրուլու Ֆազըլ Ահմեդ փաշայի վստահելի ու սիրելի անձանցից է եղել: Մեծ եպարքոսը նրան շնորհել է *չելեպի* պատվանունը:

Աբրահամ (Ապրո) Չելեպին այս շնորհներն օգտագործել է իր հայրենակիցներին օգտակար լինելու համար: Նա Կրետե կղզում հայերի համար տեղաբնակներից 1400 ոսկով գնել է Ս.Հովհաննու Կարապետ եկեղեցին՝ կալվածքներով հանդերձ: Համառ ջանքերի շնորհիվ կարողացել է օսմանյան կառավարությունից Մակեդոնիայում հայերի մշտական բնակության և այնտեղ եկեղեցի ունենալու իրավունք ստանալ: Կրետեի գրավումից հետո, ընտանիքով 1669թ. Բելգրադից տեղափոխվել է Եդիրնե, ապա՝ Պոլիս: Իր միջոցներով վերանորոգել է հրդեհից վնասված Ս.Նիկողայոս և Ս. Սարգիս եկեղեցիները: Նրա հովանավորությամբ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը ստեղծել է իր «Ստամպոլայ պատմութիւն», «Օրագրութիւն»[26]-ը: Որդին՝ Ապրոյան Մարտս Չելեպին, Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս XIV-ից ազնվականության տիտղոս է ստացել:

25 Հայտնի է, որ Մուշում հատուկ այս նպատակի համար հայերի կողմից զարգացվել է ձիաբուծությունը:
26 Աբրահամ (Ապրո) Չելեպիի մասին երկու հայերեն և երկու թուրքերեն ձոն է գրել, որոնք տեղ են գտել «Օրագրութիւն»-ում:

Բողդանի ասպետ Մանուկ բեյ Միրզայան

Մանուկ բեյ Միրզայան (1769-1817). Ռուսճուքցի Միրզայան Մանուկ բեյը հայ դիվանագիտական ասպարեզի ամենահայտնի դեմքերից է եղել: 1806-12թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ զբաղվել է օսմանյան բանակի պարենավորմամբ և ռազմական նշանակության կառույցների նորոգությամբ: Եղել է օսմանյան Դանուբյան բանակի հրամանատար Մուստաֆա փաշա Բայրաքթարի խորհրդականը, օժտված՝ ռուսների հետ հաշտության բանակցությունները վարելու ճկունությամբ: Այս մեծ դիվանագետի եռանդուն ջանքերի, դիվանագիտական հմտությունների շնորհիվ են կայացել պատերազմի մի շարք հաշտության բանակցությունները, որոնց արդյունքում 1812թ. կնքվել է Բուխարեստի հաշտության պայմանագիրը: Այն ձախողել է Նապոլեոն Բոնապարտի՝ այս երկու պետություններին պատերազմի մեջ ներքաշելու ծրագրերը: Մանուկ բեյն աջակցել է Մուստաֆա փաշա Բայրաքթարին՝ տապալելու ենիչերական վարչակարգը[27]: Օսմանյան կայսրությանը մատուցած ծառայությունների համար 1808թ. սուլթանից ստացել է Մոլդովայի իշխանի՝ ***Boğdan Prensi*** և ***Bey***-ի տիտղոսներ, նշանակվել արքունի պալատի ***դրագոման*** (դիվանագիտական բանակցությունների թարգման՝ արտգործնախարարի օգնականի մակարդակով): 1808թ. Կ.Պոլիս է եկել և Բարձր Դռան պաշտոնական թարգման նշանակվել: 1812թ. կառուցել է մինչ օրս Բուխարեստի տեսարժան վայրերից մեկը հանդիսացող «Մանուկի խանը»:

Կայսերական ծովարանի ծովահրետանապետ Գևորգ Դեմիրճիպաշյանի տոհմը ավելի քան մեկ դար ծառայել է Ռազմական նախարարությանը (Սպարապետության դռռ): Նրանք զբաղվել են արքունի նավատորմի, ցամաքային զորքերի ու պալատի հացի մատակարարման գործով: **Եղիայի Դեմիրճիպաշյանը**[28], ապա նաև նրա **Սերոբի և Խոսրով Դեմիրճիպաշյան** որդիները շարունակել են այս ծառայությունը, հանդիսանալով նախարարության, բանակի ընդհանուր կարիքների մատակարարներ:

Հաջի Օհան Եաղճյանը Ղրիմի 1853-1856թթ. պատերազմի ժամանակ բանակի պարենավորման մատակարարն է եղել: Խարբերդցի այս վաճառականին, բանակին մատուցած իր ծառայությունների համար, Աբդուլմեջիդ Խան սուլթանը Պոլիս է կանչել և արժանացրել մե-

27 Այս մասին տես Գագագ Արթին ամիրա Պեզճյանի կենսագրության հատվածում, ինչպես նաև Մահմուդ Բ սուլթանի և Գագագ Արթին ամիրայի մասին Արա Ալիքնակի «*Ճակատագրի ճամբան*» (Ստամբուլ, 2004) կենսագրական վեպում:

28 Այս գերդաստանը թարնեաժական կապերով կապված է եղել արքունի փառղաշեռտի՝ Տատյան ամիրաների ընտանիքի հետ: **Եղիայի Դեմիրճիպաշյանը** եղել է հանրային ընծենի **Տրդատ Տատյանի** (1860-1916) անհրը:

ծարանների, պատվանշանների, պաշտոնական սրի և համազգեստի: Վերադարձին իր հետ բերել է Քեսիրիկ գյուղի եկեղեցու և վանքերի վերաշինության սուլթանական արտոնագրերը:

Սեբաստացի հայտնի վաճառական **Հարություն Պալագյանը** Ղրիմի պատերազմի ժամանակ նույնպես օսմանյան բանակի մատակարարներից է եղել:

Հարություն Ալլահյանը (1852-1917) եղել է օսմանյան Ռազմածովային նախարարության մատակարարը: Նա միաժամանակ վարել է Ծովային երթևեկության պետական հատուկ սպասարկության (խոպրէի ճախսուսէի) վարիչի պաշտոնը:

Գրիգոր Շարանյանը 1865թ. վարել է արքունի զորքերի ընդհանուր կարիքների, պարենի ու ընդհանուր պաշարների մատակարարի պաշտոնը: 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին եղել է օսմանյան բանակի ընդհանուր պետքերը հոգացող հանձնաժողովի անդամ և արժանացել է պատվանշանների, պաշտոնի բարձրացման: 1886թ. ներկայացված է եղել աղմիրալության:

Հ. Պոյաճյանը զբաղվել է բանակի համար արտասահմանյան գնումների խնդրով: Արքայական արսենալի զինվորական հեռագրատան և դրա համար անհրաժեշտ սարքավորումներ ձեռք բերելու համար 1885թ. նա Լոնդոն է ուղարկվել:

Աբիկ Ունճյանը (1831-1905) օսմանյան Բ զորաբանակի, ապա Ռազմական նախարարության ընդհանուր պաշարների մատակարարի պաշտոններն է վարել: Իր եղբոր՝ **Մարկոս Ունճյանի** հետ միասին վարել են Էդիրնեի երկրորդ զորաբանակի, ապա՝ Ռազմական նախարարության ընդհանուր մատակարարի պաշտոնները: 1894թ. Պոլսի քաղաքապետարանի բարեգործական վարչության անդամ, առաջին կարգի վաճառական Աբիկ Ունճյանին շնորհվել է առաջին կարգի ***Osmaniye***: 1886թ. Կեդրոնական վարժարանի առաջին հոգաբարձուներից է եղել: 1885թ. հայտնի վաճառական Աբիկ Էֆենդին ռսկերեկազործների (վարչության) տնօրեն է նշանակվել:

Պողոս Իգնատիոսյանը, խարբերդցի հայտնի վաճառական, 19դ. 70-80թթ. զբաղվել է օսմանյան բանակի հանդերձանքի մատակարարման գործով:

Գրիգոր Կարագյոզյանը, որ Կարագյոզյան վաճառականական ընտանիքի շառավիղներից է եղել, վարել է Ռազմական և Ծովային նախարարությունների ընդհանուր պետքերի մատակարարի պաշտոնը:

Նորատունկյան գերդաստանը հայտնի է եղել որպես արքունի և օսմանյան բանակի հացի մատակարար:

1894թ. օսմանյան զորաբանակների տարբեր կարիքների մատակարարներ են եղել երևելի վաճառականներ **Հակոբ Էսայանը**, որը ստացել է ***Ulây-ı sâni*** և Պոլսի վաճառականների պետ (քեղխուդա) **Սարգիս Թաշճյանը**, որին շնորհվել է ***Mütemayiz***: Երկուսն էլ, ի թիվս այլ շնորհների, 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** են ստացել:

Զինվորական գործ

Հայտնի փաստ է, որ Օսմանյան կայսրության կյանքի, պաշտոնական ծառայության որոշ բնագավառներ երբ չափենք փակ, գոնե մասամբ հասու չեն եղել կայսրության քրիստոնյա հպատակների համար: Դրանցից է եղել ռազմական ուսումնառության, բանակի բնագավառը: Սա չի կանգնեցրել հայ երիտասարդներին՝ բարձրագույն զինվորական կրթություն

տաճկայու եվրոպական լավագույն հաստատություններում[29]: Իհարկե, շատ հայերի է ձգել զինվորական ասպարեզը և, հնարավորություն չունենալով կրթություն ստանալ Ստամբուլում, նրանք այդ արել են դրսում, այնտեղի զինվորական կրթական հաստատություններում: Այնուամենայնիվ այդպիսիների թիվը մեծ չի եղել: Սրանք առաջին և վերջին զինվորական բարձրագույն կրթություն ստացած հայերն են եղել: Որքան էլ որ զինվորական ասպարեզը փակ է համարվել քրիստոնյա ազգերի համար, այնուամենայնիվ զինվորական հայտնի մի շարք անձանց խորհրդականների դերում տեսնում ենք հայ պաշտոնյաների[30]:

Անտոն Թնկըր(յան) Յավեր փաշան (1812-1908) 1846թ. Փարիզում Թուրքիայի դեսպան Սուլեյման փաշայի թարգմանն է եղել: Տիրապետել է ֆրանսերեն, իտալերեն, հունարեն, օսմաներեն լեզուներին: 1850թ. Բարձր Դռան թարգմանական դիվանի անօրենի և Սուլեյման փաշայի քարտուղարի պաշտոններն է վարել: Կարդիկ հայ համայնքի անդամ է եղել: 1852թ. Էգեյան ծովի կղզիների նահանգապետ Մուսա Սաֆֆեթ փաշայի թարգմանն է եղել, միևնույն ժամանակ աշխատել է պալատական շոգենավային վարչությունում և ստացել *Iftihar Madalyası*, *Bey* ապա՝ *Yaver* պատվանուններն ու աստիճանները: 1852թ. Անտոն Յավեր էֆենդին, առանալով բեյի աստիճան, իրավունք է ստացել նաև կրելու հազարապետի համազգեստ:

1854թ. Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Անտոն Յավերը եղել է ընդհանուր զորքերի հրամանատար Մերդար Էօմեր փաշայի քարտուղարը, ծովային գայմագամի աստիճանով Արևելյան բանակների արտաքին թղթակցության (գրագրության) բաժնի անօրենը: Օսմանյան բանակի ընդհանուր առաջխաղացումները նախապատրաստող դեկավարության խմբում թարգմանությամբ է զբաղվել, ունենալով խորհրդակցական ձայնի իրավունք: Նրա նկատմամբ անվերապահ վստահության մթնոլորտում, բնականաբար, նա մասնակցել էայդ ողջ զինվորական գործերին, եղել իրազեկ ու իրավասու: 1854թ. մայիսի 19-ին Վառնայում «Շեհզեր» նավի նռնամատում զինվորական քննարկումներ է նախապատրաստել, կատարել դրանց թարգմանությունները: 1855-56թթ. նրան է հանձնվում Շոգենավային Ընդհանուր վարչությունը և Արսենի նավարանի վերատեսչությունը: Ղրիմի պատերազմից հետո, 1857թ. Ռազմածովային նախարարության քարտուղարությունը և ընդհանուր վերահսկողությունը հանձնվել է Անտոն Թնկըր Յավեր փաշային: 1855թ. *միրալայի*, 1859թ. *միրլիվա* (բրիգադներալի) ռազմածովային նավատորմի զինվորական կոչում է ստացել: 1864թ. ստանձնել է Ռազմական նախարարության Օտար լեզուների թղթակցական դիվանի անօրենի պաշտո-

29 Իզմիրցի **Զաքիկ Խանզադյանը** սովորել է ֆրանսիական Բրեստի զինվորական ճեմարանում: 1910թ. փայլուն հանձնելով քննությունները, ստացավ աստիճան ստանալով՝ Գեկարից Բեկարը էր անցել ու իրավունք է ստացել սովորելու Փարիզի Ռազմական ակադեմիայում՝ միանգամից 2-րդ կուրսում:
30 Ծովակալ Ալի փաշայի խորհրդականն է եղել արքունի թարգման, հայտնի հայ կարդիկ մաթեմատիկոս **Հովհաննես Վարդան փաշան**: Մեծ եպարքոս Ֆուադ փաշայի կողքին տեսնում ենք **Սերովբե Վիչենյանին** ու **Մանուկ Ազարյանին**: Մեկ այլ եպարքոսի՝ Սայիդ փաշայի խորհրդականն է եղել **Հովհաննես Նորատունկյանը**: Սուլթան Ազիզը ևս ունեցել է հայ խորհրդականներ, որոնց նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին Օսմանյան դրամատունը, Պետական խորհուրդը, Իրավաբանական փաստաբանը, Գալաթասարայի Սուլթանիյեն և այլն: 19-րդ դարի Օսմանյան կայսրության պատմության բարեփոխումների կարևոր հանգրվաններում զինվորական գործի հետ առնչվող հայ անձանց և նրանց ստորաբաժանման, կառավարական շնորհներին հանձնման մասին բազմաթիվ կարևոր փաստերի ենք հանդիպում: Զինվորական նախարարության թարգմանական բաժնի պետ **Միրալեյ Մանվել Աբդալյանին** 2-րդ աստիճանի *Mecidiye* է շնորհվել, պետական ունեցվածքի 2-րդ և 3-րդ բաժինների անօրեն **Հեթիմյան էֆենդին**՝ 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*. 1887թ. Անվտանգության ամերիկյան (վարչության) անօրեն է նշանակվել զինավառնայտների հայտնի գեղարվեստի **Հակոբ Դելիկյանը**, որին շնորհվել է նաև *Ulûy-ı sâni*:

նը: 1870-71թթ. անդամակցել է Պետական Խորհրդին: 1875-76թթ. բարձրացել է մինչև Ռումելիի *բեյլերբեյի* աստիճանի[31]: Վերջապես, 1870-76թթ. Պետական խորհրդում Ռումելիի նահանգից պատգամավոր է ընտրվել, երկու անգամ զբաղեցրել պետական Փոստ-հեռագրատան-ության և հեռագրական նախարարի պաշտոնը, կարևորագույն բարենորոգումներ կատարել այս ասպարեզում: Նրա նախարարության օրոք և նրա շնորհիվ են փայլուն անցել 1876թ. փարիզյան ու ավստրիական պաշտոնական ուղևորությունների ժամանակ կարևորագույն մի շարք համաձայնագրերի կնքման ընթացքը, պայմանավորվածությունները, հիմնականում նաև՝ նախարարության բյուջեի հաստատումը: 1881թ. կառավարության կողմից Համբուրգին պարտուց վարչության վերահսկիչ է նշանակվել: 1885թ. Անտոն Թնկըր Յավեր փաշան ծխախոտի պետական վարչության՝ Ռեժիի գլխավոր հսկիչ է նշանակվել:

Զինվորական փիրալ
Արթին Դևերեան
(1857-1937)

1901թ. Անտոն Թնկըրզադեն Ֆինանսների նախարարության վարչության անդամ և 1903թ.՝ Ֆինանսների բարձրագույն խորհրդի անդամ է դարձել:

Նա 58 տարի պետական ծառայության մեջ փնելու ռեկորդ է սահմանել, լինելով պետական ու հասարակական երևելի գործիչ: Նրան շնորհվել են *Mecidiye* և *Osmaniye* պատվանշաններ, ստացել է ֆրանսիական *Chevalier de Légion d'Honneur*, Հռոմի պապի կողմից՝ *St. Mavrikios, St.Lazar*. Օսմանյան ու օտար տերությունների բազմաթիվ շքանշանների է արժանացել:

Թորոս բեյ Գիսակը (1825-1873) 1865թ. աշխատել է որպես Նավաշինարանի (թերսանե) թարգման, իսկ 1868թ. դարձել այդ հաստատության դիվանապետը: 1869-73թթ. եղել է Ծովային նախարարության առաջին թարգմանը: Ունեցել է *միրալայ*-ի զինվորական աստիճան և *բեյի* տիտղոս:

Լեռնալիբանանի հայազգի վերջին կուսակալներ **Կարապետ Արթին փաշա Դավուդյանը** (1816-1873) և **Հովհաննես փաշա Կույումճյանը** (1858-1933) ունեցել են *մուշիր*-ի (մարշալ) կոչում[32]: Մուշիրի կոչում է ունեցել նաև **Ֆերիդ փաշա Թերզիմանյանը**՝ օսմանյան բանակի գլխավոր դեղագործը:

Զինվորական գլխավոր բժիշկ, հազարապետ, Ռումելիի կառավարիչ Յակոբ Տատյան
(1852-1936)

Ռազմական ասպարեզում մինչև 1864թ. պաշտոնա-

31 Անատոլիայի և Ռումելիի նահանգապետ փաշաներին արվող տիտղոս:
32 Նրանց, ինչպես նաև զինվորական կոչումներ ունեցած թարգմանիչների, այլ պաշտոնյաների մասին տես՝ «Հայերն Օսմանյան կայսրության նախարարական և վարչական ասպարեզում» գլխում:

Սինաս Յարման
Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի
1906 թ. շրջանավարտ

պես արգելված է եղել նաև քրիստոնյա զինվորական բժիշկների մուտքը: Միայն 1864թ. Բանկալթիի Հարբիյեում (զինվորական վարժարան) սուլթան Աբդուլազիզի հրամանով փորձնական ընդունված են 5 հայ երիտասարդներ (Գաբրիել Էքնայան, Կարապետ Բարադադյան, Սիմոն Տառոյան, Հովյան, Սինարյան): Զինվորական բժշկական վարժարանի 1866թ. շրջանավարտ Ալեքսանդր Արաղյանն, անցնելով Թրակիայի, Սիրիայի, Կրետեի ռազմաճակատների և Բեյրութի զինվորական հիվանդանոցներով, գնդապետի աստիճանով ընտրվում է կառավարության Զինվորական առողջապահության Վերատեսչի համձնաժողովի անդամ, արժանանում Առաջին աստիճանի **_Mecidiye_** և 3-րդ աստիճանի **_Osmaniye_** շքանշանների, ապա մի երկար շրջան ծառայում Քաղքամացուկում:

Հայ զինվորական բժիշկները բազմիցս հայրենասիրության, հազարասիրության են հասել: Նրանք առաջին համաշխարհային պատերազմի կեսերին, որպես անհուսալի տարր, փոխարինվեցին թուրք բժիշկներով: Հայ զինվորական բժիշկների հիմնական մասը սպանվեց թուրք բժիշկների բանակ հասնելու նախօրեին[33]:

---

33 Դեռևս 1910թ. երիտթուրքերի Սալոնիկում կայացած համագումարում որոշում էր կայացվել օսմանյան բանակի քրիստոնյա զինվորականության ուժեղացման մասին: Քրիստոնյաներից կազմված 120 բանվորական վաշտերը բողոքի անզեն են եղել և անզգաստ ջարդվել են: Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա (աղանդավորական) զարդերի սկիզբը հենց այս չարքաշ բանակայիններին առաջարար ուժեղացումն է համարվում 1914թ. օգոստոսին: Ավելի քան 200 հազ. հայ զինվորականությունը թիկունքում զինաթափ է արվել ու վայրագորեն սպանվել: Անվանի բանաստեղծ, զինվորական բժիշկ Ռուբեն Սևակը եղել է Մեծ եղեռնի օրերին գազանաբար սպանված մեր բազմաթիվ երևելի մտավորականներից մեկը: Այսպիսի ճակատագիր են ունեցել օսմանյան բանակին մեծագույն ծառայություններ մատուցած հայազգի հայրենակիցները, որոնք իրենց գործի լավագույն մասնագետներն եղել՝ զինվորական բժիշկներ, զինվորական բարձրաստիճան սպաներ, խորհրդական-թարգմաններ, զինագործ և այլ արհեստավորներ, բանակի մատակարարներ, զորավարներ...

Այսպիսի ծանր ճակատագրի կողմերից են եղել պոլսահայ բժիշկներ Սարգիս Հովսեփյանն (ամուսնու՝ դիրիժոր Արա Պետրոսյանի մեծ հայրը) իր ընկերոջ՝ հետագայում փարիզաբնակ Աշշալ Պետրոսյանի հետ միասին, որոնք զինվորական բժիշկներ են եղել գնդապետի աստիճանով: Սարիղամիշում թուրքական բանակ թուրք բժիշկների ժամանումից մի քանի ժամ առաջ զգուշացվել են ու փախել դեպի ռուսական զորքերը: Մահվան դատապարտված երկու բժիշկների համար Օսմանյան կառավարության կողմից սահմանված ապրանքներում 50 հազ. օսմանյան ոսկի գլխագին է նշանակվել: Սարգիս Հովսեփյանը Գևորգ Դ Կաթողիկոսի հրամանով Թիֆլիսից բերվել ու Էջմիածնում հավաքված եղեռնից մազապուրծ տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներին լափող համաճարակի դեմ հաջողությամբ պայքարել է, հազարավոր կյանքեր փրկել: Մեկ ու կես տարի եղել է Էրզրումի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ: Եվրոպական բժշկական կենտրոններում՝ Լեյպցիգում և Ժնևում կրթություն ստացած այս զինվորական բժիշկը, որ 1911-12թթ. վայելել է Կոմիտասի անձնական մտերմությունն ու ջերմ բարեկամությունը, այդ տարիներին եղել կոմիտասյան համերգների կազմակերպիչներից ու մասնակիցներից, Հայաստանի հետագա Տավուշի շրջանի առողջապահության նախագահն է դարձել, բազմաթիվ բժիշկների կրթել, գիտական, մանկավարժական, հասարակական նշանակալի գործունեության ունեցել, պետական բարձրագույն պարգևների արժանացել, *Լենինի ու Կարմիր դրոշի* շքանշաններով պարգևատրվել (Տես նաև՝ Անահիտ Աստոյան, *Հայերն Օսմանյան բանակում...*, էջ 68-69, 90, ինչպես նաև՝ Հայկուշ Միրզոյան, *Բազմերանգ միաձայն*, Եր., 2003, էջ 188):

Գրիգոր Հովեյան (1849-1926)՝ սուլթան Ազիզի օրոք ավարտել է Զինվորական բարձրագույն վարժարանը: Այն ավարտել է օգնականի, տեղակալի աստիճանով: Զինվորական վարժարանում դասավանդել է չափագիտություն: Ավարտել է Փարիզի Կամուրջների ու ճանապարհների վարժարանը, հետևել է աստղագիտության: Ջրի և հողի վրա նախահանգիստներ, բարակներ կառուցելու համար Մեքսիկայի կառավարության կողմից հրավիրվել է և կարևոր կառույցներ հեղինակել Ռիո դե Ժանեյրոյում, նաև՝ Բրազիլիայում: Լուսնի և մոլորակների մասին իր կատարած հետազոտությունների համար Ֆրանսիական կառավարությունից ստացել է ***Palm Academique*** և ***Merite Agricole*** շքանշանները:

Սարգիս Յովսեփյան
(1888-1975)

* * *

Օսմանյան բանակում զինվորական բժիշկների մասին տես՝ բժիշկներին, դեղագործներին նվիրված գլխում:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ

Եգիպտահայ համայնքի պատմությունը շատ ավելի վաղ շրջաններից է գալիս, քան Օսմանյան կայսրության հիմնադրումը[1]: Այս երկրի հետ մեր ժողովրդի կապերը Բյուզանդական կայսրության շրջանում հայտնի էին նրանով, որ կայսրությանը ծառայող հայազգի զինվորական ու քաղաքական դեմքեր բարձր պաշտոններ են զբաղեցրել Եգիպտոսում: Այն նպաստել է այստեղ հայ գաղթականների, փախստականների ու արհեստավորների հաստատմանը: Ալեքսանդրիայի գիտական համբավը դպրոցում ու գրադարանում շատ հայեր են կրթվել, այդ թվում Եղիշեն, Մովսես Խորենացին ու ուրիշներ: Եգիպտոսի պատմությունն իր տարբեր ժամանակներում պահել է հայ երևելի մարդկանց անուններ: Դրանց մի մասը զինվորականներ են եղել[2]:

Հայ չինարար վարպետների ներդրումը ևս մեծ է եղել այս երկրում: Խոսիվ Խամայիլի օրոք

1 Եգիպտահայ համայնքի պատմության, նրա անցած ներքման ժամին տես այս ճյուղի շարք վերջին մենագրություններից մեկը՝ Սոնա Զեյթլյանի կարևոր աշխատությունը, որից օգտվել ենք այս հատվածը շարադրելու ժամանակ:

2 Տես՝ Սոնա Զեյթլեան, *Հայուհիան ներդրումը վաղ միջնադարեան եւ արդի եղիպտոսի պատմութեան մէջ*, Տորոնտո, 2004: Եգիպտոսի պատմության մեջ երևելի անուններից են՝ **Կրքաշակոկի Վարդանը**, հայտնի 641թ. Ալեքսանդրիայի ճակատամարտում իր հերոսական գործողություններով: 841 և 849թթ. Բաղդադի խալիֆայության կողմից նշանակված Եգիպտոսի կառավարիչ **Ալի Բին Եահիա-էլ-Արմանին** արաբական պատմագրության մեջ մեծանուն դեմքերից մեկն է համարվում: Այս «քաջասիրտ, առատաձեռն, փառասեր ու բարի էմիրի» օրոք հայ համայնքի թիվը զգալի ավելացավ ու առևտրական սերտ կապեր հաստատվեցին Եգիպտոսի ու Ալեքսանդրիայի միջև: Հետագայում նա նշանակվել է Մեծ ու Փոքր Հայքի կառավարիչ: 11-րդ դարի հայտնի անուններից է Սիրիայի Աքքա քաղաքի 20 տարիների հայազգի կառավարիչ **Բադր էլ-Ջամալին**: Նա Ֆաթիմյան շրջանում հայազգի վեզիրների շարքում առաջինն է եղել: Օրինակի ու պատմագրող այս հայ իշխանավորները կոչվեցին «1074-1162թթ. գլխի և սրի վեզիրներ», որոնց բանակում հայ հետևակները ու հեծյալ զինվոր զգալի թիվ են կազմել, իսկ եգիպտահայության թիվը հասնում էր 100 հազարի: Չնայած իսլամացման փաստերում արգելվում էր եկեղեցիների կառուցումը կամ վերանորոգումը, այս շրջանում Եգիպտոսում 18 եկեղեցի է կառուցվել: Հայազգի վեզիրներից են եղել **էլ-Աֆդալը** (1094 թվականից 27 տարի), **Քութայֆաթը** (1131), **Եանիս** (Հովհաննես) **էլ-Արմանին** (1132), առաջին քրիստոնյա վեզիր և բանակի գլխավոր հրամանատար **Վահրամ էլ-Արմանին** (1135, Վահրամ Պահլավունի), **Թալաի Ռուզզիք էլ-Արմանին** (1154), նրա որդին՝ **Ռուզզիքը**: Հայազգի նախկին գերիներ, ապա մամլուքյան շրջանի Եգիպտոսի 7 տարիների (1250-57) թագավորն սուլթան **Շաջարաթ էլ-Դուրը** (Ում Խալիլի), կին քաղաքական գործչի խելքի ու շնորհների շնորհիվ տիպարներից է եղել: Օսմանյան տիրապետության շրջանի հայազգի հայտնի պետական, զինվորական գործիչներից են եղել **Էմիր Բեյ էլ-Արմանին** (Պարեա Զեյթո) 1690թ. եղել է Մանուֆիա և Գարբիե շրջանների նախագահը: Նրան փոխարինել է որդին՝ **Օսման Չելեբի Մինուֆին**: Հայտնի հրամանատարներ են եղել **Ալի էլ-Արմանի և Ալի Բեյ էլ-Արմանի Արսլ Աղաս** զինվորականները: Վերջինս 1728թ. զորապատության գլխ դառնալով, գլխատվել է կոստակալի կողմից: **Մահամմեդ Քեհիա էլ-Արմանին,** 1798թ. եգիպտական կողմից ուղարկվել է Ալեքսանդրիա՝ բանակցելու Նապոլեոն Բոնապարտի հետ, որպեսզի կայսրը խնայեր Կահիրեի բնակչությանը: Հայ մամլուքով հիացած կայսրը 1798-1801թթ. նրան նշանակել է Կահիրեի քաղաքական հարցերի վարչության պատասխանատու:

Արաբական շրջանում հայտնի ճարտարապետ չինարար **Իբն Խադիֆ էլ-Իսհեքի** կառուցած հուշարձաններից են Ձեռքաների հայտնի մզկիթի ողջ համալիրը (876թ.), Ռոստոս կղզում Նեղոսի ջրերի բարձրությունը ճշտող, վերաշինված ու երկրի բարգավաճման զարկերակը համարվող մետրաչափը, որը Նեղոսի տարեկան հորդման ժամանակ շրեղ ծիսակատարությունների կենտրոն էր դառնում:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում առաջին հայտնի ճարտարապետներից հիշվում է 1571թ. Պոլսից Կահիրե ուղարկված **Միմար Սինանը**, կառուցելու համար Բուլաքի պատմական մզկիթը և այլ կառույցներ: Մուհամմեդ Ալին Պոլսից 200 հայ չինարար վարպետներ է բերել, որոնցից իրենց բարի անունն են թողել **Գևորգ Ռաջուպեկյանը** (1817-1877) և ուրիշներ:

Նուբար փաշա Նուբարյան

ամենահայտնի ճարտարապետն էր Զենոբ Միրաքեբճյանը (1831-1913)[3]: Նա է կառուցել «Մունբազա» երկրագործական թանգարանը: 20-րդ դարի սկզբում, Ֆուադ Ա թագավորի նախասիրած չինարարը՝ Հրանտ Մնդիկյանը (1896-1942) Ալեքսանդրիայում կառուցել է «Մունթազա» պալատական համալիրը, «Ռաս-էլ-Թինի» պալատի իշխանուհիների ու պաշտոնյաների հարկաբաժինները, Կահիրեի «Աբդեենի» պալատ-թանգարանի ընդունելության սրահները ու «Գուբբեհի» պալատի փառավոր մուտքերը, Կահիրեի գյուղատնտեսական թանգարանը: Պետական նշանակության բազմաթիվ շենքերի հեղինակներ են եղել հայ ճարտարապետները:

Մինչ Նապոլեոնյան արշավանքները, 18-րդ դ. վերջերին, հայտնի դեմքերից է եղել մամլուկների պետ՝ կովկասահայ, մահմեդականացված Մուրադ բեյը: Կուսակալին մոտ անվանի այս զորավարի նպատակն էր տիրել եգիպտական գահին: Նրան օժանդակում էր Ժոզեֆ Ամորի Յուսուֆ բեյը (Լուսինյան), որի Սաբենիկ դուստրը Մուրադ բեյին էր կնության տրվել: Նապոլեոնյան արշավանքները վերջ դրին նրա երազանքներին:

Մուհամմեդ Ալի խեդիվի ժամանակ հայերը նախարարներ եղան ու մեծ պաշտոններ ունեցան: Մուհամմեդ Ալի փաշայի շրջանը համարվել է եգիպտահայության ոսկեդարի սկիզբը: Ծագումով ալբանացի այս հայտնի եգիպտական զորավար-փոխարքան իր փառավոր ճանապարհի հենց սկզբից արդեն դիմել էր հայ սեղանավորների օգնությանը ու իր ողջ կյանքում հավատարիմ մնաց նրանց բարեկամությանն ու բարձր գնահատեց նրանց նվիրվածությունը: Հետագայում ևս նա բազմիցս օգտվել է հայ սեղանավորների աջակցությունից: Վերջիններս տիրակալների ու երկրի հզոր մարդկանց համար բանկերի դեր են կատարել՝ հաճախ փրկելով նրանց բազմաթիվ ծայրահեղ վիճակներից: Մուհամմեդ Ալի փաշայի սեղանավորներից է եղել պոլսեցի երևելի դրամատուն Արթահամ Քարաբեհյանը, որի սեղունները կրել են նրա «Մըսըր սարրաֆի» հատուկ տիտղոսը և պաշտոնը: Երկրորդ հայ սեղանավորը, որը ճակատագրական դեր է խաղացել, եղել է 1790թ. Եգիպտոսում հաստատված ակնցի Մահտեսի Եղիազար ամիրա Պետրոսյանը: Նա նշանակվել է խեդիվի տուրքերը գանձող ու խորհրդական: Նրա գործը շարունակել են քրոջ զավակները՝ Ալեքսան և Հակոբ ամիրա Միսակյանները: Հայ սեղանավորներին է պատկանել Կահիրեի բաղնիքների, Մաթարիայի աղհանքների ու Դամիեթի ձկնաշուկայի շահագործման մենաշնորհը: Հայ սեղանավորները (նաև ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հակահայ հալածանքների պատճառով Եգիպտոս գաղթածները) հիմնեցին 1837-1841թթ. Եգիպտոսի առաջին բանկը: Մու-

3 **Զենոբ բեյ Միրաքեբճյան** (1831-1913), ճարտարապետ, Եգիպտոսի փոխարքա Իսմայիլ փաշայի հրավերով գործել է այնտեղ, հարստացել, ստացել բեյության տիտղոս: Հնագետ, ունեցել է հավաքածուներ, որոնցից որոշ մասերի հավաքածուն գնահատվել է 5 հազար ոսկի:

համմեդ Ալի փաշան իր յուրայիններին հորդորում էր՝ «Քրիստոնյա հայազգի պաշտոնյաներ ընտրեցեք, նրանք իրենց պաշտոնը ավելի ճշտությամբ, ավելի խղճով, ավելի անխոնջ ու անձնվեր փորձով են կատարում և հսկա քայլերով առաջ տանում տերության գործերը»: Նա Եգիպտոս բերել տվեց ավելի քան 200 հայ արհեստավորների, շինարար վարպետներ ու իր պալատում պաշտոններ տվեց:

1865-1933թթ. Եգիպտոսում հրատարակվել է հայ 73 պարբերական: Արիստակես Ալթունը 1840թ. Կահիրեում հրատարակել է առաջին օսմաներեն-արաբերեն *Էլ Մասր (Եգիպտոս)* պաշտոնաթերթը: Հիմնական գործիչներն այստեղ արևմտահայեր էին, որ սուլթանական կառավարության հրամանով, պաշտոնի բերմամբ կամ անձնական ցանկություններով գնում էին Եգիպտոս ու այնտեղ գործում արաբ խոդիվների (փոխարքաների) մոտ: Մեծ մասամբ երկուստեք չափազանց լավ հարաբերություններ են եղել, որոնք պայմանավորված են եղել հայերի ազնիվ ու նվիրված, պրոֆեսիոնալ գործունեությամբ, արաբների բարյացկամ ու գնահատող դիրքորոշմամբ: Հայերից շատերը նախընտրել են մնալ այնտեղ, հիմնավորվել, մանավանդ որ սուլթանական աչքի առջև չլինելով, կյանքի ապահովությունն այստեղ ակնհայտ էր՝ համեմատաբար նպաստավոր մթնոլորտով: Եգիպտահայ գաղութը դեպի իրեն է ձգել նաև մշակույթի շատ գործիչների, որոնցով և պայմանավորված է եղել եգիպտահայ գաղութի համեմատաբար ավելի արժեքավոր ու մտավորական դեմքը: Այս գաղութը տվել է Եգիպտոսի պետական, հայազգի քաղաքական գործիչների բարձրագույն դրակ, որոնց գործունեությունը մեծապես նպաստել է այս երկրի զարգացմանը, անկախացմանն ու բարգավաճմանը: Այն արժանիքեն գնահատվել է ժամանակի արաբ քաղաքական այրերի կողմից ու միջազգային ասպարեզում: Նրանց մասին լավագույն հիշատակներն այսօր էլ կարելի է գտնել այս երկրում:

Այս շրջանում հայազգի երևելիները լավագույնս կարողացել են ի ցույց դնել տարբեր բնագավառներում իրենց տաղանդի ողջ ներուժը, եղել Եգիպտոսի համար լավագույն քաղաքացիներ. Աղա Կարապետ Գալուստ (1790-1864), Պողոս բեյ Յուսուֆյան (1768-1844), Խոսրով բեյ էլ-Արմանի (Չրաքյան, 1808-1873), Արթին բեյ էլ-Արմանի (Չրաքյան, (1800-1859), Արիստակես Ալթուն Տյուրի (Ալթունյան, 1804-1868), Յուսուֆ էֆենդի էլ-Արմանի (Պալյան, 1803-1849), Նուպար փաշա Նուպարյան (1825-1899), Ստեփան Դեմիրճյան, Տիգրան փաշա դ'Աբրո (1846-1904), Յակուբ (Հակոբ) փաշա Չրաքյան (1842-1919), Գրիգոր Եղիայան, Պողոս Նուպար փաշա, Հովհաննես բեյ, Կարապետ Մաթոսյան, Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյաններ, էլի շատ ու շատ կարևոր անուններ:

Գալով առևտրականներին ու արհեստավորներին, ապա նրանք 100-ից 67-ն են եղել ու ապահովել են քաղաքի եկամուտի 89%-ը[4]: Զանազան աղբյուրների վկայությամբ, 1802թ. եգիպտահայության թիվը 50-60 ընտանիք է հաշվել: Մուհամմեդ Ալիի փոխարքայության ավարտին (1848թ.) հայության թիվը 2 հազար էր, Եգիպտոսի բնակչության 0.5%-ը, նվազագույնը ազգային փոքրամասնությունների մեջ, որի ներդրումն առավելագույնն է համարվել: Մենք նկատի ունենք քաղաքական, տնտեսական բնագավառները, արհեստներն ու արվեստները, բերև արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, կրթական համակարգը: Բոլոր ասպարեզները, որոնց մասին կխոսենք, իրենց սկզբնավորության մեջ հիմնականում կապված են եղել Մուհամմեդ Ալիի շրջանի հետ: Հետո, այն իր շարունակությունն ու զարգա-

4 Տես՝ Սոնա Զեյթլյան, նշվ. աշխատությունը:

ցումն է ունեցել մյուս փոխարքաների ժամանակներում: Բազմաթիվ հայ գործարար մարդիկ իրենց ու իրենց ընտանիքների ճակատագրերը կապել են Եգիպտոսի հետ, նվիրվել նրա բարգավաճման գործին: Որ բնագավառն էլ դիտարկես, դրանց կարևոր հանգույցներում կտեսնես հայերի: Դա նավաշինությունն է՝ շնորհիվ փայտի հայ առևտրական-հայթայթիչների: Շուտով Նեղոսի վրա նավարկության գործով ամենահայտնի փաստականների մեջ, շնորհիվ փոխարքայի հետ իրենց բարեկամության, հայերն առանձնակի դիրք են գրավել (Աղա Կարապետ Գալուստ, Գրիգոր և Միրաիչ Ռեխայաններ): Շերամաբուծությունն ու մետաքսագործությունն այստեղ ևս հայերի ներդրման բնագավառներից էր: Իզմիրցի մասնագետներն ու առևտրականները, զարգացնելով այն, արտադրել են այնպիսի հագվագյուտ ոսկեթել, արծաթաթել ու ծաղկազարդ կերպասներ, որոնք չգիտես, արդյունաբերության բե՞ արվեստի ճյուղին վերագրես: Բացի նավթարդյունաբերող Ալեքսանդր Մանթաշյանն ու ծխախոտի գործարանատերեր Միրզաբեկյան եղբայրներն իրենց առևտրական ներկայացուցչություններն են հաստատել Ալեքսանդրիայում: Եգիպտոսի մեծագույն ծխախոտագործարանը հիմնվել է 1870-ական թթ. Մաթոսյան եղբայրների կողմից նախ՝ Կահիրեում, ապա ևս 4 գործարաններ՝ տարբեր քաղաքներում, ուր հիմնականում 7 հազար հայեր էին աշխատում: Նրանց ընտանիքների համար ստեղծվել են դպրոցներ, եկեղեցի, ազգային ու կենցաղային օջախներ: Շատ շուտով այս ֆաբրիկաների թիվը բազմապատկվել է:

Եգիպտոսում 1895-96թթ. արտադրված 100-ից 90 ծխախոտի գլանակները հայերն էին արտադրում: Բամբակի ու նրա երկարաթել տեսակի, դրանից արտադրվող գործվածքեղենի, այն ներկելու ավանդույթները ևս այս շրջանում են սկսվել, որ իրենց հետ բերել են Օսմանյան կայսրության հայաշատ նահանգներից գաղթածները, հիմնելով 30 գործարան և յագմայի 10 արհեստանոց: Մասնագետներից մի մասը բերվել էին Պողոս Յուսուֆյանի ու նրա եղբոր՝ Պետրոս Յուսուֆյանի նախաձեռնությամբ, զարկ տալու համար այս ոլորտի զարգացմանը Եգիպտոսում: Ասեղնագործական, կար ու ձևի հատուկ արհեստանոցներում, ուր հիմնական աշխատուժը հայ կանայք ու աղջիկներն էին, պատրաստվում էին պալատի համար անհրաժեշտ իրեր, ինչպես նաև օժիտ, հագուստ, անկողնու սպիտակեղեն: 1838թ. Օսմանյան կայսրության և Անգլիայի միջև ստորագրված Բալթա-Լիմանի առևտրական համաձայնագիրը մի շարք սահմանափակումներ առաջացրեց եգիպտական տնտեսության զարգացման ճանապարհին: Անգլիական էժանագին տեքստիլ արտադրանքը մեծ հարված է սկսում հասցնել տեղական նոր զարգացող արդյունաբերությանը: Նույնը՝ եվրոպական սպառողական ապրանքների համարյա ազատ առևտուրն էր: Հայ տեքստիլի գործարարներից Խաչենցյանն իր գործարանը հաստատեց անգլիական մանածագործության կենտրոններից Մանչեստրում և, եգիպտական հում նյութը վերամշակելով, այն սկսեց ստանալ Եգիպտոսում: Մնացած հայ կտավագործները, լավագույն տեխնիկայով զինվելով, իրենց արտադրանքը սկսեցին հաջողությամբ սպառել ներքին շուկայում: Անգլիական ամենատարբեր ճնշումներն արգելք էին հանդիսանում արտադրության լիարժեք կազմակերպման համար[5]: Երկաթագործ վարպետները, որոնք հիմք են դրել մետաղաձուլական ու գործիքա-

5 Ս. Զեյթլյանի գրքում (էջ 131) բերված է հետևյալ օրինակը. անգլիացիների կողմից արգելք է դրված ներմուծել ծխախոտի արտադրության մեջ անհրաժեշտ ծխախոտի գլանիկների տուփերը նկարազարդող տպագրիչ մեքենաներ: Հայ վարպետներն իրենք են պատրաստում այդ հաստոցը, այդպիսով ապահովելով արտադրության անխափանությունը:

չինական արտադրությանը, ղեկավարել Եգիպտոսի Մետաղագործության դպրոցը (Յուսուֆ Քեաշեֆ, 1834-36թթ.), մեծ համբավ ու շատ հետևորդներ են ունեցել: Կաշվի, կոշիկի, օճառի արտադրությունը, լավագույնի համբավ էր վայելում տարեկան ցուցահանդեսների ժամանակ, արժանանալով ոսկե մեդալների: Հողագործության, գյուղատնտեսության ասպարեզում ավանդական կուլտուրաների կողքին հայերը երկիր բերեցին ու մշակել սկսեցին Եգիպտոսի համար տեխնիկական նոր բույսեր: Այն է՝ ափիոնը, որ 1824թ. գաղթած իզմիրահայերը սկսեցին մշակել ու արտածել, և որպես ներկող բույս՝ Բանգլադեշից բերված լեղակենին:

Ահա մի քանի երևելիների մասին, որոնք կարևոր հետք են թողել այս երկրի քաղաքական, տնտեսական կյանքում: Նրանց կենսագրության մեջ արտացոլվում է եգիպտահայ գաղութի առաջացումն ու զարգացումը, նրա ներդրումը Եգիպտոսի ճակատագրում, նրա անկախացման ճանապարհի կարևոր հանգրվանները:

Կարապետ Գալուստյան

Աղա Կարապետ Գալուստյան (1790-1864). 1840թ. Եգիպտոսի խեդիվ Իբրահիմ փաշան դավաճանության մեջ կասկածելով եղբորը՝ Մուհամմեդ Ալի փաշայի թոռ Աբաս Հիլմիին, աքսորում է նրան Լուքսոր: Խեդիվը վախեցել էր, որ եղբայրն իր դեմ ապստամբելու համար անգլիական հյուպատոսություն է գնացել օգնություն խնդրելու համար: Մահվան սպառնալիքով արգելվում է որևէ մեկին օգնել աքսորյալին: Միայն վանեցի Կարապետ Գալուստյանը, որ եղբոր հետ Կահիրե էր եկել ու սեղանավորությամբ էր զբաղվում, խիստ գաղտնի 5500 ոսկի է հասցնում Լուքսոր, որը դառնում է փրկարար՝ Հիլմիի համար: Երկու տարի անց Աբաս Հիլմին խեդիվ է դառնում ու իր փրկարարին է հանձնում երկրի ցորենի, աղի, ծխախոտի մատակարարման գործը: Կարապետ Գալուստյանն իր շոգենավում անգամ թնդանոթ ունենալու իրավունք է ստանում: Եղել է փողերանոցի տեսուչ, անսահման վարկ է ունեցել Ֆինանսների նախարարությունից, ստացել աղամանդազարդ պատվանշան: Նրա շնորհիվ հայերը բարյացկամ վերաբերմունքի են արժանացել այս երկրում: Կտակով իր ողջ հարստությունը նվիրաբերել է ազգին:

Ակնցի Եղիազար, Ալեքսան և Հակոբ Եղիազարյանները եղել են փոխարքա Մուհամմեդ Ալի փաշայի սիրելիները, նրա սեղանավորները: Գործակցել են Կարապետ աղա Գալուստյանի հետ, ստեղծել Եղիազարյան-Գալուստյան սեղանավորական հայտնի տունը: Նրանց որդիները ծառայել են կառավարությունում:

Պողոս բեյ Յուսուֆյան (1768-1844) կեսարահայը մանուկ հասակում կորցրել էր հորը: Պողոսը տիրապետելով հայերեն, թուրքերեն, արաբերեն, պարսկերեն, հունարեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն լեզուների, 20 տարեկանում փոխարինել է իր Առաքել պապին՝ Զմյուռնիայում անգլիական հյուպատոսարանի առաջին թարգմանչի պաշտոնում: Այստեղ

էլ լեզուների նկատմամբ արտակարգ տաղանդ ունեցող 20-ամյա երիտասարդը ծանոթանում է անգլիացի ծովակալի հետ, ուղեկցում նրան Եգիպտոս՝ մասնակցելու ֆրանսիական գերակայությանը վերջ դնելու գործողություններին: Օսմանյան կայսրության վեզիր Քյոր Յուսուֆ փաշան ծովակալից խնդրում է իրենց մոտ թողնել այդ ուշիմ ու դիվանագետ երիտասարդին, որի կարիքն իրենք շատ են զգում: Նրան առաջարկում են Բարձր Դռան առաջին թարգմանի պաշտոնը, որը Պողոսը մերժում է, ասելով, որ այդ պաշտոնն ավանդաբար եղել է հույներինը, ու ինքը չի ցանկանում փչացնել հայ-հունական հարաբերությունները: Փոխարենը նա վեզիրից խնդրում է իրեն որպես թարգման ուղարկել Եգիպտոսի խեդիվ Խուրշիդ փաշայի մոտ: Եգիպտոսում նա կապալով վարձում է Ռոզեթի ու ապա Ալեքսանդրիայի նավահանգստի մաքսատները, որոնք մեծ եկամուտ պիտի բերեին՝ կապված Նեղոսն Ալեքսանդրիային կապող Մահմուդիյեի ջրանցքի հետ: Մաքսատները կապալով վերցնելը մեծ շահույթի աղբյուր է եղել հայ վաճառականների կամ պաշտոնյա անձանց համար: Նեղոս գետը Մահմուդիյե ջրանցքով Ալեքսանդրիային կապելուց հետո վաճառականությունը նոր թափ էր ստանալու, Կարմիր ծովի միջոցով աշխույժ առևտրի օրեցօր զարգացում էր ակնկալվում: Մասնավորապես ցորենի առևտրով զբաղվողները բազմապատկեցին իրենց շահը, և քաղաքի բնակչությունը 1818թ. 15 հազարից հասավ 110 հազարի: Պողոս բեյ Յուսուֆյանը դարձավ փոխարքայի գլխավոր թարգմանն ու խորհրդականը, ապա տասնամյակներ շարունակ՝ Առևտրի ու արտաքին գործոց նախարարը: Նա կազմեց Ֆինանսների նախարարությունը, փնտրելով երկրի համար հասույթի նոր աղբյուրներ: Նրա կարծիքով, Եգիպտոսի հարստության բանալին եվրոպական երկրների հետ արտաքին առևտրական հարաբերություններն էին: Կառուցվեցին ջրամբարներ, ոռոգման սիստեմները թույլ տվեցին հողագործական աշխատանքներում բարենորոգումների կազմակերպում, բազմապատիկ անգամ ավելացնելով մշակելի տարածքները:

Մաքսատները կապալով աշխատեցնելու այդպիսի արդյունավետ գործում նրան գործընկեր դարձավ Մուհամմեդ Ալի փոխարքան: Այսպես սկսված առևտրական լավագույն հարաբերություններն ու վստահությունը դրդեցին խեդիվին Պողոս Յուսուֆյանին դարձնել իր գլխավոր թարգմանը, առաջին կարգի խորհրդականը, պաշտոնական բանբերը, Առևտրի և արտաքին գործերի նախարար, տասնամյակներ շարունակ դասելով նրան պետական առաջին այրերի կարգում: Նա առաջին քրիստոնյան էր, որ խեդիվից նախարարական պաշտոն ստացավ: Նա մեծ հաջողությամբ իրագործում էր խեդիվի ու նաև իր պետական կարևորության ծրագրերը՝ հանուն երկրում կարգ ու կանոնի հաստատման: Նա պետական հսկողի տակ դրեց մաքսատները, հողագործական արտադրությունները, ներքին և արտաքին, ծովային առևտրի ցանցերը: Այս բոլոր ոլորտները կարևոր բարեփոխումների ենթարկվեցին: Նրա օրոք Եգիպտոս հրավիրվեցին պոլսահայ ու իզմիրահայ հայտնի վաճառականներ, սեղանավորներ, որոնք կողմնակից էին արդիական, եվրոպական առևտրական գործառույթներին: Հրավիրվածները Եգիպտոսում զարգացրին տնտեսության այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսին էր կտավագործությունը, հաստատեցին բրնձի ու բամբակի զտման գործարաններ, գյուղատնտեսական երկրում մթերքների կայուն գներ հաստատվեցին: Փոխադրամիջոցներ հայտնվեցին Նեղոսի վրա, որոնց տերերը հիմնականում հայեր էին: Յուսուֆյանն օգտագործում էր նաև անգլիական նավատորմը: Կառուցվեցին ջրամ-

բարձեր, ռոզմամ ցանցեր, ջրանցքներ, վերանորոգվեցին հները: Երկրի մշակվող հողերի քանակն ավելացավ 30%-ով, իսկ բերքը եռապատկվեց, շահաբեր դարձնելով բամբակի երկարաթել տեսակի, ծխախոտի մշակումը: 1824թ. ըստ հատուկ ծրագրի, Հնդկաստանի Բենգալիա նահանգից (Բանգլադեշից) 40 հայ ընտանիքներ հրավիրեց, որոնք տիրապետում էին լեղակենի աճեցնելու և ներկը զտելու մասնագիտությանը: Եգիպտոսում այսպիսով զարգացավ լեղակենու (indigo) մշակումը, որը պետական եկամուտը պիտի խիստ բարձրացներ, այս գործի գաղտնիքները սովորեցնելով եգիպտահայերին: Համապատասխան

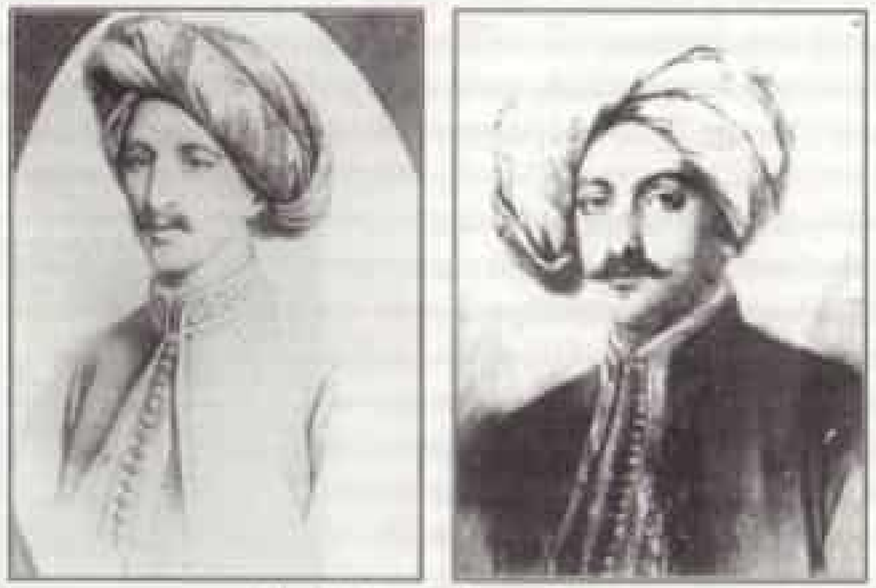

Արթին և Խոսրով Չրաքյաններ

վերահսկիչ հանձնաժողովներ ստեղծվեցին, որոնք նվազագույնի էին հասցնելու խաբեությունները ու թալանը, պետական միջոցների յուրացումները: Մեղավորները խստագույնս պատժվում էին: Պողոս Յուսուֆյանի օրոք հասարակ ժողովուրդը մի գործ սկսելուց առաջ կարող էր նախնական վարկ ստանալ, որի նպատակը տնտեսության զարգացման ու աղքատության օգտակար լինելու գործում՝ անվիճելի էր: Նույնիսկ սոցիալական ապահովության, հիվանդության դեպքերում աշխատավարձի մի մասի պահպանության նրա օրենքները այնքան մարդկային էին, որ մթնոլորտը հայասեր զգացումներով էր լցվում: Այս մարդն իր տաղանդով ու ազգակիցների օգնությամբ առևտրական հանճարեղ քաղաքականություն իրականացնելով, ապահովեց Եգիպտոսի տնտեսական անկախությունը: Նա մեծ ներդրում ունեցավ բանակի վերակազմավորման, պատերազմական և ռազմածովային վարչությունների ստեղծման գործում: Ժամանակի ֆրանսիական թերթերը գրել են, թե ոչ մի եվրոպացի դիվանագետ չէր կարող այսպիսի կարճ ժամանակում հաջողությամբ լուծել այս երկրի խնդիրները, ինչպես «այս խորագետ ու մեծահանճար հայը»:

1837թ. նրա ստեղծած Ֆինանսական վարչությունը վերանեց Առևտրի ու Արտաքին գործերի նախարարության: Եվրոպական առևտրական կարևոր կենտրոններ ուղարկվեցին մասնագետներ, որոնք պիտի ներկայացնեին եգիպտական շահերը: Դրանք հիմնականում Պողոս բեյի բարեկամներն ու ազգականներն էին, որոնց նկատմամբ վստահություն ուներ և նրանց կրթության մասին՝ լավագույն կարծիք: Տրիեստ գնաց նրա եղբայրը՝ Պետրոս Յու-

սուֆյանը (1778-1846), Իզմիր և Փարիզ՝ քրոջ ամուսինը, Մկրտիչ Նուպարյանը: Վերջինիս 3 զավակներից փաղամենիկ Կարապետ Նուպարյանը փոխարքա Մուհամմեդ Ալիի անձնական թարգմանն ու քարտուղարն էր, իսկ Նուպար փաշան՝ պետության մեծագույն պետական դեմքերից դարձավ: Առաքել բեյը՝ Սուդանի առաջին քրիստոնյա կառավարը եղավ, արժանանալով «Արդարասեր» կոչմանը: Արտաքին առևտրական ներկայացուցիչների նրա ցանցն այնպիսի լայն շրջապատի ու փորձառության հասավ, որ ամբողջովին միջազգային շուկայում Եգիպտոսի դիրքը, և եգիպտական ապրանքները սկսեցին վաճառվել առավելագույն գներով: Փոխարենը գնվում էին գործարաններին, բանակին անհրաժեշտ լայն սպառման ապրանքներ, տեխնիկա: Պողոս Յուսուֆյանի առևտրական դիվանագիտությունը երաշխիք դարձավ երկրի տնտեսական անկախության

Յակուբ Արթին փաշա Չրաքյան

հասնելու գործում: Նա կարևոր ներդրում է ունեցել նաև պատերազմական ու ծովային նախարարությունների կազմավորման գործում: Այն նշանակալի պիտի դառնար Օսմանյան կայսրությունից անկախանալու Մուհամմեդ Ալիի մեծ ծրագրերն իրականացնելու համար: Այս պատերազմում զինվորագրությանը մասնակցեցին ոչ միայն բուն եգիպտացիները, այլև տողանցի սարուկները, հայերը, հույները:

Հանրային կրթական հաստատությունների զարգացումով է ողեկցվել Պողոս բեյի գործունեության ողջ շրջանը: Նախակրթարաններ, մասնագիտական դպրոցներ տղաների ու աղջիկների համար՝ ողջ Եգիպտոսով մեկ: Հաստատվեց Հանրային Կրթության Գերագույն Խորհուրդը: Հիմնադրվեց մեկ դպրոց Փարիզում՝ Ստեփան Էֆենդի Ռեսմիի (Դեմիրճյան, 1804-1860) տնօրինությամբ: Վերջինս եղել է Մուհամմեդ Ալիի խորհրդականը, իսկ 1850-53թթ. և 1855-57թթ.՝ Եգիպտոսի Արտաքին գործերի նախարարը: Նրանք ամեն տարի պետական միջոցներով ուսանողներ էին Փարիզ ուղարկում, որոնք մասնագիտական կրթություն ստանալուց հետո վերադառնալին պիտի համալրեին պետական ծառայողների բնկը ամենատարբեր ոլորտներում: Առաջին 20 հայ ուսանողները Փարիզից վերադարձին պետական բարձր պաշտոններ ստանձնեցին: Այդ ուսանողների թվում էին՝ Արթին բեյ էլ Արմանին (Չրաքյան, 1800-1859)[6], Խոսրով բեյ էլ-Արմանին (Չրաքյան, 1808-1873)[7], Արիստակես Արթին Տյու-

6 **Արթին Չրաքյան** (1800-1859), Զինվորական նախարարության Երկրաչափական վարժարանի տնօրեն, կազմել է Տարանցիկ առևտրի վարչությունը, Մուհամմեդ Ալիի ու Իբրահիմ փաշայի անձնական քարտուղարն ու թարգմանն է եղել, իսկ Պողոս Յուսուֆյանի մահվանից հետո ստանձնել է Արտաքին գործերի և Առևտրի նախարարի պաշտոնը:

7 **Խոսրով Չրաքյան** (1808-1873), Արթինի եղբայրը: Եղել է փոխարքայի քարտուղարը, թարգմանը: Զինվորական նախարարության Երկրաչափական վարժարանի հետևակի բաժնի տնօրեն, բանակի գնդապետի աստիճան է ունեցել, Խեդիվական դարձել է Փարիզի դպրոցի փոխտնօրենը:

բին (Արթինյան, 1804-1868)[8], Յուսուֆ Էֆենդի Էլ Արմանին (Պալյան, 1803-1849)[9], Յուսուֆ (Հովսեփ) բեյ Հեքեքյանը (1807-1875)[10] և ուրիշներ:

Պողոս բեյի սկսած կրթական շարժումը նպաստելու էր Եգիպտոսի ազգային արժանապատվության ու ազգային անկախության զգացումների տարածմանը, ազգային շարժման առաջացմանը: Բնականաբար այս աշխուժացումն անհանգստացրեց թե՛ անգլիացիներին և թե՛ Օսմանյան կայսրությանը: 1838թ. թուրք-անգլիական առևտրական համաձայնագիր ստորագրվեց, որի մեջ եգիպտական գործոնը որոշակի տեղ էր գրավում: Պողոս Յուսուֆյանը դեմ էր Եգիպտոսի ու Պոլսի պատերազմին: Սուլթանը նրան խնդրեց վերադառնալ Պոլիս ու իրեն՝ Մահմուդ Բ-ին ծառայել, որը մերժվեց:

1839թ. Պոլսի պարիսպներին հասած Իբրահիմ փաշայի եգիպտական հաղթական բանակը հնարավոր դարձավ սանձել միայն եվրոպական միապետների հետ միացյալ ճնշմամբ: Պողոս Յուսուֆյանը, որ վարում էր հիմնական բանակցությունները, կարողացավ մի կարևոր-հիմնաքար դնել Եգիպտոսի անկախության գործընթացում: 1841թ. սուլթանական հրամանագրով Եգիպտոսը ժառանգական իրավունքով պատկանելու էր Մուհամմեդ Ալիին ու նրա գերդաստանին, ունենալով գերիշխանություն Սուդանի վրա: Պողոս բեյի օրոք ընդունված է ասել, «որ կարգ ու կանոն կար, կյանքի ու ունեցվածքի ապահովություն էր տիրում, իսկ քրիստոնյայի գլուխը Կահիրեում նույնքան հանգիստ էր, որքան Լոնդոնում, իսկ քսակը՝ շատ ավելի ապահով»: Նա ծայրաստիճան կասկածամիտ փոխարքայի ամենավստահելի անձն էր: Փոխարքան, մինչ Պողոս բեյը կստորագրեր ուզածդ հրովարտակը, արդեն նախապես այն ստորագրած էր լինում (դատարկ թղթի վրա): Եվ միայն այս անձն էր, որ իր աշխատավարձի փոխարեն պետական գանձարանից կարող էր ցանկացած գումար վերցնել: Երբ նա մահացավ, կարողության փոխարեն պարտքեր թողեց: Լսելով նրա անշուք հուղարկավորության մասին, փոխարքան հարազատ կորցնողի նման սգաց ու հրամայեց, որ դագաղը հանվի ու նրա դիրքին համապատասխան փառաշուք թաղում կատարվի՝ զինվո-

8 **Արիստակես Արթին Տյուրի (Արթինյան,** 1804-1868) ամենի երիտասարդը եղել է խմբի կազմից: Փարիզ ուսանելու ուղարկված 20 երիտասարդների թվում: Պողոս բեյ Յուսուֆի օրոք եղել է խմբի խորհրդականը, թարգմանիչը: Ֆրանսիական թագավորին գրած դիվանագիտական նամակներից մեկն այնքան հաջող է եղել, որ խմբի նրա ճակատը համբուրել է, ասելով՝ «դու ոչ թե ուսի այլ ճարտարխոս ես (պատմագիրք)»: 1840թ. Արիստակես Արթինը Կահիրեում հրատարակել է առաջին օսմաներեն-արաբերեն *Էլ Մասր (Եգիպտոս)* պաշտոնաթերթը: Խալիֆին ծառայելուց հետո զբաղվել է վաճառականությամբ: Պոլիս է հաստատվել և Ճեզաիրլյան ամիրայի հետ Շամի (Դամասկոսի) մաքսատան վարձակալությունը ստանձնել: Կարևոր դեր է կատարել 1860թ. Ազգային Սահմանադրության օրենքների խմբագրության հարցում: Եգիպտոսի փոխարքա Ալի փաշայի կառավարման շրջանում Արտաքին գործերի նախարար Պողոս բեյ Յուսուֆի խորհրդական Արիստակես Արթին-Տյուրիի կենսագրության մեջ հանդիպում ենք «Գնեոփակե» վեպի ֆրանսերենից թարգմանված լինելու, ծնողաց վիճակում մնացած լինելու փաստին:

9 **Յուսուֆ Էլ Արմանի (Պալյան,** 1803-1849). Հողագործության ուսանած մասնագետ Եգիպտոսում վարել է Երկրագործական վարժարանի տնօրինությունը, եղել Եգիպտոսի գյուղատնտեսության մասին առաջին արաբերեն աշխատության հեղինակը: Փարիզից վերադարձին Մաքսա կոչվող Յուսուֆ Էֆենդին բերել է ծանրաքինի սրտոդն ու տունկերը: Այն աճեցրել է Մուհամմեդ Ալիի պարտեզում, որին շախաբամից զարբ է եկել: Այն այնքան է տարածվել ու Եգիպտոսի համար շահութաբեր դարձել, որ Յուսուֆ Էֆենդիի անունով է կոչվել, ինչն աղավաղվելով ասվել է ինչպես՝ *ռուսաֆանդի*:

10 1829թ. Փարիզ մեկնած ուսանողներից է եղել: Մասնագիտությամբ ինժեներ-երկրաչափ: Գլխավորել է Պատերազմական նախարարության Երկրաչափների բաժինը, Իբրահիմ փաշայի կողմից նշանակվել է Ալեքսանդրիայի ու շրջակա ամրությունների պատասխանատու: Իր ճոխ գրադարանը նվիրել է Պետական «Դար էլ-Քութուբ» գրադարանին, իսկ անձնական հարուստ արխիվը նրա որդին՝ Թիգրան փաշան նվիրել է Լոնդոնի պետական գրադարանին:

վորական պատվով ու նվագախմբով, փոխարքա Ալիի բակից: Հետո՝ 40 օր պետական սուգ է հայտարարվել Եգիպտոսի ողջ տարածքում, որին նա նվիրել էր իր կյանքի բոլոր օրերը:

Պողոս բեյն է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության թանգարանին մումիա նվիրել ու մեծ հայանվեր գործեր արել: Նրան փոխարինեց Արթին Յագուբ փաշան (Հարություն):

Պետրոս ամիրա Յուսուֆը, Պողոս բեյի եղբայրը, Տրիեստում էր նստում և միջնորդն էր Եվրոպա-Եգիպտոս առևտրական գործի: Նա վաճառում էր եգիպտական բերքը և դրանով հայթհայթում եգիպտական բանակի և կառավարության հագուստեղենն ու այլ ծախսերը: Ավելացած դրամը Եգիպտոսի պետական գանձարանին էր տալիս: Նա իր հայրենի Զմյուռնիայի հայկական դպրոցներում ֆրանսերեն ու անգլերեն լեզուները դասավանդելու համար խոշոր նվիրատվություն էր կատարել:

Նուպար փաշա Նուպարյանը (1825-1899) կես դար բարձրագույն պաշտոններ է վարել և մեծ հետք թողել Եգիպտոսի նոր պատմության մեջ: Նա ժառանգել էր իր երևելի քեռու՝ Պողոս Յուսուֆյանի դիվանագիտական տաղանդը: Մուհամմեդ Ալիի ավագ որդու, բանակի ընդհանուր հրամանատար Իբրահիմ փաշայի քարտուղարն է եղել: 1833թ. եգիպտական զորքերը Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքից 100 կմ հեռավորության վրա էին ու թուրքերը օգնություն էին աղերսում եվրոպական ու ռուսական տերություններից, չեզոքացնելու համար եգիպտական վտանգը: Իբրահիմ փաշան Նուպար Նուպարյանի՝ իր քարտուղարի հետ խորհրդակցություններից հետո ու նրա ներշնչմամբ դիմում է հորը, որպեսզի հաշտության և Պոլսի մատույցներից իրենց զորքերի նահանջի փոխարեն սուլթանից պահանջեն Եգիպտոսի անկախությունը: Դիվանագիտական այս հաջողության լավագույն արտացոլքը դարձավ Քյոթահիայի համաձայնագիրը: Նուպար փաշան 1848թ. իր փարիզյան դասընկերոջ՝ Մուհամմեդ Ալիի որդու՝ Թուսունի զավակ Աբասի (1813-1854)՝ նոր փոխարքայի խորհրդականն ու հատուկ առաքելություններով պատվիրակը դարձավ: 1850թ. նա Լոնդոն է մեկնում՝ ձեռնամուխ լինելու համար Ալեքսանդրիա, Կահիրե-Սուեզ երկաթուղու անցկացմանը: 1854թ. նա Եգիպտոսի առևտրական ներկայացուցիչ է նշանակվել Փարիզում, իսկ Արաքել եղբայրը՝ Բեռլինում: 1865թ. Հանրօգուտ շինությանց նախարար է նշանակվում: Կարևորագույն հարց էր՝ անգլիական մասնագետներ բերելով, եգիպտական հողերը երկաթուղով միմյանց կապելու շինարարության ձեռնարկումը: Նրա լոնդոնյան այցելության շնորհիվ կառուցվեցին ու 1856թ. գործարկվեցին մայրաքաղաքը և երկրի տարբեր մասերն իրար կապող երկաթուղիները: Նա գլխավորեց Երկաթուղիների վարչությունը[11]: Մինչ 1869թ., Սուեզի ջրանցքի բացումն այս երկաթուղիները կենսական նշանակություն ունեցան: Հիմնել է Կահիրեի Ջրի ընկերությունը, որ քաղաքին միջնադարյան աղբյուրների փոխարեն ջրային խմելու ցանց պիտի ապահովեր: 1867թ. Պոլիս մեկնեց և մեծ վարպետությամբ վարելով բանակցությունները, ոչ միայն վարչական ինքնավարության (օրենսդրական բարեկարգումներ, խառը դատարանների հաստատում) և միջպետական առևտրական համաձայնություններ կնքելու իրավունք ստացավ, այլև փոխարքայի համար ապահովեց «խեդիվ» տիտղոսը: Երախտագետ փոխարքան առաջին անգամ լինելով քրիստոնյային *փաշայության* տիտղոս ու մեծ կալվածք շնորհեց: Իսկ պարզ ժողովուրդը շատ ավելի մեծ ու թանկագին կոչում տվեց նրան՝ «Ֆելլահին (գյուղացու) հայրը»: 1865թ. Հանրօգուտ շինությանց նախարար է աշխա-

11 Այս վարչությունը գլխավորել են նաև **Թագվոր փաշա Հակոբյանը, Արթին փաշա Չրաքյանը, Պողոս Նուպար փաշան:**

Աննա Տատյան
Եգիպտոսի վարչապետ Նուբար փաշայի թոռնուհին «Նուբարի կինը» դիմանկարը
Յովհաննես Տատյանի գրաւոր

տեղ, եղել Առողջապահական սպասարկությունների տնօրեն:

Նուբար փաշան առոգման ծրագիր պատրաստեց, ընդարձակելու համար մշակվող հողերը: Այս ծրագիրն այնքան հաջողություն ունեցավ, որ Բեհերա նահանգի նոր ջրանցքը 1886թ. խեդիվի հրամանով նրա անունով՝ «Նուբար կանալ» կոչվեց: 1884թ. Նուբար փաշա Նուբարյանը դառնում է Եգիպտոսի նախարարների խորհրդի նախագահ և միաժամանակ բազմաթիվ միություններ են հիմնադրվում, այդ թվում նաև հայ համայնքի շրջանակներում[12]. 1885թ. վարչապետ է դարձել: Եղել է Արդարադատության նախարար: Նա փոխնախարար Բուտրոս փաշա Ղալիին (1846-1910) հանձնարարում էր, որ «ընկերային արդարությանը (մարդու իրավունքների պաշտպանությունը) շատ լուրջ պետք է վերաբերվել, քանզի դա Եգիպտոսի ամենակարևոր հարցն է»:

Նուբար փաշան նշանակվում է Ընդհանուր դատախազության նախագահ: Նա մեծ հաջողությամբ օտար երկրների հետ ստորագրեց Խառը դատարանների ու Վերաքննիչ ատյանի հաստատման մասին օրենքը, ուր զբաղված էին հայ դատավորներ, դատարանների նախագահներ, փաստաբաններ ու խորհրդականներ: Այս դատարաններն ազատ էին երկրում 17 օտար հյուպատոսությունների վերահսկողությունից և գործում էին կառավարությունից անկախ[13]: Միջազգային մակարդակի այս հաջողությունն այնքան բարձրացրեց Նուբար փաշայի վարկն արտասահմանյան երկրներում, որ նրանք միայն Նուբարին էին տեսնում որպես Բուլղարիայի կուսակալ, որին նշանակմանը Ռուսաստանը խանգարեց: Սուլթանը ևս մերժեց, գտնելով, որ քրիստոնյային վայել չէ իսլամական պետության մեկ նահանգը կառավարել: 1878թ. 3-րդ անգամ Նուբար փաշա Նուբարյանը արտգործնախարար է դառնում:

Նույն 1878թ. երբ վարչապետ եղավ, նրա իրավասության տակ էին գտնվում Արտգործնախարարությունը և դատական նախարարությունները: Վերակազմեց Ներքին գործերի նախարարությունը, միշտ ընդուտանալով, որ այն չհանձնվի անգլիացիներին: Նա ծառայել է 6 փոխարքաների: 1884-1889թ.թ. Նուբար փաշա Նուբարյանը 2-րդ անգամ դառնում

12 Կահիրեում *ԱՄԱՄԱՏ* մարմնամարզական և սպառտական միությունը: Ջաջազիզում Հ. և Կ. Մարաշլյանները բացում են հայկական «Ռսկեպար» տպարանը: 1905թ. ճարտարապետ **Հովհաննես Ֆանիկյանը** Կահիրեում կառուցում է Պետական գույքի նախարարության շենքը: 1905թ. Ալեքսանդրիայում սկսում է լույս տեսնել «Վահան Թեքեյան և ընկ.» տպարանը, որը սկսում է տպել *ՇԻՐԱԿ* թերթը: 1905թ. Երվանդ Օտյանն ու Թաքվոր Շահբազը Ալեքսանդրիայում սկսեցին հրատարակել *ԱՐԱՐ* շաբաթաթերթը: 1905թ. Վահան Քյուրքճյանը Կահիրեում բացեց *ԼՈՒՍԱՐԵՐ* տպարանը: Հրատարակվել են նաև հայատառ թուրքերեն պարբերականներ, գրքեր: 1905թ. Կահիրեի *ՋԻԱՐԹ* թատերախումբը Արշակ Պենկլյանի բեմադրությամբ ներկայացրել է «Մեծն Ներսես»-ը հայերեն լեզվով:

13 Խառը դատարանների իրավարծումը ոչ միայն Եգիպտոսի մշտական երախտիքին արժանի երևույթ է, այլև համայն քաղաքակիրթ աշխարհի,- ասել է ժամանակին անգլիացի քաղաքական դեմք Լորդ Միլները:

է Եգիպտոսի վարչապետ: Նուբար փաշան եգիպտական կառավարության կողմից սկսում է իրականացնել Սուդանում ջուր անցկացնելու նախագիծը: Վեց փոխարքաների ծառայած ու Եգիպտոսի անկախության համար մեծագույն ծառայություններ ունեցած վարչապետը խորը հուսախաբությամբ էր հետևում Անգլիայի սարքած մեքենայություններին, մանավանդ ուղղված հայ պաշտոնյաների դեմ, առիպելով եգիպտական ողջ քաղաքականությունը ծառայեցնել Անգլիայի շահերին:

1895թ. Անգլիայի բազմաթիվ կողմից լորդ Սոլսբերին Եգիպտոսի վարչապետ Նուբար փաշա Նուբարյանին շնորհել է Ավագ հրամանատարի աստղ: 1895թ. Եգիպտոսի գերագույն պատվին՝ «Նեղոսի Մեծ Շքանշանին» արժանանալով, նա քաշվել է քաղաքական ասպարեզից: 4 տարի անց մահացել է Փարիզում: 1904թ. Նուբար փաշայի աճյունը տեղափոխվեց Ալեքսանդրիայի կենտրոնում, Գերմանական պարտեզում: 1950թ. դրոշների հետ նրա արձանը ևս հանվեց, սակայն մի քանի տարի անց այն վերականգնվեց Ալեքսանդրիայի կառավարչի հրամանով ու տեղադրվեց Մուհամմեդ Ալի թատերասրահի դիմացի հրապարակում:

1860-ականներին ֆրանսիացի հայագետ Վիկտոր Լանգլուան նրա պատվերով ֆրանսերեն է թարգմանում և հրատարակում հայ մատենագիտության արժեքավոր գործերը: Նա 1878թ. Խրիմյան Հայրիկի խնդրանքով Բեռլինի վեհաժողովի առթիվ եվրոպական տերությունների կողմից Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգների անվտանգությունը երաշխավորող մի ծրագիր կազմեց: Իհարկե, հայկական առաջարկները այս վեհաժողովում անտեսվեցին, նույնիսկ այդ համեստ ծրագրի չափավորության սահմաններում:

Նուբար փաշան կարողացավ իր երկարատև քաղաքական գործունեության շնորհիվ շարունակել Պողոս բեյ Յուսուֆյանի գիծը: Այն է, երբ երկրի օրենքները խարսխված են լինում ոչ միայն լեզվի, կրոնի, այլ հիմնականում՝ հաստատված օրենսդրության վրա: Նա ամուսնանում է Երամյան ամիրայի Ֆուլիկ դստեր հետ: Նուբար փաշայի զարմիկ Առաքել բեյ Նուբարը 1850թ. Սուդանի նախարար է նշանակվում:

Ճանիկ Չաքըր (1879-), պոլսեցի, Ռոբերտ քոլեջի շրջանավարտ: 1900թ. Եգիպտոսում սկսում է աշխատել բենզին վագոնների միջազգային «Վագոն լի» ընկերությունում: Գործուղումներով շրջել է եվրոպական շատ երկրներ: 1906թ. Եգիպտոսի այդ ընկերության ընդհանուր վարիչ է նշանակվել: Իր նախաձեռնությամբ այս ընկերությունը տարածում և 1927թ. դառնում է նրա, նաև՝ ընկերության Սիրիայի, Իրանի, Իրաքի, Պաղեստինի մասնաճյուղերի ներկայացուցիչը: 1925թ. նշանակվում է Եգիպտոսի Տուրիզմի զարգացման ընկերակցության քարտուղար, որի նախագահն էր Սուլեյման փաշան: Անդամակցում է Եգիպտոսի պանդոկների վարչական խորհրդին: Նա հիմնադիրներից ու կարևոր անդամներից էր Կահիրեի միջազգային «Ռեստոֆի» ընկերակցության: Քրիստոնեական եկեղեցիների այս միության նախագահն էր Շվեդիայի նախկին դեսպան Բարոն դը Բիլդը: 1929թ. Ֆրանսիայի կողմից նրան շնորհվել է *Légion d'Honneur*, ստացել է Բելգիական թագի ասպետության աստիճան (1930), Ռումինական թագի հրամանատար (1930), Իտալիայի թագի ասպետության աստիճան (1931), Սիրիական արքունի շքանշան(1933), ստացել է նաև Բուլղարիայի քաղաքային արքունյաց ազգային մեծ խաչ(1934), շվեդական արքայական «Թղթաթոյ» աստղի ասպետական աստիճան (1935), ֆրանսիական *Chevalier de Légion d'Honneur*(1937), Լիբանանի

հանրապետության կողմից՝ «Արքունյաց ուխտ շքանշան»(1937): Հայտնի ազգային բարերարը եղել է Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) անդամներից, շնորհիվ Մովսես խանի՝ Իրանում հայ բարեգործականի մասնաճյուղի կազմակերպիչ:

Տիգրան փաշա դ'Աբրո

Տիգրան փաշա դ'Աբրոն (1846-1904) Պողոս Յուսուֆյանի թոռդին էր: Նա ամենաթանկարժեք մետաքսի իզմիրցի մեծ վաճառական Աբրահամ Աբրոյանների ընտանիքի անդամն էր[14], իսկ հորեղբայրը՝ Եգիպտոսի առևտրական ներկայացուցիչն էր Անտվերպենում: Նրանք երկրի համար բերում էին երկաթ, փայտ, մեքենաներ, թանկագին քարեր, գոհարեղեն և այլն: Հայրը՝ Ստեփանը, Հանրօգուտ շինությանց նախարարության ծրագրավորման վարչությունում զբաղվում էր ամբարտակների ու ջրանցքների շինարարությամբ: Տիգրանը ծնվել է Կահիրեում և ուսումը ստացել Փարիզի, Լոնդոնի, Շվեյցարիայի լավագույն ուսումնական հաստատություններում: 1868թ. վերադարձել է Եգիպտոս, դարձել Նուբար փաշայի քարտուղարը: Մեկ տարի անց՝ Եգիպտոսում Խառը դատարանների կազմության միջազգային ժողովի քարտուղար, իսկ 1873-76թթ. Դատական բարեկարգման հանձնախմբի քարտուղար է եղել: Նա հավատում էր, որ միջազգային օրենքների գործադրմամբ, դատական ճանապարհով պիտի կանոնավորվեր եգիպտական առևտուրը, ինչպես նաև օտար դիվանագետների ներդրումն ու դրանց շահագործումը, վերջ դրվեր ի վնաս երկրի կատարվող չարաշահումներին: 1873թ. ստանում է *բեյ*-ի աստիճան: Որոշ ժամանակ կազմավորել է Արտգործնախարարության վարչությունները, տնօրինել նրա արաբական և եվրոպական թարգմանության վարչությունները: 1881թ., Եգիպտոսի պատմության համար անկյունադարձային դեպքի նախօրեին նա դառնում է արտգործնախարար: Երբ 1882թ. անգլիական նավատորմը ճնշեց «Եգիպտոսը եգիպտացիների համար» նշանաբանով Ահմադ Ուրաբիի ազգային ըմբոստությունը, նա և պատերազմական նախարարի խորհրդական Էդվարդ Հանրի փաշա Զոհրապը խեդիվ Թոֆիքի կողմից ընտրվում են բանագնացներ՝ հաղթող կողմի հետ բանակցություններում Եգիպտոսի շահերը ներկայացնելու համար: Հայ բանագնացների հաջողության արդյունքում կանխվում է եգիպտական բանակի արմատական կազմալուծումը, անխախտ մնում փոխարքայությունը, շատ կյանքեր են փրկվում: Տիգրան փաշան անընդմեջ ընդդիմանալով անգլիական ճնշումներին, ասել է, որ ինքը «եգիպտական նախարար է, ոչ թե անգլիական վճարովի պաշտոնյա», չընդունելով, որ կարող էր իր պաշտոնը պահել անգլիական հյուպատոսի բարեհաճության շնորհիվ: Այս համարձակությունը նրան չի ներվել: Նա նախընտրել է հրաժարվել նախարարական աթոռից: 1885թ. Նուբար փաշայի կամքով նա մեկնում է Փարիզ, Լոնդոն՝ Եգիպտոսի ֆինանսական հարցերի լուծման համար: Ուսումնասիրելով եվրոպական մամուլի օրենքները, կարծում է, որ

14 Այս ընտանիքը սերում էր Բագրատունիների արքայական գերդաստանից:

եգիպտական ազգային մամուլի խթանումը կարող է քաղաքական զարթոնքի թթխմորի դեր կատարել: 1887թ. կրկին Նուբար փաշայի հրահանգով մեկնում է Լոնդոն, Եգիպտոսում Անգլիայի գլխավոր հյուպատոս Լորդ Կրոմերի, երկրի գործերում միջամտելու դեմ բողոք ներկայացնելու ու նրա հրաժարականը պահանջելու համար: Դա Անգլիայի շահերին դեմ էր, ուստի շատ ավելի դյուրին էր եգիպտական հանդուգն նախարարին փոխելը: Տիգրան փաշան, որ ամուսնացել էր Նուբար փաշայի դստեր հետ, պատվո դեսպան է նշանակվում Եվրոպայում, ծանոթացնելով եգիպտական արվեստը, զարկ տալով զբոսաշրջության գործին: 1891թ. նա կրկին արտգործնախարար է նշանակվել, պարգևատրվել է Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Իտալիայի, Շվեդիայի, Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, նաև՝ Անգլիայի բազմաթիվ բարձրագույն շքանշաններով: 1892թ. նոր, Աբաս Բ խեդիվը նրան **վարչապետ** է նշանակել: Նրա մասին խոսելիս սովորաբար չեն մոռացել նշել, թե՝ «Նա փրկեց Սուեզի ջրանցքը»:

1894թ. Սասունի, ապա Զեյթունի ջարդերի փաստն օգտագործելով Լորդ Կրոմերը տարածեց այն կարծիքը, թե մուսուլմանների կողմից քրիստոնյաների ջարդեր են սպասվում նաև Եգիպտոսում, և եգիպտական կառավարությանը խորհուրդ տվեց փոխել հայազգի վարչապետին: Եգիպտոսի շահերը գերադասող Տիգրան փաշան ևս դիմեց խեդիվին՝ նոր վարչապետ նշանակելու հորդորով: Նշանակվեց քրիստոնյա Նուբար փաշան: Անգլիայի ճնշման ներքո երկու հայ մեծ դիվանագետ վարչապետները հեռացան իրենց պաշտոնից, քանի որ Անգլիան սպառնում էր դուրս բերել Եգիպտոսին Սուդանից: 1894թ. Եգիպտոսի նախկին արտգործնախարար Տիգրան փաշա դ'Աբրոն օդափոխության և բուժման համար գնում է ֆրանսիական Էվիան ու 1904թ. այնտեղ էլ կնքում իր մահկանացուն: Դին բերվում ու մեծ շուքով թաղվում է Կահիրեում:

Տիգրան փաշա դ'Աբրոն մեծապես աջակցում էր օսմանյան ջարդերից Եգիպտոս ապաստանած հայ գաղթականներին: Նա գաղթականների խնդրով հանձնախումբ էր կազմել, փորձելով նրանց համար ամեն ինչ ապահովել: Նվիրել էր մի մեծ կալվածք, որի հասույթը միշտ պիտի գաղթականներին ծառայեր: Նրա և Նուբար փաշայի կիսանդրիները 1952թ. դրվել են Կահիրեի հայոց ազգային առաջնորդարանի մուտքի մոտ:

Յակոբ (Հակոբ) փաշա Չրաքյանը (1842-1919) Եգիպտոսին անձնվեր ծառայությամբ փայլած պետական երևելի այրերի թվում է եղել: Նա Եգիպտոսի կրթական կյանքում ունեցած իր մեծ ներդրման համար արժանացել է «Էլ Ուսթազ էլ Քաբիր» (մեծ ուսուցիչ) տիտղոսին: Նա պետական հայտնի դեմքերից սեբաստացի, 1814թ. Եգիպտոս հաստատված Արթին բեյ Չրաքյանի (1800-1859) որդին էր: Ուսումը ստացել էր Փարիզում:

Խեդիվի կարգադրությամբ 1866թ. ուղարկվել էր կրթություն ստանալու Իտալիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Անգլիայի համալսարաններում: Վերադառնալով, նա շարունակել է հոր և հորաքրոջ ամուսնու՝ Յուսուֆ (Հովսեփ) Հեքեքյանի (1807-1875) սկսած գործը: Նրանք կազմել էին Կրթական հանձնախումբ, որը վերածվել է նախարարության: Նրանք անդամներն էին Պետական վերահսկիչ հանձնախմբի, որը տնօրինում էր կրթական սիստեմն ու նրա սպասարկումն ամբողջությամբ: 1827թ. Բժշկական ուսումնական կենտրոնի հիմնադրման առթիվ նրանք թարգմանիչների մի խումբ են կազմում և 10 տարվա ընթացքում ֆրանսերենից արաբերենի են թարգմանում անհրաժեշտ 52 կտոր բժշկական կարևորագույն գրա-

կանությունն[15]: Նա և իր համախոհները կողմնակից էին աղջիկների կրթությանը: 1828թ. հիմնադրվել էր տղաների ու աղջկանց առաջին հայկական դպրոցը: 1832թ. հիմնադրված Դայակների դպրոցը Մերձավոր Արևելքի իգական պետական առաջին հաստատությունն էր: Միայն 1873թ. խտիվ Իսմայիլի երրորդ կնոջ՝ Չեշմե Աֆեթի հովանավորությամբ բացվեց *Սուֆիա* Եգիպտոսի աղջկանց առաջին դպրոցը: Կարևոր է նշել, որ եգիպտացիները իրենց աղջիկների կրթությունը տղաներին չէին վստահում և 12 տարեկանից ամուսնացնում էին: Վերնախավի ու միջին դասակարգի աղջիկների համար վարձված հատուկ ուսուցչուհին (մուալլիմա) ձեռագործ էր սովորեցնում, իսկ միջնորդը՝ (դալլալա) այն շուկա էր հանում: Ձեռագործի ու ձևագիտության դասընթացներ հաստատվեցին աղջիկների դպրոցներում: Կրթական նախարարությունը հատուկ ծրագիր էր գործի դրել, բացելով ձեռագործի ու ձևագիտության արհեստանոցներ: Նրանք հիմնեցին Արհեստների ու արվեստների դպրոց: Յուսուֆ բեյն անձամբ հիմնադրեց Պուլաքի Ճարտարագիտական դպրոցը: Մեծ դեր է խաղացել Կրթական նախարարության ենթակայության տակ գտնվող հնությունների պահպանման գործում: Նա է կազմակերպել Կենտրոնական հաշվակալական հաստատությունը և 1834թ. հիմնել Վարչագիտության և թարգմանության դպրոց: Մուհամմեդ Ալիին հաջորդած Աբաս (1848-1854) և Սաիդ (1854-1863) խտիվների օրոք փակվում են կրթական օջախները: Խտիվ Իսմայիլն իր գահակալության առաջին իսկ օրից վերահաստատում է դրանք՝ համարելով, որ դպրոցներով ու գրագիտությամբ է պայմանավորված իր երկրի առաջընթացը: Նրանց նախաձեռնությամբ հիմնվեց Կահիրեի Պետական ուսուցչանոցը, որի նպատակն էր ուսուցիչներ պատրաստելը: Հանրային կրթության մասին Յակուբ (Հակոբ) փաշայի ուսումնասիրությունը նաև կանոնագիր էր այս բնագավառի համար: Ավելին, նախկին մեթոդով անգիր ուսուցմանը փոխարինելու էր մտածելու, դատողություններ անելու, վերլուծելու, համեմատելու եվրոպական մեթոդը: Պետական առումով կրթական ծրագրերի կազմումը, դրանց իրականացումն անմիջականորեն տվեց աննախընթաց մեծ արդյունք: Նա հավաքեց ու հրատարակեց բանաստեղծների հեքիաթները, որոնք ժողովրդական նկարազարդումներով երգվելով՝ մինչ օրս պատմվում են, շեշտելով Եգիպտոսի ազգային ինքնությունը:

Մեծ է նրա ավանդը մշակութային գիտական հիմնարկների հիմնադրման առումով: *Եգիպտական համալսարանը*, որի տարեկան տեղեկագիրն ինքն էր խմբագրում: *Պետական Մատենադարանը, Հնությունների թանգարանը, Արաբական արվեստի թանգարանը, Ղպտիների թանգարանը*, որոնց մեկական սրահներ Հակոբ փաշա Չրաքյանի անունով են կոչվում, քանի որ դրանցում իր նվիրած թանկարժեք ցուցանմուշներն են պահվում:

1919թ. եգիպտահայ դիվանագետ ու լուսավորության նախարար Յակուբ Արթին Փաշա Չրաքյանի մահվան թափորն ուղեկցում էին նաև շնորհակալ եգիպտացիները, իսկ որպես հարգանքի ընծայված տուրք՝ եկեղեցում հոգեհանգստի արարողությանը ներկա են գտնվել Ֆուադ Ա թագավորի կողմից ուղարկված պալատականները:

1894-96թթ. Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության ջարդերից մազապուրծ գաղթական տարագրյալներին, հայ որբուհիներին պատսպարելու և դաստիարակելու համար նրա նյութական աջակցությամբ 1897թ. բացվել է Անարատ Հղության քույրերի դպրոցը: Նրա բնակարանով կազմվել է Տիկնանց խնամակալությունը՝ փաշայի գրած կանո-

15 El-Azary Sonbol. Amira, *"The Creation of a Medical Profession in Egypt During the Nineteeth Century"*, Washington, 1981, p. 117.

նադրությամբ: Նա բազմակողմանիորեն աջակցում էր ազգային վարժարաններին: Նրա քաջալերանքով է ստեղծվել «Եղիայան ուսանողական հիմնադրամը»՝ որը և չքավոր հայ ուսանողների բարձրագույն կրթության ծախսը հոգալու համար: Իսկ «Ազգային շահերի պաշտպանության հիմնադրամ»-ը օժանդակություն էր ուղարկելու ս.Էջմիածին՝ դեպի Հայաստան, Կովկաս փախած 1915թ. աղետյալներին օգնելու համար: Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրավերով նա մաս է կազմել Պողոս Նուպար փաշայի գլխավորած Հայոց ազգային պատվիրակությանը: Նա միացել է «Եգիպտահայ նպաստամատույց մարմնին», երբ 1915թ. դեկտեմբերին 4053 մուսալեռցիներին պատսպարելու համար անհրաժեշտ եղավ Պորտ Սաիդում վրանաքաղաք ստեղծել:

Պողոս Նուպար Փաշա Նուպարյանը (1851-1930) Նուպար փաշայի որդին է: Կրկնել է հոր կենսագրությունը, պետական մեծ դիրքեր է նվաճել: Ֆրանսիայում կրթություն ստանալուց հետո վերադարձել է Եգիպտոս: 1878թ. Պողոս փաշա Նուպարը նշանակվել է Եգիպտոսի երկաթուղիների գլխավոր տնօրեն: Մեծապես նպաստել է նոր երկաթուղիների հաստատմանը, վարչական բարենորոգումների անցկացման գործին՝ իր ավագ պաշտոնակատար Թագվոր փաշա Հակոբյանի[16] (1827-1888) հետ սերտ համագործակցությամբ:

Պողոս Նուպարը 1896թ. մասնակցել է Երկրագործական ընկերության հիմնադրմանը, Ալեքսանդրիայի Ռամլեի տրամվայի և Մենզելեի հողերի բարելավման ու շահագործման ընկերությունների հաստատմանը: Ոռոգման ծրագրեր է կազմել Կահիրեի, Սուդանի ջրաբաշխական սիստեմների համար: Որպես ինժեներ հնարել է ինքնաշարժ արոր, որը ամենակարծր հողերն անգամ հերկում էր: Այս գյուտի համար 1900թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում ստացել է Ոսկե մեդալ: Պողոս Նուպար փաշայի կողմից 1895թ. Եգիպտոսում տարածած տրակտորներն ու շարժական մեքենաները Միլանի 1905թ. միջազգային ցուցահանդեսում ևս մրցանակներ են ստացել: 1912թ. Գևորգ Ե կաթողիկոսի խնդրանքով, Լոնդոնում Բալկանյան պատերազմի առթիվ խորհրդաժողովներին մասնակցելու համար պատվիրակություն կազմեց, ջանալով որ հայկական 6՝ Վան, Բիթլիս, Էրզրում, Խարբերդ, Դիարբեքիր, Սվազ նահանգներում եվրոպական պետությունների երաշխավորությամբ բարենորոգչական ծրագրեր իրականացվեն: Առաջին համաշխարհային պատերազմը խանգարեց այդ ծրագրերի գոնե մասամբ իրականացմանը: 1919թ. Փարիզի խաղաղության, 1920թ. Սևրի և 1923թ. Լոզանի խորհրդաժողովներից հետո, 1924 թվականին այն ցրվեց: Ֆրանսիայի քաղաքական այրերից Ռեյմոն Պուանկարեն (1860-1934) Պողոս Նուպարի մասին իր հիացմունքն արտահայտել է հետևյալ կերպ՝ «Նա մեկն է այն սակավաթիվ անձերից, որոնք բարձրագույն բարոյականը միացնում են շատ մեծ իմացականության հետ»:

Նրա գլխավորած Հայ ընդհանուր բարեգործականը (ՀԲԸՄ) սկսեց մասնաճյուղեր հաստատել աշխարհի տարբեր անկյուններում, իր հիմքում ունենալով համահայկական ծրագիր: Այն է՝ Հայաստանի վերաշինումը, ժողովրդի տնտեսական ու կրթական զարգացումը, օգնություն գաղթականությանը: 1930թ. Փարիզում ուսանողների Հայ տան կառուցումը նրա վերջին գործերից եղավ: Մահացավ նույն տարի Փարիզում:

16 Կառուցել է Ալեքսանդրիայի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, վերանորոգել է Կահիրեի Ս.Աստվածածինը: Իզմիրում, Բեյրութում հիմնել է Դարոնյան աղջկանց վարժարաններ, ի հիշատակ իր վաղամեռ կորցրած 6 ամյա Դարոնի դստեր: Երևանում հիմնել է Դարոնի Հակոբյան Մայրանոց-մանկաբարձական վարժարանը:

Նուպար փաշան Պոլսում Բանկ Օտոմանի դեպքերի պատճառով Եգիպտոս գաղթած ինժեներական կրթություն ունեցողներին անմիջապես իր վարչությունում աշխատանք էր տալիս, իսկ մյուսներին տեղավորում էր Կամուրջների, նոր երկաթգծերի տուրքահանության, բեռնափոխադրության վարչություններում, պոլիտեխնիկական գրասենյակներում, ինչպես նաև նոր կազմակերպված «Մահճակալով երկաթուղային վագոնների միջազգային ընկերությունում»: Նրա գծած հատակագծով կառուցվում են Ալեքսանդրիայի եկեղեցուն կից հայկական թաղամասի «ափարթմանները» (բնակելի պարզ շենքերը), Կահիրեի Գալուստյան վարժարանի շենքը:

Եգիպտոսի հայ գաղթականները, փախած Պոլսից կամ գավառներից, զբաղվում էին արհեստներով, փոքրիկ խանութներ ու ճաշարաններ ունեին, ոսկերչությամբ, երկաթագործությամբ, կոշկակարությամբ, սափրիչությամբ, հայկական սրճարաններ ու ծաղարաններ (հրուշակարան-խանութ, սրճարան) էին բացում: Պողոս Նուպար փաշան իր ղեկավարած Հանրային շինության, ջրի, երկաթուղիների, հողագործական և այլ ընկերությունների միջոցով աշխատանք էր հայթայթում գաղթական հայրենակիցներին, շենացնելով Կահիրեին կից Հելիոպոլիսը, ապահովելով նրանց համեստ բնակարաններով: Երվանդ Օտյանն իր հուշերում[17] գրում է, որ հայերի մեջ նույնիսկ հաշիշի առևտրով զբաղվողներ կային, որոնք, չնայած ծանր պատիժներին, տուգանքներին, այնուամենայնիվ այդ անօրինական առևտրի գերին էին դարձել:

* * *

Եգիպտահայ գաղութն ունեցել է հայտնի փաստաբաններ, բժիշկներ: Կահիրեում եղել են միջին աստիճանի հայկական պանդոկներ, բարեր, որոնք անգլիացի սպաների նախընտրած սրճարան-հավաքատեղիներն են համարվել:

Եգիպտոսում որոշ արհեստներ հայերն են սկսել՝ պղնձի ու դեղին պղնձի ձուլումը՝ զանազան առարկաներ շինելու համար, ինչպես ծորակ, բանալի, օղակներ, կառքի համար անհրաժեշտ առարկաներ, գործիքներ, աշտանակներ, ճառագայթաններ, ֆեսի կաղապար և այլ իրեր: Հայկական մետաղաձուլարաններ կային եգիպտական մի քանի քաղաքներում:

Հայերը մեծ ներդրում են ունեցել Օսմանյան կայսրության տիրապետության շրջանում եգիպտական ծխախոտագործության կազմակերպման ու զարգացման մեջ: Նրանք շահագրգռված էին իրենց նկատմամբ բարեհաճ վերաբերմունք ու վստահություն ունեցող երկրում զարկ տալ գյուղատնտեսության զարգացմանը, հիմնավորել այստեղ գաղթած հայ ընտանիքների ապագան: Հայազգի բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու փոխարքայի պալատին մոտիկ կանգնած հայերը հնարավորինս անում էին այս երկրի բարգավաճման համար: 1900թ. Երվանդ Աղաթոնը հիմնում է Եգիպտոսի Գյուղատնտեսական միությունը: Գործին առանձնակի թափ է հաղորդել հայկական տարբեր ընկերությունների հիմնադրումը, որոնք տվյալ շրջաններում ծխախոտի դաշտեր սահմանելու համար մեծածավալ աշխատանքներ են կատարել: Եգիպտոսում հայտնի էին ծխախոտի հայկական մի քանի տներ՝ Մաթոսյան, Մելքոնյան, Սանոսյան, Փենպեճյան: Մաթոսյանները երկու խոշոր գործարաններ ունեին (Կահիրե և Թանթա), հազարից ավելի գործավորներ: Ասում են, որ նրանք օրական 1000 ոսկի մաքս էին վճարում, ինչ որ ապացույց է մեծ քանակով ծխախոտի ներմուծմանը: Նույ-

17 Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ.4, հուշագրություններ, էջ 476-485, Եր., 1962.

նիսկ ամենավերջին ֆելլահը (հողագործը) նախընտրում էր այս մակնիշի ծխախոտը: Մաթոսյան տունը հարյուրավոր հայերի ընտանիքներ է պահել, քանզի ջանում էր, որ իր պաշտոնյաները հայեր լինեին:

1914թ. Կահիրեում Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյան եղբայրները ծխախոտի ֆաբրիկա են հիմնում և Սուդանում իրենց 80 մասնաճյուղերում օրական 19 միլիոն ծխախոտ արտադրում: Այս ընկերությունները, որ ծխախոտագործության ճյուղի պատասխանատուներն են եղել, իրենց շուրջն են համախմբել տարբեր պատճառներով Եգիպտոս գաղթած հայկական ազգաբնակչությանը: Այս նորաստեղծ համայնքների կյանքի տարբեր կողմերի կարիքների, անհրաժեշտությունների մասին հոգ են տարել հենց ընկերությունների, ֆաբրիկաների տերերը:

1886թ. Կարապետ Մաթոսյանը Կահիրեի Մուհամմեդ Ալի հրապարակում ծխախոտի ֆաբրիկա ու վաճառատուն-ընկերություն է բացում: 1902թ. Եգիպտոսի Աստոր քաղաքում Մաթոսյանների և Սարգսյանների կողմից ծխախոտի ֆաբրիկա է հիմնադրվում, որի հայ աշխատողների 20 երեխաների համար բարեգործական դպրոց է բացվում: 1910թ. «Չամբերլեն և ընկ.» հայկական ծխախոտի ընկերությունը Բրյուսելի միջազգային ցուցահանդեսում մեծ մրցանակ է ստանում:

Արհեստների, արվեստի ասպարեզում հայկական հետքը նկատելի է այս երկրում մինչ օրս: Հայ ոսկերիչ, արծաթագործ ու փորագրիչ վարպետները լավագույնների շարքում են եղել: 1864թ. Ալեքսանդրիայի 45 հոգիանոց հայ գաղութի 8-ը՝ ոսկերիչներ են եղել: Ինչպես Պոլսում, օսմանյան սուլթանների, այնպես էլ Եգիպտոսում՝ խադիվների պալատական ոսկերչապետները հայեր են եղել: Արշակ Ալպոյաճյանն, ի թիվս ոսկերիչների, հիշում է նաև հայտնի ժամագործների, թանկագին քարեր ագուցողների, փորագրիչների անուններ[18]:

Հայերի մենաշնորհներից է եղել մասամբ նաև լուսանկարչական արվեստը: Ամենահայտնի լուսանկարիչը՝ Գ.Լեքեճյանը, որ Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքի քրոջ ամուսինն էր, մրցանակներ է շահել Փարիզի ու Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսներում: Բազմաթիվ լուսանկարիչներ իրենց լուսանկարչատներով, գործիքների, տեխնիկայի նորարարությամբ, արժանավոր ժառանգորդներն են եղել օսմանյան կայսրությունում լուսանկարչության նահապետներ Աբդուլլահ եղբայրների, որոնք Խեդիվի հրավերով լուսանկարչական գործի սկզբնավորողներն են դարձել նաև Եգիպտոսում: Եգիպտահայ մթնոլորտում ճարտարապետների, նկարիչների, ինժեներների, գյուղատնտեսների, մտավոր շրջանակի մարդկանց թվում հիշատակվում է նաև քարտեզագետ Ավետիս Քիրիշճյանի անունը, որի 1915-1917թթ. կազմած պատերազմական քարտեզները մեծ գնահատանքի են արժանացել: Նրա անվան հետ է կապվում նաև *Սաուդյան Արաբիայի առաջին դրոշմաթղթերի պատրաստումը*: Վերոհիշյալ բոլոր ասպարեզները ներկայացնող հայերը նախևառաջ իրենց մեծագույն ներդրումն են ունեցել Եգիպտոսի կյանքում, նրա մշակույթում:

Հայազգի պետական այրերն իրենց կրթության, տաղանդի, մարդկային ու մասնագիտական լավագույն հատկությունների շնորհիվ իրենց դրոշմն են թողել այս երկրի կառավարման, օրենսդրության, զարգացման ու բարգավաճման, մշակույթի, միջազգային ասպարեզում տնտեսական հարաբերությունների հաստատման ու ճանաչման, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության և անգլիական գերակայության լուծը թոթափելու ու անկախության կերտ-

18 Ալպոյաճեան Արշակ, *Պատմական Միջոցով Հանրապետության Եգիպտոսի Նահանգը և հայերը*. Կահիրե, 1960.

ման ասպարեզներում: Այս մարդիկ ոչ միայն չեն շրջանցել իրենց ազգային հայկական ծագումն ու կրոնը, այլև իրենց շուրջն են հավաքել հայ ազգաբնակչությանը, աճող հայ գաղթականությանը, դարձել ազգի հայրերը, մտածել նրանց ապահովության, անվտանգության, այսօրվա ու ապագայի մասին, փորձելով ներդաշնակ, տնտեսապես բարվոք կյանք ապահովել նրանց համար եգիպտական մթնոլորտում, միշտ բարձր պահելով հայ գաղութի արժանապատվությունը: Զարմանալի չէ, որ եգիպտահայությունը համարվել է մեր գաղթօջախների մեջ նաև մշակութային արժեքներով աչքառու գաղութների մեջ առաջիններից: Հայ պետական այրերի իդեալն ու հավատամքը արդարությունն էր, օրենքների գերակայությունը: Ուստի վերջին երկու դարերի ընթացքում, երբ հայերը նրա կառավարական տարբեր աստիճանների վրա են գտնվել, այդ երկիրը ձգտել են դարձնել օրենքից բխող արդարության, բարգավաճման աղբյուր: Այսպիսով, երկիրը հենվում էր օրենքի ուժի, և ոչ թե կրոնական, լեզվական համարականության, տեր ու ծառայի հոգեբանության վրա: Այլազգի, այլակրոն, մասնավորապես քրիստոնյա փոքրամասնությունները բարոյական առողջման առարկա համարյա թե չեն դարձել, ոչ էլ՝ կրոնական ու ազգային անհանդուրժողականության թիրախ: Եգիպտոսի 1924թ. Սահմանադրությունը այս իրավիճակի արտահայտությունն է եղել:

Իզուր չէ, որ արևմտահայության մեծագույն ողբերգություններից հետո այս երկրում եղբայրաբար ընդունեցին ու ապաստան եղան հայ գաղթականությանը: Գալով արևմտահայության իրավունքների պաշտպանությանը միջազգային ատյաններում, եգիպտահայ երևելիներից Նուբար փաշա Նուբարյանն ու որդին՝ Պողոս Նուբար փաշան միջազգային ճանաչում ու հարգանք վայելող պետական առաջին այրերից էին:

Բաշիբոզուկներ (Լուս. Աբդուլլահ եղբ.)

Քրդերը և կաթոլիկ քահանան (Լուս. Սեբահ)

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ[1]

Հայ բժշկության պատմությունը, սկսած վաղ շրջաններից, հարուստ է հայտնի անուններով: Հայկական մատենագիտության մեջ բժշկության պատմության մասին հետաքրքիր շատ տեղեկություններ կան: Դրանց մի մասը վերաբերում է հեթանոսության շրջանից սկսած բժշկության ու առողջապահության տարածմանը Հայաստանում, այս ասպարեզում ստեղծված ավանդույթներին, առանձին բժիշկների գործունեությանը, անգամ՝ հայ թագավորների ու թագուհիների բժշկագիտության նկատմամբ տածած մեծ հետաքրքրությանը: Հայտնի են վերջիններիս կողմից ճահիճների չորացման, այդ վայրերում այգիների, մասնավորապես բուսաբանական այգիների ստեղծման մի շարք փաստեր: Դրանք ոչ միայն հրաշալի զբոսավայրեր են դարձել, այլև ծառայել են որպես դեղաբույսերի աճեցման կենտրոններ: Որպես դեղամիջոցներ են օգտագործվել հայկական բնաշխարհի համբավավոր դեղաբույսերը, հանքային ջրերը, արևը, կավը, մետաղները, հանքային ու կենդանական ծագման դեղամիջոցները: Դեռևս հեթանոսական շրջանում տաճարներին կից ապաստարաններ են հիմնադրվել, որ խնամվել են բնակչությունից տարանջատված բորոտները: Հայտնի են Սուրենաշեն ավանում Աղվիտա իշխանուհու հիմնած բորոտների ու ցավագարների անկելանոցները 260թվականին: Եկեղեցական նմանատիպ հաստատությունների գոյության մասին հիշատակվում է միայն երկու դար անց: Այս անկելանոցներին հաջորդել են Ներսես Մեծի (353-373) կողմից վանքերին կից հիմնած ցավագարների հիվանդանոց-ապաստարանները: Հայտնի է նաև Գյուտ կաթողիկոսի այս բնագավառում ունեցած գործունեության մասին: Հայկական մատենագրության վաղ շրջանի ժառանգության մեջ հետաքրքրություն են ներկայացնում Եզնիկ Կողբացու բժշկագիտական հայացքները, մարդու բուժման շրջա՛նում հարակից օգնող միջոցների մասին հիշատակությունները, որոնցից են՝ աղոթքները, ապաշխարությունը:

Հայկական ձեռագրերը հարուստ են բժշկական բնույթի ինքնուրույն և թարգմանական երկերով: Հիմնվել են բժշկության կենտրոններ, դարմանատներ: Որպես այդպիսիք են ծառայել նաև որոշ վանքեր: Ավելի ուշ, Կիլիկյան թագավորության շրջանի բժշկության, առողջապահության մասին հիշատակելիս հարկ է հիշել 13-րդ դարի կեսերին Լևոն Մեծագործի դստեր և Հեթում Ա-ի կնոջ՝ Զաբել թագուհու այս բնագավառում ունեցած ներդրման մասին: Նա, ի թիվս աշխարհաշեն ու բարեգործական մեծ գործունեության, Սիս քաղաքում կառուցել է հիվանդանոց, որին անդրադարձել է Ղևոնդ Ալիշանն իր «Յուշիկ Հայրենեաց և «Սիսուան» աշխատություններում: Հայ և օտար մի շարք պատմագիրներ ևս անդրադարձել են Կիլիկյան թագավորների հիմնած հիվանդանոցներին, բորոտների համար ստեղծված հատուկ դարմանատներին: Կիլիկյան թագավորության Ռուբինյան տիրապետության 26 ամյա Զաբել թա-

1 Այս մասին մեր կարդացած վերջին հոդվածն է՝ Կարպիս Հարությունյան, *Հայ բժշկությունը հին դարերէն մինչև 19-րդ դարու սկիզբը*: «Հասկ», Պաշտոնական ամսագիր կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, թիւ 2-3, 2007թ, Անթիլիաս, էջ 122-134: Օսմանյան կայսրությունում հայ բժշկության պատմության լավագույն ուսումնասիրություններից է ստամբուլահայ գիտնական Արսեն Յարմանի թուրքերեն ծավալուն աշխատությունը, տպագրված 2001թ. Պոլսում (Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*. Այսուհետև տես՝ Ա.Յարման.). Տես նաև՝ Ստելլա Վարդանյան, *Հայաստանի բժշկության պատմությունը*, Եր., 2000:

գուհու (1215-1252) կողմից 1241թ. հիմնադրած հիվանդանոցի մասին հիշատակություն ենք գտնում Անանուն Եդեսացու (17-րդ դ.) ձեռագրում: 1833թ. Սսի բերդի արևմտյան մասի պեղումների ժամանակ գտնված սրբատաշ հայերեն հիշատակարան-արձանագրությունը պատմում է «Քրիստոսասէր թագուհւոյ Զապելի» հիմնադրած հիվանդանոցի մասին, որն այս թագավորության քաղաքակրթության պատմության կարևոր էջերից է հանդիսացել[2]:

Զաբելը ոչ միայն հիմնադրել է հիվանդանոցը, այլև հաճախ այցելել հիվանդներին, անձամբ խնամել նրանց, որպես հիվանդապահուհի, այնտեղ պաշտոնավարած բժիշկների մեզ հասած մի շարք հայտնի անունների հետ միասին: Կարծում են, որ այս հիվանդանոցը երկսեռ է եղել, ավելին՝ ունեցել կանանց ծննդաբերության մասնավոր հարկաբաժին: Այս հաստատությունը դարուկես (1241-1375) գոյատևել է մինչև Կիլիկյան թագավորության մայրամուտը, կանգուն մնացել ևս 4 դար և ավերվել 1642թ. երկրաշարժից:

Միջնադարյան հայ բժշկության մասին խոսելիս չպետք զանց առնել արաբական, հունական, հնդկական սրբազան վեդաներում պահվող բժշկագիտության՝ մասնավորապես այուրվեդայի, հեռավոր արևելյան երկրների բժշկության ազդեցությունը: Ակնհայտ է, որ հայ բժշկապետները ծանոթ են եղել Գալիանոսի, Ասկղեպիադեսի, նաև Իբն-Սինայի, Ալի բին Աբդալլահի, Իբն-Բայթարի, սելջուկյան շրջանի հայտնի բժիշկների գործերին[3]: Բժշկական բազմաթիվ տերմինների առկայությունը ևս այս փոխազդեցությունների արտահայտություն է[4]: Գործնական ծառայությունների կողքին բնականաբար անհամեմատ մեծ են եղել այն աշխատությունների ավանդը, որոնք բացի հայերենից, գրված կամ թարգմանված են եղել հայատառ թուրքերենով:

Բժշկությանը վերաբերող հայերեն ձեռագրերը հազվագյուտ արժեք են և բավականին ուսումնասիրված բժշկագիտության պատմությամբ զբաղվողների կողմից: Դրանք հայ բժշկագիտության հայտնի դպրոցները ներկայացնող անվանի բժիշկների երկեր են: Հայկական ձեռագրերում ամփոփված են տարբեր ազգերի բժշկապետների հայերեն ու այլալեզու երկերը, որոնք մասնագիտական եզակի արժեք են ներկայացնում:

Հայատառ թուրքերենով բժշկագիտական ձեռագրերի թիվը բավականին մեծ է և այն անհամեմատ քիչ է ուսումնասիրված: Դրանք իրենցից ներկայացնում են տարբեր դարերի առանձին հայտնի հեղինակների ինքնուրույն ու թարգմանական գործեր, տեսական ու գործնական դասագրքեր, ուղեցույցներ, ամենատարբեր տիպի ու հիմքի դեղագրերի ու դեղագործության ժողովածուներ, նյութեր հայկական բնաշխարհի բժշկության տարբեր կենտրոնների մասին, խորհուրդներ, բազմալեզու բառարաններ[5] և այլն, և այլն:

Այս ձեռագրերից ոմանք կրում են ալքիմիայի տարրեր, դրաշները՝ բուն մնացորդների[6],

2 Ղ.Ալիշան, *Յուշիկք Հայրենեաց*, h.Ա, էջ 150: Տես նաև *Սիսուան*, էջ 223 և Վահան Նազարեան, *Տարեցոյց բժշկական եւ առողջապահական*, 1914, էջ 298: Զաբել թագուհու 1241թ. հիմնադրած հիվանդանոցը ավերվել է 1642թ. երկրաշարժի ժամանակ:

3 ՄՄ հայատառ թուրքերեն ձեռ.8102 *Բժշկարանը* (1724թ.), որ 140 թերթից է բաղկացած, վերագրվում է Ասլան Յաքոբ Զեյնելաբեդինի բին Խալիլին: Կամ՝ ՄՄ ձեռ. 9906 *Բժշկարանը* (ԺԹդ.) կապված է «Ճալինոս Ալաթոն բժշկի» անվան հետ:

4 ՄՄ հայատառ թուրքերեն ձեռ.10912 պարունակում է օտար բժիշկների դեղատոմսեր (Գալիանոս, Խոնա, Աբիպիրի, Ճափանիր դրգի, Յասաֆ և այլն):

5 Մոտ 60 հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում կան գիտության այս բնագավառը ներկայացնող չափազանց մեծ արժեք ներկայացնող անձնատեսչ նյութեր: Տես՝ Համբիկ Սանիսյան, «*Ցուցակ հայատառ թուրքերէն ձեռագրի եւ հայատառ թուրքերէն չեռագրերի*», Երևանի Մատենադարանի և Ս.Արու Էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրեր, Եր., 2008. այստեղ տես՝ Ցուցակ...:

6 Տես՝ ՄՄ ձեռ. 9665:

տարբեր բուսական ու կենդանական յուղերի, հանքային տաք ու պաղ աղբյուրների[7] ու պարզ ջրաբուժության, տարբեր նյութերի, կենդանիների, նրանց օրգանների, տարբեր բույսերի (առանձին են, օրինակ, ներկայացված ընդեղեններից պատրաստվածները), բուժիչ հատկություններին ու նրանցով իրագործվող բուժումներին, կենդանական, բուսական և օրգանական թույներին, առանձին, տեղական հիվանդություններին են վերաբերում: Դրանք ճշտագույն չափեր արտահայտող դեղագրեր են: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մարդակազմության, ախտաբանության, առողջապահության մասին, բնության, մթնոլորտային տարբեր իրավիճակների ազդեցության մասին երկեր, բժշկական թեմաներով արձանագրություններ պարունակող բազմաթիվ մանրանկարներ, բժշկական, մասնավորապես վիրաբուժական գործիքների, նյութերի նկարներ և այլ: Համարյա բոլոր ձեռագրերում այն նույն միտքն է արտահայտված, թե՝ հարկ է մարդուն բուժել նաև հոգեպես: Այսպիսի փիլիսոփայական մոտեցման արտահայտություններից պետք համարել «Նարեկի» օգտագործումը 95 հիվանդությունների դեպքում: Այս ձեռագրերից շատերը հետագայում տպագրվել են: Նրանց հիման վրա գրվել են գիտական նոր գործեր, իսկ առողջի օգտագործման համար հավաքել, ներկայացրել են բազմաթիվ կենցաղային խորհուրդներ:

Հայտնի են եղել Ամասիայի բժշկական դպրոցը ի դեմս հռչակավոր Ամիրդովլաթ Ամասիացու (15-րդ դ.), Սվազի, Մարզվանի դպրոցները ի դեմս Ասար Սեբաստացու (Հեքիմյան), Ռուսյար Սեբաստացու և Գալուստ Ամասիացու: 16-18-րդ դարերի համար հայտնի է եղել Թոքատի դպրոցը ի դեմս Պողոս Ռատայի, Հակոբ Թոքատեցու, Արզուման Եվդոկացու, Պետրոս Թիֆլիսեցու, Զաքար Երզնկացու: 16-17դդ. հայտնի բժշկական ավանդույթներ է ունեցել Նոր Ջուղայի դպրոցը: Մեզ են հասել առանձին բժիշկ-ուսումնասիրողների անուններ, նրանց հրատարակությունները, որոնք փառավոր էջեր են գրել բժշկագիտության պատմության մեջ[8]: Օսմանյան կայսրության շրջանում բժշկությանը վերաբերող գրականությունը (ձեռագիր, ապա նաև տպագիր) մեզ է ներկայանում ինքնուրույն ու թարգմանական տեսքով՝ հայերեն ու հայատառ թուրքերեն լեզուներով, որը բնականաբար իր մեծ ծառայությունն է մատուցել նաև ողջ Օսմանյան կայսրության բժշկության պատմությանն ու գործնական իր առաջընթացը կատարել Կայսրությունում, դուրս գալով հայկական շրջանակներից: Այն արտահայտում է Եվրոպայի, արաբական աշխարհի, բժշկական ավանդույթների մի խառնուրդ, առանձին հայտնի բժիշկների թողած երկերի թարգմանություններ: Հանրահայտ հայ բժշկապետների ու կրոնական դեմքերի (ինչպես Գրիգոր Տաթևացին 1340-1411) աշխատությունների կողքին ունեցել ենք բազմաթիվ հայտնի ու անհայտ բժիշկների գործեր, որոնք իրենց ժամանակի գիտության արտահայտություններն են: Նրանք կրել են «հեքիմ», «հեքիմբաշը», իսկ վիրաբույժները՝ «ճէրրահ» մականունները: Նրանցից ոմանց հռչակը այնքան տարածված է եղել, որ այս հայտնի բժիշկները ծառայել են նաև երկրի բարձրագույն

7 Այս աղբյուրները ուշադրության կենտրոնում են եղել դեռևս իրենց գոյացման ժամանակից: Նրանց համբավը տարածվել է հեռուներ, դեպի այս վայրերը բերելով հիվանդների, աղբյուրների հրաշագործ հատկություններին ապավինող հավատացյալների, ուխտավորների: Անգամ օտարներ՝ ժամանակագիրները, ճանապարհորդները ու պատմաբանները են տեղեկացված եղել այս մասին, որի վկայությունն է նրանցից, օրինակ, 13-րդ դդ. հեղինակ Փիլոնի՝ Հայաստանի բուժիչ (բերման) աղբյուրների մասին ուսումնասիրությունը:

8 Մենք նկատի ունենք Մալխաս Ջուղայեցու երկը, Պետրոս Քալանթարյանի «*Բժշկարան Համառօտ*»-ը (Նախիջևան, 1793), Ստեփաննոս Շահրիմանյանի «*Տնկաբանութիւն կամ փորձոյ Հայաստանի*» (Թիֆլիս, 1818), Հովսեփ Օրդուլյանի, Միքայել Ռեհանի Տեր Պետրոսյանի ուսումնասիրությունները:

դեմքերին, ինչպես Ամիրդովլաթ Ամասիացին, «Օգուտ բժշկության» և «Անգիտաց անպետ» հեղինակը, եղել է Սուլթան Մեհմեդ Բ Ֆաթիհի (1444,1451-81) անձնական բժիշկը և պալատական գլխավոր վիրաբույժը: Նա մնացել է Ստամբուլում մինչև իր մահը՝ 1481թ.:

Սահակ Պոնտացին (1695-), որ ապրել է Զմյուռնիայում, կարգի է բերել հայ հին ձեռագրերում ամփոփված բժշկական նյութերը, գրել է բժշկական գրքեր, որոնցից միայն 3-ն են հասել մեզ: Առաջինը «Բժշկական գիրք»-ն է (1759), որ գրել է Զմյուռնիայում, 64 տարեկանում: Այն բաղկացած է 831 էջից և փաստորեն Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետի» վերամշակված տարբերակն է: 1763թ. Եվդոկիայում գրել է իր երկրորդ «Բժշկական գիրք»-ը բաղկացած 143 էջից: Գրքի սկզբում կա արաբերեն-պարսկերեն-թուրքերեն-հայերեն բժշկական տերմինների բառարան: Ձեռագրի առաջին մասում կան տվյալներ դեղերի մասին: Նա օգտվել է Ամիրդովլաթ Ամասիացու և Ասար Սեբաստացու աշխատություններից և ներկայացրել հնում հայտնի հիվանդությունների կլինիկական ձևերի ախտորոշումն ու բուժումը: Նրա 3-րդ գիրքը երկլեզու է՝ հայերեն և հայատառ թուրքերեն[9]:

Հայ բժիշկների այն մասը, որ հնարավորություն է ունեցել շփվելու եվրոպական բժշկագիտության հետ, սովորել երկրից դուրս, որպես կանոն իրենց ուսումնասիրությունները նախ օտար լեզուներով են գրել, հետո միայն թարգմանել են հայերենի: Այդ գործերը յուրահատուկ կերպով միավորում են եվրոպական ու հայ բժշկագիտության ավանդույթները: Տրապիզոնցի Հովակիմ Օղուլուխյանը[10] Վիեննայի համալսարանի բժշկագիտության դոկտոր է եղել: Նա իր հիմնական աշխատություններից՝ 30 գլուխ պարունակող «Նիւթ բժշկական»-ը 1785թ. հրատարակել է նախ լատիներեն, ապա 1806թ.՝ հայերեն: Հայտնի է նրա «Պաթոլոգիա» գիրքը, որ տպագրվել է նախապես 1789թ. լատիներենով: Գործել է Կ.Պոլսում, նախապատվություն տվել ժողովրդական բժշկությանը: Նրա և այլոց դեղագրերը ամփոփված են բժշկական հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում ևս, մի մասը որպես ուսումնական ձեռնարկներ են ծառայել: Մյուս հայտնի անունը՝ պոլսեցի Միքայել Ռեստենն է (Տեր-Պետրոսյան, 1774-1844թթ.), Պիզայի բժշկական համալսարանի շրջանավարտ: Եղել է Եգիպտոսի խոդիվ (փոխարքա) Մեհմեդ Ալիի բժիշկը, որ և գրել է իր հայտնի «Բժշկություն» գործը[11]: Այս ուսումնասիրության երկրորդ մասն իրենից ներկայացնում է լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, հունարեն, արաբերեն, պարսկերեն, հայերեն, թուրքերեն բառարան՝ հայերենով գրված:

Օսմանյան կայսրությունում թուրք բժիշկների ոչ բավարար թվի պատճառով մահմեդականները ստիպված են եղել դիմելու «անհավատ հպատակների» բժշկական օգնությանը: Պետք է խոստովանել, որ բժշկությունը, ինչպես և արվեստը, կրոնական պատկանելության հարցում դյուրազգաց չի եղել: Ավելին, սա այն դեպքն է, երբ բազմաթիվ հավատակից բժիշկ-

9 Նա գրառել է նաև թարգմանական գործունեությամբ: Թարգմանել է Մարկոս Ավրելիոսից: Լեզունեն գիտակ, բժշկական գիտությանը ծանոթ ու հիվանդների բուժման անձնական եղանակ ու փորձ ունեցող այս անհատը սերունդներին է թողել արժեքավոր աշխատություններ, որոնք հիմնականում գտնվում են Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության գրադարանում: Տես՝ *Հայ անվանի բժիշկներ*, գիրք Ա, Եր., 2002, էջ 404:

10 Նրա ծննդյան և մահվան թվերը ստույգ չեն: Հայկական աղբյուրներում՝ 1746(49)-1815(18) է, իսկ Արսեն Ղազիկյանի գրքում ծննդյան հավանական թվականը համարվում է 1735-1750-ի միջև (166 էջ):

11 Պատերազմների պատճառով վերադարձել է Կ.Պոլիս, ապա անցնելով Աղեքսանդրիա, ծառայել է և Սալահաժածին եկեղեցում և 1833թ. գրել «*Ուղեցույց Բժշկության արվեստի մասին*» գործը: 1915թ. Արմաշի վանքում գտնվել է նրա մագաղաթագրության մասին ուսումնասիրության չհրատարակված մի ձեռագիր: Տես Ս.Էջմիածնի մատենադարանի ձեռ. 164: Ռեստեն Միքայելի 9 լեզվիս բժշկական բառարանի տպագիր օրինակների մասին տես՝ *«Հայատառ թուրքերէն գրքերի և հայատառ թուրքերէն պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն»* ստամբուլյան հրատարակությունը, հ. 105, 107, 112, 407:

ների գոյության պայմաններում անգամ, հիվանդը նախընտրում է ճանաչում ունեցող և հավատ ներշնչող քրիստոնյա «փրկարարին»: Թուրքական աղբյուրները ևս ընդհանուր պատկերացում են տալիս Կայսրության, նրա տարբեր գավառներում բժշկության մասին, ըստ որի 1700-ականներին Կ.Պոլսի բժշկական ու վիրահատական «Դյուքաններ» ներկայացնողների 28-ից 25-ը ոչ մահմեդականներ են եղել: Մեծ թիվ են կազմել հրեաները, որոնք և պալատական ծառայությունը որպես մենաշնորհ են ունեցել, բժշկապետեր եղել[12]: 18-րդ դարում պալատական բժիշկների թվական հարաբերակցությունը փոխվել է: Իհարկե, պետք նկատի ունենալ, որ պալատական հրեա բժիշկները հաճախ մահմեդականություն են ընդունել: Պալատական բժիշկ հայեր, հույներ եղել են նաև մինչև 17-րդ դարը, սակայն 18-19 դարերից սկսած մինչև կայսրության անկումը նրանք կարևոր անուններ են եղել բժշկության մեջ, ծառայել ու եղել սուլթանների անձնական բժիշկները: Այս շրջանում սուլթանական պալատ են սկսել մուտք գործել նաև եվրոպացի բժիշկներ[13]: Այս ամենը նոր բացի է հաղորդել բժշկության նոր որակի զարգացմանը, նոր տիպի թուրք բժիշկներ են աստպարեզ եկել, որոնք ծանոթ են եղել նաև եվրոպական բժշկական գրականությանն ու ավանդույթներին: Դրանցից Արդուլլահ Մոլլա Շանիզադեի (1771-1826) և Մուստաֆա Բեխչեթի միացյալ գործը «Հազար գաղտնիք» վերնագրով հայատառ թուրքերեն երկու տպագրություն է ունեցել Պետրոս Արապաճյանի թարգմանությամբ՝ հայկական տպարանում, օսմաներենից վերածվելով[14] հայատառ թուրքերենի 1869 և 1889 թվականներին: Երկու հեղինակներն էլ եղել են Սուլեյմանիյե բժշկական մեդրեսեի շրջանավարտներ, գիտնական-բժիշկներ, որոնք եվրոպական լեզուներից մասնագիտական ծավալուն թարգմանություններ են կատարել, մեծ ներդրում ունեցել թուրքական ժամանակակից բժշկության ձևավորման մեջ: Նրանց հայտնի աշխատությունը եղել է պատկերազարդ, իսկ նկարազարդումների մի մասի հեղինակը հանդիսացել է Էրզրումցի Հակոբը:

1826թ. սուլթան Մահմուդ Բ-ի հրովարտակով Թոփխանեում Քոնակում հիմնադրվում և հաջորդ տարվանից սկսում է գործել «Թըբխանեի Ամիրե» կոչված Արքունի բժշկական վարժարանը և Արքունի վիրաբուժարանը: Նրանք կոչված էին եվրոպականին մոտ բժշկագիտության ուսուցման ծրագրեր մշակել և փորձել Թուրքիայում նույնտիպի մակարդակի բժիշկներ կրթել: Այս հաստատությունում հիմնական ուսուցումը ֆրանսերենով էր տարվում:

12 Արքունի բժշկապետների գերակշռող մասը եղել են հրեաները: 1604թ. պալատում ծառայել են 63 հրեա և 21 մահմեդական բժիշկներ: 1609-ին՝ 41 հրեա և 21 մահմեդական: 1660թ. այս խաղաքանակը փոխվել է: Բժշկապետներ են դարձել ուրացափառ քրիստոնյաներ և մահմեդականություն ընդունածներ: 17-րդ դարում արքունի բժիշկների թիվը նվազել է 18-ի, որոնցից 14-ը մահմեդական և 4 հրեա: 18դ. սկզբին 34 մահմեդական և 2 հրեա: 1697թ. 2 հրեա և 4 կրոնափոխ հրեա: Հայտնի է եղել Մովսես Նարեկ Աշխենացին, որը փաշինյանի համար նաև խորհրդական է եղել: 17-րդ դարից հրեա բժիշկներին սկսում են փոխարինել հույները: Դրա օրինակներից է 1650-ականներին Պադովայում կրթություն ստացած և Սալյարազատ Քրիստոսյա Մեհմեդ փաշայի խորհրդական Պանայոտի Նիկուսիոսը (մահ՝ 1673): Նրան հետևել են Պադովայում, Իտալիայում կրթություն ստացած այլ հույներ ևս: Հույները սկսում էին Կայսրությունում նոր ուժ, հեղինակություն վայելել: Նրանք են եղել 1827թ. Արքունի հիվանդանոցի և Արքունի վիրաբուժարանի շրջանավարտների ուսուցման նախաձեռնողները: Բժշկապետ է եղել հայտնի բժշկագիտական ուսումնասիրությունների հեղինակ Մուստաֆա Բեխչեթը: Այստեղ դասախոսել է նաև արքունի բժիշկ Պետրոս Շաշյանը, իսկ ուսուցումը հիմնականում ֆրանսերենով է եղել: Պալատում հայ և հույն բժիշկների պաշտպան հրեաների թվի նվազման համար էր: Ընդհանրապես արքունի բժիշկների խնամատարը ծայրաստիճան բարձրացված է եղել:

13 Առաջինը Մուստաֆա Գ-ի շրջանում (1757-1774) եղել է Ֆրանսիացի Կայտ անունով մեկը, ապա գերմանացի Գոբիսը: Նրանք, և եվրոպացի այլ բժիշկներ աստիճանաբար սկսել են մեծ դերակատարություն ունենալ նաև երկրի քաղաքական կյանքում:

14 Տես մեր Մատենագիտության 551 և 978 համարի գրքերը: Մուստաֆա Բեխչեթը 3 անգամ՝ (1803-1807թթ., 1816-1821թթ. և 1823-1834թթ.) եղել է բժշկապետ:

Թուրքական բժշկագիտության պատմության մեջ մեծ կարևորություն է տրվում բժշկական այս կենտրոնին: Սուլթան Մահմուդ Բ-ի հրամանով բացման հանդիսավոր արարողությունը ժամանակցում է պալատական պատվիրակությունը՝ առաջնորդ Բենդերի Մեհմեդ Սելիմ Սրոտր Փաշայի գլխավորությամբ: Կայսերական բժշկական վարժարանի քիթ-կոկորդ-ականջի հիվանդությունների բաժանմունքի առաջին պրոֆեսորը եղել է Չիվան Անանյանը:

1832թ. Սարայբուրնու բաղում բացվում է մի նոր վիրաբուժական վարժարան, որ հաջորդ տարի փոխադրվում է նաև Արքունի վիրաբուժարանը: 1834թ. ժամանում է բժշկապետ Բեխչեթը և բողնում 14 ուսանող ու վեց բժիշկ դասախոսներ: Վիրաբուժականում այդ ժամանակ 105 ուսանող և 2 դասախոս կար: Այս երկու մասնաճյուղերը 3 տարի միասին էին գործում: Շրջանավարտների ավարտական դիպլոմներում հաճախ այս երկու մասնագիտությունները էլ նշված էին: Մահմուդ Բ-ի արքունի բժիշկ Մանուկ Շաշյանի նախաձեռնությամբ, 1838թ. նրանք միասին տեղափոխվում են Ղալաթասարայ, որով և հիմք է դրվում Կայսերական բժշկական զինվորական վարժարանին: Նրա առաջին տնօրենն է դառնում է դոկ. Կ.Ա.Բեռնարդը: Նա Վիեննայի արքայական պալատում որպես զինվորական բժիշկ էր ծառայում: Վիեննայի բժշկական դպրոցի և Վիեննայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի դասախոս էր: Մահմուդ Բ-ի հրամանով, ֆրանսիական և ավստրիական դեսպանների կապերի միջոցով մի քանի օտարազգի մասնագետներ հրավիրում են որպես արքունի բժիշկներ: Դոկ. Բեռնարդը գալիս է իր պաշտոնակցի՝ դոկ. Նյոների հետ միասին և 7 տարի աշխատում Պոլսում, որպես Կայսերական բժշկական վարժարանի տնօրեն: Նա բարք-գերմանական բժշկական կապերի առաջամարտիկներից է եղել և հանդիսացել օսմանյան բժշկագիտության եվրոպականացման մեջ ավանդ ունեցող անուններից մեկը: Դոկ. Նյոները՝ 1000 և դոկ. Բեռնարդը՝ 800 հոլանդական ոսկի աշխատավարձով հրավիրում են Ստամբուլ: Նրանք գալիս են պալատ, ներկայացնելով մասնագիտական մի քանի դիպլոմներ և հայտնի պալատականների հանձնարարականներ:

1847թ. Կայսերական բժշկական զինվորական վարժարանում դասավանդվում էին մոտ 20 առարկա, ներառյալ ծանկարարձություն, դեղագործություն: Ֆրանսերեն լեզվի համակողմանի ուսուցումը կարևոր էր: 1867-1909թթ. հայազգի մշտական դասախոս-պրոֆեսորների թիվը հասել է 20-ի: 1884թ. կայսերական բժշկական դպրոցն ավարտեցին 8 հայեր: 1885թ. Կայսերական բժշկական վարժարանի 6 հայ շրջանավարտներ բժշկի օգնականների դիպլոմներ ու հարյուրապետի աստիճան ստացան: 1890թ. Կայսերական բժշկական դպրոցից դիպլոմներ են ստանում 8 ստամբուլցի և 3 գավառահայեր: 1894թ. 11 հայ երիտասարդներ, այդ թվում նաև գավառներից, ստանում են դիպլոմներ: 1896թ. հայ շրջանավարտների թիվը դառնում է 21-ի:

Պոլսում 1911թ. վերջին հիմնադրվեց «Հայ բժշկական միությունը»[15]:

1912 թվականը Կայսերական բժշկական զինվորական վարժարանի համար հայտնի է առաջին բժիշկ-սպա շրջանավարտներով, որոնք զինվորական աստիճաններ են ստացել:

1856թ. Արդյունքեջից սուլթանի հովանավորությամբ հիմնադրվում է Կայսերական բժշկական միությունը, որի պաշտոնական գրագրության լեզուն ֆրանսերենն էր: Ֆրանսերենով էր հրատարակվում այդ միության պարբերականը՝ *Gazette Medicale d'Orient*-ը: Այն մինչև 1928թ. գոյություն է ունեցել որպես ֆրանսալեզու պարբերական, ապահրատարակության լեզուն թուրքերենն է դարձել: Յուրաքանչյուր ամսվա 15-ին և 30-ին հրատարակվող այս

15 1915թ. նոյեմբերին Զեյնս Բրայսի ջանքերով Լոնդոնում հիմնադրվում է Հայկական կարմիր խաչը և գաղթականների ֆոնդը:

պարբերականին ակտիվորեն աշխատակցել, բոլորակցել են հայ մասնագետները (օրինակ՝ Սերվիչեն, Գասպար Սինապյանը, Սևյանը, Փեշտիմալճյանը, Նորիջանը, Տիգրան Անձնյանը, Մարթեոսյանը, Այվազյանը, Չորանյանը, Վիչեն Օրմանյանը, Վահան Թորգոմյանը, Յակոբյանը և շատ ու շատ ուրիշ հայ բժիշկներ): Հայ բժիշկներն ունեցել են սեփական, հայերեն լեզվով հրատարակվող առանձին մասնագիտական պարբերականներ[16]:

Պատերազմող Օսմանյան կայսրության համար կարևորագույն բժշկական ծառայություններից են եղել զինվորական հիվանդանոցները, որոնք գործում էին Ստամբուլի տարբեր մասերում, օսմանյան բանակներին կից: 1799-1842թթ. գործում էին 20 զինվորական հիվանդանոցներ[17]: Զինվորական հիվանդանոցներին կարելի է հավելել նաև Նավարանի հիվանդանոցները, ուր բազմաթիվ հայտնի հայ բժիշկներ են ծառայել[18]:

Կայսրական զինվորական վարժարանի հայ շրջանավարտները ևս ավարտելու ժամանակ ժխամիլարեն զինվորական աստիճաններ էին ստանում: Ուսուցման ծրագրերում ֆրանսերենը, ֆրանսիացի մասնագետները կարևոր տեղ էին զբաղեցնում, քանզի առարկաների մեծ մասը ֆրանսերենով էր դասավանդվում[19]: Հայ ուսանողներն այստեղ միշտ չէ որ մեծ թիվ են կազմել, քանի որ ձգտում էին կրթություն ստանալ եվրոպական համալսարաններում: Եվրոպայում կրթված հայ բժիշկները, հայ համայնքի երևելիները և մանավանդ պալատում, կառավարությունում ծառայող բժիշկները օգտագործում էին իրենց բոլոր հնարավորություններն ու հարաբերությունները, հայրենակից հայ երիտասարդների համար Եվրոպայում բժշկություն ուսանելու հնարավորություններ ստեղծելու նպատակով: Այնպես որ, երբեմն Զինվորական վարժարանում հայ դասախոսների թիվը գերազանցել է հայ ուսանողների թվին[20]:

Աբրահամ Նազարյան

Մենք չենք դնելու ենք այն բժիշկների վրա, որոնց գործունեությունը սկսվում է դեռևս Օսմանյան կայսրության հաստատման շրջանից: Դրանք արքունի, քաղաքային, զինվորական, բաղաքացիական բժիշկներն են, որոնք և՛ դեկավար պաշտոններ են ունեցել, և՛ զբաղվել են մասնավոր գործունեությամբ[21]: Նրանք անդամակցել են տեղի, ապա նաև կայսրության բժշկագիտական ընկերություններին, զբաղվել գիտական հրապարակախոսու-

16 Վահան Նազարեան, *Տարեցոյց բժշկական եւ առողջապահական* (1914): Վ.Աշըունեան, *Հայ բժիշկ* (պատկերազարդ ամսաթերթ, 1919), Վ.Աշըունեան, *Հայ Բուժակ* (ամսաթերթ, 1920):

17 Արման Յարման իր ուսումնասիրության վերջում բերում է մոտ 300 բժիշկների կենսագրություններ՝ հիմնականում արքունի, կառավարական և զինվորական բժիշկների, ինչպես նաև Կայսերական բժշկական Զինվորական վարժարանի բժիշկ դասախոսների: Տես՝ 775-799 էջերը:

18 Այս հիվանդանոցների բժշկական անձնակազմը եղել է սուլթանական կառավարության հոգատարության առարկաներից և այնտեղ ծառայող բժիշկները հաճախ են արժանացել պետական շքանշանի: Այսպես օրինակ, 1900թ. Կայսերական Նավարանի հիվանդանոցի վիրաբույժ Աբրահամ Նազարյանին արժանացել է ***Liyakat Madalyası-***ի:

19 Տարիներ շարունակ ֆրանսերենի դասախոսները եղել են հայեր, որոնք ժամանակ առ ժամանակ արժանացել պետական շքանշանի:

20 1903թ. Կայսերական բժշկական վարժարանը և դեղագործական բաժինն ավարտում են 8 հայ երիտասարդներ:

21 Բժիշկների մասին մեր համառոտ կենսագրականներում նախընտրել ենք ճշտել, լրացնել, համադրել տարբեր աղբյուրներ, լրացնելով միև այս նյութ նրանց մասին հրատարակությունները, չկրճատելով Օսմանյան կայսրության բժշկական կյանքում նրանց ունեցած ավանդը:

յամբ, հեղինակել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Հայ բժիշկներից ոմանք իրենց գործունեությամբ դուրս են եկել կայսրության սահմաններից, ծառայություններ մատուցել օտար շրջանակներին, որը փոխադարձվել է արտասահմանյան երկրների տիրակալների[22] կողմից նրանց շնորհված շքանշաններով, այդ երկրների կառավարությունների, ակադեմիաների բարձր գնահատություններով[23]: Շատ շատերն իրենց գործունեությամբ արժանացել են սուլթանական կառավարության շնորհներին, շքանշաններ ստացել, պալատական, պետական ու զինվորական կարևոր պաշտոններ վարել, բարձր տիտղոսներ ու աստիճաններ ունեցել: Շնորհիվ հայ բժիշկների եվրոպական տերություններում ունեցած իրենց հեղինակության, կապերին ու հարաբերություններին, այդ երկրները փորձել են օգնել, իրենց նպաստն ունենալ նաև Օսմանյան կայսրությունում առողջապահության գործի կազմակերպմանը: Թուրքիայի բժշկական հիմնարկներին օգնելու համար 1895թ. ֆրանսիական կառավարությունը Կոստանդին Հյունքյարբեյենդիյանի հետ Կ.Պոլիս է ուղարկում է կանացի բժիշկ դոկ. Բեռտոյին:

Հայ բժիշկներն իրենց բարձրագույն կրթությունը, որպես կանոն, ստացել կամ կատարելագործել են Ֆրանսիայում, Փարիզի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում, Իտալիայի Պիզա, Պադուա քաղաքներում, Վիեննայում, ավելի ուշ՝ Գերմանիայում, Շվեյցարիայում, իսկ բողոքական միսիոներների միջնորդությամբ՝ ամերիկյան բժշկական հաստատություններում, Բեյրութի բժշկական ֆակուլտետում: Պոլսահայ շատ բժիշկներ կատարելագործվելով իտալական բժշկական հաստատություններում, մասնավորապես Պիզա, Պադուա քաղաքներում, լավագույն ընդունելության ու բարձր համարման են արժանացել: Դա բոլորովին էլ զարմանալի չէ, քանի որ այստեղ շուրջ 60-70 տարիներ առաջ իր անձի շուրջը համընդհանուր ակնածանքի, հիացմունքի ու երախտագիտության մթնոլորտ էր ստեղծել ծագումով էրզրումցի Գևորգ Հայկազի Սանանյանը: Իտալական բժշկագիտության մեջ նա հայտնի է որպես Բալլիվի Ջորջիո (1668-1706)[24]: Հռոմի «Սապիենցա» ակադեմիայի անատոմիայի և վիրաբուժության հայազգի պրոֆեսորը, Հռոմի մի քանի պապերի անձնական բժիշկը, գործնական բժշկագիտության մի շարք հիմնարարար ուսումնասիրությունների, բժշկական կարևոր

22 **Սերվիչեն** եղել է Մեծ եպարքոս Ալի փաշայի բժիշկն ու բարեկամը: Ընդհանրապես, եվրոպական փոխարքաները շրջապատված են եղել տարբեր բնագավառներ ներկայացնող հայազգի փայլուն անհատներով: Դրանք տարբեր պաշտոններ են զբաղեցրել՝ անձնական, պալատական բժշկից մինչև անձնական սեղանավորներ, բարձրաստիճան դիվանագետներ, նախարարներ և այլն: Այսպես նրանց անձնական բժիշկների թվում են Պադովայի համալսարանում ուսանած բոլսեցի **Սահակ Գևորգյանը** (1797-): Նեապոլում ուսանած պոլսեցի **Հարություն Բեզճյանը** (1810-1882) ղեկավարել է Կահիրեի զինվորական հիվանդանոցը: Կեսարացի **Միսակ Ժամկոչյանը** (1866-) նախ Ստամբուլում, ապա Վիեննայում, Փարիզում, Լոնդոնում մասնագիտանում է գինեկոլոգիայի, մանկաբարձության ասպարեզում: Ալեքսանդրիայում նա այս ճյուղի հիմնադիրն է դառնում, հրատարակում «*Բժիշկ ամէնուն*» ամսագիրը: Ստամբուլի բժշկական դպրոցի շրջանավարտ **Կարապետ Փաշայանը**, 1895թ. դատապարտվում է մահվան, ապա արձակվելով մեկնում է Իրան, դառնում Շահի բժիշկներից: Թողել է 16 հատոր գիտական ժառանգություն, որոնցից կարևորագույններից է «*Դպրոցական առողջապահություն*» գիրքը: Այս բժիշկների մասին տես Արսեն Յարմանի գրքում՝ էջ 171-172: 1893թ. լույս է տեսել Պ.Մ.Քոլոլեան, «*Ջուարճալի բժշկութիւնք. Սալօնի գիրք*»-ը: 1922թ.Կ.Պոլսում լույս է տեսել Պոլսո Հայ ատամնաբուժական միության «Ատամնաբույժ» եռամսյա պարբերականը, հրատարակված Էդվարդ Ռիզմնեյանի, Վահե Հինդլյանի և Մարգար Գալֆայանի կողմից: Լույս է ընծայվել միայն 2 համար:

23 Ս.Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցի վիրաբուժական **Մանուկյանն** արժանացել է ֆրանսիական կառավարության ***Officier d'Académie*** շքանշանին: Եգիպտոս հաստատված **Գ.Աբրահամյանը** փոխարքայից ստացել է *Բեյի* աստիճան, իսկ **Պետրոս Պալյըբճյանը** «Ազատարար»-ի շքանշան (1910):

24 Նրա մասին մանրամասն տես՝ Հարություն Մինասյան, *100 հայ հռչակավորներ*, գիրք Դ, Երևան, 2009, էջ 30-33:

Բժիշկ Աղայանց

հայտնագործությունների հեղինակը, եվրոպական մի շարք ակադեմիաների անդամը, հայտնի է եղել «Հրաշք բժիշկ, բժշկության բարենորոգիչ, նոր Հիպոկրատ, Հռոմի Հիպոկրատ, լատին բժշկական գիտության» հորջորջումներով: Այնպես որ, հայերի նկատմամբ լավագույն վերաբերմունքը իտալական բժշկական շրջանակներում մասամբ պայմանավորված է եղել այս մեծ բժշկի հեղինակության շնորհիվ:

Այս շրջանում Հռոմում հայտնի դեմքերից է եղել նաև Խաչատուր Էրզրումցի վարդապետը (1666-1740)[25], որը 1707թ. դարձել է Վենետիկի հայկական համայնքի հոգևոր առաջնորդը: Հռոմի Ուրբանյան վարժարանն ավարտած այս գիտնական հոգևոր հայրն իր թողած շուրջ 10 անուն գիտական կարևոր ժառանգության մեջ անդրադարձել է բժշկության հանգուցային ու հետաքրքիր բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրությանը:

Բժիշկները, նաև՝ բողոքական միսիոներների ծրագրով ուսումնառություն ստացածները, որպես կանոն, մինչև վերջ հարազատ են մնացել պրո-ամերիկյան իրենց կրթությանն ու կողմնորոշմանը, եղել բողոքական հայ համայնքի հավատարիմ անդամներ[26]:

Վահան բեյ

Կրթական խնդրում ամենագնահատելի հանգամանքը եղել է այն, որ Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական զինվորական վարժարանի լավագույն շրջանավարտները սուլթանական գանձարանի, կառավարության, նաև՝ հայ համայնքի երևելիների ծախսով են մեկնել ուսումնառության կամ՝ կատարելագործվել եվրոպական բժշկական կենտրոններում, երբեմն նույնիսկ մի քանի հայտնի կենտրոններում: Հայ բժիշկներն իրենց բարձրագույն կրթությունը եվրոպական լավագույն կենտրոններում ստանալով, երբեմն նաև տարբեր երկրների, տարբեր քաղաքների համալսարաններում, տեղում պաշտպանել են գիտական թեզեր, կատարելագործվել հանրահայտ բժշկական կենտրոններում, աշխատել տաղանդավոր բժիշկների կողքին, բազմաթիվ հայտնագործություններ հեղինակել: Նրանցից ոմանք տեղի բժշկական կառույցների հրավերով մնացել են այնտեղ, աշխատել, շարունակել իրենց ուսումնասիրություններն այդ հայտնի կենտրոններում[27]: Օսմանյան կայսրության տվյալ երկրներում գտնվող դեսպանատները, հյուպատոս-

25 Նույն, էջ 99-100:

26 Նմանատիպ օրինակ կարող է ծառայել սեբաստացի **Աստվածատուր Արամ Այվազյանի (1857-)** կենսագրությունը: 4 տարի աշակերտել է ծննդավայրի ամերիկացի բժիշկ դոկտ. Վեյբաին, եղել նրա օգնական բժիշկը: 1877թ. ընդունվել ու կարճ ժամանակում ավարտել է Այնթապի ամերիկյան բժշկական վարժարանը: Մեկնել է Անգլիա, ապա՝ կատարելագործվել Գերմանիայի Հայդելբերգի համալսարանում: Երբ աբդուլհամիդյան բռնակալության օրոք Այնթապի Գոլեջում արգելվում է բժշկական ճյուղը, նա կրկին եվրոպական կենտրոններ է մեկնում: Բեռլինում ամիսներով աշխատել է հանրահայտ դոկտոր Կոխի հետ: Եղեռնից հետո, երբ Այնթապի բժշկական դպրոցը փակվում է, Այվազյանն անցնում է Հալեպ, հիմնում հիվանդանոց և արտասահմանից ռադիոգրաֆիայի սարքավորումներ բերում: Սիրիայի առողջապահության պատմության մեջ գիտության այս վերջին նորույթն օգտագործող առաջին մասնագետն է համարվում, սփռանալով մեծ դերի:

27 Շատ չեն Ամերիկայում բժշկական կրթություն ստացածները: Սակայն դրանց մեջ և կան հետաքրքրություն ներկայացնող անուններ: Դոկտ. **Մարգար Տատյանը** 1868թ. սովորել է Ամերիկայում և ամերիկյան

Բժիշկ Եահրապյան

Արմենակ Արզին

յաններր շատ հաճախ հովանավորել են այս ուսանողներին, որպես բժիշկներ աշխատանք տալով իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչություններում (որը նյութական աջակցություն էր ապահովում օտար երկրներում ուսանողի խղճուկ կենցաղի համար) և նույնիսկ մասնակից դարձրել նրանց այդ երկրների բարձրաշխարհիկ հավաքույթներին: Սա չի վերաբերում միայն արտերկրի դիվանագիտական հիմնարկների հայազգի պաշտոնյաներին: Թուրք դեսպաններն ու հյուպատոսները ևս կարեկից են արել իրենց երկրի հայաստակ ուսանողներին աջակցելու համար: Պատահել է այնպես, որ հայ դիվանագետները ներկայացրել են Օսմանյան կայսրությունը միջազգային գիտական, բժշկագիտական համաժողովներում: 1908թ. համվարին Փարիզում Առողջապահության միջազգային կոնֆերանսում դեսպան Հոխեփ Միսակյանը ներկայացնում էր Օսմանյան կայսրությունը:

Հայրենիք վերադարձած բժիշկները պահպանել են եվրոպական գիտական հաստատությունների հետ իրենց կապերը, պարբերաբար մասնակցել եվրոպական քաղաքներում անցկացվող բժշկագիտական գիտաժողովներին, այդպիսով հնարավորություն ունենալով հետևել ժամանակի գիտական առաջընթացին, նոր դեղերին ու բժշկման նորագույն տեխնիկային, մեթոդներին, գյուտերին: Նրանք դասավանդել են Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանում: Նրանք իրենց դասախոսությունները կարդացել են հիմնականում ֆրանսերեն լեզվով: Երբեմն նույն դասախոսը մի քանի առարկա է դասավանդել[28]: Հայ բժիշկները ներկայացրել են Օսմանյան կայսրությունը, նաև՝ Պատրիարքարանը միջազգային տարբեր բժշկական գիտաժողովներում ու համաժողովներում:

1899թ. Հ. Պալեոզյանը ԱՄՆ-ում, Ֆիլադելֆիայի Գյուղատնտեսական միջազգային կոնգրեսում եղել է Օսմանյան կայսրության պատվիրակը:

1910թ. Պատրիարքարանի կողմից Հիգիենայի կառավարական խորհրդում պատվիրակ հայազգի դոկ. Սամուել խանը Կ.Պոլսից դեպի Սև ծով է ուղարկվում՝ թուրք-ռուսական սահմանում հիգիենիկ առողջապահական մի կայան հիմնելու նպատակով:

Ժամանակ առ ժամանակ հայկական պարբերականները[29] անդրադարձել են

կառավարությունից ստացել հայկական մամուլի մենաշնորհը՝ որպես առողջապահության ասպարեզում օգտակար գյուտի:

28 **Աբրահամյան Նազարեթյան** (1855-1927) ավարտելով Պոլսում, մասնակցելով Արևելյան պատերազմներին Ռուսիայում, ապա՝ Եգիպտոսում, Սիրիայում, գայմագամի առողջապահի է բարձրացել, *բեյի* կոչում ստացել, վերադարձել է բազմաթիվ շքանշաններով Կ.Պոլիս, աշխատել զինվորական հիվանդանոցներում և դասախոսել Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանում: Ֆրանսերեն լեզվով դասավանդել է մարմնախոսություն, ներքաշություն, կայծքաբանություն (վայելչագրություն):

29 Փարիզում **Մ.Բաղդասարյանը**, որ «Հառաջապահ» գիտական ամսագրի խմբագիր էր, հեղինակում է գիտական կարևորագույն մի աշխատություն: Նրա հայրենասիրության շնորհիվ հնարավոր է դառնում ստամոքսային խանգարումների անտեսել ախտորոշումը:

հայազգի բժիշկների, ուսանողների հայրդուրյուններին, տեղեկացրել հետաքրքիր ճանապարհների մասին: Նրանցից ոմանց, մասնավորապես Փարիզում, Պիզայում կրթություն ստացածների (տարբեր մասնագիտություններով) կենսագրություններում երբեմն հանդիպում ես «ազատ-որմնադիր» լինելու մանրամասնին[30]:

Բժիշկ Արզումանյան

Չափազանց մեծ թիվ են կազմել հայազգի զինվորական բժիշկները, որոնք Բալկանյան, Ղրիմի պատերազմների և Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ամենատարբեր ռազմաճակատներում[31] ծառայել են հարյուրապետի, գնդապետի աստիճանով:

Բացի Կ.Պոլսից, զինվորական հայանի բժշկական դպրոց և զինվորական հիվանդանոց է եղել Դամասկոսում, որի դասախոսական կազմը և զինվորական բժիշկները մեծապես կազմված է եղել հայ մասնագետներից[32]:

1869թ. հիմնադրվում է օսմանյան բանակի վիրավորներին օգնելու միություն: Հիմնադիր 66 անդամները եղել են տարբեր ազգերին պատկանող բժիշկներ, փաստաբաններ, դասախոսներ և զինվորականներ:

19-րդ դարի կեսերին բժշկական ասպարեզում մեծ հեղինակություն են եղել Ծաշյանները, Գաբրիել Մեյան, Տիգրան Փեշտիմալճյան փաշաները, Մերվիչեն Էֆենդին և ուրիշ հայ

Արմենակ Պերպերյանը Պոլսում, ախտորոշման իր մեթոդներով հայտնի է երկրագործական ճանապարհության մրցույթում: Անասունների ու հանքերի ճանապարհության մրցույթներում ևս քիչ չեն եղել հաղթող հայ երիտասարդները, որոնք ստացել են եվրոպական համբավ և մասնագիտական դպրոցներում ուսումնառության մեկնելու հնարավորություն: Անասնաբուժական վարժարանը հաջող ավարտած երիտասարդ հայերի նկատմամբ էլ է նույնը եղել: Օրինակ, Վարժարանի վերջացած շրջանավարտներից ոմն Արմենակ և Կարապետ ուղարկվել են Եվրոպա:
1914թ. ժամանակի հայտնի բժիշկներից **Վահան Պապազյանն** իր «Տարեցույց»-ի առաջնորդող հոդվածում բնորոշապես է մտահոգում հայ բժշկին, բացահայտելով հոգեբանական ու մասնագիտական սրող թերություններ, մերժելով նրանց կատարելություն, հորդորելով նրանց չարժվել ժամանակի հետ համքերաց: Նա նշում է, որ արտասահմանում կրթություն ստացող երիտասարդ բժիշկները ավելի լրջորեն վերաբերվեն իրենց առարկության ու չհրապարակեն այլ բաներով ու երկիր վերադառնան իրական փորձերով, չկաման նոր գործերի համար անհրաժեշտ դրամ գտնելու և օրինակ վերցնեն գավառի մի քանի օտար, միսիոներների հիմնադրած հիվանդանոցներից, որ աշխատող 1-2 բժիշկներ կարողացել են այնպիսի համբավ ձեռք բերել, որ նրանց օգնությանը հայցողները երբեմն 5-10 օրվա ճանապարհ են անցել այնտեղ գնալու համար: Հոդվածագիրը նշում է, որ հայերը օգտվելով Սահմանադրության ընձեռած ազատ ճանապարհորդելու հնարավորությունից, խմբային և բազմակողմանի կրթություն ստանալու համար ամեն մի զոհողության պիտի առջև ունենան:

30 Դոկտ. **Միսակ Ճանիկկիրճյան**, բաղադրական ազդեցության բժիշկ փարիզյան կրթությամբ: Աշխատել է նաև Միջագետքում, Սիրիայում:

31 Որոշ բժիշկների մասին խոսում ենք, երբ նրանց պետական շքանշաններ են շնորհվում: Որոշ բժիշկներ հայկական միջավայրում կամ ազգային գործերում ակտիվ, հայտնի չլինելու պատճառով, դուրս են մնում հայկական առողջապահության պատմությունից: 1910թ. Էնվեր փաշայի փաղչիշանի անունից ***Harb Madalyası*** է ստացել զինվորական բժիշկ, պահեստի հարյուրապետ **Թեոֆիլ Միքայելյանը**:

32 Արամ Յարմանի բազմիցս հիշատակված թղթերում աշխատության մեջ հրաշալի յուսանկարչական, գեղանկարչական, փաստագրական նյութ է ներկայացված քաղաքացիական, կառավարական, զինվորական հայ բժիշկների, պրոֆեսոր-դասախոսական կազմի մասին: Բժշկական այցետոմսերի, դեղատոմսերի, գործիքների, հիվանդանոցների շենքերի ու ներքին կահավորման, բժշկական բնակարանով նկարների, մանրանկարների ու փորագրանկարների առատությունն այս ուսումնասիրության գլխավոր արժանիքներից կարելի է համարել: Այն նաև այս նյութի շուրջ պատմագիտական հարուստ նյութ է ընձեռում տարբեր լեզուներով:

Դ. Գյումուշգերդան

երևելի բժիշկներ:

1877թ. հիմնադրվում է Օսմանյան Կարմիր Մահիկը, որի գանձապահ է ընտրվել Նուրյան էֆենդին, իսկ անդամակցել են Փեշտիմալճյան փաշան և Սերվիչենը: Մեկ տարվա ընթացքում հավաքվել է 70 հազար լիրա, որով 9 հիվանդանոցներ, շտապօգնության կայաններ են հիմնադրվել ու տարբեր օգնություններ են տրամադրվել: Այն ունեցել է նաև կանանց բաժանմունք: Կարմիր Մահիկի հովանավորների թվում են եղել սուլթանի զինավոր կինը, արքայադուստրեր: Հիմնական խորհրդի անդամներ են եղել արևմտահայ համայնքի երևելիներից Տիրան Քելեկյանի, Հովհաննես Կոյումճյան փաշայի, Դ.Գյումուշգերդյանի, Մանուկ Ազարյանի, Հ.Աստուրյանի կանայք: Այս միության կանոնագրի պատրաստման հեղինակներից է եղել բժիշկ Հ. Գափամաճյանը: Հայ բուժքույրերի մի ողջ սերունդ է կրթվել, երբ ֆրանսիական հյուպատոսարանին կից բացվել է հիվանդապահուհիների, բուժքույրերի վեցշաբաթյա ուսուցման դասընթացներ: Այն խթանվել է Հայկական Կարմիր խաչի[33] ու Կարմիր Մահիկի միությունների կազմակերպմամբ:

Հայ բժիշկները հավասարապես մասնակցել են և՛ կայսրության, և՛ զուտ հայկական առողջապահական, բժշկական միությունների գործունեությանը: 1885թ. Կ.Պոլսում նոր հիմնադրված Առողջապահության հանձնաժողովի անդամներ են ընտրվում Սերվիչեն և Գաբրիել Նորատունկյանը, ապա նաև՝ Հակոբ Խանդանյանը:

1912թ. Պարոնիկ Մատթեոսյանի ջանքերով հիմնադրվում է Ստամբուլի Հայ Բժիշկների միությունը, որը մեծ ներդրում է ունեցել պոլսահայ առողջապահության պատմության մեջ:

1799-1842թթ. Կ.Պոլսում գործել են 19 զինվորական հիվանդանոցներ:

1838թ. եվրոպական բժշկագիտական կենտրոնների ավանդույթներով ստեղծվող Օսմանյան կայսրության բժշկական առաջին ուսումնական հաստատությունը վերակոչվում է «Մեքթեպի Թըպպիյէ Շահանէ» (Կայսերական բժշկական վարժարան)[34]: Արդեն 1842-4թթ. ուսումնական տարում 303 մահմեդական ուսանողների կողքին վարժարանը 38[35] ոչ մահմեդական ուսանողներ է ընդունում: Վերջիններիս թիվը հետզհետե ավելանում է:

Թուրք նոր ռազմաքաղաքականության կրթական կենտրոններում ևս բնականաբար սկսում են տարածվել առաջադիմական, եվրոպական հոսքեր պարունակող գաղափարները, որոնք ցավոք սրտի վերածվում են ազգայնական խմբավորումների: «Ազատություն, եղբայրություն, հավասարություն» լոզունգը միշտ չէ, որ տեղ էր գտնում եվրոպական ու եվրոպայում ուսում առա-

33 1918 Հայաստանի Հանրապետության Պողոսյանը, դեղագործ Ռուբեն Պողոսյանը և Սարգիս Սեւյանը հիմնում են Հայկական Կարմիր խաչի մասնաճյուղը: 1918թ. հայ Կարմիր խաչն իր 40 գավառական մասնաճյուղերով ուներ 5000 անդամներ:

34 Մինչ այդ, Քուրուչեշմեյում 1805թ. բացվել էր ռուսական բժշկական դպրոց, Դիմիտրաշկո Մորոզ Բեյզադեի տնօրինությամբ:

35 Կայսերական բժշկական դպրոցում սովորել են բժիշկ, վիրաբույժի մասնագիտությունները: Նրանց սովորել են դիպլոմներ՝ օսմաներեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Առաջին ուսանողների մեջ որպես առաջատար փայլում մասնագետներ, աչքի են ընկել Հակոբ Հովհաննեսը, Գաբրիել Հովսեփը (Իսահի):

Բժիշկ Ճամիրճյան

ցած թուրք երիտասարդների քաղաքական կողերում: 1888թ. «Իթթիհադ վէ թերաքքը» (Միություն և առաջադիմություն) ուսանողական խումբը կայսերական բժշկական դպրոցում կոչվում է՝ «Իթթիհադը Օսմանի» (Օսմանյան միություն):

Բժշկական հաստատությունները շարունակում էին քրիստոնյա ուսանողներով համալրվել, դասախոսական կազմում ունենալով նույն ազգերի մասնագետ-պրոֆեսորներ, անվանի բժիշկներ: Ռազմական բժշկություն ուսանած առաջին հայերից հիշվում է **Զեբուհյան Բարունակ Քրիկյանը (1824-1869),** որը 1847թ. սուլթանական ֆերմանով ծառայության է մեկնել Բաղդադի նահանգապետի մոտ: 1876թ. հրատարակվել են Արևմտյան Հայաստանի կարևոր քաղաքներով նրա ճանապարհորդական հուշերը «Բարունակ պէյի ճանապարհորդութիւնն ի Բարեկոն ընդ Հայաստան» խորագրով: Վերադարձին, 1852-55թթ. եղել է Մանասքրի զինվորական հիվանդանոցի բժշկապետ, ծառայել Շումենում, ընտրվել Կայսերական բժշկական միության անդամ: 1865թ. ժանտախտի համաճարակի դեմ պայքարողների առաջին շարքերում է եղել, ստացել գնդապետի (ալայ) կոչում և 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: Վարել է Կ.Պոլսի Ս.Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի տնօրինությունը, մասնակցել Ազգային Սահմանադրության կազմելու աշխատանքներին, անդամակցել Պատրիարքարանի աշխարհիկ խորհրդին:

1887թ. 9 հայ երիտասարդներ ավարտում են Կայսերական բժշկական վարժարանը: 1899թ. Կայսերական բժշկական դպրոցի դեղագործական բաժինը ավարտում են հետագայում հայտնի անուններից Խնդիր Խնդիրյանը, և էին 9 հայեր: 1901թ. Կայսերական բժշկական վարժարանի դեղագործական բաժնի շրջանավարտ են լինում գավառներից 14 և Կ.Պոլսից 15 հայեր:

1902թ. 8 երիտասարդներ ավարտում են Կայսերական բժշկական վարժարանը նաև գավառից: Չնայած, որ միայն 1841 թվականից սկսած ոչ մահմեդականներին արտոնվել է սովորել Կ.Պոլսի Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանում, բեև դասախոսական կազմում հիմնականում են եղել քրիստոնյաները՝ հայ, հույն, ֆրանսիացի, նաև հրեա բժիշկդասախոսները: Նրանք դաստիարակել են Օսմանյան կայսրության առողջապահական համակարգը ներկայացնողների մի քանի սերունդներ: Ավելին, Կայսերական բժշկական վարժարանը «վերաբացվել» էր 1838թ. Սուլթան Մահմուդ Բ-ի (1808-39) արքունի բժիշկ **Մանուկ Շաշյանի (1775-1858)** նախաձեռնությամբ: Վարժարանի կրթական ծրագրի հիմքում եվրոպական բժշկական հաստատությունների օրինակն էր, իսկ ուսուցչապետն էր Վիեննայի համալսարանից հրավիրված դոկտոր Բեռնարը: Մինչև 1869թ. դասավանդումն ընթացել է ֆրանսերենով: 1865թ. բացվել է կարևորությամբ երկրորդ բժշկական ուսումնական հաստատությունը՝ Քաղաքային բժշկական վարժարանը: Բժշկական այս հաստատությունների շրջանավարտ բժիշկներն ու դեղագործները ստանում էին զինվորական աստիճան, պաշտոնավարելու ուղարկվում երկրի տարբեր սահմաններում գտնվող օսմանյան բանակի զորամասեր, մասնակցում պատերազմական գործողություններին, ծառայում զինվորական հիվանդանոցներում, քաղաքային ու նահանգային առողջապահական վարչություններում: Հայազգի ավելի քան 170 բարձրաստիճան զինվորական բժիշկ սպաներ արժանացել են *փաշայի, բեյի* տիտղոս-

ների, սուլթանական ու կառավարական պատվանշանների, տարբեր այլ շնորհների: Որպես կանոն տիտղոսները համապատասխանում էին անձի ունեցած զինվորական աստիճանին[36]:

Առողջապահական ասպարեզի այս բազմազգ ընտրանին եվրոպական առաջադիմության շունչն ու ավանդույթներն է հաղորդել իր ժամանակին: Նրանք հիմնադրել են միություններ, ընկերակցություններ, տպագրել կանոնադրություններ, մասնագիտական պարբերականներ, դասախոսություններով հանդես եկել ամենատարբեր լսարանների առջև, կատարել լուրջագույն ուսումնասիրություններ, բարեգործական–հրատարակչական աշխատանք: Այս ամբողջ ժամանակաշրջանում հայ մասնագետների ներդրումը անուրանալի է Օսմանյան կայսրության առողջապահության զարգացման մեջ:

1846թ. ուսուցչական կազմում տեսնում ենք եվրոպացի, հույն, հայ բժիշկներ՝ **Սանիման Այանյան փաշային (1857-1872թթ), Գասպար Սինապյանին, Հովսեփ Նուրիճանին և Սերվիչենին:** Առաջինը դասավանդում էր վիրաբուժություն, ֆիզիոլոգիա և դեոնտոլոգիա, Սինապյանը՝ անատոմիա, պաթոլոգիա և գիտական բուժում, Սերվիչենը՝ հիվանդությունների ախտաբանական անատոմիա:

1890թ. քիթ-կոկորդ-ականջի հիվանդությունների ամբիոնի առաջին պրոֆեսորը եղել է Փարիզում կրթություն ստացած հայազգի բժիշկ **Զիվանի Աճեմյանը** (1848-1922), որը 35 տարի պրոֆեսոր է եղել[37]: Դասախոսության այս գործունեությունը ստիպել է, որ շատ դասախոսներ իրենք կազմեն դասագրքեր, քանզի այդպիսիք չեն եղել: Այսպես օրինակ, Կայսերական բժշկական ուսումնարանի դասախոս **Նահապետ Ռուսինյանը**[38] (Ֆուադ փաշայի ընտանեկան բժիշկն էր նաև), որ փիլիսոփայություն և բժշկական բարոյագիտություն, ախտաբանական անատոմիա, դեոնտոլոգիա էր դասավանդում, ի թիվս այլոց, հեղինակել է «Դասագիրք փիլիսոփայության», ընտրանի լավագույն հեղինակների գործերի հիման վրա (1879): **Հովսեփ Նուրիճանը** հեղինակել էր առաջին դեոնտոլոգիայի ֆրանսերեն դասագիրքը[39] հատուկ այս դպրոցի համար 1877թ., ինչպես նաև Արաբական բժշկության մասին ֆրանսերեն ուսումնասիրությունը՝ 1876թ.: **Հակոբ Մանդալյանի** «Ընդհանուր և տեղային անեսթեզիա» ուսումնասիրությունը հանդիսացել է նախապես նրա գիտական ատենախոսությունը (1891): Այս և մնացած հաստատություններում մեծ է եղել հայազգի մասնագետների ավանդը: **Նշան Ղուկասյանը** (-1918), որ 30 տարի դասախոսել է Բժշկական վարժարանում, հեղինակել է քիմիայի մասին մի պատկառելի ուսումնասիրություն, որը նաև դասագիրք է ծառայել մասնագիտական վարժարաններում: Նրանք երկար տարիներ կարևորագույն պաշտոններ են զբաղեցրել ու կարևորագույն մասնագիտական առարկաներ դասավանդել, հազարավոր ապագա քաղաքացիական և զինվորական բժիշկների կրթել, զարգացրել վիրաբուժական գործունեությունը: Անատոլիական գավառները, Կայսրության կազմի մեջ գտնվող երկրները ևս բժշկության զարգացման բնագավառում մեծապես պարտական են այդ վայրերում

36 Փաշայի տիտղոս էին ստանում Մյուշիր (համապատասխանում է մարշալի, մարշալական աստիճանին) զինվորական աստիճան ունեցողները: Ֆերիք, բիրինջի ֆերիք, դիվիզիոնի (դիվիզիա) ու կես միավորումների (բրիգադների) զորավարներն էին: Միրլիվան, միրմիրան համապատասխանում էին զորականության և հրամանատարության աստիճաններին: Միրալայը Բեյի տիտղոս ունեցողն էր: Բեյլերբեյին Անատոլիայի և Ռումելիի նահանգապետ փաշաներին տրվող տիտղոս էր:

37 1904թ. 2-րդ աստիճանի *Mecidiye* է ստացել:

38 Ունեցել է զինվորական աստիճան, *Sanayi Nefise Madalyası*, 4-րդ աստիճանի *Mecidiye*:

39 Նույն այդ շրջանում բժշկական մյուս դպրոցների համար այն թուրքերենի է վերածել բժշկագիտության պատմաբան Նուրան Յըլդըրըմը:

ծառայած հայ բժիշկներին[40]: Վերջինս շատ կարևոր էր պատերազմող կայսրության համար: Բժշկության ասպարեզում հայտնի անուններից է եղել էդիրնեցի Պենյան Մինաս բեյը: 1875թ. Զինվորական բժշկական վարժարանի շրջանավարտ լինելով 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ծառայել է տարբեր ճակատներում, 1908թ. հազարապետի կոչում ստացել, ապա երկար տարիներ ներքին ախտաբանության և մանկաբարձության առարկաներ դասավանդել քաղաքային անասնաբուժական վարժարանում:

Բժշկապետ Պ. Շաշյան
(Լուս. Ֆեբյուս)

Հայ բժիշկների մի մասը ծառայել է պալատում[41] կամ պետական առողջապահական հաստատություններում, դասավանդել զինվորական, բժշկական հաստատություններում: Այս մասնագետները մեծ դեր են խաղացել բժշկության ու առողջապահության Օսմանյան կայսրությունում զարգացումը մի նոր աստիճանի բարձրացնելու մեջ: Նրանցից շատերը գիտնականներ են եղել, դասագրքեր ու ուսումնասիրություններ հեղինակել[42]: Այդ անուններն են՝ **Պողոս Անտոնյան-Շաշյան, Մանուկ, Պողոս, Պակրատ Շաշյաններ, Անդրեաս Փափազիչ, Գասպար Սինապյան, Սերվիչեն, Նահապետ Ռուսինյան, Պարոնիկ Մաթևոսյան, Նազարեթ Տաղավարյան** և ուրիշներ: Հայ բժիշկները ծառայել են Կ.Պոլսի ստոր և արտասահմանում գտնվող Օսմանյան կայսրության դեսպանատներում ու գլխավոր հյուպատոսություններում: Վերջիններս դա լավագույն հնարավորություն են համարել կատարելագործվելու և եվրոպական բժշկական առաջընթացին միշտ տեղեկացված լինելու համար: Սուլթանական մի շարք շնորհների մասին հիշատակություններ տարբեր պարբերականներում, մեզ հնարավորություն են տալիս աղոտ պատկերացում կազմելու դիվանագիտական անձնակազմերում ծառայած հայ բժիշկների, դեղագործների մասին[43]:

Հայազգի բժիշկները ունեցել են մի շարք միություններ, համախմբվել դրանց շուրջը, զուգակցել իրենց աշխատանքը պարբերական մամուլին աշխատակցելով, ստեղծելով մասնագիտական պարբերականներ տարբեր լեզուներով, հրատարակել հասարակության լայն շրջանակների համար առողջապահական գրքույկներից սկսած մինչև լուրջագույն ուսումնասիրություններ, բժշկագիտության պատմության առնչվող գործեր: Արդեն 1912թ., Հայ բժիշկ-

40 1840թ. Իզմիրի «*Արշալույս Արարատյան*»-ի առաջին համարի մի հայտարարությամբ տեղեկացվում է Պոլսո բոլոր տեսակի բժիշկներին, որպեսզի Գալաթասարայի Բժշկականության առջևն դիմեն, իրենց արտոնագրերի համար, առանց որի չի թույլատրվում մասնագիտական գործունեությունը:

41 Միայն 1840-ական թթ. հայտնի են եղել պալատում անվանի բժիշկների կողքին ծառայած երկրորդական կարգի, արքունի բժշկի տիտղոս չունեցող մի քանի հայ բժիշկներ և դեղագործներ: Այն է՝ ատամնաբույժ Հովհաննեսը, կոտրվածքների մասնագետ Շահնազարը, դեղագործ Հովսեփը, դեղատան պատասխանատու Աննաց և ուրիշներ:

42 **Նշան Ղուկասյան** (-1818). 30 տարի դասախոսել է Կայսերական զինվորական վարժարանում: Հեղինակել է քիմիայի թուրքերեն լեզվով պատկառելի հատորի:

43 1900թ. Փարիզի դեղագործական առաջին բժիշկ **Միհրան Քեմհաճյանը** ստացել է 1-ին կարգի *Mecidiye*, Պոլսեցի դեղագործ **Կարապետ Կալպակճյանը** 1903թ. Պալատականների Մեջիդիեի շանշան ստացել է Օսմանի տիտղոս և *Şir-ü Hurşid* շքանշան: 1903թ. Բեյօղլուի ֆրանսիական հիվանդանոցի բժիշկներ **Կարապետ Յաղուբյանին և Նազարեթ Տաղավարյանին** ֆրանսիական կառավարության ժողովրդական կրթության նախարարության կողմից շնորհվել է *Palme d'Academie* շքանշան:

ների ընկերությունը մեծ հեղինակություն ուներ իր գործունեությամբ: Նրանք մասնակցում էին միջազգային գիտաժողովներին, իսկ 1921թ. Բժշկապատմաբանների փարիզյան միջազգային կոնգրեսը շնորհավորել է նրան, որպես իրեն անդամակցող կազմակերպության: Նրանց նախաձեռնությամբ հիմնադրվում են հիվանդանոցներ, ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքով կարևորագույն բժշկական կենտրոններ, ընկերություններ, իրենց կանոնադրությամբ, ժամանակի օրգաններով, իրենց առջև դրված լրջագույն խնդիրներով հանդերձ: Հիմնական նպատակներից մեկը, որ դրված էր նրանց առջև՝ ազգի առողջության խնդիրն էր, նրան բժշկական, առողջապահական պարզագույն մշակույթին ծանոթացնելը, ժամանակի մոլություններից, ախտերից պահպանելը ու դրանց դեմ պայքարելը: Գավառական տարբեր կենտրոններում առողջապահական կառույցներում (լինի կառավարական, զինվորական, նահանգային, հայկական, միսիոներների կողմից հիմնադրված) անպայման հանդիպում ենք հայ բժիշկների, դեղագործների, հիվանդապահուհիների: Բողոքական եկեղեցու BOARD Կենտրոնական մարմնի կողմից (ի սկզբանե Անգլիայի, ապա Ամերիկյան կենտրոնի) նախ կայսրությունով մեկ սկսեցին հաստատվել կենտրոնատեղիներ, հիմնականում գավառական կենտրոններում: Այդ կենտրոնատեղիները աստիճանաբար վերաճեցին ժողովարանների, դպրոցների, որբանոցների, հրատարակչությունների, երկսեռ հիվանդանոցների[44], ուսուցիչների, հիվանդապահուհիների ու մանկաբարձուհիների ուսուցման կենտրոնների: Նրանց կողմից ոչ մի ջանք և միջոցներ չէին խնայվում Կայսրության ոչ մահմեդական ազգաբնակչությանը բողոքական, եվրոպական, ամերիկյան դարձնելու համար: Սա մշակված քաղաքականության առաջին քայլերից էր՝ Օսմանյան Կայսրությունը հետագա տարիներին իր բռի մեջ հավաքելու ուղղությամբ: Այնուամենայնիվ չպետք է զլանալ լրա անհնային գնահատելու նրանց առողջապահական, ուսումնական բարձորակ ծրագրերը, մարդասիրական կողմը, իսկ ավելի ուշ, ջարդերի, Մեծ Եղեռնի շրջանում առանձին միսիոներների անձնվեր կեցվածքը ողբերգության զոհ տարաբախտներին փրկելու, օգնելու համար: Միսիոներական, լուսավորական մշակույթի, քաղաքականության, մտածողության ապացույցներ են նաև այն բազմաթիվ առողջապահական գրքույկները, որոնք կյանքի ամենատարբեր ասիրների դեպքում պիտի օգնեին մարդկանց: Հիշենք մանուկների, երիտասարդների առողջապահության մասին հրատարակված ու անգամ դպրոցներում տարածվող մասսայական փոքրածավալ հրատարակությունները, բժշկական խորհուրդները՝ մանկական, դպրոցական, ընտանեկան հիվանդությունների, ամուսնության առթիվ[45], տարբեր հիվանդությունների մասին գիտահանրամատչելի, պարզեցված ոճով շարադրված հոդվածները, տեսրակները հայերեն և հայատառ թուրքերեն:

Բժիշկ Արգումանյան

1856թ. Արդյունքում սուլթանի հովանավորությամբ հիմնադրվում է «Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական միությունը»: Կես դար անց, 1906թ. Օսմանյան Կայսերական բժշկական միության հիմնադրման 50 ամյակի հանդիսության բացումը կատարում է միության նախագահ դոկ. Մարկոսյանը: Մինչ այդ ընկերության մոտ 35 հայ հանդիսացել են Կայսերական ընկերության իսկական անդամներ: Կայսերական ընկերության նախագահներ են եղել հայ անվանի բժիշկներ Սիմոնյանը, Սերվիչեն, Նորիճանը, Փեշտիմալճյանը, Խորասանճյանը (Խորասանճին)...

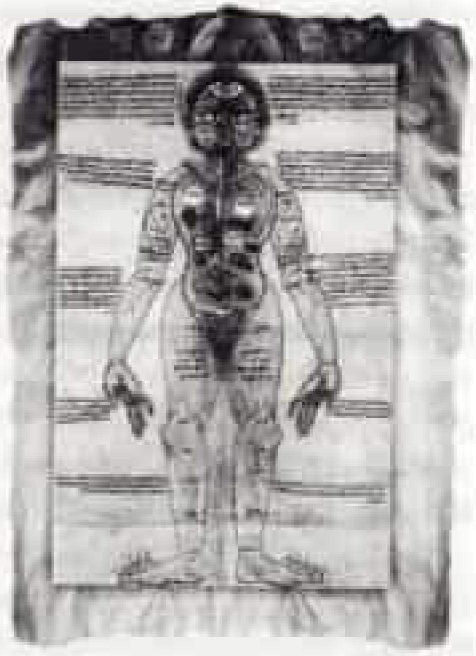

Բժշկական ու առողջապահական ասպարեզի ներկայացուցիչները, բացի հույժ մասնագիտական գործունեությունից համագործակցել և կապող օղակ են հանդիսացել մի շարք բարեսիրական միությունների, պետական ու հասարակական կազմակերպությունների միջև: Նաև համագործակցություն են ակնկալել աղքատախնամների, որբանոցների[46], ծերանոցների՝ պետական ու մասնավոր վերահսկման, հովանավորության աշխատանքները:

Չմոռանանք ասել, որ գիտական մի շարք կազմավորվող ընկերությունների, այդ թվում այս միության պաշտոնական լեզուն եղել է ֆրանսերենը: Ֆրանսերենով է հրատարակվել «*Gazette Medical D'Orient*»-ը: Բնականաբար հայ բազմաթիվ բժիշկներ աշխատակցել են, մաս կազմել նրա հրատարակչական գործունեությանը[47]: Այն հարուստ բովանդակային ցանկ է ունեցել: Ժամանակ առ ժամանակ կարևոր հիվանդանոցների մասին շարունակական զեկույցներ են հրատարակվել, այդ թվում Ս.Փրկիչ Հայոց Ազգային հիվանդանոցի[48]:

44 Հելեն [illegible] ամերիկյան բողոքական ներկայացուցչության շրջանակներում Մարզվանում կույր հայուհիների համար դպրոց է հիմնադրել:

45 *Բժշկական խորհուրդներ ամուսնութեան վերաբերեալ առթիւ.* Հայ բժշկական միութիւն, Կ.Պոլիս, Տպ. Մ.Սերեան, 1921. Այսպիսիք բազմաթիվ են եղել:

46 1920թ. միայն Պոլսում գործել են 23 որբանոցներ, շուրջ 4000 երեխա որբուկներով:

47 **Արսեն Յարմանի** գրքում այս պարբերականներին աշխատակցած մի շարք հայտնի հայ բժիշկների հոդվածների թեմաները սրբեն վառ ապացույց են Կայսրության առողջապահության եվրոպական տիպի վերելքին: Այդ անուններից հիշենք մի քանիսը միայն՝ բժիշկներ՝ Սիմոնյան, Սերվիչեն, Սեվյան, Փեշտիմալճը, Նորիճան, Տիգրան Անեմյան, Մատթեոսյան, Այվազյան, Ա.Չուգուրյան, Վ.Օրմանյան, Վ.Թորգոմյան, Յանկոլյան, Ս.Մեղրույան, Զարդարյան, Ա.Նաճիկյան, Խանճյան, Արգումանյան, Հակոբոֆ, Սերվիչյան, Խորասանճյան: Այս հեղինակների առատությունը, նրանց բժշկության ամենատարբեր ճյուղերի մասին ուսումնասիրությունները, թեզերը ապացույց են եվրոպական բժշկական գործելաոճի, երբ գաղափարապես զբաղվում են գիտական գործունեությամբ, միջազգային վերջին նորություններով, հայտնագործությունները մոտենում Թուրքիա: Իհարկե, բոլոր այս և մյուս անունները արտահայտվել են նաև հայերենով, հայկական ու հայատառ թուրքերեն մասնագիտական ու սովորական պարբերականներում, առանձին հրատարակություններով:

48 Կայսրության վերջին տարիների բժշկա-առողջապահական ու գիտական պատկերացում ամսագրերից է եղել Հայ բժշկական միության հայ-ֆրանսերեն պարբերական «*Դարման*»-ը Պոլսում հրատարակված Օննիկ Փափազյանի կողմից, վերջինս 1920-22թթ.:

1866թ. ի դեմս առողջապահության, բժշկագիտության, դեղագործության ոլորտի մակարդակի, Կ.Պոլիսը ի վիճակի է եղել հյուրընկալելու միջազգային բժշկագիտական համաժողովներ:

1866թ. Պոլսում հիմնվում է բժշկական մի երրորդ վարժարան՝ «Մեքթեպի Թըպպիյե Մյուլքիյե»: Այս հաստատությունն ավելի նպատակաուղղված էր առողջապահական ոլորտի մասնագետների պատրաստմամբ ու վերոհիշյալ խնդիրների ապահովմամբ: 1909թ. բժշկական երկու հաստատությունների միաձուլմամբ Հայդարփաշայում հիմնադրվում է «Բժշկական ֆակուլտետ»-ը՝ քաղաքային ու զինվորական իր բաժանմունքներով:

* * *

1832թ. հիմնադրվել է Կ.Պոլսի Ս.Փրկիչ Հայոց Ազգային հիվանդանոցը, որը 2012 թվականին կտոնի իր հիմնադրման 180-ամյա փառահեղ հոբելյանը:

Հիվանդանոցը հիմնադրվել է Գազազ Արթին Ամիրա Պեզճյանի (1771-1834) կողմից՝ որը 1825թ. մինչ իր մահը՝ 1834թ., հռչակված է եղել որպես **ազգապետ**[49]: Դա Սուլթան Մահմուդ Բ-ի օրոք էր, որի խորհրդականն էր Ամիրան: Այս շրջանում Կ.Պոլսո պատրիարքն է եղել Ստեփանոս Աղավնի Պատրիարքը: Սա ամիրայական դարաշրջանի ծաղկուն ժամանակներից էր: 18-րդ դարում հայերը Կ.Պոլսում ունեին երկու՝ Նարլըգափուի[50] և Պեյօղլուի հիվանդանոցները: Դրանք չէին բավարարում պոլսահայ համայնքի պահանջները: 22 հազ. մ² տարածության վրա կառուցվում է հոգեբուժարանի (ծիմարանոցի) ու անկելանոցի շենքերը, ճաշատով հանդերձ և այն ավարտվում է 1833թվականին: 1834–41-ական թթ. հիվանդանոցի մյութեվելլին (վերատեսուչ) է եղել Միքայել ամիրա Փիշմիշյանը ու նրա օրոք Հիվանդանոցը բարեկարգ է եղել: Ճեմարանի շուրջ ծագած վեճերի շրջանում (1839–44թթ.), վիրավորվելով Ճանիկ ամիրայի իր ժառանգարարության մասին արված քննադատությունից, Փիշմիշյան ամիրան հրաժարվում է, իր տեղը զիջելով Ղազար, ապա Միսակ ամիրայի ոչ գոհացուցիչ շրջանին: Վարդապետ Պողոս Տաղյանը եղել է մյութեվելլիական շրջանի վերջին վերատեսուչը: Նա մեծ նվիրատվություններ է կատարել, տարեկան մինչև 60 հազ. դրուշ: Նրա շրջանում նշանավորություններից եկած հասույթը փոխանցվել է ոչ թե Պատրիարքարանին, այլ՝ Հիվանդանոցին, որն այդ ժամանակ մոտ 350 պատսպարյալներ ուներ: Հիվանդանոցի հիմնական բարերարներն են եղել Հարություն Պեզճյան, Կարապետ Պալյան ամիրաները

49 1751թ. հիմնադրված Նարլըգափուի հիվանդանոցն այդ ժամանակ արդեն շատ խղճուկ վիճակում էր:

50 Հիվանդանոց հիմնելու գաղափարը **Գազազ Արթին** ամիրան հղացել է Նարլըգափուի եկեղեցում մի պատարագի ժամանակ, երբ եկեղեցուն կից հիմարանոցի հիվանդներն իրենց աղմուկով խանգարել են պատարագը: Ամիրան որոշել է, որ պատմական բերդի շրջափակից դուրս իր բարեկարգությամբ նոր ու ընդարձակ հիմարանոց կառուցի: Հիմարանոցի կառուցման համար գնված ընդարձակ տարածքը հենց է դառնում այսօրվա Ս.Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցի համար, իր ընդարձակ բազմազան բաժանմունքներով, արհեստանոցներով, հասույթի տարբեր աղբյուրների, օրինակ՝ մոմատան պատրաստության հիմնադրմամբ: Այն հիմնադրվել է դառնական երկար բաշխումներից հետո, Միքայել Փիշմիշյան ամիրայի ջանքերով, քանի որ մինչ այդ օգտագործվել են մահմեդականների պատրաստած մոմերն և բնականաբար նրանք արգելք էին հանդիսանում հայերի մոմատան հիմնադրմանը: Այս արտոնությունը ստանալու համար Փիշմիշյան ամիրան ծախսում է 14.100 դրուշ: Մոմատան հիմնադրման համար եւս դրամագլուխը եւս տրամադրում է Ամիրան, որը հավելվում է տարբեր նվիրատվություններով: Հիվանդանոցի հասույթի մյուս աղբյուրներից են եղել փամփուշտաշինությունը, դինամի արտոնի մշակությունը, ինչպես նաև ազգային տարբերից, պատրիարքարանից, նույնպես անհատներից, պետական հացի ու մսի նպաստները, և այլն: 1910թ. Մեջիդի եղբայրները Գրիգոր Զոհրապը և Նազարեթ Տաղավարյանը Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի տանիքի դրամը 3600 լիրայի են բարձրացնում:

և այլոք: Պողոս Տաղյանը մինչև 1848թ. կարգել է հինգ նազըրների (հոգաբարձուների), 700 պատսպարյալներով, սկիզբ դնելով տնօրենների Հոգեբարձության շրջանին[51]: Հիվանդանոց, որբանոց, հիմարանոց, ծերանոց, ընդունարան, բաղնիք, ախոռ, հյուրանոց, տարբեր հարկաբաժիններ, խոհանոց, պաշտոնարան, դիվանատուն, դեղատուն, պարտեզներ, կենցաղային սպասարկման մասեր, դահլիճներ, դամբարան և Ս.Փրկիչ եկեղեցին: Այն աշխատանքի ու գիտական գործունեության լայն հնարավորություններ է տվել թե՝ Օսմանյան կայսրությունում, և թե՝ արտասահմանում կրթված հայ բժիշկներին, դեղագործներին, բժշկական այլ տարատեսակ անձնակազմին: Հայ բժիշկները զուգահեռաբար զբաղվել են մասնավոր գործունեությամբ, ծառայել կառավարական հաստատություններում, պալատում, բանակում, դասախոսել են մասնագիտական հաստատություններում, առողջապահական ցանցը տարածել ողջ կայսրությամբ մեկ, հրատարակել բազմաբնույթ պարբերականներ, հեղինակել գրքեր, կատարել հայտնագործություններ: 1890-ականներին, Մաղաքիա Օրմանյան[52]

51 **Մատթեոս Բ Չուխաջյանի** (1794-1865) օրոք (1844-1848թթ.) Պատրիարքարանին առընթեր ընտրվում են Ազգային Հոգևոր և Գերագույն Ժողովներ: Վերջինս կազմվել է 20 ամիրաներից ու էսնաֆների (արհեստագործական միությունների) պետերից: Սակայն Գերագույն ժողովն էլ կառավարել էր Հիվանդանոցը մինչև 1856թ., այնուհետև ղեկավարությունը փոխանցելով Տնտեսական խորհրդին (1856-1860թթ.): Այնուհետև վերադարձել է հիվանդանոցի Հոգաբարձության ծանր շրջանը: 1880թ. Չիֆտանների նախագահությունը դադարեցնում է հացի ու մսի պայմանի ապահովումը, ինչպես նաև Տաղյան Պողոս ամիրայի այդ նպատակով թողած անսպառելը: Արդյոք Համիդ Բ սուլթանը 2 տարի անց, 1882թ. հատուկ հրամանով շարունակում է դադարեցված սպանդի մասնակցությունը հիվանդանոցին: 10 տարի անց նույնպիսի բարձրագույն հրամանագրով պետական սպանդի նպաստը բարձրացվում է կրկնակի՝ օրական 400 օխա հացի, 60 օխա մսի չափով: 1882թ. սկսվում է հրատարակվել *Օրացույց*, լրացուցիչ հասույթ ապահովելու նպատակով հիվանդանոցի համար: Ի նպաստ հիվանդանոցի մյուս աղբյուրը ծխախոտի թղթի փաթաթն է լինում: Հիվանդանոցի շրջանակում գործող արհեստանոցները եղել են եկամտի որոշակի աղբյուրներ և անմիջականորեն հոգացել են հիվանդանոցի համար շատ կարևոր պահանջներ: Գործել են մոմի, ցուցեր, սպասագործի (հաստատված 1900թ.), կահագործի (հաստատված 1901թ.), կոշիկի (վերակազմված 1899թ.), դերձակության (հաստատված 1900թ.), չուխակության (հաստատված 1899թ.), արհեստանոցները: Արհեստանոցների գործադրային թերթիկները հայ համայնքին առաջարկում էին օգտվել այս արհեստանոցներից ու դրանց արտադրանքներից, քանի որ ստացված շահն ուղղված էր Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի կարիքները հոգալու բյուջե: Հասույթի մյուս աղբյուրը բարոյական ու հոգեբանական հիմքեր ուներ: Այն անմիջապես դարձող՝ հայաքաղաքացիությունների ժամանակ «ծաղկեպսակների փոխարեն դրամական նվիրատվություններ» են եղել: Կազմակերպվել է Տիկնանց Խնամակալություն: Մայրապետների կառավարած համգամանքները, բարեկեցիկ տներում մեծական զանձանակների առկայությունը և նրանցից մասնակցությունը կոչված էին ի նպաստ Ազգային Ս.Փրկիչ Հիվանդանոցի զարգացման ու բարգավաճման:

52 Ստորև ներկայացվում են Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի մի քանի Բժշկապետերի կենսագրությունները. **Օրմանյան Վիչեն** (1844-1889), Պատրիարք Օրմանյան Մաղաքիայի կրտսեր եղբայրն է: Նախնական կրթությունը ստացել է Քաղքեդոնի Ֆրանսիական Լազարյանց վարժարանում:1863-5թթ. սովորել է Հռոմում: Նախ հետևել է փիլիսոփայության, ապա՝ Սապիենցա համալսարանում վիրաբույժի և բժշկի դիպլոմ է ստացել 1872թ.: Դրանից հետո, կատարելագործվելու համար մեկնել է Փարիզի ու Լոնդոնի համալսարաններ, աշխատել տարբեր հիվանդանոցներում: 10 տարի, սկսած 1873 թվականից, եղել է Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի բժշկապետ: Այս տարիները միաժամանակ հիշվում են նաև իբրև գիտական կարևորություն ունեցող տարիներ: Հիվանդանոցի ներքին կառուցվածքը, վիճակագրական ցուցակները և այլն փոխել են հիվանդանոցի դեմքը: Եվրոպականների նմանությամբ պատրաստված տեղեկագրերը փաստում են հիվանդանոցի, նրա բժշկական ճյուղի բարեկարգ վիճակը: Այս տեղեկագրերը հետագա տարիներին օրինակ են հանդիսացել առողջապահության գործը լավագույնս շարունակելու համար: Վ. Օրմանյանը անդամակցել է Օսմանյան Բժշկական Միությանը: Կարդել է Պերայի քաղաքականության, վարժարանների հոգաբարձության, երեսփոխանական պաշտոններ, աշխատել է նաև զինվորական հիվանդանոցներում: Մեծ հեղինակություն է ունեցել: Վախճանվել է 45 տարեկանում:
Գոգոնիկ Հյունքյարբեկենդյան (1851-1926). 1880թ. ավարտելով Փարիզի Բժշկական համալսարանը «Տեղական ջերմաչափություն» ատենախոսության համար պատվո հիշատակության է արժանացել: Վերադառնալով Կ.Պոլիս, աշխատել է որպես բժշկապետ Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցում 1889-1894թթ.:1895թ. հաստատվել է Փարիզում:

պրոֆեսիոնալ դեղագործների, հայունի հեքիմների[56] գործունեության մասին:

Կ.Պոլսում արևմտյան առումով դեղագործության զարգացումը կապվում է 1835թ. թուրք-ռուսական պատերազմի շրջանում սուլթանական պալատի կողմից հրավիրված խոալացի ու ավստրիացի դեղագործների գործունեության հետ: Նրանք հաստատվել էին Պերա ու Ղալաթիա թաղերում: Նրանց մոտ են աշակերտել պոլսեցի հայ կարողիկ ու հույն հայունի դեղագործներ Պողոս Հաննան (Շյուքրի), Անտոն Ասատուր Օրմանյանը, Վիչեն Փափազյանը (Ծանեի), Սինապյանը, Անտուան Ռոզոլատոոն, Մաղեյան, Սեբիուսը, Դեկյասողան (Չախիք փաշայի հայրը), Թումազուն: Նրանք դեղագործական արհեստավարժություն էին հաստատել, ընդարձակել իրենց միջավայրը մինչև Բահչե Գափու, Կուկա ու նրա շրջակայքը, ուր լսու մեծաշնորհի մասին հին օրենքի հիմնել են դեղարաններ:

Կ.Պոլսի ամենահին դեղատունը 1757թ. Բահչեքափըյում բացված «Իքի քափըլը ֆառմասին» է: 1891թ. պատմական այս դեղարանն անցել է Գարկի Թյուլպենտճյանին: Համաձայն օրենքի, դեղարանները մինչև

Հ. Էմիրզյան

բացվելը մասնագիտական ստուգում են անցել Բժշկական միության 11 անդամ ունեցող խորհրդի կողմից: Դեղագործ երեք անդամների թվում է եղել Համբարձում Գափանճյանը: Դեղագործները սեփական միություններ ու ընկերություններ են հիմնադրել և ղեկավարվել նրանց կողմից: 1863թ. Կ.Պոլսի դեղագործների ընկերության գլխավոր քարտուղարն է եղել Ժոզեֆ Ջաննին[57] (Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի ու «Գյունեշ» դեղարանների տեր, դեղագործ Փափազյանի որդին): Հետագայում ստեղծվեցին Կ.Պոլսի Դեղագործների միությունը (1879)[58], Կ.Պոլսի (փոխադարձ օգնության) Դեղագործական ասոցիացիան (1891), Օտար դեղագործական ընկերակցությունը (1907), Օսմանյան դեղագործական միությունը (1908), Օսմանյան կայսրության դեղագործների ընկերությունը (1909): Ըստ գոյություն ունեցող օրենքի հրատարակվել են նրանց 2-3 տասնյակ հոդվածներից բաղկացած կանոնադրությունները (հայերեն, օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն, ֆրանսերեն լեզուներով): Նույն օրենքի համաձայն, գավառների դեղագործները պարտավոր կերպով պետք է Կ.Պոլիս գային դեղագործական քննություններ հանձնելու համար, որպեսզի դեղարաններ աշխատեցնելու իրավունք ստանային: Պալատական, զինվորական հիվանդանոցների ու զորաբանակների դեղագործների թվում քիչ չեն եղել նաև հայ մասնագետները: Նրանց մի նշանակալի մասը, ինչպես և բժիշկները, կրթություն են ստացել արտասահմանյան բժշկական և դեղագործական հաստատություններում, գիտական թեզեր են պաշտպանել, կարևոր ուսումնասիրություններ, գյուտեր, նորարարություններ հեղինակել, այդ երկրնե-

56 Անատոլիայում 19-րդ դ. մեծ հեղինակություն են վայելել մի քանի հեքիմներ, որոնց վարպետությունը հիվանդների համար ճգնաժամային պայմաններում գերազանցել է նույնիսկ պրոֆեսիոնալ պոլսեցի բժիշկների վարպետությանը: Հայտնի անուններ են եղել **Հեքիմ Պողոս աղան, Հեքիմ Գևորգը** (1815-1864), նրա **Թադևոս** որդին, ուրիշներ:

57 **Ժոզեֆ Ջաննի** (Հովսեփ Փափազյան). «Գյունեշ» դեղարանը 1852թ. բացվել է Պերայի Մեծ փողոցում: Այն նաև քիմիական լաբորատորիա էր: Դեղարանում վաճառվում էր քիմիական նյութեր, գործիքներ, արհեստական սառույց, պաղպաղակ, գազով խմիչքներ: Գները չափավոր են եղել:

58 Pierre Apéry. Հիմնադրել է Դեղագործների միությունը: Քիմիկոս, ֆրանսիական, ապա նաև օսմանյան բազմաթիվ բժշկական, դեղագործական, քիմիական գիտական ընկերությունների անդամ, ֆրանսերենով մի շարք կարևոր բժշկական ու դեղագործական պարբերականների հրատարակիչ:

րի գիտական շրջանակների կողմից արժանացել բարձրագույն պարգևների[59], անդամակցել գիտական օտար ընկերություններին: 1886թ. Հարություն Օրմանյանը նշանակվում է արքայական պալատի դեղագործ: Նա ունեցել է հազարապետի զինվորական աստիճան: Կեսարացի դեղագործ Միհրան Այանյանը(1874-) 1909թ. պալատում ծառայել է որպես ատամնաբույժ:

1848թ. սուլթան Աբդուլմեջիդի օրոք, Գյուլհանեի պալատում կարդացված Հաթթի Հյումայունով (բարեփոխումների մասին հրովարտակը) և ներքին օրենքների կազմության շրջանակում հիմնադրվում է Խասգյուղի բժշկական բարձրագույն համալսարանը՝ «Գոմպարե» անվանմամբ: Զինվորական բժիշկներ ու դեղագործներ պատրաստելու համար դասախոսներ էին հրավիրված եվրոպական մասնագետներ: Արտոնված էր, որպես ազատ ունկնդիրներ ընդունել ոչ զինվորականների: Դեղարանների տերերը հրավիրվել էին փաստաթղթերով հանդերձ ու առանց քննությունների հանձնելու ճանաչվել գործնական վարպետներ ու պատասխանատու դեղագործներ, պահպանելով դեղագործի իրենց մենաշնորհը: Այսպես է սկսված դեղագործությունը Պոլսում[60]: Հետագայում դեղագործությունն ընդարձակելու համար պարտադրվում է, որպեսզի դեղարանների տերերը, աշխատակիցներն ու աշխատել ցանկացողները որպես աշակերտներ 6 ամսյա գործնական ուսուցում անցնեն: Հետո միայն նրանք, ինչպես նաև զինվորական շրջանակներում ծառայողները, կարող էին ստանալ իրենց վկայականները: Այս խմբի մեջ են եղել Կ.Պոլսի տարբեր թաղերի ու շրջակայքի դեղարան ունեցող կամ այնտեղ աշխատող բազմաթիվ հայեր՝ Գարբիս Դերձակյանը (Կուկա), Կարապետ Շաքարյանը (Լանկա), Զիվան Պասմաճյանը (Խասգյուղ), Մարգար Պեյլիկճյանը (Բահչե-Գափու), Պողոս Չեոմլեկչյանը (Սկյուտար), Պարոնյանը (Բեյքոզ) և այլք: Որոշ ժամանակ անց 6 ամսյա ուսուցման պայմանաժամը հասավ մինչև 3 տարվա: Այս շրջանում էլ շատ հայեր շրջանավարտներ դարձան, զարգացնելով դեղագործությունը Օսմանյան կայսրությունում, ներդաշնակ համատեղելով հայ դեղագործության ավանդույթները եվրոպական, նոր դեղագործության հետ: Դեղարանների մի կարևոր մասը կից ունեցել է մեծ ու փոքր ֆաբրիկաներ, ուր տարբեր տեսակի դեղանյութեր, դեղագործների կողմից հորինված նյութեր ու առարկաներ են վաճառվել: Այսպես օրինակ, 1888թ. Հ.Էմիրզյան դեղատանը վաճառվել են սեփական ֆաբրիկայում արտադրված հիգիենիկ գազով խմիչքներ: 1894թ. Բահչե-Գափուի Սարրաֆյան եղբայրների դեղարանի կողմից պատրաստված՝ մազերին ուժ և բուժում ապահովող «Սամփառն» նորույթը մեծ տարածում է գտնում: Պերայի Մեծ փողոցում գտնվող բազմաթիվ հայկական դեղարաններից Հ.Է.Լիմոնճյան դեղարանը 1852թ. արտասահմանյան և տեղական դեղերից բացի իր հաճախորդներին սեփական ուժերով պատրաստած դեղեր, նորվեգական ձկան յուղ, աղջիկների ու սաամորսի համար Պլոմբիերի հանքային ջուր և ցավազրկողներ է առաջարկել:

Օսմանյան կայսրության մեջ առողջապահության ասպարեզում հայերի դերի լավագույն ուսումնասիրության հեղինակի՝ Արսեն Յարմանի թուրքերեն գրքում Օսմանյան կայսրության տարածքում հայկական դեղարանների թիվն անցնում է 350-ից: Դրանցից շատերը գոյության առաջին շրջանում իրենց գավառներում ու քաղաքներում եզակի դեղատներն

59 **Ռաֆֆի Չաքրյանը** (1887-1954) Փարիզում քիրուրգիա է ուսանել, 1910-ականներին Սորբոնում բժշկագիտական ուսումնասիրություններ կատարել: Ռ.Չաքրյանը ֆրանսիական կառավարության կողմից *Legion d'Honneur, Chevalie de Legion d'Honneur* շքանշաններ է ստացել:

60 1844-1911թթ. դեղագործական այս դասընթացներն են ավարտել 204 թուրք և մահմեդական, 408 հույն, 358 հայ և 136 հրեա մասնագետներ:

նն եղել: Այս դեղատները, որ նաև բժշկական հաստատությունների, իսկ դեղագործներն էլ՝ բժիշկների են փոխարինել, ունեցել են տասնյակ տարիների շարունակական, ընտանեկան գործունեություն: Հայկական դեղարաններից ու դեղագործներից մի քանիսը ծառայել են պալատին, պետական դեղագործների ու բժիշկների համարում ունեցել: Հայտնի են դեպքեր, երբ բազմաթիվ հայ բժիշկներ և մեծ թվով հայ դեղագործներ, իրենց ծառայության ժամանակ վարակվել են բծավոր տիֆով և մահացել:

Ինչպես բժիշկները, այնպես էլ հայ դեղագործները արժանացել են մրցանակների, պետական շնորհների, տարբեր երկրների միապետների կողմից տրված շքանշանների[61]: Գավառացի դեղագործները պարտավոր էին իրենց դեղարանները հաստատել սեփական գավառներում, իսկ Պոլսում հաստատվելու համար պարտավոր էին 100 ոսկի տուրք վճարել: Տեսնելով, որ գավառից դեպի Կ.Պոլիս դեղագործների մեծ հոսք է սկսվում, որոշվեց արգելել նրանց հաստատումը մայրաքաղաքում: Այս հրամանը միևնույն ժամանակ պիտի նպաստեր, որպեսզի առողջապահության այս ճյուղը գավառներում ևս զարգանար ու ընդարձակվեր: Իհարկե, դեղատների հաստատումը և դեղագործության զարգացումը արգելք չի հանդիսացել ժողովրդական բժիշկների, հեքիմների, հեքիմական դեղեր պատրաստողների, արծիճ լցնողների, փախ բռնողների եւս բանակի գործունեությանը, իրենց հայրենական «դարմաններով» հանդերձ:

Կ.Պոլսում մինչև 20-րդ դարասկիզբ գոյություն ունեցող 300 դեղարանների գրեթե կեսը հայկական էին, որոնք բարձր էին պահում հայ դեղագործության պատիվը: 1892թ. Պոլսում 93 հայկական դեղարաններ են գործել:

1914թ. մի հոդվածում Մ.Նարկիլենճյանը խոսում է Օսմանյան Հայ դեղագործաց միություն կազմելու մասին: Նրա հիմնական նպատակը կենտրոնական մեծ լաբորատորիա կազմակերպելն էր: Այն բոլոր դեղարանների համար պետք է միատեսակ դեղեր, սեփական արտադրանք, նաև՝ եվրոպական երկրներից բերված դեղեր մատակարարեր: 1919թ. Կ.Պոլսում **Հովսեփ Ճնկալյանի** նախագահությամբ Հայ դեղագործների միություն է հիմնադրվում:

Եվրոպական երկրներում և Կ.Պոլսի բժշկական ֆակուլտետում դեղագործություն սովորած հայ դեղագործները, որպես կանոն եղել են պալատական ծառայության մեջ, սպասարկել երկրի երևելի ընտանիքներին, փաշայական շրջանակներին, եվրոպական երկրներից մեծաքանակ դեղագործական նյութեր ու գործիքների ներկրել, դարձել դրանց պահեստարանների կազմակերպիչները:

Հայ առողջապահական, բժշկական ու դեղագործական մշակույթի արտահայտություններից կարելի է նկատել ոչ միայն մասնագիտական բազմալեզու գրականության առատությունը, մասնագիտական գնկույցերը, եվրոպական վերջին սարքավորումների, դեղերի ներմուծումը և վաճառքը, այլև պահպանված բազմաթիվ դեղատոմսերը, այցետոմսերը, անդորրագրերը, դեղատների սեփական ապրանքանշի արտադրանքների փաստը (հանքային ջրեր, սանիտարական գործածության նյութեր, օղիներ, կպցուցիչ նյութեր, սեփական լաբորատորիա-

61 1888թ. Հունաստանի թագավորը դոկ. Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյանին և դոկ. Ալեքսանդր Քաճքաղօղլուին 2-րդ աստիճանի ***Saint Sauveur, Commandeur*** շքանշաններ է շնորհում:
1892թ. պալատական ու Գյումուշսույի հիվանդանոցի բժիշկ Համբարձում Նազգաշյանը 2-րդ աստիճանի ***Ulûy-ı sâni*** է ստանում: 1873թ. դեղագործ Սեպուհին իր ծառայությունների համար 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է շնորհվում: 1903թ. Պոլսեցի դեղագործ Գառնիկ Դալըքճյանը Պարսկաստանի Մոզաֆերեդդին շահից ստանում է *Arslan*-ի տիտղոս և ***Şir-ü Hurşid*** շքանշան:
1906թ. Ռումինիայի թագավոր Յեսեֆինանդը Պոլսի իր շրջագայության ժամանակ Կարապետ Յարությունյանին 4-րդ աստիճանի ***St. Aleksander***-ով է պարգևատրում:

ների արտադրանքներ և այլն)[62]: Վերոհիշյալին հարկ է ավելացնել դեղատների, դեղագործների անուններով, պատկերներով, հասցեներով փորագրված բաժակներն ու ծրարները, հրաշալի դրակով, գեղեցիկ, բազմալեզու ճկարագարդմամբ նամակաթղթերը, կնիքները, ազդագրային գրականությունը, առանձին ապրանքների համար պատրաստված ազդագրեր-թերթիկները, հայտարարությունները տարբեր ու բազմալեզու պարբերականներում: Այս իրապես եվրոպական ոճի ճաշակավոր բազմազան նյութը ստեղծվել է ժամանակի անվանահայտնի նկարիչների, քանդակագործների, գեղագետների, տպարանական գործի վարպետների, փորագրանկարիչների մի ողջ բանակի շնորհիվ: Այս ամենը Կ.Պոլսից դեպի գավառներ է գնացել, տարածվել Օսմանյան կայսրության տարբեր անկյուններում: Այն միտված է եղել նաև եվրոպական երկրների հայկական ու օտար շրջանակներին, կապեր ունեցել նրանց հետ:

Օսմանյան կայսրության բժշկության, դեղագործության, բժշկագիտության պատմությունն անդրադարձել են եվրոպացի, թուրք, հայ պատմաբաններ: Նրանց բոլորի գործերում ակնհայտ է այն ավանդի գիտակցումը, որ ունեցել են հայազգի մասնագետները բժշկությունը, դեղագործությունը երկրում զարգացնելու համար: Պոլսեցի բժշկագիտության պատմաբանների մեջ հայտնի անուններ են եղել **Կարապետ Պասմաճյանը**[63] (1864-1942), բժիշկ, գրող, Փարիզի Համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում կրթություն ստացած **Վահրամ Թորգոմյանը** (1858-1942)[64]:

Գալով դեղագործությանը՝ ֆարմակոպեային, ապա այն ևս հարուստ է հայ մասնագետներով: Հայ մատենագիտությունը (հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով) դրա լավագույն ապացույցներից է: Արդեն 17-18-րդ դարերում իրենց գործունեությամբ, իրենց թողած ժառանգությամբ նրանք հայտնի անուններ են եղել: Այդ երախտավորներից են՝ **Աստր և Բուլիկար Սեբաստացիները, Ստեփանոս Շահրիմանյանը, Հովակիմ Օղուլուխյանը, Արզուման Եվդոկացին, Հակոբ Թոքատեցին, Միքայել Ռեսանե Տեր Պետրոսյանը** (բազմալեզու հայտնի բառարանի հեղինակը) և ուրիշներ: Նրանք բոլորն էլ հայկական ֆիզիայի ու ֆառմայի, դեղագործության մեջ այն լայնորեն օգտագործելու մասին աշխատությունների հեղինակներ են: Արսեն Յարմանն իր ուսումնասիրության մեջ բերում է 19-րդ դարից սկսած Օսմանյան կայսրության տարածքի հայաշատ վայրերի դեղագործների շուրջ 350 կենսագրություններ[65], այդ թվում՝ արքունի դեղագործների:

Հովհաննես Կույումճյան փաշայից հետո երկրորդ հայը, որն արժանացել է *մյուշիրի*

62 1868թ. Պոլսի Վենսան Գասպարյան դեղավաճառանոցում վաճառվել են նաև լուսանկարչական սարքավորումներ, ընտիր օծանելիք, կոնյակ, բուժիչ գինիներ, հանքային ջրեր: Ընդունվել են պատվերներ գավառներից, արտասահմանից:
63 Փարիզում դեղագործություն է ուսանել, Պոլսում բանտարկվել, ապա աքսոր է արձակվել, վերադարձել Փարիզ, զբաղվել դեղագործությամբ, հրատարակել «*Բանասեր*» պարբերականը: Անհրաժեշտ Անատոլու «*Անգիտաց անկյուն*»-ի միջի նյութերի անունները համապատասխանեցնել գրել է լատիներեն ու ֆրանսերեն:
64 Պոլսում բժշկական հիմնարար բոլոր տեսակի ուսումնառությունից հետո (Սուրբ Խաչ), Դպրեվանքի ուսումնարանները, Պոլսի բժշկական դպրոց) 1879թ. գնում է Փարիզ, ավարտում բժշկական ֆակուլտետը: Պոլսում երևելի է դառնում, որի վրա դրված էին դպրոցներում առողջապահական խնդիրների կազմակերպումը: Արդյունքից առաջանի պալատական բժիշկն է եղել, անդամակցել Քաղաքապետարանի Առողջապահական վարչությանը, վարել Հայ բժիշկների միության, Կայսերական բժշկական միության նախագահի պաշտոնները: Առաջին համաշխարհային շրջանում դարձել է հայկական Կարմիր խաչի հիմնադիրը, հասարակական քաղաքական գործունեություն ունեցել: 1915թ. բանտարկվում ու հալածվում է, ազատվում երեսնին գոհ դառնալով: 1923թ. ձեռնում է Փարիզ, այնտեղ Հայ բժիշկների միության առաջին նախագահը դառնում, զբաղվում հայ բժշկագիտության պատմությամբ, հրատարակում գիտական երկեր, աշխատակցում պարբերականներին՝ թողնելով ձեռագիր մեծ ժառանգություն:
65 Տես՝ Ա.Յարման, էջ 305-315:

(մարշալի) բարձր աստիճանին, եղել է ողջ օսմանյան բանակի գլխավոր ղեկավար Ֆերիդ փաշա Թերջումանյանը: Մի շարք դեղագործներ տարբեր առիթներով արժանացել են սուլթանական շնորհների, մասնագիտական մեդալների[66], անդամակցել են Օսմանյան Կայսերական բժշկական միությանը[67]: Ավելի քան 170 բարձրաստիճան հայ բժիշկներ արժանացել են *փաշայի* և *բեյի* տիտղոսների: *Փաշայի* տիտղոսի են արժանացել *մուշիրի* (մարշալին համապատասխանող) զինվորական աստիճան ունեցող սպաները: *Միրալայը* (գնդապետի համապատասխանող) ևս կարող էր ունենալ նաև *բեյի* տիտղոս: Հայ զինվորական բժիշկներն ունեցել են *բեյլերբեյի, միրլիվայի* և *միրմիրանի* զինվորական բարձր կոչումներ: Իհարկե, սա եղածի մի չնչին մասն է միայն:

Ստորև ներկայացված մի քանի բժիշկների կենսագրություններ: Նրանց գործունեության հենքի վրա, հնարավոր է պատկերացնել հայ բժշկության ավանդը Օսմանյան կայսրության առողջապահության պատմության մեջ:

Մի քանի դեղագետների ու դեղագործների մասին տեղեկությունները բերել ենք այնպես, որ նրանց կենսագրություններում ոչ միայն սովորական, այլև հետաքրքիր, նորամուծությունների, հայտնագործությունների վերաբերյալ փաստեր լինեն:

Արքունի, կառավարական և զինվորական բժիշկներ[68]

Շաշյաններ: Արքունի բժիշկների գերդաստան: Ընտանիքի նախահայրը եղել է ավագցի դեղաբույսեր վաճառող Շաշի Արթինը (1698-1784):

Պողոս Շաշյան

Պողոս Ենովքյան Շաշյան (1744-1815). Ծնվել է Շաշի Արթինի, որդին՝ Շաշի Այանեի Հարություն Միրասսացի Ենովքյանի: Նա վերցրել էր պապի անունը: Ուսումնառության համար մեկնել է Հռոմ, սովորել բժշկական ֆակուլտետում, շարունակելու համար հոր և պապի գործը, որոնք *ախտար* (բժիշկ) էին: 1769թ. դիպլոմ ստանալով վերադարձել է Կ.Պոլիս, դարձել բարը երևելիների ու ամիրաների բժիշկը: Ժանտախտի համաճարակի ժամանակ 34 տարեկան էր: Մեծ դեր է կատարում այդ պայքարում և Համիդ Ա (1774-1789) սուլթանի կողմից հրավիրվում է արքունիք, Կայսերական բժիշկ անվանվում: Նա առաջին արքունի հայ բժիշկն է եղել: Համիդ Ա-ի մահվանից հետո եղել է Սուլթան Սելիմ Գ-ի (1789-1807), Մուստաֆա Դ-ի (1807-1808) և Մահմուդ Բ (1808-1839) սուլթանների բժիշկը: Այսպիսով, որպես Արքունի բժիշկ 4 սուլթանների է ծառայել: Իր բարձր դիրքով շատ օգտակար է եղել Նարլը-Գափուի հայոց հիվանդանոցին:

66 1901թ. պոլսեցի դեղագործ **Պողոս Կալֆայանն** արժանացել է 4-րդ աստիճանի *Osmaniye*-ի: Նույն 1901թ. Զմյուռնիայի դեղագործ **Հակոբ** Էֆ. մի քանի այլ դեղագործների հետ միասին *Sanayi Madalyası* է ստացել:

67 1873թ. **Հայկ-Պարտնիկ Մասրկարյանը**: 1876-1877թթ., 1885-1887թթ. (3 անգամ) **Հովհան (Ժուկո) Նարինյանը**: 1877-78թթ. **Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյանը**: 1898թ. **Միհրան Խոջասանճյանը** երկրորդ անգամ Կ.Պոլսի Բժշկական համաձայնության նախագահ և Կայսերական բժշկական միության նախագահ է ընտրվել: 1907թ. **Վահրամ Թորգոմյանը**: 1913թ. **Կարապետ Նալբանդյանը** (1909-11թթ. փոխնախագահ):

68 Ամիրայական Ենովքյանի Պոլսում ապրած տարիներին եղել է արքունի բժիշկ: Պոլսո արքունիքը Կարապետ Ա-ի հովանավորած Սամաթիայի գաղթում հայոց զինվորական-բժիշկը դասավանդել է հայերեն, թուրքերեն, արաբերեն, պարսկերեն լեզուներ:

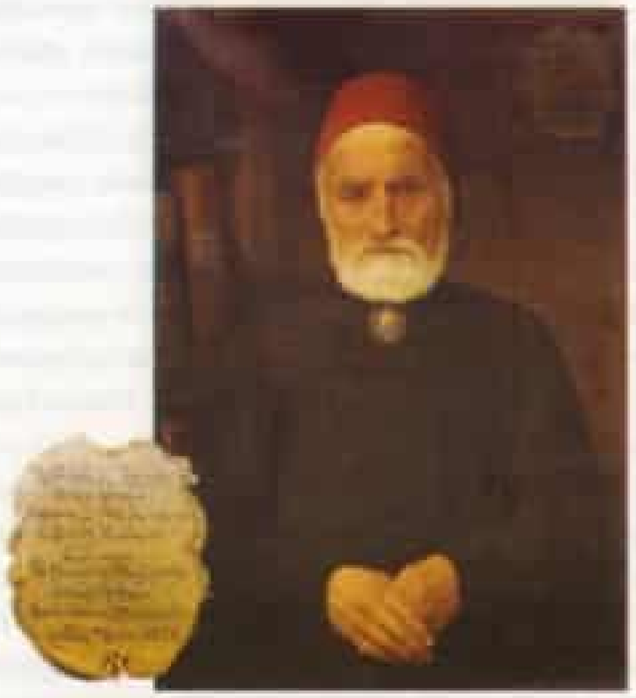

Սերգոն Տիրացույան
Էմմանուել Շաշյանի դիմանկարը

Շաշյան Մանուկ (1775-1858). Պալատական բժիշկ Պողոս Շաշյանի ավագ որդին է ու նրա գործի ժառանգորդը: Հոր մահվանից հետո սուլթաններ Մահմուդ Բ և Աբդուլմեջիդի կողմից հրավիրվել է աշխատելու արքունիքում: Սովորել է Նեապոլի և Պադուայի բժշկական ֆակուլտետներում, դարձել հոր գործի արժանավոր շարունակողը: Հայ կաթողիկեների Բալըքլըի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկն է եղել: 1828թ. պատահաբար ազատվել է աքսորից, քանի որ այդ ժամանակ ոչ թե տանն էր, այլ պալատում:

1838թ. Սուլթան Մահմուդ Բ-ի օրոք, Գալաթասարայում բժշկական առաջին օգնության (վերքերի բուժման) դպրոցի վերակազմման պատճառ է հանդիսացել և Աբդուլմեջիդի ձեռքից *Iftihar Madalyası* ստացել:

Եղել է Մահմուդ Բ և Աբդուլմեջիդ Ա սուլթանների բժիշկը: Մասնակցել է 1838թ. Կ.Պոլսի առաջին բարձրագույն բժշկական դպրոցի ստեղծմանը, որտեղ կրթությունը տարվել է ֆրանսերեն լեզվով: Նախապատճառ է եղել Բալըքլըի Ս.Հակոբյան Անկելանոցի հիմնարկության հիմնադրման:

Պավլաքի Շաշյան

Շաշյան Թովմաս (1775-). Պալատական բժիշկ Պողոս Շաշյանի որդին է[69]: Եղել է դեղագործ:

Շաշյան Պավլաքի (Փոլաքի, 1806-1887). Մանուկի որդին է, Պողոսի թոռը: Բժշկական կրթությունը ստացել է Պադուայում և Փարիզում: Դիպլոմավորվելով Պադուայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի կողմից, 1832թ. վերադարձել է Կ.Պոլիս, մեծ ճանաչում գտել նաև մահմեդականների շրջանում: Նրա հռչակը հասել է պալատ: *Առաջինն է Պոլսում կիրառել ախտանիշ զննությունը (աուսկուլտացիա) հիվանդագրանումը և ախտորոշումը:* Շուտով հրավիրվել է պալատ գործելու, արժանացել է *Mecidiye* պատվանշանի: Կորցրել է, 1862թ. մեկնել բուժվելու և մահացել է Նեապոլում: Նրա օսմաներենով կնիքը տես Արսեն Յարմանի գրքի սկզբում:

69 **Շաշյան Պողոս (1800-).** Թովմասի որդին է: Իրավաբան, դեղագործ: **Շաշյան Ստեփան (1846-1911).** Սերում է արքունի բժիշկների հայտնի տոհմից: Երկար տարիներ նրա վրա է եղել Փերիքյանցում մեծենայական բանկի ողջ պատասխանատվությունը:
Շաշյան Պողոս. Նկարիչ: Իրավաբան Շաշյան Պողոսի թոռը: Նա է նկարազարդել, ձևավորել 1873թ. Վիեննայում հրատարակված Էդհեմ Փաշայի «*Օսմանյան ճարտարապետություն*» և «*Թուրքական ժողովրդական զգեստներ*» աշխատանքը: 1891թ. Գևորգ Շաշյանը ճանապարհի վրա իր հնարած զարդանախշերով նկարների հավաքածուի ալբոմը նվիրել է Սուլթանին, ստացել *Iftihar Madalyası*.

Սինանյան Գասպար բեյ (1814-1872). Արքունի բժիշկ: Հայրը, Գևորգ աղան Կ.Պոլսում հայտնի արքունի դեղագործապետ է եղել: Բժիշկ չլինելով հանդերձ, մեծ համբավ է ունեցել մարդկանց բուժելով, անգամ սուլթան Մահմուդ Բ-ին է բուժել: Գասպարը 1830թ. սովորել է մահմեդական ուսանողներ ունեցող Շեհզադեբաշիի Վիրաբուժական դպրոցում: 1835թ. Սերվիչենի հետ Փարիզ է գնացել: Վերջին կուրսից գնացել են Իտալիա, սովորել Պիզայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում և 1841թ. շրջանավարտի դիպլոմ ստացել: 1843թ. փայլուն ավարտել է ուսումնառության փարիզյան շրջանը: 1845թ. վերադարձել ու սկսել է ախտաբանություն և բնախոսություն դասավանդել Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական զինվորական վարժարանում: Սուլթան Մեջիդի կողմից *Iftihar Madalyası* է ստացել, դարձել պալատական բժիշկ: 1855թ. *միրալայի* զինվորական աստիճան է ստացել և *բեյի* տիտղոս: 1856թ. Հակոբ Դավթյանի և Սերվիչենի հետ անդամակցել է Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական միությանը: Որպես գանձապահ 1863թ. Գասպար Սինանյանն ընտրվել է Կայսերական բժշկական միության նախագահության անդամ, ապա՝ նախագահ: 1865թ. հնդախտի համաճարակի վերացման դեմ պայքարի ժամանակ Էդհեմ փաշայի և Սախակ Էֆենդի Ապրոյանի հետ միասին մեծ հաջողությունների են հասել: Նշանակվել է Պետական բարձրագույն խորհրդի վճռաբեկ ատյանի անդամ: Հեղինակել է գիտական ուսումնասիրություններ: Եղել է վեզիր Ալի փաշայի և Վալիդե(մայր) սուլթանի անձնական բժիշկը: Ալի փաշայի մահվանից հետո, որի բժիշկն էր, նրա ծառայությունից հրաժարվեցին: Գիտական նշանակալից աշխատանքներ է ունեցել ներքոհիշյալ բնագավառներում՝ «Ետծննդյան դիվահարությունը Պոլսում», տպագրված Կ. Պոլսում, «Պիելոնեֆրիտ» (որի զոհը դարձավ ինքը՝ բժիշկը), «Օսմանյան պատժիչ համակարգի և բանտային հիգիենայի վիճակի մասին», «Հանձնարարականներ քաղաքացիական դեղատներին», «Հրդեհների պատճառների ու դրանց կանխման հակահրդեհային սանիտարահիգիենիկ միջոցառումների մասին», «Իրավական կողմերը և առողջապահությունը», ինչպես նաև դեղագործության և առողջապահական շատ խնդիրների մասին: Հայտնի են Կ. Պոլսում միջազգային բժշկական կոնֆերանսի մասին նրա նյութերը, ինչպես նաև նրա ֆրանսերենով աշխատությունները *Gazette Medicale* պարբերականում:

Պարոնյանական ոճով գրել է «Բաբելոնի աշտարակը» կոմեդիան, ուր ծաղրում է Կ.Պոլսի բազմալեզու բժիշկներին, որոնք մեկը մյուսին չեն հասկանում:

Բժշկապետ Սերվիչեն

Սերվիչենին շնորհված Hilal-i Ahmer շքանշանը

Իրականում նա զոհ է դարձել արևմտահայ միջավայրում առաքելականների ու կաթոլիկների միջև ազգային հասունյանական շարժման խառնակչություններին:

Սերվիչեն (Սերովբե Վիչենյան, 1815-1897). Արքունի բժիշկ, բժշկապետ: Ֆուադ, Ալի և Ռեշիդ փաշաների անձնական բժիշկն է եղել: Մեծ վեզիր Ֆուադ փաշան նրան տված իր մի նվերի վրա մակագրել է «Իմ շատ հոգեհարազատ բարեկամիս Սեր.Վիչենին», ստորագրված՝ Ֆուադ փաշա: Դրանից հետո նրա անունը մնացել է Սերվիչեն: Անում փաշա Նաֆիլյանի հետ միասին եղել է Աբդուլ Համիդ Բ-ի անձնական բժիշկներից:

Հայրը հայտնի վաճառական է եղել, Գազազ Արթինի մերձավոր աշխատողներից: Տղային՝ Սերովբեին ուղարկել է 1834թ. Փարիզի բժշկական քոլեջում ուսանելու: 1839թ., վերջին կուրսում իր դասընկերոջ Գասպար Սինանյանի հետ միասին Իտալիա են գնում, Պիզայի բժշկական համալսարանում մեկ տարի սովորելուց հետո ավարտում, 1842թ. դիպլոմով վերադառնում Կ.Պոլիս: Փարիզյան ուսումնառության շրջանում Ֆրանսիայում Օսմանյան կայսրության գլխավոր դեսպան Ռեշիդ, Ֆուադ և Ալի փաշաները նրան ամենից շատ համարձակություն, ուժ ներշնչողներն ու հովանավոր բարեկամներն են եղել: Վերադառնալով նոր ուղղություն է տալիս բժշկության հնացած մեթոդներին, մասնավորապես՝ ախտաբանությանը: Մեծ համբավ է ունենում, նշանակվում զինվորական բժիշկ: 1846-76թթ. Կայսերական զինվորական բժշկական բարձրագույն վարժարանում նրան է հանձնվել դասական, զինվորական բժշկության ամբիոնի ղեկավարությունը: 30 տարի պատվով վարել է այդ պաշտոնը, դասավանդել բժշկական դպրոցներում, որ մեծ էր հայ բժիշկների ավանդն ու հեղինակությունը: 1848-49թթ. և 1865թ. խոլերայի համաճարակների ժամանակ նախագահել է հնդախտի դեմ պայքարող Բժշկական բարձրագույն խորհուրդը, և մեծապես նպաստել համաճարակների կանխմանը: Վարել է նաև Ռազմական նախարարության բժշկապետի պաշտոնը: Կառավարության հրամանով 1849-52թթ. առաջին անգամ ֆրանսերենով *Gazette Médicale d'Oriente* բժշկական պարբերականը հիմնադրելու, լույս ընծայելու գործը նրան է հանձնարարվել: Երկար տարիներ ղեկավարել է 1856թ. հիմնադրված Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական միությունը: Դրանից բացի 40 տարի վարել է Բանկալթիի Կայսերական զինվորական բժշկական բարձրագույն վարժարանի բժշկապետի պաշտոնը: 1888թ. Ֆրանսիայում Վապերոյի[71] հրատարակած աշխարհի նշանավոր մարդկանց մասին հանրագիտարանում Սերվիչեն ներկայացված է որպես խոշոր գիտնական և հասարակական գործիչ:

Երկար տարիներ ակտիվ ձայն է ունեցել Պատրիարքարանի ազգային գործերի մշակումում, եղել Ազգային Գերագույն ժողովի ուսումնական խորհրդի անդամ, անդամակցել է Երուսաղեմի Պատրիարքարանի խնդիրների կարգավորման հանձնաժողովին: Հեղինակել է բժշկագիտական աշխատանքներ, հոգեբանա-մանկավարժական: Բժշկական, սանիտարական կրթության տարածման, երեխաների առողջապահական դաստիարակության և մասնավոր զարգացման մասին գրել է երկհատորյանի «Մանկավարժություն» գործը (1844), հեղինակել «Սկզբունք բարոյականի», ֆիզիկայի, մանկավարժության, կրթության մասին գրքեր, դասագրքեր:

Նահապետ Ռուսինյան (1819-1876). Արևմտահայ իրականության ամենահայտնի դեմքերից է համարվում: Դասավանդել է Կ.Պոլսի բժշկական բարձրագույն դպրոցում որպես բժշկական փիլիսոփայության և բարոյագիտության պրոֆեսոր: Ժամանակի մեծագույն հարգանք վայելած մտավորականներից է եղել[72]:

Կրճիկյան Անդրանիկ փաշա (1819-1894). Կայսերական բժշկական համալսարանի բնագիտության դասախոս: Եղբայրն է նախասահմանադրական շրջանի ամենահայտնի դեմքե-

71 Vapereau. *Dictionnaire universel des Contemporains*, Paris, 1888, p.1661-62:
72 Ավելի քան 30 տարի բժշկական դպրոցի պրոֆեսորներից Նահապետ Ռուսինյանի Ֆրանսիայում գտնվող կինը՝ տիկ. Անժել պատասխանած իր դիմումի, Ֆրանսիայի քաղաքական ղեկավարությունից թոշակ է ստացել:

րից Հակոբ Կրճիկյանի: 1851թ. ֆիզիկայի օգնական-դասախոս է եղել Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանում, միաժամանակ այդեղ կրթություն ստացել: 1855-56թթ. ավարտել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը հազարապետ-բժշկի աստիճանով, դիպլոմ ստացել և կառավարության կողմից ուղարկվել է Եվրոպա՝ բնագիտական կրթություն ստանալու և իր մասնագիտության մեջ կատարելագործվելու համար: 5 տարի մնալով Ֆրանսիայում, Իտալիայում և Անգլիայում, տիրապետել է զանազան մասնագիտությանը: Փարիզում գտնված ժամանակ թուրքական դեսպանատանը որպես զինվորական կցորդ է աշխատել: 1865թ. դասախոսել է Կայսերական բժշկանոցում և ճոխացրել նրա թանգարանն իր

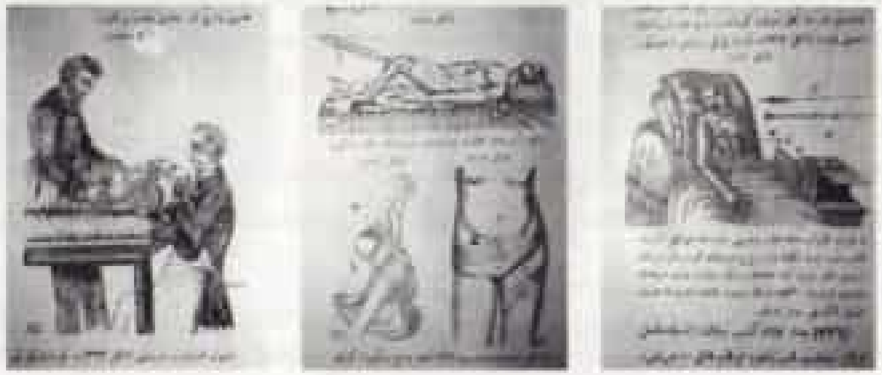

Անդրանիկ փաշա Կրճիկյան

1891 թ. Կ.Պոլսում հրատարակված բժշկագիտական գրքի համար կատարած նրա գծանկարները

գտնված բույսերով, հասել զայմագամության (գավառապետ) աստիճանի: 1872թ. դասախոսությունների համար ֆրանսերենից թուրքերենի է թարգմանել և ֆիզիկայի դասագիրք կազմել: Հրատարակել է «Առողջապահություն, առողջ ապրելու ճանապարհ և ընդհանուր կանոններ» գիրքը: Բնագիտության երկհատոր գործը երկար տարիներ որպես դասագիրք է ծառայել կայսրության բժշկական ուսումնական հաստատություններում: Մասնակցել է Ազգային սահմանադրության մշակման աշխատանքներին: 1863թ. հետո, երբ հայկական «Ազգային Սահմանադրությունը» վավերացվում է Բարձր Դռան կողմից՝ որպես Պեշիկթաշի երեսփոխան մասնակցել է Քաղաքային Ժողովի՝ անդամի և ատենադպրի կարգավիճակով: 1865թ. այս 2 պաշտոններից էլ հրաժարվել է: 1871թ. և 1876-7թթ. ընտրվել է ազգային երեսփոխան և Քաղաքային ժողովի անդամ:

1874թ. որպես բնագիտության ուսուցիչ շարունակել է իր դասախոսությունները Քաղաքային բժշկական վարժարանում, որ 21 հայ դասախոսներ էին աշխատում: 1876թ. 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* է ստացել, իսկ 1884թ.՝ փաշայության աստիճանով նշանակվել Բժշկական քաղաքային վարժարանի գլխավոր տնօրեն և վարել այդ պաշտոնը մինչև իր մահը[73]:

Հովհաննես Քեաթիպյան (1821-82). Արլիանապոլսեցի պալատական բժշկապետ: Կրթությունը ստացել է Կ.Պոլսում, ապա՝ Փարիզի բժշկական համալսարանում: 1861թ. վերադարձել է, առաջնակարգ դիրք գրավել: Մեծ համբավ է ունեցել: 1867թ. ընտրվել է Ազգային ժողովի երեսփոխան և Կայսերական բժշկական միության անդամ: Մեծ բարեգործ էր, մանավանդ աղքատներին անվճար բուժելու, նրանց ծախսերը հոգալու առումով, բարձի տակ ոսկի դնելու սովորությամբ: Հակառակ իր ցանկության, Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանի հրամանով, մասնակցել էր սուլթանուհիներից մեկի ծննդաբերությանը և զոհ դարձել նրա հակառակորդուհիների որոգայթին: Քեաթիպյանը դավադրաբար խեղդամահ էր արվել Քրզըլ թոփրագ ապարանքում, իսկ մարմինը նետվել էր ծովեզերք[74]:

Սանտիան փաշա Ալյանյան (1822-1902). Փայլուն ավարտել է Գալաթասարայի զինվորական բժշկական վարժարանը: Շրջանավարտների վկայականները հանդիսավորապես հանձնվել են Սուլթան Աբդուլմեջիդի և Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալի փաշայի ներկայությամբ: Որպես լավագույն շրջանավարտ, մի քանի նորավարտ բժիշկների հետ միասին սուլթանական հրամանով ուղարկել է Վիեննա կատարելագործվելու: Ուսումն ավարտել է ակնաբուժական փայլուն թեզի պաշտպանությամբ: Վիեննայում Օսմանյան կայսրության դես-

73 Օսմանյան կայսրության տիրակալների, պալատական կարևոր դեմքերի հանդիսավոր ազատիճանավորների, բարձրաստիճան խամի, ծառայողականության շրջանում պաշտաքի տեր է խաղացել 1872 թվականից ի վեր Կ.Պոլսում հիմնված «Ֆրանսիական Մեծ Արևելք» մասոնական օթյակի «Պրոոդ» մասնաճյուղն իր բաւոն գործունեությամբ: Սալյան Մայլեն Ե-ի մասոն լինելու մասին մի հոդվածում ասված է, որ Աբդուլ Համիդ Բ-ի գահակալությանը (1876-1909) նախորդած 20 տարիների ընթացքում միայն Կ.Պոլսում 50-ից ավելի մասոնական կազմակերպություններ են հիմնվել, որոնց մի մասը բնականաբար կարճ կյանք է ունեցել, իսկ մնացածը՝ երկար տարիներ անխափան գործել են: Հոդվածագրերից մեկը Թուրքիայի երևելի մասոն անձանց պատկառելի մի ցուցակ է ներկայացնում: Թուրք տիրակալների, արքայազնների, փաշաների, փոխարքաների ու բարձրաստիճան պաշտոնյաների, փաշաների անունների կողքին գտնում ենք թուրք մտավորականների, մասնավորապես հայտնի լուսավորիչ Նամըք Քեմալի, հայտնի բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինի, Շինասիի և ուրիշների անունները, իսկ հայերից այդ ցուցակում են արևմտահայ թատրոնի երախտավոր Հակոբ Վարդովյանի (Գյուլլի Հակոբը), և սուլթանական բժշկական հաստատության տնօրեն Անդրանիկ փաշա Կրճիկյանի անունները:

74 Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանը հրամայել է գործը քննել, խստորեն պատժել մեղավորներին: Անարգված անբարոյականների ու պալատական բարձր բժշկապետը սպառնալից նամակ են գրում հանգուցյալի եղբորը, ստիպելով, որ հաստատի եղբոր անձնասպան լինելու փաստը, ինչը որ գրված է ժամանակի թերթերում:

պան Շերիպ էֆենդին նրան իր հետ տարել է իշխան Մետեռնիխի հյուրասիրություններին: 1848թ. վերադառնալով Կ.Պոլիս, աշխատել է Կայսերական բժշկական համալսարանի վիրահատության-վիրաբուժության բաժնում և 21 տարի ընդհանուր և արտաքին ախտաբանությամբ է դասավանդել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանում: Նշանակվել է Բեյլերբեյի զինվորական հիվանդանոցի տնօրեն: 1870թ. հազարապետի ժապավեն (աստիճան) է ստացել և *փաշայության* տիտղոս: Աշխատել է Ռազմական նախարարությունում և անդամակցել Զինվորական Կենտրոնական Մեծ ժողովի Առողջապահական բաժնին: Ստացել է **Sağ Kol Ağası** պատվո ժապավեն, ստացել տարբեր աստիճանների **Mecidiye** և **Osmaniye** շքանշաններ, արժանացել օտար տերությունների մի շարք պատվանշանների: Որպես արքունի բժիշկ-բիկնապահ, ընկերակցել է մեծ եպարքոսին: 1882թ. ռուսական ցարից ստացել է 2-րդ աստիճանի **St. Svyatoslav** շքանշան: Պոլսո պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի և Մերլիչենի խնդրանքով աշխատել է ռուսական տերության ուշադրությունը հրավիրել հայ ազգի վրա, ջանացել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում ներառել 16-րդ հոդվածը, համաձայն որի Օսմանյան կայսրության հայկական գավառների բարեկարգության խնդիրը դրվում էր Ռուսաստանի վրա: Ընտրվել է Ազգային երեսփոխան, Ազգային ընդհանուր և Քաղաքական Ժողովների ատենապետ: Մինչև 1891թ. անդամակցել է այդ ժողովներին: Նա թուրքերի կողմից ամբաստանվել է իբրև օսմանյան գահի դավաճան և շնորհազրկել է արվել: Եվ միայն 1897թ. վերագտել է նախկին շնորհները: Հրաժարվելով զինվորական ասպարեզից, կամովին աքսորվել է Եգիպտոս, եղել խտիվի ընտանեկան բժիշկը: Այստ գնացել է Ֆրանսիա և միայն Հարություն փաշա Տատյանի միջնորդությամբ է վերադարձել Կ.Պոլիս[75]:

Սևյան Գաբրիել փաշա (1822-1900). Օսմանյան ռազմա-ծովային նավատորմի առաջին հայ զինվորական բժիշկն է եղել: Արքունիքի սուլթանի արքունի բժիշկն է եղել: 1849թ. փայլուն կերպով ավարտել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: 1847թ. նշանակվել է Օրթաքեոյ թաղի բժիշկ: Դասավանդել է Կ.Պոլսի Մալթեփե զինվորական պետական բժշկական դպրոցում: Մեկ տարի անց նվիրվել է ծովային բժշկության ասպարեզին և 1850թ. չնայած հայ լինելուն, նշանակվել է «Շահաբը Բահրի», «Սարիքի Շատի» ռազմանավերի բժիշկ, մասնակցել ռազմական գործողություններին: 1852-56թթ. Սիրիա ուղարկված նավատորմի առաջին գլխավոր բժիշկն է եղել: Որպես բժշկապետ տարբեր ճակատամարտերում մասնակցել է ռազմական գործողությունների: Տույն նավարկությունից հետո ուղարկվել է Սարըզ կղզի: Մուստաֆա փաշայի կողմից նշանակվել է ցամաքային ու ծովային հիվանդանոցների բժշկապետ: 1857թ. «Ֆերիկյե» ռազմանավով Անգլիա կատարած նավարկությունից հետո ստացել է փոխգնդապետի աստիճան: Երբ այդ ռազմանավը փոթորկի ենթարկվելով ստիպված կանգ է առել խաղաղական ափին, Սևյանը գեղեցիկ ոճով խնդրագիր է ուղղել Իսպանիայի թագուհի Իզաբել Բ-ին, որը 30 կորած նավաստիներին գտնելու համար անհրաժեշտ հրամաններ է արձակել: Տաս օր չանցած գտնվել են կորած նավաբեկյալները և վերադարձել նավ: Գաբրիել փաշան այս առթիվ օսմանյան պետական բարձրագույն շահերը պաշտպանելու անվիճելի ապացույցներ է ներկայացրել իսպանական արքունիքին: Իսպանիայի թագուհի Իզաբել Բ-ի կողմից նախահանգստի վարչության

75 Հայտնի է նաև խարբերդցի ռմն պրոֆ. Սոփիան Ալպան, որը Պադուայի համալսարանում հայացի մասին իր գրառով, իտալական բժշկական համաժողովի կողմից փառաբանվել է, իսկ իտալացի ժողովրդի կողմից իր վիրաբուժական հմտության համար անվանվել է «Սան Անտոնիո»:

ղեկավարը Գաբրիել փաշային մեծապես գնահատող մի նամակ է հանձնել: 1860թ. Հայրենիքին փաշայի հետ Թունիս, ապա Ֆուադ փաշայի հետ Սիրիա է մեկնել: Վերադարձին մի շարք ռազմանավերի գլխավոր բժիշկ նշանակվելուց հետո Բժշկական կայսերական միության անդամ է ընտրվել: 1865թ. հնդախտի մեծ համաճարակի վերացմանն ուղղված իր գործունեության համար արժանացել է 4-րդ աստիճանի **Mecidiye** և **Osmaniye** շքանշանների: Պալատի հրամանով Ծովային բժշկական խորհրդի անդամ լինելով 1871թ. *Բեյի* ժապավեն ու *գնդապետի* աստիճան է ստացել: Իր ծառայությունների համար բարձրացել է մինչև *միրլիվայի* զինվորական աստիճանի և արժանացել *փաշայության* տիտղոսի: Հաջորդ տարի դարձել է Ծովային բժշկական խորհրդի տեղակալ: Գաբրիել փաշա Սևյանը 1879թ. նշանակվել է «Իզզեթին» կայսերական շոգենավի գլխավոր բժիշկ: Անդամակցել է Առողջապահական կայսերական միությանը, Կայսերական բժշկական ընկերության, Ռազմածովային նավատորմի բժշկական և Առողջապահական կայսերական խորհուրդներին, եղել Օսմանյան կայսրության «Կարմիր Մահիկ» կազմակերպության հիմնադիրներից: 1893թ. ստացել է 2-րդ աստիճանի **Osmaniye**: Հեղինակել է գիտական աշխատություններ, գրականբարգմանական, հասարակական գործունեություն ունեցել: 50 տարի Օսմանյան կայսրությանը ծառայելուց հետո 1897թ. հանգստի է կոչվել: Գաբրիել փաշա Սևյանը բնտանյոք հրաժարվում է կարոլիկ եկեղեցուց և վերադառնում առաքելական եկեղեցու գիրկը:

Փաշայան Մկրտիչ բեյ (Փըրլանըյան, 1823-1873). Պոլսեցի զինվորական բժիշկ: 1849թ. գերազանց ավարտել է Գալաթասարայի Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: Ծառայել է տարբեր վայրերի զինվորական հիվանդանոցներում որպես զինվորական ավա-բժիշկ: 1864թ. եղել է Բաղդադի զորաբանակի հրամանատարի տեղակալ, զինվորական հիվանդանոցի բժշկապետ: Ստացել է *գայմագամության* (փոխգնդապետին համազոր, գավառապետի աստիճան) աստիճան, 10 տարի այնտեղ ծառայելուց հետո հիվանդացել է, մահացել հայրենիքից հեռու:

Մկրտիչ Փաշայան

Քրքիլյան Բարունակ բեյ (Ֆերուհխան, 1824-1869). Պոլսեցի բժիշկ և գրող: 1841թ. սուլթանի հրամանով (բանզի միայն մահմեդականների համար էր) Գալաթասարայի զինվորական բժշկական դպրոցի առաջին հայ ուսանողներից է եղել: 1847թ. գերազանց ավարտել է այն և որպես բժիշկ ուղեկցել է սուլթանի համհարզ Ռագըփ բեյին՝ Բաղդադի կուսակալին ուղղված սուլթանական հրովարտակի հանձնակատարության ժամանակ[76]: 1853թ. գնդապետ է դարձել և որպես զինվորական գլխավոր բժիշկ ծառայել է Հայդարփաշայի և Մանաստրի, ապա Շումնայի զինվորական հիվանդանոցներում: 1860թ. Իզմիրում 2000 կյանք խլած անհայտ հիվանդության պատճառները գտնելու համար ուղարկվել է այնտեղ և պատվով կատարել իր առաքելությունը: Հնդախտի դեմ պայքարում իր ծառայությունների համար ստացել է 3-րդ աստիճանի **Mecidiye.** Անդամակցել է Կայսերական բժշկական ընկերությանը: Մասնակցել

76 *Բարունակ պէյ Ֆէրուհխանի ճանապարհորդութիւն ի Բաղդատ ընդ Հալապայ.* 1876թ. Արմաշի ս.Աստվածածնի վանքի տպարան:

է 1860թ. Հայ Ազգային Սահմանադրության կազմելու աշխատանքներին: Անդամակցել է Պատրիարքարանի Խորհրդի և տարբեր հանձնաժողովների աշխատանքներին:

Հովհաննիսյան Հակոբ բեյ (1825-1859). 1849թ. ավարտել է Գալաթասարայի Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: Կայսերական բժշկական համալսարանում 2 տարի դասախոսել է բժշկական նկարչություն, անդամազննական քսանկարչություն: Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի առաջին գլխավոր բժշկապետն է եղել: Բարձրացել է մինչև *բեյի* աստիճանի: Ունեցել է հազարապետի աստիճան: 1848-51թթ. աքսորվել է: 1851թ. Շումնի օսմանյան բանակի բժշկապետ է նշանակվել, սակայն հիվանդացել ու 34 տարեկանում մահացել է:

Յովսէփ Բէյրան

Բեյրան Հովսեփ Աղբաննաղյանցի (1825-66). Սեղանավոր Մերոն Բեյրանի որդին է: 1844-50թթ. բարձրագույն բժշկական կրթություն է ստացել Փարիզում: 1850թ. վերադարձել է և զինվորական ծովային հիվանդանոցի բժիշկ նշանակվել: 1853թ. կրկին վերադարձել է Փարիզ, որ ուսումնասիրություններ է կատարել, 1854թ. Փարիզի Բժշկական Ակադեմիային կարևոր զեկույցներ ներկայացրել: *Հեղինակ է միզապարկության (գոնորեայա) բուժման մեթոդի, այդ հիվանդությունը բուժող դեղի: Հորինել է* ***«ուրետրոսկոպ»*** *բժշկական գործիքը:* 1854թ. ընտրվել է Ֆրանսիական բժշկական ակադեմիայի անդամ: 1855թ. եղել է Փարիզում թուրքական դեսպանատան բժիշկը: 1858թ. արժանացել է ***Chevalier de Légion d'Honneur*** -ի: Միաժամանակ ընտրվել է Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական ընկերության անդամ: 1858թ. նրա գրքերից մեկը Փարիզում Օսմանյան կայսրության դեսպան Մեհմեդ Ջեմիլ բեյը թարգմանել է թուրքերենի[77]: 1862թ. Փարիզի «Վիրաբույժների ընկերակցության» անդամ է ընտրվել: 1864թ. Փարիզի համալսարանի Բժշկական ֆակուլտետում ազատ պրոֆեսոր է դարձել: Այնքան մեծ համարում է ունեցել, որ Նապոլեոն Գ-ի հիվանդությունների ժամանակ որպես խորհրդատու է հրավիրվել և բուժել Նապոլեոն Գ-ին: Թողել է կարևոր նշանակության բժշկագիտական ուսումնասիրություններ, որ հրատարակվել են Փարիզում (1863թ.): Վիրաբուժային հիվանդությունների, միկրոբիոլոգիայի մասին երկերի հեղինակ է: Շնորհիվ նրա անձնական միջնորդության, 1858թ. Սուլթանը համաձայնել է 40 հայ երիտասարդների հովանավորել՝ ընդունվելու համար արտասահմանյան համալսարաններ: Նրանք բոլորն էլ հետագայում մեծ ծառայություն են մատուցել երկրին: Իր անունը կրող դեղախյուսեր կան՝ *opiat, elektuaire.*

Յովսէփ Նուրիճան

Հովսեփ(Ժոզեֆ) Նուրիճան (1827-1898) 13 տարեկանից 10 տարի սովորել է Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ: Գնացել է Փարիզ, հետևել բժշկության: Ծախսերը հոգալու համար Փարիզում ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել պատմական երկեր, վեպեր: 1863թ. գիտական թեզ է պաշտպանել «Մանկա-

77 *Բազմավեպ*, Վենետիկ, ս.Ղազար, 1858, 293 էջ: Տես՝ *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, 1895, 88 էջ:

կան մահացությունը» թեմայով: 1864թ. վերադարձել է Կ.Պոլիս, աշխատել հայկական Ս.Փրկիչ, Ս.Հակոբ և ֆրանսիական հիվանդանոցներում: Դասախոսել է Բժշկական վարժարանում: 1876թ. Հովսեփ Նուրիճանը ընտրվել է Կայսերական բժշկական միության նախագահ: 1885թ. բժշկապետ Հովսեփ Նուրիճանը ընտրվել է Կայսերական բժշկական միության տարեկան համաժողովի նախագահ և երկրորդ անգամ՝ միության նախագահ: Հովսեփ Նուրիճանը երրորդ անգամ Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական միության նախագահ է ընտրվել 1887թ.: Մասնակցել է թուրքական «Կարմիր մահիկի»-ի հիմնադրման աշխատանքներին:

Մուլյան Գրիգոր (1830-1882). Նյարդաբույժ: Սովորել է Փարիզում, Գևորգ Եղյամյանի խնամակալությամբ: Mal de Bright–ի (Bright-ի հիվանդություն) մասին նրա ավարտական թեզը հրատարակվել է Փարիզի բժշկական հանդեսում, որպես արժեքավոր ուսումնասիրություն: Հիվանդություն, որից և ինքը մահացել է: Մինչ այդ, 1854թ. վերադարձել է Կ.Պոլիս: Հայտնի ախտաճանաչ է եղել, համարվել ժամանակի ականավոր բժիշկներից: Եղել է սուլթանական ընտանիքի բժիշկը: Հայտնի է եղել աղքատ հիվանդներին անվճար բուժելու իր բարեսրտությամբ:

Հովհաննես Շիմշիրյան (1830-1895). Արքունի բժշկապետ: 1861թ. ավարտել է Զինվորական բժշկական վարժարանը: Հայտնի զինվորական բժիշկ է եղել: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ծառայել է Էրնեում, Չաթալճայում:

Նաֆիլյան Անտոն Փաշա (1831-1912). Արքունի բժիշկ, միզասեռ ուղիների հիվանդության մասնագետ (ուրոլոգ): Եղել է Աբդուլ Համիդ Բ-ի անձնական բժիշկը: 1854թ. հարյուրապետի աստիճանով ավարտել է Կ.Պոլսի Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ծառայել է օսմանյան բանակում, նաև՝ Կրետեյում: 1856թ. Կրետեյում տեղի ունեցած կործանիչ երկրաշարժի զոհերին իր օգնությունն է ցուցաբերել: 1858թ. կատարելագործվել է Փարիզի Բժշկական համալսարանում: 1863թ. վերադարձել ու նշանակվել է սուլթանի թիկնապահ զնդի բժիշկ: 1869թ. բժշկապետ է նշանակվել Հայդարփաշայի զինվորական հիվանդանոցում: Դասախոսել է Գյուլհանեյում: 1877թ. մեկնել է ռուս-թուրքական ռազմաճակատ: 1878թ. Արևելյան

Անտոն փաշա Նաֆիլյան

պատերազմի ժամանակ մի կողմից Հայդարփաշայի հիվանդանոցի անհամար վիրավորներին էր օգնում, իսկ մյուս կողմից՝ գեներալ Սկոբելևի դիմաց դուրս գալով փորձում էր հիվանդանոցը փրկել հարձակումներից և հնարավոր փորձանքներից: Երկար տարիներ Հայդարփաշայի, Գյումուշսույուի և Թոփհանեի հիվանդանոցների բժշկապետն ու գլխավոր բժիշկն է եղել: 1887թ. սուլթանական հրամանով Փարիզ է ուղեկցել Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանի թուրք ուսանողների մի մեծ խմբի՝ որ մեկնում էին Ֆրանսիա, տարբեր ճյուղերում կատարելագործվելու նպատակով: 1891թ. վերադարձել և կրկին ծառայել է Հայդարփաշայի զինվորական հիվանդանոցում, որպես բժշկապետ: Գործնական վիրաբուժություն և ուրոլոգիա (եղել է առաջին նման մասնագետը) է դասախոսել հիվանդանոց պրակտիկայի եկած ուսանողներին: Երկու անգամ ընտրվել է Կայսերական բժշկական միության անդամ:

Միաժամանակ պալատական առաջին բժիշկն է եղել և արել այն, ինչ մյուսներին չէր հաջողվում: Փրկել է Սուլթան Համիդի որդուն ծանր հիվանդությունից: Նրա միջնորդությամբ բժշկական կրթություն ստանալու համար մի խումբ երիտասարդներ են ուղարկվել Փարիզ:

1887թ. ստացել է *միրալայ, միրլիվա, ֆերիքի (1900թ. համազոր էր զինվորական լեյտենանտի աստիճանի)* աստիճաններ ու արժանացել *փաշայի* տիտղոսի: Սուլթանական հրամանագրով արժանացել է 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye, Osmaniye*** պատվանշանների, ապա՝ առաջին աստիճանի ***Mecidiye, Osmaniye*** ստացել: Ֆրանսիական ***Chevalier de Légion d'Honneur*** էր: 1902թ. նրան շնորհվել է ***Hicaz Demiryolu Madalyası:*** 1856-1906թթ. նրա դասախոսությունները գրի է առել բժիշկ Կարապետ Յակոբյանը (1865-1936):

Հակոբ Խանդանյան (1834-1899). 1860թ. ավարտելով Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը, պաշտոնավարել է երկրի տարբեր վայրերի զինվորական հիվանդանոցներում: Կայսերական և քաղաքային բժշկական վարժարաններում դասավանդել է դատական բժշկություն: Ֆրանսերենի փոխարեն դասախոսել է թուրքերեն լեզվով, որը մանավորապես թուրք ուսանողների համար մեծագույն աջակցություն էր: Հեղինակել է դատական բժշկության դասագրքեր՝ թուրքերեն լեզվով: Եղել է Առողջապահության բարձրագույն խորհրդի ընդհանուր քարտուղար:

1876թ. 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է ստացել, իսկ 1884թ.՝ 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye***: 1885թ. Սերվիչենի և Գաբրիել Նորատունկյանի հետ միասին ընտրվել է նոր հիմնադրված Առողջապահության հանձնաժողովի անդամ: 1893թ. ստացել է *միրալայի* (հայրապետի) զինվորական աստիճան և *բեյի* տիտղոս: Ստացել է ***Iftihar Madalyası***: Թողել է դատական բժշկության և կիրառական քիմիայի մասին արժեքավոր աշխատություններ:

Միքայել Խորասանճյան

Միքայել Խորասանճյան (1835-1903). Արքունի բժիշկ: Սեղանավոր Պետրոս Խորասանճը ամիրայի որդին է, մոր կողմից՝ բժիշկ Սերվիչենի քրոջ: Սովորել է Փարիզում և փայլուն ավարտել 1859թ.: Տիրապետել է ֆրանսերեն ու հունարեն լեզուներին: Վիրաբուժական գործիքների հավաքածու է ունեցել, որը նորություն էր Կ.Պոլսի համար: 1860թ. «Թայիրի Բահրի» ռազմանավի բժիշկ է նշանակվել հազարապետի աստիճանով: 1866թ. ընտրվել է Կայսերական Բժշկական միության անդամ, իսկ 1898թ.՝ նախագահ: 1870թ. Լուսավորության և գիտության վարչության անդամ է ընտրվել: 1873-1902թթ. դասավանդել է Բժշկական ֆակուլտետում որպես ներքին հիվանդությունների դասախոս: Նա հայտնի է եղել որպես իր ժամանակի ամենահմուտ ախտորոշողը: 1894թ. Տիգրան Փեշտիմալճյանի խորհրդավոր մահվանից հետո, Աբդուլ Համիդ Բ-ն նրան է ընտրել որպես անձնական բժիշկ: Որպես արքունի բժիշկ, ուղեկցել է սուլթանին իր ուղևորությունների ժամանակ: Նա հրաժարվել է իրեն առաջարկված զինվորական կոչումներից: Աշխատել է Քաղաքապետարանի Առողջապահական վարչության Հիգիենայի հանձնաժողովի անդամ,

նաև՝ Համիդիյեի մանկական և Էյուպի զինվորական հիվանդանոցներում: 1866թ. ***Ulûy-ı Evvel*** բարձրագույն աստիճան է ստացել: 1876թ. Բժշկական միության անդամ դոկ.Միքայել Խորասանճյանը՝ 3-րդ, մի քանի տարի անց 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է ստացել: 1870թ. Գիտական ընդհանուր միության խորհրդի անդամ է դարձել: 30 տարի պրոֆեսոր է եղել Բժշկական համալսարանում, միևնույն ժամանակ աշխատել տարբեր կլինիկաներում: 1894թ. առաջին աստիճանի ***Mecidiye***, 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** է ստացել: 1899թ. ստացել է ոսկե ***Liyakat Madalyası***: 1865-66թթ. Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի բժշկապետն է եղել, սեփական միջոցներով հիմնել դեղատունը: 1903թ. Մ.Խորասանճյանի կնոջը շնորհվում է 2-րդ աստիճանի ***Şefakat:***

Կարապետ փաշա Խրեճեդերյան (1835-1910). Ավարտել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը հազարապետի աստիճանով: Դասավանդել է նույն վարժարանում: Եղել է Սելանիկում տեղակայված օսմանյան բանակի բժշկապետը: Այստեղ նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվել է բժշկական ընկերություն: Իր ծառայությունների համար բարձրացել է մինչև *միրլիվայի* զինվորական աստիճանի և արժանացել *փաշայության* տիտղոսի, ստացել 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** պատվանշան:

Հայկ-Պարոնիկ Մատթեոսյան (1836-1926). Սովորել է Թոքատի Ամերիկյան քոլեջում: Այնից եկել է Կ.Պոլիս, սովորել ամերիկյան Ռոբերտ քոլեջում: 1863թ. ավարտել է Ամերիկայում Կոլումբիայի համալսարանը: Աշխատել է «Նյու Յորք մեդիքալ» և «Կոլումբիա մեդիքալ» քոլեջներում, ստացել է բժշկության և վիրաբուժության դոկտորի աստիճան, 1865թ. վերադարձել Կ.Պոլիս: Կանանց հիվանդությունների մասնագետ է եղել և վիրաբույժ մանկաբարձ: Նա համոզված էր, որ եվրոպացին, ամերիկացին գերմարդկային էակներ չեն, ինչպես թվում է: Տարբերությունը միայն զարգացման ու դաստիարակության է: Կրթելու պատեհությունն ունեցած հայը հավասարվել է նրանց, երբեմն էլ՝ գերազանցել: 1866-67թթ. և 1868-73թթ՝ եղել է Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի բժշկապետ: Որպես բողոք հիվանդանոցի շենքի հակաառողջապահական վիճակի ու բուժումների՝ 6 ամսով հրաժարվել է պաշտոնից, ապա ընդունել դոկտ.Սերվիչենի կողմից կազմված հոգաբարձուների խնդրանքը, վերադարձել է և 5 տարի ևս պաշտոնավարել: *Առաջինն է Թուրքիայում կիրառել վիրաբուժության մեջ նոր մեթոդը՝ 19-րդ դարի մեծագույն գյուտը, որ կատարել էր Լիստերը*: 1873թ. ընտրվել է Կայսերական Բժշկական ընկերության անդամ, ապա՝ ընտրվել պատվո անդամ ու նախագահ: 1912թ. Պոլսում հիմնել է *«Հայ բժշկական միությունը»*, որպես աջակից ունենալով դոկտ. Գրիգոր Դավթյանին (1866-922): Աշխատակցել է ամերիկյան բժշկագիտական մամուլին: Միջազգային Առողջապահական բարձրագույն ժողովում ամերիկյան կառավարության կողմից պատվիրակ է նշանակվել և 12 տարի վարել այդ պաշտոնը: Եղել է Սուլթանի բժիշկ-խորհրդականը: 20 տարի որպես բժիշկ աշխատել է Ռոբերտ քոլեջում, ամերիկյան դեսպանատանն ու հյուպատոսարանում: Բաբը Ալիի դեպքերից հետո այս հայի մասին սուլթանական պալատ ևս արգելվել է, ի մեծ ցավ զահաժառանգի և հարեմի:

Անտուան Հովնանյան (1836-1908), Պոլսեցի, կրթվել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության վարժարանում: 1859թ. ավարտել է Կ.Պոլսի զինվորական բժշկական վարժարանը: Զբաղվել է վիրաբուժությամբ: 1864-68թթ. ապրել է Ամերիկայում, վերադարձել և 1872թ. հազարապետ-վիրաբույժի աստիճանով ծառայել Բոսնիայի թուրքական զորաբանակում, և այլուր: Նրա ժառանգներից Արբին Հովնանյանի մոտ է գտնվելիս եղել մի բժշկարանի ձեռագիր, գրված 1870թ. հայատառ թուրքերեն, բաղկացած 381 էջից:

Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյան

Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյան (1840-1894). Հայրը, Սահակ Փեշտիմալճյանը, եղել է Պատրիարքարանի Ազգային Սահմանադրության պատրաստող խմբի անդամ, հմուտ բժիշկ, մի շարք աշխատությունների հեղինակ: Տիգրանը 1851թ. մեկնել է Փարիզ: 1855թ. ավարտել է Փարիզի Մորայյան, ապա *Louis Le Grand* քոլեջը՝ բժշկության գծով: 1861-67թթ. մեծ հաջողությամբ ավարտել է Փարիզի բժշկական համալսարանը: Գիտական փայլուն թեզ է գրել և 1867թ. ստացել Գիտության պսակավորի, դոկտորի դիպլոմ: Վերադառնալով ծննդավայր՝ Կ.Պոլիս, 1869թ. ընտրվել է Կայսերական բժշկական միության անդամ, 1877-78թթ. վարել նրա նախագահի պաշտոնը: Ֆրանսիայի Առողջապահական ընկերության անդամ է ընտրվել: Երկար տարիներ եղել է Ազգային երեսփոխան և 1872թ. Քաղաքական ժողովի վարչության անդամ: 1880-81թթ. Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի բժշկապետ է եղել: Եղել է պալատական ավագանու և երևելի բարք պաշտոնյաների նախընտրելի բժիշկը: 1884 թվականից ծառայել է որպես պալատի կայսերական 2-րդ խորհրդատու բժիշկ, եղել Աբդուլ Համիդ Բ-ի անձնական խորհրդատու բժիշկը: Այդ 60 բժիշկներից նա է ամենից շատ վայելել սուլթանական վստահությունը: 1884թ. ընտրվել է «*Société Française d'Hygiène*» (Հիգիենայի ֆրանսիական ընկերության) անդամ: 1892թ. արժանացել *միրիմիրան* աստիճանի, *փաշայության* տիտղոսի: Աշխատակցել է տեղական ու արտասահմանյան գիտական մամուլին: Նշանակալից դեր է ունեցել «*Կարմիր խաչի*»[78] և «*Կարմիր մահիկի*» *միջազգայնացման* կազմակերպման աշխատանքներում՝ Ժնևից Հանրի Դյունանի, Նեապոլցի Բալաչիանոյի, Փարիզից՝ Հենրի Առոյի հետ միասին: «*Կարմիր խաչի*», որպես միջազգային կազմակերպության, առաջին համագումարը տեղի է ունեցել 1864թ. օգոստոսի 8-ին Ժնևում, 12 երկրների անդամությամբ: Հաջորդ տարի, 1865թ. համաձայնագիրը ստորագրում է նաև Օսմանյան կայսրությունը: Կայսերական բժշկական միության կողմից ընտրված Հովսեփ Նուրիճանը (1828-1898), Հայկ-Պարոնիկ Մաարեսույանը (1836-1926) և Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյանը սուլթազամ Մեհմեդ Ռյուշտու փաշայի (1811-1862) աջակցությամբ հիմնել են մի շարք կարևորագույն բժշկական հիմնարկներ, ինչպիսիներից են՝ հիվանդ և հաշմանդամ զինվորներին շտապ օգնություն կազմակերպելու[79], աջակցելու միությունը, 1877թ.՝ օսմանյան Կարմիր մահիկը: Եղել է միջազգային ու կայսրության մասշտաբով բժշկական բոլոր կարևորագույն միջոցառումների մասնակիցն ու կազմակերպիչը: Ստացել է 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye, Osmaniye***, Օսմանյան *Կարմիր մահիկի* ոսկե մեդալ, ոսկե ***Liyakat Madalyası*** և ***Iftihar Madalyası***: 1887թ. Տիգրան Փեշտիմալճյանը ռուսական կառավարության կողմից՝ ***St. Svyatoslav***-ի ասպետ է հռչակվել: 1888թ. Հունաստանի թագավորը դոկ. Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյանին և դոկ. Ալեքսանդր Քամբուրօղլուին 2-րդ աստիճանի ***Saint Sauveur Commandeur***

78 Հայ Կարմիր Խաչը 1918թ. 40 մասնաճյուղեր ուներ գավառներում և 5000 երկսեռ անդամներ: Կենտրոնի վարչական–ժողովի ատենապետն է եղել Ստեփան Գարայանը: Տիկ. Մարի Սրաժյանը՝ Բ ատենապետի պաշտոնն է կատարել: Մայր դիվանի ատենապետն է եղել Վահրամ Թորգոմյանը:

79 1914թ. Օսմանյան Առևտրական բանկը Թագվոր Սոփիայանի անօրինությամբ հիմնում է պատերազմում օսմանյան բանակի վիրավոր զինվորների համար հայկական շարժական հիվանդանոց:

շքանշաններ է շնորհել: Օսմանյան իրականության բժշկության պատմության մեջ է մտել որպես հիմնադիր «Կարմիր Մահիկի»[80] կազմակերպության:

Զինվորական բժիշկ Բարոնակ բեյ Զերոյան

Երկու անգամ ընտրվել է Հայոց պատրիարքարանի Աշխարհիկ խորհրդի անդամ (Ջիմանի մեջլիսի): Հեղինակ է բազմահատոր, բազմաբնույթ գիտական սպագիր ու անտիպ ուսումնասիրությունների, առավելապես ֆրանսերենով, որոնցից կարևոր է նրա դոկտորականի թեզը (1867թ.), եռահատոր՝ «Մանկական առողջապահությունը» (1880թ.), «Պատմություն մարդկային պատվաստման» (1883թ.) և այլն: Զարթոնքի սերնդի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից է համարվել: Նրա մահը համարվել է իր շրջանի մեծագույն կորուստը: Նրա խորհրդավոր մահը ենթադրվել է որպես սուլթան Համիդ Բ-ի սարսափելի զոհերից մեկը:

Նրա կինը, որ դոկ. Սերվիչենի դուստրն էր՝ Վերժինեն, հայտնի նկարչուհի է եղել: Նա մասնակցել է 1867թ. Փարիզի միջազգային և 1880թ. Թարաբիայի «Օլիմպա» ակումբի նկարչական ցուցահանդեսներին: 1913թ. ստացել 3-րդ աստիճանի «*Շեֆաքաթ*»:

Վահան փաշա Մաճուկյան (1840(1)-1902). Արյունի բժշկապետ: Որդին է համբավավոր գիտնական Հակոբիկ Մաճուկյանի: 1872թ. ավարտել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: Կառավարության կողմից ուղարկվել է Փարիզ: 1880թ. նշանակվել է Կ. Պոլսի Ակնաբուժական բուժարանի ուսուցչապետ Միքայել Խորասանճյանի օգնական բժիշկը: 1882թ. ստացել է *հազարապետի* կոչում, իսկ 1885թ.՝ գայմագամի աստիճան[81]: Եղել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանի դասախոս և բարք պալատական շրջանակներում մեծ համբավ է վայելել: 1890թ. դարձել է գեներալ, իսկ երկու տարի անց, 1892թ.՝ ստացել բանակի *միրլիվայի* (գեներալ մայորի) աստիճան ու *փաշայի* տիտղոս: Եղել է Զինվորական բժշկական վարժարանի պրոֆեսորներից: Նրան 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** ու ***Osmaniye*** է շնորհվել: 1902թ. Պալատական ու քաղաքապետարանի 4-րդ շրջանի բժիշկ Վահան փաշա Մաճուկյանի մահվան բափորին ընդառաջ է եկել սուլթանը:

Ներսես Մեզպուրյան (1841-1880). Նիկոմիդիայի Չենկիլեր գյուղում է ծնվել: Նախապես ուսուցիչ, ապա որպես տնօրեն է աշխատել Տրապիզոնի Լուսավորչական ազգային վարժարանում, արդեն հայտնի դեմք լինելով գրական ասպարեզում: 1867թ. համաշխարհային ցուցահանդեսի տարին մեկնում է Փարիզ, որ հետևի իրավագիտության, որի շնորհներն արդեն արտահայտված էին նրա մեջ: Սակայն նախապատվությունը տալիս է բժշկական ասպարեզին: Նրա ուսուցիչներից հայտնի բժշկապետեր՝ Կյուպլերը և Ռիշեն (Բիթիյե հիվանդանոց) փայլուն հանձնարարականներ են տվել նրա մասին: Նրա ուսուցիչներն են եղել նաև Փարիզի ամենահայտնի բժիշկները, այդ թվում՝ պրոֆեսորներ Գենո դը Մյուսին, Թարդիեոն,

80 Pamukcıyan K., *Hilâli Ahmer Kurucusu Dr. Dikran Paşa. Tarih ve Toplum*, Ist., 1954 s.19-22.

81 1840-ական թվականներից սկսած մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները զինվորական աստիճաններ են շնորհվել մի շարք հայ զինվորական բժիշկների: Այսպես օրինակ Բաղդասար Փափազյան բեյը 1849թ. մինչև գայմագամի աստիճանի է բարձրացել, աշխատելով Բոսնիայում, Հալեպում, Եմենում, բանակի 5-րդ կորպուսում: Ենոք Փափազյանը (- 1913), որ ծառայել է Էրզրումի կորպուսում, եւ գայմագամի աստիճան է ունեցել:

Ռոժեն, Գոսլենը, Բոբենը, որոնք իրենց ստորագրակով սանի մասին ամենագովասանքի հանձնարարականներն են տվել: 1875թ. ստացել է Փարիզի համալսարանի բժշկագիտության պսակավորի (դոկտորի) վկայականը և ավարտաճառ գրել սրտի հիվանդությունների մասին: Վերադառնալով Կ.Պոլիս, կարճ ժամանակում քաղաքում ու գավառներում մեծ համբավ է շահել թե՛ որպես ճարտար բժիշկ, թե՛ որպես փիլիսոփա: Մինչև մահ եղել է Ազգային երեսփոխան: 39 տարեկանում մահանում է կույր աղիքի անհաջող վիրահատությունից: Թողել է գրական ու գիտական արժեքավոր ժառանգություն: Նրա պատկերազարդ բերականն ունեցել է 10-ից ավելի տպագրություններ: Նրա երկերից հայտնի են՝ *Սահմանադրություն և առաջին Պատրիարք Սահմանադրական, Պատկ գրքույց*, *Արաքսիա* (բանաստեղծություններ), *Չորս Օրիորդ* (չափածո թատերգություն), *Կարմիր Վարդան Հայոց* 5 արարից երգախառն ողբերգությունը: Աշխատակցել է «Մանզումէի էֆքեար», «Փունջ», «Մասիս», «Ժամանակ», «Կիլիկիա», «Ծիածան» հայերեն ու հայատառ թուրքերեն թերթերին: Հեղինակել է հայրենասիրական սրանչելի բանաստեղծություններ (Ով մեծասքանչ դու լեզու, Երգ միութեան և այլն):

Վիչեն Օրմանյան

Օրմանյան Վիչեն (1844-1889). Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքի եղբայրը: Ավարտել էր Հռոմի բժշկական «Sabenzza» համալսարանը, 1872թ. վկայվել որպես բժշկության և վիրաբուժության դոկտոր: Կատարելագործվել է Փարիզի, Լոնդոնի բժշկական կենտրոններում: Անդամակցել է Օսմանյան բժշկական միությանը, աշխատել զինվորական հիվանդանոցներում, Ս.Փրկիչ ու Ս.Հակոբ հիվանդանոցներում որպես բժշկապետ: Մեծ հռչակ է ունեցել որպես մասնագետ: Քաղաքապետարանի Առողջապահության խորհրդի անդամ Օրմանյանին շնորհվել է առաջին աստիճանի *Mecidiye*:

Այվազյան Նշան (1844-1907). Պոլսահայ հանրահայտ բժիշկներից է եղել: 1870թ. հաջողությամբ ավարտել է Պադուայի բժշկական համալսարանը: Պոլսում երկար տարիներ աշխատել է Պարսկաստանի դեսպանատանը, միաժամանակ Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի հոգաբարձուներից է եղել: 1901թ. ընտրվել է Քաղաքապետարանի Առողջապահական խորհրդի անդամ, արժանացել 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** և ***Osmaniye*** շքանշանների (1900թ.), 1901թ. ստացել ***Rütbe i Sâlise***:

Թիրաքյան Հարություն խան (1845-1919). Կեսարացի: Ավարտել է Կ.Պոլսի «Ֆրերների» ֆրանսիական վարժարանը: Սովորել է Փարիզում: Նրա գիտական փայլուն թեզն արժանացել է ֆրանսիական Ակադեմիայի մասնավոր մեդալին:

1878թ. թեզը պաշտպանելուց և դրա համար հատուկ մեդալ ստանալուց հետո վերադարձել է Կ.Պոլիս, եղել Ազգային Ժողովի երեսփոխան, Պատրիարքարանի Ուսումնական խորհրդի ատենապետ, վարել է Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի հոգաբարձությունը: 1890թ. Գումգափուի հեղափոխական առաջին ցույցերին մասնակցելու համար բանտարկվել է Տատյանների, Արփիարի, Հակոբ Շավարշի և այլոց հետ միասին: 1899թ. համալսարանական չքավոր ուսանողներին օգնելու համար միություն է կազմել, որը հետագայում շարունակել է երկար գործել: 1897թ. անցել է Պարսկաստան և եղել Մուզաֆֆերեդդին շահի անձնական բժիշկը, նրա կանանցի բժիշկը և ի վարձատրություն 10 ամյա ծառայության, ստացել է *խանի* տիտղոս, որը ժառան-

գաբար անցնելու էր իր սերունդներին: Պարսկաստանից հետո անցել է Շվեյցարիա՝ Բազել, Փարիզ, ապա Նյու-Յորք: Հրաշալի թարգմանիչ է եղել, հմուտ եղել ոսկեդարյան գրաբարին:

Նա գրաբարի է թարգմանել Ֆենելոնի «Տելեմաք»-ը՝ մրցելով հայր Արսեն Բագրատունու թարգմանության հետ: Հրատարակել է բազմաթիվ լեզվաբանական, բանասիրական ու գիտական հոդվածներ, հին ու նոր պարսկերեն գործեր:

Ղուկասյան Նշան (1846-1918). Պոլսեցի քիմիկոս, դեղագործ և դասախոս: 1878թ. ավարտել է Դեղագործական վարժարանը: 1870թ. սկսած ավելի քան 40 տարի պաշտոնավարել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանում և Դեղագործական վարժարանում՝ ունենալով 20 հազար ուսանողներ, որոնցից շատերը հետագայում մեծ պաշտոններ են վարել, նշանակալի ծառայություններ մատուցելով կայսրությանը: Օսմանյան կայսրությունում քիմիայի գիտական առաջին տարածողներից է եղել ու այդ բնագավառում հեղինակել գիտական ուսումնասիրություններ, գրքեր: «Քիմիա» վերնագրով թուրքերենի է թարգմանել է ու տպագրել Ե.Լանբերտի ու Ժ.Ժոզեֆի հայտնի գրքերը: Այն որպես դասագիրք է ծառայել ուսումնական տարբեր հաստատությունների համար և մի քանի տպագրություններ ունեցել: Ազգային Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի հոգաբարձուներից է եղել: Հեղինակ է քիմիայի մասին մի շարք կարևոր ուսումնասիրությունների: Կազմել է մի շարք դասագրքեր:

Վահան Ղազարյան (1848-). Կ.Պոլսի զինվորական բժշկական դպրոցի դեղագործական բաժինն է ավարտել: 37 տարի աշխատել է առողջապահական ու պետական բժշկական հաստատություններում, դասավանդել հազարավոր ուսանողների: 1914թ. հրատարակել է արժեքավոր «Տարեցոյց բժշկական եւ առողջապահական»-ի Ա տարին:

Վահան փաշա Մանուկյան (1847-1902). Արքունի բժիշկ: Պոլսահայ գիտնական, ճեմարանի առաջին տնօրեն Հակոբիկ Մանուկյանի (1802-1870) որդին է: 1872թ. ավարտել է Կ.Պոլսի Կայսերական զինվորական բժշկական բարձրագույն վարժարանը: Կառավարության կողմից ուղարկվել է Փարիզ՝ կատարելագործվելու համար: 1880թ. նշանակվում է Կ.Պոլսի Ախտաբանական բուժարանի ուսուցչապետ Միքայել Խորասանճյանի օգնական: Երկար տարիներ եղել է Կ.Պոլսի Կայսերական զինվորական բժշկական բարձրագույն վարժարանի առաջնակարգ պրոֆեսորներից և բարձր հասարակությունում մեծ հռչակ է վայելել: 1900թ. հասել է *միրլիվայի* աստիճանի և ստացել է *փաշայի* տիտղոս:

Ջիվան Ենանյան

Ջիվանի Ենանյան (1848-1922). Փարիզում կատարելագործվել է որպես քիթ, կոկորդ, ականջի բժիշկ: 35 տարի հարյուրապետի աստիճանով դասախոսել է Զինվորական բժշկական վարժարանում: Գյումուշսույի զինվորական հիվանդանոցում քիթ-կոկորդի բժիշկ է աշխատել, 1899թ. Արծաթե ***Imtiyaz*** և *Միրալայի* զինվորական աստիճան ստացել: Աշխատել է զինվորական ու այլ հիվանդանոցներում, 3-րդ, իսկ 1901թ.՝ 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** ստացել:

Ս. Հակոբյան (1851-). Պոլսեցի նշանավոր զինվորական բժիշկ: 1874թ. ավարտելով Կայսերական բժշկական վարժարանի ֆրանսիական բաժինը և նշանակում ստանալով Դանուբյան նահանգներում, սերբական պատե-

րազմի ժամանակ 3 տարի ծառայել է որպես զինվորական բժիշկ: 36 տարի անընդմեջ գործել է Քաղըգյուղում, մեծագույն հարգանք վայելելով տարբեր ազգերի կողմից: Այս ընթացքում կատարելագործվել է Փարիզում, Վիեննայում: Գիտական բազմաթիվ հոդվածներով աշխատակցել է տարբեր պարբերականների: Հեղինակել է «Առողջապահական Գիտելիք», «Հիվանդին բարեկամ» սովար հատորները (1884):

Տիգրան Աճեմյան

Աճեմյան Տիգրան բեյ (1852-1913). Նշանավոր ակնաբույժ: 1873թ. ավարտել է Կ.Պոլսի զինվորական բժշկական վարժարանը հայրապետի ատիճանով: Պետական ծախսով Վիեննայում մասնագիտական կրթություն է ստացել և կատարելագործվել: 24 տարեկանում ավարտելով ուսումնառությունը, վերադարձել է Կ.Պոլիս: Վերադարձին 3 տարի աշխատել է Սելանիկի հիվանդանոցներում: Միաժամանակ ակնաբուժություն է դասավանդել Կայսերական բժշկական վարժարանում: Նրան 1899թ. շնորհվել են 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* և *Osmaniye* շքանշանները, իսկ 1900թ.՝ *Imtiyaz* մեդալով է պարգևատրվել: Կառավարության կողմից աշխատանքի է նշանակվել Հայդարփաշայի հիվանդանոցում, 35 տարի մնացել այնտեղ: 25 տարուց ավել պաշտոնավարել է նաև Խասքեոյի կանանց հիվանդանոցում: Անցրել է մեծ թվով ուսանողներ, որոնք հիմնականում գավառներում են պաշտոնավարել: Սահմանադրության հռչակումից հետո կրկին շրջել է եվրոպական առողջապահական կենտրոններով, մասնավորապես Փարիզ, Վիեննա՝ իր գծով վերջին նորություններին հաստ լինելու համար: 1893թ. Կանացի հիվանդանոցում (Հասեքի նիսա) աշխատելիս ստանում է *միրալայի* աստիճան և *գայմագամ* (գավառապետ): 1897թ. Փարիզի «Արշիվ դը Օֆթալմոլոժի» մասնագիտական հանդեսում հրատարակել է մինչ այդ անհայտ համարված աչքի վիրահատության իր նոր մեթոդի մասին շահեկան մի ուսումնասիրություն: 1900թ. ստացել է ոսկե *Imtiyaz*: 1909թ. ընտրվել է Կայսերական բժշկական միության անդամ, ապա՝ փոխնախագահ: Թողել է ակնաբուժության մասին հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն արժեքավոր ուսումնասիրություններ: 1911թ. հանգստի է կոչվել: Անդամակցել, ապա՝ նախագահել է Հայ ազգային ժողովը:

Տառոյան Հակոբ (Միրալայ Հակոբ բեյ, 1852-1936). Կեսարացի զինվորական բժիշկ, քիթ-կոկորդի հիվանդությունների մասնագետ: 1880թ. ավարտել է Կ.Պոլսի Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: 10 տարի որպես բժշկապետ է ծառայել Բաղդադի, Մոսուլի, Բասրայի, Չորլուի, Թրակիայում՝ Քըրքլարէլիի զինվորական հիվանդանոցներում, ստացել *հազարապետի* կոչում: 1894թ. *Rütbe i Sâlise* է ստացել: Բալկանյան պատերազմում եղել է Ռոմելիի, Էրեգլիի, Յանյայի և Սելիմիյեի զինվորական հիվանդանոցների բժշկապետ, գերի է ընկել ու վիրավորվել Յանինայում: Կատարել է փոքր վիրահատություններ, եղել մանկաբարձ-վիրաբույժ, ներքին հիվանդությունների մասնագետ: 1911թ. ստացել է *միրալայի* (գնդապետի) կո-

չում, ապա՝ *գայմագամի* (գավառապետի) աստիճան: Նրան բազմաթիվ շքանշաններ են շնորհվել արքունիքից և բանակի ընդհանուր սպայակույտից: Առաջին համաշխարհայինին թոշակի է ուղարկվել: Տառոյանի հողարկավորությունը կատարվել է զինվորական պատիվներով:

Մազլում Նարկիլեճյան (1853-). Պոլսեցի դեղագործների ընտանիքի ներկայացուցիչ: 1865թ. իբրև աշակերտ մտել է Կարապետ Շաքարյանի դեղարանը: Մինչև 1875թ. աշխատել է Կոսկայում գտնվող Գ.Դերձակյանի դեղարանում, որից հետո եղել է քաղաքային բժիշկ: Հետևել է Համալսարանի դեղագործության ճյուղին: 1877թ. սուլթան Մուրադի օրոք իր մի ուսումնասիրության համար ստացել Ա կարգի մրցանակ: Հաստատվել է Լանկա, ուր 1878թ. հիմնել է սեփական դեղարան: 1909թ. այն փոխանցել իր Հակոբ որդուն, որը ևս դեղագործ էր: Մազլում Նարկիլեճյանը հաստատվել է Պոլսում: Բանկալթիի իր դեղարանով նա դառնում է մեծ եպարքոսի (վեզիր) ու նախարարների դեղագործը և ի վարձատրություն, ստանում 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* պատվանշան: Նա իր գործընկերների կողմից ընտրվել է *Արհեստապետ* և Բժշկական միության ժողովում պաշտպանել դեղագործների շահերը: Գում-Գափու և Բերա թաղերում բացված Աղքատախնամների հիմնադիրներից է, դրանց խորհրդի անդամ, անօրեն: Դասախոսել է հիվանդապահուհիների համար նախատեսված դասընթացներին, ազգային մեծ գործունեություն է ունեցել, եղել հայկական վարժարանների, եկեղեցիների հոգաբարձու:

Խնկիր Խնկիրյան (1853-1932). Խնկիր ամիրա Փափազյանի (-1864) թոռն է, 1884թ. ավարտել է Փարիզի բժշկական համալսարանը: Միջազգային համբավ է ունեցել որպես ներքին հիվանդությունների մասնագետ: Ինչպես շատ բժիշկներ, զբաղվել է մասնավոր գործունեությամբ, իր սեփական դարմանատունն ունեցել Բեյօղլիում: Ախտաճանաչման մեծ վարպետ է եղել: Նրան է պատկանել Մարմարա ծովում Բուրգազ կղզու մոտի գրավ հիշեցնող փոքրիկ կղզյակը, որն իր անունով է կոչվել:

Արթին բեյ Տևլեթյան (1857-1937). Թոքատցի: 1881թ. ավարտել է Կ.Պոլսի Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: Եղել է վիրաբուժապետ Էդիրնեի, Մուշի, Հայդարփաշայի զինվորական հիվանդանոցներում: 53 տարի զբաղվել է բժշկությամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ եղել է Բ զորաբանակի վիրաբույժ-բժշկապետը: 1914 թվականից որպես բժշկապետ աշխատել է Քաղըգյուղի 1200 մահճակալ ունեցող «Նումունե-տիպար» հիվանդանոցում: Գնդապետի աստիճան է ունեցել: Նրան առաջարկվել էր Էդիրնեի նահանգի *վալի-ի* պաշտոնը, որ սակայն բերմամբ մերժել է:

Թորգոմյան[82] Վահրամ փաշա (1858-1942). Հանրահայտ գյուղատնտես, շերամաբուծության մեծ նախատավոր Գևորգ Թորգոմյանի ավագ եղբայրն է: Սովորել է Կայսերական բժշկական վարժարանում, հաճախել Գալաթասարայի լիցեյը: Հայտնի է, որ նա դիմել էր Կ.Պոլսի ֆրանսիական դեսպանին՝ Փարիզում բժշկական կրթություն ստանալու համար: Դեսպանի պահանջած միջնորդագիրը Պատրիարքը մերժել էր տալ, խորհուրդ տալով, որ Պոլսում շարունակի իր ուսումը, քանի որ Փարիզում նյութապես շատ կխեղճանա: Վ.Թորգոմյանի բարեկամներից՝ բելգիական հյուպատոսարանի քարտուղար Մանուկ Չիլինգիրյանի միջնորդությամբ նա փայլուն միջնորդագիր-վկայագիր է ստանում: Այն վավերացված, ստորագրված էր Պոլսում Բելգիայի հյուպատոս, իշխան Էմմանուել Վեոքամեռի և Մ.Չիլինգիրյանի կողմից: Շնորհիվ այս միջնորդագրի ֆրանսիական դեսպանն անհրաժեշտ կարգադրու-

82 Նրա մասին տես հուշերի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Vahram Torkomian, *Mémoires d'un médecin stambouliote 1860-1890*, Paris, 2007.

Ներամապահության երախտավոր Գևորգ Թորգոմյանը եղբոր՝ բժիշկ, պատմաբան Վահրամ Թորգոմյանի հետ

Վահրամ Թորգոմյանը հոր, եղբոր և զավակների հետ

յուններ է կատարել և ֆրանսիական կառավարությունը Վ.Թորգոմյանին առանց առուրքերի արձանագրել է Փարիզի Բժշկական համալսարանում: 1879թ. մեկնել է Ֆրանսիա և 1884թ. ավարտել Բժշկական համալսարանը: Նրա ավարտական թեզը նվիրված է եղել հայ հին բժշկության պատմությանը: Վերադարձել է Կ.Պոլիս, աշխատել: 1889թ. ընտրվել է Բժշկական կայսերական միության փոխնախագահ: 1901թ. Կայսերական բժշկական վարժարանի ներքին հիվանդությունների դասախոս ու պալատական բժիշկ Վ.Թորգոմյանը ստանում է *փաշայի* տիտղոս: 1907թ. Կայսերական բժշկական միության ժողովում որպես նախագահի տեղակալ ընտրվում է Վահրամ Թորգոմյանը և որպես առաջին քարտուղար՝ դոկ. Խանջյանը: 1907թ. Վահրամ Թորգոմյանը խրախուսվում է ստանում կրելու իր ստացած Ֆրանսիական ակադեմիայի սպայի՝ ***Chevalier de l'Academie*** պատվանշանը: 1895թ. Վահրամ Թորգոմյանին 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է շնորհվում: Շքանշաններ է ստացել նաև ռումինական Պատմա-բժշկական համաժողովի կողմից:

Մասնակցել է բժշկական միջազգային գիտաժողովների, մասնավորապես նվիրված տուբերկուլյոզի ուսումնասիրություններին, հայկական ու օտար շրջանակներում կարդացել է անհամար զեկուցումներ, հաճախակի ելույթներ ունեցել Կ.Պոլսի բժշկական ակումբում, մասնակցել Կայսերական բժշկական միության միջոցառումներին: Կարևորագույն ուսումնասիրություններ է կատարել միջնադարյան հայ բժշկության ու բժիշկների մասին, հոդվածներ հրատարակել հիմնականում ֆրանսերենով՝ Կ.Պոլսի և Փարիզի բժշկագիտական պարբերականներում (*Revue médico-pharmaceutique, Gazette Médecal d'Orient*, փարիզյան *Bulletin de la société française d'histoire de la Médecine, Bulletin de l'Académie de Médecine de Paris, Revue des Etudes Arméniennes*, «Ֆրանսահայ տարեգիրք», Կ.Պոլսի «Հայ բուժակ», «Ամէնուն Տարեցոյցը», Վենետիկի «Բազմավեպ», Բոստոնի «Հայրենիք», և այլն):

Հայ բժշկության պատմության մասին շուրջ 100 հոդվածներ ունի, հրատարակված Վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում: Գրել է դպրոցականների առողջապահության մասին և ընդհանուր առողջապահական մի քանի գրքույկներ, կենսագրական հոդվածներ է գրել իր ժա-

մանակակից բժշկության հայ երախտավորների մասին (Սերվիչեն, Սարգիս Թաղևոսյան, Սարգիս Միքայելյան, Գիրքորյանց, Ստեփանոս Մանուկյանց, Գաբրիել փաշա ԵՒայան, Հակոբ Դավթյան, Միքայել Ռեստեն և ուրիշներ): Նա ուսումնասիրել ու կորստից փրկել է Եղիա Քյոմուրճյան Չելեպիի ձեռագրերը, 3 ընդարձակ հատորներով 1909-1932թթ. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում լույս ընծայել նրա «Ստամպօլոյ պատմութիւնը»՝ արժեքավոր ծանոթագրություններով հանդերձ (Վիեննա, 1913, 1932, 1938):

1923թ. գնացել է Փարիզ: Զբաղվել է հայագիտությամբ: Ունեցել է գրական ու գիտական, ազգային մեծ գործունեություն, մասնավորապես հայ գաղթական տարագրյալների, որբերի, ինչպես նաև հայկական պատվիրակությունների շրջանակներում: Նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը չափազանց ընդարձակ է եղել, հայկական գերեզմանատների (նաև Բուլղարիայի) դամբարանաքարերի արձանագրություններից մինչև Կ.Պոլսի պատրիարքների պատմությունը, հայ իշխանուհի Զենոբիեից մինչև Մխիթարյան միաբանության ու նրա հայրերի գործունեությունը, Բայրոն և այլն: Մեծ մասնակցություն է ունեցել 1913թ. Պոլսում հայ գրերի 1500 ամյակի և հայկական տպագրության 400 ամյակին նվիրված տոնակատարությունների նախաձեռնող հանձնախմբի աշխատանքներում: 1914թ. դեկտեմբերին Հայ բժիշկների միության կողմից Պատրիարքի նախագահությամբ Գում-Գափուում, Բերայի Արդյունաբերական դպրոցում, Էսայան դպրոցի ծառայողական բաժնում Վահրամ Թորգոմյանի, Նազարեթ Տաղավարյանի, Ռուբեն Չիլինկիրյանի (Սևակ) նախաձեռնությամբ բացվում են հիվանդապահուհիների պատրաստման դասընթացներ: Նա ղեկավարել է նաև Հայ բժիշկների միությունը: 1919թ. հունվարյան նիստին Վ.Թորգոմյանն է ներկայացրել 1914-15թթ. տարիների եռամյա զեկույց-հաշվետվությունը, որը տպագրվել է Ս.Օհանյան տպարանում հայերեն[83] լեզվով:

Առինի պատերազմում զոհված և Շիշլիի գերեզմանատանը թաղված ֆրանսիացի զինվորների մասին իր ուսումնասիրության համար արժանացել է Ֆրանսիական Ակադեմիայի ***Palme Academique*** պաշտվանշանին: Եղել է Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքի, Խրիմյան Հայրիկի, Զավեն պատրիարքի անձնական բժիշկը:

1929թ. Անտոն Ազնավուրյանի հետ միասին անդամակցել է Ներքին գործերի նախարարության Քաղաքապետական խորհրդին:

Տիրան փաշա Փափազյան

Փափազյան Տիրան Փաշա (1858-1916). Պոլսեցի ակնաբույժ: 1882թ. ավարտել է Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: Առաջնանարար բարձրացել է զինվորական բժշկական սանդղքով, ստացել *փաշայության* աստիճան: Եղել է Հերեկեի մանածագործարանի բժիշկը: Նրա մոտ է

83 Հայ բժիշկների միությունը զբաղվել է նաև դասախոսական գործունեությամբ: Տարբեր բաժաններում հարգանքի տուրք որպես ներկայացվել են հայ բժշկության երախտավորների պատմությունը, նշվել է նրանց հոբելյանական տարեդարձերը: Այսպես օրինակ, Վահրամ Թորգոմյանը 11.12.1921 Հայ բժիշկների միության հավաքին ճառախոսել է Ամիրդովլաթ Ամասիացու մահվան 425 ամյակի առթիվ, որը տպագրվել է Զարդյան տպարանում:

Տիրան փաշա Փափազյանի դիպլոմը (1882)

աշխատել Թեվֆիկ Սալըմ փաշան: 1896թ. արժանացել է *Chevalier de Légion d'Honneur* շքանշանի: 1912թ. Բալկանյան պատերազմում ծառայել է Ռոդոստո, Քըրքլարելի քաղաքների զինվորական հիվանդանոցներում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին որպես օսմանյան 3-րդ զորաբանակի բժշկապետ ծառայել է Բաղդադի և Դամասկոսի շրջակայքի հիվանդանոցներում:[84]

Դեվլեթյան Արթին բեյ (1858-1937). Հարությունի տանիծանով 1884թ. ավարտել է Կայսերական Զինվորական բժշկական վարժարանը: Վիրաբուժական և գործնական գիտելիքները կատարելագործել է Ցյուրիխի, Վիեննայի, Փարիզի հիվանդանոցներում: 23 տարի վարել է Էդիրնեի զինվորական հիվանդանոցի բժշկապետի պաշտոնը: 1910թ. դարձել Հայդարփաշայի զինվորական հիվանդանոցի գլխա-

84 Պոլսահայ ակնաբուժությունը բավականին փայլուն անուններ է տվել: Այդ երախտավորների մի մասն իր նաչողություններով պարտական է եվրոպական բժշկական կենտրոններում ստացած կրթությանը: Նրանք Կ.Պոլիս վերադառնալուց հետո էլ չեն կտրել իրենց կապերն այդ հաստատությունների հետ, իսկ գիտական իրենց ուսումնասիրությունների մեծ մասը բողել են հենց իրենց բարձրագույն կրթությունն ստացած լեզուներով: Այսպես օրինակ, Պարիսի Թագավորական բժշկական համալսարանում ուսանած աչքի, քիթ-կոկորդի, ականջի հիվանդությունների հայտնի մասնագետ **Աճեան Միքիթայանն** (1881-) իր գիտական ժառանգությունը թողել է հիմնականում խաչերեն, ֆրանսերեն լեզուներով, մինչ դրանք եղել ե Պարիսի, Տոկիոյի բժշկական խորհրդաժողովներին: Նրա կարևոր ուսումնասիրություններից մեկը վերաբերում է *արհեստական աչքի կանգառման վերանորոգությանը*, աչքի սարքեր հիվանդությունների վիրաբուժական հնարավորություններին, աչքի հիվանդությունների առնչություններին քթի և հարակից խոռոչների հիվանդությունների հետ և այլն: Մյուս անուններից է մարաշցի **Սամսոն Ժամկոչյանը** (1874-): Սովորել է Բեյրութի Ամերիկյան բժշկական վարժարանում, ապա 3 տարի կատարելագործվել է Մյունխենի համալսարանում: Վիրաբուժության ու ակնաբուժության մասնագիտությունը կատարելագործել է Լոնդոնի Արքայական ակնաբուժական հաստատությունում, որ և գիտական ուսումնասիրությունները է կատարել: 1919թ. **Ավետիս Նազարյան ու Յինդ Հովհաննյան** ակնաբույժների կողմից Հալեպում բացվել է ակնաբուժական հիվանդանոց:

վոր վիրաբույժը: Բալկանյան պատերազմի ժամանակ ծառայել է 2-րդ զորաբանակում որպես բժշկապետ, իսկ Առաջին համաշխարհայինի ժամանակ եղել է Քաղքյուղի 1200 մահճակալանոց հիվանդանոցի բժշկապետը: Ունեցել է *հազարապետի* աստիճան: Սիրժել է ընդունել Էդիրնեի նահանգի *լիվայի փաշայություն* (գեներալ նահանգապետի պաշտոնը): 53 տարի զինվորական ծառայության մեջ է գտնվել: Նրա հուշարկավորությունը կատարվել է զինվորական պատիվներով:

Ասլանյան Գրիգոր բեյ (1859-1934). Ասլանյան տոհմը հայտնի է իր 17 երևելի բժիշկներով: Հարյուրապետի աստիճանով ավարտել է Կայսերական Զինվորական բարձրագույն բժշկական վարժարանը: 23 տարի եղել է Էդիրնեի զինվորական հիվանդանոցի բժիշկներից: 10 տարի ծառայել է Կ.Պոլսի Մալթեփեի զինվորական հիվանդանոցում, ապա՝ Եմենում: 1908թ. Սահմանադրության հռչակումից հետո հասել է *հազարապետի* աստիճանի և նշանակվել Եղրքի Նշանճի փաշաի բժիշկ: Ծառայությունը շարունակել է Ալբանիայում: Փոխգնդապետի աստիճանով բժշկապետ է եղել Բաղդադի զինվորական հիվանդանոցում: 30 տարվա զինվորական ծառայությունից հետո անցել է Բասրա և աշխատել որպես քաղաքապետարանի բժիշկ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եղել է այդ քաղաքի զինվորական հիվանդանոցի բժշկապետը: Արժանացել է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** և ***Mecidiye*** և այլ շքանշանների:

Բաբայան Տիգրան փաշա (1859-1934). Արքունի մանկաբարձ բժշկապետ, գինեկոլոգ, վիրաբույժ: Ծնվել է Եգիպտոսում: 1882թ. ավարտել է Կայսերական Զինվորական բժշկական վարժարանի մանկաբարձության բաժինը: Կատարելագործվել է Փարիզի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում և գիտական թեզ պաշտպանել: 1900թ. վերադարձել ու հրավիրվել է պալատ ծառայելու, որպես արքունի մանկաբարձ-բժշկապետ: 1904 թվականից դասախոսել է Կայսերական Զինվորական բժշկական վարժարանում: Բազմիցս գնացել է Փարիզ և Բեռլին, բժշկական աշխարհում նորագույն առաջընթացներին ու ներքիններին միշտ տեղյակ լինելու համար: 1893թ. անդամակցել է Բեռլին ծնված կառավարական պատվիրակությանը: 1899թ. նրան շնորհվել է 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye***, 1902թ. ստացել է *միրմիրանի* աստիճան և *փաշայի* տիտղոս: 1902թ. ստացել է ***Rütbe i Sâniye***: 1903թ. Տիգրան փաշա Բաբայանի կնոջը 2-րդ աստիճանի ***Şefakat*** է շնորհվել: 1895թ. անդամակցել է Ս.Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցի հոգաբարձությանը: 1908թ. հիվանդության պատճառով հանգստի է կոչվել: Աղքատասեր ու բարեգործ է եղել:

Տիգրան փաշա Բաբայան

Այլահվերդի Տիգրան (1860-1930). Օսմանյան առողջապահության մեծ ծառայություններ մատուցած մասնագետ է եղել: Պարտիզակում զբաղվել է դեղագործությամբ: 1895թ. ավարտել է Քաղաքային ու Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանը: Ուշադ-

թություն է գրավել տիֆի հիվանդության մասին իր ուսումնասիրություն-թեզով: Կատարելագործվել է Բեռլինում, Վիեննայում: Անդամակցել է Արքունի բժշկական միությանը: Բանդրմայում և Էղինջիկի շրջաններում մասնակցել է խոլերայի համաճարակի դեմ պայքարին: Իր մեթոդները հաջողություն են ունեցել և պարգևատրվել է *Ulâ*-ի աստիճանով: Արժանացել է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** և ***Osmaniye*** (1902թ.), ***Liyakat Madalyası*** սուլթանական պատվանշանների: Հունական և Սերբական կառավարությունների կողմից պարգևատրվել է ***St. George* և *Sava*** շքանշաններով: Որպես ներքին հիվանդությունների մասնագետ, զինվորական ու քաղաքացիական բժշկի կարգավիճակով պաշտոնավարել է Անատոլիայի զանազան քաղաքներում, եղել Դատաստանական խորհրդի անդամ:

Հյունքյարբեկյան Խաչիկ Լևոն (1860-1923). Պոլսահայ նշանավոր դեղագործ, 1886թ. ավարտել է ուսումնառությունը Փարիզում: ***Santale*** ու ***Kinoforme*** դեղերի գյուտարարն է:

Հյունքյարբեկյան Վահանը ծառայել է Էրզրումի 2-րդ բանակի Կենտրոնական հիվանդանոցում, ունեցել է *հազարապետի* աստիճան, արժանացել ***Sol Kol Ağasi*** շքանշանի (1899):

Լապճինյան Սամուել Խան. 1882թ. ավարտել է Կայսերական Բժշկական վարժարանը: Աշխատել է որպես բժիշկ՝ Պարսկաստանի դեսպանատանը և 1899թ. շահի կողմից Նոյյան բայրամի առթիվ ստացել է ***Sir-u Hursid*** բարձրագույն շքանշան:

Նիկողոս Էմիրյան

Էմիրյան Նիկողոս (1860-1910). Ակնաբույժ, Կայսերական պալատի ակնաբույժ: Կ.Պոլսի Կայսերական Բժշկանոցից հետո սովորել է Փարիզում, աշակերտել մեծանուն ակնաբույժ Բեքքերին (Bekker) և նրա հետ աշխատել 8 տարի: Կ.Պոլիս վերադարձին կլինիկա է հիմնել, վայելել է միջազգային համբավ, կոչվել «Կույրերի Մեսիա»-ն, կատարել է աչքի առաջին յուրջ վիրահատությունները: Շիլ, կույր, hավկոր, կատարակտով աչքերը hրաշքով լավացրել է: Տաղանդավոր աղքատասեր է եղել: Անձն անոտ Փարիզ է ձևլնել, փոխարինելու արձակորդի գնացած իր hռչակավոր ուսուցչին, վարելու նրա կլինիկան, քանի որ Բեքքերը միայն նրան էր վստահում իր բոլոր hիվանդներին: Հաճախ hրավիրվում էր Եգիպտոս՝ բարձրաստիճան hիվանդներին բուժելու համար: Չքավորներին օգնողի ու պաշտպանողի համբավ է ունեցել: 1900թ. ակնաբույժը 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye***, 1901թ.՝ ***Rütbe-i Sâlise*** է ստացել:

Մուրադյան Նշան բեյ (1860-). Որպես զինվորական բժիշկ, hարյուրապետի աստիճանով 25 տարի պաշտոնավարել է աֆրիկյան Տրիպոլի և Բենգազի անապատային վայրերում[85], արևադարձային ծանր կլիմայական շրջաններում՝ աշխատել ջերմախտով ու վարակիչ այլ hիվանդություններով տառապողների զինվորական hիվանդանոցներում: Միայն 1908թ. վերադարձել

85 Նույն ժամանակաշրջանում այս վայրերում շատ hայ զինվորական բժիշկներ են ծառայել: Դրանցից է եղել **Մարտին բեյ Ալթունյանը** (1862-1947): Բասրայում և Բաղդադում, Մոսուլում և Դիարբեքիրում 33 տարի անընդմեջ ծառայել են **Արտոյան Երվանդ** բեյը (1847-1934) և էլի շատ ուրիշներ:

է Կ.Պոլիս, իսկ Բալկանյան պատերազմի շրջանում ծառայել է Հալեպում, Էրզրում, Չերքեզ և այլ վայրերի զինվորական hիվանդանոցներում, ստանալով *փոխգնդապետի* աստիճան:

Կարապետ Փաշայան (1860-ական թթ.-1915). Երկու անգամ Աբդուլհամիդ Բ-ի շրջանում հեղափոխական գործունեության համար (1895) բանտարկվել է և երկու անգամ էլ մահվան է դատապարտվել ու 4 տարի անցկացրել զնդաններում: Ազատվել է շնորհիվ անգլիական դեսպանատան, Տիրան Քելեկյանի ու այլոց միջամտությունների: 1888թ. ավարտելով Կ.Պոլսի բժշկական վարժարանը, եղել է մի քանի շրջանների քաղաքապետական բժիշկը, ապա Շարին Գարահիսարին մոտ Լիջեսի արծաթահանքի անգլիական ընկերության բժիշկը, Պարսկաստանում՝ թագաժառանգի (գահազուրկ Մեհմեդ Ալի Շահի) խորհրդական բժիշկը, Բենտեր-Գեզ քաղաքում՝ մաքսատան, «Ռուսիա» ապահովագրական և «Կավկազ ի Մերկուր» ռուսական ընկերությունների բժիշկը: Եղել է Արտագործնախարարության բժիշկը: Բացի hայերեն աշխատություններից, hամագործակցել է ֆրանսիական ու գերմանական բժշկական ամսագրերի, hանրագիտարանային ուսումնասիրությունների հրատարակություններին: Օսմանյան խորհրդարանում եղել է Սեբաստիայի կողմից պատգամավոր (մեբուս): Աշխատել է Պարսկաստանի hակաժանտախտային ու դպրոցական առողջապահության բնագավառում, եղել միջազգային բժշկական ու առողջապահական ընկերությունների անդամ, մասնակցել բազմաթիվ գիտաժողովների: Շատ է ճանփորդել՝ ավելի քան 20 անգամ կտրելով Սև, Միջերկրական և Կասպից ծովերը, hասել է մինչև Նիժնի Նովգորոդ, շրջել ողջ Թուրքիան, Պարսկաստանը, Եգիպտոսը: Եգիպտոսում ընկերների հետ hիմնել է «Հոբիզոն» շաբաթաթերթը: Ավելի քան 16 մեծ ու միջին ծավալի տպագրված գործեր է թողել, որ Ալեքսանդրիայում իր hիմնած *Կանաչէրքու* տպարանում են հրատարակել: Պարսկական կառավարության կողմից պարգևատրվել է *խանի* տիտղոսով, ***Şir-ü Hurşid*** պատվանշանի 4-րդ և ապա՝ 2-րդ աստիճաններով, Հասարակաց կրթության առաջին կարգի ոսկե մեդալ է շնորհվել նրան: Չափազանց արժեքավոր է նրա 16 մասերից բաղկացած «Դպրոցական առողջապահությունը» գործը:

Եղիազար Մասիս (1862-). *Մասիս* լրագրի արտոնատեր, դատական բժիշկ: Ազգային Սահմանադրության hիմնադիրներից Կարապետ Ութիճյանի ավագ որդին է: 1882թ. ավարտել է Կայսերական բժշկական վարժարանը: Աշխատանքի է նշանակվել Էրզրումի կենտրոնական բանտում, եղել է Առողջապահական ժողովի անդամ: Կատարելագործվելու համար մեկնել է Վիեննայում, Փարիզում և 1886թ. վերադառնալով Կ.Պոլիս, աշխատել է Կեդրոնական վարժարանում որպես առողջապահության ուսուցիչ, եղել Ս.Փրկիչ hիվանդանոցի hոգաբարձության անդամ: Մեկնել է Կահիրե, սակայն hոր ծերության պատճառով կրկին վերադարձել է Կ.Պոլիս: *Արևելք*-ի խմբագրումից hետո լծվել է *Մասիսը* մեծ օրաթերթի վերածելու գործին: 1890թ. գնացել է Բեռլին՝ բժիշկ Կոխի մեթոդն ուսումնասիրելու համար և 1911թ. Փարիզում ուսումնասիրել ֆրանսիական hանրային ցերը և այդ մասին գրել *Մասիս* hայաթերթում:

Տաղավարյան Նազարեթ (1862-1915) Սովորել է Ֆրանսիայի երկրագործական վարժարաններում, ապա՝ Փարիզում, Սորբոնի hամալսարանի բնագիտության և բժշկական ֆակուլտետներում, ստացել բժշկագիտության դոկտորի աստիճան: Վերադառնալով Կ.Պոլիս, աշխատել է որպես Ս.Փրկիչ hիվանդանոցի տնօրեն, 1885-7թթ. հրատարակել առաջին բնա-

գիտական «*Գիտական Շարժում*», ապա նաև «*Երկրագունդ*» հանդեսները: 1905թ. աշխատել է Եգիպտոսում, իսկ 1908թ. Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո վերադարձել, Սեբաստիայի կողմից ընտրվել 1908թ. Օսմանյան Խորհրդարանի երեսփոխան, զբաղվել հողային հարցի նախագծի մշակմամբ, աշխատել Կ.Պոլսի քաղաքապետարանում: Նա իր առաջին աշխատությունը, որը բժշկության դասագիրք է ծառայել, նվիրել է իր ուսուցչին՝ Պոլ Ռենյարին: Այն պարունակում է 600 հայ-ֆրանսերեն բժշկագիտական տերմինների բառարան: Գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից մի քանիսը հրատարակվել են նաև հայատառ թուրքերենով[86] և որպես դասագիրք ծառայել բժշկական վարժարաններում: Նա հայտնի բնագետ է եղել, մասնակցել է միջազգային գիտաժողովների, պաշտպանելով տիեզերքի մասին գիտամատերիալիստական իր ըմբռնումները: 1899թ. Կայսերական զորամասին պատկանող 54-րդ զինվորական վաշտի բժիշկ է աշխատել և ստացել ***Iftihar Madalyası***: 1903թ. Բեյօղլուի ֆրանսիական հիվանդանոցի բժիշկ Նազարեթ Տաղավարյանին ֆրանսիական կառավարության Ժողովրդական կրթության նախարարության կողմից ***Officier des Palmes Academiques*** շքանշան է շնորհվել: 1904թ. ընտրվել է Ֆրանսիական աստղագիտական ընկերության պատվավոր անդամ:

Բացի բժշկական, բնագիտական, մանրէաբանության նվիրված, հողագործական աշխատություններից թողել է նաև արժեքավոր գործեր հայ ժողովրդի պատմության, կրոնի մասին: Տաղավարը, բազմակողմանի զարգացած այս պայծառ մտավորականը Մեծ եղեռնի նահատակներից է եղել:

Կարապետ Յակուբյան
(գործ՝ Դավ. Ֆրենքճյանի)

Կարապետ Յակուբյան (1865-1936). Արփանասարյանցի վիրաբույժ: 1884-1889թթ. փայլուն ավարտել է Փարիզի բժշկական համալսարանը: Հաղթելով 400 ուսանողների մրցույթում, իրավունք է ստացել աշխատելու իր սիրած պրոֆեսորի հիվանդանոցում: Հաստատվել է Պոլսում, նշանակվել Ազգային Հիվանդանոցում վիրաբուժական բաժնի պետ, ապա բժշկապետ: 1894թ. տեղափոխվել է ֆրանսիական հիվանդանոց, աշխատել 7 տարի և ֆրանսիական կառավարությունից ստացել ֆրանսիական Ակադեմիայի սպայի՝ ***Officier des Palmes Academiques*** շքանշան: 1904թ. Կ.Պոլսի բուլղարական դեսպանի կողմից հրավիրվել է և 10 տարի աշխատել բուլղարական հիվանդանոցում: 1906թ. Բուլղարիայի թագավոր Ֆերդինանդը Կ.Պոլիս այցելության ժամանակ 4-րդ աստիճանի ***Alexander*** շքանշան է շնորհում վիրաբույժ Կարապետ Յակուբյանին: Հաջորդ տարի նա ստանում է միայն բացառիկ դեպքերում տրվող բուլղարական 4-րդ աստիճանի *Merite Civile* շքանշանը:

1907թ. Սուլթան Համիդ Բ-ն տեղեկանալով, որ նա առաջինը լինելով արդեն 44 հաջող վի-

86 Արևմտահայ գիտական գրականության մեջ 19-րդ դարում առաջին անգամ ամբողջական գործ է հրատարակվել մանրէաբանության մասին: Հայերեն ու հայատառ թուրքերեն պատկերազարդ (Միքրոբիոլոժի, 1898) այս աշխատությունը կարծում ենք գրվել է Լուսավորության նախարարության պատվերով և որպես դասագիրք է ծառայել բարձրագույն մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում:

րահատություն է կատարել *մեջքի կեսից ներքև բժշկելու նոր մեթոդով*՝ Կարապետ Յակուբյանին շնորհել է 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** պատվանշան, որը հայազգի հպատակների համար այդ շրջանում հազվագյուտ երևույթ էր: Նույն տարի Կ.Պոլիս այցելած բուլղարական Ֆերդինանդ թագավորի կողմից ստանում 3-րդ աստիճանի ***Alexander*** պատվանշան, իսկ ռուսական ցարից՝ 3-րդ աստիճանի ***St.Anna*** շքանշան: Որոշ շրջան վիրաբուժապետ է եղել Կ.Պոլսի հայ կաթոլիկների Ս. Հակոբ հիվանդանոցում: 1910-11թթ. Բժշկական Կայսերական ընկերության փոխնախագահ, իսկ 1913թ.՝ նախագահ է ընտրվել: Բալկանյան պատերազմների ժամանակ վարել է թուրքական «Կարմիր Մահիկի» Գալաթիայի հիվանդանոցի վիրաբուժապետի պաշտոնը, փրկել անհամար զինվորների կյանք ու ստացել «Կարմիր մահիկի» վարչության հատուկ շնորհակալությունը:

Մասնակցել է *GAZETTE MEDICALE D'ORIENT* ֆրանսերեն բժշկական պարբերականի հրատարակությանը: Աշխատակցել է *LA TURQUIE* ֆրանսերեն օրաթերթին, ուր ամեն չորեքշաբթի բժշկական քրոնիկներ է գրել: Նա միակ հայն է եղել, որ ներկայացրել է հայ բժիշկներին Առողջապահական Բարձրագույն Ժողովում, Ազգային ժողովում Պալաթ թաղի կողմից երեսփոխան ընտրվել: 1929թ. տեղափոխվել է Փարիզ:

Հինգլյան Անտոն բեյ (1865-1942). Քիթ-կոկորդ-ականջի մասնագետ: Զինվորական վարժարանն ավարտել է 1887թ.: Արքունի ակնաբույժ է եղել օսմանյան պետության վերջին սուլթաններին: Սեփական դարմանատուն է ունեցել Պոլսում:

Համբարձում Պոյաճյան (1867-1914?). Կայսերական բժշկական վարժարանի դասախոս, Ազգային երեսփոխան, 1909թ. Օսմանյան Մեջլիսի պատգամավոր Քոզանից:

Սահաթճյան Հովսեփ (1867-). Կրթությունը ստացել է Լոնդոնում: Բժշկի և վիրաբույժի վկայականի դիպլոմ է ստացել 1893թ.: Գործել է Ռոդոսթոյում, Պարտիզակում (Բահչեջիկ): Աշխատակցել է հայերեն և հայատառ թուրքերեն պարբերականներին: Բազմաթիվ մասնագիտական երկերի հեղինակ է, ինչպես՝ «Մարդկային մարմինը», «Կես բժիշկ խոսակցություններ», «Մանչերու թշնամին», «Թոքախտի վրա կենսական ծանոթություններ», «Մանչերու բարեկամը»:

Նշան Ֆիքրի Աճեմյան (1867-1944). Պոլսեցի զինվորական բժիշկ: 1894թ. ավարտել է Կայսերական բժշկական զինվորական վարժարանը: Համաշխարհային առաջին պատերազմի ժամանակ *հազարապետի* աստիճանով եղել է Սամսոնի զինվորական հիվանդանոցի բժշկապետը: Որոշ ժամանակ ծառայել է նաև Ամասիայում:

Ավետիս Գարագաշ (1868-1934). Սուրբչեշմեի զինվորական Ռյուշտիեն է ավարտել, ապա 1891թ. ավարտել Կայսերական բժշկական զինվորական վարժարանը: Ազատ, մասնավոր գործունեություն է ունեցել: 1908թ. մեկնել է Փարիզ, սովորել ***Sent Louis*** հիվանդանոցում, պրոֆ. Գարինի մոտ, մասնագիտացել մաշկային ու վեներական հիվանդությունների գծով: Կ.Պոլիս վերադառնալով երկար տարիներ ծառայում է այս գործին, աշխատում Բեյօղլուի մաշկա-վեներական դիսպանսերում: Մտավորական բժիշկ է եղել: Հեղինակել է բազմաթիվ հրապարակախոսական մասնագիտական հետաքրքիր ուսումնասիրություններ հայատառ թուրքերեն և հայերեն պարբերականներում: Հայատառ թուրքերեն և հայերեն առանձին հատորներ է թողել: Եղել է նաև լավ վիրաբույժ, որպես փոխ.վիրաբուժապետ ծառայել Կ.Պոլսի գերմանական հիվանդանոցում:

Գրիգոր Աղիլյան (1870-1951). Զինվորական բժիշկ *հազարապետի* աստիճանով: Առաջին համաշխարհայինի տարիներին ծառայել է Թեքիրդաղում, Անատոլիայում: Պոլսում սեփական մանկաբարձական կլինիկա է ունեցել: Հայտնագործողն է *Alin* դեղամիջոցի:

Հայրապետյան Խոսրով (1871-). Պարտիզակցի: 1895թ. ավարտել է Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկանոցը: 2 տարի աշխատել է ծննդավայրում, ապա 5 տարով քաղաքապետական բժիշկ է նշանակվել Ֆլորինայում (Մանաստր): Նույն պաշտոնով 7 տարի ժամանակով հրավիրվել է գործելու Գալեճիք (Գաղատիա) և Պիլեճիք վայրերում: 1912թ. հաստատվել է Իզմիրում, ստանձնել քաղաքի զինվորական օգնական բժշկի պաշտոնը, ապա աշխատել Պոզանթի և Կյուլեկ Պողազ՝ իբրև *«մենզիլ և նոզրա բաշիսի»*: Շատ չանցած նույն պաշտոնով հրավիրվել է Հայդարփաշա, նշանակվել վիրավոր և տկար զորքերի առաջնահանձնաժողովի զինվորական բժիշկ: Այս ծանր շրջանում իր պաշտոնը լավագույնս կատարելու համար ստացել է պետական բարձրաստիճան անձանց գնահատականը, այդ թվում՝ Էնվեր փաշայի: Անվանվել է Հայդարփաշայի հիվանդանոցի, միաժամանակ՝ Սելիմիեի զորանոցի, և «Օրդու Սեֆերը Սեվք կոմիսիոնի» (զորահավաքի բժշկական հանձնաժողովի) զինվորական բժիշկ: Ժանտախտի համաճարակի ժամանակ հազիվ է փրկվել: Իր դարմանատունն է հաստատել Հայդարփաշա և Քադըքեոյ թաղերում: Նա միջազգային ճանաչում է ունեցել որպես կնաբույժ, մանկաբարձ, ներքին հիվանդությունների մասնագետ: 1922թ. լքել է երկիրը, հաստատվել Բուլղարիայում, այնուհետև անցել Վիեննա, ապա՝ Կորֆու:

Ավետիս Նազգաշյան (1868 -). 1888թ. ավարտել է ծննդավայրի՝ Այնթապի ամերիկյան քոլեջը: Սովորել է տեղի բժշկական փարժարանում: 1894թ. ավարտել է Բեյրութի Ամերիկյան բժշկական փարժարանը: 1895թ. ջարդերից փախել է արտասահման, 9 ամիս մնացել Փարիզում, ապա աշխատել Լոնդոնի ու Բեռլինի հիվանդանոցներում: Վերադարձել է Այնթապ, հետո էլ հաստատվել է Կ.Պոլսում: Աշխատել է հայատառ թուրքերեն ավետարանական «Բահնիմա» պարբերականում: Հայատառ թուրքերենի է թարգմանել «Լեդի Իզաբել» վիպակը, հեղինակել հուշեր՝ «Ալյախար խաթըրլէրի[87]»:

Արապյան Երվանդ (1870-1946). Նշանավոր զինվորական բժշկապետ: 1897թ. ավարտել է Կայսերական զինվորական բժշկական փարժարանը, 33 տարի ծառայել երկրի սահմանային քաղաքների, արաբական մասի (Բասրա, Բաղդադ, Քերբելա, Մոսուլ, Դիարբեքիր և այլուր) զինվորական հիվանդանոցներում: 1908թ. Սահմանադրության հռչակումից հետո վերադարձել է Կ.Պոլիս, դասախոսել զինվորական բժշկական «Հայրիյե», «Քուլելի Ասքերի» և «Բիրինճի Սյուվարի Ալայը» փարժարաններում, միաժամանակ զինվորական «Հայրիյե», և մյուս հիվանդանոցներում եղել բժշկապետ Սարգիս Պերպերյանի փոխբժշկապետը: Բալկանյան պատերազմի, Առաջին համաշխարհայինի ժամանակ ծառայել է Կ.Պոլսից շատ հեռու՝ Բասրայի, Բաղդադի, Պարսկաստանի սահմանային Համադան, Դեվլեթաբադի բանակներում, ծանր վիրավորվել: Մինչև 1919թ. զինվորական ծառայություն է կատարել, գործել շուրջ 100 զինվորական վայրերում:

Լևոն Մեխիտոնյան (1873-). Զեյթունցի: 1895թ. ավարտել է Մարաշի Ակադեմիան, Տարսոնի *St. Paul* քոլեջը: 1905թ. փայլուն ավարտել է Բեյրութի Ամերիկյան Համալսարանի բժշկա-

87 Տես մեր Մատենագիտությունը:

կան ֆակուլտետը որպես բժիշկ և վիրաբույժ: 6 ամիս աշխատել է Մարաշի գերմանական հիվանդանոցում նշանավոր վիրաբույժ Հերլիի, իսկ Այնթապում՝ անվանի դոկտ. Շեփարդի հետ: 1909թ. խոլերայի համաճարակի ժամանակ նշանակվել է Ադանայի և շրջակայքի համաճարակագետ (կարանտին) բժիշկը: Առաջարկել են աշխատել Հալեպում, Սվազում, սակայն նախընտրել է իր հայրենակիցների հետ լինել և աշխատել Զեյթունում որպես քաղաքապետական բժիշկ:

Մեզպուրյան Արտո (1879-1957). Հայտնի բժիշկ Ներսես Մեզպուրյանի զավակն է: 1896-1903թթ. Փարիզում բժշկական կրթություն է ստացել: Բալկանյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմների ժամանակ հարյուրապետի աստիճանով ծառայել է Բրուսայի և Անատոլիական այլ քաղաքների զինվորական հիվանդանոցներում: Աշխատակցել է Փարիզի *«Archives de medecine des enfants»* մանկական հիվանդությունների մասին հանդեսին և Կ.Պոլսի «*Բժիշկ*»-ին: Թողել է բժշկական կարևոր ուսումնասիրություններ, ինչպես «Հյուծախտի դեմ պայքարը և պաշտպանությունը» (1932), «Մանուկների առողջապահությունը» (1912): 1950թ. հայ բժշկագիտության պատմության համար չափազանց արժեքավոր երկ է հրատարակել: Այն է՝ «Հայ և ծագումով հայ բժիշկները», որի Ա մասն ընդգրկում է 1688-1863թթ. գործունեություն ծավալած բժիշկների կենսագրությունները:

Սերքյան (1883-). Ականաբույժ: 7 տարի սովորել և 5 տարի էլ պաշտոնավարել է Փարիզում, աշակերտելով մեծագույն մասնագետների: Վերադարձել է Կ.Պոլիս, աշխատել Ազգային հիվանդանոցում: Նրա մասին մեծ դրվատանքով են անդրադարձել իրենց դասախոսություններում փարիզյան մասնագետները: 1912թ. աշխատակցել է Կ.Պոլսի *Gazette Medicale d'Orient* ֆրանսերեն բժշկական պարբերականին, գրել ակնաբուժական բնագավառում *ադրենալինի* կիրառման մասին:

Հանչեր Հրանտ (1886-1926). Բժիշկ գյուտարար: 1913թ. ավարտել է Կ.Պոլսի Կայսերական բժշկական փարժարանը: Նույն փարժարանում նշանակվել է անդամազննության, դիահերձման դասախոս, եղել վիրաբուժապետ Ճեմիլ Փաշայի օգնականը: Որպես վիրաբույժ աշխատել է Կ.Պոլսի հիվանդանոցներում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ «Զաքիոն օղլու»-ի հիվանդանոցում վիրաբուժապետ է աշխատել: Պատերազմի երկրորդ տարին՝ Բեռլինի վիրաբուժական համաժողովում բժշկապետ Սուլեյման Նուման Փաշայի հետ եղել է Օսմանյան կայսրության պատվիրակը: Ընտրվել է Ֆրանսիական գյուտարարների և Ակադեմիայի անդամ, հնարել է ծննդաբերական ու վիրաբուժական գործիքներ, որոնցից են մանկահան (սաղմքաշիչ) *ունելիքը* (Ֆոռսեպ կորընկալող), *ոսկորի բեկորիչ, կոճքաբանակի ընդլայնիչ, բժշկական նոր ջերմաչափ*: Այս գյուտերից որոշներն ընդունելություն են գտել եվրոպական պետություններում ևս: Աշխատակցել է «*Presse Medicale*»-ին: Սատարել է Շվեյցարիայում Հայկական Օջախի հիմնադրմանը:

Գարամանյան Խաչիկ (1888 -). Կ.Պոլսի Ավստրիական քոլեջն է ավարտել, ապա սովորել Կայսերական բժշկական փարժարանում: 1907թ. ավարտելուց հետո կատարելագործվելու է մեկնել Վիեննա և Փարիզ: Որպես վիրաբույժ և կնախտաբույժ, աշխատել է այնտեղ, արժանացել աշխարհահռչակ պրոֆեսորներ Բասի և Պոզզիի մեծ գնահատանքներին, նրանց հիվանդանոցներում խորհրդականի (monitore) պաշտոն վարել, ապա վերադարձել է Կ.Պոլիս: Աշխատել է Կ.Պոլսի բուլղարական հիվանդանոցում և բուլղար կառավարու-

յան *Merite civil* հազվագյուտ տրվող պատվանշանի 4-րդ աստիճանը ստացել: 1909թ. Բալկանյան պատերազմի սկզբից ի վեր կայսերական կառավարության կողմից նշանակվել է ծառայելու «Կարմիր մահիկ»-ի Գառաքյոյի հիվանդանոցում, ապա Դամասկոսի ճակատում Ճեմալ փաշայի բանակում վիրաբույժ է եղել: Բժիշկ Գառնիկ Քյուրքճյանի հետ բժշկապետ է եղել Դամասկոսի դրբանոցներում և հիվանդանոցներում[88]:

Բժշկագիտական հրատարակություններ

Բժշկական մրցողությունը ներկայացնող բժիշկները, դասախոսները, որ մեծ աշխարհայացքի տեր կրթյալ մտավորական անձնավորություններ էին, զբաղվում էին նաև մասնագիտական ու դրան հարող գիտությունների մասին եվրոպական հեղինակների գործերի թարգմանությամբ ու հրատարակությամբ: Այդ գրքերից մի քանիսն իրենց տեսակի մեջ առաջինները են եղել կայսրության գրահրատարակչական ասպարեզում: Նման օրինակներից են Պողոս Զոհրաբյանի և Պավլոսի Շաշյանի թարգմանած և հրատարակած «Կոսմոգրաֆիա» գիրքը (1858): Գրքի մեկ օրինակը հրատարակիչները նվիրել են սուլթանին: Ավելի քան 20 տարի ծառայել է Կայսերական բժշկական դպրոցում և կառավարությունում: Շաշյան անունն արդեն ճանաչված էր և որպես օգնություն 5 հազ. ղուռշ է ստացել:

1858թ. Զմյուռնիայի Տետեյան տպարանում հայերեն տպագրվում է այդ ժամանակ եվրոպական երկրներում, Ռուսաստանում մեծ աղմուկ հանած «Մեսմերականություն–մագնետիզմ» գիրքը: Նմանատիպ գրքերը զարգացնելու էին ընթերցողների գիտելիքները, երևակայությունը, հետաքրքրություն առաջացնելով գիտության տարբեր, խորհրդավոր ճյուղերի նկատմամբ և մարդկանց մեջ ընթերցասիրություն պիտի սերմանեին: Նպատակներից ամենակարևորը՝ մարդկանց մեջ սեփական մարմնի նկատմամբ տարրական առողջապահական գիտելիքների ուսուցումն էր[89]:

Ալկոհոլի և ծխելու դեմ պայքարը մեծ ներկայանում է ինքնուրույն և թարգմանական գրքույկների հրատարակությամբ: Բժշկական պարբերականներում տարբեր լեզուներով բազմաթիվ հոդվածներով հանդես են գալիս շատ մասնագետներ: Տրվում են դասախոսություններ վարժարաններում, մարզական ու թաղային դահլիճներում: Կ.Պոլսի տարբեր թաղերում, նաև՝ արևելյան նահանգներում կազմակերպվում են ալկոհոլի դեմ պայքարի ու ծխարգելական ընկերություններ:

Ներքոհիշյալ բժշկական ու առողջապահական պարբերականները, որ հրատարակվել են հայերի կողմից կամ նրանց մասնակցությամբ (տարբեր լեզուներով), կարևոր նպաստ են ունեցել: Այն է՝

88 Օսմանյան կայսրության հայ բժիշկների, դեղագործների մասին, նրանց կենսագրություններին, ընտանիքներին կարելի է առավելագույնս ծանոթանալ մեր ժամանակակից, պոլսահայ գիտնական Արսեն Յարմանի ծավալուն ու չափազանց արժեքավոր թուրքերեն աշխատության մեջ:

89 Լրագրող, խմբագիր **Բյուզանդ Քեչյանը** (1859-1927) թարգմանել է հռահատոր մի նամականի՝ «[illegible]»: Բ.Քեչյանը 1896թ. հրատարակել է «Բյուզանդիոն» ամենօրյա թերթը, եղել «Բոզանտի Մասիս», «Թէրճիմանը Էֆքեար», «Մասիս», «Արևելք» պարբերականների քաղաքական բաժինների խմբագիր, գրել է «Ազգային Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի պատմություն»: Առողջապահական բազմաթիվ գրքեր ու գրքույկներ են հրատարակվել հայատառ թուրքերենով: Այն է՝ ալկոհոլի, ծխելու վնասների մասին, դպրոցական տարիքի երեխաների առողջապահության, երիտասարդների[illegible] մասին և այլն:

1. 1861-75թթ. *«Կլինիկա»*, Կ.Պոլիս - ազգային, առողջապահական և ուսումնական պարբերական, խմբ. Մ.Ռուբենյան:

2. 1866-1908թթ. *«Փունջ»*, Կ.Պոլիս - քաղաքական, ազգային և առողջապահական լրագիր, շաբաթաթերթ, տնօրեն Համբարձում Այանճյան:

3. 1871թ.՝ *Ceride-i Tıbbiye* (Ճէրիտէյի թըբբիյէ, Բանբեր բժշկական) - օսմաներեն պարբերական:

4. 1885թ. *«Գանձ Արհեստից»*, Կ.Պոլիս - բժշկական, արհեստական, երկրագործական շաբաթաթերթ, տեր և տնօրեն Կ.Ճերահյան:

5. 1891թ. *«Փունջ»*, Կ.Պոլիս, - հայերեն և հայատառ թուրքերեն գիտական, առողջապահական թերթ (Տես՝ մեր Մասնագիտությունը, հ. 112): Խմբ. հրատարակիչ՝ բժիշկ Կարապետ Փաշայան:

6. 1911-14թթ. *«Բժիշկ»* - բժշկական և առողջապահական ամսաթերթ Վահան Ղազարյանի տնօրինությամբ 1911թ. Տրապիզոն, 1912-14թթ.՝ Կ.Պոլիս:

7. 13.03.1914 *«AFIYET»* (Առողջություն) - օսմաներեն պատկերազարդ ընտանեկան շաբաթաթերթ: Հրատարակիչ Միսակ Ձերիտ, գլխավոր խմբագիր՝ Ավանգարդ Սուլեյման: Տպագրվել է Կ.Պոլսի «Լույսին» տպարանում:

8. 1913-14թթ. *«Յոյս»*, Կ.Պոլիս - առողջապահական, գիտական, հակաալկոհոլական պարբերաթերթ: Օրգան Թուրքիայի հակաալկոհոլական ընկերության: Արտոնատեր Վ.Մ.Հինդլյան, պատ. խմբագիրներ՝ Վ.Թորգոմյան, Պետրոսյան:

9. 1914թ. *«Տարեցույց բժշկական եւ առողջապահական»*, Կ.Պոլիս – հեղինակ և հրատարակիչ Վահան Ղազարյան[90]:

10. 1919թ. *«Հայ բժիշկ»*, Կ.Պոլիս - բժշկական, առողջապահական, գիտական պատկերազարդ ամսաթերթ: Արտոնատեր Հրանտ Գորայան: Տնօրեն խմբագիր՝ Վահան Արթինյան: 1-10 համար: Տպ. Քեշիշյան: Ամեն համարի սկզբում՝ նախապատկ մի բժշկի նկար[91]:

11. 1920-23թթ. *«Հայ բուժակ»*, Կ.Պոլիս, 1923-25թթ.՝ Ալեքսանդրիա: Բժշկական և առողջապահական ամսաթերթ: Հիմնադիր՝ Վահան Արթինյան: Տնօրեն, խմբագիր՝ Մ. Գարակյոզյան:

12. 1920թ. *«Դարման»*, Կ.Պոլիս - բժշկա-առողջապահական և գիտական պատկերազարդ ամսաթերթ, օրգան Հայ բժիշկների միության, Օննիկ Փափազյանի տնօրինությամբ:

90 *«Տարեցույց բժշկական եւ առողջապահական»*-ը Ա տարի է միայն ունեցել: Այստեղ զետեղված են տարբեր երկրների բժշկության պատմություններ, բազմաթիվ հայ և օտար հայտնի բժիշկների կենսագրություններ, Պոլսի, Արևմտյան Հայաստանի հայ և եվրոպական միսիոներական հիվանդանոցների մասին (որ օտար բժիշկներին մատների վրա կարելի էր հաշվել և հիմնական բժշկական անձնակազմը բաղկացած է եղել հայերից), առողջապահական խորհուրդներ, բժշկագիտական հոդվածներ, որոնք ապացույց են պոլսահայ բժշկության ճգնաժամերին եվրոպական բժշկագիտությանը [illegible] տեղեկացված լինելու և համարժեք ընթանալու նրանց մտածելակերպին:

91 «Օտարաշխարհին բժիշկը» շարքը հանրամատչելի գրականություն է տպագրել: *Ժողովրդական մեր դպրոցներում* [illegible] Կ.Պ: Մ.Վարժապետեան, *Առողջին նախանձրները*, Մարզվան,1910: 1919թ. Տպագրվում է *«Հայ բժշկության պատմ գրքերը»*, ցուցանակապատած վավերական փաստերով Կ.Պոլսի Կլինիկա գրատան կողմից:

Կարևոր տարեթվեր

Արևմտահայ բժշկության պատմությունը հայտնի է իր նկատմամբ բազմաթիվ նորարարությունների գրանցմամբ:

Կարապետ Հարիչի հայ վաճառականը 19-րդ դարի սկզբին Եվրոպայից Ֆրանսիա տարավ ատամնաբույժի որոշ բուժող մի բույս: Այն հայտնի դարձավ ֆրանսիական բժշկագիտական մրցույթում: Դոկտ. Բայերը երկու տասնամյակ անց, 1822թ. նույնը ներկայացրեց Փարիզի բժշկանոցին և այն կրեց Բայերի անունը:

«Ծաղիկ» պատվաստանյութը ևս եկել է հայերի գյուղը, որը հին ժամանակներից ծանոթ էր մեր ժողովրդին, չինացիներին: Պատվաստուկը (վերցված հիվանդի բշտիկների հեղուկից) չամիչի մեջ դնելով երեխաներին տալիս էին, որ կուլ տան: Ավելի ուշ, Պոլսում մաշկը ճեղքելով այն պատվաստում էին: Անգլիական դեսպանի կինը՝ լեդի Մերի Մոնտեգյուն (Mary Wortley Montagu) տեսնելով այն, Կ. Պոլսի Պերայում գտնվող իր տղային պատվաստեց: Խրախուսված հաջողությունից, լեդի Մերին 1717թ., Անգլիայի իր բարեկամներին ուղղված նամակում գրեց և նկարագրեց այս փաստը: Գյուտը ներմուծվեց Անգլիա: Լեդի Մերիի օրինակին հետևեցին Ուելսի դուքսը, ապա՝ Օրլեանի դուքսը: 1769թ. Ռուսաստանի կայսրուհին այն փորձեց իր Պավել որդու վրա: Ասա՝ Մարի-Թերեզա բազմիցս է այն փորձել: Հետո՝ չինացիներն այս գյուտի հիման վրա իրենցը պատրաստեցին[92]: Այս գյուտի համար հետագայում մրցանակ ստացավ անգլիացի բժիշկ Ջեններ:

Մերի Մոնտեգյու

1886թ. դեղագործ և ջերմաչափի սպառատու **Լևոնի Գասպարյանի** պատրաստած հայերեն գերժամանակակից տեսքով մի ջերմաչափ, «Էրմենի թերմոմեթրեսի»-ն մինչև դարավերջ նույն անվամբ վաճառվել է Բահչեքափիի Գասպարյանի դեղատանը:

16.01.1924թ. փարիզյան *«Eclair»* թերթը գրել է. «Պաստորը չէր հաջողած գտնել կատաղության միկրոբը: Մահն ընդհատած էր այդ խնդրի շուրջ նրա կատարած ուսումնասիրությունները: Մեծ գիտնականի սաների համար նվիրական պարտք էր Վարպետի ընդհատված աշխատության իրագործումը: Դոկտ. Ռուի բաժնում միկրոբաբան, վիրաբույժ և Պաստորի Ալժիրիայում դասախոսող պոլսեցի որդին **Ե. Մանուկյանի** (1872-1948) երկարատև, համբերատար գիտական հետազոտությունների արդյունքում հաջողվեց գտնել «կատաղության միկրոբը», Պաստորյան հաստատությանն օժտելով փառքի այս նոր տիտղոսով: Պաստորը համոզված էր որ կատաղության հարուցչի գյուտը մեկնակետ կդառնար մի շարք կարևոր գյուտերի համար ևս: Հուսանք, որ մոտ ապագայում այն կիրականանա...»:

Սիհրան Գասպարյան (1868-1910). Կեսարահայ բժիշկ: Առաջին համաշխարհայինի նախօրեին գաղթեց Ամերիկա, որ հայտնի դարձավ ռենտգենաբանության մեջ նոր ուղղության, *քաղցկեղը ճառագայթով բուժելու* գործում, որի զոհը և ինքը դարձավ:

92 Հրաչյա Աճառյան, *Հայոց գիրը Օսմանյան կայսրության մեջ*, Եր., 1999, էջ 19: Տիգրան Փեշտիմալճյանը 1884թ. հայերեն հրատարակել է ընդարձակ աշխատության ծաղկախտի բուժման մասին (Իսմիրլյան, *Յարգագրական*, 1927թ., 310 էջ: Ս.Դալար, Բազմավեպ 1943, էջ 201):

Վարազդատ Գազանճյանը, Ամերիկա գաղթած երզնկահայ բժիշկը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայտնի է դառնում *դիմածնոտային վերականգնողական վիրաբուժության* մեջ:

1918թ. **Վահան Պերպերյան** դեղագործն իր և բոլոր մեծ դեղարաններում վաճառքի էր հանում իր պատրաստած *Տիմալոժին* ամենապարզ գինին՝ կազդուրիչ դեղերի բաղադրությամբ: Ասոր՝ «Անկարո՞ղ ես, նիհա՞ր ես, անարյուն ու ջղայի՞ն ես՝ գործածե»:

Հայկական որոշ դեղատների կնիքներ, պիտակներ

* * *

Հայ բժիշկները կարծես թե իրենց վրա էին վերցրել Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական բժշկագիտության ասպարեզում նորարարությունների ներմուծման առաքելությունը: Այդպիսի օրինակներից է՝

1909թ. «Հելիոս» էլեկտրամագնիսական ժանյակների նկատմամբ մարդկանց ուշադրությունը հրավիրելը: Թուրքիայում դրանց վաճառքի ներկայացուցիչն էր Կարապետ Գալըճյանը Ղալաթիայում: Այն կիրառելի էր նույնիսկ նորածինների համար՝ «թե՛ զարդ է, և թե՛ առողջության ցավերն է կասեցնում»:

Սովորաբար հայերեն, հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների, գրքերի, օրացույցների, տարեցույցների վերջին էջերը նվիրված էին լինում գովազդներին: Դրանք ամենատարբեր բնույթի կարող էին լինել՝ անգլիական ապահովագրական գործակալությունից մինչև տարբեր վաճառատների, ապրանքների, գինիների, նոր հրատարակությունների, այդ թվում՝ նոր դեղամիջոցների գովազդներ: Առողջապահական ասպարեզի գովազդները երբեմն իրենց մեջ շատ հետաքրքիր տեղեկություններ են ամփոփել: Այսպես օրինակ, հարբուխի, շնչառական օրգանների հիվանդությունների դեմ առաջարկվող *Névasilinne*-ը, որ ֆրանսիական համբավավոր դեղամիջոց էր, պարզվում է, որ առաջնակարգ դեղագործ **Լևոն Թաղյանյանի** կողմից էր պատրաստվել Բերք Բլաժում (Ֆրանսիա):

Մի շարք վաճառականներ ու առևտրական տներ մասնագիտացել էին բժշկական ասպարեզի անհրաժեշտ դեղանյութերով, տեխնիկական սարքավորումներով ապահովելու, այն եվրոպական երկրներից ներկրելու խնդրում: Տարբեր լեզուներով գովազդներից իմանում ենք, որ միայն Պոլսում կային մի քանի նման մասնագիտական վաճառատներ, պահեստներ (դեպոներ), որոնք մատակարարում էին ողջ երկրին, անգամ նրա ամենահեռավոր անկյուններում գտնվողներին[93]:

1888թ. Պ. և Հ. Քյուչուքյան եղբայրները դեղարան են բացում Բահչեքափուում, նախապես (1887թ.) արդեն դեղարաններ ունենալով Ենի Ճամիում և Պերայում, որ առաջարկվում էին դեղերի ու դեղագործական նյութերի, ատամնաբուժական և վիրաբուժական նյութերի, գործիքների, ընտրելագույն բամբակների, ֆրանսիական օծանելիքների մեծաքանակ ու փոքրաքանակ վաճառք: Այս մատակարար-դեղարանը երաշխավորում էր միայն սեփական ապրանքանիշ կրող նյութերը:

Պոլսում, 1900թ. հայտնի էին Մելիք Այլազյանի Բահչեքափը խանում գտնվող վիրաբուժական, բժշկական գործիքների վաճառատունը, Միշել Թեֆիկյանի վիրաբուժական ու ատամնաբուժական գործիքների վաճառատունը Ղալաթիայում, «Լ.Ալյանյան և Ս.Էմիրզե» ընկերության դեղերի և քիմիական արտադրանքների մեծ մթերանոցը Հասանճի խանում, «Մազլըմյան և Մինասահճյան» դեղերի մեծ վաճառատունը Բահչեքափուում: Դրանք բժշկական նյութեր, գործիքներ, ատամնաբուժական նյութեր, համբավավոր գործարանների օծանելիքներ էին մատակարարվում ոչ միայն Կ.Պոլսին ու շրջակայքին, այլև կայսրության ամենատարբեր վայրերին: Վերջինս նաև Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի երկարամյա հայթայթիչն էր:

Որոշ հայ բժիշկների գործունեության արդյունքում Օսմանյան կայսրության տարբեր

93 1895թ. **Կոստանդ Պեկիրճյանի** Միրգենճիյում գտնվող կոշիկի գործարանում արտասահմանյան նյութերով հատուկ կոշիկներ էին կարվում, վիրավոր, հիվանդ ու կոշտուկներով ոտքերի համար:

վայրերում, մասնավորապես՝ գավառներում, բացվել են մի շարք հիվանդանոցներ, բժշկական փարմաքաններ. Այդպիսի օրինակներից է Սելանիկում բժշկական փարմաքանի բացման խնդրում Կարապետ Իսքենդերյանի (Իսքենդեր փաշայի) ունեցած մեծ նպաստը: Բժիշկն այդ ժամանակ զորամասի բժշկապետ էր և արժանացել էր *միրլիվայի* աստիճանի ու 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***-ի:

Բժիշկ Տաղավարյանի և Տիգրան փաշա Բաբայանի դեղատոմսերի օրինակները

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԹԱՏՐՈՆ, ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՁԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ, ՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՊՈՐՏ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Օսմանյան կայսրության տարածքում պահպանվել են նախնադարյան ժամանակներից սկսած, այս տարածքում կայացած պետական միավորումների, տարբեր ժողովուրդների (խեթերի, ուրարտացիների, հիթիթների) և հետո բյուզանդական շրջանների մշակութային բազմաթիվ շերտեր: Այս հսկայական երկրի մշակույթը միաձուլումն է եղել հայկական, պարսկական, արաբական, հելլենիստական մշակույթների, ճարտարապետական հուշարձանների, որոնք սելջուկյան շրջանում հիմք են դարձել Օսմանյան կայսրության ճարտարապետության, շինարարական և կիրառական արվեստի: Ճարտարապետները կարևոր տեղ են գրավել Օսմանյան կայսրության արքունիքում: Եղել են արքունի ճարտարապետներ, որոնք կրել են ***Mimar-Ağa, Mimar-Başı, Ser-mimaran-ı Hassa, Kalfa, Usta*** մականունները: Նրանցից ոմանք չափազանց գնահատվել ու սիրվել են իրենց սուլթանների կողմից, եղել նրանց մտերիմ խորհրդականները: Այս տեսակետից հայտնի անուն է եղել սուլթան Սուլեյման Բ-ի մտերիմ ճարտարապետ, Բալաթում ծնված Գաբրիել խալֆա Փալազյանը:

Նրանցից մի աստիճան ցածր, նրանց ենթակայության տակ, առանձին մասնագիտական ուղղվածություն, տարբեր շինանյութերի (մարմար, աղյուս, քար և այլն) առումով մասնագիտություն ունեցող ճարտարապետներ են եղել ինչպես, օրինակ, ***Mermerci, Minareci, Nakkaş, Kiremitci, Taşcıbaşı*** և այլն:

Ճարտարապետների գործունեության ոլորտները հիմնականում եղել են մի քանիսը՝ արքունի ճարտարապետներ, արքայական ու պալատական կառույցների ճարտարապետներ, ազգային փոքրամասնությունների գծով ճարտարապետներ, բանակային շինությունների, Ստամբուլ քաղաքի ճարտարապետներ և ճարտարապետներ, որոնք զբաղվել են գործավարների խնդրով: 1734 թվականից «Արքունի ճարտարապետների օգնական» մասնագիտական կրթության դասավանդումներ են սկսվել: 1831թ. հիմնադրվել է Ճարտարապետների միությունը՝ ***Ebniyeyi Hassa Müdürlük***, որը մասնաճյուղեր է ունեցել նահանգային կարևոր կենտրոններում:

Օսմանյան կայսրության ճարտարապետական մշակույթի ամենացցուն անունը դա Միմար Սինանի անունն է: Ճարտարապետական այլ անունների մասին հանրագիտարանային նյութերը շատ սուղ են: **Միմար Հոճա Սինանը (1490-1588)** արքունի մեծ ճարտարապետ էր, ծագումով կեսարացի, որ երկար տարիներ ենիչերական զորքերում էր անցկացրել:

Օսմանյան ճարտարապետության գագաթը համարվող Մեծն Սինանը սուլթան Սելիմի տիրակալության շրջանում (1512-1520թթ.) եղել է դևշիրմեի զոհերից, բռնի մահմեդականացված հայ պատանի, հավանաբար Սինոն անունով, որն իր ողջ ստեղծագործական, չափազանց հարուստ կյանքը նվիրել է Օսմանյան կայսրության շենացմանը[1]: Ենիչերական

1 **Միմար Սինանը**, որ բազրկի(?) փառքերից է և նրա անունով են կոչված Կեսարիայի ակադեմիան ու շատ

զորքերում 1524թ. մասնակցել է Բաղկանյան և 1534թ.՝ Բաղդադի պատերազմներին: Քաջության ու շինարարական իր գիտելիքներով աչքի ընկած զինվոր Սինանը 1512թ. բերվել է Պոլիս և էր մեծյանի պալատում զբաղվել շինություններով, իր տրամադրության տակ ունենալով շատ գործավորներ, զբաղվել է աղոթատեղիների, խաների, աղբյուրների կառուցմամբ: Որպես Օսմանյան կայսրության գլխավոր ճարտարապետ, 1538թ.-ից հաջորդել է Աջեմ Ալիին: Ծառայել է 4 սուլթանների, այդ թվում՝ սուլթան Սուլեյման Ա Կանունիին (1520-1566), սուլթան Սելիմ Բ-ին (1566-1574): Արաբերին, պարսկերին, թուրքերեն լեզուներին հմուտ, խիստ քաջ ու համրաց, երկրաչափական գիտությունների հմուտ, գրասեր ու բարի անձ է եղել: Նրա 40 աշակերտները դարձել են հայտնի ճարտարապետներ, ծառայելով օսմանցի և այլ միապետների: Ապրել է 99 տարի: Նրա հայկական ծագման մասին առաջին անգամ 1573 թվականի փաստաթուղթ հրատարակեց Ահմեդ Ռեֆիկը «*Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*»-ամսագրում[2]:

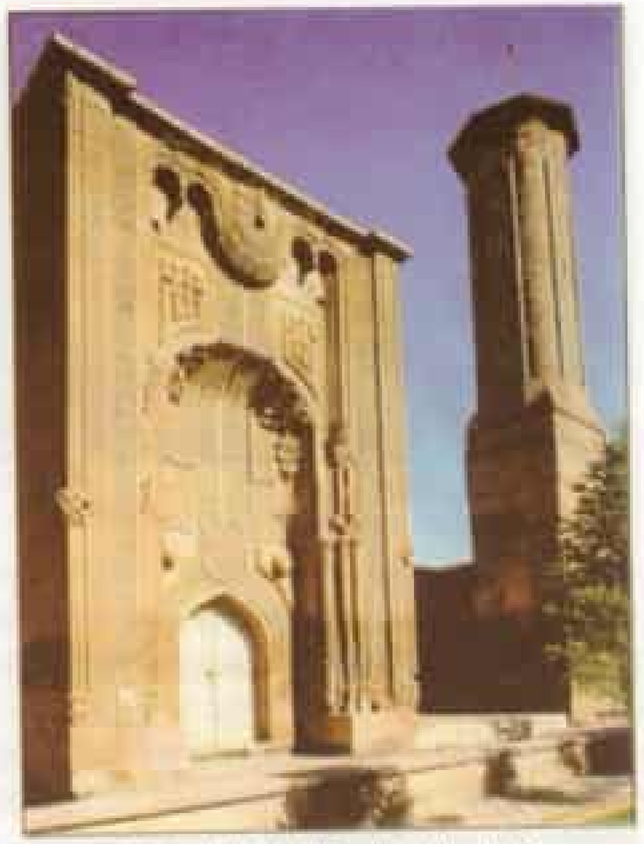
Կոնիայի «Ինջե մինարեի» մեդրեսեն (ճարտ. Կալուտ, XIII դ.)

ու շատ կարևոր հաստատությունները, պալատներ ու պետական, փառավոր [illegible], որը մոտ 500 մեծ ու փոքր, կարևոր շինությունների ճարտարապետն էր, իր ժամանակին դիմել է սուլթանին մի նամակով, որ փրկի իր հայրենի գյուղի ավերումից, բռնագաղթից: Նամակը գտնվել, ինչ գյուղը հայկական էր: Թեև մահմեդականացված ու թրքացված այս դեմքի հայկական ծագումը փաստվեց: Որպես Սինանի հայրանուն հիշված է Աբդուլմեննան անունը: Այն տրվում էր հավատափոխ մարդկանց կամ մահմեդականացված երեխաների, որպես հայրական անուն:

2 *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Ա., 5-րդ համար, 1930թ. մարտ և 1931թ. մարտ, էջ 10: Այս օսմաներենով փաստաթուղթը գրվել է 1573 թվականին, երբ Սինանը 82 տարեկան է եղել: Սուլթան Սելիմ Բ-ն 1571թ. օգոստոսին գրավել էր Կիպրոսը: Գերիշխված նույն բնակչության [illegible] մի քանի [illegible], այդ թվում Կեսարիայի ու [illegible] Կիպրոս: Սինանը խնդրում իր 3 [illegible] Սուլթանին, որն էլ հրամայում է օգնել: Ըստ այս փաստաթղթի, Աղ դաղի(Էրջիյաս) [illegible] Կեսարիայի մի քանի գյուղերում (անունները տրված են, որոնք հայտնի են եղել որպես հայկական գյուղեր): Ըստ նույն աղբյուրի, Երուսաղեմում կա մի ձեռագիր, որի 1540թ. գրված հիշատակարանից պարզվում է, որ այդ ձեռագիրը (ձ.251) [illegible] Սինան Չելեբին, [illegible] Երուսաղեմ, սբ.Հակոբ վանք, ի հիշատակ [illegible] և Շահրիար Չելեբիի, Սինան Չելեբիի, իր նախնիների հոգու [illegible] համար: [illegible] Սինանը, որ 99 տարի է ապրել ու ծառայել մի քանի սուլթանների, իր փառքի [illegible] էր Օսմանյան կայսրության [illegible] Սուլեյման Հիասքանչի օրոք: Իր կայսրության [illegible] Հայաստանից մինչև Եգիպտոս, Հյուսիսային Աֆրիկա ու [illegible] Վիեննա տարածված այս [illegible] մզկիթներ ու [illegible] կամուրջներ [illegible] իր երկիրը կառուցելու, [illegible] հուշարձաններով զարդարելու համար: Նրա նախընտրած ճարտարապետը՝ Միմար Սինանը,

Կ.Պոլսի Սուլեյմանիե մզկիթը
(ճարտ. Սինան, XVI դ.)

Էդիրնեի Սելիմիե մզկիթը
(ճարտ. Սինան, XVI դ.)

Բոտ թուրքական աղբյուրների, ծածկանունով գրված գրական երկեր է թողել: Նրա կառույցները տարածվում են այդ շրջանում ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքով մեկ (Հալեպ, Դամասկոս, Կահիրե և այլուր): Գլուխգործոցներից են Պոլսի Շահզադե և սուլթան Սելիմի, Սուլեյմանիե[3] և այլ մզկիթները (81 հատ), 55 մզդրեսե (հոգևոր դպրոց), 8 ամրակուռ կամուրջներ, այդ թվում Քյուչուկ Չեքմեճի կամուրջը, 18 քարվանսարա, 33 ապարանք, ջրի կամարներ, 35 բաղնիք, 17 դամբարան, 10 աղբյուր: Ամրացրել է Այա Սոֆիայի Տրդատյան գմբեթը, մի շարք կառույցներ Դամասկոսում, Փիչեգրադում, Մակեդոնիայում, կառուցել 51 աղբյուրատեղի, 26 սրբարան: 80 տարիների վաստակի ընթացքում հեղինակել է ավելի քան 400 շինություններ, նաև՝ Սարաևոյում, Մակեդոնիայում, Դամասկոսում, Բոսնիայում և այլուր: Նրան կոչել են «թուրքական Միքելանջելո»:

Կառուցվել է այս կայսրությունը նաև մինչ սինանյան շրջանը և մինչ օրս պահպանվել են բազմաթիվ հետաքրքիր հուշարձաններ, որոնք ժառանգելով նախկին արժեքները, հնարավորությունները, տեխնիկան, շինանյութը՝ ծնունդ են տվել օսմանյան ճարտարապետաշինարարական մշակույթին: Այս բնագավառը բազմաթիվ հայ երախտավորների անուններ է ներառում, որոնց մի մասը թուրքական հիշողություն ունեն[4]: Այս մշակույթը պատմական

երեք միջոցների աղբյուրն չի զգացել, ինչ էլ որ կառուցել է, որտեղ էլ որ կառուցել է: Սուլեյմանի հայրերը նա բարեհաճ են եղել իրենց հոր սիրելի ճարտարապետի նկատմամբ ու փայփայել նրան, գնահատելով նրա մեծ տաղանդն ու արժանիքները: Տես՝ Վ.Զարդարյան, *Յիշատակարան*, Գահիրէ, 1933-39թթ, էջ32-33. 52:

3 Միմար Սինանի գլուխգործոցներից է շուրջ գմբեթների վրա հենված հինգերորդ մեծ գմբեթով շքեղ Սուլեյմանիեի մզկիթը 1552թ., որը համարվում է «օսմանյան Այա-Սոֆիա»: Հարևանությամբ կառուցել է նաև Ռոքսալանա կայսրուհու դամբարանը, Եդիկուլեյի մզկիթը: Նա է առաջին անգամ օգտագործել Իզնիքից բերված նախճապակե կապույտ սալիկները՝ զարդարելու, ներքին հարդարանքը ամբողջական դարձնելու համար:

4 Արաբական պատմագրության մեջ 868թ. Աբասյան խալիֆայության շրջանում հայտնի է, որ Եգիպտոսի կառավարիչներից Ահմադ իբն Թուլունը իր մզկիթի կառուցումը վստահել է ծագումով հայ շինարարի **Իբն Խաթիբ էլ Ֆերղանիին**: Մասնագետների կարծիքով, նրա գործերը հայկական ճարտարապետության ավանդների հարազատ գործեր են եղել, իսկ նրա սյուները կամարները մուսուլմանական ճարտարապետության, իսկ ավելի ուշ, դրանք նաև գոթական ճարտարապետության վրա թողեցին իրենց ազդեցությունը: 1087-1092թթ. երեք եդեսացի եղբայրներ են կառուցել Կահիրեի 3 նշանավոր դարպասները Այստեղ փնտրված էին հայ շինարարները, ժամանակակիցներ բարի ու փայտի վրա փորագրող հայ արհեստավորները: 1191թ. Եգիպտոսի սիրակալ Սալահ էլ-Դինը խաչակիրների գերությունից փրկեց հայազգի շինարար ու արքունի արարողապետ մայլուկ Բահա էլ-Դին Գարագուշին, վճարելով 20 հազ. դինար փրկագին: Վերջինիս կառուցած բերդերն ու պարիսպները այսօր պատմագիտները ներպագոտում

շարունակությունն է հայազգի ճարտարապետների մինչ սելջուկյան, սելջուկյան, ապա՝ օսմանյան քաղաքաշինության, պալատների, սրբատեղիների, բաղերի, առանձին կառույցների շինարարարությամբ հայտնի նրանց գործունեության[5]: Թուրքիայի գլխավոր քաղաքներում՝ Էդիրնեում (Սելիմիե մզկիթը 1550թ.), Կայսերիում, Բուրսայում, Կոնիայում և այլուր կառուցված պալատների, ապարանքների, մզկիթների, մեդրեսեների, զորանոցների, խաների, կամուրջների, դամբարանների, աղբյուրների, բաղնիքների ու աշխարհիկ այլ շինությունների մեծ մասը կառուցել են հայ ճարտարապետները: 11-րդ դ. սկսած սելջուկյան հովանավորյալ մի հայ ճարտարապետ է կառուցել Կոնիայի Ալաեդդին հոյակապ մզկիթը: Հայտնի ճարտարապետներից են եղել Գալյուսը, Գալուստը, Թադևոսը, Աշոտը, Խորշաեը, Խոսրովը և ուրիշներ:

17-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունում 19 արքունի ու երևելի հայ ճարտարապետներ են եղել: 1919թ. հիմնադրվել է «Հայ ճարտարագետների(ինժեներ) և ճարտարապետների միություն» Կոստանդնուպոլսում:

Վահան Զարդարյանի «Յիշատակարան»-ում հեղինակի եղբոր կողմից բերվում է Թուրքիայի հայ ճարտարապետների մի ցանկ[6], որը 31 անուն է ամփոփում[7]: Մենք փորձել ենք լրացնել այս ցանկը սելջուկյան շրջանի մի քանի անուններով և այն մոտավորապես այսպիսի տեսք է ստացել[8]:

1. **Պողոս** (13-րդ դ.), կառուցել է Թոզանլը գետի հնգակամար կամուրջը 1251թ.:
2. **Գալյուկ կամ Գելուկ (13-րդ դ., որդի Աբդուլլահի)**[9], կառուցել է Կոնիայի «Ինջե Մինա-

են դրսևս «համեստ իրագործումներ»: Օսմանյան տիրապետության շրջանում առաջին հայտնի ճարտարապետներից է հիշվում 1552թ., 1571թ.Պոլսից Կահիրե ուղարկված Միմար Սինանը, կառուցելու համար Սինան փաշա մզկիթը, Բուլաքի պատմական մզկիթը և այլ կառույցներ:

5 Այս տարածքում մինչ օսմանյան շրջանը ճարտարապետների հայր է համարվել **Տրդատը**: 989-994թթ. Հուստինիանոս Ա-ի համաձայնությամբ և Վասիլ Բ կայսեր օրոք Տրդատ ճարտարապետը նորոգել է Այա Սոֆիայի մեծ գմբեթը, որը քանդվել էր երկրաշարժի ժամանակ: Այա Սոֆիայի երեք դռներից մեկը կոչվում է «Դուռն հայոց», որը Վարդան Մամիկոնյանի ցեղից նույն անվամբ մեկը, Կ.Պոլիս գալով, գնել էր, վճարելով 5 գրիվ արծաթ (Առաքել պատմիչ): Այա Սոֆիան կառուցող Կոնստանտին կայսեր հայազգի լինելու հանգամանքը նաև նրա ճարտարապետական երևակայության մասին է ասում: Այս մասին տես՝ Ճեմճեմեան Ե., *Մայրաքաղաքյաց պատմություն*, Վիեննա, հ. 1, էջ 213 և հ. 2, էջ 493: Տես նաև՝ Արզումանեան Մ., Պատմութիւն հայ Կեսարիո, Կահիրե, 1937, էջ 15-35: Չամչեան Մ., Հայոց պատմություն, Վենետիկ, 1786, հ. 3, էջ 807: Tuğlacı Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, Ist., 1981; Պողոսեան Ե., *Պալյան ճարտարապետներ*, «Հանդէս ամսօրեա», Վիեննա, 1970-1973թթ.:

6 Վ.Զարդարեան, *Յիշատակարան*, Կահիրէ, 1933-39թթ., էջ 50-51: **Թորոս և Խաչատուր Շենեան** ճարտարապետների կողմից 1614թ. վերակառուցվել է Խարբերդի «Խոջախանը»: 1650թ. Անկյուրացի **Հակոբ Արքին(Հովհաննես)** ճարտարապետը կառուցել է առաջին քարե կամուրջը Եփրատի վրա: Ծագումով հայ ճարտարապետ **Միմար Մեհմեդ** աղան 1714թ. փադիշահի հրամանով վերաշինել է Բերայի հրդեհված Գալաթասարայի դպրոցը: Դիարբեքիրում 1729թ. **Նազիր, Շահին, Սարգիսան և Երեմ** ճարտարապետները կառուցել են Ս.Կիրակոս եկեղեցին: Բնականաբար, Արևելյան Անատոլիայի, ժամանակին հայաշատ նահանգներում, հայազգի ճարտարապետները հիմնականում զբաղված են եղել հայկական միջնադարից զուրս տարբեր կառույցների շինությամբ:

7 Վիճեն Զարդարյանի «Ճարտարապետների ցուցակում» անուններից մի մասը, նրանց կից լրացումները, թվականների մի մասի ճշտումները կատարված են մեր կողմից: Ափսոս, որ դրանք հիմնականում վերաբերում են հայկական ճարտարապետական հուշարձաններին և օսմանյան կառույցների մասը համարյա բացակայում է:

8 Մեր ցուցակում հիմնական շեշտը դրվել է արքունի և կառավարական ճարտարապետների վրա: 19-20դդ. պոլսահայ ճարտարապետների մասին հիշված են հիմնականում տողատակերում:

9 Այստեղ է այսօր գտնվում կարպետ եկեղեցու անհետացված արքերից սկզբի հայազգի Ս.Վլասի գերեզմանը, արարատում ընդմտանելու պայմանակեր տապանաքարում: Արդա(ու)լլահ անունը սովորաբար տրվել է հայ, քրիստոնյա որդերին: Սարգիս Եվգեյանի վերջերս հրատարակած գրքույկում այս անունը որպես Գալուստ է հանդես գալիս: Տես՝ Des serviteurs fidèles, *Les enfants d'Arménie au service de l'État turc*.

րկի» մզկիթը, 1251թ.՝ Կոնիայի Լառանդա դռանը կից մզկիթը (1260) և «Նալընջի մեջիդի» մզկիթը Սեբաստիայում (Սվազ): Իր տաղանդի համար նրան համեմատել են մեծն Սինանի հետ: Կարծում ենք որոշ աղբյուրներում հիշատակվող «վարպետ Գալոյան, Գալուս»-ը նույն Գալուկն է, որը 1229թ. կառուցել է նաև Սվազի «Գյոք մեդրեսե»-ն:

3. **Խուրշահ իբն Մուղիք Ալալարցի**[10], 1228-29թթ. Տիվրիկում Ահմադ շահի համար կառուցել է Մեծ մզկիթը և հիվանդանոց:
4. **Խոսրով**, 1247թ. կառուցել է Մալաթիայի մզկիթը սելջուկյան Քայխոսրով սուլթանի հրամանով:
5. **Թագվոր, որդի Սոխիանի** (13-րդ դ.), կառուցել է Մալաթիայի մեդրեսեն:
6. **Աշոտ (13-14 րդ դ.)**, կառուցել է քարվանսարա Իգդիրի հարավում, դեպի Ձոր, Քալեղալ լեռան ուղղությամբ[11]:
7. **Յակուբ շահ** (15-րդ դ.), 1490թ. վերակառուցել է Քիլիի պալատը (ապարանք) և կառուցել Բայեզիդ Բ. Վելի սուլթանի (1481-1512) մզկիթը Ստամբուլում:
8. **Քոջա Միմար Սինան (1490-1588)**
9. **Եղիազար խալֆա**, 1414-24թթ. Չելեբի Մեհմեդ Ա-ի պատվերով կառուցել է Բուրսայի հռչակավոր «Եշիլ ճամի» և «Եշիլ թյուրբե»-ն (Կանաչ մզկիթը և Կանաչ դամբարանը):
10. **Գրիգոր խալֆա Բալյուրդցի**, 1595-1603թթ. սուլթան Մեհմեդ Գ-ի ամենահայտնի արքունի ճարտարապետներից էր:
11. **Քուդաշահ** (16-րդ դ.), ավելի հայտնի է եղել որպես քարտաշ վարպետ:
12. **Առաքել խալֆա (-1673) և որդին՝ Գաբրիելը**[12], Կեսարիայի Մունջուսուն գյուղից են եղել, որոնք տեղափոխվել են Պոլիս:
13. **Զաքարիա խալֆա (17դ.)**
14. **Աստվածատուր խալֆա Պոլսեցի**, Ստամբուլում գործել է 1600-1630թթ., տիկինեցի էր, արքունի հայտնի ճարտարապետ: Եղել է Սադրազամ Թիրյակի Հասան փաշայի և շատ երևելիների բարեկամը: Օսման Բ-ի (1618-22) կառավարման շրջանում պալատում մեծ հեղինակություն է ունեցել: Մասնակցել է 1610-17թթ. Սուլթան Ահմեդ մզկիթի կառուցմանը: Կարողացել է մեծ դեր խաղալ 1628թ. Պալաթի Ս.Հրեշտակապետաց եկեղեցու վերականգնման համար սուլթանական ֆերման ստանալու խնդրում: 1608թ. մեծապես օգնել է Թեքիրդաղում հայ գաղթականներին: Հայկական աղբյուրները նրա մասին հիշում են որպես մեծ բարեգործի[13]:
15. **Դաղուճենի կամ Դուլգուճենի խալֆա (-1772)**, արքունի ճարտարապետ: Միմար Սինանի հաջորդներից մեկի՝ Սարըօղլու Դուլգուճեցի գերդաստանից: Կեսարիայից Պոլիս գալով, Երեմիա Չելեբիի համար որոշ գրքեր հայերենից թուրքերեն է թարգմանել, որոնցից մեկը հայտնի «Սաղմոսներ»-ն էր:
16. **Վարդան խալֆա**, հիշատակվում է, որ Պոլսում գործել է 1683թ.:

M. Yevadian, Lyon, 2010. տիտղոսաթերթի վրա:

10 Անդ, էջ 31, Սեդիֆ արաբական անունը ամփոփաբար տրվել է քրիստոնյաներին:

11 Des serviteurs fidèles... p 34.

12 Գեորգ Փամուքչյանն իր կենսագրականների հատորում հոր և որդու համար որպես մահվան տարեթիվ նշում է նույն 1673 թվականը: Տես՝ Pamukciyan Kevork, Cilt 4-*Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003. Առաքելի որդի Գաբրիելը, որ թաղված է Բալըքլըի հայկական գերեզմանոցում, 1674թ. Կեսարիայի Մունջուսուն գյուղի Ս.Հրեշտակապետաց եկեղեցուն է նվիրել Պալաթի Ս.Հրեշտակապետաց եկեղեցու «Հայսմավուրքի» ձեռագիր կրկնօրինակը:

13 Տես՝ Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի տարեցույցը, 1901թ.

17. **Միմար Խաչատուր (17-րդ դ.)**
18. **Տիրատուր խալֆա (17-րդ դ.)**, 1648թ. Վարագա Ս.Խաչ եկեղեցին է կառուցել, որը նույն տարի երկրաշարժից քանդվել է:
19. **Ակնցի Հաջի Արբին (Հարություն)**, 1650թ. Եփրատի վրա առաջին քարե կամուրջն է կառուցել:
20. **Սանփանոս կամ Փանոս (18-րդ դ.)**, Ուրֆայում 5 մզկիթ է կառուցել: Եղել է Համալօղլու Ահմեդ փաշայի բարեկամը:
21. **Դավիթ կամ Դավուդ, Քոջա (մեծ) ժամանակով (1580-1660)**, մեծ հեղինակություն ու հռչակ է ունեցել: Պետական ծառայություն է կատարել: Ծնվել է Կովկասում, Թարակ գյուղում:
22. **Գրիգոր Չելեբին** Քոջա Դավիթի որդին է, ճարտարապետ: Ավարտել է հոր կառուցած Հոճա խանը, որը 1660թ. հրդեհի զոհ էր դարձել:
23. **Զաքարիա խալֆա (17-րդ դ.)**, գործել է Պոլսում, 1654թ. Անկարայի Ս.Աստվածածին եկեղեցուն մի ձեռագիր և 1671թ.՝ Քանդիլլիի Ս.Կարապետ եկեղեցուն մի Ավետարան է նվիրել:
24. **Խաչեր խալֆա**, Մուսա խալֆայի հետ 1627թ. վերակառուցել է Պալաթի Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցին: Երուսաղեմի Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցու բակում գեղեցիկ մի շենք է ունեցել, որը հետագայում վերակառուցվել է (1730թ.):
25. **Վարդան խալֆա (17-րդ դ.)**, գործել է Պոլսում:
26. **Մուսա խալֆա**, 1627թ. վերակառուցել է Պալաթի Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցին՝ Խաչեր խալֆայի հետ միասին: Նրանք երկուսով բազմաթիվ հանրային շենքեր են կառուցել:
27. **Փալագյան Գաբրիել (-1720-ից հետո)**. Բալուից 1670թ. Պոլիս են տեղափոխվել: Եղել է սուլթան Սուլեյման Բ-ի (1687-1690) արքունի ճարտարապետը:
28. **Շահին խալֆա**, հոգևորական չինելով հանդերձ, 1690-92թթ. եղել է պատրիարքական արոռակալ: Երուսաղեմի պատրիարքը նրան անվանել է «խալֆա և պատրիարք»: Հայտնի է, որ կառուցել է բաղնիքներ:
29. **Շիրին խալֆա**, արքունի շինությունների պետ, գործել է 1730-1738թթ., մեծ համբավ է վայելել:
30. **Թասնենց Արզուման խալֆա (17-րդ դ.)** Պոլսում հայտնի ճարտարապետ է եղել:
31. **Խըդըր խալֆա**, պոլսահայ արքունի ճարտարապետներից, սիրելին Ալպազա և Բայրամ փաշաների: Գործել է 1623-1659թթ.:
32. **Խոդավերդի խալֆա**, եղել է 1649թ. Պոլսից ցամաքով Երուսաղեմ գնացող ուխտավորների թվում, հիշում է Երեմիա Չելեպին:
33. **Արզուման խալֆա**, 1669-70թթ. սուլթանի հանձնարարությամբ վարել է Կիրիթ կղզու շինարարական բարեկարգման ու զարգացման պատասխանատուի պաշտոնը:
34. **Գաբրիել խալֆա Փալագյան**, սուլթան Սուլեյման Բ-ի բարեկամ, արքունի ճարտարապետ: Գործել է 1670-ական թթ., եղել է Աղաթոնների հայ ամիրայական գերդաստանի նախահայրը: Որդին՝ Փալագյան Բարոնը, Յալովայում մի ագարակ է հիմնել:
35. **Կարապետ խալֆա Թաշճը**, 18-րդ դ. 2-րդ կեսին Ստամբուլում գործունեություն ունեցած կեսարացի ճարտարապետ:
36. **Արապօղլու Հաճի Միքիտոն խալֆա (-1742)**, ծնունդով Կեսարիայի Դարսիյակ գյուղից էր, արքունի ճարտարապետ: 1716թ. Հովհաննես Կոլոտ և Գրիգոր Շղթայակիր պատ-

ըիարքների ֆիրմանները ստանալու առիթով գնացել և Էջմիածնում ուղեկցել է նրանց: Գործել է սուլթան Ահմեդ Գ և սուլթան Մահմուդ Ա-ի ժամանակներում: Մեծ հռչակ ունեցող արքունի ճարտարապետ էր: 1773թ. կառուցել է Պոլսի Սուլթան Ահմեդ մզկիթը և Սամաթիայի Հեքիմօղլու Ալի փաշա մզկիթի շադրվանը, մեդրեսեն, գրադարանը: Երբ հույներն ուզեցել են վերցնել Ս.Հակոբյանց վանքը Երուսաղեմում, նա և Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը ընդդիմացել են, որի համար երկուսն էլ բանտարկվել են: 6 շաբաթ անց սադրազամ Գյուրջու Մեհմեդ փաշային փոխարինած նորանշանակ Էսսեյիդ Մեհմեդ փաշան անիրավությունը վերացնում է, նրանց բանտից ազատում:

37. **Սարգիս խալֆա (-մահ՝ 1740 կամ 1737թ.),** արքունի ճարտարապետ: Գործել է 1719-1733թթ., կառուցել է Նևշեհիրի Դամադ Իբրահիմ փաշայի շքեղ մզկիթը: Միխառն Արապօղլու արքունի ճարտարապետի հետ միասին վերականգնել է 1718թ. Պատրիարքարանի հրդեհի զոհ գնացած եկեղեցին: 1727թ. Սկյուտարի Ս.Կարապետ եկեղեցին է վերակառուցել: 1730թ., 72 օրում, Մելխառն խալֆայի հետ միասին վերաշինել է 1729թ. Պալաթի հրդեհից կործանված Ս.Հրեշտակապետը՝ շատ ավելի գեղեցիկ ու մեծ: Այս նպատակի համար 160 դրոշ են հավաքել և 1000-ն էլ պարտքով վերցրել, վճարել 4 տարի: 1731թ. հրդեհված Պալաթիայի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին խալֆան վերակառուցել է հենց հաջորդ տարի:
38. **Զամբյուլ խալֆան** ծնունդով Կեսարիայի Նիրզե գյուղից է եղել: Նրա բոլոր՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոսը, 1751թ. եղել է Եվդոկիայի առաջնորդ:
39. **Կյուզունեցի խալֆա**[14] (-1712) 17-րդ դարում գործունեություն ունեցած կեսարացի արքունի ճարտարապետ է եղել: Հովանավորել է որոշ երկրի հայերին բարեգործությունները:
40. **Աղամ խալֆա (մահ՝ 1761թ.)**
41. **Ավագ խալֆա Կեսարացի (18-րդ դ.),** 1766թ. վերաշինել է երկրաշարժից քանդված Պոլսի վառոդարանը (Այա Իրինի): 1778թ. կառուցել է Էդիրնեի պալատը:
42. **Պողի խալֆա**[15](- 1725)
43. **Պողի Ռեսուլ (17-րդ դ.),** գործել է Ստամբուլում: Նրա մասին հիշվում է Երեմիա Քյոմուրճյանի 1653թ. մի գրության մեջ:
44. **Պողի Պալյան խալֆա (- 1725),** որոշ աղբյուրների համաձայն՝ Պալյան արքունի ճարտարապետների գերդաստանի նախապետն է: Ծագումով՝ Գարամանի Պելեն գյուղից է, որ Պոլիս է եկել, 1683թ. ամուսնացել է հայազգի արքունի ճարտարապետի դստեր հետ, ժառանգել ընտանիքի գործը:
45. **Մինաս խալֆա (-1730),** Պողի Պալյանի որդին, արքունի ճարտարապետ:
46. **Մակար Պալյան,** Մինաս Պալյանի որդին, արքունի ճարտարապետ: Նուրը Օսմանիե մզկիթի կառուցողը 1754թ.:
47. **Պողի խալֆա (Միրաներճի, -1803),** արքունի ճարտարապետ, ծագումով Կեսարիայի Դերեվանք գյուղից: Արքունի ճարտարապետներ Սենեքերիմ Պալյանի և Գրիգոր Պալյան ամիրայի հայրն է:

14 Այս ճարտարապետի անունը հիշում է Գ.Բամպուկճյանը (հ.4, էջ 212):
15 Գործերը հայտնի չեն: Նրա մասին հիշատակված է Երեմիայի մի «Ռուզնամե»-ում, Երեմիայի պատրիարք Մինաս Համդեցու արքեպիսկոպոսի 1700թ. մայիսի 14-ին Բեյոգլուից Վալիդե Սուլթանի հետ մի գրության օրվա մասին գրության մեջ, որ հիշվում է, որ Մայր Սուլթանը բակն է շնորհել նաև արքունի ճարտարապետ Պողի խալֆային:

48. **Սենեքերիմ Պալյան (-1835),** Միրաներճի Պողի խալֆայի որդին է, արքունի ճարտարապետ:
49. **Մինաս խալֆա,** արքունի ճարտարապետ, Գրիգոր Ամիրա Պալյանի աները: 1782թ. կեսարացի Հակոբ ամիրա Գյուլպալյանի հետ վերաշինել է 1804թ. հրդեհի զոհ դարձած Սամաթիայի Ս.Գևորգ պատրիարքանիստ եկեղեցին:
50. **Գրիգոր Պալյան (1764-1831),** Միրաներճի Պողի Խալֆայի որդին, արքունի ճարտարապետ:
51. **Կարապետ Պալյան (1800-1866),** Գրիգորի որդին, արքունի ճարտարապետ:
52. **Նիկողոս Պալյան (1826-1858),** Կարապետի որդին, արքունի ճարտարապետ:
53. **Սարգիս Պալյան (1835-1899),** Կարապետի որդին, արքունի ճարտարապետ:
54. **Հակոբ Պալյան (1838-1875),** Կարապետի որդին, արքունի ճարտարապետ:
55. **Պողի Պալյան խալֆա (1835-1911),** քանդակագործ, ճարտարապետ: Ծնվել է Կեսարիայի Թալաս գյուղում:
56. **Սարգիս խալֆա (Միրաներճի, -1796),** ճարտարապետ: Հայրը՝ Թորոսը, քահանա է եղել:
57. **Գալուստ խալֆա Միրաներճի (-1779),** ճարտարապետ: Կեսարիայի Դերեվանք գյուղից:
58. **Կյուրեղ խալֆա (-1806)**
59. **Գևորգ խալֆա**[16] **Սեֆերօղլու** (19-րդ դ. առաջին կես), արքունի ճարտարապետ:
60. **Հակոբ ամիրա Գյուլպալյան**[17], արքունի ճարտարապետ: Գործել է 1790-1808թթ.:
61. **Հակոբ Եղիազար(յան) Ադրիանապոլսեցի**[18] **(1738-1803),** արքունի ճարտարապետ, 1778թ բարոկկո ոճով կառուցել է Բեյլերբեյի Ռաբիա Գյուլնուշ Սուլթան Ջամին (Իսկելե ջամին, մզկիթը), մեդրեսեն, բաղնիքը ու համալիրի այլ շինությունները: Նա օսմանյան ճարտարապետության պատմության մեջ հիշվում է Ստամբուլի մզկիթների ճարտարապետների շարքում:
62. **Սերվերյան Հովհաննես ամիրա (Գևորգյան, 1786-1858),** Գրիգոր Պալյանի (1786 -1858) փեսան: Արքունի ճարտարապետ:
63. **Սերվերյան Հարություն (1822-1889),** արքունի ճարտարապետ:
64. **Սերվերյան Գրիգոր (-1864),** ճարտարապետ:
65. **Զյուրեկյան Տիգրան** (19-րդ դ.), արքունի ճարտարապետ:
66. **Օսյան Պողոս ամիրա (1795-1862),** արքունի ճարտարապետ:
67. **Միհրան խալֆա Աստվածատուրյան (-1857)**
68. **Կիրակոս Օսյան (1804-1866),** արքունի ճարտարապետ Բալուի Հավավ գյուղից:
69. **Սարգիս Մարգմանյան Մահտեսի (1807-1897),** ճարտարապետ և արքունի համամբաշի (բաղնեպանապետ), որդին Սյունյաց աշխարհից Ազնավուրյանց Մահտեսի Սուքիասի, ծնված Խարբերդի Էչնե գյուղում:

16 Նա է ավարտին հասցրել Գրիգոր Պալյանի կողմից դեռևս 1826թ. նախագծած «Տերսանե Քոշկի Քյոշկը»-ն: Այս հրաշալի կառույցի վերաշինման համար նա և նրա 40 գործակիցները Ֆինանսների նախարարությունից դրամական պարգևի են արժանացել: 1841թ կառուցել նաև Հայդարփաշայի զորանոցը:
17 Մինաս խալֆայի հետ միասին 1804թ. վերակառուցել է 1782թ. հրդեհի զոհ դարձած Սամաթիայի Ս.Գևորգ եկեղեցին:
18 Նրա անունը հիշվում է 1800թ. Բեյլերբեյի Հակոբ ամիրայի տանը տեղի ունեցած մի խնջույքի, Պատրիարքարանի մի ժողովի հիշատակության ժամանակ, **Բարթուղիմեոս Կապուտիկյան** (1749-1809) արքեպիսկոպոսի Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրվելու առիթով: Նրա գործերից են Ռաբիա Սուլթանի կամ Իսկելե մզկիթը, մեդրեսեն: Նա այդ կառույցի նաև գլխավոր, բաղնիքի ճարտարապետն է եղել:

70. Սենիքերիմ խալֆա Կարապետյան (1817–1892), արքունի ճարտարապետ: 1863-73թթ. կառուցել է Այա-Սոֆիան շրջապատող պատերը:

71. Երանոս ուստա Խարբերդցի (-1840), վերակառուցել է Աքնի Ս.Աստվածածին եկեղեցին:

72. Տեվլեթ (19-րդ դ.), ճարտարապետ: 1801թ. նորոգել է Քարթալի եկեղեցին, Պեզճյան ամիրայի առաջարկով[19] և Տյուզյանների ծախսով դպրոց ու աղբյուր է շինել:

73. Նշան Խալֆա, Պալաթի եկեղեցու ճարտարապետը:

74. Գրիգոր Ներսեսյան (1827-1890)

75. Ներսես Ներսեսյան (1856-1890)[20], Գրիգորի զավակը:

76. Պետրոս Նեմցե (1830-1893), բալուցի արքունի ճարտարապետ: Հակոբ Պալյանի աշակերտներից է: 1870թ. Հակոբ Պալյանի միջոցներով Օրթաքեոյի թատրոնի շենքի, Սամաթիայի այրված, 1866թ. վերականգնված Ս.Գևորգ եկեղեցու ճարտարապետն է: Մասնակցել է Բեյլերբեյի և Չրաղան պալատների նախագծման ու կառուցման աշխատանքներին: Իզմիրում կառուցել է ֆրանսիական հոգևոր դպրոց:

77. Գրիգոր խալֆա Մելիտոսյան (1845-1914)[21]

78. Գևորգ Ազնավուրյան (1849-1922), պետական ճարտարապետ, էջիպտոլոգ: Կրթությունը ստացել է Փարիզում: Եղել է Հայդարփաշա-Իզմիթ երկաթուղու առաջին խճեններ ճարտարապետը: 1892-1899թթ.՝ սուլթանի Անձնական գանձարանի խորհրդական, Համբողոսի շինությունների նախարարության Կամուրջների և ճայրուղիների բաժնի տնօրեն: 1901-03թթ. Ստամբուլի ջրային տնտեսության տնօրենն է եղել: 1904-08թթ.՝ Հայդարփաշայի նավահանգստի կոմիսեր: 1910-ին հանգստյան է կոչվել:

79. Հովսեփ Ազնավուր (1854-1932)[22]

80. Կարապետ խալֆա Սիմիոնյան, 1882թ. նորոգի շինում է 1881թ. այրված Ռոդոսչուքի Ս.Փրկիչ հայկական եկեղեցին:

81. Բիլեզիկճյան Արթին[23](19-րդ դ.)

82. Սահրադ խալֆա (19-րդ դ.), 1843թ.կառուցել է Վանի Նարեկ գյուղի ս.Աստվածածնի զանգակատունը:

83. Միհրան Թենքըրյան, արքունի ճարտարապետ, կառուցել է Բերայի «Արևելյան կլոբի» եռևում գտնվող «Նոր թատրոնը»: 1884թ. բացվել է Յըլըզի պալատի մոտ նրա կառուցած Օրհանիյե մզկիթը:

84. Գարբիել Միրոշյան (1857-1909), արքունի ճարտարապետ և արքունի նկարիչ: Կառուցել է Ֆևզիյե մզկիթը Իզմիրում:

19 Գ.Բամպուկճյանը հիշատակում է **Դեվլեթյան Հովհաննես** անունով 18-19դդ. մի նկարչի, որը հայկական եկեղեցիներում յուղաներկ աշխատանքներ է կատարել (հ.4, էջ 211):

20 Հայազգի ճարտարապետներն իրենց կնիքն են թողել նորաստեղծ շատ հայկական գաղթավայրերում: **Արզումանի խալֆան** 1669-70թթ. Կրետեում շինել է սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին՝ առաջինը Հունաստանում:
Հռոմից հրավիրված **Աչիբաուն** հայազգի ճարտարապետը 1675թ. կազմում է Մակեդոնիա-Տրանսիլվանիայում հայերի կողմից հիմնադրված «Արմենոպոլիս» գյուղի պլանը, հատակագիծը: Այս գյուղը հայտնի է նաև Գեռլա անվամբ: Այստեղի իշխան Միխայել Աբաֆի Ա-ն հայ վաճառականներին բազմ հնարավորություններ է ընձեռնել, հատատուել նրանց ունեցվածքի ապահովությունը:

21 Նորոգել է 1913թ. Գումգափուի այրված Պատրիարքարանը, Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցում կառուցել է Գյուլբենկյան պավիլյոնը:

22 Կառուցել է Ֆրանսիական թատրոնը: Մանրամասն տես հետագա էջերում, նրան նվիրված մասում:

23 1840թ.Պոլսի Բեյազիդ Մեյդանում Թանզիմաթին նվիրված մի հուշարձանի ծրագրի հեղինակն է:

85. Պրոֆ. Լևոն Կյուրեղյան (1869-1950)[24], ճարտարապետ, գիտնական:

86. Ազնավուրյան Հովհաննես (1870-1940)[25], կառուցել է Օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբի շենքը:

87. Պետրոս խալֆա Ազարյան (-1905), Միհրան Ազարյանի հայրն է: Տներ է կառուցել Իզմիրում, Պարտիզակում, Ստամբուլում:

88. Միհրան Ազարյան (1876-1952), կառուցել է Իզմիրի ժամացույցի աշտարակը, Մեծ կղզու նավահանգիստը 1914-15թթ.:

89. Սարգիս Էլյաս Լոլ, 19դ. վերջին գործել է Մադրիդում[26]:

90. Կարապոլյան Կարապետ խալֆա (19-20դդ.) էվերեկցի:

91. Էդհեմ Նուրիջան, Սիրքեճիյում Արամ և Սարգիս Քնանյանների խանի ճարտարապետն է: Սիրքեճիյում գտնվող Մյուզեի Օսմանի (Գեղարվեստից դպրոցի) շենքը կառուցել է ճարտարապետ **Միշել Նուրիջանը**:

92. Ստեփան Համամճյան – կառուցել է բազմաթիվ հայտնի խաներ քաղաքի կենտրոնական թաղերում:

* * *

Պոլսահայ ճարտարապետության փառքերից է համարվում Պալյանների արքունի ճարտարապետների գերդաստանը, որի շնորհիվ Ստամբուլը հարստացավ խոշոր չափերի շինություններով, լինեին դրանք եվրոպական ոճի պալատներ, զինվորական շենքեր, կայարաններ թե նավահանգիստներ: Արքունի այս ամիրայական գերդաստանի գործունեությանը նվիրված լավագույն ուսումնասիրությունը մեր ժամանակակից պոլսահայ նշանավոր գիտնական Բարսեղ Թուղլաճ(յան)ի աշխատասիրությունն է[27]:

Պալյանները (18-20-րդ դդ.) արքունի ճարտարապետների փառավոր գերդաստան է: 7 սերունդ ճարտարապետներ են եղել: Շուրջ երեք դար շարունակ, Պալյաններից 9-ը վարել են արքունի ու պետական շինարարության գլխավոր ճարտարապետների բարձր պաշտոնը, ծառայելով 6 սուլթանների, իրենց հուշակերտները թողնելով ոչ միայն օսմանյան մայրաքաղաքում, այլև ողջ կայսրության տարածքում, պետական, ու բազմաթիվ հասարակական կառույցներով շեն պահելով ու զարգացնելով նաև հայկական ճարտարապետության ավանդույթները, դառնալով եվրոպական ճարտարապետական ոճերի, իրենց կառույցներում, մասնավորապես բարոկկոյի, ամպիրի ներբին և արտաքին արտահայտության զարգացնողը, ներմուծողն ու սկզբնավորողը, խոշոր չափերի կառույցների (զորանոցներ, ֆաբրիկաներ) հեղինակները: Պալյանները նշանավոր ու հին ծագում ունեցող գերդաստան են[28]: Առաջիններից հիշվում է **Պալի խալֆա Պալյանը (-1725),** Մարաշի և Սսի միջև գտնվող

24 1904թ. «Բանկ Օտոմանի»-ի տնօրեն Պանդելլին ճարտարապետ պրոֆ. **Լևոն Կյուրեղյանին** պատվիրում է Գրանդշատոյու պողոտայում իր համար բնակարան կառուցել:

25 Sba 1901թ. Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի Տարեգրքը:

26 Cumhuriyet, 2 ekim 2009. 2010 թ. Մադրիդում նրա անունով փողոց է անվանակոչվել:

27 Pars Tuğlacı. *Osmanlı Mimarlığında Batılaşma Dönemi ve Balyan ailesi.* Ist. 1981.

28 Պալյան գերդաստանի մասին բազմաթիվ ստույգ տվյալներ գոյություն ունեն: Դեռևս Սեն Մարտենն իր «Հայոց պատմության» մեջ նշում է, որ 15-րդ դարի երկրորդ կեսին, Մարաշի ու Սսի միջև գտնվող նրանց հիմնադրած Պալի գյուղին նրանք տվել են իրենց գերդաստանի անունը:

Պալի (Պելեն քեոյ) գյուղից, ուր որպես նախապետներ իշխում էին Պալյանները: 1682թ. Պալին գալիս է Կ.Պոլիս, սուլթան Մեհմեդ Դ-ի մոտ ծառայության անցնում որպես օգնական «չենքեր նորոգող»[29] հայ արքունի ճարտարապետի մոտ: Պալին ոչ միայն սիրելի է դառնում իր ղեկավարին, այլ նաև կնության է առնում նրա դստերը: Աներոջ մահից հետո ժառանգաբար շարունակում է նրա պաշտոնը: Իր գործունեությամբ ու անձով նա առանձնահատուկ փայլ է տվել Արքունի ճարտարապետի պաշտոնին, այն կայսրության ամենանախանձելի պաշտոնը դարձնելով[30]: Նրան հաջորդում է զավակը՝ **Մինասը**: Արքունի այս ճարտարապետը ծառայում է սուլթաններ Ահմեդ Գ-ին և Մահմուդ Ա-ին, մահանում 1703թ., պաշտոնը փոխանցելով իր զավակին՝ Մակարին, որն այս գերդաստանի առաջին նշանավոր ճարտարապետն է եղել: **Մակարը** փայլուն կյանք ու գործունեություն է ունեցել: Պոլիս տեղափոխվելով՝ Մեհմեդ Գ սուլթանի արքունի ճարտարապետն է դարձել: Չնայած իր մեծ արժանիքներին, քանի որ քրիստոնյա էր, նախանձի, զրպարտության պատճառով Մահմուդ Ա-ի օրոք ընտանյոք աքսորվում է Բաբերդ: Ժամանակի ամենանախանձելի պաշտոնյան տարիներ անց, երբ անմեղությունը հաստատվում է, սուլթանի կողմից ետ է կանչվում Պոլիս, պատիվներով վերահաստատվում իր պաշտոնում: Նա շարունակում է իր շինարար գործը: Նրա ձեռակերտներից է Նուրը Օսմանիե մզկիթը[31]: Այս շքեղ ու սքանչելի կառույցից հետո նրան

29 Սա նշանակում «արքունի ճարտարապետ»-ին նախորդած ավելի համեստ մի տիտղոս է եղել:

30 **Մակար Պալյանն** առաջին արքունի հայ ճարտարապետն է, որ զոհ է դարձել իրեն նախանձող բյուզանդների զրպարտությանը: Սուլթան Մահմուդ Ա-ի կողմից աքսորվել է Բաբերդի Լատար գյուղ:

31 Հետաքրքիր մի պատմություն է կապված Նուրի Օսմանիեյի կառուցման հետ: Պոլսի շուկայի դարսի փեշին, ագարակիրցի կրոնափոխ հայ Հաճի Մուսան՝ մուսուլման փաստաբաններին պալատականներից, որ անչափ հարուստ էր ու ժառանգ չուներ, սուլթանի ուղեղի ու խորհրդական համար թեկնածուներով դրդում է ի հիշատակ մի մզկիթ կառուցել ու դինել սուլթանին՝ հրովարտակ ստանալու համար: Ճեյխ ու իսլամը դեմ էր, առարկելով, որ նա այդ գումարը քրիստոնյա եղած տարիներին է կուտակել և չի կարելի գումարի գանձով աստվածաին կառուցել: Անձն ինչ պատրաստ էր, սակայն ոչ մի ճարտարապետական նախագիծ չէին հավանում: Վերջապես դիմեցին Բաբերդի աքսորից վերադարձած Մակար Պալյանին: Նրա մակետն ընդունվեց, իսկ ոչ մի փոփոխության չհամաձայնված ճարտարապետին բռնկալությամբ ծի հեծնել, ապա իջնել հարկերից ու այլ շնորհների արժանացած լինելու մասին սուլթանական հիրովարտակ ստանալը: Այսպես մզկիթի ճանդանկարը դրվել էր պալատի արտաքին մեծ պատուհան ու բոլորի հիացմունքն էր շարժում: Հիմքը փորելիս, ծովի մակերեսին չհասած, ջուր է երևան գալիս, չվարանելով ճարտարապետին: Հատուկ մեքենաներով ամրացնում են ծայրերը սյուն, ամրացված ու ձեռ բաժած գերանները: Սուլթանը ճարտարապետի ուղեկցությամբ գալիս է տեսնելու ու հիմքի վրա 100 ոչխար մատաղ անում, բաժանում աղքատներին, ամբողջ ու խալաթներ տալիս Պալյանին: Հիմքը գցած են ժայռ քարերով, եղեգնաւոր գրանիտով, ապա Եգիպտոսից նավերով մարմար են բերում: Երբ ամեն ինչ արվեց, ճարտարապետը 2 տարով անհայտացավ: Ոչ ոք չէր կարողանում շարունակել: Բոլորը համոզված էին, որ հայ ճարտարապետը վախից փախել է: Իսկ եղածները էլ միաբերան «անհնար է» ասելով, հրաժարվում էին շարունակել քարը դնել: Հաճի Մուսան վախենում էր, որ կմեռնի, առանց մզկիթն ավարտված տեսնելու: Երկու տարի անց հայտնվում է Մակարը ու Հաճի Մուսայի հետ ներկայանում սուլթանին: Վերջինս արդեն ճարտարապետին կախելու մտադրությամբ էր համակել:

-Դավաճան, ու՞ր էիր,- դիմում է նրան սուլթանը: Մակար Պալյանը պատասխանում է, որ հանգստի նրա հրամանի, չէր կարող անմիջապես շարունակել շինարարությունը, քանզի 15-20 տարի հետո այն անպայման կկործանվեր: Հարկ է, որ հիմքերը հաստատուն կերպով իրենց տեղը գային: Այսպես արդեն նրանք եգիպտական բուրգերից էլ ավելի կայուն կլինեն և նրան ոչինչ չէր կործանի: Շարունակելով շինարարությունը, յոթ տարի անց նա մզկիթի ամեն բանալիները հանձնում է հաջորդ Օսման Գ սուլթանին, որը գահ էր բարձրացել 1754-ին: Պոլսի հազարավոր մզկիթների մեջ սա եզակի է իր ոճով, սքանչելի քանդակներով: Բացումը կատարվել է 1755թ. դեկտեմբերի 5-ին, սուլթանի գահակալության առաջին տարեդարձին: Սուլթանը ճարտարապետին երկնային մուշտակով է պատվել, մեջքը քերծած գոտիով ամրացրել, գլուխը բաշմից շալով պատել: Հավատարմագ ագարակիրցի Հաճի Մուսան, որ 70 հազար քսակ ոսկի էր ծախսել, տեսավ մինարեները, մահիկը, ուրախացավ, սակայն 3 ամիս առաջ մահանալով, բացմանը չարժանացավ և ոչ էլ իր անունը դրվեց մզկիթի ճակատին:

հրավիրեցին շատ պալատներ կառուցելու: Ծերության իր գործը թողեց որդուն ու քաշվեց իր հայրենի Բաբերդ, ուր և կնքեց իր մահկանացուն: Նա չորս զավակ է ունեցել (Գրիգոր, Պետրոս, Սենեքերիմ և Չելիկյա):

Գրիգոր խալֆա (1764-1831), Կեսարիայի Դերեվենք գյուղում ծնված Պալի խալֆայի (-1803, Քերեսթեճի ուստա Պալի կամ Սերաֆերցի Պալի խալֆա) որդին է: Նա Մինաս Խալֆայի փեսան և արքունի ճարտարապետ Հովհաննես ամիրա Սերվերյանի (1786-1858)

Արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրա Պալյանի նկարով փոստային բացիկ

աներն է: Գրիգորը առաջինն է սկսել օգտագործել Պալյան ազգանունը: Ստեղծագործել է 3 սուլթանների՝ Սելիմ Գ-ի (1788-1807), Մահմուդ Բ-ի (1807-1808), Մուստաֆա Դ-ի (1807-1808, 1808-1838) տիրակալության ժամանակ: 1812թ. սուլթանի հրամանով աքսորվել է Կեսարիա:

Սելիմ Գ-ից առացել է *Արքունի ճարտարապետ*-ի տիտղոս շնորհող հրովարտակ: Սելիմ Գ-ի ճարտարապետն ու խորհրդականն է եղել: Արքունի ճարտարապետ Մինաս խալֆայի մահից հետո ժառանգել է նրա գործը, նախանձ որ վերջինս արու զավակ չուներ: 46 տարի ծառայել է սուլթանին, բազմաթիվ կառույցներ հեղինակել:

1791թ. սուլթան Սելիմ Գ-ի համար Գրիգոր ամիրա Պալյանը կառուցել է Այնալըքավաք Խաս Քասրըքահանեն: Նրա նկարով ու պալատով փոստային բացիկ է տպագրվել: Սուլթան Մահմուդ Բ-ի սիրելի բարեկամն է եղել: Պեզճյան Գազազ Արթին Ամիրան նրան էր պարտական իր ամիրայական ու քաղաքագետի հռչակով, քանզի Գրիգոր Խալֆան էր նրան ներկայացրել սուլթան Մահմուդ Բ-ին (1803-1838), որպես հազվագյուտ շնորհներով օժտված անհատականության: 1809թ. սուլթան Մահմուդ Բ-ի հրովարտակով Գրիգոր Պալյանին բացառիկ շնորհներ են արվել՝ ձի հեծնել, մորուք թողնել, զույգ թիակ ունեցող մակույկ ունենալ, կարող էր ուզածի պես հագնվել, ազատված էր որոշ հարկերից և այլն: Նա, ինչպես և տարբեր խավի ու ընագավառների հայրաստ, նախանձելի դիրք ու հովանա-

փորություն վայելող որոշ հայեր, քսու զրպարտության զոհ դառնալով[32], աքսորվել է Կեսարիա, որ իր ծախսով սրբավայր է կառուցել: Այնտեղ Գազազ Արթինի օգնությամբ կառուցել է Ս.Խաչ եկեղեցին: Կեսարիայից իր ծանոթ մի ամիրայի միջոցով սուլթանին պաստառ է (թաստամա) ուղարկում, որը շատ դուր է գալիս սուլթանի քիմքին: Գազազ Արթին ամիրան իր եռանդուն միջնորդությամբ նպաստում է, որ աքսորից ետ կանչեն Գրիգորին, որն այսպիսով վերադառնում է իր նախկին դիրքին ու փառքին: «Գիտեի, որ մի շերտ պաստառ օգտագործելով մուկ են բռնում, սակայն մտքովս բնավ չէր անցնում, որ մարդ էլ կազատվի դրանով», - կատակել էր սուլթանը: Վերադառնալով պալատ, կրկին շահում է սուլթանի մտերմությունն ու վստահությունը: Նրա նախագծով են կառուցվել Սարայ Բուրնուի հին պալատը (1875-ին այրված), Պեշիկթաշի պալատը, որի տեղը կառուցվեցին Չրաղանի և Դոլմաբահչեի ապարանքները[33], Բեյլերբեյի, ու Բոսֆորի երկու եզերքների պալատները, Արնավուտքեոյի Վալիդե Սուլթանի պալատը, Հալիչում գտնվող ֆինանսների պալատը, Թոփխանեի մզկիթը, Սելիմիեի և Դավութ փաշայի զորանոցները, փողերանոցը, Դեֆթերդարի սուլթանանիստը, սուլթան Մահմուդի ջրամբարը, զինվորական վարժարանները, Ըհլամուրի ապարանքը, Նուսրեթիյե մզկիթը Թոփխանեյում, Բեյազեդի Հրդեհի հին աշտարակը: Նա իր եղբոր՝ Սենեքերիմի հետ, դամբարաններ կառուցելու արտոնություն է ունեցել: Պետությանն իր մատուցած ծառայությունների համար արժանացել է բազմաթիվ շնորհների՝ զերծ է եղել բոլոր այն տուրքերից, որոնց ենթակա են եղել ոչ մահմեդականները:

«Բեյազեդ Սերասկեր» հրդեհի աշտարակը (ճարտ. Սենեքերիմ ամիրա Պալյան)

Սենեքերիմ ամիրա Պալյան (- 1835), Պալի Պալյանի երրորդ որդին է: Արքունի այս ճարտարապետի անվան հետ կապված հայտնի քիչ գործ է հիշվում: Ամենահայտնին «Բեյազեդ Սերասկեր» հրդեհի 85 մետրանոց աշտարակն է (1828թ.), որ գտնվում է Ստամբուլի համալսարանի այգում:

Կարապետ ամիրա (1800-1866), Գրիգորի որդին է, արքունի ճարտարապետներ Նիկողոսի, Հակոբի, Սարգիսի և Սիմոնի հայրը: Երբ հայրը՝ Գրիգոր խալֆան, վախճանվեց, ենիչերիները փորձեցին ձեռք գցել այս պաշտոնը, սակայն սուլթան Մահմուդ Բ-ն նրան և նրա փեսային՝ Հովհաննես Ամիրա Սերվերյանին, «արքայական

32 Միաժամանակ 1821թ. Սարըֆ կոչի են աքսորվել սեղանավորների պետ Ապլաժըրթլը Կարապետը, ձեռնարկատեր Իսկյուդարլը Միքայելը: Մինչ այդ աքսորվել էր **Պեզճյան Գազազ Արթին** ամիրան: 1825թ. Անկարա էր աքսորվել վաստակաշատ **Միհրան ամիրա Տատյանը**:

33 Ստամբուլահայ ժամանակակից հայտնի գիտնական, բառարանագիր, օսմանյան ու հայկական մշակույթների մասին մի շարք կարևորագույն աշխատությունների հեղինակ **Բարս Թուղլաջը (Բարսեղ Թուղլաճյանը)** Պալյան արքունի ճարտարապետների գերդաստանին նվիրված իր աշխատության մեջ ներկայացնում է այս գերդաստանի ու նրանց ստեղծած կառույցների պատմությունը: Գրիգոր ամիրայի մասին բաժնում 20 հայտնի կառույցների մասին է խոսվում, որոնց մի մասը մինչ օրս կանգուն են (Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığına Batılaşma Dönemi ve Balyan ailesi*, Ist. 19814 s.9-48.)

ճարտարապետներ» նշանակեց: Կարապետ Պալյանի հետագա գործունեությունն իր որդի Նիկողոսի հետ՝ մեծ համբավ բերեց նրանց: Երեք սուլթանների է ծառայել՝ Մահմուդ Բ, Աբդուլմեջիդ, Աբդուլազիզ: 26-ից ավել խոշոր գործեր են հայտնի՝ Չրաղանի նախկին պալատը (1843), սուլթան Մահմուդի և սուլթան Մեջիդի դամբարանները, Էյուբի զույգ պալատները, Դոլմաբահչեի կայսերական պալատը, Բեյլերբեյի պալատը, որ ենիչերիներն այրեցին, Վալիդե Սուլթանի ապարանքը, Այա Ստեֆանի ապարանքը, Ցիրըգի հին ապարանքը, Ցեչիրանի պալատը, Մաքրըգյուղի գործարանը, Բաքըրքեոյի մանածագործարանը, Զեյթինբուռնուի երկաթի գործարանը, Իզմիթի Հյունքյար Քասրը Հյումայունու կայսերական պալատը, որը որպես թանգարան է ծառայել, Իզմիթի չոխայի և լարերի (ճոպան կապերի) ֆաբրիկաները, Բաքըրքեոյի ամբարտակը, Բանկալթըի զինվորական վարժարանը, Մեջիդի հին, այսօրվա Ակադեմիայի շենքը, Օրթաքեոյի մզկիթը, Պեշիկթաշի եկեղեցին: Պողոս Տատյան ամիրայի հետ նորոգել է Ս.Հակոբի եկեղեցին, կառուցելով շրջակա շենքերը: Սուլթան Աբդուլմեջիդը պարգևատրել է 180 պետական կառույցների իր հեղինակով և յուրաքանչյուրի ավարտից հետո 5000 ոսկի նվեր տվել նրան: Այցելել է Անգլի-ամերիկաները, ձգտելով լավագույնս ճանաչել հայկական ճարտարապետությունն ու օգուտ քաղել հայկական ճարտարապետական ձևերից: Զավակները՝ Հակոբը, Նիկողայոսը, Սարգիսը և Սիմոնը, հրաշալի կրթություն են ստացել Եվրոպայում, եղել են արքունի ճարտարապետներ:

Կայսերական ապարանք Թարաբիայում

Պալյանների կերտածը նշանավոր է նաև այն առումով, որ հեղինակել է բազմաթիվ պետական նշանակության խոշոր կառույցներ՝ զորանոցներ, զինվորական

Կայսերական ապարանք «Ըհլամուր» (Պեշիկթաշի և Նշանթաշի միջև)

Պալյանների կառուցած ապարանքները Պոլսում և այլ քաղաքներում

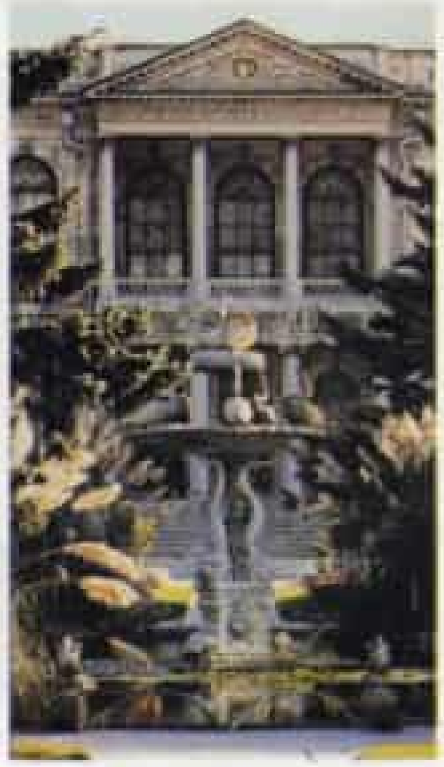

Տեսարաններ «Դոլմաբահչե» պալատից

«Դոլմաբահչե» պալատի բյուրեղապակե աստիճանները

«Դոլմաբահչե» պալատի մարմարե լողասենյակը

Օրթաքյոյի մզկիթը

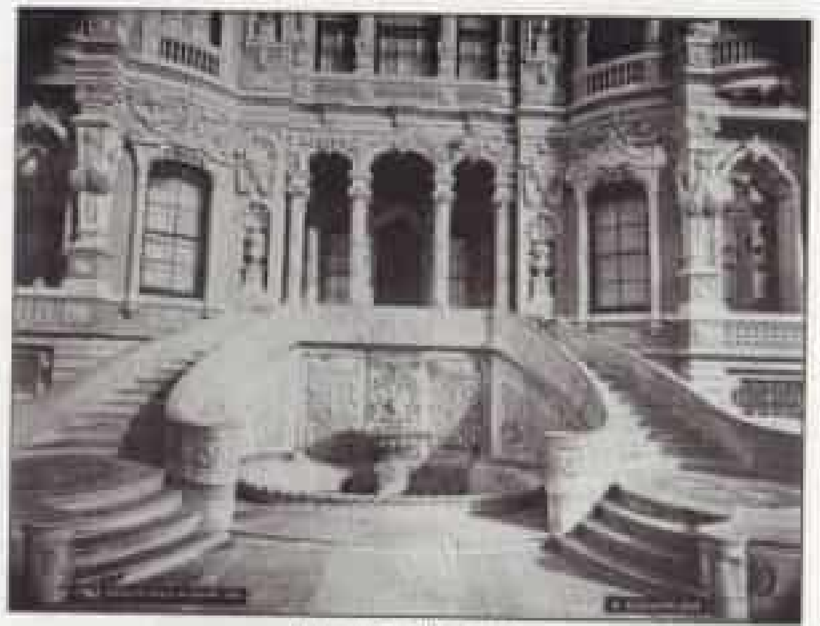

Ապարանք Բեյքոզում

կառույցներ ու հիվանդանոցներ, պետական կառավարման շենքեր, ուսումնական կրթական հաստատություններ, ֆաբրիկաներ և այլն: 1850թ. Կարապետ խալֆա Պալյանը կառուցում է Ցամաքային հինգերորդական պետական վարժարանը, որի բացման արարողությանը սուլթանի կողմից հատուկ շնորհի է արժանանում: Հովհաննես ամիրա Սերվերյանի հետ միասին կառուցել են Յեդիքուլեի Ս.Փրկիչ ազգային հայկական հայանի հիվանդանոցը (1832): Մյուս հայտնի գործերից են Պեշիկթաշի հայկական եկեղեցին (1838)[34], Սկյուտարի ճեմարանը, Բանդրմայի Ս.Սարգիս եկեղեցին: 1859-ին Եալովայի իր հասույթաբեր կալվածքները կտակում է ազգին, հօգուտ նոր սերնդի զարգացման: 9 զավակ է ունեցել, որոնք կրթվել են հիմնականում Եվրոպայում: Նրա՝ արքունի ճարտարապետի տիտղոսը ժառանգել է Նիկողոս որդին: Պատրիարքարանի Հոգևոր և Գերագույն ժողովների կազմակերպիչ ու անդամ էր: Ընդհանրապես, այսպիսի պատվական գերդաստանների զավակները հաճախ բարեկամանում էին միմյանց հետ իրենց ամուսնություններով, նորանոր տաղանդավոր զավակներ պարգևելով ազգին[35]:

1886թ. Կահիրեում Արդարադատության պալատի կառուցումը Նուպար փաշան հանձնարարում է ճարտարապետ Կարապետ Պալյանին:

1895թ. Դոլմաբահչեի մուտքի պարտեզում, Կարապետ ու Նիկողոս Պալյանների կառուցած Ժամացույցի աշտարակում մեծ շուքով տեղադրվում է Եվրոպայից բերված ժամացույցը:

Հերեքեի մանածագործական ֆաբրիկան, որ հիմնել էր Կարապետ Պալյանը, իր մեջ ներառում էր բամբակի, բրդի ու մետաքսե կտորեղենների մանածագործական բուն մասը և կարող բաժինները, գորգագործական արտադրամասը: Կտորեղենի ու գորգերի գունազարդման և նախշազարդման գործը Պալյան արվեստագետների կողմից հատուկ ծրագրված բնույթ ուներ: Մինչ այս ֆաբրիկայում աշխատանքի անցնելը, մասնավորապես գավառներից եկած հայ աղջիկները ու կանայք, անցնում էին ուսումնառության պարտադիր շրջան:

34 Պեշիկթաշի Սբ.Աստվածածին խոշորակերտ եկեղեցին յուրօրինակներից է Կ.Պոլսի եկեղեցիներից: Եվրոպական ճաշակով ու իր շքեղությամբ նման է արքայական եկեղեցու: Դոլմաբահչեի պալատի շինարարությունից ավելացած քարերը սուլթանը թույլ է տվել իր հայազգի ճարտարապետներին օգտագործել՝ կառուցելու համար պալատին մոտիկ, Պեշիկթաշ հայկական թաղամասի այս եկեղեցին, որը դրսից շատ անշուք ու փոքրիկ է՝ անմիջապես պատի ետևը:

35 Կարապետ ամիրայի թոռը՝ Սարգիսը, ամուսնացել էր Տատյան Առաքել ամիրայի Մարթայի դստեր հետ, որը հայտնի դաշնակահարուհու համբավ է ունեցել, ամուսնու հետ հիմնադրել են «Մայր Արաքսի» երգչախումբը:

«Դոլմաբահչե» պալատի թատրոնը
(փորագրանկարը Ա.Ժոզրենի)

Գալով կարող արտադրամասին, ապա ասրի «Զինգեր» կարի մեքենաները եվրոպական վերջին նորույթն էր, որ ամիրաները բերել էին տալիս իրենց ֆաբրիկայի համար: Այս ֆաբրիկայի արտադրանքը վաճառելու համար մասնագիտացված խանութ ունեին, «Հերեքեի ֆաբրիկայի մանուֆակտուրա» ֆրանսերեն ու օսմաներեն ազդագրով: Ապակե մեծ ու ճաշակով ցուցափեղկի ետևում, եվրոպական կոստյումներով ու «բիքեռնիկ» փողկապներով աշխատակիցները կարիերի մեծ ընտրություն առաջարկող նմուշներ էին ցուցադրում: Աբդուլլահ եղբայրների լուսանկարչական ալբոմում պահպանվել են այս խանութի և ֆաբրիկայի տարբեր բաժինների լուսանկարները:

Նիկողոս (1826-1858), մասնագիտական կրթությունը ստացել է Իտալիայում և Ֆրանսիայում, ուր ուղարկվել էր 17 տարեկանից: 2 տարի սովորել է ***St.Barb*** դպրոցի ճարտարապետական դասընթացներում: Նրա գործերը նոր հռչակ են բերել Պալյան գերդաստանին: Եվրոպական վերածննդի դպրոցի այս երկրպագուն Թուրքիա ներմուծեց եվրոպական ճաշակով հսկա շինությունները: Նա կարևորագույն մի գործի սկիզբ դրեց: Այն է՝ իր ազգակիցներից պատրաստել ճարտարապետության ու շինարարության հետ առնչվող ամենատարբեր արհեստավորներ: Եվրոպայից բերած նրա քանդակագործները, հյուսները ու դարբինները՝ մի առանձին տարածքում հայ երիտասարդներին էին փոխանցում եվրոպական առաջադիմությամբ շաղախված արհեստները ու արվեստները: Նույն այդ փայլում թունդ ազգասեր Նիկողոս ամիրան ճարտարապետության հիմունքներ էր դասավանդում նրանց: Հետզհետե վեր բարձրացող հոյակապ շինությունները նրան սիրելի են դարձնում օսմանյան պալատին ու նրա տիրակալներին: Աբդուլմեջիդը նրան չի զլանում պարգևել սուլթանական բազմաթիվ շնորհներ: Գործերից են (իր հետ գործակցելով)՝ Յանգըն Քեոշքը(Հրդեհի աշտարակը) Բեյազիդում, գլուխգործոցը Չրաղան պալատի նախակազմը (կառուցել են Սարգիսը և Հակոբը), Թոփհանեի աշտարակը, Օրթագյուղի և Չրաղանի մզկիթները, Դոլմաբահչեի ընդունելության սրահը, պալատակը, Ըխլամուրի, Գյոք-Սուի և Բեյքոզի ապարանքները, Գալաթասարայի լիցեյը, Գանտիլլիի սուլթանական պալատները: Սրանցից ամենահոյակապի՝ Դոլմաբահչեի կառուցումը 18 տարի է տևել: Եվրոպայից տարբեր մասնագետներ է բերել, որոնք հայ արհեստավորների մասնագիտացրել են տարբեր ճյուղերում: Շատ երիտասարդ է մահանում: Սուլթան Աբդուլմեջիդը, լսելով նրա մահվան գույժը, փղձկալով ի նշան մեծ վշտի հրամայում է 3 գիշեր դադարեցնել պալատի լուսավորությունը:

1852թ. Նիկողոս Պալյան ճարտարապետը Գումգափուի Ուսումնասիրաց ընկերության համար մի գրադարան է հիմնադրել Փարուչչու խանում և մոտ 1000 կտոր գիրք նվիրել:

1910թ. 5 ժամվա ընթացքում այրվում է Նիկողոս Պալյանի կառուցած Չրաղանի հրաշակերտ պալատը, որ պառլամենտում էր նստում: Հրդեհվում է վառարանից թռած կրակից:

Նիկողոս Պալյանի որդին՝ **Լևոն Պալյանը** ևս արքունի ճարտարապետ է եղել: Կրթությունը ստացել է Փարիզի Գեղարվեստից դպրոցում: Օսմանյան պալատում ծառայած վերջին ճարտարապետն է եղել:

Սարգիս Պալյանը (1835-1899) բարձրագույն կրթությունը ստացել է Ֆրանսիայում, «Սեն Բարբ», «Էքոլ Սանթրալ» և Գեղարվեստի վարժարանների արհեստների ու արվեստի, մեխանիկայի բաժիններում: 1855թ. վերադարձել է ծննդավայր: 1864 թվականից եղբոր՝ Հակոբի հետ միասին եղել են Աբդուլազիզ սուլթանի արքունի ճարտարապետները: Գործերից են՝ Բեյլերբեյի, Չրաղանի նոր պալատները, Գանտիլլիի, Աջիլե Սուլթանի, Բալթա-լիմանի ծովափնյա ապարանքները, Գալենտերի, Քյաղըթհանեի, Այազ-Աղայի, Բեյքոզի, Թոքաթի, Թոփ Գափուի, Ալեմդաղի, Իզմիրի կայսերական, Բալմանի, Հեքիմբաշիի ապարակները և Յըլդըզի ապարանքները[36], Յուսուֆ Իզզեդին փաշայի Զինջիրլիկույուի որսորդական դղյակը և այլն: Սելիմիյե, Համիդիյե, Փերթևնիյալ Վալիդե Սուլթանի մզկիթները Աքսարայում և Սարայ-Բուրնուի ռազմամթերանոցը, Մերջիմ դաիրեսին, պատերազմական ու ծովային նախարարությունների շենքերը, Մաչքայի Քըշլան և Միլահխանեն (զինանոցը), Պեշիքթաշի «Ագարեթլեր» կոչված 80 համանման տների շարքը և Մաքրուհյաց վարժարանը: Իր ձեռակերտն է համարվում Բոսֆորի եվրոպական ափի մոտ տեղադրված Գուրուչեշմեի արհեստական կղզյակը[37], որը նրա գիտական երևակայության սքանչելի իրականացումներից է: Ֆրանսիայի Էժենի կայսրուհու 1868թ. այցելության առթիվ 3 շաբաթվա ընթացքում կառուցվել է Բեյքոզի Թոքաթ պալատը (Թիֆրյան): Հիացած թագուհուց երկու եղբայրները ստացել են թանկարժեք նվերներ: 1859թ. Սելանիկում սուլթան Աբդուլմեջիդի համար մեկ գիշերվա մեջ շինել է «5 շինար» մարմարե աղբյուրը: Պեշիկթաշի Սբ.Աստվածածնայի եկեղեցու դիմաց՝ ի հիշատակ իր կնոջ, իր

Սարգիս Պալյան
(գործ Պետրոս Արապյանի)

36 Յըլդըզ պալատի Արաբական սալոնը:
37 1900թ. Սարգիս Պալյանի Քուրուչեշմեի արհեստական կղզյակը Ծովային նախարարությունը գնեց:

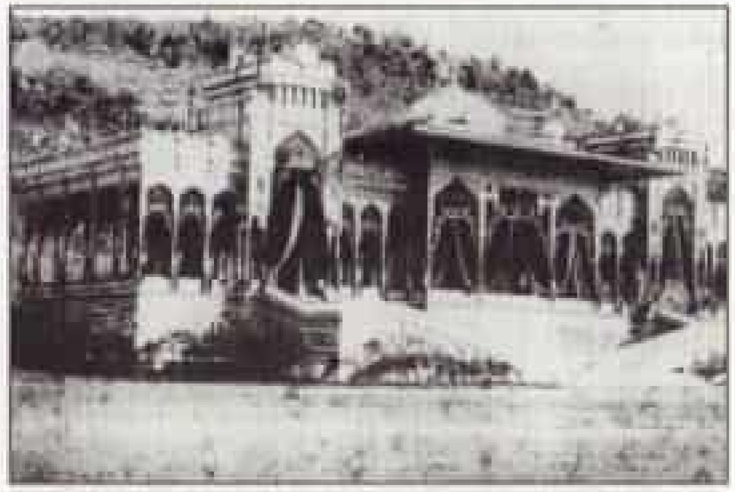
Ապարանք Բեյքոզում, որ կառուցվել է Ֆրանսիայի Էժենի թագուհու այցելության առթիվ

ծախսով կառուցել է Մաքրուհյաց ազգային վարժարանը, որն այսօր լքյալ վիճակում է:

1883թ. «Պալյան» հոմաց աղջկանց վարժարանն իր դասերը սկսել է արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի տան հյուրերի բաժնում:

1886թ. Սարգիս Պալյանի կողմից կառուցվում են Յըլդըզի Չադըր քյոշքը, Չալըյալի քյոշքը և ատաղձագործական արհեստանոցը: 1895թ. Քոչարբաշում Սարգիս Պալյանը կառուցում է Աբրահամ փաշայի ամառանոցը: 1906թ. Սարգիս Պալյանի կողմից վերակառուցվում է Գալաթասարայի կայսերական զինվորական դպրոցը, որ հրդեհից վնասվել էր:

Նրա մասին ասվում է, որ ավելի շատ գիտությունների մեծ սիրահար է եղել, քան ճշմարիտ ճարտարապետ: Տաղանդավոր ինժեներ-մեխանիկ էր: Իր հնարած զանազան հաստոցների համար ստացել է բազմաթիվ վկայականներ[38]: 1878թ. հիմնել է «Շիրքեթի Նաֆիայի Օսմանի» շինարարական ընկերությունը: Նրան երկաթուղիներ կառուցելու 35 տարվա իրավունք է տրվել: Երկու եղբայրների ղեկավարության ներքո 6000 արհեստավորներ են աշխատել: Նրա արվեստով հիացած ազդած օտար վեհապետների կողմից պարգևատրվել է բազմաթիվ շքանշաններով: Բավարիայի և Ավստրիայի միապետի կողմից ստացել է 2-րդ աստիճանի *Couronne de Fer* շքանշան, գերմանական Վիլհելմ Բ կայսեր կողմից՝ *Couronne de Prus*, ռուսական ցարի կողմից՝ *St. Svyatoslav* ու օսմանյան սուլթանների կողմից՝ *Liyakat Madalyası* և *Imtiyaz*. Աբդուլհամիդ Բ-ի կողմից 1874թ.՝ 2-րդ աստիճանի *Osmaniye*, իսկ 1894թ. Պարսկաստանի շահի կողմից *Şir-ü Hurşid* է ստացել:

Նրա տունը ֆրանսիական երևելի սալոնների նման հյուրընկալել է պոլսահայ մտավորականությանը, հայ երևելիներին, արվեստասերներին ու արվեստագետներին, Պոլսի բարձրաշխարհիկ հասարակությանը: Նրա տան ու հավաքույթների մթնոլորտը բազմաթիվ արվեստի գործերի, երաժշտական ստեղծագործությունների ներշնչման վայր է հանդիսացել: Երբ 1898թ. Գերմանիայի թագավոր Վիլհելմ Բ-ն Վիկտորիա-Ավգուս-

Սարգիս Պալյանի կնիքը

38 Լոնդոնի միջազգային ցուցահանդեսում նրա «պտտվող շոգենիքենան» արժանացել է մրցանակի: Այս և նույն գլանի նրա կատարելագործած «Չպայթող շոգեկաթսան» 1862թ. անգլիական կառավարության կողմից վկայականներ են ստացել ու լայնորեն կիրառվում են: Կարծում եմ, որ սա խոսանցի մեջ ծանոթ շոգեկաթսան է:

Փերթևնիալ սուլթանուհու մզկիթը Աքսարայում

Ապարանք Յըլդըզում

Սարգիս Պալյանի Կ.Պոլսում կառուցած ապարանքները

տա թագուհու հետ Պոլիս է այցելում, հյուրընկալվում է արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի Հերեքի ապարանքում: Արևելյան այս շրջագայության ժամանակ Վիլհելմ Բ-ն Երուսաղեմում թագուհու հետ միասին այցելում է հայկական Ս.Հակոբյանց վանք: Սարգիս Պալյանը հյուրընկալել է մեծ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկուն նրա մի քանի այցելությունների ժամանակ:

Սարգիս Պալյանին շնորհվել է *Ulay* (1867) և *Bala* (1872) բարձրագույն աստիճանները: 1872-1874թթ. Եվրոպական մամուլը հիացմունքով է գրել նրա մասին: "*Le Mond Illustré*" ֆրանսիական պատկերազարդ հանդեսը տպագրել է նրա նկարը ու մեծ գնահատանքով գրել նրա մասին: Լավ դաշնակահար է եղել, գեղարվեստի սիրահար ու մեկենաս: Գրել է «Մայր Արաքսի» համար երաժշտություն, նաև «Քրիստափոր Կոլումբոս» օպերան: Մեծ ընդունելություններով պատվել է մեծանուն ծովանկարիչ Այվազովսկուն, նրա Պոլիս կատարած մի քանի այցելությունների ընթացքում, ընդունելով նրան Բեբեկի իր պալատանման բնակարանում, ուղեկցել սուլթանական պալատ՝ ընդունելության: Սարգիս Պալյանը, որ գեղեցիկի մեծ սիրահար է եղել, մյուս ամիրաների նման իր տան կահույքի մի մասը եվրոպական ոճերի վերջին նորաձևության իրերից է կազմել: Նրանց կառուցած պալատների ու ապարանքների կահավորումը նմանվել է ու ֆրանսիական պալատներից ոչ պակաս նորաձև է եղել: Վերսալյան շքեղությանը չզիջող արվեստի գործերով զարդարված դահլիճները՝ թանկարժեք բյուրեղապակե ջահերով, նկարներով ու գորգերով պատված, հիացմունք են առաջացնում մինչ օրս: Թանկարժեք տարբեր կտորեղեններ՝ վարագույրների, կահույքի երեսապատման, բարձերի ու ամենատարբեր ծածկոցների տեսքով, պալատների շռայլ շքեղության կարևոր մասն են կազմել: Կարևորագույն հանգամանք է, որ Եվրոպայից ներմուծվող շատ ու շատ իրեր Պոլսի վարպետները փորձել են կրկնօրինակել մասնագիտացված արհեստանոցներում, որոնց մի մասը հենց Պալյաններն էին կազմակերպել և աշխատեցնում: Բազմաթիվ արվեստներ ու արհեստներ նոր, եվրոպական ու նրան նմանվող դիմագիծ ստացան, որ Պալյանների կողմից հրավիրված մասնագետները ոչ միայն պալատների ու ապարանքների համար էին աշխատում, այլև սովորեցնում էին իրենց վարպետության գաղտնիքները նոր ստեղծված արհեստանոցներում: Հեռատես խնամատարությամբ ձեռնարկված մի ծրագիր, որը Ստամբուլի համար մինչ օրս ապահովել է լավագույն արհեստավորների քաղաքներից մեկը լինելու համբավը: Գեղեցիկ ու ճաշակով թանկարժեք իրերը դարձան կայսրության քաղաքային ու բարձրաշխարհիկ խավի կենցաղի մի կարևոր մասը:

Հայ համայնքային գործերում Սարգիս Պալյանը զիջել է իր ցեղի նախորդներին: Մի ամբաստանության պատճառով աքսորված է եղել 15 տարի դեգերել Եվրոպայում, ապա վերադարձել, շնորհիվ Գազազյան Հակոբ փաշայի բարեխոսության: Նա այդպես էլ չի կարողացել գանձել կառավարությունից իրեն պարտք եղած միլիոնները և մեկուսացած, համարյա թշվառ մահ է ունեցել Քուրուչեշմեի՝ ծովի վրա իր ստեղծած արհեստական կղզյակի վրա, իրեն նվիրելով գիտությանը: Աշխատել է գյուտերի, մեքենագիտության վրա, ունենալով կանոնավոր աշխատանոց, բնագիտական ու քիմիական փորձանոցներ՝ հագեցված ժամանակի կատարյալ գործիքներով՝ երբ նրանց՝ Պալյան գերդաստանի գլուխգործոցները, Պոլսի փառքն ու պարծանքը կազմող հոյակերտները մայրաքաղաքը ճաշակի ու արվեստի նորությամբ էին փառավորել... Նրա մահվամբ լրանում է Պալյան գերդաստանի ավելի քան

300-ամյա անօրինակ նվիրումն ու ներդրումը Պոլսո ճարտարապետության, համայն ճարտարապետական մշակույթին:

Հակոբ բեյը (1838-1875), Կարապետ ամիրայի 5-րդ որդին է, վաղամեռիկ Նիկողոսի եղբայրը: Թաղված է Փարիզի Պեռ Լաշեզում: Կրթությունը ստացել է նախ՝ եղբոր հիմնած արհեստանոցի վարպետների մոտ, իսկ 1855թ. ավարտել է Փարիզի *Saint Barbe* հաստատությունը: Աշակերտել է եվրոպական հայտնի ճարտարապետներին, սովորել Վենետիկում: Եղբոր՝ Նիկողոսի մահվան պատճառով վերադարձել է Կ.Պոլիս: Հոր մահվանից հետո, 1866թ. եղբոր՝ Սարգիսի հետ միասին վարել են արքունի ճարտարապետի պաշտոնը: Ինքն է հիմնականում հեղինակել ճարտարապետական կառույցների դժվարագույն մասը՝ հատակագծերը: Բացի ճարտարապետությունից, գեղեցիկ արվեստներով, թատրոնով է զբաղվել, հովանավորել բազմաթիվ մտավորականների: Մեկենասի իր համբավն ու նրա տան շքեղ սրահներում կազմակերպված եվրոպական տիպի սալոնների պատմական երեկույթներն ու հավաքները՝ շատ ու շատ արվեստագետների համար ներշնչանքի առիթ ու աղբյուր են հանդիսացել: Նրա հարկի տակ են հավաքվել 1870-ականների՝ ժամանակի ամենահայտնի գրողներ, արտիստներ, մտավորականներ, վայելել նրա բարեկամությունը, ստացել նյութական շռայլ օգնություններ, այդ թվում Տիգրան Չուխաջյանը[39], Պետրոս Ադամյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր Օտյանը, Նշան Պեշիկթաշլյանը, Թովմաս Թերզյանը, Խորեն Նար-Պեյը, Ծերենցն ու ուրիշներ: Հակոբ Պալյանը 1861-62թթ. «Արևելյան թատրոնի» հիմնադիրներից է եղել, վերաշինել Բեբեկի «Արևելյան թատրոնը»: Նա 1870թ. ճարտարապետ Պետրոս Նեմցեին 1500 (մի այլ տեղ՝ 80 հազ. դուրշ) ոսկի է տվել՝ վերաշինելու համար Օրթագյուղի «Հայկական բարեսիրաց թատրոնը»: 1871թ. Թ.Թերզյանը տպագրել է «Արշակ Բ» օպերայի հայերեն ու իտալերեն տեքստերը, այն ձոնելով Պալյան Հակոբ էֆենդիին: Մասնակցել է Պատրիարքարանի գործերին, մի քանի անգամ Ազգային ժողովի երեսփոխան է ընտրվել: Նա երազել է Պոլսում ֆրանսիականի նմանությամբ Հայ Ակադեմիա հիմնել[40]: Պատրաստել է իր ընտրած առաջին ակադեմիականների ցանկը: Նրա գործերը հիմնականում Սարգիսի հետ են եղել՝ Բեյլերբեյի պալատը, Բեյքոզի Թորաք դղյակը, Սկյուտարում Վալիդե Սուլթանի դղյակը, Եղիա-

[39] **Տիգրան Չուխաջյանը** վաղամեռիկ Հակոբ Պալյանին է ձոնել իր հայրենասիրական «Արշակ Բ» օպերան, որի նախերգանքը կատարվել է Հակոբ Պալյանի ապարանքում 1868թ.:

[40] Պատմում են, որ նա յուրահատուկ հավելավճար է տվել իր այն հայ գործակիցներին, որոնք իր հետ խոսելիս օտար բառեր չեն օգտագործել: Ն.Ռուսինյանի հետ կազմել են արևմտահայերենում բազմաթիվ առօրյա, մասնագիտական խոսակցության մեջ գործածական թուրքերեն բառերի հայերեն նորաբանությունները (Տես՝ Թեոդիկ, *Ամենուն Տարեցույցը*, 1921, 262էջ):

Աստրանց Ֆրըգում

տոսի փոխարքայի (խադիվի) պալատը, Չրաղանի նոր պալատը, Աքսարայում Պերթևնիյալ Վալիդե Սուլթանի մզկիթը և դամբարանը, Ալի փաշայի դղյակը: Կնոջ մահը նրան վշտակրությամբ Եվրոպա է նետել և Փարիզում էլ գտել է իր մահկանացուն: Փարիզից Նախապես Ռոսինյանին է ուղարկել Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի ներքին կանոնագիրը, որի հիման վրա մեր Ազգային Սահմանադրությունն է կազմվել: Էժենի բացումին, Պոլիս եկած ժամանակ հիանալով Բեյլերբեյի պալատի գեղեցկությամբ, անձամբ ***Chevalier de Légion d'Honneur*** ժապավենով պատվել է Հակոբ Պալյանին:

Պալյան Պալի (1835-1911), հայտնի քանդակագործ և ճարտարապետ էր: Կեսարիայի Թալաս գյուղից: 13 տարեկանում եկել էր Պոլիս, հայ քանդակագործի մոտ աշակերտել 2 տարի, ապա վերադարձել ծննդավայր: Ինքնակրթությամբ և անձնական աշխատանքով հիմնել է արհեստանոց, վերադարձել Պոլիս, համարում ունեցել, ծանոթացել Պալյանների համարյա բոլոր ձեռնարկներին: Սուլթան Ազիզի կողմից գնահատվել, ու պալատական ճարտարապետի պաշտոն է ստացել, բազմաթիվ շնորհների արժանացել: Էժենի բացումին հիանալով Չրաղան պալատի արտաքին ոճով կառուցված նշանավոր բաղնիքով, ցանկացել է հրավիրել հեղինակին՝ Պալի Պալյանին, գալ Փարիզ, համանմանը իր համար կառուցելու համար: Սակայն 70-ական թվականների պատերազմն արգելք հանդիսացավ, ու ճարտարապետը մնաց Պոլսում: Սուլթան Համիդի օրոք շատ կարևոր կոթողներ է կառուցել, սակայն համեստաբար դրանք չի ստորագրել: 1896թ. ջարդերի ժամանակ անվտանգության համար նրան թիկնապահներ են հատկացրել, սակայն խուժանի միջից բղավել են՝ «Սա մեծ վարպետը, մեր հայրը կանչեք, հանդարտ կեցե՛ք ու զինքը բարևե՛ք»: Նրա անձի նկատմամբ հարգանքը ջարդից փրկել է Պեշիկթաշ թաղի հայերին, որտեղ ապրում էր: 1896թ. նա Բուլղարիա է տեղափոխվել 2 տարով, տեսնելու փախստական որդուն: Վերադառնալով, մենակյացի կյանք է վարել: Նրա գործերից են սուլթան Համիդի սենակապետ Օսման բեյի շիրիմը սուլթան Մահմուդի դամբարանի գավիթում, Դոլմաբահչե պալատի հասարակաց պարտեզի Ժամացույցի աշտարակը, բազմաթիվ գործեր պալատներում, Ներսես պատրիարք Վարժապետյանի շիրիմը Գումգափու Մայր եկեղեցում: Որդին՝ Կարո Պալյանը, եղել է հայտնի ճարտարապետ, գործել հիմնականում Եգիպտոսում: Դոլմաբահչեի շինարարության ժամանակ, որպես օգնական ճարտարապետ, հայտնի է **Պետրոս Նեմցեի (1830-1893)** անունը: Պալատի այն սրահը, որը ծառայել է տոների ժամանակ շնորհավորանքներ ըն-

դունելու համար, առաստաղը նկարազարդել է Գարբիս Խալֆան, իսկ ներսի զարդանախշերը՝ Պետրոս Սրապյանը: Պատերի նկարազարդ ծաղկազարդումները կատարել են Հաջի Միքոնիչը, Հովհաննես Անձնյանը, Դավիթ Թրյանցը: Այս պալատի ամեն մի քարը, զարդը, Այվազովսկու շուրջ 20 կտավները, առարկաները (պարզ կամ բյուրեղապակե), կամ կահույքի մեծ մասը՝ հայկականությամբ է շնչում: Դրանցից մի քանիսի վրա կամ մի քանի տեղ կարելի է հանդիպել հայկական տառերի, որպես հիշատակ այս չնաշխարհիկ պալատի հայ շինարարների կատարած անձնվեր գործի:

* * *

19-րդ դարում արքունի ճարտարապետներ են եղել Հարություն և Պողոս Էֆենդիները, որոնք 1889թ. պարգևատրվել են 5-րդ աստիճանի ***Mecidiye***-ով: 1899թ. Արքունի ճարտարապետ **Հովսեփ Թազվորյանին** շնորհվում է ***Rütbe-i Sâlise***, իսկ 1900թ. շնորհվում է ***Ulây-ı sâni*** 2-րդ աստիճան: Նրա որդին՝ Անդրանիկ Էֆենդին, ստանում է ***Rütbe-i Sâniye*** առաջին աստիճանի ժապավեն:

Բացի Պալյան գերդաստանից, Օսմանյան կայսրության տարածքի շատ մզկիթներ կառուցվել են արքունի կամ ուղղակի հայտնի հայ այլ ճարտարապետների կողմից[41]:

Պողոս Օտյան ամիրա (1795-1862). սերել են Բալաթից: Աշխատել է Գրիգոր խալֆա Պալյանի հետ (1764-1831), հաշվակալություն է արել: Վերջինիս մահվանից հետո, Պեզճյան Հարություն ամիրայի ջանքերի շնորհիվ հաջողվում է Կարապետ Պալյան ու Հովհաննես Սերվերյան ամիրաների հետ միասին Պողոս Օտյանին ևս դարձնել արքունի ճարտարապետ: Ազգանվեր մեծ գործեր է արել և 20 տարի անդամակցել Պատրիարքարանի Գերագույն Ժողովին:

Ազնավուր Հովսեփ (1854-1935), ճարտարապետ: Սուլթան Սերասքերի այցելության ժամանակ գնահատել է Դավիթ Ազնավուրին և ֆերման է շնորհել, ըստ որի նրանց արտոնվում էր հավաքել Սերասքերի և շրջակայքի տուրքերը: Հետագա Ազնավուրները եղել են եկեղեցականներ, արքունի սեղանավորներ, փաստաբաններ, ոսկերիչներ: Կարապետ ամիրա Ազնավուրյանը, որ Պեզճյան ամիրայի ժամանակակիցն է եղել, արքունի սեղանավոր էր և մեծ դեր է ունեցել հայ առաքելական-հայ կաթոլիկ ծանր հարաբերություններում, աքսորվել Քիոս կղզի: Եղել է կաթոլիկ: Որդին՝ փաստաբան Մկրտիչ Ազնավուրը, ազգային երեսփոխան է եղել: Մաղաքիա Օրմանյանի ու մյուսների հետ վերադարձել է հայ եկեղեցու գիրկը: Եղել է մասոն ու հիմնադրել Պոլսի «Սեր» օթյակը, որը գտնվում էր ֆրանսիական

41 1805թ. բացվեց **Հովսեփ (Օսեփ) խալֆայի** կառուցած Սկյուտարի Սելիմիյե մզկիթը:
1883թ. Ջիցլի պալատի մոտ գտնվող Օսմանիյե մզկիթը ճարտարապետ **Միհրան Թոնկըլյանի** կողմից կառուցվել և նշանավորվել բացառիկ շքեղ ճարտարապետությամբ:
1886թ. սկսում է գործել Յըլդըզ (Համիդիե) մզկիթը, Յըլդըզի պալատի մոտ, կառուցված արքունական գլխավոր ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի և երկրորդ ճարտարապետ **Տիգրան Չըլըքերյանի** կողմից: Կառավարական, ապա՝ նաև արքունի ճարտարապետ Տիգրան Չըլըքերյանն արժանացել է բազմաթիվ նշանակալի պարգևների՝ 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** (1886), ***Sanayi Madalyası*** (1887), 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** (1894), ***Rütbe-i Sâniye*** (1898), ***Mütemayiz*** -ի աստիճան (1901):
1894թ. Պոլսի Շահզադե մզկիթի ճարտարապետ **Օննիկ Էֆենդին** շնորհվում է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***.
1894թ. Իզմիրում Յեկիթլի մզկիթը կառուցվում է ճարտարապետ **Գարբիս Մելքոնյանի** կողմից
1904թ. Բալըքեսիրի մզկիթի ճարտարապետ **Սարգիս ազայինի** շնորհվում է ***Sanayi Madalyası***.
1909թ. խնձեներ ճարտարապետ **Հրանտ Մանուկյանը** Պոլսի Էյուպ Սուլթան մզկիթում կառուցել է Դավի Էդհեմ փաշայի գեղեցիկ դամբարանը՝ բարոկկո և մավրիտանական խառը ոճով:

«Մեծ Արևելք»-ի հովանու ներքո: Եղբայրը՝ Սերովբե Ազնավուրը անդամակցել է Լոնդոնի «Զորյըն» անգլիական օթյակին, որը գործում էր Պոլսում՝ Անգլիայի «Մեծ օթյակի» հովանու տակ[42]: Ազնվուրյան ոսկերիչների ճյուղն այնքան հայտնի է եղել, որ մինչ օրս ոսկերչական շրջանակներում նրանց ձեռակերտները հիշվում են իբրև «Ազնավուրի գործ» (ազնավուր իշխ):

Հովսեփը ծնվել է Լոնդոնում 1854թ., իսկ 1867թ. տեղափոխվել Պոլիս: Կրթությունը ստացել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում և Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայում: Հայրը փորձել է նրան մղել դեպի երկրագործություն, ինժեներական գործ, փաստաբանություն, սակայն ի վերջո նա նախընտրել է ճարտարապետությունը: Դեռևս ուսանող շրջանում Հռոմի «Տիբերիուս» ընկերության ամառանոցային դղյակի նրա նախագիծն առաջին մրցանակ է շահել և արժանացել «Վալադիե» մեդալի: Ապարանքի հետ միասին Հռոմում կառուցել է նաև հանդիսասրահներ, կամրջային շենքերի շարք: Պոլիս վերադարձին «Տիբերիուս» ընկերությունն ի պատիվ նրա հրաժեշտի մեծ խնջույք է կազմակերպել: Հրաժեշտի խոսք է ասել նշանավոր բանկիր Գրանբին: Ունեցել է համաստարապես նաև մարմնամարզական հաջողություններ: 1876թ. Հռոմում իտալական մարմնամարզական ընդհանուր մրցումներում 2000 մասնակիցների մեջ առաջին մրցանակ է շահել բոլոր ձևերում: Այս առթիվ Վիկտոր Էմմանուել կայսրը նրան անձամբ նվիրել է արծաթե երկու աշտանակ ու ժամացույց:

1883թ. Բեյօղլուի Արևելյան թատրոնի տեղը ճարտարապետ Հովսեփ Ազնավուրի կառուցած Ֆրանսիական «Օլիմպ» (ապա՝ Նոր թատրոն) թատրոնի բացումը նշանավորվել է շքեղ պարահանդեսով, իսկ դրա հատույթը Գիտության նախարար Մուստաֆա Նուրի փաշայի կողմից հանձնվել է Բերայի հայկական ազգային վարժարանների կարիքներին:

Հովսեփ Ազնավուրը կառուցել է Զենների բողոքական երկաթե եկեղեցին[43], 1884թ. Ջիբալիում գտնվող Ռեժիի ծխախոտի ընկերության մեծ ֆաբրիկան, Սանասարյան Խանը (այսօր՝ Անվտանգության վարչությունն է), Կյուլբենկյան խանը (այսօր՝ Էմինօնյուի քաղաքապետարան), Թոփալյան խանը, որը հրդեհի զոհ է դարձել, Քարդրջը-օղլու խանը, Պազար Ալմանը (գերմանական վաճառատուն), արքայադուստր Ռուքիյե հանըմի, Նիմեթ հանըմի և արքայազն Սաիդ Հալիմ փաշայի, Հալիմե Հանըմի, Զեյնեփի և Կոչինոյի բնակելի շենքերը, Մուհամմեդ Ալիի կնոջ դղյակները, Նուարեք բեյ խանը, Սուլթանհամամ խանը, Բերայի անգլիական երկսեռ վարժարանները, Թոփալյան խանը, Թոքաթլյան շենքը, Հակոբ փաշա Գազազյանի, Վահան էֆենդիի, Պողոս բեյ Յուսուֆյանի, արքայադուստր Էմինե Հալիմի դամբարանները, բազմաթիվ մեծ ու փոքր ապարանքներ, դամբարաններ, առանձնատներ, շենքեր՝ Կահիրեում:

1891թ. Բերայում (Թեփեբաշը) ճարտարապետ Հովսեփ Ազնավուրը կառուցել է Քաղաքապետարանի դրամայի ու կոմեդիայի թատրոնն իր գրասանքի սրահով:

Վառնայի պետական օպերայի թատրոնի շենքը 1895թ. կառուցել է Հովսեփ Ազնավուրը:

1896թ. Հովսեփ Ազնավուրը Իշխանաց կղզիներից մեկում՝ Հեյբելիյում, կառուցել է Վիլա-յի քյոշքը (ապարանքը) եգիպտական խեդիվ Աբաս Հիլմի փաշայի համար: 1906թ. կառուցել է Եգիպտոսի թագաժառանգ խեդիվ Աբաս Հիլմի փաշայի ապարանքը Չուբուքլույում, իսկ 1910թ. Բերայում, Ջադդեի Քեբիրի վրա՝ Եգիպտոսի շենքը, Աբաս Հիլմի փաշայի հարկաբաժինը, հյուրերի տունը: Նուպար փաշայի միջնորդությամբ[44] մի շարք կառույցներ է հեղինակել Եգիպտոսում: 1918թ. Հովսեփ Ազնավուրը Կահիրեում կառուցում է Ահմեդ Մազլում փաշայի առանձնատունը, արքայազն Մուհամմեդ Ալիի կնոջ դղյակը:

Նա Օսմանյան ճարտարապետների միության առաջին նախագահն էր (1913թ.): Եղել է Սահմանադրական ռամկավար կուսակցության հիմնադիրներից, Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) անդամ, ազգային երևելի այր: Առաջին համաշխարհայինից հետո տեղափոխվել է Կահիրե, ուր և ապրել է մինչև կյանքի վերջը: Նրա կարապի երգը 1.5 միլիոն նահատակների հիշատակի կոթողի նախագիծն էր, որ ապագայում պիտի կառուցվեր Հայաստանում...[45]

Հովհաննես Ազնավուրյան, ճարտարապետ Սպարապետության Դռան (Ռազմական նախարարության): Զինվորական շինարարության ասպարեզում է աշխատել: Մի շարք կարևոր պաշտոններ է վարել: 1885թ. Արքայական զինանոցի (արսենալի) ճարտարապետ Հովհաննես Ազնավուրյանը ***Mütemayiz*** շքանշանին արժանացել է առաջին աստիճանի ***Ulây-ı Evvel***: 1886թ. զինվորական գծով կառավարական ճարտարապետ Հովհաննես Ազնավուրյանը՝ 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է ստացել:

1899թ. Սուլթանի հրամանով զինվորական շենքերի ճարտարապետ Թոփգափու պալատի Բաղդադ քյոշկի (ապարանքի) դիմաց ապահովությունը պահպանելու համար կառուցում է այնպիսի պալատ, որի բացմանը ոչխարներ են մորթում, առանձնահատուկ հանդես կազմակերպում:

Սարգիս Բալեմեճյանը եղել է Քաղաքապետարանի ճարտարապետների ղեկավար: Նա է ղեկավարել Այնթապի Ս.Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգումը 1876թ.:

Կառավարության կից տարբեր վարչություններ[46], սուլթանական պալատի որոշ օտարներ ճարտարապետի հատուկներ են ունեցել, որ իրենց գործունեությամբ աչքի են ընկել շատ հայ ճարտարապետներ: **Միհրան Ազարյանը** եղել է սուլթանի Անձնական գանձարանի շինարարությունների տեսչին ճարտարապետ և 1885թ. պարգևատրվել 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշանով: Բազմաթիվ պետական, հասարակական շինություններ կառուցվել են հայ ճարտարապետների կողմից: 1913-16թթ. կառուցված Պոլսի Ֆաթիհի քաղաքապետարանի հեղինակն է ճարտարապետ **Երվանդ Թերզյանը**: 1913թ. ինժեներ ճարտարապետ **Հրանտ Մանավյանն** ընտրվում է Մաքրիգյուղի քաղաքապետարանի ղեկավար:

42 Այս մասին տես Պարսամյան եղբայրների «*Կյանք և Արվեստ*» 1935թ. տարեգրքում:
43 1898թ. սեպտեմբերի 6-ին կատարվում է Զենների բողոքական եկեղեցու բացումը: Այն կարիք էր քանդել ու կրկին հավաքել, տեղափոխել:
44 1910թ. Ալեքսանդրիայի Միսիրյան թաղապետական պալատը կառուցվում է ճարտարապետ **Գևորգ Մինասիճյանի** կողմից: Նա կառուցում է նաև Միսիրյան երկրագործական բանկապատը: Կահիրեի Արդենի պալատը բանկապատը կառուցում է ճարտարապետ **Հրանտ Մարաշլյանը**:
45 1898թ. Հովսեփ Ազնավուրին շնորհվում է 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***, իսկ 1901թ. 2-րդ աստիճանի նույն շքանշանից: **1905թ.** Համբույմա շինության ճարտարապետ Հովսեփ էֆենդին արժանանում է 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye***-ի:
46 1901թ. Կայսերական շինարարական գործերի ու ամբարտ գործի պետական ծառայությունում Հովհաննես էֆենդին արժանացել է ***Rütbe-i Rabiya*** շքանշանի:

* * *

Ըստ Պատրիարքարանի տվյալների, 1904թ. Օսմանյան պետությունում կային կանգուն և գործող 1958 հայկական եկեղեցիներ և 228 վանքեր, չհաշված հարյուրավոր պատմական հուշարձանները, որոնք ավերակ կամ անգործածելի էին դարձել: 1985թվականին հաշվվում էր 29 եկեղեցի և ոչ մի վանք:

Օսմանյան կայսրությունում ճարտարապետական մշակույթի մասին խոսելիս բավարար չի կանգ առնել միայն հայ ճարտարապետական գերդաստանների ու նրանց գործունեության վրա: Կայսրության տարբեր կողմերում, Պոլսում և այլուր հանդիպում ենք բազմաթիվ հուշակերտ կառույցների, որոնք կամ կառուցվել են հայերի կողմից, կամ նրանց պատվիրատուները հայեր են եղել: Սա վերաբերում է մասնավոր ու հասարակական շինություններին, որոնք զարդարել են նաև տվյալ վայրի ճարտարապետական տեսքը: Հուշակերտների մի շարք է զարդարում Ստամբուլը ի դեմս Բոսֆորի ափին ձգված ապարանքների, որոնց մի մասը մինչև այսօր էլ կանգուն են: Իհարկե, այսօր դրանք այլևս հայերի չեն պատկանում: Այսպես օրինակ, Ենիգյոյի Թնկըրօղլուների երբեմնի ապարանքն այսօր վերածվել է հանրապետության նախագահի նստավայրերից մեկի: Իսթինյեի նշանավոր մի հայի ապարանք այսօր վերածվել է Սեւծովյան տնտեսական համագործակցության կենտրոնական գրասենյակի: Ենիգյոյի Սկրտիչ Ճեզաիրլյան ամիրայի ապարանքը վաղուց ի վեր Ավստրիական հյուպատոսարանի է վերածվել: Ենիգյոյում հայկական չքնաղ ապարանքներ այսօր էլ պահպանվել են, ինչպես չայճր Սանփանի և որիշ այլ ապարանքներ, որոնք հայերը կորցրին, երբ «հարստության մասին օրենքը» եկավ: Բոյաջըգերի Ազարյանների բանահարկ հսկա ապարանքն այսօր վերածվել է Սաբընջը Համրի համալսարանի, իսկ հայտնի ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի Քարուչեշմեյում ստեղծած արհեստական կղզյակ-տունը՝ մահվանից հետո նախ ամուսնի պահեստ է դարձել, իսկ 1957թ. այն գնել են Գալաթասարայի սպորտային ակումբի պատասխանատուները և վերածել «Գալաթասարայ» ակումբի կենտրոնատեղի: Այս ապարանքների տերերը եղել են երևելի, հարուստ հայեր, պալատական ու կառավարության պաշտոնյաներ: Առնավուտ գյուղի «Կարմիր» ապարանքը կառուցվել է 1830թ. սուլթան Մահմուդի հայ պատրոհիզպանի կողմից: Նույն վայրում հայ դրամատերի մի այլ ապարանք է եղել, որտեղ նաև դրամահատարան է գործել ու շենքն ունեցել է ցրով աշխատող վերելակ՝ այդ շրջանի համար կարևոր շինարարական նորույթուն[47]:

1891թ. Միքրենիի Մյուզեի Օսմանի (Գեղարվեստից դպրոցի) շենքը կառուցել է ճարտարապետ **Միշել Նուրիճանը**: Օսման Համդի բեյի ջանքերով, Այա-Սոֆիայի մոտ, Միշել(Միքայել) Նուրիճանը 1892թ. կառուցել է Ստամբուլի այսօրվա Հնագիտական շքեղ թանգարանը, որ այսօր գտնվում են թանգարանի հիմնադիրներ Օսման Համդի բեյի և արձանագործ-պրոֆեսոր Երվանդ Օսկանի ջանքերով հայտնաբերված հնագիտական մեծարժեք հուշարձանները՝ հույն-հռոմեական շրջանի բազմավորական գերեզմանները: Այդ բաժինը կոչվեց դամբարանների բաժին:

Հայ ճարտարապետները կառուցել են նաև գավառներում, որոնք հիմնականում պետական պատվերներ են եղել՝ հանրային, զինվորական կառույցներ: **Սարգիս Էլյաս Լոյե** հալեպցի ճարտարապետն է կառուցել Մարդինի զորանոցի շենքը 19-րդ դ. վերջին: Այսօր այն

47 Այս և նման ապարանքների լուսանկարները կարող եք տեսնել Արսեն Յարմանի գրքի 33 էջում:

վերափոխվել է թանգարանի և ծառայում է որպես Մարդինի ընտանիքին պատկանող արվեստի գործերի պատկերասրահ[48]:

19-րդ դարում ճարտարապետական որոշ կառույցներ հանձնարարվում են օտար, հիմնականում ֆրանսիացի, իտալացի ճարտարապետների: Օտար դեսպանատների, հյուպատոսարանների՝ սուլթանական պալատի հետ ունեցած լավ հարաբերությունների շնորհիվ, նրանց միջնորդությամբ, պալատների, ապարանքների ձևավորումը, կահավորումը[49] սկսում են հանձնել օտար մասնագետներին: Վերջիններիս համար սա ևս մի ճանապարհ էր պալատի հետ ջերմ հարաբերություններ ունենալու, ազդեցության ոլորտներն ընդարձակելու համար: Սակայն հայ ճարտարապետների հաշվին այնքան ակնհայտ էր, որ հենց այդ դիվանագիտական ներկայացուցչությունները իրենց հասարակական շինությունները հանձնարարել են հայ ճարտարապետներին ու ինժեներներին: Սուլթանական կառավարությունը զինվորական կառույցների ճարտարապետների ընտրության մեջ գերադասել է հայ մասնագետներին[50]: Հայկական Պատրիարքարանն ունեցել է իր պաշտոնական ճարտարապետը[51], թեև նրա շուրջն էր համախմբված ողջ հայ մտավոր, գործարար սերուցքը, այդ թվում նաև ճարտարապետները: 1894թ. Իզմիրի ֆրանսիական հոգևոր դպրոցը կառուցվել է ճարտարապետ **Պետրոս Նեմցեի (Նեմցեյան)** կողմից, որը Հակոբ Պալյանի աշակերտից էր, մասնակցած Չրաղան, Դոլմաբահչե պալատների, Օրթաքեոյի թաղամասի շինարարությունների աշխատանքներին:

Զարմանալի չպետք է համարել այն փաստը, որ մասնավանդ հայաշատ գավառներում, կաթոլիկ եկեղեցիներին, ավետարանական քարոզիչներին պատկանող դպրոցների, ժողովարանների, հիվանդանոցների կառուցման համար ընտրվել են ոչ միայն հայ ճարտարապետներ[52]: Սա նաև հոգեբանական պատճառներ ունի: Այն է, երբ Պոլսից դուրս կաթոլիկական որևէ ձեռնարկ էր լինում, որպես կանոն, այն հանդիպում էր առաքելական եկեղեցում ամփոփված ու հավատարիմ հավատացյալների կողմից դիմադրությանը: Երբ կաթոլիկների դեպքում, կառուցվում էր «սառած տուն», և ճարտարապետը ֆրանսիացի էր լինում, ապա նրանք կարող էին իրենց ապահովված զգալ տեղի իշխանությունների, առնվազն ու հովանավոր ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից: Օտար, եվրոպացի ճարտարապետի գոյությունը կարծես գրավական էր ձեռնարկված շինության հաջողության համար: Հայ կաթոլիկների ու բողոքականների եկեղեցիները, ժողովարանները կառուցվում էին հիմնականում կաթոլիկ կամ բողոքական ճարտարապետների կողմից[53]:

Կայսրությունում մշակույթի զարգացման նախադրյալներից պետք է համարել տարբեր տեսակի դպրոցների առկայությունը: Դրանց հիմնադիրները եղել են ժամանակի երևելի, հարուստ, զարգացած անձնավորություններ, գեղարվեստի սիրահարներ, եվրոպական մշակույ-

48 *Cumhuriyet*, 2 ekim 2009.

49 1894թ. պալատի կահավորման հարցերով փաստական **Հովհաննես Ծաղճյանը** *Sanayi Madalyası* է ստանում:

50 1889թ. Ծովակալու պալատի շուրջը զինվորական զորանոցներ կառույց-հանձն **Աբրահամ Ալյանյանը** ստանում է *Sanayi Madalyası*.

51 1900 թթ. Պատրիարքարանի ճարտարապետն է եղել **Գրիգոր Մեխտարյանը (1845-1914)**: Նա է հեղինակը նաև Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի Կյուլպենկյան պավիլիոնի:

52 Մարդինի և Հալեպի կաթոլիկ եկեղեցին կառուցել է **Սարգիս Էլյաս Լոյե** ճարտարապետը:

53 1921թ. ճարտարապետ **Սանփան Իզմիրլյանը** կառուցում է Պոլսի Կեսարիացիների հայ բողոքական ժողովարանը: 1913թ. Պեյօղլուի Ս.Կիրակոս եկեղեցու զանգակատունը կառուցում է ճարտարապետ **Նախիր Կեչիյանը**:

թի ջատագովներ, եվրոպական մայրաքաղաքներում ժամանակի հայտնի վարպետների մոտ ուսանած արվեստագետներ, որոնց մի մասը, զբաղվելով հանդերձ տարբեր ուսումնական հաստատություններում ուսուցչությամբ, զուգահեռաբար նաև մասնավոր գործ էր ձեռնարկել:

1894թ. Ղալաթիայում ճարտարապետության հատուկ դպրոց է բացում **Հակոբ Պոյաճյանը**: Նա և արտասահմանում կրթություն ստացած մասնագետները, բացի մասնավոր գործունեությունից, եղել են քաղաքապետարանների, քաղաքաշինության հետ կապ ունեցող վարչությունների պետական պաշտոնյաներ, ինչպես նաև բոլոր այն նախարարությունների, որոնք իրենց գործառույթներում կառուցապատման, շինարարական դերը են ներառել: Այդպիսիններից են եղել Հանրօգուտ շինության, Զինվորական նախարարությունը, երկաթուղային, տրամվայի, կամուրջների, փարոսների, ջրային մատակարարման, ծովեզրյա ափերի ու նավահանգիստների վարչությունները:

1906թ. Հայ գեղարվեստական ակադեմիա է հիմնադրվում Բերայում, Թոն Մարշեի դիմաց, թիվ 349-ում: Առաջարկվում էր կարճ ժամանակում, փարիզյան մեթոդով, հատուկ առարկաների դյուրությամբ սովորելու հնարավորություն: Սովորեցնում էին գծագրության, նկարչության բոլոր ճյուղերը: Մասնավոր օրեր կային օրիորդաց դասավանդության համար: Հիմնադիր տնօրեն նկարիչ **Արամ Ս.Պարալյանը** (1874-1959) Փարիզի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտներից էր:

1913թ. հոկտեմբերին հիմնադրվում է Օսմանյան կայսրության ճարտարապետների ու ինժեներների միությունը: Նրանք **Ժոզեֆ (Հովսեփ) Ազնավուրի** նախագահությամբ 27 հոդվածներից բաղկացած կանոնադրություն են տպագրում[54]:

Մինչ այս միության կազմավորումը հայ ճարտարապետները հրավիրվել են կառուցելու կայսրության տարբեր նահանգներում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում[55]: Ավելի ուշ, 1916թ. ճարտարապետ **Արամ Թահրաճյանը** գեղարվեստի, արդյունաբերական դպրոց է բացում և արժանանում ***Sanayi Nefise*** մեդալի:

54 Մինչ այդ, 1906թ. ինժեներական ու ճարտարապետական հայկական միության անդամներ են եղել **Սմբատ Սանփաճյանը, Ենովք Էյուբօղլյան, Պոյաճյան բեյը, Արամ Կարաօղլը, Լևոն** Էֆենդին և էլի տասնյակ ճարտարապետներ:

55 1892թ. Համիդիե-ում ճարտարապետ շենքի կառուցման համար ճարտարապետ **Կարապետ Էֆենդին** ստանում է 5-րդ աստիճանի *Mecidiye*: 1883թ. Կիպրիկիրում **Գաբրիել Հովսեփյանը** վերաշինում, վերարացվում է 1881թ. փոխին այրված Ս.Կիրակոս եկեղեցին: Միջյան եղբայրները Պարտիզակում բացենք, կոյսոն և 8 մետր բարձրությամբ ծովափից եկող ազդանշանի նավահանգիստ են կառուցել:
1895թ. **Հովսեփ Ազնավուրը** կառուցում է Վառնայի պետական օդերային բաժնի շենքը:
1898թ. Վառնայում ճարտարապետ և գիտնական **Լևոն Կյուրեղյանը** (1869-1950) կառուցում է քաղաքապետարանի բաժնի շենքը:
1900թ. Ռուսեյում (Բուլղարիա) **Նիկողոս Պապազյանը** կառուցել է Ազգային բանկը և Մշակույթի պալատը: Ռուսե քաղաքում ճարտարապետ **Սարգիս Կույումճյանը** Առևտրի կենտրոն և Հայ մշակույթի կենտրոն է կառուցում: Ճարտարապետ **Զենոբ բեյ Մերհամեթճյանը** (1831-1913) Եգիպտոսի փոխարքա Իսմայիլ փաշայի հրավերով գործել է այնտեղ, հարստացել, ստացել *բեյի* տիտղոս: Եղել է նաև նկարիչ: (Տես Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույցը, 1913):
1899թ. ճարտարապետ Լևոն Կյուրեղյանը Սամսունում, Նշանթաշում, կառուցում է Հաջի Ռեշիդ փաշայի ապարանքը:
1905թ. **Հրանտ Մանավյանը** Եգիպտոսում, Ալեքսանդրիայում, Հանրային շինության վարչության ինժեներ է աշխատում:
1905թ. ճարտարապետ **Հովհաննես Տատեոսյանը** Կահիրեում կառուցում է Պետական գանձի նախարարության շենքը: Կահիրեի Գլխավոր ամուսնական թանգարանը կառուցվում է **Հրանտ Մարդիկյանի** կողմից:
1904թ. պոլսեցի ճարտարապետ **Գրիգոր Հովյանյանը** տեղափոխվելով Երուսաղեմ, բազմաթիվ կառույցներ, տներ, պետական կառույցներ է շինում և երկրի գլխավոր ճարտարապետի պաշտոնը ստանձնում:

* * *

Ստամբուլի պատմությունը երբեմն հիշատակվում է շատ մեծ հրդեհների, որոնք լափել են ողջ փայտաշեն թաղամասերը, ճարտարապետական տարբեր հուշարձաններ, եկեղեցիներ և այլն: Այս հրդեհների մասին գրել են նաև հայ ժամանակագիրները: Այս ողբերգություններին անդրադարձել է մեր ժամանակներում հայտնի պոլսահայ մասնագետ Գևորգ Բամպուքճյանն իր ուսումնասիրություններում: Հրդեհներն այնքան աղետաբեր են եղել, որ անտուն մնացած խեղճերին երբեմն իրենց օգնությունը չեն զլացել պետական կառույցները, անգամ Սուլթանը[56]: Հրշեջները՝ թուլումբաճիները մեծագույն հարգանք ու հեղինակ դիրք են վայելել այս քաղաքում: Նույնիսկ նրանց ջրհան գործիքները երբեմն այնպիսի վարպետների կողմից են գեղազարդվել, որ դրանք արվեստի գործեր են դիտվել: Փայտաշեն Պոլսը դառնում էր քարաշեն, նմանվելով եվրոպական մայրաքաղաքներին, եվրոպական ոճի ճարտարապետական հուշարձաններով զարդարելով քաղաքը: Բերայի Թունել տանող Ջադդեի Քաբիրի գլխավոր փողոցն այդպիսի մի հատված է իրենից ներկայացնում, որ յուրաքանչյուր շենք մրցում է մյուսի հետ իր գեղատեսիլ, զարդաքանդակների տարբեր ոճերով ու պատշգամբներով: Հիացնում է մարմարից կառուցված հայկական խանը՝ Գալաթասարայի լիցեյի դիմաց:

19-րդ դարավերջը և 20-րդ դարի սկիզբը հայազգի ճարտարապետները նշանավորել են Ստամբուլը և կայսրության մեծ քաղաքները զարդարելով եվրոպական ոճի շենքերով, շքեղ խաներով: Դրանք ծառայել են որպես վարձու բնակելի, զբոսնելու համար դահլիճներ, որոնց առաջին հարկերը սովորաբար խանութներ կամ կենցաղային սպասարկման դրանք հաստատություններ են եղել՝ բանկեր, լուսանկարչատներ, դեղատներ, ատամնաբուժարաններ, փաստաբանական գրասենյակներ, արվեստանոցներ, սպասքի արտադրություններ, ճաշարանային տարածքներ, ծաղրանկարներ[57]: Փարիզյան ոճավորված բակերի շենքերի այս նմանակներն այսօր էլ զարդարում են Ստամբուլի կենտրոնական փողոցները: Նրանցից որոշների շքամուտքերի մետաղե կոփածո զարդանախշերի մեջ կարելի է կարդալ այս խաների հայ տերերի ազգանունները[58]: Հայ ճարտարապետները երբեմն համագործակցել են ֆրանսիացի, իտալացի մասնագետների հետ, միասին էլ արժանացել են սուլթանական պարգևների[59]:

Խաներ

Պոլսի առաջին խաների, ըստ պատմագիր Հայրություն Մրմրյանի (1860-1926), հիշվում են դեռևս բյուզանդական կայսր Կոնստանդին Ա-ի ժամանակներից: Դրանք հիմնականում որպես ախոռներ են ծառայել: Հետագայում դրանք առևտրական կենտրոններ են եղել, իրենց մեջ ներառել բազմաթիվ խանութներ, արհեստանոցներ: Սակայն առևտրական հանգստան-

56 1895թ. Սամաթիայում հրդեհվում է 200 աղքատ հայերի տուն: Սուլթանի կողմից այցելած Ջեմիլ Շաքիր փաշան 1000 ոսկ. ողջի է տալիս նրանց:

57 1911թ. Բերայում **Գաբրիելի Հայր Սարգիսի** երկհարկ «Սարկիզ» ծաղրային-ճաշարանը այսօր էլ հիացնում է փարիզյան ճաշակով արված պատերի, առաստաղի «ռոկոկոյան» ձևավորումներով: 1918թ. Բերայում բացվում է **Արամ Թամկոչյանի** «Ամերիկա» ճաշարան-գարեջրատունը:

58 1904թ. «Ռանկ Օսմանի»-ի տնօրեն Պանոնյան, Գյուլմուշյանը պողոտայում ճարտարապետ պրոֆեսոր Լևոն Կյուրեղյանին է պատվիրում իր համար բնակարան կառուցել:
1905թ. Ճարտարապետ **Սահակյան Համաճյանը** Սիրքեջիում կառուցում է Թիշլերիկ խանը:
1905թ. Ճարտարապետ **Սարգիս Թաշճյանը** Սիրքեջիում կառուցում է Դեբեճ խանը:

59 1905թ. Ռայմոնդո դ'Արոնկո իտալացի ճարտարապետը և նրա հետ միասին աշխատող **Չիչեկյան Էֆենդին** արժանացել են 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշանի: 1905թ. Հանրօգուտ շինության ճարտարապետ Հովսեփ Էֆենդին շնորհվել է 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye***:

քից բացի դրանք ունեցել են նաև մշակութային նշանակություն: Խաներում կենտրոնացել են հրատարակչություններ ու տպարաններ, գրասենյակներ՝ նրանց սպասարկող ճաշարաններով ու կենցաղային տարբեր ծառայություններով: Խաներում եղել են սրահներ, որոնք հավաքատեղիներ, ժողովատեղիներ են ծառայել ազգային որևէ միջոցառման համար, ինչպես

Ազարյան խան (Կոյկոյայ պողոտա)

Սեպուհյան խան (Էմինոնյու)

պատրիարքական ընտրություններից առաջ ամիրաներն, օրինակ, հավաքվել են Վալիդե խանում: Եղել են ազատ սենյակներ, որոնք որպես իջևանատներ են ծառայել, վարձով տրվել և այլն: Գ.Բամպուկճյանի մի հոդվածից[60] իմանում ենք, որ խաները ծառայել են որպես դպրոց, անգրագետ երիտասարդներին գրել-կարդալ սովորեցնող վայրեր, երեխաներին արհեստներ սովորեցնող, ինչպես նաև զինարություններ, երաժշտության դասավանդող «վարժարաններ»: Հայտնի **Ֆիզիկս Պողոս** Մելիքշահյանը (1788-1855) Չուքուր խանում արհեստներ սովորող երեխաներին դասեր է տվել: **Զենճի Պողոս Սարկավագը** (1746-1826) Զինճիրլի խանում դպրոց է բացել ու հոգևոր երաժշտության դասավանդել: Այստեղ է սովորել նոտագիր, երաժշտագետ Համբարձում Լիմոնճյանը (1768-1839):

60 K.Pamukciyan, *1868'de Mevcut Istanbul Hanları*.Tarih ve Toplum, 19944 1284 s.5-9. Ստամբուլի խաների մասին Մեհմեդ Սաղլըքըն Ֆիրդևսի կողմից 2009թ. լույս է տեսել 300 էջանոց ուսումնասիրություն: Այստեղ գտնում ենք լուսանկարներ, տեղեկություններ հայապատկան խաների ու դրանց տերերի մասին: Այն հրատարակվել է Առևտրական գրասենյակի կողմից: Հայկական մի քանի խաների մեկնաբանությունը տես՝ Սարը Փրկիչ, Անտարեր Հայոց Հիմնադրամի, Ստամբուլ, 2011, N 739-740, 15-23.

Խաները որոշակի տեղ են ունեցել պոլսահայության կյանքում: Առաջին անգամ, 1868թ. Մ.Մամուլ վարժապետ Կյուրումճյանի իր «Համառոտ աշխարհագրութիւն չափահաս տղայոց համար» դասագրքի հավելվածում 196 խաների ցանկ է հրատարակել: Խաների ցանկեր են հրատարակվել 1887թ. Հովհան Փալագաշյանի (1860-1951) «Տեղագրութիւն Կոստանդնուպոլսոյ եւ շրջակայից»(1887), «Խանացանկ» գրքում (1912), որ դրանց թիվը 266-ի է հասցնում: 1895թ. հայատառ թուրքերեն «Իդաէլի Սալնամէ» տարեցույցում Պոլսում՝ 243, իսկ միայն Ղալաթիայում՝ 101 խան է հաշվվում: 1906թ. Եղիբուլեի Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի տարեցույցում տպագրված խաների թիվը 159 է, իսկ Ղալաթիայում՝ 89 է նշվում: 1912թ. տպագրված «Գանձանակ»-ում (խաների ցուցակ) Պոլսի և շրջակա խաների թիվը 552 է դառնում: Այս շենքերից շատերն այսօր էլ կանգուն են ու պահպանել են իրենց նախկին տեսքը, ինչպես օրինակ Գավաֆյան, Գարագաշօղլու խաները Ղալաթիայում,Քոթուլյան, Սերյան, Տիգրանյան խաները Սուլթանհամամում, Սեպուհյան խանը Չարճաքըղլար Յոքուշում, Սանասարյան խանը Միմար Քեմալեդդին պողոտայում,Ֆենդըքլյան խանը Չիչեքփազարում, Միմոնյան խանը Քարա Մուստաֆա փաշա պողոտայում և այլն: Այս խաները վարձակալել են օտար ընկերություններն իրենց Պոլսի ներկայացուցչությունների համար, ապահովագրական, ճանապարհային տարբեր գործակալություններ: Այստեղ գտնվել են սեղանավորների, փաստաբանների, փաստաբանների, ճարտարապետների, բժիշկների գրասենյակներ:

Ազարյան խան (Բեյօղլու)

Խաները ծառայել են նաև որպես հավաքատեղիներ ազգի երևելիների համար, որ կարևոր հարցեր են քննարկել[61]:

Հյուրանոցներ

Ճարտարապետական կառույցների մեջ մի առանձնակի էջ է հայ ճարտարապետների, գործարարների կողմից իրականացված հյուրանոցային շինարարությունը, դրանց շահագործումը: Եվրոպական կրթությունը և եվրոպական կենցաղի, հյուրանոցային գործունեության խախտեկյալ քննել ողջակի ակնհայտ է, երբ ծանոթանում ես Օսմանյան կայսրության մեծ քաղաքների կյանքի այս բնագավառին: Հյուրանոցներ են կառուցվել նաև Իզմիր-

61 1800թ. Հովհան Անիսայի վկայությամբ Վալիդե խանում գտնվող սրահներից մեկում հայ ամիրաները և էսնաֆները պետք էր հավաք են կազմակերպել կարգավիճակային (պատրիարքական) ընտրության համար:

ճաց կղզիներում, սկզբնական շրջանում՝ նաև փայտե շենքեր: Արփին խալֆա Մանարյանը 1883թ. կառուցել է Քնալը կղզու Ակացիաների փողոցի h. 59 փայտե հյուրանոցը: Միաժամանակ, նրա հարևանությամբ, ճարտարապետ Կարապետ Սաֆարյանն իր համար ապարանք է կառուցել: Իշխանաց կղզիների ամառանոցային փայտե, հետագայում նաև քարե շենքերն ու փարթամ բուսականության մեջ փայլփլող փոքրիկ ապարանքները[62], կղզիների նախահանգստային կառույցները, հյուրանոցները մեծապես կապված են հայ ճարտարապետական ու շինարարական արվեստի, մտքի հետ: Եվ դա բնական է, քանզի այս կղզիները տարվա մի որոշակի մասը հեղեղված են եղել Պոլսի հայ բնակչությամբ: Կղզիների արտաքին տեսքը շատ է հիշեցնում Ֆրանսիայի հարավի ծովափնյա մասը:

Աբրահամ փաշա Երամյանի հյուրանոցը (Բեյօղլու)

1896թ. Մեծ կղզում Մարտին Հակոբյանը, ում [illegible] հարուստ հույնից գնելով նրա հռահարկ ամառանոցը, կառուցում է «Օթել իլ դե Պրենս»-ը, հետագայում՝ 1918թ. «Բելլե Օթել»-ը: Նույնիսկ հյուրանոցների անվանումը՝ տալիս է ֆրանսիական ազդեցության: Հայերը գնում են կղզու ապարանքները, ձգտելով հայաշատ դարձնել մասնավորապես Քնալը և Մեծ կղզիները[63]: 1890թ. Քնալը կղզում բացվում է Գալուստ Ներսիսյանի «Օթել Բելվյու»-ն, որը կառուցել էր ճարտարապետ Արամ Թահչյանը: 1899թ. սեղանավորների ավագ Հարություն Թաշճյանը Քնալը կղզու Ակացիաների պողոտայում բացում է «Օթել Պորթի»-ն Շահարյանի տնօրինությամբ: Նույն Ակացիաների պողոտայի «Թոսքյան» հյուրանոցը Արտաշես Ձեռնյանի և Պապազյանի կողմից բացվում է որպես պանսիոն՝ կրկին տալով եվրոպական մտածողության և նորաձև կենցաղին: 1905թ. Քնալըյում կառուցվում և 1912թ. սկսում է գործել Գալուստ Ներսիսյանի «Մեծ Բելվյու Օթելը»:

1912թ. Պոլսի «Գրանդ Օթելի» տեր Հարություն Շահալը Քնալը կղզում բացում է «Պանդոկ»-ը, պարտեզներով շքեղ հյուրանոցը:

1901թ. Մեծ կղզում «Յախտ կլուբ»-ի բացումն է կատարվում, զայմագամ Գարբիս Նուբառնինյանի ներկայությամբ: Բացվում է նաև «Ջալոնո» հյուրանոցը: 1902թ. Մեծ կղզում բացվում է «Օթել Իմպերիալը»: Մեծ կղզու՝ 1914-15թթ. կառուցված նավահանգստի ճարտարապետն էր Միհրան Ազարյանը (1876-1952): 1904թ. Մեծ կղզում Շեյխ [illegible]

62 Հայ կինեմիաներ կղզիներում կառուցելիս ապարանքները հանձնապաշտ են նաև օտար ճարտարապետների: Այսպես օրինակ, Սեֆերօղլուի (Ազարյան) Մեծ կղզու փայտաշեն հսկայական ամառանոցը նախագծել է ճարտարապետ Յոսիֆ Աշխոր, իսկ կառուցել է Յոսեփ Միձոսյան:

63 1910թ. Քնալըկղզում շոգենավի նախահանգիստ են կառուցում ճարտարապետներ **Լևոն Նաֆիլյանն** ու **Հրանտ Նալբանդյանը**: 1913թ. Պեյինլիադա նավահանգիստը կառուցում է ճարտարապետ **Հրանտ Նալբանդյանը**:

ապարանքը գնելով, Վարդան Վարդանյանն այն «Օթել Սավոյա»-ի է վերածում:

Իշխանաց կղզիներում կառուցվել են նաև հայկական, հունական եկեղեցիներ, որոնք հիմնականում պահպանվել են: 1896թ. հայտնի բժիշկ Խնդիր Խնդիրյանը Մեծ կղզում կառուցում է եկեղեցի, որը թիակների ընդամենը մի հարյուր հարվածի չափով էր հեռու հայտնի բժշկի սեփական փոքրիկ կղզուց:

Նման, փայտե գեղեցիկ կառույցներ, որոնց մի մասն այսօր էլ պահպանել են իրենց հմայքը: Սա իրենից օսմանյան շրջանի 19-րդ դարի ճարտարապետության մի կենդանի թանգարան է ներկայացնում, որ այսօր ֆիլմեր են նկարահանվում:

Գալով քաղաքային հյուրանոցային ճարտարապետական հուշարձաններին, ապա Ստամբուլը, նրա տարբեր թաղամասերը հարուստ են եղել դրանցով: 1890թ. Բերայում սկսում է գործել Թոքաթլյանի «Սպլենդիտ» ռեստորանը, որի մի մասը սրճարան էր: 1905թ. Բոսֆորի Թարաբիա հարուստ շրջանում կառուցվում է Թոքաթլյանի «Սումեր-Փալաս» հյուրանոցը[64]: 1906թ. Թոքաթլյան հաստատությունն ընդարձակում է իր գործը՝ ծաղարան, ճաշարան, գարեջրատուն «Բերա», դ'Ալեի առևտրատուն (պասաժ), ճաշարան-սրճարաններ Բախչեքափուի և Մեծ կղզու նավամատույցներում: Թոքաթլյան ռեստորանները, սրճարանները դառնում են հասարակության ընտրանու հավաքատեղիները: Այնտեղ էին կազմակերպվում պալատի հյուրերի, Մեջլիսի պատգամավորների հատուկ հյուրասիրությունները: Այնտեղ սիրում էին հավաքվել մտավորականները, բարձրաշխարհիկ հասարակությունը: Առաջարկվում էր նախանձելի սպասարկության հավաքույթների, հանդիսությունների, հարսանիքների, պարահանդեսների համար: Եվրոպական ու արևելյան խոհանոցը, արևելյան ու եվրոպական նվագախմբերը[65], հրավիրյալ ֆրանսիացի ջութակահարների ու թավջութակահարների մասնակցությամբ երեկոները Թոքաթլյան խանի գրավիչ առանձնահատկություններից էին:

1895թ. Սիրքեջիում բացվում է «Պզդիկյան» օթելը, իսկ 1898թ. սկսում է գործել Թոփիկ Ներկարարյանի «Օթել Թուրքիա»-ն:

1906թ. Ներսես Փափազյանը «Օթել Օտոման» է բացում Ղալաթիայում: 1909թ. Ղալաթիայում ազգապարծի տեր և տիկին Սերովբե-Ներսես Փափազյանների բացած «Անկարա» և «Օսմանիյե» (Յոքսեք Քալդըրըմ, 1912թ.) հայկական մեծ հյուրանոցները հայտնի դարձան իրենց եվրոպական կահավորմամբ, հեռախոսի, ճաշարանի, ընթերցասրահ (փաբ), գարեջրատան, սափրիչ սրահի, սրճարանի ծառայություններով:

1914թ. Բերայում, Անգլիական դեսպանատան դիմաց, Մաքսուս Սրապյանը բացում է «Սրապը Օթելը»:

Հայ գործարարների ու ճարտարապետների համագործակցությունը երկրում զարկ է տալիս հյուրանոցային գործին: Պոլսում, Իշխանաց կղզիներում, Անատոլիայի քաղաքներում և Սիրիայում բացվում են հյուրանոցներ, որոնց մի մասն իր ճարտարապետությամբ, կահավորմամբ, եվրոպական տեխնիկական նորագույն առաջընթացի սպասարկման սարքաների և մի շարք ծառայությունների մատուցմամբ, փոխին կարող էր բավարարել օտարերկր-

64 Մինչև 2 տարի առաջ այն դիմակայում էր Թարաբիա ծովափնյերին: Այսօր նրա տեղում նոր կառույց է բարձրանում: Թոքաթլյանի մյուս հայտնի հնաճարտից կառույցը այսօր էլ կա: Այն Բերայում է, որի մի մասը Ս. Երրորդություն եկեղեցու տարածքում է, իսկ խաները ծառայում են կից «Չիչեկ չուկայի» առևտրականներին:
Յոքսեք Քալդըրըմ՝ Ս.Ն.Փափազյանը բացում է «Օսմանիյե» հյուրանոցը:

65 Եվրոպական երաժշտության նվագախմբի ղեկավար է հիշվում Պ.Գ.Ուզունյանը:

յա, բարձրաշխարհիկ հյուրերից ամենաքմահաճներին իսկ: Բոլոր այս կառույցների ճարտարապետների հիմնական մասը հայ մասնագետներ են եղել, որոնց կառուցած շենքերի մեծ մասը այսօր էլ կա, գործում է և պատմական արժեք ներկայացնում:

Հալեպում 1871թ. բացվում է «Բարոն» առաջին կարգի հյուրանոցը, տուրիստական բյուրոյի առաջնեկներից: Երկու հիմնադիրներն էին՝ Գրիգոր և Արմեն Մազլումյանները: Պատմական արժեք ներկայացնող այս հյուրանոցը, որը տարբեր երկրներից բազմաթիվ մեծանուն հյուրեր է ունեցել, գործում է մինչ օրս: 1900թ. Հալեպում, Գրիգոր աղա Մազլումյանի որդիների՝ Օնիկի և Արմենակի կողմից Ազիզիյե թաղում բացվում են «Ազիզիյե փալաս» և «Հալեպյան փալաս» հյուրանոցները: Այս ընտանիքին է պատկանել նաև «Պարկ Օթելը»:

1888թ. Գյուրունում Սարգիս աղա Մինասյանը մի մեծ հյուրանոց է կառուցել:

1890թ. Միհրան Փափազյանը Բուրսա-Չեքիրգեյում սկսում է «Եվրոպա» օթելի և բաղնիքների ծառայությունը: 1900թ. Բուրսայում Կարապետ Փափազյանի կողմից բացվում է լյուքս հյուրանոց մեծ պարտեզով՝ «Սպլանդիդ փալաս օթելը»:

1906թ. Կիրեսունում Տիգրան Զորայանը բացում է «Օթել Սեկանիկը»:

1899թ. մարաշցի Հաջի Կարապետ աղա Արբահամյանը Ղալաթիայում բացում է ճաշարան և գարեջրատուն:

1912թ. Մարզվանում տրապիզոնցի Քիրեմիտճյան Արտաշեսը բացում է «Քիրեմիտճյան» հյուրանոցը:

Հայ գործարարներն այս խնդրում այնուամենայնիվ համագործակցել են ֆրանսիացի ճարտարապետների հետ ևս, և որոշ «հայկական» հյուրանոցներ կառուցվել են նրանց նախագծերով՝ հայ պատվիրատուների կամքի, ցանկությունների և ճաշակի արտահայտմամբ: Ստամբուլ քաղաքի պատմական կենտրոնը՝ Բերան, դրա ապացույցներից է: 1893թ. Թեփեբաշըյում Հովհաննես, Մկրտիչ և Վահան Էսայան եղբայրները մեծ շուքով կատարում են «Գրանդ օթել ինտերնասիոնալ»-ի բացումը: Եվրոպացի ամենաբարձր խավի հյուրերն իրենց օտար չպիտի զգային այս հյուրանոցում: 20-ից ավել մեծ ու փոքր դահլիճներ, սրահներ, 160 հյուրանոցային տեղ, սենյակները՝ լողարաններով, 2 վերելակ, խաղատուն, ռեստորան, գարեջրատուն, խանութներ՝ տաքացնող օդորակիչներով (կալորիֆերներ): Կառուցողներն էին ֆրանսիացի Դյուրե Բեյժ և Վալրի ճարտարապետները:

Հայ երևելիների, ճարտարապետների որոշ շինություններ այսօր հիշվում են շնորհիվ այն բանի, որ կապ են ունեցել Աթաթուրքի անվան հետ[66]:

Հայ ճարտարապետների ու գործարար շրջանակների միջև համագործակցության նկատելի էջերից պետք է համարել *խաների* կառուցման առատությունը19-րդ դարում: Սրանք գեղեցիկ, նշանակալի կարևորության շենքեր են եղել: Դրանք վարձով են տրվել մասնագիտական խմբերին՝ էսնաֆներին, առևտրականներին, իսկ դրանց վերին հարկերը ծառայել

66 1918թ. Անկարայում բիզնեսի փանդուխտական **Օհաննես Քասապյանի** 14 հոգու պատրաստած «Հին Չանքայա» ապարանքը Մուստաֆա Քեմալն իր համար ամառանոց է սարքում: 1919թ. նա գնում է «Հին Չանքայա» ապարանքը: 1921թ. Անկարայի **Քասապյան** ընտանիքին պատկանող ապարանքը ամերիկացիները ձեռք են բերում Պաշտպանության նախարարության:
Մուստաֆա Քեմալը 1919թ. դեկտեմբերի 27 վարձում է Շիշլիի Հալասքյար Գազի Ջադդեի (Ստամբուլի Օսմանբեյ կենտրոնական թաղում) **Հովսեփ Քասապյանի** փայտակերտ գեղեցիկ տունը, այն դարձնելով իր ու իր համակիրների աշխատանքային կենտրոնատեղին: Այն այսօր վերածվել է Աթաթուրքի թանգարանի: 1918թ. Մուստաֆա Քեմալը Հալեպում մնում է **Արմեն Մազլումյանի** «Հոթել Բարոն»-ում:

են որպես ամենատարբեր գրասենյակներ, բժիշկների, փաստաբանների բյուրոներ, արհեստանոցներ, դպրոցներ, արվեստանոցներ և այլն:

Թուրք գիտնական Հասան Գուրուեազըճին «Իսթանբուլի մոռացված ճարտարապետները» խորագրի տակ 1999-2000թթ. հրատարակել է մի ուսումնասիրություն, որը տպագրել է «Ստամբուլ» հանրագիտարանի հրատարակիչը *«Istanbul»* եռամսյա պարբերականում: Որպես հիմնական աղբյուր են ծառայել 1880-1930թթ. ֆրանսերենով լույս տեսած «Արևելյան տարեցույց»[67]-ի որոշ համարներ: Այն ունեցել է առևտրական, արդյունաբերական, փաստաբանական ուղղվածություն: 1868-1929թթ. գործունեություն ունեցած ճարտարապետների թիվը ներկայացվող ցուցակում շուրջ 600 անուն է: Դրանց մեջափելի բան 150-ը հայեր են, բնականաբար, հիմնականում մինչհանրապետական շրջանի ճարտարապետներ: Այս ցուցակի առավելություններից է պետական ծառայության մեջ եղած հայ ճարտարապետների անունների, նրանց գործունեության թվականների առկայությունը: Պետական ծառայություն անելով, մենք նկատի ունենք տարբեր նախարարություններն ու քաղաքապետարանները: Հայ ճարտարապետներ են աշխատել Ծովային նախարարությունում, ուր 1910-21թթ. որպես գլխավոր ճարտարապետ է աշխատել **Հայկ Զըրըն**: Կրոնական հիմնարկների նախարարության ճարտարապետական բաժինը 1911-20թթ. ներկայացրել է Ստեփան էֆենդին: Կրթական նախարարությունում նշվում է ճարտարապետ Գրիգոր էֆենդիի անունը (1910): Ստամբուլի քաղաքապետարանը 1911-14թթ. ներկայացրել է Արմենակ Աստարճյանը, Բերայի քաղաքապետարանը 1911-14թթ.՝ Հակոբ Ռահճյանը, որպես քննիչ ճարտարապետ: Գեղարվեստից վարժարանում (այսօր՝ Միմար Սինան համալսարան) 1911-14թթ. ճարտարապետ է աշխատել Թերզյան էֆենդին: Պոլսի մի շարք շենքերի վրա այսօր էլ կարելի է հանդիպել հայ ճարտարապետների անուններին, որոնք չեն մտել վերոհիշյալ ցուցակի մեջ: Քուրույազըճի այս հոդվածի մի առանձին բաժին նվիրված է նույն ընտանիքի անդամներ հանդիսացող կամ եղբայր ճարտարապետներին, որոնք համատեղ են գործել: Այդպիսիք են եղել **Կ.և Ա.Սարաֆյան եղբայրները, Ավետիս Բերմեդյան և որդիք, Արամ և Սահակ Գարագաշները, Արշակ և Երվանդ Ալաճյանները, Հովսեփ, Մեսրոպ և Արամ Ազնավուրները**: Մինչհանրապետական շրջանում գործած այս ընտանեկան ճարտարապետների խմբերն իրենց մեջ ներառել են ճարտարապետի, շինարար ինժեների մասնագիտությունները: Նրանց հիմնական կառույցներից են եղել Բերայի Թունելի, Սիրքեճի, Իսմայիլ փաշա, Գյումուշլու, Թիջարեթ խաները: Ինչ վերաբերում է վերջին, Ազնավուրների խմբին, ապա Հովսեփ Ազնավուրի բեղուն գործունեությանը մենք անդրադարձել ենք: Նա հետ են ծառայել ընտանիքի մյուս ճարտարապետ ու շինարար անդամները:

Հոդվածագիրն առանձնացրել է այն հայ, հույն, թուրք, եվրոպացի ճարտարապետներին, որոնք համատեղ են գործել, ունեցել միացյալ գրասենյակներ: Այս ուսումնասիրության հետաքրքիր առանձնահատկություններից է անուններին կից՝ ճարտարապետա-շինարարական գրասենյակների հասցեների առկայությունը: Եթե մի դեպքում դրանք վերաբերում են հենց իրենց՝ ճարտարապետներին, ապա մյուս դեպքում դրանք գրասենյակներ են, որոնք

67 Hasan Kuruyazıcı, *Istanbul'un Unutulmuş Mimarları. Annuaire oriental du commerce, de l' industrie, de l'administration et de magistrature.* Ist. Այս հոդվածի պատճենները իր ցուցումներով սիրալիրեն մեզ է տրամադրել մեր օրերի պոլսահայ ճանաչված ճարտարապետ, մի շարք հրաշալի գրքերի հեղինակ **Արամ Գաձգալյանը**:

կապալով վերցնելով որևէ շենք կառուցելու պարտավորություն, իրենք էին ընտրում նախագծող, կառուցող խմբերին: Տարբեր ազգերի ճարտարապետների այս համագործակցությունը ևս կարելի է համարել նույն գաղափարների ու շահերի շուրջ համախմբված մասնագիտական խմբերի, քաղաքաշինության հաջողություններից: Հետաքրքիր է, որ այս գրասենյակները մեծ մասամբ գտնվել են Ղալաթիայում: Պարբերականներում եղած բազմաթիվ ազդագրերը ապացույց են Պոլսում շինարարական վարչությունների, համաձայնաբար խոշոր կազմակերպությունների ստեղծման ու զարգացման փաստի: Դրանք իրենց մեջ ներառել են շինարարության մեջ անհրաժեշտ տարբեր մասնագիտություններ և ներկայացրել իրենց գործունեության շրջանակները: Այս ոլորտին վերաբերող հայտարարությունների մի մասն էլ հրավիրում են մասնագիտանալու շինարարական գործում, ապահովելով տեխնիկական կողմը: Գործունեության շրջանակներն են եղել՝ երկաթուղային ճանապարհներ, տրամվայի ճանապարհներ, նավահանգիստներ, մայրուղիներ, կամուրջներ, ջրանցքներ, ծովահայաց ափամերձ թմբեր, քաղաքային, հանրային կառույցներ և այլն: Այս ասպարեզի շինարարության իրականացման համար ճարտարապետական գրասենյակները միավորել են ճարտարապետների, շինարարների, էլեկտրականության, ջեռուցման, օդափոխության, ջրամատակարարման մասնագետների, պայթեցնողների, մեքենայորդների, կառույցների հիմքերի կազմության բաղադրությունը ստուգող, վերաբննիչ ու ննացած անհրաժեշտ ենք մասնագետների: Չմոռանանք նշել, որ բաղդականի կողմին գործել են եվրոպական շինարարական կազմակերպություններ, ուր ևս աշխատել են պոլսահայ ճարտարապետները:

Ճարտարապետ-դասախոսների ցանկում գտնում ենք **Թերզյան** էֆենդիին, որը 1911-14թթ. դասավանդել է ճարտարագիտական մասնագիտական դպրոցում: Տարբեր բնագավառներում աշխատած ճարտարապետները երբեմն մասնագիտացել են, ավելի նեղ մասնագիտություն են ձեռք բերել, դառնալով, օրինակ ծովային ճարտարապետ (**Երվանդ Սրապյան,** 1892-1900թթ., **Արամ Թահրանյանը**՝ Պատրիարքարանին կից և այլն):

Ուսումնասիրության հեղինակն առանձնացնում է Ստամբուլի Սեն-Պիեռ խանում հաստատված Ճարտարապետների բյուրոն և այնտեղ գործունեություն ծավալածներին: Ցուցակն ընդգրկում է 1894-1931թվականները: Այս բյուրոյում գործած 23 ճարտարապետների թվում եղել են միջնահանրապետական շրջանում գործունեություն ծավալած **Ենանյան Ենոսանը, Ենանյան Հովսեփը, Ազնավուր Հովսեփը, Ազնավուր Արամը, Ազնավուր Մինասը, Կարագյոզյանը, Լորմագյոզ(յան)ը, Մանավյանը, Օսկյանը:**

«Արևելյան տարեցույցի»1869-1945թթ. ճարտարապետական ոլորտին նվիրված մի այլ ցանկում, մեզ ծանոթ ճարտարապետների շարանը լրացնում են մինչև 1908-1922թթ. գործունեություն ունեցածներ հայ մասնագետները: Դրանց թիվը մոտ 50 է:

Այսպիսով, մենք նվազագույն պատկերացում ենք ունենում Օսմանյան կայսրությունում ստեղծագործած հայազգի ճարտարապետների ու նրանց թողած հուշարձանների մասին, որոնք հանդիսանում են տարբեր նշանակության կառույցներ: Մինչհանրապետական շրջանի ճարտարապետների, նրանց մասնագիտական, շինարարական միավորումների մասին մեր ունեցած պատկերացումները մեզ թույլ են տալիս հաստատելու այն վիրխարի ներդրման փաստը, որ ունեցել են հայերը, մյուս ազգերի մասնագետների հետ, երբ շենացրել են կայսրության տարբեր ծայրերը և մասնավորապես, Ստամբուլը:

ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ[1]

Առաջին հայկական գրքերը տպագրվել են Վենետիկում[2], 1512-13թթ. **Հակոբ Մեղապարտի** կողմից[3]:

Առաջին հայկական տպարանը Կ.Պոլսում հիմնադրվել է **Աբգար Թոխաթեցու (Եվդոկացի, -1572)** կողմից 1567թ. Ցենիքափը թաղի ս.Նիկողայոս եկեղեցու մոտ, որը գործել է

1 Օսմանյան կայսրությունում տպագրական գործի սկիզբ է համարվում սուլթան Բայազիդ Բ-ի (1448-1512) օրոք 1483թ. հրեա ազգի Կերսոնի կողմից տպագրական մամուլի երկիր բերելը, նրա ու իր հաջորդների, այլ հրեաների կողմից տպագրվող գրքերը: 1485թ. Բայազիդ Բ-ն ժամանակի հրովարտակով և մահվան սպառնալիքով արգելում է տպագիր գրքի մուտքը կայսրություն: Մինչև 1515թ. այս երկրում գրքերը գաղտնի են տպագրվել, քանի որ մահվան սպառնալիքով արգելված է եղել այն: Օսմանյան կայսրությունում որպես տպագրական գործի սկիզբ է համարվում Իսպանիայից եկած հրեաների կողմից տպագրական գործ հիմնելու փորձերը: 1490թ. Նույն թվին Կորինոն կողմից տպագրվել է «Երբայեցիների սրանությունը»: Մեծագույն մեղք է համարվել մասնավորապես սուրբ «Ղուրանի» տպագրությունը: Միայն սուլթան Բայազիդ Բ-ին հաջորդող սուլթան Սելիմ Ա-ի օրոք, 1515թ., վերանորոգվում է այս հրովարտակը և վերացվում է տպագրական գործի հիմնական արգելքը: Տպագրական գործի երկրում առաջին հետքերը գտնում ենք Պոլսում, Սալոնիկում և էլի մի քանի քաղաքներում: Դրանք հրատարակությունները են երբայերեն ու եվրոպական լեզուներով: 1598թ. Վենետիկից բերված է տպագրական մամուլ և հայկական տառեր, որոնք նենչերիների կողմից «ավարի են արվել»:

2 1498թ. Վենետիկի դոժի խորհրդական Դոմենիկոս Ծիպրաչինի տպարանին 25 տարի ժամկետով թույլատրվում է տպագրել արաբերեն, ասորերեն, հինդի և **հայերեն** լեզվով գրքեր: Չտպագրելով անգամ հայերեն գրքեր, այս տպարանը փաստորեն համարվում է «առաջին» հայկական տպարանը: Եվրոպայում հայկական տպագրության արդեն հաստատվել էր իրեն: Հայերեն գրքեր էին տպագրվում Ամստերդամում, Հռոմում, Լիվոռնոյում, Միլանում, Լվովում, Վենետիկում, Փարիզում, Քոլնում: Պոլսում և Իզմիրում տպագրվում էին հայերեն գրքեր: 1672թ. Լյուդովիկոս 13-րդը արտոնում է Ոսկան Երևանցուն տպարան հիմնել ֆրանսիական ժամանակավոր քաղաքում: Նրա «ս.Էջմիածին և ս.Սարգիս Զորավար» տպարանը հիմնվում է Մարսելում 1673թ.: Ի հաշիվ Մոլդավիայից և Լեհաստանից Տրանսիլվանիա-Հունգարիա գաղթած ավելի քան 3 հազ. ընտանիքների, պետի շարունակվելին նաև տպագրական սովորույթները հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով: 1680թ. Հունգարիա-Տրանսիլվանիայի իշխան Mihaly Apafi I-Ա հայերի ազատ առևտուր և կրոնքի, ինչպես ազատություն հաստատող հրամանագիր է հրապարակում: Հայերին կոտորում, ինչով ամեն մի պաշտոնյա պետի խառնեն պատիժներ: Նաև արտոնություններ, մասնավոր առևտրի ասպարեզում հայերին տրվել էր մի քանի եվրոպական միապետների, ծովափնյա քաղաքների իշխանությունների կողմից:

3 Օսմանյան կայսրությունում տպագրական գործի մասին գրելը համեմատաբար դյուրին է, քանի որ այս մասին ճշգրիտ աղբյուրների զգուշություն չունի: Ավելին, մեր մշակույթի այս ճյուղին նվիրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, ժամանակակիցների մեծ ու փոքր աշխատություններ: Մենք առանձնապես արժեքավոր ենք գտնում Թեոդիկի (Թեոդորոս Լաբչինջյանի) «Տիպ ու տառ»-ը (Կ.Պոլիս, 1912), նվիրված հայ տպագրության 400 ամյակին՝ 1512-1912թթ., նրա և Ազգային Ս.Փրկիչ հիվանդանոցի երկրպագության, բովանդակությամբ ու մինչ օրս իրենց արժեքը չկորցրած «Տարեցույց»-ները: Գալով թուրքական մշակույթին առնչվող ծառայության մատուցած հայատառ թուրքերեն գրականության ու պարբերական մամուլի հրատարակություններին, ապա այս մասին տես մեր՝ Հ.Ստեփանյան, «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» մենագրությունը (Երևան, 2001) և «Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտությունը» (Ստամբուլ, 2005) աշխատությունները, առանձին նշումներ:

1486թ. Մայնցում, գերմ Գուտենբերգի կողմից հիմնադրված տպարանում հրատարակվել է Բերնհարդ ֆոն Բրայդենբախի «Ճանապարհորդության դեպի սրբազան երկիր» գիտական ճանապարհ ուսումնասիրությունը "*Peregrenatio in Terrum Sanctum*": Այս գործն արդյունք էր Մայնցի տաճարի դեկան և գանձապահ Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախի 1483-1484թթ. Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության: Գրքում շարադրված են հայերի մասին եզակի հետաքրքրության ներկայացնող նյութեր: Այստեղ տպագրված է փայտի վրա փորագրված մի աղյուսակի պատկեր: Այն ներկայացնում է հայկական այբուբենը և տառերի անվանումները: Աղյուսակն արված է եղել պաշտոնական նկարիչ Ռոյվիխի կողմից, ով ուղեկցել է Բերնարդ ֆոն Բրայդենբախին իր ճանապարհորդության ընթացքում: Այսպիսով, առաջին տպագիր հայկական այբուբենը 527 տարեկան է: (Այս մասին տես՝ «Հայրենիքի ձայն» թերթ: Եր., 1986, նոյեմբերի 22):

մինչև 1569թ: Նրանից է սկսվում Օսմանյան կայսրությունում հայկական տպագրական գործի, տպագրական մշակույթի փառավոր ճանապարհը, տասնյակ տպագրիչների, տառատեղծների, տառաձուլների, հրատարակիչների, տպարանատերերի հարյուրավոր անուններ, որոնք մեծագույն ավանդ են ունեցել մեր ժողովրդի և Օսմանյան կայսրության զարգացման պատմության մեջ[4]:

1677թ. ակնցի **Երեմիա Քյոմուրճյանը**[5] (1637-1695) Ստամբուլի Գումգափու թաղում երկրորդ հայկական տպարանն է հիմնադրում:

Գրիգոր Մարզվանցին (Մերզմնզադե Գրիգոր դպիր Մարզվանցի, ?-1735) և **Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցին** (1670-1747) 1694թ. հիմնադրում են Պոլսի 3-րդ, «Աստվածատուր Դպիր» հայկական տպարանը, որը գոյատևում է մոտ 45 տարի:

1665թ. Ղալաթիայի Բեյօղլու թաղում **Ոսկան Երևանցու** (1614-1674) կողմից հայ կարոլիկ տպարան է հիմնադրվում[6]:

1675թ. Իզմիրում «ս.Սարգիս Զորավար և ս.Էջմիածին» անունով տպարան է հիմնվում ճանիկացի **Մատթեոսի Պողոսի** և նրա որդու՝ **Տիրացու Հովհաննեսի** կողմից[7]:

4 Առաջին հայերեն Աստվածաշունչը Կ.Պոլսում տպագրվել է 1705թ. **Պետրոս Լոնդոնցու** կողմից: Առաջին հունական տպարանը Իզմիրում հիմնադրվել է Օրանժերի Բալլիոլ կոնսուլի ջանքերով Նիկոդեմոս Մետաքսասի կողմից 1627թ.՝ Անգլիայից բերված մամուլով ու տպագրական տառերով: Թուրքական առաջին տպարանը հիմնադրվել է միայն 1728 թ.:

5 **Երեմիա Քյոմուրճյան** հայտնի պատմագիրը թողել է մի շարք աշխարհիկ գործեր, որոնք որպես սկզբնաղբյուրներ, նշանակալի արժեք են ներկայացնում Օսմանյան կայսրության քաղաքական, տնտեսական իրավիճակի ուսումնասիրության համար: Նրա չափածո «*Պատմութիւն համառօտ ՉԾ ամաց Օսմանցոց թագաւորացն*» պատմական երկը ներկայացնում է Օսման Ա-ից (1258-1326) մինչև Մեհմեդ Դ-ի գահակալության շրջանի (1642-1693)՝ 1299-1678թթ. ժամանակաշրջանի պատմությունը: Նրա «*Օրագրութիւն*» երկը 1648-1662թթ. Օսմանյան կայսրության, մասամբ նաև հայկական բնակչության կյանքի մասին է: Երեմիա Քյոմուրճյանի հայերեն ու հայատառ թուրքերեն հրատարակված ու անտիպ գործերը Օսմանյան կայսրության պատմության, տեղագրության, ազատագրական շարժումների, մշակութային պատմության ուսումնասիրության համար մեծարժեք աղբյուրներ են ներկայացնում: Այսօր նշանավոր պատմագիր Մյունեջջիմ Բաշին իր «*Տիեզերական պատմության*» շարադրանքում օգտագործել է հայ պատմագրի «*Հայոց պատմությունը*» (չպահպանված), նկարագրելու համար Հայաստանին վերաբերող հատվածները:

6 1650-ականներից Հռոմի «Ուրբանյան» և Մարսելի «Սողոմոն և ընկ.» տպարաններում լույս են տեսնում հայերեն կրոնադավանաբանական գրքեր, բառարաններ, հայերեն քերականներ, այդ թվում «Խորհրդատետր պատարագին Հայոց»-ը:

7 1676թ. նրանք տպագրում են Սողոմոն Լեոնյանի «*Գիրք սրբոյն Մաշտոցաց Վարդապետի*» գիրքը: Նույնանուն տպարան է գործել Լիվոռնոյում մինչև 1670թ.:

19-րդ դարի սկզբին Կ.Պոլսի հայ տպարանների թիվը հասնում է 25-ի, իսկ դարեվերջին Օսմանյան կայսրության տարածքում գործում էին մի քանի հարյուր հայ տպագրական, հրատարակչական տներ:

Վերոհիշյալ անունները, ինչպես նաև հետագայի տպագրական մշակույթի կրողները մեծ ավանդ են ունեցել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների և մասնավորապես թուրք ժողովրդի լուսավորության, տպագրական մշակույթի, տարբեր բնագավառների զարգացման պատմության մեջ:

17-18-րդ դդ. տպագրվել են մի շարք բառարաններ՝ հայ-լատիներեն (Ֆրանչեսկո Ռիվոլի, 1621թ. Միլան և 1633թ.՝ Փարիզ), լատիներեն-հայերեն (Հռոմ, 1695թ.), ստար և հայ հեղինակների հայերենի քերականներ լատիներենով (Հռոմ, 1645թ., 1674թ., 1675թ., Լիվոռնո 1696թ., Ամստերդամ, 1711թ. և այլն): Մասնավորապես Հռոմում հրատարակված բառարանները, քերականները ծառայել են Վատիկանի Ուրբանյան դպրոցում ուսանողներին հայերեն սովորեցնելու համար, որոնց մի մասին նախատեսված էր որպես միսիոներներ ուղարկել Օսմանյան կայսրություն՝ հայաբնակ ժողովուրդների շրջանում կաթոլիկության տարածման համար: Ուղևորություններից առաջ քարոզիչները սովորում էին այդ ժողովուրդների լեզուները, ծանոթանում նրանց պատմությանը, որը շատ ավելի դյուրացնում էր պապական առաքելությունների գործառույթը: Բազմալեզու շրջել բառարանների ու հայերեն լեզվի քերականության հրատարակությունների թիվը միանգամից ավելանում է՝ շնորհիվ Վենետիկի ս.Ղազար կղզում **Մխիթար Սեբաստացու** հիմնադրած միաբանության հայրերի, որոնք 1701 թվականից ի վեր ձեռնարկել էին հայ մշակույթը զարգացման նոր աստիճանի հասցնելու գործը: Տպագրական, հրատարակչական ասպարեզն այս առաքելության ամենացայտուն արտահայտություններից է եղել:

Հայ տպագրիչներն ու այլ մասնագետներ իրենց համագործակցությունն են բերել եվրոպական այնպիսի հրատարակությունների, որոնք առնչվել են Օսմանյան կայսրության, արևմտահայ մրճողոսի հետ: Այսպես, օրինակ, Կոզմաս Կոմիտասին[8] են պատկանում իտալական Բասսանո քաղաքում 1794թ. տպագրված Կոստանդնուպոլսի տոպոգրաֆիկային նվիրված 80 մեծածավալ էջերով գործի 26 փորագրերը, որ ներկայացնում են Պոլիսն ու շրջակայքը:

18-րդ դ. թուրքական տպագրական գործի հիմնադիր նախապետներից է եղել մեծ նկարիչ Իբրահիմ փաշան՝ ծագումով հայ, դեշիրմեի (տղահավաքի) արդյունքում մահմեդականացված պետական հայտնի այր: Տպագրական գործի զարգացման մեջ մեծ ավանդ են ունեցել Կ.Պոլսո պատրիարքներ Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին (1678-1741), Հակոբ Նալյանը (1701-1764), Զաքարիա Կաղզվանցի Փոքուզյանը (1719-1799), հայտնի գրող, մանկավարժ և հրատարակիչ Պաղտասար Դպիրը (1683-1768) և ուրիշներ:

Տպագրական գործի երախտավորների ավանդը բազմապատիկ կարելի է համարել, երբ նկատի ունենանք, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում եղած հայկական տպարան-

8 Քյոմուրճյան (Kömürciyan Carbognano, Kozmas Gomidas, Cosimo Comidas, 1749-1807թ.)՝ Պոլսի դեսպանատներում աշխատել է որպես թարգմանիչ, եղել է պատմաբան, լեզվաբան և նկարիչ: Կրթությունը ստացել է Իտալիայում: Պոլսում աշխատել է Նեապոլի թագավորության և Իսպանիայի դեսպանատներում, ստացել Ասպետի պատվո տիտղոս: Պիոս 7-րդ Հռոմի պապը (1800-1823) նրան շնորհել է ***St. Sylvestre*** շքանշան ու Ասպետի ժապավեն: Իտալերենով 3 աշխատություն է թողել Կոստանդնուպոլսի տոպոգրաֆիկայի մասին (1794), թուրքերենի քերականություն (Հռոմ, 1794), պապի՝ Տեր-Կոմիտաս Քյոմուրճյանի (1656-1707) վարքագրությունը և նահատակությունը (Հռոմ, 1807):

ները ոչ թե կողմնակիորեն, այլ ուղղակիորեն են ծառայել կայսրությանը: Նրանց արտադրանքների մեծ մասը նախ՝ ոսկերչությամբ, փորագրությամբ և նկարչությամբ են զբաղվել: Իզուր չէ, որ մի շարք տպագրիչներ մեծագույն պարգևների են արժանացել, մասնավորապես Արապյան ամիրայական տոհմը, ի դեմս նրա ամենափայլուն ներկայացուցչի՝ ակնցի **Պողոս (Օհաննեսյան) Արապյան Աղուչեկցու** (Արապ օղլու, 1742-1835): Շարունակելով տպագրիչ հոր՝ Հովհաննես Աստվածատուրյանի գործը, նա մոտ 70 տարի ղեկավարել է Օսմանյան կայսրությունում տպագրական գործին: Եղել է հայ թերթերի ու թուրք պաշտոնաթերթերի առաջին տպագրիչը: Եղել կայսերական տպարանի ղեկավար, բացի հայկական նոր տառերից, ստեղծել[9] է թուրքական տառեր:

Ժամանակակիցների տպավորություններում Պողոս Արապյանը «սուրբ» մարդ էր, որի խոսքը կարևոր էր քաղաքական ու ազգային խնդիրներում: Բացի հայատառ գրքերից, Արապյան եղբայրների տպարանում տպագրվել են նաև բազմաթիվ հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն հրատարակություններ, զբաղվել են օսմաներեն մայր տառերի ձուլման գործով:

Հարյուրավոր հայկական տպարաններից շուրջ 120-ը (դրանցից 10-ը եղել են օտար՝ հունական, հրեական, ամերիկյան բողոքականների, սակայն հայատառ գրականություն են տպագրել) առատորեն տպագրել են հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն գրքեր, պարբերականներ, կենցաղային անհրաժեշտ հրատարակություններ: Կ.Պոլսում առաջին հայատառ թուրքերեն գրքեր տպագրվել են 1730 թվականից սկսած՝ Տիրացու Բարսեղ և Հակոբ Սեբաստացիների տպարանում (բացված Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի օրոք), Մատթեոս Դպրի տպարանում (1790թ. պետական առաջին կարգի սեղանավոր Շնորհք Մկրտիչ Միքիճանյանի[10] (1742-1800, ամիրայի կողմից հիմնված), Պաղտասար Դպրի, Մայր Դպրատան, ակնցի Ստեփանոս Պետրոսյանի (հիմնված 1750թ) տպարաններում:

9 1769թ. Հերակլ թագավորի հրավերով Թիֆլիս է գնացել, մոտ 10 տարի այնտեղ վրացական տառեր է ձուլել, հիմնել տպարան: Մասնակցել է ս.Էջմիածնում հայկական առաջին տպարանի կառուցմանը: 1791թ. Պողոս Արապյանը Նեսխի և Թալիք տառատեսակների «մայր» տառերն է ստեղծել, որոնք տպագրության պատմության մեջ նրա անվամբ մտել են որպես «Արապ օղլու»-ի տառեր: Սուլթան Մահմուդի կողմից ստացել է «Մածուլ» պատվանշանը: Պողոս Արապյանն առաջինն ու միակն է եղել, որ իր գդակի (ֆեսի) վրա կրել է սուլթան Մահմուդի շնորհած աբրոյի «Մածուլ»-ը: Կայսերական տպարանում տպագրվող «Թագվիմ ի Վագայի» թուրքական անդրանիկ պաշտոնաթերթի ու նրա հայերեն տարբերակի «Յայտարար լրոյ Մեծի Տէրութեանն Օսմանեան» 500 օրինակի համար 2000 դրուշ ամսեկաչափ էր ստանում: Թերթերն անվճար հղվում էին տարբեր գավառների առաջնորդներին, կառավարիչներին: «Մաթբաայի Ամիրե»-ի (Արքունի տպարան, որն ուներ նաև հայերեն տառեր) անօրեններն են եղել Պողոս Արապյանը, Հովհաննես Մյուհենդիսյանը, Հակոբ Պոյաճյանը, Ճանիկ Արամյանը: Այս տպարանում են հրատարակվել մի քանի հայերեն պարբերականներ, օրացույցներ: Դրանցից են՝ ընդարձակ «Արամեան օրացոյց» (1865), «Թուրքաց Հայաստանի աշխարհի» (1860), «Վան պատմավիճակական» (1862) և այլն: Արապյանները սկսել են իրենց գործը 1700թ.: Պողոս Արապյանի գործը շարունակեցին նրա 4 որդիները՝ Աստվածատուրը, Գևորգը, Գալուստը և Միհրանը, նրանց փոխարինեցին: Մեկ ու կես դար անխափան աշխատել են նրանց տպարաններն ու տառաձուլարանները, հերթականությամբ կրելով եղբայրների անունները (Մոտ. Աստվածատուրի (1700-50), Տիրացու կամ Չիկչին Յովհաննէսի (1746-76), Յովհաննէս և Պողոս Աստուածատուրեանի (1777-90, հայր ու որդի), Պողոս Յովհաննիսեանի (1799-1819), Պողոս Արապեան Աղուչեկցի (1820-35, Օրթագյուղ), Երից որդոց Պողոսի Արապեան(Աստուածատուր, Գևորգ, Գալուստ, 1836-53, Օրթագյուղ), Արապեան եղբարք (1855, Կ.Պոլիս), Յարութիւն և Խաչիկ Արապեան (1900-ականներ, Օրթագյուղ): Բացի հայատառ գրքերից Արապյան եղբայրների տպարանում տպագրվել են նաև բազմաթիվ հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն հրատարակություններ: Նրանք զբաղվել են օսմաներեն տառերի ձուլման գործով:

10 1790-ին Ստամբուլի Գումգափու թաղի Ֆըչըրը փողոցում նրա ջանքերով բացվել է հայկական համայնքային առաջին դպրոցը:

Մյուս հայտնի տպագրիչը, որը մեծագույն ծառայություններ է մատուցել Օսմանյան կայսրությունում, դա Հովհաննես Մյուհենդիսյանն է (1810-1891): Նրա գործունեությունը սկսվում է 1839 թվականից: Հայտնի է եղել որպես «անզուգական տպագրիչ և գրածուլիչ»: Նրա տպարանները գործել են Սկյուտարում, Կենտրոնում, Ղալաթիայում[11]:

1831թ. լույս է տեսնում թուրքական պարբերական հրատարակելու մասին հրամանագիրը, համարելով, որ դա բոլորովին էլ դեմ չէ շարիաթի օրենքներին, և ժամանակին հարիր երևույթ է: Մինչ այդ մահվան սպառնալիքով արգելված էր հրատարակչական, տպագրական գործը, մանավանդ օսմաներենի օգտագործմամբ, որը Ղուրանի լեզուն էր: Առաջին պաշտոնաթերթը՝ «Թագվիմի Վագայի» լույս է տեսել 1831թ., հետագայում ունենալով «Լրագիր մեծի տէրութեանն Օսմանեան» հայերեն օրինակը (1840):

Մամուլի (Պոլսում) վարչության առաջին հայազգի անօրեն **Հովհաննես Սարքիսին** 1866թ. շնորհվում է ***Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi*** պատվանշանը:

1877թ. Խաչիկ Գևորգյանը (1856-1932) Տերսաադեթ[12] Բաբը Ալի-ում հիմնում է օսմաներեն տառերի ձուլարան: 1880թ. հիմնականում մյուհենդիսյանական տառատեսակներ ձուլող և տպարանատեր Խաչիկ Գևորգյանը ստանում է ***Maarif*** պատվանշան:

Օսմանյան կայսրությունում առաջին թղթադրամները տպագրել է Ռափայել Գալանճյանը: Սակայն «***Kaime-i Mütabara-i Osmaniye***» կոչվող թղթադրամները զուրկ են եղել գեղարվեստական արժեքից և, որ ավելի կարևոր է, սկսել էին կեղծվել: Այդ իսկ պատճառով նոր թղթադրամների տպագրության գործը հանձնարարվում է **Հովհաննես Մյուհենդիսյանին**: Նա լավագույնն ու նախընտրելին է հանդիսանում այս խնդրի համար հատուկ հրավիրված ֆրանսիացի մրցակիցներից: Հովհաննես Մյուհենդիսյանը Արքունի փողերանոցում սկսում է տպագրել 5000 ղուրուշանոց, 100, 500, 250 *խայմը* կոչված *գայիմեները*: Ավելի ուշ, 1857թ. վերջերին տպագրել են նաև 1000 և 100 ոսկիանոց *Թահվիլաթը մալիյա*-ները, 100-անոց, 50, 20 և 10-անոց *գայիմեները*: Նա իր ժամանակի ամենահայտնի տպագրիչն էր: Անգլիայից բերել էր տվել 3 ճոճանակ երկաթյա և 5 փայտյա մամուլներով տպագրական հաստոցներ, Փարիզից՝ արագատիպ մամուլներ, լիտոգրաֆիայի, գալվանիկայի պրոցեսները կատարող մեքենաներ: Մյուհենդիսյանի գործունեությունը կապված էր ոչ միայն տպագրական գործի զարգացման հետ:

11 **Հովհաննես Մյուհենդիսյանը** (1810-1891) եղել է նաև երաժշտագետ, եկեղեցական երաժշտության գիտակ: Նա է պատրաստել *հայկական խազերի տպագրական մայրատառերն*: Թողել է անտիպ մի աշխատություն՝ արևելյան նոտագրության մասին, հուսալով, որ երբ այս աշխատը ծառայում ապրի, սույն կհրատարակի հայկական ու եկեղեցական երաժշտությունը: Մյուսկել է մայրը: Եղել է Համբարձում Լիմոնճյանի սանը: Այդ շրջանում հայ եզակի պաշտպաններից է եղել, աշակերտել խազագետ ուսուցչի: Չափազանց մեծ շնորհ է ունեցել: Նկարազարդել է որոշ հրատարակություններ, այդ թվում Հակոբ Պարոնյանի «Ազգային ջոջեր»: Հետևել է ոսկերչության, աշխատել Արքունի փողերանոցում, աշխատավարձի բյուրյան պատճառով թողել, ոսկերչի խանութ բացել Չարշուում խանում, շնորհիվ իր արվեստի ձեռագրերի անհրաժեշտ նրբության դարձել ոսկերչապետ, հայտնվել ժամանակի ամիրայական մի քանի հայտնի գերդաստանների թվում: Նրա տպարանի հետ է կապված տեսակ մի պատմություն: Մյուհենդիսյանը հայտնի է եղել նաև իր տառատեսերով գործով: Մոտ 13 տեսակի *թուղթ* տառեր է ստեղծել: Կատարելագործել է *թուղթ*-ները: Նա ստեղծմամբ: Իր կյանքի ընթացքում տարբերությունը նա նկատել է օսմանյան այբուբենի տառերի կատարելագործմանը ամենամեծերին կատարելության պատրաստելու գործին: Մինչ 1844թ. կարճ ժամանակով նրան նույնիսկ բանտ են նետում, քանի որ Մյուհենդիսյանի գրատերի արդյունքում եղած հրատարակությունը ներկայացնող թուրք պաշտոնյան գործն իրեն է վերագրում: Արքունի տպարանի անօրեն կարգվում ու բանտարկության գին զարգանում հայտնի հայ տպագրիչին:

12 Կոստանդնուպոլսի անվանումներից մեկը:

Հովհաննես Մյուհենդիսյան

1862 թ. Լոնդոնի միջազգային ցուցահանդեսում ներկայացված սուլթան Աբդուլմեջիդի 20 դրոշմանոց թղթադրամի կաղապարը

Սուլթան Աբդուլմեջիդի կնիքը

Նրա շնորհիվ են Թուրքիա մուտք գործել գալվանիպլաստիկայի, արհեստական ցինկոգրաֆիայի նորույթները: Նրա տպարանում էին տպվում Պատրիարքարանի գործերը, թերթեր, գրքեր, որոնք տարածվում էին ողջ Կովկասում: Նա նաև ձուլածո տառեր էր վաճառում տպարաններին: Տպագրում էր պետական, մաքսային տոմսեր, տոմարներ: Վերջիններիս տպագրության պատվիրատուն այդ տարիներին Պոլսի մաքսատան տնօրեն Ճեզայիրլյան Մկրտիչ աղան էր: Այս բարի, տաղանդավոր ու ազնիվ հայը ևս գերծ չմնաց իր նախանձ շրջապատի դավերից: Մյուհենդիսյանը խաբվում է, զոհ գնում ապիկար փառամոլների ոտնձգություններին, մեծ կորուստներ ունենում, գրավի տակ դնում տպարանը, իսկ տառերը առանց նրա գիտության վաճառում են: Այնուամենայնիվ նա ուժ է գտնում, շարունակում ստեղծագործել: *Նախիշ* նրբագեղ տառերն է ձուլում և երբ նրանցով տպագրված օսմաներեն մի բանաստեղծության օրինակ մատուցում է Սադրազամ փաշային ու պալատական ավագանուն.

-Շատ գոհ եմ այսպիսի փառավոր հիշատակի համար,- հիացած Մյուհենդիսյանին է դիմում Սադրազամ փաշան,- ազգովին պետք է շնորհակալ լինենք Ձեզ:

Մյուհենդիսյանի տպագրական ձեռակերտներից են դրոշմադրերը (*փարագայի սահիֆե*), որոնց նմանը ո՛չ Ֆրանսիայում և ո՛չ էլ մի այլ տեղ կարելի էր գտնել: 80 տարեկանում ձեռնամուխ է լինում ձեռագրի տեսքով *րըգգա* տառերի ստեղծմանը, որն ավարտում է մահվանից քիչ առաջ, 1891թ.: Դրանք նրա գործունեության գլուխգործոցն են համարվել: 1890թ. նրա ստեղծած տառատեսակներով աղոթք ներկայացվում է սուլթանին, որի համար Մյուհենդիսյանն արժանանում է 3-րդ կարգի ***Mecidiye*** պատվանշանի, ստանում է ***Sanayi Nefise Madalyasi*** և Գեղարվեստից շքանշան: Նրան անվանել են **«Թուրքական Գուտենբերգ»**:

Հարկ է ընդգծել ***քարտեզագիտության*** բնագավառը, որը տպագրական մշակույթի մաս է կազմել: Բազմաթիվ արժեքավոր քարտեզներ են հրատարակել Մխիթարյան միաբանները: Պոլսում ևս զբաղվել են այս գործով: Գրիգոր Մարգարյանը բարձր դասարանցիների համար տպում է «Պատկերազարդ և քարտեզավոր Օսմանյան պատմություն» (1912): Առաքել Պիպերճյանը և գծագրող Հ.Փափազյանը Ղալաթիայի Քարանա օղլու տպարանում տպագրում են «Ընդարձակ քարտեզ Օսմանյան պետության» (1913): Պոլսում տպագրվում է Միսաս Քասաբյանի պատրաստած Նիկոմեդիայի (Իզմիթ) հայերեն քարտեզը, որ շրջանակային նշանները ցույց են տալիս հայաշատ վայրերը:

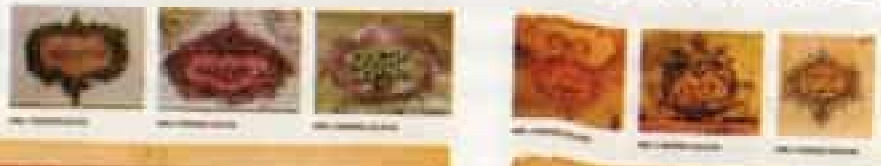

Մկրտիչ Գալատալիի կազմած քարտեզները

Հայ տպարանատերերից ոմանց գործունեությունը դուրս է եկել հայկական սահմաններից: Բազմաթիվ հայկական տպարաններում են տպագրվել թուրք հեղինակների օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն երկերը, թարգմանությունները, ինչպես նաև հայ արտոնատերերի, պատասխանատու խմբագիրների կամ հայ տպարանատերերի օսմաներեն, ինչպես նաև ֆրանսերեն կամ հայերեն, հունարեն, օսմաներեն, քառալեզու[13] հանդեսյալ պարբերականները, օտարալեզու գրքեր: Հայ տպագրիչների մի մասը Պոլսի Կայսերական զինվորական վարժարանում (Հարբիյե) սկսել է դասավանդել նաև տպագրական գործ, մանրանկարչական լիտոգրաֆիա[14]:

Տպարանատեր Խաչիկ Թոփալյանը Գերմանիայում և Անգլիայում մասնագիտական երկար պրակտիկաներից հետո վերադառնալով Պոլիս, 1910թ. արաբական տառերով առաջին *լինոտիպ հրատարակությունն* է սկսում Բանկալթիում:

Ստեղծվել է օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննախընթաց առատություն (հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն բացատրական տեքստերով):

13 *İmeron, Hermes, İdkis, Hayat-ı Ticari* Perde հանդեսները, քառալեզու՝ հայերեն, հունարեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթերը հրատարակվել են Միքայել Էֆենդիի կողմից:

14 Հարբիյեում լիտոգրաֆիա (վիմագրություն) դասավանդող վարպետ Երվանդ Թերզյանը 1902թ. արժանանում է 4-րդ կարգի ***Mecidiye*** պատվանշանի:

Ամենից շատ այն օգնել է նոր թուրքերեն լեզվի կայացմանը, նրա բառացանկի հարստացմանը: Հայ լեզվաբանների հեղինակած թուրքերենի (հայատառ թուրքերենով) հարյուրի մոտ դասագրքերով ու բառարաններով սեփական լեզուն թուրքերը տասնամյակներ շարունակ սովորել են դպրոցներում, նորաբաց մասնագիտական տարբեր, նաև բարձրագույն բժշկական, տնտեսագիտական, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաստատություններում, կրկին հայատառ թուրքերենով օգտագործվող մասնագիտական (ինքնուրույն ու թարգմանական) գրականության հետ միասին:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն օգտագործվել է առեղծելու համար կայսրություն մուտք գործող գիտության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսության, արհեստների ու մշակույթի գրականություն, որը կոչված էր ծառայելու ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության բազմախոս ազգերին, թուրքերին[15]: Հայատառ թուրքերենը եղել է կենդանի օրգանիզմ և ծառայել է ողջ կայսրության շահերին: Իզուր չէ, որ պաշտոնական վերնախավային շրջանակներում 19-րդ դարի կեսերին հարց է առաջացել օսմաներեն լեզվի արաբական այբուբենը փոխարինելու հայկականով[16], որի կենսունակությունն արդեն ապացուցված էր:

1850-1870-ական թթ., քաղաքական կյանքի համար համեմատաբար բարենպաստ տարիներին, հայատառ թուրքերեն գրականությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի բազմախոս հատվածի հոգևոր վերելքին, նրա ազգային-ազատագրական ոգու վերածննդին և ընդհանուր առմամբ՝ Օսմանյան կայսրությունում հասարակական մտքի զարթոնքին: Այն է՝ գեղարվեստական գրականություն (ինքնուրույն և թարգմանական), պատմական աշխատություններ, լուսավորական, գիտական գրականություն, հրապարակախոսություն, փիլիսոփայական տրակտատներ, գիտա-հանրամատչելի գրքեր, դասագրքեր, բառարաններ, իրավագիտական ակտեր, դիվանագիտական գրագրության որոշակի մասը, տարբեր տեսակի ուղեցույցներ, բժշկական, կենցաղային՝ երգարաններից մինչև երազահաններ ու խոհարարական գրքեր, առողջապահական հրատարակություններ, գրքեր երեխաների համար և այլն:

Նույնիսկ աբդուլհամիդյան բռնապետության դաժանագույն գրաքննության տարիներին, երբ խստագույնս արգելք էր դրված ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը նպաստող յուրաքանչյուր գրքի ու հոդվածի վրա, երբ արգելված էին անգամ հայերեն բատերական ներկայացումները, հայատառ թուրքերեն գրականությունը կարողացավ կատարել իր քաղաքացիական պարտքը՝ արևմտահայության մշակութային, հասարակական-քաղաքական համախմբման առաքելության առումով:

Տպագրության մասին առաջին կանոնագիրը հրատարակվել է 1864 թ.: Ըստ դրա, պարբերականները կարող էին հրատարակվել, նախապես թույլտվություն ստանալուց հետո միայն: Այս կանոնադրությունը, որի առեղծման գործում նաև հայ մասնագետներն են ներդրում ունեցել, պիտի եվրոպական չափանիշներին մոտեցներ տպագրական գործը, կարգավորեր

15 *Tarik* թերթի արտոնատեր Յոհան Շահինօղլուն ստանում է ոսկե *Imtiyaz* մեդալ (1886), Միհրան Գավաֆյանը *Légion d'Honneur* (1889), ***Ճէրիտէի Շարգիյէ*** թերթի արտոնատեր Տիգրան Ճիվելեկյանը ստանում է 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* (1889):

16 1860թ. Ֆուադ և Ալի փաշաները նախաձեռնողներն են եղել այս կարևոր գաղափարի: Մեծ եպարքոս Ռեշիդ փաշան, անգամ Օսմանյան երկրախորհրդականների ժողովի անդամների մի մասը, առիթից օգտվելով հայկական այբուբենը, մեծապես օգտվել են հայատառ թուրքերեն գրականությունից, մանավանդ և նույնպես հակված են եղել այն պետականորեն ընդունելուն (տես՝ Հրաչյա Անասյան, *Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ*, Եր., 1999, էջ 20):

արտաքին աշխարհի, մասնավորապես եվրոպական պետությունների մամլո գործակալությունների հետ փոխհարաբերությունների օրինականացման խնդիրը, բազմալեզու պարբերականների հրատարակությունը ողջ Օսմանյան կայսրության ու նրան հպատակ երկրների տարածքում[17]: Կանոնադրությունը ժամանակ առ ժամանակ նորոգվում ու լրացվում էր նոր հոդվածներով: 1878թ. հիմնադրվում է «Գրաքննական վարչությունը»: Այն կոչված էր վերահսկելու ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր խոսքը (թատրոններում): Տարբեր ազգերի, լեզուների կրողներ էին միավորված այս վարչությունում: Այստեղ ղեկավար պաշտոններ են ունեցել նաև հայերը: Այս վարչությունը կոչված էր նաև վերահսկելու այլալեզու մամուլը: Կայսրության, նրա սուլթանի, կառավարության, քաղաքականության նկատմամբ որևէ մեղանչում և կամ տարբեր նահանգներում հպատակ ժողովուրդների վիճակի մասին մի հոդված կարող էր պատճառ դառնալ թերթի փակման, տուգանքի, խմբագրի կամ հոդվածագրի աքսորման: Մամուլի թուրք ուսումնասիրողներից Մուամմեր Գյոչմենը Յըլդըզ պալատի արխիվներում իր աշխատելու ընթացքում հաշվում է սեփական և օտար մամուլի 600 անունների նկատմամբ հետապնդումներ[18]:

Համիդյան շրջանի գրաքննական խստություններին են ենթարկված բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք լույս են ընծայվել դեռևս 1898, 1899 թվականներից, մասնավորապես Ստամբուլում հրատարակվող ֆրանսերեն *Agens Ottomane-L'Orient* թերթի էջերում[19]:

1910թ. Հայոց հրատարակչական ընկերությունը Պոլսի Ա.Շահեի տպարանում 62 հոդվածից կազմված իր կանոնադրությունն է հրատարակել: Խորհրդի անդամներն էին Գրիգոր Զոհրապը, Դոմինոն, Փայլակը, Ա.Հալաճյանը, դոկ. Վահան Թորգոմյանը և ուրիշներ:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն անկասկած իր հսկայական ազդեցությունն ունեցավ թուրք գրողների ու հասարակական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման ու զարգացման վրա: Վերջիններս հանդես էին գալիս հանուն Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական բարեփոխումների անցկացման և թուրք հասարակության մեջ աշխարհիկ, մշակութային կյանքի զարգացման: Այս մեծ գործի մասնակիցն էր նաև արևմտահայ մտավորակա-

17 Այս մասին տես Անատոլի Ժելյազկովի տասներեն աշխատությունը, տես նաև Muammer Göçmen, *Yabancı Basın Nasıl Takip Edilirdi?* Tarih ve Toplum, Ist. 1994, 128, s.18-24.

18 Նույն, էջ 24:

19 N.Nicolaides, *«Agens Ottomane-L'Orient»*, 7.9.1898; N.Nicolaides, *«Agens Ottomane-L'Orient»*, 11.1.1899; N.Nicolaides, *«L'Orient»*, 9.2.1901. Այս խնդրի շուրջ թուրքական գիտական ամսագրերում վերջին տարիներին հրատարակված հոդվածներից խնամով ենք այն բնագրերը, որոնց նկատմամբ գրաքննությունը հատուկ ցուցումներ է անեցել: Դրանք վերաբերվել են կայսրության ներքին կյանքին, արտաքին հարաբերություններին: Ըստ որում, խոսքը վերաբերում է նաև եվրոպական երկրների կառավարությունների և այդ երկրներում գործող կուսակցությունների փոխհարաբերություններին, քաղաքական իրադարձություններին, տնտեսական տարբեր խնդիրներին, այս կամ այն իրադարձության մասին թերթերում շրջապատվելուն և այլն: Գրաքննությունը բացի հիմնական կողմնորոշումներից, անհնարին ցուցումներ է տարածել այս կամ այն մասնավոր դեպքի շրջապատման մասին: Դրանք վերաբերել են թե կենցաղային խնդիրներին, ինչի դա ինչ որ կնոջ կողմից արված կերպ ցուցումների և դրա հետևանքով անձեր մի մարդու նկատմամբ խազուրծված անմարդու մահապատժից, թե զենքերի վրա մասին հաղորդագրությունները դադարեցնելու, կամ թուրքական ներդրներով գերմանական առևտրական նավի գետի Սև ծով անցնելու թուրքական կառավարության կողմից արված թույլտվության մասին շարունակելու, արտասահմանյան երկրների դեսպանատների մասին կատակների կամ ծաղրանկարների հրապարակման արգելելու վերաբերյալ: Նույնիսկ հատուկ ցուցումներ են եղել թերթերի շարադրանքի, տողադարձերի, ապառ տառադարձությունների, տողեր շրջելու մասին և այլն: Այս մասին տես՝ Orhan Koloğlu, *II Abdülhamit Sansürü*, «Tarih ve Toplum», 1987, ocak, s.14-18 ; Alpay Kabacalı, *«Milli Şef» Döneminin Örtülü Sansürü*, «Tarih ve Toplum», 1987, ocak, s. 19-21.

նության ընտրանին՝ ատլասից, փաստաթղթից, փաստավավերական խավից, պալատական պաշտոնյայից մինչև կայսրության արտասահմանյան երկրներում ներկայացնող դիվանագիտական հաստատությունների հայ աշխատակիցները, որոնք չափազանց մեծ թիվ են կազմել և հիմնականում վարել են թարգմանիչների, գրասենյակի ղեկավարների, առաջին քարտուղարների պաշտոններ, այդ թվում նաև տարբեր նախարարությունների, դատական և իրավական, բանկային ու առևտրական ասպարեզում ղեկավար պաշտոններ վարող հայ մասնագետները: Գրահրատարակիչներից հայ Հակոբ Պոյաճյանը անձնաշատ է օսմաներեն տպագրել: Նա համագործակցել է պետական մեծ պաշտոնյա (կառավարիչ, փաշի), բառարանագիր, բառերի մեկնաս ու բառերի համար թարգմանություններ (Մոլիեր) կատարած Ահմեդ Վեֆիկ փաշայի հետ: Նա աշխատել է 19-րդ դարի վերջին, օգտագործելով տպագրական ամենավերջին տեխնիկական հնարավորությունները: 1890թ. նա է առաջինը տպագրել Ջեյմս Ռեդհաուզի «Օսմաներեն-անգլերեն» բառարանը: Նա եղել է Խորհրդակցական համաժողովի (Էնջյումենի Դանիշ)-ի 30 բրակից անդամներից մեկը:

Շամսեդդին Սամիի հայտնի բառարանը ևս հայ հրատարակիչ է տպագրել՝ Միհրան Նազգաշյանը: Լրագրող, հրատարակիչ Միհրան Նազգաշյանը (1850-1944), որ առավելագույնս ծառայել է թուրքական քաղաքակրթությանը, 1879թ. հրատարակում էր ***Tercimanı Şarkı*** (Արևելքի թարգման), որը հետո վերածում է թուրքական առաջին մեծ օրաթերթի՝ ***Sabah***-ին: Թուրքական թերթերի հայազգի տնօրենները կամ արտոնատերերը, հաճախ, ի թիվս շքանշանների, ստացել են նաև պետական պաշտոնյաների աստիճաններ[20]:

1883թ. Միհրան Նազգաշյանը գնում է թուրքերեն ***Sabah*** օրաթերթը, որի արտոնատերն է եղել: Տիրան Քելեկյանը նշանակվում է խմբագիր, ապա՝ խմբագրապետ[21]: 1894թ. ***Sabah***-ի

20 1884թ. արտոնատեր Միհրան Նազգաշյանը՝ 2-րդ աստիճանի պետական պաշտոնյայի աստիճան է ստանում, ապա ***Liyakat Madalyası*** (վաստակի համար) և 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** թուրք տպագրությանը մատուցած ծառայությունների համար (1899): ***Vakit*** թերթի արտոնատեր Շահինօղլուն 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է ստանում (1883): ***Tarik***-ի արտոնատեր Զեկիզ Շահինօղլուն Ռումինիայի թագավոր Կարոլ կողմից Առաջին կարգի «Ռումինիական մեծ խաչ» է ստանում (1887): ***Ticaret Gazetesi***-ի տնօրեն Միհրան Շիրինյանը ստանում է ***Rütbe-i Sâlise*** (1887): Տպարանատեր Կարապետ Քեչեչյանին շնորհվում է ***Rabia*** աստիճան (1894):

21 1899թ. ***Sabah***-ի խմբագիրներից Գասպիկ Միսաքյանին շնորհվում է ***Rütbe-i Sâlise***, Այվազյան Էֆենդիին՝ 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***, ավագ գրաշարներ Դարեհ Էֆենդիին՝ 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye***, Խոսրով Էֆենդիին՝ 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***, իսկ Արամ, Ռուբեն Էֆենդիներին՝ ***Sanayi Nefise*** մեդալներ:
Տիրան Քելեկյանը (1862-1915 Չանղըրը) եղել է հայտնի բանաստեղծ, խմբագիր, մանկավարժ, Արքունի գանձարանի քարտուղար, ազգային գործիչ: Ուսանել է Պոլսում, Մարսելում հետևել է առևտրական գաղտնիքներին և Ֆրանսիայի Գիտությունների Ակադեմիայի դասախոսություններին: 1883թ. հրատարակել է հայատառ թուրքերեն ***Ճիհան*** շաբաթաթերթը: Խմբագրել, աշխատակցել է հայատառ թուրքերեն ***Մանզումէի Էֆքեար, Ճէրիտէի Շարգիյէ***, թուրքական ***Saadet, Yeni Fikr, Tarik, ,*** անգլիական և ֆրանսիական ***Daili Mail, Daili Grafic, Nineteenth Century, Contemporary Review, Egyptienne Graphic, Journal du Caire, Presse Assoye*** պարբերականներին: 1883թվականից ***Sabah***-ի խմբագիր:
1901թ. ***Sabah***-ի աշխատակիցներ Օննիկ, Միսաք, Այվազյան, Դարեհ և Խոսրով Էֆենդիներին շնորհվել է մեդալներ ***Rütbe-i Sâlise***: Կահիրեում եղած ժամանակ Տիրան Քելեկյանը սկսում է հրատարակել անգլերեն ***Egyptian Graphic, Bourse Egyptienne*** ամսագրերը (1902): Տիրան Քելեկյանը, վերադառնալով Եգիպտոսից, ***Sabah***-ի գլխավոր խմբագիր է դառնում (1908): Աբդուլ Համիդ Բ կայսրը նրան որպես բանագնաց 3 անգամ ուղարկել է Ժնև՝ հայ դաշնակցականների հետ համաձայնության հասնելու համար, որը չի կայացել: Գրել է հայատառ թուրքերեն գեղարվեստական և ստվարագիտական երկեր, հեղինակել «Ընդհանուր քաղաքական պատմություն» գործը, կատարել թարգմանություններ ֆրանսերենից: Կազմել է թուրքերեն-ֆրանսերեն ներգրավված բառարան: Պոլսի համալսարանում դասախոսել է թուրքերի քաղաքական պատմություն: Մեծ դեր է կատարել թուրք հասարակական առաջադիմական կյանքի առնչման գործում: Աքսորվել և սպանվել է Ալիս գետի մոտ:

արտոնատեր Միհրան Նազգաշյանը ստանում է ***Ulây-ı sâni, Rabia*** աստիճաններ, 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: ***Sabah***-ի հետ է կապված նաև հայտնի գրող, հրապարակախոս Միսաք Գոչունյանի անունը (Քասիմ)[22]:

1886թ. Միքայել Փորթուգալ[23] փաշան ընտրվել է Թուրքիայի տպարանների մասին օրինաստեղծ խմբի անդամ: Այն պետք է նպաստեր կայսրությունում տարբեր լեզուներով հրատարակչական գործին:

22 Միսաք Գոչունյան (Քասիմ, 1863-1913) օսմանյան լրագրության մեծ հրատարակիչներից է եղել: Երբ Կարապետ Փանոսյանը կարգած ատացավ, ***Մանզումէի Էֆքեար*** հայատառ թուրքերեն օրաթերթը հանձնեց նրան, որը թերթի 500 օրինակ տպաքանակը հասցրեց 3500: Երբ մամուլի պաշտոնապես այն փակվեց, նա եղավ ***Sabah***-ի վարիչը (1894), շարունակելով թղթակցել հայերեն և հայատառ թուրքերեն պարբերականներին: Գրել է «Մեղավոր պեր հոգևորը» հայատառ թուրքերեն բանաստեղծություն, վեպեր, աշխարհագրական փոխանցել Նորգին, հեղինակել բազմաթիվ ընդարձակ վեպեր:

23 Պաշտոնական տպագրության տնօրենության ժամանակ մաքսային հարկերի ու մաքսատան օրենքների պատրաստման համար Միքայել Փորթուգալ փաշան պարգևատրվում է 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye***, իսկ Պարսկաստանի կառավարության կողմից՝ ***Şir-ü Hurşid*** շքանշաններով: Նա «Ջիրայր» բանկի հիմնադիրներից էր ու Արքունի անձնական գանձարանի նախագահ: Պետական պաշտոնյաների պատրաստման վարժարանում դասախոսություններ կարդաց: Նրան չի խանգարում եղիչի մասին 1905թ. ուսանողական թերթերում հրատարակել Վենետիկում:

Սա ոչ լրիվ ցանկը օսմաներեն պարբերականների, որոնց տպագրության հիմնական գործող անձինք, երախտավորները եղել են հայերը[24]:

1. ***MUHBIR*** – ը հրատարակվել է Ֆիլիպ Շահինօղլուի կողմից (1.01.1867).
2. ***MECMUA-İ MAARİF*** օրաթերթը հրատարակել է Ֆիլիպ Շահինօղլուն (13.03.1868).
3. ***LAIFE*** շաբաթը երկու անգամ լույս ընծայվող երգիծաթերթը հրատարակել է Զաքարիա Բեյրոզյանը (13.08.1874).
4. ***TİYATRO*** երգիծաթերթը հրատարակել է Հակոբ Պարոնյանը[25] (1874-75).
5. ***HAFTA*** շաբաթաթերթը հրատարակել է Սիհրան Նազգաշյանը (1880).
6. ***MUSAVVER TURKISTAN*** ամսագիրը սկսեցին Պոլսում հրատարակել Ակրոփ էֆենդին և Քավիրանգալի Ահմեդ բեյը (25.01.1882).
7. ***VAKIT*** արտոնատերն էր Ֆիլիպ Շահինօղլու[26](1883).
8. ***SIHHAT*** շաբաթաթերթը սկսեց հրատարակվել դոկ. Մանուել Ռուբենյանի և Ալի Գալիբի կողմից, Սիհրան Դեդեյանի խմբագրապետությամբ՝ «Էբուզզիյա», «Դիմաքսյան», «Արամյան» տպարաններում (1884).
9. ***GÜLŞEN*** շաբաթաթերթը Հյուսմենդդին և Գիրքոր Ֆահիքի, Իբրահիմ Ֆեհիմ Ալի Քեմալի կողմից սկսեց հրահարակվել «Շիրքեթի Մյուրեթթիբիյե» տպարանում (1885).
10. ***GAYRET*** շաբաթաթերթի անօրենը Մենեմենլիզադե Մեհմեդ Թահիր բեյն էր: Տպագրվում էր «Էբուզիյե» տպարանում: Հրատարակիչն էր պոլսահայ առաջին հայտնի գրավաճառ Մարգարի որդին՝ Քիրապչը Ակերանը, որի մոտ էլ խմբագրատանը կազմվում ու տպարանից հետո ցրվում էր թերթը (1886).
11. ***TİCARET GAZETESİ*** առևտրական շաբաթաթերթ (1887): Հրատարակիչ Միհրան Շիրինյանը ստացել է ***Rütbe-i Sâlise*** պատվանշան.

24 1906թ. մամուլական առաջատար բարդ կանանց կողմից հրատարակվող "*DEMET*" շաբաթաթերթի առաջին էջերում տպագրվում են հոդվածներ, ծանոթագրեր համար իրենց բանաստեղծների Պոլսի հայազգի առաջատար կին գրողների, ինչպես՝ Զաբել Ասատուրին, Զաբել Եսայանին Հայկանուշ Մառքին և ուրիշների.

25 **Հակոբ Պարոնյան** (1842-1891). Արևմտահայ երգիծաբանության ամենապայծառ դեմքը, որն իր գանձատեղերով[?], հայերեն ու հայատառ թուրքերեն ստեղծագործություններով կատարելապես է հասցրել արևմտահայության հասարակական, գաղափարական, բնատեսական հոսի հակասականությունների ճշգրտությամբ ծաղրանքը, ծաղկումը, երբեք այն չվերծանելով: Հետո ֆրանսիական, եռանդուն գրականությունը, նա իր հայատառ թուրքերեն երկերով ու պարբերականներով կայսրության թուրքախոս գրական մրցույթի մասն կազմեց, դառնալով բոլոր թուրքալեզու ազգերի սեփականությունը: Իր անխաչառ, ուղղամիտ ու պարկեշտ բնավորության պատճառով հիմնականում քչվառ կյանք ունեցավ, բացելով ու փակելով իր պարբերականները, մի շարք պաշտոններ ունենալով և մասնավորապես հայերենի ու ֆրանսերենի ուսուցչության անելով մի շարք վարժարաններում: Նա թողեց դասական մակարդակի գրական մեծ ժառանգություն, որը թատրոնի համար անսպառ կյանք ապահովեց: Մեծ երգիծաբանի գործունեության, մասնավորապես նրա հայատառ թուրքերենով ստեղծագործական անհատ ժառանգության մասին, որն իր ժամանակին մեծ ազդեցություն է ունեցել Օսմանյան կայսրության թրքախոս ժողովուրդների կյանքում, երել նաև նրա անհատյա կյանքի իրական ու գավիչրումը հայերեն, տես նրա գործերի ակադեմիական հրատարակության, Գ.Ստեփանյանի պարոնյանական ուսումնասիրությունների մեջ (Եր., 1964):

26 Օսմաներեն թերթերի արտոնատեր Ֆիլիպ Շահինօղլուն պարգևատրվել է 3-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** (1883) և 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշաններով: Արժանացել է նաև ***İmtiyaz*** մեդալի (1886), 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye***-ի (1889): 1883թ. ***VAKIT, TARİK*** թերթերի արտոնատեր Ֆիլիպ Շահինօղլուն պարգևատրվում է 2-րդ աստիճանի ***Osmaniye***-ով: Նա Ռումինիայի թագավոր Կարոլի կողմից ստացել է Աստղին կարգի «Ռումինական մեծ խաչ» (1887): 1898թ. Բոլոր թերթերի հրդեհից այրվում է «*TERAKKI*» «*HAKAYIK-ÜL VEKAYİ*» «*VAKIT*» «*TARİK*» թերթերի հիմնադիր-արտոնատեր Ֆիլիպ Շահինօղլուի տունը: 1900թ. Ֆիլիպ Շահինօղլուն շոգենավով նավելիս մահանում, թաղվում է Շիշլիի հայկական գերեզմանոցում:

12. ***RESİMLİ GAZETE*** շաբաթաթերթը սկսում է հրատարակվել գրավաճառ Կարապետի, Մեհմեդ Ռզայի (անօրեն), Իբն Ռիֆաթի գլխավոր խմբագրությամբ՝ Կարապետ Քեչիչյանի[27] տպարանում (1887).
13. ***RİSALE-İ HAFİ*** շաբաթաթերթը հրատարակել է Հովհաննես Ֆերիտը Պոլսի Կարապետ Քեչիչյանի տպարանում (1887).
14. ***ÇANTA*** երգիծաթերթը հրատարակվել է Տիրան Փափազյանի կողմից, «Շիրքեթի Մյուրեթթիբիյե» տպարանում (1889).
15. ***CERİDE-İ FENNİYE ve EDEBİYE*** շաբաթաթերթերը հրատարակվել են արտոնատեր Գասպարի կողմից (1891).
16. ***NEVSALI OSMANİ*** տարեգիրքը գրավաճառ Ավետիսը հրատարակել է Պոլսում (1891, 1893).
17. ***MEKTEB*** շաբաթաթերթը ամսագրի տեսքով հրատարակել է գրավաճառ և տպարանատեր Կարապետ Քեչիչյանը Լուսավորության նախարարության արտոնությամբ (1891): Խմբագիր՝ Էրոլ Ֆեյյազ Հաքքը: Սա նախակրթարանի աշակերտների համար պատմության, ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի և այլ առարկաների մասին գիտելիքներ տվող մանկական պարբերական էր:
18. ***HAZİNE-İ FÜNÛN*** շաբաթաթերթը հրատարակվել է դոկ. Ջերրահյանի արտոնատիրությամբ և Անդելիքի գլխավոր խմբագրությամբ, «Ասըր» գրախանութի տեր Գրիգոր Ֆահիկի[28] կողմից «Սանճաքչըյան» տպարանում (1892).
19. ***MAARİF*** թերթը հրատարակվել է առաջին գրավաճառներից՝ Գասպարի կողմից (1894): Նա իր ստեղծած «*Թեղրիսար ըյուրուփհանեսի*» գրադարանի անվամբ 500 գիրք է տպագրել իր տպարանում: Մահացել է 34 տարեկանում.
20. ***OSMANLI TERAKKI ZIRAAT*** պարբերականը տպագրվել է Իզմիրի Քեչիչյան տպարանում՝ Զոշրունօղլու Յուսուֆաքիի կողմից, հայ մասնագետների օժանդակությամբ (1894).
21. ***SERVET*** և ***İRTIKA*** թերթերի հրատարակիչներ Հարություն և Անտոն էֆենդիները 1899թ. ստանում են ***Iftihar Madalyası*** պատվանշանը, իսկ խմբագիրներից Վարդան Թովմասյանը՝ ***Rütbe-i Sâlise***.
22. ***MALÛMAT*** շաբաթաթերթը հրատարակում է Արթին Ասատուրյանն իր տպարանում, Մեհմեդ Թահիրի անօրինությամբ ու գլխավոր խմբագրությամբ (1894).
23. ***TERAKKI***[29] շաբաթաթերթի արտոնատերն էր Գրիգոր Ֆահիք Կայսերյանը (1895).
24. ***MECMUA-İ LİSANİ*** շաբաթաթերթը Մեհմեդ Հալիմի և Գրիգոր Ֆահիքի անօրինությամբ

27 1875թ. տպարանատեր Կարապետ Քեչիչյանն իր տպարանում սկսում է հրատարակել *Ռեսիմլի Գազեթե, Մեջմուա, Ռեսիմլի Ջիրամար գազեթե, Էմի գազեթե* օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն պարբերականները:

28 1895թ.Գրիգոր Ֆահիկ Կայսերյանը գրատուն է հիմնադրում Բաբը Ալի պողոտայում: Այն փոխվում է տպարանի, հրատարակչատան, խմբագրության: 1898թ. թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով «Մեճմուայը Լիսանի», «Լա լանգ» շաբաթաթերթերը տպագրվում են Մեհմեդ Հալիմի և Գրիգոր Ֆահիքի անօրինությամբ՝ «Ասըր» տպարանում, Բաբը Դոան դիմաց:

29 1900թ. օրաթերթի արտոնատեր Գրիգոր Ֆահիկ Կայսերյանին շնորհվում է ***Rütbe-i Sâniye***. Նա գնում է Բաբը Դոան դիմաց Զեմալ էֆենդիին պատկանող տպարանի ամբողջությամբ: 1899թ. թուրքերեն "*TERAKKI*" շաբաթաթերթի արտոնատեր Գրիգոր Ֆահիք Կայսերյանը Պարսկաստանի կողմից պարգևատրվում է 3-րդ աստիճանի ***Şir-ü Hurşid*** շքանշանի: 1904թ. Գրիգոր Կայսերյանը և Տիգրան Ճիփիլելյանը (*Սուրհանդակ, Ըկսփրեսի Օսրվիլի* պարբերականների հրատարակիչներ) ստանում են ***Müteneyiz*** մեդալ:

տպագրվում էր «Ասըր» տպարանում (1898).

25. ***İSTANBUL*** թերթի գլխավոր խմբագիր Մանուկ Բաժմճիյանն արժանացել է ***Rütbe-i Sâlise***-ի (1899).

26. ***LİSAN ÜL HAL*** թերթը տպագրվել է Բեյրութում (1899): Արտոնատեր Հալիլ Սարգիս էֆենդին ***Mecidiye*** շքանշանի է արժանացել:

27. ***GEVEZE*** (1908թ. զավեշտաթերթը սկսում է հրատարակվել Գրիգոր Ֆախիկի կողմից «Ասըր» տպարանում).

28. ***KARAKUŞ EZOP*** զավեշտաթերթը շաբաթը 2 անգամ սկսում է հրատարակել «Թյութբիկե» գրավաճառանոցի տեր Միհրան էֆենդին «Ջիհան» տպարանում (22.09.1908).

29. ***İKAYET*** շաբաթաթերթը Արթին Պողոսյանի արտոնատիրությամբ և Մ. Ռաֆֆի գլխավոր խմբագրությամբ հրատարակվել է «Ջիհան» տպարանում (1909).

30. ***ANADOLU ÇANTASI*** շաբաթաթերթը լույս է տեսել Մարգար Մարգարյանի և Աստուր Մատթեոսյանի կողմից (1909).

31. ***YENİ GEVEZE*** երկօրյա երգիծաթերթը հիմնում է Գրիգոր Ֆախիկը և տպագրում Կարապետ Քեշիշյանի տպարանում (1910).

32. ***AZAD*** թերթը տպագրվել է «Մանզումէի Էֆքեար» հայատառ թուրքերեն օրաթերթի տպարանում (1910).

33. ***PERDE*** շաբաթաթերթը հիմնադրել է Գրիգոր Ֆախիկը: Ա.Սամիի տնօրինությամբ տպագրվել է «Ասըր» տպարանում (1911).

34. ***AHALİ*** օրաթերթը հրատարակվել է Հովհաննես Ֆերիտի կողմից: Գլխավոր խմբագիր՝ Մեվլյանզադե Ռըֆաթ: Տպագրվում էր «Մանզումէի Էֆքեար» հայատառ թուրքերեն օրաթերթի տպարանում (1911).

35. ***KADER*** օրաթերթը հրատարակվել է Մեսրոպի կողմից Պոլսում հայերեն և օսմաներեն լեզուներով (6.01.1912) .

36. ***AFFIYET*** առողջապահական պատկերազարդ ընտանեկան շաբաթաթերթը հրատարակել է Միսակ Ֆերիտը[30] Պոլսի «Լույսին» տպարանում, Ավանզադե Սուլեյմանի խմբագրապետությամբ (9.10.1913).

37. ***GUZEL PRENSES*** եռօրյա ամսագիրը Միսակ Ֆերիտը սկսում է տպագրել Ղալաթիայում, «Լույսին» տպարանում: Տպաքանակը՝ 12 000 (26.11.1913).

38. ***MUSAVVER MAHASİ*** կիսամսյա հանդեսը Ձերի Սավանը հրատարակել է Իզմիրի «Քեշիշյան» տպարանում (1914).

39. ***SAADET, YENİ FİKİR, TARİK, NECAT-I MİLLET***, և այլն

Սկզբ մյուսի հետևից սկսում են բացվել տպարաններ, տառաձուլարաններ, թղթի ու տպագրական նյութերի վաճառատներ, կազմատներ, որոնցից ոմանք ուղղակի նախատեսված են եղել բարձր խավի, հարուստ հաճախորդների, առանձնահատուկ իրադարձությունների առթիվ կատարվող շքեղ պատվերների[31] նկատառումով:

30 1905թ. Սամոսի փաշայության խորհրդական Միսակ Ֆերիտ բեյը նշանակվել է Սամոսի փաշայության պետի օգնական:

31 1890թ. «Լևոն Գարագաշյան և որդ.» ընկերության «Օսմանեան կազմատուն»-ն իրենից ներկայացնում է տարբեր կենդանիների կաշվե կազմերի, կոկորդիլոսի կաշվով պատված իրերի՝ տարբեր գույներով, տպագրական շքեղ ու ոսկեզօծ կազմեր պատրաստող արհեստանոց: 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** և ***Sanayi Nefise Madalyası*** շքանշաններով են պարգևատրվել Բարձր Դռանը հարող պետության գործոն

Կարապետ Փանոսեան

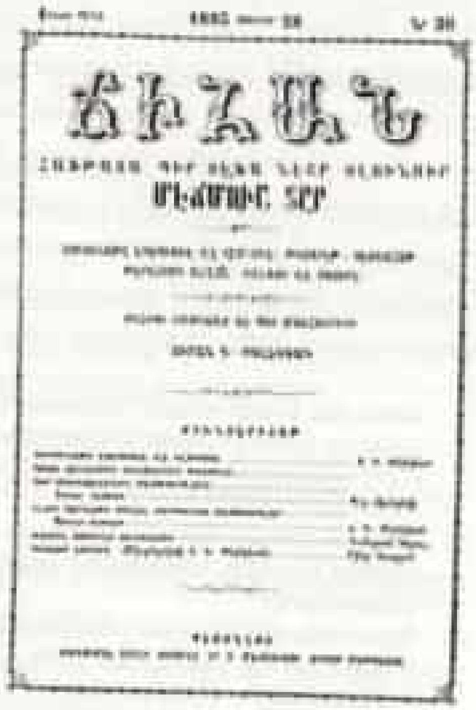

Տիրան Կէլէկեան

Հայկական որոշ տպարաններ հիմնականում օսմաներենով[32] տպագրել են բուրք հեղինակների գործերը: Թուրքական թերթերի հայազգի տնօրենները կամ արտոնատերերը հաճախ, ի թիվս շքանշանների, ստացել են նաև պետական պաշտոնյաների աստիճաններ[33]:

Նրանց անվան հետ է կապվում ոչ միայն գրքերի, պարբերականների հրատարակությունը, այլև բուն տպագրական գործի զարգացումը, օսմաներեն տպագրական մայր տառերի ստեղծումը, ձուլումը, թղթադրամների, դրոշմանիշների, փոստային և այլ բացիկների, ազդագրերի, քարտեզների և այլնի տպագրությունը: Կառավարությունն իր ուշադրության մեջ չի անտեսում նաև հայատառ թուրքերեն պարբերականները, այն ստեղծողներին: Նրանք ևս արժանանում են պարգևատրությունների, շքանշանների՝ ի նշան կայսրության ժողովուրդներին մատուցած ծառայության գնահատության [34]:

տպագրիչ փորագրողները: Տպարաններից հայտնի են եղել Մ.Դանաղյանի տառաձուլարանը՝ Պոլսի Օրուն բաժրոր ճամում (1890), Հ.Մատթեոսեան թղթավաճառի տպագրության, լիտոգրաֆիայի լույս տեսած (1890) «Անդիկյան» խանում, ինչպես նաև Նշանեւ Փափազյան տպարան-բողի վաճառատունը Սուլթան համամում (1886):

32 Միհրան Այտնի «Զիհան» գրատունը հրատարակել է Սամիփաշազադե Սեզաիի, Համիթ Զիյա Ուշաքլըգիլի, Միհմեր Ռաուֆի, Սուլեյման Նազիֆի և այլոց գործերը: Տպագրել է արևմտերեն վերաբերող գրքեր, կանոնագրեր:

33 Տպարանատեր Միհրան Նազգաշյանը՝ 2-րդ աստիճանի պետական պաշտոնյայի աստիճան է ստանում (Իփինջի սընըֆ մանսըփըր, 1884թ.): *TICARET GAZETESİ*-ի տնօրեն Միհրան Շիրինյանը ստացել է ***Rütbe-i Sâlise*** (1887): ***SERVET & MALÛMAT*** պարբերականների տնխնիկական աշխատակիցներ Հարություն և Արշակ Էֆենդիները 1898թ. արժանանում են մասնագետների համար նախատեսված ***Sanayi Nefise Madalyası***, իսկ 1900թ. այդ թերթերի տպագրիչ Խաչիկ Գևորգյանը՝ 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***. ***SERVET*** և ***İRTIKA*** թերթերի հրատարակիչներ Հարություն և Անտոն Էֆենդիները՝ 1899թ. ստանում են ***İftihar Madalyası***, խմբագիրներից Կարապետ Թոփճույանին շնորհվում է ***Rütbe-i Sâlise***: Հոդվածագիրխմբագիրներից Մանուկ Էֆենդիին, որ նաև ֆրանսերեն, թուրքերեն, արաբերեն թերթերի հեղինակ էր շնորհվել է ***Mütemayiz*** աստիճան, իսկ 1903թ.՝ ***Ulây-i Evvel***.

34 «Մանզումեի Էֆքիար» թերթի պատասխանատուներ Աբիսան Քոչարյրդդյանին, Միսակ Գույումջյանին, Օննիկ և Խաչիկ Էֆենդիներին, գլխավոր արտոնատեր Դավիթ Էֆենդիին շնորհվել է ***Rütbe-i Sâlise*** (1901).

Արևմտահայ իրականությունում վաճառականապետ (բազիրկան բաշը) Ագուլեցի Գրիգոր Անուշյանը (1760-1830) առաջանիկ երգիծաբաններից մեկն է համարվում:

Օսմաներեն առաջին երգիծաթերթերը հրատարակվել են հույն հրատարակիչ Թեոդոր Քասաբի կողմից 1870-72թթ.՝ ***DİYOJEN*** (Դիոգենես) և նրա փակումից հետո՝ ***ÇINGIRLI TATAR*** (29 համար միայն): 4 էջանոց ***DİYOJEN***-ը 183 համար հրատարակել է օսմաներեն, ֆրանսերեն, հայերեն, հունարեն: Նրան աշխատակցել են հայտնի Նամըք Քեմալը, Ալի Բեյը, Էբուզզիյա Թևֆիքը և այլոք: Երբ ***DİYOJEN***-ում քննաձեր 3, ապա մյուս համարյա ամեն մի էջում ծաղրանկար կա: ***HAYAL*** օսմաներենով երգիծաթերթը լույս է տեսել նույն Թեոդոր Քասապի կողմից (1873-77)[35]: Երգիծաթերթերին համ ու հոտ են տվել ժամանակի հայտնի ծաղրանկարիչ Նշան Պերպերյանի շարժերը (Իսպանիայի Ֆիլիպ Բ թագավորի որդու՝ Դոն Կառլոսի, եվրոպական քաղաքական հայտնի դեմքերի, Պոլսի երևելիների զինանկար-ծաղրանկարները՝ փոքր մարմինների վրա մեծ գլուխներով):

Օսմանյան կայսրության շրջանում Պոլսում շուրջ 400 անուն օտարալեզու պարբերականներ են հրատարակվել հայերի մեծ մասնակցությամբ, 187-ը՝ Անատոլիայում[36], և շուրջ 120 անուն հայատառ թուրքերեն պարբերականներ՝ սկսած 1840 թվականից:

* * *

Ֆրանսերեն լեզվով պարբերականների հրատարակիչների և գլխավոր խմբագիրների, արտոնատերերի գերակշռող մասը հայեր են եղել:

1. ***LE MUKBIR*** հրատարակվել է Ֆիլիպ Շահինօղլուի կողմից, թուրքերեն նույնանուն ***MUHBIR***-ից 4 օր անց (4.01.1867).
2. ***ILYAN*** շաբաթաթերթը տպագրվել է Հովսեփ Ազնավուրի կողմից (1886).
3. ***GAZETTE ECONOMIQUE FINANCIERE*** ֆինանսական շաբաթաթերթը հրատարակում է Կարապետ Գասպարյանը Պոլսում (1886): 1887թ. Գրիգոր Չաղըճյանին իրավունք են տալիս շարունակելու ***Gazette Economique Financière***-ի հրատարակությունը.
4. ***FHARE DU BOSPHORE*** թերթի գլխավոր խմբագիր է եղել Հովհաննես Անձյանը (1887): Նա Հռոմի պապի կողմից ստացել է մեծ ***Saint Gregoire*** շքանշան:
5. ***PERA*** օրաթերթը լույս է տեսել Պոլսում Զարեհ Յուսուֆյանի կողմից (1898).
6. ***LALANGUE*** շաբաթաթերթը Մեհմեդ Հալիմի և Գրիգոր Ֆահրի տնօրինությամբ տպագրվել է «Աստղ» տպարանում (1898):
7. ***İSTANBOL*** (1899): Թերթի գլխավոր խմբագիր Մանուկ Բեսիմճյանն արժանացել է ***Rütbe-i Sâlise*** և 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** շքանշանի (1904):
8. ***LA REFORM*** թերթը Իզմիրում հրատարակվել է Ստեփան Ռսկանյանի կողմից: Նրա մահվանից հետո արտոնատեր է դարձել եղբայրը՝ Արտաշես (1901):
9. ***LA PATRIE*** շաբաթաթերթը հրատարակել է Հովհաննես Միսաքյանը (4.10.1908):
10. ***L'ECLAIR*** 15 օրյա գավիշտաթերթը հրատարակել է Կարապետ Էֆենդին (1908):
11. ***LE LIBÉRAL*** թերթը հրատարակվել է Ա.Թորգոմ(յան)ի տնօրինությամբ (1909):
12. ***KANAKULUM*** թերթը հրատարակել է Կարապետ Գալֆայանը (1.10.1910):

---

35 Թեոդոր Քասապը (1835-1905) մինչ այդ, 1870-73թթ. հրատարակել է ***DİYOJEN*** թերթը:
36 Տես՝ Աբեան Յարման... էջ 60.

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԱՆՎԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏՆԵՐ

Տիրան Քելեկյան

Մկրտիչ Փորթուգալյան

Զարմայր քհն. Կեզտյան

Վահան Քյուրքճյան

Սայրո Սահակ (Սայրոյան)

Նշան Գալֆայան

Յակոբ Խոտշավերդյան

Յակակում Պեկյան

Պոլեն Չարդարյան

13. **INTRANSIGEANT** թերթը հիմնել է Տիգրան Հանդանյանը (1910): Տպագրվել է Քրիստոֆ Մեֆոն տպարանում:
14. ***LA TURQUIE*** (1910-ական թթ.):
15. ***L'INDICATEUR GENERAL DES TRANSPORTS EN TURQUIE*** թերթը հրատարակել է Լևոն Բեգյանը (1911):
16. ***REVUE D' ORIENTE*** 15 օրյա հանդեսը հրատարակել է Վիչեն Ազնավուրը (1913).
17. ***LA VÉRITÉ*** թերթը հրատարակել է Հակոբ Թոփչյանը (1.10.1918):
18. ***RENAISSANCE*** օրաթերթը հրատարակել է Տիգրան Չայանը: Տպագրվել է Դ.Հակոբյանի «Անահիտյան» տպարանում (9.12.1918):
19. ***L'INFORMATIONE D' ORIENTE*** շաբաթաթերթը տպել է Երվանդ Էֆենդին (27.12.1918).
20. ***LE PEROTE*** թերթը հրատարակել է Գաբրիել Թըրզոնյանը, Կալմանովիչի տպարանում (1919).
21. ***LUNDI*** շաբաթաթերթը հրատարակվել է Սիմոն Խորենի կողմից Ֆ.Ճարյան տպարանում (11.06.1919):
22. ***INTRANSIGEANT, JEUN TURC*** և այլն:

Անգլերեն, ֆրանսերեն պարբերականներում հայտնի են եղել նաև հայտնի լրագրողներ: Այս առայարեզում հայտնի անուններից է եղել Արդալ Համիդի հարենի թարգման Նազգաշյան Եվգինեի դուստրը՝ Միրեյը[17]:

Մի շարք պարբերականներ հրատարակվել են թուրքերեն-հայերեն-հունարեն, նաև՝ թուրքերեն-ֆրանսերեն, խառնորեն լեզուներով, որոնք արդյունք են եղել երեք-չորս ազգության հրատարակիչների ընդհանուր շահերի և ողղվածության համատեղ գործունեության:

1. ***L'ILANE*** թուրքերեն, հայերեն, հունարեն և ֆրանսերեն շաբաթաթերթը Գարեգին Պոյաճյանը հրատարակել է Պոլսում (1907).
2. ***L'OVRE–İŞ*** թուրքերեն, հունարեն, ֆրանսերեն թերթը հրատարակել է Վահան Հարփուրլույանը «Կալպակս» տպարանում (1908).
3. ***KOUİL DARİ*** թուրքերեն, հայերեն, հունարեն և ֆրանսերեն թերթը հրատարակվել է Միհրան Խաչերեճյանի որդու կողմից (1908 հուլիս).
4. ***KÜÇÜK İLANAT GAZETESİ*** 1908թ. թուրքերեն, հայերեն, հունարեն և ֆրանսերեն թերթը հրատարակել է հայ խմբագիրների հետ Մահմուդ Նեդիմը (1908).
5. ***NECATI MİLLET*** օսմաներեն-հայերեն թերթը տպագրվում է Աստուր Տեր Մատթեոսյանի արտոնատիրությամբ: Ընթացքն է եղել՝ «Օսմանեան հայրենիքին քաղաքական, ընկերական և տնտեսական կենսական շահերուն» (20.09.1908).
6. ***İMERİON*** հայերեն, հունարեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթը հրատարակվել է Միքիայի Էֆենդիի կողմից (1910).
7. ***HERMES*** հայերեն, հունարեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթը հրատարակվել է Միքիայի Էֆենդիի կողմից (1910).

---

[17] Muammer Göçmen, *Yabancı Basın Nasıl Takip Edilirdi?* Tarih ve Toplum, Ist. 1994, 128, s.18-24.
Միրեյ (Յաղութ Նազգաշյան -1941) եղել է ֆրանսախոսիր լրագրող: Աշխատակցել է Կ.Պոլսի «Լևանտ Հերալդ» անգլերեն, «Ստամբուլ» ֆրանսերեն և Փարիզի «Անոլ» պարբերականներին: 1920թ. տեղափոխվել է Համաստան:

8. ***İDİSİS*** հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթը հրատարակվել է Միրիդանի Էֆենդիի կողմից (1910).
9. ***İNTİFA*** հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթը հրատարակվել է Մ. Լազարյանի Յորդանիսի կողմից (1911).
10. ***İSTİHBARATI MÜHİME*** հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթը հրատարակվել է Ջելալ Նուրիի կողմից (1912).
11. ***EMLYAK*** ռուսերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն թերթը հրատարակել է Մայք Էֆենդին Պոլսում (1914):
12. ***LEVHA-İ TİCARETİ OSMANİYE*** հայերեն-հրեերեն-իսպաներեն-թուրքերեն-ֆրանսերեն թերթը հրատարակել է Սարգսյան Էֆենդին (1.01.1914):
13. ***HAYATI TICARİ*** հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն թերթը Աշխեր Կոնստանտինին սկսում է հրատարակել Աստուր Մինասյանի տպարանում (3.12.1918):

Թուրքերեն, ֆրանսերեն պարբերականների աշխատակիցները տարբեր առիթներով արժանացել են օտար տերությունների ղեկավարների շնորհներին, որը խոսում է դրանց էջերում նրանց շահագրգռող նյութերի հրատարակության փաստերի մասին[38]: Հայ հրատարակիչներն ու տպարանատերերը, որոնք հայտնի են եղել նաև իրենց հայատառ թուրքերեն գրքերի ու պարբերականների հրատարակությամբ, ժամանակ առ ժամանակ արժանացել են սուլթանական կամ կառավարական շքանշանների[39]:

1840-1947թթ. հայատառ թուրքերեն մամուլը կազմել է շուրջ 130 անուն պարբերականներ, սկսած «Թագվիմի Վէգայի» օսմանյան պաշտոնաթերթից մինչև Բուենոս Այրեսում, Ֆիլադելֆիայում և Ալեքսանդրիայում հրատարակվող վերջին պարբերականները[40]:

Հայ հրատարակիչներից ոմանց հողաբկավորությունը հայկական շրջանակներից դուրս է եկել, ի մի հավաքելով թուրքական կառավարող շրջանակներին ու հպատակ մյուս ազգերի ձեռնարկատիրությանը: Այսպես օրինակ, 1910թ. գրավաճառ և հրատարակիչ Կարապետ

38 1873թ. Կարապետ Փանոսյանը Պարսկաստանի շահի կողմից արժանացել է ***Şir-ü Hurşid*** շքանշանի, որն տրվում էր Պոլսում: 1887թ. ***Fhare du Bosphore*** ֆրանսերեն թերթի գլխավոր խմբագիր Հովհաննես Աճեմյանը Հռոմի պապի կողմից ստանում է մեծ ***Saint Gregoire***: 1899թ. Բեյրութում տպագրվող ***Լիբանան-հայ*** թերթի արտոնատեր Հակոբ Սարգիս Էֆենդին ***Mecidiye*** է ստանում:

39 1889թ. Միհրան Գավաֆյանը արժանացել է ֆրանսիական ***Légion d'Honneur***-ի 4-րդ աստիճանի: 1889թ. ***Ճէրիտէի Շարգիյէ*** թերթի արտոնատեր Տիգրան Ճիվելեկյանը ստանում է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: 1899թ. «Մանզումէ»-ի Կարապետ Փանոսյանը, ***Ճէրիտէի Շարգիյէ***-ի Տիգրան Ճիվելեկյանը, «Մէճմուայի Ախպար»-ի Երվանդ Թոլայանը ստանում են 4-րդ աստիճանի ***Osmanlye***: «Մեծմուայի Հավադիս» հայատառ թուրքերեն պարբերականի հրատարակությունը 1883թ. օգոստոսի 14-ին իշխանության և պետության մասին հրատարակած երգիծական հոդվածների պատճառով դադարեցված է: Երվանդ Տեր Անդրեասյանի (1865-1945) խմբագրապետության օրոք 1909թ. հուլիսի 27-ին «Մանզումէի Էֆքեար» հայատառ թուրքերեն օրաթերթը փակվել է Պատերազմական ատյանի կողմից, վնասակար համարելով Հանրքի կացության մասին նյութերի տպագրությունը: Նույն Հանրքից թերթի համակներ են տպագրվել սնեի հայ իշխանավորների դեմ, որոնք հայրդրել էին Գուգանայ իշխաններին: Մոտ 40 արքայի բանտարկել են ծեծել, գույքը ծախել, վարժապետին ծեծելով բանտ տարել ու դպրոցը փակել: «Քրդերից ավելի տակավի բանավոր» ազգակիցների զայրույթը շարժել էր այն բանը, որ աղքատների խնդրանքի պաշտպանության համար աղերսագիր էր հղվել բարձր վերակացուին:
Բոլոր նամակները ահազանգեր են ինչ-որ տարբեր նյութերի շուրջ: Այսպես օրինակ, ծնողքների գործության դեպքի առնչությամբ գրում են, որ Սերաստիայի Պետրոս վարդապետը Մ.Նշան փանքից 4 կտոր հազվագյուտ ձեռագրեր ծախել է հանել, որոնք նա և Մարկոս Էֆենդին իրենց իրերի հետ բերել են Պոլիս: Այս մագաղաթները գանվում են մաքսատանը, և հայցում են նրանց վերադարձը վանք:

40 Յասմին Ստեփանեան, *Հայատառ թուրքերէն գրքերի եւ հայատառ թուրքերէն պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն*, Ստամբուլ, 2005, էջ 553-652:

Քեշիշյանի բաղձան արարողության ժամանակ Մահմուդ Շևքեթ փաշան իր ճառախոսականում շատ բարձր է գնահատում նրա նպաստը կայսրության մշակութային կյանքում, հրատարակչական գործի ծավալման մեջ:

Հայ խմբագրապետերն այնքան լուրջ համարում են ունեցել Պոլսում, որ անգամ որոշ անգլերեն, ֆրանսերեն թերթեր նախընտրել են հայ լրագրողների ծառայությունը: 1908թ. «*ԱՐԵՎԵԼՔ*» թերթի նախկին գլխավոր խմբագիր դոկ. Հ.Թոփչյանը հրավիրվել է որպես ***OSMANICHER LLOYDS*** –ի գլխավոր խմբագիր:

Գալով հայկական տպարանների առատությանը, ապա դրանք գործել են Պոլսի համարյա թե բոլոր թաղերում: Ինարկե, որոշ վայրեր, ինչպես Բաբը Ալի, Բախչեքափը, Գումգափու, Ենի ջամի, Ղալաթիա, Կոսկա, Մոդա, Չարմարշըլար, Բերա, Սիրքեճի, Սուլթան Համամ, Ֆինճանճըլար, Էսքի Զապթիյե ջադդեսի, Մարպուշչուլար, Նուրը Օսմանիյե, Չիչեկ փազար, Բաղչեճըլար, Բեյօղլի, Ուզուն Չարշը, Մահմուդփաշա, Հալեպ Չարշըսը, Օդուն քափըսը և այլուր երկար տարիներ գործել են մի քանի հայկական տպարաններ, մեծ նպաստ բերելով երկրի լուսավորության գործին, բոլոր այն բնագավառների զարգացմանը, որոնք այս կամ այն կերպ կապված են եղել տպագրական ասպարեզի հետ, նույնիսկ հայտարարությունների ու գովազդների առումով: Նույնքան հարուստ է հայաշատ նահանգներում տպարանների, գրատների ցանկը: Անհնար բացվել են տպարաններ, որոնց մի մասը պոլսահայ տպարանատերերի կողմից բացված մասնաճյուղեր էին:

Տպագրական բազմակողմ մի ոլորտը շրջապատված է եղել գրաքննական խիստ կանոններով: Անգամ սովորական են թվացել այս կամ այն մամուլի օրգանի փակումը, տուգանումը, արտոնատիրոջ աքսորումն ու բանտարկությունները[41]: Սակայն նույնքան անսովոր չի եղել, երբ բանտարկված գործիչը կամ փակված թերթը որոշ ժամանակ անց շարունակել են իրենց գործը, այս անգամ այլեն կամ նոր անունով, կամ՝ այլ հասցեում: Այս է եղել նաև պատճառներից մեկը, երբ կարևոր ու ողբերգական իրադարձությունների մասին պատմող նյութերը տպագրվել են եվրոպական կամ այլ երկրների հայկական ու օտար մամուլի էջերում: Երբեմն այն առիթ է հանդիսացել նույն այդ վայրերում հայկական տպարանների ու հրատարակչատների հիմնադրման համար[42]: Կարևոր հանգամանք սխալ հանդի-

41 *ԱՐԵՎԵԼՔ* թերթը Պոլսում հայ կնոջը խոյանակցներու մասին տպած հոդվածի պատճառով փակվում է (1910).
Այդանայում հրատարակվող *ԱԴԱՆԱ* գավառաթերթը պատերազմական մեջատարությամբ 1910թ. կառավարության կողմից փակվում է:

42 1877թ. Ռումինիայի Յոփշան քաղաքում հայկական տպարան է հիմնադրվում:
1894թ. Սադրազամ Ջևադ փաշան արգելում է խորանական թերթերի տարածումը, քանի որ փետրվարի 14-ի համարում նկարագրված են եղել Յոզղադի հայ-թուրքական բախումները: 1895թ. Սասունի ջարդերի մասին հոդվածներ, անգամ փորագրանկարներ են հրատարակվում օտար մամուլում, ինչպես օրինակ «*Սարքըզի գիր*»–ում 1895թ փետրվարի 1-ին: 1906թ. սկսած հրապարակավորությունը համարում է Սարգիս Որբերյանի օսմաներեն «Մոլբան Ալիի ոճիրները» գիրքը: 1896թ. Լոնդոնում անգլերենով հրատարակվում են Արևելյան Թուրքիայի հայկական նահանգների բարեփոխումների մասին նյութեր, մյուս հատորում՝ գեսպանների զեկուցագրերը՝ «Հայկական հարց» վերնագրով: 1896թ. ֆրանսերենով, անգլերենով գրքեր են հրատարակվում հայկական ջարդերի մասին, ինչպես «Հայկական հարցը և Եվրոպան»՝ տպված Փարիզում, Չիկագոյում, Բալթիմորում: Տպագրվում է Եռհան Լեփսիուսի գիրքը, իսկ մոսկովյան պարբերականներում հոդվածներ լույս են տեսնում, գծերի նկարներով: 1899թ. Տիգրան Կոլոմանցյանը Փարիզում «Էնցիկլոպեդի Արմենիեն» տպարանն է հիմնում: 1900թ. Լոնդոնում անգլերենով սկսվում է հրատարակվել «Հայաստանի բարեկամներ» նամակա պարբերականը՝ *Friend of Armenia*: 1885թ. արմենական հիշատակի կուսակցության և գրատուն է հիմնադրվում Վանում՝ Մկրտիչ Փորթուգալյանի կողմից: 1885թ. «ԱՐՄԵՆԻԱ» հայերեն և ֆրանսերեն շաբաթաթերթը Մկրտիչ

սանար այս բնագավառում օրենքների ընդունումը, որը կարգավորելու էր հրատարակչական դաշտը:

Տպագրական աշխարհն իր վրա մեծ առաքելություն էր վերցրել: Նրա համարյա բոլոր օղակների պատասխանատուները ճախուռաց տարված էին հոգևոր արժեքների զարգացմամբ: Այս մտահոգությունները մենք տեսնում ենք բազմաճյուղ, հրատարակված գրքերի ու պարբերականների մեջ: Օսմանյան կայսրության ամենահեռավոր հայկական անկյուններում այն արտահայտվել է ուսումնական հաստատությունների, գրավաճառանոցների, տպարանների, ընթերցարանների հիմնադրմամբ ու գործունեությամբ, մշակութային ու հասարակական միությունների ստեղծմամբ:

«Ազատության մատենադարանն», օրինակ, որ Պոլսում 1908թ. Սահմանադրության հռչակումից հետո էր անմիջապես բացվել, հայտարարում էր, որ իրենց նպատակն է ծանոթացնել տարբեր երկրներում մարդկային իրավունքների ու ազատության մասին տեսություններին, լուսաբանել ընկերային արդարության գլխավոր հիմքերը ու այն տնտեսական փոփոխությունները, որ անհրաժեշտ են և հնարավոր մեր կյանքում, ազատ կարգեր հաստատելու համար: Նրանք փորձելու են առաջարկել գիտական, բնագիտական աշխատություններ, որոնք կքանդեն ամեն մի նախապաշարմունք ու կպայծառացնեն մարդկային մտահորիզոնը: Ձգտելու են պարզել ազգային զարգացման էությունն ու ներկայացնել հայկական դժնդակ իրականության հանդեպ հայ մարտնչողի հերոսական ճիգերը: «Տալ մարդու հոգին բարձրացնող վեպեր, բանաստեղծություններ ու բանախոսություններ, ինքնուրույն ու թարգմանական գործեր»:

Ներքոհիշյալ կենսագրականները ներկայացնում են տպագրության ասպարեզում որոշ հայ երախտավորներին ու նրանց գործը:

Թադեոս Տիվիրճյան (1810-1878) պոլսահայը, որ տիրապետում էր հունարենի, բուլղարերենի, իտալերեն լեզուներին, Օսմանյան կայսրությունում առաջինն էր, որ ձուլեց բուլղարերեն տառեր և տպագրեց բազմաթիվ գրքեր: Դրանք ուղարկվում էին Բուլղարիա, մասնավորապես, հոգևոր սնունդ հասցնում այդ երկրին: Տարին երկու անգամ Տիվիրճյանն ինքն էր ճամփորդում այնտեղ, հակերով գրքեր տանում, որոնց մեծ մասը ապառիկ էր վաճառում, տարածում: Նա տպագրական գործ էր սովորեցնում բուլղարներին, նպաստելով այդ երկրի ու ժողովրդի լուսավորական գործին: Իրավամբ նրան կոչել են «Բուլղարների Գրիգոր Լուսավորիչ»: Բուլղարական հեղափոխության ժամանակ ծխախոտի թղթի տուփերի կափարիչների վրա ստրկության լուծը թոթափելու սրտառուչ կոչ էր տպագրել, որի համար էլ ձերբակալվել էր, տուգանվել: Երախտապարտ բուլղարները ժամանակին սովորություն են ունեցել տարին մեկ անգամ Սոֆիայի Մայր եկեղեցում նրա հոգեհանգիստը կատարելու, իրենց ժողովրդի բարերարների հետ միասին ոգեկոչելով նրա անունը:

Փիլիպպուպոլսի կողմից սկսում է տպագրվել Մարսվանում: 1887թ. «Հնչակ» ամսագիրը սկսում է տպագրվել Ժնևում. 1887թ. Սամսոնում լույս է տեսնում «Քննասէր» հայերեն թերթը: 1887թ. Տրանսիլվանիայի Գերլա(Արմենոպոլիս) քաղաքում Գր.Գովրիկյանը և Անտոն Քրիշչուֆը սկսում են հրատարակել հունգարերեն «ԱՐՄԵՆԻԱ» հայագիտական պարբերականը: Երբ 1887թ. Վիեննայում «Հանդես Ամսօրեայ»-ն սկսում է տպագրվել «Եվրոպա»-ի փոխարեն, ապա Պոլսում որոշ գրատներում այն կարելի էր գնել և բաժանորդագրվել: Արտասահմանյան պարբերականների բաժանորդագրությամբ են զբաղվել 1887թ. բացված «Բյուզանդիոն» գրատունը Պոլսում, Բահչեքափուում, «Կիլիկիա» գրատունը Բերայում, ամերիկյան դեսպանատան դիմաց:

Ռուբեն Քյուրքճյան (1825-1870). Հովհաննես Մյուհենդիսյանի տպագրիչ այս աշակերտը հայտնի է եղել իր տպագրությունների մաքրությամբ: Նրա ստեղծած և իր անունով կոչված տառերը ամենահայտնիներն են եղել ժամանակին: Նրա ժամանակ տառերը ձեռքով էին ձուլում: Նա հնարել է «բոլորածայրով» ձուլելու տեխնիկան: Նրա երկու տպարանների հաստոցները, որ Եվրոպայից էին բերվել, ամենակատարյալներն էին: Տպագրական թունավոր նյութերի շնչելը ճակատագրական եղավ նրա համար: Ստիպված ձուլարանը տեղափոխեց Իշխանաց կղզիներից հայաբնակ Կինալը և այնտեղից իր տպարաններն էր ուղարկում ձուլած տառերը: Եվրոպայում պատվիրված ու արդեն ստացված իր տպագրական նոր հաստոցները նա այդպես էլ չտեսավ: Մահացել է 45 տարեկանում:

Բացի տպարանատերերից կարևոր ավանդ է վերապահված եղել գրաձուլիչներին (որոնք հիմնականում տպարանատերեր չեն եղել): Նրանք տառեր են մատակարարել հայկական և օտար տպարաններին: Նրանցից ոմանք աշխատել են Գեղարվեստից վարժարանում, կառավարական խնդրության ներքո, մանավանդ Աբդուլհամիդյան դաժան գրաքննության տարիներին: Հետապնդվել են, բանտարկվել, կորցրել ունեցածը: Նրանցից Խաչիկ Գևորգյանը օսմանյան մամուլի համար հնարած և ձուլած տառերի համար ստացել է 3-րդ աստիճանի *Maarif* պատվանշան:

Առաքել Պիպեռճյանի (Անտոնյան, 1854-1923) կողմից 1880թ. Չարշըքափըում Հակոբյան խանի հացերում (Բաբը Ալի պողոտայում) հիմնադրվում է «Եվրոպական գրատուն»[43]: Հարևանությամբ տպարան է բացում **Միհրան Նազգաշյանը: Կարապետ Նշան Մանկաջյանը** 2 «Գուտենբերգ» տպագրական, գրաձուլական նյութեր մատակարարող խանութ և տպարան էր աշխատեցնում Քյոռեկչիլեր և Բաբը Ալի հացերում: 1882թ. **Միհրան Գարմենյանը և Գրիգոր Ձենոբյանը** ձուլում են հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, բուլղարերեն, հրեական, հրեական իսպաներեն, հունարեն, ռուսերեն, ռումիներեն ամեն տեսակի տառեր, վաճառում գրաձուլական նյութեր, միաժամանակ Բաբը Ալի-ում տպարան են բացում: Գնալով նրանք, մասնավորապես **Մ.Գարմենյանը**, ընդարձակում են իրենց տառաձուլական գործը, տառեր մատակարարելով տարբեր լեզուներով աշխատող տպարաններին, թերթերի հրատարակչություններին: **Պողոս Հակոբյանը** Սաաբճը խանում հրատարակչատուն և գրախանութ, իսկ **Սարգիս Հակոբյանը** Չարշըքափըում Յորըշում բացում են նույնպիսի հաստատություններ: 1882թ. տպագրատուն և փորագրատուն են հիմնում **Նշան Պիպերյանի և Սահակ Տեովլեթյանի** ընկերությունները:

1884թ. բացվում են «**Սարրյան** և ընկ.» տպարանը, **Դիմարյան, Պալասանյան** տպարան-տառաձուլարանները, իսկ **Նշան Պերպերյանի** տպարանը *կլիշեի* արտադրություն է սկսում: 1884թ. հայտնի լրագրող և «*Արևելք*»-ի հրատարակիչ **Սահակ Տասապյանը** (1853-1925) արտասահմանից բերել է տալիս Օսմանյան կայսրությունում *առաջին գրաշարիչ*, տառաձուլական «Ռենիկերակ» հաստոցը: Այն կիսով չափ իջեցնում էր ձուլված տառերի ինքնարժեքը: Դրանց ձուլելու գինը տպարանների համար 30 դրուշից 15 դրուշի են բերում:

Երվանդ Փալագաշյանը մասնավորապես երբայական պարբերականների համար պատրաստել է երբայական գրեր, նաև օսմանյան զարդագրերի մայր օրինակներ:

Խաչիկ Թոփուզյան տպարանատերը, գնալով Գերմանիա և Անգլիա, երկար պրպտում-

43. Եղել է բանաստեղծ Թովմաս Թերզյանի (1838-1909) աշակերտը: Կազմել է հայերեն-ֆրանսերեն բառարան, պատրաստել է Օսմանյան կայսրության և բալկանյան երկրների գունավոր քարտեզը (1913):

ներից հետո և առաջին անգամ լինելով արաբական տառերով *չինովնիկ հրապարակություն* է սկսում Բանկալըքյում։

Ճանիկ Արամյանը (1820-1879) իզմիրցի հռչակավոր վիմագրող, փորագրիչ, գրաձուլող, տառատեղծ, տպագրիչ և տպարանատեր, արխեոլոգ, գրող, բառարանագիր է եղել։ Տիրապետել է ֆրանսերենին, ապրել նաև Ֆրանսիայում, ծրագրվել է գրաշարությամբ, դերձակությամբ, աշակերտել փարիզյան նշանավոր տպագրիչներին։ Նրա հնարած տառատեսակների թիվը 73 է։ Փարիզում, Վալոնի տպարանում հայերեն գրքեր տպագրելով, իրավունք է ստանում նրանց վրա դրոշմել «Արամյան տպագրություն» բառերը։ 1860թ. Փարիզում իր անունով տպարան է հիմնել։ Տպագրել է մեծածախս, նկարազարդ գրքեր, ալբոմներ։ 1865թ. վերադարձել է Կ.Պոլիս, 80 ոսկի աշխատավարձով վերատեսուչ աշխատել Արքունի տպարանում։ Եվրոպական տեխնիկայով նրա տպագրած գործերը հիացրել են իրենց հայերեն, օսմաներեն գեղածոր տառերով և ժամանակի ամենավայելուչ տպագրություններն են համարվել։ Ազգային մեծ, անձնվեր գործունեություն է ունեցել։

Արշակ Հակոբ Պոյաճյանը (1837-1889) Ղրիմի պատերազմի ժամանակ որպես թարգմանիչ է ծառայել, ապա՝ առևտրական գործերով Ղրիմ է տեղափոխվել։ Մեկնել է Անգլիա, աշխատել, ծանոթացել տպագրության անգլիական դպրոցին։ Վերադառնալով Կ.Պոլիս, տպարան է հիմնադրել։ 1859թ. նրան է հանձնարարվել Արքունի տպարանի բարենորոգման գործը, որ պատվով է կատարել։ 1860-ական թթ. Կիլիկիայում ուսում ու երկրագործություն տարածելու նպատակով ընկերակցել է Գրիգոր Օտյանին, Գրիգոր Աղաթոնին ու այլ հայտնի ազգայիններին։ Երբ Գրիգոր Աղաթոնը նշանակվում է Հեռագրական վարչության տեսուչ, պաշտոնական տպագրությունները հանձնում է Հակոբ Պոյաճյանին։ *Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հրամանագրով (Իրադե) նրան է հանձնվում բանակային տպագրության գործը*։ Բողոքական հայերի «ազգապետ» է ընտրվել (1889)։

Գևորգ Զարդարյան (1834-1888) տպարանատեր և հրատարակիչը 1870թ. հիմնել է տպարան, ապա՝ կազմատուն, ծխախոտի թղթի գործարան, ստվարաթղթի գործարան։ Նա է հնարել բազմալեզվյա պատի օրացույցը, որ հրատարակել է մինչև իր մահը։ 1873թ. սկսել է տպագրել փոքրածավալ «Ժողովրդական Տարեցույց»-ներ։ Այն դադարեցրել է (1880), որպեսզի չվնասի ս.Փրկիչ Ազգային հայ հիվանդանոցի օրացույցներին։ Զբաղվել է վիմագրական գունավոր վիմագրական արվեստով։ *24 կտորից բաղկացած Օսմանյան պետության մեծածավալ քարտեզն իր վարպետության ապացույց կարող է համարվել։* Վիմագիր ձևով հրատարակել է 31 ձայնագրյալ տետր դաշնամուրի ու ջութակի համար՝ Նոթաճը Հաջը Էմինի հետ միասին։

Պետրոս Ճեզվեճյանը (1839-1882) որպես մամլագործ վարպետ պաշտոնավարել է Արքունի տպարանում։ Իր սեփական տպարանում ի թիվս գրքերի, պարբերականների, թատրոնի համար մեծ ու փոքր ազդագրեր է տպագրել, զանազան նման գործեր կատարել։

Սերվիչեն (Չաքըրյան, 1862-1924) նախապես զբաղվել է փորագրությամբ, 1880թ. հիմնադրել է տպարան, զբաղվել կառավարական և պաշտոնական գործերի բազմալեզվյա տպագրությամբ։ Օսմանյան կառավարությունից ստացել է ***Bala*** պատվավոր աստիճանը։

Քիրազճը Մարգարը (1789-1845) պոլսահայ գրավաճառների նահապետն է համարվում։ Նա 1805թ. Կոսկա թաղամասում, Աբրահամ Ամիրայի տպարանի մոտ հիմնում է «Մարգար-

յան գրախանութ»-ը, որն առաջին գրախանութն էր։ Այս գրախանութը բացվեց նաև Մերջան չարշըսը և Եղիզլը խան հատվածներում։ Նրա գրատունը ժամադրավայր է եղել ուսուցչականների, գրականության մարդկանց համար, որ հավաքվել են, վիճաբանել օրվա խնդիրների շուրջ։ Նա է մղել է որոշ ամիրաների՝ հովանավորելու համար մեծաքանակ գրքերի մի շարք հրատարակություններ։ Մահվանից հետո իր գրքերը գնել են ու վաճառել Փարիզի Ազգային մատենադարանին։ Նրա որդին՝ **Հարություն Մարգարյանը**, չի սահմանափակվել հին գրքեր վաճառելով։ Նա նոր ոգի է մտցրել գրավաճառության գործում։ Հեղինակների հետ պայմանավորվելով, նա իր միջոցներով տպագրել է գրքեր, զգուշանալով որպես հրատարակիչ ներկայանալուց։ Հիմնադրել է «Եղբարք Գրավաճառութեան» ընկերությունը։ Գիշերային ու կիրակնօրյա դասեր է կազմակերպել՝ հիմնականում պանդուխտների, մեծահասակների համար։ Նրա *գյուտն է* հայկական այբուբենով հաղդագույն թաշկինակը, որ պատվիրել էր Մանչեստրում։ Թաշկինակի չորս անկյուններում հրեշտակներ էին, իսկ կենտրոնում՝ մեծադիր տառերը, բվանշաններ և «Կարդալ սորվեցեք, զիրար սիրեցեք» գրությունը։ Հարություն աղա Մարգարյանի կողմից այն ձրիաբար տրվում էր խանութից գիրք գնած գավառացի հայերին։ Տպագրել է տվել խաղաթղթեր, որոնց վրա եղել են հատվածներ հայոց պատմությունից՝ շարադրված Արմենակ Հայկունու կողմից։ Տպագրել է տվել նաև պատի փոքրադիր օրացույցներ, որոնց ամեն մի թերթին Եզովպոսի առակներից երկտող է տպագրված եղել։ Նրա նշանաբաններից են եղել՝ «Հայ մարդուն՝ հայ աղջիկ», «Երբ ուսուցիչներ կարդալ կրթան՝ գիտցեք, որ ազգը լուսավորված է», «Երբ ամեն հայ գրել-կարդալ գիտնայ, ինքնին կուգա ազատությունը» և այլն։ 1870թ. տպարան է բացել։ Նրա որդին՝ Վահրամը, տպագրել է թուրքախոս երեխաների համար զվարճալի զրուցարան-դասագրքեր, ինչպես նաև *թուրք ուսանողների հայերեն ուսուցանելու դասագրքեր*։ 1879թ. տպագրել է 50 նշանավոր հայ ազգայինների մեծադիր, վիմագիր խմբանկարը, կորստից փրկելով նրանցից մի մասի հիշատակը։

Կարապետ Քեչիշյանը (1850-1910) եղել է օսմանյան զինվորական և քաղաքական վարժարանների (Հարբիյե) գրավաճառ-տպագրիչը։ Հրատարակել է թուրքերեն և հայատառ թուրքերեն անհամար էժան դասագրքեր, հանդեսներ։ 1898թ. Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսում ստացել է «Ոսկե մեդալ», Ճապոնիայի կայսրից (Միկադոյից)՝ «Ծագող Արեգակի պատվանշան»-ը, Սերբիայի թագավորից՝ «Թակովայի Ա աստիճան», Օսմանյան կառավարությունից՝ ***Osmaniye*** և ***Mecidiye*** շքանշանները, «Արհեստի շքադրամ» (***Sanayi Nefise Madalyası***)։ Ունեցել է ***Ulây-ı Evvel*** բարձր աստիճանը, եղել է Նյու-Յորքի բարեգործական ընկերության պատվավոր անդամ։ Օսմանյան թերթերով ու գրքերով ասպարեզը ողողած այս անձի գործը շարունակել են նրա զավակները՝ «Կ. Քեչիշյան Որդիք ընկերություն» անվամբ։

Հարություն Սվաճյանը (1831-1874) սկսում է հրատարակել *ՄԵՂՈՒ* առաջին պատկերազարդ երգիծաթերթը (1855), որը մեծ հաջողություն է արձանագրել պարբերական մամուլի պատմության մեջ։

Հովհաննես Աշճյանը (1857-1914) պոլսահայ հայտնի գրավաճառ, հրատարակիչներից է եղել։

Ճիվելեկյան Տիգրանը (1848-1907) տնօրենել է Վարդան փաշայի (Հովսեփ Վարդանյանի) «*Մէրճիմաճը Էֆքեար*» հայատառ թուրքերեն թերթի վարչությունը (1877-1885), 1885թ. ստացել է «*Ճէրիտէի Շարգիյէ*» հայատառ թուրքերեն օրաթերթի հրատարակման արտո-

նությունը, որը և հրատարակել է մինչև մահ: 1881թ. հիմնադրած իր տպարանը հայերեն և հայատառ թուրքերեն բազմաթիվ գրքեր ու ժամոց է տպագրել: Արժանացել է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** և ***Mecidiye*** շքանշանների:

Բացի Պոլսից, հայերը մեծ ավանդ են ունեցել Օսմանյան կայսրության մեծ քաղաքների, գավառների տպագրական գործի հիմնադրման ու զարգացման մեջ[44]:

Իզմիրում 1676 թվականից սկսել է հայկական տպարան գործել: Այնտեղ է տպագրվել «Գիրք Մաշտոցայ վարդապետի»-ն: Իզմիրում 1762թ. հրատարակվել է մի «Խզնիկ»: Իզմիրում հայերեն, հայատառ թուրքերեն տպագրությունները կատարվել են նաև օտար, բողոքական միսիոներական Հ.Հալլոքի, ապա Գ.Կրիֆֆիթի տպարաններում: 1838 թվականից Գուլեմիոս Կրիֆֆիթը առատորեն կրոնական գրքեր է հրատարակել, այդ թվում՝ հայատառ թուրքերեն:

Հարություն Տետևյանը (1832-1868) Վենետիկից, Վիեննայից ու Պոլսի Մյուհենդիսյան տպարանից տառեր բերելով 1851թ. Իզմիրում սեփական տպարան է հիմնել: Փարիզ գնալով, բերել է տպագրական մամուլ, նոր տառեր է ձուլել տվել: Նա հրատարակել է «*Արշալույս Արարատյան*» թերթը 1853-1856թթ.: Նա թարգմանել, տպագրել է եվրոպական դասականներին, իսկ թերթոններն ավարտից հետո գրքեր են դարձել: Նա տպագրել է Օսմանյան պատմության պատկերները որպես փորագրանկարներ (գրավյուրաներ): Նրա քաջալերմամբ Մատթեոս Մամուրյանը, Գրիգոր Չիլինկիրյանը, Մսերյանը, Նուպարյանն ու այլ մտավորականներ բազմաթիվ թարգմանություններ են կատարել, որոնք տպագրվել են «Տետևյան» տպարանում հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով, հնարավորություն ընձեռնելով, որ այն կարդան նաև թուրքախոս այլ ազգեր: Թուրք մտավորականներին նա պատվիրել է կատարել փոխադրություններ, հեղինակել համանման սեփական պիեսներ և կամ՝ եղածը վերածել օսմաներենի, թատրոնի համար նյութեր պատրաստել: Այսպիսով, նա Իզմիրում ընթերցասիրության բոցը վառողներից է եղել: Նրա վաղաժամ մահվանից հետո գործը շարունակեցին եղբայրները (մինչև 1893թ.):

Տպագրական մշակույթի կարևոր մի բնագավառ է եղել քարտեզների հրատարակությունը[45]:

44 Հայերը, որ էլ որ լինեին զարմանալի հակում են ունեցել դեպի գրահրատարակչությունը, գրավաճառությունը, և այն տարածվել է նաև օտարալեզու գրքերի ու գրականության վրա: Այսպես օրինակ, 1828թ. Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունից Արիստակես Ազարյանը գերմաներեն գրքեր հրատարակելու ու վաճառելու իրավունք ձեռք բերեց՝ ի նպաստ Մխիթարյան միաբանության: Վիեննայում բացվեց Մխիթարյան գրախանութ (Mechitharisten-Buch handlung, Sortimentshandlung): Այն 1869թ. հանձնվեց H.Kirsch-ին, միաբանությունը թողնելով միայն իր կողմից տպագրված գրքերի վաճառքը: Ազարյանն ուզում էր իր բարձր գաղափարն իրականացնել և Ավստրիայում տարածել բարեպաշտական գրքեր, ի մի բերել գերմանական գրված ուժերը: Այս սրտանց նա հիմնեց «Կաթոլիկե բարեպաշտ գրքեր տարածողը ընկերություն»: Անդամակցության պայմանն էր՝ տարեկան 6 ֆլորին, որի փոխարեն տարեկան 6 գիրք էին ստանում, յուրաքանչյուրը՝ 20 թերթից: Միությունը գործեց մինչև 1849 թվականը: Նրան անդամագրված էին Ֆրանցիսկ Իոսիֆ Ա և Ֆերդինանդ կայսրերը: 1848թ. աշխատանքարարությունը վնասեց նաև այս միությունը, որը 1866թ. վերակենդանանալով, վերածվեց «*Pilger*» թերթի: 25 տարվա ընթացքում լույս ընծայվեց 127 գիրք, բաժանվեց 600 հազար ընտանիք տպաքանակով գիրք:

45 Գիտնական, թարգմանիչ **Գրիգոր Մազլումյանը** (1852-1922) տպագրում է «*Համառոտ քննական աշխարհագրութիւն Ռուսոյ գաւառի եւ նոր ազգաց*» աշխարհագրությունը՝ քարտեզներով հանդերձ (1909), «*Պատկերազարդ եւ քարտիսավոր Օսմանեան պետութեան ի սկզբան բաժինք ու բաղկացուցիչներ եւ իւրաքանչիւր հայ վարժարանաց*» (1912): Պոլսում, 1914թ. քարտեզագիր **Գևորգ Մազլումի**, նկարիչ **Արա Փիլիկյանի** ու տպագրիչ **Ս. Նշանեանի** կողմից տպագրվում է «*Հին Հայաստանն ու շրջակա երկրները*» քարտեզը

Կալլիգրաֆ (գեղագիր) և նկարիչ **Պետրոս Քաջունին** «Մոնոգրամների ալբոմ» է հրատարակում Տրապիզոնի «Խամալ Հարբը» տպարանում (1900):

Կարապետ Ուտուճյանը (1823-1904) հայատառ թուրքերենով 1876-77թթ. հրատարակել է «*Ռուզնամէի Մասիս*» հայատառ թուրքերեն պարբերականը: **Ուտուճյան Սեդրակ Խաչատուրը** Պոլսում 1882-1908թթ. հրատարակել է «*Բիրակն*» հանդեսը: 1900թ. **Մկրտիչ Ուտուճյանը** ցինկոգրաֆիայի և կլիշեի արհեստանոց-տպարան է բացել Սուլթան Համամում: 1913թ. փորագրիչ, ցինկոգրաֆ **Գրիգոր Ուտուճյանը** հրատարակում է Լյուդովիկոս XIV, Լյուդովիկոս XV-ի ոճով հայկական և ֆրանսիական, նաև՝ տառերի մոդեռն մոնոգրամների շքեղ մի ալբոմ, ներկայացնելով հայկական տպագրության բարձր որակի, վարպետության ու առաջընթացի ևս մի ապացույց:

Նույն, 1913թ. **Գրիգոր Կույումճյանն** իր տպարանում հրատարակում է հայկական տառերի «Ալբոմ Մենագրոց» (մոնոգրամների, ֆրանսերեն շարքերով): Մոնոգրամների կոլորիտը, տպագրական բարձր որակը, լուսանկարիչների վարպետությունը և գեղանկարչական ճաշակը այսօր էլ զարմանք են պատճառում, երբ նայում ես տարբեր ժամանակաշրջանների մարդկանց այցեքարտերին, գրասենյակների, միությունների, առևտրական ու արդյունաբերական կազմակերպությունների, խանութների, տարբեր ժամանցային, ժամանակի պրակտիկայով վիրտուոզների կողմից պատվիրված խորհրդանիշերով թղթերին, այցեքարտերին ու ադրեսներին, փոստային բացիկներին, լուսանկարների տակ կամ հակառակ կողմում տպագրված նույն այդ խորհրդանիշերով ու տարբեր լեզուներով հասցեների տպագրությունը, որոնք

Գասնիկ Երեցյան. գեղագրության օրինակներ:
Ներքևում՝ Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանի կնիքը
(Սադաֆ՝ փայտի վրա)

երբեմն ոսկեզօծ, փայլուն, ոռոցիկ մակերեսով տպագրությունների հրաշալի ու մեծածավալ օրինակներ են ներկայացնում:

Հայկական տպարաններ են եղել Արմաշում, Վանում, Մուշում, Բուրսայում, Այդինում, Ադաբազարում, Կոնիայում, Իզմիրում, Սամսոնում, Կարինում, Երզնկայում, Եդիրնեում, Խարբերդում, Ամասիայում, Մարզվանում, Այնթապում և այլուր[46]: Դրանք հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն պարբերականներն էին, որոնցից օգտվում, որոնց բովանդակում էին նաև թուրք պաշտոնյաները, մտավորական խավը: Նրանք թուրք կրթական և մտավորական կյանքի զարգացմանը թանկագին ծառայություն են մատուցել՝ հրատարակելով թուրքերեն լրագրեր, դպրոցական դասագրքեր (հայատառ թուրքերեն և օսմաներեն), նաև՝ հայերենով թուրքերենի դասագրքեր: Այս դասագրքերը նախատեսված են եղել հայկական, թուրքական դպրոցներում և մասնագիտական, բարձրագույն պետական ուսումնական հաստատություններում օսմաներեն լեզվի ուսուցման համար[47]: Այնպիսի տպավորություն է, թե չի եղել կյանքի մի անկյուն, որը չտեսներ իր տպագիր օրգանը: Նույնիսկ Գրիգոր Գալուստյանի և Մ.Սարյանի կողմից կիսամսյա պատկերազարդ ամսագիր է հրատարակվել նորահարսերի համար՝ «*ԱՌԱՒՕՏ*» (1919-20թթ. Պոլիս), որը 1920թ. կեսերից անվանափոխվել է «*Հայ պարմանուհի*»-ի:

Այս տպարանների, հրատարակչական տների արտադրանքը, գլխավոր ու պատասխանատու խմբագիրները աննշան բացառությամբ եղել են հայեր, պալատին մոտ կանգնած, մեծ համարում ունեցող մտավորականներ: Հայտնի է, որ նրանցից ոմանք սուլթանի, Բարձր Դռան կարգադրությամբ դիվանագիտական ուղևորություններ են կատարել, հիմնականում՝ Ժնև, Վիեննա, Փարիզ:

Սուլթանական պալատում, կառավարությունից (Ներքին գործերի նախարարությունից) անկախ գործում էր մի վարչություն, որը զբաղվում էր երկրում ազգային փոքրամասնությունների հետ քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման խնդրով: Ահա նրանց կարգադրությամբ են որոշ հայ մտավորականներ (ինչպես, օրինակ, Տիրան Քելեկյանը) ուղարկվել Եվրոպա, հայկական կուսակցությունների ու օսմանյան կառավարության միջև հաշտության միջնորդներ դառնալու առաքելությամբ: Փաստն այն է, որ այս բանակցությունները հաջողությամբ չեն ավարտվել: Այս բանագնացները եղել են կայսրության ճանաչված դեմքերից, հասարակական բարձրագույն դիրքեր են գրավել:[48]

Հայերեն և հայատառ թուրքերեն հրատարակություններ են տպագրվել ոչ հայկական «Շիրքեթի Խայրիե» շոգենավային ընկերության տպարանում, «Ճեմիյէթի Իլմիէ Օսմա-

46 «Անդրանիկ» գավառական շաբաթաթերթը հիմնվել է Սեբաստիայում 1909թ. հունվար 24-ին: Տեր և տնօրեն՝ Հայկ Վարդանյան: Նշանակալից է, որ շաբաթաթերթի հ.67-ում (20-24.5.1910թ.) Վրույր (Ե.Խաչիկյան) հոդված է գրել Մեհմեդ Էմինի մասին «Բանաստեղծ կուսակցին, Մեհմեդ Էմին Պէյ» վերնագրով: Այնուհետև, 26-6.1910թ., հ.75 և 4.12.1910թ. տպագրվել են Մ.Էմինի հայատառ թուրքերենով մի քանի բանաստեղծությունները: «Հորիզոն»-ի առաջին համարում տպագրվել է Մեհմեդ Էմինի «Երկրագործություն» բանաստեղծությունը Վահան Մալեզյանի թարգմանությամբ (Սեբաստիա, 1910թ. հոկտեմբեր, խմբագիր՝ Կարապետ Պապազյան, նահատակ: Թերթը դադարել է 1914թ. ընդհանուր զորակոչի պատճառով):

47 1880թ. օսմանիստ, բազմաթիվ օսմաներեն դասագրքերի հեղինակ **Հովհաննես Աբիկյանը** Օսմանյան նախարարության տպարանի տնօրեն է նշանակվել: Նա հեղինակն է օսմաներենի շուրջ 3 տասնյակ դասագրքերի՝ հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուների միջնորդությամբ: Ֆրանսերեն-թուրքերեն տեխնիկական, գիտական տերմինների բառարան է հրատարակել Մեհմեդ Ծաքիրի և Միշել Ասլանի համահեղինակությամբ Արամյան տպարանում (1883):

48 **Մատթևոսյան Հակոբ** (1833-1906), տպարանատեր՝ անդամ օսմանյան պառլամենտի:

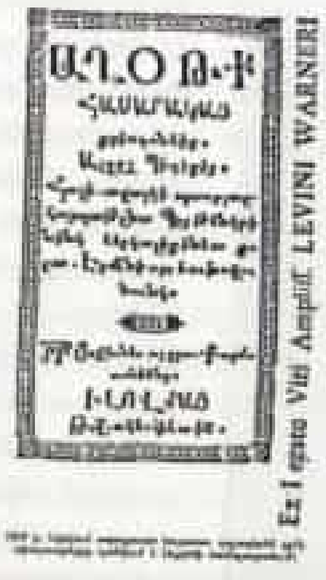

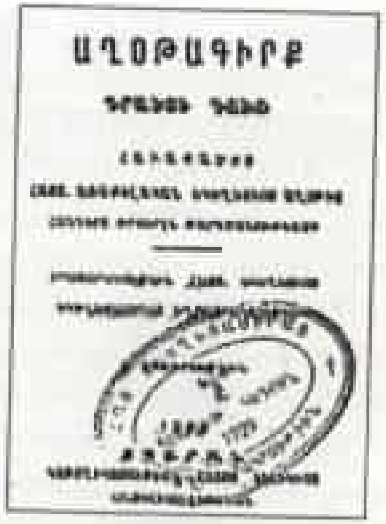

նի» (Օսմանյան գիտական ընկերության), «Ախթէր» պարսկերեն թերթի, միսիոնարական առաջին տպարանի՝ «Ա.Պ. Չերչիլի», «Սբ. Բենեդիկտոսի» (հիմնադրված Վիկին անունով կաթոլիկ կրոնավորի կողմից, որը պիտի նպաստեր կայսրությունում կաթոլիկության տարածմանը), ազգությամբ հրեա Ն. դե Կաստրոյի, բողոքական միսիոներ Գ.Ջոնսոնի, Հենրի Գայոյի, «Լէվանթ Հէրալտ» անգլերեն և ֆրանսերեն օրաթերթի, բուլղարական Ամա Ալըր Ճամը խանում գտնվող տպարանում, ֆրանսիական «Լա Թուրքի» թերթի, իտալական «Անրաան Ձելիչի» տպարաններում: Բոլոր այս վայրերում, բնականաբար, հայ աշխատակիցներ, տպագրիչներ են եղել:

Այս տարիներին են սկսում կազմավորվել արտասահմանում սովորող կամ գաղթած հայ երիտասարդաց ու կուսակցական միությունները[49]: Օսմանյան կայսրություն են գալիս բար-[illegible], հայտնի լրագրողներ, քաղաքական հայտնի գործիչներ: Նրանց մի մասը անտարբեր չի եղել ի տես Օսմանյան կայսրությունում փոքրամասնությունների նկատմամբ վարվող դաժան քաղաքականության: Ոմանք ազատ մարդու իրենց պարտքն են համարել չլռել, գալ և իրենց աչքերով տեսնել այն ամենը, ինչի մասին խոսում են, քննարկում և կամ գրելու են[50]:

Հիշենք մի բնագավառ ևս: 1908 թվականը համարվում է Օսմանյան ստենոգրաֆիայի՝ թուրքական սղագրության սկիզբ, հանձինս նրա հիմնադիր Հրանտ Սուրենյանի, դատական քարտուղար Ա.Սուրենյանի որդու[51]:

49 1887թ. Ջենևում առաջին անեքիկահայ՝ «Դիպլոմատիկական երիտասարդաց միություն»-ն է հիմնվում: Ավելի ուշ, Մեծ Եղեռնից հետո, Հրաչյա Տեր Ներսիսյանը Փարիզում, Եգիպտահայ ազգային միությունը կես «Եր Սոլել» (արև) տպարանն է հիմնում: Լոնդոնում հաջողությամբ է գործել «Հայ լրատվական բյուրո» (1918), որը ղեկավարել է հայտնի արևելագետ-հայագետ, Քեմբրիջի համալսարանի պրոֆեսոր, ազգային, հասարակական գործիչ վանեցի Արշակ Սաֆրաստյանը: 1918թ. Հալեպում Հովսեփ Անձյանը (Ժողովուրդ Այնթապի) *Մարաթ* տպարանն է հիմնել, իսկ Սեդրակ Գերենյանը՝ *Հայ ձայն* տպարանը:

50 1906թ. նոյեմբերին Պոլիս է այցելել ֆրանսիական պառլամենտի անդամ և *Պրո Արմենիա* (1900) ֆրանսալեզու թերթի հիմնադիր ու գլխավոր խմբագիր, բանաստեղծ Pier Quillard-ը:

51 Սղագրությունը հայտնի էր դեռևս հին հույներին: Սղագրությունն (ստենոգրաֆիա) իր այսօրվա ընկալմամբ ստեղծել է Սեմուել Թեյլորը (1786):

Լրագրողական մշակույթ[52]

Ֆրանսիացիներն ասում են, որ լրագրությունն է ամենայնի առաջնորդը և որ նաև՝ լրագրողների առջև բաց են բոլոր ասպարեզները, ներքևից վերև ամեն բոլոր աստիճաններով հանդերձ:

1880թ. Պոլսում Հայ հրատարակիչների միություն է հիմնադրվում: Ավելի ուշ, 1906թ. կազմակերպվում է «Օսմանյան տպարանների աշխատակիցների միությունը» Գարեգին Կոզիկյանի հիմնադրությամբ, նրա խանում, տպագրում իր կանոնադրությունը:

1910թ. «Հայոց հրատարակչական ընկերությունը» 62 հոդվածներով իր կանոնադրությունն է տպագրում Պոլսում, Ա.Շահեի տպարանում: Ընկերության խորհրդի անդամներն էին Գրիգոր Զոհրապը, Դոմինոն, Փայլակը, Ա.Հալաճյանը, դոկ. Վահան Թորգոմյանը:

1909թ. հրատարակվում են հայկական բազմաթիվ ընկերությունների, միությունների կանոնագրեր, որոնցից տեղեկանում ենք մի շարք կազմակերպությունների մասին: Այն է՝ «Օսմանյան հայ որսորդների ակումբ», «Ոչ խմողների զինվորագրության միություն», «Անատոլի օսմանյան երկաթուղու հայ պաշտոնյաների ազգօգուտ միություն ի Հայդար փաշա», «Հայ տիկնանց միություն», «Պոլսում Վիեննայի Մխիթարյան աշակերտական միություն» և այլն, և այլն: 1847թ. Օրթաքեոյում հաստատվում է «Վերծանության ընկերությունը», որի նպատակն էր ընթերցանության տարածումը ժողովրդի մեջ: Հետագայում ողջ կայսրությամբ մեկ տարածվել են այս նպատակին ծառայող հասարակական կազմակերպություններ, առեղծվել են հայերեն ընթերցարաններ՝ մեծ քաղաքներից մինչև ամենահեռավոր պարագայի գյուղերը:

Հայատառ թուրքերեն մամուլը ծառայել է իր ժամանակի բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին, եղել նրանց կյանքի արտահայտիչը Պոլսում, գավառներում: 1840-1920թթ. ընկած ժամանակաշրջանում[53] հաշվվում է ավելի քան 120 անուն պարբերական: Այս ոլորտի ներկայացուցիչների մեջ բազմաթիվ պայծառ անուններ կան, որոնք աչքի են ընկել իրենց մասնագիտական, կազմակերպչական տաղանդով, եղել են ժամանակի լուսավորության շղթաբաշխն առաջ տանողներից, տիրապետել լեզուների, հիանալի կրթություն ունեցել, ժամանակի նվաճողական տեխնիկական վերջին նորույթները ներկրել կայսրություն, իրենց ասպարեզներում գործել ոչ սարերայնորեն, եղել են ազգային, հասարակական նպատակաուղղ գործիչներ, լուսավորիչներ:

1877թ. հիմնադրվում է Պոլսի «Ազգային մատենադարան հայոց» ընկերությունը Խորեն Նար Պեյի, Հովհաննես Հյուրմուզյան-Ենիհիքյանի, Ռուբեն Հալաճյանի և Հ.Արշակի կողմից: Նրանց 27 հոդվածներից բաղկացած կանոնագիրը տպագրվել է մարտի 9-ին Արամյան տպարանում: Նպատակն էր՝ օգնել հաստատելու Ազգային մատենադարանը, կառուցել պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրություններ:

Լրագրողական մշակույթի ներկայացուցիչներից ոմանք պատմության հայտնի են եղել որպես նվիրյալ մենողորդի ներկման ծայրահեղ ջատագովներ: Նրանք ջանացել են

52 Հայատառ հայկական մամուլը մեծ հնարավորություն էր առաջացրել օտար արևելագետների, հայագետների շրջանակում: Այսպես, օրինակ, հայտնի հայագետ Լանգլուայի խնդրանքով Թադեոս Մինասյանցը «Փարիզ» թերթում հրատարակում է «Ծոցակ հայ լրագրաց և հանդեսից» (1863թ. h. 96):

53 Տես՝ Ստեփանյան Հ.Ա. Հայատառ թուրքերէն գրքերի և հայատառ թուրքերէն պարբերական մամուլի մատենագիտություն, Ստամբուլ, 2005թ. 652 էջ (թուրքերեն):

իրենց գործունեությամբ հեղափոխական ալիք բարձրացնել կայսրությունում, քանզի ըստ նրանց, միայն ֆրանսիական հեղափոխական գաղափարները կարող էին փրկել երկիրը, հետևաբար նաև՝ իրենց Հայրենիքը: Այդ անունների մեջ գտնում ենք անհատների, որոնք ըստ արժանվույն գնահատվել են եվրոպական մտավոր շրջանակների կողմից, հիացմունքի արժանացել իրենց մտքի ու գրչի համար:

Տիգրան Երկաթ (1870-1899). Գրող, լրագրող, հասարակական գործիչ: Պապը՝ Պողոս ամիրա Պիլեզիկճյանն է եղել: Սովորել է Փարիզի Արքայի վարժարանում: Պոլսում թուրք մտավորականների շրջանում ջանացել է նրանց կառավարության դեմ հանել՝ տապալելու համար սուլթանական ռեժիմը: 1896թ. ջարդերից հետո լքել խզել է իր կապերը թուրքերի հետ: Տիրապետել է ֆրանսերենին, անգլերենին, Արևելքի մասին հոդվածներ է գրել լոնդոնյան կենտրոնական թերթերում՝ պաշտպանելով հայերի, հույների դատը (իր դայակը հելլենուհի է եղել): Նույնը արել է ֆրանսերենով՝ փարիզյան *«Nouvel Revue»*, *«International»*, *«Figaro»*, *«Gaulois»* պարբերականների համար: Նրա մասին ֆրանսիացի ակադեմիական Մ.Պառեսը գրում է, որ ...«սա մի անձնկարագրելի հմայքի տեր պոետ է», իսկ թուրքական քաղաքականության մասին «Թուրքիան կարո՞ղ է ապրել» հոդվածաշարի համար Հյուգոն խոստովանել է Ժան Ֆինոյին, որ այդպիսի խորախոհուն տողեր շատ-շատ Սալզբերին միայն կարող էր գրել: Նա արժանացել է իր ժամանակի եվրոպական թերթերի, լրագրողական աշխարհի ու մտավորականության հարգանքին ու հիացմանը: Նա մերժել է Յըլդըզ պալատի ճաշի հրավերը, ակնարկելով հույների հաշտողական պաշտոնները, համարելով այն գահաժառանգի զինակից անգործության, ճավատորմի միտումնավոր չեզոքացման հետևանք: Նա իր ողջ կյանքն ու գործը նվիրել է Եվրոպայի համամիտ շրջանակների ուշադրությունը հայկական դատի վրա սևեռելու կարևոր խնդրին...

* * *

Հայկական պարբերականների ընդարձակ բաժիններ են հատկացրել ազգագրերին, հայտարարություններին, հիմնականում տպագրելով գովազդային պատկերներ, տարբեր լեզուներով տեքստային մասեր: ***ILAN*** (հայտարարություն) բառալեզու՝ թուրքերեն, հունարեն, հայերեն, ֆրանսերեն շաբաթաթերթը Գարեգին Պոյաճյանի կողմից սկսել է տպագրվել Պոլսում 1908թ.:

Բացի պարբերականներից, սկսվում է հրատարակվել գովազդային մասնագիտական մամուլ, որն արդյունք էր նման գործակալությունների զարգացող գործունեության: 1909թ. Հ. Մասսմյանը ստեղծում է «Ազդերի ընդհանուր ընկերություն» Թանկարը քաղում: Հայկական առաջին գովազդային մասնագիտական պարբերականը բոլոր լեզուներով ազդագրային ծանուցումներ էր ընդունում հրատարակության համար: Պողոս Մինիկյանը 1911թ. Բերայում, Պեջիկյան տպարանում սկսում է հրատարակել «Ամսօրեա Տեղեկատու»-թերթը:

Հատուկ գովազդային գործակալություններ էին հիմնադրվում այս, նաև՝ բաժանորդագրությունների կազմակերպման, հրատարակչական հարցերի կենտրոնացման համար: 1913թ. սկսել է գործել «Թաշճիլճյան և Կոշկակարյան» ճամուլի գործակալությունը, ամեն տեսակ լրագրերի, գրքերի բաժանորդագրության ու հրատարակչական գործերի կազմակերպման համար:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐ

Քերովբե Լիմոնճյան

Պետրոս Կարապետյան (Զեքի)

Հովհաննես Մյուհենդիսյան

Գրիգոր Զոհրապ

Բաբկեն Կյուլեսերյան

Թովմաս Թերզյան

Յակոբ Պարոնյան

Հրանտ Ասատուր

Խորեն Նար Բեյ

Գրիգոր Չիլինկիրյան

Ստեփան Կոպտիկյան

«Օսմանյան մամուլի միության» 12 հիմնադիր անդամների թվում են եղել հայերեն «Բյուզանդիոն»-ի և «Սաբահ» թուրքերեն պարբերականների արտոնատեր Տիրան Քելեկյանը, Ֆիլիպ Շահինօղլուն, Գրիգոր Ֆաիքը[54]:

1905թ. Սամոսի փաշայության խորհրդական Միսակ Ֆերխո բեյը նշանակվում է փաշայության պետի օգնական: 1906թ. Պոլսում «Ազատության ճառընտրարան» է հիմնադրվում: Նպատակն էր՝ «...ազատ կարգեր հաստատելու համար ծանոթացնել տարբեր երկրներում ժողովրդային իրավունքների ու ազատության տեսությունների: Լուսաբանել Ընկերային արդարության գլխավոր հիմքերը ու այն տնտեսական փոփոխությունները, որ անհրաժեշտ են և հնարավոր մեր կյանքում: Տալ գիտական, քննադատական աշխատություններ, որոնք կրանդեն ամեն մի նախապաշարում ու կպայծառեն ժողովրդային մտահորիզոնը: Պարզել ազգային գաղափարի էությունը ու հայկական դժնդակ իրականության հանդեպ հայ ժառանգյալի ներսական ճիգերը»:

Այսպիսի գրադարան-գրատների, ընթերցարանների, կրթասիրաց ընկերությունների, միությունների թիվը երկրում օրը օրի ավելանում էր: Ամեն մի քաղ ուներ իր ընթերցասիրության սերմանող կորիզը: Եկեղեցիներին կից, վարժարաններում, որոնցներում անգամ նման խմբերը բաժանվում էին ըստ բարձր ու ցածր դասարանցիների: Նույնիսկ հեռավոր նահանգների գյուղերում այն արձագանք էր գտնում: Մի քանի անուն հայերեն, հայատառ թուրքերեն պարբերականները, որ ստացվում էին հիմնականում Պոլսից, օրեր շարունակ պտտվում էին տեղի գրաճանաչների տներով, սրճարաններում կամ մի որևէ հավաքատեղիում՝ կարդացվում բոլորի, այդ թվում նաև՝ ոչ հայերի համար[55]:

1899թ. Պոլսի 90 գործող տպարաններից 32-ը հայ, 23-ը թուրք, 15 հույն, 5-ը հրեա, 5-ը եվրոպացի, 2-ը իրանցի և 1-ը բուլղար է եղել: 1900 թվականից նրանց թիվը չափազանց արագորեն աճել է: Առյուծի բաժին են կազմել հայազգի գործիչները իրենց Պոլսով մեկ ու հայաշատ նահանգներում, հարակից երկրներում հայերեն, օսմաներեն, ֆրանսերեն, բազմալեզու տպարաններով ու պարբերականների, գրքերի հրատարակությամբ: Հայկական տպարանների, գրատների, հրատարակչությունների թիվն անցել է 2-3 հարյուրը:

Ժամանակ առ ժամանակ, քաղաքական իրադարձություններին տեղ տալու համար դրանց թիվը կտրուկ նվազել է: 1896թ. Ալբերտ Վանդալը Փարիզում հրատարակում է Աշխարհագրական ընկերության դահլիճում կարդացած իր «Հայերը և ռեֆորմները Թուրքիայում» զեկուցումը: 1896թ. ջարդերից հետո եվրոպական երկրներում, Ամերիկայում, Կանադայում առատորեն տպագրվել են դիվանագիտական փաստաթղթեր հայերի կոտորածների, սուլթանական քաղաքականության, Օսմանյան կայսրությունում խոստացվող բարեփոխումների մասին[56]: Փոխարենը մի շարք պարբերականներ են դադարեցվել Պոլսում:

54 Այս մասին տես նույն գլխի օսմաներեն պարբերականների մասին էջերում:

55 1863թ. Վ. և Պ. Ջաղըջյան եղբայրների գրատունն է հիմնադրվում: 1877թ. Կեսարիայում Հայրության Պաշտպանիչնեանյանը Գրատուն, կազմատուն և թղթավաճառատուն է հիմնում: Առաջարկում է տարբեր լեզուներով գրքեր, դասագրքեր, գրենական պիտույքներ, պարբերականներ տպագրելու և փանաժելու լայն հնարավորություններ, կապեր:

56 P.F.Charmetant, *Tableau Officiel Des Massacres d'Arménie* (Paris 1896); Frederick Davis Greene, *Armenian Massacres Or The Sword Of Mohammed* (Philadelphia & Chicago 1896); Un Philarmène, La Verité *Sur Les Massacres d'Arménie* (Paris 1896); Edwin Bliss, *Turkey and The Armenian Atrocities* (Philadelphia & Chicago 1896); J.Castell Hopkins, *The Sword Of Islam Or Suffering Armenia* (Toronto 1896); W.T.Stead, *The Haunting Horrors in Armenia* (London 1896); Lord Rosebery, *The Haunting Horrors in Armenia* (London 1896); Lepsius, *L'Arménie*

1909թ. ապրիլի 13-16-ի Ադանայի դեպքերի առթիվ սուր մեղադրանքներին արձագանքող մի շարք պարբերականներ տուգանվել և փակվել են[57]: Ադանայի դեպքերից 20 օր անց, մայիսի 6-ին, միջազգային հանձնաժողովի առաջին նիստն է գումարվում Պոլսի «Սպլենդիդ փալասում»: Դեպքերը ստուգող կառավարական հանձնաժողովի անդամներ են նշանակվել երեսփոխաններ Հակոբ Բաբիկյանը և Շևքեթ բեյը: Ադանայի կոտորածների ժամանակ 200 գյուղ էր այրվել, ոչնչացվել: Կոտորածներին հաջորդող ամիսներին սկսել են հիմնադրվել բազմաթիվ միություններ, որոնք պետք օգնեին Կիլիկիայի աղետյալներին: Բազմաթիվ դիմումներ են ուղղվել սադրազամին, Ներքին գործերի նախարարությանը: Տպագրվել են գրքեր: Պարբերականները այնուամենայնիվ շարունակել են ամենատարբեր տեսքի լուրերով միշտ արթուն պահել հարցը[58]:

Ադանայի կոտորածները ցնցում են Եվրոպան: Թուրքական կառավարության ջանքերը՝ կաշառքի և այլ միջոցներով կոծկելու ու եվրոպական երկրներին անհաղորդ պահելու քաղաքականությունը բողոքի ալիք է առաջացնում առաջավոր մտավորականության շրջանում: Սկսում են հիմնադրվել բարեկամական միություններ: 1912թ. Լոնդոնում հիմնադրվում է «Բրիտանիա-Հայաստան կոմիտե»-ն՝ Է.Վիլյամսոնի նախագահությամբ: 1914թ. Լեփսիուսը Բեռլինում հիմնադրում է «Գերման-հայ միություն»-ը:

1911թ. Ադանայում ողջ մնացած 1600 որբ, 3000 այրի կար, որոնք չափազանց ծանր վիճակում էին: Պետության կողմից նրանց տրված օգնությունը չէր հասնում: Պատրիարքը, ինչպես նաև Մեջլիսի հայ պատգամավորները այս խնդրով բազմիցս դիմել էին Արդարադատության նախարարությանը, սադրազամին:

Ադանայի 1909թ. դաժանագույն կոտորածներից հետո թուրք մտավորականությունը ևս բողոքի ձայն է բարձրացնում տիրող բռնակալության դեմ: Այսպես, 1910թ. փիլիսոփա Ռըզա Թևֆիկ Բոլյուքբաշըն Գումգափուի հայկական ակումբում խոսում է իթթիհադական կառավարության գործերի, անարդարությունների, առաջադեմ մարդկանց անտեղի բանտերը նետելու (դոկ. Ռըզա Նուրին), մարդկանց հետ դաժան վարվելու մասին:

et L'Europe(Lausanne, 1896); James Wilson Pierce, *Story of Turkey and Armenia* (Baltimore, 1896); *La Question Arménienne et L'Europe* (Paris 1896); Frederick Davis Greene, The Rule *Of The Turk-The Armenian Crisis* (USA, 1896); Anatole Leroy-Beaulieu, Les *Arménienne et La Question Arménienne*(Paris 1896) և այլն:

57 1909թ. ապրիլին կանգնեցվում է «Կիկօ» և «Փավասան»(թուրքալ) գավիտշապերների հրատարակությունը: «Կիկօ»-ն մեկ ամիս անց վերստին բացվում է: «*Մանզումէի Էֆքեար*»-ը 4 ամսով փակվում է «Մեծ կոտորած» վերնագրով ամենօրյա տպագրվող հոդվածաշարի պատճառով:

58 Գրվել է, որ ատրանը 500 լիրա է տվել աղետյալներին: Պոլսի «Ռոբերտ քոլեջ»-ի աշակերտները բարեգործական համերգներ են տվել Կիլիկիայի, Ադանայի համար: Թատրոնի թուրք արտիստուհի Բեդիան 60 լիրա շահով Պերայում ներկայացում է տվել ի նպաստ կարոտյալների: 1909թ. Գրիգոր Զոհրապը հայտարարել է 30 հազ. լիրա օգնության տասնից Ադանայի աղետյալների համար: ԱՄՆ-ից Ադանայի աղետյալների համար 50 հազ. դոլար օգնություն է ստացվել: Ադանայի ջարդերում հայերի անմեղության մասին Նախարարների խորհրդի զեկույցը հուլիսի 31-ին հրատարակվել է թերթերում:
Ադանայի դատարանի անդամ Դավիթ Ռոբեգյանը իր պաշտոնից կատարելու ժամանակ սպանվում է Արդյունքում Բաղդատի կողմից: Նշանավոր գործիչ Հակոբ Բաբիկյանը ևս սպանվում է, զոհ դառնալով ջարդերի մասին ճշմարտությունը կատարելու կառավարական հանձնաժողովության, այդ մասին զեկուցագիր ներկայացնելու պատճառով:
Մեհմեդ Ջեմալ փաշան Ադանայի կոտորածներում 17 հազ. հայ զոհ է հաշվում իր 1909թ. «*Hatırat*»-ում: 1909թ. Կիլիկիայի փաշի ռազմական տեսուչ Ահմեդ Ջեմալ փաշան ջարդերի 500 հայ որբերի համար որբանոց է բացել և դրանց տնօրեն Պոլսից հրավիրել պաշտոնական երեսփոխան Վահագն Տափլյանին:

* * *

Հայկական տպագրական մշակույթը արևմտահայության հաղթական դիմքերից է եղել: Տպագրական գործին ու նրա երախտավորներին են նվիրված եղել բազմաթիվ հրատարակություններ, իսկ հոբելյանական տարեդարձերը վերածվել են տոնախմբությունների, որը դուրս է եկել գրատահայության շրջանակներից: Հայ գրերի գյուտի 1500 ամյակի ու տպագրության 400 ամյակի հանդիսությունները երկրի հայաշատ նահանգներում, մեծ քաղաքներում, վաներում մեծ տոնախմբությունների են վերածվել: Պոլսի «Լեշկի» թատրոնում, որը դրսից ու ներսից օսմանյան դրոշներով է զարդարված եղել, 1913թ. հոկտեմբերի 13-ին մեծ բազմություն է հավաքվել՝ օտար երկրների դիվանագետներ, թուրք մտավորական ու պետական այրեր՝ Մեհմեդ Էմին Յուրդաքուլ, Էբուզիյա Թևֆիկ, Աբդուլլահ Ջևդեթ Քարլըդաղ, Սուլեյման Նազիֆ, Շահաբեդդին Սուլեյման, Համդուլլահ Սուբհի Թանրըյովեր, սադրազամ Թալեաթ փաշա և շատ ուրիշներ: Ելույթ է ունեցել Կոմիտասի 150 հոգիանոց «Գուսան» երգչախումբը: Պոլսի հայ ոսկերիչների կողմից Զ.Յաղությանը այս առթիվ պատրիարքարանին է նվիրել ոսկուց, եգիպտական հարթայուների նմանությամբ, ադամանդազարդ հայկական այբուբեն: Ելույթներ են ունեցել հայ երևելի դեմքերից՝ Կայսերական բժշկական միության նախագահ Վահրամ Թորգոմյանը, Գրիգոր Զոհրապը: Այս առթիվ տպագրվել է Հարություն Մինասյանի «Հիմն Մեսրոպեան» քայլերգը: Հանդիսություններ են եղել Թրքատում, Խարբերդում ու Մեզիրեյում: Պոլսում տոնակատարություններ են կազմակերպվել Հայոց պատրիարքարանում, Կեռնիկ փաշայում, Բերայի «Փթի Շան» թատրոնում, Թաքսիմի պարտեզում, Քաղըքեղյում: Հոկտեմբերին Կոմիտասի երգչախմբի, Արմենակ Շահմուրադյանի ելույթները ուղեկցվել են Ռոդոստոյում Օսմանյան կայսրության հյուպատոս Գևորգ Այանյանի խոսքով: Ներկա են եղել Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը, Փոստ-հեռագրատան նախարար Օսկան Մարդիկյանը, Գյուղատնտեսության ու առևտրի նախարար Սուլեյման Էլ-Բուստանին, փոխարտգործնախարար Էնվեր բեյը, Շեյխ-ուլ-իսլամ Բեհա բեյը, Ֆինանսների նախարար Ռեշիդ Սաֆֆեթը, գրող Նալի բեյը, Մեջլիսի անդամ Էքրեմ բեյը, Կադաստրի նախագահ Մահմուդ Էսադը, Մաքսատան պետ Սըրրը բեյը, «*Sabah*» օսմաներենով թերթի արտոնատեր Տիրան Քելեկյանը, հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահ Վահրամ Թորգոմյանը, լեզվաբան Ստեփան Կուրտիկյանը, ֆրանսիական հյուպատոսարանի առաջին թարգման Մ. լը Դյուն: Հանդիսությունը նախագահել է Ռուբեն Զարդարյանը:

ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

(19-րդ դարի կեսերից -20-րդ դարի սկիզբը)[1]

Հայատառ թուրքերեն գրականության մի խոշոր հատված իրենից ներկայացնում է թարգմանություններ՝ կատարված թատրոնի համար: Այդպիսի ստեղծագործությունների թիվը հասնում է մոտ 500-ի[2]:

Ինարկե, դրանց մեծ մասը չի հրատարակվել, սակայն այդ պիեսները ներկայացվել են ավելի քան հարյուր անգամներ: Այնուամենայնիվ, հրատարակված չլինելով հանդերձ, թատրոնի համար գրականությունը նշանակալի դեր է խաղացել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների հոգևոր զարգացման գործում: Այդ բեմադրություններից շատերն ավելի կարևոր են եղել, քան հրատարակված որոշ ստեղծագործություններ: Չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ կայսրությունում անգրագետների ու թուրքերեն կարդալ չիմացողների թիվը հսկայական է եղել, իսկ զարգացած ու օսմաներենին տիրապետողների թիվը՝ շատ սահմանափակ: Դրանք բոլորը միասին դիտել և հասկացել են բեմում հնչող թուրքերենը: Այս առթիվ արժե հիշատակել թուրք նոր գրականության հիմնադիրներից Նամըք Քեմալի այն արտահայտությունը, թե՝ «Թատրոնը զվարճություն է, սակայն զվարճություններից ամենաօգտակարը»[3]:

Հայատառ թուրքերեն ներկայացումների աշխարհագրական շրջանակը շատ ընդարձակ է: Այս պիեսները խաղացվել են Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի Ս.Ղազար կղզու Մուրադ-Ռաֆայելյան և Պոլսի վարժարանների բեմերում[4], դպրոցական ավարտական շրջանի տոնախմբությունների ժամանակ, Զմյուռնիայում, Տրապիզոնում, Էրզրումում, Արևմտյան Հայաստանի այլ քաղաքներում ու գավառներում, լեհահայ գաղութավայրի քաղաքներում (հայ դպրոցների բեմերում), Ռուսաստանի հայաշատ քաղաքներում, Քիշինևում, Թիֆլիսում, Բաքվում (վերջին երկու քաղաքներում՝ հայատառ ադրբեջաներեն) և շատ ու շատ այլ քաղաքներում: Մխիթարյաններն առաջինն էին, որ իրականացրին նկարազարդ տեքստերի, կոմիքսների թարգմանությունները ֆրանսերենից և իտալերենից:

Պոլսահայ կյանքում թատրոնը մուտք է գործել 1820-ականներին: Սկզբում դրանք թատերական ներկայացումներ էին հարուստ, առաջադեմ եվրոպասեր ու արվեստների հովանավոր ամիրաների ապարանքներում, մասնավորապես Բոսֆորի ափի Պեճըլյանների, Տյուզ-

1 Քանի որ մեր ուսումնասիրությունը նվիրված է Օսմանյան կայսրության կյանքում հայերի ներդրմանը, մենք թատրոնին նվիրված մասում հիմնականում կանդրադառնանք հայկական թատերախմբերի թուրքերեն լեզվով (հայատառ թուրքերենով գրված) ներկայացումներին, քանզի դրանք քաղաքներում և գավառներում տրվել են կայսրության թուրքախոս հայ շրջանակների և մնացած բոլոր թուրքախոս ժողովուրդների համար:

2 Շուրջ 2060-ամյա հայ թատրոնի պատմության մասին գրքույթում ունենք հրաշալի ուսումնասիրություններ: Այս գլխի շարադրման համար մեծապես օգտակար են հանդիսացել հետևյալ ուսումնասիրությունները՝ Գ.Ստեփանյան, *Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի*, եռահատոր ֆունդամենտալ ուսումնասիրություն, Եր., 1962, 1969, 1975. Այսուհետ տես՝ Գ.Ստեփանյան, *Ուրվագիծ...*: Նույն հեղինակի «*Թուրքական աղբյուրները թուրք թատրոնի զարգացման գործում հայերի դերի մասին*» գրքույկը, Երևան, 1983, ինչպես նաև արևմտահայ բեմի առանձին երախտավորների մասին նույն հեղինակի հրատարակած մենագրությունները: Միայն ըստ Մեթին Անդի ցուցակի, հայկական թատերախմբերի կողմից թուրքերեն լեզվով խաղացվել են 366 պիեսներ: Տես՝ Metin And, *Tanzimat...*, s. 454-462.

3 Türk Dili, Ist., 1966, cilt XV, s. 178, 699, (Celal Mukaddemesi, 1885).

4 Մխիթարյանների դպրոցական թատրոնի մասին տես՝ Գ.Ստեփանյան, *Ուրվագիծ...* h. Ա, Եր., 1962, էջ 93-115:

յաններին, Պալյանների ապարանքներում, փարիզյան ճաշակով թատերային ներկայացումներ։ Հայտնի են նաև Օրթագյուղում Շահինյանների տանը կազմակերպված ներկայացումները։ Սկյուտարում Պողոս Օտյան էֆենդիի տանը երիտասարդները բեմադրել են Ռասին, Վոլտեր, Մոլիեր... Բերեքի ֆրանսիական վարժարանի սաները ևս իրենց ուսուցչի՝ Գարբիել Անուշյանի ղեկավարությամբ ներկայացումներ են բեմադրել։ Գրականության, ընդհանրապես արվեստասեր մտավորականության ու մտավորական ընտրանու «ընտանեկան» այս հավաքույթները երկար ժամանակ շարունակվել են ու ավանդույթ դարձել՝ մեծապես ազդելով ժամանակի առաջադիմական մթնոլորտից, առիթ տալով տաղանդավոր անհատների միմյանց հետ շփմանն ու պոլսահայ գաղութի ոսկե կորիզի գոյացմանն ու նրա տարածմանը։ Տարբեր թաղերում ստեղծվել են թատերասերների ընկերություններ, տրվել են ներկայացումներ։ Առաքել Այտըն Տյուրքին (1840-1886) մի քանի ընկերներով 1850թ. հիմնում է Խասգյուղի հայ թատրոնը[5]։ Պերա խարուտ թաղամասում թատերական ներկայացումները տեղի էին ունենում Նաում եղբայրներին պատկանող թատրոնի շենքում։ Քանի որ թուրքական կառավարության կողմից արգելված էին հայկական ներկայացումները քաղաքի կենտրոնում, Պերայում, ապա Սրապիոն Հեքիմյանի խումբը 1856 թվականից ստիպված էր թուրքերեն ներկայացումներ տալ։ Սկզբում նրանց ներկայացումները թուրքերեն էին, հետո՝ իտալերեն, ֆրանսերեն։ Հայերեն գրված պիեսներն անգամ թարգմանվում, վերածվում էին հայատառ թուրքերենի կամ իտալերենի։ Հետագայում, թույլտվություն ստանալով նա կարողացավ նաև հայերեն լեզվով ներկայացումներ կազմակերպել։ 1867թ. թատերասեր խանդավառ երիտասարդները հիմնում են Օրթագյուղի թատերասիրաց ընկերակցությունը։ Սկսում է ծայր առնել հայ դրամատուրգների շրջան։ Թատրոնները Պոլսում տարածված են եղել համարյա բոլոր թաղերում մեկ[6]։

Թուրք պատմաբան և թատերագետ Ռեֆիկ Ահմեդը թուրքական առաջին ներկայացումները համարում է 1857թ. Սրապիոն Հեքիմյանի թատերախմբի կողմից Նաում եղբայրների թատրոնում Գողոլի «Փայտե սուր» և «Դոն Գրեգորիո» ներկայացումները։ Այս ճշմարտացի ներկայացմանը մասնակցել է սույն Արդալյանցյանը[7]։ Թատրոնը զբաղեցրել, լուսավորել, օգնել է դուրս մղելու վատ սովորությունները, ֆրանսիական, իտալական կատակերգությունների ու մելոդրամների, օտար ժողովուրդների սովորությունների ցուցադրությամբ՝ ջանալով աստիճանաբար դաստիարակել սեփական հանդիսատեսին։ Հայերեն լեզվով բեմադրվել են սոսկ ողբերգություններ, իսկ մելոդրամները՝ հայերեն և թուրքերեն։ Կատակերգությունները ներկայացվել են երեք լեզվով՝ հայերեն, թուրքերեն և հունարեն։

Յոզղի, Դոլմաբահչեի սուլթանական պալատներում հատուկ թատրոններ են կառուցվել[8]։ Ադոլֆ Թալասսոն, ականատեսի ու թատրոնի պատմաբանի գրչով նկարագրում է օսմանյան «եվրոպացի» սուլթանների՝ Աբդուլազիզի ու Աբդուլմեջիդի թատրոնի նկատմամբ

5 1860թ. փակվում է Խասգյուղի թատրոնը, որ հիմնել էին Առաքել և Ստեփան Այտըն Տյուրքինները։ Պերայի Նաումի թատրոնի տնօրեն Միշել Նաումի հետ ունեցած դատական խնդրի պատճառով։
6 1856թ. Քաղքեդոնում բացօթյա հայերեն ներկայացումներին մասնակցում է առաջին կին դերասանուհի Ֆաննին (Արաքսի Ճեզիրյան, Գառնիկ Ստեփանյանի մոտ՝ Արաքսի Խոտակյան)։
7 Refik Ahmed, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, Ist., 1344, s. 17.
8 1893թ. Պերայում «Արևելյան կյանքի» նոր կառուցվելիք «Ֆրանսիական նոր թատրոնը» հանձնվում է պալատական ճարտարապետ Միհրան Թեզղյանին, իսկ ֆրանսիական թատրոնի կառուցումը՝ Հովսեփ Աղնավուրին։

նրանց վերաբերմունքը։ Թալասսոն գրում է, որ Աբդուլազիզն ի տարբերություն Աբդուլմեջիդի, նախընտրել է թուրքական թատրոնը։ Չրաղանի ու Բեյլերբեյի պալատի ընդարձակ դահլիճները հաճախ են տրամադրել են «Օրթա օյունի» համար և սուլթանը զվարճացել է իր նախարարների, պալատականների ու հարեմի հետ միասին։ Այս շրջանում Կեսիկ փաշայում կառուցվել է կրկեսի համար մի հիպոդրոմ, որ պիտի նյութ ունենային Մաճե Այուլի Ֆրանսիայից բերված ակրոբատները։ Միայն Պերա Լիմար թաղամասում եղել են երեք հայտնի թատրոններ՝ «Լը Թեատր Փթի Շան», «Լա Կոնկորդիա», «Պերայի կրկեսը»։ Այս թատրոնները հիմնականում վարձակալվել են իտալական օպերային, ֆրանսիական օպերետային և ընդհանուր առմամբ՝ եվրոպական խմբերի կողմից։ Հայկական թատերախմբերն այս դահլիճներում հաճախակի ներկայացումներ տվողներից չեն եղել։ Թատրոնի նկատմամբ պալատական սիրո արդյունք կարելի է համարել քիչ ավելի ուշ արքունի թատերախմբի հիմնումը, որի ամենահայտնի դերասանապետներից է եղել Հակոբ Վարդովյանը՝ Գյուլլի Հակոբ էֆենդին։

Պետական մեծաշնորհ առաջած և կառավարական հովանավորություն վայելող «Օսմանյան թատրոնում»[9] 10 տարվա ընթացքում խաղացվել է ավելի քան 200 պիես թուրքերեն լեզվով։ Բոլոր թատրոնները գտնվել են Գրաքննական վարչության ուշադրության կենտրոնում։ Համիդյան շրջանի գրաքննական խստություններին են նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք լույս են ընծայվել դեռևս 1898, 1899 թվականներից, մասնավորապես Ստամբուլում հրատարակվող ֆրանսերեն "Agens Ottomane-L'Orient" թերթի էջերում[10]։ Նաումի

9 La Revue Oriental գրական և պատմական պարբերականը Ադոլֆ Թալասսոն ֆրանսերենով հրատարակել է Պոլսում, 1885-1886թթ. Խմբագրիների թվում առաջինն է եղել Ժ.Վ.Անեմյանը։ Տես՝ Semavi Eyice. *La Revue Oriental ve Kurucusu Adolphe Thalasso*, Tarih ve Toplum, 1988, cilt 10, s.16-22; Տես՝ Taha Toros. *Adolphe Thalasso'ya Dair*. Tarih ve Toplum, 1988, cilt 10, s.23-25. 1904թ. օգոստոսին Փարիզում *La revue Théâtral*-ի N 16-ում լույս է տեսել Ադոլֆ Թալասսոյի *Théâtre Turc*, թուրքական թատրոնի մասին ուսումնասիրությունը, որ հետինակը (Thalasso Adolphe, La revue Théâtrale; numero special *sur le Théâtre Turc*, Paris, 1904, N 6). ճշմարտացիորեն նկատում է, որ, եթե եվրոպական թատրոններում մեկ պիեսը բեմադրվում էր ավելի քան 100 անգամ, ապա այստեղ (խոսքը պոլսահայ թատրոնների մասին է - Հ.Ս.) հանդիսատեսը նույն պիեսը դիտելու էր գնում 3-5 անգամ, ոչ ավելի։ Հետևաբար, Գյուլլի Հակոբի թատերախմբի համար (Հակոբ Վարդովյանի) անհրաժեշտ էր ունենալ անհամեմատ ավելի մեծ խաղացանկ, քան ֆրանսիական անհամեմատ թատրոնի համար։ Այսպես, 1874-1875 թթ. խաղացվել են 80 կատակերգություններ, 10 ողբերգություններ, 44 դրամաներ, 28 իմբրովիզ և տեղայնացված պիեսներ (հայ և թուրք հեղինակների), 10 օպերետ և այլն։ Հակոբ Վարդովյանի թատրոնի (1868-1882) գոյության առաջին տասնամյակում (1869-1879) խաղացվել են 200 պիեսներ և տրվել մոտ 1000 ներկայացումներ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով։
Ադոլֆ Թալասսոն տարիներ շարունակ Պոլսում ուսումնասիրել է թատերական մշակույթը, արևելյան, թուրքական ավանդական թատրոնի ուսումնասիրությունից մինչև հայկական թատերախմբերի մասին աշխատությունը, լայնորեն անդրադարձել է հայկական թատերախմբերի ու հայ դերասանդերասանուհիների գործունեությանը։ Նա հոդվածներ է գրել Պետրոս Ադամյանի, Տիգրան Չուխաջյանի մասին *La Revue Oriental* գրական և պատմական պարբերականում։ Այստեղ տպագրված նյութերից հիշատակելի են Թեյոդիկում «Երկու Պրաս», «Սևիլյան սափրիչ», «Տրավիատա» օպերաների և բազմաթիվ ներկայացումների արժեք թատերախոսականները, թուրք լրատվողների թատրոնի մասին հոդվածները (Նամըք Քեմալ, Ահմեդ Միդհատ և այլոք), հայկական թաղային, Մխիթարյանների դպրոցական ու պրոֆեսիոնալ հայ թատերախմբերի մասին հիշատակությունները։ Մեթին Անդը «Tarih ve Toplum» գիտական ամսագրում մի ամբողջ հոդվածաշարք է նվիրել թուրքերի ու թուրքական պատմության արտացոլմանը եվրոպական, մասնավորապես իտալական օպերային մշակույթում և բալետում։ Տես՝ M.And. *Kanuni Döneminde Istanbulda Bir Bale Gösterimi*. Tarih ve Toplum, 1989, cilt 1, s.144-45.
10 N.Nicolaides, "Agens Ottomane-L'Orient", 7.9.1898; N.Nicolaides, "Agens Ottomane-L'Orient", 11.1.1899; N.Nicolaides, "L'Orient", 9.2.1901. Այս խնդրի շուրջ թուրքական գիտական ամսագրերում վերջին տարիներին հրատարակված հոդվածներից խնամում ենք այն քննադատները, որոնց նկատմամբ գրաքննությանը հատուկ ցուցումներ է տանելու։ Այս մասին տես՝ Orhan Koloğlu, II Abdülhamit Sansürü,

«Օսմանյան թատրոնի» օսմաներեն և լատինատառ ազդագիր

հայտնի թատրոնը, որն իր ավանդն ունի Պոլսի թատերական կյանքում, 1870թ. այրվել է: «Ֆրանսիական նոր թատրոնը» նույն բախտին է արժանացել: Քաղաքապետարանի կողմից մեկ գիշերվա մեջ քարուքանդ է արվել Կեսիկ փաշայի հայտնի թատրոնը՝ «անզգույշ» արտահայտությունների պատճառով:

Հայկական թատերախմբերի աշխատանքային լեզուն այս շրջանում եղել է հայատառ թուրքերենը: Կ.Պոլսում, այդ տարիներին հրատարակվում էին 40 անունից ավել հայատառ թուրքերեն պարբերականներ, որոնք թուրք առաջադեմ մտավորականության շրջանում որոշակի թվով բաժանորդներ ու ընթերցողներ են ունեցել: Նրանցից շատերը համագործակցել ու թղթակցել են այդ պարբերականներին: Հայատառ թուրքերենը մեծ մասսայականություն էր վայելում կայսրության բազմախոս բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում՝ թուրքերի շրջանում և գործնական մեծ նշանակություն ուներ: Ուստի հայատառ թուրքերենի օգտագործումը թատրոնում՝ որևէ բարդություն և հակազդեցություն չէր առաջացնում, անկախ հեղինակի կամ թարգմանչի ազգային պատկանելությունից: Հարկ է խոստովանել, որ Հակոբ Վարդովյանի թատրոնում թուրքերեն ներկայացված ոչ բոլոր պիեսներն են առնչվում հայատառ թուրքերեն գրականության, մասնավորապես թարգմանությունների հետ: Դրանք թուրք հեղինակների ինքնուրույն գործերն են կամ նրանց կողմից կատարված թարգմանությունները, փոխադրությունները, տեղայնացումները:

Ինչպե՞ս է կայացել թուրք հեղինակների ու հայ թատրոնի համագործակցությունը: Ի սկզբանե հայ թատրոնները գործել են սեփական ուժերով: Սակայն այլ է եղել «Օսմանյան թատրոնի» դեպքում: Մեկ թատերաշրջանի ընթացքում բեմադրվել են մոտ 170 տարբեր ներկայացումներ: Բնականաբար այդպիսի ընդարձակ խաղացանկի համար անհրաժեշտ էր ունենալ դրամատուրգների, սցենարիստների, թարգմանիչների մի ամբողջ բանակ: Ահա այս նպատակով էլ Հ. Վարդովյանը թատրոն է ներգրավել ոչ միայն հայ, այլև թուրք մտավորականությանը: Հ.Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնի» հետ համագործակցության շրջանը թուրք երիտասարդների մի կարևոր հատվածի համար ճակատագրական նշանակություն է ունեցել: Հետագայում նրանք լրջորեն տարվել են գրականությամբ, հատկապես թատերական դրամատուրգիայով: Դրան մեծապես նպաստել է այն հանգամանքը, որ Հ.Վարդովյանը ոչ մի ծախսի առջև երբեք կանգ չի առել, եթե այն վերաբերվել է թատրոնին: Հայկական թատերախմբերի հետ համագործակցած թուրք մտավորականների ցանկն իրենից ներկայացնում է թուրք նոր գրականության դասականների, լրագրողների համարյա լրիվ ցուցակը: Այն է՝ Նամըք Քեմալ, Ահմեդ Միդհատ, Շամսեդդին Սամի, Էբուզզիյա Թևֆիք, Ռեջաիզադե Էքրեմ, Ալի Հայդար, Հասան Բեդրեդդին, Աբդուլհակ Համիդ և շատերը: Բացի նյութական կողմից[11], թատրոնը թուրք լրագրողներին գրավել է նրանով, որ հենց թատրոնի միջոցով է հնարավոր եղել արտահայտել իրենց ամենամեծ երազանքները և թուրք առաջադեմ մտավորականության տրամադրությունները:

Ընդհանրապես ովքե՞ր են եղել 19-րդ դարի թուրք լրագրողները: Թուրք և թուրքացած ընտանիքների երիտասարդներ, հարուստ խավի ժառանգներ, որոնք տարբեր նպատակներ-

"Tarih ve Toplum", 1987, ocak, s.14-18; Alpay Kabacalı, *"Milli Şef" Döneminin Örtülü Sansürü*, "Tarih ve Toplum", 1987, ocak, s. 19-21.

11 Օրինակ, Էբուզզիյա Թևֆիքը յուրաքանչյուր ներկայացումից ստացել է 30 ոսկի, իսկ Նամըք Քեմալն իր «Հայրենիք կամ Սիլիստրա» պիեսի համար մեկ շաբաթվա ընթացքում վաստակել է 250 ոսկի, որն այդ ժամանակների համար զգալի գումար է եղել: Տես՝ Metin And, *Tanzimat*... s. 273.

քով (հիմնականում՝ սովորելու կամ աշխատելու դիվանագիտական, հյուպատոսական ներկայացուցչություններում) մեկնել էին Եվրոպա, ապրել այնտեղ որոշ ժամանակ, գիտեին լեզուներ, անհագորեն կլանում էին տեսածը, սովորածը, զգացածը: Թուրքիայի նման հետամնաց, արևելյան հեքիաթային կղզուց միանգամայն հակառակ բևեռ ընկնողների նման բազմաթիվ դժվարամարս երևույթներին հանդիման են գտնվել: Նրանցից ոմանց Եվրոպայում անցկացրած տարիները համընկան մի քանի աշխարհացունց դեպքերի հետ: Դրանցից ամենակարևորը, իհարկե, ֆրանսիական հեղափոխությունն էր, որին ակամա ականատես եղավ, մասնավանդ թուրք լուսավորիչներից Նամըք Քեմալը: Պակաս կարևոր չէր 1860թ. գարիբալդիական հաղթանակը Իտալիայում:

Եվրոպայում ապրած տարիներին թուրք երիտասարդների համար ամենակարևորը եղել է ֆրանսիական հեղափոխության ազատության, արդարության, հավասարության, եղբայրության գաղափարներին ծանոթանալը: Նամըք Քեմալն իր «Քաղաքակրթություն» հոդվածում գրում է, որ մարդու իրավունքն ու նպատակը ոչ միայն սոսկ ապրելն է, այլ ազատ ապրելը: Իսկ ազատության, հավասարության բացակայությունն արգելակում է նաև տնտեսական առաջընթացը: Եվրոպական կրթություն ստացած թուրք լուսավորիչներն ընդհանրապես մի կարևոր տարբերություն ունեին եվրոպացի լուսավորիչների համեմատությամբ:

Թուրքիայում լուսավորիչները կրոնը դիտում էին որպես թուրքական ազգի միասնության կարևոր օղակ, մինչդեռ թուրքական կրոնական ռեակցիան ինկվիզիցիայից շատ չէր տարբերվում: Թուրք նոր գրականության առաջամարտիկներին գրգռում էին լոկ կրոնի սպասավորները, կրոնական նախապաշարմունքները: Լուսավորական գաղափարները նրանց համար երկրի հետագա ճակատագրի, նրա պատմական զարգացման հնարավորությունների իրականացմանը միտված ձգտումներն էին: Այս նպատակին հասնելու հիմնական ուղին նրանք տեսնում էին գրականության, թատրոնի միջոցով եվրոպական գաղափարների ներթափանցումը Օսմանյան կայսրություն:

Հետաքրքիր մի հանգամանք, որ բնորոշ է եղել թուրք լուսավորիչներից բոլորի մտածելակերպին: Նրանք գտնում էին, որ ժողովրդի լուսավորության, զարգացման որոշակի մակարդակի ստեղծման գործում մեծ դեր կարող է խաղալ թատրոնը: Բացատրությունը շատ պարզ է: Մինչ համատարած անգրագիտության վերացումը, միայն թատրոնի միջոցով է, որ հնարավոր էր առավելագույնս շփումը եվրոպական գաղափարախոսության, կյանքի, կենցաղի, պատմության ու գրականության հետ:

Թատրոնն այն եզակի արտահայտություններից էր, որ հանդես եկավ Թանզիմաթի շրջանում: Եվ եթե արմատական փոփոխություններ չեղան երկրի սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական կյանքում, ապա մշակութային կյանքում տեղի ունեցած բարեփոխումները նկատելի եղան: Եթե արևմտահայ գրական շրջանակների համար այն զարթոնք էր նշանակում, դարերի խորքից եկած ավանդույթների զարգացում, ապա թուրք մտավորականների համար այն պայքար էր միջնադարյան արևելյան թուրքական գրական ավանդույթների դեմ: Այս պայքարի հաջող ելքը որոշակի էր, քանզի այն ուղղված էր դեպի փորձառու եվրոպական գրականությունն իր նոր գաղափարներով ու ժանրային հարուստ արտահայտումներով: Թուրք նոր գրականության մշակների գործերը՝ մասալներ, թեզքերեներ, սեյահաթնամեներ, թյուրքյուներ, մեսնևիներ չէին: Թուրք լուսավորիչները սկսել էին ստեղծագործել վեպի, փի-

եսի, պատմվածքի, նովելի ժանրում: Նրանց ստեղծագործական կյանքում ճակատագրական աննախընթաց դեր էր ունեցել թատրոնի հետ նրանց համագործակցությունը:

Եվրոպական երկրներում, մասնավորապես Փարիզում, մեծ էր Արևելքի նկատմամբ բազմակողմանի հետաքրքրությունն ու շահագրգռվածությունը: Հրատարակվում էին Թուրքիայի մասին գրքեր, իսկ պարբերականներում քննարկվում էին կայսրության ներքին ու արտաքին քաղաքականության հարցերը: Վոլտերը, Դիդրոն, Ռուսոն ու մյուս լուսավորիչները պայքարելով իրենց երկրում չարիքի ու հետամնացության դեմ, միևնույն ժամանակ անհուն հետաքրքրությամբ, նաև տուրք տալով ժամանակի նորաձևությանը, իրենց ստեղծագործությունների մի մասը նվիրում էին բարբարոս, միստիկ Արևելքին: Եթե կոմպոզիտորները, խորեոգրաֆները վիրտուոզների հետ միասին ծնունդ տվեցին հարյուրի մոտ օպերաների, բալետների, ապա գրական գործերը, բնականաբար ավելի շատ են եղել: Եվրոպայում այս նյութին անդրադարձել են հայտնի և անհայտ, տաղանդավոր ու շնորհալի ստեղծագործողների մի ողջ բազմություն: Խաչակրաց արշավանքների մասին պատմություններից մինչև Օսմանյան կայսրության նկատմամբ բուռն հետաքրքրությունը հասարակության տարբեր խավերի մոտ տարբեր դրսևորումներ է ունեցել: Եթե բարձրաշխարհիկ սալոններում ճանապարհորդներն իրենց տպավորություններն էին պատմում, իսկ գրողները հատվածներ կարդում իրենց արձակ ու չափածո գործերից, ապա դրանով բոլորովին էլ չէր սահմանափակվում այդ մեծ հետաքրքրությունը: Կանայք փորձում էին նմանվել հարեմի գեղուհիներին իրենց հագուստներով, փաթթոցավոր գլխարկներով (չալմայատիպ) ու արևելյան զարդերով, շալերով, բույրերով, մաշիկներով: Նկարիչները առատորեն հարեմական տեսարաններ, շատրվանների շուրջը պառկած մերկ գեղուհիներ ու լողավազաններում զվարճացող հարճեր, սևամորթ ստրկուհիներ էին նկարում: Հարուստ ու համբավավոր եվրոպացի շատ պատվիրատուներ նախընտրում էին, որ նկարիչներն իրենց արևելյան հագուստներով, զենքերով ու արևելյան ֆոնի վրա նկարեն:

Մյուս կողմից, եվրոպացի հեղինակներն իրենց բեմերը բացեցին օսմանյան սուլթանների մասին պիեսներով, ինչպես նաև օպերաներով, բալետներով: Իտալական, ֆրանսիական դրամատուրգներն իրենց ներկայացումների համար ընտրեցին Լենկ Թեմուրի, Չինգիզ Խանի, Կոստանդնուպոլսի հաղթողի՝ Ֆաթիհի, Սուլեյման Կանունիի սիրային պատմությունները, Մեհմեդ Դ-ի, Սելիմի և մյուսների կյանքի հայտնի ու հնարովի դեպքերը: Այս պիեսների մեծ մասը ողբերգություններ էին, որ պիտի ցնցեին հանդիսականին: Շատոբրիանի, Ռասինի հայտնի երկերը իտալացի կամ ֆրանսիացի պիեսներ թխողների կողմից հիմք էին ծառայում բազմաթիվ փոխառությունների համար: Ահա «արևելյան թեմաներով» ստեղծագործած մի քանի հայտնի դրամատուրգների անուններ՝ Gio Batista Stecchi[12], Antoi Giuseppe Pagani (1769), Marmontel (1762), Domenico Bresciani (1797), jean Sauve de la Noue (1774), Bonarelli (1620), F.Benedetti (1816), F.Gambara, V.Formaleoni (1783) և ուրիշներ:

Իտալական ու ֆրանսիական քաղաքների, հարուստ ապարանքների, ամենատարբեր բեմերում ներկայացվող ողբերգություններում և կատակերգություններում սուլթանների գլխավոր դերերը կատարել են ժամանակի ամենահայտնի դերասանները: 18-րդ դարի նշանավոր հեղինակների թվում տեսնում ենք իտալացի երեք համբահայտ դեմքերի՝ Կարլո Գոլդոնիին,

12 Հեղինակների անունները իտալերեն կամ ֆրանսերեն լեզուներով են, իսկ փակագծերի թվերը պիեսների բեմադրության կամ դրանց հրատարակության թվականներն են: Տես՝ Metin And, *İtalyan Tiyatrosu'nda Türkler ve Türk Tarihi.* Tarih ve Toplum, 1989, sayı 66, s. 29-35.

Հակոբ Վարդովյան (Գյուլլի Հակոբ)

Մարտիրոս Մնակյան

Թովմաս Ֆասուլյաճյան

Կարլո Գոցցին և Պիետրո Ցիարիին: Նրանցից յուրաքանչյուրը մեզ հետաքրքրող թեմայով մի քանի երկերի հեղինակ է եղել: Նրանց երկերի հիման վրա գրված լիբրետտոները ծառայել են մի քանի հանրահայտ օպերաների ստեղծման համար, ինչպես Ռոսսինիի «Իտալացին Ալժիրում»: 19-րդ դարի հեղինակներից հիշենք Luigi Forti(1838), Luigi Carabelli (1871), Guido Dezan (1886), Vitorio Salmini (1877), Giuseppe Perosio (1832) և այլ անուններ:

Այս հեղինակների ողբերգություններում, դրամաներում ու կատակերգություններում միախառնված էին Արևելքին բնորոշող մթնոլորտը, սուլթանների մասին պատմությունները, տարբեր ազգերի հետ պալատի առնչությունները, մոլեռանդ հոգևորական դասը, քաղաքական դրոգայթները ու սիրային սրտաճմլիկ պատմությունները...

Վերադառնալով Ստամբուլին, թուրք թատրոնի պատմաբան Ռեֆիկ Ահմեդը[13] իրավացիորեն նկատում է, որ Վարդովյանի թատրոնն արժանի է ուշադրության որպես թուրքական նոր գրականության ձևավորման կենտրոն: Միայն «Օսմանյան թատրոնի» խաղացանկում հաշվվում է մոտ 60 պիեսներ, որոնց ներկայացման աշխատանքներում Վարդովյանի առաջարկությամբ, այս կամ այն չափով ներգրավված են եղել թուրք հեղինակները: Նախ և առաջ դրանք թուրք գրողների մոտ 20 ինքնուրույն ստեղծագործություններն են եղել, որոնք գրվել են հատուկ Վարդովյանի թատրոնի համար, նրա պատվերով: Միաժամանակ դրանք հանդիսանում են թուրք նոր գրականության դասականների ամենահայտնի ստեղծագործությունները[14]: Բնականաբար բոլոր այս պիեսները հայատառ թուրքերենի վերածվելուց

13 Refik Ahmed, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, İst., 1934 s. 23.

14 *Նամըք Քեմալ*–«Խեղճ երեխաներ», «Հայրենիք կամ Սիլիստրա», «Աքիֆ բեյ»:
Ահմեդ Միդհատ–«Եվրոպական հին քաղաքակրթությունը», «Չերքեզները», «Հեյ վախ», «Զնջիլները», «Գնչուհիները», «Գլխաբացը»:
Շամսեդդին Սամի–«Բեսա», «Ցավը», «Սեյիդը»:
Ռեջայիզադե Էքրեմ–«Հանդիպում»,
Աբդի Բեյ–«Գյուլնիհալ» պիեսը: *Հասան Վահիդ*–«Անատոլիական գյուղացիները»: *Ահմեդ Նեջիփ*–«Ենիչերական պատերազմ», «Ստեղծագործություն և հայրենասիրություն», «Գող դրսից խոստովանածը»:
Ալի Հայդար–«Արզու», «Փերիզադի արկածները», «Բանկալի աղջիկը»: *Հասան Բեդրեդդին*–«Նաժանակում» գրված *Մանասրըրլի* հետ միասին: *Մեհմեդ Ռիֆաթ*–«Դալիլա», կատարել է նաև 20 համառոտ փոխադրություններ:
Աբդուլհաք Համիդ–«Հինդուի աղջիկը»: *Ալի Բեյ*–«Շատախոս սափրիչը», «Հյուրերից ռաքը ուրվականը», ինչպես նաև մեծ թվով թարգմանություններ, տեղայնացումներ: *Մուսահիպզադե Էֆ.* Հ.Վարդովյանի հետ միասին գրել է «Լեյլա և Մեջնուն»: (տես՝ Metin And, *Tanzimat*..., s. 272; Refik Ahmed, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, s. 23).
Էմին Նիհադը 1873թ. «1001 գիշերների» և «Դեկամերոն»-ի նմանությամբ գրել է 12 մասից պատմվածքների գիրք:

հետո են միայն տրվել ռեժիսորին, դերասան-դերասանուհիներին: Այսուհանդերձ կարևոր նախապայման է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ թուրք հեղինակների երկերը խաղացանկում ընդգրկվելու հնարավորություն են ունեցել միայն որոշակի որակի համապատասխանելու դեպքում: Թուրքական լուսավորիչների անունների առաջին շարքում գտնվող լուսավորչի՝ Շինասիի (1826-1871) 1860թ. գրված հակակղերական բովանդակությամբ «Պոետի ամուսնությունը» բեմ է բարձրացել լոկ 1908թ. Սալոնիկում, այն էլ՝ սիրողական խմբի կողմից[15]: Մյուս կողմից՝ Տիգրան Չուխաջյանը 2 գործողությամբ օպերային երաժշտություն է գրել Շինասիի «Պոետի ամուսնությունը» պիեսի համար (1874):

Թուրք մյուս հեղինակների հայրենասիրական գործերը, այդ թվում նաև Նամըք Քեմալի «Հայրենիք կամ Սիլիստրա» դրաման բեմադրվել են բազմաթիվ անգամներ: Վերջինիս պրեմիերային ներկա են եղել «Նոր օսմանների» միության անդամները և ներկայացումն ընդունվել է օվացիաներով: Այս պիեսի հաջողությանը նպաստել են նաև Տիգրան Չուխաջյանի գրած երաժշտական կտորները:

Հ.Վարդովյանը շատ ու շատ հետաքրքիր սյուժեներ է հուշել բազմաթիվ թուրք գրողների, հետաքրքիր գաղափարներ տվել, օգնել աշխատելու պիեսների բեմական կառուցվածքի վրա: Պիեսների վրա աշխատելու շրջանում այս սերտ համագործակցությունն իր շարունակությունն էր ունենում փորձերի ժամանակ: Վարդովյանի պատվերով շատ թուրք գրողներ թատրոնի համար փոխադրություններ, տեղայնացումներ և թարգմանություններ էին կատարում: Հեղինակի նշված լինելու պարագայում անգամ երբեմն անհնար էր բուն գործը ճանաչել՝ ծայրահեղորեն աղավաղված բովանդակության կամ փոխված վերնագրերի պատճառով: Թատրոնի համար պատվերները տարերայնորեն չեն կատարվել: Գոյություն են ունեցել փոքրիկ խորհուրդներ՝ կից հրատարակչություններին, թատրոններին, որոնք նախապես որոշել են թե ի՞նչ երկեր են թարգմանվելու: Եվրոպական մի շարք վեպեր հատուկ թարգմանվում էին պիեսների վերածվելու նպատակով: Չմոռանանք ասել, որ թուրք գրողներին մեծապես օգնում էր այն հանգամանքը, որ երբեմն պատվիրված երկն արդեն թարգմանված և տպագրված էր լինում հայերի կողմից հայատառ թուրքերենով: Մնում էր միայն կրճատումներ կատարել և վերածել պիեսների, որն առանձին էլ դյուրին գործ չէր[16]:

15 Շինասիի առաջին թարգմանությունները թարգմանված փոխադրություններ են հանդիսացել, իսկ նրա բազմաթիվ գործերը գրվել են կարդացած գրքերի ազդեցության տակ: Թարգմանել է Լաֆոնտենի, Ռասինի, Լամարտինի, Ժիլբերի: Տես՝ Refik Ahmed, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, s. 29.

16 Բերենք թարգմանությունների հեղինակների ցուցակը, որ կատարել են թուրք լուսավորիչ հեղինակները՝
Ահմեդ Միդհատ-թուրքական առաջնորդող գրողներից մեկը, որ 25 հատորանոց է թողել: Դրանք հիմնականում փոխադրություններ են, ինչպես օրինակ Դյումա որդու «Քամելիազարդ Տիկինը»: Նրա գործերից օպերետի փոխադրված «Զնջիլները» բեմադրվել է 1882թ.:
Մեհմեդ Ռիֆաթ–«Դալիլա», կատարել է 20 համառոտ փոխադրություններ, այդ թվում Ահմեդ Միդհատի հետ Սարդուի «Միշել Բալ» և Էմիլ դը Ժիրարդենի «Կինը ...»:
Շամսեդդին Սամի (1850-1904)-Հյուգոյի «Թշվառները» և Դ.Դեֆոյի «Ռոբինզոն»-ը:
Ռեջայիզադե Մահմուդ Էքրեմ (1847-1914)-Շատոբրիանի «Ատալան» (1875), Սիլվիո Պելլիկոյի «Բանտարկյալները», «Աշխույժ Անձնիկը» (1874):
Հասան Վահիդ-«Անատոլիական գյուղացիները»:
Ահմեդ Վեֆիկ Փաշան (1823-1891)-հայտնի դրամատուրգ, թարգմանել է Ֆենելոնի «Տելեմաքը», Վոլտերի «Միկրոմեգաս», Լը Սաժի «Ժիլ Բլաս», Ֆ.Լեմոնի «Լինդի աշխարհը», Հյուգոյի «Էռնանին», Շիլլերի «Ավազակները», Մոլիերից 34 կատակերգություններ: Այս ստեղծագործությունները միայն 1937 թվականին լատինատառ են վերածվել և 4 հատորով հրատարակվել:
Յուսուֆ Քյամիլ Փաշան (1808-1876) նա առաջինն է Ֆենելոնի «Տելեմաքը»-ի թարգմանությունը:
Շաքիր Բեդիրխանի փաշան-Լյուլի «Ժերոմ-Ժերոմյան»: *Հասան Բեդրեդդին փաշան* և *Օրջիար բեյը*

Դրամատուրգիայի ասպարեզում հաջողության հասած և հեղինակություն վաստակած թուրք լուսավորիչներն իրենց արդեն ամրապնդված դիրքերից սկսեցին որոշումներ կայացնել, հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումների հետ կապված հարցեր լուծել: Այն է՝ խաղացանկի (հայերեն ու թուրքերեն) ընտրություն, թարգմանության որակի հարցեր, գրական նոր ուժերի ներգրավման խնդիրներ, թատերախմբերի քաղաքական համակրությունների վերահսկում: Սուլթան Աբդուլազիզին տապալելու, նրա հաջորդին՝ Մուրադին սուլթան դարձնելու և երկիրը սահմանադրական միապետություն հռչակելու կոչերը, որ արդյունք էին նաև թուրք լուսավորիչների, առաջադեմ ժուռնալիստների և բնականաբար՝ հայկական թատերախմբերի հետ նրանց համագործակցության, չէին կարող անարձագանք մնալ պալատի կողմից: 1873թ. ապրիլին, Նամըք Քեմալի «Հայրենիք կամ Սիլիստրա» պիեսի բուռն հաջողությունից հետո, գիշերը ձերբակալվում և աքսորվում է Նամըք Քեմալը: Շուտով նույն ճակատագրին են արժանանում թատրոնին կապված մյուս թուրք գրողներից Ահմեդ Միդհատը, Էբուզզիյա Թեֆֆիկը՝ աքսորվելով Հռոդոս: Քայքայվում է գրական օջախը, իսկ Վարդովյանի խաղացանկից դուրս են գալիս նրանց ստեղծագործությունները: Սուլթան Աբդուլազիզի մահվանից հետո Սուլթան Մուրադի գահակալության կարճ ժամանակահատվածում (1876թ. մայիսի 30-ից մինչև օգոստոսի 31-ը) աքսորավայրերից վերադառնում են ազատախոհ գրողները և կրկին շրջապատում Վարդովյանին:

Նոր թուրքական գրականության գործիչներին ամենից ավելի մտահոգող և օրակարգային խնդիրներից էր ժամանակի պահանջները բավարարող գրական նոր թուրքերենի ձևավորման հարցը: Չնայած իրենց գործադրած ճիգերին՝ արաբիզմներով, ծերծերան ոճերով հագեցված

Շիլլերի «Սեր և խարդավանք» (1875), Դյումայի «Անտոնի» (1875), Շեքսպիրի «Օթելլո»: ***Մուալլիմ Նաջի*** (1850-1893)-Էմիլ Զոլայի «Թերեզա Ռաքեն»:
Ահմեդ Նեջիփ-«Ենիչերական պատերազմ», «Ստեղծագործություն և հաջողություն», «Գող որդու խոստովանանքը»:
Ալի Հայդար-«Արզու», «Փերիների արկածները», «Բամբակ աղջիկ»: *Հասան Մեհմեդի* -«Նմանակում»՝ *Մոնտեսքյոյի* հետ միասին:
Ահմեդ Ռաշիդը (1870-1945) հունարենից թարգմանել է «Հերակլեսը», «Օլիմպիական թուլ»: 1870-ական թվականներին թարգմանել է Ռասին, Վիրգիլիոս, Հոմերոս:
Աբդուլհակ Համիդ (1852-1937)-«Անտոնի»-ի փոխադրությունը՝ Հյուգոյի Յանքինի ազդեցությամբ, իսկ Կոռնեյի «Սիդ»-ի հիման վրա գրել է «Նեսթերինը»:
Համդի Բեյը-Էմիլ Լաբիշի և Մարկ Միշելի «Երկու փախստականը» (1886):
Մուստաֆա Ռեշիդ-Ժյուլ Սանդոյի «Հարսանիքի ճանապարհի (երևակայությունը՞) երազանքը» (1887):
Ալի Բեյ-«Շատախոս սափրիչը», «Հյուրերին դուրս ուղեկցողը», ինչպես նաև մեծ թվով թարգմանություններ, տեղայնացումներ է կատարել, ինչպես օրինակ՝ Մոլիերի «Սկապենի արկածները»: «Ժորժ Դանդեն»-ը դարձել է «Թոսուն աղա»: Հ.Վարդովյանի հետ միասին գրել է «Թայյար զադեն»: 1872 և 1874 թթ. այն 32 էջով հրատարակվել է Ենգիճեդիդյանների տպարանում:
Աբդուլհալիմ Մեմդուհի (Սիմա Փաշայի) Ռասինի «Էսթեր», Մոլիերի «Տարտյուֆը», որոնք լույս են տեսել հիմնականում նրա «Նամէ ի Անալ» գրքույկում: Պատմական գործերից, ինչպիսիք են Շ.Լըբ-Կարեի «Անգլիական պատմությունը», «Կալիգուլա»-ի թարգմանությունները, հրատարակվել են նրա մահվանից հետո:
Սամի Փաշազադե Սեզայի (1859-1936)-Մոլյերի ճամարտությամբ գրել է իր «Փոքրիկ պատմությունները», «Լուկրեցիա Բորջա» (1875):
Ահմեդ Ալիֆեց-Բոմարշեի դը Մոնքեպենի «Սեվիլ Բոռս»-ը (1891):
Մեհմեդ Մուրադը 1883թ. թարգմանել է հայտնի թուրքերենի Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս», որը պետք է բեմադրվեր Վարդովյանի թատրոնում:
Ռաշիդի Էֆենդի Յանյացի (1823-1959)-Անդերսենի «Հեքիաթները», Վիրգիլիուսի «Հովվական բանաստեղծությունները», Էմիլ Լյուդվիգի «Նապոլեոն ատադածինը»:

նրանց հեղինակած թուրքական ներկայացումները միշտ չէ որ հասկանալի էին հանդիսատեսներին: Այս հանգամանքը հաճախ մամուլի հեգնանքին էր շարժում: Թուրք գրողներից կազմված հանձնախումբը անհնգ կերպ ձգտում էր, որ Հ.Վարդովյանի թատերախումբը յուրացնեն նպաստի թուրքական ազգային դրամատուրգիայի զարգացմանը: Թատրոնի

Օսմանյան կայսրությունում առաջին օպերետներից՝ «Լեբլեբիջի Հոր-Հոր աղա»-ն ներկայացնող հայկական թատերախումբը

հետ կապված բոլոր տեսակի հարցերը դառնում էին մամուլի քննարկման առարկա՝ լինի այն հայկական, թուրքական, թե ֆրանսիական, անգլիական, հունական և այլն: Մամուլի էջերում վեր էին բարձրացվում թատրոնի դերի ու նշանակության, հասարակական բարքերի ու հարաբերությունների վրա թատրոնի ունեցած դրական ու բացասական ազդեցությունների, բեմական արվեստի զարգացման, կայուն թատերախմբեր պահելու, դերասանական նոր սերունդներ պատրաստելու, բեմական ուրույն խաղաոճ, լեզու, դրամատուրգիայի խնդիրների հետ կապված մասնագիտական և հասարակական լուրջ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր: Դա՝ նաև բեմի ու հանդիսատեսի, հեղինակի ու դերասանի փոխհարաբերությունների հետ կապված հարցադրումներ էին: Ժամանակի մամուլը հավաստիացնում էր ազգային օպերայի զարգացման անհրաժեշտությունը և հորդորում միջոցներ չխնայել դրա համար: Հայերը որպես կանոն հաճախել են օպերային բոլոր խմբերի (հիմնականում Իտալիայից եկած իտալական և եվրոպական թատերախմբերի) ներկայացումներին: Հայկական ընտանիքներում ընդունված էր իրենց զավակներին երաժշտական կրթության տալ խաղացիների մոտ: Չեյրոնիայում «Վասպուրական» թատրոնին կից ստեղծել էին օպերային խումբ, որը թարգմանաբար ներկայացնում էր իտալական խմբի ծրագրերի ժողովրդականություն վայելող հատվածները: Մամուլն առաջարկում էր խոստումնալից երիտասարդներ ուղարկել Եվրոպա՝ երաժշտական կրթություն ստանալու համար: Գալով Չեյրոնիայի «Վասպուրական» թատրոնի 1863-64թթ. խաղաշրջանին, ապա 5 ամիսների ընթացքում 45 պիես է բեմադրվել, որոնց մի մասը՝ թուրքերեն: Ազգային ողբերգություններից հետո ամենից շատ ծափահարվել են թուրքերեն երգախառն կատակերգությունները:

Պոլսահայ մամուլում առատորեն հրատարակվող հոդվածների առաջադրած պահանջկոտության և շահագրգռվածության մթնոլորտը միաժամանակ նպաստում էր Վարդովյանի թատերախմբի մասնագիտական վարպետության աճին, որն ավելի բարձր էր, քան Օսմանյան սահմանադրության տարիներին:

Այն փաստը, որ դերասան-դերասանուհիները, ամբողջը հայեր էին՝ թուրք հեղինակները

Ազնիվ Հրաչյա (Լուս. Կոմի Սեբահ)

բացառություն են որպես կրոնական ֆանատիզմի արդյունք:

Հայտնի է, որ թուրք կինը այնպես էլ բեմ չբարձրացավ ընդհուպ մինչև հանրապետական կարգերի հաստատումը, 1923 թվականը: Ի վերջո, հայերեն ներկայացումների համար Վարդովյանին տրված բացառիկ կարծես փոխհատուցում էր թուրքական թատրոնի սկզբնավորման ու զարգացման գործում նրա ունեցած մեծ ավանդի համար[17]: Ճշմարտություն, որը միշտ էլ մեծապես գնահատվել է թուրք բանաստեղծների և թուրքական թատրոնի պատմաբանների կողմից: Իրենց հիշողություններում հայերի դերին են անդրադարձել Մուհսին Էրթուղրուլը, Նազըմ Հիքմեթը, Վասֆի Ռըզա Զոբուն և այլք: Թուրք դերասան և բեմադրիչ Վասֆի Ռըզա Զոբուն նշում է, որ նախապականակն տիպի թուրքական թատրոնի հիմնադիրը եղել է Հակոբ Վարդովյանը: Իր հուշերում Վասֆի Ռըզա Զոբուն հիացական էջեր է նվիրել Մարտիրոս Մնակյանին, Քնար Սվաճյանին, Ռոբենին, Աղավնի և պիտանասիմա էլիզ Պինենեճյաններին[18]: Նրանց ներկայացումները տարբեր բազմախոս ժողովուրդների՝ թուրքերի, հայերի, հույների, հրեաների, բուլղարների և այլոց հոգևոր մերձեցման գործոն են հանդիսացել:

Թուրք թատերագետները, դերասանները, այդ թվում Ռեֆիկ Ահմեդը, Սեֆին Անըր արդարացիորեն նշում են, որ եթե չլինեին հայ դերասանապետերի թատերախմբերը[19], նրանց կողմից նյութական վարձատրությամբ թուրք հեղինակներին տրվող առատ պատվերները, ապա դժվար թե ստեղծվեր թուրքական դրամատուրգիան:

Եվ եթե չլիներ Գյուլլու Հակոբը, ամենայն հավանականությամբ չէին լինի Նամըք Քեմալի, Ահմեդ Միդհատի, Ալի Բեյի կամ Շամսեդդին Սամիի նման դրամատուրգները[20]:

17 Հակոբ Վարդովյանի վաստակն այնքան մեծ է եղել, որ ամեն կերպ նրան թուրքացնելու փորձեր են կատարվել, ինչպես ժամանակին փորձարկվել են արդյունավետ մի քանի այլ տրված հայ աշուղների կենսագրության հետ: Ansiklopedik Sözlük, İst., 1967, N 11, s. 813-814-ում գրված է, որ 1884 թվականից Արդոլ Հակոբ Բ-ի պետական թատրոնի տնօրենը է եղել, ժամանակակիցները ընդունել և Յակոբ Էֆենդի անվամբ ճանաչել: Գևորգի Սանթփաչյանն իր Ծոփաշխէ...-ում հերքում է այս փաստը, նույնիսկ Վարդովյանի կողմից առերես իսլամի ընդունելը հավաստի չհամարելով:
18 Vasfi Rıza Zobu, O Günden Bu Güne, Ankara, 1977, s. 27-29.
19 1876թ. յոթը Սուլթանին Պոլիս իր այցելության ժամանակ գնում է Կեռնել փաշայի Օսմանյան թատրոնը, դիտում Վարդովյանի խմբի ներկայացումը և ապշած մնում բարձր մակարդակից:
20 Metin And, Tanzimat..., c. 2. s. 449: Երեք հայտնի Ահմեդներ՝ Վեֆիկ փաշա, Միդհաթ էֆենդի ու Ջևդեթ էֆենդի տված են, կարդացած են, գրած հայատառ թրքերեն,- գրում է «Նոր օր»-ը 1945թ. 22 սեպտեմբերին:

Պետրոս Ադամյան. Իւղանկար

Չմոռանանք հիշել, որ Հակոբ Վարդովյանի թատերախմբում բացի համագործակցող թուրք մտավորականներից (դերասաններից սկսած մինչև պարզ զրոյցներ, ինչպես Պետերբուրգում Բարձր Դռան դեսպան Շաքիր Փաշան, Արևելում թուրք նախարար Ալիահ Էֆենդին և ուրիշներ) որպես ուսմունք տեսնում ենք ֆրանսիացի Մ.Մենադիեյին (M.Ménadier): Այս հանգամանքը բացի Հակոբ Վարդովյանի մեծագույն զբաղվածությունը բաժանելու հանգամանքից, որը ֆիզիկապես անգամ անհնարին է թվում, տրամաբանական մի այլ բացատրություն ևս ունի, որը մեր կարծիքով շատ ավելի կարևոր է, քան ֆիզիկականը: Այն է, հարյուրավոր ֆրանսերենից թարգմանված գործեր, որ ներկայացվել են հայերեն, թուրքերեն լեզուներով պետք է հարազատ մնային ֆրանսիական ծրնողությանը: Նույնիսկ բոլոր այն պիեսները, որոնք փոխադրել, ադապտացվել ու թուրքացվել են որպես ներկայացումներ, նախևառաջ ճիշտ ընկալվելու պայմանով պահանջ են ունեցել: Եվ որքան էլ որ թատրոնի շուրջ համախմբված մարդիկ հիանալի տիրապետել են ֆրանսերենին, այդ ֆրանսիայում, այնուամենայնիվ ֆրանսիացի ռեժիսորի կարիք պետք է զգացվեր: Կարծում ենք, որ այս հանգամանքը պետք է որ չափազանց ազդած լինի եվրոպական պիեսների հնարավորինս հարազատ բեմադրման գործընթացում: Ավելին, նրա միջոցով հաղորդակից են եղել ֆրանսիական թատրոնի ավանդույթներին, զարգացումներին ու նորություններին: Եվ ոչ միայն ֆրանսիական, այլև իտալական օպերային ու ֆրանսիական հանրահայտ օպերետների բեմադրման մեծ հաջողությունը կարծում ենք որոշ չափով պայմանավորված է եղել նման համագործակցությամբ: Իսկ ներկայացվել են «Գեղջկական ասպետություն», «Աիդա», «Պալիաչո» օպերաները, Օֆենբախի տասնյակ օպերետները և այլն:

Թուրքական թատրոնի պատմաբան Աղոփ Թալասյան, որ տարիներ շարունակ Պոլսում

Նույնիսկ զավեշտով հայկական բեկորները սպասարկում էին թուրք հեղինակների երկերը: Այսպես օրինակ, Սերաստիայի «Անդրանիկ» գավառական շարաթաթերթի տնօրեն Հայկ Վարդանյանը 1910-11թթ. պարբերաբար հրատարակել է այդ շրջանում Սերաստիայի վալի, բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինի գործերը՝ «Բանաստեղծ կուսակալին», Մեհմեդ Էմին Պէյ» խորագրի ներքո. «Անդրանիկ», 1910, h.67 (մայիս 20), h.75 (հուլիս 26) և այլն: Այս մասին տես նաև՝ Առաքել Ն. Պատրիկ, Պատմագիրք Յուշամատեան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան. Պէյրութ, 1974, 396 էջ:

Սիրանույշը Համլետի դերում

հետևել է թատրոնի զարգացմանը, հիացմունքով է գրում հայ թատերախմբերի, հայ դերասան-դերասանուհիների, դերասանուհիների մասին: Նա այնքան էր ոգևորված հայ դերասանուհիների արվեստով, որ առանձին հատվածներ է նվիրել իր գրքում նրանց նկարագրելու համար: Էլպիսնուհի Գարագաշյանին համարել է թուրքական բեմի Ռեժանը: Այս աշխույժ, կրակոտ օպերետային աստղը մեծ վարպետությամբ խաղացել դրամատիկ առաջնակարգ դերեր, արտասուքներ է քամել հանդիսականների աչքերից, իր անունն անմահացնելով թուրքական թատրոնի պատմության էջերում: Նա նույնպիսի հաջողությամբ կարող էր գրավել փարիզյան «Folies Dramatiques», «Beuffes-Parisiens», «Variété» թատրոնները: Նրա քույրը, Եվգինե Գարագաշյանը, որն անմոռաց է եղել կատակերգական դերերում, իրական օսմանյան բեմի մադամ Կոք էր, իր քնքույշ ձայնով:

Մարի-Նվարդին Թալասոն համարել է ամենաբնական խաղին տիրապետող դերասանուհի: Ավելին, ամենայն հավանականությամբ նա ներկա է գտնվել դերասանուհու ճակատագրական վերջին ներկայացմանը, ուր Մարգարիտ Գոթիեի ողբը իրական տանջանքների արտահայտություն է եղել ու հերոսուհու մահը միախառնվել է բեմում դերասանուհու ողբերգական մահվան հետ:

Հիացմունքի տողեր են նվիրված եղել տիկնայք Հեքիմյանին, Աճեմյանին, որոնց թուրք թատրոնի մասին ուսումնասիրության հեղինակը մտավորական ու դերասանական մեծ արժեք է վերագրել: Նա հիացել է Սիրանույշ և Աստղիկ քույրերի ոչ միայն արտակարգ տաղանդով, այլև քանդակային գեղեցկությամբ:

Թալասոն Գյուլի Հակոբին վերաբերվում է ոչ միայն որպես հզոր դերասանապետի, այլև մեծարժեք դերասանի, որին ժողովուրդը սիրել է, պաշտել ու լեգենդի վերածել:

Տաղանդավոր դերասան, արժեքավոր նկարիչ ու տաղանդավոր բանաստեղծ Պետրոս Ադամյանին համարում է օսմանյան բեմի ամենամեծ դրամատիկ աստղը: Նա «Արևելքի Մունե-Սյուլլին է, որ կարողացել է մնալ իր յուրաքանչյուր հերոսի մաշկի տակ»: Նրա հաղթարշավները Ռուսաստանում, շեքսպիրյան խաղացանկը նրան ժամանակի ամենանշանավոր

ողբերգակներից է դարձրել: Իտալացի մեծանուն դերասան Էռնեստո Ռոսսին, որ ուղեկցել է նրա մահվան թափորը, Ադամյանին համարել է իր հանդիպած արտասահմանյան ամենամեծ ոգի ունեցող դերասանը և որի մահը մեծագույն կորուստ էր թուրքական թատրոնի համար[21]:

Լուսավորական շարժում, լուսավորիչներ, անգրագիտության վերացում, եվրոպական քաղաքակրթության ներթափանցում, ազատախոհական գաղափարներ, նոր գրական լեզվի ու գրականության, դրամատուրգիայի զարգացում, դերասաններ և այլն: Ահա թե ինչ է տվել հայ թատրոնը թուրք ժողովրդին: Հանուն այս գաղափարների են գործել վերոհիշյալ թուրք մտավորականները, որոնք գրել, թարգմանել, փոխադրել են եվրոպական դասականներին և ոչ միայն դասականներին: Սակայն՝ օսմանյան պայմաններում, պալատական բարձր խավին հատուկ ծեքծեքուն ոճով լինելու փաստն ինքնին նվազագույնի է հասցրել այն մեծ աշխատանքի արդյունքը, որը կոչված էր լուսավորելու թուրք ժողովրդին, սնելու նոր գաղափարներով, նոր գրականությամբ, նոր ժանրերով, վերացնելու անգրագիտությունը: Թուրքական նորածիլ դրամատուրգների գործերից հնարավոր է եղել չափել, միայն թատրոնի համար պատրաստվածները: Հետո միայն հնարավոր է եղել դրանք ներկայացնել բեմում, նախապես այն հայատառ թուրքերենով ունենալով ձեռքին: Մնացած դեպքերում նրանք գրել են այնպես, ինչպես կարողացել են և սովոր են եղել, չկարողանալով հաղթահարել խոսակցական լեզվով ստեղծագործելու արգելքը: Իրենց ստեղծման ժամանակին այս գործերը թատրոնից դուրս լիարժեքորեն չեն ծառայել ժողովրդին: Տասնյակ տարիներ անց, հանրապետական շրջանում միայն դրանք թարգմանվել, վերածվել են ժամանակակից թուրքերենի և յառաջատար հրապարակ եկել՝ առաջին անգամ ծառայելով իրենց ժողովրդի լայն խավերին, դառնալով թուրք ժողովրդի իրական սեփականությունը: Դեպի թուրք և թուրքախոս հայ իրականություն ներխուժող այդ վիթխարի գրականությունը կոչված էր նպաստելու երկրի ընդհանուր ու մտավոր զարգացմանը: Այս հանգամանքը դուրս է բերել հայատառ թուրքերեն գրականությունը հայկական շրջանակներից և այն ստացել է արևելագիտական նշանակություն: Թուրքերեն դյուրամարս լեզվով գրականություն հրամցնելը ժողովրդին՝ միշտ էլ թուրք լուսավորիչների նպատակների ու երազանքների կարևոր մի մասն է կազմել: Ընդհա-

«Օսմանյան թատրոն»-ի ազդագիր

21 Thalasso Adolphe, *Théâtre Turc*... էջ 383:

նարար անհնար էր թարգմանել Վոլտեր, Հյուգո, Շատոբրիան զուտ խոսակցական լեզվով: Ուստի հասկանալի է թարգմանիչների գործադրած ջանքերը՝ բարձրաճաշակ դեպի գրական թուրքերեն, եվրոպական փոխառյալ բառապաշարի և նոր ստեղծված բառացանկի շնորհիվ ստեղծել բոլորին հասկանալի թուրքերեն ոսկե միջինը: Համրագումարում հայատառ թուրքերեն բոլոր հրատարակությունները, անկախ բացառություններով՝ ինչպես իրենց ժամանակին, այսօր էլ հասու են թուրքերեն խոսող բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին: Սա թուրք մշակույթի մի առաջընթաց ևս, որի մեջ դժվար է անտեսել ու չարժևորել հայ գրահրատարակիչների ու թարգմանիչ-բառաստեղծների մեծ ծառայությունը: Թուրք բանասեր Թուրգութ Քութը 68 անուն հայատառ թուրքերեն թարգմանություններ է թվարկում, նրանք նշելով, որ այն թարգմանվել է նաև օսմաներեն, հայ թարգմանիչների[22] կողմից:

Հայատառ թուրքերենով թարգմանվել և բեմականացվել են արևմտաեվրոպական բեմերում և թատերախմբերում հայտնի համարյա բոլոր մելոդրամները: Վարդովյանի հայատառ թուրքերեն խաղացանկը լրիվ չէր լինի, եթե չհիշատակեինք Օֆենբախի օպերետները, որոնք Վարդովյանի թատրոնից հետո բեմադրվել են նաև Տիգրան Չուխաջյանի, Սերովբե Բենկլյանի և այլ հայ թատերախմբերում:

Տարբեր հրատարակչությունների կողմից տպագրվել և վերահրատարակվել են թատրոնի համար կատարված թարգմանություն-պիեսները: Դրանցից ոմանք, օպերային և օպերետային լիբրետոները՝ լույս են տեսել «Թատերական պատմություններ», «Արտայակ» և այլ մատենաշարերով[23]: Պահպանված բազմաթիվ ազդագրերի մի մասը երկլեզվյա են, հատլեզու, գեղեցիկ ձևավորումներով, երբեմն համառոտ բովանդակության ներկայացումներով: Բեմադրվել են նաև հայատառ թուրքերեն պարբերականներում հրատարակված թերթոնները, մասնավորապես «Ճէրիտէի Հավադիս»-ում տպագրված մի շարք եվրոպական հեղինակների գործեր:

Ինչպես հայտնի է, Տիգրան Չուխաջյանի (1836-1898) երեք օպերետների լիբրետոները գրված են հայատառ թուրքերենով[24]: 1924թ. առանձին գրքով հրատարակվել է Թագվոր Նալյանի և Տ.Չուխաջյանի «Լէբլէբիճի Հօր Հօր աղա» երեք գործողությամբ օպերետի լիբրետոն Կ.Պոլսում: Առանց հեղինակի անվան հրատարակվել է Կ.Պոլսում «Մասնատիների» չորս գործողությամբ օպերայի լիբրետոն, որը Նալյանի թատրոնում է բեմադրվել: Այս թատրոնում օպերաների բեմադրությունից առաջ վաճառվում էին օրվա ներկայացվող օպերաների

22 Turgut Kut, *Ermeni Harfleriyle Türkçe Telif ve Tercüme Romanlar, Victor Hugo'nun Mağdurin Hikayesinin Basılmış Nüshası*, İst., 1985, s. 195-214.

23 Հայատառ թուրքերեն օպերաների մասին տես՝ Mahmut Şakiroğlu, *„M.Cevdet İnançalp"*, Tarih ve Toplum, İst., 1985, kasim, s. 21-27. Հոդվածը նվիրված է նաև Վենետիկի միխիթարյանների «Աբրահամյանի» գործունեության, նրանց բառարանագիտության, հայ-թուրք գրական հարաբերություններին և հայերի տարբեր բնագավառներում ունեցած ծառայություններին: Տես նաև՝ A.Tietze, *„Nuovi dati sui primordi dell opera in Turchia"* Il veltro XXIII-2/4 (1979), s. 363-368.

24 1895թ. Կ.Պոլսի *„MALUMAT"* ամսագրի հատուկ պատվերով գրված և հունիսի 24-ին առաջին անգամ լույս տեսած Սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ին նվիրված Տիգրան Չուխաջյանի կայսերական հայտնի „Marş-ı Âli" («Մեծ քայլերգ»-ի) բառերը գրված են օսմաներեն և բարձրաոճ թուրքերեն: Այն հետագայում արտատպվել է թուրքական գիտական անթոլոգիաներում, որն իր յուրահատուկ ձևով վերահրատարակվել է թուրքական լավագույն քայլերգերը՝ «Մեծ քայլերգ» շարքում: Այս շարքում է վերահրատարակվել նաև 1909թ. լույս տեսած Ահարոն Սարդյանի Սուլթան Մեհմեդ Ե-ին նվիրված «Կայսերական քայլերգը»: Այս մասին տես՝ „Tarih ve Toplum", İst., 1987, N 46, 1988, N 49. Քայլերգերը գտնվում են Cem Behar-ի հավաքածուում:

Ս. Մնակյանն իր թատերախմբի հետ (Արշակ Էլմաս, Գրիգոր Չոբանյան, Երվանդ Թոսյան, Վահան Ետիինյան, Սարտիրոս Մնակյան, Ազնիվ Մնակյան, Նվարդ Ալեքսանյան)

երկլեզվյա ծրագրերը, հայերեն և հայատառ թուրքերեն բովանդակությունները:

Չուխաջյանն իր վերջին, «Զեմիրե» կախարդական բեմայով օպերան 1891թ. ներկայացրել է «Կոնկորդիա» ձմեռային թատրոնում, ֆրանսիացի Մ.Բեննատի թատերախմբի կողմից, 1894թ.՝ Մ.Ֆերանձինիի իտալական օպերային խմբի կողմից Ֆրանսիական նոր թատրոնում, շքեղ դեկորացիաներով ու հագուստներով: Ա.Թալասոն գրում է, որ այս առթիվ պարզ մեներգերը փոխարինվել էին բարձրաոճ դուետներով, իսկ նվագախումբը կատարել է իր ծրագրի լավագույն համարները: Ժամանակի թատերագիտական խոսքը տարբեր լեզուներով հիացական հոդվածներ է տպագրել մամուլում, հիմնականում՝ հայալեզու և ֆրանսալեզու: Նրանք երկինք են հասցրել Չուխաջյանի տաղանդավոր, երջանկության թերև հով տարածող գործը, երբ հիվանդ արվեստագետը լքված ու աղքատության մեջ, թատրոնի խաբեբա տնօրենների կողմից գողված[25] Իզմիրում իր մահկանացուն էր կնքում: Ինչևէ, շնորհիվ նրա հետ համագործակցող ֆրանսիացի բանաստեղծ և հրապարակախոս Պիեռ Անմեղյանի, նրա գործերը թարգմանվել էին ֆրանսերեն, որը բոլորովին նորովի հմայք էր հաղորդել այս օպերետներին: Թուրքական դրամատիկ և երաժշտական թատրոնի ասպարեզում ունեցած Չուխաջյանի ազդեցությունը շատերին է զբաղեցրել: Նույն Ա.Թալասոն պնդում է, որ ժամանակի թուրքական երաժշտական թատրոնը հենց չուխաճյանական գործերի վրա է կայացել[26], սկսած «Արիֆից» մինչև «Զեմիրե»:

Ընդհանրացնելով մեր խոսքն ասենք, որ հայատառ թուրքերենի օգտագործմամբ բեմադրված մոտ հինգ հարյուր պիեսները հետագայում ժառանգել են մյուս հայկական, ապա նաև թուրքական թատերախմբերը՝ հազարավոր հանդիսականների ներկայացնելով արդեն սիրված ու մեծ ընդունելություն գտած ամենատարբեր ժանրերի բեմադրությունները: Դժվարանում ենք ասել, թե որոնք են հրատարակվել, սակայն դա այնքան էլ էական չի եղել: Այս թարգմանությունները ձեռքից ձեռք և թատերախմբից թատերախումբ են անցել հիմնականում հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի տեսքով, որն ամենևին էլ չի նսեմացնում նրանց կատարած մեծագույն ծառայությունը մշակութային և հասարակական կյանքում, ինչպես նաև նրանցում հայ և թուրք թարգմանիչների ունեցած ավանդը:

25 Ադոլֆ Թալասոն այդ ժամանակների համար հիշում է տնօրեններից ոմն Սամուելի:

26 Ա.Թալասո, նշված աշխատություն, էջ 380:

Թուրքիայում թատերական կյանքի և դրամատուրգիայի զարգացման ասպարեզում երկրորդ հիմնական շրջանը պայմանավորված է Մոլիերի երկերի դասական թարգմանությունների հետ: Դրանց գերակշռող մասը՝ 34 պիեսների թարգմանությունները հիմնականում կապված են Թոմաս Ֆասուլաճյանի թատերախմբի հետ սերտորեն համագործակցած Ահմեդ Վեֆիկ Փաշայի անվան հետ[27]: Այս համագործակցությունը չափազանց արդյունավետ է եղել: Հայ և թուրք մտավորականների, թատերախմբերի, դերասանների, լուսավորիչների բարեկամության ու համագործակցության, հանուն երկրի եվրոպականացման համար մղվող պայքարի համատեղ ջանքերի արդյունքում՝ գաղրոնքի շրջանի լուսաբանման համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում դեպքերի ժամանակակից, թուրք դերասան Ահմեդ Ֆեհիմի հուշերը: Այս հուշերում առանձնակի տեղ է հատկացվել հայկական թատերախումբ-Վեֆիկ փաշա հարաբերություններին: Պարզվում է, որ Ահմեդ Վեֆիկ փաշան ոչ միայն թատրոնի վարձակալության համար վճար չի պահանջել, այլև նյութապես օգնել է թատերախմբին, մասնակցել փորձերին և դերաբաշխմանը, ֆրանսիական հանդեսներից, պարմններից ընտրել է թատերական հագուստներ, դեկորացիաներ, դիմակներ ու թատրոնին անհրաժեշտ տարբեր իրեր: Փառորեն հովանավորի, գեղարվեստական ղեկավարի պարտականություններ է կատարել, անգամ պարգևատրել է դերասաններին: Փաշայի տիտղոսակիր, կայսրության ամենաբարձր խավին պատկանող այս ազնվական թուրք մտավորականն ապրել է թատրոնով, իր գրական գործունեության մեծ մասը կապելով թատրոնի հետ: Մասնագիտական բարձր մակարդակ ունեցող համագործակցությունը թուրք լուսավորիչ հեղինակ, թարգմանիչ, բառարանագիր և թատրոնի մեկենաս Ահմեդ Վեֆիկ փաշայի հետ նշանավորվել է հետո Բուրսայում (որ փաշան որպես կուսակալ էր պաշտոնավարում), ստամբուլյան գրաքննական խստություններից հեռացած Ֆասուլաճյանի թատերախմբի խաղացած մոլիերյան թատերաշրջաններով: Փաշայի կողմից հայկական թատերախմբի գործունեությանն աջակցելը ոչ բոլորի բարյացակամությանն էր հանդիպում: Սուլթանական պալատ ուղարկված զրպարտագրերի արդյունքում Ահմեդ Վեֆիկը պաշտոնանկ է արվել և ետ կանչվել Ստամբուլ, իսկ թատերախումբը հյուրախաղերի է մեկնել Բուլղարիա՝ շարունակելով մոլիերյան բեմադրությունների հաղթարշավը[28]:

«Jeune Turc» ֆրանսերեն թերթի գլխավոր խմբագիր Ջելալ Նուրին 1909թ. դեկտեմբերին հոդվածաշար է գրել Թուրքիայում հայերի դերի մասին: Մինչ այդ, տաղանդավոր թուրք գրող ու քաղաքական դեմք Ջելալ Նուրիի համիդյան դաժան շրջանի կյանքի մասին իր «Kâbus»[29] (Մղձավանջ) գրքի օսմաներենից ֆրանսերեն թարգմանության հրատարակության առի-

27 Սովետական շրջանի թուրքագիտությանը հայտնի է եղել Ահմեդ Վեֆիկ փաշայի մոլիերյան միայն 16 թարգմանությունների մասին: Այս բոլոր թարգմանությունները բեմականացար հայատառ թուրքերենի են վերածվել թատրոնի համար: Այս մասին տես՝ *Ahmet Fehim Beyin Hatıraları*, İst., 1977, s. 18.

28 Ժամանակի կարգերին ինքնաքննադատական հայացքի տեսանկյունից մոտենալու, այս մասին խոսելու, ծաղրելու լավագույն նախապայմաններից էր Մոլիերի ստեղծագործությունների թարգմանություններն ու փոխադրությունները, դրանց բեմականացումը: Ի դեպ, անհրաժեշտ է նշել, որ մոլիերյան թարգմանություններն ավելի վաղ են սկսել կատարվել, քան լուսավորական շարժումն է սկիզբ առել Օսմանյան կայսրությունում: Այս մասին հիշատակությունները հիմնականում կապված են «Կարագյոզ»-ժողովրդական թատրոնի հետ: Արևելքում տարածում գտած տիկնիկների ու ստվերների այս թատրոնի ծրագրում լայն տեղ են գրավել մոլիերյան փոխադրությունները: Բովանդակությունները տեղայնացվել են պահպանելով հերոսների շունչը, հումորը: Թուրքական թատրոնի պատմության հայտնի էջերից են հայազգի Արմենի կազմակերպած «Կարագյոզ»-ի և «Օրթա օյուն»-ի համար մոլիերյան դրամատուրգիայի նկատելի չափով տեղայնացված օգտագործումը:

29 Գիրքը 1911թ. ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել Ենովք Արմենը:

թով գրված առաջաբանում ասում է, որ «... հայ պատմության մեջ համիդյան շրջանում մի շարք զոհերի, ոճրագործությունների պատճառով մենք շատ դառնություն ենք ունեցել: Մենք նրանց ենք պարտական մեզ համար մոտ լեզու ունենալը (նկատի ունի նոր գրական թուրքերենի կազմավորումը-Հ.Ս.): Մահմուդ Բ-ի օրոք մեր երկիրը շրջած մարշալ Մոլտքը գրեց, որ երկու տեսակի թուրք կա՝ մահմեդական ու քրիստոնյա, նկատի ունենալով հայերին: Համիդյան շրջանում թուրք բառը հայերի կողմից կրեց անոր համարվեց ու ոճիրներ եղան: Դրա համար էլ այս գիրքը թարգմանել է իր հայ եղբայրների համար[30]»:

1913թ. Ա.Սերենցի կողմից «Հայ գրականության նմուշներ» թուրքերենի թարգմանված գրքի հրատարակության համար առաջաբան է գրում թուրք լուսավորիչներից Սուլեյման Նազիֆը:

Հայատառ թուրքերեն թարգմանված պիեսների թիվն աճել է Մարտիրոս Մնակյանի[31] «Օսմանյան դրամատիկ» թատերախմբի գործունեության շրջանում: Այն Վարդովյանի թատերախմբի անկումից հետո գոյություն է ունեցել մոտ 25 տարի՝ ընդհուպ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները: Մնակյանի թատերախումբը մեծապես տարբերվել է Հակոբ Վարդովյանի թատրոնից: Հիմնական տարբերությունն այն էր, որ Մնակյանին արգելված էր հայերեն պիեսներ բեմադրելը: «Օսմանյան դրամատիկ»-ը բացառապես թուրքերեն ներկայացումներ է տվել: Հայերեն ներկայացումների հնարավորություն է ընձեռնվել միայն 1908-1914թթ. Օսմանյան սահմանադրության վերականգնումից հետո: Թուրքերեն ներկայացումների և խաղացանկի հարստացման նպատակով Մնակյանը ֆրանսերենից հայատառ թուրքերեն է թարգմանել մոտ 40 հայտնի մելոդրամներ: Արգելված են եղել ոչ միայն Նամըք Քեմալի, Շամսեդդին Սամիի, Ահմեդ Միդհատի և մյուս հայտնի թուրք հեղինակների դրամաները, այլև՝ Հյուգոյի, Վոլտերի, Էժեն Սյուի, Ալեքսանդր Դյումայի երկերը: Մ.Մնակյանը ստիպված է եղել բավարարվել արկածային, բուլվարային վեպերի փոխադրությունների բեմականացմամբ: Գրաքննական խստությունները այնպիսի աստիճանի էին հասել, որ ամենաանմեղ նախադասությունը կարող էր ողբալի հետևանքներ ունենալ:

Մնակյանի թատրոնը վերահսկվում էր թատրոնի շուրջ հավաքված առաջադեմ թուրք հեղինակների, մտավորականության կողմից, որոնք ղեկավարվում էին թուրք ժողովրդի մտավոր և հոգևոր մակարդակը բարձրացնելու սկզբունքներով: Թատրոնը վերահսկվում էր

30 Tuğlacı Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri* İst., 2004, Cilt 3, s. 523. Օսմաներենով հրատարակված գրքի կարմիր կազմի վրա Աբդուլհամիդ Բ-ի դիմանկարը, որ մենք տեսել ենք, առաջին հայացքից պարզապես դիմանկար է: Ուշադրությամբ նայելիս տեսնում ես, որ այս արյունոտ գլուխը տասնյակ կանացի հյուսքերից մերկ մարմիններից է կազմված, որի հեղինակի ինքնության մասին չգիտենք: Հայերեն թարգմանության շապիկին նույն այս նկարն է օգտագործված: Նույն տարի Փարիզում Ժորժ Բրեզոլը հրատարակում է «Այստեղից թուրքերն են անցել...» Ադանայի կոտորածների առթիվ եղած զեկույցների, փաստաթղթերի, լուսանկարների ժողովածուն. Georges Brézol, *Les Turcs ont passé là...*; Paris, 1911.

31 **Մարտիրոս Մնակյան** (1837-1920), Պոլսահայ դերասան, բեմադրիչ, թարգմանիչ: Թատերական ասպարեզ է իջել 19-րդ դարի 50-ական թվականներին: 1861 թվականից խաղացել է առաջին հայկական ֆրանսիական՝ «Արևելյան թատրոնում»: Հետագայում խաղացել է Պետրոս Մաղաքյանի, Հակոբ Վարդովյանի թատերախմբերում, իսկ 1878 թվականից մասնակցել է օպերետային ներկայացումների: 1880թ. մեկնել է Թիֆլիս և հայկական թատրոնում խաղացել երկու թատերաշրջան՝ արժանանալով նույնպիսի հաջողության, որքան նույն խաղաշրջանում միասին հանդես եկող մեծ ողբերգակ Պետրոս Ադամյանը: Մնակյանը հանդես է եկել դասական մի շարք դերերում, այդ թվում Շեյլոկ՝ Շեքսպիրի «Վենետիկի վաճառականում»: Վերադառնալով Կ.Պոլիս, մասնակցել է Ս.Պենկլյանի օպերետային խմբի ներկայացումներին, միաժամանակ կատարել ռեժիսորի պարտականությունները: Ստեղծել է Հոր Հոր աղայի չգերազանցված կերպարը Տ.Չուխաջյանի համանուն օպերետում: 1885թ. Հակոբ Վարդովյանի ցրված թատերախմբից ստեղծել է «Օսմանյան դրամատիկ թատերախումբը», որը ղեկավարել է 30 տարի՝ (1885-1912թթ.):

նաև հարյուրավոր լրտեսների միջոցով: Նրանց հատկացվում էին հատուկ օթյակներ, իսկ մնացածը թատրոն էին խցկվում գաղտնի՝ որսալով յուրաքանչյուր կասկածելի թվացող բառ, հայացք, շարժում, դարձվածք, ակնարկ, բառախաղ:

Առատորեն բեմադրվել են ֆրանսիական թերթոնային գրականության արքաներից Քսավիե դը Մոնթեպենի շուրջ 10 պիեսները, որոնց թարգմանությունները Մնակյանն ինքն էր կատարել: Իհարկե, Հակոբ Վարդովյանի թատրոնից Մնակյանը ժառանգել էր մի քանի տասնյակ հայատառ թուրքերեն մելոդրամներ, սակայն դրանցից մի քանիսն արգելվել էին գրաքննության կողմից որպես «չափազանց վտանգավոր»: Համաձայն Մնակյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված աշխատությունների, ֆրանսերենից նրա կատարած մելոդրամների թարգմանությունների թիվը շուրջ 50 է[32], չհաշված ոչ մեծ ողբերգություններն ու կատակերգությունները: Մնակյանի կատարած թարգմանությունները հարյուրավոր անգամներ բեմ են բարձրացել ոչ միայն նրա ղեկավարած «Օսմանյան դրամատիկի» 30 ամյա գոյության տարիներին, այլև հետագայում առատորեն օգտագործվել են թուրքական նոր կազմավորվող թատերախմբերի կողմից, որոնց դերասան-դերասանուհիները նախկին թատերական ավանդույթների համաձայն տիրապետում են հայատառ թուրքերենին՝ որպես թատրոնի լեզվի:

Օսմանյան կայսրությունում լուսավորական շարժման զարգացման գործում նկատելի դեր են խաղացել հայկական թատերախմբերի երկրով մեկ կատարած հյուրախաղերը: Այս հյուրախաղերը համընկել են հիմնականում «զուլումի» տարիներին, երբ Կ.Պոլսում ոչ միայն արգելված էին հայերեն ներկայացումները, այլև չէին կարող ներկայացվել թուրք հեղինակների գործերը և թարգմանական պիեսների մեծ մասը: Մնակյանի թատերախումբը, ինչպես նաև ավելի փոքր թատերախմբեր, հյուրախաղերով շրջել են կայսրության շատ քաղաքներում ու գավառներում[33]: Հայկական թատերախմբերն այցելել են Անկարա, Բուրսա, Զմյուռնիա, Տրապիզոն, Օրդու, Սամսուն, Չանակկալե, Բայրամիչ, Բահչե-սարա, Կավալա, Սելանիկ, Էդիրնե, Չորլու, Գիրեսուն, Ունյե, Քըրք քիլիսե, Գյոքբեոյ, Բաքըրքյոյ, Բալըքբաշի, Միդիլլի, Ռոդոստո, հարևան երկրներ: Մայրաքաղաքային թատերախմբերի հյուրախաղերին վերաբերող չափազանց հետաքրքիր նյութեր են պարունակվում ականատեսի, առաջին թուրք դերասան մասնակիցներից մեկի՝ Ահմեդ Ֆեհիմի հուշերում:

32 Արևմտահայ թատրոնի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում հիշատակվում է այդ թատերախմբերի թվական կազմը: Այսպես օրինակ՝ 1884թ. Մեթին Անդը գրում է, որ Թովմաս Ֆասուլյաճյանի Թուլումբաջից վերադառնալով, Ստամբուլում 130 հոգուց բաղկացած խումբ է կազմել: Կամ՝ թուրք առաջնակարգ գրող Ահմեդ Միդհատի հեղինակած «Էօզդենլեր» (Ազնվականներ) պիեսի պատճառով Աբդուլ Համիդ Բ-ի հրամանով ավերվեց Գեդիկ-փաշայի (քաղաքա Ստամբուլում) թատրոնը: Այս առթիվ եղած բամբասանքները այժմ շատ ծիծաղելի է թվում: Սուլթան Համիդի լրտեսները հայտնել էին, որ այդ պիեսում իր խիզախ հերոսներով նպատակ ունի Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող ժողովուրդներին գժտեցնել: Արտաքուստ զավեշտալի կամ միամիտ թվացող այս պատճառաբանության տակ անշուշտ թաքնված է եղել հեղափոխական քաղաքական մի դավադրություն: Ահմեդ Ֆեհիմն այս առթիվ գրում է, որ ոչ միայն քանդվեցին արդեն թատրոնի դարբասները, այլ նաև 400 մարդկանց կյանք ավերվեց (*Ahmed Fehim Bey...*, s. 31-33): Այս առթիվ մի այլ թուրք թատերագետ, Մուստաֆա Նիհատ Օզոնն առանց հիմնավոր փաստարկներ բերելու, գրում է, որ թատրոնը մեկ գիշերվա ընթացքում քարուքանդ արվեց «ինչ որ մի ներկայացման պատճառով»: Այս մասին տես՝ Mustafa Nihad Özön, *Türk Tiyatrosuna Toplu Bir Bakış* „Türk Dili", 1966, N 178, s. 660.

33 *Ahmed Fehim Bey...*, s. 188. Հյուրախաղերի ընթացքում թատերախմբերն աջակցություն էին գտնում հիմնականում հայ, հույն, հրեա հարուստների կողմից: Շատ քիչ փաստեր կան թուրքերի կողմից աջակցության վերաբերյալ: Մեթին Անդն իր Ահմեդ Ֆեհիմին նվիրված հոդվածում նշում է, որ Տրապիզոնում եղած հյուրախաղերի ժամանակ հայկական թատերախումբը գտնվել է տեղի փաշի՝ գրող Ալի բեյի հովանավորության ներքո: (Metin And, *Ahmed Fehim Bey*, „Tarih Mecmuası", 1971, N 7, s. 20).

Հյուրախաղերը որպես կանոն անցնում էին մեծ հաջողությամբ, ժողովրդի շրջանում թատրոնի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն արթնացնելով: Նշենք, որ այդ վայրերում շատերը կյանքում առաջին անգամ էին շփվում թատրոն կոչված երևույթի հետ: Առաջին անգամ էին տեսնում դերասանների, շփվում դրամատուրգիայի, այդ թվում նաև դասականների ստեղծագործությունների, հայ և թուրք հեղինակների գործերի հետ: Ներկայացվում էին ժողովրդի մեջ հայտնի արևելյան սիրավեպերը, մելոդրամներ, վոդևիլներ, զավեշտներ:

Այնուամենայնիվ պետք է խոստովանել, որ դյուրին չեն եղել այս հյուրախաղերը գավառներում, երբ մարդիկ գաղափար չունեին թատրոնի, բեմի, դերասանի մասին: Եղել են շատ խոչընդոտներ: Չեն եղել թատրոնի շենքեր: Ահմեդ Ֆեհիմի հյուրախաղերին նվիրված հուշերի բաժինն առատ է անկրթության ու մահմեդական կրոնավորների ֆանատիկ ծայրահեղ խավարամոլության նկարագրություններով, որոնց ավելանում էր պետական պաշտոնյաների ու տեղական ոստիկանության սահմանափակվածությունն ու կաշառակերությունը, գրաքննիչների ծիծաղելիության աստիճանի բթությունը[34]: Հյուրախաղերի գավառում ունեցած լուսավորական նշանակությունը մի անգամ ևս ընդգծում է հայատառ թուրքերենի աշխարհագրական շրջանակների ու նշանակության ընդարձակ լինելը:

Հարկ է նշել ևս երկու հանգամանք, որոնք կապացուցեն Մ.Մնակյանի համիդյան բռնակալության տարիներին թատրոնի պահպանման ողջությամբ կործանված հսկայական ջանքերը՝ ընդհուպ մինչև Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիները: Ավելացնենք նաև ընդհանուր առմամբ, թուրքական մշակութային զարգացման ասպարեզում Մնակյանի մեծ ծառայությունը: Առաջինը՝ դա օսմանյան հասարակությանը, մասնավորապես թուրք հարեմի կանանց թատրոնի միջոցով եվրոպական աշխարհընկալմանը, կենցաղին ու սովորույթներին ծանոթացնելն էր: Հայտնի է, որ թուրք կանայք պարբերաբար Մնակյանի թատրոնի հաճախորդներն են եղել: «Պապա Մնակ»-ի ներկայացումներում կինը հանդես էր գալիս ոչ որպես հարեմի սարկոսի վիճակում, որը զուրկ էր սեփական անձի ինքնագիտակցությունից: Բեմում նրանք տեսնում էին ֆրանսիական սալոնների կանանց, նույնիսկ ցածր խավերի պատկանող կանանց, որոնք գոյության պայքարում զոհ դառնալով հանդերձ, այնուամենայնիվ սիրառատ էին և պայքարում հանուն իրենց իրավունքների: Թուրք կինը, համաձայն Ղուրանի, կոչված էր ծառայելու տղամարդուն, և իրավասու չէր բնության կողմից տրված օրենքներից օգտվելու: Թուրքական հարեմներում փակված կանայք թատրոնում ականատես էին լինում այնպիսի տեսարանների, երբ տղամարդը ծնկաչոք սեր էր աղերսում կնոջից, իսկ վերջինս մերժում էր, առիթելով տղամարդուն տանջվել: Միայն այս հանգամանքը բավական էր, որպեսզի հարեմական կյանքով սահմանափակված կինը հասկանար, որ իր բանտարկյալ ու ստրկական վիճակը, որ իրեն գնել-վաճառել-նվիրելու փաստն ի վերուստ կարգադրված երևույթներ չեն և ոչ էլ մարգարեական պատգամներ: Հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականության մեջ, մասնավորապես թուրքերեն ներկայացումներում արծարծվում էին ամուսնության հետ կապված ամենաբազմազան խնդիրներ: Կնոջն իբրև միայն լուռ, առանց իրավունքների, լոկ որպես «անկողնու ընկեր» դիտելուց և կնոջ առանց սիրո ներկայացնելուց բացի, թարգմանիչներն ու բեմադրիչները ջանում էին ներկայացնել կնոջ անհատականությունը, հոգեկան աշխարհը, հուզմունքը, տիրող բարքերի դեմ ծառս լինելու ընդունակությունը, դրանց ինքնուրույն դի-

34 Baha Durder, *Munakyan*, „Türk Dili", 1966, N 172, s. 238-240.

մաղրելու կանացի ձգտումը: Համոն հարստության, շահի ու հարկադիր ամուսնությունների հակադրվում էր կանանց ազատագրման գաղափարը: Այս ամենին ավելանում էր սովորելու, զարգանալու, և դրանով իսկ որոշ չափով կյանքի հարվածներին դիմագրավելու կոչերը՝ որպես կարևոր պայման կյանքում կույր գործիք չլինելու համար: Այստեղից բխում էր, որ պետք է սովորեն բոլորը՝ կին, տղամարդ, հարուստ, աղքատ: Եվ եթե Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիներին թուրք կինն առժամանաբար հասարակական ասպարեզ մտավ և Թուրքիայում ծայր առավ կանանց էմանսիպացիայի խնդիրներին ուղղված շարժումը, այն միանգամայն կարելի է վերագրել Մարտիրոս Մնակյանի թատրոնի հատուկ կանանց համար տրվող ցերեկային ներկայացումների դաստիարակչական մեծ ազդեցությանը: Ներկայացումները նպաստում էին թուրքական կնոջ սոցիալական ու մշակութային մտահորիզոնի ընդարձակմանը: Թատրոնն այդ կանանց համար դառնում էր եվրոպական քաղաքակրթության հետ շփվելու լավագույն հնարավորությունը: Այն մղում էր հարեմի և հանդիսատես մյուս կանանց կարդալու ֆրանսերենից առատորեն թարգմանվող վեպերը[35]: Հայատառ թուրքերեն սիրային, արկածային վեպերը տարածված էին ողջ Ստամբուլի հարեմներով ու ամեն մի կնոջ բարձի տակ կարելի էր այն գտնել: Իրենք, թրքուհիները, հաճախ են շնորհակալության զգացմունքով խոստովանել այս մասին: Թուրք բանաստեղծները, անդրադառնալով Մնակյանի գործունեությանը, երախտագիտությամբ են հիշատակում այս փաստը: Ի հաստատումն, նրանք բերում են ներկայացումներից վերադարձող կանանց խոսքերը, որոնք խորհուրդ էին տալիս ամենքին լինել Մնակյանի թատրոնում, «սովորելու համար կանանց հետ վերաբերվելու ձևը[36]»:

Մ.Մնակյանի երկրորդ կարևոր ծառայությունը՝ դա թուրք դերասաններ պատրաստելու գործն էր: Եվրոպական բեմի նվաճումներին ծանոթ ականավոր բեմադրիչի կողմից տարիների ընթացքում, նրա կողքին, թատերախմբում միասին աշխատելով՝ կրթվեցին թուրք թատրոնի առաջին դերասաններն ու ռեժիսորները:

Եթե Հակոբ Վարդովյանի թատրոնում մի քանի սկսնակ թուրք դերասաններ կատարել են հիմնականում երկրորդական դերեր, ապա 1876 թվականի Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման նախօրեին (1908) թուրքական թատրոնը հաշվում էր արդեն մի քանի տասնյակ թուրք դերասաններ, որոնցից միայն 2-3-ը հնարավորություն էին ունեցել լինել Փարիզում, սովորել եվրոպական ռեժիսորների մոտ: Մնացած բոլոր թուրք դերասանները հիմնականում Մարտիրոս Մնակյանի աշակերտներն են եղել[37]: Նրանք բոլորն իրենց դերերը

35 2006թ Ստամբուլի «Արաս» հրատարակչությունը թուրքերենով հրատարակում է *Bir Adalet Feryadı*» (Արդարադատության խնդրող ճիչը), հինգ հայ ֆեմինիստ կին գրողների գործերի ժողովածուն, կազմված 416 էջերից: Այդ ժողովրդականներն էին Էլբիս Գեսարացյանը, Սրբուհի Տյուսաբը, Զաբել Ասատուրը (Սիպիլ), Հայկանուշ Մառքը, Զաբել Եսայանը: Նրանք իրենց հասարակական, տիկնանց բարեգործական, ուսումնական կազմակերպությունների, գրական պարբերականների, տարբեր ինտելեկտուալ խմբակների միջոցով հայ թատերախմբերի հետ մեկտեղ փորձել են Օսմանյան կայսրությունում կանանց համար ստեղծել բարեբեր միջավայր՝ էմանսիպացիայի, եվրոպական գաղափարների հետ շփվելու համար: Նրանք իրենց գործունեությամբ ու կեցվածքով, հայկական թատերախմբերի կողքին, եղել են կանանց ազատությունների համար պայքարող առաջին ազգերի, ու մասնավորապես թուրք, մահմեդական կանանց ֆրանսիական հեղափոխական գաղափարներին ծանոթացնող, կանացի անհատականության համար հող ստեղծողները:

36 Baha Durder, *Manakyan*, „Türk Dili", 1966, N 172, s. 238-240.

37 Մնակյանի աշակերտներից է եղել Ահմեդ Ֆեհիմ Բեյը (1856-1930)- առաջին թուրք դերասանը, բեմադրիչն ու թատերախմբի ղեկավարը: Անհին բան կեր հարյուրամյակ նա գործել է հայկական թատերախմբերում, հայ դերասան-դերասանուհիների հետ միասին: Նա խոսում, գրում, կարդում էր հայերեն: Իր դերերը սովորում էր հայատառ թուրքերենով: Այդ մասին է վկայում նաև նրա որդին՝ նկարիչ Մյունի Ֆեհիմը, որ

սովորել են հայերեն տառերը իմանալով, քանի որ պիեսները, դերերը՝ հայատառ թուրքերենով են գրված եղել: Նրանք ևս երախտագիտությամբ են հիշում իրենց ուսուցչին[38]: Ինչպես Հակոբ Վարդովյանը, այնպես էլ Մարտիրոս Մնակյանը մեծ թվով պատվերներ տալով թուրք հեղինակներին՝ մեծապես նպաստել է թուրքական դրամատուրգիայի զարգացմանը[39]: 1912թ. Մարտիրոս Մնակյանի բեմական գործունեության 50-ամյակի առթիվ Արշակ Կարոյան տպարանում հայերեն և թուրքերեն լեզուներով հոբելյանական ալբոմ է հրատարակվել: Այս տոնակատարությունը փաստորեն վերածվել է համաժողովրդական շքերթի: «Վարիետե» թատրոնում բանախոսներից մեկն իր շնորհավորական խոսքում ասել է՝ «Եթե ֆրանսիացիներն ունեն Մունե-Սյուլլի[40], ապա թուրքերն ունեն՝ Մնակյան»[41]:

Թուրքական թատրոնի առաջատար գործիչներն արժանվույնս են գնահատել թուրք թատրոնի նկատմամբ ունեցած Մ.Մնակյանի ծառայությունները, թուրք թատրոնի խաղացանկն ընդլայնելու ու հարստացնելու նրա մեծ ավանդը: Նրա մահվան առիթով թուրք հայտնի բեմադրիչ Մուհսին Էրթուղրուլը գրել է. «Որչափ մեծ անշնորհակալություն կլիներ մոռանալ Մնակյանին ու նրա թատերախմբի անդամներին: Իմ էության կրակն հրաբուխը, որն այսօր վառ է պահում իմ հոգու բոցը՝ դա նրա ներկայացումներն են»: Նույնիսկ շատ տարիներ անց, 1956թ. մի քանի թուրք մտավորականներ Մնակյանի գերեզմանին հուշարձան կանգնեցրին ու հայերեն և թուրքերեն լեզուներով գրեցին հետևյալը՝ «Դերասանապետ Մարտիրոս Մնակյան, որ թուրք բեմին վերծնունդի և բարձրացման գլխավոր սատար հանդիսացավ 1836-1920»[42]:

Թուրք գրող Թահսին Նահիդը հիշելով Մնակյանին, խորին երախտագիտությամբ անդրադարձել է, որ «...եթե չլիներ Մնակյանը, ապա ո՞վ կբեմադրեր իմ գործերը»: Թ.Նահիդը հիշել է, թե ինչպես իր պիեսներից մեկի օրը համբուրել է այդ մարդու ձեռքը, որն այդպիսի բարձր աստիճանի է հասցրել թուրք թատրոնը»[43]: Մ.Մնակյանի նկատմամբ թուրք թատրոնի հետ կապված մարդկանց երախտագիտության զգացումներից է հանդիսանում մեծ դերասանի նկատմամբ խորին ակնածանքը: Նրա գործունեության առաջին տարիները բավականին սահմանափակ են եղել, սակայն Սահմանադրության վերականգնումից հետո, հասարակական ազատության տարիներին նա կարողացել է որոշ թուրք գրողների մղել դեպի ռեալիստական կյանքի և սոցիալական հարցերի վեր բարձրացմանը:

* * *

Տ.Չուխաջյանի և Տ.Գալեմճյանի (1844-1920) ղեկավարությամբ ստեղծված Օսմանյան օպերային թատերախումբը ժամանակի հանրահայտ օպերաների հետ մեկտեղ Պոլսում, Աղեքսանդրիայում, Զմյուռնիայում, ապա նաև հարևան երկրներում հյուրախաղերի ժամա-

հաշվի հրատարակության առիթով:

38 *Ahmet Fehim Beyin Hatıraları*, İst., 1977, s. 3.

39 Baha Durder, *Manakyan*, „Türk Dili", 1966, N 172, s. 238-240.

40 Մունե Սյուլլի (Mounet Sully. 1841-1916) ֆրանսիական ազգային թատրոնի հիմնադիրը:

41 Գ.Ստեփանյան, *Ուրվագիծ...*, էջ 86: Տես՝ Հենրիկ Հովհաննիսյան, *Մարտիրոս Մնակյան*, Եր., 1969.

42 Գ.Ստեփանյան, *Ուրվագիծ...*, էջ 96:

43 Գ.Ստեփանյան, *Ուրվագիծ...* հ. Գ, էջ 87: Մի այլ թուրք գրող՝ Ահմեդ Նուրին ի պատասխան իր երկու ստեղծագործությունների («Հարճը» և «Հայրն ու կնոջը») առթիվ տպագրված գրախոսականի, երախտագիտությամբ հիշում է, որ հայ մամուլը պատվից ունի ներկայանալու որպես թատերական քննադատության հիմնադիր, և որ հայերին է պատկանում երկրում թատրոնի ստեղծման պատիվը: (Այս մասին տես՝ «Ազատամարտ» թերթ, Կ.Պոլիս, 1910, 11/24 սեպտեմբերի, N 384):

նակ ներկայացրել են հայ առաջին օպերան, օպերետները, երաժշտական պիեսները, կոմիկական օպերաները[44], Օսմանյան կայսրության հսկա տարածքում հաղորդակից դարձնել ժողովուրդներին «երաժշտական թատրոն» երևույթին:

Տ.Չուխաջյանի «Արիֆի խորամանկությունը», հայկական առաջին կոմիկական օպերայի շնորհիվ բեմադրությունը 1872թ. դարձավ նաև թուրքական երաժշտական թատրոնի սկզբնավորման թվականը: Միայն հաջորդ՝ 1874-5թթ. թատերաշրջանում այն ներկայացվել է շուրջ 100 անգամ: 1875թ. բեմադրված «Քյոսե Քեհյա»-ն իր երաժշտական տաղանդով չի փոխել «Արիֆի խորամանկությանը»: Հայատառ թուրքերենով են եղել այս և հաջորդ ստեղծագործության լիբրետոները: Չուխաջյանի վերջին՝ «Իմդիանա» օպերան, որ Արդուխակ Համիդի «Հնդկուհին» պիեսի հիման վրա է գրվել ունեցել է ոչ թե հայատառ թուրքերեն, այլ լատինատառ թուրքերեն լիբրետո: 1875թ. նույնքերին տեղի է ունեցել «Լեբլեբիճի Հոր-Հոր աղա» կոմիկական օպերայի պրեմիերան և սկսվել է նրա հաղթարշավը տարբեր երկրներում, տարբեր լեզուներով[45]: 1890թ. վերջին, Պոլսի «Կոնկորդիա» թատրոնում ներկայացվել է չուխաճյանական արվեստի վերջին մեծ գործը՝ «Զեմիրե» հեքիաթ-օպերան: Այն քիչ է ներկայացվել ու անարդարացիորեն մոռացության է մատնվել[46] և տարբեր համերգների ժամանակ կատարվել են լոկ հատվածներ այս օպերայից: «Զեմիրե»-ի փարիզյան բեմականացման հույսերը հօդս են ցնդել: Փարիզյան շրջանի միակ մխիթարությունը կարելի է համարել «Սալանդիդ տավերն» սիմֆոնիկ նվագախմբի համերգին «Արշակ Բ» օպերայի նախերգանքի և «Արևելյան ֆանտազիայի» կատարումը, որի հաջողությունը ներշնչակին բերել է «Թուրքական Օֆենբախ»[47] անվանումը:

Չուխաջյանական շրջանը արևմտահայ թատրոնի պատմության մեջ նշանավորվել է ոչ միայն ազգային օպերայի, կոմիկական օպերետների ստեղծմամբ, իտալական օպերային արվեստի ուժեղ ազդեցությամբ, հայկական երաժշտական թատրոնի հիմնադրմամբ ու զարգացմամբ, ստեղծելով հրաշալի ստեղծագործություններ, այլև զուգակցվել է մի շարք կարևոր երևույթներով: Այն է՝ արևմտահայ իրականությունում դասական երաժշտական ավանդույթի ամրապնդմամբ, կոմպոզիտորական նոր, եվրոպական կրթությամբ սերնդի ձևավորմամբ: Թուրք թատրոնի պատմաբանները երախտագիտությամբ են անդրադառնում այս երևույթին, այն կարևորագույն հանգրվան համարելով սեփական երաժշտական թատրոնի, դրամատուրգիայի և գրականության զարգացման գործում:

Գալով Տիգրան Չուխաջյանի ժառանգությանը, ապա նա Օսմանյան կայսրությունում հիմնադիրն է եվրոպական տիպի դասական երաժշտական մշակույթի, իր տարբեր արտահայտություններով՝ օպերա, օպերետ, քայլերգային ու սիմֆոնիկ երաժշտություն, երաժշտություն թատերական ներկայացումների համար, փոքր ծավալի և կամերային երաժշտություն, երաժշտագիտական առաջին պարբերականներ:

1900թ. Փարիզի «Պոմպադուր» թատրոնում ներկայացվում է «Արշակ Բ»-ն Սերովբե Պենկլյանի ղեկավարությամբ: Սա Փարիզում միջազգային ցուցահանդեսի շրջանն էր, որ

44 Burhan Arpad, *Müzikli Türk Tiyatrosu*, „Türk Dili", İst., 1966, N 178, s. 685.
45 1920թ. Ստամբուլում նկարահանվում է «Լեբլեբիճի Հոր հոր աղա» ֆիլմը, Մուհսին Էրթուղրուլի կողմից: Բեհզադը կատարել է Լեբլեբիճի Հոր Հոր աղայի, Երվանդ Թոլայանը՝ Գավրոշի, Հայգուհի Նեջիբը՝ Քյոսեզյան դերը:
46 «Զեմիրե»-ի մասին տես՝ Աննա Ասատրյան, *«Զեմիրե», Տիգրան Չուխաջյանի կարապի երգը*, Եր., 2009:
47 Տես՝ Hrant Papazian, *Dicran Tchouhadjian, Vie et oevres*, İst., 1977, p. 12.

Օսմանյան կայսրությանն առանձին տաղավար էր կառուցել: Գեղանկարչական մասում ներկայացված են եղել հայ արվեստագետները, իսկ հայտնի դրվագանկարիչ Հովսեփ Գուրպանի նկարները (նաև հայատառ թուրքերեն ստեղծագործող) Օսմանյան տաղավարում մեծ հաջողություն են գրանցել[48]:

1906թ. Տրապիզոնում հայկական անանուն մի ընկերություն սկսում է վերջին էլեկտրական ապարատների միջոցով ֆիլմ, կինո ցուցադրել:

Այն, ինչ կատարվել է այս շրջանում, արժանի է համակողմանի և խորը ուսումնասիրության: Թուրք երիտասարդ գրողների, հայ ու թուրք թատերական ու գրական միջավայրում համերաշխության այս շրջանն այնքան շատ է եղել ու արգասաբեր, որ ծնունդ է տվել թուրքական նոր գրականությանը, դրամատուրգիային, ապա նաև՝ թուրքական թատրոնին: Այս համագործակցության ժամանակ հայ դերասանապետերը ոչ միայն պատվիրատուի դերում են հանդես եկել եվրոպական հոգերով տարված թուրք երիտասարդների նկատմամբ: Նրանք քաջալերել են, մղել սեփական գործեր ստեղծելու մտավորական, տաղանդավոր երիտասարդների մի մեծ խմբի, բեմադրել են այդ երկերը, հայ կոմպոզիտորները երաժշտություն են գրել այդ պիեսների համար, հայ դերասանները բեմ բարձրացրել դրանք, որով մեծապես նպաստել են ներկայացումների հաջողությանը: **Բարոյական ու հոգեբանական քաջալերանքի այս միջավայրի շնորհիվ թուրք գրականությունն ունեցել է 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին մի ողջ սերունդ, որը նշանավոր դառնալով թատրոնի շնորհիվ, պատմության մեջ մտավ որպես թուրք նոր գրականության, լուսավորիչ գրողների սերունդ:**

* * *

1908թ. Օսմանյան սահմանադրության վերականգնումից հետո համեմատաբար ազատ ժամանակաշրջանում և նույնատեսակ տարիներին հայկական օպերետային թատերախումբն իր խաղացանկում մեծ տեղ է հատկացրել արևմտաեվրոպական օպերաներին[49], Օֆենբախի, Լը Քոքի, Կալմանի օպերետներին, որոնք բեմ էին բարձրացել դեռևս 19-րդ դարի 70-ական թվականներին: Ամենամեծ հաջողությունն այդ տարիներին բաժին է ընկել Տ.Չուխաջյանի «Լեբլեբիճի Հորհոր աղա»-ին և «Արիֆի խարդախության»-ը:

Հայատառ թուրքերեն պիեսներ ստեղծվել են նաև Արշակ Պենկլյանի օպերետային խմբի համար, որը Կ.Պոլսում գործել է 1910-1923 թվականներին: Թուրք թատերագետ Բուրհան Արփադը գրում է, որ «այս թուրքական երաժշտական թատրոնի» հիմնադիրներն են եղել Սերովբե Պենկլյանը (1835-1900) և Տիգրան Չուխաջյանը (1840-1898)[50]:

48 Գուրպան(յան) Հովսեփ (1847-1903) անկարար, դրվագանկարիչ, փիլագիր: 1876թ. նկարներ է ունեցել Սուլթան Աբդուլազիզի պալատում: Դեռևս դպրոցում հռչակվել է դրվագանկարի իր ունակություններով, կատարել է դրվագային հանդես կենդանիների, փշրված ապակիների, զանգերի, ամբոխի, հրացանի ձայներ, շոգենավի սուլոց, խոսել տարբեր լեզուներով: 1863 թվականից նրա նկարները տարբեր դահլիճներում, սրճարաններում ցնցող և արտասովոր տպավորություն են գործել ներկաների վրա: Նրանով հիացել են անգլիացի Լորդ Ջեյմսը, Իսլիքյան Հայրիկը: Հեղինակ է պոլսահայ կյանքի մասին բազմահատոր հայատառ թուրքերեն վեպերի, 16-19-րդ դդ. աշուղների երգերի հայատառ թուրքերեն ժողովածուի հրատարակության (1887): 1931թ. Պոլսում լույս է տեսել «Հայ հռչակավոր դրվագանկարիչ Գուրպան Հովսեփ և իր զարմանահրաշ փորձերը» գիրքը:
49 Հայատառ թուրքերենով ներկայացված իտալական օպերաների մասին են գրել՝ A.Tietze *"Nuovi dati sui primordi dell' opera in Turchia"*. Il Veltro XXIII-2/4 (1979), s.363-368; Mahmud Şakiroğlu *"M.Cevdet İnançalp"*, Tarih ve Toplum, 1985 kasim, s. 21-27.
50 Burhan Arpad, *Müzikli Türk Tiyatrosu*, „Türk Dili", İst., 1966, N 178, s. 685.

Սերովբե Պենկլյանն իր 10-ամյա գործունեության շրջանում հաճախ է պատվիրել արևմտաեվրոպական օպերետների, ողբերգների և երաժշտական կատակերգությունների թարգմանություններ[51]: Նա լիբրետտոներ է պատվիրել թուրք հեղինակներին[52] և երաժիշտներին, որոնք այդ շրջանում արդեն որոշակի թիվ էին կազմում:

1912 թվականին Օսմանյան թատրոնի ղեկավար է դարձել Բեհիճ-Էֆենդին: Ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները հայկական այբուբենը հանդիսացել է Թուրքիայում գործող բոլոր թատերախմբերի աշխատանքը պայմանավորող անփոխարինելի, անքակտելի գործիքը, իսկ հայատառ թուրքերենը՝ թատրոնի աշխատանքային լեզուն:

Մենք մանրամասնորեն ենք կանգ առնում հայատառ թուրքերեն թարգմանությունների վրա, որովհետև այս թարգմանությունների շնորհիվ են ավելի քան 50 տարիներ Թուրքիայի բնակչության ամենատարբեր, թրքախոս և թուրքերենին տիրապետող խավերը հաղորդակցվել թատերական մշակույթի հետ[53]: Գավառներում լուսավորական շարժումն իր շատ արտահայտություններով, նաև թատերական ներկայացումներով, պայմանավորված է եղել ուսուցչության կամ մի այլ պաշտոնով այդ վայրեր ուղարկված պոլսեցի մտավորականների ներկայությամբ: Նրանց գերագույն նպատակն է եղել գավառահայությանը լուսավորելու, նրանց դեպի հայկականություն, հայ լեզու, առաքելական եկեղեցի վերադարձնելու առաքելությունը: Գավառներում թատերասերների, թատերախմբերի հիմնադրում-

51 Ադապտացիաների և տեղայնացումների նկատմամբ թուրք բեմադրիչների բուռն հակումն այսօր էլ շարունակվում է: Այն իր արտահայտությունն է գտել նաև այսօրվա թուրքական կինոարվեստում: Բազմաթիվ ֆիլմեր ներկայացնում են եվրոպական ու ամերիկյան հայտնի ֆիլմերի մանրամասն կրկնօրինակումը՝ միայն հերոսների անունների և դեկորների փոփոխությամբ: Այս դեպքերում արդեն բուն աղբյուրը գտնելը բոլորովին էլ դժվարություն չի ներկայացնում:

52 «Համփշտակիր և փախիր» 1 արարից թատերգությունը (1902), «Իքի գէլին պիր գէյին» (երկու այր, մեկ այր՝ առնող) 3 գործողությամբ դրաման (1909): 1925թ. Կ.Պոլսի «Արև» տպարանում լույս են տեսել Տիրան Փափազյանի, «Երանոս Աղբար կամ քաղաքացի վաճառական» 1 արարից զավեշտը և «Արշին Մալ Ալան» 4 գործողությամբ օպերետը, «Անգիտությամբ ամուսնություն մը և հայտնություն» (Կ.Պոլիս, 1887, 34 էջ): Կասնաչի «Հայնիի» թերթի տպարանում մի քանի պիեսներ են հրատարակվել, այդ թվում՝ «Մայրը խորամանկությունը հաղթեց կնոջը» (1895), Տիրան Փափազյանի «Անտարբերության վարձատրությունը» 1 արարից զավեշտը (1898), նույնի «Նախանձոտ ամուսինը» (1895, 1898) և «Կնիկ Աղբոր հարսանիքը», «Ականջին» (1898թ. առանձնատիպ «Հայնիի» թերթի N 48-ի): 1908թ. Կահիրեում լույս է տեսել Կյուլենս Քյուլյուրյանի (դերասան և տպագրիչ՝ Թոփալ շեյխան գրչանունով) «Մոլբան Սահմեդ Բ կամ Գազալ Արիֆ Անիրանին թանկարժեք մի փորձ» 5 արարից բաղկացած «դրամ-գոմէդի-թատերգություն»-ը:

53 1908թ. սահմանադրության հռչակումից մի քանի ամիս անց Պոլսի և գավառի թատերասերները առիթ են ունեցել դիտելու Կովկասահայ թատերախմբերի հյուրախաղերը, արևելահայ բեմի փայլուն դերասաններից Հովհաննես Աբելյանին: Ժամանակի հայկական, հայատառ թուրքերեն պարբերականների էջերում, «թատրոն» ներխորագրի տակ ամենօրյա ներկայացումները լուսաբանողների, ավելի քան 50 թատերագիտական հոդվածագիրներ են հաշվում, այդ թվում ամենատարբեր բնագավառներ ներկայացնող արևմտահայ մտավորականության սերուցքը: Բոլորն էլ հիացմունքով են արտահայտվել Բաքվի հայոց առաջադիմական միության գեղարվեստական մասնաճյուղի դրամատիկ խմբի ներկայացումների մասին՝ Աբելյան-Արմենյան տնօրինությամբ ներքո: Տարբեր քաղաքի թատրոններում (Պերայի «Փրի շան», Յունիոն Ֆրանսեզի սրահում, «Վարիետե», Օրթագյուղի «Բարեխնամ» թատրոնում, Բազար բաշը, «Բողազ իչինդեկի», Բարդիզաքի «Անյուի» թատրոնում, Սարդիզակի, Սկյուտարի, Թեմիրգաշի թատրոններում) նրանք ներկայացրել են դասական եվրոպական հեղինակների, ռուս, ինչպես նաև արևելահայ դրամատուրգներ Շիրվանզադեի, Գաբրիել Սունդուկյանի, այլոց պիեսների բեմադրություններով: Ամենամեծ գործերի մեծ մասը Հովհաննես Աբելյանի կողմից է իրականացվել: Նրանք ելույթներ են ունեցել մինչև Առաջին համաշխարհայինի նախօրեին Իզմիրում, Ղալաթում, Տրապիզոնում, Սամսոնում և այլ քաղաքներում, նվաճելով ոչ միայն հայ, այլև օտար, մասնավորապես թուրք հանդիսատեսների հիացմունքը:

ները ուղեկցվել են թատրոնի համար շենքեր կառուցելու շարժմամբ[54]:

Աղաբազարում, ըստ Գառնիկ Ստեփանյանի[55] գործել են երկու սիրողական թատերախմբեր (Ռեթոխյան և Կրթասիրաց միության)[56]:

Թորդան, ուր մի քանի դպրոցներ և Մայր վարժարան էր գործում, լուսավորական շարժման օջախներից է եղել: Ընկերություններ, միություններ, ընթերցարաններ, ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ նահանգների քաղաքներում, գյուղերում: 1872թ. ուսուցչի պաշտոնով Եվդոկիայում գտնվող հասարակական հայտնի գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանի ջանքերով այստեղ բացվել է իգական դպրոց, կազմակերպվել է թատրոն, տրվել են դպրոցական թատերական ներկայացումներ, որոնք հետապնդման են ենթարկվել: 1906թ. Թորդայում հայկական թատերախումբը պատմական դրամաներ ու կոմեդիաներ է ներկայացրել: 1908թ. Սահմանադրությունից հետո այստեղ հիմնվել են նոր միություններ, որոնցից «Հայ առաջադիմական ակումբը» «Հայ դերասանուհյաց միության» հետ միասին ստեղծել են նոր թատրոն[57]:

54 1900թ. Իզմիրի Պարտիզակ գյուղում Միսաքյանները 100 հոգանոց թատրոնի շենք են բացում, որը հյուրընկալում էր հյուրախաղերի այցելած կոլկասահայ և պոլսահայ թատերախմբերին: Պարտիզակում «Միտիր» (անօրեն, վերակացու) է եղել հայտնի հրապարակագիր, փիլասոփա, «Մանզումէի Էֆքեար», «Ծաղիկ», «Օրագիր», «Վերջին լուր» (1914-24թթ.), «Ժամանակ» պարբերականների խմբագիր Հակոբ Տեր Հակոբյանը (մաչկեա գրական ծածկանվամբ, 1881-1960): Բնականաբար այսպիսի մտավորականների կամք շաշափելի արդյունք է ունեցել առավելապես գյուղական կյանքի մշակութային մթնոլորտի խթանման համար:

55 Գ.Ստեփանյան, *Ուրվագիծ*... հ.3, էջ 245-247: Այստեղ 1908թ. օսմանյան սահմանադրությունից հետո հյուրախաղերի են եկել Վահրամ Փափազյանը, թատերախմբեր Պոլսից, Կովկասից: Ոգևորված աղաբազարցիները 1911թ. «Մասիս» թատրոն են հիմնել: Բաքու Թուդալահին «*Tarih boyunca Bau Ermeniler*»-ի Գ. հատորում ըստ մամուլից արված քաղվածքների, գրում է, որ **Աղաբազարի «Աղամյան»** թատերախումբը 1910թ. ներկայացնում է «Արցունքի հովիտը»: Կանանց միության հետ միասին նրանք կազմակերպում են երաժշտական երեկոներ, ի նպաստ հայ որբերի: «Հայ դրամատուրգը» Աղաբազարում 1911թ. «Մասիս» թատրոնում ներկայացնում է Լյուդովիկ Հալևիի «Պատիվ կամ մահ», Ալ.Դյումայի «Քինը», Գ. Չմշկյանի «Կործանում» (Մնացորդի ընտանիքը), Շեքսպիրի «Օթելլո»-ն:

56 **Սարիղամիշի** հայ թատերասերները 1910-11թթ. «Փարիզ օրեն»-ի դահլիճում ներկայացնում են «Առամնաթալյան Արևելյան», «Պատվի համար», «Կանանց ցանցառության» պիեսները: 1909-10թթ. Վ.Միրզոյանի ղեկավարությամբ **Կարսի** թատերասերների խմբի կողմից բեմադրվում են «Հայրատության գահը», «Դալալ Նար», «Պատվի համար», «Ոճրագործի ընտանիքը», «Նորապսակ առողջական», իսկ Մ.Թաշճյանի ռեժիսորությամբ հայկական ցուցերում՝ «Սեր և Նախապաշարմունք», «Երջանկության համար» պիեսները: **Ալեքսանդրապոլում** 1909թ. հայկական թատերախումբ է հիմնվում է Արմենակ Մուրադյանի, Հայրություն Թագուշյանի, Գաբրիել Նալբանդյանի, Հովհաննես Նիկողոսյանի ջանքերով: Այստեղ հիմնվում է նաև տպարան: **Ախալցխայում** 1911թ. կազմակերպվում է «Փարոս» թատերախումբը: Մինչ այդ ներկայացումներ էին տալիս 1909թ. հիմնադրված դերասանական ընկերության սիրողական խումբը, հյուրախաղերի եկած թատերախմբերը: **Երզնկայում** ժողովրդական ջանքերով արդեն 1878թ. ունեցել է 800 հոգիանոց, օրյակներով զարդարված իր թատրոնի շենքը, նկարախմբով, անգամ անփոխան թատերագիտներ է ունեցել: Թատերական երգեցիկները սահմանադրությունը հետևող տարիներին ներկայացումներ են տվել անգամ մի քանի գյուղերում: **Հալեպում** գործել է «Անդրանիկ» թատերախումբը, ներկայացնելով նաև արևելահայ դրամատուրգների գործեր: Թատերական կյանքը յուրն զարգացում է ապրել Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում: **Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում** ևս գործել են հայկական թատերախմբեր: Ղարաբաղցին ամենանշանավորներից է եղել «Ձեյթուն» թատերախումբը, որը ներկայացումներ է տվել Կահիրեի «Աբբաս», «Վերդի», «Արդյուլ Ազիզ» թատրոններում: Եգիպտահայ համայնքը հնարավորություն է ունեցել հյուրընկալելու պոլսահայ ու կովկասահայ թատերախմբերին, որոնք ներկայացրել են եվրոպական դասականներին, կատակերգություններ, օպերետներ, հայրենասիրական պիեսներ: 1910թ. **Կիլիկիայում** հիմնադրվել է «Աղամյան» թատերախումբը:

57 Նրանք ներկայացրել են Ավետիս Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը»: Առաջադիմականների այս խմբի կողմից դպրոցի դահլիճում 1911թ. խաղացվել է «Ժենեվիև» պիեսը, Շիլլերի «Ավազակները»: **Թորդայի** դպրոցական դահլիճներից մեկում «Հայ միությունների ակումբ»-ը 1912թ. համերգին «Չարչըը Արիֆ

Վանը 19-րդ դարի կեսերից եղել է մշակութային, լուսավորական գաղափարներով ապրող կարևոր կենտրոն: Այստեղ ևս բազմաթիվ միություններ են հիմնադրվել: Դպրոցական, տպագրական, մշակութային կյանքը եռացել է, քանզի այս նահանգը հարուստ է եղել լուսավորական մեծ ներուժով: Վանում եղել են թատերախմբեր: Վանը հյուրընկալել է շատ խմբերի ու առանձին գործիչների, արտիստների, երաժիշտների: Նրանք ելույթներ են ունեցել դպրոցների թատերասրահներում, անգամ գյուղատներում[58]: Գավառներում հայկական թատերախմբերի ներկայացումներով խանդավառվել են նաև թուրքերը, այդ թվում ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեին հայտնի նահանգապետ Ջևդեթ փաշան, որի խնդրանքով տեղի և հյուրախաղերի եկած թատերախմբերը ներկայացրել են թուրքերենով մի շարք պիեսներ:

Կարծում, որ թատերական մրցույթը համախմբել է սահմանադրության գաղափարներով ոգևորված հայ բնակչությանը, թուրքերին, Արեւյան-Արմենյան թատերախումբն օգնել է անգամ ոգևորված թուրք սպաներին, թուրքերենով համատեղ ներկայացնելու անվանահայտնի լուսավորիչներից՝ գրող Նամըք Քեմալի «Վաթան» («Հայրենիք կամ Սիլիստրա») հայրենասիրական պիեսը: Պոլսահայ բեմերում ներկայացվելուց հետո այն մեծ ճանաչում էր բերել հեղինակին:

Ասացվել է այնպես, որ նույն օրը Պոլսի տարբեր թատրոններում ներկայացումներ են տվել Կովկասից եկած թատերախմբերը[59] (1909, 1914, 1921թթ., Զարիֆյան-Սևումյան, Օլգա Մայսուրյան-Զարիֆյան-Հարությունյան թատերախմբերը)՝ հայերեն, և տեղի հայկական թատերախմբերը՝ թուրքերեն լեզվով:

Իհարկե, թատերական այս բուռն վերելքի համար պետք է արժանին մատուցել նաև Պոլիս հյուրախաղերով հանդես եկած իտալական, ֆրանսիական թատերախմբերին ու համբավավոր դերասաններին, որոնք չէին կարող իրենց ազդեցությունը չունենալ հայկական թատերախմբերի ու նրա դերասանների կոլեկտիվի վրա[60]: Ժամանակի բազմաթիվ մամուլը չափազանց հարուստ նյութ է տրամադրում այս մասին: Ընդհանրապես, արևմտահայ թատերական քննադատությունը նախանձելի որակ և ավանդույթներ է ձևավորել, արժանի նմանակման, մանավանդ մեր օրերում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո թուրքական բեմահարթակները «ազատվեցին» շատ հայ դերասաններից: Այս պայմաններում թուրքական թատրոնների ղեկավար-

Աղամ», իսկ մեկ շաբաթ անց՝ Թեքթաքում ուսուցչություն անող Դանիել Վարուժանի ղեկավարությամբ ներկայացնում են Հ.Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանները»:

58 Վանում 1910թ. մարտին Կ.Ամիրխանյան գրադարանում հայ թատերախումբը «Օրեստ» է ներկայացնում Միհրան Միրաքյանի գլխավորությամբ:

59 Դարեվերջին Թիֆլիսը թատերական լույս կյանքով էր ապրում: Այստեղից են արմատներով Պարոն, Պիտոև (Փիթոև) թատերական հայտնի գործիչներն ու նրանց ընտանիքները, որոնք ռուսական և ֆրանսիական թատրոնի միջավայրը փոխանակելով, իրենց գործունեությամբ, բազմաթիվ մնայուն «լյուեքով» մեծ ներդրում ունեցան Օսմանյան կայսրությունում, ապա Փարիզում՝ ֆրանսիական նոր թատրոնի զարգացման մեջ: Մինչ օրս Ժնևի կենտրոնում է գտնվում «Պիտոևի թատրոն» արձանագրությամբ մի մեծ շենք:

60 1908թ. նոյեմբերին Պոլսի թատրոններում սկսում են Սառա Բեռնարի ու Մաքսուտյանի երրորդ ու վերջին հյուրախաղերը (նրան ճանաչում ենք Ժան Սարիի հետ «Կոմս Մոնթե Քրիստո» ֆիլմում Արթա Ծառիայի դերում): Ֆրանսերենով ներկայացումներն ուղղված էին Պոլսի բարձրաշխարհիկ բազմազգ խավերին, մտավորական շրջանակներին, որոնց համար ֆրանսերենը, մանավանդ կարգին հայ ընտանիքներում, ավելի առաջնակարգ լեզու էր, քան հայերենը:

ները ջղաձգորեն փորձել են վերաձևել թատրոնի խաղացանկը: Հայատառ թուրքերեն թարգմանված պիեսներն աղավաղվել էին, փոփոխվել էին հերոսների անունները, սյուժետային դեպքերի վայրերը և այն աստիճանի էին ձևափոխել կենցաղը, միջավայրը, որպեսզի ներշնչվի համոզմունքին, թե ներկայացվածը նոր, թուրքական պիես է: Հայերի նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքն այն աստիճանի էր հասել, որ թուրք թատրոնին մեծ ծառայություններ մատուցած Մարտիրոս Մնակյանին անգամ ազատում են Ստամբուլի քաղաքային թատրոնի դրամատիկական բաժնի ու բեմադրիչի պաշտոնից և թոշակի ուղարկում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայատառ թուրքերենը որպես թատրոնի գործնական լեզու՝ պաշտոնապես արգելվում է:

Երիտթուրքերի կառավարությունը սկզբունքային խիստ ուղի բռնեց՝ «թուրքական թատրոնը հայերի խնամակալությունից» ազատելու համար: Թատերախմբերում մնացել էին մի քանի հայ դերասան-դերասանուհիներ, հիմնականում հետևելու համար դերուսուցմանը, դերաբաշխմանը: Թատրոնի լեզուն դարձել էր օսմաներենը:

Թուրք կինը դեռ չէր զբաղել բեմը, ուստի այդ տեղն առայժմ ազատ էր և հայ դերասանուհիներին հնարավորություն ընձեռնվեց ժամանակավորապես զբաղեցնել այն: Նույնիսկ հատուկ դասընթացներ կազմակերպվեցին հայ դերասանուհիների համար, որպեսզի օսմաներեն սովորեին, տիրապետեին օսմաներենի ճիշտ հնչողությանը[61]:

Հայերի ու թուրքերի հարաբերությունների միջև այնպիսի վիհ էր առաջացել, որ մինչ այդ թուրքերի կողմից հայերեն տառերն օգտագործելու նպատակի մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող:

1918թ. կազմակերպված «Կ.Պոլսի հայ դրամատիկ» թատրոնն ուներ ընդգծված ազգային նկարագիր և ներկայացումները տրվում էին միայն հայերեն լեզվով: Թատերախումբը փորձում էր մի քիչ ընդարձակել իր գործունեությունը և օպերետների կողքին իր խաղացանկ էր մտցնում դրամաներ, որոնք Մարտիրոս Մնակյանի փառքի ժամանակներից եկած հայատառ թուրքերեն պիեսներ էին:

61 **Իսկուհի Այվազյան** (-1900). Տաղանդավոր, գեղեցիկ, ռազմարվեստագետ, օպերային երգչուհի, օժտված է եղել հրաշալի ձայնով: Սովորել է Իտալիայի և Փարիզի կոնսերվատորիաներում: Լավագույն դերերգերն են եղել «Շամիրամ», «Հուգենոտներ», «Արշակ», «Միքադո», «Տրավիատա» օպերաներում գլխավոր հերոսուհիների կերպարները: Լավ դաշնակահարուհի, նկարչուհի է եղել: Տիրապետել է ֆրանսերենին, իտալերենին: Անձնվիրաբար մասնակցել է Պոլսի բոլոր բարեգործական նվագահանդեսներին:

Գոհար (Պիննեմենջյան) Էլիզ (1887-1962). Արևմտահայ թատրոնի աստղերից, թուրքական թատրոնի առաջին պրոֆեսիոնալ դերասանուհի-պրիմադոննա: 1909թ. խաղացել է Մարտիրոս Մնակյանի թատերախմբում, իսկ 1914 թվականից՝ Պոլսի քաղաքապետարանի «Դար ուլ Բեդա» թատերախմբում, կատարել գլխավոր դերեր: Եղել է թուրք մտավորականության պաշտամունքի առարկան: Նազըմ Հիքմեթը խոստովանել է, որ մոտիկից տեսնելու համար հատուկ սկսել է դրամաներ գրել նրա համար: Մահացել է Սեն Ռաֆայելում (Ֆրանսիա):

Զիբա (Վերժինիա Խոսյանյան, 1884-1955). Պարուհի, դերասանուհի: 1890-ական թթ. հանդես է եկել արևելյան պարերի կատարումներով: 1900թ. Փարիզում մասնակցել է համաշխարհային պարի փառատոնին: 1908թ. հետո պարել է հայկական ու թուրքական թատերախմբերում, Արշակ Պենկլյանի օպերետային խմբում, որի կազմում հյուրախաղերով հանդես է եկել Լոնդոնում, նկարահանվել ֆիլմերում:

Շամրամ հանըմ (Քեչեջյան, 1870-1955). Պարուհի, դերասանուհի, երգչուհի, երգահան: Բեմ է դուրս եկել մորաքրոջ աշխեր, հայտնի երգչուհի Փերուզ հանըմի հետ: 1900-25թթ. եղել Կ.Պոլսի ամենահայտնի ու հայտնի երգչուհին: Հորինել և կատարել է մի շարք թուրքական երգեր, որոնք տարածվել են Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Հունաստանում: Աշխատել է Շեքի բեյի, Նաշիդ Օզբանի, Քել Հասանի և Քաղաքապետարանի թատերախմբերում, կատարել է գլխավոր դերեր:

մից թուրքերեն ներկայացումների թիվը հասնում է 500-ի: Սրանք իրենցից ներկայացնում են դասական դրամատուրգիայի նմուշներ, եվրոպական լեզուներից կատարված թարգմանություններ, փոխադրություններ, արևելյան տիպի տեղայնացումներ, հայ և թուրք հեղինակների ինքնուրույն ստեղծագործություններ, ինչպես նաև համատեղ գրված պիեսներ:

Թատրոնում աշխատանքային լեզուն հանդիսացել է հայատառ թուրքերենը, անկախ հեղինակի կամ թարգմանչի ազգային պատկանելությունից: Թատրոնի այս առանձնահատուկ կողմը մինչև 1912 թվականը թուրքական միջավայրում առանձնակի բարդությունների և հակազդեցությունների չի հանդիպել: Այս շրջանի թուրքական կյանքում հայատառ թուրքերենը բոլորին հասու և հասկանալի հաղորդակցության բնական միջոց է եղել:

Հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումներն ինչ որ չափով պայմանավորված են եղել թուրք հեղինակների հետ համագործակցությամբ: Այս անունների թվարկման ժամանակ գտնում ենք թուրք նոր, դասական գրականության բոլոր դեմքերին՝ Նամըք Քեմալ, Ահմեդ Միդհատ, Շամսեդդին Սամի, Էբուզզիյա Թեֆիկ, Աքիֆ Բեյ, Մեհմեդ Ռիֆաթ, Ռեջայիզադե Մահմուդ Էքրեմ, Հասան Վահիդ, Ահմեդ Վեֆիկ Փաշա, Յուսուֆ Քյամիլ Փաշա, Շաքիր Բեդրեթթին փաշա, Հասան Բեդրեթթին փաշա, Ռըֆաթ բեյ, Մուալլիմ Նաջի, Ահմեդ Նեջիբ, Ալի Հայդար, Հասան Բեդրեթթին, Մանասթըրլը Մահմուդ, Ահմեդ Ռաշիդ, Աբդուլհակ Համիդ, Համդի Բեյ, Մուստաֆա Ռեշիդ, Ալի Բեյ, Մուստաֆա Էֆ., Աբդուլհամիդ Զիաէթին (Զիյա Փաշան) Սամի Փաշազադե Սեզայի, Ահմեդ Ագիգ, Մեհմեդ Մուրադ: Շնորհիվ այն հանգամանքի, որ ժամանակին Հակոբ Վարդովյանի, Մարտիրոս Մնակյանի, Թովմաս Ֆասուլաճյանի և հայ թատրոնի մյուս դերասանապետների կողմից նրանք ներքաշվել էին գրականության, մասնավորապես դրամատուրգիայի ասպարեզ, թատրոնի հմայող միջավայր (որպես հեղինակներ և թարգմանիչներ), հետագայում շատերն իրենց նվիրեցին գրականության ասպարեզին: Թուրքական թատրոնի ու գրականության պատմության համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում 30-ի հասնող ինքնուրույն երկերն ու մոտ 60 անուն թարգմանությունները, որոնք կատարվել են թուրք լուսավորիչ, նոր գրականության դասականների կողմից հայ թատերախմբերի հետ համագործակցության արդյունքում: Ուստի թուրքական նոր գրականության, մասնավորապես դրամատուրգիայի իրական ուսումնասիրությունը հնարավոր է միմիայն թատրոնի գործունեության հետ նրա համատեղ ուսումնասիրմամբ: Այն բույլ կտա խուսափել նյութի շուրջ միակողմանի, անտրամաբանական եզրակացություններ և արժեվորումներ կատարելուց: Բացի նյութական վարձատրություն ունենալու կարևոր խթանից, թատրոնը դեպի իրեն է ձգել է նրանով, որ **հնարավոր է դարձրել թատրոնի, բեմի միջոցով քարոզել թուրք առաջադեմ մտավորականության հուզող բազմաթիվ նվիրական գաղափարներ: Այն է՝ լուսավորական շարժման, ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, կանանց ազատագրման, թուրք նոր լեզվի ու գրականության ձևավորման և այլ գաղափարներ ու ծրագրեր:**

Հայատառ թուրքերեն պիեսների մեջ մեծ թիվ են կազմել իրենց ժամանակին եվրոպական բեմահարթակներում հայտնի և ժողովրդականություն վայելած գրական հայտնի ստեղծագործությունները: Նույն շարքում են որոշակի գեղարվեստական և գաղափարական արժեք ունեցող գործեր, բազմաթիվ դասական պիեսներ, որոնք վերցվել են Թուրքիա հյուրախաղերով հանդես եկած ֆրանսիական, իտալական թատերախմբերի և օպերային խմբերի խա-

ղացանկից: Հանդիսականների լայն շրջանակների ճաշակին հագուրդ տալու համար այս խաղացանկի անքակտելի մասն են կազմել մելոդրամները, երաժշտական ներկայացումները, օպերետները, զավեշտները:

Մամուլի էջերում բարձրացվել են հասարակական և մշակութային հնչեղություն ունեցող լուրջ խնդիրներ՝ կապված թատրոնի և դրամատուրգիական հարցերի հետ: Թատերագիտական բնույթի հրապարակումներից բացի ժամանակի մամուլում պարբերաբար լայնորեն քննարկման առարկա են դարձել թատրոններում բեմադրված յուրաքանչյուր պիես, յուրաքանչյուր ներկայացում: Թատրոնի պատմության համար այս հոդվածներն ու քննարկումները մեծագույն հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի դրանց օգնությամբ կարելի է վերականգնել, հասկանալ և գնահատել հանդիսականների տարբեր խավերի վերաբերմունքն ու գնահատականը: Այս հոդվածները թույլ են տալիս ողջ խորությամբ ըմբռնելու ժողովրդի սկզբունքային մոտեցումը հասարակական քաղաքական տարբեր խնդիրներին, լուսավորական, մշակութային շարժմանը:

Վերոհիշյալներից ավելի ժողովրդականություն են վայելել հայատառ թուրքերեն բերբերն ու համդեսները, նաև՝ բոլորին հասկանալի լեզվով լինելու պատճառով: Թատրոնը ամենօրյա հրապարակման նյութ է հանդիսացել, որ տպագրվել է բերբերի «Թատերական կյանք» խորագրերի ներքո՝ ապացույց այն բանի, որ թատրոնը վաղուց մաս էր կազմել ժողովրդի կենցաղի, մտել ընտանիքներից ու պալատներից ներս: Այն զուգակցվել է թատերական գործերի հրատարակություններով և մարդկանց մղել կարդալու նույն այդ պիեսի հեղինակի մնացած գործերը ևս: Այս հանգամանքը մի քիչ ավելի է նպաստել, որ հայատառ թուրքերեն գեղարվեստական գրականությունն ավելի մեծ ժողովրդականության վայելի: Իսկ այն հանգամանքը, որ թատրոնի հետ կապված մոտ հարյուրավոր մեծ ու փոքր հայատառ թուրքերեն ստեղծագործություններից միայն մի փոքր մասն է տպագրվել, իսկ մնացածը ձեռագիր վիճակում են մնացել ու ձեռքից-ձեռք, թատրոնից-թատրոն փոխանցվել՝ բոլորովին էլ չի նսեմացնում նրանց կատարած հասարակական, մշակութային, լուսավորական դերն ու մեծ ավանդը: Թատրոնը Պոլսի ու նաև մեծ քաղաքների կյանքի մի մասն էր դարձել:

Ցավոք սրտի և՛ մշակութային վերելքը, և՛ եղբայրության գաղափարներով բոցավառված ժողովրդական հույսերը ի չիք են դարձել նույն այս շարժման թուրք առաջնեկների՝ երիտթուրքերի ծրագրած խորշագույն ոճրագործության, Մեծ եղեռնի պատճառով:

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Տիգրան Չուխաջյան

Հայ ժողովրդի երաժշտական ավանդույթները շարունակվել են նաև Օսմանյան կայսրության տիրապետության շրջանում: Հայերեն ու հայատառ թուրքերեն ձեռագիր տաղարանները հարուստ նյութ են ընձեռում ուսումնասիրողներին:

Օսմանյան կայսրության երաժշտական կյանքի զարգացման հիմքին են հանդիսացել հայ աշուղական, դասական ստեղծագործողների ժառանգությունը, թատրոնի (օպերետներ, օպերաներ), երաժշտական «դպրոցների», երգչախմբերի, փողային, լարային, ազգային, ապա նաև սիմֆոնիկ նվագախմբերի հիմնադրումն ու դրանց բուռն գործունեությունը ոչ միայն արևմտահայ մթնոլորտում:

Աշուղական գրականությանը, բանահյուսությանն են վերաբերում հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի գերակշռող մասը: Հայ աշուղական, գուսանական արվեստի արմատները դարերի խորքից են գալիս, երբ դեռ չէր էլ կազմավորվել թուրքական պետությունը: Վաղ և միջնադարյան հայ գուսանական, աշուղական գրականության ուսումնասիրությանն են նվիրվել գիտական բազմաթիվ հրատարակություններ, անթոլոգիաներ, որոնք թույլ են տալիս հետևելու մեզ հետաքրքրող այս գրականության զարգացման ընթացքը, համադրելու և ճիշտ ըմբռնելու հայատառ թուրքերեն տաղերն իրենց տարբերակներով: Բանասեր Գ.Լևոնյանը հաշվում է ավելի քան 400 աշուղներ, որոնք 17-19 դարերում ստեղծագործել են միաժամանակ հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով[1]:

Գիտական գրականության մեջ ընդունված է եղել զանազանել աշուղների երկու տիպ: Առաջինները հանպատրաստից են հորինել ու կատարել իրենց երգերը որևէ գործիքի նվագակցությամբ և կոչվել են «մեյդան շուարասը»: Երկրորդները՝ որոնք նախապես գրավոր ունեցել կամ պատրաստել են իրենց տաղերը՝ «քալեմ շուարասը» են կոչվել[2]: Այնուամենայնիվ դժվար է զանազանել այս աշուղներին, քանզի երկրորդները ևս շատ հաճախ հանպատրաստից էլ են կատարել:

Ձեռագրերը, ուր ամփոփված են բազմաթիվ հայատառ թուրքերեն չափածո ստեղծագործություններ, հնարավորություն են տալիս նաև պատկերացում կազմելու թուրքական չափածո գրականության մասին և հետևել դասական ու ժողովրդական գրականության զարգացմանը: Թուրքական դասական, դիվանային գրականությունը, ընդօրինակելով արաբա-պարսկական միստիկ բովանդակությամբ հագեցված ծեքծեքուն, վերամբարձ ոճը՝ ստեղծվել

1 Մատենադարանում պահվող ավելի քան 180 ձեռագրեր պարունակում են հայատառ թուրքերեն տաղեր, արևելյան բանահյուսության նմուշներ: Տես Գ.Լևոնյան, *Հայ աշուղները և նրանց արվեստը*, Եր., 1944, էջ 34:

2 Ալպոյաճեան Ա., *Պատմություն հայ Կեսարիո*, Կահիրե, 1937, էջ 1554; Ahmed Kabaklı, *Türk Edebiyat*, Ankara, 1967, s. 139, 633.

ու զարգացել է պալատներում, միշտ հեռու, օտար մնալով ժողովրդին: Այս բանաստեղծներից միայն մի քանիսն են, որ վայելել են ժողովրդի իրական սերը: Նրանք դուրս են եկել զուտ դասական ավանդույթներով ստեղծագործող պալատական երգչի սահմաններից, երգել են երկրային սեր, ժողովրդի հոգսերն ու ուրախությունները: Թուրքական իրականության մեջ, պալատական թուրք երգիչների կողքին ստեղծագործել են շատ սիրված ու գնահատված հայազգի երգիչներ: Դրանցից են սուլթան Աբդուլմեջիդի պալատական երգիչ Քեշիշօղլին, Սուլթան Մահմուդի երգիչ Ուլֆեթին և ուրիշներ:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր տաղարաններում հանդիպում ենք անունների, որոնք թուրքական գրականության պատմության մեջ համարվում են դասական գրականության ներկայացուցիչներ: Նրանց մի քանիսի լեզուն, հայկական մտածողության առկայությունը, բովանդակությունը, տաղաչափական կառուցվածքը թույլ են տալիս ենթադրելու դրանց հեղինակների հայ լինելու հանգամանքը: Պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ աշուղների մեծ մասը ավանդաբար կրել են պատվական անուններ: Երկրորդ՝ նույն անունը կարող էին կրել մի քանի աշուղներ, և երրորդ՝ որ նույն աշուղը կարող էր ունենալ մի քանի անուններ: Այսպես օրինակ, 19-րդ դարի աշուղ Ջամալին մրցույթներում հաղթելով, ի թիվս այլ աշուղների, նաև հայտնի Թյոմնարիին, ստացել է Քեշիշօղլի մականունը, որը փոխել է Ջամալին: Կ.Պոլսում մտերմանալով մի թուրք բեյի հետ՝ ներկայացվել է Սուլթան Մահմուդ Բ-ին, հանպատրաստից նրան ձոնել է մի տաղ: Առատ պարգևի հետ միասին սուլթանից ստացել է նոր մականուն՝ Շավքի[3]:

Թուրք հայտնի գիտնական Ֆուադ Քյոփրուլուն իր աշխատություններում անդրադարձել է երեք հայ աշուղների, որոնք գրել են հայատառ թուրքերեն: Դրանք են՝ Մեխիփ Էրմենին, Սարգիս Ջերին (Նուրյան), Միրզա խանը: Ֆ.Քյոփրուլուն դրվատանքով է հիշատակում 18-րդ դարի մի այլ աշուղի, ոմն Վարդանի, որն անհամեմատ ավելի տաղանդավոր է եղել, քան վերը հիշատակվածները[4]: Իզզեթ Ուլվին, Ահմեդ Ռասիմը թվում են Ստամբուլի բազմաթիվ հայ աշուղների, որոնք միաժամանակ թուրքերեն են ստեղծագործել: Յուսուֆ Նաբիի մի նամակից իմանում ենք 16-րդ դարի երկու հայ աշուղների մասին՝ Վարդան և Մեջնուն[5]:

Ահա 18-19-րդ դարերում ստեղծագործած մի քանի անուններ՝ վերցված հայատառ թուրքերեն տաղարաններից. Պահարի, Սեռաէի, Մեկզունի, Ակեահի, Մերշուֆի, Ջանիֆի, Ճէհուի, Շոխի, Էօսր, Շագիրի, Թանգիրի, Ապիտի, Ֆասը, Նեպատի, Հաշիմի, Գարունի, Մակզունի, Մեհարի, Կեմիերի, Սարհօշ օղլու, Մեճնունի, Տեհրի, Իրֆանի, Րավգիա, Նեվնի, Լիսնեյի, Նեֆիսի, Նիհատի, Վեհպի, Ճիտայի, Նազիր[6], Աբրահամ, Կարաջ օղլան, Դալլաք Մուրադ, Տօնի, Միսկին, Բուրջի, Պետրջի օղլի, Օվչի Նավասի, Մաման, Դամբար օղլի, Քեշիշ, Ալավերդի, Մահմուդ, Հարություն Սալմաստեցի և այլն[7]: Հայատառ թուրքերեն տաղերը

3 Ալպոյաճեան Ա., *Պատմություն հայ Կեսարիո*, Կահիրե, 1937, էջ 1556: Որոշ ժամանակ առաջ ենք ունեցել թուրքական հետազոտության 4-րդ ծրագրով հետևելու «Թուրքերեն լեզու և գրականության» հավաքածուին, ուր մեզ հետաքրքրող հայազգի որոշ աշուղներ ներկայացվել են որպես թուրք ստեղծագործողներ, իսկ լատինատառ թուրքերենի վերածված նրանց տաղերը՝ թուրքական գրականության նմուշներ:

4 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyat Üzerindeki Tesirleri*, Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Ankara, 1966, s. 239-269.

5 Անիրյան Խ., *Հայ միջնադարի պոեզիայի ինքնատիպության հարցի շուրջ*, Եր., «Սովետական գրականություն» ամսագիր, 1972, N 3:

6 ՄՄ, ձեռ. 6438:

7 ՄՄ, ձեռ. 9003:

մեր օրերում ևս շարունակում են հետաքրքրել ուսումնասիրողներին[8]:

Աշուղները (հիմնականում սազի ուղեկցությամբ) շրջել են Օսմանյան բազմազգ կայսրությունով, երգել, խաղացել, կատարել և՛ իրենց, և թե՛ ուրիշների ստեղծագործությունները: Եվ քանի որ թուրքերենը հասկանալի էր բոլոր ազգերի համար, բնական է, որ լինելով անգամ հայախոս գավառների ծնունդ՝ աշուղները կատարել են հիմնականում թուրքերեն[9], հաճախ՝ բանդուրայի[10] նվագակցությամբ:

Հայ աշուղական արվեստի ժողովրդականությունն ու ճանաչումը Օսմանյան կայսրության բազմազգ ժողովուրդների շրջանում, սկսած պարզ ժողովրդից մինչև պալատ՝ անհերքելի է: Եղել են դեպքեր, երբ ժողովրդի կողմից շատ սիրված հայազգի աշուղին թաղել են թուրքական գերեզմանոցում, «պատճառաբանելով», որ մահվանից առաջ աշուղն իրր թե մուսուլմանություն է ընդունել:

Այսպես է պատահել 19-րդ դարի աշուղ Թալեպիի (նույն ինքը Թյուրպայի Կեսարացի, նույն ինքը Հաջի Կարապետ) հետ[11]:

Աշուղներից ոմանց կյանքն այնքան հետաքրքիր ու արկածախնդրությամբ է լեցուն եղել, որ դրանց շուրջ պատմություններ են հյուսվել: Այս առումով հայատառ թուրքերեն որոշ սաղարաններ իրենցից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում[12]: Հայատառ թուրքերեն աշու-

8 Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանում պահվող գրչական մատյանում Թոքաթ Ալաաբյանի արխիվում պահվում են մեծ թվով հայատառ թուրքերեն տաղեր (բաժին 6, N 78-80, 536 էջ): Մեր ժամանակակից սփյուռքահայ բանասեր ու մատենագետ **Գևորգ Բամպուքճյանը** հրատարակել է հայատառ թուրքերեն տաղերի յաշինատարի վերածած անթոլոգիա (Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Elyazma Eski Bir Cönk*, İstanbul, 1984; «Folklor ve Etnografya Araştırmaları», N 1. Հայատառ թուրքերենն աշուղական գրականությամբ էր գրավում նաև մի այլ սփյուռքահայ գրագետ, որը Հայաստանի հայրենադարձվելու տարիներին այս բնագավառ աշխատություն էր պատրաստում: Նրա «*Թուրքալեզու հայ աշուղները*» գիրքը և հոդվածները հաստատում են, որ հայազգի են եղել հայտնի **Հիքարին** (18-րդ դ.), **Սեյրանին, Մեսրուպին** և **Թյուրպային** (19-րդ դար) և շատ ուրիշներ: Տես Անդրյան Ժ. Գ., *Միրո բանավոր թուրքալեզու հայ աշուղների երգերում* («Արևելագիտության հարցեր» ԵՊՀ ժողովածուի 1-2 համարում, Եր., 1983, էջ 230): Մեր կողմից «Արևելյան աղբյուրագիտություն» ԳԱ ժողովածուի մեջ (Ե., 1888, էջ 83-98) թարգմանվել, հրատարակվել է մինչ այդ անտիպ հրաշալի երկլեզվյա սիրո «*Սազ Գրիգորի աստղերը*», որը բնորոշ օրինակներից է հայատառ թուրքերեն աշուղական սեր-տաղերի: Տես ՄՄ, ձեռ. 2394, էջ 182ա-184ա:

9 Հայ աշուղների ստեղծագործության տարածման, նրանց ունեցած մեծ ժողովրդականության գործում նշանակալից դեր են խաղացել կայսրության ժողովուրդների կյանքում ընդունված աշուղական մրցույթները: Այս մրցույթներն անցել են որպես տոնախմբություններ և կազմակերպվել են հիմնականում հանդիսավոր առիթների, ուխտագնացությունների, տոների ժամանակ: Բնականաբար մրցույթների ոչ բոլոր մասնակիցներն են չնորհալի կամ տաղանդավոր եղել: Նրանցից ոմանք կատարել են սեփական ստեղծագործությունները, ոմանք նախընտրել են կատարել ժողովրդական և կամ մյուս աշուղների երգերը: Երկու դեպքում էլ մրցույթները դուրս են եկել ընդունված կանոնների շրջանակից: Ի դեմս նրանց, մենք գործ ունենք ժողովրդական բանահյուսության հանպատրաստի ու մշակողների հետ, որոնք կատարելով այն տարածել են ողջ կայսրությունով մեկ: Դա վերաբերում է ժողովրդական արվեստի բոլոր ժանրերին:

10 Թամբուրի-հայկական նվագար, ավելով գործիք, որը տարբեր էր սազից-արաբական ընկերից (տես Ա.Լիսիցյան, *Հայ ժողովրդի հինավուրց պարերը և թատերական ներկայացումները*, Եր., 1958, հ. 1, էջ 152-153): Տիգրան Փափազյանի, «*Պատմություն Բալու Հասա գյուղի*» (Բեյրութ, 1960) գրքում ներկայացված է հայատառ թուրքերեն բառարանային մի երգ՝ բառդադրաս Շարիֆ-Բեկի սիրտի առիթով գրված, որ երգել են նաև թուրքերը (էջ 233): Գրքում կան հայատառ թուրքերեն աշխատանքային՝ կալի երգերի հրաշալի օրինակներ:

11 Ալպոյաճյան Ա., *Պատմություն հայ Կեսարիոյ*, Կահիրե, 1937, էջ 1561:

12 ՄՄ, ձեռ.10295. *ԺԹ դարի* հայատառ թուրքերեն այս Տաղարանի 1-69 սամաններում էջակալված թերթերում սրանցի, ավելի ստույգ՝ սամարիայի Աշուղ Մկրտչի՝ Մկրտիչ որդի Համի Մանիկի (Մանուկի) տաղերն են (դազել, թաշլամա, գոշմա և այլն).
Հատկապես, ապաստ մնացած էջերում (2բ, 5բ-8բ, 10բ-32բ, 62բ-78բ, 100բ-103ա) աշուղի հոր և հորեղբոր կողմից ցուցվել են ժԹդ. Պոլսի հեռուկայ աշուղների հայտնի երգերը (*Ջիվանու, Հավիկի, Մեվլյութի, Սավաշի, Նեջիի, Մեհմեդի, Էզեկը, Նիհատի, Պահարի, Լյամեի, Ենիսի, Հասսինի, Շահսավ, Սարհոշ Օղլու, Ալյյանի,*

դական գրականության ուսումնասիրության աղբյուրում միայն հնարավոր կլինի պատկերացում կազմել այս գրականության զարգացման շրջանների, կրած և իր ունեցած ազդեցությունների մասին: Հայատառ թուրքերեն տաղարաններում տեղ են գտել քառյակներ, գազելներ, բեյթեր, որոնցից մի քանիսի հեղինակներն ամենայն հավանականությամբ հայեր չեն: Առանձին, 18-19-րդ դարերի մի քանի ձեռագրեր ներկայացնում են հիմնականում թուրք հեղինակների արևելյան տարբեր ժանրերի երգերը, հայկական (Համբարձում Լիմոնճյանի) ու եվրոպական, դասական նոտագրությամբ հանդերձ: Երբեմն դրանք միայն նշանակներ են, առանց բառերի՝ հայկական ու եվրոպական նոտագրությամբ:

Տրամաբանական պիտի համարել այն երևույթը, որ լով հայկական կամ ինքնուրույն ստեղծագործություններ կատարելով բանաստեղծները, աշուղները այդքան մեծ հարգանք, սեր ու ժողովրդականություն դժվար թե կարողանային վայելել Օսմանյան կայսրության նման բազմազգ մի երկրում: Նրանք մեծ դեր են խաղացել նաև պետության մյուս ժողովուրդների բանահյուսության տարածման, կատարման, մշակման, նոր տարբերակներ ստեղծելու գործում:

Այդ են վկայում տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններին կից (ոմանց) պարսկերեն, հայատառ պարսկերեն, թաթարերեն, հունարեն, եբրայերեն, լատիներեն, հունգարերեն (մաճառերեն), հայատառ քրդերեն, օսմաներեն, հայատառ արաբերեն, մոդավերեն գազախեր տարբերակները: Հայատառ թուրքերենով մեզ են հասել ոչ միայն այլազգի և այլադավան աշուղների ստեղծագործությունները, այլև նրանց ժողովուրդների բանահյուսության մի շարք նմուշներ: Արևելքում տարածված սիրավեպերի առկայությունը հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում ապացույց է այն բանի, որ դրանք մեծ սիրով պատմվել, երգվել են նաև հայկական շրջանակներում ու գրի են առնվել հայատառ թուրքերենով: Շահ Իսմայիլի, Ասլի և Քյարամի, Աշուղ Ղարիբի, Քյոռ Օղլու, Խան Չոբանի, Թահիր Միրզայի պատմությունները (նույնիսկ հայերեն տարբերակները) առատորեն ընդմիջված են թուրքերեն լեզվով երգերով[13]:

Ալթունի, Մասրուրի, Կամիլիի, Ռեֆիքարի, Եմինայի, Ահու, Ռավզիա, Խուրշիդի, Աշուղ Ղարիբ և անանունք), Շահ Իսմայիլի և Գյուլիզար խանումի արձակ պատմությունը:
Տաղարանի սկզբում, նախքան 2 տպագիր էջերում, որը առաջադրված է աշուղի բարեկամի և ձեռագրի նվիրատու Լևոն Թոփալնճյանի կողմից (Շեկլյօզողլու), ներկայացված է Աշուղ Մկրտչի ողջամտությունը.
Ծնվել է Կ. Պոլսում, Սամաթիայում, հարուստ մուշտակագործի ընտանիքում: Գրել է երգեր: 20տարեկանում սիրահարված է, սակայն ծնողները աղջկա հանեսռ ծագման պատճառով (մայրը ընկալալարանի էր) չեն համաձայնվում: Դառնացած երիտասարդը որպես աշուղ մեկնում է Բաղդադ գնացող քարավանին, այնտեղից՝ Բասրա, ապա՝ մանկան Հնդկաստան է հասնում: Երգերի սույն անտպակը բողնում է քրոջ մոտ Հնդկաստանում, Կալկաթայի շրջանի թագավորի մոտերին բարեկամն է դառնում, որը նրան իր վեզիրն է կարգում: Անգլիացիների հարձակման շրջանում թագավորը զոհվում է: Պատերազմում նրա զորքի գլուխն է անցնում Մկրտիչը: Անգլիացիները հաղթում են, իսկ Մկրտիչը փախչում է Չինաստան, մինչև եվրոպացիների այդ երկրի թափանցելը, ու մի օր էլ՝ հայտնվում է Պոլսում, որպես հայտնի աշուղ Հինդի Բաբա: Գտնում է բնորդու գավակներին, ապրում Սկյուտարում և հիվանդանում: Ոչ ոք չի կարողանում բուժել նրան: Ծանոթը հարկելով նրան, նրա քրոջ՝ նրա տուփված թափվում էին նրա շուրջը: Միայն բժիշկ Սերվիչեն է, որ նրան զննելով մի դեղագիր է տալիս դեղագործ Ստեփան Աղայից (Սկյուտար թաղից): Դեղագործը նախ մերժում է տալ դեղը, ապա Սերվիչենի պնդմամբ՝ տալիս է օրը մինչև 3 դիրհեմ ավելին պայմանավորող դեղը: Հինդի Բաբան իր արկածալի կյանքի ընթացքում սովորել էր հակաթույնի վարժեցնել իր մարմինը և օրական այդ քանակությամբ ափիոն օգտագործել: Դեղը տալիս են և Հինդի Բաբան բուժվում է: Հնդկաստանից նա իր գոտու մեջ բերել էր հազար կարկեհաններ (ադամանդ): Չկարողանալով Պոլսում վաճառել, գնում է Եգիպտոս: Հյուրանոցում նրան կողոպտում են ու սպանում:
Նա Հնդկաստանում թողել է առասպելական հարստություն մի դղյակում մեջ և պալատ՝ Կալկաթայում:

13 ՄՄ, ձեռ. 2842, 7318, 9003: Հատկապես, նույն այս սիրավեպերն առատորեն տպագրվել են հայատառ թուրքերենով, ունեցել բազմաթիվ վերահրատարակություններ: Հայատառ թուրքերեն տպագրությունները այսօր դարձել են նաև թուրք հետազոտողների քննության առարկան, տես՝ Թուրգութ Քութի (*Turgut KUT*)

Լիմոնճյանական խազագրի օրինակ

Տպագրական մշակույթի շնորհիվ Պոլսո հայկական տպարանները սկսում են տպագրել հայկական երգեցողության գանձերը[14]:

Համբարձում Լիմոնճյանը (Պապա Համբարձում) նոտագրության յուրահատուկ նոր ձևի ստեղծողն է եղել ու դրանով նոտագրել ոչ միայն հայկական եկեղեցական, այլև արևելյան ու մասնավորապես թուրքական հոգևոր և աշխարհիկ երաժշտությունը: Այս աշխատանքը հետորեն շարունակել են նաև Լիմոնճյանի աշակերտները: 19-րդ դարում պոլսահայ համայնքում իշխել է հայկական, «ալա թուրքա» և եվրոպական երաժշտությունը: Հայ ստեղծագործողներից շատերը ստեղծագործել են նաև դասական «ալա թուրքա» և զարմանալի չի, որ մինչև մեր օրերը հասած թուրքական շատ երգերի մեջ տեսնում ենք հայ հեղինակին: Նրանց գեղեցիկ երաժշտության հիման վրա նորանոր երգերի բառեր են գրվում ու շարունակում կատարվել նորովի: Այս երաժշտությունն իրապես ունեցել է շատ հայտնի հայազգի ստեղծագործողներ, արքունի երաժիշտներ, ինչպես **Քեմանի Թաթևոսը (1858-1913), սանթուրիստ Ռուխանը, Հոճա Նիկողոսը և նրա Գաբրիել, Նշան եղբայրները** (որոնք հաճախ են հրավիրվել սուլթանական պալատ երգելու, նվագելու), **Քեմանի Սեպուհը (Սեպուհ Սիմոնյան, 1828-1894), Աստիկ Համամճյանը (1833-1913), Ուդի Աճեմը (1850-1923), Ուդի Արշակը (1880-1930), Ուդի Հրանտը (1901-1986), Ուդի Պողոսը, Պիմենը, Պողոս Աստիկյանը (1872-1945), Միսակ Էֆենդին, Սերովբե Էֆենդին, Քանոնի Արթինը, Ուդի Գրիգորը (Պերպերյան, 1884-), Կարապետ Պաղտատլյանը (1817-1903)**[15] և շատ ու շատ ուրիշներ: [16] Այս բնագավառից շա-

հոդվածներն այս մասին:

14 1642թ. հայ և լատիներեն՝ «*Կարգաւոր սուրբ խորհրդոյ պատարագի հայոց*», Հռոմ, տպ. Պրոպագանդա:
1664թ. Ամստերդամ, «*Շարական*», տպ. Ոսկանի:
1664թ. Պողոս Ա. Էջմիածնեցի և Մ. Սարգիս տպ. «*Երաժշտական երգեցմունք Հոգևորականք*»: Նույն վերնագրով
1685թ. Ամստերդամում, 1710թ.՝ Վենետիկ, 1718թ. կրկին Ամստերդամում և 1724, 1736, 1743թթ. Պոլսում:
1667թ. Հռոմ, «*Կարգաւորութիւն պատարագին հայոց*» հայերեն և լատիներեն:
1677 թ. Մարսելի «Սաղմոսն և ըմբ» սաղ-ում՝ «*Սաղմոսի*» 10-րդ տպագրությունը:
1684թ. Պոլսում, Մարտիրոս Դպրի տպ. «*Տաղարան փոքրիկ և գեղեցիկ*», նույնը՝ 1701թ. և 1723 Պոլիս.
1709թ. *Ժամանակագրական վասն ննջելոց*, Վենետիկ, Անտոնի Պորտոլի տպարան:
1714թ. Պոլիս, «*Գիրք զարդարեալ և պատարագի փոքրիկ և գեղեցիկ*»: Նույնը 1723, 1738թթ.՝ Պոլիս և *Գիրք փոքրիկ որ կոչի պարզաբան*, 1740, Պոլիս. Պոլսում են տպագրվել՝ *Փոքրիկ Գանձարան* (1739), *Հոյնարան շարական* (1743), Գիրք Ձայնեգր «*Գիրք նորագոյն որ կոչի Երգարան*», (1744).
Տաղասացություն Գրիգորի Մագիստրոսի (1746):

15 Հայտնի ոսկերիչ Մեսրոպյան Պաղտատլյանի թոռն է: Հայտնի է եղել որպես պալատի գլխավոր երգիչ (քաշմուղգանի) և ստեղծագործող:

16 ՄՄ (նոր հավաքածու) ձեռ.197, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 229, 245267 և այլն: Տես նաև՝ Aram Kerovpyan, Altuğ Yılmaz, *Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler. Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeni Bestekârlar. 2cilt, İstanbul 2010.* Հրատարակիչն է պոլսահայ գիտնական Արամ Յարմանը:

տերի համար որպես ուսուցիչ է հիշվում **Գրիգոր Սինիկերյանը** (1868-1937):

Աշուղական մշակույթին զուգահեռ 19-րդ դարը դառնում է նաև նոր, դասական, եվրոպական երաժշտական մշակույթի ազդեցությամբ հագեցված մի ասպարեզ, որի դրոշակակիրների կարևոր մասը հայ կոմպոզիտորներն ու կատարողներն են եղել:

Երաժշտական մշակույթը մուտք է գործել հայ երիտասարդական, առաջադիմական, սանուց և լսարանական միություններ: Երաժշտական կյանքն ուղղորդելու համար ստեղծվել են երաժշտասերների միություններ, երգչախմբեր, նվագախմբեր:

Երգչախմբերն իրենց մեջ միավորել են հոգևոր երգեցողությունն ու դասական, եվրոպական երգացանկը: Երգչախմբերը մաս են կազմել հայկական թատերախմբերի, մասնակցել բազմաթիվ համերգների, սերտողային, մարմնամարզական մրցումների, բարեգործական հանդիսությունների: Ի տարբերություն եկեղեցիներում դպրաց դասի, այս երգչախմբերը գործել են եվրոպական նոտագրության հիման վրա: Նրանք բոլորն էլ ունեցել են իրենց կանոնադրությունները, որոնք հրատարակվել են առանձին կամ ժամանակի մամուլում, իսկ ստեղծված խմբերը՝ հաստատվել են որպես հասարակական օղակներ: 1904թ. հրատարակվում է եկեղեցական երգչախմբերի ներքական մի կանոնադրություն 70 հոդվածներից: Այս կազմակերպությունների նպատակն է եղել՝ հայ երիտասարդների մեջ զարգացնել երաժշտական արվեստը[17]: Երգչախմբերի, նվագախմբերի կազմակերպիչներ ու հովանավորներ են հանդիսացել նաև մասնագետների մի խումբ, որոնք եղել են երաժշտության ջերմ երկրպագուներ, ունեցել են երաժշտական կրթություն, երիտասարդ սերնդի զարգացման խնդիրը դրել են երաժշտական կրթության, երաժշտական մշակույթի համամասնության մեջ[18]:

Արևմտահայ միջավայրի, նրա մշակութային գործիչների ստեղծագործական ներդրման արդյունքում կայսրությունն է մուտք գործել եվրոպական նոտագրություն, դասական երաժշտական մշակույթը: Հրատարակվել են երաժշտական ու երաժշտագիտական պարբերականներ: Ստամբուլի հայ բարձրաշխարհիկ խավի կողմից կազմակերպված պարահանդեսների, բարեգործական երեկույթների, համերգների կազմակերպմանը մասնակցել են տերության պալատական, բարձրաստիճան խավը, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների անդամները, սուլթանական ընտանիքի անդամ արքայազներն ու արքայադուստրերը: Ստամբուլյան դահլիճները զբաղված են եղել հայ դերասանների, երգիչների, երգչախմբերի, երաժիշտների համերգներով: Դրանց մեծագույն մասը եվրոպական կրթություն ստացած, արդեն հայտնի դեմքեր են եղել: Հրավիրյալ երաժիշտների հետ համատեղ ելույթներում ժամանակի դասականների հետ մեկտեղ հնչել են հայ կոմպոզիտորների ու նրանց մշակմամբ հայ ազգային գործեր: Երաժշտական այս բուռն միջավայրի մաս են կազմել երաժշտական ստեղծագործությունների տպագ-

17 1908թ. ստեղծվել է «Հայ երաժշտասերների միություն»: 1908թ. «Րաֆֆի» առաջադիմական միությունը, որ 150 անդամներից է բաղկացած եղել, ունեցել է նվագախումբ: «Կոմիտասական» 5 սանուց միությունները (Բերա, Սկյուտար) ունեցել են իրենց նվագախմբերը՝ «Կոմիտաս նվագախումբ» (Կուրու Չեշմե), «Մասիս» նվագախումբ (Սամաթիա), «Սիփան» նվագախումբ (Մաքրիգյուղ): «Ասպարեզ» 190 հոգանոց լսարանական միությունը 1909թ. երկսեռ երգչախումբ է կազմել: 1918թ. հիմնվել է «Նոր Այգ» նվագախումբը 35 անդամներից: 1919թ. կազմվել է «Հայ եկեղեցական երաժշտաց միություն» (Կ.Պոլիս):

18 **Հովհաննես Յաղուպյան** (1858-1914). Կայսերական համալսարանում չափագիտության և բնագիտական գիտությունների է ավարտել: Հաշվապահության պետ, Վաչական ժողովի անդամ, նախագահ՝ Շիշլիի Հայրենիքի: Հանրային կրթության Բարձրագույն ժողովի անդամ: 1880թ. եղել է Օրթագյուղի «Ծաղկամանուշ» վարժարանի հոգաբարձու: Ազգային երեսփոխան: Փարիզում գիտական մի համաժողովում եղել է Օսմանյան կայսրության պատվիրակ և ստացել ֆրանսիական ***Chevalier de Légion d'Honneur*** (Պատվո լեգեոնի ասպետ) պատվանշան: Ծավալուն, «Քնար» երաժշտական միության ատենապետներից:

թյունները երկրում և արտասահմանում, երաժշտական գործիքների արտադրությունը:

Մահմուդ Բ սուլթանի օրոք (1808-1839) մեծ քաղաքներում, գավառներում հայ երաժիշտների, երաժշտության հայ ուսուցիչների[19] բեղմնավոր գործունեության արդյունքում հիմնադրված սիմֆոնիկ, կամերային, փողային նվագախմբերը, երգչախմբերը, երաժշտական միությունները ու հրատարակչությունները, թատերախմբերը, պարային մասնավոր դպրոցները[20], սպորտային տարբեր խմբերն ու բիմերը ողջ երկրով մեկ, հասարակական հարյուրավոր կազմակերպություններ, առանձնապես Ստամբուլը, դարձնում էին եվրոպական որակների հավակնող քաղաք:

Հայ մասնագետները երաժշտություն են դասավանդել նաև զինվորական, ռազմածովային դպրոցներին կից երաժշտական դպրոցներում, աճեցրել շատ ու շատ երաժիշտներ, այդ թվում թուրքական երաժշտության շատ երախտավորների[21]:

Արևմտահայ երաժշտության մեջ հեղաշրջում է համարվում 1860-ական թվականները, երբ հայկական լիմոնճյանական և եվրոպական նոտագրությամբ սկսվեց հայ երաժշտության, հոգևոր ու աշխարհիկ գործերի նոտագրության, ձայնագրության շրջանը, իսկ ստեղծագործողները հնարավորություն ունեցան եվրոպական նոտագրությամբ հրատարակել իրենց ստեղծագործությունները եվրոպական քաղաքներում, Պոլսում (հիմնականում ֆրանսերենով): Սկսվեց երաժշտական պարբերականների հրատարակությունը, որը պետք խանդավառեր և՝ ստեղծագործողներին, և՝ խրախուսեր պրոֆեսիոնալ երաժիշտների նոր սերնդի առաջացումն ու զարգացումը: Բազմաթիվ տաղանդավոր երաժիշտներ սկսեցին կրթություն ստանալ Եվրոպայում, ինչպես նաև Պոլսում, ուր եվրոպացի մասնագետներ կային: Սկսվեց նոր որակի նվագախմբերի՝ դասական, լարային, փողային, նաև՝ կամերային ու սիմֆոնիկ նվագախմբերի առաջացման շրջանը: Տպագրական գործի զարգացումը մեծապես նպաստում էր երաժշտության, երաժշտագիտության զարգացման այս շրջանին: Նույնիսկ նոտաների տպագրության «գլուխը» եղան այս ասպարեզում: Հայկական թատերախմբերի փայլուն պատմության տարիներին գործել են նվագախմբեր, որոնք մասնավորապես երաժշտական, օպերետային ներկայացումների ժամանակ մաս են կազմել այս խմբերի ներկայացումներին: Նվագախմբեր են կազմվել ոչ միայն Պոլսում, այլև մեծ քաղաքներում: Դարավերջին միայն Ադանայում գործում էին մի քանի փողային, արևելյան, նաև երկու դասական նվագախմբեր, որոնք սիմֆոնիկ փոքր նվագախմբեր էին, կազմված շուրջ 30 երաժիշտներից:

Համբարձում Լիմոնճյան (1768-1839). Նոտաճը պապա Համբարձում: Թուրքական երաժշտագիտության փայլուն անուններից է, Օսմանյան կայսրությունում **ձայնագրության** (նոտագրության) առաջնեկը: Երաժշտական կրթություն է ստացել հույն երաժշտագետ Ոնոփրիոս Թաթավլեցու մոտ, հմտացել հունական երաժշտության ու խազերի մեջ, լրջորեն ուսումնասի-

19 Դրանց ղեկավարները իրենց արժանի տեղն են գրավել համայնքում, Պոլսի գեղարվեստասեր միջավայրում, արժանանալով նաև սուլթանական պալատի և թուրքական կառավարության, օտար ազգությունների կողմից մեծ ու փոքր շնորհների, պատվանշանների:

20 1869թ. **Միքայել Չափրաստճյանը** Պոլսում պարի դպրոց է բացել: 1872թ. Փարիզից Պոլիս եկած տիկ. **Մանուկյանն** Բեյօղլուում, Թեքիրդաղի մեծ սրահներում պարի դպրոց է բացել, հանդիսավոր ընդունելություն կազմակերպել:

21 Ջութակահար պրոֆ. **Վահրամ Մյուհենդիսյանը** երկար տարիներ ջութակ է դասավանդել Ստամբուլի Շեխույին վարժարանում: Հայտնի են երաժշտության ուսուցիչների շատ անուններ: Մեզ հայտնի միջնակարգ ուսումնական շրջանի ամենահայտնի անուններից են Լիսեի աշակերտ **Մանդուն Էդհեմը** (1864-1937), **Էդգար Մանասը** (1875-1928):

րել հայկական, թուրքական, հունական և արաբական երաժշտությունը, ջութակ ու թանբուրա նվագել: 6-8դդ. ստեղծված հայկական խազագրությունը ավելի քան 90 ձայնանիշերի շնորհիվ արձանագրել է մեր սաղմոսները, եկեղեցական երգեցողության նմուշները: Ձայնագրության այս դժվարին ու երաժշտական զարգացում ակնկալող տեխնիկան կորստյան էր մատնվել միջին դարերում մեր ժողովրդի կրած ցնցումների պատճառով: Կոմիտասին ևս կարծես թե չի հաջողվել լիարժեք վերծանել խազագրության գաղտնիքը: Այս գաղտնիքը մինչ օրս սպասում է այն բացահայտող մասնագետներին:

Համբարձում Լիմոնճյան

Արքունի դրամահատարանի տնօրեններ, ովքերից Տյուզյան ամիրաների հովանավորությամբ Հ.Լիմոնճյանը ձեռնարկել է հայկական նոտագրության ստեղծմանը, հետևելով եվրոպական նոտագրության օրինակին: Լիմոնճյանը ստեղծել է իր «խազերը», որոնք ծառայեցին ժամանակի հայ, թուրք երաժշտական մշակույթին: Այն ծառայեց ձայնագրելու համար շարականներ ու տարբեր ստեղծագործություններ: Հայկական նոտագրության այս նոր խազերի մեթոդը նրա անունով կոչվել է լիմոնճյանական[22]: Նրա և իր հետևորդների, աշակերտների շնորհիվ հայկական և եվրոպական նոտագրությամբ մեզ են հասել ոչ միայն ժամանակի հայ, հույն ստեղծագործողների, աշուղների երգերը, ժողովրդական ստեղծագործություններ, այլև արևելյան գործեր, ժամանակի թուրք ստեղծագործողների հեղինակային երգերի նոտագրությունը[23], բանիբուն հանդերձ, նոտագրության բոլոր անհրաժեշտ գործոններով[24]: Նա նաև ստեղծագործել է, հեղինակել երգեր: Համագործակցել է ժամանակի հայտնի թուրք ստեղծագործողների հետ, նրանց սովորեցրել խազերը, գրառել այս շրջանի հայկական, թուրքական ստեղծագործությունները: Լիմոնճյանական նոտաները, ձայնանիշերն այնքան էին տարածվել, անցել, որ մուտք էին գործել նաև դերվիշական շրջանակներ և երկար ժամանակ համառորեն անտեսելով եվրոպական նոտագրությունը, օգտագործվել են թուրքական երաժշտական շրջանակների կողմից, թուրքական հոգևոր ուսումնարաններում, մզկիթներում: Իհարկե, պատճառներից մեկն էլ նրա բազմաթիվ թուրք երաժիշտ սաներ, հետևորդներ ունենալու հանգամանքն է եղել:

22 "*New Grove Dictionary of Music and Musicians*" հայտնի բառարանում կգտնենք այս երախտավորի անունը:

23 Թուրք բանասեր Սադի Քոչաշը բերում է մի քանի անուններ միայն՝ **Բեհմանի Թադևոս, Առաքելյանի, Սեպուհ, Քամանի Արքաքի Թեքչյան, Ուդի Արշակ Ճանիկեճյան, Նուբար Ճանիկեճյան, Լևոն Խանճյան, Օվրիկ Գալալյան, Մեդեֆչի Տիգրան, Միհրան Մափակչյան, Եղիազար Կարապետյան, Պինեն Տեր-Ղազարյան, Հրանտ Քենկյուլյան, Պողոս Էֆենդի, Չամիչ Հովհաննիսյան**: Այսօր թուրք ժողովրդի ամենասիրված երգերից շատերը հենց այս երաժիշտների ստեղծագործություններն են (էջ. 115): **Պինեն Գասպարյան** երգահանը (1871-) համարվել է թուրքական երաժշտության դասական: Նրա հորինած բազմաթիվ երգեր համարվում են թուրքական երաժշտության լավագույն օրինակներ: **Էրմենյան Թադևոս** (1859-1914) հայտնի է եղել որպես արևելյան երաժշտության նշանավոր երաժշտագետ, ջութակահար «**Ըմանի Թադի(և)ոս**»: Նա հեղինակել է բազմաթիվ ընդհանրացյալ շարքիներ ու բեշրեֆներ: Նրա շատ երգեր տեղ են գտել հայերեն ու հայատառ թուրքերեն տաղարաններում, նոտագրված ձեռագրերում: Այս, և մասնավորապես թուրքերենով ստեղծագործած աշուղներին, որոնց թիվը մոտենում է 600-ի, նվիրված են Երևանի պետական համալսարանում տարիներ թուրքերեն դասավանդած պոլսահայ մտավորական, բանասեր Խաչիկ Ամիրյանի ուսումնասիրությունները:

24 Տես՝ Ցուցակ հայերէն ձեռագրերի հայատառ թուրքերէն նիւթերի եւ հայատառ թուրքերէն ձեռագրերի: Կազմեց՝ Հ.Մանուկյան, Եր., 2008, ՄՄ, ձեռ.2016, 2040, 2050, 2060, 2120, 2136, 2140, 2150, 2290, 2450 այլն:

Նրանով են ստեղծագործել և հայկական խազեր են օգտագործել շատ հայտնի թուրք երաժիշտներ (Յուսուֆ փաշա, Ազիզ դեդե, Արիֆ բեյ, Սալիմ, Էմին, Բաբա Ռաշիդ էֆենդիները, Արդաքարի Նասիր Դեդե, Քյոսքերլյան Օսման Դեդե, Կանունջի օղլին, Ալի Ուֆքի, Մուստաֆա Նեզիհ բեյ և ուրիշ շատ նրա աշակերտներ, հետևորդներ): Լիմոնճյանի աշակերտներից են եղել եգիպտական խմբերի պալատական սիրված երգիչներից **Թամպուրի Ալեքսանը (1815-1864), Նեյզան Ջենոր Լիմոնճյանը (1810-1865), Աստիկ Համանյանը (1832-1909), Պապա Գրիգոր Բեքարյանը**: Վերջինս եղել է Խոմայիլ և Թոֆիկ եգիպտական փոխարքաների պալատական երաժշտապետը, նվագախմբերի, երգչախմբերի հիմնադիրը: Լիմոնճյանը ներկայացվել է Սուլթան Սելիմ Գ-ին, ներկայացրել իր խազերը և սուլթանի հրամանով 18-րդ դարի թուրք դասական հեղինակների գործերը խազերով ձայնագրել, որը 6 տետր է կազմել[25]: Հայկական խազեր են օգտագործվել նաև թուրքական մզրխեններում:

Մինչ օրս Պոլսո եկեղեցիներում հոգևոր երաժշտությունը դպրաց դասը կատարում է լիմոնճյանական խազերով:

Արիս Հովհաննեսյանը (Շալճյան, Տիրացու, 1812-1878). Կարճ ժամանակ աշակերտել է Բաբա Համբարձումին Մայր եկեղեցում, ապա՝ ինքը ևս դասավանդել: Այստեղ հայկական ձայնագրության միակ տարածողն է դարձել իր աշակերտների հետ միասին: Նա դասախոսել է տարբեր քաղերի վարժարաններում, տարածելով հայկական նոտագրությունը, որը հենց նրա շնորհիվ էլ մոռացության չմատնվեց: 1846թ. վաղուց ապես Պոլիս ամիրա Տատյանի միջնորդությամբ նրա այդ վաստակը գնահատվել է և սուլթան Աբդուլմեջիդը նրան պատվանշանի է արժանացրել: Իր աշխատասիրությունների հիմնական նյութը եղել է շարականների հայկական նոտագրությունը: Նրա աշակերտն ու համախոհն է եղել Գաբրիել Երանյանը: Մեր կարծիքով, մեզ հասած թուրքական ժողովրդական մեղեդիների ու հարյուրի մոտ հեղինակների ստեղծագործությունների ձեռագրերը հայկական ու եվրոպական նոտագրությամբ՝ նաև նրանն են պատկանում:

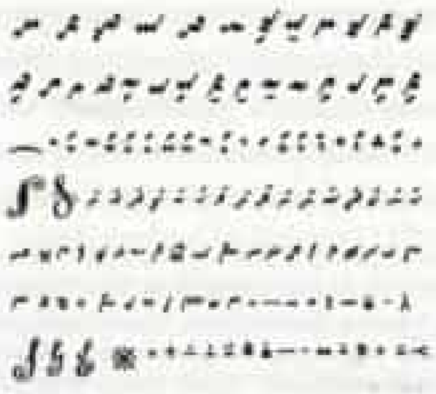

Հովհաննես Սյունեցիսյանի կողմից ստեղծված լիմոնճյանական խազերի կաղապարներ

1857-58թթ. **Գաբրիել Երանյանի** օգնությամբ (որը կատարելապես յուրացրել էր նաև եվրոպական նոտագրությունը) հրատարակել է միմյանից *«Քնար Արևելյան»* ամսաթերթը: Վերջում նրանց է միացել **Նիկողոս Թաշճյանը**: Սատաշինիների երաժշտականամսաթերթական էր: Արևելյան՝ արաբական, պարսկական, թուրքական, ինչպես նաև հայկական երգերն ու եղանակները եվրոպական նոտագրությամբ էին ներկայացված, իրենց վրա հրավիրելով օտար մասնագետների ու երաժշտասերների ուշադրությունը, արժանանալով նրանց դրվատական վերաբերմունքին: Ամսաթերթի ծախսերն անձնական միջոցներից հոգում էր Արիս Հովհաննեսյանը: Նա հավատարիմ մնաց լիմոնճյանական հայկական նոտագրությանը և չէր ցանկանում ընդունել եվրոպականի միջնորդությունն ու կիրառումը: Արիս Հովհաննեսյանը 1861-63թթ. հրատարակված *«Քնար Հայկական»* կիսամսյա թերթին ևս իր նյութական օգնությունն է տրամադրել: Իսկ այն հրատարակել են իր աշակերտները, երաժշ-

25 4 տետրերը կորել են, իսկ 2-ը՝ հուսով ենք գանվում են Պոլսի քաղաքապետարանի գրադարանում:

տության ուսուցիչներ Գաբրիել Երանյանն ու Նիկողոս Թաշճյանը: Այս ամսաթերթում հրատարակված ժամանակակից կոմպոզիտորների ու բանաստեղծների ստեղծագործությունների մեջ հանդիպում էին երգեր, որոնց խոսքերի կամ երաժշտության հեղինակների մեջ տեսնում ենք ֆրանսիական, իտալական անուններ, որոնք համատեղ են ստեղծագործել հայ հեղինակների հետ: Այս պարբերականը երաժշտագիտական մեծ ծառայություն ունի հայկական, եվրոպական երաժշտությունը ծանոթացնելու, ժամանակակից բազմազգ հեղինակների ստեղծագործությունները հրատարակելու և մասսայականացնելու, դպրոցների, թատերական ներկայացումների համար երաժշտություն գրելու ավանդույթի սկզբնավորումը խրախուսելու գործում:

Օսմանյան կայսրությունում երաժշտական մշակույթի զարգացման մյուս երախտավորը՝ **Գաբրիել Երանյանը (1827-1862)** դասախոսել է տարբեր վարժարաններում: Եվրոպական նոտագրությունը սովորել է ինքնազարգացմամբ և ժամանակի զարգացած մտավորականներից նկարիչ, երաժշտագետ, իտալական դասական երաժշտության գիտակ, Իտալիայում կրթություն ստացած Մարգար Քյուրքճյանի (ծածկանունը՝ Րէսմի[26]) օգնությամբ, որը և որոշակի դերակատարություն է ունեցել *«Քնար Հայկական»*-ի հրատարակության գործում: Գաբրիել Երանյանը 1857-58թթ. իր ուսուցիչ Արիս Հովհաննիսյանի հետ միասին հրատարակել է *«Քնար Արևելյան»* ամսագիրը, որի եկեղեցական մասն էր մշակել Արիս Հովհաննիսյանը: Գաբրիել Երանյանը եղել է շատ ավելի հակված եվրոպական նոտագրությանը: Այս ամսագրի նպատակն էր արևելյան և ազգային երգերը եվրոպական նոտագրությամբ նոտագրել և արևմտյան երկրներին ներկայացնել[27]: Ամսագիրը մեկ տարվա կյանք է ունեցել:

«Օսմանեան երաժշտութիւն» ամսագրի քառալեզու կազմը

Հայ ձայնագիտները եվրոպականին մերձեցնելու ջանքերը պատճառ են դառնում, որ 1861թ. կիսամսաթերթը հրատարակի իր աշակերտ Նիկողոս Թաշճյանի հետ, որին նյութական աջակցություն է ցույց տվել հայտնի մտավորական Տիրացու Արիստակեսը: Հանդես 2 թերթից էր: Բովանդակում էր ազգային երգեր, պարեղանակներ եվրոպական նոտագրությամբ, որին երկու խմբագիրներն էլ հմուտ էին: Երաժշտական պարբերականների հաջողության երախտավորներից են եղել

26 Այս ծածկանվամբ երգեր, եղանակներ կան հայկական տաղարաններում, Մատենադարանի հայերեն ու հայատառ թուրքերեն մի քանի ձեռագրերում: Իր աշակերտներից հայտնի է ծովանկարիչ **Ռուբեն Բեհզադը**:

27 Տես՝ Արիստակես քհնյ. Հիսարլեանի «Պատմութիւն Հայ Ձայնագրութեան» աշխատությունը:

նաև Սիմեոն Մինեճյանը, Ռեթեոս Փափազյանը, Եղիա Տնտեսյանը, Ստեփան Գափազյանը, Համբարձում Չերչյանը, Պետրոս Մաղաքյանը, Գաբրիել Խանճյանը: Վերոհիշյալները, Գաբրիել Երանյանն իր աշակերտի հետ բազմաթիվ անվճար դասախոսություններ են կարդացել հայկական համայնքի բոլոր վարժարաններում, որոնց ծանուցումները տպագրվել են իրենց և հայկական մյուս պարբերականում: 1862թ. հունվարի 1-ից *«Քնար Հայկական»*-ի հրատարակության խմբագրությանը մասնակցում է նաև Տիգրան Չուխաջյանը: Սակայն այս պարբերականը 6 ամիս անց դադարում է, հրատարակելով միայն 12 համար:

Սահմանադրական մրցույթը Օսմանյան կայսրությունում զարկ էր տվել նաև ստեղծագործական նոր տրամադրությունների: Երգեր էին հյուսվում, ստեղծվում երաժշտական գործեր: Դաշնամուրը մուտք էր գործել հայկական սալոններ: Ունևոր ընտանիքներում երաժշտության մասնավոր հայ, խոսալացի ուսուցիչներ էին հրավիրվում:

1862թ. մարտին, օգնելու համար *«Քնար Հայկական»*-ի հրատարակությանը, ստեղծվում է «Երաժշտական ընկերություն», նպատակ ունենալով նաև տարածել եվրոպական երաժշտական ճաշակը, կատարողական արվեստը, երաժիշտների նոր սերունդ աճեցնել: Այս ընկերությանն անդամակցում էին երևելի անձինք՝ Գրիգոր Աղաթոն, Գրիգոր Օտյան, Հովհաննես Մյուհենտիսյան, Հովսեփ Քեռչյան, Նահապետ Ռուսինյան, Նեվրուզյան և այլք: Այս ընկերության շնորհիվ «Քնար Հայկական»-ը վերսկսում է հրատարակվել 1862թ. ապրիլի 30-ին: 4-րդ համարի շապիկին որպես «Քնար Հայկական»-ի գործընկերներ, գրված են լինում Տիգրան Չուխաջյանի և Կ.Ֆ.Ֆոսբինիի անունները: Գ.Երանյանը Ն.Թաշճյանի և Ե.Տնտեսյանի հետ փորձ է արել հայ հոգևոր երգերը ձայնագրել եվրոպական նոտաներով: 1862թ. հոկտեմբերի 13-ին Երանյանը մահանում է: Կազմակերպվում է բարեգործական ներկայացում ի նպաստ Երանյանի և փակման վտանգի տակ գտնվող *«Քնար Հայկականի»*: 1863թ. օգոստոսին *«Քնար Հայկականը»* Նիկողոս Թաշճյանի կողմից որպես կիսամյա (6 ամիսը մեկ) հանդես սկսում է վերահրատարակվել, սակայն երկար կյանք չի ունենում:

Նիկողոս Թաշճյան (1841-1885) երաժշտագետ մասնագիտականը շատ ավելի առաջ անցավ իր ուսուցչից՝ Գ.Երանյանից: Նա ևս դասախոսել է Պոլսո շատ վարժարաններում, սովորեցնելով հայ հոգևոր-եկեղեցական, դպրոցական երգեր, արևելյան ու արևմտյան երաժշտություն, կրթել բազմաթիվ սաներ: 1861թ. սեպտեմբերին Գ.Երանյանի հետ հրատարակել է *«Քնար Հայկական»*-ը, որը դադարել է 1863թ.: 1863-64թթ. Վարդան Փափազյանի և Տիգրան Չուխաջյանի հետ միասին հրատարակել են վիմատիպ *«Օսմանեան Երաժշտութիւն»* ամսօրյա հանդեսը, որը 1 տարվա կյանք է ունեցել և 10 համարներ: Նրա շապիկը եղել է հայերեն, հունարեն, օսմաներեն, ֆրանսերեն: Նրա բաժանորդների թվում են եղել Եգիպտոսի խտիվ Իսմայիլ փաշան, Թուրքիայի և Եգիպտոսի ավագանիները, Նուպար փաշան, Արթահատ փաշան:

«Քնար Հայկական», *«Նուագ Օսմանեան»*, *«Օսմանեան երաժշտութիւն»* (օսմաներեն, հայերեն, ֆրանսերեն, հունարեն տիտղոսաթերթով) վիմագիր տպագրությամբ պարբերականները աննախընթաց նորություններ էին Օսմանյան կայսրության մշակութային, երաժշտական կյանքում: Նրանք մեծ ընդունելություն գտան հայկական և օսմանյան միջավայրում: Այստեղ տպագրվել են և՛ հոգևոր, և՛ թուրքական ու հայկական երգեր, նաև՝ հայ և օտար կոմպոզիտորների փոքր ստեղծագործություններ, երգեր, քայլերգեր, վալս, պոլկա (Չուխաջյանից): Գ.Երանյանի մահվանից հետո *«Քնար Հայկական»*-ը կարճ ժամանակ շարունակեցին խմբագրել

Տ.Չուխաջյանը և Ն.Թաշճյանը: 1869թ. Թաշճյանը սկսում է իր դասախոսությունները Սկյուտարի, Սամաթիայի վարժարաններում: 1871թ. Գևորգ Դ կաթողիկոսի հրավերով մեկնում է Էջմիածին, դասախոսելու Գևորգյան ճեմարանում: Այստեղ 1874թ. տպագրում է «Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան» 54 էջանոց գրքույկը, որին հաջորդում է 1875թ. իր եղբոր, Հոկոբին Թաշճյանի հետ միասին հրատարակած *«Նուագք Օսմանեան»* կիսամյա վիմատիպ թերթը: Նրա առաքելությունն էր դաշնամուրի և այլ գործիքների համար դաշնավորել արևելյան երաժշտության բնորոշ նմուշները: «Ձայնագրեալ Երգեցողութիւնք Ս.Պատարագի և Ձայնագրեալ Շարական» 1000 մեծածավալ էջերից բաղկացած աշխատանքը հեղինակի գլուխգործոցն էր և որի համար Կաթողիկոսից գնահատության կոնդակ է ստացել: Վերադառնալով Պոլիս, ստանձնում է Գումգափուի Մայր եկեղեցու երաժշտապետի պաշտոնը: Շատ փոփոխում երգեր է հորինել, նաև՝ տոնական, պատրիարքին ձոնված, որոնք տարածված են եղել, երբեմն էլ տարբեր բառերով երգվել: 1885թ. վերադառնում է Մայր վարժարան իր պաշտոնին, սակայն կյանք հիշատակի հետ կապված այս միջավայրում հանկարծամահ է լինում հուզմունքից:
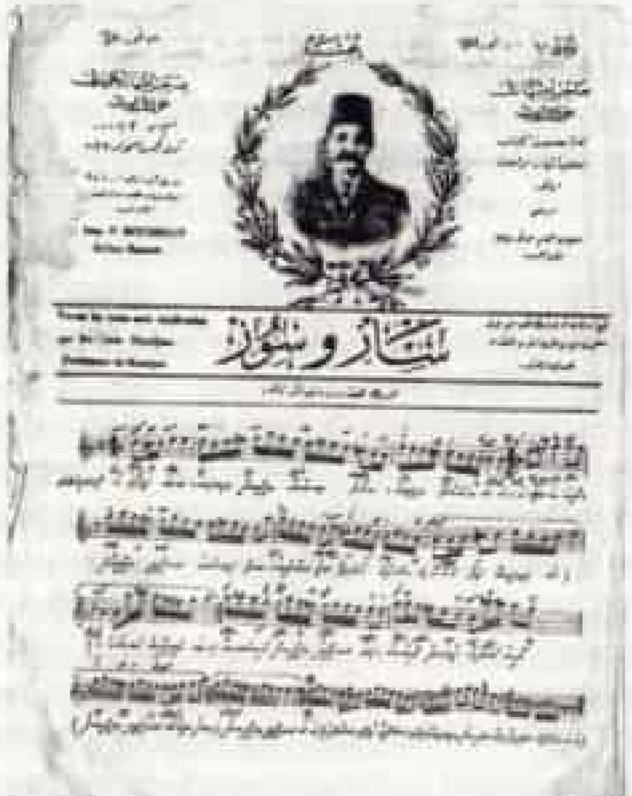
Լևոն Խանճյանի կողմից հրատարակված նոտա (1915)

1879-80թթ. **Եղիա Տնտեսյանը** հրատարակում է *«Նուագք Հայկականք»*-ի 14 համար: Դրանք իրենցից ներկայացրել են «երաժշտական տետրեր», ազգային (նաև հոգևոր), եվրոպական, ասիական եղանակներ՝ եվրոպական նոտագրությամբ:

Երաժշտագետ **Խանճյան Լևոնը (1860-1947)** 1890-ական թթ. հրատարակել է *«Աշըգաի Միզիկ»* օսմաներեն առաջին երաժշտական պարբերականներից մեկը: Նա 1896-1905թթ. բարձրագույն մասնագիտական կրթություն էր ստացել Բոխարեստի Երաժշտանոցում և վերադառնալով Պոլիս, զբաղվել է խմբավարությամբ և ուսուցչությամբ: Հանդես է եկել համերգներով ոչ միայն հայկական միջավայրում: Պոլսում հիմնել է առաջին թուրքական երաժշտական միություններից մեկը: 1908 թ. եղել է *«Շարք մուզիքի ճէմիյէթի»* (Արևելյան երաժշտական միության) նախագահը: Նրա ստեղծագործություններից պահվում են Երևանի Մատենադարանի ձեռագիր ժողովածուներում, որոնց մի մասը նոտագրված է:

Արամ Խանճյանը (1866-1916) հայտնի է եղել որպես արևելյան և հայ եկեղեցական երաժշտության գիտակ: Նա հայտնի է եղել նաև որպես *նեյ* նվագելու վարպետ:

Երաժշտական հայտոյի մեզ ծանոթ հանդեսը 1908թ. Ա.Բժշկյանի հրատարակված *«Քնար*

Արարատեան»-ն է, որ ազգային երգերը գործիքավորված են տարբեր գործիքների համար: Նույն 1908-9թթ. պոլսահայ հերթական «Ճնար Հայկական» երաժշտական հանդեսն է սկսում հրատարակել **Ահարոն Մսրլյանը**: Այն միայն 3 համար է ունենում:

Երաժշտական այս պարբերականներում հրատարակված անուններից են պոլսահայ մթնոլորտի անվանի հայ բանաստեղծներն ու կոմպոզիտորները, եվրոպական, հայկական ու արևելյան երաժշտության մասնագետ հայ երաժշտագետները: Այս պարբերականները նաև հայ և եվրոպացի հեղինակների համագործակցության փաստերն են ներառում:

Բազմաթիվ երգարաններ՝ հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով, մեծ ժողովրդականություն են վայելել ոչ միայն արևմտահայության շրջանում, այլև մյուս ազգերի մոտ ևս, քանզի այս հրատարակություններից ոմանք ամփոփել են ոչ միայն ժողովրդական լայն շրջանակներում սիրված հայ հեղինակների երգերը, այլև ժամանակի բազմազգ ստեղծագործողների հայտնի մեղեդիները: Երգարանների հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները այն մատչելի են դարձրել թուրքախոս բոլոր շրջանակներին:

Պոլսահայ մտավորական **Գասպարյան Գրիգորը** 1794թ. տպագրել է «Նուագարան» ուշագրավ հատորը, իսկ 9 տարի անց՝ «Գիրք Երաժշտական եւ Երգարան»:

Ուդի Աֆերը (1850-1923) Պոլսում հրատարակել է *«Սազ վէ Սէօզ»* երաժշտական հանդեսը 1905-1908 թթ.:

Հայ երաժիշտների մի մասն իրենց մասնագիտական երաժշտական կրթությունը նախապես ստացել են Պոլսի «Օսմանյան Գեղարվեստից վարժարանում»: Նրանք համարվել են ամենահաջող ու ունակ ուսանողները: Տարեվերջյան հանդեսների ու առաջադիմության մասին մամուլի հոդվածներից իմանում ենք, որ լավագույն նիշեր ստացած հայազգի երաժիշտների տոկոսը համեմատած այլազգիների հետ՝ նկատելի առավելություն է ունեցել, մասնավորապես ջութակի դասում[28]: Հայ պարբերականները հաճախակի են անդրադարձել ոչ միայն ժամանակի մշակութային երևույթներին, ծանոթացրել համաշխարհային մշակութային արժեքների ու արվեստագետների հետ, այլև բարեխղճաբար, անդրադարձել են արտասահման ուղարկված, այնտեղ սովորող հայ երիտասարդների հաջողություններին[29], հետևել նրանց ստեղծագործական կյանքին: Վերադարձից հետո նրանցից շատերն իրենց ավանդն են ներդրել Պոլսի երաժշտական մթնոլորտի որակապես զարգացման, աշխուժացման մեջ:

1910թ. Բեռլինի Հայ երիտասարդաց միությունը և Փարիզի երաժշտանոցի շրջանավարտ Լևոն Եղիազարյանը երգեցողության կուրսեր են բացում:

Մահմուդ Բ սուլթանի նախաձեռնությամբ ենիչերական նվագախմբերը եվրոպական տիպին մոտեցնելու համար 1827թ. ստեղծվում է թուրք և եվրոպական երաժշտական մասերից կազմված «Կայսերական երաժշտական միությունը»: Զինվորական նվագախմբերում երաժիշտների համազգեստները ևս եվրոպական ոճի են վերափոխվում: 1828թ. Մահմուդ Բ-ի նախաձեռնությամբ Ստամբուլի պալատական զինվորական նվագախմբի հիմքի վրա ստեղծվում է Կոնսերվատորիան[30]: 1831թ. Սկյուտարի զինվորական վարժարանում ևս սկսել են երաժիշտ-

28 Օսմանյան Գեղարվեստից վարժարանի տարեվերջյան հանդես-ցուցահանդեսում 25 հայ ուսանողներ լավագույն նիշեր են ստացել (1909):

29 Մի քանի թերթեր Փարիզի Երաժշտանոցի սան Արմենակ Շահմուրադյանի մասին գրում են, որ տարեվերջյան մրցույթում Առաջին մրցանակ է ստացել:

30 1924թ. ստեղծվել է Անկարայի պետական Կոնսերվատորիան, իսկ1933թ. հիմնադրվում է Ֆիլհարմոնիկ նվագախումբը: 1926թ. Ստամբուլի Քաղաքապետարանի Կոնսերվատորիան է բացվում: 1944թ. սկսում

ներ պատրաստել: Եվրոպայից դասավանդման համար հրավիրվել են մասնագետներ, այդ թվում Ֆրանսիայից Մանուէլ անունով մի պրոֆեսոր և հանրահայտ իտալացի կոմպոզիտոր Գաետանո Դոնիցետտիի ավագ եղբայրը՝ **Ջուզեպպե Դոնիցետտին** (1788-1856): Վերջինս 28 տարի ծառայել է երկու սուլթանների օրոք՝ Մահմուդ Բ-ի և Սուլթան Աբդուլմեջիդի շրջանում, ստացել փաշայի տիտղոս, բանակի գեներալի աստիճան: Ջ.Դոնիցետտին, մինչ այդ ընդունված լիմոնճյանական խազերի փոխարեն բնականաբար, Ստամբուլում շարունակել է իր համար սովորական, իսկ այստեղ՝ ոչ տարածված եվրոպական նոտագրության օգտագործումը: Թուրքական շատ նվագախմբեր ու թուրք ստեղծագործողներ այնուամենայնիվ շարունակել են հավատարիմ մնալ իրենց հայ ուսուցիչների լիմոնճյանական խազերին: Հիմնադրվում է Կայսերական երաժշտական վարժարանը: Եվրոպականի նմանությամբ սկսում է գործել կայսերական նվագախումբ, որի նախընտրած ծրագիրը հիմնականում Ռոսսինիի ստեղծագործություններն էին: Մի այլ իտալացի՝ **Կալիստո Գուատելլի** փաշան (1820-1899) ևս որոշակի ներդրում է ունեցել օսմանյան մայրաքաղաքի եվրոպական երաժշտության զարգացման ասպարեզում: Նա ղեկավարել է Բեյօղլուի Նաումի թատրոնի իտալական խմբերին նվագակցող նվագախումբը: Եղել է Մուրադ Ե-ի, Աբդուլհամիդ Բ սուլթանների, նաև՝ Ֆաթմա սուլթանի երաժշտության ուսուցիչը, ամսեկան 300 ոսկի խոշոր գումար ստացել: Ֆրանսիական, իտալական, գերմանական, ավստրիական դեսպանատները շահագրգռված էին, որպեսզի իրենց երկրներից այլ մասնագետների հետ նաև երաժիշտներ հրավիրվեին: Երբ նրանք սկսում էին ծառայել ոչ միայն թատրոններում, այլև պալատում, ապա դա որոշակիորեն նպաստում էր տվյալ դեսպանատան հեղինակության բարձրացմանն ու որոշակի առավելություններ էր տալիս մի շարք հարցերի կամ խնդիրների բարձրագույն մակարդակով լուծման համար: Երբ չէր հաջողվում հրավիրել որպես պալատական շրջանակներում երաժշտության ուսուցիչներ, ապա՝ Ստամբուլ էին գալիս հյուրախաղերի: Գերմանացի երաժիշտներից Ստամբուլում հայտնի են եղել Պաուլ Լանգ բեյը (1865-1920), որը հիմնականում ղեկավարել է Պոլսի քաղաքապետարանի նվագախումբը, դասավանդել երաժշտական դպրոցներում:

Այս շրջանի արևմտահայ երաժշտական կյանքը, մամուլը, թատերական մշակույթը եվրոպացի ու հայ երաժիշտների համագործակցության բազմաթիվ փաստեր է ներկայացնում: Բնականաբար այն իր նպաստն է ունեցել Օսմանյան կայսրության երաժշտական արվեստի զարգացման և եվրոպականացման, դասականացման գործում:

Եվրոպացի երաժիշտների կողքին պալատում հայտնի են եղել նաև հայ երաժիշտներ, իսկ երկրում մեծ հետաքրքրություն են առաջ բերել հայկական տարբեր նվագախմբերը[31]: Նրանք սկսել են ոչ միայն համերգային իրենց գործունեությունը Պոլսի և մեծ քաղաքների տարբեր դահլիճներում, թատերական ներկայացումների ժամանակ, այլև մաս են կազմել հասարակական, բարեգործական հավաքների, դիմակահանդեսների, պարահանդեսների, սպորտային մրցումների ու օլիմպիական խաղերի: Եվրոպացիներով խնդրված սուլթանական պալա-

է գործել Ստամբուլի Սիմֆոնիկ պետական նվագախումբը: 1971թ. բացվում է Ստամբուլի պետական Կոնսերվատորիան: 1983թ. Միմար Սինանի անվան համալսարանի Գեղարվեստի ֆակուլտետում սկսում են դասավանդել երաժշտագիտական առարկաներ: 1958թ. բացվում է Իզմիրի Կոնսերվատորիան և 1975թ.՝ Իզմիրի Սիմֆոնիկ նվագախումբն է հիմնադրվում:

31 «Ճնար» նվագախմբի հրավերով Կովկասից հյուրախաղերի եկած անվանի օպերային աստղ Ներսես Շահլամյանը ելույթներ է ունեցել Բերայի Նոր ֆրանսիական թատրոնում՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն և հայերեն լեզուներով օպերաներից հատվածներ կատարել:

տում **Նիկյան Հայի Հովհաննես** (1826-1885) եղել է պալատական երաժշտախմբի ղեկավար:

Գալով եվրոպական նոտագրության հաստատմանը Պոլսում, պետք է նշենք, որ Լիմոնճյանի աշակերտները ևս հիմնականում հակված էին եվրոպական նոտագրությամբ շարունակելու երաժշտական կյանքի զարգացումը և իրենց հրատարակած երաժշտական պարբերականներում պրոպագանդում էին եվրոպական նոտագրությունը, երաժշտական ստեղծագործությունները ներկայացնում էին եվրոպական նոտագրությամբ: Երաժշտական կյանքում եվրոպականացման ջանքերը խրախուսվել ու շռայլորեն վարձատրվել են պալատի, մասնավորապես սուլթան Մահմուդ Բ-ի կողմից: Սկսել է սուլթաններին ծննդյան ու այլ տոների առթիվ քայլերգեր նվիրելու սովոր, հայ և թուրք կոմպոզիտորների սովորույթը[32]: Սուլթանական պարգևների արժանացածների թվում են եղել դաշնամուրի պալատական պրոֆեսոր, գնդապետ Հովսեփ Էֆենդին (4-րդ աստիճանի *Osmaniye*, 1881), պալատական նվագախմբի ղեկավար, Աբդուլհամիդ Բ սուլթանին նվիրված 4 հայտնի զինվորական քայլերգերի հեղինակ Պոլ Տյուսար բեյը (1881), հայտնի «Համիդիյե» քայլերգի հեղինակ տիկ. Դ.Տյուսարը, ավելի ուշ՝ Ստամբուլի Կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր, երաժշտագետ, կոմպոզիտոր ու երգչախմբի ղեկավար Էդգար Մանասը (1875-1964): 1916թ. բացվում է Ծովային երաժշտական դպրոցը, որ դասավանդել են ժամանակի հայտնի հայ երաժիշտներից ջութակահար պրոֆ. Վահրամ Մյուհենդիսյանը, դաշնամուրի պրոֆեսոր Սինանյանը, և ուրիշներ: Բացի երաժշտական ուղղություն ունեցող զինվորական դպրոցներից հայ երաժիշտները դասավանդել են նաև երաժշտական այլ դպրոցներում, ինչպիսիք էին տարբեր քաղերի երաժշտական հաստատությունները, Իզմիրի, Սելանիկի, Բուրսայի, Կոնիայի, Ստամբուլի քաղաքապետարանների դպրոցները: Թարգմանվել են երաժշտական գիտելիքներ ու ճաշակ զարգացնող գրքեր: 1919թ. լույս է տեսնում Ալբեր Լավինյակի «Երաժշտական դաստիարակություն» գիրքը Միհրան Տարհոնդյանի թարգմանությամբ:

1901թ. մի լուսանկարում, որը ներկայացնում է Բուրսայի Կապաղինյան միսիոներական դպրոցի փողային նվագախումբը, հաշվվում է մոտ 60 երաժիշտ երեխաներ[33]:

Եվրոպականացման հովերը Օսմանյան կայսրությունում արևմտյան գրականության, մշակույթի շատ ճյուղերի տարածման ու զարգացման առիթ հանդիսացան: Սակայն այս

32 Սուլթանների գահակալության տարեդարձերի առթիվ, եզիպտական խադիվներին, հայտնի պալատականներին ձոնվել են բազմաթիվ երաժշտական ստեղծագործություններ: Դրանց մեջ ամենահետաքրքրականները քայլերգերն են: Աբդուլհամիդ Բ-ի գահակալության տարեդարձերի առթիվ քայլերգեր են ձոնել **Միհրան Չերքեզյանը** (*Մարշ*, 1889թ), **Պոլ Տյուսարը** (1881), տիկ. **Դ.Տյուսարը**. *Աշխույժ քայլերգի* հեղինակ **Գրիգոր Սինանյանը**, *Աշխույժ քայլերգ*-ի հեղինակ **Զ.Մանիսաճյանը**, **Հ. քահ. Հյուրմուզյանը**, **Տիգրան Չուխաջյանը** և ուրիշներ: Սուլթան Մեհմեդ Ե Ռեշադին *Կայսերական քայլերգ* է ձոնել **Ավետիս Մարդյանը**: 1909թ. **Անտուան Միրջյանի** դաշնամուրի համար գրված բազմաթիվ բեմաներով քայլերգերի ցանկում ցանկից ստեղծագործություններից *Մարշ Իքբալիյե-ն* նա ձոնել է Մեծ վեզիր Քեչեչիզադե Ֆուադ փաշայի վեհեցկունի դստերը՝ Իկբալ Քյադրի Հանըմին: Իր մյուս՝ *Մարշ Քարասևանիյե-ն* իր բարեկամ Քարասևանյան փոքրիկ զավակներին, հեղինակել *Մարշրուկի քայլերգը*: Այս ստեղծագործությունները տպագրվել են եվրոպական քաղաքներում, Պոլսի հայ տպարաններում որպես կանոն՝ ֆրանսերեն տիտղոսաթերթերով:
Տիգրան Չուխաջյանը «Պոլոնեզ-մարշ»-ը ձոնել է Աբդուլազիզ սուլթանին: Նրա «Մեծ քայլերգը» նվիրված է եղել Աբդուլհամիդ Բ սուլթանի տարեդարձին, 1895թ. և տպագրվել է *Malûmat* անտաղյում:
Թուրքական սուլթաններին ձոնված քայլերգերին փոխարինել են Աթաթուրքին նվիրված քայլերգերը:
Հայտնի է եղել **Հայրապետ Համեսյանի** «Աթաթուրքի քայլերգը»: **Էդգար Մանասի** գրչին է պատկանում այսօրվա Թուրքական հանրապետության հիմնը՝ «Իսթիքլալ մարշը»: Այն սկզբում խոսքեր չի ունեցել և հետ դառնալուց հետո հատուկ խոսքեր են գրվել: 1884թ. հրատարակվել են Անտուան Միրջյանի 10 դաշնամուրային գործերը՝ հիմնականում պոլկա-մազուրկաներ, քայլերգեր (Ֆրանսերեն):
33 Տես՝ Արսեն Յարմանի գրքում (էջ 23):

Հարություն Սինանյան
Կ. Պոլսում առաջին սիմֆոնիկ նվագախմբի հիմնադիր

հետաքրքրությունը միակողմանի չի եղել: Եվրոպան ևս իր համար բացահայտում էր Արևելքը, Թուրքիան: Զարմանահրաշ, միստիկ Արևելքը, որի մասին հեքիաթախառն պատմությունները մոդայիկ էին դարձել եվրոպական արքունիքներում ու տարբեր խավերի հավաքույթներում: Ճանապարհորդների բանավոր ու տպագիր պատմությունները բերնե-բերան էին տարածվում, ու գայթակղիչ բողով պարուրում «փայլի ու կախարդական զարդանիքներով առլեցուն Արևելքը»: Այս հետաքրքրությանը տուրք տալու միտումով բազմաթիվ գրական ու երաժշտական գործեր ստեղծվեցին, որոնց մեծ մասի թովչությունը մտածածին էր, խոկ գալով երաժշտական գործերին՝ օպերաներին, բալետներին, ապա դրանց միայն լիբրետոն էր «արևելյան», խոկ երաժշտությունը բացարձակապես եվրոպական էր: Արևելյան, հարեմի թեմաներով ստեղծագործությունների հեղինակներ դարձան ժամանակի ամենահայտնի անունները՝ Մոցարտը (Թուրքական մոտիվներով բալետ), Ժիլբերը, Հասսեն, Ռամոն, Գրետրին, Հայդնը, Վիվալդին («Բայեզիդ» օպերան), Հենդելը («Թամերլան» օպերան), Ռոսսինին («Մի թուրք Իտալիայում» օպերան)[34]:

Հաջորդ բառերական և օպերային, բալետային մոդայիկ հերոսներն են եղել սուլթաններ Բայեզիդը, Մուրադ Բ-ն, Սելիմ Բ-ն, ալբանացի Իսկանդար բեկը, Եանինայի Ալի փաշան: 1770թ. Սան-Պետերբուրգի Արքայական թատրոնում ներկայացվում է «Նոր Արգոնավորդ-

34 Ֆլորենցիայում 1776թ. ներկայացվում է Գասպարո Անջիոլինիի «Սուլեյման Բ» օպերան: Ընդհանրապես, օպերաների և բալետների սյուժեների համար ամենատարածված լիբրետոները այս կամ հարյուրամյակներում եղել են քաղաք-մոնղոլական հորդաների ամենամեծ զորավարներից Լենկ Թեմուրի և Օսմանյան կայսրության պատմական էջերից՝ սուլթան Բայազիդի շուրջը հյուսված պատմությունները: Այդ լիբրետոները գրվել են ժամանակի հայտնի հեղինակների ողբերգությունների և դրամաների հիման վրա, ինչպես Ռասինի, Ժ.Պրադոնի ստեղծագործությունները, նաև՝ Կորնելի և այլոց երկրեն ամենեկեությամ համար, «կոմեդիա դել արտե»-ի ավանդույթներով գանձերի համար լիբրետոները: Այսպիսի մի պատմություն էլ 1689թ. իր ստեղծագործության հիմքում դրել է Մարկ Անտոնիո Զիանին: Սուլթան Բայազիդի, Լենկթեմուրի մասին օպերաներ են գրել հետևյալ կոմպոզիտորները՝ Daniele Barba, Giuseppe Scarlatti (1765), Francesco Gasparini (1710), L.Leo (1722), Fortunato Chelleri (1720), Egidio Romualdo Duni(1743), Francesco Ermene Cocchi(1754), Giovanni Battista Pescetti (1754), Pietro Guglielmi (1765), Niccolo Jommeli (1753), G.F. Haendel (1724), Nicola Porpora (1730), Antonio Vivaldi (1735), A.Bernasconi (1742), G.Marinelli (1799), P.Cenerali (1814), A.d'Aquino (1744), G.B.Casali (1741), G.B.Bertoni (1765), G.Porta (1730), G.B.Lampugnani (1746), D.Barba (1746), G.Scolari (1763), M.E. Carafa, G.Nicolini (1813), A.Sapienza (1824), P.Casella (1740). Եվրոպական (ֆրանսիական, իտալական, անգլիական, գերմանական, իսպանական) հեղինակներին գրավել է նաև Սուլեյման Կանունիի բազմակողմանիորեն հարուստ ու հետաքրքիր կերպարը: Ամենահայտնի ողբերգություններից մեկը պատկանում է Պրոսպեր Բոնարելլի գրչին՝ «Սուլեյման Բ», որի հիման վրա գրվել են օպերաներ, բալետներ (Jean Mairet (1639), Charles Dalibray, G.Gazzaniga (1784), M.Garcia (1827), V.Puccitta (1811), Luici Carlini (1820), Domenico Fischietti (1755), Nuco Antonio Prediеri (1791), Domenico Ricciardi (1787), David Perez (1757), Johann Adolf Hasse (1753), Gaetano Donizetti (1832), և շատ ուրիշ կոմպոզիտորներ, լիբրետիստներ:
Բազմաթիվ կոմպոզիտորներ բալետներ են գրել նույն այս թեմայով՝ (Domenico Rossi (1786), H.R.Bishop (1806), Giovanni Galzerani, Panizza (1829), Luigi Henry Gaetano Gioja (1816), Luigi Dupin (1801), Domenico Rossi (1823), Pietro Angiolini (1820), Rossini (1820), Paolo Brambilla (1822), Antonio Monticini (1834) և այլն: Այս բալետները բեմադրել են ժամանակի հայտնի թատրոնների ամենահայտնի բալետմայստերները, ինչպես Gasparo Angiolini-ն: Անջիոլինի և մյուս հայտնի խորեոգրաֆների մոդայիկ այս բալետային բեմադրությունները երկար տարիներ բեմադրվել են տարբեր թատրոններում (1773-1782թթ. Միլանի «La Սկալա»-, Ֆլորենցիայի, Բոլոնիայի, Տուրինի, Վենետիկի, Միլանի, Պարմի, Նեապոլի, Փարիզի, Լոնդոնի (Արքայական թատրոնի), Պալմայի, Կոստանդիայի հայտնի թատրոնների բեմերում):

Կ.Պոլսի Էսայան որբանոցի նվագախումբը (1920)

ներ» բալետը ժամանակի հայտնի պարուսույց Գասպար Անջելինիի բեմադրմամբ: Ներկայացման առեղծման համար առիթ էր հանդիսացել Հյուսեինի փաշայի հրամանատարությամբ թուրքական նավատորմի պարտությունը 1770թ. Սաքըզ կղզում: Ամենահայտնի օպերաներից, որ մինչև այսօր ներկայացվում են՝ Մոցարտի «Առևանգում սերայից» գործն է, որն առաջին անգամ ներկայացվել[37] է 1782թ. Վիեննայում:

Այս բոլոր, հարյուրի մոտ ներկայացումներից միայն մի քանիսն են, որ իտալական օպերային, ֆրանսիական թատերախմբերի շնորհիվ ներկայացվել են Ստամբուլի թատրոններում, մասնավորապես Բերայի հայտնի թատերասրահներում, պալատական բեմերում: Օպերաներից, բալետներից հետո թուրքական բեմայով հայտնի ստեղծագործություններն են եղել բալլերգերը: Դրանք նվիրված են եղել տարբեր սուլթանների, կամ ուղղակի թուրքական բալլերգեր են կոչվել: Դրանք են անդրադարձել 18-19-րդ դդ. եվրոպացի մոտ 6 տասնյակ կոմպոզիտորներ, այդ թվում մեզ հայտնի կոմպոզիտորներից Բեթհովենը, Մոցարտը, Սեն-Սանսը, Լիստը, Ջուզեպպե Դոնիցետտին (6 բալլերգեր), Էդուարդ և Եոհան Շտրաուսները:

Մեթին Անդը «*Tarih ve Toplum*» ամսագրում մի ամբողջ հոդվածաշար է նվիրել թուրքերի ու թուրքական պատմության արտացոլմանը եվրոպական, մասնավորապես իտալական օպերային մշակույթում և բալետում: Իր հոդվածներից մեկում[36] խոսելով բալետի մասին, պատմում է, որ դեռևս 1614թ. Ստամբուլում Վենետիկի դեսպանի տանը հրավիրված ճաշին, մասնակիցների համար իտալական թատերախումբը երկժամյա մի պարային ներկայացում է տվել, այդ թվում՝ թուրքական պարեր: Բնականաբար բնատանեկան փորքարիվ մթնոլորտում ներկայացված այս երկույթը չի կարելի որպես պրոֆեսիոնալի գոնե սկզբնավորման հանգրվան համարել:

Ստամբուլը եվրոպական հայտնի գործիչներից, բանաստեղծներից բացի դեպի իրեն է հրավիրել շատ հայտնի երաժիշտների, որոնք մեծ ներգործություն են ունեցել Պոլսի և մասնավորապես պալատական երաժշտական մոտիվների, ճաշակի, ձգտումների վրա[37]: Հետաքրք-

35 Դրա հայտնի գործերն են՝ 1788թ. Պրեգլենում բեմադրված Սեդեյնանի «Մի թուրք Իտալիայում» օպերան, 1794թ. Պրագայում Սուսմայերի «Մի թուրք Նեապոլում», 1814թ. Միրանի «Լա Սկալա» թատրոնում «Մի թուրք Իտալիայում» օպերան: Այն ներկայացվել է 1815թ. Հռոմի «Վալե թատրոնում», 1820թ. Փարիզում: Մարիա Կալլասը 1950թ. այս օպերայում ծրագրված է երգել Հռոմի, Միլանի «Լա Սկալա» թատրոններում: 1820թ. Սան Կառլո թատրոնում ներկայացվել է Ռոսինիի «Սուլթան Մեհմեդ Բ Զավթի» օպերան, որն այս բեմադրությամբ մի քանի գործերից ամենահայտնին է: Վերդին միայն մեկ ստեղծագործությամբ է անդրադարձել թուրքական թեմային: Այն է «Կորսար» օպերան: Բայրոնի համանուն գործի հիմքն է ծառայել մի շարք պիեսների, օպերաների, բալետների ստեղծման, ներկայացման համար 1831, 1846, 1903, 1926թթ.:

36 M.And. *Kanuni Döneminde İstanbulda Bir Bale Gösterimi*. Tarih ve Toplum, 1989, cilt 1, s.144-45.

37 Ֆերենց Լիստը (1811-1886) Պոլիս է եկել ու 1847թ. համերգ տվել Չրաղանի պալատում, տպա մեծ փառքի Մուստաֆա Ռեշիդի հրավերով համերգ տվել Արտաքին գործերի համար, որով ձեռք բերել «Սուլթանական բալլերգ»: Ստացել է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշան և 12 500 դրամ: Հարկ է նշանել, որ Օսմանյան

«Քնար» նվագախումբը

րությունը 1847թ. Ստամբուլ է բերել մեծագույն կոմպոզիտորներից Լիստին, որին մայրաքաղաքի դիվանագիտական, պալատական, մտավորական սերուցքը, և իհարկե Պալատը մեծ ոգևորությամբ է ընդունել: Այդ նույն շրջանում համգամանքի երկու երաժիշտներ՝ Ալեքսանդր Վոլբան և Հեզգեն սուլթանական պալատում արքայազներին ու արքայադուստրերին երաժշտության դասեր էին տալիս: Ստամբուլ են եկել Ֆորերը, Թեոֆիլ Գորյեն, Հ.Մելվիլը, Մարկ Տվենը և շատ ուրիշներ:

Հայկական, մասնավորապես հայտնի թուրքերեն ձեռագրերում պահպանվել են ոչ միայն հայազգի, այլև թուրքական, արևելյան բազմազանի ու բազմաոճ հարյուրավոր թուրքերեն երաժշտական ստեղծագործություններ[38]:

Սուլթանական պալատի թատրոն ծառայող պահում հրավիրվել են թատերախմբեր, օտար և տեղացի երաժիշտներ[39]: Մահմուդ Բ սուլթանների գահակալության առթիվ հատարակության տարբեր խավերի ու նշանավոր մարդկանց կողմից մատուցվել են նվերներ: Նվերների թվում են եղել սուլթաններին ձոնված բալլերգերի կամ ձոների հրատարակությունները:

Ստամբուլյան դահլիճները զբաղված են եղել հայ դերասանների, երգիչների, երգչախմբերի, երաժիշտների համերգներով: Դրանց մեծագույն մասը եվրոպական կրթություն ստացած,

կայսրության մեկնաձայն մեծ հետաքրքրությունը դրդել է շատ անվանի ստեղծագործողների բերել Պոլիս ու Եվրոպայի ճանապարհը, անմահական աշխարհ տեսնելու, ամբողջական գրավչություններով հարուստ արևելյան խորհրդավորությունը, քաղաքային երկրի փառք ու ստեղծագործական ներշնչումները:

38 Կոմպոզիտոր, նոտագետ (Բաբա) Համբարձում Լիմոնճյանի (1768-1839) անունը եվրոպական անուն է թուրքական երաժշտական մշակույթում: Ստեղծել է հայկական նոտագրության խազերը: Նրա և իր հետևորդների, աշակերտների շնորհիվ (հայկական և եվրոպական նոտագրությամբ) մեզ են հասել ոչ միայն ժամանակի հայ ստեղծագործողների, աշուղների երգերը, ժողովրդական ստեղծագործությունները, այլև արևելյան գործեր, ժամանակի թուրք ստեղծագործողների հեղինակային երգերի նոտագրությունը, բառերով, նոտագրության բոլոր անհրաժեշտ գործոններով: Հայտնի այդ անուններն են Ուդի Աշեր (Հարեթ), Ուդի Սեդեֆչի Տիգրան, Քեմանի Տիգրան, Քեմանի Նշան Չոմիկյան, Քեմանի Սարգիս, Քեմանի Թաթոս, Քեմանի Նիկողոս, Քեմանի Քրիս, Քեմանի Գրիգոր Ջոկիկյան, Թամբուրի Հովակիմ, Թամբուրի Հարություն, Համբարձում Չերչյան, Նիկողոս Թաշճյան, Արիստակես Քանոնի Հովսեփյան, Լավթաջի Օվիկե, Ուդի Արշակ Չոմիկյան, Ուդի Թոյթոլղեն) Սարգիս, Ուդի Սարգիս Քըլընջյան (Փոքր Սարգիս), Քանոնի Նշան, Քանոնի Առաքել, Քանոնի Միհրան Քանիդյան, Քանոնի Մարտին, Քանոնի Արմենակ, Քանոնի Համբարձում, Անտուան Մեզճյան: Նրանք օգտագործել են հայկական նոտագրությունը, որն ամենատարածված էր: Օսմանյան բանակի նվագախմբերը երկար ժամանակ հենց այս նոտաներով են աշխատել: Մատենադարանի թվով 118 հայատառ թուրքերեն ձեռագիր տաղարաններ ամփոփում են ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության թուրք և այլ ազգերի ստեղծագործողների երգերի հարյուրավոր նմուշներ:

39 Աբդուլմեջիդ Բ-ի գահակալության 14-րդ տարեդարձի առթիվ հայ կոմպոզիտոր Միհրան Ջերքեզյանը գրում է բալլերգ «Թեմենն մարշ», իսկ Միհրան Արիկյանը՝ սամաների բանաստեղծություն է հրատարակում: Ձեռքով սուլթանի հրավերով Կոնդ է ունկնդրում զաչնակահար Տյուսար Էֆենդին և ստանում «Լիֆա» շքանշանը: Հայ հայտնի դաշնակահար Կոզմի Դելիֆեջյանը Վիեննայից Պոլիս գալով կայսեր համար անձնական 2-3 ժամանոց համերգ է տվել: Ըստ գրի ստացել 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է շնորհել:

Սեզրեի Հայկական ջոկքի նվագախումբը

այդեն հայտնի դեմքեր են եղել: Հրավիրյալ երաժիշտների հետ համատեղ երույթներում ժամանակի դասականների հետ մեկտեղ հնչել են հայ կոմպոզիտորների ու նրանց մշակմամբ ազգային գործեր: Երաժշտական այս բանն մրցույթի մաս են կազմել երաժշտական ստեղծագործությունների տպագրությունները երկրում և արտասահմանում, երաժշտական գործիքների ներմուծումը, արտադրությունը:

1880թ. **Անտոն Երկանյանը** նոտաները դյուրությամբ կազմելու տպագրական գյուտի համար հեղինակային իրավունք (պատենտ) է ստանում:

Թուրքական մշակույթի տեսաբանները Զիլճյաններին համարում են ծնծղայագործության առաջնեկ վարպետները, այս արհեստի զարգացման երախտավորները, որոնց արմատները գալիս են սեծովյան ափերից 15-րդ դդ. Սամաթիա գաղթած ընտանիքից: Ընտանիքի ուշ շրջանի նախապետներից Քերովբեն (1828-1910) արհեստի մեջ մեծ վարպետ եղած լինելու համար հրավիրվել է պալատ ծառայության, եղել «Ղազանճըբաշը» (պղինձներ պատրաստող վարպետների պետ): Հաջողակությամբ անմրցելի և եվրոպական ցուցահանդեսներում առաջնություններ շահած ծնծղայի պատրաստության գերդաստանի մեծերից է եղել: Ծնծղայի պատրաստման գաղտնիքի որոշ նրբություններ գերեզման տարան ինքն ու իր ընտանիքի ժառանգները:

Միջազգային ցուցահանդեսներում բազմաթիվ մրցանակներ շահած ու համաշխարհային հռչակ ձեռք բերած Զիլճյան ընտանիքի ծնծղաները 1623թ.-ից դարձել էին յուրատեսակ այցեքարտ (բրենդ) Թուրքիայի համար ու մինչ օրս էլ ծնծղայագործ 400- ամյա գերդաստանի անունը կրող ծնծղաները լավագույն դասկի արտահայտիչներ են թե՛ դասական և թե՛ այլ նվագախմբերի համար: 97 ամյա Քերովբեին փոխարինել է որդին, Ավետիսը, որն էլ ավելի է ընդարձակել Թոփգափուի քաղաքային պալատի նոտում հիմնադրված հայրական գործը, պահելով իրենց արհեստի հաջողության բաղադրատոմսի գաղտնիքը, փոխանցելով այն հորից որդու:

Պոլսահայ արվեստների ու արհեստների մեջ կան այնպիսիները, որ հայտնի մնացին ոչ միայն Օսմանյան կայսրության տարածքում ու նրա մշակույթի պատմության մեջ, այլ իրենց բացառիկությամբ դուրս եկան նրա սահմաններից, դարձան միջազգային արժեքներ, անմահացնելով իրենց ստեղծողների, մշակների անունները: Այդպիսին է եղել ծնծղա պատրաստելու արհեստ-արվեստը, որը միջազգային ասպարեզում մնացել է որպես անկրկնելի «Զիլճյան ծնծղա»: Զիլճյանները Պոլսի Սամաթիա թաղում հաստատված արհեստավոր գերդաստան են եղել, որոնք 1623 թվականից իրենց տան պարտեզ-գործարանում ավելի քան երեք դար սերնդե-սերունդ ծնծղա են պատրաստել: Նրանց ծնծղաները աչքի են ընկել իրենց

ուժեղ և մաքուր հնչողությամբ, իրենց երկարակեցությամբ: Ծնծղաների բաղադրությունն ու պատրաստման եղանակի գաղտնիքը մնացին որպես այս հայտնի գերդաստանի ընտանեկան գաղտնիք: Նրանց գործարանից ժամեր շարունակ լսվող մուրճերի միալար հարվածները ընդհատվում էին, երբ ծնծղաներից արձակվող պատասխան ձայները չէին բավարարում վարպետներին: Չնայած օրերի ու ժամերի չարքաշ աշխատանքին, ծնծղաները հալվում ու կրկին ձուլվում էին, մինչև ստացվեր իսկական «Զիլճյան ծնծղա»:

Սկզբում նրանք իրենց պարտեզի 3 քառակուսի մետր մեծության դարբնոցում շաբաթը 10-15 զույգ ծնծղա են պատրաստել: Քերովբե Զիլճյանը Սամաթիայում երկու տուն գնելով ընդարձակում է իրենց արհեստանոցը, Թոփգափուից փոխադրելով Սամաթիա: Չնայած մեկ տարի առաջ, 1867թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում ունեցած մեծ հաջողությանն ու ստացած մրցանակին, ծնծղաների արտադրությունը ծանր վիճակում է եղել: Հայտնի է, որ Սուլթան Աբդուլազիզն այս ընտանիքի դժվարագույն ժամանակներում անհն կերպ օգնել է, որպեսզի ազատվեն պարտքերից (1868) և շարունակեն արտադրությունը: Զիլճյանների ֆաբրիկայի պաշտոնական գրությունների, թղթերի գլխամասի շքեղ նկարազարդ խորհրդանիշերն իրենցից ներկայացնում էին տարբեր տարիների միջազգային ցուցահանդեսների ժամանակ ստացած ոսկյա ու բարձրագույն մրցանակ-մեդալները ծնծղաների հետ միա-

Քերովբե Զիլճյանի ընտանիքը

Քերովբե Զիլճյան

Տիրան Զիլճյան, Քերովբե Զիլճյանի ավագ որդին

Լևոն Զիլճյան, Քերովբե Զիլճյանի կրտսեր որդին

սին, ֆրանսերեն ու այլ լեզուներով: Այդ մրցանակները նրանք ստացել են Լոնդոնում (1851, 1862, 1980), Փարիզում (1867), Վիեննայում (1873), Բոստոնում (1883), Բոլոնիայում (1888, 1907 Գրան պրի), Չիկագոյում (1893), Բեռլինում՝ 1921թ. Գերմանական երաժշտական ասոցիացիայի Պատվո դիպլոմին և այլն: Այս ծնծղաները արժանանալով բարձրագույն գնահատականների, չքանչանների, իրենց վրա են բևեռել հայտնի նվագախմբերի ղեկավարների, երաժշտական կառույցների բացառիկ վերաբերմունքը: Քերովբե Զիլճյանը եղել է վերջին մոհիկանն իր համբավավոր գրեղաստանի[40], ով մեծ համբավ բերեց իր ապրած երկրին՝ Թուրքիային: Միջազգային երաժշտական ասպարեզում այս հաջողությունների անմրցելիության շնորհիվ «Զիլճյան ծնծղաները» նախընտրելի են հանդիսանում մինչև մեր օրերը[41], թեև նրանց այսօրյա արտադրողներն արդեն մասամբ Զիլճյանները չեն:

Նրանք հաճախորդներ են ունեցել աշխարհի տարբեր կողմերում, եվրոպական լավագույն օպերային ու ֆիլհարմոնիկ նվագախմբերը նախընտրել են միջազգային ցուցահանդեսներում մասնագիտական մեծ հռչակի տիրացած զիլճյանական ծնծղաները[42]: Այս փառավոր գերդաստանի ծնծղաներն են սկսել օգտագործել Փարիզի օպերան, գերմանական ու եվրոպական, ռուսական հայտնի նվագախմբերը, ջազային հայտնի խմբերը: Մասնագետների կարծիքով այս ծնծղաները նման են եղել պատվական այն գինիներին, որոնք տարիներ անց ավելի ազնիվ ու սքանչելի ձայնային երանգներ են ձեռք բերել: Քերովբեի մահվանից հետո նրա որդիներ Լևոնը և Տիրանը շարունակել են գործը, իսկ թոռը՝ Ավետիսը (1889-1979) գաղթել է ԱՄՆ, մինչ մահը ծնծղաներ շինել ու իր գործը փոխանցել որդուն՝ Արմանդին: Մյուս որդին՝ հայտնի ջազմեն Ռոբերտը շարունակել է այս գործը, նոր «*Sabian Firma*» ֆաբրիկա հիմնելով Կանադայի Նյու Բռունսվիկ քաղաքում: Թուրքիայում պապական գործը շարունակող

40 Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին նրա թոռնուհին զարդեց Անգլիայի միայնակ նահանգներ: Ծնծղաների արտադրության գաղտնիքը փոխանցվեց այդպես:

41 Հոգեբույժ **Հարություն Մինասյանի** Երևանում հիմնադրած բժշկագիտական ժամանակի թանգարանում ցուցադրվում է միջին մեծության մի «Զիլճյան» ծնծղա: Այն օգտագործվել է հոգեբուժական պրակտիկայում, չար ուժերը հիվանդից վանելու համար:

42 Commentant Oscar, *La musique, les musiciens et les instruments de musique*, Paris, 1869, p. 570-573, 714; Cezimihal M.R. *Türk Askeri Mızıkları Tarihi*, İst. 1955, s.240-241.

վերջին Զիլճյանը եղել է Քերովբեի թոռը՝ Մայք Զիլճյանը (1906-1978):

Եմիչերիները ունեցել են երաժշտական հատուկ կորպուս: Ծնծղաները կարևոր մաս են կազմել թուրքական բանակի զինվորական նվագախմբերի: Օսմանյան բանակի զինվորական նվագախմբերը հիմնականում կազմված են եղել 16 տեսակի թմբուկներից, փողային ու հարվածային գործիքներից, այդ թվում տարբեր չափերի ծնծղաներից:

Թուրք դասական երաժշտության հիմնադիր, կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, դիրիժոր **Տիգրան Չուխաջյանի (1837-1898)** անունը կապվում է թուրքական օպերայի, կոմիկական օպերաների (օպերետների), բալետգերի ստեղծման պատմության հետ: Հայրը՝ Գևորգը, եղել է սուլթան Աբդուլմեջիդի արքունի ժամագործավետը, որը երգող ժամացույցներ է հնարել: Թուրք երաժշտագետները Տիգրան Չուխաջյանին համարում են արևմտյան երաժշտության հիմնադիր: Պոլսում դաշնամուր է սովորել իտալացի Մանձոնիի մոտ: 1862-66թթ. Միլանում բազմաթիվ մասնավոր երաժշտական դասեր է հետևել[43], գտնվել Վերդիի երաժշտության ազդեցության տակ: Նա հեղինակ է Խասքեոյի թատրոնի, «Արևելյան թատրոն»-ի մի քանի ողբերգությունների համար գրված երաժշտության: 1862թ. Նաումի թատրոնում ներկայացվելիք Թ. Թերզյանի «Սանդուխտ» ողբերգության համար գրել է «Կենաց երգը»: Նա է հիմնադիրը դասական բալետգային երաժշտության: Հեղինակել է կայսերական քայլերգեր: Երաժշտություն է գրել Ռ.Սևանջյանի «Վարդան Մամիկոնյան» և Պետրոս Դուրյանի «Վարդ և Շուշան» պիեսների համար: Երբ «Արևելյան թատրոն»-ում կատարվում էին հատվածներ նրա ստեղծագործություններից, քայլերգեր, փոքր կտավի գործեր, ապա Չուխաջյանն ինքն էր կանգնում դիրիժորական կառույցին ու ղեկավարում նվագախումբը, երգչախումբը[44]: Իր նվագախմբով հանդես է եկել նաև պետական, թուրք ազգային տոների ժամանակ, Զինվորական նախարարությունում և այլուր: 1862թ. «Հայ երաժշտական ընկերության» նվիրյալ գործիչներից է եղել: Անդամակցել է նրա տպագիր օրգանի՝ «Քնար Հայկական»-ի էջերում հրատարակվող երգերի քննությամբ զբաղվող հանձնաժողովին: Նա նույնիսկ բանաստեղծություններ է գրել

Տիգրան Չուխաջյանի կիսանդրին
(Գործ Երվանդ Օսկանի)

43 Նուպար Աֆրիկյանը Տ.Չուխաջյանին նվիրված իր հոդվածում անհիմն փաստ է համարում Միլանի կոնսերվատորիայում նրա սովորելը: Տես՝ Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, 1926թ., էջ 454-463: Միևնույն ժամանակ երաժշտագիտական գրականության մեջ նույնիսկ նշված է նրա՝ Միլանում հայտնի Չ.Պոնտիկելլիի մոտ աշակերտելու հանգամանքը: Միլանում էլ նա սկսել է գրել սուլթան Աբդուլազիզին նվիրված «Պոլոնեզ-մարշ»-ը: Այն տպագրվել է Միլանում:

44 1877թ. դեկտեմբերի 18-27-ը Տ.Չուխաջյանի ու Տ.Գալֆայանի երաժշտական ղեկավարությամբ Հայ դրամատիկ օպերային թատրոնը Կահիրեում ներկայացրել է «Փարիզի հնավաճառ», «Քանի՞ փոքրաղջիկ», «Թագավորը զվարճանում է» հայերենով ներկայացումները:

եվրոպական հայտնի մեղեդիների հիման վրա: 1863թ. Վ.Փափազյանի հետ հրատարակել են «Օսմանեան երաժշտութիւն» (ընտիր եղանակներ ջութակի ու երգելու համար) ամսօրյա հանդեսը պրակներով (տիտղոսաթերթը թուրքերեն, հայերեն, ֆրանսերեն, հունարեն լեզուներով):

1865թ. Միլանից վերադարձին Թ. Թերզյանի «Արշակ Բ»-ի հիման վրա գրում է առաջին հայկական, հայրենասիրական օպերան, որն իր ազգային բովանդակության պատճառով չի ներկայացվել և այս՝ գրաքննության պատճառով անվանվել է «Օլիմպիա»: Նախերգանքը կատարվել էր մշակույթի գործիչների հովանավոր գեղարվեստասեր ճարտարապետ Հակոբ Պալյանի տան սրահում, որին և ձոնել է օպերան: 1869թ. իտալական մի խմբի կողմից Նաումի թատրոնում խաղերենով ներկայացվել է օպերան «Օլիմպիա» անվամբ: Հայերենով այն չի ներկայացվել[45]: Որպես դրամատիկական պիես այն ներկայացրել են Արևելյան թատրոնը, տարբեր թատերախմբեր: Դրա փոխարեն նրա օպերետները, որոնց լիբրետոն եղել է հիմնականում թուրքերեն (հայատառ թուրքերեն, ապա թարգմանվել նաև մյուս լեզուների) մեծ ժողովրդականություն են վայելել, ամենուր երգել դրանց երգերը: Չուխաջյանի աննախընթաց հաջողությունը շատերին է ոգևորել, բեմ հանելով նոր դերասանների ու նոր գործեր: «Արիֆի խորամանկությունը» գրվել է իտալացի կոմպոզիտոր Ալտոբելլոյի աջակցությամբ: Այն ֆրանսիացի կոմպոզիտոր Բուալդիեոյի (1775-1834) «Գյուղի նոր իշխանը» երկի հիման վրա թուրքական բեմի համար ադապտացված Գոգոլի «Ռևիզորի» մի տարբերակն է: Դրա պրեմիերան 1872թ. երկարատև ու տքնաջան փորձերից հետո է եղել, որի արդյունքում խումբը «տողերից չգոռալ, այլ երգել կամ արտասանել»: «Ռևիզորի» թուրքականացված փոխադրությունը բեմադրվել է Հովհաննես Աճեմյանի կողմից 1872թ. Կեդիկ փաշայի «Օսմանյան թատրոն»-ում, 30-40 հոգիանոց խմբով: Պրիմադոննան՝ տալանտ Շագիկ Քոլյոլյանն է եղել, Հովհաննես Աճեմյանի կինը: Հակոբ Վարդովյանը կատարել է գլխավոր դերերգերից մեկը: Նույնի հայերեն ներկայացման բեմադրությունը եղել է Թովմաս Ֆասուլաճյանինը: 1883թ. սոպրանոյի կամ բարիտոնի համար գրված «Ավե Մարիա»-ն տպվել է Փարիզում, Լևոն Համբարձումյանի հրատա-

45 Միայն 1945թ. նոյեմբերին Երևանի օպերային թատրոնը ներկայացնում է հայ առաջին օպերային ստեղծագործությունը, «Արշակ Երկրորդ» օպերան, Թ.Թերզյանի լիբրետոն փոխարինելով թատրոնի գլխավոր բեմադրիչ **Արմեն Գուլակյանի** լիբրետոյով:

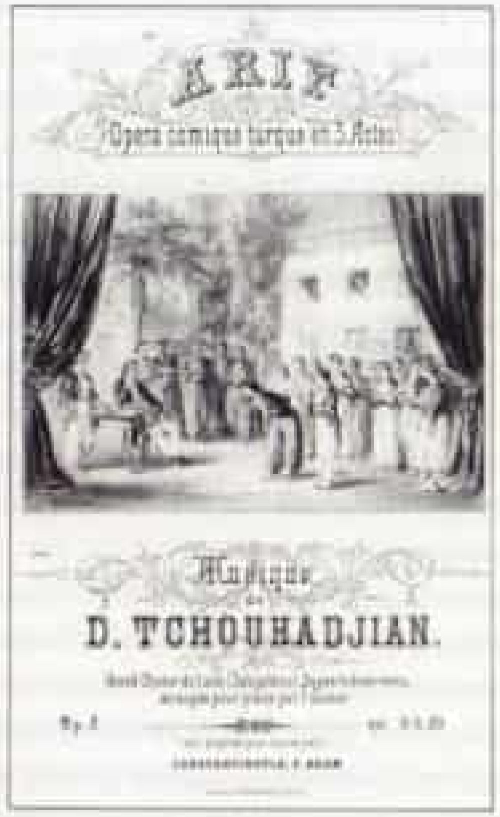

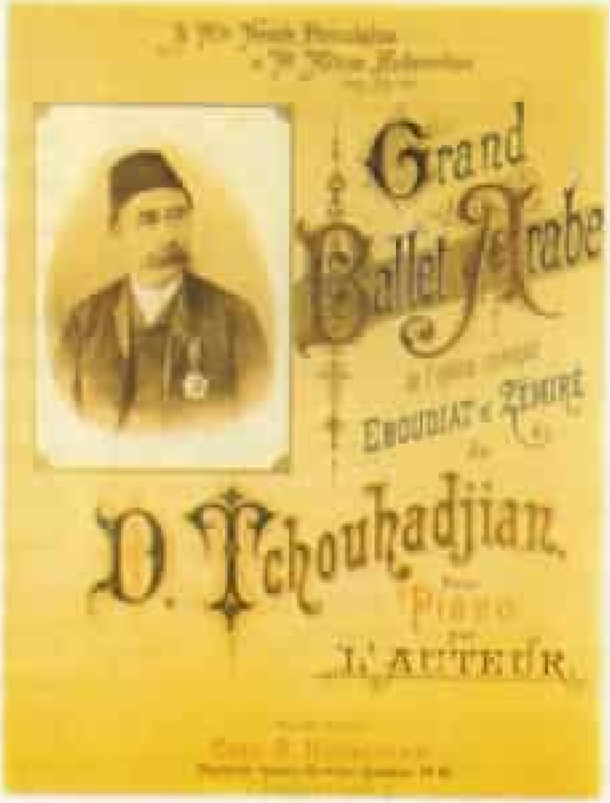

րակչությունում: Գրել է բայերգեր, նվիրված սուլթաններին (Աբդուլազիզ, Աբդուլ Համիդ Բ): Գրել է Իշխանաց կոմիններին նվիրված գործեր՝ («Քենալի (Պոլսի) պոլկա» 1871թ., Ակիֆիե մարշ): Հրատարակել է բալետային երաժշտության առանձին մասեր, ինչպես օրինակ «Էբուզիար» և «Զեմիրե» օպերաներում՝ «Արաբական մեծ բալետ»-ը (դաշնամուրի համար): Դրանք հիմնականում դաշնամուրի համար են, և տպագրվել են հիմնականում ֆրանսերեն տիտղոսաթերթերով: Նա է ղեկավարել Օսմանյան թատրոնում բեմադրված օպերա-օպերետները, օրինակ՝ «Ժիրոֆլե-Ժիրոֆլյա»-ն (1875): Մշակել ու գործիքավորել է ժամանակի բոլոր կոմպոզիտորների գործերը, ինչպես 1876թ. Հաջի Արիֆ բեյի երգերը, որը նոտագրել է Լևոն Խանճյանը, իսկ դաշնամուրի համար մշակել է Չուխաջյանը: Հետաքրքիր է, որ սրա նոտաները անգամ ֆրանսերենով են տպագրվել Պոլսի Զարդարյան տպարանում:

Ժամանակի բոլոր օսմաներեն, ֆրանսերեն, հայերեն ու հայատառ թուրքերեն մամուլը հիացմունքով է արձանագրել թուրքական առաջին օպերետի ներկայացման փաստը: Նամըք Քեմալը «*Ibret*» թերթում հիացական տողեր է նվիրել պատմական այս իրադարձությանը: Տ.Չուխաջյանի հիացողներից Եղիազար (Գարեգին) Մելքոնյանը 1500 ոսկի է տրամադրել օպերետային խումբ կազմավորելու, 3 նոր օպերետներ (տարեկան մեկ) ներկայացնելու համար: Դրանք էին «Քյոսե Քեհյան» (1874), «Լեբլեբիջի Հոր-Հոր Աղան» (1876): Երրորդ օպերետի համար ծախսերը չեն բավարարել:

Թուրք դասական երաժշտության հիմնադիր կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, դիրիժոր Տիգրան Չուխաջյանի գործերը կատարում էին նաև իտալական օպերային խմբերը: Հունական թատերախմբերն այն ներկայացնում էին Հունաստանում, Եգիպտոսում, Ռումինիայում, Բելգիայում, Անգլիայում: Ժամանակի մամուլը առատորեն հիացական կարծիքներ է հրատարակել այս ներկայացումների մասին: 1895թ. Չուխաջյանի «Զեմիրե» իտալական

«Ֆրանճինի» խմբի կողմից ներկայացվում է Փարիզի «Օպերա-բուֆում»: Տիգրան Չուխաջյանը 1862թ. հրատարակել է «Քնար Արևելյան» պարբերականը, 1866թ. հիմնադրել է Օսմանյան Օպերային Միությունը: 1874թ. 30 երիտասարդ երաժիշտ ուսանողների հետ ձեռնարկում է թուրքական առաջին օպերային թատրոն հիմնադրելու աշխատանքներին, Բեյօղլուի Հաչոպուլո շուկայի Արամի համերգային սրահում, որը կարճ ժամանակ ծառայել էր որպես թատրոն: Թատերական կյանքի այս բուռն շրջանում հայ ճարտարապետների կողմից կառուցվում էին թատրոնի շենքեր՝ ոչ միայն հայկական թատերախմբերի համար[46]:

Օսմանյան օպերային կոմպանիան Տիգրան Չուխաջյանի ու Տիգրան Գալեմճյանի ղեկավարությամբ համախմբելով տեղացի և օտար ուժերը, 1875թ. Բեյազիտում (քաղ Պոլսում) 800 տեղանոց համերգային դահլիճ են ստեղծում: Եվ այն՝ շնորհիվ արվեստի հովանավորի կողմից 1500 ոսկի նվիրատվության: Եռաշաբթ օրյակներով գեղեցիկ ու նոր դահլիճում 1876թ. շռնդալից հաջողությամբ բեմադրվում է «Լեբլեբիճի Հոր Հոր աղան»[47]: Մինչ այդ, 1874թ. այն ներկայացվել էր Ռամազանի տոների սկզբին ու սիրվել բոլորի կողմից[48]:

35 երաժիշտներից ու 40 դերասան-երգիչներից կազմված Չուխաջյանի թատերախմբի անդամներ էին ժամանակի արդեն հայտնի փորձառու, դերասան-դերասանուհիներ՝ Թագվոր Նալյանը (բարիտոն), Տիգրան Գալեմճյանը, Մարտիրոս Մնակյանը (բարիտոն), Սերովբե Պենկլյանը (բաս), Հովհաննես Աճեմյանը (առաջին տենոր), Շավիկ Քոյլույանը (սոպրանո), Ալֆիկ Հրաչյան, Չախրառոճյանը և ուրիշներ: Դեկորները պատրաստել էր Մելոյն, բեմի հարդարանքը Թագվոր Նալյանինն էր, իսկ զգեստները՝ Հովհաննես Հանչերյանի գործերն էին:

Տիգրան Չուխաջյանը 2 գործողությամբ օպերային երաժշտություն է գրում թուրք առաջին լուսավորիչ գրող Շինասիի «Պոետի ամուսնությունը» պիեսի համար (1874): Չնայած, որ այս պիեսը իր մակարդակով չի բավարարել հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնների դերասանապետերին ու այն բեմ է բարձրացել միայն սիրողական մի խմբի ջանքերով: Նույն այս պիեսի բեմադրով 1874թ. Չուխաջյանը գրել է 3 գործողությամբ և 1 արարով կոմիկական օպերա՝ «Դեղոցական զվարճությունները»: 1874թ. գրել է «Դեղոցական ոստղերը» կոմիկա-

46 1891թ. Բերայում, Թեփեբաշիյում ճարտարապետ **Հովսեփ Եզնուոյանը** կառուցել է Քաղաքապետարանի դրամայի ու կոմեդիայի թատրոնը:

47 «Լեբլեբիճի Հոր Հոր աղան» մի քանի անգամ նկարահանվել է: Այն առաջին թուրքական ֆիլմերից է համարվում: Առաջին անգամ՝ 1924թ., ապա՝ 1933թ.: Հետագա տարիներին ևս ֆիլմեր են ստեղծվել: **Թագվոր Նալյանի** (1843-1876) վերևասոնն ֆիլմում տեղայնացվել է: Բնականաբար, հերոսների անունները փոխված էին Խուրշիդի, Ֆաթինեի, Գամզեի և այլնի: Հայտնի է, որ 1923թ. ֆիլմում գլխավոր դերերից մեկը՝ Չոլլաթ Համդիի դերը կատարել է ժամանակի հայտնի հայ հրատարակիչ, «Կավթուշ» երգիծական պարբերականի հիմնադիր, դերասան **Երվանդ Թոլայանը**:

48 Համանման թատերախմբի կողմից այն ներկայացվել է Աթենքում, Իզմիրում, Եգիպտոսում, Ռումինիայում:

կան օպերան: Չուխաջյանը մի գեղեցիկ քայլերգ է գրել Նամըք Քեմալի «Հայրենիք կամ Սիլիստրա» հայրենասիրական դրամայի համար, որ պատվիրվել էր Հակոբ Վարդովյանի թատրոնում ներկայացվելու համար: Այս դրաման բազմիցս ներկայացվել է, ունենալով շռնդալից հաջողություն, անկախ դրամայով նրա լուսավորիչ-հեղինակին, որը նաև սուլթանի կողմից աքսորվել է դրա համար իր հայ դերասանուհուց: Ազատախոհ գաղափարների համար աքսորված թուրք լուսավորիչ գրողների, այդ թվում Նամըք Քեմալի Սուլթանի վերադարձին, նույն շաբաթվա ընթացքում 7 թատրոններում միաժամանակ այս ներկայացումը բեմ է բարձրացել, հույսով ու նաև նյութական մեծ վարձատրություն բերելով Նամըք Քեմալին: Բնականաբար, չուխաջյանական երաժշտությունն իր տաղանդով, հմայքով նպաստել է պիեսի մեծ հաջողությանը: 1878թ. Ս.Պենկլյանի օպերետային խմբի հետ որպես իր ստեղծագործությունների դիրիժոր, մեկնել է հյուրախաղերի Էդիրնե, որ և ռուսական դեսպան Իգնատևը նրան է հանձնել Ալեքսանդր 2-րդ ռուսական ցարի ***St.Svyatoslav*** շքանշանը: Ավելի ուշ, Պոլսում, իր ստեղծագործություններով մասնակցել է մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչին նվիրված երեկույթին: Արժանացել է Աբդուլհամիդ Բ-ի շնորհներին, ֆրանսիացի ու իտալացի միապետների շքանշանների: 1882-3թթ. Սկյուտարի Ճեմարանում երաժշտություն է դասավանդել: 1885թ. Սերովբե Պենկլյանի 68 հոգանոց օպերետային խումբը մեծ հաջողությամբ հյուրախաղերով հանդես է եկել Եգիպտոսում, Հունաստանում, Ռումինիայում, բալկանյան մյուս երկրներում՝ տարածելով չուխաջյանական երաժշտությունը: Եգիպտոսում, խադիվ Թևֆիկ փաշայի հովանավորությամբ «Լեբլեբիճի Հոր Հոր աղան» 66 անգամ ներկայացվել է ու երկու անգամ էլ ֆիլմ է նկարահանվել: Գերմանական «Յոզիֆի Ալեո Ալման» թատերախմբի կողմից «Լեբլեբիճի Հոր Հոր աղան» ներկայացվում է Գերմանիայում: Այս՝ օպերետը ներկայացվել է Լոնդոնում (1909), Թիֆլիսում (1912), Փարիզում (1938) և Երևանում՝ 1952թ.: Այս ստեղծագործությունը մինչև օրս չի
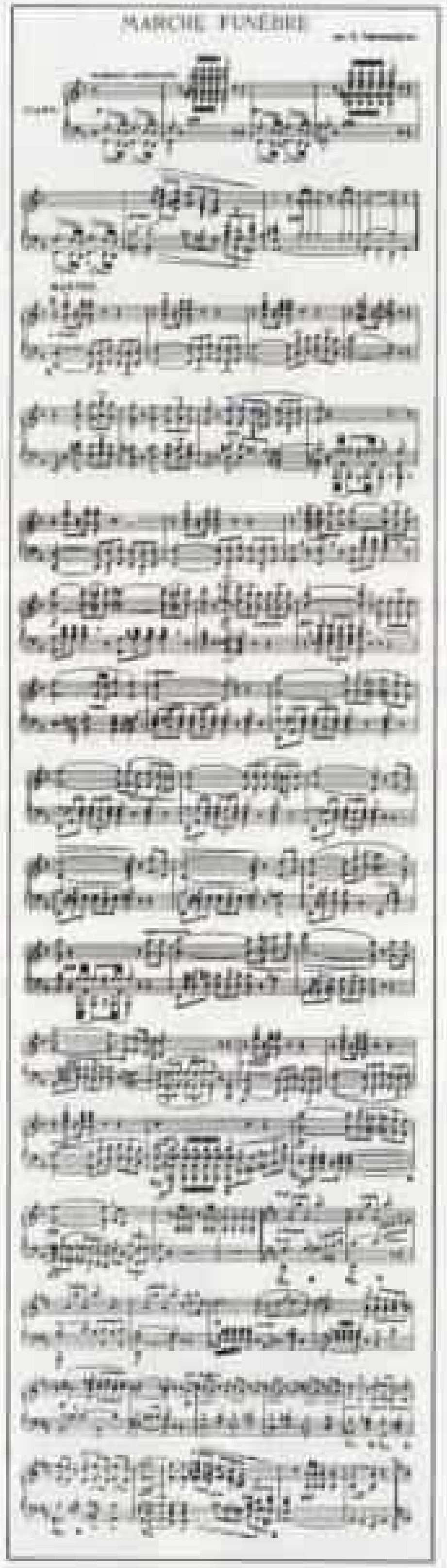
Տիգրան Չուխաջյան «Ողբերգ»՝ գրված Կ.Պոլսո պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հիշատակին

իջնում բեմերից ու նրա հիման վրա շարունակվում են ֆիլմեր նկարահանվել: Չուխաջյանի ստեղծագործությունները շարունակվում են տպագրվել Լեյպցիգում, Պոլսում, Միլանում:

Տ. Չուխաջյանը «Ինդիանա» կոմիկական օպերայի հետ զուգահեռ «Ալեքսինազ» երաժշտական դրաման է հորինել: Չուխաջյանի «Զեմիրե» կոմիկական օպերայի դաշնամուրային պարտիտուրան տպագրվել է Պոլսի Մ.Հովսեփյան տպարանում և ձոնվել հեղինակի աշակերտ, սուլթանի քարտուղար Նաժմ բեյին: Այս օպերան, որ ստեղծվել էր 1890թ., առաջին անգամ 1891թ. ներկայացվել է Բերայի «Կոնկորդիա» թատրոնի դահլիճում օր. Բեննատիի թատերախմբի կողմից, ապա՝ ներկայացվել է ֆրանսիական համայնքի ջանքերով՝ Ֆրանսիական թատրոնում:

Տիգրան Չուխաջյանը նվագախմբով իր ստեղծագործություններից հանդես է գալիս Բեյօղլիի գերմանական կլուբ «Տևտոնյան» ակումբում: Սուլթանի կողմից Տիգրան Չուխաջյանն արժանացել է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***-ի:

1894թ. Պոլսի ֆրանսիական թատրոնում «Զեմիրեն» ներկայացվել է իտալական, իսկ 1895թ. Փարիզի «Օպերա Բուֆ»-ում՝ Ֆրանձինիի իտալական թատերախմբի կողմից: Հաջորդ տարի Փարիզի «Սալանժեր» տաղավարում հայտնի մեներգիչ Այգերը ղեկավարել է Չուխաջյանի «Օլիմպիա» օպերայի նախերգանքը և «Արևելյան ֆանտազիան»: Աբդուլհամիդ Բ-ին «Մեծ քայլերգ» և Օսմանյան նավատորմին ձոնված հայտնի քայլերգերի հեղինակը Փարիզից վերադարձին մեկնում է Իզմիր, քաղցկեղով հիվանդ, խորը հուսահատության ու աղքատության մեջ կնքում իր մահկանացուն 61 տարեկան հասակում:

Տիգրան Չուխաջյանի ժառանգությունը կազմված է օպերաներից, օպերետներից, բալետային և ներկայացումների համար գրված երաժշտությունից, դաշնամուրային տարբեր ժանրանվագներից, հոգևոր երգերից, պատարագից, քայլերգերից, երգերից, վալսերից, պոլկաներից, տարբեր ժանրերի այլ ստեղծագործություններից, որոնց թիվն անցնում է 50-ը:

Կ.Պոլսո պատրիարք Ներսես Բ Վարժապետյանի (1837-1884) մահվան առթիվ Չուխաջյանը գրել է «Մարշ Ֆյունեբր» (Թաղման), որը ստեղծելիս, ասում են, իր ձեռքի տակ է ունեցել Վերդիի «Օթելլո»-ն:

Դեպի էֆենդի (Կոզմի Դերեյան), դաշնակահար

Չուխաջյանի բաղձանքը հնչել է հենց այդ մահերգական քայլերգը: Իզմիրի հայկական գերեզմանատանը նրա գերեզմանին տեղադրված կիսանդրին Գեղարվեստի առաջին դպրոցի արձանագործության բաժնի հիմնադիր, թուրքական քանդակագործության երախտավոր Երվանդ Օսկանի գործն է եղել: Չուխաջյանի ավանդն անուրանալի է օսմանյան երաժշտական մշակույթի ձևավորման ու զարգացման, մասնավորապես արևմտաեվրոպական երաժշտական ավանդույթների կայացման ներմուծման-հիմնադրման գործում: Այսօր նրա գերեզմանի տեղն անհայտ է: Նրա մահվանից հետո տաղանդավոր մանկավարժի հուշակն աճյունի ապագ է տարածվել:

«Հայ գուսան» երգչախումբը Կոմիտասի հետ (1912)

* * *

Ստեփան Սուրենյանը (1853-1899) եղել է երգահան, դաշնակահար: Ամիրաներից մեկի հովանավորությամբ մեկնել է Փարիզ, կատարելագործելու իր կրթությունը: Աշակերտել է մեծագույն վարպետների, հիացնելով ու մեծ ապագա գուշակել տալով Փարիզի Երաժշտանոցի իր պրոֆեսորներին: 15 տարի փարիզյան հաջողություններից հետո վերադարձել է Պոլիս, ստեղծագործել: Գրել է «Հայոց միացյալ ընկերության քայլերգը», Ռոբերտ քոլեջի 25-ամյակին նվիրված մի քայլերգ, երգչախմբային գործեր, վալսեր, գրական գործունեություն է ունեցել: Նրա գլուխգործոցն է եղել «Հայր մեր»:

Հոգևոր, դասական երաժշտության ավանդույթներն Օսմանյան կայսրությունում զարգացել են եկեղեցական երգչախմբերի, դպրաց դասերի գոյության շնորհիվ: Իսկ դրանք կազմակերպվել են հայկական եկեղեցիներին կից: Համարյա ամեն մի թաղի եկեղեցի ունեցել է իր երգչախումբը: Դրանք ղեկավարվել են ոչ միայն հոգևորական երաժիշտների, այլև այդ մասնագիտությունների տեր մարդկանց կողմից: Այսպես օրինակ, 1719թ. Գումգափուի և Մարիամ Աստվածածնի եկեղեցում հիմնադրված եկեղեցին ղեկավարվել է պալատական ժամագործապետ (սաաթճը բաշը) Յոսուֆ Չելեբիի (Տիրացու Հովսեփ) կողմից: Նույն թվականին Սկյուտարի Ս.Խաչ եկեղեցում հիմնադրվել է միացյալ երգչախումբ[49]:

Ստեփան Էլմասը (1864-1937) զմյուռնիացի հայտնի դաշնակահար-կոմպոզիտոր: Երաժշտական կրթություն էր ստացել Վեյմարում (Գերմանիա): Աշակերտել է Ֆրանց Լիստին, Անտոն Դորին և Ֆրանց Կրենինին (Վիեննայում): Եվրոպական բազմաթիվ

[49] Այսօր Ստամբուլում գործում են 19 երգչախմբեր: Դրանք մասնակցում են ազգային ու հոգևոր տոներին, ծառայում որպես դպրաց դասի երգչախմբեր: Դրանցից ոմանց համար որպես հիմնադրման ու վերստեղծման տարեթվեր նշվում են երեք, չորս, անգամ հինգ թվականներ: Այսպես օրինակ, Սամաթիայի դպրաց դասի երգչախմբի համար 1461թ. (Կ.Պոլսի հայկական Պատրիարքական Աթոռի հիմնադրման տարին է), 1703, 1924 թվականներն են գրված: Սբ. Կարապետ դպրաց դասի երգչախմբի համար՝ 1590, 1888, 1908, 1914, 1958 թվականները: Գողթան դպրաց դասի երգչախմբի համար՝ 1608, 1719 և 1924 թվականները: Թարգմանչաց դպրաց դասի երգչախմբի համար՝ 1665, 1903, 1940 թվականները: Սկյուտարի Միացյալ դպրաց դասի երգչախմբի համար՝ 1680, 1710, 1830, 1914 թվականները:

Էդգար Մանաս

քաղաքներում նրա տված համերգներն ուղեկցվել են մեծ հաջողությամբ: Հայտնի է եղել նաև որպես կոմպոզիտոր, բողենյով կոնցերտոներ, սոնատներ, օպերա: Այս գործերի մեծ մասը Իզմիրի 1922թ. հայանի հրդեհի ժամանակ այրվել են, իսկ արվեստագետը՝ կորցրել է լսողությունը: Կյանքի վերջին շրջանն անցկացրել է Ժնևում:

Թուրքական երաժշտագիտության մեջ դասական երաժշտության երախտավորներից է համարվում կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, երգչախմբի ղեկավար, կամերային երաժշտության հիմնադիր, պրոֆեսոր **Էդգար Մանասը (1875-1964)**: Պոլսեցի է եղել: Կատարողության առաջին դասերը Հայկական վարչության առաջին թարգման Ալեքսանդր Մանասի որդին կրթություն էր ստացել Վենետիկի Մուրադ Ռաֆայելյան վարժարանում, այդ շրջանում աշակերտել դաշնակահար Տրիվելինինին, և արդեն հորինել հոգևոր ստեղծագործություն: Կարճ ժամանակ Պոլիս մնալուց հետո վերադարձել է Իտալիա, Պադուայում Լ.Բոթացցոյի մոտ հարմոնիա, կոնտրպունկտ սովորել: 1905թ. վերադարձից դարձել է ֆրանսիական ժամանակակից դասականների երաժշտության մասնայականացողը: Էդգար Մանասը 1905թ. իր ղեկավարած «Գալլիա» երգչախմբով համերգ է տալիս Պոլսի ֆրանսիական միությունում և ֆրանսիական երաժշտության մասնայականացման համար Ֆրանսիայի կառավարությունից ստանում է *Palmes Académiques.* Դրանով հանդերձ գտնվել է Կոմիտասի մեծ ազդեցության ներքո, բուռն ստեղծագործական շրջան ապրել, երգչախմբեր, կամերային նվագախմբեր ղեկավարել, դասավանդել[50]: Նրա գործերը կատարվել են Սիմանյան, ապա՝ շուրջ 160 հոգանոց նվագախմբերի կողմից, հրատարակվել Լեյպցիգում, Փարիզում: 1911թ. Էդգար Մանասի «Քնար» նվագախումբը և Կոմիտաս վարդապետի 300 հոգանոց երկսեռ երգչախումբը Բերայի «Փթի Շան» թատրոնում համերգ են տալիս ի նպաստ Ս.Փրկիչ Ազգային հայոց հիվանդանոցի: Նա գործիքավորել և մշակել է Թուրքիայի հիմնը՝ «Իսթիքլալ մարշը» (1933)[51]: 1923 թվականից Պոլսի Կոնսերվատորիայի նվագախմբի գեղարվեստական ղեկավարն ու դիրիժորն է եղել: Նա Տիգրան Չուխաջյանի արվեստի շարունակողը, օսմանյան երաժշտությունը առաջին անգամ եվրոպական ոճով, սիմֆոնիկ երաժշտությամբ ներկայացնողներից է եղել, դաշնավորելով, գործիքավորելով ու մշակելով բազմաթիվ թուրքական ստեղծագործություններ:

50 1924թ. 75 հոգանոց կանացի երգչախումբը մեծ հաջողությամբ ներկայացրել է Սեն-Սանս, Մեյերբեր, Ֆ.Մենդելսոն, Գլյուկ, Ռ.Շուման, Ֆ.Շոպեն,
51 Nalbandoğlu M. *Kuvay-ı Milliye Destanı İstiklâl Marşımızın Tarihi*. İst. S.176-178.

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Կեսարիայի հայկական եկեղեցու փայտաշարը սալիկներից, Գր. Լուսավորչի, Բարսեղ Կեսարացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Տրդատ թագավորի և նրա քրոջ՝ Խոսրովադուխտի պատկերներով, պատրաստված Քութահիայում (1718-1719)

Երբ առևտուր, դիվանագիտական ծառայությունը որոշ հայերի մենաշնորհն էր, ապա հայերի մեծ մասը արհեստներով էր զբաղվում: Սա պատահական հանգամանք չի, քանի որ, ինչպես նշում է բուլղար գիտնական Ն.Թոդորովը, մինչև 18-րդ դարի վերջը «տիրապետող ժողովուրդը գտնվում էր արտադրող ուժերի ընդհանուր զարգացման շրջանակներից դուրս և այս հանգամանքն իր դրոշմն է թողել Օսմանյան կայսրության ողջ սոցիալ-քաղաքական կյանքի վրա»[1]: Հայերը կարևոր տեղ էին զբաղեցնում արհեստների ու արվեստների մեջ: Նրանք մահուդագործներ էին, մետաքսագործներ, ոսկերիչներ, շաքարագործներ, դաջեգործներ, բրդագործներ, ճենապակատարայի մանր փանաքականներ, զուլպայագործներ, ժամագործներ, դերձակներ, մորթեգործներ, դարբիններ և այլն, - գրում է պոլսահայ բանասեր Հայրություն Մրմրյանը[2]: Յուրաքանչյուր արհեստ ներկայանում էր իր արհեստանոցով՝ էսնաֆով: Հայ Պոլիսը հիմնականում կազմված է եղել հայ արհեստավորներից: Պոլսահայ բանասեր Հայրություն Մրմրյանի կազմած 65 էսնաֆների (արհեստագործների) ցուցակին դեռ պետք է հավելվեն շականերում, խաներում զբաղված 2 տասնյակից ավել անուն-արհեստավորները: Այն է՝ հացթուխները, գինեգործները, փորագրիչները, քարանագործները, քոլհակները, որոնք բոլոր, մետաքս ու գործվածք էին մշակում, գլխարկագործները, փականագործները, ճեպարարները: Հարկ է հավելել նաև գրավաճառներին, զրագիրներին, վարսավիրներին, բաղնեպաններին, ղեղագործներին, բժիշկներին, խոհարարներին, հնավաճառներին, կոշկակարներին, ներկարարներին, արդուկողներին, պանդոկատերերին, կլայեկողներին, բրուտներին, ոսկեկար, արծաթակար դերձակներին և այլոց[3]:

19-րդ դարից արհեստակցական միությունները իրենցից ուժ, հնարավորություններ ու հեղինակություն էին ներկայացնում ու ավելի ակտիվորեն լծվեցին ազգային ինքնավարության գործերին: Իսկ երբ դրանց էլ հավելենք կապիտալիստական հարաբերությունների սկզբնական ու հետագա զարգացման շրջանում երկրում մեկ հայկական ամենատարբեր ֆաբրիկաների, գործարանների, գործարանների, գործարանների, առևտրական նոր տիպի գործունեության հիմնադր-

1 Тодоров Н., *Балканский город XV-XIX веков*, М., 1976, с. 410.
2 Մրմրեան Հ., *Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնը և վաճառականները*, Կ.Պոլիս, 1910, էջ 17:
3 Ալպոյաճեան Ա., *Պատմական*..., էջ 337-338 և էջ 554-555 (տես Հակոբյան Վ.Ա., «*Մանր ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ.*, Եր., հ. 2, 1956), ինչպես նաև Մատենադարան, ձեռ. 10069, էջ 61ա: Տես նաև՝ Աբրահամյան Վ.Ա., *Արհեստները Հայաստանում*, Եր., 1956, էջ 252:

Հայկական արձանագրությամբ խճանկար (Երուսաղեմ)

ման երևույթը, եվրոպական երկրներից բերված տեխնիկական ամենավերջին նորույթի հատուցներով ու նորամուծություններով համեղեծ, գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերում եվրոպականացման հեղափոխական զարգացումը, ապա այն պատկերացում կտա ողջ երկրի տարբեր ոլորտներում զբաղվածության, ավելի ճիշտ այս ասպարեզներն իրենց ձեռքերում կենտրոնացրած հայ բնակչության[4] և գործարար խավի մասին:

Վերջին տարիներին Թուրքիայում հայ գիտնականների կողմից լույս աշխարհ են գալիս հանրագիտարանային արժեքի չքնաղ հրատարակություններ, նվիրված Օսմանյան կայսրության տարբեր ասպարեզներում հայերի ունեցած ներդրմանը, դրանց պատմությանն ու դերին[5]: Այս հրատարակությունների կարևորությունը կայանում է նաև նրանում, որ ուսումնասիրված այս ոլորտներն այսուհետ զերծ կմնան թուրքացման, փաստական նյութի նոուզա խեղաթյուրումների վտանգից:

Հայաշատ նահանգները, ապրելով ծանր տնտեսական, քաղաքական իրավիճակում, այնուամենայնիվ շարունակում էին կազմակերպել ոխտագնացություններ, ավանդական, կրոնական տոներ: Տարբեր նահանգներ, տարբեր ոգևորությամբ են կազմակերպել նմանատիպ տոնախմբությունները: Այսպիսի պատճառներից են հանդիսացել նաև տարեկան տոնավաճառները, որոնք մի կողմից էլ առիթ էին հանդիսանում վերհիշելու ու պահպանելու ժողովրդական ավանդույթները: Այսպես օրինակ, Ամասիայի ամենամյա տոնավաճառների ժամանակ կենդանիների, գյուղատնտեսական ապրանքների ցուցահանդես-վաճառքների հաղ-

4 Սիրեկան Հ., *Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնը եւ վաճառականները*, Կ.Պոլիս, 1910, 156 էջ:
5 Բոլորին են հայտնի **Բարս Թուղլաճի (Բարսեղ Թուղլաճեան)** հրաշալի մեծադրությամբ-արժեքավոր պատմական ճարտարապետներ Պալյան գերդաստանի, կոստյումների գործիքների, Իշխանաց հայ կոզմերի, պոլսահայ նշանավոր գերդաստանների մասին և վերջապես արևմտահայության 2004թ. հրատարակված եռահատոր կոթողային հանրագիտարանը: Մինչ այդ՝ հայտնի էր հայազգի կոլոնել փաստաբան գիտնական **Չարքի** (Չարքչյան) գիրքը (1953թ.), որը Օսմանյան կայսրության մեջ հայ երևելի անձանց ունեցած ներդրման մասին է: Այն ավելի պետական, ռազմական կառավարման ոլորտում հայազգի պաշտոնյաների մասին է: Այս մասին է նաև Հրաչյա Անասյանի մի հոդվածը: Տես՝ Çark Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İst., 1953, 302 s. Հրաչյա Անասյան, *Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ*, Երևան, 1999: Մյուս գիտնականը **Կարո Քյուրքմանն** է իր արծաթագործության, դրնձագործության, Անատոլիայի, ստանդիների կշռի ու չափի գործիքների, կայսրության հայ նկարիչների, հայկական մեծահամբավ մի ոլորտի՝ Կուտինայի ճենապակու, կճիքների, դրոշմների մասին տպագրած ու տպագրվելիք ծավալուն, չքնաղ, գարմանալի աշխատություններով: Տես՝ Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ressamlar*, İst., 2004, 2 cilt, 988s. Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İst.; Garo Kürkman, *Gümüş Damgaları*, İst.; Garo Kürkman, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartılar*, İst. **Արսեն Յարմանի** Օսմանյան կայսրության առողջապահության մեջ հայերի մասնակցությունը, Ս.Փրկիչ հայազգային հիվանդանոցի մասին խոսք աշխատությունը առիթն օգտագործվել է առաջին անգամ բազմիցս մակարդակով, փաստաթղթային ու ճկարագրային նյութի հիման վրա ժամանակակից բազմերկրամասնական ներկայացնելու հայ ժողովրդի պատմությունը՝ սկսած տրամադրական շրջանից մինչ օրս: Տես՝ Yarman Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İst., 2001, 865 s.

Յովհաննես Մկրտչի զինանշան տեսարանով ափսեն և ճկարի կճիքը (Քյոթահիա, 1719)

թողնելով մրցանակներ ու դրամական պարգևներ են ստացել կազմակերպիչներից: Ցուցահանդեսն ուղեկցվել է ժողովրդական խաղերով՝ Օրթա օյունի, Կարագյոզի ստվերային տիկնիկների թատրոնով ու մեդդահների (հեքիաթասաց-աշուղների) երգերով, ձիարշավով, ըմբշամարտով: Թատերականացված ներկայացումները, խեղկատակները, լարախաղացները, շրջիկ երաժիշտները, անգամ գնչուները ու մանրավաճառներն առանձին աշխույժ տրամադրություն են առեղծել մասնակիցների մոտ:

Ընդհանրապես, որևէ հայկական բնակավայրի մասին պատկերացում կազմելու համար, պետք է կարդալ ունենալ տեղի բնակչության զբաղվածության ընդհանուր պատկերը: Այն մեծապես պայմանավորված է եղել ոչ միայն այդ շրջանի բնական հնարավորություններով և աշխարհագրական դիրքով, այլև պատմական արևմտահայաստանի այդ շրջանին բնորոշ ժողովրդական ավանդույթներով, որոնց հիմնական զբաղմունքն արտահայտող արհեստներով: Իսկ այն արտահայտված է եղել ամենատարբեր բնագավառներ ներկայացնող բազմաթիվ արհեստավորներով, որոնց հանրագումարն էլ հենց որոշել է տվյալ բնակավայրի դեմքը: Բնականաբար, մի արհեստավորը կարող էր փնտրված լինել ու ծառայել միանգամից մի քանի բնակավայրերի, երև մի մյուս, նույն արհեստն ունեցող վարպետ չի եղել: Մոտավոր պատկերացում կազմելու համար բավարկենք այն ներկայացնող մարդկանց ու այդ արհեստները՝ նազմանի (լաչակագործ), գլայճի (կլայեկող), զինագործ և չիլինկիր (դարբիններ), էքմեքճի (հացագործ), բենեքճի (թիթեղագործ, որոնք նաև ոստայնի խըմբավորներ էին պատրաստում), բերգի(դերձակ), ապաճի (գյուղական պարողասարի հագուստ կարողներ), բյուճճար (մանրավաճառ) և բրդեղենի, մետաքսեղենի, բամբակյա կտորեղենի, հագուստների վաճառականներ, բոհաչիյե և խասավարճի (արտասով նորույթների, գյուղական գիտույքների, կենցաղային նորաձև առարկաների, ապարի և այլնի հայթհայթիչներ), բոխաճի (շերամաբուծական շրջաններում շերամի հնդաբույծներ), իփեկճի (մետաքսագործ), բոռնճի կամ մաքիխոտ (մերենական մասեր պատրաստող), լեղ-ճաիճի (սխեռի աղանդեր պատրաստող), կոշիկի կաղապարներ պատրաստող, հալլաճ (բամբակ ու բուրդ գզողներ), տարաքճի (գլխու սանրներ պատրաստող), հելվաճի (բահիճից, յուղից ու շաքարից հալվա պատրաստողներ), շեքերճի (շաքարեղեն պատրաստողներ), բերայճի (կոշկակարվաճառ), պահպ (նպարավաճառ), չեոքեքճի (խմորեղեն պատրաստող փռապաններ), պալդաբաճճի (պատսպման համար աղիքների պատրաստության գործարան ունեցողներ), ունճի (ալյուրավաճառ, բեփ, գարի, ընդեղեններ վաճառող), դեչիրմենճի (ջրաղացպան), սեբենճի (ձիով աղաղացի ջրաղացքարը պտտեցնող), դեռբենճի (մետաղ ձուլողներ), բոյաճի (սրճարանատեր), մեյխանեճի (գինետուն ունեցող), համամճի (բաղնեպան), խանճի

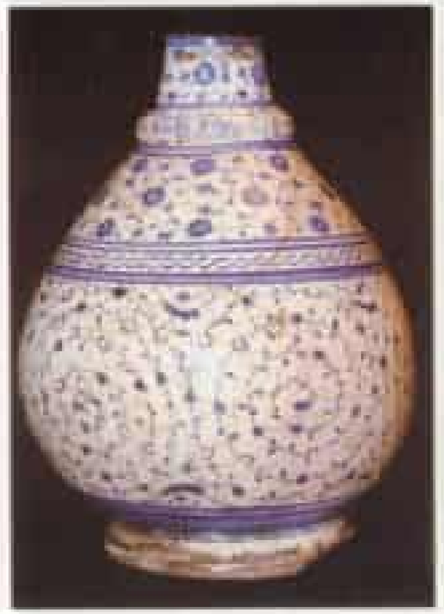

Հայկական արձանագրությամբ կիրառական առարկաներ (Քյութահիա, 1529)

(պանդոկատեր), դասապ (մսագործ), կույումճի (ոսկերիչ), դոքումճի (տարբեր արկղներ, տուփեր պատրաստող), գոնտուրաճի (եվրոպական տիպի կոշկակարներ), ճամճի (ապակեփակողներ, որի աշխատանքը ներածվում էր), մանավ (պտղի, բանջարեղեն վաճառողներ), մարանգոզ (ատաղձագործ), մոքաֆ (այծի մազից թելեր մանող ու դրանցով ձիու առարկաներ գործող), նալբանդ (պայտար), չիլինկիր (դարբին), չանդճի (զանգակագործ), նախըշճի (անեղնագործողներ), ոսդաճի (պարանագործ), չարուխչի (տրեխագործ), չոքալճի (գուլպայավաճառ, նաև են ղազգահների վրա գուլպա գործողներ), բաղչիվան (պարտիզպան), պենեճի (դմնաղիր), պեյլիկեր (սափրիչ, ատամնաբույժ), պըչագճի (դանակագործ), պոյաճի (ներկարար), սարրաֆ (դրամափոխ), սափճի (թի, բահ, բրիչ ու այլ գործիքներ պատրաստող), սեմերճի (փալան, համետ պատրաստող), սոլաճի (փականագործ), քաշճի (պառաշար), պատանաճի քիրեճի (ծեփագործ), նաղաշ (ներման պատերը նկարազարդող), քերեստեճի (ատաղձավաճառ), քիրեմիտճի (աղյուս, կղմինդր սարքող), քյուրեճի (կրագործ), դեմիրճի (ձուլող), դյուզգեր (հյուսն), տոպաչճի (ցրվածաններում ջրի հոսանքը փոխող), տաբախճի (ոչխարի, այծի, արջառի կաշիներից կոշիկի ներքանի գունավոր կաշիներ սարքող), քեռաչեճի (կոշիկի ներքանի երեսի կաշին մշակող, վաճառող), քեչեճի (թաղիքագործ), քոլաճի (շապիկներ ու օձիքներ օսլայող), տոնղուխճի (ատաղձագործ, որը մասնագիտացած էր դերձակների, ներկարարների, մանածագործների, արդուկողների, մորթեգործների և այլոց), երխպագործ (հատուկ գործիքով ոսկե, արծաթե ու մետաղե թելերով դաջվածով, բանակի զինվորական ուսադիրներ ու շքանշաններ, պալատականների ծիսական հագուստներ ու եկեղեցական փառազգեստներ, սփռոցներ, զգեստների զարդեր և նման այլ բաներ պատրաստողներ) և այլն:

Վերոհիշյալ ցուցակը հայկական բազմաթիվ ազգանունների համար բացատրական, ծագումնաբանական նյութ կարող է հանդիսանալ: Այս ցանկը ներկայացնողները որոշ լրացումներով կամ կրճատումներով ներկայացնում էին հայկական բնակավայրերի համար պարտադիր զբաղմունքները[6]:

6 1875թ. Վենետիկում տպագրված Հ.Մանուել Քաջունու «Արուեստագործութիւն» գիրքը վերաբերում է տարբեր արհեստների ու արվեստների զարգացմանը, դրանց կենցաղում կիրառելի դարձնելուն: Այստեղ ընդգրկված են փայտի, ապակեգործության, թղթագործության, հայելու, խեցեգործության, ներկագործության, գազի, լուսավորության, քիմիական տարբեր նյութերի օգտագործման, զինեգործության, ալկոհոլի, եթերի, աղի, մաքուր օդի, պահածոգործության, տափաններ ձու ու օճառ պատրաստելու, բանար, մետաքս, կերամ, ջնարակելու բնագավառներն ու դրանց զարգացումները, կիրառելի շարժաբանությունը, պատրաստման, բանջարեղենների, մսի ու այլ ուտեստների թարմ պահելու ձևերը: Տրվել են բժշկական խորհուրդներ՝ սկսած կենցաղայինից, կերպասի բծերը հանելու եղանակներից մինչև մանր գիտելիքներ, անգամ՝ դիակները զմռսելու կերպերը, սառն կալոտիկի, օդը թարմ մաքրելու, վնասատու կենդանիների դեմ պայքարելու միջոցները, սառույցի, սառնարանի մասին

* * *

Օսմանյան կայսրությունում տարբեր արտադրությունների հիմնադրման, եվրոպական փորձի ու օրինակների կիրառմամբ դրանց վերսկսման ու նոր ճյուղերի զարգացման, ապա նաև այս արտադրությունների հիման վրա երկրի առևտրական կյանքում ներածման ու արտահանման ասպարեզում հայերի (մասնագետների, ֆաբրիկանտների տերերի, ուղղակի արտադրողների ու առևտրականների) մեծ դերը կասկած չի հարուցում[7]: Նրանք իրենց ավանդն ունեն ծխախոտագործության, ցորենի, բրնձի, խաղողի, կաղինի, խոզակաղինի, աֆիոնի, անասնապահության, հանքագործության (պղինձ, կապար և այլն), էսկիշեհիրի ճենապակի քարերն արտադրության, կենդանաբուծության, շերամապահության ու մետաքսագործության, բամբակի, թիֆթիկի և ընդհանրապես բրդի ու բամբակագործության, գորգագործության, տրիկոտաժի, սննդի արդյունաբերության, բրնձի զտման, հախճապակու և այլևայլ բնագավառներում: Հիմնականում հայերի անվան հետ են կապված որոշ ճյուղեր: Դրանցից է հախճապակու մշակույթը:

Որոշ վարկածների համաձայն **հախճապակին** ծնունդ է առել Միջագետքում: Բաբելոնում և Նինվեյում հախճապակե սալիկներ են գտնվել 2-րդ դարում: Հույն մատենագիրներից մեկը խոսում է Բաբելոնի պալատի հախճապակե զարդերի մասին: Հախճապակին եվրոպա է մուտք գործել խաչակրաց արշավանքների ժամանակ: Զարգացման հիմնական միջավայրը Պարսկաստանն է եղել: Սելջուկյան առաջին շրջանի նման շինություններից է Կոնիայի Սըրչալի մեդրեսեն, որը 1243թ. շինել է Բեդրեդդինը, ապա Կոնիայի իշխան Էմիր Ջելալեդդինի շինած Կարաթայ մեդրեսեն[8]:

Քյոթահիայում այս արհեստը հայտնի է եղել դարեր շարունակ, հիթիթների շրջանից ի վեր: Չափազանց հաստատ բանգարանային նյութ կա դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից: Դրանք տարբեր գունավորումներով կենցաղային առարկաներ են, կճեպներ, զարդեր, դրամներ: Բյուզանդական շրջանի հախճապակե նյութերը շատ նուրբ ու գեղեցիկ են[9]: 14-15-րդ դդ. սելջուկյան և օսմանյան շրջանում այն դուրս տեսք ու գունավորում է ստանում, կախված օգտագործման շրջանակներից: Չինական ազդեցությունն անհերքելի է մասնավորապես մզկիթների, դամբարանների կենցաղային իրերի պատրաստման մեջ, իսկ 16-րդ դարից նաև պալատական ճարտարապետության մեջ:

գիտելիքներ: Տես՝ ՄՄ ձեռ.123-ը (նոր հավաքածու, 1867թ) «Արուեստագործութիւն» գրքի հայատառ թուրքերեն թարգմանությունն է, կատարված վարնայի Հայոտրյան քահանայի կողմից: Այն վերաբերում է հիմնականում ծառերի, տնկիների մշակման ու դրանց հիվանդությունների բուժմանը:

7 Նշխարագործության երախտավորներից կարելի է համարել Կեսարիայի գործարանատեր ու կայսեր փոխառական Արզրումանյան Մարտիրոսին (1865-1920), որը գործի բերումով անմահացրությամբ զարգացման ռեկտորներից է եղել:

8 Ն.Պողոսի Ա.Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցի 1948թ. Տարեցույց:

9 Սոսարիայի Հնագիտական թանգարանի հավաքածուն հախճապակե անտիկայի ...ներից ու բաղկացածներից է:

Դեռևս Ֆաթիհ սուլթանի օրոք այս արհեստին նոր փայլ է տրվում, այն ձևավորվելով մուտք-մանական դասական զարդանախշերով (ռումի), չինականին նմանվող ծաղիկներով (հաթայի): Զորեղ պալատի ճենապակու ֆաբրիկայում 120 և ավելի տարիներ առաջ արտադրված բազմաթիվ թանգարանային նմուշներ՝ ձևավորված տարբեր չափսերի ու նշանակության ափսեներ, ծաղկամաններ, փոքրիկ իրեր, զարդատուփեր այսօր նույն, վերականգնված ֆաբրիկայի կողմից կրկնօրինակվում են: Այն Վանի ու «Ազնավուր» արծաթե սրանչելի իրերի հետ միասին վաճառում է որպես թանկարժեք հուշանվերներ, որոնք ստորագրված են եղել հայ վարպետների՝ Այվազի, Մարտիրոսի[10] և ուրիշների կողմից: Երկրի տնտեսության համար կարևոր այս ապարեգում օգտագործվող հումքի կարևոր մի մասը, երկարի օքսիդով հարուստ կավի մի տեսակը «հայկական կավ» է կոչվել: Բրուտագործների կողմից իրերի մի մասի հատուկ ձևով (երկաթի օքսիդի առատ օգտագործմամբ) պատրաստելու եղանակն անվանվել է «հայկական բանալի» (Էրմենի բիլի): Այս բնագավառում հայտնի անուններ են եղել Գևորգը, Դավիթ Հովհաննիսյանը, Արթին Մինասյանը, Հաջի Կարապետ Մինասյանը և շատ ուրիշներ:

16-րդ դարը օսմանյան գեղարվեստի պատմության համար կարևոր շրջաններից է: Սուլթան Սելիմ Ա-ն, 1514թ. պարսից Շահ Իսմայիլի դեմ հաղթանակ տանելով մտնում է բազմաթիվ արհեստավորներով, արվեստագետներով ընակեցված մշակութային կարևոր կենտրոն համարվող Թավրիզը: Դրանք որպես գերիներ բերվել են Ստամբուլ: Շնորհիվ գաղթական այս մասնագետների, երկիրը շատով լցվելու էր նրանց պատրաստած համբավավոր երփներանգ նախշապատկերներով՝ երկրաչափական ու բուսական նոխ ձևերով ու գծագրություններով, ոճավորված գեղեցիկ ծաղիկներով, տերևներով, չինական լոտոսով, «Սազ» կոչված ոճավորված խոշոր բույսերով: Տիրապետող գույներն էին դեղինն ու կանաչը, զույգ կապույտները, մանուշակագույնն ու դարչնագույնը, սևն ու սպիտակը: Այդ շրջանի նախշապակու օգտագործմամբ հայտնի հուշարձաններից են Մուրադ Գ-ի նախճապակեզարդ դամբարանը (1583), Սելիմ Ա-ի դամբարանը (ծածկվել է 1520թ.) և Սելիմ Ա-ի մզկիթը, Շահզադեի դամբարանը (1543), Միհրիմա Գանիտի Իբրահիմ փաշայի մզկիթը (1551), Սուլթան Ահմեդ Ա-ի կառուցած Թոփղափուի պալատի որոշ մասերը (1608): 16-րդ դարում գույներն ավելի են ճոխանում՝ վառ կանաչ, լոլիկի կարմիր, սպիտակի վրա տարբեր բուսաձևեր, կոկոններ, կակաչներ ու տերևներ են հավելվում: Թավրիզյան այս ազդեցության արդյունքն էին Կա-

10 Portakal Sanat ve Kültür Evi, *Osmanlı Sanat Eserleri Heykel, Tablo ve Hat*. Ist., 1998, N 60-63.

թաբեքիրում, Պրուսայում, Իզնիքում, Կուտինայում (Քյոթահիա) բացված գործարանները: 18-րդ դարում Քյոթահիան դառնում է բրուտագործության, նախճապակեգործության հիմնական ու այս արհեստին, արվեստին տոն տվող գլխավոր կենտրոնը:

Հայ բրուտագործների ու նրանց խանութների մասին հիշատակել է նաև թուրք հայտնի ճառնաագիր Էվլիյա Չելեբին, իր հայտնի «Սեյահաթնամեյում»: 1630-ականներին Հալեպում 250 բրուտագործների խանութներ է հիշում: Էվլիյա Չելեբին իր ճանապարհորդությունները ներկայացնելիս անդրադառնալով այս բնագավառին, նշում է, որ Իզնիքի ու Քյոթահիայի գործերը միմյանց նման էին և եղած գործարաններն էլ քրիստոնեական թաղերում էին գործում: Նա ներկա է տեսել Քյոթահիայի հայկական 3 թաղերն իրենց 3 եկեղեցիներով: Այս առնչությամբ հույների միասին չի խոսվում, մինչդեռ հայերի մասին հիշատակությունները շատ-շատ են: Նույն և Երեմիա Քյոմուրճյանի վկայությամբ Կուտինայի, Իզնիքի հայ բրուտների վառարաններում կենցաղային ամենատարբեր իրերն այնպիսի որակ և գեղեցկություն են տեսել, որ դրանք գնվել են մոտ 13 ոսկու արժեքով, ներ ուղարկվել վեզիրներին, սուլթաններին: Սուլթան Մեհմեդ Բ Ֆաթիհի ժամանակաշրջանում (1444, 1451-81թթ) բրուտագործությունը նոր որակ է ստանում, երբ միաձուլվում են բյուզանդական, չինական ու արևելյան ոճերը, վերածում ծաղկազարդ դասական մահմեդական օրինակների: Այդ շրջանում աչքին հայ վարպետներից հայտնի անուններ են եղել Քյոթահիացի Աբրահամ կամ Բաբա Նազարը, Մելքոն, Կարապետ, Մարտիրոս, Ոսկան Աղամ, Գևորգ վարպետները, Դավիթ Հովհաննիսյանը, Արթին Մինասյանը, Հաջի Կարապետ Մինասյանն ու ուրիշներ[11]: Հայ վարպետների արհեստանոց-խանութները աչքի են ընկել իրենց նեղ մասնագիտական տարբերակումներով: 18-րդ դարում այստեղ 50 հայկական խաներ են եղել, որոնց մի մասը «ֆինջաններ» (սուրճի բաժակներ) էին պատրաստում[12], իսկ մյուս մասում՝ դերձակներ

11 1914թ. կեսարացի **Տիգրան խան Քելեկյանը**, իր ժամանակին հնագիտության ճանաչված մասնագետներից» է եղել: Լոնդոնի «Բեռլինգ Քենսինգտոն» թանգարանում նա ցուցադրել է պարսկական հնագույն խեցեղենի հազվագյուտ հավաքածու, որը 200 000 անգլ. ոսկի է գնահատվել: Եղել է Պարսկաստանի պատվո հյուպատոս Նյու Յորքում: Չինական միջազգային ցուցահանդեսին ներկա է գտնվել պարսկական կոմիտեի նախագահ: Այս տիտղոսները նրան շնորհվել էր Շահի կողմից: Մարգինանում հիմնել է Քելեկյան որբանոցը, հայ բարեգործական միության նվիրել է խոշոր միջոցներ: Հայտնի է, որ Կոմիտասի ծանր տարեկան նկարը Թերլեմեզյանը նկարել է 1912թ. երբ նրանք Տիգրան խան Քելեկյանի հետ միասին հանգստանում էին Քյոթահիայի ամառանոցում:

12 Այս նկարի շարք վերջին տարիներին լույս են տեսել մի շարք թուրք, եվրոպացի հետազոտողների ուսումնասիրություններ: Դրանցից բովանդակություններից է պլասահայ հայտնի գիտնական Կարո Քյոթթեանի

էին: Միայն սուրճի բաժակներ պատրաստող վարպետների ցուցակը 22 հայ վարպետներ ու նրանց բնտանիքների անուններն են գլխավորում: Հայկական շրջանակներին միավոած իրերում առկա են մարդկային պատկերները, հայերեն, հայատառ թուրքերեն արձանագրությունները, ավետարանական պատկերներ: Երեսապատման սալիկները, պատմական բովանդակության նկարազարդումներով ու արձանագրություններով մեզ են հասել տարբեր վանքերից, եկեղեցիներից: 1719թ. Երուսաղեմի Ս.Հակոբյանց վանքի սալիկներում տեսնում ենք բյուզանդական պատմությունից վերցված նկարազարդումներ: 1764թ. Քյոթահիայի հայոնի խեցեգործ «խալֆա»-ների 69 և վարպետների 34 անուններ են հայտնի: 1766թ. հայտնի են խալֆաների 20 և վարպետների 37 անուններ, որոնք արտադրել են հիմնականում սուրճի և թեյի բաժակներ, նուրբ բաժակներ, անցքերով զարդարված ժանյակավոր ափսեներ աղանդերի, մրգերի համար, շերբեթի, օշարակի բաժակներ, ափսեներ, մեծ ու փոքր սափորներ: Նկարազարդողների մեծ մասը եղել են կանայք, որոնք արհեստանոցում սեղանների շուրջ նստած միմյանց են փոխանցել զանազան վող, ծաղկազարդվող կամ նվիրատվության կամ այլ առիթներով արձանագրվող իրերը, որից հետո դրանք վառարաններն են դրվել: Այս իրերի, վարպետների թողած կճիք-ձեռագրերի, օսմաներենով, հայերենով արձանագրությունների շնորհիվ կարող ենք նույնիսկ բաղդատել տարբեր արհեստանոցներից դուրս եկած իրերը: Այս առթիվ մեզ համար պարզվում է, թե ինչպիսի մեծ ընգրկում է ունեցել այս բնագավառը և ինչպիսի տարածում է ունեցել հատուկ, մասնավոր, առանձին պատվերների քաղաքականությունն այստեղ: Ամենից հաճախ հանդիպող վարպետների կամ արհեստանոցների ինքնության մասին գրությունները, ստորագրությունները եղել են օսմաներենով: Օրինակ՝ «Այվազ» բառը բոլորից ավելի օսմաներենով է, որ պահպանվել է: Իհարկե, տարբերվում են հայկական այն արտադրանքները, որոնք զուտ մասնավոր շրջանակների, պալատի համար են նախատեսված եղել: Դրանց մեջ կան բրոնզով կամ արծաթով շրջափակված, զոռնոցված շքեղ իրեր: 18-րդ դ. վարպետներից հռչակ են վայելել Գևորգը, Աբրահամ վարդապետը (1719թ. հեղինակային արձանագրությամբ), Թորոսը (1722թ. թվագրված իր), Ոսկան Կարապետը և ուրիշներ: 19-րդ դարում «ֆայանսի» այս ֆաբրիկաները մեծ հռչակ են վայելել: Թանգարանային արժեքի իրերի հեղինակների անուններից արժե հիշել հայտնի վարպետներից Արթին Մինասյանի, Դավիթ Հովհաննիսյանի, Հաջի Կարապետի, Ստեփան Վարդանյանի, Վահրամ Վարդանյանի անունները: Այս բնագավառն իր մեծ համբավով պարտական է եղել ձեռքի աշխատանքների տարեկան ու արտասահմանյան, միջազգային բազմաթիվ ցուցահանդեսներում այս ճյուղի ներկայացմանը: Մասնավոր տեղական ցուցահանդեսները ավանդական բնույթ են կրել և նվիրված են եղել տարբեր տոների, առիթների, ոխտագնացությունների: Ցուցահանդես-վաճառքների ժամանակ տոկրու-

գործը: Garo Kürkman, *Toprak, Ateş, Sır. Kütahya çini ve seramikleri*, Ist. 2005. Կ.Քյուրքմանը Քյոթահիայի արվեստի մասին թուրքերեն և անգլերեն պատկառելի ուսումնասիրություն է հրատարակել 2009թ. Ստամբուլում:

Դ.Միրիջանյանի հավաքածու

բար մրցանակներ էլ են տրվել, որոնք ոգևորելով ավել, նյութական միջոցների նոր ներդրումների առիթ են հանդիսացել: Դա էլ իրենց հերթին զարգացման խթաններից է եղել:

Այսօր էլ, երբ Քյոթահիայում պեղում են հայկական բաղերը, հին հնոցների փլատակներ են գտնում, պատմական արժեք ներկայացնող նախճապակե իրեր: Մինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմն այստեղ բազմաթիվ արհեստանոցներ գոյություն ունեին: Դրանց արտադրանքը ոչ միայն սպառվում էր Օսմանյան կայսրության մեջ, հայկական եկեղեցիների, մասնավոր կառույցների, պալատների, դամբարանների ու այլ շինությունների կարիքների համար, այլև տարվում էր հարակից երկրներ, մասնավորապես հայկական գաղթօջախներ, ուր հայերն իրենց նոր բնակավայրերում սեփական եկեղեցիներ էին կառուցում: Նրանք մասնավոր պատվերներ էին տալիս, իրենց անհրաժեշտ գույներով ու նաև զարդանախշերն ու պատկերները նախապես որոշելով: Այստեղ արհեստն ու արվեստը համարայլ էին: Կուտինայի արտադրություններ են Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի եկեղեցու կապույտ-սպիտակ ու ավետարանական տեսարաններով աշխատված սալիկները, որոնք 1791 թվականին են արտադրվել: Կեսարիայի ս.Կարապետ վանքի ս.Հրեշտակապետ եկեղեցու 3 սեղանները, ներքին պատերն ու սյուները 1797թ. գործեր են ու այսպես շատ ու շատ հայկական եկեղեցիներ ճոխացվել են Քյոթահիայի, Իզնիքի սալիկների շնորհիվ: Ֆրանսիական Սևրի թանգարանում կրոնական տեսարաններ ներկայացնող նախճապակե 2 սալիկներ կան, որոնցից մեկը հայերեն հետևյալ արձանագրությունն ունի. «Ողջույն Մարիամի Եղիսաբեթի ...բողարգի միջայ»: Երկու սալիկներն էլ 19-րդ դարի գործեր են: Ս.Էջմիածնի թանգարանի 1778թ. կապույտ ծաղկանկարներով, հավանաբար ջրի կամ գինու փոքր սրվակի վրայի արձանագրությունը հայատառ թուրքերեն է՝ «Աստված ողորմի. Փանոս իշլէիսիր սաղլըքլան կոլ անըսըն: Ղարապ ինմեի պոնտոան թվին 1200 (արաբատառ) սէնէ ջօնվար 1» (Աստված ողորմի. Փանոսի արած գործն է. Ողջությամբ հիշատակվի նրա ձեռքը. դարիբը թող խմի այստեղից. 1 հունվար 1778թ.):

Արվեստի այս ճյուղի հետագա բուռն զարգացմանը 1756 թվականից սկսած խանգարեց չինական ու իտալական նախճապակու մուտքը Թուրքիա: Նրանցով սկսեցին զարդարել Թոփգափուի և սուլթանական բարձաստիճան պալատականների ապարանքները: Դատելով Պոլսի մարստոան հայատառ թուրքերեն 2 սակացույցների ներկրվող իրերի ապրանքացուցակներից, եվրոպական գեղարվեստական այս ապակին որոշակի տոկոս է կազմել կայսրությունում պահանջարկ ունեցող ապրանքների ցանկում[13]: Այսօր թուրքական մի շարք վայրերում մեծ բախով փորձում են շարունակել քյոթահիական, իզնիքյան նախճապակու

13 Տես՝ ՄՄ, ձեռ. 8015 և 8016.

արտադրությունը, սակայն հին նմուշները, որոնց մենք հանդիպում ենք Թուրքիայում կամ այլուր՝ իրենց անճկարագրելի ճաշակով ու փայլով տարբերվում են այս նոր գործերից: Նոր արտադրության մի մեծ մասն ուղղված է հին, թանգարանային նմուշների կրկնօրինակներ պատրաստելուն, ձեռքի աշխատանքները զարգացնելու քաղաքականությանը[14]:

Մեծ եղեռնից մազապուրծ որոշ հախճապակեգործ հայ վարպետներ հայրենիքում տարբեր երկրներում, փորձել են շարունակել իրենց գործը[15]:

1909թ. Քյոթահիայում Հաջի Կարապետը ու Հաջի Հարություն Մինասյան եղբայրները իրենց արտադրած խեցեղեն և ճենապակի (պորսելեն) ապրանքները ցուցադրում են Բուրսայի արդյունաբերական ցուցահանդեսում ու մեծ հաջողություն, շահ ունենում: 1918թ. Հաջի Կարապետի և Համի Հարություն Մինասյան եղբայրների ճենապակու ֆաբրիկան փոխվում է իր հաջող գործը: Իսկ այն հայերը, որ մնացել էին, շարունակում էին վերականգնել իրենց գործը: Վերապրողների համար 1919թ. Մխիթարյանները մի դպրոց են հիմնում Կուտինայում:

Հրատարակվել են արհեստներին ու նրանց զարդանիշներին վերաբերող գրքեր, ուղեցույցներ, դասագրքեր[16]: Յըլըզի, Դոլմաբահչեի, Ս.Փրկիչ Հիվանդանոցի, Պոլսի արհեստների, Մխիթարյանների, հայկական վանքերի ու եկեղեցիների թանգարաններում Կուտինայի ու Իզնիկի վարպետների գործերը այսօր էլ հիացմունք են առաջացնում: Թուրքիայի հայոնի թանգարաններին կից կրպակներում վաճառվում են նախկին եղանակով արտադրված պատառական, թանգարանային նմուշներից սերիաներ, որպես օրինակներ՝ Օսմանյան կայսրության գեղեցիկ արվեստների հուշանվերների:

Ջեռագործ

Արևմտյան Հայաստանում ջուլհակագործությունը տարածված էր հիմնականում գավառներում: Այսպես օրինակ, Հովնան Վարժապետյանը, որ 19-րդ դարի վերջերի Մարաշի յուսավորիչներից է համարվում, Մարաշի ջուլհակների արտադրանքը արտահանում էր Կեսարիա, Փոքր Ասիայի քաղաքներ, Սիրիա[17]: Այս արհեստանոցներից շատեր հատուկ նախատեսված են եղել հարուստ խավի համար անկողնու սպիտակեղենների, հարսանիքի ու

14 Սասունցի Ս.Փրկիչ Ազգային հայ հիվանդանոցի տնօրեն, գեղարվեստասեր **Պետրոս Շիրինօղլուի** 2005թ. հիմնադրած հայկական թանգարանում Կուտինայի արտադրանքները դրոշմի թիվ են կրելում: Դրանք ամենատարբեր գործառության բնույթի նմուշներ են: Դրանք հավաքվել ու գնվել են տարբեր տեղերից, մեկ սրբերի պատկերով ափսեն վճարվել մինչև 1000$: Դրանք հայ վարպետների եղծանակած հիասքանչ գործերի նմուշներ են, որոնք 16-20-րդ դդ. Օսմանյան կայսրությունում կիրառական արհեստի ու արվեստի մի ողջ բնագավառ են ներկայացրել, կերտելով այն որպես Քյոթահիայի հախճապակե հայոնի ողջ աշխարհով մեկ: 1902թ. տոթանական պալատի համար առեղծված Կուտինական հախճապակու ֆաբրիկայի նկարիչ Մարտիրոս Էֆենդին առանում է *Rütbe i Sâlise* մեդալ:

15 Մեծ եղեռնի շրջանում Քյոթահիայի հայերը վաղի Ձախը քեյի շնորհիվ փրկվում են: 1915թ. Անատոլիայի վալի Անմեդ Մեջիդը ևս հայերի փրկիչ է դառնում: Ճիշտ է, այնքան ժամանակ, որքան որ պաշտոնին են կարողացել մնալ այս ազնիվ նահանգապետները:
1915թ. Էսկիշեհիրցի **Դավիթ Հովհաննիսյանը** գնում է Պաղեստին և Երուսաղեմի վանքի օգնությամբ Քյոթահիայի ճենապակու մշակույթի վերականգնման նպատակով ճենապակու ֆաբրիկա է հիմնում: Միևնույն ձեռ հայոնի էր դարձել 1910թ. Բուրսայի ցուցահանդեսում Քյոթահիայի ճենապակու արտադրության եղանակով Էսկիշեհիրում պատրաստված իր երկրի համար վարպետի ռեկի *Sanayi Nefise Madalyası* առանձնալով:

16 1885թ. Միհրան Աշունին պատկանող «Ջիհան» գրատունը սկսեց հրատարակել Սաին Փաշայի Սելյանի, Հակոբ Զիյա Ուշաքլըգիլի, Մեհմեթ Ռաուֆի, Սուլեյման Նազիֆի գործերը, արհեստներին վերաբերող գրքույկներ, 53 ռասից կանոնագրեր և այլ գործեր:

17 1899թ. Գրիգոր Գալուստյանը գրեց «*Մուշֆա ըէւսրանը*»(Ջուլհակների դեսաանը):

կնունքի օժիտների պատրաստման համար: Երբեմն կարի ու ձեռագործի նման արհեստանոցները միանում են գործել: Կարի արհեստանոցների, ժամանակաշրջային արտադրության աճ է նկատվել Ադանայի շրջաններից անմիջապես հետո: Հայ գործարարների կողմից հատուկ առեղծված այս աշխատանողները կոչված էին փրկելու մնացած աղետյալներին, ստացված շահույթը ուղղորդելու կարոտյալներին որպես օգնություն: Պատրիարքարանն իր հերթին կարի արհեստանոցներ է բացել Թալասում, Մարաշում, Անթաբյայում, Իսքենդերունի Յոլունոյուք գյուղում: Բացվել են գուլպայի ֆաբրիկաներ, Քեսաբում՝ 10 դազգահից մանածագործական ֆաբրիկա և այլն:

Ոսկեթել ասեղնագործ գլխարկ
(XIX դ.)

Հիմնվել են առանձին կարի ֆաբրիկաներ: Երբեմն նրանք փոքր ծավալով կից են եղել կառուցների խանութներին[18]: Այս մասնավոր կարի արհեստանոցներից դրանցից Պոլսում մեծ հաջողություն են ունեցել, իսկ նրանց դերձակները՝ հայտնի անուններ են դարձել: Անգամ հրատարակվել են այս հայտնի դերձակների ուղեցույց-դասագրքերը, որոնք մեծ հաջողություն են ունեցել: Գալով այս բնագավառում հայտնի անուններից ակնցի Մելքոն Գալենտերին (1855-1907), ապա նա ձևագիտության նոր մեթոդ է հնարել, որը կրել է նրա անունը: Նույնիսկ այս ասպարեզում եղել են «պատմական» նորարարություններ: **Կարապետ Համանյանը (1820-1909)** պոլսեցի, **հնարել է ֆեսի «տուլին»** ծոպը:

Հայ ձեռարվեստների շարքում մեծ գնահատության է արժանացել հայուհիների ճաշակի ու ասեղնագործական մաքի արտահայտություն հանդիսացող ձեռագործի արվեստը: Եվրոպայում վաճառվող այս նրբահյուս ձեռագործ գործվածքները հայտնի դարձան «հայկական ժանյակ», «Հայկական հյուսվածք (արևելյան բրոդի)» անվանումներով: Հայկական ասեղնագործությունը աաշեցրել է իր կատարման բարձր տեխնիկայով: Եղել է երկկողմանի: Գունավոր թելերով կատարվածները, գործեմի տեխնիկան վարպետորեն տիրապետածները նման են եղել պաստելի նկարների: Հայտնի են եղել ու մեծ պահանջարկ են ունեցել հայ ասեղնագործուհիների, հյուսողների ու կարուհիների ձեռքի աշխատանքի արդյունքը հանդիսացող անկողնու սպիտակեղենները, ծածկոցները, հագուստների զարդանախշերը: Թանկարժեք ու բնույթ օժիտների, տարբեր գործերի մեծ մասը պատրաստվել է արտասահմանյան և կայսրության հարուստ պատվիրատուների համար: Դրանց մի մասը կատարվել է նախնական պատվերների եղանակով, պատվիրատուի մասնավոր զարդանախշերի, մոնոգրամների կամ անունների կողմից հրատարակված մոնոգրամների (գլխագիր զարդանախշերի) պատվերով:

Հայ արվեստագիտուհիներն իրենց մասնագիտությունը սովորել են հատուկ արհեստանոցներում: Գավառներում ևս նման արհեստանոց-վարժարաններ են եղել: Դրանց մի մասը հո-

18 Ջախայի, բաշմիրի և նրբայի կերպասների մեծ վաճառատներ են բացվել Պոլսի տարբեր թաղերում (Հարություն Մելյանը՝ Պասաժ Գարբրեի օղլու, Արշակ Մինասյանը՝ Չիչեկպազարում և այլն): Հայտնի է դառնում նրանց ստացած տոթանական շնորհների մասին տեղեկատվություններից: Այսպես օրինակ, գուլպայի արտադրության գործատեր Արզումյան եղբայրները ու Ֆրանկի ֆաբրիկատերը Գալեպին ու Վարդան եղբայրները ստացել են 5-րդ աստիճանի *Mecidiye* և բնորոշվել են որպես Պալատական ֆաբրիկագործատերներ:

19-րդ դ.

18-րդ դ., Քոթահիա

Պալատի պատվերով կատարված ոսկեթել և արծաթաթել ձեռագործ հագուստներ

փանափորվել, կազմակերպվել ու նույնիսկ դասավանդվել են ոչ միայն մասնագետների, դիզայնագետների, նաև՝ միսիոներական կազմակերպությունների կողմից: Տարբեր շրջանների ասեղնագործությունը տարբեր է եղել: Տարբեր են եղել նաև ասեղնագործության հիմքը կազմող զարդանախշերը՝ ծաղիկներ, փնջիկներ, մրգեր, խաղողաողկույզներ, կենդանիներ: Ասեղնագործական դպրոցի լավագույն նմուշներ են համարվել Ուռհայի (Եդեսիայի) ձեռագործուհիների աշխատանքները[19]: Այստեղ շնորհալի ասեղնագործուհիների արհեստանոց էր բացել ամերիկյան բարեգործական առաքելության ղեկավար օր. Քորինա Շաթըքը: Տեղի վերմակաձև առաքելության բացած գործագործական ֆաբրիկայի արտադրանքի հետ միասին այս գեղեցիկ ասեղնագործությունները մեծ պահանջարկ են վայելել Ամերիկայում, Անգլիայում և եվրոպական այլ երկրներում, որ դրանք տարվում էին ցուցահանդես-վաճառքների կամ ուղղակի վաճառքի համար: Ուռհայի դպրոցն աչքի է ընկել կիլիկյան մշակույթին, մասնավորապես մանրանկարչությանը բնորոշ նրբությամբ, գույների ներդաշնակությամբ: Դրանք ասեղնագործել են բավականին նուրբ «մանուսա» կոչվող բամբակե մեղմ դեղնավուն երանգի կտորի վրա, որի հումքը (կտորը, թելերը) բերվում էր Անգլիայից և մշակվում տեղական արհեստանոցներում: Զարդերը ասեղնագործվում էին արհեստանոցի նկարիչների կողմից արված գծանկարների հիման վրա, գունավոր մետաքսե, մանավանդ ոսկե ու արծաթե թելերով: Կատարելապես տիրապետելով զարդոնիքներին, ձեռագործուհիները կարողանում էին ստանալ ինչպես հարթ, այնպես էլ ուռուցիկ մակերեսներ, լույսը կոտրող մետաղաթելերին տալով մակերեսի առկայծող, թրթռուն նրբին երևէջներ: Աղջկանց վարժարաններում ասեղնագործության հատուկ դասաժամեր են եղել և տրվել են համապատասխան վկայականներ: Դրանք շքեղ, հայերեն, ֆրանսերեն լեզուներով գեղեցիկ ձևավորված փաստաթղթեր, արտոնագրեր են եղել: Հանդիպել ենք մասնագիտական նման ուղղվածություն ունեցող օրիորդաց վարժարանների ցուցանակ-ազդագրերի ֆոնի վրա տարբերվող խմբակային լուսանկարների: Այստեղ մասնագիտություն ստացած վարժուհիները դասավանդելու են ուղարկվել հայաշատ նահանգների տարբեր դպրոցներ: Բացառիկ նման դպրոցներ, արհեստանոցներ են բացվել, որոնք գործել են հիմնականում գավառական օրիորդների համար, տալով նրանց սեփական աշխատանքով ապրելու, ընտանիք պահելու հնարա-

19 Հասմիկ Հարությունյան, *Ուռհայի (Եդեսիա) ասեղնագործության դպրոցը*, Հայաստանի հայրենակցական միությունների խորհրդի «Բնօրրան» հանդես, Եր., թիվ 3-4, 1996թ. էջ 104-105:

վորություն: Այսպիսի արհեստանոցներ են բացվել նաև բոլոր մեծ քաղաքներում, մանավանդ հագուստեղենի վաճառատներին, կարի արհեստանոցներին ու ֆաբրիկաներին կից: 1872թ. հայկական պարբերականներից մի քանիսի հայտարարությունների բաժնում գրվել է, որ առաջիկա վիճակախաղության տոմսերի վաճառքից գոյացած գումարով պիտի շինվի դպրոց, որ արհեստներ պիտի սովորեցնի: Գավառը վերակենդանացնելու, արտադրական նոր հնարավորություններ ստեղծելու շարժումը դարձել էր ազգի երևելիների ու պատրիարքարանի կարևոր հոգսերից:

Արիկ Ունճյան

1886թ. Բերայում սկսում է գործել աղջկանց արհեստների դպրոցը: 1906թ. Նոյեմի Աստղը Կեռիկեաշայի Աստղույան դեղարանում միաժամանակ կար ու ձևի, ձեռագործի արհեստանոց է բացում և սկսում ուսուցանել: 1919թ. հրատարակվել է «Հայ գեղարվեստական միության կանոնագիրը»:

Ասեղնագործության մի առանձին ճյուղ է եղել զուտ ոսկեթել ու արծաթաթել ձեռագործներ պատրաստելը: Ոսկեթելերն ու արծաթաթելերը բերվում էին հիմնականում Անգլիայից, Ռուսաստանից: Այս գործը որոշ ժամանակ եղել է գավառներում անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական հյուպատոսների մենաշնորհը: Ի դեմս հայ գեղջկուհիների ունենալով անհամեմատ էժան աշխատուժ, քան իրենց երկրներում էր, այս ճարպիկ դիվանագետները ասեղնագործության այս ճյուղը կարողացել էին դարձնել իրենց համար անչափ հասութաբեր զբաղմունք: Մանավանդ Քյոթահիայում, ամենաաղքատ տանն անգամ եղել են այս ոսկեթելերից պատառիկ հյուսվածքներ գործող դազգահներ: Դրանց մի մասը օգտագործվել է բանակում զինվորական համազգեստների, ուսադիրների և պալատական հագուստների համար: Հայ վաճառականները փորձել են իրենց ձեռքը հավաքել այս գործը, որն ավելի լավ պայմաններ պիտի խոստանար այս բնագավառում տքնող գործավոր-գործավորուհիներին: Այս շրջանում մեծ թիվ են կազմել հայկական կողմի պատվերները, որոնք բացի զուտ առևտրական նպատակներից, ուղղված են եղել գեղեցկացնելու, հարստացնելու հայկական եկեղեցիները, նրա ծիսական մասը (վարագույրներ, սփռոցներ, շուրջառներ, բազեր, բաշկինակներ, սյուժետային գոբելեններ և այլն), նաև՝ բարձրաստիճան հոգևորականության հագուստներն իրենց ոսկեթել, մարգարտաշար, արծաթաթել գործերով[20]: Փորձ է արվել ի մի բերելու այս բնագավառի հայկական ուժերը: Հայտնի վաճառական Արիկ էֆենդի Ունճյանը ոսկեթելագործների տնօրեն է նշանակվել:

Ոսկեթել ասեղնագործ ծածկոց սպասքի համար, 19-րդ դ.

20 Այսպիսի հրաշալի աշխատանքներ կարելի է տեսնել Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վերջին տարիներին հիմնադրված թանգարանում: Ցուցադրվող 10 և ավել կիրակոսներ լշոտ պատրիարքական, եպիսկոպոսական շուրջառներն իսկական արվեստի հիասքանչ գործեր են:

Մետաքսե գորգ գործող հայուհիներ

Հայտնի են Էրզրումի, Վանի և հայաշատ մի քանի գավառների ասեղնագործության հրաշալի օրինակներ: Որոշ հաստատություններ մեծ հռչակավորություն են վայելել, ինչպես վերոհիշյալ Էրզրումի, Վանի դպրոցները: Նրանց ձեռքի աշխատանքները պատվիրատու վաճառականների կողմից պարբերաբար տարվել են եվրոպական երկրներ, ինչպես օրինակ տարեկան մի քանի հազար կտոր Վանի վարպետուհիների արժանի գործերը:

1865թ. Պոլսում հիմնված Գրիգոր Խանճյանի վաճառատունը զբաղվել է Պոլսում և այլուր ասեղնագործության ոլորտում զբաղվածներին հատուկ հյուսվածքեղենի համար թելեր, քողեր, կարի համար ամեն տեսակի պարագաներ մատակարարելով: Նա ներկայացուցիչն է եղել նաև «Մեր» նորահնար յուղաներկի, որ օգտագործվում էր կերպասեղենի արտադրության մեջ և լվացվում էր: 1868թ. Գրիգոր Խանճեանի «Լիոն Պոռտէ» ասեղնագործության և մետաքսի հայտնի վաճառատունն ուներ իր ապրանքանիշը՝ ասեղնագործ առյուծ: Նման վաճառատներ են բացվել Պոլսի տարբեր թաղամասերում, երկրի տարբեր քաղաքներում: 1870թ. «Օննիկ և ընկ.» ֆաբրիկան սկսել է վաճառել վերջին նորաձևության հագուստներ, ժանյակներ, ձեռագործի ամենատարբեր թելեր (զինվորականների ուսադիրների պատրաստման համար և այլն): Ֆաբրիկան իր հաճախորդներին առաջարկել է ոսկեզօծ թելերով աշխատող և ձեռագործի լավագույն մասնագետների ծառայություններ: 1875թ. Մ.Նատոյանը Պոլսում հիմնել է յագմայի, նուրբ բատիստի, մանուֆակտուրային առևտրական տունը, որը մեծ հաջողություն է ունեցել, նաև՝ մահմեդական կանանց շրջանում: 1910թ. Պոլսում, Սեփոն Ջիվանը բացել է մետաքսե ու ոսկեթել գործերի ևս մի ֆաբրիկա, որը կրկին մեծ համբավ է ունեցել: 1868թ. հիմնադրված «Ստեփան Մարտիկեան և որդիք» վաճառատունը Բերայի իրենց գործարաններում արտադրված սփռոցների, սեղանի ծածկոցների, անձեռոցների, շղարշների, ոսկեթել ու մետաքսե ասեղնագործությունների, զանազան այլ ասեղնագործությունների մեծածախ ու փոքրածախ վաճառքով է զբաղվել, միաժամանակ ընդունել նաև օժիտներ պատրաստելու պատվերներ: Արկադի Խումարյանի «Ասեղնագործ-ոսկեթել ժանյակների» ֆաբրիկան մեծ հաջողություն է ունեցել:

Ձեռագործի արվեստն իր արմատներով կապված էր նաև հայերի մյուս հիմնական զբաղմունքի՝ **գորգագործության** հետ, որի հայկական ավանդույթների, տեսակների ու Օսմանյան կայսրությունում աշխարհագրական տարածման, տարբեր գավառներում նրանց առնչման տարբեր յուրահատկությունների մասին բազմաթիվ հայ ու օտար մասնագետների աշխատություններ են նվիրվել: Այս ոլորտը առնչվող մտքի ու ոսկե ձեռքերի, սույն արվեստը համադրող անհրաժեշտ բոլոր բաղկացուցիչների միավորումն է, որը մշակույթների պատմության մեջ հայտնի է «հայկական գորգարվեստ» անվանմամբ: Գորգագործության բնագավառում իր

մեջ ներառում է մի քանի այլ ճյուղեր: Հայերեն ու հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում մեծ թիվ են կազմում ամենատարբեր ծագման նյութերից ներկեր, թանաք պատրաստելու մասին ձեռագրերը: Դրանց համար ծառայել են և՝ բուսական, և՝ կենդանական, և՝ հանքային նյութերը, որոնք լայնորեն օգտագործվել են գորգագործության մեջ: Ի թիվս արհեստների ու արվեստների այլ բնագավառների, նրանք աշխարհով մեկ հաստատել են արվեստի մակարդակի բարձրացած տնայնագործական այս մշակույթը:

Մի պատկեր Չերչքի գորգագործարանից
(Լուս. Արդոյանի երք.)

Կայսրության տարբեր գավառներում գորգարվեստն իր յուրօրինակ արտահայտություններն է ունեցել: Այն զարգացել է ոչ թե տարերայնորեն, այլ ավանդաբար փոխանցվել է սերունդ-սերունդ, ծնունդ տալով հատուկ շրջանների, հատուկ գյուղերի, հատուկ գերդաստանների մասին հիշատակությունների, պատմության: Այն եղել է առևտրի հիմնական մաս ու օտար երկրներ տարվել, մեծ ճանաչում բերելով այն առնչող ժողովրդին: Վերջին դարերում վաճառականական այս «նյութի» պահանջարկը նույնիսկ արտասահմանում այնքան մեծ է եղել, որ Արևմտահայաստանում հարուստ հայերը, հետո արդեն՝ հայ նոր կազմավորվող բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, գորգագործության ուսուցման հատուկ վարժարաններ են հիմնել: Գորգագործության զարգացումը 19-րդ դարում պայմանավորված է եղել նաև մանածագործական ֆաբրիկաների առնչմամբ, թեև հիմնականում թելեր ստանալու՝ զզելու, մանելու և ներկելու պրոցեսները կատարվել են հենց նույն գորգագործների ընտանիքներում: Գորգագործական տարբեր ֆաբրիկաներում և արհեստանոցներում եղել են մասնագետներ (տղամարդ կամ կին), որոնք մասնագիտացել են դիմանկարային գորգագործության մեջ: Մարիամ Սեբաստացին, որ գորգի վրա անհնարինական կերպով ասեղնագործել էր Վիկտորիա թագուհու պատկերը, հրավիրվել է դասավանդելու որպես ուսուցչուհի Լոնդոնի Գեղարվեստից վարժարանում:

Ստեղծված գորգագործական միություններն ու տարբեր վիլայեթներում նրանց բաժանմունքները կոչված էին կենտրոնացնելու այս բնա-

Գորգի վրա գրված է՝ «Յարգիր ծերը, որ ծերանաս, երբ ծերանաս՝ նրա հարգը կիմանաս»:
(Դ.Միրիջանյանի հավաքածու)

գավառը, դպրոցներ առնեծելու, օգնելու, որպեսզի այն զարգանար, ծավալվեր[21]: Եվ դա ոչ միայն հայաշատ գավառներում: Հազարավոր հայ կանայք ու բնտանիքներ զբաղված են եղել գորգագործությամբ, իսկ հայ վաճառականները (նաև՝ դիվանագիտական, հյուպատոսական օտար անձնակազմերի ճարպիկ ու գործարար դեկավարները) դրանք հասցրել են աշխարհի տարբեր ծայրերը, որ մինչ այսօր դրանք մեծ համարում ունեն մասնագետների ու գորգի սիրահարների, գորգավաճառների շրջանում:

Ամբողջ կալվածքներ են զբաղված եղել գորգագործությամբ: Պոլսում հայտնի է եղել Գափուճյանների գորգի դպրոցը: Մետաքսե գորգերի արտադրության մեջ հայտնի անուններից է եղել Զարեհի դպրոցը: Զարեհ Գումգափու թաղում 12-15 տարեկան աղջիկներ էր աշխատեցնում: Երբ նրանք 15 տարեկան էին դառնում, թողնում էին դպրոցգործարանը, գնում այլ գործարաններ, շարունակելու իրենց արհեստը: Մինչդեռ մանկական նուրբ ձեռքերով ու մատներով օժտված պատանեկուհիների գործածներն ի տարբերություն արդեն վարժ ձեռքերի, այն առավելությունն ունեին, որ գորգերն ավելի խիտ էին գործված լինում: Այս կարևոր հանգամանքը ակնհայտորեն ուշադրության էր գրավում, մետաքսե այդ գորգերը դարձնելով փնտրված ու առավելագույնս արժեքավոր:

Գևորգ Ճաշյանը մետաքսե գորգերի համար նախատեսված գունավոր զարդանախշերով իր առեղծած նկարների հավաքածոյի արժեքի նկատմամբ ...? — no

Գևորգ Ճաշյանը մետաքսե գորգերի համար նախատեսված գունավոր զարդանախշերով իր առեղծած նկարների հավաքածոյի արժանիքների համար ստացավ Iftihar ...

մար տրվող ***Sânive*** մեդալների, տարբեր շնորհների[23]:

Հայտնի հայ մի շարք գորգավաճառների անուններ են մնացել՝ շաղախված արվեստի այս ճյուղի զարգացման հետ: Դրանցից է եղել Թոփալյան Հայկազունը (1864-), որը զբաղվել է Թուրքիայի, պարսկական և հնդկական գորգերի առևտրով: 1893թ. Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսում եղել է Պարսկաստանի կայսերական պատվիրակն ու ընդհանուր տնօրենը: Այս հայտնի վաճառականը, որ պալատներ է զարդարել իր գորգերով, արժանացել է բազում պարգևների: Պարսկական արքունիքը նրան շնորհել է ***Şir-ü Hurşid*** պատվանշանները: Օսմանյան կառավարությունից ստացել է ***Mecidiye***, Վենետիկյայից՝ ***Post del Lisive d'Or*** շքանշանները: Ամերիկայի նախագահ Ռուզվելտին է նվիրել 50 հազ. $ արժողության մետաքսահյուս, ոսկեզարդահյուս պարսկական 6, 5x4մ մեծությամբ աշխարհում անհամաչափ գորգերից մեկը: Ավելի ուշ, նմանատիպ մի գորգ է նվիրել Չիկագոյի թանգարանին: Նյու Յորքի մոտ ունեցել է մարմարե շքեղ մի պալատ, որ կառուցել է պարսկական հյուպատոսի պաշտոնը: Եղել է Մորգանի մտերմավոր բարեկամներից: Հայ գորգի տարածման եռախառավորներից է համարվում:

Հայկական տաղանդի, վարպետության արտահայտություններից է Թոքաթում նուրբ մուսլինի վրա (հետագայում նաև այլուր, բամբակե նուրբ այլ տեսակի կտորների վրա) դաջելու արվեստը, որը և ծնեց մինչ օրս այդպես հայտնի կանացի գլխաշորը՝ յազմա: 1790-ական թթ. Պոլսի Գումկաննար թաղում մի հայ հնարեց **նազմա** կոչված գլխաշորը: Դա բամբակե, մեկ արշին մեծությամբ բարակ կտոր է, որի վրա նկարված են գույնզգույն ծաղիկներ կամ զարդեր: Դաջում էին փայտե մի քանի տեսակ կաղապարների օգնությամբ: Այս «նազման», նախապես ծառայում էր աղքատիկ կանանց իբրև գլխաշոր: Յազման թեև բարակ, սակայն դիմացկուն կտորից է, տարբեր գույների, իսկ դաջված զարդանախշերի ներկերը դիմացկուն են արևի, լվացքի դեպքում: Այս գյուտը տարածվեց հայերի շրջանում, նրանց դարձնելով դրա արտադրողներից, արտահանողներից: Ավելի վաղ, Թոքաթը, որ հայ յազմագործության հայտնի վայրերից է եղել, դեռևս 15-րդ դարից հայտնի էր իր բամբակե գործվածքներով, դրանց համար հատուկ ներկատներով, անգույնի նուրբ բույրի մշակմամբ, վերմակագործությամբ, գույների պատրաստմամբ, առվոսական և ճերմակ նուրբ կտորից գլխակագործությամբ, դերձակությամբ[24]: Բեյրութի, Իզմիրի, Կահիրեի, Իսքենդերունի շուկաներում հայերը դրանց վա-

23 Այսպես օրինակ, 1899թ. Քըլըճեցիների Բաբանց աղա Մանչյանի կնոջը, աղջկան և ուղեկից Կարապետ աղայի աղջկան գորգագործության մեջ վարպետության համար մեկական ***Sânive Nefise Madalyası*** է շնորհվել: Այսպիսի օրինակները շատ են: 1905թ. Էդիրնեում արհեստների ցուցահանդեսին մասնակցում են նաև հայերը՝ Հայ աղջկանց դպրոցի, ֆրանսիական ս.Հեղնե դպրոցի հայ ուսուցչուհիներ, գորգեր, ձեռագործներ, ձեռնոցներ:

24 Arsen Yarman, s. 44,

ճաքով էին զբաղվում: Մինչև վերջին տարիներին յազմա արտադրող ֆաբրիկաներից շատերը պատկանում էին հայերին, իսկ յազմաների արտադրությունը արվեստի աստիճանի են հասցրել[25]: Որքան էլ որ թուրք ուսումնասիրողները[26] պնդում են, որ այն ի սկզբանե տարածված է եղել մասնավորապես Թուրքիայում, և այն օգտագործել են առաջի պեկիները, իսկ ժամանակակից կանանց համար օգտագործվողները պատրաստվել են միայն մահմեդականների կողմից բացարձակապես չի համապատասխանում իրականությանը:

Զմյուռնիահայ Հակոբ Աճեմ Սարգսյանը 19-րդ դ. սկզբին Վիեննայում հնարել է «*Ֆրենկ յազմասի*»-ն (ծաղկավոր նուրբ կտոր):

Ոսկերչությունը և արծաթագործությունը[27] եղել է հայերի մենաշնորհներից: Օսմանյան կայսրության տարածքում արծաթագործության, ոսկերչության լավագույն վարպետները դարեր ի վեր համարվել են հայերը: Այս ասպարեզին նվիրված ուսումնասիրությունները դրա վառ ապացույցն են հանդիսանում: Այդ են փաստում Թուրքիայի թանգարաններում, հնավաճառների շուկաներում և անհատական հավաքածուներում ներկայացված ու ցուցադրվող արվեստի անգնահատելի նմուշները: Դրանք կենցաղում օգտագործվող ամենատարբերազան, պայտերի ու ապարանջանների մաս կազմող իրերից, մինչև անհատական օգտագործման, շքեղության առարկաներ են, զարդեր և այլն: Հովսեփ Թորաճի, Կարո Քյուրքմանի և այլոց ուսումնասիրություններում[28] մանրամասնորեն ներկայացված են հարյուրավոր անուններից բաղկացած ոսկերիչների ցուցակներ, տարբեր գավառներում ստեղծագործած արհեստավոր-արվեստագետների անուններ, կնիքներ, որոնք մնացել են ոչ միայն ուսումնասիրողների աշխատություններում, այլ նաև մինչև օրս հանդիպող և հնդիճակներին փոքր բերող ստեղծագործություններից մեծ մասի վրա են դրոշմված: Ոսկերիչներով հարուստ վայրերից են եղել Կեսարիան, Մալաթիան, Վանը, Տրապիզոնը, Երզնկան, Խարբերդը, Պոլիսը, Հալեպը, Իզմիրը, Իզմիթը, Դիարբեքիրը, Բիթլիսը, Սվազը, Եգիպտոսը և այլն, և այլն: Ոսկերիչներից ամենահայտ անունները հիմնականում Կեսարիայի ծագում ունեն՝ Հակոբ Շահինի (1671), Կարապետ Մալխաս (1691) և ուրիշներ:

Բազմադարյան այս արվեստը, որը մի քանի արհեստների միաձույլ միասնություն է հանդիսանում, հայերի համբավը տարածել է ողջ աշխարհում: Դեռևս 1534թ. Կանունի Սուլթան Սուլեյման Ա-ն Վանից ու շրջակայքից բազմաթիվ հայ արհեստավորների, մասնավորապես վարպետ ոսկերիչների, բռնագաղթել է տվել Պոլիս (Սամաթիա): Դրանց թվում հայտնի են եղել Բահա Ջհնու Քաղաքյանը, արծաթագործ Գասպարը: Վարպետ արհեստավորների Պոլիս բերելը շարունակվել է անընդհատ, մյուս սուլթանների կողմից ևս: Օսմանյան կայսրությունում «Կույումճու չարշըսը»-ն (ոսկու շուկա) իր դարերի հրապարակի մեծ մասը հայազգի ոսկերիչներին է պատկանել ոչ միայն Պոլսում, այլ ողջ կայսրության տարածքում: Բոլոր գավառների քաղաքներում հայ ոսկերիչները և արծաթագործները գերադասելի են եղել իրենց

25 1907թ. Թոփալի յազմայի գործարանում հնչակյան բանվորների միությունը, «Համադրիչանակը» ակումբ, գրադարան, ընթերցարան է կազմակերպվում:
26 Reylan Kaya, *Türk yazmacılık sanatı*; Reşad Ekrem Koç, *İstanbul Tulumbacıları*.
27 Այս մասին տես՝ Յովսէփ Թօրաճ. *Հայ արծաթագործ վարպետներ* (Ժ. և այլք.): Լոս Անջելես 2005: Վ.Շահտուրեան, *Ոսկերչի քրքնահայ ոսկերչության պատմությունը*. «Շողակաթ» ամսագիր 1974-76 թթ., Իստանբուլ: Garo Kürkman. *Osmanlı Gümüş Damgaları*, İst. 1996.
28 Garo Kürkman. *Ottoman Silver marcs*, Ist. 1996.

ազնիվ նկարագրով ու նուրբ արվեստով: Սուլթանական պալատում հայազգի արքունի ոսկերիչները միմյանց են հաջորդել, իրենց ձեռքում պահելով ու ղեկավարելով երկրի դրամահատարանը, որը միայն վերջին հարյուրամյակում է մասամբ թրքացման անցել, դարեր շարունակ ի դրև հանելով հայ ոսկերիչների նկարչական, փորագրական ու քանդակագործական տաղանդը[29]: Էվլիյա Չելեբին 1600թթ. իր «Ուղեգրության» մեջ հիշում է երկու հայ ոսկերիչների՝ Ոսկանիանցի Խաչատուրին և Այրքին: Հայ ոսկերիչները արվեստի այս համակենտ ճյուղը դարձրել են մեր ժողովրդի ստեղծագործ էության փառքերից, ժառանգաբար փոխանցել, դարձրել ընտանեկան գործ, էական դեր խաղալով Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Ոսկերչության ասպարեզ ոտք դնող պատանիները խստագույն զոհում են ենթարկվել ու տաղանդավորներն են միայն բռնել այս պատվավոր ուղին: Զարմանալի չէ, որ Պոլսի «Քույումջու չարշըսի» պատմական փակ շուկայում գտնվող Չուխաճը, Զինճիրլի, Խալըճըլար, Վալիդեհանը, օդալար և այլ խաներ գրեթե ամբողջությամբ կենտրոնացած են եղել հայ ոսկերիչների, վարպետների ձեռքում:

1790թ. արծաթագործների էսնաֆների մեջ 103-ից 50-ը հայերն են եղել:

1872թ. մի ցուցակ ընդգրկում է պատրիարքարանին տուրք տվող հայկական բոլոր թաղերի ոսկերիչներին: Իսկ այդ թաղերը ներկայացնում են համարյա ողջ հայ Պոլիսը՝ Գումգափու, Ենիգափու, Թոփգափու, Սամաթիա, Պեշիկթաշ, Ենիքեոյ, Խասքեոյ, Քարաքեոյ, Քաղըքեոյ, Օրթաքեոյ, Պալաթ, Բերա, Քանդիլլի, Քուրուչեշմե, Քարագյումրուկ, Քազգանճըլը, Էյուպ: Այդ ոսկերիչների թիվը շուրջ 200 էր[30]:

Երուսաղեմի Ս. Յակոբյան վանքի արծաթապատ դուռը
(*գործ վարպետ Յակոբի, 1731*)

29 Այս բնագավառում հայտնի անուններ են եղել մինչև Միրզիբեն և Հակոբը: Արքունի ոսկերիչներ Տյուզյան ամիրայական գերդաստանի կողքին իրենց արվեստով փայլել են Պոլսի և տարբեր գավառների (մասնավորապես Վանի) ոսկերիչները, արծաթագործները, ինչպես Վիչեն Աղաոպյանը (1807-1871), Միքայել Թևանյանը (1835-1901), Քերովբե Թութունջյանը (1858-1929) ու շատ ուրիշներ: Հայկական արծաթագործության մասին մի աշխատանք է գրել և Պոլսում տպագրել 20-րդ դարասկզբի սփյուռքահայ հայտնի արծաթագործ Արփա Բերբերյանը:
30 Garo Kürkman. *Osmanlı Gümüş Damgaları*, İst. 1996, Համառոտված:

Վանի արծաթագործություն

1815թ. բռնագանձրքաշիի[31] ծառայաններում ոսկերչական տարբեր նեղ մասնագիտությունները ներառնող 15 էսնաֆներից 5-ը հայերինն է պատկանել: Կառավարության կողմից նրանց տրվել են կարգեր, առտոնաններ, նշանակվել ոսկերչապետեր: Ոսկերչության արհեստն իր մեջ ներառել է մի շարք նեղ մասնագիտություններ, որն էլ ավելի է արժևորում այս ոլորտն ու լուրջ ուսումնասիրության առարկա դարձնում: Այն է՝ ադամանդագործներ, ոսկերիչներ, ընդելուզիչներ (մրիսայճը, sertisseure), փորագրիչներ, փայլագործներ, բանդակագործներ, արծնագործներ (էմալի վարպետներ), զարդարել ցանցաձև (ֆիլիգրան)ի վարպետներ և այլ արծաթարկղ պատրաստողներ, ոսկեզօծիչ, ժամացույցասարքի նորոգիչներ, արծաթանկարիչ, արծաթագործ, հալեցնող-զտանիչ, ձուլիչ, փոշեհավաք, ձուլվածահատ (մուպահեաճը), տափագործ (մուհաֆազանը-գալյճը), վաճառական (courtier): Այս վարպետների մի մասը արքունի ոսկերիչներ ու արհեստավորներ են եղել: 1600-ական թթ. Տիֆլիսից գաղթել է ոմն Հարություն, որն իր տաղանդավոր ճարտարության շնորհիվ բարձրացել է մինչև արքունի ոսկերչի աստիճանի, հիմնելով հանրահայտ Տյուզյան արքունի ոսկերիչների փառահեղ, սակայն անհարկի ողբերգությունների զոհ դարձած գերդաստանը: Արքունի ոսկերիչ-գերդաստանների շարքում անմոռաց անուններ են եղել Նշասարաճյանները, Պապայանները, Չինկյլինները, Արգամամ Էրմներճյանը, Քերովբե Թուլումաջյանը օղլուն, Լևոն Մազլումյանը, Տ. և Լ. Ազիզյանները:

Մկրտիչ Բենտերյանը միջազգային չափանիշի արվեստագետ փորագրիչ է եղել: Նրա ձեռակերտներն այսօր էլ փնտրվածներից են միջազգային ոսկերիչ-հնագետների մասնագիտական շրջանակներում: Այդ գործերի մի մասը զարդարում են աշխարհի տարբեր թանգարանների ցուցադրությունները: Մկրտիչ Բենտերյանի կյանքը նման է եղել մի ողբականի, արվեստը՝ միշտ վաբագայլված ու զգույշ, առանց փոխանցելու իր արվեստի գաղտնիքները: Մահն իր հետ տարել է հանրահայտ արվեստագետի հիմնական գաղտնիքները, որն էր՝ ադամանդի, թանկարժեք ու կիսաթանկարժեք քարերի վրա եզակի փորագրություններ կատարելու գյուտը, հնարքը: Սուլթանական պալատի, Օսմանյան կառավարության շքանշանները պատրաստվել են հայ ոսկերիչների կողմից: Տարբեր աստիճանների ***Osmaniye***, ***Mecidiye*** շքանշանները միմյանցից տարբերվել են իրենց շքեղությամբ: Բարձրագույն կարգի այդ պատվանշաններից եզակիները եղել են ադամանդակուռ, թանկագին քարերով ընդելուզված, էմալապատ: Սուլթանական շքանշաններ պատրաստող արքունի ոսկերիչ Մկրտիչ Բենտերյանը (1835-1901) հայտնի է եղել իր ասպարեզում որպես բազմաթիվ նորարարություն-

31 Բռնագանձրքաշին՝ սուլթանի կողմից ավանդրած ապարանքների ու շրջակայքի ապահովությունն կազմակերպող, տարբեր հովարտ ազդեցիկ պաշտոնյա է եղել, որին բոլորավել է մեծ պատիվ:

ներ հնարող, այն կիրառող ոսկերիչ և թանկարժեք քարեր հղկող: Նրա հայրը հայտնի աշուղ Ճյուտայիի աշակերտ՝ աշուղ Ռիֆային է եղել: Նրան է հանձնարարվել օտար տիրակալների, թագուհիների համար նախատեսված զարդերի, թանկարժեք նվերների պատրաստումը: Օտար թագավորներին ու թագուհիներին ուղարկված նրա աշխատանքները մեծապես գնահատվել են, բազմաթիվ շնորհներ ու շքանշանների արժանացրել վարպետին: Նա է առաջին անգամ ազնիվ քարի (էմալի) վրա փորագրելու տեխնիկան հնարել, թանկարժեք քարերի հետ անմրցելի զարդեր ստեղծագործել: Այնքան հայտնի են եղել նրա գործերը, որ ժամանակակիցներից Արաա Հիլմի փաշան չի դիմացել գայթակղությանը ու որոշ փոփոխությամբ, նրա գործերի հավաքածու է փորձել ունենալ, որը երևի թե այսօր էլ այդ ընտանիքի ժառանգներին է պատկանում: Նա մեկն է Օսմանյան ոսկերչության, հնագույն զարդերի ու նրանց վարպետների մասին սպառիչ գրականության մեջ: Նրա գլուխգործոց զարդերից է եղել 3 կարատանոց ադամանդի վրա փորագրված Աբդուլհամիդ Բ-ի ոսկե մոնոգրամով, սադափազարդ Ձիաղ փաշայի կնիքը: Իր ձեռակերտների վրա դրել է հայերեն ***Մ*** տառը:

Ադամանդագործության ասպարեզն ունեցել է մեծ թվով հայ արհեստավորներ, որ փայլուն մի շրջան են ապահովել օսմանյան ոսկերչության մեջ: Առաջին արհեստանոցները հիմնվել են Բոլսայում, ապա Պոլսի Սամաթիա թաղում: Հայտնի են եղել Սամաթիայում Վահրամ Նշանճյանին պատկանող, Թաքսիմի «Թակիմախներում» Կերբեկյանին պատկանող, տարբեր խաներում, Փակ շուկայում Հովսեփ Թուլայանի ադամանդագործության արհեստանոցները: Վերջինիս գլխավոր վարպետ Թագվոր Քրիսյանն իր ժամանակի հեղինակություններից է եղել: Ոսկերչական արվեստում հայտնի են եղել Բաիս Ջենոն Քազազյանը, արծաթագործ Գասպարը: Արդյունքերի սուլթանի շրջանում Դոլմաբահչեին պատկանող արհեստանոցներում էին պատրաստվում բոլոր այն թանկարժեք մատանիներով ու քարերով ազարդված սուլթանական բարեհաճության ու շնորհի արտահայտության հանդիսացող բարձրագույն, ադամանդազարդ շքանշանները, սուլթանի կողմից առանձին անհատներին, տարբեր առիթներով նվիրալական արքունի տների համար նախատեսված ու սուլթանի համար պատրաստվող արժեքավոր նվերները[32]: **Քերովբե Թուլումաջյանը** (1858-1929) մեծ համբավ

Սուլթան Մեհմեդ Ե Ռեշադի շրջան

32 Կարո Քյուրքճյանի հայ ճկարիչներին նվիրված աշխատ (էջ 38, 43) ներկայացված են այս արհեստանոցի

Սուլթանական բարձրագույն պատվանշաններ՝ Համեդանը Ալի Օսմանի, Մեջիդիե, Օսմանիե
(Hamedan-ı Ali Osman Madalyası, Mecidiye, Osmaniye)

է ունեցել ոսկու շուկայում որպես գնդապետական փորձագետ: Պատրաստել է հին, նշխարական ձեռագրերի թանկարժեք կազմեր, պատյաններ, զարմացնելով փարիզյան արվեստագետ շրջանակներին իր մեծ վարպետությամբ: Գերմանական կայսեր երկու այցելությունների ժամանակ Աբդուլ Համիդ Բ-ի նրան նվիրված մեդալները, թանկարժեք ակնոցներն ու զարդերը Քերովբե Թոփալյանի ձեռակերտներն են եղել:

Հայ ոսկերիչները և արծաթագործները մեծ համարում են ունեցել սուլթանական պալատում, ծառայել սուլթաններին ու նրանց ընտանիքներին, եվրոպական արքունիքների ու օտար բարձրաստիճան հյուրերի համար նախատեսված նվերների պատվերների առյուծի բաժինը կատարել են հենց հայ ոսկերիչներն ու պալատական ոսկերչապետերը: Նրանց անուններն ու նրանց մասին իմանում ենք նաև հայ վարպետներին սուլթանական շքանշաններ ու շնորհներ տալու մասին լուրերից: Ահա մի քանի նման տեղեկություններ[33]:

Տյուզյան արքունի ոսկերչապետերի, դրամահատարանի տնօրենների գերդաստանի անդամները ևս բազմաթիվ շնորհների են արժանացել իրենց բացառիկ տաղանդի, ազնվության ու նվիրվածության համար: Միայն թե 1819թ. այս ընտանիքի անդամները զոհ դարձան գրպարտության և կորցրին ոչ միայն իրենց ունեցվածքը, այլև կյանքը, դառնալով այս երկրի հերթական հայ նահատակները: Երբ անմեղությունը պարզվել է, արդեն ուշ էր...

1858, 1868, 1871 և այլ թվականների մի քանի հարյուր էջերից բաղկացած հաշվեմատյաններից կատարված քաղվածքներ, լուսանկարներ: Ներկայացված եղեր ձեռագիր հաշվեգրանցումները, որանց թերթերի վրայի թվերը գրված են օսմաներեն, իսկ շարադրանքը՝ հայատառ թուրքերեն լեզվով: Այն հայ վարպետների, ոսկերչապետերի պալատական արվեստանոցում ունեցած համարում միանձնյա, կարևոր գեղարվեստական ապացույցներից է:

33 1893թ. պոլսեցի ոսկերիչ Կարապետ Գալֆայանցյանը ստանում է ***Sanayi Nefise Madalyası***. 1894թ. պալատական ոսկերչապետ Լևոն Նշչապազյանը ստանում է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***. 1888թ. արքունի ոսկերչապետ Կարապետ Բալյանը ստանում է 2-րդ աստիճանի ***Mecidiye***. 1888թ. Կեսարիացի ոսկերիչ Հակոբ Կույումջյանը ստանում է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye***. 1888թ. պալատի ոսկերչապետ Յակոբ Նշչապազյանի որդի Էդիս եսայիին շնորհվում է ***Şefakat*** պատվանշանը, իսկ 1886թ. շնորհվել է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye***: Երկու տարի անց ***Sanayi Madalyası*** պատվանշան է շնորհվել պոլսեցի ոսկերչի որդի Էդիս Նշչապազյանին (1888): Նույն թվականին արքունի ոսկերչապետ Կարապետ Բալյանին Գերմանիայի կայսեր կողմից շքանշան է տրվում: Այս առթիվ տրված սուլթանի հրամանով շքանշանը կարող էր դրվել նրա արվեստանոցի վրա: 1901թ. Իզմիրից ատաղձագործ Արթին Քասապյանը, Անկյուրացից ոսկերիչների գլխավոր Անտոն Թիգերդյանը և փաստական Քոնյալըլյանը ***Sanayi Nefise Madalyası*** են ստանում: Հաջորդ տարի, 1902թ. ոսկերիչ Հաանփիկ Ուեննիին 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** է շնորհվում: 1906թ. ոսկերիչ Արթին Քյոհեյանը արժանանում է 4-րդ աստիճանի ***Osmaniye*** պատվանշանի:

Վանի արծաթագործության օրինակներ

1910թ. սուլթան Մեհմեդ Ե Ռեշադի էդիրնե կատարած շրջագայության ժամանակ հայ արծաթագործ Աստուրը նրան է նվիրել 12 տարի առաջ իր պատրաստած Սելիմիյե մզկիթի արծաթե շքեղ մանրակերտը: Սուլթանը հիացմունքով է գնահատել այս ձեռակերտը:

Հայ գոհարավաճառ-ոսկերիչները օսմանյան կայսրությունում առանձնահատուկ կշիռ են ունեցել իրենց որակյալ ապրանքով, անձեռակերտ աշխատանք-գլուխգործոցներով: Հայ ոսկերիչների արվեստը գնահատվել է նաև շնորհիվ այն բանի, որ նրանք դուրս են եկել արևելյան ճաշակի արտահայտություններ լինելուց և հանդիսացել են եվրոպական ճաշակի, ոճի ու ավանդույթների օրինակներ: Չենք շեշտում հայկական եկեղեցիների համար կատարված գործերի՝ եկեղեցական ծիսակատարությունների, բարձրաստիճան հոգևորականների, եկեղեցու սպասավորների ու եկեղեցիների համար անհրաժեշտ, նրանց մաս կազմող հարյուրից ավելի անհնատարրեր իրերի մասին: Դրանք հայկական ոսկերչության ու արծաթագործության ավանդույթների արտահայտություններ լինելով հանդերձ, հարուստ նյութ են ընձեռում ուսումնասիրողների համար: Մեծ մասը զարդարված են եղել քանդակներով ու ընդելուզված թանկագին և կիսաթանկարժեք քարերով[34]: Որոշների վրա գտնվող արձանագրությունների մեծ մասը պատմական արժեք է ներկայացնում: Մասնագիտական գրականության մեջ և մեզ հասած իրերի վրա եղած տարբեր լեզուներով կնիքներն ու առանձին դրոշմները հատակեցնում են ոսկերչության տարբեր բնագավառներում իրենց նպաստը բերած արհեստավոր-արվեստագետների անունները, գործը:[35]

Ոսկերիչ, արծաթագործ արվեստագետների ոչ հաստատ պատվերներով կատարված ձեռակերտներն իրենցից ներկայացնում են փիրուզենի արվեստի սիրահարների գործեր: Այս ոճը սուլթանական կարելի է համարել եվրոպական արվեստի կենտրոններում սովորած, կատարելագործված կամ ուղղակի հայրենի թանգարաններում շրջած հայ արվեստագետների համար: Նրանց աշխատանքները մաս են կազմել Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս փառավոր իրերի:

Վանեցի ոսկերիչների ու արծաթագործների համբավը դուրս էր եկել Օսմանյան կայսրության սահմաններից: Նրանք 19-րդ դարի կեսերից սկսած աշխատել են եվրոպական պատվերների շրջանակներում: Դրանք եղել են շքեղության, արդուզարդի, կենցաղային տարբեր

34 1913թ. հայ գրերի գյուտի 1500-ամյա հոբելյանի ու հայկական տպագրության 400 ամյակի հանդիսությունների առթիվ Պոլսի հայ ոսկերիչների կողմից Ձ.Յարությանը Հայոց պատրիարքարանին է նվիրում հոբելյանական հուշարձանների նմանությամբ, ալյումինապատ հայկական այբուբենով ոսկյա մի կուշանակը:

35 Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*. İst.; *Osmanlı Gümüş Damgaları*. İst., 2003.

Սուլթանի կողմից Աբգար Միխայլյանին տրամադրված ցարին նվիրված թամբ, ընդելուզված սադափով, զմրուխտով, շափյուղայով, հակինթե քարերով (գործ պոլսահայ վարպետի)

իրեր, որոնք աչքի են ընկել իրենց նրբագեղությամբ, հատուկ զարդանախշերով, սևադայի լայն օգտագործմամբ, Պոլսի ու այլ քաղաքների տեսարանների փորագրություններով: Դրանք տարբեր չափերի գեղեցիկ կտրատած արծաթե երեկոյան կանացի ձեռքի պայուսակներ են եղել, կենցաղային իրեր, սպասք փորագրված, արձանագրություններով: Արդուզարդի, դեղերի, կանացի պայուսակների մեջ տեղավորվող ամենատարբեր տուփիկներ, սափորից մինչև աղամաններով զարդարված, էմալապատ: Ամեն տարի միայն վանեցի վարպետները եվրոպական տնտեսություններից եկած պատվերներով պատրաստել ու վաճառել են 4 հազար ծխախոտատուփ, որոնք էլ՝ արվեստի գործեր: Հազարավոր զարդեր, ծխամորճեր, տարբեր չափերի ու գործածության տուփեր, սեղանի սպասք՝ դանակ, գդալներ, պատառաքաղներ, մատանիներ, գավաթներ, բաժակներ, ծամածալներ, թեյի բաժակներ, թանաքամաններ, գրիչներ, գրենական պիտույքներ, ափսեներ, բազմաթիվ շքեղ մատուցարաններ, թեյ ու սուրճի բաժակակալներ, սափորներ, եկեղեցական, ծիսական սպասք ու առարկաներ, բաղնիքի թասեր, աշխարհիկ տոնական, հարսանեկան ու նաև եկեղեցական հագուստների տարբեր մասեր, գոտիներ և այլն և այլն: Այս իրերն ամեն տարի վաճառվում էին եվրոպական քաղաքներում, Ամերիկայում, Աֆրիկայում, և այլուր: Արվեստի այս գործերից լավագույնները այսօր էլ գտնվում են Դոլմաբահչեի թանգարանային նմուշների շարքում, *Քափալը չարշըի* (Ստամբուլի փակ շուկայի) ու հնավաճառների բազմաթիվ խանութների հավաքածուներում, չափազանց մեծ գներով վաճառվում հիմնականում ձեռքի, արծաթե աշխատանքների սիրահար օտարներին, մաս կազմում ստամբուլյան աճուրդների[36]: Մեծ մասի վրա կարելի է գտնել հայատառ արձանագրություններ, հայ վարպետների կնքադրոշմներ: 19-րդ դարում Վանում 120 ոսկերչի խանութ-արհեստանոցներ են եղել: Դրանց կողքին ստեղծագործել են նաև շրջիկ ոսկերիչ-վարպետներ: Վանի արծաթագործությունն, օրինակ, հայտնի է

36 Portakal Sanat ve Kültür Evi, *Osmanlı Sanat Eserleri Heykel, Tablo ve Hat*. Ist., 1998, N 96; 2008, N59, 61, 70.

Ոսկե զարդանախշերով ձիու մետաքսահյուս թամբ (Մեհմեդ Դ-ի շրջան)

եղել «սևադա, սևապատման» հատուկ եղանակով: Արծաթագործությունն ու ոսկերչությունը սևադայի տեխնիկայի օգտագործմամբ հայտնի է եղել դեռևս եգիպտացիներին, հռոմեական ժամանակներում, Բյուզանդիայում: Սևադայապատ է Ստամբուլի ս.Սոֆիայի տաճարի հաղորդատուփի խաչանը: Նման տեխնիկան Իտալիայում սկսել է օգտագործվել 9-րդ դարից: 13-րդ դարից սկսյալ այն հայտնի է եղել Եվրոպայում, մասնավորապես Գերմանիայում: «Սևադա»-ի եղանակը արևմտահայ ոսկերիչներից, մասնավորապես վասպուրականցիներից է անցել, տարածվել արաբական հարևան երկրներում, իսկ աղավաղված «սևադա» բառը դարձել է՝ «սավաթ»: 19-րդ դարում «սևադա»-ի օգտագործումը տարածվեց նաև Կարինի, Սեբաստիայի, Աղանայի, Իզմիրի, Իզմիթի, Պոլսի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի, Կոնիայի, Թավրիզի ոսկերիչ-արծաթագործների շրջանում և վերից այլոց: Սևադայի պատրաստման ամենահայտնի եղանակը համաձուլվածքի ճշգրիտ եղանակն էր՝ 1 մաս մաքուր արծաթ, 2 մաս պղինձ, 3 մաս կապար: Այն հալեցվում և դրան ավելացվում էր ծծումբ, բորակ, սառեցվում: Այն փոշի էր դարձվում և լցվում փորագրված մակերեսների խորության մեջ: Ապա՝ 5 մաս բորակ, 2 մաս աղ, 1 մաս կավիճ էր լցվում պատրաստվող, շիկացած առարկայի մեջ՝ սևադայի փոշու վրա, առաջացնելով հարթ մակերես:

Մուրադ Դ-ի շրջան

Արևելյան տարբեր վիլայեթներում աշխատող, ստեղծագործող ոսկերիչները տարբերվել են միմյանցից, ունեցել ակնհայտ առանձնահատկություններ: Հայկական ոսկերչությունը շնորհիվ մի քանի անունների ոչ միայն դուրս է եկել միջազգային շրջանակ ու մինչ օրս պահել է իր արժեքը, այլև հայտնի է դարձել իր գործունեության, պատրաստման եղանակներով, առանձնահատուկ ոճերով: Այսպես, օրինակ, *Ագնավոր* անունով մի հայ ստեղծել է հայտնի մի ոճ, որը միջազգային շրջանակներում հայտնի է «Ագնավորի գործ» անվանմամբ: Այն իրականացվում էր մետաղե ճախարակի վրա անցկացված արծաթե իրը արագորեն պտտելով ու փորագրական գրչով առարկայի վրա զուգահեռականներ, ուղիղ կամ ալիքավոր գծեր փորագրելով:

Ոսկերչության ասպարեզը ևս ունեցել է իր դասագրքերը, որով առաջնորդվել են[37]: Հայ վարպետները նաև նոր, մեծ ճշգրտություն պահանջող

37 Երևանի Մատենադարանի 1851-78թթ. ստեղծված հայատառ թուրքերեն 9694 ձեռագիրն իր տեսակի մեջ եզակիներից է: Այն կոչվում է «Արուեստաբանութիւն» (ճիճա) և նվիրված է ոսկերչությանը: Սա Պողար Քամիր Էսաջիկ Կյաճոյան վարպետի ձեռնարկն է, մի մանրամասն դասագիրք-ուղեցույց է ոսկերիչների, արծաթագործների համար: Կազմված է 312 թերթից, տարբեր բաժիններ ունի: Բաժիններից մեկը ծանոթացնում է եվրոպական վարպետների գործին, տեխնիկային: Ձեռագիրն ունի տերմինների բառարան: Ներկայացված են այս բնագավառում խոստումնալից, թանկագին քարերի գործածության

գործիքների հնարիչներ ու պատրաստողներ են եղել, որի համար կոչվել են «հնգարիֆենտ»:

1882թ. ոսկերիչներից Միհրան Մանգնեջյանը, Պետրոս Գրիգորյանը և Միհրան Չենրյանը թանկարժեք քարերը դյուրությամբ ազուցելու համար գյուտարարի բերար են ստացել: Այն իր տեսակի մեջ նման է եղել հեղինակային իրավունքի:

Ոսկերչական առարկաներն ունեցել են իրենց հատուկ ժամանգեա-գնահատողները, որոնց մեջ ևս հայերն առանձնացել են իրենց խոր գիտելիքներով, ժամանակցելով նաև որպես աճուրդների կազմակերպիչներ, խորհրդականներ:

Իսքենդեր Արապյանը 1909թ. դրամահատարանի համար շատ կարևոր, եզրերը խարտոցյալ, շփման կամ ժանտաջրով մաշող ոսկեդրամի պակասը չեշտող մի փոքրիկ կշեռք էր հայտնագործել (թինկ), որի համար պետությունից վարձատրվել է ու գյուտն էլ՝ մենաշնորհվել է: 1887թ. ոսկերիչ Աբրահամ Բյուրտոմյան հիմնելով ոսկի մաքրելու իր արհեստանոցը, սկսեց նաև պլատինե, ոսկե ու արծաթե իրեր մաքրել:

Մենելիք Բ թագավորի թագը
(Գործ Տիգրան Պերճյանի)

Մուստաֆա Գ, Աբդուլհամիդ Ա սուլթանների օրոք հայ ոսկերիչներ հիմնականում զբաղված են եղել եվրոպական արքունիքների տերերի (անգլիական, ֆրանսիական, ավստրոհունգարական թագուհիներին և թագավորներին), երեկի օտար հյուրերի համար զարդեր հեղինակելով: Որպես կանոն դրանք մեծագույն հիացում են առաջացրել, հայ ոսկերիչներին դասելով ֆրանսիացի ու անգլիացի արծաթագործ-ոսկերիչներից հետո՝ լավագույնների շարքում:

Կեսարացի ոսկերիչ Միրռիչ Գալֆայանը (1837-1908) շարունակելով մանրանկարիչ, փորագրիչների ընտանեկան գործը, Սարգիս աղիա Պալյանի օգնությամբ Վիեննայում և Փարիզում կատարելագործում է իր արվեստը: 1888թ. 3 ամսյա աշխատանքից հետո ոսկե ծխախոտատուփ է նվիրում Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանին: Ծխախոտատուփի մի կողմում դրվագված է եղել օսմանյան զինանշանը, իսկ մյուս կողմում՝ խոշորացույցով միայն տեսանելի՝ Պոլսի տեսարանները: Սուլթանի բարձր գնահատությանն են արժանացել ոսկերչի մի քանի հայտնի գործեր ևս: Այն է՝ «Առյուծի բերանը պատռող Սամսոնը», «Տարվա չորս եղանակները», «Վագրն ու առյուծը» և այլ ստեղծագործություններ, որոնց համար 1888թ. Գալֆայանը սուլթանից շքանշան է ստանում: Ոսկերիչ Մազլումյանն իր երկու ադամանդակուռ ոսկե ժամացույցների համար, որ պատրաստել էր Սուլթան Համիդ Բ-ի գահակալության տարեդարձի առթիվ, շքանշանի է արժանանում: Նա Պիոս Ժ Հռոմի պապի 50-ամյակին առթիվ նվեր ուղարկված թանաքամանի հեղինակն է: Այն գտնվում է Վատիկանի թանգարանում: Անգլիայի Էդուարդ Է թագավորի համար պատրաստած արծաթեկազմ ալբոմի համար ոսկերիչը ստացել է *Medaille d'or hors concours*: Այսօր թուրքական Մեջլիսի թանգարանի մի անկյունում է գտնվում Մազլումյանի գլուխգործոցը՝ թուրքերեն տառերը արծաթե շրջանակով:

գաղտնիքները, ինչպես նաև բացատրություններ են տրվում նրանց հատկությունների մասին: Չեռագրի մի մասը ներկայացնում է հայատառ թուրքերեն տեքստի համառոտ տարբերակը:

Եթովպիայի Մենելիք Բ թագավորը

1906թ. Պոլսի հայտնի ոսկերիչներից Սարգիս Գալեմքերյանը հայկական միության անունից սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ին է նվիրում արծաթե երախակալով (կոթով) թուր և մեծ հավանության արժանանում:

Հայ ոսկերիչների հետ սերտ համագործակցել մի քնագավառ է եղել սրագործների, դաշույնների ու դրանց պատյանների, երախակալների պատրաստողների խումբը: Թանկարժեք քարերով ընդելուզված, տարբեր տիպի փորագրություններով ու ֆիլիգրան աշխատանքով ճոխացված այս իրերը արվեստի գործեր են դարձել, որոնց մի մասի պատվերները բարձրաստիճան օտար հյուրերի համար է վերապահված եղել: Հայ հայտնի սրագործ վարպետներից մեզ են հասել Գրիգոր Զարիֆյանի (Այտմար Գրիգորի) ու նրա Հարություն որդու, Հաճի Արշակի ու նրա եղբոր, Վահրամ Թաճիրյանի անունները:

Եթովպիայի Մենելիք թագավորի դստեր՝ Սարիի դիմանկարը
(գործ Կասապյան Քրիստափորյանի, 1906)

Զինագործության մեջ հայտնի անուններից է եղել Անենյան Սարգիսը: Զինագործ այս վարպետն ապրել է Սուլթան Անենի (1808-1839) օրոք: Նրա համար թրեր է պատրաստել, որոնք ցուցադրվում են Պոլսի Թոփ Գափու պալատի, Նյու Յորքի «Մետրոպոլիտեն» և Աթենքի «Բենաքի» թանգարաններում[38]:

Հենց Սուլթան Աբդուլհամիդ Բ-ի օրոք, 1882թ. հատուկ հրովարտակներով հաստատվում է կայսրության զինանշանի մշակված պաշտոնական տեսքը: Այն կազմված էր 37 սիմվոլիկ մասերից: Ինչից էլ որ պատրաստվեր այս խորհրդանշանը՝ դրոշի վրա, մարմարի վրա, նկարված, ոսկու կամ արծաթի վրա, թանկարժեք քարերով ընդելուզված, կամ ոսկեթել հյուսվածքով ու գորգի վրա՝ այսուհետ այն միշտ նույն մասերից պիտի բաղկանար ու համաչափությամբ միանման լիներ: Այս հրովարտակը հասկանալի է դառնում, երբ խրար կողք ևս դնում կամ համե-

38 Nedret Bayraktar, *Sultan II Abdülhamid'e Gelen 25. Cülûs Hediyeleri Defteri*. TT, 1985, Eylül, s.12-19. Աբդուլհամիդ Բ սուլթանի գահակալության 25-րդ տարեդարձի առթիվ ստացած, Թոփ Գափու պալատում և այլուր պահվող նվերների ցուցակում գտնում ենք Հայոց պատրիարքի (Սալաթահեցիներ հրապարակի և հուշապալ արծաթե մանրակերտը), կարգին հայ համայնքի (մետաքսի վրա ասեղնագործված օսմանյան զինանշան), հայտնի փաստաբան Աբին Ռենջյանի (ոսկե ծաղկազարդ սկահակ), գրահրատարակիչ Կարապետ Քեչիշյանի (գիտության մասին 60 կտոր գիրք), Գարբիս էֆենդիի Շոռատոնյան, ջերմայինի և խոհանոցային ունեցող ափսեների տեսքով ժամացույց), Երկրորդ բանակի մատակարար Արթին էֆենդիի և նրա կնոջ՝ Զարեհի (2 ասեղնագործ բարձեր) կողմից նվիրաբերված ընծաները: Եզնայտոնի խանիշից, (անուններ առանց նշելու) պետական հայտնի պաշտոնյաներից ստացված բազմաթիվ ընծաներ՝ արծաթից տարբեր առարկաներ, Ձյույքի ճենապակու ֆաբրիկայի սրտաարկղը, Կասինայից հավանաբար, կամ գորգեր՝ որոնք ընդհանրապես հայ արհեստավորների ստեղծագործություններից կարող էին լինել: Հայտնի է, որ նշյալ ցուցակում նվիրատուների (անունով) նշված պաշտոնների մեծ մասը հիմնականում հայերն են զբաղեցրել:

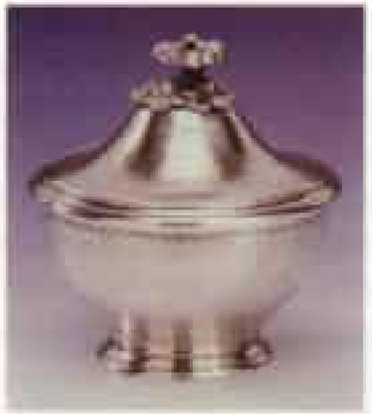

Ագնավորի գործ

ժառում տարբեր սուլթանների օրոք Օսմանյան կայսրության զինանշանները: Բոլորն էլ մեկը մյուսից տարբեր են, անկախ ինչ նյութերից են պատրաստված եղել: Արքունի հայ ոսկերչարվեստից շատերը տարբեր սուլթանների օրոք զինանշաններ են փորագրել ոչ միայն դրամների, զարդերի, շքանշանների վրա, այլև՝ կենցաղային, նվերների համար նախատեսված, տարբեր նյութերից պատրաստված զանազան իրերի վրա: Ամենահայտնի գործերը կապվում են Պողոս Տյուզյանի (1797-1871) անվան հետ: Սելիմ Գ սուլթանը (1789-1807) իր դեսպան Աբդուլռահիմ Մուհիբբիի միջոցով Նապոլեոնին է նվիրել Տյուզյանների պատրաստած մի քանի գեղեցկագույն առարկաներ:

Աբդուլմեջիդ սուլթանի ոսկերչապետ Քյուչուկյան Հակոբը (1820-1893) որոշ ժամանակ անց եղել է նաև վարչապետ Ալի փաշայի սեղանավորը, «Կրեդի Ժեներալ Օտոման բանկ»-ի հիմնադիրներից, բացել է Բերայի հանրահայտ «Ատլաս» կինոթատրոնը: 1872թ. արքունի ոսկերչապետ Հակոբ Քյուչուկյանին (Քյուչեկզադե) 3-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** և ***Ulây-ı Evvel*** բարձրագույն աստիճան է շնորհվում: 1875-81թթ. ճգնաժամի ժամանակ օսմանյան կառավարության ֆինանսները փրկելու համար մեծ վնասով գնել էր ողջ արժեթղթերը: Ունեցել է ապարանքներ, խաներ:

Սուլթան Աբդուլմեջիդի (1839-1861) և մայր-թագուհու ոսկերիչներից հայտնի են եղել Միքայել Գուրյանը, Թորոսյանը, Մարտիր Ղազարոսյանը: Ոսկերիչներից ոմանք այնքան մոտ են եղել իրենց սուլթանների, մայր-սուլթանների հետ, որ համարվել են նրանց բարեկամ-խորհրդականները:

1855թ. Նասրեդդին շահը հատուկ հրովարտակով արգելում է հայերի բռնագաղթը, որով սկիզբ է դնում իր երկրում արհեստավորների, առևտրականների զարգացման ու զարթոնքի շրջանին: Շահական թանգարանում ոսկերչական իրերի մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավել հայ վարպետների գործերը: Շահը միշտ դիմել է պոլսահայ ոսկերիչների, գոհարագործների ծառայությանը: Ալենցի Կարապետ Արիֆյանը (1868-) հայտնի է եղել ոչ միայն եվրոպական շրջանակներում, այլ նաև Պարսկաստանում: Մուզաֆֆերդինի շահի համար նրա պատրաստած զինանշանը անչափ դուր է եկել և Շահն անձամբ շնորհակալական նամակ ու մեդալ է ուղարկում տաղանդավոր վարպետին:

Հայտնի է, որ սուլթանական պալատական ոսկերիչ Բարսյան Էֆենդին հաճախ է պատվերներ ստացել շահի կողմից ու նրա համար: Հենց նրանից է տարբեր առիթներով շահը գոհա-

րեղեններ գնել: Շահի ոսկերիչներից հայտնի է եղել Ծերուն Մասեհյանը (Մուսա Էդ-օլ Սարդան), որը շեքսպիրյան գործերի հայտնի թարգմանիչ, դիվանագետ Հովսեփ Մասեհյանի հայրն էր: Հայտնի է նրա հեղինակած 34 կիլոգրամանոց ոսկե երկրագունդը: Մյուս շահական հայտնի հայ ոսկերիչը Իբրահիմ Չերկերբաշյան է եղել (1811-):

1896թ. Եթովպիայի թագավոր Մենելիք Բ-ն պոլսեցի ոսկերիչ Տիգրան Հերեյանին է պատվիրել իր հայտնի, մի քանի աստիճաններ ունեցող թագը: Այս միապետը հաճախ էր այցելում Պոլիս, երբ նրա թոռնուհին սովորում էր Պոլսի հայկական վարժարանում:

Բացի սուլթանական ու բարձր փաշայական երևելիներից, հայ ամիրաներն ու երևելիները ևս ունեցել են իրենց անձնական կամ նախընտրած ոսկերիչ-արծաթագործ վարպետները: Ներկիկենի Միհրան աղան ու նրա աշակերտ Ներկիկենի Եղիազար աղան են պատրաստել Պեզճյան ամիրայական գերդաստանի զարդերը, նվերները և եկեղեցական ոսկե ու արծաթե հուշանվերները:

1806թ. Պոլսի 18 ամենահայտնի ոսկերիչ արծաթագործներից 17-ը հայեր են եղել: Մինչ այդ այս տեղերը զբաղեցրել են հույն վարպետները: Հայ վարպետների մոտ արևելյան ճաշակին փոխարինելու էր եկել Լյուդովիկոս ԺԶ-ի ժամանակի ֆրանսիական ճաշակի և նորաձևության ազդեցությունը:

Օսմանյան շրջանում հայ ոսկերիչների գործերը կրում էին ժամանակի սուլթանների կնիքը (օր. սուլթան Սելիմի շրջան, սուլթան Աբդուլազիզի շրջան և այսպես շարունակ) և արձանագրություններ՝ օսմաներեն, հայերեն, լատիներեն, ռուսերեն, վրացերեն լեզուներով:

Ոսկերչության, արծաթագործության բնագավառի շարունակությունը պետք է համարել պալատի համար նախատեսված կենցաղային առարկաների պատրաստումը: Ոսկերիչ-փորագրիչների շրջանում հայտնի Պապա (կամ Ռեսսա) Աղամը (-1873) պատրաստում էր կայսերական պալատների, նոր ապարանքների ոսկեզօծ, արծաթե բռնակները՝ ձուլման եղանակով: Դոլմաբահչե պալատի ձուլածո բոլոր գործերը Ռեսսա Աղամի գործերն են: 1850-ական թթ. Սիմոնյան ընտանիքն է պատրաստել պալատի համար պղնձե ու արույրե կարասները, տապակները: Ստեփան Գալաճյանի գործարանի կենցաղային զանազան առարկաների, արձանների, սուրճի, թեյի արծաթե բաժակակալների, ոսկե դրամների կշեռքների արտադրանքը հայտնի է մինչ այսօր:

Պալատի հայ արհեստավորների մի մասը 19-րդ դ. վերջին

Սուլթան Աբդուլմեջիդի շրջան

Սուլթան Աբդուլմեջիդի շրջան

Սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի շրջան

Պոլսահայ ոսկերչության նմուշներ

տասնամյակներից սկսած սովորաբար կրել են վերափոխված Օսմանյան ազգանունը: Որպես առիթ հայտնի է հետևյալ դեպքը: Հայտնի է, որ ժամանակի, աշխարհի 2 ամենամեծ ջահերից մեկը պարսից շահը նվիրել է ռուսական պալատին և երկրորդը՝ 4 տոննա կշռող բյուրեղապակյա ջահը՝ սուլթանական Դոլմաբահչեին, որի ամենամեծ սրահներից մեկի զարդն է մինչ այսօր: Ոչ մի մասնագետ հանձն չի առնել կախելու այդ ջահը և բոլոր փորձերն ավարտվել են անհաջողությամբ: Գաբրիել Օսմանյանն նույն խնդրով իրեն դիմած սուլթանից խնդրում է 4 օր՝ մտածելու համար և գործն ավարտում է հաջողությամբ: Ջահը մինչ օրս տեղաշարժ չի ունեցել: Հիացած սուլթանը նրա ամսավճարին ցմահ ավելացնում է 1 մեճիդիե և առաջարկում, որպեսզի պալատական հայ վարպետներն այդուհետ գրվեն **Օսմանլըյան**:

Հայ ոսկերչավարպետներն ու ոսկերիչները զարդարել են նաև 1517թվականից Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող եգիպտական արքունիքը: 1613-15թթ. հիշվում է եգիպտացի կուսակալի ոսկերչապետ, ազգությամբ հայ դիարբեքիրցի Խոճա Իբրահիմչաբը: Սիմեոն Լեհացի պատմիչը նրա մասին գրում է 1615թ. Եգիպտոսի իր ճանապարհորդական նոթերի մեջ:

Արհեստների, արվեստի ասպարեզում հայկական հետքը նկատելի է այս երկրում մինչ օրս: Հայ ոսկերիչ, արծաթագործ ու փորագրիչ վարպետները լավագույնների շարքում են եղել: Ինչպես Պոլսում, օսմանյան սուլթանների, այնպես էլ Եգիպտոսում, պալատական ոսկերչապետները եղել են հայեր: Եգիպտահայ գաղութի արագ ընդարձակմանը զուգահեռ հայ ոսկերիչների թիվը ևս մեծացել է, լավագույն համբավ ունենալով երկրում ու պալատում:

Մոհամմեդ Ալիի ու Իբրահիմ փաշայի արքունիքում են ծառայել Բարսեղ Ճևահիրճյանն իր որդիների՝ Ստեփանի և Եղիայի հետ: Փոխարքա Սաիդի պալատում՝ Մկրտիչ Ճևահիրճյանը: Խեդիվ Աբասի ժամանակ՝ Հովհաննես Նախնուխը: Հայտնի է 18-րդ դարում Ամասիացի Մանուկօղլու Կարապետը, որը հայտնի գայմագամ Թահիր փաշայի և Յանինայի նշանավոր Ալի փաշայի ոսկերիչն է եղել (1755):

19-րդ դարի հայտնի ոսկերիչներից հիշատակության են արժանի Թորոս Գարամանյանը, Զենոբ Ներկիզենյանը, Գ.Երկանյանը, Լևոն Խնդամյանը, Կ. Արիֆյան, ավելի ուշ՝ Օննիկ Ակբասանյանը (20-րդ դ.) ու ուրիշներ: 1932թ. Կահիրեում կազմվել է Հայ ոսկերչաց Կրթասիրաց Միությունը: Նրանց նպատակն է եղել հայ ուշիմ երիտասարդների բազմակողմանի մասնագիտացումն այս ասպարեզում:

Ժամագործ ոսկերիչներ

Ոսկերչության արվեստին զուգահեռ հայերը յուրացրել են ժամագործության արհեստը ևս, հայտնի դարձել այս բնագավառում իրենց կատարած գյուտերով, նորամուծություններով: Արքայական ժամագործապետների մի ողջ շարք է հայտնի:

Հովսեփ (Յուսուֆ) Չելեպին (1680-1750) արքայական ժամագործապետի (սաաթճը բաշը) Յուսուֆյան գերդաստանի նախապետն է եղել: Հայտնի է նաև, որ նա 1719թ. ղեկավարել է Գումգափիի Ս.Աստվածածին եկեղեցու երգչախումբը:

Հակոբ Յուսուֆյանը, որպես արքունի ժամագործապետ, 1778թ. սուլթանից աշխատավարձ ստանալու հրաման, բացառիկ բերաթ է ստացել: Նա և իր եղբայրը՝ Սարգիսը, 1807թ. Կառավարության և Աղա Քափուի համար սարքած ժամացույցների համար ի վարձատրություն՝ հատուկ «բերաթով» սամույրե գլխարկ և մուճակներ կրելու իրավունք են ստացել:

Սուլթան Աբդուլմեջիդի պալատում արքունի ժամագործապետ է եղել նաև հայտնի կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխաջյանի հայրը՝ **Գևորգ Չուխաջյանը**, որը երգող ժամացույցների հնարիչ (զանգի ժամանակ մեղեդի է նվագել) ու լավագույն վարպետ է համարվել:

Ժամագործները ևս անմասն չեն մնացել սուլթանական հիացումներից ու շնորհներից: 1884թ. արքունի ժամագործապետ է դարձել **Մարտիրոս Երամյանը**, որը շատ շուտով (1884) իր լավագույն ծառայության համար արժանացել է 5-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշանի: Արքունի ժամագործապետ **Միհրան Էֆենդին** 1889թ. ևս արժանացել է 5-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշանի:

Կեսարացի ժամագործ **Մկրտիչ Գալֆայանը** (1837-1910) հնարել է 10 տարին մեկ լարվող մեծ ժամացույց[39]:

Նրանք Օսմանյան կայսրությունում ներկայացրել են սեփական և եվրոպական ոսկերչական ու ժամագործական նշանավոր հաստատությունները, որոշակի դեր խաղալով այս բնագավառի մասսայականացմանը, բարձրաշխարհիկ շրջանակներում շքեղ ժամացույցների նորաձևության տարածմանը: 1870թ. «Փալճյան-Ճեզվեճյան և Արապյան ընկ.»-ը վաճառում էր «Փալճյան» ապրանքանիշով ժամացույցներ: Օսմանյան կայսրությունում և Միջին Արևելքում[40] *«Longines»* հանրահայտ ֆիրմայի ժամացույցների ներկայացուցիչն է եղել 1875թ. հիմնադրված «Ճեզվեճյան և Որդիք» (գոհարավաճառ, ոսկերիչ, ժամագործ) հաստատությունը: «Գ.Արապյան» ոսկերչական և ժամագործական հաստատությունը (մինչև վերջերս) հանդիսացել է Թուրքիայում *«Omega»*-ի ներկայացուցչությունը: «Կյումուշկերդանյան» հաստատությունը վաճառում էր իրենց արտադրած և իրենց անունը կրող ժամացույցներ: «Գ.Սերգիսօֆ» հաստատությունը հայտնի դարձավ իր չափազանց որակյալ *«K.Serkisoff»* ժամացույցներով, մասնավորապես՝ գրպանի արծաթե, ոսկյա շղթայով ժամացույցներով, որոնք ժամանակի ամենաառաջնային ու շքեղության արտահայտություն համարվող իրերից էին և որոնք մինչ օրս գնահատվում են դրանց սիրահարների ու մասնագետների կողմից: *«A.Z.»* կնքադրոշմով ժամացույցները պատկանել են Ակոբ Զիլբերյան ոսկերչա-ժամագործական հաստատությանը:

Մարուլյան հաստատությանն են պատկանել ***«Recta»*** ժամացույցները: «Երվանդ և Շահեն Պերճակյան Եղբայրք» հաստատությունը վաճառել է ***«Yunghans»*** պատի ժամացույցները: Արքունի ոսկերիչ-գոհարավաճառ Պապազյանի հաստատությունը արտադրել և վաճառել է «Hamidiye» ժամացույցները:

Դոլմաբահչե պալատի մուտքին կից մի փոքրիկ ապարանք ծառայում է որպես թանգարանային ֆոնդի ժամացույցների ցուցասրահ: Այնտեղ պալատում գործածված եվրոպական հայտնի վարպետ ժամագործների սքանչելի ու շքեղ գործերի կողքին ցուցադրվում են օսմանյան շրջանի ժամացույցներ, որոնց մեջ կան նաև երգող, եվրոպական արվեստի ու տեխնիկայի այդ նմուշներին շատ չզիջող գեղարվեստի նմուշ հանդիսացող ժամացույցներ,

39 1926թ. փարիզաբնակ Ս.Այվազյանը հնարում է 15 տարի առանց լարելու գործող էլեկտրական ժամացույց:

40 Առևտրական տան այս հիմնադրի թոռը, **Նաժիփ Ճեզվեճյանը**, որ ժամագործություն էր ուսանել Շվեյցարիայում, շարունակել է ընտանիքի գործը, եղել Թուրքիայում *Longines* ժամացույցների ու նաև «Imhof» սեղանի զարթուցիչների ներկայացուցիչ: Տես Վ.Շաստորյան, *Օսմանցիք բրդուհայ ոսկերչության պատմություն*, էջ 19:

Սուլթան Աբդուլմեջիդի շքշան

Սուլթան Աբդուլազիզի շքշան

որոնք հայ վարպետների գործեր են:

Այս բնագավառն իր շարունակությունն է ունեցել Թուրքիայի հանրապետական շրջանում ևս[41]:

* * *

Պալատական ծառայության մի բնագավառ ևս հայտնի է եղել հայ մասնագետներով: Դա արքունի բաղնեպաններն են եղել՝ *համամբաշիները*: Նրանց գործունեությունը չի սահմանափակվել միայն պալատական բաղնիքների, շատրվանների տեխնիկական բարդ մասի հսկողությամբ: Նրանք հիմնականում տնօրինել են նաև Ստամբուլի բաղնիքները: Ժողովրդական ավանդույթի մաս կազմող լողանալու արարողությունը վերածվել էր ծիսակատարության նման մի զբաղմունքի, թե՛ կանանց և թե՛ տղամարդկանց համար, իր ամենատարբեր մանրամասներով: Աշխարհին հայտնի թուրքական բաղնիքների համբավը հենց այս ժամանակների արտահայտությունն է: Բաղնիքը հասարակական, գործնական հավաքատեղիների նշանակություն էր ձեռք բերել, ուր բազմաթիվ կենցաղային ու առօրյա, գործնական հարցեր էին լուծվում, ինչպես օրինակ՝ ամուսնություններից առաջ հարսնատեսության կազմակերպումը և այլն:

Հայտնի են նաև մի քանի այլ բնագավառի մասնագետներ, որոնք պալատում իրենց ասպարեզների գործերն են տնօրինել: Այդ մասնագետներն են եղել պալատների յուսարարները, պաղպաղակագործները, կահագործները, դերձակները[42] և այլոք, որոնց մասին տեղեկանում ենք նաև նրանց հերթական շնորհներ ստանալու առիթներով:

* * *

Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքները, հրաշալի անտառների գոյությունը պայմանավորում էր կենցաղում հայտնի մի շարք արհեստների գոյությունն ու զարգացումը: Դրանցից էր ատաղձագործությունը, կահագործությունը: Եվրոպական երկրների հետ մեր-

41 Եվրոպական հանրահայտ ժամագործական «Arlon», «Vacheron-Constantin», «Hislon», «International», «Orator», «Movado», «Nacar», «Revue», «Bulova», «Autron», «Minerva», «Valon», «Lip», «Zelma», «Alpina» առևտրական տների ներկայացուցիչները եղել են հայ ոսկերիչ-ժամագործները:

42 1883թ. Կայսերական պալատի գլխավոր պաղպաղակագործ Կարապետ աղան 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* է ստացել: 1889թ. արքունի կահագործ Ներսես Նազարյանը 4-րդ աստիճանի *Mecidiye* է ստացել: 1894թ. պալատական դերձակ Գևորգ աղային *Sanayi Nefise Madalyası* է շնորհվել:

ձեցման արդյունքում այն յուրովի զարգացում ապրեց: Պալատների ու հարուստների համար ծառայող այս արհեստի մի ամբողջ ճյուղ սկսեց իր յուրովի վերընթացի ճանապարհը: Ավանդական կահագործությունը այլևս չէր բավարարում ժամանակի պահանջները: Նոր տեսակի ապրանքների բազմազանությունը թույլ էր տալիս, որ պալատները, և ոչ միայն պալատները, այլև քաղաքային կենցաղը համալրվեր եվրոպական ոճի կարասիներով՝ այնպիսի, ինչպիսիք արտասահմանից բերում էին վաճառականները: Այնպիսիք, ինչպիսիք եվրոպացի ընտանիքներում էին օգտագործում: Արևմտահայ հարուստ խավը արևելյան ավանդական կահույքի հետ մեկտեղ իրենց տները զարդարում էին եվրոպական կահույքով ու կենցաղային շքեղ իրերով:

Արծաթե ոսկեզօծ հայելիներ

19-րդ դարում, Սուլթան Աբդուլազիզի օրոք, **Քեհնաճյան Որդիկ** բեյը հնարեց թուրքական փայտաքանդակները և հիմնադրեց ատաղձագործական մեծ արհեստանոց: Հին տիպի արհեստանոցները վերածվում էին նոր պահանջներին հարմարվելու համար: Այս ամենը երևում էր նոր հյուրանոցներում ու ամենատարբեր զբոսասենյակներում, այս մասին կարդում էին, այն ցուցադրվում էր թատրոնի բեմում, իր գեղեցկությամբ ու նրբաճաշակությամբ դառնում էր համընդհանուր պահանջարկ: Մաքսատան ցուցակներն ուսումնասիրելիս պարզվում է, որ ներմուծվող տարբեր տեսակի թանկարժեք փայտանյութը հիմնականում ծառայում էր երաժշտական և այլ գործիքների, թանկարժեք կահույքի, պալատների գեղարվեստական կառուցապատման ու ներքին հարդարման տարբեր աշխատանքների համար: Բացի ատաղձագործական երկույթ ունեցող արհեստանոցներից, սկսեցին բազմանալ կենցաղում անհրաժեշտ իրերը պատրաստող արհեստանոց-ֆաբրիկաները: Նրանք նույնիսկ սկսեցին հայտնի դառնալ, գրավել պալատի ուշադրությունը, պարգևատրվել արհեստների մեջ հաջողության հասնելու համար նախատեսված հատուկ մեդալներով: Պոլսեցի Նշան Աննոս Ռուստամ 1892թ. ստանում է *Sanayi Madalyası:* Պոլսահայ Տիգրան Մոսկոֆյանը (-1926) անվանի արկղարարի (քացանի բաշը) համբավ է ունեցել, եղել այդ ասպարեզի տնօրինողներից:

Պալատական ճարտարապետներ Պալյանների ընտանիքի անդամներն իրենց կառուցած շինությունների համար հատուկ ատաղձագործական արհեստանոցներ են բացել, որտեղ հյուսնի մասնագիտություն էին սովորեցնում տեղի ու գավառից եկած շնորհալի վարպետներին: Այս վարպետների, դարբինների ու մնացած արհեստավորների կենցաղային առօրյայի կարիքների համար ստեղծված գործերը վերածել են արվեստի գործերի, ինչպես

օրինակ իրչեցների կրակը հանգցնելու ջրհանները[43]: Հայտնի է արքունի հրշեջ խմբի ջրհաններ պատրաստող սամաթիացի վարպետ Նիկողոսի անունը:

Մասնավորապես Սարգիս Պալյանի օրոք այս արհեստանոցներում եվրոպական ատաղձագործություն սովորեցնելու համար երկար ժամանակով հրավիրվում էին եվրոպացի վարպետներ, որոնք իրենց արհեստի գաղտնիքները էին փոխանցում այս արհեստանոցներում աշխատողներին: Նրանք կահավորում կամ լրացնում էին բոլոր այն աշխատանքները, որոնք չէին սահմանափակվում միայն դրսից կարասիների ներմուծմամբ: Այս արհեստանոցների համար բերվում էր հնարավոր բոլոր գործիքները, դազգահները, անհրաժեշտ նյութերը: Հայ վաճառականները հիմնադրում էին մեծ խանութ-ցեխոններ, իսկ կահագործները համագործակցելով ճանոՖակտուրային գործ կատարողների, փայտի վրա գեղարվեստական աշխատանք կատարողների հետ, Ստամբուլում և մեծ քաղաքներում կյանքի էին կոչում ատաղձագործական արհեստը, այն բարձրացնելով արվեստի աստիճանի:

Դարասկզբին Գյուռուշլույում, Պեշիկթաշում կային մի քանի շատ հայտնի փայտամշակման ֆաբրիկաններ: Ատաղձագործության և կահագործության մեծ գործարաններում (Միհրան Մուրադյանի, Ռուբեն Պապիկեանի և որդի) և վաճառատներում պատրաստում և ներկայացնում էին ամենապարզից մինչև ամենաշքեղ, եվրոպականից չտարբերվող կահույք, տեղական ու արտասահմանյան պատատապատոմաք:

1901թ. Պոլսում հիմնադրվել է «Արարագարի ատաղձագործաց ընկերությունը»:

Պարզվում է, որ այս արհեստը այնքան էր իր անհրաժեշտության ու նոր ձևի մեջ հետաքրքրության կենտրոնում եղել, որ նույնիսկ որոշ պալատականներ զերծ չեն մնացել իրենց ձեռքով իրեր սարքելու գայթակղությունից: Յըլըզի և Թոփքափըի, Դոլմաբահչեի, Բեյլերբեյի պալատների բազմաթիվ սենյակներում կան իրեր, որոնք հայտնի են նրանով, որ ստեղծվել են սուլթանական արհեստանոցներում: Այդ իրերից ոմանք սուլթանները են հեղինակել: Իհարկե, հիմնականում խոսքը վերաբերում է Աբդուլհամիդ Բ կայսերը, որը կահույք շինելու առանձնակի հակում է ունեցել: Դրանք տարբեր տեսակի իրեր են եղել, նաև՝ արևելյան ոճի, սադափով, մետաղներով զարդարված, մետաքսե ու շքեղ կտորեղենով պատված բազմոցներ, օրոցներ: Յըլըզի պալատին կից հիմնադրված արքայական ատաղձագործական ընդարձակ արհեստանոցը զինված է եղել բոլոր անհրաժեշտ գործիքներով ու արտասահմանից բերված դազգահներով: Այստեղ աշխատել են հրավիրյալ գերմանացի, հույն վարպետներ, ֆրանսիացի դերձակներ, իսկ Թոփքափըի պալատի զինանոցի սրահներից մեկում պահվում են Աբդուլհամիդ Բ սուլթան-հյուսնի գործիքները[44]:

43 Արքունի հրշեջների (թուլումպաճիների) խմբի ջրհանները, որոնցից մի քանիսը թանգարանային արժեքի գործեր են եղել, պատրաստվել է սամաթիացի Նիկողոս վարպետի կողմից: Նրա տեխնիկական հնարավորությունները առավել կարևոր էին դարձնում այս գործիքը: Սա չափազանց կարևոր էր ոչ միայն հերոսական հրշեջ խմբերի (թուլումբաջիների) աշխատանքի համար, այլև ողջ Պոլսի համար, որի փայտաշեն բաղերի գլխին միշտ կախված էր հրդեհի վտանգը: Այս քաղաքի ժամանակ առ ժամանակ հրո ճարակ դառնալը այնքան ավերիչ ու սարսափելի աղետբերություններ էր հանգեցնում, որ ժամանակագիրները որոշ դեպքեր ու դեմքեր նկարագրելիս այն որևէ տարվա հրդեհի հիշողության շրջանակում էին պատմում և հենց այդ հրդեհներով էին կողմնորոշում իրենց տարեգրությունների թվականները: Պահպանվել են հայատառ թուրքերենով մի շարք պատմական երգեր, ժամանակագրություններ Պոլսի հրդեհների մասին:

44 Feryal Irez. *Tamirhane-i Hümayun ya da Abdülhamidi'in Marangozluğu*. Tarih ve Toplum, 1986, sayi 34, s.9-12.

Եվփիմեոս Օսկանյան, Ս.Աստվածամայր

ՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ, ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ[1]

Հայ մանրանկարիչներ Թորոս Ռոսլինի (13դ), Սարգիս Պիծակի (14դ.), Սահակ Վանեցու (14-15դ.) գործերն այսօր միջազգային մշակութային շրջանակներում ճանաչված են ամենաբարձր մակարդակով: Վան, Կեսարիա, Սվազ և անատոլիական այլ քաղաքներում հայ մանրանկարիչներ են գործել, շարունակելով հայ մանրանկարչական տարբեր դպրոցների ավանդույթները, ծաղկազարդելով բազմաթիվ ձեռագրեր: 16-17-րդ դարերում Կ.Պոլսում ստեղծագործում էին բազմաթիվ մանրանկարիչներ: Մանրանկարչության պոլսահայ դպրոցը տարբերվում էր գույների հյութեղությամբ, նկարի նրբագեղությամբ, իսկ ձեռագրերը գրավում էին հիմնականում նոտր, գեղեցիկ բոլորագրով: Պոլսահայ մանրանկարչության կարևոր դեմքերից էր 17-րդ դարի առաջին կեսի քանաստեղծ, գրիչ և նկարիչ Հակոբ Ակնեցին: Հրաշալիորեն իմանալով Կիլիկյան ու Ղրիմի մանրանկարչական դպրոցները, միաժամանակ օգտագործելով եվրոպական արվեստի օրինակները, Ակնեցին ստեղծել է մանրանկարների մի ինքնատիպ շարք, որը հետագայում կրկնօրինակվել է ոչ միայն Կ.Պոլսում, այլև մյուս գաղութներում:

Չնայած այն հանգամանքին, որ 16-րդ դարի երկրորդ կեսին հանդես է գալիս տպագիր գիրքը, այնուամենայնիվ իր գոյությունն է շարունակում գրչության արվեստը, մանրանկարչությունը: Այն պայմանավորված էր 17-րդ դարում պոլսահայ գրականության բուռն զարգացմամբ: Այդ շրջանում հիմնականում Ավետարաններ են ընդօրինակվել, եկեղեցիներ նկարազարդվել, եկեղեցու համար աստվածաշնչային թեմաներով գեղանկարներ հեղինակվել, որոնք որպես արվեստի գործեր մնայուն արժեք են ներկայացնում: 17-րդ դ. Պոլսի հայ մանրանկարիչներից հայտնի են եղել Ղազար անունով երկու մանրանկարիչներ, ապա Հովհաննես անունով մեկը, որը 1617-18թթ. Երուսաղեմում ավետարաններ է նկարազարդել: Ղալաթիայի Ս.Աստվածածին եկեղեցու յուղանկարները (1653թ.) պատկանում են Եղիազար անունով մի հոգևորական նկարչի վրձնին: Գալով Գաբրիել Դպիր անվանը, ապա պատմաբաններ Արմենակ Սարգսյանը, Կարապետ Պատմաճյանը, Ջանբաղիառ Թոդերինին նրան համարել են արքունի նկարիչ, որի վրձնին են պատկանել Սուլթան Ահմեդ Գ-ի (1703-1730) և Մահմուդ Ա-ի (1758-1833) դիմանկարները[2]: Մինչդեռ հայտնի է, որ սկսած Օսման Ա-ից (1299-1325) մինչև Ահմեդ Գ, որպես արքունի նկարիչներ պալատում ծառայել են պարսիկ արվեստագետները:

Հայ մանրանկարչության լավագույն ավանդույթները շարունակվել են Օսմանյան կայսրության ժամանակ ևս: Այս անգամ, նկարիչների մի մասը դուրս գալով ազգային շրջանակներից, մեծ ճանաչման ու փառքի է հասել, դառնալով կայսրության լավագույն նկարիչները, ծառայել պալատում, ներկայացրել կայսրությունը եվրոպական երկրներում, միջազգային համբավ ձեռք բերել, մեծագույն ներդրում ունենալով Օսմանյան կայսրության մշակութային զարգացման պատմության մեջ[3]: Հայ մանրանկարչության ունեցած հետաքրքրության

1 Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ressamlar*, İst., 2004, 2 cilt, 986s. Այստեղ տես՝ Garo Kürkman, *Osmanlı...*; Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*. İst.; Garo Kürkman, *Gümüş Damgaları*, İst., Garo Kürkman, *Osmanlılarda Ölçü ve Tartılar*, İst.; 2001, 865 s.

2 *Letteratura Turchesca dell Abate Giambatista Toderini*. Venezia, 1794; Kevork Pamukciyan, *Ünlü Hassa Ressamı Raphayel ve Eserleri* (-1780), Tarih ve Toplum, 1987, sayı 40, s.28-33.

3 Պալատական նկարիչներ **Մանուկների** գերդաստանը 16-րդ դարում Կեսարիայից Պոլիս է գաղթել: Այս

Զրույց (Ժան Է. Լիոտար, 1973)

մասին է վկայում այս թեմայով ժամանակին կազմակերպված ցուցահանդեսները, նաև՝ օտար հետազոտություններում: 1911թ. հոկտեմբերին Գարեգին Հովսեփյանը Բեռլինի «Յունիոն Ֆրանսեզում» (Ֆրանսիական միություն) դասախոսություն է կարդում «Մանրանկարչական արվեստը հայերի մոտ» թեմայով:

18-րդ դարի պոլսահայ մշակույթում մանրանկարչությունն իր տեղն աստիճանաբար սկսում է զիջել գեղանկարչությանը, որն իր ծաղկման շրջանն էր թևակոխել: Մինչև 18-րդ դարը պալատական նկարիչների պաշտոնը պարսիկ, նաև խոտալացի վարպետների մենաշնորհն էր: Սեհմեդ Ֆաթիհ սուլթանը դիմել էր Վենետիկի կառավարությանը, որ ուղարկեն ամենահայտնի նկարչին: 1479թ. Ջ. Բելլինին (Gentile Bellini) Վենետիկից գալիս է Պոլիս և մեծ ընդունելության արժանանում: Նա Ֆաթիհ սուլթանի դիմանկարն է նկարում[4] և գեղեցիկ մի մատյան փորագրում: Եղել են հավանաբար նաև այլ եվրոպացի նկարիչներ, որոնք սուլթանական պալատում են գործել: Գալով եվրոպացի նկարիչների, ճանապարհորդների Օսմանյան կայսրությունում եղած ժամանակ տարբեր թեմաներով գոյություն ունեցող կտավներին, ապա դրանց թիվը շատ մեծ է: Դրանք զարդարում են տարբեր հավաքածուներ: Արևելքի թեման գայթակղիչ է եղել նույնիսկ այդ երկիրը չտեսած գեղանկարիչների, գրքերի նկարազարդողների, պարբերականների էջերում արևելյան թեմաներով պատկերներ կատարողների համար:

18-րդ դարի վերջերին Ստամբուլի տեսարաններով հրաշալի փորագրանկարներ տեղ են գտել 1794թ. Բասսանո խոպական քաղաքում տպագրված «Ստամբուլի տոպոգրաֆիկ նկարագրությունը» (Descrizone Topografica di Costantinapoli) գրքում: Փորագրանկարների հեղինակը նախապես կարծիկ բժիշկ Կոմիտաս Քյոմուրճյանի (1656-1707) թոռն է: Իտալիայում կրթություն ստացած, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների թարգման, պատմաբան ու նկարիչ Կոզմաս-Կոմիտաս Քյոմուրճյանը (Cosimo Comidas de Carbognano, 1749-1807)[5],

թեմաներից 18-րդ դարից սկսած ավելի քան 200 տարի մեծագույն ծառայություններ է մատուցել արվեստի (նկարչության, մանրանկարչության), ապա նաև դիվանագիտության ասպարեզում: Դրանցից 2 դար շարունակ ամենահայտնի արքունի նկարիչների տանից են եղել:

4 Այս կտավը գտնվում է Անգլիայում, Սըր Հենրի Լայարդի հավաքածույում: Իսկ այս մեդալի նմանակը գտնվում է Փարիզի դրամագիտական (նումիզմատիկական) թանգարանում: Փոքրում Բելլինին նկարում է նաև «Ս.Ժան Բապտիստ մահվան անկողնում» կտավը: Վենետիկ վերադարձին նա իր հետ է տանում Սուլթանահմեդ մզկիթի կղզիների (օբելիսկների) տակի բոլոր ռելիեֆային պատկերների նկարները: Դրանց մեկական օրինակներն այսօր գտնվում են Փարիզի Լույրի թանգարանում: Կարծում են, որ դրանք մի այլ իտալացու՝ Բատիստա Ֆրանկոյի (1510-1580) գործերն են: Լույրում է գտնվում վերջինիս «Սուլթանի Վենետիկի դեսպանի ընդունումը» կտավը, որի գույները, հագուստները, դիմանկարները ազդեցին են նկարչի Ստամբուլում աշխատած ժամկետ վկայում:

5 Այս գիրքը թարգմանել է թուրքերեն և 1993թ. տպագրել պրոֆ. Էրենդիկ Օզբայօղլուն: Երկրորդ գիրքը նվիրված է խաղաղերեկ թուրքերենի քերականությանը (Հռոմ, 1794) և կրողը իր պապի վարքագրությունն

Պարուհի (Փորագրանկար Աշիլ Դևերիի, 1850)

Պոլսահայ կին (Փորագրանկար Կամիլ Ռոժեի, 1847)

դրանք ներկայացրել է "Cosimo Comidas" ստորագրությամբ: Թուրքական և եվրոպական թանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում գեղարվեստի արժեքների, մասնավորապես գեղանկարչության մեջ արևելյան, թուրքական թեմաներով արվեստի գործերը մեծ թիվ են կազմում: Եվ դա սկսվել է Օսմանյան կայսրության նկատմամբ եվրոպական տերությունների հետաքրքրությունից, նրա նկատմամբ գաղութատիրական մղումներին զուգահեռ: Հետաքրքրության նույնպիսի պայթյուններ` երաժշտության, թատրոնի, գրականության ասպարեզում են արտահայտվել, հագուստ տալով խորհրդավոր Արևելքի նկատմամբ արքունիքներում համատարած հետաքրքրությանը: Հիմնականում 17-րդ դարից սկսած Օսմանյան կայսրություն այցելած ճանապարհորդ-հետազոտողների, արկածախնդիր, պատմաբան, ազգագրագետ կամ զինվորական, անգամ միսիոներ անձանց մի մասը տիրապետել է նկարչության արվեստին: Մանավանդ որ ազնվական, բարձրաշխարհիկ ընտանիքներում արվեստի այս ճյուղը տղաների ու աղջիկների համար, անգամ ընտանեկան դաստիարակության դեպքում, պարտադիր կրթության մաս էր կազմում: Նկարիչները նաև Պոլիս ուղարկվող օտար դիվանագիտական անձնակազմերի մաս են կազմել: Դրանցից ամենահայտնին ֆրանսիացի Ժան-Բատիստ Վան-Մուրն է (1671-1723), որը 1699թ. Ֆրանսիայի դեսպան, տխրահռչակ Մարքիզ դը Ֆերիոլի[6] հետ եկավ Պոլիս, աշխատանոց ունեցավ և այնտեղ էլ ապրեց մինչև իր կյանքի վերջը: «Արևելքում Ֆրանսիայի թագավորի անձնական նկարիչը» տիտղոս ստացած Վան-Մուրը թողել է կայսրության տարբեր ազգերի կյանքի, կենցաղի նկարագրությամբ կտավներ, այդ թվում` պոլսահայ կյանքի, մասնավորապես պոլսահայ բարձր խավի կանանց մասին: Այսպիսով մենք ունենք եվրոպացիների բազմաթիվ հրաշալի գործեր` արևելյան թեմաներով: 17-րդ դարից սկսած կայսրություն այցելած անգլիացի

է, որը հրատարակվել է Հռոմում 1907թ.: Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի բակի հիման վրա թուրքական կառավարության կողմից մահապատժի ենթարկված հայ քահանայի նահատակության պատմությունը չափազանց երկար ժամանակ շահարկվել է Հռոմի կողմից, հայ առաքելականների ու կաթոլիկների միջև թշնամությունը խորացնելու նպատակով: Նույնիսկ այս թեմայով գրված պիեսը թարգմանվել է տարբեր լեզուներով, բեմադրվել է Մխիթարյանների դպրոցական թատրոնի բեմում: Այն մի քանի հայատառ թուրքերեն տպագրություն է ունեցել` 1798, 1862թթ. Տրիեստում, Պոլսում: Նա Պիոս 7-րդ պապի (1800-1823) կողմից պարգևատրվել է ***St. Sylvestre*** շքանշանի ասպետի ժապավենով:

6 Նրա անվան հետ է կապված Պոլսի պատրիարք Ավետիս Եվդոկացու առևանգումն ու Բաստիլում «երկաթե դիմակով» բանտարկելը, որովհետև պատրիարքը ծայրահեղ թշնամաբար էր տրամադրված արևմտահայությանը մասնատող կաթոլիկ ուժերի նկատմամբ: Այս մասին տես Պոլսո Պատրիարքարանին նվիրված մասում:

Իզմիրցի հայ կին (Փորագրանկար Ալեքսանդր Լաքոչի, 1835)

արևելագետները թողել են գեղանկարչական մի հրաշալի ժառանգություն: Դրանցից հայտնի են Ջոնաթան Ռիչարդսոնի (1725թ), Դավիդ Ռոբերտսի (1838-9թթ. ճանապարհորդած), Վիլյամ Հոլման Հյունտի և Էդվարդ Լիրի (1850թ.), Ջոն Ֆրեդերիկ Լևիսի 1860-ական թթ. Դավիթ Բոմբերգի, Հանրիետ Բրաունի, Ֆրեդերիկ Լեյթոնի նույն թվականների, Արթուր Մելվիլի (1881թ), Ֆրանկ Դիքսի (1892թ.) ճանապարհորդության արդյունքում ստեղծված գործերը: Մեծ չափերի այս կտավները հրաշալի պատկերացում են տալիս Պոլսի տեսարժան վայրերի, կարևոր պատմական հուշարձանների, Ս.Այա-Սոֆիա տաճարի ներքին ու արտաքին տեսքի, հարեմական կյանքի, կայսրության կենցաղի, միջավայրի, սովորությունների, հագուստի ու արդուզարդի (մանավանդ կանացի, իսկ Լևիսի նկարներում` նաև հայկական բակի, հայուհու) մասին: Նկարների մի մասը անգլիացի հայտնի ազնվականների ու լեդիների նկարներ են` արևելյան հագուստներով` համապատասխան ֆոնի առկայությամբ: Դեյվիդ Վիլկի (1841) Եգիպտոսի փոխարքա Մեհմեդ Ալի փաշայի շքեղ նկարը շատ խոսուն է և` տիպաժի և` պատմական առումներով: Ֆրանսիացի, անգլիացի արձանագործ վարպետները ստեղծել են 50-60սմ. մեծության, գունազարդ ու ճերմակ արձանիկների մի մեծ շարք, ներկայացնելով պատմական որոշակի տիպաժներ (սուլթանի, սուլթանուհու, հարեմական կյանքի և այլ թեմաներով)[7]: Որպես կանոն, բոլոր այս գործերը նկարչական փայլուն տեխնիկայով են կատարված: Իհարկե նշանակալի է, որ այս մարդիկ մուտք են գործել արևելյան միջավայր, եղել ամենաբարձր մակարդակի պալատական հյուրեր, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման առաքելություն կատարել[8]: Այս գործերը, որ ցուցադրվել են ժամանակին նաև Պոլսի դիվանագիտական հաստատությունների կողմից, վաճառվել նաև Պոլսում` ինչ որ չափով ազդել են եվրոպականացման ձգտող կայսրության գեղարվեստի նկատմամբ ճաշակի զարգացմանը:

7 Թուրքիայում այսօր հնաոճ իրերի աճուրդների շրջանում նախընտրելի են արվեստի այն գործերը, որոնք այս կամ այն կերպ կապ ունեն օսմանյան ժամանակաշրջանի հետ: Կամ` դրանք ստեղծվել են Թուրքիայում, տարբեր ազգությունների վարպետների կողմից, կամ էլ դրամատիկ առումով ներկայացնում են Օսմանյան կայսրության կյանքի տարբեր կողմերը, սուլթանին պատմական անձանց... Նման ստեղծագործություններ կարելի է գտնել սուլթանական առաջնակարգ հրատարակություններում: Nişantaşı Müzayede, 21 eylül 2008. lot. N 102, 112, 113, 115-119, 134-136, 161, 162, 164, 167, 168 ինչպես նաև ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական նշանավոր ֆաբրիկաներում օսմանյան սուլթանական արքունիքի, եվրոպական փոխարքաների պատվերով պատրաստված արծաթե, ճենապակե ու չինական սպասք, կանացի արդուզարդի ժամացույցներ, զարդերի ու սեղանի ֆրանսիական, անգլիական ժամացույցներ, փայլեր, արծաթե ու բրոնզե հայելիներ, անձնական շքանշանի իրեր, կահույք և այլն: Այս ստեղծագործությունների հեղինակների մեջ հանդիպում ենք ժամանակի հայտնի նկարիչների, արձանագործների, ինչպես օրինակ` ֆրանսիացի փորագրանկարիչներ և Շահլադարքեր, է: Ռիխտերը, արձանագործ Պոլ Դյուբուան (1830-1887), գերմանացի քանդակագործ Հեյնում Էշբերգ, տորինգ (?) և այլն:

8 Այսպիսի մի շքեղ ցուցահանդեսի ականատես ենք եղել 2008թ. աշնանը Սաադաբադի Թեքեյի թանգարանում:

Ռաֆայել Մանաս. «Կինը և երեխան»

Ռաֆայել Մանաս. «Նստող կինը»

Թուրքական սուլթանները սկսել են նկարվել, հագնվել եվրոպական ձևով, նաև՝ զինվորական համազգեստ, հակառակ մոլեռանդ ու պահպանողական խավի ընդդեմ «եվրոպացի» հորջորջումներին: Ահա այսպիսի սուլթանների ու փաշաների են առատորեն նկարել հայ նկարիչները, ու նաև տարածել այն եվրոպական երկրներում: Հայտնի են Սելիմ Գ, Մահմուդ Բ Սուլթանների դիմանկարները, որ կատարել է պալատական նկարիչ Բարսեղը[9], իսկ նրա եղբայր Էսային հայտնի է եղել որպես պալատական որմնանկարների ծաղկազարդող: Սուլթանների և տարբեր ազգերի ու զբաղմունքի տեր մարդկանց փոքրագրանկարներով հայտնի է եղել Պողոս (Հոճա) Թարիկյանը (1820-), որն իր ստացված նկարները ցրանկերներով զանազանել է:

Հայտնի են եղել ձեռագրեր, հրատարակվում էին գրքեր՝ արհեստների, դրանց տիրապետողների մասին: Այս հրատարակություններում կարելի էր գտնել նաև տարբեր ներկեր, յուղեր (կենդանական, բուսական, օրգանական հիմքի վրա) պատրաստելու ձևեր, ոսկեգործության, արծաթագործության մեջ անհրաժեշտ տարբեր հնարքների բացատրություններ, մանրամասն «դեղատոմսեր»:

18-րդ հարյուրամյակից սկսած արքունի նկարիչների պաշտոնն անցնում է հայազգի **Մանասների** ընտանիքին: Երբ մինչ այս շրջանը մուսուլմանական ավանդույթով դիմանկարներն արգելված էին և հիմնականում զարդանախշության արվեստն էր գերակայում, ապա Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական արժեքների ներթափանցման հետ զուգահեռ կյանքի տարբեր բնագավառներ աստիճանական ներդաշնակում են սկսում ապրել: Գեղա-

9 **Բարսեղը** հայտնի է որպես 1733թ. Գալաթիայի Ս.Լուսավորիչ եկեղեցու Սարգիս Խոջաբաշի կողմից վերաշինման ժամանակ ներքին նկարազարդումների հեղինակ:

Ռաֆայել Մանաս. «Չալմայով երիտասարդը»

Ռաֆայել Մանաս. «Արքայազն Սելիմ Գ»

նկարչությունը դրանցից մեկն էր: Ֆրանսիացի, անգլիացի, իտալացի, հայ նկարիչները այդ ներդաշնակման հեղինակներն ու կրողներն էին: Վերածննդյան նկարչական մշակույթի արդյունքները աստիճանաբար տարածվելով Օսմանյան կայսրությունում, մուտք են գործում նաև սուլթանական պալատ, դառնում պալատական կենցաղի ու արարողակարգային ծեսերից մեկը: Սուլթաններն ու փաշաները ոչ միայն սկսում են հովանավորել արվեստները, գեղարվեստի նմուշներով զարդարել իրենց պալատները, այլև իրենք ու իրենց ընտանիքի անդամներն են դառնում այդ կտավների բնորդները:

Մանաս արքունի նկարիչների գերդաստանը 17-19-րդ դարերում է ստեղծագործել: 200 տարի նրանք եղել են սուլթանական արքունի նկարիչներ, որոնց շնորհիվ պահպանվել են շատ սուլթանների պատկերներ: Դրանք Թոփ-Գափուի ու Դոլմաբահչեի, ինչպես նաև այլ պատկերասրահների, մասնավոր հավաքածուների զարդն են կազմում:

Մանաս արքունի նկարիչների գերդաստանի նախահայրն է եղել ժամանակի պայծառ տաղանդով օժտված Ռաֆայելը (տիրացու): Այս տոհմի մեծերից է եղել կեսարահայ Բարսեղ Մանասը, Սելիմ Գ սուլթանի պալատական նկարիչը: Նա նկարել է նաև Մահմուդ Ա-ի դիմանկարը (ըստ Ղ. Խնճիկյանի): Այս ընտանիքի գործունեությամբ է սկսվում Օսմանյան կայսրությունում դիմանկարների արվեստի զարգացումը: Փադիշահների դիմանկարներն ու մանրանկարները զարդարում էին պալատները, կարևորագույն հաստատությունները: Սովորույթ ուժ է դառնում սուլթանական դիմանկարները՝ կտավի կամ կիրառական իրերի, զարդերի տեսքով պատվիրել ոչ միայն պալատի համար, այլև արտասահմանում նոր ձևա-

Ռաֆայել Մանաս. «Աղեղով կինը»

Ռաֆայել Մանաս. «Լողարանում»

վրձինը օսմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների համար: Արքեններին միջոցով օտար միապետներին, արքունիքներին նվիրելու նպատակով դրանք ուղարկվում էին արտասահմանյան երկրներ: Այս նպատակով կատարված սուլթանների բազմաթիվ դիմանկարներ կատարվել են որպես մանրանկարներ փղոսկրի, էմալի, տարբեր մետաղների, զարդերի, անձնական ու կենցաղային իրերի վրա: Հայ նկարիչները նկարազարդել են սուլթանական ալբոմները: Մանասների հայտնի նկարչական գերդաստանն ունեցել է մի շարք հայտնի անուններ կայսրության նաև դիվանագիտական ծառայության ասպարեզում, մասնավորապես արտասահմանյան ներկայացուցչություններում: Ահա այս գերդաստանի մի քանի ականավոր անդամների մասին:

Ռաֆայել(ի) (տիրացու[10] Ռաֆայել, (1715-1780): Հայկական եկեղեցում ծառայելու համար ունեցել է նաև «տիրացու» (Չելեբի) մականունը: Ռաֆայելն իր ուսումը առացել էր Իտալիայում: Հայազգի հայտնի պատմաբան Մուրադջա Դ'Օհսոնը Օսմանյան կայսրության մասին ֆրանսերենով իր կոթողային աշխատության մեջ գրում է, որ «նա եղել է իր արվեստակից եղբայրներից ավելի տաղանդավոր, ուստի և համարվել է իր դարի Ռաֆայելը, Արևելքի Ռաֆայելը»:[11] Մուրադջա Դ'Օհսոնը զարմանքով հատկանշում է, որ Օսմանյան կայսրու-

10 Տիրացու, Չելեբի մականունները օգտագործվել են հիմնականում գրավոր, գիտության մարդկանց համար: Տես՝ Հովհաննես Սարգիս փաշայի դուստր, արվեստի պատմաբան Արմենակ Սարգսյանի գրքում:

11 D' Ohsson M., *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1790, v. 2, p. 243. Տես նաև՝ Սանթրոսյան Գ. Խ., *Նկարիչ Մանասները*: Բանբեր ԳԱ հասարակական գիտությունների, Եր., 1963, h. 12, էջ 77-82: Սարգսյան Ա., *Մանասներ՝ 18-19-րդ դարերի հայ նկարիչների գերդաստանը*. (Ընդարձակ տարեգրություն

նում տիրապետող բարք ազգը (նույնիսկ քրիստոնյա ժողովուրդները), մի կողմից չունենալով գեղարվեստի նկատմամբ ճաշակ ու վերաբերմունք և նկարվելու սովորույթ, մյուս կողմից էլ՝ իսլամի արգելքով մարդկանց նկարելը մեղք էր համարում: Նման միջավայրում արվեստների, մասնավորապես գեղանկարչության զարգացումը դժվարագույն գործ էր: Հայերը, հայերը այս արվեստում ունեցած իրենց տաղանդը ներդնում էին հիմնականում նկարազարդելու համար եկեղեցիներ, պալատներ, ապարանքներ, հարուստ տներ...

Ռաֆայելը Ահմեդ Գ Ղազիի (1703-30), Մահմուդ Ա Ղազիի (1730-54), Օսման Գ (1754-57), Մուստաֆա Գ (1757-74) սուլթանների արքունի նկարիչն է եղել: Նրա արվեստանոցը գտնվել է Պալաթ թաղում: Նա նկարել է սուլթաններին, (հայտնի է Սելիմ Գ-ի հոր՝ Մուստաֆա Գ-ի հետ մանրանկարը): Նրա 4 գեղագիր գրվածքներով նկարները, բոլորի վրա հատուկ տեխնիկայով յուղանկարները գտնվում են Թոփ-Գափու թանգարանում, նրա գրադարանի սրահներից մեկում: Նա տարբեր տեխնիկաների վարպետ վերարտադրող է եղել: «Մայր ու աղջիկ բաղնիքում» բոլորի վրա զուգահեռ հայտնի նկարը թվագրված է 1745թ.: Պալատական գրադա-

Մ.Փիլիպ: ազգային հիմնադրամի, Կ.Պոլիս, 1933թ., էջ 52-57: Ղազարյան Մ., *Հայ կերպարվեստը 17-18դդ.*, Եր., 1974, էջ 137: Տես Սանթրոսյան Արմեն, *Պալատական Ռաֆայել Մանաս* (Օրացույց քարտ, Եր., 1983, նկարներ 25): Տես՝ Sakisian A., *Pages d'Art Arménien*, Paris, 1940, p. 97-101. Tuğlacı Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan ailesi*, İstanbul, 1981; 18-րդ դարի երկրորդ կեսին Կ.Պոլիս այցելած իտալացի ճանապարհորդ աբբա Թոդերինին և նրա տասը տարվա այցելության (1781-1786) Վերադառնալով հայրենիք, Վենետիկում 1787թ. իտալերենով լույս ընծայեց թուրքական գրականությանը նվիրված Delle' Abate Giambatista Toderini, "*Letteratura Turchesca*" աշխատությունը, որը երեք տարի անց Փարիզում հրատարակվեց ֆրանսերենով, որ գրում է Մանասների ընտանիքի մասին: Նա անձամբ ծանոթ է եղել Ռաֆայել Մանասի որդու հետ, այցելել է նրա արվեստանոցը. (L'Abbe M.Toderini, *La literature des turcs*, Paris, 1789, p. 60-61); Bülent Aksoy. *Rahip Toderini ve Eseri Üzüne*, „Tarih ve Toplum", 1987, N 454, s. 42-44. 1995թ. Փարիզում կայացած աճուրդում վաճառքի էր հանվել սուլթան Աբդուլ Համիդի բանակից մեկի թանկարժեք հավաքածուի մի մասը, որի կատալոգում ի թիվս արժեքավոր շատ գործերի, կային Մանաս ընտանիքի երկու ներկայացուցիչների փոքր չափսի երկու թե չորս աշխատանքները, այդ թվում էմալի վրա կատարված սուլթանների մանրանկարներ, ադամանդներով ընդելուզված կիրառական զարդ-զարդեր: Մանասների և մասնավորապես Ռաֆայել Մանասի մասին գրել են նաև բազմաթիվ արվեստաբաններ Ռուբեն Մահիքը, Գյուլնել Ռենդան և ուրիշներ: Այժմ հետևյալ են նաև նրա մասին հոդվածները թուրքական հանրագիտարաններում: Տես նաև՝ Garo Kürkman, *Osmanlı...* ..., արժեքավոր աղյուսակներ:

Զենոբ Սանասի դիմանկարը (Գործ մինիատյուրի նկարիչ Ջոն Սասարի)

Զենոբ Սանասի 1838 թ. գրած հայատառ թուրքերեն մի նամակը

Ալեքսանդր Մանասի դիմանկարը (Գործ Ջոն Մանասի)

բանի Լևնիին վերագրվող «Միլլիինճաթ» ձեռագրին կից են Մահմուդ Ա, Օսման Գ, Մուստաֆա Գ, Աբդուլհամիդ Ա սուլթանների Ռաֆայելի (Մանասի) մանրանկարները: Կոպենհագենի «Դավիր» հավաքածուի մեջ կա Մուստաֆա Գ-ի դիմանկարը: Նրա կտավներում երիտասարդ կանայք, տղամարդիկ ողջ հասակով մեկ են նկարված: Նրա նկարներից հայտնի են «Նստածիկ կինը», «Մայրը և երեխան», «Ննջող կինը», «Սելիմ Գ արքայազնը» և այլն:

Ահա մի համառոտ շար կենսագրությանց Մանասների ընտանիքի[12]:

Մե(ի)ման Մանաս 18-րդ դ.: Ռաֆայելի որդին: Աբբա Թոդերինին, որ 1781-86թթ. Պոլսում բարեկամացել էր Ռաֆայել Մանասի հետ, այցելել նրա Պալաթ թաղի արվեստանոցը, այնտեղ տեսել է նրա որդու՝ Միմասի վրձնին պատկանող Մուրադ Ա, Օսման Գ, Մուստաֆա Գ և Աբդուլհամիդ Ա սուլթանների յուղանկար դիմանկարները:

Ալեքսանդր Մանաս. «Ախոռակ»

Բարսեղ 18-րդ դ.: Ըստ Արշակ Ալպոյաճյանի և Երուսաղեմի պատրիարքարանի ճառընտրում 1742թ. գրության, Գամզարոտ թաղի Ս.Աստվածածնի եկեղեցու հոգաբարձու Բարսեղ Մանասի մասին ասված է, որ նա 1760-ականներին արքունի նկարիչ է եղել:

Ջենոբ Մանասը (19-րդ դ.) 1830թ. նկարել է Մահմուդ Բ-ին: Մանասները ոչ միայն ապրել են Իտալիայում, Ֆրանսիայում, այլև հետագայում այնտեղ մասնակցել են տարբեր ցուցահանդեսների, արժանացել լավագույն գնահատականների ու մրցանակների: 1840թ. Վիեննայում եղել է առաջին քարտուղար և թարգմանիչ: Հենց Վիեննայի Միխիթարյան միաբանության հավաքածույում էլ գտնվում է 98x69 չափի նրա եզակի մի յուղանկարը: Այն Սուլթան Օսմանից մինչև Սուլթան Մահմուդ Բ 30 սուլթանների դիմանկարներն են: Այն նույն ոճով է արված, ինչպիսիք են Թոփ-Գափու պալատի սուլթանների սրահում գտնվող երկու նույն չափի նկարները, որոնք անստորա-

12 Կարծում ենք, որ Մանասների արքայական նկարիչների գերդաստանի ոչ բոլոր նկարիչ անդամների մասին մենք փաստեր ու հավաստի տեղեկություններ ունենք: Նույն անունը կրկնվում է մի քանի անգամ, որը մեզ շփոթության մեջ է բերում: Այսպես օրինակ՝ Թոփգափուի պալատի Սուլթանների սրահում է գտնվում սուլթան Սելիմ Գ-ի նկարը՝ Ռաֆայել Մանասի կամ նրա զարմի հեղինակությամբ՝ 1773թ. և 1800թ.: Կարծում ենք, որ բացառված չի այս շրջանում նույն ընտանիքի մի այլ Ռաֆայելի գոյությունը:

գիր են: Դրանցից մեկը, 205x155 չափի, Օրհանից մինչև Աբդուլմեջիդ 31 սուլթանները, մեր կարծիքով բացարձակապես նույն ոճով է, նույն դիմանկարներն են, նույնպիսի հագուստներով ու դեմքերով, միայն կրկնակի չափի: 1866-67թթ. այս կտավը մեր կարծիքով չի բացառվում, որ Ջենոբ Մանասի[13] վրձնին է պատկանում: Մահմուդ Բ-ն նրան արժանացրել է կայսրության մեծագույն պարգևին՝ «**Tasvir-i Hümayun**» շքանշանին (հավանական է 1830թ.):

Ալեքսանդր (Ալեկո) 19-րդ դ., Ջենոբի 4 որդիներից: 1838թ. Վիեննայում ավարտել է գեղարվեստի իր ուսումնառությունը: Այնտեղ ծառայել է Օսմանյան կայսրության դեսպանատանը, որպես դիվանագիտական կցորդ[14]:

Գասպար Մանաս

Գասպար Մանաս. «Ինքնանկար»

Գասպար 19-րդ դ., Ջենոբի 2-րդ որդին: Հոր նման 31 տարի ծառայել է որպես առաջին քարտուղար և թարգմանիչ Փարիզի, Վիեննայի դեսպանատներում: Նրանից երկու դիմանկարներ են ներկայացված Կարո Քյուրքճյանի հեղինակած նկարիչների շքեղ ալբոմում:

Ժոզեֆ Մանաս

Ժոզեֆ (Հովսեփ, 1835-1916). 1884թ. Աբդուլհամիդ Բ-ի հրամանով Հովսեփ Մանասը մի քանի անգամ գնում է պալատ մի քանի պատվերներ կատարելու համար: Հովհաննես Սեվադյանի հանդեսից հետո սուլթանն այցելում է նրա արվեստանոցը, նայում գործերը ու շքանշան խոստանում: Նա դառնում է սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի պալատական նկարիչը: Վերջինիս հրամանով 1899թ. նկարել է Ստամբուլ այցելած Վիլհելմ Բ գերմանական կայսեր կնոջը, Վիկտորիա թագուհուն, Ֆուադ փաշային: Մանաս գերդաստանի վերջին պալատական հայ նկարիչն է եղել: Հայտնի են նրա Աբդուլազիզի, Աբդուլմեջիդի, Մուրադ Ե սուլթանների դիմանկարները, ծովային տեսարաններ Պոլսից: Նրա արվեստանոցը գտնվել է Բեյօղլուում: Նա, իր նախորդներից

13 Կարո Քյուրքճյանի ալբոմում, Ջենոբ Մանասին նվիրված մասում նրա հայրանունը բաց թողված է, նշված է՝ ստորագրված Մխիթարյան միաբանության աբբահոր, գրված վիեննական դեսպանատնից 1838թ.: Չափազանց հետաքրքիր են Քյուրքճյանի կարծիքները մանավանդ Ռաֆայել Մանասի ծննդյան, գործունեության շրջանակները, տարեթվերը ճշգրտելու առումով:

14 Կարո Քյուրքճյանի ալբոմում նրա պատանի շրջանի դիմանկարն է և մի գրառումներ:

Ժոզեֆ Մանաս. «Քըզ քուլեսի» («Աղջկա կղզին»)

Ժոզեֆ Մանաս. Սուլթան Աբդուլմեջիդի դիմանկարը

Ժոզեֆ Մանաս. Սուլթան Մուրադ Ե-ի դիմանկարը

Ժոզեֆ Մանաս. Սուլթան Աբդուլազիզի դիմանկարը

Սեպուհ Մանասի ու նրա եղբոր՝ Մանուկ Մանասի պես հեղինակել է (Վենսան Աբդուլլահի հետ) սուլթանական ամենահայտնի ադամանդակուռ շքանշանները, անգլիական, ֆրանսիական միապետներին ու առանձին հայտնի անձանց նվիրվելիք պատվանշաններն ու կիրառական իրերը, տարբեր թանկարժեք քարերով ագուցված ոսկե տուփիկները:

Ռուբեն (1810-1875), եղել է նաև դիմանկարիչ: Փարիզում գլխավոր հյուպատոսության ավագ թարգման 1847թ.: 1869թ. Միլանի հյուպատոս, մասնակցել է 1875թ. համաշխարհային ցուցահանդեսին: Հայտնի նկարներից է սուլթան Աբդուլմեջիդի ողջ հասակով կանգնած նկարը: Հեղինակ է սուլթանների մանրանկարների: 1869թ. Ռուբեն Մանասը սուլթան Աբդուլմեջիդի մանրանկարը նկարել է Միլանում Օսմանյան Կայսրության հյուպատոսության պատվերով: Փարիզի և եվրոպական երկրներում թուրքական դեսպանատների համար նկարել է սուլթանների դիմանկարներ, ստեղծագործել: 1850թ. Աբդուլմեջիդի ավագ դստերը՝ Ֆաթմա սուլթանին է նկարել: 1899թ. Աբդուլհամիդ Բ-ի հրամանով նկարել է Ստամբուլ այցելած գերմանիայի

Ռուբեն Մանաս

Ռուբեն Մանասը ընտանիքի հետ

Ռուբեն Մանաս. Սուլթան Աբդուլմեջիդի ավագ դստեր՝ Ֆաթմա արքայադստեր դիմանկարը (1850)

Սեպուհ Մանաս

կայսր Վիլհելմ Բ-ին: Գառնիկ Ստեփանյանի կարծիքով 1852 թվականին լույս տեսած Հովսեփ Վարդանյանի երկրորդ վեպը՝ «Պօշպօղազ պիր ատէմ» (Շատախոսը), նկարազարդել է պալատական նկարիչ, հայ կաթոլիկ ընտանիքի ներկայացուցիչ Ռուբեն Մանասը[13]:

Սեպուհ (1816-1889), եղել է նաև դիմանկարիչ: Ուսանել է Իտալիայում: Փարիզում, 1854թ. որպես դեսպանատան քարտուղարության անօրեն ծառայության ժամանակ սուլթան Աբդուլազիզ և Աբդուլմեջիդի շրջանի համար ստեղծել է «*Tasvir-i Hümayun*» շքանշանը, որը Աբդուլմեջիդը շատ է հավանել ու 9000 դուկ պարգևատրել հեղինակին: Փարիզից հետո անցնում է Տուրին, որտեղ իտալական թագավորության կողմից պարգևատրվել է «Կավալիեր»(ասպետ) շքանշանով (1856): 1858թ. մայիսին սուլթանի պատկերը տանում է հանձնելու Շվեդիայի թագուհուն և գնահատվում շքանշանով: 1859թ. Ֆուադ փաշայի առաջարկությամբ և Հակոբ Կրճիկյանի խնդրով, որն այդ ժամանակ Փարիզի դեսպանատանը դեսպանի պաշտոնակատար էր և հանդիսանում էր Ֆուադ փաշայի վստահված անձը, Սեպուհ Մանասը փոխադրվում է Փարիզ: Նա 30 տարի պետական ծառայության է կատարում որպես դեսպանության առաջին քարտուղար: Հայտնի նկարներից է Սուլթան Աբդուլմեջիդի դիմանկարը: Սեպուհ Մանասի հեղինակած սուլթանների դիմանկարների մեջ անկրկնելի հմայքն ու մեծ փարթամության ապացույցներն ակնբախ են: Բարձրարժեք արվեստի իրեր են համարվել նրա՝ սուլթան Աբդուլմեջիդի դիմանկարներով ադամանդակուռ զարդերը, ցուռավոր էմալով և ոսկու վրա ագուցված թանկարժեք քարերով զարդատուփերը, հայ երևելիների դի-

Ռուբեն Մանաս. Սուլթան Աբդուլմեջիդը

13 Նույն, էջ 56:

Սուլթան Աբդուլազիզ

Սեպուհ Մանաս. Սուլթան Մահմուդ Գ-ի դիմանկարը

Սեպուհ Մանաս. Սուլթան Աբդուլմեջիդի դիմանկարով զարդատուփեր (փղոսկրի վրա)

Ձենոբ Մանաս. Սուլթանական տոհմածառ՝ Օսմանից մինչև Մահմուդ Բ

մանկարները: 1886թ. ժանրանկարիչ Սեպուհ Մանասին հանձնվեց արքայական պալատի լուսանկարչատունը: 1889թ. արքունի նկարիչ Սեպուհ Մանասը կայսերական զինվորական վարժարանում սկսում է նկարչության դասավանդել:

Պոլ (Փարիզում դեսպանատան կցորդ 1856-60թթ.), *Պիեռ* (Բրյուսելում), *Ալեքսանդր և Գասպար* (Վիեննայում) Մանասները նկարչությանը զուգահեռ մինչև 3 տասնամյակ ծառայել են որպես դիվանագետներ: *Բյուզանդ* Մանասը ևս երկար տարիներ ծառայել է Վիեննայում որպես հյուպատոս:

Մանասների արքայական նկարիչների գործի ժառանգորդների մեջ շարունակվել է հայ նկարիչների հաղթարշավը: Նրանք անպայման եվրոպական մայրաքաղաքների Գեղար-

Սուլթանական տոհմածառ՝ Օրհանից մինչև Աբդուլմեջիդ (անստորագիր)

վետից Ակադեմիաների փայլուն շրջանավարտներ են եղել, տասնամյակներ շարունակ փայլել եվրոպական բարձր հասարակությունում, վայելելով նաև տաղանդավոր նկարիչների համբավ:

Երբեմն հայ նկարիչները եվրոպական քաղաքներում սովորելու ժամանակ բախտ են ունեցել երևելի մարդկանց նկարել: Հիմնականում այս նկարիչները վայելել են տեղի թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հովանավորությունն ու հոգածությունը և այս առիթով էլ հանդիպել իրենց երևելի պատվիրատուներին: Որպես օրինակ կարելի է հիշել Փարիզի թուրքական դեսպանատանը նկարիչ Գևորգին (ազգանունը հայտնի չէ), որը նկարել է Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Դյուկ դը Մալակոֆին և 25 հազ. ղրուշ ստացել:

Արքունի նկարիչ **Հովհաննես Ումեդ Բեհզադը** (1809-1874), աստվածաշնչյան թեմաներով չքնաղ կտավների հեղինակ է: Դրանք նկարիչը ստորագրել է հայերեն լեզվով՝ «Ումէտ Պ.»: Ամենայն հավանականությամբ դրանք տեղ են գտել հայկական եկեղեցիներում, կատարվել պատրիարքարանի պատվերով կամ՝ պատրիարքարանի համար: Նա հայտնի է եղել նաև հրաշալի ծովանկարներ, ռազմանավեր պատկերող իր կտավներով: Այս կտավները, որ ամենայն հավանականությամբ սուլթանական պալատի պատվերով են կատարվել, նկարիչը ստորագրել է օսմաներենով «Հ.Ումետ»:

Հովհաննես Ումեդ Բեհզադ
Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի դիմանկարը

Հայտնի անուն է եղել նկարիչ, արձանագործ, դեկորատոր **Պալիրճյան Մաթևոսը** (1837-1919): Աշխատել է, ուսանել եվրոպացի ճանաչված վարպետների մոտ: 1858թ. նկարազարդել է Իզմիրի Հյունքյար Քասրը (պալատը), ապա՝ աշխատել Դոլմաբահչե, Չրաղան և այլ պալատներում: 1900թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում պատրաստել է թուրքական և պարսկական տաղավարները, որոնք մեծ հաջողություն են ունեցել: Սուլթան Ազիզի պատվերով բազմաթիվ կտավներ է հեղինակել, որոնք նվիրաբերվել են եվրոպական թագավորական տներին, առանձին երևելիների և այսօր գտնվում են աշխարհի թանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում: Կաթողիկոս Խրիմյան հայրիկի հրավերով Էջմիածնում նկարազարդել է Մայր տաճարը: Վերադարձել է Եգիպտոս: Փարիզում հրատարակվել է նրա նկարների ալբոմը: Կահիրեի Մարմինա հայկական գերեզմանոցում մի շարք հուշարձաններ է հեղինակել: Բազմաթիվ մրցանակների է ստացել:

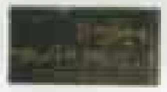

Հովհաննես Ումեդ Բեհզադ
Խաչից իջեցումը

Մանրանկարիչ և ճարտարապետ **Ստեփան Սարաջյանը** (1870-1937) և հայտնի նկարիչ **Աբրահամ Սարաջյանը** (1821-1876) մեծ ճանաչում են ունեցել աստվածաշնչյան թեմաներով կատարված կտավների շնորհիվ: Այս նկարիչ-

Հովհաննես Ումեդ Բեհզադ
Ծովամարտ

Հովհաննես Ումեդ Բեհզադ
Տրաֆալգարի ծովամարտը

Կարապետ Շաղ Արամյան
Տիկինը

Կարապետ Շաղ Արամյան
Բնորդուհի

ները պատվերներ են ստացել Պոլսի երևելի հայ, թուրք ընտանիքների կողմից:

Արքայական նկարիչներից մյուս հայազգի անունը դա **Կարապետ Շաղ Արամյանն** է (1872-1947): Վենետիկի Մուրադ Ռափայելյան վարժարանից հետո կատարելագործվել է Վենետիկի Գեղարվեստի ակադեմիայում, աշակերտել է Անտոնիո Պաոլետիի և Պիետրայի նման մեծ վարպետների: Վերադառնալով Կ.Պոլիս, աշխատել է Երրորդ սուլթանական պալատի նախճապակու պատրաստության արհեստանոցում: Մեծ ճանաչում է վայելել դիվանագիտական շրջանակներում, նշանակվել պալատական նկարիչ, սակայն չդիմանալով ճնշումներին՝ վերադարձել է Փարիզ, արժանացել մեծ ճանաչման: 1897թ. Փարիզում առաջին իր ցուցահանդեսն է ներկայացրել: Բարեկամական հարաբերությունների մեջ լինելով Անատոլ Ֆրանսի, Մոպասանի և շատ հայտնի արվեստագետների հետ, այս հեղինակների [illegible] ստեղծելով, շուրջ 150 գրքեր է նկարազարդել, աշխատել հայտնի *L'Illustration* և *Le Monde Illustré* պարբերականների հրատարակչություններում: Պալատական նկարչի իր գործունեության շրջանից հայտնի են նրա՝ Ֆարիի, Աբդուլմեջիդ, Մահմուդ Բ, Սելիմ Գ սուլթանների ու Դոլմաբահչեի պալատի ծովահայաց պատկերների, զորանոցների, Պոլսի արքայական վայրերի, ապարանքների տեսարանների, ուղեկցողների և այլ ֆոնի վրա նկարազարդված նախճապակե ափսեների շարքը (1894թ.), ջրամաններ ու կիրառական այլ առարկաներ (Յըլդըզ Ֆաբրիկայի կնիքով), յուղաներկ ու ջրաներկ կտավներ հարեմական կյանքի դրվագների պատկերմամբ, կանանցի մերկ մարմինների հրաշալի պատկերներ:

Փարիզի Գեղարվեստից ակադեմիայի շրջանավարտներ, նկարիչներ **Պիեռ Հովյանը** և **Սարգիս Տիրանյանը**, որ տարբեր տեղեր ցուցահանդեսներում իրենց մասնակցությամբ արդեն հայտնի էին դարձել՝ 5-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշան են ստանում: Սարգիս Տիրան-

Հովհաննես Օնիկ Բյուրքճյան
Սուլթան Մուրադ Ե

Հովհաննես Օնիկ Բյուրքճյան
Ղազի Ահմեդ Մուխթար փաշա

յանը Արդուլյան եղբայրների սալոնում ցուցադրում է իր «Կախարդուհին» հայտնի կտավը:

Արքայական նկարիչներ են եղել նաև Աբդուլյան եղբայրները, որոնք Օսմանյան կայսրության մշակույթի պատմության մեջ են մտել նախևառաջ որպես արքայական լուսանկարիչներ, եղել կայսրության լուսանկարչության ռահվիրաները[16]:

Օսմանյան կայսրության շրջանում ստեղծագործած հայ գեղանկարիչները որքան էլ որ մեծ ծառայություններ են մատուցել կայսրությանը, անպայման իրենց պարտքն են մատուցել ազգային մրցույթում, արևմտահայ կյանքում թողնելով իրենց հիշատակը, նպաստը:

Նկարիչների մասին պատմելիս չպետք է մոռացության մատնել մի հանգամանք ևս: Այն վերաբերում է մեծ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու օսմանյան սուլթանների մայրաքաղաք կատարած 4 այցելություններին[17], նրա թողած ժառանգությանը, որ զարդարում է

16 Նրանց մասին տես լուսանկարչության մասին պատմող մասում:

17 Այվազովսկին առաջին անգամ այցելել է Պոլիս՝ 1845թ., երկրորդ անգամ՝ 1857թ., երրորդ անգամ՝ 1874թ. և վերջին՝ 1890թ. մայիսին Փարիզից մեկ շաբաթով այցելել է Պոլիս: Առաջին անգամ նա տես մեծ իշխան Կոնստանտինի ու նրա կնոջ հետ միասին հյուրընկալվել է Բեյլերբեյի ապարանքում, ընդունվել սուլթան Աբդուլմեջիդի կողմից: Իշխան Կոնստանտինը և Այվազովսկին այցելել են Թուրքիայի Հայոց պատրիարք Սամուել Չախալյանին: Այվազովսկուն շնորհվել է 4-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշան սուլթան Աբդուլմեջիդի կողմից: Երկրորդ անգամ մեծ նկարիչը եղբոր՝ ապագա արքեպիսկոպոս Գաբրիել Այվազովսկու հետ միասին են եղել Պոլսում: 1874թ. սուլթան Աբդուլազիզի հրավերով Այվազովսկին հյուրընկալվել է արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի Քուրուչեշմեի արհեստական կղզում տանը, որ և գրավոր է սուլթանական պալատի համար մեկ տասնյակից ավել արվեստի գործեր: 1874թ. Հովհաննես Այվազովսկուն արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պալյանի և ... բարեկամության բարգմանի ... ընդունել է սուլթանը և շնորհել 2-րդ աստիճանի ***Nişan-ı Osmani*** շքանշան: Վերջին այցելության ժամանակ նրան ընդունել է Աբդուլհամիդ Բ սուլթանը, որին Այվազովսկին 2 կտավ է նվիրել: 1889թ. Այվազովսկին Պոլիս փոխադրվածն է ուղարկել 5 նկար:
Ի նպաստ հայկական միությունների, դպրոցների, հիվանդանոցների և առանձին դեպքերի կազմակերպվել են աճուրդներ: 1885թ. Այվազովսկու մի ծովանկարը դրվում է Ղալաթիայում (Քյոչեօղլու

ժամանակավորապես Դոլմաբահչե պալատի գեղանկարչական մեծարժեք հավաքածուն: Այվազովսկուն է պատկանում Մուրադ Ե-ի դիմանկարը կատարված 1876թ.[18]:

Դոցա
(Գործ Հովհաննես Օնիկ Բյուրքճյանի)

Ենիչերի հրամանատար

Օսմանյան կայսրության հայ նկարիչների մասին մեր ժամանակի պրպտահայ անվանի գիտնական Կարո Քյոսըրմանի հրատարակած երկհատոր աշխատությունը ցնցող տպավորություն են գործում: Կրելով եվրոպական վերածննդի լավագույն ավանդույթները, իտալական ու ֆրանսիական անվանի արվեստագետների մոտ ուսանած, գեղանկարչական բարձունքների մակարդակի կտավներ ստեղծած լավագույն հայ նկարիչների անունը անցնում է 400-ը: Դրանցից առնվազը 100-ը միջազգային մակարդակի վարպետներ են, իսկ գործերը վեր՝ ամեն երևակայությունից: Այնպես որ նույնիսկ անունների թվարկումը մեզ շատ քիչ բան կասի: Պետք է տեսնել այդ նկարները: Սակայն ամենացավալին այն է, որ դրանց մի կարևոր մասի ստեղծագործությունները ոչ միայն արտացոլված չեն հայ գեղանկարչության պատմության մեջ, նրանց գործերը չեն գտնվում Հայաստանում ու ցրված են տարբեր մասնավոր հավաքածուներում, այլև այդ տաղանդավոր վարպետներից ոմանց անունն անգամ մեզ ծանոթ չէ:

Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման ճանապարհին կարևոր հանգրվաններ են հանդիսացել միջազգային ցուցահանդեսները: 1867թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսի թուրքական տաղավարի բացմանը մասնակցել է սուլթան Աբդուլազիզն իր շքախմբով: 1873թ. Պոլսի «Մերքերի Սանայի» (Արհեստների դպրոցում) ցուցասրահում բացվել է Աբրահամ Քյոչեօղլուի, Ռուբեն Մանասի, Աբրահամ Սաքայանի, Նեկտար Սերփոսյան-Թաշչյանի[19] նկարների ցուցահանդեսը:

Պետրոս Ադամյան

Ցուցահանդեսներին մասնակցել են երկրի կյանքի տարբեր ոլորտները ներկայացնող մասնագետներ: Առանձնակի ուշադրությամբ ներկայացվել են արվեստի գործեր: Այս մասին կարելի

խան 12) հայկական ազգային ընկերությունում: 1914թ. Կովկասեանից ի նպաստ հայոց միացյալ ընկերությունների անձեռնմխելի ֆոնդի, վիճակախաղությամբ վաճառվում են Հովհաննես Այվազովսկու նվիրած 2՝ «Փոթորիկ», «Կապուտակ ռշխարներ» նկարները: 4 հազար տոմսակ՝ կես ռուբ. ռակի գնով: Այն ծառայելու էր գյուղական երկու հայ նախակրթարանների բացմանը:

18 Մեծ ծովանկարիչը եղել է Պետրոս Ադամյանի արվեստի հիացողներից: Հանդիպել են երկու անգամ՝ 1883թ. Մոսկվայում և 1887թ. ամռանը Թեոդոսիայում: ԳԱԹ-ի ֆոնդերում (ԱՖ) պահվում է Հովհաննես Այվազովսկու այցեքարտը՝ ուղղված Ադամյանին, հայերեն գրությամբ. «Կխնդրեմ երամամ աճեից այսօրվա թատրոնին 5 պլեք ինձ ղրկեն»:

19 Հայտնի է նրա հեղինակած Աբդուլազիզ սուլթանի դիմանկարը:

Կարապետ Ճաղ Նշանյան. Նամակ

Հ. Սեթեր. Դիմանկար

է գտնել տարբեր տարիների համաշխարհային ցուցահանդեսների հրատարակված նյութերի շարքում: Օսմանյան կայսրության հայ նկարիչներն իրենց մասնակցությունն են բերել 1851թ. Լոնդոնի, 1855թ. Փարիզի, 1862թ. Լոնդոնի, 1863թ. Ստամբուլի (կազմակերպված Աբդուլազիզ սուլթանի կողմից), 1867թ. Փարիզի[20], 1873թ. Վիեննայի, 1893 թ. Չիկագոյի, 1900թ. Փարիզի, 1908թ. Մյունխենի, 1901թ.1902թ.[21] և 1903թ. Ստամբուլի գեղանկարչության ու քանդակի ցուցահանդեսներում, սալոնային ցուցադրություններում: Բոլոր այս իրադարձությունները արտահայտվել են առանձին հրապարակումներով: Ինչ վերաբերում է ստամբուլյան վերնիսաժներին, ապա այն որպես կանոն ֆրանսերենով է հրապարակվել[22]:

20 1867թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում Աբդուլազիզ սուլթանին (10 օր է մնացել Փարիզում, կան բազմաթիվ փաստաթղթեր) ուղեկցող պատվիրակության մեջ է եղել: Ուղեկցող խմբում էր Վալիդե (Մայր) Սուլթանի ճարտարապետ, նկարիչ Պետրոս Թեկլյանի բոռ **Հրաչյա Տեր Ներսեսյանը**: Սուլթան Աբդուլազիզը շրախմբով մասնակցում է օսմանյան պավիլիոնի բացմանը: Թուրքական տաղավարում եղել է ֆրանսիացի Պարզիեն ճարտարապետի կողմից կառուցված ծղոտե, քարից, սրճարան: Այս ցուցահանդեսում մեծ հաջողություն է ունեցել Արևելյան երաժշտական ցուցահանդեսը: Զիլջյանների ծնծղաներն իրենց վրա մեծ ուշադրություն գրավելով «Զիլջի Զեմի» մեդալի են արժանացել: Այս ցուցահանդեսին կրկին նկարչուհի **Վերգինե Սերվիչենը** մասնակցել է «Սուրբ մատուցող չորրորդներ» նկարով, **Պետրոս Սրապյանը** «Խաչից իջեցումը» նկարչական կտավով:

21 1902թ.Գեղարվեստի ցուցահանդեսի բացմանը (սալոնի 1-ին) ներկա է եղել ողջ դիվանագիտական անձնակազմը, հյուրեր կառավարությունից, պալատից: Արձանների բաժնում ցուցադրվել է նաև **Երվանդ Օսկանի** հեղինակած կիսանդրին:

22 Ստամբուլյան վերնիսաժներում հայտնի դարձած անուններից են եղել **Միհրան Հովսեփյանը** (1857-1921), որը բնանկարի ու դիմանկարի վարպետ է եղել, **Անեա. Նվարդ Եսայանյան** քույրերը, **Վիչեն Եսայանյանը** (1866-1930), **Արամ Բաբջայանը** (1874-1859), արձանագործ **Երվանդ Օսկանը** (1855-1914), որի գործերը կարող եք տեսնել Պոլսի տարբեր անկյուններում, **Մկրտիչ Ջիվանյանը** (1848-1906), որի հեղինակած Պոլսի ու նրա ծովեզերքների բնապատկերները դիտողին ուղղակի գամում են կտավին: Նա երևի այսօր ամենամեծերից

Վերջիններս հայտնի են որպես «Սալոն A, B, C, D» և այլն[23]: Թուրք նկարիչների ցուցահանդեսները կրել են ամենամյա բնույթ[24]: Դրանցից ոմանք ունեցել են բովանդակային որոշակի ուղղվածություն, ինչպես օրինակ 1917-18թթ. ցուցահանդեսը պատերազմական թեմաներով, մարտանկարներին է նվիրված եղել: 1922թ. ցուցահանդեսին մասնակցել են շուրջ 6 տասնյակ արվեստագետներ, ներկայացնելով առավելագույնս 258 գործ: Արվեստագետների ցանկում, ինչպես և Գեղարվեստի դպրոցի սաների ցանկերում, պատկառելի թիվ են կազմել հայ արվեստագետներն ու ուսանողները, որոնց որոշակի մասը այդ ցուցահանդեսների մրցանակների տեր է դարձել[25]:

Օսկան Էֆենդի
1876 թ. Ակադեմիայի նկարչական
Յակոբ Սահինյան

Հայ նկարիչները, գեղագիրները (կալիգրաֆները) աշխատանքի լայն ասպարեզ են ունեցել: Նրանք նաև դասավանդել են: Նկարչություն է դասավանդվել նաև զինվորական դպրոցներում: 1793թ. Խասքեոյում բացվել է աշխարհիկ ուսանողների համար առաջին նկարչական դպրոցը՝ Mühendishane-i Berr-i Hümayun-ը: Նկարչություն էր դասավանդվում նաև պետական ծառայողների պատրաստման և մասնագիտական այլ դպրոցներում[26]: 1876թ. Օսման Համդի բեյի (1842-)[27] հոր սադրազամության շրջանում հիմնադրվում է Գեղարվեստի

նկարիչներից է, որի գործերը կարելի է գտնել ստամբուլյան թանգարաններում, անհատներում ու հնավաճառների խանութներում և այլն:

23 Այս մասին տես նաև Կարո Քյուրքմանի հրատարակած հայ նկարիչների սերտի ներածական բաժնում, Garo Kürkman, *Osmanlı...*, s.55-74.

24 Պոլսում հիմնադրված Թուրք նկարիչների միության առաջին ցուցահանդեսը բացվում է Գալաթասարայի ՅՈՒՄԿԱ-ում: Նկարները նախապես բնորոշել են ժյուրիի կողմից: Լավագույններից ընտրված Վիչեն Եսայանյանը Լուսավորության նախարարության կողմից արժանանում է այսպես *Sanayi Nefise* մեդալի:

25 Հայ նկարիչներն արտասահմանում իրենց ուսումնառության կամ տարբեր երկրներում աշխատանքի տարիներին այնքան մեծ համբավ են ձեռք բերում, որ տեղի բարձր հասարակությունը նրանց սկսում է պատվիրներ տալ:

26 Hendese-i Mülkiye (Արքունիքի Ա-ի օրոք բացված) և Istanbul Galatasaray Sultanisi (Աբդուլազիզ սուլթանի օրոք) ուսումնական հաստատություններում նկարչություն էր դասավանդվում: Այստեղ դասավանդում էին ֆրանսիացի, իտալացի, հայ, թուրք մասնագետներ: **Սարգսյան Արթինաը** (1821-1876) 17 տարեկանում Փարիզ է ուղարկվել, կատարելագործելու նկարչական տաղանդը:
Հովսեփյան Միհրանը (1857-) նկարչության և գծագրության դասեր է տվել մի շարք վարժարաններում, և մասնավոր դասեր՝ իշխանական ընտանիքների զավակներին: 1894թ. Պոլսի պետական ծառայողների պատրաստման դպրոցի ցրանքերի ատաղձ **Կամիր Չյանյանը** ստանում է *Sanayi Madalyası*, իսկ 1901թ. 4-րդ աստիճանի *Mecidiye*.

27 եղել է թուրքական թանգարանային գործի, հնագիտության կազմակերպիչներից, երախտավորներից: Կրթությունը ստացել է Փարիզի Գեղարվեստից Ակադեմիայում: 1867թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում եղել է թուրքական տաղավարի պատասխանատուն, իսկ 1881թ. Müze-i Hümayün և Sanayi-i Nefise Mektebi տնօրինությունները է վարել: Արձանագործության բաժինը վառահել է Հոտի Աբրահամյան շրջանավարտ, Փարիզում կատարելագործված հայտնի քանդակագործ Երվանդ Օսկանին: Օսման Համդին, Հիլմի Փաշան և Երվանդ Օսկանը այն երեք կարևոր սյուներն են, որոնք Պոլսում գեղարվեստի զարգացման հիմնական կազմակերպիչները են եղել 19-րդ դարում: Օրաքիալքում կրթություն ստացած Համդի փաշան և Երվանդ Օսկանն են այն երկու ամենակարևոր երախտավորները, որ հիմնադրեցին Ստամբուլի Հնագիտական շքեղագույն թանգարանը, որի շենքը Օսմանյան թանգարանն է կոչվում:

Դ. Սոսլյան
Տեր և տիկ. ասպետ Սեսսիլաստար
և Նեկտար Յուսֆ

դպրոցը, որը ղեկավարել է Գիյոմերը, սակայն դպրոցի բացումը հետաձգվել է ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով: 1891թ. Միրբեհի գտնվող «Մյուզեի Օսմանի»-ն (Գեղարվեստից դպրոցի շենքը) կառուցում է ճարտարապետ Միշել Նոպիճանը:

Այս դպրոցին հետևել են առևտրական դպրոցը, որ ևս նկարչություն էին ուսանում: Կարևոր է նշել արտասահմանում կրթություն ստացած հայ արվեստագետ ուսուցիչների ավանդն այս բնագավառում: Չափազանց կարևոր, գուցե ամենակարևոր հանգամանքը հանդիսացել է այն, որ մշակույթի, մտավորականության շրջանակներում, կայսրության տարբեր ազգերի սերուցքը ներկայացնողները համագործակցել[28] են միմյանց հետ, միասին մտածել, գործել իրենց բոլորի երկրի ապագայի, նրա զարգացման համար, մտածել իրենց երկրի հեղինակությունը «նոր բացվող Եվրոպայի» առջև արժանապատվորեն ներկայացնելու մասին: Այս համագործակցությունն է պայմանավորել կայսրության ընդհանուր զարթոնքի շրջանի մեծ հաջողությունը: Այս համագործակցություն-բարեկամությունը երբեմն այնքան բնական է արտահայտվել, որ մեկ ու կես դար անց դժվարանում ենք այն պատկերացնել:

Կայսերական գեղարվեստի դպրոցն ուներ ճարտարապետության[29], քանդակի, փորագրության, յուղանկարի, ածխանկարի, ջրաներկի, գրաֆիկայի, բաժիններ, որը դասախոսում էին Փարիզի, Իտալիայի Գեղարվեստի Ակադեմիաների հայազգի շրջանավարտ մասնագետները: Դպրոցի կարևորագույն ավանդույթն էր շնորհալիների ամենամյա ցուցահանդեսները, որոնք կոչված էին խրախուսելու մշակույթը, հասարակության ուշադրությունը բևեռելու կայսրությունում նոր ձևավորվող այս ասպարեզի վրա, կանաչ ճանապարհ հարթելու տաղանդավոր ուսանողների համար, նրանց գործը հայտնի դարձնելով լսելի դարձնել նրանց անունները, ապագայի ճանաչված արվեստագետներին ներկայացնելով նաև բարձր հասարա-

28 **Շաշյան Գևորգ** արքունի բժիշկներ Շաշյանների գերդաստանից է եղել: Նա կրտսերան Շաշյան Պետրոս բեյի է: Նա է նկարազարդել, ձևավորել 1873թ Վիեննայում հրատարակված Էդհեմ Փաշայի «*Օսմանյան ճարտարապետությունը*» և «*Թուրքական ժողովրդական տարազները*» ալբոմները: 1891թ. **Գևորգ Շաշյանը** մեդալի վրա իր հնարած գունավոր զարդանախշերով նկարների համար արժանացել է սուլթանին, և ստացել ***Nişan-ı Iftihar***.

29 1901թ. Գեղարվեստի դպրոցի ճարտարապետության բաժնի շրջանավարտներ **Միհրան Ազարյանը** և **Հրանտ Յաղուպյանը** ճանաչվում են մրցույթների շնորհակալության մեջ: **Կարապետ Գյումուշգերդյանը** պատրաստում է պալատի մի դահլիճ ձևավորածը: Նկարչական բաժինն ավարտում են 4 հայ երիտասարդներ, որոնք բոլորն էլ դիպլոմներ են ստանում:

Կարապետ Եաղ Արամյան
Սուլթանների դիմանկարներով
և Ստամբուլի տեսարաններով
գեղարվեստական ափսեներ

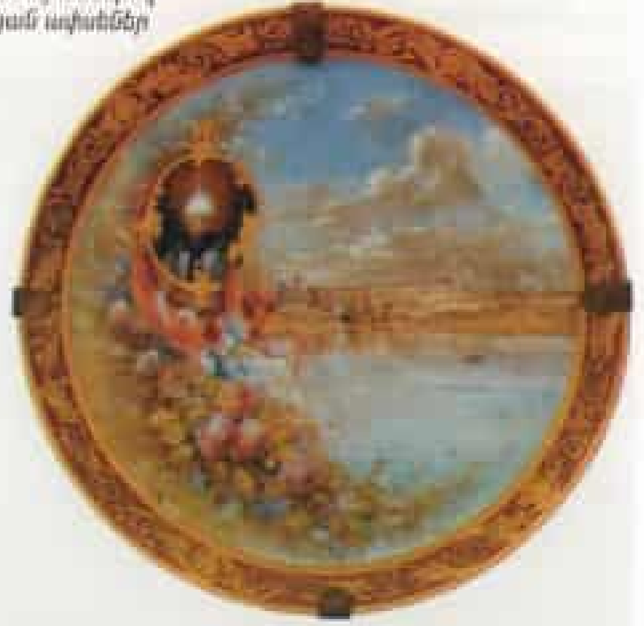

Մարտիրոս Սարգսյան
Ծաղկաման և մրգաման

Սարգ Փափազյան. Վիկտոր Հյուգո

կորյանը: Սա նաև հնարավորություն էր ստեղծում աշխատանքը, պատվերները առանձնացնելու համար, ինչպես նաև ուղեգիր արտասահմանյան փարպեռնների մոտ կատարելագործման մեկնելու համար:

Նրանք հանդիպացել են նաև երկրում թանգարանների, առանձին հայտնի հավաքածուների հիմնադիրներին ու առաջնեկները:[30]

Մինչ օրս նրանց գործերը Պոլսի թանգարանների լավագույն նմուշներից են, զարդարվում են մասնավոր հավաքածուների հետ: Այդ հայտնի ու սիրված անուններից է Մկրտիչ Ջիվանյանը (1848-1906), որը լավագույն ծովանկարիչներից ու Ստամբուլը ներկայացնողներից կարելի է համարել: Նա եվրոպացի արվեստագետների հետ միասին որպես դեկորատոր նկարազարդել է Չրաղանի պալատը, ապա

Տիգրան Միսաքյան. Փոթորիկ

Մկրտիչ Ջիվանյան

Թեքիրդաղի, Սամաթիայի, հանրային «Սորքարի» և Ղալաթիայի «Աֆրիկա» թատրոնները: Թատրոններում, մասնավորապես Գյուլի Հակոբի «Օսմանյան թատրոնում» հեղինակել է վարագույրներ, դեկորացիաներ: Հրավիրվել է նաև թուրք, հայ, հույն երևելի հարուստների ապարանքները զարդարելու: Հովհաննես Այվազովսկու ազդեցության տակ է գտնվել: Երբ մեծ ծովանկարիչը ստամբուլյան 1874թ. իր այցելության ժամանակ մեկ ամիս հյուրընկալվեց Սարգիս Պալյան ամիրայի տանը, այդ ընթացքում Ջիվանյանը ծանոթանում է Այվազովսկու հետ: 1876-79թթ. աշխատել է նաև Իտալիայում: 7 տարի ապրել է Օդեսայում, 4 տարի Պետերբուրգում: 1905թ. վերադարձել է Պոլիս, մեկ տարի անց մահացել: Նա թողել է նաև իր ժամանակակիցների դիմանկարներ. այդ թվում արևմտահայ մտավորականների (Տիգրան Չոխաջյանի և այլոց): Մկրտիչ Ջիվանյանը, Կարապետ Յագմանյանը, Վիչեն Ալյանյանը (1865-1935), Հովհաննես Այվազովսկին[31] և ուրիշ հայեր մինչ օրս ստամբուլյան աճուրդներում ամենաթանկ գնահատված նկարիչներից են[32]:

Հայ նկարիչները, գեղագիրները (կալիգրաֆները) աշխատանքի լայն ասպարեզ են ունեցել: Նրանք դասավանդել են, հեղինակել բազմաթիվ լուսանկարչական ու նկարչական ցուցահանդեսներ, կազմել տարաբնույթ ալբոմներ, նվիրված Օսմանյան կայսրության ամենատարբեր կողմերին, ազգերին, արհեստներին, տարազներին, տարբեր ազգերի, դասակարգերի ու տարբեր գրադմների մարդկանց, Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքի առանձին քաղաքներին, գյուղերին, պատմական վայրերին: Հրատարակվել են առանձին

Մկրտիչ Ջիվանյան.
Էսմա սուլթանի պալատները

Մկրտիչ Ջիվանյան.
Փոթորիկ

30 1900թ. Գյուղատնտեսության նախարարության միջնակարգ մասնագիտական բաժնի ղեկավար **Արտաշես Մարտիկյանը** նշանակվում է Եմիշչերիների թանգարանի տնօրեն: Հայտնի է աղբյուրների սպասավոր **Մարգար Աշչյանը** (1776-1834), որը նաև հնագիտությամբ է զբաղվել:

31 Portakal Sanat ve Kültür Evi, *Osmanlı Sanat Eserleri Heykel*, Tablo ve Hat. Ist., 1998, N 59.
32 Նույն, Ist., 1998, N 33-36; 2008, N 311a, b.

Մկրտիչ Ջիվանյան
Նեղուց

անհատների դիմանկարներով[33], նույնիսկ առանձին հաստատությունների, շենքերի, պալատների և այլնի նկարներով ալբոմներ: Նույնպիսի լուսանկարչական շարքեր ծառայել են նաև փոստային բացիկների, դրոշմաթղթերի ստեղծման ու տպագրման ժամանակ:

Հնագիտական թանգարանի հիմնադիր Օսման Էֆենդին, Թուրք լեզվական ընկերության հիմնադիր Հակոբ Մարթայանը (Դիլաչար), Ռուբեոտ բոլեջի գեղագրության ուսուցիչ Չերչյանը, որը հեղինակել էր Աթաթուրքի ստորագրությունը և շատ ուրիշ հայեր, որոշակի դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում ներդնելով որոշակի մնայուն արժեքներ:

1905թ. Պոլսի գեղարվեստի դպրոցի ուսանողներից Արամ Թարալյանը Փարիզում 550 դիմորդներից 45 ընդունվողների թվում է լինում, իսկ նրա գործը նկարչության բաժնում 1-ին կարգ է ստանում:

Գեղարվեստի վարժարանը, Գալաթասարայի դպրոցը ևս մեծապես պարտական են հայ դասախոսներին[34]: 1916թ. Ճարտարապետ Արամ Ծախչաճյանը գեղարվեստի, արդյունաբերական դպրոց է բացում և պարգևատրվում *Sanayi Nefise* մեդալով:

Գեղարվեստից վարժարանի ամենահաջող աշակերտները հայերն են եղել[35]: 1909թ. Օսմանյան Գեղարվեստից վարժարանի ցուցահանդեսում լավագույն ճիշեր են ստացել 25 հայ ուսանողներ: Բերայի հայկական կլուբի սրահները պարբերաբար հյուրընկալել են ժամանակի հայ նկարիչներին, կազմակերպել նրանց գործերի ցուցահանդես-վաճառքներ[36]:

33 Օսմանյան սուլթանների դիմանկարների մի պատկառելի մասը հայ նկարիչների, լուսանկարիչների գործն են: Մասնավորապես «Աբդուլլահ» սուլթանների Աբդուլմեջիդի, Աբդուլազիզի անձերը և նրանց նոր ժառանգորդների ու պահպանողը խանդավառությամբ են ստացել արվեստագետների, նկարչական կերտության ատաղձների մասին: Հայտնի են սուլթանների բազմաթիվ դիմանկարներ, որոնք հայ ուսանողների, մասնավորապես Վենետիկի Մխիթարյանների, Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցների աշակերտների տարբեր տիպի գործեր են (Հ.Մելքոնյանց...)

34 Արձանագործ և նկարիչ Երվանդ Օսկանը (1855-1914) կարևոր դեր է ունեցել Գեղարվեստի դպրոցի կյանքում: Գալաթասարայի դպրոցը 1870-ՀՀթթ. ղեկավարել է **Վահան բեյը**, որը հայ դասախոսները եղել են ֆրանսերենի, պատմության, իրավագիտության, թվաբանության, պատմության, գծագրության ժամանագետները: Ռոբերտ քոլեջի գեղագրության ուսուցիչ **Չերչյանը** հեղինակել է ... , որ հեղինակել էր Աթաթուրքի պաշտոնական ստորագրությունը, շատերին հայտնի այդ «ճոճվող»:

35 Հայ պարբերականները պարբերաբար անդրադարձել են ոչ միայն ժամանակի մշակութային երևույթներին, ծանոթացրել համաշխարհային մշակույթի արժեքների ու արվեստագետների հետ, այլև բարեխղճաբար անդրադարձել են արտասահմանում ուսանելով, այնտեղ ստեղծող հայ երիտասարդների ունեցած հաջողություններին: Օրինակ՝ Հռոմում արձանագործության հետևող **Զարեհ Կեպլեթչյանը**

Տիգրան Չրաքյան. Առավոտը Մարմարա ծովում

Տիգրան Չրաքյան. Բնանկար

Նշելով նաև այս կամ այն արվեստագետի, պաշտոնյայի պետական կամ սոլթանական շնորհի, շքանշան ստանալու մասին փաստը, մենք հետապնդում ենք այն միտքը, որպեսզի անկրախ լինի մշակույթի բնագավառի ու նրա մարդկանց մասին խոզածությունը, հետաքրքրությունը, նրանց գնահատումը[37]: Գեղարվեստի դպրոցի տնօրենն է եղել և արձանագործությամբ...

արժանացել է Գեղարվեստի Ակադեմիայի Առաջին մրցանակին «Սահ» գործի մոդելավոր-նախապատրաստման համար (1910): 1867թ. Փարիզի «*St.Barbe*» քոլեջում բժշկության ուսանելու մեկնած **Զաքարիա Զաքարյանը** (1849-1923) 1885թ. Փարիզի նկարիչների միջազգային ցուցահանդեսում հաջողության է հասնում և Ֆրանսիայի կառավարության կողմից ստանում ***Chevalier de Légion d'Honneur***: «Շանզ Էլիզե»-ի սալոնում ցուցադրված նրա երկու նկարներից մեկը գնում է Օսմանի թանգարանը: **Արման Շալաճյանը** ևս ***Chevalier de Légion d'Honneur***-ի պատվանշանի է ստացել Փարիզում: Օր. **Էլիզ Մնակյանը** հարցնելով ծրագրում, գեղարվեստի ծախսով եկրոպա է ուղարկել կատարելագործվելու նկարչության մեջ: Պարբերականները անդրադառնում էին, թե ամեն տարի Օսմանյան կայսրության քաղաքներում ու գավառներում գոնեմ (նաև օտար), արտասահմանյան վարժարաններում, համալսարաններում հայերից ովքե՞ր են փայլել և դասավարժ ի՞նչ տիտղոսների են արժանացել: Ավելին, կայսրության տարբեր նախարարություններում աշխատանքի անցած հայազգի պաշտոնյաների մասին ևս պարբերաբար ծանուցված էր: Այդպիսիներից թվում էին կայսրության նախանգային կառավարիչներ, նախանգային համայնքապետների անդամներ, տարբեր բնագավառի տեսուչներ, դատախորհրդարանական պաշտոնյաներ (Ծայրադատախազներ, խորհրդականներ, վճռաբեկ դատարաններ և այլն), դատավորներ ու դատական տարբեր ատյանների անդամներ, բժիշկներ, համալսարանների տնօրեններ ու դասախոսներ, մաքսատան տնօրեններ, քաղաքապետական ժողովի անդամներ, հիվանդանոցների բժշկապետներ, նախարարներ, տարբեր պետական կազմակերպությունների տնօրեններ, կայսեր հաստատությունների գլխավոր հաշվապահներ: Հատուկ են նաև պատվանշանները շնորհելու մասին տեղեկագրությունները: Այս մասին տես նաև 1910թ. Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը»:

36 1919թ. Բերայի «Հայ կլուբ»-ի սրահներում, նախաձեռնությամբ Հայ գեղարվեստական միության, կազմակերպվել է **Փանոս Թերլեմեզյանի** 88 ու **Ա.Քյուրքճյանի** 39 նկարների ցուցահանդեսը, որոնց կատալոգները տպագրվել են Մ.Հովակիմյան տպարանում: Նույն սրահներում նկարիչ **Սարգիս Խաչատուրյանը** ներկայացրել է իր 130 յուղանկար գործերը: Կատալոգը տպագրվել է հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն լեզուներով:

37 Մի քանի քաղվածքներ տարբեր տարիների երիտասարդ արվեստագետների ցուցահանդեսներից, նոր անուններ հիշելու համար (շատ հաճախ մեր աղբյուրներում ազգանուններին փոխարինում է «Էֆենդի»-ն, որը և սովորած ենք կրկնել: 1873թ. Միքրոն Սանասի (Սկյուտարի դպրոցի) ցուցադրությունում բացվել է **Աբրահամ Քյոչեողլուի, Ռուբեն Մանասի, Սարաֆյանի, տիկ.Սերովբյանի, Տելեմաքի** նկարների ցուցահանդեսը: 1887թ. Գեղարվեստից դպրոցի տնօրեն Օսման Համդի բեյը և փոխտնօրեն Եդվարդ Օսկանը ցուցահանդեսում ներկայացրել են շնորհալիների գործերը: Մեծ ուշադրության ու նվերների են արժանանում նկարչական բաժնից **Արշակ Ֆեթվաճյանը, Վիչեն Սարաֆյանը, Սիման Հակոբյանը, Պետրոս Ռախիճյանը, Հովհաննես Ամիրյանը**, արձանագործության բաժնից **Հակոբ Արապյանը**,

Ռաֆիք Չրաճյան
Նեղուցի ափին. Անադոլուհիսար, Ռումելի Հիսար

Գևորգ Ճաչյան
Նավերը փոթորկի մեջ. Գիշեր. Լուսնկա

Գ. Նազարյան. Ֆեներբահչեի փարոսը

Սարք Փափազյան. Աղջ քողերի

Տեվֆիկ Էքսերճյան
Սուլթան

Գառնիկ Էքսերճյան
Գուշակը

յուն է դասավանդել **Երվանդ Օսկանը** (1855-1914): Նրա հայրը Փողերանոցում դրամահատարանի գլխավոր վարպետ է եղել: Երվանդն իր ուսումը առացել էր Հռոմի Արքայական Գեղարվեստի դպրոցում: 1877թ. իր դասընկեր Ժոզեֆ Ազնավուրի հետ փայլուն ավարտել են այն, աշակերտելով հայտնի Էնրիկո Բեկկատինին, Ջիրոլամո Մազինինին: Փարիզում կատարելագործվել են իրենց արվեստը և վերադառնալով Թանգարանների տնօրեն Օ.Համդի բեյի կողմից հրավիրվել Գեղարվեստի դպրոց: 1882թ, երբ հիմնադրվեց Ակադեմիան, նա մինչև իր մահը 30 տարի շարունակ տնօրինել է Գեղարվեստի դպրոցը, շարունակելով նաև քանդակագործության դասավանդելը:

ճարտարապետներից **Լևոն Չարխչյանի և Սահակ Աղայանի** գործերը: 1905թ.Գեղարվեստի դպրոցի սաներին բաժանվել են ավարտական 16 հայեր: 1904թ. Կայսերական Գեղարվեստի դպրոցի նկարչի հարցերի տնօրեն Երվանդ Օսկանին շնորհվում է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*: Քանդակի բաժնից **Երվանդ, Արմենակ, Հրանտ, Կարապետ** Էֆենդիների գործերը մրցանակներ են ստանում: Փորագրության բաժնից մրցանակակիր են դառնում **Աշխարհի Պայանյանի** գործերը: 1903թ. Կայսերական Գեղարվեստի դպրոցի քանդակագործության բաժնին են ավարտում **Արմենակ և Կարապետ Գյուլբենկյանները, Հայկ Բաշնալյանը**: Ճարտարապետի բաժնից **Օնիկ Միսաքյանը**, սև ճատուրի, ամբողջության բաժնից **Սահակ Լի. Միսաք Նշանյանը, Արսեն, Աշխարհ** Էֆենդիները: 1907թ. նկարիչներ Օնիկ Միսաքյանը ստանում է *Sanayi Madalyası*, իսկ **Սերոբյանը** ցուցահանդես է բացում Թաքսիմ Դատարի (Կառավարության) կից:

Երվանդ Օսկան

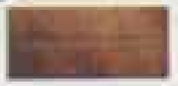

Երվանդ Օսկան
Դիմանկար

Երվանդ Օսկան
Օսման Համդի բեյի կինը՝
Նաիլե հանըմը

1906թ. Բերայում, Բոն Մարշեի դիմաց հ.349 տանը հիմնադրվում է Հայ գեղարվեստից Ակադեմիան: Գծագրության, նկարչության բոլոր ճյուղերը կարճ ժամանակում կարող էին սովորել փարիզյան հատուկ մեթոդով: Հնարավորություն էր ընձեռնվում դյուրությամբ ստվորել որոշակի առարկաներ: Մասնավոր օրեր էին առանձնացված օրիորդաց դասավանդության համար: Հիմնադիր տնօրենն էր նկարիչ Արամ Ս.Թաքաջյանը, վկայված Փարիզի Գեղարվեստի Ակադեմիայից:

1919թ. Հայ գեղարվեստասիրաց միությունը հրատարակում է 16 հոդվածից իր կանոնադրությունը, հուսալով միավորել այս շրջանակի երկրում մնացած հայ արվեստագետներին ու այն ծանոթացնել օտարներին:

Նույն այս արվեստագետներն էլ հանդիսացել են նաև երկրում թանգարանների, առանձին հայտնի հավաքածուների հիմնադիրներն ու մշակույթի ժողովրդականացման առաջնեկները[38]:

Կլեման Սիրիլյան վրդ. (1824-1878). Կրթությունը ստացել էր Վիեննայում: Մասնավոր հետաքրքրություն է ունեցել հին դրամների նկատմամբ և հեղինակել է այդ մասին շատ հետաքրքիր աշխատություն[39]: Սուլթան Աբդուլազիզի կողմից նշանակվել է Ստամբուլի թանգարանի երկրորդ տնօրեն, զբաղվել թանգարանի համար նմուշներ հայթհայթելով:

Անիում հնագիտական իրերի թանգարան է ստեղծվել: Մինչ այդ դրանք ցուցադրվում էին, տարվում Էրմիտաժ: Ամառվա ընթացքում 2000 այցելու էր ունենում թանգարանը: Թանգարանի նյութերը սկսել էին հավաքել 1892 թվականից:

Օսմանյան կայսրություն, նաև Եգիպտոս, հայերի շնորհիվ են մուտք գործել ժամանակի տեխնիկական բազմաթիվ նորարարություններ: Այդպիսի օրինակների թվում է ցինկոգրաֆի մուտքը, որը հեղափոխական նշանակություն ունեցավ լուսանկարչության, տպագրական ասպարեզում:

38 1883թ. **Երվանդ Օսկանը** դարձավ Հնագիտական թանգարանի հիմնադիր երկու տնօրեններից մեկը (Ասարը Աթիքա Մյուզեսի), սկսեց արձանագործության դասընթացի իր կողմերը՝ նաև իր ջանքերով հիմնադրված Գեղարվեստի դպրոցում: 1883թ. Օսման Համդի բեյի հետ միասին հրատարակել են Նեմրութ լեռան դամբարանային հուշարձանների մասին ֆրանսերեն ուսումնասիրություն:

39 Այս մասին տես՝ Գ.Գալեմքերյան, *Ռուբինյան դրամների դասակարգման պատմությունից*, Վիեննա, 1892, էջ 3:

Հ. Սոնփեան
Դիմանկար

Գեղարվեստի զարգացման համար խթան են հանդիսացել հրատարակչական տները, որոնք նկարազարդ գրքերի, այբուբենի հրատարակությամբ են կազմակերպել: Անուրանալի է նաև գրավաճառների[40] ու նկարավաճառների ավանդը: 19-րդ դարում հատուկ նկարավաճառներ չեն եղել: Դրանց փոխարինել են նկարների համար շրջանակ պատրաստող վաճառականները: Հայտնի է Բեյօղլու Թունելում շրջանակագործ վարպետ Սարգիս Ֆրբերճյանի (1852-1915) անունը, որն իր պատրաստած շրջանակների վրա սեփական կնիքն է դրել: Նա Գերմանիա, Ավստրիա փախցրել է հանել Օսմանյան կայսրության արտիստների ու սիրող նկարիչների գործերը, մեծ հարստության տեր դարձել: Նրա նկարով, իր արհեստանոցի առջև, թողարկվել է 1900-1915թթ. փոստային բացիկ: Իսկ արդեն 1881թ. Պոլսում Ույման-Գրոմբախի խանութում ցուցադրվում են Վան Դեյկի, Ռեմբրանդի, Բրյոգելի, Ժերոմի, Ֆրից Զյոմենի (1828-1905), Էրսան Սիյիֆ Լոնգրենի (1815-1875), Գ.Գրյոսյի, Հենրի Գիյոմ Շլեսինգերի (1814-1893) ու Այվազովսկու նկարները: Այս շրջանում ցուցահանդեսները կազմակերպվել են մի քանի սրահներում, որոնցից հայտնիներից է եղել Աբդուլլահ եղբայրների նկարչական սալոնը[41]: Այսօրյա աճուրդային անցուդարձերում կարելի է գտնել այնպիսի հայտնի վարպետների արևելյան թեմաներով կտավներ, առամբերյան անտարաններով փորագրանկարներ, արձաններ, ինչպիսիք են Էժեն Դելակրուան (1798-1863), Անտուան Մելինգը (1763-1831), Լեոպոլդ Ֆիշինգը, Ամադեո Պրեզիոզին (1816-1882)[42] և ուրիշներ:

Գրչեցների ցույան գործիք նկարազարդ պատկերով (1800)

Մեր օրերի պոլսահայ նշանավոր արվեստաբան Կարո Քյուրքճյանը Օսմանյան կայսրության հայ նկարիչներին նվիրված իր երկհատորյա աշխատության առաջաբանում առանձնացնում է փորագրանկարիչներին, ջրանկարի վարպետներին, կանգ առնում նկարչական և տպագրական (մասնավորապես գունավոր) ճենկերի գունային տարբեր երանգների առաջման տեխնիկաներին, անդրադառնալով ժամանակի մի քանի հանրահայտ անունների: **Իզմիրցի Պողոս(Հաճա) Թաթիկյանը** գունավոր փորագրանկարչության ակունքներում կանգնած ամենահայտնի անուններից է եղել, որ ստեղծագործել է սկսել 1840-ական թվականներին: Նրա ստեղծագործությունների թվում են օսմանյան բոլոր սուլթանների դիմանկարները, սկսած Օսման Ա-ից: Նրա գործերը փանաքյել են Հովհաննես Մյուհենդիսյ-

40 Գրավաճառներին մեծ անդրադարձել են տպագրական գործին նվիրված գլխում:

41 1883թ. Փարիզի Գեղարվեստից ակադեմիայի շրջանավարտներ նկարիչներ **Պիեռ Հովյանը և Սարգիս Տիրանյանը**, որ տարբեր ցուցահանդեսներում իրենց մասնակցությամբ արդեն հայտնի էին դարձել, 5-րդ աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշան են ստանում: 1886թ.Փարիզում գտնվող նկարիչ Սարգիս Տիրանյանը «Թանկ Օսմանի» միջոցով Լուսավորության նախարարության որոշմամբ ստանում էր 300 ֆրանկ թոշակ:

42 Portakal Sanat ve Kültür Evi, *Osmanlı Sanat Eserleri Heykel, Tablo ve Hat*. Ist., 2008, N 290-296 և այլն:

յանի տպարանում: Թուրքական անհնաբազմազան բնանկարով գործերն իր շրջանի Պոլսի բազմազան կյանքի, ճարտարապետական հուշարձանների, բնության պատկերների հիասքանչ նմուշներ են: Թուրքական փորագրանկարների Հ.Մ.Բլակմենի հայտնի հավաքածուի զարդն են կազմում նրա 160 գործերը: Դրանք հիմնականում 25x20 չափսի են եղել:

Արմենակ Յաուֆյան
Մայր և որդի

Օսմանյան կայսրության հայ գեղանկարիչների, փորագրանկարիչների[43], արձանագործների, գեղագիտների[44], ազդագրերի նկարիչների, ծաղրանկարիչների, ջրաներկի վարպետների, գրքերի ու դրանց կազմի, տիտղոսաթերթերի նկարազարդողների, պարբերականների համար փորագրանկարիչների, դրամների ու մեդալների փորագրողների, կիրառական առարկաների[45] ու զարդերի նկարիչ-ձևավորողների[46] թիվն անցնում է մի քանի հարյուրից: Մեր պատմության համար արժեքավոր են առանձնապես այն գործերը, որոնք ներկայացնում են պատմական դեպքեր, դեմքեր, վայրեր, ճարտարապետական հուշարձաններ ու պալատներ, մզկիթներ, տարբեր զբաղմունքի, արհեստների մարդկանց դիմանկարներ ու գործիքներ, կայսրության բազմազգ բնակիչների նկարներ իրենց տարազներով, տարբեր պատերազմական բեմանկարով կտավներ, նաև ծովանկարների ու պատմական այլ դեպքեր նկարագրող կտավներ, կիրառական առարկաներ, թալք ապբանների ու պալատական, պետական այրերի նկարներ, օտար միսիոներների, արքունիքի անդամների, հայտնի մարդկանց նկարներ[47]: Հայերիս համար չափազանց կարևոր են արևմտահայության հայտնի դեմքերի նկարները, եկեղեցական գեղանկարչության ու մանրանկարչության հիասքանչ օրինակները, գլուխգործոցներ[48]:

43 **Քերովբե Թաղամանյանը Օղլու** (ծն.1858) ճնաչի գործերն են Սուլթան Համիդի կողմից Պոլսո այցելության ժամանակ Գերմանիայի կայսեր նվիրած մեդալները, թանկարժեք անոթների զարդերն ու տառերը: Փարիզում անձնախառնից հաջողություն են ունեցել ոսկու վրա փորագրված, ընդելուզված եկեղեցական ու օսմանյան տառերով նրա կատարած զարդաթիթեղները, անձնակնիքա փորագրանկարները:

44 Գեղագիտության ասպարեզի ամենահայտնի անուններից է եղել **Խաչիկ Փափազյանը** (ծն.1847 Խոսրովա): Հրատարակել է ասեղնագործության և փորագրությունների համար ալբոմ, տարբեր լեզուների տառերի, ծածկագրերի (մոնոգրամների) գեղազարդված օրինակների ալբոմներ, որոնք ժամանակին գործածվում էին հանրաբար: Ուսուցման գործից առաջ է թանկարժեք ձեռագիր, ի գոհունակություն իրեն ուղղված գնահատի ձոնի:

45 Հերեքեի արքայական ֆաբրիկայում մեծապես գնահատվել են հայ նկարիչ-վարպետների գործը: 1902թ. ֆաբրիկայի նկարիչ **Բաժման** Եֆենդիին շնորհվում է 3-րդ աստիճանի *Osmaniye*:

46 **Սահակ Պեզիրճյանը** (Սեփոն, 1837-1919) եղել է կայսերական պալատի դեկորատոր: Աշակերտել է եվրոպական նշանավոր վարպետների, ժամանակատեղել ծանրաճկարողության ասպարեզում: 19 տարեկանում մեծ հաջողությամբ նկարազարդել է Իզմիրի պալատը, գեղազարդել Քյաղըթհանեի (Քաղցր ջրերի), Սուլթան Ազիզի, Չըրաղանի ու այլ պալատներ, ճշանակվել արքայական պալատի «դեկորատոր»: Նրա տաղանդի հիացողներից է եղել նաև Աբդուլմեջիդ առանձնացյալ իր այցելությունների ժամանակ: Պոլսո այցելության ժամանակ նրանով հիացել է նաև Ֆրանսիայի Էժենի թագուհին: Հեղինակ է շատ կտավների, որոնք կատարել է իր հովանավոր սուլթան Աբդուլազիզի պատվերով: Վերջինիս մահվանից հետո գնացել է Եգիպտոս, լավ ընդունելության գանկ խոսով Խեդիվյան փաշայի կողմից, վայելել նրա բարեկամությունը, ապա գնացել է Լոնդոն, աշխատել Վիկտորիա թագուհու դստեր, Քրիստինայի հովանավորության ներքո: 1900թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսում կատարել է Օսմանյան կայսրության տաղավարի մի կարևոր մասը, հիացում պատճառելով բոլորին: Այստեղ էլ հրատարակել է զարդանկարչության մասին մեծանակի արժանացած իր ալբոմը, որի առաջաբանը գրել էր մեցենատակաշխության ժյուրիի նախագահ Ժորժենը: 1902թ. կաթողիկոսական հրամանով զարդանկարել է ս.Էջմիածնի Մայր-տաճարը, Իզմիրի Հայոց եկեղեցին, Կահիրեում հիմնել հայկական դպրոց:

Օսման Էմիր Յոմիսաննես
Տրդատ թագավորի մկրտությունը

* * *

Պալատական հայ նկարիչների 19-րդ դարի կեսերին փոխարինել են պալատական հայ լուսանկարիչները, պատմությանը թողնելով բազմաթիվ վավերագրեր ու փաստական նյութ՝ այս անգամ նաև նկարչության, արձանագործության ու կիրառական արվեստի նմուշների, զենքերի ու զարդերի լուսանկարչական արտահայտմամբ:

Բերայում, Պոլսի ամենաեվրոպական հատվածում կենտրոնացված են եղել հայկական լուսանկարչատները, տպարանները, դեղատները, բժշկական մասնավոր ընդունարանները, փաստաբանական ու ապահովագրական գրասենյակներ, ոսկերիչներ, տարբեր արվեստա-

47 Սուլթանների ու պետական այրերի բազմաթիվ դիմանկարներ են թողել **Ենովքանդ Ալլահվերդին** (19-20դդ սկիզբ), **Օննիկ Քյուրքճյանը** (19-20 սկիզբ), ծովանկարների նկարիչը **Հովհաննես Ունեց Շենբաքը (1809-1874)**, Հայտնի է **Տիրան Քյուրքճյան** նկարիչը (19-20դդ սկիզբ), որը նկարազարդել է երիցների քահանաների դրսի տեսարաններով:

48 Տես **Մկրտիչ Տիրացույանի (1837-1904), Միքայել Մելքոնյանի (18-19դդ սկիզբ), Միքայել Չիվանյանի (1848-1906), Պետրոս Շաշյանի** (19դ) մեծարժեք բնանկարներն ու նատյուրմորտները, **Միհրան Մարտիկյանի** (-1907), **Երվանդ Օսկանի** (1855-1914) քանդակներն ու փորագրանկարները: **Կարո Քյուրքճյանի** հարուստ ու մեծարժեք ալբոմում:

Վիչեն Ասլանյան. *Բեթհովեն*

գինետների ու արհեստավորների խանութներ, փոքրիկ ֆաբրիկաներ, ամենատարբեր խանութներ, մասնավորապես պերճանքի, բանկ, եվրոպական հաստատությունների ու կերպարվեստի հայտնի վաճառատներ, ծաղկարաններ, ճաշարաններ, Թոքաթլյան պանդոկը:

Հայկական լուսանկարչատներն այնքանի համբավավոր անուններ են ունեցել, որ Պոլիս այցելող հայտնի մարդիկ, արքայական ու իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչներ, օտար դիվանագետներ, պարտք են համարել անպայման լուսանկարվել այստեղ: Ինչպես, ամենահայտնի լուսանկարչատունը, որը նախակարապետն է եղել Օսմանյան կայսրությունում այս արվեստի՝ դա արքայական նկարիչներ Աբդուլլահ եղբայրների արվեստանոցն է եղել, ապա նաև՝ լուսանկարչատունը:

Սեղանավոր Միքայել Աբդուլլահյանի (1809-1882) որդիները՝ Աբդուլլահ եղբայրները՝ Վիչենը (-1900), Հովսեփը (-1902), Գևորգը (1839-1918) եղել են Օրթագյուղցի: Հայրը՝ Միքայել Աբդուլլահյանը (1809-1882) եղել է սեղանավոր: Նրանք նախնառաջ եղել են մանրանկարիչներ, և հետո միայն զբաղվել լուսանկարչությամբ: Սովորել են Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանում, աշակերտել Ղևոնդ Ալիշանին, Պոլիս վերադարձին նվիրվել լուսանկարչությանը, որն իր զարգացման սկզբնական փուլում էր գտնվում: Վիչեն Աբդուլլահը նախապես, 1856թ. որպես ռետուշ անող օգնական նկարիչ աշխատել է գերմանացի քիմիկոս Ռաբախի Բայեզիդում բացած արհեստանոցում: Նկարել է սուլթաններ Աբդուլմեջիդին և Աբդուլազիզին, հայտնի բարձրաստիճան զինվորականների: Երբ նրանք արդեն լուսանկարչությամբ էին զբաղվում, Բեյօղլիում 1858թ. հաստատել են իրենց արվեստանոցը, ճանաչում ձեռք բերել: Մայրաքաղաք այցելող թագավորներն ու թագուհիները, իշխանազունները, հայտնի մարդիկ, զբոսաշրջիկները որպես կանոն նրանց են պատվիրել իրենց լուսանկարները: Հայտնի է, որ Պոլսում եղել է ռմն ֆրանսիացի լուսանկարիչ, որը սակայն հաջողություն չի ունեցել, մանավանդ երբ նրա կատարած սուլթանական լուսանկարը գոհունակություն չի առաջացրել միապետի մոտ:

Վիչեն Ասլանյան. *Շեյխ*

1860-ականներից Բերայում Դերեն անունով լուսանկարչին հանձնարարում են նկարել սուլթան Ազիզին: Սուլթանը չի հավանում նկարում իր կեցվածքը, դեմքի արտահայտությունը: Եպարքոս Ֆուադ փաշայի միջնորդությամբ 1863թ. Գևորգ Աբդուլլահը հրավիրվում է Խանի-

մոտ սպասում և 2-3 դիրքերով մեծ հաջողությամբ լուսանկարում սուլթան Աբդուլազիզին (սուլթանի վերջին լուսանկարն է), Ավգուստոս Բագոսին ուղարկելու համար: Նկարները կիսադեմով (պրոֆիլ) են արված, քանի որ նախատեսված էին դրանից նաև մեդալ պատրաստել: Եպարքոսն իր միջնորդության մեջ պնդում է, ասելով, որ իրենց երկրում ֆրանսիացիներից շատ ավելի հաջող ու հայտնի հայ նկարիչներ կան, որոնք եվրոպայում արդեն հայտնի են իրենց գործերով:

Աբրահամ Սաքայան

Կայսերական լուսանկարիչ Աբդուլլահ եղբայրներն են առաջնեկը Օսմանյան կայսրության լուսանկարչական արվեստի զարգացման: Նրանց են հետևել բազմաթիվ հայազգի լուսանկարիչներ, որոնց արվեստանոցները հիմնականում Պոլսի կենտրոնական թաղերում են գտնվել:

Նկարիչ ու լուսանկարիչ եղբայրները 1861թ. սուլթան Աբդուլազիզի կողմից պալատական լուսանկարիչներ են դարձել: 1868թ. Անգլիայի արքայազն Էդուարդը նկարվել է նրանց մոտ: Արքայազնը առաջարկել է, որ գնան և Անգլիայում ևս բացեն իրենց արվեստանոցը, սակայն եղբայրները մերժել են: 1887թ. Վիչեն Աբդուլլահը սուլթանի նկարները առանց հրամանի վաճառելու համար զրկվում է պալատ այցելությունից: 1891թ. նրանք կայսրության տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների նկարները իրենց հագուստներով տպագրում են «Servet-i Fünün» թերթում, որ թուրքական տարազներից մեկի տակ գրված է լինում «հայկական», որը և մեծ աղմուկ է առաջացնում: Աբդուլլահ եղբայրներով է սկսվում Թուրքիայում լուսանկարչության պատմությունը: Նրանք

Աբրահամ Սաքայան. *Հարությունը*

Անդրանիկ Ալպաճյանի
Սուլթան Մուրադ Ե, Դրամին Ալին փաշա, Մեհմեդ Ռուշդի փաշա և Միդհատ փաշա

Ռուբեն Սևորյան
Շեյխ Շամիլը և որդին՝ Ջեմալեդդինը

են եղել հիմնական առեղծողները քաղաքական փոստային բացիկների, ունենալով բովանդակային տարբեր շարքեր, սկսած Թուրքիայի քաղաքներից, գյուղերից, հուշարձաններից, մինչև հագուստները, տարազները, հայտնի մարդիկ ու տարբեր արհեստի պատկանող մարդկանց լուսանկարային սերիաները: Աբդուլլահ եղբայրների ստեղծագործությունները, նրանց ալբոմները դառնում են այցեքարտերից մեկը ապատասխանում կայսրությունը հավուր պատշաճի ներկայացնելու, ծանոթացնելու համար: Աբդուլլահների ալբոմները պետական գանձարանի միջոցներով են հրատարակվել: Կայսերական գրադարանում գտնվող նրանց 153 տարբեր կրոնական ծիսական առարկաների, ընդհանուր 612 գործերի պատճենները 4 օրինակով բազմացնելու և ԱՄՆ ուղարկելու համար Վարուժների փաշայան գանձարանից 11.628 ղուշ է տրամադրվում: 1894թ. Անգլիական գրադարաններին նվիրելու համար Աբդուլլահ եղբայրների տարբեր նկարներ կրկնօրինակելու համար շուրջ 20 հազ. ղուշ է ծախսվում Ներքին գործերի նախարարության բյուջեից:

1888թ. Աբդուլհամիդ Բ-ն նորոգում է արքայական լուսանկարիչներ Աբդուլլահ եղբայրների տիտղոսը, որ արվել էր սուլթան Աբդուլազիզի կողմից: 1890թ. Աբդուլլահ եղբայրները հրատարակում են իրենց ալբոմ-կատալոգը Էրզրումյա ատլասանում: 1890թ. Անգլիայի Գալիայի արքայազն Էդուարդի 20 հոգիանոց Պոլիս եկած խումբը, կնոջ Ալեքսանդրայի, բոլորն անխտիր նկարվել են Աբդուլլահ եղբայրների լուսանկարչատանը:

Հայտնի են 1891թ. Պոլսի նավահանգստում կանգնած «Մեսուդիյե» բրիգանտինայի նկարները՝ արտաքինից ու ներսից, կատարված Աբդուլլահների կողմից: 1891թ. Աբդուլլահ եղբայրները Պոլիս եկած ճապոնական երկու նավերի ու այլ նկարներից կազմված մի նոր ալբոմ են նվիրել Սուլթանին:

1899թ. պալատական լուսանկարիչներ Աբդուլլահ եղբայրների 1200 օսմանյան լիրա պարտքի դիմաց նրանց լուսանկարչատների գործիքները, եղած-չեղածը անցնում է «Սեբահ և Ժոայե»

լուսանկարչատանը: 1904թ. Աբդուլլահ եղբայրների նոր լուսանկարչատունը սկսել է գործել Բերայի և Մարմարա լանջին եկեղեցու մոտի կողքի, հայկական շենքում (ճարտարապետ Ալֆոնսի կառուցած):

Նրանց գործերից բազմաթիվ փոստային բացիկներ, դրոշմանիշներ են տպագրվել և մի շարք սուլթանական շնորհներ են ստացել: Որպես պալատական լուսանկարիչներ, նրանք արժանացել են կայսրության 8 շքանշանների ու 3 մեդալների[49]: Նրանք մեծ թվով ուսանողների են սովորեցրել իրենց արհեստը: Նրանց հեղինակած առանձին նկարներ, հիմնականում սուլթանների և բարձրաստիճան այրերի՝ վաճառվել են որպես հուշանվերներ:

Անդրանիկ Ալպաճյանի
Սուլթաններ՝ Մահմուդ Բ, Աբդուլհամիդ Բ, Մեհմեդ Ռեշադ Ե, Մեհմեդ Վահիդեդդին Զ

1866թ. Պոլսում լույս է տեսել Տեր Թորոսյան Սարգսի հեղինակած «Լուսանկարչական հանդես»[50]: Սա ազդանշան էր այն երևույթի, որ լուսանկարչությունը սկսում էր իր հաղթարշավը Օսմանյան կայսրության տարածքում:

1886թ. փոխարքա Թեվֆիկ փաշան ցանկանալով Եգիպտոսում զարգացնել ու Կահիրեում լուսանկարչական մասնաճյուղ բացել, հրավիրում է արքայական լուսանկարիչներ Աբդուլլահ եղբայրներից Գևորգին և Հովսեփին: Եղբայրները մեծ սիրով ընդունվում են Խոդիվի ու նրա կնոջ կողմից: Հովսեփը հիվանդանում է և Պոլիս է վերադառնում, իր փոխարեն ուղարկելով Աբրահամին: Նրանք Կահիրեում լուսանկարչատուն են բացում: 1895թ. Կահիրեում Աբդուլլահ եղբայրների լուսանկարչատունը 9 տարի գոյատևելուց հետո փակվում է: 1896թ. Աբդուլլահ եղբայրները Եգիպտոսից վերադառնում են Պոլիս[51]: Պահպանվել է Աբդուլլահների փայլփ-

49 **Աբդուլլահ եղբայրների** արվեստը գնահատվել է նաև Եվրոպայում, օտար միապետների կողմից: 1899թ. **Հովսեփ Աբդուլլահ** լուսանկարիչը Չեռնոգորիայի (Չե. Մոնտենեգրո) իշխանի կողմից պարգևատրվել է 3-րդ աստիճանի «Danilo» բարձրագույն շքանշանով:

50 Օսմանյան շրջանի լուսանկարչությանը նվիրված Էնգին Չիզգենի գրքի հրատարակության առթիվ կազմակերպվել է Բոսֆորյանի մի հոդված, որ որ տառադված են Թուրքիայում այս ասպարեզի հայազգի երախտավորներից մի քանիսի կատարած հաշվետու լուսանկարները: Տես „Tarih ve Toplum", 1987, İst., aralık, s. 27-29.

51 Աբդուլլահ եղբայրների եգիպտական շրջանը հայտնի է նաև նրանց դասընթացած լուսանկարիչների միջոցով: «Արդյունքը զարմանալիորեն լուսանկարչական արվեստի զարգացումը Եգիպտոսում, խոլ նրանցից ոմանք՝ նաև հարևան երկրներում: 70 տարի շարունակ Եգիպտոսի պալատական նկարիչների պաշտոնը զբաղեցրել են Անկեփ Բ կայսեր կողմից Եգիպտոսից 1905թ. հրավիրված սփյուռքահայերից **Պոլսեցյան ընտանիքի լուսանկարիչները՝ Բեզրոն, Հայկազուն և Թանին**: Նրանք են եղել լուսանկարչության առաջամարտիկներն այս երկրում, դարձել նրա պատմության տարիների հայելին: Նրանք են ներկայացրել

Վերժին Սերվիչեն
Մոր ժառանգը յերջեկրոնին

յան արվեստանոցի հասցեով լուսանկար, որը ապացուցում է եղբայրների Փարիզում ևս լուսանկարչական արվեստանոց ունենալու փաստը: Թվականները մեզ անհայտ են[51]:

Գևորգը մեծ մասնակցություն է ցուցաբերել ազգային գործերում, անդամակցել մի քանի ազգային կարևոր ընկերությունների, հոդվածներ հրատարակել տեղի եվրոպական ու արտասահմանյան պարբերականներում Արևմտյան Հայաստանի հարստահարությունների մասին: Անդամակցել է մի քանի կարևոր ազգային ընկերությունների: Գերմաներենից համառոտ կերպով հայերենի է թարգմանել ու 1874թ. հրատարակել Սրվանձի «Հայաստանի բնեագիր արձանագրությունների» մասին երկը, իսկ

Մելինե Վանյան
Սոսանոյը, Ալինե, Ռաֆայել

այս երկրում լուսանկարչական հայտնի Kodak, Gevaert, Agfa առևտրական անունը, մեկերի նրանց արտադրանքը Հաբեշյանում:

52 Այս և Աբդուլլահ եղբայրների, Սեբահի, Ձերյանի լուսանկարների մեջ օրինակները վերաբերյալ պատմում է հայ լուսանկարչության մասին հրաշալի պատմի հեղինակ Վահան Քոչարը:

Կարապետ Ցալճմեյան
Ղափլիքալի հովիտը, Ալյեդ Ճանը, Պոլիս

Աբդուլահ (Աբդուլլահյան) եղբայրները՝
Վիչեն, Գևորգ, Հովսեփ

100 ոսկի հատույց նվիրել հեղինակին՝ որպես նրա բազմամյա տքնաջան աշխատանքի վարձատրություն: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ֆրանսերեն բազմաթիվ քաղաքական հոդվածներ է տպագրել, Պոլիս գտնվող եվրոպական թղթակիցներին պարզելով Հայաստանի թշվառ վիճակը, մղում տալու համար գավառների բարենորոգման գործին «առանց մտքեն անցնելու, որ այս ամեն ջանքերն ու զոհողությունները պիտի հանգեին Բեռլինի 61-րդ հոդվածին...»[53]: Գրել է «Ի միություն Հայոց» երգը, որ պոլսահայ ուսանողությունը սիրում էր երգել հանդիսավոր օրերին: 1885թ. Ժոզեֆ Աբդուլյանը գրում է իր հայտնի «Մոռացման մի վայրկեան» պոլկա-մազուրկան: 1918թ. ապրիլին մահանում է Օսմանյան կայսրության լուսանկարչության հիմնադիրներից Գևորգ Աբդուլյանը:

Աբդուլյան եղբայրներին, որպես արքունական լուսանկարիչների, հետագայում հաջորդել է Հակոբ Գավրյանի և Պասկալ Սեբահի «Սեբահ և Ժոայիե»-ն (1857)՝ Բերայի մեծ փողոցում: 1888թ. նրանք արժանանում են 3-րդ աստիճանի *Mecidiye*-ի: 1908թ. Պասկալ Սեբահը տարիքն առնելով, իր լուսանկարչատունը փոխանցում է Հակոբ Իսկենդերին և Պերփոխանյանին: 1914թ. Բերայում «Սեբահ և Ժոայիե» լուսանկարչատնից առանձնանում է Պերփոխանյանը և Հակոբ Իսկենդերը մենակ է առաջ տանում գործերը:

Հայ լուսանկարիչները հեղինակել են բազմաթիվ լուսանկարչական ու նկարչական ցուցահանդեսներ, կազմել տարաբնույթ ալբոմներ, նվիրված Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր կողմերին, ազգերին, արհեստներին, տարազներին, տարբեր դասակարգերի ու տարբեր զբաղմունքների մարդկանց, Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքի առանձին քաղաքներին, գյուղերին, պատմական վայրերին ու բնությանը նվիրված ալբոմների, առանձին անհատների դիմանկարներով, նույնիսկ առանձին հաստատությունների, շենքերի, պալատների և այլնի լուսանկարներով[54]: Նրանք նաև մասնակցել են միջազգա-

53 Թեոդիկ «Ամենուն տարեցույցը», 1912թ., էջ 256-7:

54 1902թ. «Ֆեբյուս» լուսանկարչատունը, Ռոմանոս Պապազյանի, արտադրությունների և ապրանքների լուսանկարներով պատկերազարդված ալբոմը նվիրում է Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանին: Նույն տարին «Ֆեբյուս» լուսանկարչատունը, Պոլսի տեսարժան վայրերի, պատմական, ճարտարապետական նկարների ալբոմ է նվիրում Շահին: Արշակ Սուսանյանի մասին, մի շարք առաջնակարգ ալբոմներ, հասարակական տարբեր վայրեր զարդարված են հայ լուսանկարիչների կատարած մեծ, մեծ ու կես դար առաջվա

ԱԲԴՈՒԼԼԱՀ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

Էդհեմ փաշա

Գազի Օսման փաշա

Աֆրիկուհի

Պոլսի Մխիթարյան վարժարանի 1889 թ. խմբանկար

Պողոս Ֆեբրոս Թարքուլյան

ցին ցուցահանդեսներին[55]: Նրանց լուսանկարչական շարքերը ծառայել են նաև փոստային բացիկների, ղրոշմաթղթերի[56] առեղծման ու տպագրության ժամանակ: Միայն թե դրանց հայ հեղինակները կայսերական կամ կառավարական շնորհների, շքանշանների փոխարեն երբեմն զրկվել են իրենց կյանքից...

1884թ. բացվում է Գարագաշյան լուսանկարչատունը Բերայի մեծ փողոցի վրա, որ երեխաների լուսանկարները վարպետանական կերպով էին պատրաստվում:

Պողոս Թարքուլյանի «Ֆեբյուս»-ը 1890-ական թթ. ամենահայտնի լուսանկարչատներից է եղել: Այնտեղ նաև բացիկներ էին փաճառվում, իսկ տերը՝ արժանացել է 3-րդ աստիճանի *Mecidiye* շքանշանի (1898) և *Sâniye Nefise* մեդալի (1900):

Պողոս Ֆեբրոս Թարքուլյան
Սուլթան Մեհմեդ Ե-ի որդու՝ արքայազն Աբդին Մեջիդաղդինի նկարը

1900թ. «Ֆեբյուս» լուսանկարչական ստուդիան Պողոս Թարքուլյանի, Գրիգոր Տեր-Արսենի և Ալեքսանդր Քաղճյանի կողմից հաստատվել է Բերայի իրենց լուսանկարչական գործիքների խանութի վերին հարկում:

Բերայում գործում էին «Սիմոն» (1886), «Պառնաս» (1890), «Ռոման» (1890), Սիերան Դորմենյանի «Լ. Էպլը» (1890)[57], Մ.Վիրանյանի (1890), «Նադիր» (1896)[58], «Սեզար» (1898), Ա.Հ. Քզըլյան (1898), Մկրտիչ Կարոյան[59] լուսանկարչատները:

Աչիլ Սամանճի և Կիլինց եղբայրների Բերայի «Ապոլլոն» լուսանկարչատունը (1885) նաև զբաղվել է Եվրոպայից բերված լուսանկարչական գործիքների վաճառքով: Լուսանկարչական գործիքների վաճառքով էին զբաղվում մի շարք այլ լուսանկարիչներ և անգամ դեղավաճառներ[60]:

բաղաքի սպասմական լուսանկարներով:

55 Եվրոպայի ամենահայտնի լուսանկարիչը **Պ.Լերեճյանն** էր, որ Սարաքիս Օրմանյան սրահներում բյուր անուցին էր, մրցանակներ է շահել Փարիզի ու Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսներում:

56 1914թ. լինելիան տպագրության շարքի 10 փաստագ երկու դրոշմաթղթերի մասին առև փոստային նախարարության մասում:

57 Հայտնի է 1911թ. Բերայում Բյուզանդ Քյուրքճյանի «Էպլը»:

58 «Նադիր»-ը արտահանվել է մի քանի կարևոր մեդալների:

59 Ժան(ո)ն Կարո (Մկրտիչ Հովհաննես) Կարոյանը հնարել է իր անունը կրող լուսանկարչական գործիքը *կարոգրաֆ*:

60 1868թ. Վենսան Գասսայյանի դեղավաճառատնում վաճառվում էին նաև լուսանկարչական առարկաներ. ընկեր օծանելիքներ, կոնյակ, բժշկական գինիներ ու հանքային ջրեր, բերումներ էին պատվերներ զավառներից, արտասահմանից:

Արտոնագիր տրված «Ֆեբյուս» լուսանկարչատանը

Գարագաշ եղբայրները 1894թ. 3 լուսանկարչատուն և լուսանկարչական ապարատների վաճառատուն ունեին Բերայի մեծ փողոցի վրա: Նրանք զինվորական դպրոցի և կայսերական ծովային նախարարության մատակարարներն էին, անհրաժեշտ քիմիական նյութեր, գործիքներ և լուսանկարչական սև «սենյակ» էին վաճառում նրանց:

Սկյուտարի հայտնի լուսանկարչատներն էին՝ Արշակ Սեւոլֆճեանի (1890), Թադևոս Չիլաբյանի և Տիրան Հեքիմյանի «Չամլըճա» (1902), Կարապետ Ամիրայանի Բայեզետից Սկյուտար տեղափոխված լուսանկարչատունը (1905), «Սիմոն» (1911), և տասնյակ այլ լուսանկարչատներ:

Դալաթիայում գործողների թվում էր Մկրտիչ Չոպանյանի «Չոպանյան եղբայր» լուսանկարչատունը (1884):

Մահմուդփաշայում գործում էին «Էլ Շարք» (1857), Կարապետ Բաղդասարյանի (1869), Բյուզանդ Քյուրքչյանի «Գևոր»-ը (1910), Չոպանյան եղբայրների լուսանկարչատները (1909) և Մկրտիչ Չոպանյանի նկարչական արվեստանոցը: Վերջինս Վենետիկի Գեղարվեստի բարձրագույն ակադեմիայի շրջանավարտներից է եղել:

Հայ լուսանկարիչները թեև հիմնականում Բերայում էին կենտրոնացած, Զարդ-ի Կերիր կենտրոնական փողոցի վրա, Պոլսի մյուս թաղերում, սակայն արվեստի այս ճյուղը շնորհիվ նրանց, արագորեն սկսեց տարածվել և այս ասպարեզը զարգացավ արդեն ոչ միայն կենտրոնական քաղաքներում, այլ նաև գավառներում, այլուր: Հայրերից ավել լուսանկարչատներ էին գործում կայսրության ողջ տարածքում[61]:

Այնթապում Հովհաննես Հալաճյանի (1884), 1889թ. Մարզվանի «Անատոլիա» քոլեջում հիմնված Դիլդիլյան եղբայրների լուսանկարչատունը 1902թ. արդեն հայտնի էր ողջ Մարզ-

61 **Արա Գյուլեր**. «Դարի լուսանկարիչ» կոչում ստացած պոլսահայ անվանի լուսանկարչի հանրահայտ անձանց լուսանկարների ու բազմաթիվ այլ թեմաներին աշխատանքը պատկերապար հրատարակվում են միջազգային: Նախկինում նաև թղթակցել կինոյի ասպարեզում ներդրում ունեցած այս արվեստագետի արվեստանոցթանգարանն այսօր էլ գտնվում է Բեյօղլու թաղամասի կենտրոնում, Գալաթասարայի փարթամ մոտ, Գյուլերի հայրական շենքում, արվեստագետների սիրելի «Արա» սրճարանի վերին հարկերում:

Սկազցի Յակոբ Շահինեան
(Լուս. Յ. Ս. Սոմբրոց)

«Սիմոն» լուսանկարչատան ազդագիրը

վանին, իսկ 1913թ. նրանք լուսանկարչատներ են հիմնում նաև Սամսունում, Կոնիայում: Կահիրեում հայտնի է եղել Լեբենյանի (1894) լուսանկարչատունը: Առաջին հայկական լուսանկարչատները էին սկսում գործել Հալեպում՝ Կ.Մարյանի (1896), Էնքարաբյան եղբայրների (1896) և Հ.Պէկեյանի լուսանկարչատները Սմիրնում (1890), Ռոդոստոյում Մ. Դադիկօղլյանի (1900), Երզնկայում Տեր Ղազարյանի (1906), Արփին Սոնփանյանի լուսանկարչատունը Կեսարիա-Թալասում(1906): Կիպրոսում Հակոբ Յերեմյանն լուսանկարչատուն է բացում 1908թ. և այլն[62]:

Հատկանշական են 1902թ. Ռոմանիայում հայազգի Կ.Չերբեզի կողմից լուսանկարչության սիրահարների միության հիմնելը, իսկ 1906թ. Էրզրումում կովկասահայ կինոռեժիսորների կողմից՝ կինոթատրոն բացելու փաստերը: Արվեստի այս ճյուղի վարպետների ու նրանց ավանդույթների հայ շարունակողների այսօր էլ կարելի է հանդիպել նախկին կայսրության տարածքներում:

62 Օսմանյան կայսրության լուսանկարչության մասին բավականին արժեքավոր աշխատություն է հրատարակվել մի քանի տարի առաջ Ստամբուլում, որ գերակշռող թիվ են կազմում հայազգի արվեստագետները:

ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՊՈՐՏ[1]

19-րդ դարի սկզբին արևմտահայ մրնոլորտում շատ ավելի հաճախ ենք սկսում հանդիպել սպորտի մասին հիշատակությունների: Որ ավանդական մարզաձևերը ժողովրդական տոնախմբությունների, տարբեր առիթներով հավաքների ու դաշտահանդեսների, շրջիկ թատրոն-կրկեսների մաս են կազմել՝ անհերքելի է: 1846թ. Կ.Պոլսի Բերա կենտրոնական թաղամասում ռնն Հովհաննես Գասպարյան առաջին լարախաղացությունն է ցուցադրել, որի նախակարապետները են եղել տարոնահայերը:

Եվրոպական առումով սպորտի մասին Օսմանյան կայսրությունում կարելի է խոսել 18-րդ դարի վերջերից և 19-րդ դարի սկզբներից: 20-րդ դարի սկզբից կարելի է խոսել նաև պրոֆեսիոնալ մարզաձևերի, մասնավորապես ֆուտբոլի մասին: Այս ժամանակ է, որ սկզբնավորվում են բազային մարզական ակումբները, առաջին մարզիչները են հանդես գալիս, առաջին մրցումները հայկական, հայ-հունական բաղերի ու ակումբների միջև: Սրանց առաջամարտիկները եվրոպական, անգլիական երկրներում եղած, այնտեղի ուսումնական հաստատություններում սովորած, մարզական կյանքին ծանոթ կամ մասնակիցներ են, որոնք վերադարձին իրենց ունեցած ոգևորությունը, փորձը, վարպետությունը ներդրել են մարմնամարզության տարբեր ձևերի, ֆուտբոլային ակումբների, ձիավարժության դպրոցների, առագաստանավերի մրցույթների[2] կազմակերպման մեջ: Դիվանագիտական ներկայացուցչությունների անձնակազմը, հյուպատոսների կամ արդեն Պոլսում ապրող օտարները շարունակել են իրենց մարզական ավանդույթները նաև Պոլսում[3]: Պոլսում

1 Մեր ուսումնասիրությունը պատրաստ էր, երբ ծանոթացանք Հայկ Դեմոյանի «Հայկական սպորտը և մարմնամարզությունը Օսմանյան կայսրությունում» պատմ-մենագրությանը (Երևան, 2009): Այն հետաքրքիր փաստական, լուսանկարչական նյութ է պարունակում:

2 1910թ. ի նպաստ Օսմանյան նավատորմի կազմակերպված է առագաստանավերի մրցույթ, որ հաղթում է Պետո Սարաճեալյանը:

3 Ստամբուլի ֆուտբոլային լիգան հիմնադրվել է 1901թ. անգլիացիներ Ջեյմս Լաֆոնտենի և Հորացիոս Արմիթաժի նախաձեռնությամբ: Սոնեծվել են բավական առաջին հայտնի ֆուտբոլային ակումբները: Կ.Պոլսում սպորտի հիմնադիրներից է եղել Սոուլիդոնում մարմնամարզական կրթություն ստացած իրեցիազգական Շաքիմ Սրոբ Թարթանը (1874-1957), որը օսմանյան բանակի սպա է եղել: Շնորհիվ նրա, ֆիզկուլտուրան մտցվել է դպրոցական, ռազմական ճեղբանների դասացուցակներում: Նրան «մեր աշխատանքից» է համարել Շավարշ Քրիսյանը: Վերջինս մի կարճ ընթացք Քրիսյանի օրինակով օսմանցիներն ընթրել մարզաբերը է լույս ընծայել: Թարթանյան սպորտային կազմակերպություններից հայտնի են եղել «Օսմանյան ուժի ընկերակցությունը», առնչված ազգայնական նոր զարգացումներից:

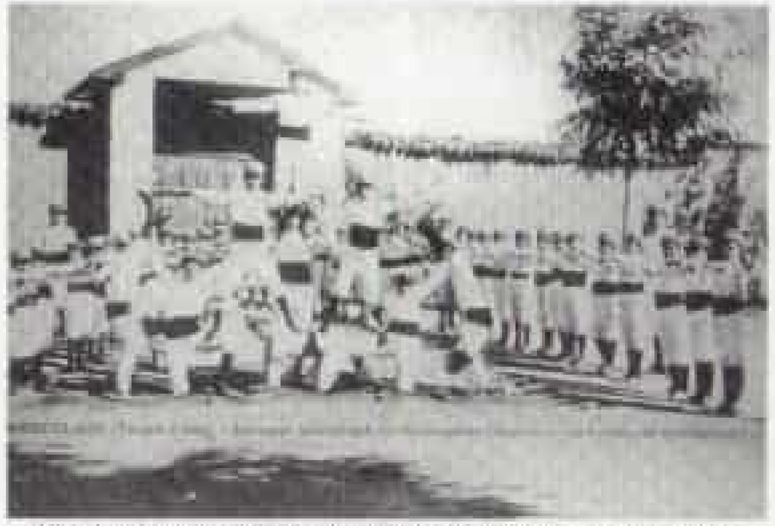

Մեզրեում կապուցինյան հայրերի ս. Ժոզեֆ դպրոցի աշակերտները մարմնամարզության դասին

ու այլ քաղաքներում հայ ու օտարակերտ մամուլը մինչ այդ արդեն ճախապայմաններ էին ստեղծել իրենց էջերում ծանոթացնելով սպորտ կոչված զբաղմունքի տարբեր տեսակների, նրա առողջապահական օգտակարության ու զվարճանքի տեսակ լինելու մասին: Մարմնամարզական իրական դաստիարակության օջախներ էին դարձել ժամանակակից երկրում արդեն տարածված բողոքական միսիոներների դպրոցները, որ տարբեր ազգերի երեխաներ ամերիկյան կրթական ծրագրերով շարժվելով հանդերձ, տոքը տալով ուսուցման օտար համակարգերին, մեծապույն կարևորությամբ ներկայացնում էին նաև մարմնամարզությունը, ֆիզկուլտուրան: Դրանք մաս էին կազմում դպրոցների դասացուցակների, առանձին սպորտային հրապարակներ հատկացնելով մասսայական զբաղմունքների համար, չմոռանալով նաև անհատական ձևերի տարածումը: Հայտնի են եղել «Ռոբերտ» քոլեջի մարզական խմբերը, ֆուտբոլային թիմը: Մանավանդ պատանիների ու երիտասարդների շրջանում սպորտը նմանակելու երևույթ էր դառնում: Գուցե այդ է պատճառը, որ անատոլիական բոլոր այն շրջաններում, որ միսիոներական հաստատություններ են եղել, դիվանագիտական ներկայացուցչություններ, նրանց սպորտային կյանքն ուղեկցվել է հարակից վայրերի հայկական, հունական, թուրքական սպորտային նման ակումբների հիմնադրմամբ, որոնք վերածել են պարբերական մրցումների, զարկ տալով երկրում մարմնակրթական մշակույթին:

Հայկական պարբերականները որոշակի ճյուղ են ընձեռնում Օսմանյան կայսրությունում սպորտի սկզբնավորման ու զարգացման ուսումնասիրության համար: Մեծ մասամբ այն կապվում է դպրոցական կյանքը լուսաբանող նյութերի հետ: Որոշ պարբերականներ ունեցել են «դպրոցական կյանք» ներախորագրով բաժիններ, որ խնդրո առարկա են եղել հայկական դպրոցների հետ կապված ամենատարբեր հարցեր: Հենց այս բաժիններում էլ գտնում ենք մեզ հետաքրքրող նյութերը: Նյութերի մյուս տեսակը՝ դրանք հայտարարությունները են եղել, որոնք ծանուցել են այս կամ այն քաղի մարմնամարզական ակումբների կուլբների կամ ֆուտբոլային թիմերի հանդիպումների մասին: Հայկական և հունական ակումբներն այս ոլորտի առաջնեկներն են եղել: Դրանք հիմնադրվել ու գոյություն են ունեցել Պոլսի համարյա բոլոր հայկական ու հունական թաղերում, երբեմն անկախ, երբեմն էլ այս կամ այն վարժարանին կից: Մարզական, մասնավորապես ֆուտբոլային խմբերը մեծ ժողովրդականություն էին վայելում ինչպես Պոլսում, այնպես էլ մյուս քաղաքներում:

1888թ. կարողիկ հայ համայնքի կազմակերպած մեծ պարահանդեսի հասույթը սրահիմնադրմներից Զեյա Գոքալփի և Էմինի փաշայի կողմից: Արագորեն նա տարածվել է ողջ երկրով մեկ, ունենալով շուրջ 700 մասնաճյուղեր:

[illegible] հայկական դպրոցի ֆուտբոլի խումբը

մադրվում է ի նպաստ «Հակոբյան ձիավարժական դպրոցին» և աղքատախնամ հիվանդանոցին: Կաթոլիկ համայնքի հիմնական բարերարներն ամիրայական դասի ներկայացուցիչներն են եղել, որոնք մեծ մասամբ եվրոպական երկրների կյանքին ու կենցաղին ծանոթ լինելով, ձիավարժությունը որպես ընդօրինակելի, ընտրյալ սպորտաձև են ընդունել, ամեն կերպ աջակցել նրա գոյությանը: Չմոռանանք, որ Մուշի շրջանը հայտնի է եղել ձիարուծությամբ: Այն գոյություն ուներ պատերազմների ժամանակ թուրքական բանակին ձիերով ապահովելու նպատակով: Ձիավարժության նկատմամբ հետաքրքրությունը դուրս է եկել պոլսահայ մտնողորտի շրջանակներից, ընդհանուր հետաքրքրության ու նմանակելու առարկա դարձել: Եվ պատահական չէ, որ այս պարահանդեսը տեղի է ունեցել ֆինանսների նախարար Մահմուդ Ջելալեդդին փաշայի բարձր հովանավորությամբ:

Մարմնամարզական և մասնավորապես ֆուտբոլային խմբերը ակնկալում էին նաև հասուկ մարզահագուստների պահանջ: 1908թ. Բերայում, ղեպի թունել տանող ճանապարհին գործող «Մինևրա» կերպասեղենի վաճառատուն-կարի արհեստանոցը Օ.Չզգուրյանի և Արշակ Թորոսյանի տնօրինությամբ, իր վրա է վերցնում հայ մարմնամարզիկների հագուստները կարելու հոգսը: Մինչ այդ նրանք 1904-5թթ. Մարսելի միջազգային ցուցահանդեսում «Ոսկի մեդալ» և «Առաջին մրցանակ» էին շահել:

Մի շարք հայտնի խմբեր, մասնավորապես թաղային սպորտային, ֆուտբոլային խմբեր և ակումբներ պարբերաբար հանդիպումներ, մրցումներ են ունեցել մյուս թաղերի հայկական, նաև թուրքական, հունական ու այլ ազգային ակումբների հետ, որով զարկ է տրվել սպորտի զարգացմանը[4]: Այս խնդրին նպաստել է շատ կարևոր մի հանգամանք: 19-րդ դարում լուսավորական, եվրոպականացման շարժմամբ երկիրը արդիականացնելու, վերափոխելու ձգտումներով աղեցուն բոլոր կառավարական և մտավորական խավը սպորտի մեջ տեսել է եվրոպական, ամերիկյան հասարակական արժեքներին ներգրավելու ուղիներից մեկը: Նրանք բոլոր երիտասարդությանը պիտի փորձեին կրթել, մարզել, հասցնել միջազգային մրցումների հրապարակներ[5] և բոլոր երիտասարդը մինչ զինվորագրվելը ֆիզիկապես լավագույն վիճակի մեջ պետք է լիներ: Այս նպատակին է ծառայել հրավիրյալ օտար մասնագետների աշխատանքը: Նրանք ստեղծել են մարմնամարզական կազմակերպություններ, որոնք արագորեն տարածվել են երկրով մեկ, անգամ պարբերական հրատարակել: Մինչ այդ նրանք

4 Sevan Ataoğlu, *Istanbul Ermenilerinin Spor Tarihi*. Tarih ve Toplum. 2000. cilt 34, sayi 202, s.17-20.

5 Ստեղծվել են թուրքական առաջին հայտնի ֆուտբոլային ակումբները՝ «Գալաթասարայ» (1905), «Ֆեներբախչե» (1907): Անհանայտնի մարզադաշտերից է եղել «Union Club Ittihad Spor»-ը, որ անցկացվել են քաղաքային մրցումներ, «օլիմպիական խաղեր»:

պետք է ունենային սեփական հրապարակներ-մարզադաշտերը: Ահա այդ մի քանի մարզադաշտերն էլ չափազանց օգտակար են եղել Պոլսում միջթաղային, միջհամայնքային, միջդպրոցական մրցումների, վարժանքների համար: Թուրքական շրջանակներում այն սկզբում ոչ միայն խանդավառություն չի առաջացրել: Որոշ վայրերում խավար շրջանակների կողմից այս շարժումը նույնիսկ հետապնդվել է: Ազգի երևելիները, կրթյալ խավը սկսել է գործել նաև այս կարևոր ուղղությամբ, քանզի ազգային կազմակերպությունների, ազգի երևելիների համար ամենակարևոր խնդիրներից է եղել երիտասարդության կրթության հարցը, որի համար զոհողությունները անսահման են եղել: Կրթությանը այս դեպքում հավելվել է նաև մարմինը կրթելու, առողջ սերունդ պատրաստելու նպատակը: Այս հարցը չափազանց առօրեական է եղել: Ժամանակի մամուլից, գրական գործերից ակնհայտ է, որ մակաբույծ երիտասարդների մի խավ, փորձելով իրեն եվրոպական հովեր տալ, պոլսահայ կյանքի առանց այդ էլ դժվարին վիճակը խաթարել են իրենց անգործությամբ, ծուլություններով: Առողջապահական հոդվածները, ինքնուրույն և թարգմանական գրքույկները[6], դպրոցներում կազմակերպվող (նաև աղջկանց վարժարաններում) հայտնի մարդկանց (բժիշկներ, գրողներ, երաժշտագետներ), տարբեր հեղինակավոր անձանց հետ հանդիպումները միտված են եղել զերծ պահելու աճող սերնդին բազմաթիվ վնասակար գայթակղություններից, եվրոպական «որոգայթներից»: Մարմնակրթական շարժումը, սպորտով զբաղվելը դրա դեմ պայքարի լավագույն հնարավորությունն է նկատվել: Հովանավորներ, բարերարներ, բարեգործական հավաքույթներ... Մարմնամարզական, սպորտային բնագավառը նաև կոչված էր հոգեբանորեն լրացնելու երիտասարդության հատուկ փառասիրական զգացումները: Այն է՝ մյուսներին հաղթելու, հերոսական կեցվածք ընդունելու, թաղում, դպրոցում աշխուժացման հրաշալի մի ջիղ ներդնելով ի դեմս մարմնակրթության, ինչպես ընդունված է եղել անվանելու այս շարժումը: Տարիներ անց, 1911թ. հիմնադրված «Մարմնամարզ» պարբերականը դուրս է եկել վերոհիշյալ հանգամանքների սահմաններից և ավելի քաղաքականացված ուղի է բռնել: Այն է, հայությանն ուղղված իր կոչում նա ակնկալում է, որ ֆիզիկական դաստիարակությունը մեծ դեր է խաղալու եվրոպական ազգերի դաստիարակությանը հավասարվելու, քաջության, ինքնավստա-

Իզմիրի «Հայ որսորդների ակումբ»-ի ֆուտբոլի խումբը (1912)

6 *Համառօտ մարմնամարզութիւն ի պէտս վարժարանաց և առանց դաստիարակի առանձինն ուսանողաց*, թարգմ. Կ.Յ.Փ., Կ.Պոլիս, 1879: Երկեր. *Մարմնամարզութեան առանց գործիքի*, թարգմ. Վ.Մարգարեան, Կ.Պոլիս, 1879: L.G.Kumlien, *Անձնական մարմնամարզը*, թարգմ. Եզնիկ Քաջունի, Կ.Պոլիս, 1912: Շավարշ Քրիսեան, Յովհաննես Հինդլեան, *Ֆութ-պոլը և իր կանոնները մասամբ. հայ Ֆութ-պոլիստներ*, Կ.Պոլիս, 1913:

հության, պայքարից չվախենալու զգացում դաստիարակելու, հանուն ազգի պայքարելու կամ ոչնչանալու զգացումով օժտելու, անտարբերությունը թոթափելու, ներշնչելու գինետուններից ու անառականոցներից հեռանալու կորով: Այս ամենին պետք է օժանդակեր հայկական օլիմպիական ավանդական խաղերի կազմակերպումը: Պոլսի տեղի ունենալիք եզրափակիչ մրցմանը պիտի մասնակցեին նախամրցային հաղթող խմբերն ու առանձին մարզիկներ:

Չմոռանանք ասել, որ հայերեն ու հայատառ համարյա բոլոր պարբերականներն այս տասնամյակներում եթե անգամ չեն ունեցել «Մարզական կյանք», «Դպրոցական» ենթախորագրերը, այնուամենայնիվ արձագանքել են մարզական կյանքի նորույթներին, տպագրել հերթական խաղերի ժամանակացույցը և սպորտին վերաբերող հոդվածներ:

«Տորք» ֆուտբոլի խումբը

Պոլիսը եղել է Օսմանյան կայսրության մարմնակրթության, սպորտի դարբնոցը: 1853թ. Պատրիարքարանի սահմանած Ուսումնական խորհուրդը, ի թիվս բազմաթիվ այլ կարևոր խնդիրների, ընդգրկել է պատանիների մարմնակրթական ուսուցման կարևորությունը: Այն օտար դպրոցների օրինակով, պետք է որ ներառվեր հայկական վարժարանների ուսումնական ծրագրերում: Մինչդեռ մարմնակրթական օղակները դուրս են եկել զուտ վարժարանական շրջանակներից, դարձել թաղային, քաղաքային, միջհամայնքային կարևորության միավորումներ: Մեկը մյուսի օրինակով ստեղծվել են ակումբներ, ապա նաև՝ ֆուտբոլային թիմեր: Քաղաքի, որպես մարզադաշտ ծառայող տարածքներում ժամանակ առ ժամանակ տարբեր մարզաձևերից մրցումներ են կազմակերպվել: Հայտնի է, որ այս ընթացքում 9-ամյա մաքրիքեոյցի Հարությունը քաղաքի ոստիկանական զորքերին մարզանքի փորձեր է ցուցադրել, դրանց ղեկավար Ռաբիկ փաշայի հրամանով ու փոխարենը՝ շքեղ ոսկի ժամացույց նվեր ստացել փաշայի տիկնոջից:

1907թ. Սիր Սիրյանի կողմից հիմնադրվում է «Րաֆֆի» մարմնամարզական ակումբը Սկյուտարում: Այն կոչվել է առաջադիմական միություն, որի նպատակն էր երիտասարդների ֆիզիկական դաստիարակությունը: Ղեկավարել է ակումբը Կարապետ Դոլլերյանը: Տարբեր մասնաճյուղերի կողմից շքեղ մարզահանդեսների և օլիմպիադաների կազմակերպումը սկսում էր սովորույթի ուժ ձեռք բերել քաղաքի տարբեր թաղերի երիտասարդական ակումբների համար: Մրցումներին երբեմն ելույթ էր ունենում «Րաֆֆի» արդիական նվագախումբը: Պահպանված ազդագրերի և թերթերի նյութերը մանրամասն պատկերացում են տալիս, թե ո՞ր ձևից, ո՞վ և ի՞նչ պայմաններում է հաղթել: Այնպես որ, սպորտային կյանքը, մարզական դաստիարակությունը Պոլսում, հայ համայնքում, միջհամայնքային կյանքում կարևոր

ծրագիր էր ծառայելու հայկական դպրոցների սպառտական կազմակերպություններին: Այն «օրգանն էր ազգային ֆիզիկական կրթության և առողջ կյանքի սիրահարների»: Կարճ ժամանակ անց նրա արտոնատերն է դառնում Շավարշ Քրիսյանը: 10 համար որպես ամսաթերթ լույս ընծայված, մարզական կյանքը հայրենասիրական գաղափարներով ղեկավարող պարբերականը վերածվել է կիսաամսաթերթի, որը վկայում է նրա ունեցած հաջողության մասին: Նույն անվանմամբ այդ օրերին Մարզիֆոնում հիմնադրվում է մարմնամարզական ակումբ: Օսմանյան կայսրությունում սպորտի զարգացման նախաձեռնողներից Շավարշ Քրիսյանը համակողմանիորեն էր մոտեցել այս խնդրին: Արտոնատեր Շավարշ Քրիսյանը և պատասխանատու տնօրեն Կ. Ոսնճյանը որպես օրինակ ունենալով ֆրանսիական *La Culture Phisique* պարբերականը, «Մարմնամարզում» սկսել են հրապարակել ազգային ֆիզիկական կրթության և առողջ կյանքի

Սամաթիայի «Վահագն» մարմնամարզական ակումբը

սիրահարների այս պատկերազարդ ամսաթերթը, որը հետագայում կիսամսյա հանդեսի է վերածվել: Պարբերականը տպագրվել է Գ. Պաղտասարյան, ապա Օ.Արզումանի տպարաններում: Նա իր շուրջն էր համախմբել Օսմանյան կայսրությունում նոր զարգացող սպորտի համակիրներին, սպորտսմեններին, դրանց հովանավորներին: Նրա առաջին համարի շապիկին Շավարշ Քրիսյանի 1908թ. նկարն է եղել: Մյուս համարների շապիկներին եղել են Պոլսի հայտնի սպորտսմենների, ըմբիշների նկարները: Երբեմն պարբերականը որպես բաշխելիք նվիրվել է հայաշատ նահանգների դպրոցներին, որբանոցներին, խթանելով սպորտի զարգացումը: 1912թ. Ալեքսանդրիա գնացած Շավարշ Քրիսյանը հիմնում է 40 անդամներ ունեցող «Կամք» մարմնամարզական միությունը և կրկին վերադառնում Պոլիս: Կահիրեի Գալուստյան դպրոցը ֆուտբոլի թիմ և մարմնամարզական միություն է ստեղծում: Շավարշ Քրիսյանը զոհ է գնացել Մեծ եղեռնին:

«Մարմնամարզ»-ը, որ հաճախ էր հանդես եկել նոր ակումբների, ֆուտբոլի հայկական լիգայի մրցաշարերի կազմակերպմամբ, հին խմբերի վերակազմման գործով զաղարեց: Նա թղթակից համակիրների բանակ էր ունեցել հայաշատ նահանգներում, հարակից երկրներում: Նրան փոխարինելու է գալիս Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության պաշտոնաթերթ «Հայ սկաուտ»-ը:

Օլիմպիական առաջին խաղերի կազմակերպմանն ընդառաջ «Մարմնամարզ»-ի խմբագրության հրավերով ի մի են հավաքվել մարմնամարզական բոլոր միությունների, ակումբների, խմբերի ներկայացուցիչները: Ընտրված կազմակերպիչ մարմնի աշխատանքի շնորհիվ այս խաղերին իրենց մասնակցությունն են բերել Պոլսի բոլոր ակումբները: Ըստ պայմա-

նավորվածության, պետք է մասնակցեին նաև Զմյուռնիայի «Հայ որսորդաց ակումբի» անդամները: Համաճարակային արգելափակման (կարանտին) պատճառով զմյուռնիացիները չեն կարողացել իրենց մասնակցությունը բերել օլիմպիադային:

1911թ. մայիսի 1-ին, Պոլսում, Քադըքեոյի «Union club» մարզադաշտում տեղի է ունենում Առաջին հայկական օլիմպիադան: Մասնակցում է «Քնար» նվագախումբը: Օլիմպիադան ընդգրկում էր հետևյալ մարզաձևերը՝ 100 մ վազք, 250մ և 500մ վազք, 1 մղոն, հեծանվավազք, գնդակը ցանցի մեջ գցելու, վազք՝ արգելքներով, բոլիչ բարձրություն, սկավառակի նետում, գնդի նետում, թռիչք երկարություն: Հաղթողները ոսկե և արծաթե մեդալների են արժանանում:

Օլիմպիադան զարկ էր տալիս նոր ակումբների, մարզական միությունների ստեղծմանը և անկասկած բացառիկ նշանակություն է ունեցել երիտասարդ արևմտահայերի կյանքում: Սամաթիայում մարմնամարզական «Վահագն» ակումբ է կազմակերպվում: «Արտավազդ» սպորտային ակումբ է հիմնվում Քուրուչեշմեյում: 1912թ. «Արծիվ», «Արտավազդ», «Ահարոնյան», «Սասուն», ֆուտբոլի խմբերը Պոլսում մրցումներ էին անցկացնում արդեն որպես ճանաչված թիմեր: Սկյուտարի «Բերպերյան» վարժարանում Ա.Նիկողոսյանի ղեկավարությամբ ֆուտբոլի խումբ է կազմվում: Պոլսի համարյա բոլոր հայկական թաղերում մարզական ակումբները իրենց մեջ ընդգրկել են նաև ֆուտբոլային թիմեր: Ահա դրանք՝ Ահարոնյան (Պեշիկթաշ), Արաքս, Մարմնամարզական և Էսայան (Բերա), Արարատ (Նշանթաշ), Արծիվ, Կիլիկիա և Տորք (Գումգափու), Արտավազդ (Գուրուչեշմե), Պորփի (Գընալը կղզի), Ժողովրդային (Մաքրիգյոյ), Մասյաց (Շիշլի), Մխիթարյան (Գատըգյոյ), Նոր դպրոց (Բանկալթը), Սանթրալ (Ղալաթիա), Սասուն (Պալաթ), Րաֆֆի (Սկյուտար) և այլն: Այս թիմերը մասնակցել են համաօսմանյան մրցումներին: Երբեմն հայ մարզիկները խաղացել են նաև հունական խմբերում:

Հայկական երկրորդ օլիմպիադան տեղի է ունենում 1912թ. հունիսի 3-ին, «Քնար» նվագախմբի ուղեկցությամբ: Տպագրվել են օլիմպիական խաղերի անցկացման երեք մասերի ծրագրերը: Ա մաս՝ 100 յարդ, կես մղոն վազք, ցատկ երկարություն, ձողացատկ, սկավառակի նետում՝ մեծերի համար: Բ մաս՝ փոքրերի համար՝ 100 յարդ վազք, քառորդ մղոն վազք, ցատկ բարձրություն, ցատկ արգելքներով, երկաթի նետում: Գ մաս՝ բարքեր կազմել, ճիզակ նետել, երեք քայլ ցատկ, մեկ մղոն վազք, 2 մղոն հեծանվավազք, վազք ակումբների միջև: Մասնակցության համար պարտադիր է եղել սպորտային համազգեստների կրելը: Հայտարարության մեջ նշվում է մուտքի տոմսակների մասին, մրցանակների հանձնման և այլ՝ լուսանկարների մասին: Նախապես պատրաստված շքանշանների լուսանկարները տպագրվել են:

1912թ. հուլիսի 29-ին Պոլսում տեղի է ունենում հայ մարմնամարզական միությունների առաջին կոնգրեսը: Հայ մարմնամարզական միության առաջին համաժողովի բացման արարողությանը ականատեսները խոսել են արևմտահայ միջավայրում մարմնակրթության վիճակի, նրա զարգացման հեռանկարների, կատարվելիք աշխատանքների, սպորտի մասսայականացմանն ուղված ծրագրերի ու ծախսերի, գործադիր մարմինների ընտրության, բյուջեի և այլ բազմաթիվ հարցերի մասին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին միայն Պոլսում գործել են շուրջ 47 մարզական ակումբներ: Այդ օրերին «Ահարոնյան» և «Նարբեյ» հայկական ֆուտբոլային թիմերը մրցում են Պեշիկթաշում: 1912թ. սեպտեմբե-

րին Քաղքեդոնի միացյալ ակումբի դաշտում «Ֆեներբահչե» ակումբի կողմից առաջին ազգամիջյան սպորտային մրցումներ են կազմակերպվել: Հայերը առաջին տեղերն են գրավել հետևյալ մրցաձևերից՝ հեծանիվի, մոտոցիկլի, ձողացատկ բարձրություն, գնդի, սկավառակի, նիզակի նետում, 100 յարդ վազք: Մասնակցում էին Քաղքեդոնի «Ֆենիքս» ակումբը, Սահակյան վարժարանի և թուրքական Ռուշտիյեի (դպրոցի) ֆուտբոլի թիմերը: Սամաթիայում նրանց խաղի հաշիվը լինում է 2:0:

Մարմնամարզական ակումբների կազմակերպումը վարժարաններում սկսում է դառնալ արժանապատվության, դպրոցականների ինքնահաստատման, իսկ վարժարանների համար՝ հեղինակության խնդիր: 1912թ. Իզմիրում «Աղլաս» սպորտային ակումբ է հիմնադրվում: 1912թ. Էրզրումում հիմնադրվում է երիտասարդական մարմնամարզական ակումբ, որի մրցումները անցկացվում են քաղաքի փալի ու այլ պաշտոնյաների ներկայությամբ: Տարբեր մարզաձևերի մրցումներում մասնակցում էին հարակից վայրերից եկած մարզիկներ, հեծանվորդներ:

Հայկական երրորդ օլիմպիադան կայացել է 1913թ. հունիսի 16-ին, Պոլսո Հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի (1868-1947) բարձր հովանավորությամբ և Կոմիտաս վարդապետի նախագահությամբ, որը վերջում մրցանակներն է հանձնել, միշտ նույն «Union club»-ի մարզադաշտում, «Քնար» նվագախմբի մասնակցությամբ, Բարսեղ Կանաչյանի և Վ.Սրվանձտյանի ղեկավարությամբ: Այս անգամ արդեն օլիմպիական խաղերին իրենց մասնակցությունն էին բերել Զմյուռնիայից, Կեսարիայից, Ադաբազարից եկած մարզիկները, սկաուտներ, արենուշներ: 1913թ. խաղերում յարդի, ձողի փոխարեն ներմուծվել է մետրի չափը, որը համապատասխանում էր ժամանակի միջազգային համակարգին: Սահմանվել են ռեկորդներ:

Մանկավարժ Հովհաննես Հինթլյանի 1913թ. հիմնադրված «Նոր դպրոց»-ի ֆուտբոլային խմբում, Գրիգոր Հակոբյանի կողմից Թուրքիայում առաջինը լինելով Բոյ-սկաուտական շարժմանը ծանոթացնող արշավներ են կազմակերպվել: Բոյ-սկաուտական խմբեր են ստեղծվել Նշանթաշի, Կարագյոզյան, հայկական մյուս վարժարաններում, որբանոցներում: Քաղքեդոնում հիմնադրվում է «Մասիս» սպորտային ակումբը 5 անդամներով: Հիմնադիր անդամներից հայտնի են Թերճիմանյանը, Նախնիկյանը, Ս.Քալենդերը: 1913թ. հունիսի 16-29-ը կայանում են Քաղքեդոնի միացյալ ակումբի Հայկական երրորդ օլիմպիական դաշտային և մարմնամարզական մրցումները՝ Պատրիարք հոր հովանավորությամբ, Պոլսի «Սպորտինգ Կլուբ»-ի հետ միասին:

1913թ. Սամսունի Վեզիր Քյոփրու Քազայում՝ «Արծիվ» մարմնամարզական ակումբն է հիմնվում: Կեսարիայի Ժառանգավորաց վարժարանի մայիսյան մրցումներում 50, 100, 200, 1000 մետր վազք ու տարբեր մարզաձևեր են ներկայացվում:

1913թ. Իզմիրում սպորտային, մասնավորապես ֆուտբոլային մրցումներ են կազմակերպվում Պարտիզակի «Արծիվ» միության հետ համատեղ: Իզմիրի «Աղլաս» ֆուտբոլի խումբը մրցում է «Շանթ» խմբի հետ 4: 0 հաշվով: Իզմիրի հայկական «Աղլաս» ֆուտբոլի խումբը մրցում է թուրք-հունական միացյալ «Քոչա Էլի» ակումբի հետ՝ 3: 1 հաշվով:

1913թ. Բոյաջիքեոյում 16 տարեկանից ցածր երեխաների բարոյական, ֆիզիկական և մտավոր զարգացմանն աջակցելու համար սպորտային ակումբում և Ֆողքըլը մարզահ-

րապարակում մրցումներ են կազմակերպում՝ վազք (տարբեր հեռավորություններ), բռնչք բարձրություն, սկավառակի նետում, ձողացատկ, գնդի հրում, բռնչք երկարություն, և այլ ձևեր: 1913թ. Կոնիայում հիմնադրվում է Ենենանյան վարժարանում և «Մասեաց» միությունը, իսկ Սամսունում՝ Երիտասարդաց միությունը: Մարզական խմբեր են գործել Մանիսայում (Արարատ), Էդիրնեյում, Ուրֆայում, Երզնկայում (Ժայռ), Տրապիզոնում (Արծիվ), Սամսուն (Արծիվ), Տարսոնում (ս.Պողոս վարժարանում), Կարինում (Սանասարյան վարժարանում), Սիվրի Հիսարում (Առյուծ), Սեբաստիայում (Վարագդայան), Մարզվանում (Շավարշյան, «Անատոլիա» քոլեջում) և այլուր: Դորթյոլի Կեդրոնական վարժարանի «Միավան» միությունն իր կազմում ունեցել է տարբեր տարիքների մի քանի ֆուտբոլային խմբեր՝ «Ռուբեն», «Լևոն», «Հերուն»: Տեղի բնակչությունը, նաև ղեկավարությունը խանդավառ միջամտություն են ցուցաբերել այս շարժմանը: Նրանց համար հարմար դաշտեր են ձևավորվել, որպեսզի մրցումներ անցկացվեն: Հիմնական մարզաձևերն են եղել՝ տարբեր երկարության վազքը, վազք՝ արգելքներով, ցատկ երկարություն, ցատկ բարձրություն, ձողացատկ, սկավառակի, գնդի, երկաթի նետումներ, հեծանվավազք, ֆուտբոլ: Ոգևորող տարբեր հանգամանքներ են մտածվել, սպորտային հագուստներ, մեդալներ ու նվերներ տրվել հաղթող մարզիկներին, խմբերին: «Մարմնամարզը» պարբերաբար անդրադարձել է Պոլսի, հայկական նահանգների, Կիլիկիայի, Լիբանանի, Սիրիայի, ինչպես նաև եգիպտահայության, բուլղարահայության, ռումինահայության մարզական միությունների գործունեությանը, տպագրել փաստական, լուսանկարչական հարուստ նյութ:

Զմյուռնիան եղել է արևմտահայության կյանքում մարմնակրթության, սպորտի առաջամարտիկներից: 1900թ. Իզմիրում Պետրոս Մելիքյանի ջանքերով կազմակերպվել է առաջին հայկական ֆուտբոլի խումբը: Զմյուռնիայում այս ասպարեզի նախաձեռնողներն են եղել Գրիգոր Ճոլոյանը, Զավեն Կույումճյանը, Արթուր Էլմասյանը: Վերջինս ֆրանսիական իր փորձը ներդրել է տեղի՝ մասնավորապես Մեսրոպյան և Ազգային դպրոցներում, 1901թվականից պարբերաբար կազմակերպել մրցումներ: Նա ստիպված է եղել թողնել Զմյուռնիան, սակայն նրա գործի հետևորդ-աշակերտները շարունակել են այն: 1905թ. Իզմիրում հիմնվել է Մեսրոպյան սպորտային ակումբը:

1908թ. Իզմիրում կազմակերպվում են «Վասպուրական», «Քնար», «Ղարաբաշ», «Վարդանյան» և «Կորդելիո» հայկական ֆուտբոլային խմբերը:

Իզմիրում հայտնի են եղել «Արմենիա», «Սահակյան», «Հայ որսորդական միություն» սպորտային ակումբները: Վերջինս ամենաբազմամարդն է եղել և հաճախ է մրցել տեղի հունական ֆուտբոլային թիմերի հետ:

1910թ. անցկացվում է «Արծաթ բաժակի» խաղարկման մրցումները, որի հաղթողը մասնակցելու էր միջազգային մրցումներին: 1911թ. «Արմենիա» ֆուտբոլի թիմը Իզմիրում առաջին անգամ գրանցվեց հունական ֆուտբոլային ֆեդերացիայում: Նա դարձավ տարվա չեմպիոն: «Արմենիան» հրավիրվում է Պոլիս, Գալաթասարայ, հայկական միացյալ «Ֆեներբահչեի» և «Քաղքեդոնի» միացյալ ակումբների հետ մրցման: Իզմիրում հունական «Պանիոն» և Հայ Որսորդական միության ֆուտբոլային թիմերի խաղը 1911թ. հոկտեմբերին, ապա 1912թ. մարտին, նրան դարձնում են Զմյուռնիայի չեմպիոն: Իզմիրի «Հայ որսորդաց ակումբ»-ի ֆուտբոլի խումբը մրցել է Պոլսի Գալաթասարայի, Ֆեներբահչեի ֆուտբոլային խմբերի հետ:

Իզմիրում սպորտային կյանքը չի սահմանափակվել ֆուտբոլային մրցումներով: Ավելին, այնտեղ սկիզբ առած մարմնամարզական շարժման արդյունք է ֆուտբոլը, որն այնքան մեծ տարածում էր գտել և այնպիսի հաջողությունների էր հասել, որ հրավիրվել են տարբեր քաղաքներ, և մասնավորապես, նաև Պոլիս՝ մասնակցելու երկրի առաջնություններին: Այս ակումբներն իրենց մեջ ներառել են տարբեր մարզաձևեր և միացյալ մրցումներ անցկացրել՝ սկսած դպրոցական, թաղային, համայնքային շրջանակներից մինչև քաղաքային, այլ ազգերի ակումբների հետ: 1912թ. Իզմիրի «Որսորդների միությունը» հիմնադրեց մարմնամարզական «Սենթուրի կլուբ», «Ջենբելմանս քայժ» ակումբ: Նրանք հունական «Ապոլոն», «Կոբոնիկո» թիմերի հետ ֆուտբոլի մրցումներ են անցակացնում: Այս ակումբների հրատարակած Կանոնագրերը վկայում են նրանց գործունեության, նպատակների մասին: Իզմիրի հայոնի «Վասպուրական» սպորտային ակումբը Փոնքայի «Փանիոն» սպորտհրապարա 1913թ. հոկտեմբերի 22-ին տարեկան մրցումներ է անցկացրել 400, 1500մ վազք ու մնացած սպորտային շատ ձևերից: Զմյուռնիայի աղջկանց ամերիկյան վարժարանում «շվեդական» մարզանքը և սպորտը կարևոր պայման են համդիսացել (1913): «Մարմնամարզ»-ը հատուկ կոչանք է կազմակերպել այն օրիորդների համար, որոնք պետք է գնային գավառ, հայկական վարժարաններում աշխատելու համար: Նրանք առացել են մարմնակրթության դասերի օգնական-մասնագետի դասընթացը և մարմնամարզության դասավանդելու իրավունք: 1911թ. Շավարշ Քրիսյանի նախաձեռնությամբ Էսայան վարժարանում Պոլսի առաջին իգական մարզական միությունն է ձևավորվում՝ «Էսայան սանուց միությունը»: Մի քանի ամիս անց, 1912թ. Սկյուտարում ստեղծվում է երկրորդ իգական մարզական ակումբը՝ «Հիգիենա» (L'hygiéne). 1913թ. Նիկողոսյան վարժարանի սանուհիների կողմից ստեղծվել է «Եռանդ» իգական մարմնակրթական միությունը: Կարինի վարժուհիների «Ազգանուէր Հայուհեաց ընկերութիւն» երկամյա դասընթացների ավարտական վկայականում որպես առարկա նշվել է նաև առողջապահությունը: Այս առարկան աստիճանաբար մտնելով դասացուցակների մեջ, նշվել է նաև ավարտական վկայականներում: Մեծ եղեռնից հետո այն միահյուսվեց նաև սկաուտական շարժման մեջ:

Հարկ է առանձնակի ուշադրություն հրավիրել հայ աղջիկների, օրիորդների, տիկինների մարզական միություններում ներգրավված լինելու փաստին: Այսպիսի նյութեր առատորեն տրամադրել է նույն «*Մարմնամարզ*»-ը: Այստեղ ևս նախաձեռնությունն իրենց ձեռքն են վերցրել միսիոներական վարժարանները, մասնավորապես ամերիկյանները:

Հայկական չորրորդ օլիմպիադան կայացել է 1914թ. հունիսի 14-ին, որին մասնակցել են հայաշատ կենտրոնների 13 ակումբների 81 մարզիկներ: Բացման արարողության ժամանակ աղավնիներ են թողել, ի հիշատակ հայոց նավասարդյան խաղերում ընդունված ավանդույթյան:

Հայկական մարմնամարզական մրցույթի հետ է կապվում **Օլիմպիական խաղերում** Օսմանյան կայսրության առաջին պատվիրակի մասնակցությունը:

1906թ. Աթենքում կայացած օլիմպիական ոչ պաշտոնական խաղերին մասնակցել է ոմն Հարեր Փափազյան, կարդում ենք Ալեքսան Մկրտիչյանի գրքում[7]: Միջազգային օլիմպիական կոմիտեի կողմից Օսմանյան օլիմպիական ընկերակցությունը[8] գրանցվել է 1911թ.:

7 Ալեքսան Մկրտիչյան, *Մարզիկին գիրքը*, , Կ.Պոլիս. 1926.

8 Ըստ թուրքական աղբյուրների, օսմանյան օլիմպիական ընկերակցությունը հիմնադրվել է 1907թ. հուլիսին:

1912թ. հունիսի 22-ից հուլիսի 22-ը Ստոկհոլմում կայացած միջազգային 5-րդ օլիմպիադային Օսմանյան կայսրության կողմից **առաջին անգամ** լինելով մասնակցում են պոլսեցիներ Վահրամ Փափազյանը և Մկրտիչ Մկրյանը: Վահրամ Փափազյանի ավանդը թուրքական սպորտի պատմության մեջ որոշակի է: Նա օլիմպիական խաղերին պատրաստվելու շրջանում ամեն օր Բեբեկ թաղից վազելով գալիս էր Չաղալօղլու, բերբեր գնում ու նույն ճանապարհով ետ վազում Բեբեկ, բերբերը թողնում, ապա վազում Ռոբերտ քոլեջ, իր դասերին: Հայկական «Արտավազդ» մարզական ակումբի կողմից ձեռնարկված հանգանակության օգնությամբ նա մեկնում է Ստոկհոլմ: Օլիմպիական կոմիտեին նրանք ներկայանում են որպես Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչներ: Երկու հայ մարզիկների մասնակցության առիթով թուրքական դրոշները են կախվում մարզադաշտերում, փողոցներում, մասնակից մյուս երկրների դրոշների հետ մեկտեղ: Նրանց մասին գրել են շվեդական թերթերը: Վահրամ Փափազյանն առաջին օսմանցի օլիմպիականն էր, որը սակայն 1500 մ վազքի եզրագծին վայր ընկնելով, չի գրանցում հաջողություն[9]: Պոլսի «Ռոբերտ քոլեջի» 19-ամյա շրջանավարտ Մկրտիչ Մկրյանը հաջողությամբ է հանդես եկել հնգամարտի և սկավառակի նետման մարզաձևերում: Մինչ այդ, 1910թ. աթենքյան մրցումներին նա հնգամարտի մարզաձևերում մրցանակ էր շահել: Թեև երկու հայ մարզիկները հաղթողների թվում չէին, այնուհանդերձ նրանց մասնակցությունը օլիմպիական խաղերին, շապիկների վրա թուրքական դրոշ, մեծ արձագանք է ունեցել ժամանակի եվրոպական, օսմանյան մամուլում: Պարզվում է, որ շվեդական օլիմպիական կոմիտեն չի ցանկացել բարձրացնել օսմանյան դրոշները, ելնելով այդ երկրում տեղի ունեցած ջարդերի, հալածանքների փաստից: Սակայն հայ մարզիկների մասնակցությունը փոխել է այս որոշումը: Շվեդիայում թուրքական հյուպատոսը, որ պետք է ուղեկցեր պատվո երթի իր երկրի երկու մասնակիցներին՝ մարզադաշտ դուրս չի եկել: Անեն դեպքում այս մասնակցությունը պատմական իրողություն է: Առաջին անգամ Օսմանյան կայսրությունը մասնակցել է միջազգային օլիմպիական խաղերին, շնորհիվ իր երկու հայ հպատակների՝ Մկրտիչ Մկրյանի և Վահրամ Փափազյանի:

Օսմանյան օլիմպիական կոմիտեի որոշ անդամներ հանդես են եկել ցավագին մտայնությամբ, ափսոսելով, որ Ստոկհոլմում ոչ մի թուրք չի մասնակցել: Ի պատասխան Սելիմ Սըրրի, «Մարմնամարզ»-ը նկատել է տվել երկու հայերի մասնակցությունը օսմանյան դրոշի ներքո, շապիկներին օսմանյան մահիկ կարված: Ափսոս, որ իրենց հայ հայրենակիցներով հպարտանալու փոխարեն, նրանց անցատում են ու ձգտում տարբերություններ դնել այս հարցում ևս[10], նկատել տալով, թե Օսմանյան կայսրությունը միայն թուրքերի հայրենիքն է:

Այս վերաբերմունքը արևմտահայության մարմնամարզական մրցույթի պատասխանատուներին դրդում է ստեղծելու մի կառույց, որը մեկ գաղափարի ու դրոշի տակ պիտի միավորեր արևմտահայ պատանեկության ու երիտասարդությանը: Այդ կառույցը կարող էր լինել 1918թ. նոյեմբերին ստեղծված Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը և կամ՝ սկաուտական համակարգը, որը միավորում էր շատ ակումբների, միությունների:

Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության վարչությունը ներառել էր միութենական

9 1922թ. հաստատվում է Կանադայում, ղեկավարելով հայ մարմնամարզական ակումբը, հաճախ այցելում օլիմպիադաներում իր ներկայացրած Թուրքիան:

10 *Մարմնամարզ*, Կ.Պոլիս, 1912, օգոստ:

օդակների 25 դեկավարների: Այստեղ առանձնակի ուշադրության առարկա են դարձել ֆուտբոլային թիմերը: Ֆուտբոլային մրցումների ժամանակացույցը շատ հագեցված է եղել և նախապես հայտարարվել է պարբերականների էջերում: Նույն այս պարբերականները պատասխանատու կերպով արձագանքել են ամեն մի խաղի ու համդիպման արդյունքների մասին: Պոլսում հիմնված Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության (ՀՄԸՄ) Շիշլիի ֆուտբոլի խումբը թուրք, հույն, անգլիացի խմբերի հետ է մրցել: Խաղացողների շարքում հիշվում են՝ Ռուբեն Ալյանդյան, Ժիրայր, Զարմայր, Դանդակ, Պողոս, Արծիվ Զեկայան, Զարեհ, Մանուկ անունները: Պոլսում հիմնադրվել են «Արաքս» և «Մասիս» ֆուտբոլի թիմերը:

Սկյուտարում, Բաղչաբաշըյում հայ աղեխիզմի ու սկաուտական միություն է հիմնադրվել: Մաքրիքեոյում վերակազմավորվել է «Սասուն» մարմնամարզական միությունը:

1919թ. ապրիլի 27-ին Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության կողմից կազմակերպված դաշտային, մարմնամարզական և ֆուտբոլի մրցումների հայտարարության մեջ նշված է, որ Շիշլիի Բուլղարական հիվանդանոցին կից դաշտում անցկացվող մրցումների մուտքի արժեքն է 100 փարա:

Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության կողմից 1919թ. օգոստոսի 31-ին Պոլսի սաբեկյան օլիմպիական խաղեր են կազմակերպվել Քաղքբեոյի «Union club» մարզադաշտում, Պատրիարք Հոր նախագահությամբ: Անատոլիական իր մասնաճյուղերի հետ ՀՄԸՄ-ն մրցումներ է կազմակերպել շրջական հայաշատ բնակավայրերում, վերախթանելով սպորտի նկատմամբ հետաքրքրությունը:

Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության վարչությունը 1919թ. հոկտեմբերից սկսում է հրատարակել «Հայ Սկաուտ» պատկերազարդ 16 էջանոց կիսամսյա պաշտոնաթերթը, Կարո Ուշագլյանի խմբագրությամբ, Հրաչյա Տեր Ներսեսյանի պատասխանատու տնօրինությամբ: Արտոնատերն էր Կարո Շահինյանը: Պարբերականը տպագրվում է մինչև 1922թ. Օննիկ Արզումանի տպարանում, իսկ 4 ամյա դադարից հետո՝ 1927-1935թթ. շարունակվում է հրատարակվել Փարիզում:

Այս կիսամսյա հանդեսի 1920թ. ապրիլյան համարը[11] նվիրված է եղել Մեծ եղեռնին նահատակված կամ մահացած հայ մարզիկների հիշատակին և անվանվել «Սգապատ»: Այս համարում տեսնում ենք «Մարմնամարզ»-ի խմբագիր, նշանավոր մարզիկ և սպորտային, ազգային գործիչ Շավարշ Քրիսյանին, որը Այաշի աքսորյալ մեր անվանի մտավորականների խմբում է եղել, և նույնիսկ այդ պայմաններում ոգևորել է նրանց, սովորել ամենօրյա մարզանքներ կատարել, իսկ հետո՝ դաժանաբար նահատակվել է: Արևմտահայ մարզաշխարհի մյուս աղետյալ նահատակ մարզիկներից կարդում ենք Գալուստ Ալիխանյանի, Վարդևար Յաղուբյանի, Գևորգ Քերեստեճյանի, Հայկ Ճողոյանի, Երվանդ Նշանյանի, Հովհաննես Գորյանի, Ղազարոս Կույումճյանի և տարբեր միությունների, ֆուտբոլային խմբերի հիմնադիր-մարզիկների անունները: Նրանց մի մասը, ովքեր ծառայում էին օսմանյան բանակում, զոհվել են հայ զինվորների համատարած նախճիրի ժամանակ:

Առաջին համաշխարհայինից ու Մեծ եղեռնից հետո ապրելու կոչվածները կրկին փորձեր են արել վերագտնելու նախկին արժեքները, այդ թվում՝ մարմնամարզական մշակույթի ավանդույթները: Նորից սկսվել են հիմնադրվել միություններ, ֆուտբոլային խմբեր, կրկին

11 *Հայ Սկաուտ*, Կ.Պոլիս, 1920, N 12

մրցումներ են կազմակերպվել, նոր ռեկորդներ ու չեմպիոններ ի հայտ եկել Ստամբուլում և գավառներում:

1920թ. սեպտեմբերի 5-ին, Պոլսում, Քադըքեոյի «Union club» մարզադաշտում կայացել են ՀՄԸՄ-ի կողմից կազմակերպված Հայկական ընդհանուր օլիմպիական խաղերը: Հայերեն և ֆրանսերեն ազդագրերից տեղեկանում ենք, որ ըստ ընդունված սովորության, այն նախագահելու էր Պատրիարք հայրը՝ Զավեն (Միքայել) Տեր-Եղիայանը: Այս խաղերին մասնակցել է Հայաստանի ներկայացուցիչ Արմեն Թախբաճյանը, մասնակցելով պարգևատրման արարողությանը, շնորհավորել է նրանց, որպես «Հայաստանի ապագա քաղաքացիների»:

1920թ. ՀՄԸՄ-ը Սկյուտարի ակումբների մրցումների Բ տարին, աղեխիզմի Բեյրա-Շիշլի մասնաճյուղը անցկացնում է Բաղչաբաշըի մարզադաշտում: Ամենամյա մարմնամարզական մրցումներ են անցկացնում Բանկալթըի գերեզմանատանը կից Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միության նորաշեն մարզադաշտում: Որոշ միություններ, խմբեր ունեցել են իրենց մասնավոր խաղադաշտերը: Միջոցառումներին մասնակցել են նվագախմբեր, ֆանֆարներ (փողային նվագախմբեր), իսկ մարզական կյանքից պատմություններն առիթ են տվել պիեսների, զավեշտների ներկայացման:

«Մասս մեջն է կամ Կաղ սկաուտ» 3 գործողությամբ զավեշտի նյութը պոլսական ազգային սկաուտական կյանքից է վերցված եղել: Այն ներկայացվել է 1920թ. սեպտեմբերին Բերայի «Փթի շան» թատրոնում, Կավռոշի (Երվանդ Թոլայանի) զավեշտախմբի կողմից: Հեղինակներն են եղել Երվանդ Թոլայանը, Ա.Քեչյանը, Գրեն Սիմոնը:

Համահայկական օլիմպիական խաղեր են կազմակերպվել Քադըքեոյի «Union club» մարզադաշտում հետագա 1921, 1922 թվականների օգոստոս ամիսներին, որոնց մասնակցել են գավառի, նաև՝ Պլովդիվի հայ մարզիկները: Օլիմպիական խաղերին ընդառաջ տարբեր մրցումներ են կազմակերպվել քաղաքային մարզական ակումբների միջև: Հայ մարզիկները մասնակցել են նաև Պոլսում տարբեր մարզաձևերի գծով մրցումների, անգամ հունական ակումբների կազմում:

«Հայ Սկաուտ»-ն իր էջերում մանրամասնորեն լուսաբանել է այս խաղերը, առանձին անդրադարձել տարբեր մարզաձևերում ռեկորդներ սահմանած կամ ուղղակի հաղթած մարզիկներին, ներկայացնելով հարուստ լուսանկարչական նյութ: 1921-22թթ. Կ.Պոլսում Ռոստոյանի կողմից լույս է ընծայվել Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միության «Սկաուտ» կիսամսյա պաշտոնաթերթի 9 համարներ միայն: 1920-22թթ. Կ.Պոլսում լույս է տեսնում «Հայ պատանի» պատկերազարդ շաբաթաթերթը, որը կիսամսյա հանդես է վերածվում: 1920-22թթ. Զմյուռնիայում հրատարակվում է «Պատրաստ» կիսամսյա 4 էջանոց պատկերազարդ պարբերականը, որը Իզմիրի հայ բոյ-սկաուտների օրգանն է եղել: Այն 45 համար է տպագրել, «Ներկա մանուկն է ապագա մարդը» բնաբանով: Արտոնատերն ու պատասխանատու տնօրենն է եղել Պիտր Կույումճյանը, խմբագիրը՝ Զավեն Հարեթյանը:

1922թ. օգոստոսին սկսել է լույս տեսնել մարզական հերթական «Մարզաշխարհ» ամսաթերթը, Վահան Փափազյանի խմբագրությամբ, «ուժ և լույս» բնաբանով: ՀՄԸՄ-ն ունեցել է իր կազմակերպության տարբերանշանը, ուր մեծ ու փոքր Մասիսների մեջտեղում՝ նոր ծագող արևն է, ներքևում՝ Արաքս գետը: Պետրոս Ադամնու առաջարկությամբ որպես կարգախոս է ընտրվել՝ «Բարձրացիր, բարձրացուր»-ն: Այս կառույցն իր մասնաճյուղերն է

տարածել Պոլսում, ամենամյա մրցումներ, օլիմպիական խաղեր կազմակերպելու նպատակով, շրջաբերականներով տեղեկացրել իր որոշումների և առաջիկա հանդիպումների մասին: Մարզական գործունեությունից առավել այս կազմակերպության առավել նշանակալի ավանդն է եղել հայ որբուկներին փրկելու, հավաքելու, գնելու, աղետյալներին օգնություն հասցնելու առաքելությունը: Նախկին մարզիկներից շատերը հաստատվելով տարբեր երկրներում, շարունակել են կրթել հայ երիտասարդներին, ստեղծել նոր մարզական միություններ: Կարևորագույն առաքելություն է եղել վարժարաններում, և մասնավորապես որբանոցներում մարզական ավանդույթների հաստատումը զուգահեռ նրանց ամենատարրական օգնություն կազմակերպելու խնդիրների իրագործումը: Մարմնակրթական, սկաուտական վարժանքները, արշավները պիտի մարզեին և գուցե դույզն իսկ փորձեին մեղմել եղեռնական ճակատագրի հազարավոր այս զոհերի առօրյան:

Հետպատերազմյան տարիների համար մարզական կյանքում նոր ու սիրելի սպորտաձևեր են հանդես եկել: Այն է՝ բասկետբոլը: Վարժարաններում բասկետբոլի խմբեր են կազմակերպվել: Գալով ֆուտբոլին, մեկ միասնական ֆուտբոլային լիգա է ստեղծվել, ինչին որ ձգտել էր Շավարշ Քրիսյանը: Երբեմն պարբերականները հետաքրքրաշարժ լուրեր են հրապարակել նախկին չեմպիոնների մասին: Այսպես օրինակ, հեծանիվի չեմպիոն Աշոտ Մամիկոնյանը Բերայի «Յունիոն Ֆրանսեզի» դահլիճում կազմակերպված պարի մրցույթում ոմն օրիորդ Լիզա-ի հետ 21 ժամ և 10 րոպե առանց ընդհատման պարելով՝ առաջին մրցանակ է շահել (1921):

Հատուկ իգական մարզային ակումբներ քիչ են եղել: Սամաթիում 1919թ. հիմնադրվում է «Փարոս» աղջկանց մարզական միությունը: Հիմնվում է նաև «Խարիսխ» ուսումնական միությունը:

Այնթապի մի քանի լուսավորյալ երիտասարդ ուսանողների կողմից հիմնադրվում է «Անդրանիկ» սպորտային ակումբը: Այսպիսի ակումբները, միջազգային սկաուտական շարժման օղակներ հանդիսացող հայ սկաուտական միությունները շատ ավելի արագորեն են ստեղծվում եղեռնից մազապուրծ փրկված հայ գաղթականների ծվարած երկրներում, հայկական նոր գաղթօջախներում:

Արևմտահայ սպորտի օրագրությունը հայտնի է նաև դժբախտ դեպքերով, դժբախտ հետևանքներով: 1921թ. սեպտեմբերին Թաքսիմի «Շանթեկլեր» թատրոնում կազմակերպվում է բռնցքի մրցում ամերիկացի բռնցքամարտիկ, նավաստի Բերլինգ Քելլիի և հանգուցյալ Բագրատ Թահրանյանի միջև: Բագրատը պայքարում է մինչև 7-րդ ռաունդ և մահանում է Այազփաշայի անգլիական հիվանդանոցում, ռինգում ստացած հարվածից:

Թահրանյան Բագրատը (1896-1921) եղել էր օդանավորդ, մեքենավար, նիզակ նետող, ապա հանդես էր եկել որպես բռնցքամարտիկ: 1920թ. եղել էր Թուրքիայի չեմպիոն:

1921 նոյեմբերի 22-ին տեղի է ունեցել բռնցքի մի այլ մրցում՝ «Կոփամարտ», աշխարհի չեմպիոն Գոնմ Սիմոնի և Թուրքիայի չեմպիոն Վ.Պաղտասարյանի միջև: 11 ռաունդ պայքարի շրջանակում ներկայացվել է «Անուշ» օպերայից 1 արար:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔ, ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ, ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բազմաթիվ հասարակական, բարեգործական, խնամակալական, կրթասիրական-մշակութային, նպատակամետ, մասնագիտական ընկերություններ, տիկնանց տարբեր միություններ ունեցել են իրենց կանոնադրությունները (դրանք տպագրվել են հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն, երբեմն նաև՝ ֆրանսերեն) և իրենց մասնաճյուղերն են տարածել Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքով՝ Հալեպի նահանգից մինչև Եգիպտոս, Բալկաններ, գավառական հայաշատ կենտրոններ, մեծ քաղաքներ: Թե ինչպիսի՞ նպաստ են ունեցել դրանք արևմտահայ իրականությունում և թե քանի՞ միավոր կազմակերպություններ (պայմանականորեն այսպես անվանենք) են եղել՝ դժվար է ասել, թեև դրանց մի մասն այնքան կարևոր առաքելություններ են իրականացրել, այնքան երկարակյաց են եղել ու այնպիսի հայտնի, տաղանդավոր մասնագետների, մտավորականների, տիկնանց կողմից են ղեկավարվել, որ դարձել են ուսումնասիրության առանձին նյութ, առնչվելով այս կամ այն անհատի կյանքի ու ստեղծագործական ժառանգության հետ[2]: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, թե որքանո՞վ են այս միությունները իրենց գործունեության ընթացքում դուրս եկել զուտ հայկական շրջանակներից, համագործակցել Օսմանյան Կայսրության մյուս ազգությունների, և առաջին հերթին տիրապետող ժողովրդի՝ թուրքերի հետ և որքանո՞վ են նպաստել այդ երկրի առաջխաղացմանը, բարենորոգմանը, եվրոպականացմանը, զարգացմանը: Երբ ժամանակագրական կարգով հետևում ես արևմտահայ մամուլին, ապա ակնհայտ է դառնում, որ կայսրության հասարակական կյանքում, մասնավորապես Թանզիմաթի (բարենորոգումների), ընդհանուր զարթոնքի շրջանում (ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի առաջին 15 տարիները) հայ-թուրք մտավորական առնչությունները կյանքի տարբեր բնագավառներում՝ առանձին, հազվադեպ երևույթներ չեն եղել[3]: Դրանք կրել են պարբերական բնույթ և այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, կարծես Օսմանյան կայսրությունը փրկելու, այն անգրագիտության ու ֆեոդալական հետամնացության անդունդից հանելու, առաջադեմ, ազատական գաղափարներ ներշնչելու, Եվրոպայի ու աշխարհի աչքին բարբարոս երկրի կերպարը փոխելու համար ոտքի էր կանգնել երկրի ողջ առաջադեմ խավը՝ անկախ ազգությունից, դիրքից, ունեցվածքից՝ հայ ուսուցչից ու դերասանից մինչև թուրքական որոշ «եվրոպական» տիրաններ, պալատական ու մտավորական առաջադեմ ավագանին: Այս շրջանում ծաղկել են արհեստները, մշակույթը, նոր զարգացող արդյունաբերությունը եկել էր փոխարինելու ֆեոդալական կացութաձևին: Մասնավորապես Պոլսում սկսել է զարգանալ ժողովուրդների բարեկամության ու փոխադարձ բարյացակամության մթնոլորտը, որը երբ

1 Միհրան Զարդարյան, *Թեոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը*, 1921, էջ 299-315:

2 Այս մասին տես՝ Էմմա Կոստանդյան, *Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության* (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2005.

3 Որպես կանոն շատ ցուցահանդեսներ, համերգներ, բարեգործական պարահանդեսներ, երեկույթներ, ներկայացումներ, նույնիսկ թատերախաղեր կատարվել են համատեղ և շատ հաճախ որպես հովանավոր ընտրված, ազդեցիկ, մի խումբ՝ մշակութային հավաքույթների, հանդես են եկել գահաժառանգները (օր Յուսուֆ Իզզեդինը), պալատական, փաշայական ընտանիքների անդամներ, երևելի կանայք (օր. Ահմեդ Ռըզա բեյի քույր՝ Սելմա հանըմը, Նաջի բեյը և շատ ու շատ այլ անուններ), «Միացյալ ընկերության» անդամներ ու համակիրներ:

շատ հեռու գնաց, ապա սկիզբ շուտով տապալեր Օսմանյան կայսրությունը մինչանց միջև բաժանելու եկած եվրոպական տերությունների, Ամերիկայի, Հռոմի հեռացնող ծրագրերն ու ցանկերը: Եվ քանի որ զարթոնքի շրջանի այս շարժման առաջամարտիկները հայերն էին, ապա հենց նրանք էլ գաղութարար երկրների համար ներկայացան որպես իրենց ծրագրերի իրականացման ճանապարհին կանգնած առաջին ու կարևորագույն թշնամի, կրելով այդ բոլոր հավակնոտ երկրների համատեղ վրեժխնդրության արդյունքը: Այն է՝ ծրագրելով հայերին որպես խոչընդոտ իրենց ճանապարհից վերացնելու մտադրմամբ, դարի ամենադաժան հաշվեհարդարը՝ հայերի Մեծ եղեռնը:

Իսկ մինչ այդ՝ կարճ, սակայն երանելի մի ժամանակաշրջան, երբ «Ազատությունը» բոլորի շրթերին էր, ինչպես հայկական թատերախմբերի բեմերից, իրենց շուրջը համախմբելով առաջադեմ թուրք մտավորականությանը, լուսավորիչներին, քաղաքական գործիչների մի մասին: Համագործակցության ամենատարբեր ասպեկտներ՝ կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսը Օսմանյան կայսրության տիրապետող ժողովրդի համար (նույնիսկ աբդուլհամիդյան ծանր, դաժան գրաքննության տարիներին) նշանավոր դարձավ թուրքական լուսավորիչների, ժամանակակից թուրքերեն գրական լեզվի ձևավորման ու զարգացման, թուրք նոր գրականության ու պարբերական մամուլի, մշակույթի մյուս ճյուղերի նորովի կազմավորմամբ ու զարգացմամբ: Ներհամայնքային կյանքում մշակութային կազմակերպություններին կից ստեղծվել են գրական մրցանակներ շնորհող հանձնաժողովներ, ինչպես Իզմիրի գրասերների կողմից 1887թ.՝ «Իզմիրյանց գրական հանձնաժողովը»: Այն պետք է խրախուսեր մշակույթի մարդուն:

Հայկական միությունները, որոնց գերակշռող մասը երկրում ընդհանուր զարթոնքի շարժման արտահայտություններ էին և եվրոպական հովերի արձագանք, հիմնականում կառուցվեցին «զուլումի» տարիներին: Այն պալատի կողմից դիտվում էր որպես ազգի միաբանական ոգու արտահայտություն, որքան էլ որ նրանք ամենատարբեր նպատակներ էին հետապնդում, որքան էլ որ նրանց կազմակերպիչներն ու անդամները ծայրահեղորեն տարբեր դասերի ներկայացուցիչներ էին, տարբեր՝ հասարակական, քաղաքական ու դավանաբանական տեսանկյունից: Ժամանակի ֆրանսիական սալոնների օրինակով, հայ ամիրաների ու հարուստների ապարանքներում ու սրահներում հավաքվում էին ազգի տարբեր խավերի, մասնավորապես մշակույթի ոլորտի մարդիկ, որոնց հանդիպումների, զրույցների, քննարկումների ու վիճաբանությունների արդյունքում ձևավորվում ու իրականացվում էին գրական, թատերական, հրատարակչական, կրթական, բարեսիրական ու այլատեսակ նախաձեռնություններ, հիմնադրվում տարբեր ընկերություններ ու միություններ: Ու այս բոլորը՝ հանուն ազգի առաջադիմության, հանուն ազգի վաղվա արժանապատիվ ապագայի:

Պոլսահայ կազմակերպությունների Ռուբեն Զարդարյանի կազմած ցուցակը չափազանց արտահայտիչ է ժամանակի մթնոլորտն արտահայտելու տեսանկյունից: Արժե միայն հիշատակել մի քանի միությունների անուններ, որը հեռավոր պատկերացում գուցե կտա իր ժամանակի մասին՝ «Դպրոցասեր տիկնանց միություն», «Աղքատասեր տիկնանց ընկերություն» (հայ կաթոլիկ տիկնանց), Ազգային Հիվանդանոցի ու այլ հիվանդանոցների, որբանոցների, ծերանոցների, աղքատախնամ տարբեր թաղամասերի տիկնանց և երիտասարդաց միություններ (օր. Շիշլիի, Սկյուտարի և այլն), տարբեր վարժարանների ու եկեղեցիների հոգա-

Անժել Ալյո
Հայ տիկնանց բարեգործական միության հիմնադիր

բարձրության խորհուրդներ և կրթական ակումբներ, «Կիլիկյան որբերու պաշտպան մարմին» (մասնաճյուղերով), «Աշխատանքի տուն», «Հայ բժշկական ընդհանուր ժողով», «Արաքս» խնամողական ընկերություն, «Օսմանյան երկրագործական կլուբ», «Թրքահայ հրատարակչական ընկերություն», «Ուսուցչաց օգնելու (հանգստյան) սնդուկ», «Հայ թատերական ընկերություն», «Քնար» նվագախումբ, ապահովագրական տարբեր ընկերություններ, շոգենավային (անանուն) ընկերություններ, արտասահմանյան բանկերի, ապահովագրական գործակալությունների, ամենատարբեր առևտրական տների մասնաճյուղեր, ներկայացուցչություններ և այլն: Գավառներին բազմազան աջակցություն ապահովելու համար Պոլսում ստեղծված էին ընդհանուր, ու նաև՝ հատուկ, այս կամ այն քաղաքի համար մասնավոր ընկերություններ: Դրանց գերակշռող մասն ինքնին ուղղված էր ուսումնական, մշակութային, արհեստագործության զարգացմանը: Միաժամանակ աշխուժորեն տարբեր ընկերություններ էին բացվում հենց տեղերում, տարբեր գավառների տարբեր քաղաքներում, գավառակային կենտրոններում:

Նպատակներից գերագույնը՝ ազգի գրագետ լինելու խնդիրն էր: Հակոբոս Գ. Սերոբյան պատրիարքի օրոք (1780-1862), 1858թ. պատրիարքարանի կողմից հիմնադրվում է առաջին Ուսումնական խորհուրդը: 1870թ. «Արարատյան», «Դպրոցասեր», «Կիլիկյան», «Ընկերսիրաց» ընկերությունները Անատոլիայում 24 դպրոցներ են բացել, երբեմն նաև դպրոցընկերացումներ, ինչպես Արաբկիրում և այլուր: Անատոլիայում բացվում էին նաև բարձրագույն դպրոցներ, ճեմարաններ, ինչպես 1870թ. Կիլիկյան ճեմարանն Այնթապում, Մկրտիչ Սանասարյանի անվամբ վարժարան՝ Կարինում (1881):

Եղել են զուտ կանանց համար միություններ, ինչպես օրինակ կանացի առաջին «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերություն» կազմակերպությունը, որը 1857թ. է հիմնադրվել, ապագա հայտնի գրագիտուհի, այդ օրերին 16-ամյա Սիպիլի (Զապել Խանճյան) կողմից: Երկրորդ նման կազմակերպությունը Անժել Ալյոյի (Խանճյան) և Օրթագյուղի Հռիփսիմյանց վարժարանի սանուհիների կողմից 1879թ. հիմնադրված և Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի (1874-1884) նախագահությամբ բացված «Դպրոցասեր Հայուհեաց Ընկերությունն» էր, որը հետագայում վերանվանվեց որպես «Դպրոցասեր տիկնանց ընկերություն» և այսպես շարունակ... Այն համարվել է առաջին լուրջ ուսումնական ընկերությունը և շատ շուտով իր մասնաճյուղերն է ունեցել ողջ հայաբնակ գավառներում: Անդամների թիվը 1500-ի է հասել: 1879թ. նրանք 17 հոդվածներից բաղկացած մի կանոնադրություն են հրատարակել: Նրանց գործունեության ծրագիրը, որ հրատարակվել էր Արշակ Կարոյան տպարանում, կազմված է եղել 54 հոդվածներից: Նույն տարի այս միությանն է միացել ժամանակի հայտնի կին

գյուղերից Սրբուհի Տյուսաբը: **1894թ.** Զապել Ասատուրի նախաձեռնությամբ ստեղծվել է **«Սկյուտարի ազգանվեր տիկնանց միությունը»**: 1906թ. այն վերակազմավորվել է տիկ. Թեոդիկի և Մանիկ Բերբերյանի կողմից: Վերակազմավորվել է նաև Պոլսի «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերությունը»: Գավառներում վերականգնել են գործել նրանց բացած 17 դպրոցները, որ սովորում էին 3 հազար աղքատ երեխաներ: Տարեկան ծախսերի գումարը կազմել է 1500 լիրա:

1917թ. Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսը Ս.Աստվածածնի տոնի (ապրիլի 17) կոնդակով թույլատրում է և հաստատում հանրային կյանքում գործելու հայուհիների իրավունքը[4]: Իսկ մինչ այդ, բազմաթիվ միություններ գործել են նպատակ ունենալով նպաստել գավառի հայուհիների զարգացմանը, նրանցից վարժուհիներ պատրաստել: 1906թ. Աղաբազարում Աղավնի Անթրույանը հիմնում է «Մետաքսի գործավորական միությունը»: Անդամուհիների ծախսով հիմնվում է անվճար ժողովրդական դպրոց: 1910թ. Էրզրումում «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերության» կողմից ուսուցչուհիներ պատրաստելու դպրոց է հիմնվում: Նույնպիսի դպրոց է եղել Վանում: Եղել են ժամանակավոր գործունեությանը միտված միություններ, որոնք հետապնդել են մեկ-երկու շատ որոշակի նպատակ և ապա՝ լուծարվել:

1852թ. Գումգափուում հիմնվել են Ուսումնասիրաց ընկերություն, Օժանդակ ընկերություն, Ընթերցասիրաց ընկերություններ: Նիկողոս Պալյան ճարտարապետը, որպես նվեր, վերոհիշյալ ընկերությունների համար մի գրադարան է հիմնադրել Փարուշչու խանում և շուրջ 1000 կտոր գիրք տվել: Հայ հասարակական կազմակերպությունների բազմաթիվ բարեգործական միջոցառումներ դուրս են եկել ազգային սահմաններից: Ամենամյա ավանդական պարահանդեսների ու դիմակահանդեսների, դաշտահանդեսների հովանավորների ցանկում գտնում ենք կայսրության ամենաբարձրաստիճան անձանց, սուլթանական ընտանիքի անդամների, արքայազնների, արքայադուստրերի, կառավարության անդամների, օտար դիվանագետների, բանկային գործի հայ ու օտար երևելի պաշտոնատարների[5]: Միջոցառումները կազմակերպվել են քաղաքի հայտնի, լավագույն կենտրոններում: Այսպես օրինակ, 1910թ. Բերայի «Բերա Փալասում» «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերության» կազմակերպած պարահանդեսին ներկա են եղել դեսպաններ, դիվանագետներ, գեներալներ, սենատորներ, առաջին կարգի առևտրականներ... Եվ կամ, հերթական մի հայտարարության մեջ կարդում ենք, որ «Փրի Շան» թատրոնում արքայազն Յուսուֆ Իզզեթինի հովանավորությամբ հայկական միացյալ դիմակավոր ու անդիմակ պարահանդես է հրավիրվել...

Զարթոնքի շարժումը Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում ծնունդ է տվել անհամար միությունների, ընկերությունների, բարեգործական, մշակութային միություն-

4 Անգլիայում կանանց իրավունքները բալյատրվել են 1918թ.:
5 1883թ. ի նպաստ Արարատյան, Կիլիկյան և Արևելյան միացյալ դպրոցասիրաց ընկերությունների կազմակերպված Մեծ պարահանդեսը (դիմակով և առանց) անցել է հովանավորությամբ և նախագահությամբ Օսմանյան կենտրոնական բանկի տնօրեն Մ. Ֆոսթերի, Մարտող Սևդոփ Էֆենդիի, Էսայան Միքայելի, Արթին Նորատունկյանի: Կարգադիր հանձնաժողովում ներկայացված են եղել բոլոր երկրի հայերը, օտարներ, այդ թվում «Արևելք» թերթի տնօրեն Հենրի Հանրին, Պարոնձի ժակը, «Թան» թերթի թղթակից Մ.Դոմանժեն, Օսմանյան կենտրոնական բանկի հաշվակալ ընկեր Ջ. Սմայթը, «Ժամ դյու Բոսֆոր» լրագրի տնօրեն Քիրիապուղոսը և այլք: 30 տարի անց, մի այլ, 1914թ. Բարեգործական հայ տիկնանց միության «Բերա Փալաս»-ում կազմակերպված պարահանդեսին Թալեաթ փաշան «Բարի երեկո» է մաղթել բոլորին: Հանդեսին այդ երեկոն զվարճացրել է Բրասսի 30 նվագախմբը: Ներկա են եղել երկրի շատ դեմքեր, նախարարներից՝ Ոսկան Մարտիկյանը, «Մանակ»-ի արտոնատեր Տիրան Քելեկյանը:

րի, երաժշտական, թատերական խմբերի, նվագախմբերի ստեղծման: Միայն Սեբաստիայում 19-րդ դ. կեսերից մինչև Մեծ եղեռնը հաշվվում էր ավելի քան 82 միություններ: Իհարկե դրանց մի մասը հիմնվել ու միաժամանակ գործել են Պոլսում, Սեբաստիայի իրենց հայրենակիցների տարբեր խնդիրների լուծմանն օժանդակելու նպատակով: Այսպիսի ընկերություններից է եղել օրինակ, ավագցիների «Շահասիրական ընկերությունը» (1911, Պոլիս):

1906թ. ապրիլի 15-ին Պողոս Նուպար փաշայի նախաձեռնությամբ, Աբրահամ փաշա Բահչոյի, Գրիգոր Մյուրեմետյանի, Եղվանդ Աղաթոնի, Գևորգ Սարգիսյանի, Աղավնի Սարգիսյանի, Երվանդ Հակոբյանի, դոկ.Պողոս Կոստանդյանի, Նազարեթ Տաղավարյանի, Մ. Բեյ-Մոսկովի, Մ.Անդրանիկյանի կողմից հիմնադրվում է Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ) Կահիրեում: Միության բաղներգի հեղինակն էր Հ.Սինանյանը, իսկ խոսքերը գրել էր բանաստեղծ Վահան Մալեզյանը:

1909-11թթ. կազմակերպվում են Սվազի, Մանիսայի, Դիարբեքիրի, Անկարայի, Վանի, Չանաքքալեի, Ձեմեխի, Բանդրմայի, Աֆյոնքարահիսարի, Բեյրութի, Եդուսաղեմի, Դյորդ Յոլի, Թոքատի, Կիլիկիայի, Հաճընի, Էդիրնեի, Այնթապի, Գյուրունի, Ուրֆայի, Սսի, Երզնկայի, Էրզրումի ՀԲԸՄ մասնաճյուղերը: Պոլսի մասնաճյուղի բացումը կատարվում է Բերայում, Թոքաթլյան հյուրանոցի սրահում: Արարողությունը նախագահել է Գաբրիել Նորատունկյանը: Մշակութային, հասարակական հայտնի գործիչ Նազարեթ Տաղավարյանի մեծ ջանքերով մասնաճյուղեր են բացվել նաև Էդիրնե, Սելանիկ, Պարտիզակ, Աղաբազար, Իզմիր, Սամսուն, Ադանա, Սիս, Տարսոն, Կեսարիա, Մարաշ, Աքշեհիր, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Իզմիր, Մարաշ, Սեբաստիա, Կեմերեկ, Մարզվան քաղաքներում: Արտասահմանում այս տարիներին ՀԲԸՄ մասնաճյուղերը բացվում էին մեկը մյուսի հետևից[6]: 1911թ. ՀԲԸՄ-ը շարունակում էր Անատոլիայի բազմաթիվ գյուղերում նախակրթարաններ, որբանոցներ բացել:

1914թ. Հայկական ընդհանուր բարեգործական միությունը Օսմանյան կայսրությունում բացել էր 101 վարժարաններ, որ աշխատում էին 192 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, 7200 աշակերտներով: Տարեկան բյուջեն կազմել է 9000 օսմ. ոսկի: Ընդհանուր, անձեռնմխելի գումարը կազմել է 20 000 եգիպտական ոսկի կամ 520 000 ֆրանկ: Գումարը պահվում էր ֆրանսիական «Կրեդի Լիոնե» բանկում:

Դարեվերջի հայկական ջարդերից, Ադանայի 1909թ. ողբերգություններից հետո կայսրությունով մեկ սկիզբ առավ կարոտյալներին օգնության ձեռք մեկնող միությունների ստեղծումը: 1911թ. Հաճընում «Այրիների պաշտպանության կենտրոնը» հիմնում է գուլպայի ֆաբրիկա: Նման փոքրիկ արհեստանոցների ու ֆաբրիկաների հաստատման հիմնական նպատակը անօթի որբերի ու աղքատների պաշտպանության մասին մտածումներն են եղել: 1911թ. Ադանայի ողբերգության կարոտյալներին որպես օգնություն պատրիարքարանը կարի արհեստանոց, Թարսոնում, Մարաշում, Անթաքիայում, Իսքենդերունի Յողունոլուք գյուղում և Քոզոլուկում՝ գուլպայի, իսկ Քեսաբում՝ 10 դազգահից մանածագործական ֆաբրիկաներ է հիմնել:

6 Այս շրջանում ՀԲԸՄ մասնաճյուղեր են կազմակերպվել հետևյալ երկրներում, քաղաքներում՝ Փարիզ, Մարսել, Բելգիա-Անվերս, Բրյուսել, Վիեննա, Ռումին, Լառնակա, Միլան, Ալեքսանդրիա, Հալեպ, Բաղդադ, Լոնդոն, Ռոմինիա-Բուլչին, Արգենտինա՝ Բուենոս Այրես, Չիկագո, Մասաչուսեթ, Ֆիլադելֆիա, Լոուրենս, Օհայո, Պրովիդանս և այլուր:

Հայ բարեգործական ընդհանուր միության հիմնադիր անդամները
Կ.Մեսայան, Գ.Նորատունկյան, Պողոս Նուպար, Տ.Քելեկյան, Ա.Բաբաջանյան,
Ա.Ճեվահիրճյան, կանգնածները՝ Մ.Չերիկյան, Զ.Նուպար, Ա.Սեֆաճյան, Լ.Գյուլպենկյան,
Տ.Կամսարական, Լ.Բաշալյան (1925)

Ահա հասարակական, մասնագիտական զանազան միությունների համառոտագույն մի ցուցակ (այբբենական կարգով), որոնց մասին առիթ չի եղել անդրադառնալ մեր ուսումնասիրության տարբեր մասերում՝

- **«Ազգային պաշտպանության միություն»** (1914, Պոլիս):
- **«Ազգօգուտ»** միություն Անատոլիայի երկաթուղային հայ պաշտոնյաների (1919, Պոլիս), ունեցել է 1000 անդամ:
- **«Ակիշան»** գրականության և արվեստի միություն (1921, Պոլիս):
- **«Աղքատասիրաց»** ընկերություն (1861, Իզմիր):
- **«Անատոլիական երկաթուղու հայ ծառայողների միությունը»** (1908, Պոլիս, վերակազմավորել է իր գործունեությունը 1919թ.):
- **«Առաջադիմական ընկերություն»** (1878, Վան): Հիմնադիրներ՝ Մկրտիչ Փորթուգալյան, Տիգրան Ամիրճանյան, Հայրապետ Ճանիկյան:
- **«Ասիական ընկերություն»** (1875, Պոլիս): Հիմնադիր ժողովը ղեկավարել է Գրիգոր Զոհրապը:
- **«Ասպարեզ»** լսարանական միություն (1910, Պոլիս), 190 անդամ: Կոչված էր նպաստելու հասարակության մտավոր, բարոյական ու ֆիզիկական դաստիարակությանը: Նրա **«Հսկայորդիներ»** գեղարվեստական միությունը 1909թ. հոկտեմբերին երկսեռ երգչախումբ է կազմել: Միության Մայր դիվանի ատենապետն է եղել դոկ. Հ.Սիմսարյանը:
- **«Արդուշան»** գրական, երաժշտական երկսեռ միություն (1918, Պոլիս, Բերա), 25 անդամ: Նպատակն է եղել՝ տարածել գրականությունն ու գեղարվեստը: Ատենապետն է եղել Վահրամ Սևանին:

- **«Արարատյան»** (1876), հիմնադիրն է եղել Մկրտիչ Փորթուգալյանը[7]:
- **«Արարատ»** երկսեռ միություն (1908, Ռումելի Հիսար): 35 անդամ: Ատենապետ՝ Միքայել Ալմուխանյան: Վերակազմվել է 1919թ.: Նպատակն էր՝ անդամների միջև ընկերային կապ ստեղծել, օգնել և օգտվել:
- **«Արծիվ»** լսարանական միություն (1918, Խասգյուղ): 50 անդամ: Նպատակն էր՝ նպաստել հասարակության մտավոր և բարոյական զարգացմանը: Ատենապետ՝ Ալեքսիս Եազճյան:
- **«Արուեստասէր»** երաժշտական միություն Բերայի (1918): 40 անդամ: Կոչված էր գեղարվեստի և երաժշտական ճաշակի ներմուծել երիտասարդության մեջ: Ստեղծել են 20 երաժիշտներից նվագախումբ՝ Հ.Սինանյանի ղեկավարությամբ:
- **«Բարեսիրաց»** լսարանական միություն (1920, Օրթագեոյ): 54 անդամ[8], նպատակը՝ նպաստել երկսեռ հասարակության մտավոր, բարոյական և ֆիզիկական դաստիարակությանը: Ատենապետ՝ Հ.Արզումանյան:
- **«Գյուղատնտեսական միություն»** (1919, Բերա), 220 անդամ, ատենապետ՝ Կարապետ Նուրյան: Նպատակ ուներ սատարել Հայաստանի վերաշինությանը, պատրաստելով հողագործներ և մասնագետներ:
- **«Դպրոցասէր»** տիկնանց միություն (1879, Պոլիս), վերակազմված Օսմանյան Սահմանադրության հռչակման ժամանակ: Կոչված էր նպաստելու գավառի հայուհիների մտավոր զարգացմանը՝ վարժուհիների պատրաստմանը:
- **Եկեղեցասիրած տիկնանց միություն** (1921, Պոլիս):
- **«Երիտասարդ քրիստոնեայ բողոքական հայ երիտասարդներու ընկերություն», «Գրական միություն», «Թատերասերների միություն», «Աղքատասիրաց միություն»** (1915, Ադաբազար):
- **«Զինակիր»** երիտասարդական ընկերություն (Էրզրում):
- **«Էյ-Բի-Սի»** (այբուբեն՝ ABC) էկոնոմիկ կլուբ-միություն: Բացումը կատարվել է Թաքսիմի հռոմեական աղջկանց վարժարանում: Անդամների թվում են եղել Համդի բեյը, մի քանի ժամանակակից երևելի կանայք, իշխանուհի Նազլը հանըմը, Գրիգոր Քյոչեօղլուն (նույն օրը բացվել է նրա Խոսքը՝ Ղալաթիայում), Պողոս Շաշյանը, օր. Սերվիչեն, օտարներից՝ Փրեզիոսին և որդին, Ֆարներին, Գարտաման, պալատական ճարտարապետ Վալորին, տիկ. Վոլքերը, Ֆրանսիայի դեսպան Տիսոն և ուրիշներ:
- **«Ժողովուրդ ընկերային եւ Հայ»** մշակութային միությունը (1918, Սամաթիայի ս.Գևորգ եկեղեցում) Միքայել Թուղլաճյանի գլխավորությամբ: Հայ համայնքի հարցերի և ֆիզիկական դաստիարակության խնդիրների լուծում, քննարկում:

7 Վանի Արարոց բաղում մի քանի Կրթասիրաց ընկերության անդամներ և մի քանի բանաձևեր արդյունքարար համաձայն Աստվածաշնչի կարգաւո, կրթությանը մեծ զարկ տալու համար հիմնում են «Ազգանվեր ընկերություն հայոց» կենտրոն, կիրակնօրյա դպրոց: Մկրտիչ Փորթուգալյանը 1881թ. Վանում ուսուցիչներ պատրաստող փակված դպրոցի փոխարեն հիմնադրում է Կենտրոնական վարժարան: 1911թ. հասարակական, քաղաքական գործիչ, լրագրող և գրող **Մկրտիչ Փորթուգալյանի** (1848-1921) 40-ամյակի հանդես է կազմակերպվել Պոլսի «Փրի Շան» թատրոնում: Համերգ, հյութեր՝ Ռուսաստանից, Իրանից:

8 Վանի նույնանուն ընկերության նպատակներից է եղել միաժամանակ երիտասարդությանը հետ պահել բոլշևիզմից (սկսածից), ծարդիից ու ննան այլ խաղերից, նրանց ուղղել դեպի ընթերցարաններ, թատրոն, կիրակնօրյա դպրոցներ:

- **«Ժողովուրդ»** միություն (1918), 75 անդամ: Նպատակը՝ ձգտել նպաստելու հայ ժողովրդի քաղաքացիական, մտավոր, բարոյական և ֆիզիկական զարգացմանը:
- **«Ժողովրդային»** լսարանական միություն (1909, Պոլիս), 100 անդամ: Նպաստել Մարբիթեոյի հայ բնակչության մտավոր, բարոյական և ֆիզիկական զարգացմանը:
- **Իմաստասիրաց, Ծաղիկյաց ուսումնասիրաց, Հայ զավակներ, Արմենուհյան Ներսիսյան** (Յոզղաթ): Տպագրվել են բոլորի հայերեն և հայատառ թուրքերեն կանոնադրությունները:
- **«Լուսաբեր»** միություն (1912, Պոլիս): Այն աջակցելու էր Սվազում հիմնված «Հայ բահանայական միությանը» և հայ շրջանավարտների միությանը:
- **«Խրիմյան Հայրիկ միություն»** (1908) աղքատներին գրել-կարդալ սովորեցնելու համար:
- **«Կիլիկյան»** ընկերություն (1876, Պոլիս), Մինաս Չերազի և ուսանողների մի խմբի հետ:
- **«Համագործակցական»** հայ լսարանական միություն (1919, Պոլիս): 30 անդամակցող միություններ: Նպատակը՝ ազգային հրատապ, անհրաժեշտ խնդիրների լուծում, անկախ դասակարգային, կուսակցական պատկանելությունից:
- **Համազգային հառաջդիմասեր կանանց ընկերություն** (Անկարա, 1909):
- **«Հայ դերասանական ընկերակցություն և թատերական միություն»** (1920, Պոլիս):
- **«Հայ երիտասարդաց»** միություն (1919), 50 անդամ, Միացյալ, անդամակցող երիտասարդության շրջանակների միջև բարոյական և մտավոր կապ հաստատել:
- **Հայ երաժշտասերների միություն** (1908, Պոլիս):
- **«Հայ թատերական ընկերություն»** (1860, Պոլիս՝ Գումգափը):
- **Հայ Կարմիր խաչ** (1918, Պոլիս), 5000 երկսեռ անդամ, քաղաքին և գավառական 40 մասնաճյուղեր: Նպատակն էր՝ խնամել և դարմանել տարագիր ու որբ հայ հիվանդներին Պոլսում և գավառներում, մայրանոցներում հովանավորել ծննդաբերություններ, որբանոցներում ու ապաստարաններում պատսպարել մահապուրծ փրկված, ազատագրված տղաներին ու աղջիկներին:
- **Հայկական Բանակի «նվիրահավաք մարմին»** (1919, Պոլիս): Նպատակ ուներ օգնել հայ բանակի անհրաժեշտ պետքերին, Հայաստանի կառավարությանը: Անդամներն էին Պոլսի բոլոր կուսակցությունների, միությունների և մամուլի երկսեռական լիազոր ներկայացուցիչներ:
- **Հայկական Լիգա** (1918, Պոլիս): Հիմնադիրներ՝ Վահան Թորգոմյան, Հ.Թոփչյան, Ա.Բարսեղյան, պրոֆ. Աբրահամ Տեր Հակոբյան, Հմայակ Խոսրովյան, Հակոբ Սիրունի, Բ.Մսրլը, Տիգրան Չայան, Վ.Շահրիմյան, Մ.Մանուկյան, Լ.Թոփանյան, Բ.Դեյիրմենճյան և Թ.Սուքիասյան:
- **«Հայ կանանց կոմիտե»** (1911, Պոլիս), հիմնադիր՝ Նվարդ Տիգրանյան[9]:
- **Հայ կանանց Լիգա** կամ **«Հայ կանանց սոսյալության»**՝ Հ.Ավետիսյանի նախագահությամբ, (1919), 40 անդամ: Նպատակն էր՝ կապ հաստատել միությունների իգական սեռի ներկայացուցիչների միջև և միասնաբար հոգալ կին ծառայողների, գործավորների կարիքները:

9 Մինչ այդ, 1907թ. հուլիսին ֆեմինիստ գրող Հայկանուշ Մառքը հրատարակել է «Լույս» շաբաթաթերթը:

- **«Հ.Հ.Դ. Ուսանողական»** միություն (1910, վերակազմված՝ 1920թ.): 70 անդամ: Զարկ տալ ուսանողների բազմակողմանի և մասնավորապես՝ հասարակական զարգացմանը:
- **«Հայ սահմանադրական գեմոկրատական կուսակցության ակումբ»** (1919, Մարաշ), Հովհաննես Շիշմանյանի նախագահությամբ:
- **«Հայ որբախնամ միություն»** (1905, Պոլիս, վերակազմվել է 1919թ.):
- **Հայոց միացյալ ընկերություն** (1870, Պոլիս):
- **«Հայուհյաց ընկերություն»** և **«Սանուց սուրբ գրոց»** ընկերություն (1888, Ադանա):
- **«Հայուհի»** միություն (1911, Մարզվան): Հիմնում է ս.Հռիփսիմյան աղջկանց վարժարան:
- **«Մարդասիրական ընկերություն»** (1879, Սվազ), ավելի ուշ՝ «Սենիքերիմյան միություն»:
- **«Նավասարդ»** գրական, գեղարվեստական և գիտական միություն (1913, Բերա, վերակազմվել է 1918թ.), 35 անդամ: Հիմնադիր՝ Դանիել Վարուժան: Նպատակն էր՝ արթնացնել և արծարծել հայ երիտասարդության մտային բարում կարողությունները, քաջալերել դրանց զարգացումը:)
- **«Նոր Այգ»** միություն-նվագախումբ (1918, Եսի գավառ): 35 անդամ: Երիտասարդության շրջանում զարգացնել երաժշտությունը: Հիմնադիր՝ Հակոբ Չիլինկիրյան:
- **Նպատակամատույց** ընկերություն (1870, Պոլիս՝ Քաղքեդոն):
- **«Շուշան»** հայուհյաց միություն: (1918, Պոլիս՝ Խասգեոյ), հիմնադիրներ՝ տիկ. Է.Բյուրատ և Ա.Զարիկյան:
- **«Շուշան»** հայուհյաց միություն (1911, Մարզվան):
- **«Պաշտպան Ազգի և Կրոնի ընկերություն»** (1878, Մարզվան):
- **«Սանդուխտյան կանանց ընկերություն»** (1883, Աղաբազար), Նազենիկ Տերտերյանի գլխավորությամբ:
- **«Սանուց սուրբ գրոց ընկերություն»** (Ադանա):
- **«Սեբաստիոյ Ազգային Հաստատությանց օժանդակ միություն»** (1913): Հիմնադիր՝ ՀԲԸՄ: Պիտի օգներ Սվազի հիվանդանոցին, որբանոցին:
- **«Սևակ»** լսարանական միություն (1918, Իջխանաց կղզիներ), 30 անդամ: Նպատակը՝ բարձրացնել հայ Կղզիի բարոյական, կրթական և ընկերական մակարդակը:
- **«Սվազցիների հայրենակցական (վարանիկներ) միություն»** (1872, Պոլիս):
- **«Տիկնանց»** միություն (1908, Պոլիս, վերակազմված 1920թ.):
- **Տիկնանց բարեսիրաց ընկերություն** (1886, Օրդու):
- **«Րաֆֆի-Առաջադիմական»** միություն (1908, Պոլիս՝ Սկյուտար), 150 անդամ: Նպատակն է եղել սպորտական ոգով փույթ տանել միության անդամների և ժողովրդի մտավոր ու ֆիզիկական զարգացմանը: Հիմնադիր՝ Կարապետ Տեովլեթյան: Ունեցել է նվագախումբ:
- **«Քաջորդիների միություն»**, (1914, Մարզվանի ավետարանական դպրոց):
- **«Քնար»** երաժշտասիրաց ընկերություն (1910, Պոլիս՝ Կեսիկ փաշա): 65 երաժիշտ անդամներ, հիմնադիր՝ Գր.Աբրարյան: Մշակել գործիքային երաժշտությունը, նվագախումբ են կազմել և ժողովրդականացրել երաժշտությունը:
- **«Օշական»** (1915, Պոլիս՝ Կեսիկ փաշա, վերակազմված 1919թ.), 50 անդամ: Աղքատ

երիտասարդ ուսանողներին նյութապես և բարոյապես սատարելու համար: Առենապետ՝ Երվանդ Աբրահամյան:

- **«Օժանդակ ընկերություն»** (1872) հիմնադրել են Պոլիս գաղթած արաբկիրցիները:

* * *

1875թ. Պոլսի տարբեր թաղերում բացվել են հետևյալ կազմակերպությունները՝

Ամերիկյան աղջկանց քոլեջը[10], **Բժշկական, «Գոնսրանբրանիթրդ քոլեջի»** (նախկին սանունյաց), **«Հայ օրիորդաց ճեմարան»**-ի նախկին սանուհյաց (Արնավուտքեոյ), **«Ազատ»** լսարանական միություն (**Քաղըքեոյ**), **«Ահարոնյան»** ակումբը (Պեշիկթաշ), **«Այգ», «Ծանծառ», «Հայ Մարմնամարզարան», «Պենկյան» թատերախումբ, Պերպերյան** նախկին սանուց, **«Թատերասիրաց»** (Սկյուտար), **«Առամնարուժական» և «Արարատ»** (Գարթալ), **«Արևելյան» թատերական, Հայ դրամատիկ, Ճարտարապետական, «Յառաջդիմասեր Տիկնանց»**, (Գումգափու), **Ազգային պաշտպանության կոմիտե, «Աստղիկ»**, **«Դպրոցասերի»** օժանդակ, **«Կայծ», «Հայ ակումբ», «Ռոստոմ»** գրադարանական միություն, **«Տավրոս»** կանանց միություն, **Տպարանական հայ բանվորների, «Էսայան»** նախկին սանուց, **«Հայ սպայից»** (Բերա), **Դերձակագործական, «Զարթոնք»** (Ենի-Գափու), **Իրավագիտական, «Կամք»** օրիորդաց միություն (Պեշիկթաշ), **«Կոկուհեան»** (Թոփգափու), **«Կրթասիրաց»**, **«Հայ ակումբ»**, (Քաղըքեոյ), **Հայ Մարմնամարզական (Հ.Մ.Ը.Մ.** թաղային մասնաճյուղերով), **«Նոր ուժ»** (Սան Ստեֆանո), **«Ռոբերտ քոլեջի»** նախկին սանուց միություններ (Ռումելի Հիսար) և այլն:

Կեսարիայում հայկական թաղում 1844-1921թթ. 15 անհնատարբեր միություններ են հիմնադրվել ու գործել, սկսած 1852թ. Ընթերցասիրաց ընկերությունից[11], 1863թ. հրդեհի 300 աղետյալների օգնության միությունից մինչև մշակութային ու բարեգործական, մարմնամարզական միությունները:

Կոմիտասյան հինգ սանուց միություն է գործել՝ (Բերա, Սկյուտար[12]), **«Կոմիտաս»** նվագախումբ (Գումը Չեշմե), **«Մասիս»** նվագախումբ (Սամաթիա), **«Գուսան»** երգչախումբ, **«Արինգ»** նվագախումբ (Մաքրիքեոյ), **Ծանծառ** (Սկյուտար) հիմնված 1909թ. և վերակազմված 1919թ.[13]:

Պոլսի առանձին թաղերում գործել են հետևյալ միությունները ու ակումբները, որոնք հիմնականում տեղական գործունեություն են ունեցել՝

10 Այս ցանկը, ինչպես և մնացյալ հաստատությունների տարեկերպյան և հետագա շրջանի թվականները կատարվել են հիմնականում Արշալույս եղբայրների յուսանկարչատան կողմից:

11 «Արջինեն համար ասեր է հանդիսացել Նիկողայոս Զորայանի 1852թ. դպրոցական գործածության համար հրատարակված «Ընթերցասիրություն»: Այն պարունակում էր հատվածներ անգլիացի, ամերիկացի հեղինակների գործերից, համառոտված ուսմունքի, հետաքրքրական դրվագներ պարունակող հատվածներ: Այն մեծ ընդունելություն է գտել հատկապես եվրոպական կրթություն ստացած երիտասարդների կողմից, որոնք մասնակցած էին հայ ժողովրդի հետամնաց վիճակից դուրս բերելու և եվրոպական ժողովուրդներին հասցնելու խնդիրներով: Այս միության անդամներն էին Կարապետ Ութուճյանը, Համբարձում Այրանյանը, Մկրտիչ Աղաթոնը, Տիգրան Կյումանչկերտյանը, Պետրոս Խորասանճյանը, Նիկողոս Զոլյանը, Ստեփան Արգությանը, Սահակ Ապրոն, Մկրտիչ Մոմճյանը, Հակոբ Ռեկյանը:

12 Սանուց միությունները առաջացին հիմնադրվել են համարյա բոլոր հայաշատ գավառներում: Արաբկիրում, օրինակ, 1877թ. Կարապետ Միրիճանյանի կողմից հիմնված Սանուց միությունը զբաղվում էր նաև խեղճ երեխաների օգնության հասցնելով:

13 Դաղաչյան Սիրական (1837-1913).- Սիրոգիստ: Բժիշկ, դասախոս: Հիշվում է նրա անունը տեղեկագիրը բրջահայ դպրոցների մասին (մենք չենք տեսել):

Քաղըքեոյ - «Ազատ» լսարանական միություն, Կրթասիրաց միություն, Հայ ակումբ:

Պեշիկթաշ - Ահարոնյան ակումբ, Իրավագիտական, «Կամք» օրիորդաց միություն:

Սկյուտար - Այգ, Ծանծառ, Պերպերյան վարժարանի նախկին սանուց միություն, Թատերասիրաց միություն, Հայ Մարմնամարզարան, Պենկյան թատերախումբ:

Գարթալ - Առամնարուժական, Արարատ միություն:

Գումգափու - Արևելյան թատերախումբ, Յառաջդիմասեր տիկնանց միություն, Հայ դրամատիկ, Ճարտարապետական:

Առնավուտքեոյ - Բժշկական, «Գոսրանբրինապօլ» գոլեճի նախկին սանուհյաց, «Հայ օրիորդաց ճեմարանի» նախկին սանուհյաց միություններ:

Բերա - «Դպրոցասերի» օժանդակ միություն, Կայծ, Հայ ակումբ, Տպարանական հայ բանվորների միություն, «Ռոստոմ» գրադարանային միություն, «Տավրոս» կանանց միություն, Ազգային պաշտպանության կոմիտե, «Աստղիկ», «Էսայան» նախկին սանուց միություն, Հայ սպայից միություն:

Ենի Գափու - Դերձակագործական, Զարթոնք միություն:

Հայրենակցական միությունները հիմնականում կազմվել են Պոլսում, Զինադադարից հետո, իրենց կործանված ծննդավայրերը վերակազմելու, աղետյալներին փրկելու, ապրեցնելու առաջադրությամբ: 1909թ. **Աղաբազարում** հիմնադրվել են սանուց և սանուհյաց միություններ, գեղարվեստական, ընթերցասիրաց միություններ: Բացվել է Կեդրոնական ակումբ: 1910թ. **Մարզվանում** սկսել են գործել Կանանց զարգացման միությունը, Կրթասիրաց միությունը և Հայոց աշակերտական միությունը:

Տարբեր գավառների համար առանձին կենտրոնական վարչություններ են եղել՝ «Սիսեբրիանյան» (Սեբաստիա), Տարոն-Սալնաձոր, Եկեղյաց (Երզնկա), «Բազրատունյաց» (Կասմա), «Ռազմիկ» (Շաբին Գարահիսար), «Արծիվ» (Շաբին Գարահիսարի գյուղեր), «Մնձուր» (Գուրու-չայ), Վասպուրական, Բութանիական (Իզմիր), «Դարանաղյաց» (Քեմախ), Նիկիա (Իզնիկ), «Եփրատ» (Խարբերդ), Օրդու, Ռոդոստո, Տիվրիկ, «Բարկեն Սյունի» (Բինկյան), Էֆքերե, Անկարա, Մարզվան, Տայք (Խոտորջուր), Քղի, Ամասիա, Կեսարիա, Կիլիկիա, Էվերեկ և շատ ու շատ տարբեր միություններ Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս, հայերի և օտարների կողմից: Հիմնադրվել են բազմաթիվ նոր՝ օրիորդաց, երիտասարդաց, որբախնամ միություններ, ուսանողական նոր պարբերականներ են հիմնադրվել: Հայկական «Կարմիր խաչը» օգնության կենտրոններ է բացել արևելյան գավառական կենտրոններում: Պատրիարքարանի կողմից հիմնադրվել է «Ազգային խնամատարությունը», որը շարունակելու էր 1885թ. հիմնադրված «Նպաստամատույց միության» գործն ու ավանդույթները: Այս միություններից շատերն ունեցել են կամ պարբերաբար հրատարակել են իրենց տեղեկագրերը:

Իզմիրի մեկ տարվա օրինակով կարելի է պատկերացնել հայկական տարբեր միություններ հիմնելու ձգտումները: Այսպես օրինակ, միայն 1906թ. Իզմիրում սկսում են գործել «Հայ պաշտոնյաների», «Քնար» երաժիշտների, Որսորդների (200-ից ավել մարմնամարզության հետևող անդամներ), որբախնամ, տիկնանց ընհանուր և բարեգործական միությունները, «Վասպուրական», «Քարաբաշ», «Վարդանյան», «Կորդելիո» հայկական ֆուտբոլային խմբերը:

Տարբեր միությունների հիմնադրումն ուղեկցվել է բազմապիսի ակումբների ստեղծմամբ: Մի ամբողջ շարք երիտասարդական և տիկնանց ակումբներ կոչվել են «Հառաջդիմասեր», որոնց նպատակն է եղել երիտասարդներին կրթելու գործը, լրացնելով մեկը մյուսին, ջանալ գավառահայ երիտասարդությանը կապել արևմտահայ կյանքում տեղի ունեցող երևույթներին, միմյանց կապել, կենտրոնացնել հայկական բնակավայրերի (Ադանա, Ադաբազար, Կիրեսուն, Գյումուշխանե, Հաճըն, Խարբերդ, Մարաշ, Մալաթիա, Մարզվան, Սամսուն և այլուր) մշակութային, մարմնակրթական և բարեսիրական հաստատությունները Պոլսի կենտրոնների հետ:

Ազգի առողջապահական խնդիրներով մտահոգված գործիչները երկրի հայաշատ վայրերում մարմնամարզական ակումբներին զուգահեռ հիմնել են վատ սովորություններից հրաժարվելու ակումբներ, որոնք հիմնականում հանդես են եկել որպես ծխարգելական միություններ: 1900թ. «Ծխարգելական ընկերություն» է հիմնվել Օրդույում, իսկ արդեն 1910թ., նույն Օրդույում ստեղծվել է «Հայ հառաջդիմասեր ընթերցասիրաց միություն»: Բնականաբար այս միությունները, հայկական հասարակական մյուս խմբավորումները, ակումբների նման իրենց բարերար ազդեցությունն են ունեցել կայսրության մնացած ազգերի համար ևս: Անվերապահորեն այն վերաբերվում է և՛ բարեսիրական, և՛ մարմնամարզական, և՛ մշակութային միություններին: Դրանց օրինակները բազմաթիվ են:

1910թ. Սվազում միանգամից մի քանի միություններ են ստեղծվել: Այն է՝ Սվազում սովի դեմ պայքարի հայ միություն, «Հայ համալսարանականների միություն», «Արենյան երկսեռ բանվորական միություն»:

Երբեմն նույն վայրում հիմնվել են նույնատիպ մի քանի մշակութային, մարմնակրթական, ուսումնասիրաց երիտասարդական միություններ, ակումբներ: Այս առատությունը բացատրվում է տվյալ վայրում Մխիթարյան միաբանության[14], կաթոլիկ և բողոքական միսիոներական վարժարանների, տարբեր հաստատությունների գոյությամբ:

Որբանոցներ ու որբախնամ մարմիններ են բացվում Պոլսի համարյա բոլոր հայկական թաղերում, նույնիսկ Խասքոյում, Շահբազ էֆենդիի ապարանքում:

Թուրքերի կողմից ևս կազմակերպվում են որբախնամ ընկերություններ: 1916թ. խլամացված հայ որբերի հավաքման գործը գլխավորում էր թուրք գրագիտուհի Հալիդե Էդիպը՝ Նիզյար հանըմը: Նա Մեհմեդ Ջեմալ փաշայի հետ Դամասկոսում հավաքում էր հայ որբերին և տեղավորում որբանոցներում:

Թուրք, հայ, հույն, հրեա կանայք Աղաչան Ֆիզրի էֆենդիի կնոջ գլխավորությամբ մի կանոնագիր են հրատարակում, ըստ որի առաջարկում են միացյալ ուժերով աղքատների համար աշխատանք գտնել, տարբեր արհեստանոցներ բացել: Մի շարք նահանգներում այս միությունը փորձում էր վերոհիշյալ ազգերի ներկայացուցիչների լեզուներով գրադարաններում, ընթերցասրահներում, դպրոցներում գրքեր ապահովել, որբերին տեղավորել դպրոցներում, կանանց և աղջիկներին արհեստներ սովորեցնել, օգնել կարիքավորներին: Այս հիմքի վրա ստեղծում է **«Հիլալ ի ահմեր»** բարեգործական ընկերությունը (1906, նոյեմբեր):

14 1866թ. Պոլսում, Բանկալթըում հիմնվել է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հովանու տակ գործող վարժարան, Մաղաքիա Սամուելյանի ղեկավարությամբ: Օսմանյան կայսրության գավառներից բացի հետագա տարիներին Մխիթարյան վարժարաններ են բացվել նաև եվրոպական մի շարք երկրներում:

ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

(19-րդ դ.)

Վերջաբանի փոխարեն

Օսմանյան կայսրության տերերն իրենց բնույթով քոչվորական տիպի ժողովուրդների ներկայացուցիչներ էին: Այն երկրները, որ նրանք նվաճել էին՝ նստակյաց ժողովուրդների պետություններ էին, որ տարբեր մշակութային ավանդույթներ ունեցող ազգեր արդեն դարեր ի վեր զբաղվում էին հողագործությամբ, արհեստներով, արվեստներով, վաճառականությամբ, ունեին գիտական, գրական բանավոր ու գրավոր ավանդույթներ, որոնք պիտի շարունակվեին արդեն որպես հպատակ ժողովուրդների գլխավոր զբաղմունք և գոյության միջոց: Գերավարված ժողովուրդների հետ ապրելով, մահմեդական մասը ստիպողաբար և ստիպված պիտի սկսեր նրանց նման մշակել հողը, ընդօրինակեր նստակյաց հպատակ ժողովուրդների զբաղմունքը, փորձելով նորովի ապահովել իր կյանքը, շնորհիվ իր հպատակների՝ տեր դառնալով նաև մշակութային նոր արժեքների:

Հայերի դերը Օսմանյան կայսրության մշակութային կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում չափազանց զգալի է եղել: Արևմտահայ մշակույթը, չնայած գոյության սոցիալ-տնտեսական տաժանելի ու անհարմար պայմաններին, 18-րդ դարից սկսած այնպիսի մի հզոր զարթոնք է ապրել, որ դուրս է եկել զուտ ազգային, հայկական շրջանակներից, դարձել կայսրությունում լուսավորության տարածմանը և եվրոպականացմանն ուղղված շարժման առաջամարտիկ:

Այս ներազդման, համագործակցության հաջողությունն առանձնապես պայմանավորված է եղել բոլորին հասկանալի, մի ընդհանուր արտահայտչամիջոցի գոյությամբ, որը դարձել էր հայատառ թուրքերենը: Այն ծնունդ է առել որպես արևմտահայության ինքնապահպանման ու ուծացման դեմ պայքարի միջոց, հաղորդակցման միջոց ոչ միայն հայերեն չիմացողների, թրքալեզու դարձածների, այլ նաև մասամբ հայերենին տիրապետողների համար, քանզի բռնի մահմեդականացման, թուրքացման քաղաքականության արդյունքում Արևմտյան Հայաստանում իրենց պատմական հողերի վրա ապրող ավելի քան կես միլիոն հայեր թուրքախոս էին դարձել:

Որպես մշակույթի հզոր, բազմաժանր, ինքնուրույն, ինքնատիպ մի ճյուղ, հայատառ թուրքերենի ինստիտուտը ոչ միայն արդարացրել է արևմտահայությանը ծառայելու իր առաքելությունը, այլև վերածվել է ավելի լայն գործոնի: Նա, առավելապես գոյության տպագրական շրջանում, ծառայել է նաև Օսմանյան կայսրության թուրքալեզու ժողովուրդներին, իր մեծագույն ներդրումն ունենալով նրանց ընդհանուր, մշակութային զարգացման, լուսավորության գործում: Այս ոլորտում առաջին հերթին և առավելապես վերաբերում է թուրք ժողովրդին: Հայ տպարանատերերի, հրատարակիչներից շատերի գործունեությունը դուրս է եկել հայկական շրջանակներից: Բազմաթիվ հայկական տպարաններում են տպագրվել թուրք հեղինակների օսմաներեն, հայերեն, հայատառ թուրքերեն երկերը, թարգմանությունները, փոխադրությունները, ինչպես նաև հայ հրատարակիչների, պատասխանատու խմբագիր-

ների կամ՝ հայ տպարանատերերի օսմաներեն, ինչպես նաև ֆրանսերեն կամ հայերեն, հունարեն, օսմաներեն, ֆրանսերեն, քառալեզու, շուրջ 80 անուն պարբերականները, օտարալեզու գրքեր, որոնք տարածվել են նաև ողջ Կովկասով:

Հայ արտոնատերերի ու գլխավոր խմբագիրների կողմից, հիմնականում նաև հայկական տպարաններում են հրատարակվել թուրքական (օսմաներենով) հետևյալ հայտնի պարբերականները՝ ***Sabah, Saadet, Servet, Yeni Fikr, Hazine-i Fünün, Ceride-i Fenniye ve Edebiye Servet, İrtika, Tarik, Malûmat, Terakkı, Maarif, Geveze, Hafta Karakuş Ezop, Nevsal-i Osmani, Necat-ı Millet, Şikayet, Istanbul, Musavver Turkistan, Resimli Gazete, Resimli Ziraat Gazetası, Yeni Gazete, Mekteb*** և ֆրանսերենով պարբերականների մեծ մասը՝ ***La Reforme, L'Eclair, La Patrie, Intransigeant, Jeun Turc, La Verité, Renaissance, L'Information d'Orient, . Indicateur General des transports en Turquie*** և այլն:

Բացի հրատարակիչ-տպարանատերերից, կարևոր ավանդ է վերապահված եղել հայ գրաձուլիչներին: Նրանք տարբեր լեզուների տառեր են հեղինակել, մատակարարել հայկական և օտար տպարաններին, հսկայական ավանդ են ունեցել մեծ քաղաքներում, գավառներում տպագրական գործի հիմնադրման ու զարգացման մեջ:

Օսմանյան կայսրության լուսավորական մթնոլորտի հաստատման մեջ մեծագույն ավանդ են ունեցել հայ գրավաճառները:

Արևմտահայերի կողմից ստեղծվել է մեծածավալ գրականություն: Հայատառ թուրքերեն պարբերական հարուստ մամուլը, ինքնուրույն ու թարգմանական, մասնավորապես ֆրանսիական արկածային գրականությունը օրը օրին, սովորության ուժով կարդացվում էին մեծ ու փոքր քաղաքների հասարակական վայրերում, սրճարաններում, թեյարաններում, պաշտոնատեղիներում՝ հարյուրապատիկ մեծացնելով ընթերցողների շրջանակը:

Ստեղծվել է օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննախընթաց առատություն (հայերեն, հայատառ թուրքերեն, օսմաներեն բացատրական տեքստերով): Ամենից շատ այն օգնել է նոր թուրքերեն լեզվի կայացմանը, նրա բառացանկի հարստացմանը: Հայ լեզվաբանների հեղինակած թուրքերենի (հայատառ թուրքերենով) հարյուրի մոտ դասագրքերով ու բառարաններով թուրքերը տասնամյակներ շարունակ սեփական լեզուն սովորել են դպրոցներում, նորաբաց տարբեր մասնագիտական, նաև բարձրագույն, բժշկական, տնտեսագիտական, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաստատություններում կրկին հայատառ թուրքերենով օգտագործվող մասնագիտական (ինքնուրույն ու թարգմանական) գրականության հետ միասին:

Գեղարվեստական գրականություն (ինքնուրույն և թարգմանական), պատմական աշխատություններ, գիտական, գիտա-հանրամատչելի գրքեր, փիլիսոփայական տրակտատներ, դասագրքեր, լուսավորական գրականություն, հրապարակախոսություն, բառարաններ, իրավագիտական ակտեր, դիվանագիտական գրագրության որոշակի մասը, տարբեր տեսակի ուղեցույցներ, բժշկական, կենցաղային՝ երգարաններից մինչև երազահաններ ու խոհարարական գրքեր, առողջապահական հրատարակություններ, գրքեր երեխաների համար և այլն: Հայատառ թուրքերեն գրականությունն օգտագործվել է ստեղծելու համար կայսրություն մուտք գործող գիտության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսության, արհեստների ու մշակույթի գրականությունը, որը կոչված էր ծառայելու ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության

բազմախոս ազգերին, թուրքերին: Հայատառ թուրքերենը եղել է կենդանի օրգանիզմ և ծառայել է ողջ կայսրության շահերին: Իզուր չէ, որ պալատական վերնախավային շրջանակներում 19-րդ դարի կեսերին հարց է առաջացել օսմաներեն լեզվի արաբական այբուբենը հայկականով փոխարինելու շուրջ, որի կենսունակությունն արդեն ապացուցված էր:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն անկասկած իր հսկայական ազդեցությունն ունեցավ թուրք գրողների ու հասարակական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման ու զարգացման վրա: Վերջիններս հանդես էին գալիս հանուն Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական բարեփոխումների անցկացման և թուրք հասարակության մեջ աշխարհիկ, մշակութային կյանքի զարգացման: Այս մեծ գործի մասնակիցներն էին արևմտահայ մտավորականության ընտրանին, ուսուցչից, փաստաբանից, վաճառականական խավից, պալատական պաշտոնյայից մինչև կայսրությունը արտասահմանյան երկրներում ներկայացնող դիվանագիտական հաստատությունների հայ աշխատակիցները՝ որոնք չափազանց մեծ թիվ են կազմել: Նրանք հիմնականում վարել են թարգմանիչների, գրասենյակի ղեկավարների, առաջին քարտուղարների պաշտոններ տարբեր նախարարություններում, դատական և իրավական, բանկային ու առևտրական ասպարեզում: Քիչ չեն եղել դեսպաններն ու մանավանդ՝ գլխավոր հյուպատոսները, խորհրդականները, կառավարության արտաքին գերատեսչության ամենապատասխանատու բաժինները տնօրինողները: Վերջիններիս ավանդն օսմանյան դիվանագիտական մշակույթում, տասնամյակներ շարունակ նրա ունեցած հաղթանակներում՝ անկարելի է անտեսել:

Հայատառ թուրքերեն գրականության մի խոշոր հատված իրենից ներկայացնում է թարգմանություններ՝ կատարված թատրոնի համար: Այդպիսի ստեղծագործությունների թիվը հասնում է շուրջ 500-ի: Հայ թատրոնը թուրք լուսավորիչներին գրավել է նրանով, որ հենց թատրոնի միջոցով է հնարավոր եղել արտահայտել իրենց ամենամեծ երազանքները և թուրք առաջադեմ մտավորականության տրամադրությունները: Թուրքական թատրոնի պատմաբանների կողմից այս շրջանն ուսումնասիրվում է որպես թուրքական ազգային թատրոնի, օպերայի և երաժշտական թատրոնի սկզբնավորման ժամանակաշրջան (Մեթին Անդ, Ահմեդ Ֆեհիմ, ուրիշներ):

Թուրք թատերագետները, դերասանները արդարացիորեն նշում են, որ եթե չլինեին հայ դերասանապետերի թատերախմբերը, նրանց կողմից նյութական վարձատրությամբ թուրք հեղինակներին տրվող առատ պատվերները, ապա դժվար թե ստեղծվեր թուրքական դրամատուրգիան:

Հայկական, մասնավորապես հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում պահպանվել են ոչ միայն հայազգի, այլև թուրքական, արևելյան բազմազգի ու բազմաոճ բազմաթիվ թուրքերեն երաժշտական ստեղծագործություններ:

Արևմտահայ մթնոլորտի, նրա մշակութային գործիչների ստեղծագործական ներդրման արդյունքում Կայսրություն է մուտք գործել եվրոպական նոտագրության, դասական երաժշտական մշակույթը, հրատարակվել են երաժշտական ու երաժշտագիտական պարբերականներ: Իսկ մինչ այդ, շնորհիվ լիմոնճյանական խազագրության, ձայնագրվել է ոչ միայն թուրքական դասական երաժշտությունը, քաղաքային կոմպոզիտորների, աշուղների, այլև թեքքեներում դասավանդվող ու մզկիթներում հնչող հոգևոր երաժշտությունը:

Միջազգային ցուցահանդեսներում բազմաթիվ մրցանակներ շահած ու համաշխարհային հռչակ ձեռք բերած Զիլճյան ընտանիքի ծնծղաները 1623թվականից դարձել էին յուրատեսակ այցեքարտ Թուրքիայի համար ու մինչ օրս էլ ծնծղայագործ 400 ամյա գերդաստանի անունը կրող ծնծղաները լավագույն որակի պատահայտիչներ են թե՛ դասական և թե՛ այլ նվագախմբերի համար:

Տիգրան Չուխաջյանի (1837-1898) անունը կապվում է թուրքական օպերայի, կոմիկական օպերաների, բալետների ստեղծման պատմության հետ: Թուրք դասական երաժշտության հիմնադիր կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, դիրիժոր Տիգրան Չուխաջյանի գործերը կատարում էին նաև իտալական օպերային խմբերը, ինչպես Եգիպտոսում, Ռումինիայում, Բելգիայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում իտալերենով, հունարենով, ֆրանսերենով:

Հայ ճարտարապետների կողմից կառուցվում էին թատրոնի շենքեր, իսկ մեծ քաղաքներում, գավառներում հայ երաժիշտների, երաժշտության հայ ուսուցիչների բեղմնավոր գործունեության արդյունքում հիմնադրված սիմֆոնիկ, կամերային, փողային նվագախմբերը, երգչախմբերը, երաժշտական միությունները ու հրատարակչությունները, թատերախմբերը, պարային մասնավոր դպրոցները, սպորտային տարբեր խմբերն ու թիմերը, հասարակական հարյուրավոր կազմակերպությունները ողջ երկրով մեկ, առանձնապես՝ Ստամբուլը դարձնում էին եվրոպական որակների հավակնող քաղաք:

Հայ մանրանկարչության լավագույն ավանդույթները շարունակվել են Օսմանյան կայսրության ժամանակ ևս: Նկարիչների մի մասը դուրս գալով ազգային շրջանակներից, մեծ ճանաչման ու փառքի են հասել, դառնալով կայսրության լավագույն նկարիչները, ծառայել են պալատում, հեղինակել օսմանյան սուլթանների ու նշանավոր այրերի դիմանկարներ, պատմական, պատերազմական (մասնավորապես հայտնի ծովանկարների) թեմաներով հայտնի, մեծարժեք կտավներ, կայսրության պատմական վայրերի ու չքնաղ բնության, ծովային թեմաներով նշանակալի գործեր ստեղծել:

Բերայում, քաղաքի ամենաեվրոպական հատվածում կենտրոնացված են եղել հայկական լուսանկարչատներ, տպարաններ, դեղատներ, բժշկական մասնավոր ընդունարաններ, փաստաբանական ու ապահովագրական գրասենյակներ, ոսկերիչներ, տարբեր այլ արվեստագետների ու արհեստավորների խանութներ, փոքրիկ ֆաբրիկաներ և այլն:

Փարիզի, Իտալիայի Գեղարվեստի ակադեմիաների հայազգի շրջանավարտ մասնագետները դասավանդել են, հեղինակել բազմաթիվ լուսանկարչական ու նկարչական ցուցահանդեսներ, կազմել տարաբնույթ ալբոմներ, նվիրված Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր կողմերին, տարբեր ազգերին, արհեստներին, տարազներին, տարբեր դասակարգերի ու տարբեր զբաղմունքների մարդկանց, Օսմանյան կայսրության ընդարձակ տարածքի առանձին քաղաքներին, գյուղերին, պատմական վայրերին, հուշարձաններին: Հրատարակվել են առանձին անհատների դիմանկարներով, նույնիսկ առանձին հաստատությունների, շենքերի, պալատների և այլնի նկարներով ալբոմներ: Նույնպիսի լուսանկարչական շարքեր ծառայել են նաև փոստային բացիկների, դրոշմաթղթերի ստեղծման ու տպագրման ժամանակ: Նրանք հանդիսացել են Օսմանյան կայսրությունում թանգարանների, առանձին հայտնի հավաքածուների հիմնադիրներն ու առաջնեկները:

Հայ Պոլիսը հիմնականում կազմված է եղել հայ արհեստավորներից: Եթե դրանց էլ հա-

վելենք կապիտալիստական հարաբերությունների սկզբնական ու հետագա զարգացման շրջանում երկրով մեկ հայկական ամենատարբեր ֆաբրիկաների, գործարանների, մթերանոցների, առևտրական նոր տիպի գործունեության հիմնադրման երևույթը, եվրոպայից բերված տեխնիկական ամենավերջին նորույթի հաստոցներով ու նորամուծություններով, գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերում եվրոպականացման հեղափոխական զարգացումը, ապա այն պատկերացում կտա ողջ երկրի տարբեր ոլորտներում զբաղվածության, ավելի ճիշտ այս ասպարեզներն իրենց ձեռքերում կենտրոնացրած հայ գործարար ու սեղանավորական, վաճառականական խավի, բնակչության մասին:

Նշանակալի է եղել ավանդը նույնիսկ այնպիսի ոլորտներում, որ քրիստոնյաների ներկայությունը եթե ոչ արգելված, գոնե ցանկալի չի եղել: Այդ ասպարեզներից առաջինը ռազմական բնագավառն էր, որ հայերը դարերով ոչ միայն որպես զինվորներ, հրամանատարներ, ռազմական, իրավաբանական ուսումնարաններում տարբեր մասնագիտությունների ու առարկաների դասախոսներ, դասագրքերի հեղինակներ են եղել, բանակի, պալատի մատակարարներ, թարգմանիչներ, խորհրդականներ, դիվանագետներ, արքունի և զինվորական բժիշկներ են ծառայել, այլև այս բնագավառի բազմաթիվ կարևոր հայտնագործությունների հեղինակներ են եղել, բազմիցս փրկելով երկիրը ծանրագույն քաղաքական, պատերազմական իրավիճակներում:

Արևմտահայ մշակույթի ու նրա գործիչների համար, մասնավորապես 19-րդ դարը, կայսրության բուռն առաջավոր, մտավորական ու լուսավորական ուժերի համագործակցության դժվար, սակայն հրաշալի շրջան է եղել: Այն իր պտուղներն է տվել ի դեմս թուրք նոր, ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության, նոր ձևավորված գրական լեզվի, պարբերական մամուլի, գիտությունների, արվեստների, արհեստների, սպորտի, հասարակական կազմակերպությունների, կապիտալիստական նոր ծնունդ առնող տնտեսական հարաբերությունների զարգացման:

Այս համագործակցությունը 20-րդ դարի արշալույսին արդեն գոյություն չուներ...

THE ROLE OF ARMENIANS IN THE CULTURE OF THE OTTOMAN EMPIRE

(19th century)

Instead of the conclusion

The masters of the ottoman empire were nomads in their origin. The countries they had conquered, involved sedentary people and hence had cultural traditions of ages. These people, who had come from different cultural traditioned races, were already involved in agriculture, arts and crafts, trades. They also had scientific, literary workers and written traditions which later became their main accupation and mean of survival. Within their cooperative inhabitence, Moslems gradually imitated submitted peoples, agricultural works and tried to renew their lives. Eventually, according to the sedentary life, turks could possess a new cultural life.

The role of armenians, in the culture of the Ottoman Empire, has been obvious. The 18th century is characterized by its harshness and unfairness in social-economic sence for the western armenians. Though it is known as the armenian Rennaissence Period in way that the concept was spread and directed towards europeänization. The collaboration of this synthese has brought them to a point where they could have a common mean of expression, which hence aimed in armenian-lettered turkish language. This language was developed as an identity for a survival and a mean of communication, not only between western-armenians and non-armenians but also for those who barely spoke armenian. In fact, as result of the muslim violent forces and the turkish politicization, more than half million armenians had changed their language in turkish at the province of eastern regions.

The Armenian-lettered turkish Institude, with powerful, multigenre, independent and self-sufficient branch, was a larger factor than a mission which served the western armenians. And during its printing times, it has also contributed to the turkish nationed Ottoman Empire in general, cultural and illuminating manner. This fact mostly favored the Turkish people. Armenian owners of the printing houses had their editors, whose function gradually came out from the armenian circles. The reason of this reality was the printing and the publishing of the Turk authors' papers in ottoman, armenian and armenian-lettered turkish languages. Also the printing books of the publishers' in french, armenian, greek, ottoman, four languaged, and eighty named periodicals which were spread in the whole Caucasus.

The most famous periodicals in turkish, of the licensed owners and chief editors are the followings: *Sabah, Saadet, Servet, Yeni Filkr, Hazine-I Funun, Ceride-I Fenniye ve Edebiye Servet, Irtika, Turik, Malumat, Terakki, Maarif, Geveze, Hafta Karakus Ezop, Nevsal-i Osmani, Necat-I Millet, Sikayet,Istanbul, Musavver Turkistan, Resimli Ziraat Gazetasi, Yeni Gazete, Mekteb*. Whereas the french periodicals are: *La Reforme, L'éclair, La Patrie, Intransigeant, Jeun Turc, La Verite, Renaissance, L'Information d'Orient, Indivateur General des transports en Turquie* etc.

The castings of the printing letters have had a reserved deposit in this. They have authored letters in different languages, accomodated into armenian and other printig houses. They have also had a huge contributions in big cities and great printing establishments in different provinces.

Armenian booksellers have made an illuminating mood and had huge contributions in the Ottoman empire. Western armenians have written many literature. Armenian lettered turkish rich media with its independent and translation, involving specially french adventurous literature, had a large number of readers. It was spread in small and large cities, at the public places, cafes, tea shops and offices. There has been created an unprecedented abundance of turkish teaching textbooks and dictionaries, with interpretative texts (in armenian, armenian-lettered turkish and ottoman turkish). This has helped alot for the making of the turkish language and the enrichment of its glossary. Hundreds of armenian lettered turkish textbooks and dictionaries, written by armenian linguists, has been taught in turkish schools, high schools and colleges in scientific, economic and even in military fields; such as the artistic literature, historical works, scientific books and periodicals, philosophical tracts, classbooks, enlightening literature, orations, dictionaries, legal acts, part of diplomatic piece of works, medical and living roadbooks (culinary and nutritional), books for children etc. This was extended in decades with the professional (individual and translating) literature. Armenian lettered turkish literature was used for the development and the growth of the empire in agricultural, industrial and cultural fields, which served both the armenians and the turks. Armenian lettered turkish language has been kind of a living organism and has served the intrests of the whole empire. Hence, the question genesis of transforming the turkish language from armenian-lettered into arabic-lettered, during the mids of 19th century, was not in vain and the vitality was already proven.

The armenian lettered turkish literature had its high influence on the development and the formation if the new generation of turk writers and social agents. Indeed, they tried to work on the reformation of the constitution of Ottoman Empire and development of the secular and cultural life. Most of the participents of this case were the western armenians of intellectual class such as teachers, lawyers, great businessmen, courtiers and even employees who used to represent the empire in foreign countries. These people were very large in number and main body were the first secretaries of leadership offices and the directors of ministry offices, banks.

The immediate investment in the diplomatic culture of the Ottoman empire was also of the embassadors, consuls... which is imposible to ignore, since it has reached to a victory.

A big section of the armenian lettered turkish literature represents translations for theatre. These pieces make around 500 examples. Armenian theatre has been attracted by the turkish illuminators because it was a mean of expressing their greatest reveries and spirits of the intellectuals. Later, the turkish historians represented the time as the early period of the start of turkish theatre, opera and the musical thatre (Metin And, Ahmen Fahim and others…). Turkish dramaturgists, actors claimed that if there weren't the armenian main actors' troupes and their requests upon turkish writers, they may probably not have a dramaturgy nor a theatre.

In armenian and specially armenian lettered turkish manuscripts, there have been saved not only armenian but also turkish and eastern various and multigenre thousands of musical works.

In western armenian atmosphere the culture of the classical music entered into the Empire with its european notation and later musicological periodicals were published. This was a result of the investments of the creative cultural figures in the empire.

Ziljian family was the best who used to make cymbals suitable for classical and other orchestras. Their business of art is famous with its history of 400 years specially in Turkey. From the year 1623 they have brought their participation in international exhibitions, won prizes which in fact has served as a business card for Turkey.

"Tigran Choukhajian" (1837-1898) is the founder of the turkish classical music. Being composer, musicologue and conductor, he is directly connected to the making of the turkish opera, comic operas and their march. His works were presented in Italy, his opera pieces were played in Romania, Belgium, England, France (in French, Italian and Greek). Hence, the investment of armenian intellectuals had enriched Istanbul and endowed it with european qualifications. For example, the construction of theatre buildings and the formation of the symphonic and pecuniary orchestras, chamber music, musical institudes and editions, troupes, private dancing schools, sports groups and teams, hundreds of social organizations etc.

The best traditions of armenian miniature was continuing during the ottoman empire. Some of them, coming out of the armenian society, have become the best and the most famous painters. Hence, they've atchieved the glory of the whole empire. They have served in the palace and have painted the portrait of sultans and prominent officials of ottomans. They have also worked on historical, natural, sea themes and martial paintings. There are plenty of canvas paintings with such themes.

In Pera, the city was centered with armenian photo studios, printing houses, pharmacies, restaurants, private medical centers, counseling and insurance offices, jewelery shops, small factories, other different arts and crafts shops etc.

The graduate students of Art academies of Paris and Italy have had many photo and painting exhibitions, organized multigenre albums, dedicated to different sites, people, crafts, historical sites, different cities of the empire. The content of these exhibitions included also the lifestyle of different classes, their costumes, habits etc. They also have published albums including portraits and pictures of institutes, buildings, castels etc. Similar to this many other series of photographies have served for the Ottoman post cards and stamps. Later, they have been the first representatives of the collections found in the Ottoman museum.

The Armenian Polis has been consisted of armenian craftsmen. And if we take them under consideration in the early and later development of capitalistic relations, we'll notice that the agricultural and industrial services of that region was endowed with the modest tools brought from europe. Hence, we can say that these scenes were the result and the effect of the europeanized revolutionary development, which, in fact, is an adequate describtion of the higher class.

The contributions have also designated the christians presence and the descrimination towards them. The first indicative field was the military service, in which armenians have worked accurately, such as soldiers, commanders, professors of military, juridical and other scientific subjects. And to save the country from different situations of war, courtier combats, professors, authors, translators, military doctors and many other intellectuals have fought for it.

For the western-armenians and their agents, the 19th century is characterized with its developing and growing motion, although it has been a harsh collaborating process for the intelectuals and illuminators. This has produced a new turkish, individual translating literature, a new chic literary language, periodicals, sciences, arts and crafts, sports, social organizations and a new capitalistic economical developments.

This collaboration was ended at the beginning of the 20th century...

Translated by: D. Artinian

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՑՈՒՑԱԿ Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԻ[1]

	ծննդավայրը	ծննդյան և մահվան թթ.	գահակալության թթ.
1. Հովակիմ	Բուրսա	1398-1478	1461-1478
2. Նիկողայոս Ա	Կարին		1478-1489
3. Կարապետ Ա			1489-1509[2]
4. Մարտիրոս Ա			1509-1526[3]
5. Գրիգոր Ա Բյուզանդացի	Վաղարշապատ		1526-1537[4]
6. Աստվածատուր Ա Ցաղոտյան	Դերջան		1537-1550[5]
7. Ստեփանոս Ա	Ուլուբաթ		1550-1561[6]
8. Տիրատուր Ա	Սիս		1561-63, 1596-1599[7]
9. Հակոբ Ա			1563-1573[8]
10. Հովհաննես Ա	Անիզ		1573-1581[9]
11. Թովմաս Ա	Գաղատիա		1581-1587
12. Սարգիս Ա	Ուլնիա		1587-1590
13. Հովհաննես Բ			1590-1591
14. Ազարիա Ա	Ջուղա		1591-1592
15. Սարգիս Բ Պարոն-Տէր	Զեյթուն		1592-1596
16. Մելքիսեդեկ Ա	Էրզրում		1599-1600
17. Հովհաննես Գ Խուլ	Սամարիա	1554-1634.	1600-01, 1610-11, 1621-23,1631-33[10]
18. Գրիգոր Բ	Կեսարիա,	1570-1636.	1601-08, 1611-21, 1623-26, 1626-29, 1633-36
19. Զաքարիա Ա	Վան	1576-1639	1626-31, 1636-39
20. Դավիթ Արևելցի	Դարա		1639-41, 1643-44, 1644-49, 1650-51
21. Կիրակոս Ա	Երևան	1602-1642	1641-1642
22. Խաչատուր Ա	Սվազ		1642-1643[11]
23. Թովմաս Բ Փերիացի	Հալեպ	-1659	1644, 1657-59[12]
24. Եղիազար Այնթապցի			1651-1652[13]
25. Հովհաննես Դ Մուղլա (Մուղնեցի)			1652-1655
26. Մարտիրոս Բ	Կաֆա	-1668	1659-1660[14]
27. Ղազար Ա Սվազցի			1660-1663[15]
28. Հովհաննես Ե Թութունջի	Վան	1600- 1698	1663-64, 1665-67
29. Սարգիս Գ	Ռոդոստո	1610(13)-1670	1664, 1665, 1667-70
30. Ստեփանոս Բ Մեղրեցի		-1674	1670-1673[16]
31. Հովհաննես Զ Կաղ	Ամասիա		1674-1675
32. Անդրեաս Ա Պոլիս			1675-1676
33. Կարապետ Բ (Կույր Երեց), Կեսարիա			1676-79, 1680-81, 1681-84, 1686-87, 1688-89[17]
34. Սարգիս Դ (Էքմեքճի-հացագործ)			1679-1680[18]
35. Թեոդորոս Ա (Թորոս)	Պոլիս		1681, 1687-88
36. Եփրեմ Ղափանցի			1684-86, 1694-98, 1701-02[19]
37. Խաչատուր Բ Ջիլեցի			1688
38. Մատթեոս Ա Սառը	Կեսարիա,	-1727	1692-94[20]
39. Մելքիսեդեկ Բ Սուրբի շահր		1698-99, 1700-01[21]	
40. Մխիթար Ա	Սիիրթ (Քրդստան)		1699-1700[22]
41. Ավետիք Ա Եվդոկացի		1702-03, 1704-06[23]	

---

1 Հայտնի դեմքերի և դեպքերի մասին ծանոթագրել ենք լրացուցիչ չափով:

2 Մեծ համակրանք է վայելել Մեհմեդ Բ Ֆաթիհ սուլթանի և նրա որդու՝ Բայազիդ Բ սուլթանի կողմից: Նրա շնորհիվ սամաթիացի հայերը մասնակցել են սուլթանական կառույցների շինարարական աշխատանքներում, մասնավորապես սուլթան Բայազիդի մզկիթի շինարարության վրա, աշխատել են նաև պալատում: Նրա օրոք Սամաթիայի հայկական փարթարանում դասավանդել է հայտնի գիտնական բժիշկ **Ամիրդովլաթ Ամասիացին**:

3 Սելիմ Ա Յավուզ սուլթանը 1517թ. նրան է տվել Երուսաղեմի տնօրինական փաստերի հաստատագրման շարունակ հայկական կալվածքներ համաձայնագրերի մասին հրովարտակը:

4 Նրա օրոք Վանից մեծ թվով արհեստագործներ և ոսկերիչներ են բերվել Կ.Պոլսի Փափ շուկայում աշխատելու համար, իսկ սուլթան Սուլեյման Կանունին իր մզկիթի շինարարությունը վստահել է հայ ճարտարապետներին ու շինարարներին:

5 1547թ. ս.Էջմիածնից Պոլիս է այցելել կաթողիկոս Ստեփանոս Ա Սալմաստեցին:

6 Սուլթան Սուլեյման Կանունին Կ.Պոլիս է գաղթեցրել և Սամաթիայում վերաբնակեցրել Նախիջևանից, Երևանից և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից բազմաթիվ արհեստավոր հայերի:

7 1563-86թթ. եղել է Կիլիկիայի (Սիս) կաթողիկոս: Երկու անգամ բազմել է Կ.Պոլսո պատրիարքական աթոռին: Նրա օրոք, Էջմիածնի կաթողիկոս Միքայելը եկել է և մեկ տարի մնացել Սեբաստիայում: Թոքաթցի Աբգար Դպիրին ուղարկել է Եվրոպա, տպագրական գործն ուսումնասիրելու համար:

8 Աբգար Դպիրը Վենետիկում, Հռոմում հայերեն գրքեր տպագրելուց հետո վերադարձել է և Կ.Պոլսում 1567թ. Սուլթանշահ որդու հետ տպագրում է առաջին գիրքը՝ *«Փոքր քերականություն»*, ապա՝ ևս 3 գրքեր:

9 Սուլթան Մուրադ Գ-ն 1577թ. Նախիջևանից ու Թավրիզից բազմաթիվ արհեստավոր հայերի է Պոլիս բերել, վերաբնակեցրել Ենիգափու և Գումգափու թաղերում, ուր նրանք շուտով հայկական եկեղեցիներ են կառուցել:

10 Նրան համարել են Հռոմի կույր ամիր: Այդ պատճառով մասնակցել, սակայն չի հաջողել 1531թ. պատրիարքական 4-րդ ընտրության ժամանակ և պատսպարվել է Բուրսայում:1632թ. գնացել է Հռոմ, Ուրբանոս պապի հովանավորության տակ անցել, երկու գիրք գրել:

11 1643թ. պատրիարքական աթոռից հրաժարվելուց հետո, 1657թ. ընտրվել է Սսի կաթողիկոս:

12 Հայտնի է եղել պապական ճախասիրությամբ: Թուրքերի կողմից բանտարկվել է ու մահացել զնդանում:

13 1659թ. ձերբակալվել ու շղթայակապ բանտ է նետվել մի քանի ամսով, երբ Կ.Պոլսում այցելել էր իր բարեկամ, խոտվարար Թեյլաթողլուն: Ապա նա Բուրսա է գնացել ու սուլթան Մուրադ Գ-ից Երուսաղեմի հայկերը ներող հրովարտակ է առացել:

14 Եղել է Երուսաղեմի պատրիարք (1668): Նա 1659թ. հույներից նոր է վերցրել ս.Հակոբյանց վանքը: Եկեղեցու պալատների պատճառով բանտ է նետվել:

15 Նրան հաջորդող Հովհաննես Ե Պոլսո պատրիարքը դավադրությամբ վճռան է նետել:

16 Օտարներին ունեցած պատրիարքարանի պարտքերի համար վճռան է նետվել ու դուրս գալուց հետո փախճանվել է:

17 Նրա օրոք Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը Պոլսում բացել է հայկական երկրորդ տպարանը:

18 Նրա մասին հայտնի է միայն, որ մինչև Պոլսո պատրիարք դառնալը եղել է օսմանյան բանակի հացի մատակարար:

19 1701թ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Ֆերիոլը հրավիրել է նրան և կաթոլիկ հայ առաջնորդին, ու հաշտեցրել:

20 Քաղաքականհետապնդումներիցու հալածանքներիցփրկվելուհամար1701թ.առերեսմահմեդականություն է ընդունել, 1712թ. Հռոմ գնալով իր հավատքին է վերադարձել:

21 Կաթոլիկների դեմ մղած պայքարի պատճառով1699թ. վճռան է նետվել:

22 Կաթոլիկների նկատմամբ ունեցած բարեհաճության պատճառով պատրիարքությունից հրաժարվել է:

23 Հայտնի է եղել կաթոլիկների դեմ մղած սուր պայքարով, որի պատճառով Պոլսի ֆրանսիական դեսպանի

42. Գալուստ Ա Կայծակ	Ամասիա		1703-1704
43. Ներսես	Պալաթ (Պոլիս)		1704
44. Մարտիրոս Գ Ղրիմեցի	Երզնկա		1706[24]
45. Միքայել	Երզնկա		1706-1707[25]
46. Սահակ Ա	Ապուչեխ,	-1714	1707, 1708-14[26]
47. Հովհաննես Է	Իզմիր,	-1714	1707-1708[27]
48. Հովհաննես Ը Գանձակեցի		1714-1715	
49. Հովհաննես Թ Կոլոտ Բաղիշցի		1678-1741	1715-1741[28]
50. Հակոբ Բ Նալյան	Ակն,	1701-1764	1741-48, 1752-64[29]
51. Պրոխորոն Ա	Միլիտոս		1749[30]
52. Մինաս Ա Ակնեցի		-1753	1749-1751[31]
53. Գևորգ Ա	Ղափան	-1756	1751-1752
54. Գրիգոր Գ Պասմաճյան	Պոլիս	1715-1791	1764-1773[32]
55. Զաքարիա Բոբուզյան Կաղզվանցի		1719-1799	1773-81, 1782-99
56. Հովհաննես Ժ Համադանցի		-1795	1781-1782[33]
57. Դանիել Ա	Սուրմալու,	1748-1807	1799-1800[34]
58. Հովհաննես ԺԱ Չամաշրճյան Բաբերդ,		1757-1817	1800-01, 1802-13[35]

ամենդակությամբ առևանգվել, Բաստիլ է ընկել և հայ, ֆրանսիական գրականության մեջ հայտնի է նաև որպես մարդ՝ «երկաթե դիմակի տակ»: 1706թ. փետրվարի 14-ին բանտարկվում է պատրիարքական աթոռից: Վախճանվել է Փարիզում, թաղվել Սեն Սյուլպիս արքայական եկեղեցու գամբարանում: Եղել է նաև տաղերգու:

24 Ավետիք Եվդոկիացու հետևորդների ջանքով՝ հանվել, աքսորվել է:

25 Միաժամանակ (կարճ) հաջորդությամբ վարել է Երուսաղեմի ու Կ.Պոլսի պատրիարքությունները, պետության կողմից աքսորվել է ավելի Ռոդոսթոյում առաջ եկած խնդիրների պատճառով:

26 Միաժամանակ եղել է Երուսաղեմի պատրիարք: Նրա օրոք Պոլսի 4 տպարաններում 40 գիրք է տպվել:

27 Կաթողիկոսի նկատմամբ իր անհաշտ պայքարի պատճառով աքսորվել է [illegible]:

28 Անհանգիստ ու դժվարակեր պատրիարքներից է եղել: Հիմնադիրն է Սկյուտարի Մայր Դպրատան, որը աշխատասիրության համար դարձավ գրական ու բարեգործական նոր դպրոց: Կարապետ Ուլնեցի նախկինում Պոլսում 1726թ. օծվում է որպես Էջմիածնի կաթողիկոս և մի քանի օր անց նախկինում է ձեռնադրում Հովհաննես Կոլոտ վարդապետին, որը 11 տարի առաջ Պոլսո պատրիարք էր:

29 Աստվածաբան գիտնական, հայերեն ու հայատառ թուրքերեն մի շարք գրքերի հեղինակ, թարգմանիչ, Գրել է հայատառ թուրքերեն բանաստեղծություններ, ծածկանունը՝ Նիհատի: Նրա օրոք, 23 տարվա ընթացքում 60 գիրք են տպագրվել Պոլսում: Հակոբ Նալյանը մեր պատմության մեջ հայտնի է որպես մեծ գիտնական, բանաստեղծ: Պոլսի պատրիարքական աթոռում նա գահակալել է երկիցս՝ 1741-1748թթ. և 1752-1764թթ., հաջորդելով Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքին: Ծնվել է 1701թ. Ակնի Զիմառա գյուղում: 1743թ. սուլթանական Մեյդ Հասան փաշայի միջնորդությամբ Նաղշբանդի աղքատների համար կառուցվելիք հիվանդանոցի բնյութն է առել: 1744թ. սուլթանական հրամանով սկսել է Բեյօղլուի հայկական հիվանդանոցի կառուցումը: 1746թ. «Հոգևոր» գիրքը (76 էջ) տպագրել է Տիրացու Չիքիչին Հովհաննեսի և նրա որդու տպարանում: Տպարանը հիմնադրվել էր նույն 1746թ.: 1747թ. Հակոբ Նալյանը տպում է իր «*Աշխարհագրութ Քրիստոնեական*»-ը Սիմավոնի Տիրացու Բարսեղի և Հակոբի տպարանում: 1747թ. Հակոբ Նալյանը հրատարակում է «*Գիրք կոչեցեալ Քրիստոնէական ուսմանց*»՝ Սիմվոնի Սարգիս և Միքայել զույգով տպարանում: Երուսաղեմի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակրի մահվանից հետո 1749թ. պատրիարք է ընտրվում Հակոբ Նալյանը:

30 Հակոբ Նալյանի պատրիարքական աթոռը անարդար գրաված լինելու պատճառով, 1749թ. Նալյանի վերադարձից հետո աքսորվում է Սամսոն, զինդան նետվում, մահանում:

31 1751-53թթ. եղել է ս. Էջմիածնի կաթողիկոս:

32 1791թ. կաթողիկոսության է ընտրվել Տփղիսում, առանց դրամով հայ հոգևորականի համար:

33 Կաթողիկոսի նկատմամբ իր անհաշտ պայքարի պատճառով աքսորվել է արդեն:

34 1807թ. մայիսին ս.Էջմիածնում կաթողիկոս է ընտրվել, որը մի քանի ամիս է ապրել:

35 Հրաժարվել է 1813թ.՝ ծերության պատճառով ու իրեն հաջորդ կարգել Աբրահամ պատրիարքին, որին

59. Գրիգոր Դ	Խասեռ,	-1803	1801-1802
60. Աբրահամ Ա Քոլյան			1813-1815
61. Պողոս Ա Գրիգորյան	Ադրիանապոլսեցի	1763-1853	1815-1823[36]
62. Կարապետ Գ	Պալաթ,	1823-1850	1823-1831[37]
63. Ստեփանոս Գ Զաքարյան(Աղավնի) Բուրսա,		1777-1853	1931-39, 1840-41[38]
64. Հակոբոս Գ Սերոբյան	Պալաթ,	1780-1862	1839-40, 1848-58[39]
65. Աստվածատուր Դ	Պոլիս,	1768-1846	1841-1844[40]
66. Մատթեոս Բ Չուխաջյան	Օրթաքեոյ,	1794-1865	1844-1848[41]
67. Գևորգ Բ Քերեստաճյան	Պոլիս (կեսարացի),	1813-1882	1858-1860[42]
68. Սարգիս Ե Կույումճյան	Էղիրնե,	-1861	1860-1861[43]

ժողովուրդը ընդունում էր: Նրա օրոք մի քանի թաղերում վարժարաններ են բացվել, որ առաջին անվճար էր: Կոնկայում առաջին հայ գրախանութ Մարգարը բացել է իր գրախանութը: Սկիզբ Գ-ից նա ամառը մուշտակ է հագել առաջինը:

36 Գրել է հայատառ թուրքերեն «*Մեր Արիզին վէ Միր Ճէրիքին բարիհի*».-«*Աչ պէհր ճէղի*» (Ջանապաճորիմ հինգ դարոց) և դրանց հիման վրա հայերեն «*Ժամանակագրական գրալունն*»-ը՝ 2 հ.: 1823թ. հրաժարվել է Պոլսի պատրիարքությունից: Նրա թաղերի հիման վրա առաջանք Արիին ամիրա Նաբաստողկյանին աքսորել է 4 ամսով Սվազի ս.Նշան վանք: Վերադարձին ամիրայի ջանքերով նա թողնում է պատրիարքական աթոռ, աքսորվում Երուսաղեմ: 30 տարի Երուսաղեմում մնալուց հետո մահանում է 90 տարեկանում: Տես՝ Տիգրան Սավալանյանց (1821-1901), *Պատմութիւն Երուսաղեմի*, Երուսաղեմ, 1931, հ.2, էջ 943:

37 Նրա օրոք, 1827թ. Էջմիածինը պարսիկներից անցնում է ռուսական իշխանության ներքո: Նրա օրոք 1830թ. փետրվարին, կայսերական հրամանով կաթոլիկ հայերը, որ անջատ համայնքություն էին կազմել, ժողով են գումարում Յենին թաղում և ազգային ընտրում Նորիման Անտոն վարդապետին: Կարապետ Գ-ն հրաժարվում է Աթոռից և նրան հաջորդում է Ստեփաննոս Աղավնի Պատրիարքը:

38 1841թ. պաշտոնապես հաստատվում է 27 էսնաֆների (արհեստավորական միավորումների) ժողովը, որը մասամբ վարելու էր պատրիարքարանի գործերը: 1842թ. նրանք հրաժարվում են, թողնելով այն կրկին ամիրաներին: Ստեփանոս Գ Զաքարյան պատրիարքի օրոք են չինվել Ազգային հիվանդանոցը, մի քանի եկեղեցիներ: 1836թ. որոշ ամիրաներ հավաքվելով պատրիարքարանում, ժողով են գումարում պատրիարքի ընկավորությամբ և որոշում հիմնադրել Սկյուտարի ճեմարանը: Այն բացվում է 1838թ.: Նա քաշվում է Աթոռից առաջին անգամ 1839թ.: 1841թ. երկրորդ անգամ է հրաժարվում պատրիարքությունից:

39 1856թ. Մխիթարյան միաբանությունից հայ եկեղեցու գիրկն են վերադառնում Հ.Սարգիս Թեոդորյանը, Հ.Գաբրիել Այվազովսկին, Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայանը: 1840թ. Հակոբ Գ-ն հրաժարվում է, և Ստեփաննոս «Աղավնի» պատրիարքը երկրորդ անգամ է պատրիարքական աթոռին բարձրանում: 1858թ. ծերության պատճառով, 10 տարվա ծառայությունից հետո, երկրորդ անգամ է հրաժարվում:

40 1844թ. հրաժարվում է:

41 1845թ. Օսմանյան կայսրությունում հայ եպիսկոպոսներին և վարդապետներին հրամայվեց կրել մանուշակագույն թավշե փաթիլ և հայ քահանաներին՝ սև յախմաղ սքեմ: 1847թ. կայսերական հրովարտակով, Մատթեոս Պատրիարքի օրոք հաստատվում են Պոլսո Ազգային Հոգևոր և Գերագույն Ժողովները: Հրաժարվել է Աթոռից: Նրա օրոք, 1847թ. սուլթանական հրամանագրով հայ բողոքականները ճանաչվում են իբրև անջատ համայնքություն: 1859թ. ընտրվել է Ամենայն հայոց Կաթողիկոս:

42 1866թ. Էջմիածնի կաթողիկոս է ընտրվել, որպես Գևորգ Դ: 1867թ. պաշտոնական այցով եկել է Պոլիս, սուլթան Աբդուլազիզը ընդունել ու Ա աստիճանի ***Mecidiye*** է շնորհել նրան: 1871թ. ռուսական ցարից ***Ալեքսանդր Նևսկի*** շքանշան է ստացել: Հրաժարական է տվել 1860թ.:

43 1860թ. Պատրիարքարանի ժողովն ընդունում է «Պատրիարքարանի օրենքը», որը բարեփոխվելով 1863թ. վավերացվում է Օսմանյան կայսրության կառավարության կողմից: 1860թ. Աբդուլազիզ սուլթանին է ներկայացվել, արժանացել Ա աստիճանի ***Mecidiye*** շքանշանի: Նրա օրոք է ձեռնարկվել Օսմանյան կայսրությունում հայերի 150 հոգևորականներից բաղկացած սահմանադրության պատգամավորները որ նա ներկայացրել է Ազգային ժողովի 180 անդամներին [illegible] դպրոցում: Դրանցից 50 հոգևորականներ վերադարձել են ազգային կենտրոնականների ընտրությանը: Այն ընդունվելուց հետո Պատրիարքը ծանուցել է: Աբդուլազիզ կայսեր կողմից վավերացվելուց հետո «Սահմանադրությունը» ուժի մեջ է մտել 1863թ. մարտի 17-ին, «Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմենիյան» անվամբ: Պատրիարքարանում 1860թ. ընտրվել է առաջին Կրոնական ժողովը և առաջին Քաղաքական ժողովը: 1861թ. հրաժարվել է պատրիարքական աթոռից:

69. Պողոս Բ Թաքթաքյան	Բուրսա,	1794-1869	1863-1869[44]
70. Իգնատիոս Քաքմաքյան	Պոլսեցի	1827-1869	1869
71. Մկրտիչ Խրիմյան	Վան,	1820-1907	1869-1873[45]
72. Ներսես Վարժապետյան	Պոլսեցի	1837-1884	1874-1884[46]
73. Հարություն Ա Վեհապետյան	Գեզա (Եգիպտոս)	1819-1910	1885-1888[47]
74. Խորեն Աշըքյան Իզմիր,	Արմաշական,	1842-1899	1888-1894
75. Մատթեոս Գ Իզմիրլյան [48]	Իզմիր	1845-1910	1894-96, 1908-1909
76. Մաղաքիա Ա Օրմանյան [49]		1841-1918	1896-1908
77. Եղիշե Դուրյան	Պոլիս	1860-1930	1909-1911[50]
78. Հովհաննես 12-րդ Արշարունի	Պոլիս	1854-1929	1911-1913[51]
79. Զավեն (Միքայել) Տեր-Եղիայան, Մուսուլ,		1868-1947	1913-1915, 1919-1922

44 1861-63թթ. Սարգիս Ե Գույումճյանից հետո եղել է պատրիարք Ստեփանոս Մաղաքյանց: Թաքթաքյան պատրիարքը 1863թ. ստացել է առաջին աստիճանի *Mecidiye* շքանշան:

45 1870թ. ստացել է առաջին աստիճանի *Mecidiye*, 1892թ. ընտրվել է կաթողիկոս և 1873թ. հրաժարվել պատրիարքական աթոռից:

46 1885թ. ընտրվում է նաև Երուսաղեմի պատրիարք, երկու տիտղոսները չմիավորելու պայմանով: Տիգրան Չոխաջյանի նրա բաղձանք «մահվան քահանայի քայլերը» է գրել:

47 Երուսաղեմում պարտքերն է հավաքել, այնտեղ էլ պատրիարք 1888-9թթ.: 1893թ. վերադառնալով *Osmaniye* շքանշան է ստացել: 1909թ. գնացել է Երուսաղեմ, արկածի զոհ դարձել:

48 1886թ., երբ Եպիսկոպոս էր, Հաբեշստանի թագավոր Մենելիք 2-րդից ***[illegible]*** է ստացել:

49 Ծնվել է պոլսեցի կաթոլիկ դեղագործի ընտանիքում: Սովորել է Հռոմի համալսարանի փիլիսոփայության բաժնում: Ընդունել է կաթոլիկ եկեղեցու Անտոնյան ուխտը: 1870թ. վերադարձել է Պոլիս, Օրթագյուղի Անտոնյան դպրոցում տեսուչ է աշխատել: 1870թ. Ներսես Վարժապետյան պատրիարքի շնորհիվ վերադարձել է մայր եկեղեցու գիրկը: Աբդուլհամիդ Բ-ից ստացել է երկրորդ աստիճանի *Mecidiye*, ոսկե *Imtiyaz*: Պարսկաստանի շահը նրան շնորհել է առաջին աստիճանի *Şir-ü Hurşid* շքանշան: Սուլթանի հետ իր լավ հարաբերությունների շնորհիվ 1896թ. փրկել է 1200-ից ավել հայերի կյանքը, որոնք տարբեր քաղաքական մեղադրանքներով գտնվում էին բանտերում: 1903թ. հունվարին դաշնակցական ոմն Խաչիկյան Ս.Ծնունդի արարողության ժամանակ ատրճանակով փորձում է սպանել պատրիարքին: Դաշնակցականները պնդում են, որ 1908թ հրաժարական տա: Բռնությամբ մտնում են Բերայի իր տունը, կառք նստեցնում ու տանում պատրիարքարան: Ծայրահեղ վաչյան իմանալով փրկվում է նրան դաշնակցականների ձեռքից և տուն բերում: Պատրիարք է ընտրվում կրկին Իզմիրլյանը: Հիվանդացածում է, աքսորված Երուսաղեմ, վերադառնում է 1918թ. և 78 տարեկան հասակում կնքում իր մահկանացուն:

50 1911թ. հրաժարական է տալիս:1921թ. ընտրվում է Երուսաղեմի պատրիարք և այնտեղ էլ մահանում է:

51 1913թ. հրաժարական է տալիս, քանի որ խառնակիչների կողմից մեկուսացված էր համայնքում:

ՑՈՒՑԱԿ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ

	հայրը	ծննդյան թ.	գահակալության թ.
1. Օսման Ա.Ղազի[52]	Էրթուղրուլ	1258-1326	1299-1324
2. Օրհան Ա.Ղազի	Օսման	1288-1360	1324-1362
3. Մուրադ Ա.Ղազի	Օրհան	1326-1389	1362-1389
4. Բայազիդ Ա. Եըլդըրըմ	Մուրադ	1360-1403	1389-1402
Սուլթանության բաժանում		1402-1413	
5ա. Էմիր Սուլեյման	Բայազիդ	1377-1411	1402-1411
5բ. Մեհմեդ Չելեբի	Բայազիդ	1387-1421	1421-1413
5գ. Մուսա Չելեբի	Բայազիդ		1411-1413
5դ. Մուստաֆա Չելեբի	Բայազիդ		1419-1422
5ե. Մուստաֆա (Քյուչուկ)	Բայազիդ		1423
5. Մեհմեդ Ա. Չելեբի	Բայազիդ	1387-1421	1413-1421
6. Մուրադ Բ.Ղազի			
Գյուլուշ	Մեհմեդ	1404-1451	1421-1444
Գյուլուշ			1445-1451
7. Մեհմեդ Բ.	Ֆաթիհ		
Գյուլուշ	Մուրադ	1432-1446	1444-1445
Գյուլուշ			1451-1481
Ջեմ Սուլթան	Մեհմեդ		28.5.1481-19.6.1481
8. Բայազիդ Բ. Վելի	Մեհմեդ	1448-1512	1481-1512
9. Սելիմ Ա.Յավուզ	Բայազիդ	1470-1520	1512-1520
10. Սուլեյման Ա.Կանունի	Սելիմ	1494-1566	1520-1566
11. Սելիմ Բ.Սարը	Սուլեյման Ա	1524-1574	1566-1574
12. Մուրադ Գ.Ղազի	Սելիմ Բ	1546-1595	1574-1595
13. Մեհմեդ Գ.Ղազի	Մուրադ Գ	1566-1603	1595-1603
14. Ահմեդ Ա.Ղազի	Մեհմեդ Գ	1590-1617	1603-1617
15. Մուստաֆա Ա.			
Գյուլուշ	Մեհմեդ Գ	1592-1639	1617-1618
Գյուլուշ	Մեհմեդ Գ		1622-1623
16. Օսման Բ. (Գենչ)	Ահմեդ Ա	1604-1622	1618-1622
17. Մուրադ Դ Ջենգյավեր	Ահմեդ Ա	1612-1640	1623-1640
18. Իբրահիմ Ա Դելի (խենթ)	Ահմեդ Ա	1615-1648	1640-1648
19. Մեհմեդ Դ (Ավջը)	Իբրահիմ	1642-1693	1648-1687

52 Պատմական կոչում, նշանակում է հանուն հավատքի անօրենների դեմ մարտնչող:

20. Սուլեյման Բ	Իբրահիմ	1642-1691	1687-1691
21. Ահմեդ Բ	Իբրահիմ	1643-1695	1691-1695
22. Մուստաֆա Բ	Մեհմեդ Դ	1664-1703	1695-1703
23. Ահմեդ Գ Ղազի	Մեհմեդ Դ	1673-1736	1703-1730
24. Մահմուդ Ա	Մուստաֆա Բ	1696-1754	1730-1754
25. Օսման Գ	Մուստաֆա Բ	1699-1757	1754-1757
26. Մուստաֆա Գ	Ահմեդ Գ	1717-1774	1757-1774
27. Աբդուլհամիդ Ա	Ահմեդ Գ	1725-1789	1774-1789
28. Սելիմ Գ	Մուստաֆա Գ	1761-1808	1789-1807
29. Մուստաֆա Դ	Աբդուլհամիդ Ա	1779-1808	1807-1808
30. Մահմուդ Բ Ադլի	Աբդուլհամիդ Ա	1785-1839	1808-1839[53]
31. Աբդուլ Մեջիդ Խան	Մահմուդ Բ	1823-1861	1839-1861
32. Աբդուլ Ազիզ	Մահմուդ Բ	1830-1876	1861-1876[54]
33. Մուրադ Ե	Աբդուլմեջիդ	1840-1904	30-5.-31.8.1876
34. Աբդուլ Համիդ Բ	Աբդուլմեջիդ	1842-1918	1876-13.4.1909
35. Մեհմեդ Ե Ռեշադ	Աբդուլմեջիդ	1844-1918	1909-3.7.1918
36. Մեհմեդ Զ (Վահիդեդդին)	Աբդուլմեջիդ	1861-1926	4.7.1918-17.11.1922[55]

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔ[56]

1. Ղազի Օսման փաշա	Արքունի հրամանատար
2. Արդ խլ խանի Աղա	Մեծ ներքինապետ
3. Հաջի Ալի բեյ	Առաջին սենեկապետ
4. Նուրի փաշա	Երկրորդ սենեկապետ
5. Մեհմեդ բեյ	Սենեկապետ
6. Ռաղըպ բեյ	"
7. Էմին բեյ	"
8. Մեհմեդ Արիֆ բեյ	"
9. Բեքիր Սադըք բեյ	"
10. Ֆաիզ բեյ	"
11. Թահսին բեյ	Առաջին քարտուղար
12. Իզզեթ բեյ	Երկրորդ քարտուղար
13. Իբրահիմ բեյ	Մեծ Արարողապետ և Կայսերական թարգման
14. Ահմեդ փաշա	Առաջին բժկնապետ
15. Շաքիր փաշա	Երկրորդ բժկնապետ
16. Ալեքսանդր Գարաթեոդորի	Առաջին թարգմանիչ
17. *Մեծփրյան Նշան էֆենդի*	Երկրորդ թարգմանիչ
18. Ռաշիդ էֆենդի	Առաջին Իմամ Վեհափառ Սուլթանի
19. Ճեմիլեր աղա	Առաջին միաանիր (խորհրդական, զուգակից)
20. *Սարըգ Հովհաննես էֆենդի*	Նախարար Կայսերական անձնական գանձերի,
21. Հաջի Արիֆ էֆենդի	Գերագույն Նախագահ Պետական Խորհրդի օրենսդրական ճյուղի, կայսերական կանանոցի ծախսերի վերստեսուչ
22. Սուլեյման փաշա	Կայսերական Պալատի հրամանատար Խատեմների(Դռան կարգացողների և նվագածուների խմբի
23. Մավրոյենի փաշա	Վեհափառ սուլթանի բժշկապետ
24. Իբրահիմ բեյ	Կայսերական քարտուղար

---

53 Լուսամիտ այս սուլթանը ցանկանալով բարեկարգել իր երկրի վիճակը, մի շարք բարենորոգումներ է կատարել: Նա բաց արեց, որ բոլոր լեզուներով գրքեր ու պարբերականներ հրատարակվեն: Նա բնաջնջեց երկրի գլխին փորձանք դարձած ենիչերիությունը, ստեղծելով կանոնավոր զինվորական ու ոստիկանական կազմակերպություններ: Պեգեյան ամբոխի խորհրդով նա իր կողմը գրավեց մի քանի ազդեցիկ ենիչերի պարագլուխների և ապա՝ նրանց միջոցով ոչնչացրեց մյուսներին:

54 Նրա կյանքն ավարտվել է գահընկեցությամբ և ինքնասպան է եղել:

55 Գեներալ Հարրինգտոնը 17.11.1922թ. սուլթան Վահիդեդդինին վերցնելով Դոլմաբահչեից Մալթա, ապա՝ Սան-Ռեմո է հասցնում: Պաշտոնապես ասվում է, որ Վահիդեդդին էֆենդին այդ գիշեր հեռացավ պալատից: Անգլիացիների օգնությամբ նա թողել է Ստամբուլը: Ռեֆիք փաշան և Մուստաֆա Քեմալ փաշան կազմակերպում են, որպեսզի պատգամավորները որպես հաջորդ սուլթան չընտրեն Աբդուլհամիդ Բ-ի որդիներից Աբդուռահիմին կամ Սելիմին:

56 Օսմանյան կայսրության սարքեր կառավարող օղակների, արքունիքի, նախարարությունների, վարչական կառուցվածքի մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար որպես օրինակ բերվում է 34-րդ սուլթան Աբդուլհամիդ Բ. Ղազի սուլթանի արքունիքը, նախարարների ու խոշոր պաշտոնատարների ցանկերը, վարչատնտեսական բաժանումը, ինչպես նաև այդ շրջանում հայազգի պաշտոնյաների ցուցակը՝ 1900թ. (տես՝ 1900թ. *Ընդարձակ օրացոյց Ս.Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց*. Վերահրատարակություն 1999թ.):

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

1. Մեծ Եպարքոս	Հալիլ Ռըֆաթ փաշա
2. Շեյխ-ուլ-Իսլամ	Մեհմեդ Ջեմալեդդին էֆենդի
3. Դատական և կրոնական գործերի նախարար	Աբդուռահման փաշա
4. Սպարապետ	Մեհմեդ Ռըզա փաշա
5. Ծովային նախարար	Հասան Հիւսնի փաշա
6. Պետական խորհրդի նախագահ	Մեհմեդ Սայիդ փաշա
7. Արտաքին գործոց նախարար	Ահմեդ Թեվֆիկ փաշա
8. Ներքին գործոց նախարար	Մեհմեդ Մեմդուհ փաշա
9. Թնդանոթարարըն մուշեիրի	Մուստաֆա Զեքի փաշա
10. Վարուֆների նախարար	Աբդուլլահ Ղալիպ փաշա
11. Կրթական նախարար	Ահմեդ Զյուհդի փաշա
12. Առևտրական և Հանրօգուտ շինությանց նախ.	Մուստաֆա Զիհնի փաշա
13. Եպարքոսական խորհրդական	Մեհմեդ Թեվֆիկ փաշա
14. Ելմտական(ֆինանսների) նախարար	Ռեշադ բեյ

15. Նախարար Անտառների, հանքերի և երկրագործության	Սելիմ Մելհամե փաշա

ԲԱՐՁՐԱՍՏԻճԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱՏԱՐՆԵՐ Կ.ՊՈԼՍՈՒՄ

1. Խանայիլ Ողըվան փաշա	Քաղաքապետ
2. Շեֆիզ բեյ	Ոստիկանության նախարար
3. Սամի փաշա	Նավահանգստի վերատեսուչ
4. Նազիֆ փաշա	Մաքսային Վերատեսուչ
5. Ալի Ռըզա փաշա	Գույքի հաշվառման՝ (կադաստր) վերատեսուչ
6. Հյուսեյին Հասիփ բեյ	Վերատեսուչ Հեռագրատան ու փոստի
7. Հաջի Հասան փաշա	Ոստիկանապետ Պեշիկթաշի
8. Էդհեմ փաշա	Ոստիկանապետ Կ.Պոլսի
9. Էնվեր բեյ	Կառավարիչ Բերայի
10. Համդի բեյ	Կառավարիչ Սկյուտարի
11. Զեյնենի փաշա	Հրամանատար ցրիանկիր զորքերի
12. Հասան Ֆեհմի փաշա	Նախագահ Հաշվակալության Ատյանի
13. Թեվֆիկ փաշա	Վերատեսուչ հանգստյան թոշակի Սնդուկի (գանձանակի)

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ (ՎԻԼԱՅեԹՆԵՐԸ) ԵՎ ՏԵՂԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐԸ

1. **Հիջազի** նահանգ - Ունեցել է երկու գավառ(սանջակ)՝ Մեղինե և Ջիդդե: Ունեցել է 4 գավառակներ(գազա): Կուսակալ (վալի), դեֆտերդար, մեքթուպճի, Մեքքայի էմիր, Նվիրական վայրերի Շեյխ, Մեդինեի հրամանատար, Ջիդդեի կուսակալի տեղակալ:
2. **Եմենի** նահանգ - Ունեցել է 4 գավառ (Սանաա՝ կենտրոնը, Հոդեյդա, Ասիր, Թաազ), 27 գավառակ, 75 գյուղախումբ(նահիե) և 1333 գյուղ: Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
3. **Բասրայի** նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ(սանջակ)՝ Բասրա (կենտրոն), Մյունթեֆիկ, Նէճտ, Ամարէ: Ունեցել է 4 գավառակներ(գազա), 34 գյուղախումբ և 197 գյուղ: Կուսակալ, մեքթուպճի:
4. **Բաղդադի** նահանգ - Ունեցել է երկու գավառ(սանջակ)՝ Մեդինե և Ջիդդե: Ունեցել է 3գավառ՝ Բաղդադ (կենտրոն), Դիվանիե,Քերբելա: 17 գավառակներ, 34 գյուղախումբ, 47 գյուղ: Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
5. **Մոսուլի** նահանգ - Ունեցել է երեք գավառ՝ Մոսուլ (կենտրոն), Քերքուկ, Սուլեյմանիյե: 15 գավառակ, 25 գյուղախումբ, 3331 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
6. **Հալեպի** նահանգ - Ունեցել է երեք գավառ՝ Հալեպ (կենտրոն), Ուրֆա(կառավարիչ), Մարաշ (կառավարիչ): Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
7. **Սիրիայի** նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝ Դամասկոս (կենտրոն), Համա, Հորան, Քէրք: 18 գավառակ, 13 գյուղախումբ և 1073 գյուղ: Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
8. **Բեյրութի** նահանգ - Ունեցել է հինգ գավառ՝ Բեյրութ(կենտրոն), Աքեա, Նաբլուս, Թարաբլուսը Շամ, Լաթաքիա: 16 գավառակ, 143 գյուղախումբ, 3057 գյուղ: Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
9. **Թարաբլուսը Ղարբի** նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝ Թարաբլուս (կենտրոն), Խումս, Ճէպել, Ֆիզան: Ունեցել է 16 գավառակ, 23 գյուղախումբ: Կուսակալ, մեքթուպճի:
10. **Պրուսայի (Խուդավենդիքեար)** նահանգ - Ունեցել է հինգ գավառ՝ Պրուսա (կենտրոն), Էրթողրուլ, Քեոթահիա (կառավարիչ), Գարահիսարը Սահիբ (կառավարիչ), Գարասի (կառավարիչ): Ունեցել է 24 գավառակ, 50 գյուղախումբ և 3450 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
11. **Կոնիայի** նահանգ - Ունեցել է հինգ գավառ՝ Կոնիա (կենտրոն), Նիյտե, Պուրդուր, Համիդաբադ, Թեքքե: 25 գավառակ, 32 գյուղախումբ, 1939 գյուղ: Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
12. **Էնկյուրիի (Անկարայի)** նահանգ - Ունեցել է հինգ գավառ՝ Էնկյուրի (կենտրոն), Քըրշեհիր, Կայսերի(կառավարիչ), Յոզղաթ (կառավարիչ), Չորում (կառավարիչ): Մեդինե և Ջիդդե: 21 գավառակ, 18 գյուղախումբ, 2765 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
13. **Այդընի** նահանգ - Ունեցել է հինգ գավառ՝ Իզմիր (կենտրոն), Սարուխան (Մանիսա), Այդըն, Մենթեշե, Դենիզլի: Ունեցել է 35 գավառակ, 50 գյուղախումբ, 2787 գյուղ:Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
14. **Ադանայի** նահանգ - Ունեցել է հինգ գավառ՝ Ադանա (կենտրոն), Մերսին, (կառավարիչ), Ջեբելը Բերեքեթ, Գոզան, Իչ իլ: 15 գավառակ, 21 գյուղախումբ, 1632 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
15. **Քասթեմունի** նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝ Քասթեմունի (կենտրոն), Բոլու, Չանղըրը, Սինոպ: 17 գավառակ, 27 գյուղախումբ, 3712 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
16. **Սվազի** նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝ Սվազ(կենտրոն), Ամասիա, Թոքաթ, Գարահիսար Շարքի: Ունեցել է 21 գավառակ, 227 գյուղախումբ, 3042 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:
17. **Դիարբեքիրի** նահանգ - Ունեցել է երեք գավառ՝ Դիարբեքիր (կենտրոն), Մարդին, Արղընի: Ունեցել է 14 գավառակ, 58 գյուղախումբ, 3177 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

18. Բիթլիսի նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝Բիթլիս (կենտրոն), Մուշ, Սղերդ, Գինճ: Ունեցել է 13 գավառ, 30 գյուղախումբ, 2107 գյուղ:
Կուսակալ,օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

19. Էրզրումի նահանգ - Ունեցել է երեք գավառ՝ Էրզրում (կենտրոն), Երզնկա, Պայազիտ: Ունեցել է 20 գավառակ, 69 գյուղախումբ, 2617 գյուղ:
Կուսակալ,օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

20. Խարբերդի (Մամուրեթ իւլ Ազիզ) նահանգ-Ունեցել է երեք գավառ՝ Խարբերդ (կենտրոն), Մալաթիա, Դերսիմ: Ունեցել է 13 գավառակ, 70 գյուղախումբ, 1890 գյուղ:
Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

21. Վանի նահանգ - Ունեցել է երկու գավառ՝ Վան(կենտրոն) և Հեքքեարի: 13 գավառակ, 9 գյուղախումբ, 1594 գյուղ:
Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

22. Տրապիզոնի նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝ Տրապիզոն (կենտրոն), Ճանիկ, Լազիստան, Գյումուշխանե: Ունեցել է 18 գավառակ, 24 գյուղախում, 2738 գյուղ
Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

23. Արշիպելագի կղզիների նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝ Հռոդոս,(կենտրոն), Միդիլլի, Սաքըզ, Լեմնոս: 14 գավառակ, 19 գյուղախումբ, 238 գյուղ:
Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

24. Կրետեի նահանգ -

25. Էդիրնեի նահանգ - Ունեցել է վեց գավառ՝ Էդիրնե (կենտրոն),Գյումուլջինե, Քըրք քիլիսե, Դեդե-աղաճ, Թեքիրդաղ, Գելիպոլու: Ունեցել է 32 գավառակ, 117 գյուղախումբ, 1979 գյուղ:
Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

26. Սելանիկի նահանգ - Ունեցել է երեք գավառ՝Սելանիկ (կենտրոն), Սերեզ, Դրամա: 23 գավառակ, 16 գյուղախումբ, 1860 գյուղ:
Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

27. Կոսովայի նահանգ - Ունեցել է վեց գավառ՝ Ակիսպ (կենտրոն), Պրիշտինա, Ենի բազար, Իպեկ, Թաշլըճա, Պրիզրին: 12 գավառակ, 16 գյուղախումբ, 3120 գյուղ:
Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

28. Եանեայի նահանգ - Ունեցել է չորս գավառ՝ Եանեա (կենտրոն), Էրկերի, Պրեվեզա, Բերաթ: Ունեցել է 15 գավառակ, 10 գյուղախումբ, 1597 գյուղ:
Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

29. Շկոդրայի նահանգ - Ունեցել է երկու գավառ՝ Շկոդրա և Դուրաճ: Ունեցել է 8 գավառակ, 10 գյուղախումբ, 476 գյուղ:
Կուսակալ, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

30. Մանաստըրի նահանգ - Ունեցել է 5 գավառ(սանջակ)՝ Մանաստըր (կենտրոն),Դեբրե, Սերֆիչե, Իլբասան, Գյորիճե: Ունեցել է 22 գավառակներ, 34 գյուղախումբ,1908 գյուղ: Կուսակալ, օգնական, դեֆտերդար, մեքթուպճի:

Այս նահանգները գտնվել են ուղղակիորեն Ներքին գործերի նախարարության իրավասության ներքակայության ներքո

1. **Երուսաղեմ** - 3 գավառակ, 2 գյուղախումբ, 328 գյուղ
2. **Բենգազի** - 3 գավառակ:
3. **Զոր** - 4 գավառակ, 4 գյուղախումբ, 149 գյուղ:
4. **Իզմիր** - 4 գավառակ, 10 գյուղախումբ, 938 գյուղ:
5. **Դարդանել** (Գալավ սուլթանիյե) - 6 գավառակ, 8 գյուղախումբ, 514 գյուղ:
6. **Չաթալճա** - 2 գավառակ, 1 գյուղախումբ, 95 գյուղ:
7. **Լիբանան** - 40 գավառակ, 931 գյուղ:

Առանձնաշնորհյալ նահանգներ են համարվել՝

1. **Եգիպտոսը**, որը ղեկավարվել է փոխարքայի, Խտիվի կողմից.
2. **Թունիսը**
3. **Բոսնիան**
4. **Բուլղարիան** - կառավարել է իշխանը՝ Ֆերդինանտ իշխան:
5. **Արևելյան Ռումելին** - Կուսակալ, Ֆերդինանտ իշխան:
6. **Սամոսը** - իշխան, Կոսրաքի Վահաննի էֆենդի:

Հիմնական զորաբանակները տեղակայված են եղել

1. Ա զորաբանակ – Պոլիս, հրամանատար՝ Ռեուֆ փաշա
2. Բ զորաբանակ - Էդիրնե, հրամանատար՝ Արիֆ փաշա
3. Գ զորաբանակ - Մանաստըր, հրամանատար՝ Քյազիմ փաշա
4. Դ զորաբանակ - Երզնկա, հրամանատար՝ Զեքի փաշա
5. Ե զորաբանակ - Դամասկոս, հրամանատար՝ Զեվադ փաշա
6. Զ զորաբանակ - Բաղդադ, հրամանատար՝ Ահմեդ Ֆեյզի փաշա
7. Է զորաբանակ - Եմեն, հրամանատար՝ Աբդուլլահ փաշա
8. Թրիպոլիսի զորաբաժնի հրամանատար՝ Ռեջեփ փաշա
9. Սելանիկ և Կոսովա զորաբաժնի հրամանատար՝ Հյուսեյին Ֆեյզի փաշա

Օսմանյան կայսրությունը դեսպանություններ և հյուպատոսություններ է ունեցել հետևյալ երկրներում (1900թ.)

1. **Անգլիա** - մեծ դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Լոնդոն
   Հյուպատոսություններ՝ Լոնդոն, Լիվերպուլ, Մալթա, Պոմբեյ
2. **Ավստրիա** - մեծ դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Վիեննա
   Հյուպատոսություններ՝ Պեշտա (Բուդապեշտ), Տրիեստ
3. **Գերմանիա** -մեծ դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Բեռլին
4. **Իտալիա** -մեծ դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Հռոմ (Ա քարտ. Հովհաննես Կույումճյան)
   Հյուպատոսություններ՝ Նեապոլ, Ջենովա, Մեսինա, Վենետիկ (Յակոբ Գոհեն)

5. **Հոլանդիա** - դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Ամստերդամ (Հովսեփ Միսակ Էֆենդի)
Հյուպատոսություններ՝ Ամստերդամ, Բատավա
6. **ԱՄՆ** - դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Վաշինգտոն
Հյուպատոսություն՝ Նյու-Յորք
7. **Հունաստան** -դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Աթենք
Հյուպատոսություն՝ Աթենքի և Պիրեոսի ընդհանուր հյուպատոսություն
8. **Շվեդիա** -Նորվեգիա՝ միացյալ դեսպան
9. **Պարսկաստան** - մեծ դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Թեհրանում
Հյուպատոսություն՝ Դավրեժում
10. **Բելգիա** - դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Բրյուսել
Հյուպատոսություններ՝ Բրյուսել, Անվերս, Ժենի ընդհանուր հյուպատոս
11. **Ռումինիա** - դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Բուխարեստ
Հյուպատոսություններ՝ Բուխարեստ, Կալաց (ընդհ. հյուպատոս՝ Մանուկ Ազարյան), Կոստանցիա
12. **Ռուսաստան** - մեծ դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Մոսկվա
Հյուպատոսություններ՝ Թիֆլիս (Ընդհանուր հյուպատոս), Օդեսա (ընդհանուր հյուպատոս), Թայգանի (ընդհանուր հյուպատոս), Կարս (ընդհանուր հյուպատոս)
13. **Սերբիա**- դեսպան
Հյուպատոսություններ՝ Նիշի (ընդհանուր հյուպատոս), Օգիշե (փոխհյուպատոս՝ Հովհաննես Մաժակյան)
14. **Իսպանիա** - դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Մադրիդ
Հյուպատոսություն՝ Բարսելոնա
15. **Ֆրանսիա** - մեծ դեսպան, կենտրոնատեղին՝ Փարիզ
Հյուպատոսություններ՝ Փարիզ, Մարսել, Բորդո, Նիցցա ու Տուլոն (ընդհանուր հյուպատոս՝ Միհրան Գավաֆյան)
16. **Քարադաղ** (Չեռնոգորիա) - դեսպան:

Օսմանյան Կայսրությունում օտար երկրների դեսպանատներ և հյուպատոսություններ[57]

1. **Անգլիա**
2. **Ավստրո-Հունգարիա**
3. **Պորտուգալիա** (գործերը վարել է Իտալիայի դեսպանատունը)
4. **Գերմանիա**
5. **Իտալիա**
6. **Հոլանդիա**
7. **ԱՄՆ**
8. **Հունաստան**
9. **Շվեդիա-Նորվեգիա**
10. **Պարսկաստան**[58]
11. **Բելգիա**
12. **Բուլղարիա**
13. **Ռումինիա** (Ը թարգման՝ Տիգրան Զորայան)
14. **Ռուսաստան**
15. **Սերբիա** (Գաբրիել Սամանճը)
16. **Քարադաղ**
17. **Իսպանիա**
18. **Դանիա** (գործերը վարել է Շվեդիա-Նորվեգիայի դեսպանատունը)
19. **Ֆրանսիա**

57 Որպես կանոն Մեծ դեսպանատներն ունեցել են հյուպատոսական ներկայացուցիչներ, զինվորական, առևտրական և այլ կցորդներ, խորհրդականներ, Ա և Բ քարտուղարներ, թարգմանիչներ, բժիշկներ, պահակախմբերի հրամանատարներ: Օր. բուլղարական ափերին անգլիական երկու պահակախմբեր էին կանգնած՝ «Նիմֆ», «Իմոջեն», ավստրո-հունգարական՝ «Տաուրուս», գերմանական՝ «Լորելեյ», իտալական «Մարրե», ռուսական «Կոլխիդա» նավերը և այլն: Որոշ դեսպանատներ, նախանցային հյուպատոսություններ ունեցել են հիվանդանոցներ, մշակութային ակումբներ: Կ.Պոլսում և այլ վայրերում տեղակայված 13 օտար երկրների դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կազմում եղել են նաև Միջազգային Առողջապահական խորհրդի պատվիրակներ: Այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության արտագործնախարար Թևֆիկ փաշան հանդիսացել է Առողջապահական խորհրդի նախագահ, իսկ փոխնախագահը եղել է Անհեյ Միրհասոյ: 1846թ. Անգլիան ուներ 400 հյուպատոսություններ աշխարհի տարբեր երկրներում: Դրա 21%-ը, այսինքն 43-ը՝ գտնվում էին Օսմանյան կայսրության ու նրա ազդեցության տակ գտնվող երկրներում: Երբ դրանք ծովափնյա վայրերում էին, ապա անգլիական ռազմանավերը այստեղ ևս կանգնած են եղել: Ֆրանսիան ուներ 14, Իսպանիան՝ 15, ԱՄՆ-ը՝ 10 հյուպատոսություններ: Տես՝ İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi Layard'in Londrada'ki Bakanina Gönderdiği İki Mektup. Çev. Dr. Hüseyin Çelik. Tarih ve Toplum, 1992, 4, cilt 17, s. 18-21.

58 Գ քարտուղար՝ Հովհաննես Խան, Ա թարգման՝ Գրիգոր Շահտաճյան, բժիշկներ՝ Այվազյան, Սամվել Լաղթինյան:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԱՍՏԻՃԱՆԱՎՈՐՆԵՐԸ

***Վեզիրներ** (ամենաբարձր աստիճանը)*[59]

1. Ծովակալ **Խալիլ (Հալիլ) փաշա** մարաշցի, ԺԷ դ., 2 անգամ եղել է **Մեծ վեզիր**:
2. Եգիպտական նավատորմում հայտնի է եղել ծովակալ **Նիկողոսը**, ապա որդի **Հովսեփ**, որը 1759թ. եղել է ***Marechal des Logis*** (Օսմանյան կայսրության նավատորմի ադմիրալի կոչում, կապտան դերյալը):
3. **Սուլեյման փաշա Էրմենի** (1605-1696), զորավար, **մեծ վեզիր**, նավարքոս-(փաշապետ):
4. **Աբրահամ փաշա Երամյան** (Քարաքեհյա, 1833-1918), **վեզիր**, Պետական խորհրդի անդամ, արժանացել է ադամանդակուռ ***Osmaniye*** և ***Mecidiye*** շքանշանների:
5. **Տատյան Հարություն (Արթին**, 1830-1901), Արտգործնախարարության խորհրդական և Պետական Խորհրդի Քաղաքական բաժնի անդամ: Արժանացել է ադամանդակուռ ***Osmaniye*** և ***Mecidiye*** շքանշանների: Ունեցել է *փաշա* (1870), *բալա* (1874), **վեզիր** (1887) տիտղոսները:
6. **Գազազյան Հակոբ փաշա** (1833-1891), **վեզիր** (1884), Արքայական գանձատան նախարար:
7. **Սաքըզլը(յան) Հովհաննես փաշա** (1836-1912), **վեզիր** (1907), Արքայական գանձատան նախարար:
8. **Դավուդյան Արթին Կարապետ փաշա** (1816-1873), Լեռնալիբանանի կառավարիչ, մարշալ, **վեզիր** (1861):
9. **Փորթուգալյան Միքայել փաշա** (1842-1897), **վեզիր** (1894):
10. **Կույումճյան Հովհաննես փաշա** (1858-1933), Լեռնալիբանանի կառավարիչ, **վեզիր** (1912):

***Մյուշիր** (մարշալի, մարաջախտի կոչում ունեցող փաշաներ)*[60]

1. **Դավուդյան Արթին Կարապետ փաշա** - Լեռնալիբանանի կառավարիչ
2. **Թարջումանյան Ֆերդի** - Օսմանյան բանակի գլխավոր դեղագործ
3. **Կույումճյան Հովհաննես** - Լեռնալիբանանի կառավարիչ

Փաշա[61]

1. **Ալլո Տիգրան** (1846-1904) - քաղաքական անվանի գործիչ Եգիպտոսում
2. **Ալյանյան Ստեփան** (1822-1902) - բժիշկ (1870)
3. **Բարսյան Տիգրան** (1859-1934) - արքունի բժիշկ (1902)
4. **Դավուդ փաշա (Կարապետ Արթին**, 1816-1873) - դիվանագետ
5. **Դավուդյան Հակոբ (Դավութ բեյ**, 1813-1878) - զինվորական բժիշկ

59 Անունները տրված են այբբենական կարգով, ապա ե՞րբ, ինչպիսի՞ պաշտոններ են զբաղեցրել այդ ժամանակ և ե՞րբ են պարգևատրվել: Առանց ազգանունների հիշատակված որոշ անձանց մասին նախընտրում ենք չբացահայտել, խուսափելու համար թյուրիմացություններից:

60 Նշանավոր ծովակալ **Խալիլ (Հալիլ)** փաշայի, **Հասան փաշա Ճեզայիրլի Ղազիի**, եգիպտական նավատորմի ծովակալներ **Նիկողոսի** և **Հովսեփի** մասին տես՝ նախարարներին նվիրված գլխում:

61 Հայ բժիշկներից ավելի քան 170 հոգի արժանացել են *փաշայի* ու *բեյի* տիտղոսների: Մնացած անունները պատահական են մյուս ցանկերում: Ավելի քան 300 փաշայի տիտղոս ունեցող հայեր են եղել:

6. **Թնկըրյան Անտոն Յավեր** (1812-1908) - բարձրաստիճան պաշտոնյա
7. **Թորգոմյան Վահրամ** (1858-1942) - բժիշկ (1901)
8. **Թոմբուլյան Արթին** 19-20 դդ., (Ադաբազարցի)
9. **Իսկենդերյան Կարապետ (Իսքենդեր փաշա,** 1835-1910) - բժշկապետ
10. **Կրճիկյան Անդրանիկ** (1819-1894) - բժիշկ
11. **Կրճիկյան Միհրան** (Անդրանիկի որդին -1886) - զինվորական բժիշկ
12. **Հակոբյան Թագվոր** - քաղաքական գործիչ Եգիպտոսում
13. **Կույումճյան Հովհաննես փաշա** (1858-1933) - Լեռնալիբանանի կառավարիչ
14. **Մանուկյան Վահան** (1847-1902) - արքունի բժշկապետ
15. **Նաֆիլյան Անտոն** (1834-1912) - բժիշկ
16. **Նուպարյան Առաքել** (1858)
17. **Նուպարյան Նուպար** (1825-1899) - քաղաքական անվանի գործիչ Եգիպտոսում
18. **Նուպարյան Պողոս** (1851-1930) - քաղաքական անվանի գործիչ Եգիպտոսում
19. **Չրաքյան Յակուբ** (1842-1919) - քաղաքական անվանի գործիչ Եգիպտոսում
20. **Սեյան Գաբրիել** (1822-1900) - բժիշկ (1875)
21. **Վարդանյան Հովսեփ (Վարդան փաշա**, 1815-1879) - բարձրաստիճան պաշտոնյա, գրող, խմբագիր, պատմաբան...
22. **Փափազյան Տիրան** (1858-1916) - ակնաբույժ
23. **Փեշտիմալճյան Տիգրան** (1837-1894) - բժիշկ

Բեյի տիտղոս ունեցողներ, որոնք ստացել են միրալայի զինվորական աստիճան

1. **Ալեքսանյան Տիրան** - Բելգիայում դեսպան 1862թ.
2. **Աճեմյան Տիգրան** (1852-1913) - ակնաբույժ
3. **Անանյան Ջիվանի** (1848-) - զինվորական բժիշկ և դասախոս
4. **Ալլո Տիգրան** - քաղաքական անվանի գործիչ Եգիպտոսում
5. **Ալյանյան Գրիգոր** (1859-1934) - զինվորական բժիշկ
6. **Ավետիսյան Մինաս** (1849-) - բժիշկ
7. **Արսարայան Նազարեթ** (1855-1927) - զինվորական բժիշկ
8. **Դավուդյան Տիգրան** (Դավութ բեյ, 1813-1878) - բժիշկ
9. **Թագվորյան Գրիգոր** (-1884) - բժիշկ
10. **Թաղիպյան Հովհաննես** (1845-1894) - բժիշկ
11. **Թորոս Գիտակ** - նավատորմի պաշտոնյա, թարգմանիչ
12. **Խանտանյան Հակոբ** (1834-1898) - բժիշկ
13. **Հալվաճյան Արթին** (1865-1915) - բժիշկ
14. **Հինդլյան Անտոն** (1865-1942) - բժիշկ
15. **Հովհաննիսյան Հակոբ** (1826-1859) - բժիշկ
16. **Մախսուդյան Սեպուհ** (1843-1908) - 1877թ. Մեջլիսի պատգամավոր Պոլսից
17. **Մերհամեթճյան Զենոբ** (1831-1913) - ճարտարապետ
18. **Մըսըրլը Պողոս** (1812-1873) - պետական այր (կաթոլիկ)
19. **Միրզայան Մանուկ** (1769-1817) - դիվանագետ (1808)

20. Մինասյան Կոմիտաս (1837-1903) - բժիշկ
21. Յուսուֆյան Պողոս (1775-1843)[62] - պետական այր
22. Ճիժչիրյան Հովհաննես (-1895) - Արքունի բժշկապետ
23. Նորատունկյան Հրանտ (1875-1957) - դիվանագետ
24. Չրաքյան Անտոն (19դ.) - թատրոնի մեկենաս
25. Պալյան Սիմոն (-1894) - Արքունի ճարտարապետ և նկարիչ
26. Պեկյան Հակոբ (-1928) - բժիշկ
27. Պերպերյան Սարգիս (1857-1945) - բժիշկ
28. Պենլյան Մինաս (1875-1908) - հազարապետ, զինվորական բժիշկ
29. Պենլյան Բարունակ (1846-1918) - զինվորական բժիշկ
30. Սարգսյան Արմենակ (1872-1944) - Հաշվակալական դիվանի տնօրեն
31. Սինափյան Գասպար (1814-1872) - Արքունի բժիշկ
32. Վարդանյան Հովսեփ - Ծովային նախարարության գլխավոր թարգման
33. Տատյան Գրիգոր (1832-1882) - Արքունի վառոդապետ
34. Տատյան Մկրտիչ (1844-1911) - հրատարակիչ
35. Տատյան Ներսես (1825-1872) - ինժեներ
36. Տատյան Հովհաննես (1834-1918) - Վառոդարանի պաշտոնյա
37. Տատյան Վահրամ (խան, 1857-1927)[63]- պետական այր
38. Տատրյան Հակոբ (1853-1936) - բժիշկ
39. Տեկլերյան Արթին (1852-1937) - բժիշկ
40. Տյուզյան Կարապետ (1779-1871) - Փողերանոցի ոսկերիչ
41. Տյուզյան Միհրան (1817-1891) - Փողերանոցի տնօրեն
42. Տյուզյան Սարգիս (1851-) - Փողերանոցի տեսուչ
43. Փափազյան Մկրտիչ (1822-1873) - բժիշկ
44. Քրիկյան Ֆերուհան Բարունակ (1824-1869) - բժիշկ
45. Քյոչեօղլու Արամ (Սեղանավոր Քյոչեօղլու Հակոբի[64] որդին) - պաշտոնյա
46. Քյոչեօղլու Անտոն (1866-1933, Սեղանավոր Քյոչեօղլու Հակոբի որդին) - ճարտասան պաշտոնյա

Բալա *(բարձրագույն աստիճան) Առաջին կարգի*

1. **Ազարյան Արիստակես** - Առևտրական սենյակի նախագահ (1894)
2. **Ապրո Էֆենդի (Սահակ Ապրոյան)** - Պետական Խորհրդի Օրենսդիր ճյուղի անդամ
3. **Էսայան Հակոբ** - Բանակի մատակարար, վաճառական (1894*)

62 Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ Ալի փաշայի թարգմանիչը և խորհրդականը։
63 Ներսես Տատյան ամիրայի որդին է։ Բեյօղլուի Պատմիչ դատարանի անդամ է եղել։ Անմտանանալով հունգար երկնի ազնվական Իշխան Ջեչենի փաշայի գեղեցկուհի դստեր հետ, գնացել է Պարսկաստան, որ որպես Արքայազնության, Փոստ-հեռագրական նախարար է աշխատել։ Շահի կողմից ստացել է ***խան*** տիտղոսը։ Սպանվել է Իրանում։ Նույն օրը մահացել է վշտից նաև կինը։
64 ***Քյոչեօղլու Հակոբ*** (1820-1893) ոսկերչապետ, եղել է «Կրեդի Ժեներալ Օտոման բանկ»-ի հիմնադիրներից, 1870 թվականից՝ սադրազամ Ալի փաշայի սեղանավորը։ Բացել է Բեյօղլում ամենահայտնի «Ալյաս» կինոթատրոնը։ 1875-81թթ. ճգնաժամի ժամանակ օսմանյան կառավարության ֆինանսները փրկելու համար գնել է ողջ արժեթղթերը և մեծ վնաս կրել։ 1887թ. Աբդուլհամիդ Բ-ն նրան Վասիլա է պարգևել։ Նրան են պատկանել Բեյոգլում 18-րդ դ. 70 սենյականոց ամառանոցը։ Պալատիկյան զանիգը Քյոչեօղլու խանը։

4. **Խորասանճյան Միքայել** - Քաղաքապետարանի խորհրդի անդամ (1902)
5. **Խտրյան Գրիգոր** - Ֆինանսների նախարարության Հաշվակալության ատյանի անդամ (1898)
6. **Համամճյան Սարգիս** - Դիվանագետ, «Ռեժի»-ի վարչական ընդհանուր պարտոց ներկայացուցիչ (1877)
7. **Յազըճյան Ռաֆեր** - Առևտրի ու հանրային շինությանց նախարարության փոճակազմական վարչության ղեկավար (1902)
8. **Նուրյան Հովհաննես** - Անդամ Պետական Խորհրդի Օրենսդիր ճյուղի և Նախագահ Երկրագործական դրամատան Վարչական խորհրդի
9. **Սարքըզյան Հովհաննես** - Նախարար Կայսերական Անձնական Գանձի
10. **Սեֆերյան Նշան** - Երկրորդ թարգմանիչ Կայսերական պալատի, Արտգործնախարարության Օտար մամլո դիվանի տեսուչ
11. **Նորատունկյան Գաբրիել** - Արտգործնախարար
12. **Պալյան Սարգիս** - Արքունի ճարտարապետ
13. **Սեֆերյան Հմայակ** - Կառավարության արտաքին կապերի տնօրեն (1905)
14. **Տատյան Արթին** - պետական գործիչ, փոխարտգործնախարար
15. **Ունճյան Աբիկ** - վաճառական

Ուլա Էվվէլի *(Առաջին աստիճանի Ուլա= **Ulây-ı Evvel**)*[65]

1. **Ագնավուրյան Հովսեփ** - ճարտարապետ (1885)
2. **Ագնավուրյան Հովհաննես** - Ճարտարապետ Սպարապետության Դռան (Ռազմական նախարարություն)
3. **Ալահվերդի Տիգրան** - բժիշկ
4. **Ալավերդյան Հովհաննես** - Անդամ Հաշվակալության ատյանի
5. **Ալպրան Գրիգոր** - Նախարար Հանրային շինությանց և Փոստ- հեռագրատան (1862)
6. **Աչճանյան Տիրան** - Գավառի վճարեկ ատյանի անդամ (1902)
7. **Բաղդասարյան Օհան** - դիվանագետ (1891)
8. **Գարագաշ Սարգիս** (1865-1944) - հայտնի իրավագետ
9. **Երամյան Գևորգ** - Նախարար, Եգիպտոսի փոխարքայի սեղանավոր (1846)
10. **Երամ Արամ** - Գյուղատնտեսական խորհրդի նախագահ (1900)։ Անտառների մասնագիտական ժողովի, Հանքերի և երկրագործական նախարարության խորհրդի նախագահ։
11. **Զեքի Հարություն** - Տնօրեն Կայսերական Անձնական գանձի և արքունի կալվածքների վարչության։
12. **Թորոսյան Հովհաննես** – Կ.Պոլսի Վճարեկ ատյանի անդամ (1902)։
13. **Խորասանճյան Միքայել** - Արքունի բժիշկ, Բժշկական համալսարանի պրոֆեսոր (1866)։
14. **Խուդավերդի օղլու Հովհաննես** -Կառավարության Ֆինանսների հանձնաժողովի անդամ (1878)։

65 Համարյա բոլորն էլ պարգևատրված են եղել տարբեր աստիճանների բարձրագույն ***Osmaniye, Mecidiye*** շքանշաններով, ***Ulây***-ի առաջին, երկրորդ աստիճանի տիտղոսներով։ Զբաղեցրած պաշտոնների կամ մասնագիտության հետ տրված տարբերակը՝ բարձրագույն այս շնորհներին արժանանալու թվականներն են։

15. **Կույումճյան Հովհաննես փաշա** (1858-1933) - Լիբանանի կառավարիչ, մարշալ, **վեզիր** (1912):
16. **Մանաս Էֆ.** – հրատարակիչ (1903):
17. **Մարգարյան Հարություն** - Դիվանագետ, Բելգրադի Օսմանյան դեսպանատան առաջին քարտուղար:
18. **Մարաշ Սեպուհ** - Սեղանավոր:
19. **Միսաքյան Հովսեփ** - Լահեյում դեսպան, Փարիզում գլխավոր դեսպանության խորհրդական (1888):
20. **Մերյան Միքայել** - Հանրային պարտուց վարչության տնօրենի խորհրդական:
21. **Յուսուֆյան Զարեհ** - Պոլսի Առևտրի, գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության սենյակի առաջին քարտուղար (Ոսկյա Ա և Բ տիտղոսներ՝ 1905):
22. **Նազզաշյան Համբարձում** - Արքունի և Գյումուշսույի հիվանդանոցի բժիշկ:
23. **Նազզաշյան Միհրան** - Արտոնատեր ***Sabah*** լրագրի:
24. **Նորատունկյան Գաբրիել**- Արտգործնախարար, Բարձր Դռան խորհրդական (Ոսկյա Ա և Բ տիտղոսներ՝ 1884, 1888):
25. **Չայյան Էլյաս (Եղիազար,** 1840-1902) - Արտգործնախարարության պաշտոնյա, Պետական Խորհրդի անդամ:
26. **Չինչինյան Հակոբ** - Պալատի գանձարանի և Պետական անշարժ գույքի գրասենյակի տնօրեն (1906):
27. **Պաղտասարյան Օհան** (Հովհաննես) - Արտգործնախարարության Հպատակության վարչության տնօրեն (1891):
28. **Պալյան Սարգիս** - Արքունի ճարտարապետ (1867):
29. **Սարըգյան Արմենակ** - Ֆինանսների նախարարության Թարգմանական գրասենյակի պետ, խորհրդական (1905):
30. **Սեֆերյան Հմայակ** - Կառավարության Արտաքին կապերի տնօրեն (1894):
31. **Սեֆերյան Նշան** - Կառավարության Արտաքին կապերի քարտուղարության տնօրեն (1894):
32. **Սինապյան Մկրտիչ** - Առևտրի և Հանրօգուտ շինությանց նախարարությունների, Վիճակագրության վարչության տնօրեն:
33. **Սյուրմելյան Արտաշես** - Գյուղատնտեսության նախարարության Վիճակագրական բաժնի տնօրեն (1894):
34. **Սուրենյան Հովհաննես** - Պոլսի Առևտրապալատի Վերահսկիչ դատարանի նախագահ (1886):
35. **Տատյան Հովհաննես** - Արքունի վառոդապետ (1856):
36. **Տիրեր Զարեհ** - Անդամ Պետական Խորհրդի Օրենսդիր ճյուղի:
37. **Փափազյան Սիմոն** - Օտար մամուլի վարչության բաժնի պետի տեղակալ:
38. **Քեչիչյան Կարապետ** - հրատարակիչ (1903):
39. **Հակոբ Քյոչեօղլու** - Արքունի ոսկերչապետ (1872):
40. **Քյոչեօղլու Անտոն Վահան** - Մաքսատան վարչության անդամ (1905):

41. **Օրմանյան Կոմիտաս** - Քաղաքապետարանի առողջապահության խորհրդի անդամ (1902):
42. **Ֆերենկյան Աբրահամ** - Պատրիարքարանի Պատվական գործակատար:

***ՈՒլա սանիի** (Առաջին աստիճանի երկրորդ դաս **Ulây-ı sânî**)*

1. **Ազարյան Մանուկ** - Դիվանագետ, Գլխավոր հյուպատոս տարբեր երկրներում:
2. **Ազնավուրյան Անտոն** - Անդամ Քաղաքապետարանի վարչության:
3. **Ալլահվերդի Տիգրան** - Բժիշկ:
4. **Այվազյան Նշան** - Բերայի շրջանի քաղաքապետարանի բժիշկ:
5. **Աղայան Աղասի** - Երկաթուղային ընկերության տնօրեն (1901):
6. **Աշճյան Տիրան** - Ընդհանուր Դատախազ Հողոսի Վերաքննիչ ատյանի, Էգեյան կղզիների քրեական դատարանի դատավոր (բաշաավաչը, 1899):
7. **Ապրո Հրանտ** - Բարձր Դռան դիվանապետ, Խորհրդականների վարչության օգնական:
8. **Ապանյան Գևորգ** - Հանրային շինությանց նախարարության Կամուրջների ու ճանապարհների վարչության պետ (1900):
9. **Ասլանյան Հարություն** - Ծովանավային վարչության գանձապետ:
10. **Բախչըվանօղլու Գևորգ** - Սեղանավոր (1865):
11. **Բերմեզյան Անտոն** - Օգնական Բիթլիսի կուսակալության:
12. **Գազազյան Հակոբ** - Արքունի գանձապետ, վեզիր(1899):
13. **Գազազյան Նշան** - Մաքսային վարչության խորհրդի անդամ:
14. **Գավաֆյան Միհրան** - Դիվանագետ, Գլխավոր հյուպատոս տարբեր երկրներում:
15. **Գարագաշյան Միհրան** - Գյուղատնտեսության նախարարության Հաշվակալական բաժնի առաջին քարտուղար (1901):
16. **Գարագաշ Կարապետ** (1840-1902) - Հայտնի ֆինանսիստ, Ֆինանսների նախարարության Հաշվակալության ատյանի անդամ:
17. **Գարագաշ Ռուբեն** - Արտգործնախարարության Արտաքին թղթակցության վարչության քարտուղար:
18. **Գյուլպերյան Միքայել** - Բարձր Դռան Խորհրդականների սենյակի դիվանատան տեսուչ:
19. **Գուշաալյան Ասատուր** -Անդամ Մաքսային վարչության:
20. **Գևորգ Բագրատ** - Առևտրի և Հանրային շինությանց նախարարության Թղթակցության և թարգմանական դիվանի տնօրեն:
21. **Երամյան Կարապետ** - Եգիպտոսի Խոտիվի սեղանավոր:
22. **Թագվորյան Հովսեփ** - Ճարտարապետ (1900):
23. **Թադևոսյանց Սանփան** - Դատավոր Էդիրնեյում (1899):
24. **Թագվորյան Կարապետ** - Արևելյան Ռումելիի կուսակալության Ընդհանուր բաժնի քարտուղար:
25. **Թաշճյան Սարգիս** - Սեղանավորների պետ:
26. **Թորգոմյան Գևորգ** - Երկրորդ մասնագետ Հանրային պարտուց վարչության Մասնագետների խորհրդի: Տնօրեն Պրուսայի Շերամարուծական վարժարանի:

27. **Ճանճի Ժոզեֆ** - Արքունի բժիշկ (Նորին Կայսեր վեհափառության)։
28. **Խանդանյան Հարություն** - Օգնական տնօրեն Ներքին գործերի նախարարության Անցագրային դիվանի։
29. **Կարամանյան Արթին** - Վաճառական, նավատեր (1903)։
30. **Կոստանյան Արմենակ** - Տեսուչ Այդընի նահանգի Օտար գործերի վարչության։
31. **Կույումճյան Հովհաննես** - Ա քարտուղար Հռոմի դեսպանատան։
32. **Հեքիմյան Մկրտիչ** – Սուլթանի Անձնական գանձերի նախարարության, Անտառների ու հանքերի վարչության տեսուչ։
33. **Մարգարյան Հարություն** - Դիվանագետ (1894)։
34. **Մարկոսյան Արամ** - Երկաթուղիների վարչության փոխտնօրեն, Կոմիսար Արևելյան երկաթուղային ընկերության։
35. **Մելիքյան Ստեփան** - Օգնական Վանի նահանգի Կուսակալության։
36. **Նազգաշյան Միհրան** - Հրատարակիչ (1894)։
37. **Նազգաշյան Համբարձում** - Բժիշկ Կայսերական պալատի և Գյումուշսույի հիվանդանոցի (1892)։
38. **Նորատունկյան Հրանտ** (1875-1957) - Դիվանագետ (1908)։
39. **Միհրան Միսակ** - Թարգմանիչ Փարոսների վարչությունում։
40. **Յուզբաշյան Մելքոն** - Փոստային վարչության պաշտոնյա (1898)։
41. **Յուսուֆյան Տիգրան** - Վճռաբեկ դատարանի անդամ (1901)։
42. **Շէրիֆ (Աբրահամյան Հովհաննես)** - Ա քարտուղար Բեռլինի դեսպանատան։
43. **Շարանյան Գրիգոր** - Տնօրեն Տրապիզոնի Հանրային պարտուց վարչության։
44. **Պալեոզյան Մատթեոս** - Նախագահ Առևտրական սենյակի և Անդամ Զմյուռնիայի Թաղապետական ժողովի։
45. **Պապայան Միհրդատ** - Առևտրի ու հանրային շինությանց նախարարության Արձանագրությանց դիվանի տնօրեն։
46. **Պառնասյան Պողոս** - Ա քարտուղար Տպագրության տեսչության և Կայսերական պալատի Թարգմանական բաժնի անդամ։
47. **Չիվանյան Նշան** - Բարձր Դռան օգնական խորհրդական։
48. **Ռաքըմ էֆենդի (Խենդիր Քյուրքճյան)** - Առևտրի և հանրային շինությանց նախարարության Արձանագրությանց դիվանի տնօրեն (1900)։
49. **Սարաֆյան Հարություն** - Հանրային կրթության նախարարության վարչության անդամ։
50. **Պեկկյան Առաքել** - Հայ կաթոլիկ պատրիարքարանի գործերի կառավարիչ։
51. **Պոյաճյան Հակոբ** - Բողոքական հայերի ազգապետ։
52. **Տատյան Արթին** - պետական գործիչ, փոխարտգործնախարար (1870)։
53. **Չիվանյան Նշան** - Բարձր Դռան օգնական խորհրդական։
54. **Ռաքըմ էֆենդի (Խենդիր Քյուրքճյան)** - Առևտրի և հանրային շինությանց նախարարության Արձանագրությանց դիվանի տնօրեն (1900)։
55. **Սարաֆյան Հարություն** - Հանրային կրթության նախարարության վարչության անդամ։
56. **Սերվիչեն Գաբրիել** - Հանրային շինությանց նախարարության մասնագետ (1899)։

57. **Շարանյան Գրիգոր** - Տնօրեն Տրապիզոնի Հանրային պարտուց վարչության։
58. **Վարդանյան Հովսեփ (Վարդան փաշա)** - Արքունի Նավարանի թարգմանչապետ, գրող, հրատարակիչ (1858)։
59. **Տատյան Տիրան** - Անդամ Քաղաքային պաշտոնյաների հանձնախմբի։
60. **Փափազյան Լևոն** - Ապահովության սնդուկի տնօրենի օգնական։
61. **Փափազյան Խաչիկ** - Արտգործնախարարության Հաշվակալության դիվանի տնօրեն։
62. **Քարտաշյան Հովհաննես** - Հանրային շինությանց նախարարության իրավական խորհրդատու (1905)։
63. **Քերեստեճյան Պետրոս** – Սուլթանի գլխավոր քարտուղար, Ֆինանսների նախարարության Քարտուղարության և Թարգմանական բաժինների տնօրեն։
64. **Քոլոլյան Ավետիս** - Փաստաբան, Ներքին գործերի նախարարության պաշտոնյա։
65. **Քրիկյան Ֆերուհան Բարունակ** (1824-1869) - Զինվորական բժիշկ։
66. **Քուրեկյան Գրիգոր** - Անդամ Բերայի Պատժիչ դատարանի Առաջին ատյանի։
67. **Օսյան Խաչիկ** - Բարձր Դռան Իրավաբանական խորհրդականների բաժնի անդամ։
68. **Ֆրենկյան Հակոբ** - Կ.Պոլսի Ապահովության սնդուկի տնօրեն (1884)։

Բեյլերբեյ (Անատոլիայի և Ռումելիի նահանգապետ փաշաներին տրվող տիտղոս)

1. **Թնկըր փաշա Յակոբ Անտոն** - Կայսերական բանկի Օսմանյան Հանրային Պարտուց վարչության և «Ռեժի»-ի (Ծխախոտի պետական վարչության)։

Միրլիվա *(զորապետության աստիճան)*

1. **Ալպանյան Ստեփան** - Նախագահ Զինվորական Բժշկական ժողովի։
2. **Յակոբ Արթին (Հակոբ Արդյուրաքյան)** - Եգիպտոսի Կրթության նախարար։
3. **Իսկենդեր (Կարապետ Իսկենդերյան)** - Բժիշկ Սելանիկի զորաբանակի։
4. **Նաֆիլյան Անտոն** - Առաջին վիրաբույժ Հայդարփաշայի հիվանդանոցի։
5. **Սեյան Գաբրիել** - Անդամ Ծովային Նախարարության Առողջապահական խորհրդի։
6. **Կրճիկյան Անդրանիկ** - Արքայական բժշկական դպրոցի Ֆիզիկայի դասախոս, որը 1894թ. ստացել է ***բուղգեներալի*** (գեներալ մայորին համազոր) աստիճան։

Միրիմիրան *(հրամանատարության աստիճան)*

1. **Ալբոյան Տիգրան** - Եգիպտոսի Արտգործնախարար (ադամանդակիր ***MecidSye***)։
2. **Բարայան Տիգրան** -Գինեկոլոգ ու մանկաբույժ (1899, 1902)։
3. **Նուպարյան Պողոս** - Նախագահ Եգիպտոսի Ռուզման ընկերության։

Միրալայ *(գնդապետության աստիճան, հազարապետ)*

1. **Աճեմյան Տիգրան** - Ակնաբույժ, Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանի պրոֆեսոր։
2. **Անանյան Զիվան** - Դասախոս Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանի։
3. **Արապյան Ալեքսանդր** - Կառավարական զինվորական Առողջապահական վերատեսուչ հանձնաժողովի անդամ (1895)։

4. **Գրրգճյան Հովհաննես** - Բժիշկ Եմենի զորաբանակի (7-րդ բանակ)։
5. **Թաշճյան Գարբիկ** - Անդամ Սպարապետի Դատի (Ռազմական նախարարության) Զինվորական բժշկական վարչության։
6. **Դավուդյան Հակոբ (Դավութ բեյ)** - Զինվորական բժիշկ։
7. **Խանդանյան Հակոբ բեյ** - Դասախոս Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանի, Քաղաքային բժշկական վարչության անդամ։
8. **Մանվելյան Վահան բեյ** - Արքունի բժիշկ և դասախոս Կայսերական զինվորական բժշկական վարժարանի։
9. **Մինասյան Կոմիտաս բեյ** - Ոստիկանության իրավագետ-բժիշկ։
10. **Նազարյան Աբրահամ** - Կայսերական Նավարանի հիվանդանոցի բժշկապետ (1893)։
11. **Տառոյան Հակոբ** - Զինվորական բժիշկ (1911)։

Ֆրանսիայի Պալմո լիցեոնի շրջանավարտ աշակերտներ

1. **Ազարյան Պետրոս** - Առևտրական սենյակի նախագահ (1900)։
2. **Աղաթոն Գրիգոր** - Նախարար, հրամանատարի աստիճան և շքանշան (1868)։
3. **Ամասյան Հակոբ** - Երկրագործ զինտնական (4-րդ աստիճան)։
4. **Բեյրան Հովսեփ** - Բժիշկ (1858)։
5. **Բաղդասարյան Օհան** - Դիվանագետ (1891)։
6. **Գարագաշ Կարապետ** - Հաշվակալական դիվանի անդամ (1896)։
7. **Գավաֆյան Միհրան** - Դիվանագետ (1899)։
8. **Գավաֆյան Միհրան** - Հրատարակիչ (1889)։
9. **Դավուդյան Կարապետ Արթին փաշա** - Դիվանագետ, պետական գործիչ (1867)։
10. **Զարաթեա Զարարյան** - Նկարիչ (1885)։
11. **Թնկըր(յան) Անտոն Յավեր փաշա** - Պետական այր։
12. **Հյուրմիզյան Գևորգ** - Փարիզի Սամուել-Մուրադյան վարժարանի տնօրեն (1846)։
13. **Հովհաննես էֆ.** - Ֆինանսների նախարարության փաստաբան (1898)։
14. **Մակարյան Միսակ** - Դատական պատվիրակ Ֆրանսիայում (1910)։
15. **Միսակյան Հովսեփ** -Դիվանագետ, դեսպան (1883)։
16. **Յուսուֆյան Հովսեփ** -Կայսերական համալսարանի դասախոս։
17. **Նաֆիլյան Անտոն** -Բժիշկ (1887)։
18. **Նորատունկյան Գաբրիել** - Արտգործնախարար (1894)։
19. **Պողոս Նուպար փաշա** -գործարար, պետ.գործիչ(1905)։
20. **Ճարանյան Արսեն** – Նկարիչ։
21. **Ճարանյան Գրիգոր** – Պետական գործիչ (1902)։
22. **Չարբյան Առաքել** - Դեղագործ։
23. **Չաքըր Ճանիկ** - Երկաթուղային վարչության ղեկավար (1937)։
24. **Պալյան Հակոբ** - Արքունի ճարտարապետ (ծնունդը Ֆրանսիայի Էժենի քաղաքում)։
25. **Պալյան Սարգիս** - Արքունի ճարտարապետ (ծնունդը Ֆրանսիայի Էժենի քաղաքում)։
26. **Սարաֆյան Արթին** - Դիվանագետ (1883)։
27. **Սերվիչեն Գաբրիել** - Հանրային շինության նախարարության ճանապետ (1899)։

28. **Սեֆերյան Նշան** - Կառավարության Արտաքին կապերի տնօրեն (1899)։
29. **Վարդանյան Հովսեփ (Վարդան փաշա)** - Արքունի Նավարանի թարգմանչապետ, գրող, հրատարակիչ։
30. **Տատյան Արթին** - Պետական գործիչ, փոխարտգործնախարար (1883)։
31. **Տատյան Տիրան** - Պետական գործիչ (1897)։
32. **Փափազյան Տիրան** - Ակնաբույժ (1896)։
33. **Օտյան Խաչիկ** - Բարձր Դռան Իրավաբանական խորհրդականների բաժնի անդամ(1892)։
34. **Ֆրենկյան Նուբիան** - Զինավաճառ։

Օսմանյան պետության հայ պաշտոնյաներ 1900թ.[66]

Սուլթանի անձնական գանձերի նախարարություն

- **Հովհաննես Սաքըզ** -Նախարար
- **Հարություն Չերի** –Տեսուչ Արքունի կալվածքների դիվանի
- **Հակոբ Ճինճյան** -Փոխտեսուչ
- **Միքաիչ Հեքիմյան** –Անտառների տեսուչ
- **Կարապետ Էֆենդի** - Հերեքեի կայսերական գործարանի հաշվակալ

Պետական խորհուրդ (Şurayı Devlet)

Բարձրագույն ատյանը (*Շիվանը Ալի*) կազմված էր 30 անդամներից: 10 անդամներ ընտրվում էին Ծերակույտից[67] (Մէջլիսի Ային), 10-ը՝ Պետական խորհրդից և 10-ը ընտրվում էին Վճռաբեկ ատյանի նախագահից և անդամներից։

1868-1874թթ. **Պետական խորհրդի** անդամներ են եղել Ֆինանսների նախարարությունից ամիրայական գերդաստանից **Հովհաննես Թնկըրը, Մարյան Պողոսը** (1812-1873), իրավագետներ **Գրիգոր Օտյանը** (1834-1908), **Սարգիս բեյը**։

- **Պետական խորհրդի** անդամ է եղել **Անտոն Յավեր Թնկըրը**։
- Պետական խորհրդի **Օրենսդիր, Իրավաբանական հանձնաժողովում** ընտրվել են **Սահակ Աբրո, Հովհաննես Նուրյանը (1839-1900)**[68], **Զարեհ Տիգլերը, Մանուկ Ազարյանը** (դիվանագետ), **Մարշալ Հովհաննես Կույումճյան փաշան, Պետրոս Կույումճյանը** (1892)։
- **Պետական խորհրդի Ֆինանսական** հանձնաժողովում ընտրվել է **Էլիաս Չալյանը**։
- **Դատական** հանձնաժողովում՝ **Անտոն Քյոչյանը** և Նախարարների խորհրդի օգնական **Պետրոս Չերի Կարապետյանը**։
- **Հաշվակալական** հանձնաժողովում աշխատել է **Գրիգոր Խորյանը**։ Մեծ ներդրում է ունեցել այս հանձնաժողովներում օրենսգետ **Հրանտ Ասատուրը**։

Քաղաքական հանձնաժողովում **Արթին Տատյան** ամիրայի մահվանից հետո նրան փոխարինել է **Աբրահամ փաշա Երամյանը**, ապա՝ Արթին Տատյանի որդին՝ **Տիրան Տատ-**

66 Այս ցանկերումը մոտավոր պատկերացում կարող է տալ Օսմանյան կայսրության կառավարման կարևոր օղակների մասին։

67 Պետական խորհրդի անդամ է եղել բժիշկ **Սերվիչեն (Սերովբե Վիչենյանը**, (1815-1897)։

68 **Հովհաննես Նուրյանը** եղել է կառավարության գրադարանական բաժնի տնօրեններից։

յանը, Զարեհ Դիլբերի հետ միասին: Մայր-սուլթանի սեղանավոր ու Փողերանոցի տնօրեն **Միհրան Տյուզ Ամիրան** (1817-1891) 1877թ. ընտրվել է նաև Պատգամավորական ժողովի անդամ (***Meclisi Mebus azası***). Այս հանձնաժողովին անդամակցել են դիվանագետներ **Մանուկ Ազարյանը, Գաբրիել Նորատունկյանը**:

Ռեսպրական սենյակ

- Նախագահ - **Ազարյան Պետրոս**
- Առաջին խորհրդական - **Մանուկյան Սենեքերիմ**
- Անդամներ - **Կյուպելյան Պատրիկ և Կարապետյան Գրիգոր**

Երկրագործական դրամատուն (բանկ)

- Նախագահ վարչական ժողովի –**Նուրյան Հովհաննես**
- Անդամներ - **Արամ Երամ** [69], **Գարագաշյան Միհրան**

Կրթական նախարարություն

- Գրաքննիչ և տպարանների քննիչ - **Աչճյան Միքայել**

Գեղարվեստից վարժարան

- **Երվանդ Օսկան**[70] - Ներքին տնօրեն և արձանագործության ուսուցիչ

Հաշվակալության ատյան

- Անդամներ - **Խոտրյան Գրիգոր և Գարագաշյան Կարապետ**

Մաքսային վերատեսչություն

- Վարչական խորհրդի անդամներ - **Գազազյան Նշան և Քաչատուրյան Աստուր**

Անտառների, հանքերի և երկրագործության նախարարություն

- Մասնագիտական խորհրդի նախագահ և քննիչ առաջին ճյուղի - **Արամ Երամ**
- Քննիչ երկրորդ և չորրորդ ճյուղի - **Սուրենյան Վահան**

Հեռագրական և բրդատարական վերատեսչություն

- Տնօրեն օտար թղթակցության բաժնի - **Յուզբաշյան Մելքոն**
- Տնօրեն ճարտարագետների բաժնի - **Աճեմյան Մկրտիչ**
- Տնօրեն օտար հաշվակալության բաժնի - **Միքայել էֆենդի**
- Տնօրեն իրավագիտական բաժնի - **Չերքեզյան Գարեգին**
- և տարբեր քաղաքների հեռագրատան և փոստի տնօրեններ

Քաղաքապետարան

- Քաղաքապետարանի խորհրդի անդամ - **Աղնավուրյան Անտոն**

69 1882 թ. Էդիրնեում և 1889թ. Սկյուտարում՝ գյուղատնտեսական դպրոցների հիմնադիր:
70 Հնագիտական թանգարանի երկու հիմնադիր անդամներից մեկն է եղել:

Ոստիկանության նախարարություն

- Ոստիկանության երկրորդ կոմիսար և Քննիչ խորհրդի թարգմանիչ - **Պետրոս Սեզայի**
- **Կոմիտաս բեյ** - Գնդապետ բժիշկ
- **Խաչիկ էֆենդի** - Կենտրոնական բանտի առաջին դեղագործ
- **Տիգրան էֆենդի** - Բեյօղլուի ոստիկանության բժիշկ

Ծխախոտի Ռեժի (կառավարության մենաշնորհային վարչություն)

Ի տարբերություն այս վարչության ձևավորման շրջանի, 1900-ական թթ. հայերի թիվը նրա հիմնական ղեկավարների թվում նվազագույնի է հասել: Հայ տնօրենները և վերահսկիչները ծառայում էին առավելապես նահանգական գերատեսչություններում (Տրապիզոնի, Թոքատլուսը Ղարպին, Իզմիրի, Կավալայի,Կոնիայի շրջաններում), ինչպես նաև Պոլսի Կենտրոնական գրասենյակում:

Օսմանյան փարոսների վարչություն

- Փոխտնօրեն - **Բալյալյուր Էդուարդ**
- Թարգմանիչ և տեսչության խորհրդի անդամ - **Միհրան Միսակ**

Օսմանյան ապահովագրական ընդհանուր ընկերություն

(Հրդեհի, կյանքի, փոխադրության վտանգների դեմ)

Այս ասպարեզում հայերը հիմնականում սկսել են նրանից, որ Օսմանյան կայսրությունում արևմտյան ապահովագրական հայտնի գործակալությունների՝ Կ.Պոլսի և այլ քաղաքների բաժանմունքների առաջամարտիկ-ներկայացուցիչներն են հանդիսացել: Վարչական խորհրդի փոխնախագահ է եղել **Գաբրիել Նորատունկյանը**: Ընկերությանը սպասարկում էր Օսմանյան բանկը:

Հայազգի գործարարները, որ կանգնած են եղել ***Երկաթուղային ընկերությունների***[71], տրամվայի, ճանճակալավոր վագոնների ընկերությունների հիմնադրման ակունքներում, շոգենավային ընկերություններում[72], շարունակել են դրանց կարևորագույն մասը կազմել մինչև Մեծ Եղեռնը:

Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանը

Մատթեոս Բ Չուխաջյան (1794-1865) պատրիարքի օրոք, 1847թ. ընտրվել էր Ազգային Հոգևոր և Գերագույն Ժողովներ: Գերագույն ժողովին (20 հոգի) անդամակցել են ազգի երևելիները, ամիրաներ և էսնաֆների (արհեստագործների միություններ) պետերը: 1848-56թթ. Գերագույն ժողովն է ղեկավարել Ազգային ս.Փրկիչ հիվանդանոցը:

1860թ. մայիսի 24-ին հաստատվեց **Ազգային Սահմանադրություն Հայոցը**: 1863թ.մար-

71 1900թ. այն կազմված էր Արևելյան, Անատոլիական Օսմանյան, Իզմիր-Այդըն և Իզմիր-Կասաբա երկաթուղային ընկերություններից, որի պատասխանատու կոմիսարներն են եղել՝ **Մարկոսյան Արամը** (Արևելյան երկաթուղիների կենտրոնական կոմիսար), **Մամիկոնյան Միհրանը** (Յաֆա-Երուսաղեմ), **Մարկոսյան Գալուստը** (Իզմիր-Կասաբա), **Գաբրիել Սերվիչեն** (Պոլսի քարափների կոմիսար),**Գևորգ Բալամյանը** (Պոլսի Ջրի ընկերություն):
72 Նավահանգստին հաշվվում էր շուրջ 20 օսմանյան ու օտար, շոգենավային խառը ընկերություններ:

տին այն վավերացվեց Օսմանյան կառավարության կողմից: «Ազգային Սահմանադրություն Հայոց»-ը կոչված էր ուղղորդելու հայերի ներքին գործերի տնօրինությունը: Գլխավոր մարմինը՝ Երեսփոխանական ժողովն էր: Այն կազմված էր 140 անդամներից, այդ թվում 20 եկեղեցականներ Պոլսից, 40 երեսփոխաններ գավառներից, 80-ը՝ Պոլսո թաղերից: Ժողովն ընտրվում էր 10 տարվա համար, սակայն նրա 1/5-րդ մասը երկու տարին մեկ նորոգվում էր: Երեսփոխանական ժողովը նախագահում էր Պոլսո պատրիարքը: Անհրաժեշտ ընտրաքանակը (քվորումը)՝ 71 ձայն էր:

Ընտրվում էր **Կրոնական** (14 կղերներից) և **Քաղաքային** ժողով (20 աշխարհականներից), որը հաստատվում էր Բարձր Դռան կողմից: Երկու տարին մեկ այն լուծարվում էր: Ունեն օժանդակ խորհուրդներ.

Քաղաքային ժողովն ուներ **4 խորհուրդ** և 3 **հոգաբարձություն**

1. **Ուսումնական խորհուրդ** - 7 աշխարհական
2. **Տնտեսական խորհուրդ** - 7 աշխարհական տնտեսագետներ
3. **Դատաստանական** - 4 իրավագետ, ամուսնացած, տարիքը՝ քառասունն անց և 4 կրոնավոր: Լուծում էր ընտանեկան վեճերը, կարգավորում Բարձր Դռան կողմից Պատրիարքարան ուղղված դատերը: Երբ չէր կարողանում վճռել, ապա այն հանձնում էր Խառը ժողովին:
4. **Վանօրեից խորհուրդ** -7 անդամ: Տնօրինում էր ազգային վանքերի խնդիրները, ստացված հասույթների ծախսումը, մատակարարությունը:

Հոգաբարձություններ

1. **Եկեղեցական (ֆինանսական)** - 7 հաշվագետ: Տնօրինում էր Ազգային կենտրոնական սնդուկի (գանձանակի) տնտեսությունը, համարակալությունը:
2. **Կտակաց** - 3 եկեղեցական և 4 աշխարհական անդամ: Կտակների տնօրինում և հսկողություն:
3. **Հիվանդանոցի** - 9 անդամներ, որից 2-ը՝ բժիշկ: Տնօրինում էր տնտեսական մատակարարության հարցեր:

Յուրաքանչյուր թաղում կար *Թաղական խորհուրդ*՝ 5-12 անդամներով, ըստ բնակչության թվի:

1877թ. Առաջին Սահմանադրական ժողովի պատգամավորներ (**Meşrutiyet Meclisi**)

Ալլահվերդի Հովհաննես - փոխնախագահ, Ստամբուլ, ֆինանսիստ
Մարտուղյան Սեպուհ - Ստամբուլ
Յազըճյան Ռուբեն - Էդիրնե
Յավրումյան Սահակ - Բուրսա
Բալյարյան Համազասպ - Էրզրում
Քարջըյան Դանիել - Էրզրում
Քարաճըյան Մանուկ - Հալեպ
Ալլահվերդի Միքայել - Անկարա
Ճանիկյան Հակոբ - Սվազ

1908թ. Երկրորդ Սահմանադրական ժողովի պատգամավորներ (**Meşrutiyet Meclisi**)

Արամ Երամ -Պոլիս
Զոհրապ Գրիգոր - Պոլիս
Հալաճյան Պետրոս - Պոլիս
Նորատունկյան Գաբրիել - Պոլիս
Թրայան Նալը -Գալիպոլի
Բաբիկյան Հակոբ - Թեքիրդաղ
Պոյաճյան Հակոբ - Թեքիրդաղ
Պարտիզպանյան Վահան - Իզմիր
Իհսան Օնիկ - Իզմիր
Սպարտալյան Ստեփան - Իզմիր
Բոշգեզենյան Արթին - Հալեպ
Տաղավարյան Նազարեթ - Սվազ
Պոյաճյան Համբարձում - Քոզան
Նալբանդյան Մատթեոս - Քոզան
Թոմայան Կարապետ - Կեսարիա
Պարսամյան Տիգրան - Սվազ
Փաշայան - Սվազ
Հրասպարյան Հակոբ - Մարաշ
Վահան Էֆենդի -Մարաշ
Չրաճյան Ստեփան - Էրզանի
Մեղեցյան Հովսեփ - Էրզրում
Բաստրմաճյան[73] **Գարեգին** - Էրզրում
Տեր Կարապետյան Գեղամ - Մուշ
Սերենգուլյան Վարդգես - Էրզրում
Փափազյան Վահան - Վան
Վիրմիյան Էֆենդի - Վան
Բոշգեզենյան Հարություն - Հալեպ
Միհրան Չերազ -Բիթլիս

1914թ. Ազգային Ժողովում

Չրաճյան Ստեփան - Նախագահության քարտուղար, Էրգին
Իհսան Օնիկ - Իզմիր
Հալաճյան[74] **Պետրոս** - Պոլիս
Զոհրապ Գրիգոր - Պոլիս
Հոփալյան Հակոբ - Մարաշ
Տեր Կարապետյան Գեղամ - Մուշ

73 1910թ. Օսմանյան պառլամենտի Էրզրումից երեսփոխան Գարեգին Բաստրմաճյանը Ռուսաստանում ձերբակալվում է:

74 1908թ. Պետրոս Հալաճյանը Հ.Մատթեոսյան տպարանում հրատարակում է Օսմանյան պառլամենտի հայ պատգամավորների 16 հոդվածից կազմված «*Խորհրդարանական ծրագիր*»:

Բաշգեզենյան Արբին - Հալեպ
Պարսամյան Տիգրան - Սվազ
Նալբանդյան Մատթեոս - Քոզան
Թոմայան Կարապետ - Կեսարիա, Սասուն, Բաղդատ
Սերենգյուլյան Վարդգես - Էրզրում

Մեջլիսի հայազգի երեսփոխանները, որոնք ներկայացրել են կայսրության մինչև 12 տարբեր գավառներ, աչքի են ընկել իրենց բարձր կրթությամբ, կայսրության հնագույն մշակույթը ներկայացնող ժողովրդին վայել ողջ արժանապատվությամբ, երեսփոխաններից ակնկալվող մեծ հմտությամբ, իրենց գավառների շահերը լավագույնս ներկայացնելու հոետորական տաղանդով ու ողջամտությամբ: Դրանք տարբեր դասակարգեր, քնագավառներ, հասարակական, սոցիալական տարբեր խավեր ու քաղաքական համակրություններ ունեցող անձեր են եղել, պետական ծառայողներ, ճռավորականներ: 1877թ. մարտի 19-ին Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը 12 հայ պատգամավորների հետ միասին մասնակցել է Դոլմաբահչեում Օսմանյան պառլամենտի բացման արարողությանը: Ավելի ուշ, Մեջլիսի պատվո ճաշկերույթները սաղրազամները (մասնավորապես Սաիդ փաշան, 1910թ.) սովորաբար սիրում էին կազմակերպել Թոքաթլյան ճաշարանում: Հայազգի պատգամավորներն ընտրվել են ոչ միայն առանձին բնակավայրերից, այլև նրանք առաջադրվել են պետական կարևոր կառավարական կառույցների կողմից: Այսպես օրինակ, երբ 1906թ. Նազարեթ Տաղավարյանը Սվազից էր երեսփոխան դարձել, Հովսեփ Մադաթյանը՝ Էրզրումից, Մուրադյան Էֆենդին՝ Քոզանից, Գարեգին Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարո) և Վարդգես Սերենգյուլյանը՝ Էրզրումից, Սասուն Էֆենդին՝ Բաղդադից, ապա՝ Պետրոս Հալաճյանը Պոլսի Նոր Փոստի կողմից է ընտրվել Օսմանյան պառլամենտի անդամ: Գրիգոր Զոհրապը երեսփոխան է առաջադրվել «Միություն և Առաջադիմություն» հայտնի կուսակցության կողմից: Հայ և թուրք գործիչները հաճախ են համատեղ նկարներ ունեցել, ինչպես օրինակ, Օսմանյան Մեջլիսի երեսփոխաններ Նաջի բեյը և Գրիգոր Զոհրապը միասին Սկյուտարի Չիֆթլիկ պարտեզում քանակված են ժողովրդի հետ (1910):

Օսմանյան Կայսրությունում Արևելյան քրիստոնյա հասարակության հոգևոր ղեկավարները (1900թ.)

1. **Տիեզերական Պատրիարք Հունաց Կոստանդնուպոլսո**: Աթոռը՝ Պոլսում: Ունեն 12 մետրոպոլիտների Սինոդ և 72 մետրոպոլիտական վիճակներ եվրոպական ու Ասիական Թուրքիայում:
2. **Պատրիարք և Պապ Հունաց Ալեքսանդրիայ**: Աթոռը՝ Ալեքսանդրիայում: Ունի 3 մետրոպոլիտական վիճակ Եգիպտոսում:
3. **Պատրիարք Հունաց Անտիոքի Դամասկոսում**: Ունի 14 մետրոպոլիտական վիճակներ Սիրիայում և մերձավոր նահանգներում:
4. **Պատրիարք Հունաց Երուսաղեմի**: Ունի 10 մետրոպոլիտական վիճակներ Պաղեստինում:

5. **Էքսարք Բուլղարների**: Աթոռը՝ Պոլիս: Ունի 22 մետրոպոլիտական վիճակներ Եվրոպական Թուրքիայում և Բուլղարիայում:
6. **Պատրիարք Անտիոքի Ասորիների**: Աթոռը՝ Մերդինի մոտ, Դեյր-էլ-զաֆարում: Ունի 12 Առաջնորդական վիճակներ Ասիական Թուրքիայի հարավային նահանգներում:
7. **Պատրիարք Նեստորի Քաղդեացվոց**: Աթոռը Ճենոփնան՝ Հեքքեարիի մեջ: Այստեղ է գտնվում իր ժողովրդի մեծագույն մասը: Առաջնորդական վիճակներ Բաղդադում և Մոսուլում:
8. **Պատրիարք Ղպտեաց Ալեքսանդրիոյ**: Աթոռը՝ Կահիրե: ունի Մետրոպոլիտական վիճակներ Եգիպտոսում և Եթովպիայում:
9. **Պատրիարք Հռովմեական Մարոնեաց Անտիոքի**: Աթոռը՝ Քեսրվան-ում՝ Լիբանան: Ունի 7 եպիսկոպոսական վիճակներ Լիբանանում և Սիրիայում:
10. **Պատրիարք Հռովմեական Մելքիդաց Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի**: Աթոռը՝ Դամասկոսում: 11 եպիսկոպոսական վիճակներ ունի Հալեպի ու Սիրիայի նահանգներում:
11. **Պատրիարք Հռովմեական Ասորոց Անտիոքի**: Աթոռը՝ Մերդինում: Ունի 7 եպիսկոպոսական վիճակներ Ասիական Թուրքիայի հարավային նահանգներում:
12. **Պատրիարք Հռովմեական Քաղդեացվոց Բաբելոնի**: Աթոռը՝ Մոսուլ: Ունի 10 եպիսկոպոսական վիճակներ ասիական Թուրքիայի հարավային նահանգներում:
13. **Պատրիարք Հռովմեական Ղպտեաց Ալեքսանդրիայի**: Աթոռը՝ Կահիրե: Ունի 2 եպիսկոպոսական վիճակներ Եգիպտոսում:

Ազգային հրեաների՝ **Խախամբաշու**: Աթոռանիստը՝ Կ.Պոլիս: Ունի 5 խախամներից բաղկացած Ժողով՝ կրոնական գործերի համար և 24 Մեծ Խախամներ՝ եվրոպական և ասիական Թուրքիայում:

Հայ բողոքական հասարակությունն ուներ՝ **Ազգապետ** բողոքական հայոց Թուրքիոյ, փարչական ժողով՝ 7 անձից, պատվելիների ղեկավարությամբ եկեղեցական միություններ Բուրսանիայում, Խարբերդում, Կենտրոնական, Կիլիկիայում:

Հայ կաթոլիկ հասարակության գլուխ կանգնած էր **Պատրիարք-կաթողիկոսը**[75], որն ուներ վիճակներ (թեմեր) 19 գավառական կենտրոններում, որոնք ղեկավարվում էին արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների, վարդապետների կողմից:

75 **Աբրահամ Պետրոս Ա.Արծիվյանը** (1679-1749) առաջին հայ կաթոլիկ կաթողիկոսն է: Եղել է Տրապիզոնի եպիսկոպոս, ձեռնադրված Սփ Պետրոս Կաթողիկոսի կողմից, որպես Բերիո առաջնորդ: Լավ քարոզիչ է եղել: Նրա քարոզները հայ-կաթոլիկ եկեղեցիների միջև սերտ և համաձայնության ձայնն էին: Ուստի իր եպիսկոպոսության երկրորդ խոլ տարին Պոլսո Սահակ Աղեքի պատրիարքի կողմից նա է կալանվել, արգելվեց նրան քարոզները, վերադարձել Բերիո թեմ, ձերբակալվել, 4 տարի աքսորվել Ադանա կողմ (Կիպրոսի մոտ), ազատվել ֆրանսիական հյուպատոսի կողմից: Միացել է Լիբանանի հայ կրոնավորներին, որոնց կողմից հալածված ապաստանել: Կատարել է ձեռնադրություններ. 1738թ. կաթոլիկ հայերի Աբրահամ եպիսկոպոսը ազատության հրովարտակ է ստացել և 6 քահանաներով վերադարձել է Բերիո իր թեմ: Սփ Միքայել հայոց կաթողիկոսի վախճանումից հետո, հայ կաթոլիկները նրան իրենց Պատրիարք են ընտրել: Գնացել է Լիբանան, իր տեղը թողնելով իր աշակերտներից Հակոբին: Նա Մխիթար Աբբահորը գրում է «Թող Աղաչանաց», խնդրելով ողջերթի երկեա փարթամանիկ գան: Ս.Ղազարի միաբանության ծիծաղը Մխիթար Սեբաստացի աբբահայրը մեծում է: Նախապատվություն տալով Վենետիկյան միաբանությանը, կոմ չի եղել ստեղծելու Լիբանանի կաթոլիկ հայերի միաբանություն: Աբրահամը 1742թ. մեկնել է Հռոմ և հաստատվել է Կլիմենտ Պատրիարքական Աթոռը (28.11.1742), իսկ դեկտեմբերին (1742) կարդինալներին մեծ խանդավառությամբ ի պատիվ Աբրահամ Կաթողիկոս-Պատրիարքի և նրան ընծայել պաշտոնական ամուսնական խույ, մատանի, ծածկոցին շուրջառ և փառավոր կարմիր հայերեն, արարողական գրքեր: Հռոմում մնացած այդ մի քանի ամիսների ընթացքում Աբրահամը միշտ նամակագրել է Մխիթար աբբահոր հետ: Սոսանալով պապական կոնդակը, մեկնել է Լիբանան և որպես Կաթողիկոս գահն կառավարել մինչև 1749թ.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ[1]

Աբաս Հիլմի Փաշա - 354, 396, 456, 457, 587, 623[1]
Աբգար Թոխաթեցի (Եվդոկացի) - 57, 469
Աբդուլբաքի Նասիր Դեդե - 546
Աբդուլլահ Ջևդեթ Քարլըղաղ - 293, 331, 504, 532
Աբդուլլահ Վիչեն, Հովսեփ, Գևորգ, Վենսան - 196, 248, 254, 304, 367, 448, 612, 620, 622, 633, 636, 637, 638, 639, 640, 642, 672
Աբդուլլահյան Միքայել - 636
Աբդուլլահ Մոլլա Շահիզադե - 373
Աբդուլհակ Համիդ - 509, 512, 514, 528, 536
Աբդուլրահիմ Մուհիբի - 594
Աբդուռահման Հիլմի - 246
Աբդալ Ջեքի խան - 84
Աբիկյան Միհրան - 56, 94, 95, 96, 97, 158, 168, 287, 300, 308, 312, 555
Աբիկյան Ռուբեն - 179
Աբրահամ Էֆենդի - 35
Աբրահամ փաշա Բահչող - 34, 667
Աբրահամյան Երվանդ - 672
Աբրահամյան Հաջի Կարապետ - 466
Աբրահամյան Կարո - 76
Աբրահամյան Հովհաննես- 256, 306, 704
Ադամ խալֆա (մահ՝ 1761թ.) - 436
Ադամյան Լորենցիոս - 287
Ադամյան Կարապետ Շամլ - 619
Ադամյան Պետրոս - 453, 507, 518, 519, 523, 621
Ադիկյան Գրիգոր - 422
Ազատյան - 190
Ազատյան Ալեքսանդր - 233
Ազատյան Թորոս - 58, 189, 232, 540
Ազատյան Հարություն - 233
Ազատյան Հովհաննես - 233
Ազատյան Մարտիրոս - 233
Ազատյան Պետրոս - 169, 233, 291
Ազարյան Անտոն - 267
Ազարյան Արիստակես - 94, 114, 169, 181, 267, 389, 494, 700
Ազարյան Ղազարոս - 159
Ազարյան Հովսեփ - 256, 264, 268
Ազարյան Մանուկ - 267, 268, 313, 380, 696, 703, 707, 708
Ազարյան Միհրան - 439, 457, 464, 624
Ազարյան Պետրոս խալֆա - 169, 288, 439, 706, 708
Ազարյան Ստեփաննոս Պետրոս - 267, 293
Ազարյան Ստեփանոս - 94
Ազիզ դեդե - 546
Ազիզյան Տ. և Լ. - 586
Ազնավուր - 591
Ազնավուր Անտոն - 312, 415, 703, 708
Ազնավուր Դավիթ - 455
Ազնավուր Ժորժ Վենսան (Գևորգ Վիչեն Ազնավուր) - 140, 141, 218
Ազնավուր Հովսեփ - 231, 438, 455, 456, 457, 460, 467, 468, 485, 506, 562, 631, 701
Ազնավուր Սերովբե - 455, 456
Ազնավուր Վիչեն - 218, 487, 585
Ազնավուրյան - 190, 218
Ազնավուրյան Ազնավուր - 233
Ազնավուրյան Գասպար - 219, 233
Ազնավուրյան Կարապետ Վարդապետ (Ազնավուր) - 200, 218, 223, 233, 455
Ազնավուրյան Հովհաննես - 233, 237, 439, 457, 701
Ազնավուրյանց Մահտեսի Սարգիս - 233, 437
Ազնավուրյան Մեսրոպ և Արամ - 467, 468
Ազնավուրյան Ստեփան - 233
Ազնիվ Հրաչյա - 562
Աթաթուրք - 211, 249, 340, 466, 552, 628
Աթուլլահ - 546
Ալեկո Կոնստանտինի - 168, 488
Ալե(ք)սանյան Տիրան Բեյ (Տիրան Թենկըր) - 155, 231, 256, 266, 699
Ալեքսանյան Հովհաննես - 234, 319
Ալեքսանյան Ստեփան - 234
Ալե(ք)սանյան Տիգրան - 213
Ալեքսանյան Օննիկ - 596
Ալբենրոփ Միքայել - 710
Ալթըն Հովհաննես (Օհան Ալթունյան) - 139
Ալթըփարմակյան Մարուքե - 571
Ալթըփարմակյան Մկրտիչ - 582
Ալթըփարմակյան Հակոբ - 172
Ալթուն Աստաոր Արամ - 377
(Ալթունյան) Արիստակես Ալթուն Տյուրի - 273, 282, 352, 357, 358
Ալթունյան Համբարձում - 672
Ալթունյան Վահան - 425
Ալիխանյան Գայանե - 660
Ալիշան Ղևոնդ - 15, 67, 70, 369, 636
Ալիշան Մարգար - 152, 626
Ալի Բեյ - 485, 512, 514, 516, 536
Ալի բեյ էլ-Արմանի Ապուլ Ազապ - 190, 278, 350
Ալի բին Աբդուլլահ - 370
Ալի Գալիբ - 480
Ալի Հայդար - 248, 509, 512, 514, 536
Ալի Ուֆքի - 546
Ալի Քեմալ - 480
Ալիքսանյան Մկրտիչ - 233
Ալիքսանյան Նշպար - 559
Ալիքսանյան Պետրոս - 233
Ալիքսանյան Պողոս - 233
Ալլահվերդյան Աբրահամ (Ալլավերդի Աբրահամ) - 114, 120, 155, 162, 188, 231, 234
Ալլահվերդի Անդրանիկ - 635
Ալլահվերդի Հովհաննես - 196, 201, 231, 710
Ալլահվերդի Ներսես - 254
Ալլահվերդի Տիգրան - 417, 701, 703
Ալաճաճյան Համբարձում - 425
Ալպոյաճյան Արշակ - 29, 150, 340, 433
Ակինյան Արա - 220, 222
Ահմեդ Միդհատ - 71, 77, 507, 509, 512, 513, 514, 516, 523, 524, 536, 697
Ահմեդ Մուխթար - 97
Ահմեդ Ջելալեդդին փաշա - 145
Ահմեդ Ռեֆիկը - 19, 431, 512, 516
Ահմեդ Վեֆիկ Փաշա - 478, 506, 513, 522, 536
Աղաբեկյան Սարգիս - 319, 397
Աղարոն Գաբրիել (Գալֆայան) - 295
Աղարոն Գրիգոր - 111, 112, 128, 225, 242, 257, 281, 284, 289, 290, 295, 296, 298, 302, 303, 492, 548, 701, 706
Աղարոն Գեղեոն - 111, 295,
Աղարոն Երվանդ - 111, 114, 134, 289, 366, 667
Աղարոն Հովսեփ - 111, 295
Աղարոն Մկրտիչ - 68, 111, 672
Աղաճանյան Միհրան - 95
Աղայեկյան Հովհաննես - 277
Աճառյան Գառնիկ - 170
Աճառյան Հրաչյա - 63, 426, 476, 568
Աճեմյան Արամ - 120, 124
Աճեմյան Ալեքսիս - 120
Աճեմյան Ժ.Վ. - 507
Աճեմյան Հովհաննես - 455, 485, 488, 560, 562
Աճեմյան Հովսեփ - 498
Աճեմյան Մկրտիչ - 306, 708
Աճեմյան Նշան Ֆիքրի - 421
Աճեմյան Սարգիս - 341, 593
Աճեմյան Վաղինակ - 250
Աճեմյան Տիրան - 312
Աճեմյան Տիգրան - 375, 385, 412, 699, 705
Աճեմօղլու Պետրոսի - 324
Ամադեո Պրեզիոսի - 633
Ամալյան Հ. - 64
Ամասյան Հակոբ - 112, 114, 135, 225, 706
Ամասյան Հովհաննես - 287
Ամատունի Սահակ վրդ. - 117

1 Երբեմն անուններին կից տրված են ծննդյան, մահվան թվականները կամ զբաղմունքը, աշխատողը խուսափելու համար նմանատիպ շփոթմունքներից:

Ամբակում Հաջի Քյոսե - 342
Ամիրայան Կարապետ - 645
Ամիրդովլաթ Ամասիացի - 371, 372, 393, 394, 415, 684
Ամիրյան Խաչիկ - 59, 539, 540, 545
Անանյան Անտուան - 468
Անանյան Գրիգոր - 396
Անանյան Հովսեփ - 468
Անանյան Ջիվանի - 312, 374, 382, 411, 699, 705
Այվազյան Աբրահամ - 59, 263
Այվազյան Իսկուհի - 533
Այվազյան Նշան - 410, 703
Այվազյան Ս. - 597
Այվազովսկի Գաբրիել - 28, 90, 91, 94, 620, 684
Այվազովսկի Հովհաննես - 90, 452, 455, 620, 621, 627, 633
Անատոլ Ֆրանս - 619
Անդրեասյան Նշան - 114, 120
Անդրեաս Փոփովիչ - 383, 397
Անջելո Գարդի - 340
Անտոնյան ուխտ - 23, 149, 688
Անտոնյան Անտոն - 234
Անտոնյան Գրիգոր - 124
Անտոնյան Հարություն - 234
Անտոնյան Մինաս - 234
Աշըգյան Խորեն Պատրիարք - 37, 688
Աշճյան Հովհաննես - 493
Աշճյան Միքայել - 290, 708
Աշնան Պողոս - 162, 188, 234
Աշնան(յան) Մկրտիչ - 234
Աշնանյան - 190
Աշնանյան Տիրան - 320, 321, 329, 701, 703
Ապրոյան Աբրահամ (Ապրո) Չելեբի - 230, 342, 343, 362
Ապրո Անժել (Խանճյան) - 664
Ապրո Հրանտ բեյ - 255, 284, 307, 312, 321, 703
Ապրոյան Մարտոս Չելեբի - 148, 343
Ապրո Պետրոս - 148
դԱպրո Տիգրան փաշա - 133, 230, 272, 282, 352, 362, 363, 705
Ապրո Չելեբի Սահակ - 71, 167, 252, 262, 271, 284, 313, 319, 346, 398, 672, 700, 707
Ապտի Ռահմանի Թէպրիզեցի - 65
Ապտի Ֆաքիր Զեյնուլաբեդդին բեն Խալիլ - 370
Աչեմ Ալի - 152, 238, 431
Ասար Սեբաստացի - 371, 372, 393
Ասլյան Միշել - 53, 496
Ասողիկ - 518
Առաքել խալֆա և որդին Գաբրիելը - 434
Ասատուրյան Արթին - 481
Ասատուրյան Լևոն - 56, 159
Ասատուր Հրանտ - 314, 707
Ասլանյան Արթին - 166, 177, 181, 291
Ասլանյան Արմենակ - 174
Ասլանյան Ավետիս (Ռեճզի) - 115, 184
Ասլանյան Թագվոր - 85
Ասլան Գևորգ - 195, 196, 272
Ասլանյան Գրիգոր - 417, 699
Ասլանյան Գևորգ - 209, 300, 311, 438, 504, 703, 709
Ասլանյաններ Արշակ, Երվանդ - 467
Ասլանյան Նվարդ, Աննա - 622
Ասլանյան Լ. - 428
Ասլանյան Հարություն - 342, 345, 703
Ասլանյան Ռուբեն - 660
Ասլանյան Ստեփան - 312, 382, 397, 401, 698, 705
Ասլանյան Վիչեն - 622, 623, 627, 629
Ասլանյան Ֆիքրի - 307
Ասկղեպիդեայ - 370
Աստապատեցի Հովհաննես - 125
Աստարճյան Արմենակ - 467
Ատիկյանց Պողոս - 543, 545
Ատոյան Անահիտ - 283, 332, 335, 340, 348
Աստվածատուրյան - 190
Աստվածատուրյան Հովհաննես - 472
Աստվածատուրյան Մանուկ - 234
Աստվածատուրյան Մինաս - 127
Աստվածատուր խալֆա Պոլսեցի - 434
Աստվածատուրյան Մելքոն խալֆա - 437
Աստվածատուր Դպիր - 85
Աստվածատուր Ջանեց - 153, 198
Աստվածատուր Կոստանդնուպոլսեցի - 470
Ասքանազյան Պետո - 647
Ավագ խալֆա Կեսարացի - 436
Ավանզադե Սուլեյման - 425, 482
Ավգերյան Հարություն - 94
Ավետիսյան Ժոզեֆ - 90
Ավետիսյան Հ. - 670
Ավետիսյան Մինաս - 699
Ավետիքյան Գաբրիել - 93, 94
Ավետիքյան Մկրտիչ - 94
Ավետիք Եվդոկացի պատրիարք - 24, 31, 42, 276, 685, 686
Ատրունի Պետրոս - 661
Արապօղլու Հաջի Մելիտոն Խալֆա - 30
Արազյան Դ. - 179
Արամյան Ճանիկ - 96, 472, 492
Արամյան Սոֆիա - 112
Արամյանց Հմայակ (Մարտիրոս Տիրոյան, ստորագրել է նաև՝ Շվոտ Մարտիրոս) - 116, 117, 122
Արամ Երամ - 112, 114, 116, 130, 143, 260, 708, 711
Արապյան Ալեքսանդր - 312, 348, 705
Արապյան Արա - 287
Արապյան Պողոս Ապուչեխցի - 192, 472
Արապյան Երվանդ - 418, 422
Արապյան Իսքենդեր - 592
Արապյան Ս. - 177
Արապյան Հակոբ - 629
Արզուման Եվդոկացի - 371, 393
Արզուման խալֆա - 435, 438
Արզումանյան - 190, 385
Արզումանյան Արզուման - 234
Արզումանյան Ստեփան - 284, 672
Արզումանյան Հ. - 669
Արթին Խաչատուր - 323
Արթին Քեմալ - 135
Արթինյան Հովհաննես - 139, 140
Արթինյան Կարապետ Դավութ բեյ - 32
Արթինյան Ն. - 98
Արիստարխիս Ստավրոս - 271
Արիստարխիս Նիկոլաոս - 271
Արիստակեսյան - 190
Արիստակեսյան Հովհաննես - 234
Արիֆյան Կարապետ - 594, 596
Արշակունի Հովհաննես - 169
Արշակունի Վասիլ Ա. - 15
Արտավազդ (742-) - 15
Արփիարյան - 190
Արփիարյան Արփիար - 70, 234
Արփիարյան Փիլիպոս - 234
Արփիարյան Մկրտիչ - 234
Արքերյան Հովհաննես Կարապետ - 396
(Էլ)-Աֆտալը - 350

Բաբա Ռաշիդ - 546
Բաբայան Կարապետ - 588, 594
Բաբայան Լ. - 151
Բաբայան Տիգրան - 312, 417, 698, 705
Բաբայան Միհրդատ - 285
Բաքիկյան Հակոբ - 321, 503, 711
Բալաճյան Գրիգոր - 274
Բագրատունի Արսեն - 189, 411
Բագրատունի Հակոբ - 159
Բադր էլ-Ջամալի - 350
Բազումեան Թ. - 145
Բալաբանյան Մանուկ - 176
Բահչըվանօղլու Գևորգ ամիրա (Փափազյան, Պարտիզպանյան) - 219, 703
Բաղդասարյան - 190
Բաղդասարյան Բաղդասար - 234
Բաղդասարյան Կարապետ - 645
Բաղդասարյան Մարտիրոս - 234, 378
Բաղդատլյան Օհան - 255, 701, 706

Բաղդադյան Արամ-Սիմոն - 284
Բամպուքճյան Գևորգ - 58, 63, 76, 85, 88, 90, 103, 105, 233, 461, 540, 639
Բառնխաստ Ֆրանկո - 603
Բարթողեմիոս պատրիարք - 35, 39
Բարսեղ - 138
Բարունակյան - 190, 234
Բաքալյան Արամ - 628, 632
Բաքալյան Հարություն - 531
Բդըրյա Հովսեփ - 176
Բենդերյան Մկրտիչ - 585
Բեննեդիկտոս 15-րդ - 42
Բելլարմին Ռոբերտ - 92
Բելինի Ջ. - 603
Բեգինո Ա. - 139
Բեդիկյան Արմենակ (Պետոսյան) - 99, 141
Բեհզադ Հովհաննես Ռոմեդ - 547, 617, 635
Բեյլերյան Ա. - 181, 234
Բեյտոնեն Մ. - 139
Բեյրան Հովսեփ Աղրիանապոլսեցի - 312, 404, 706
Բեյրոզրոյան Զաքարիա - 480
Բենեատի Մ. - 521, 564
Բեռնար Վիկտոր - 150
Բեռնար Կ.Ա. - 374, 381
Բեռտո(դոկ.) - 376
Բեքարյան Պապա Գրիգոր - 546
Բեքիր Սամի բեյ - 182, 184
Բեքիր Հաջի - 174
Բերմեզյան Ավետիս - 56, 467
Բերմեզյան Անտոն - 703
Բե(ա)րմեզյան Պասկալ - 113
Բերմեզյան Սարգիս - 56
Բիլեզիկճյան - 12, 190
Բիլեզիկճյան Արթին (19-րդ դ.) - 438
Բիլեզիկճյան Պողոս - 234
Բիլեզիկչի Հակոբ - 158
Բիլեզիկչի Մկրտիչ - 155, 158, 232
Բիլեզիկչի Պողոս - 212
Բյուրնս Ռոբերտ - 249
Բյուքատոն Աբրահամ - 592
Բոդենի Էմիլ - 145
Բորիս փիլիսոփա (810թ.) - 15
Բոմբերգ Դանիլ - 605
Բոնտոն դը Թերրայլ - 78, 79
Բոշնաղեան - 182, 183
Բորտոլի Անտոնիո - 92
Բրայդենբախ Բերնարդ ֆոն - 469
Բրաուն Հանրիետա - 605
Բրաբոնե ճիզվիտ - 23
Բրիտոն Մ. - 115
Բրյուգելի - 633
Բուակոալե դը Ֆորբուեն - 67, 78, 79, 82
Բուալո - 71
Բունյաթ Սեբաստացի - 371, 393
Բուտրոս Ղալի Նազիֆ փաշա - 186, 196
Բուտրոս Բուտրոս Ղալի-186

Գարամանճյան Թորոս - 596
Գարամանճյան Խաչիկ - 423
Գարամանճյան Կարապետ - 588
Գարամանճյան Պետրոս - 49, 182
Գարամանճյան Սիմոն - 78
Գարամանճյան Տիգրան - 94
Գաբիկյան Կարապետ - 139
Գաբրիել Դպիր - 602
Գաբրիելյան Գաբրիել - 183, 319, 321, 328
Գա՛բրիելյան Մ. - 98
Գաբորիո Էմիլ - 78, 79
Գազազյան Հակոբ - 111, 163, 165, 198, 222, 252, 262, 287, 290, 292, 293, 335, 452, 456, 698, 703
Գազազյան Նեկտար - 198, 293
Գազազյան Նշան - 307, 703, 708
Գազազյան Օվրիկ - 545
Գազանճյան Պ.Ն. - 172
Գազանճյան Ռաֆայել - 473
Գազանճյան Ստեփան - 595
Գազանճյան Վարազդատ - 427
Գաքրճյան Հովսեփ վրդ. - 68

Գալենտեր Մելքոն - 449, 577
Գալիանոս - 370
Գալենճյան Տիգրան - 527, 559, 562
Գալեմքերյան Սարգիս - 593
Գալըպճյան Պողոս - 95, 96
Գալըպճյան Վահան - 95
Գալըպճյան Նշան - 276
Գալիբյան Քնար - 173
Գալուստ Ամասիացի - 371
Գալուստ խալֆա Սերաֆեքճի - 437
Գալուստյան Գրիգոր - 126, 496, 576
Գալուստյան Կարապետ - 352, 353, 354
Գալփակճյան Արտաշես - 177
Գալֆայան Ամբրոսիոս - 28, 91, 94, 687
Գալֆայան Բ. - 177
Գալֆայան Խորեն Նար-բեյ - 32, 96, 104
Գալֆայան Հարություն - 309
Գալֆայան Մարգար - 376
Գալֆայան Մկրտիչ - 592
Գալֆայան Մկրտիչ ժամագործ - 597
Գալֆայան Նշան - 103, 114, 118, 125, 289
Գալֆայան Ստեփան - 548
Գալֆայան Սրբուհի - 204
Գամպուրյան Արամ - 467
Գամպուրյան Գրիգոր - 269
Գայլուկ կամ Գեյլուկ (ճարտ.13-րդ դ.) - 15, 433, 434
Գայսերյան Հարություն - 95
Գայլ Հենրի - 498
Գանբարյան Սամվել - 94
Գառնիկ Աստվածատուր - 180
Գասապյան Սիհրան - 426
Գասապյան Սարգիս - 94, 95
Գասապյան Վենսան - 393, 426, 644
Գասպարյան Բաղդասար - 234
Գասպարյան Գրիգոր - 550
Գասպարյան Հակոբ - 124
Գասպարյան Հովհաննես - 340
Գասպարյան Հովհաննես սարրաֆ. - 647
Գասպարյան Պիմեն - 545
Գասպար Դպիր Սեբաստացի - 40
Գասպարո Անջելինի - 553
Գավաֆյան Աբրահամ - 182
Գավաֆյան Հովսեփ - 169
Գավաֆյան Սիհրան - 268, 476, 488, 696, 703, 706
Գարագաշ Արամ - 461, 467
Գարագաշ Սահակ - 467
Գարագաշ Կարապետ - 161, 162, 167, 299, 307, 703, 706
Գարագաշյան Եվգինե - 518
Գարագաշյան Երանուհի - 518
Գարագաշյան Կարապետ - 168, 485, 708
Գարագաշյան Սիհրան - 130, 166, 291, 703, 708
Գարագաշյան Ռուբեն - 254, 255, 285, 703
Գարագոչ Ավետիս - 421
Գարագոչ Հովհաննես - 312
Գարագոչ Սարգիս - 256, 321, 324, 329, 330, 701
Գարագոչ Օսկան - 329
Գարայան Պետրոս - 330
Գարայան Ստեփան - 330, 408
Գարեգին Հաջը Սարիմ - 461
Գարիբալդի Ջուզեպպե - 249
Գարտաշյան Հովհաննես - 288, 299
Գափամաճյան տիվրիկցի - 144
Գափամաճյան Պետրոս - 183
Գիսակ Թորոս բեյ - 85, 309, 347, 699
Գյանջեցյան Եղնիկ - 151
Գյեկգեյան (Գեկգեյան) Արթին - 162, 188, 190, 234
Գյոթե - 249
Գյուլեյան Տիգրան - 176
Գյունջեգյուլյան - 190
Գյուլասյան Հակոբ ամիրա - 437
Գյումուշգերդյան Դ. - 380
Գյումուշգերդյան Կարապետ - 624
Գյումուշյան Հովհաննես - 165, 171
Գյումուշյան Մանուկ - 71

Բաղդասարյան Արամ-Մինաս - 284
Բամպուքճյան Գևորգ - 58, 63, 76, 85, 88, 90, 103, 105, 233, 461, 540, 639
Բառխատա Ֆրանկո - 603
Բարթողեմիոս պատրիարք - 35, 39
Բարսեղ - 138
Բարտոնակյան - 190, 234
Բաքալյան Արամ - 628, 632
Բաքալյան Հարություն - 531
Բըքըրյա Հովսեփ - 176
Բենդերյան Մկրտիչ - 585
Բենեդիկտոս 15-րդ - 42
Բելլարմին Ռոբերտ - 92
Բելլինի Ջ. - 603
Բեգինս Ա. - 139
Բեդևյան Արմենակ (Պետևյան) - 99, 141
Բեհզադ Հովհաննես Ումեդ - 547, 617, 635
Բեյլերյան Ա. - 181, 234
Բեյտնել Մ. - 139
Բեյրան Հովսեփ Ադրիանապոլսեցի - 312, 404, 706
Բեյրոզլույան Զաքարիա - 480
Բենեատի Մ. - 521, 564
Բեռնար Վիկտոր - 150
Բեռնար Կ.Ա. - 374, 381
Բեռտո(դոկ.) - 376
Բերբերյան Պապա Գրիգոր - 546
Բեքիր Սամի բեյ - 182, 184
Բեքիր Հաջի - 174
Բերմեզյան Ալեքսիս - 56, 467
Բերմեզյան Անտոն - 703
Բե(ա)րմեզյան Պասկալ - 113
Բերմեզյան Սարգիս - 56
Բիլեզիկճյան - 12, 190
Բիլեզիկճյան Արթին (19-րդ դ.) - 438
Բիլեզիկճյան Պողոս - 234
Բիլեզիկչի Հակոբ - 158
Բիլեզիկչի Մկրտիչ - 155, 158, 232
Բիլեզիկչի Պողոս - 212
Բյորնս Ռոբերտ - 249
Բյուքռունճու Աբրահամ - 592
Բոդեկի Էմիլ - 145
Բորիոս փիլիսոփա (810թ.) - 15
Բոմբերգ Դավիթ - 605
Բոնամ դը Թերրայլ - 78, 79
Բոշնաղյան - 182, 183
Բոսոլի Անտոնիո - 92
Բրայդենբախ Բերնարդ ֆոն - 469
Բրաուն Հանրիետ - 605
Բրաքոնե ճիզմիս - 23
Բրիտոն Մ. - 115
Բրյուգելի - 633
Բուակոպե դը Ֆորբուեն - 67, 78, 79, 82
Բուպե - 71
Բունյաթ Սեբաստացի - 371, 393
Բուտրոս Դալի Նազիֆ փաշա - 186, 196
Բուտրոս Բուտրոս Դալիի-186

Գարամանյան Թորոս - 596
Գարամանյան Խաչիկ - 423
Գարամանյան Կարապետ - 588
Գարամանյան Պետրոս - 49, 182
Գարամանյան Սիմոն - 78
Գարամանյան Տիգրան - 94
Գարիկյան Կարապետ - 139
Գաբրիել Դպիր - 602
Գաբրիելյան Գաբրիել - 183, 319, 321, 328
Գաբրիելյան Մ. - 98
Գարոդիս Էմիլ - 78, 79
Գազազյան Հակոբ - 111, 163, 165, 198, 222, 252, 262, 287, 290, 292, 293, 335, 452, 456, 698, 703
Գազազյան Նեկտար - 198, 293
Գազազյան Նշան - 307, 703, 708
Գազազյան Օվրիկ - 545
Գազանճյան Պ.Ն. - 172
Գազանճյան Ռաֆայել - 473
Գազանճյան Ստեփան - 595
Գազանճյան Վարազդատ - 427
Գաբրճյան Հովսեփ վրդ. - 68

Գալենտեր Միրոն - 449, 577
Գալիանոս - 370
Գալեմճյան Տիգրան - 527, 559, 562
Գալեմքերյան Սարգիս - 593
Գալըպճյան Պողոս - 95, 96
Գալըպճյան Վահան - 95
Գալըպճյան Նշան - 276
Գալիբյան Քնար - 173
Գալուստ Ամասիացի - 371
Գալուստ խալֆա Սերամերճի - 437
Գալուստյան Գրիգոր - 126, 496, 576
Գալուստյան Կարապետ - 352, 353, 354
Գալփակճյան Արտաշես - 177
Գալֆայան Ամբրոսիոս - 28, 91, 94, 687
Գալֆայան Թ. - 177
Գալֆայան Խորեն Նար-բեյ - 32, 96, 104
Գալֆայան Հարություն - 309
Գալֆայան Մարգար - 376
Գալֆայան Մկրտիչ - 592
Գալֆայան Մկրտիչ ժամագործ - 597
Գալֆայան Նշան - 103, 114, 118, 125, 289
Գալֆայան Ստեփան - 548
Գալֆայան Սրբուհի - 204
Գամպուրյան Արամ - 467
Գամպուրյան Գրիգոր - 269
Գայլուկ կամ Գեյլուկ (ճարտ.13-րդ դ.) - 15, 433, 434
Գայսերյան Հարություն - 95
Գայոլ Հենրի - 498
Գանթարյան Սամոել - 94
Գառնիկ Աստվածատուր - 180
Գասապյան Միհրան - 426
Գասապյան Սարգիս - 94, 95
Գասապյան Վենաան - 393, 426, 644
Գասպարյան Բաղդասար - 234
Գասպարյան Գրիգոր - 550
Գասպարյան Հակոբ - 124
Գասպարյան Հովհաննես - 340
Գասպարյան Հովհաննես սարրտ. - 647
Գասպարյան Պիմեն - 545
Գասպար Դպիր Սեբաստացի - 40
Գասպարո Անջելինի - 553
Գավաֆյան Աբրահամ - 182
Գավաֆյան Հովսեփ - 169
Գավաֆյան Միհրան - 268, 476, 488, 696, 703, 706
Գարագաշ Արամ - 461, 467
Գարագաշ Սահակ - 467
Գարագաշ Կարապետ - 161, 162, 167, 299, 307, 703, 706
Գարագաշյան Եփքինե - 518
Գարագաշյան Երանուհի - 518
Գարագաշյան Կարապետ - 168, 485, 708
Գարագաշյան Միհրան - 130, 166, 291, 703, 708
Գարագաշյան Ռուբեն - 254, 255, 285, 703
Գարագոչ Ալեքսիս - 421
Գարագոչ Հովհաննես - 312
Գարագոչ Սարգիս - 256, 321, 324, 329, 330, 701
Գարագոչ Օսկյան - 329
Գարայան Պետրոս - 330
Գարայան Ստեփան - 330, 408
Գարեգին Հայր Սարիմ - 461
Գարիբալդի Ջուզեպպե - 249
Գարտաշյան Հովհաննես - 288, 299
Գափամաճյան տիկինի - 144
Գափամաճյան Պետրոս - 183
Գիսակ Թորոս բեյ - 85, 309, 347, 699
Գյանջեցյան Եզնիկ - 151
Գյելգելյան (Գելգելյան) Արթին - 162, 188, 190, 234
Գյորե - 249
Գյուլեյան Տիգրան - 176
Գյունջեզյուլյան - 190
Գյուլապյան Հակոբ ամիրա - 437
Գյումուշգերդյան Դ. - 380
Գյումուշգերդյան Կարապետ - 624
Գյումուշյան Հովհաննես - 165, 171
Գյումուշյան Մանուկ - 71

Գյուցու Մեհմեդ Փաշա - 30
Գրիգոր Դարանաղցի - 16, 17
Գրիգոր Մարզվանցի - 470
ս.Գրիգոր Նիկոպոլսեցի - 156
Գոզանյան Լևոն - 145
Գոլդոնի Կարլո - 72, 506, 511
Գոչունյան Միսակ (Քասիմ) - 479, 484
Գորալքուրբ Մուրադ - 243, 279
Գորյան Հովհաննես - 660
Գոսսքի Հյուգերը - 49
Գրեգուար Ջեյմսեսի - 124, 128
Գրեմ Սիմոն - 661
Գրիգոր խալֆա Բայբուրդցի - 434
Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարք - 23, 30, 237, 435, 686
Գրիգոր Չելեբի - 215, 216, 435
Գրիգոր Սարկավագ - 75
Գրիգոր Տաթևացի - 61, 371
Գրիգոր Տաղասաց - 75
Գրիգոր օղլու Հակոբ - 153
Գրիգոր Ֆաիկ (Կայսերյան)- 481, 482, 485
Գրիգորիս Աղթամարցի - 59
Գրիգորյան Հերնանիկ Հոջա - 97
Գրիգորյան Պետրոս - 592
Գրիգորյան Վարդան - 64
Գրիգորյան Տիգրան - 95
Գրյոսի Գ. - 633
Գուստեյլի Կաֆառո փաշա - 551
Գուդել Վիլյամ - 35, 38
Գուլարյան Միքայել - 255, 285
Գուլկևիչ Գ. - 243
Գուշակեան Թորգոմ արք. - 61
Գուրասյան Հրանտ - 425
Գուրգենյան Հակոբը - 35
Գուրյան Միքայել - 594
Գուրունազըճի Հասան - 467
Գևորգ աղիրա - 163, 188, 213, 234
Գևորգ Դպիր Տեր Հովհաննիսյան Պալատեցի - 94
Գևորգ Ե Կարողիկոս - 198, 365
Գևորգ Մխլայիմ - 42, 277
Գևորգյան Խաչիկ - 473, 484, 491

Դալգըճյան Գառնիկ - 383, 392
Դաման Մարիան - 187, 197
Դանիելյան Ժիրայր - 27
Դանչմենդ Խամսիկ Համդի - 333
Դանցիկյան Հրանտ - 118
Դաշկևիչ Յարոսլավ - 64
Դավթյան Գրիգոր - 407
Դավթյան Հակոբ - 312, 398, 642
Դավիթ - 218, 433
Դավիթ Արևելցի - 28, 685
Դավիթ կամ Դավութ, Քոչա (մեծ) մականունով - 435
Դավիթօղլու Անտոն - 152
Դավության Կարապետ Արթին փաշա - 129, 258, 259, 298, 303, 335, 347, 397, 698, 706
Դավության Հակոբ - 415, 698, 706
Դավության Հովսեփ - 163, 188, 234
Դավության Տիգրան - 699
Դավության Ջիվան - 174
Դարբինյան Արտաշ - 120
Դարբինյան Մարտիրոս - 234
Դարբհանենի Գևորգ - 213
Դարբհանենի Ղուկաս - 213
Դարբհանենի Ստեփան օղլու Պետրոս - 213
Դարբհանենի Փիլիպոս - 213
Դարեհ աղիրա - 152, 204, 235
Դարեհյան - 190
Դարեհյան Բարոն - 204, 235
Դարեհյան Հովհաննես - 204, 235
Դեղեյան Միհրան - 480
Դեմիրճյան Գրիգոր - 284
Դեմիրճյան Տիգրան - 169, 284
Դեմիրճյան Ստեփան (Ռեսմի) - 273, 352, 357
Դեմոկրիտոս Թեքրաշիճի - 469
Դեյվիդ Վիկ - 605

Դեվլեթյան Արթին բեյ - 416
Դեվլեթյան Հովհաննես - 438
Դերձակյան Գարրիել -391, 413
Դերձակյան Շահեն - 597
Դերվիշյան Կարապետ - 176
Դերվիշյան Հովհաննես - 124, 125, 128
Դերվիշյան Ղուկաս - 125, 128
Դերվիշօղլու Ղուկաս - 49
Դիոնիսիոս Մանասսե - 246
Դյոլեկչի Հասան փաշա - 291, 334
Դյուլորիե Էդ. - 63, 68, 150
Դյումա Ալեքսանդր - 71, 78, 83, 513, 523, 531
Դյումա Ալեքսանդր որդի - 514, 534
Դյուպլանտ Ժ. - 155
Դյուրե Բեկժ - 466
Դոնիցետտի Գաետանո - 551
Դոնիցետտի Ջուզեպպե - 551, 554
Դոքմեճյան Արամ - 146, 147
Դոքմեճյան Միհրան - 491, 644
Դուդունենի կամ Դույզունենի խալֆա - 434
Դուրյան Եղիշե պատրիարք - 34, 688
Դուրյան Պետրոս - 67, 559
Դևեջյան Գարեգին - 136

Եահիա-Էլ-Արմանին - 350
Եանիս (Հովհաննես) Էլ-Արմանին - 350
Եաղճյան Հանի Օհան - 342, 344
Եաղչիբեկյան Հովհաննես - 177
Եաղուբյան Կարապետ - 421
Եաղութ(պ)յան Աստր - 98
Եզեկյան Հովհաննես - 43
Եղիազար խալֆա - 434
Եղիազարյան Ալեքսան - 354
Եղիազարյան Եղիազար (Մահտեսի Եղիազար աղիրա) - 190, 235, 234, 354
Եղիազարյան Լևոն - 550
Եղիազարյան Հակոբ - 273, 283, 354
Եղիազարյան Հակոբ Ադրիանապոլսեցի - 437
Ենեսխեկ Գարայ - 215
Եվաղյան Մաքսիմ - 22, 30, 240, 433
Երազյան Միհրան - 287
Երամյան Գևորգ - 151, 155, 235, 242, 266, 405, 701
Երամյան Երամ - 120
Երամյան Լևոն - 256
Երամյան Կարապետ - 703
Երամյան Ղազարոս - 255, 287, 307
Երամյան Մարտիրոս - 597
Երամյան Մելիք - 256
Երամյան Միշել Մարի - 306
Երամ Միհրան - 268
Երանյան Գարրիել - 546, 547, 548
Երան Ի.Ա. - 98
Երանոս ուստա Խարբերդցի - 438
Երեմ - 433
Երեմյան Ալբոտիչ - 268
Երիցյան Ա. - 51
Երկանյան Անտոն - 556
Երկանյան Գ. - 596
Երկանյան Հարություն (Ուզունյան Արթին) - 162, 188, 205, 223, 232, 235
Երկանյան Հովհաննես Հաջի Չելեպի - 216, 235
Երկանյան Վահե - 23
Երկանյան - 190
Երեվանենց Սերոբ Աղիրա - 189

Զաբել բազուհի - 369, 370
Զաննի Ժոզեֆ (Հովսեփ Փափազյան) - 390
Զարդարյան Գևորգ - 492
Զարդարյան Միհրան - 387
Զարդարյան Պիմեն - 59, 433, 502, 662, 663
Զարդարյան Ռուբեն - 504
Զարդարյան Վահան - 189, 204, 220, 433, 502
Զարեհ Տիգրեր -313, 319, 700, 706
Զարիֆյան Գևորգ - 124
Զաքար Երզնկացի - 371

Զաքարիա խալֆա (17-րդ դ.) - 434, 435
Զաքարիա Կաղզվանցի Փոքուցյան պատրիարք - 34, 45, 92, 223, 336, 471, 686
Զաքարյան Գրիգոր - 124
Զաքարյան Զաքարիա - 629, 706
Զաքարյան Հակոբ - 114, 136, 138, 276
Զաքարյան Ներսես - 54
Զեննե Պողոս Սարկավագը - 462
Զենոբյան Գրիգոր - 489
Զըրճը Հայկ - 467
Զէյթլեան Սոնա - 191, 283, 350, 352
Զիլճյան Լևոն - 558
Զիլճյան Մայր - 559
Զիլճյան Տիրան - 558
Զիլճյան Քերովբե - 557, 558
Զիյա Փաշա - 71, 514, 536
Զիչեյնի Եղմոն - 212
Զիչեյնի Վանդա - 212
Զիրեքյան Ակոբ - 597
Զոհրաբյան Պողոս - 424
Զոհրապ Գրիգոր - 174, 251, 264, 323, 386, 477, 499, 503, 504, 668, 711, 712
Զոհրապ Եղվարդ Հանրի փաշա - 266, 336, 362
Զոհրապյան Պողոս (Պոլ Զոհրապ) - 396
Զորայան Տիգրան - 466, 697
Զորայան Նիկողայոս - 224, 671
Զումբյուլ խալֆա - 436

Էբուզիյա Թեֆֆիկ - 77, 504
Էբուլիյուզա Շեյխ - 464
Էբուլ Ֆեյյազ Հաքքը - 481
Էդիկյան Հակոբ - 49
Էդուարդ Մասիս - 419
Էժեն Սյու - 67, 72, 87, 525
Էլեմիզըն Հայկ - 120
Էլմասյան Արթուր - 656
Էլմասյան Հովհաննես - 125
Էլմասյան Միհրան - 125, 128
Էլմասյան Էֆ. - 269
Էմինյան Սրապիոն - 94
Էմիր Բէյ Էլ-Արմանին (Պարեմ Զեյթ) - 350
Էմիրզյան Արթին (Հարություն) - 124, 391
Էմիրզյան Ռաֆիկ - 176
Էմիրյան Մարտիրոս - 136
Էմմանուելյան Պողոս - 35
Էնգին Չիգգեն - 104, 639
Էսայան Հակոբ - 159, 172, 436, 700
Էսայան Հովհաննես, Միրտիչ և Վահան եղբայրներ - 466
Էսայան Ղուկաս - 181
Էսայան Միրտիչ - 166, 246, 665
օր. Էսմերյան - 196
Էսմերյան Նիկողոս - 418
Էվլիկյան Համբարձում - 124
Էվլիյա Չելեբի - 341, 573, 585
Էրենդիզ Օզբայօղլու - 603
Էրզրումցի Հակոբ - 373
Էրիխանըր Մինաս - 306
Էրմերճյան Արզուման - 586
Էրսերճի Հակոբ - 233
Էժենի բազուհի - 195, 229, 454, 634

Ըսպարտալյան Հովհաննես - 124, 130
Ըսպարտալյան Ստեփան - 159

Թադեոս Կոստնիացի Թոխաթեցի (16դ.) - 59
Թաթիկյան Պողոս(Հոնա) - 606, 633
Թախթաճյան Արմեն - 660
Թալա՛ի Ռուզզիք Էլ-Արմանի - 350
Թալեաթ փաշա - 32, 504, 665, 688
Թալեսի (Թյուրասի Կեսարացի, Հայի Կարապետ) - 540
Թալաստ Ալոֆ - 506, 507, 517, 518, 521
Թահրաճյան Արամ - 461, 468,
Թահրաճյան Բագրատ - 662
Թ(Դ)ահմաս Գուլի խան - 84, 202
Թահմինեի օղլու Հովհաննես - 213
Թահչարարունյան Կարապետ - 177

Թահչարարունյան Հակոբ - 174
Թահչաճյան Արամ - 464, 628
Թահչաճյան Ֆերնանդ - 277
Թամպուրի Ալեքսան - 546
Թամպուրի Արութին (Քյուչուկ Արթին) - 84
Թաներ Թիմուր - 81
Թաշեմինճյան - 500
Թաշճյան Գարրիել - 308, 312, 706
Թաշճյան Հարություն - 464
Թաշճյան Հոկորիկ - 549
Թաշճյան Նիկողոս - 546, 547, 548, 549, 555
Թաշճյան Մ. - 531
Թաշճյան Սարգիս - 345, 461, 703
Թավուքճյան Հովակիմ նախատակ - 17
Թարաբխանցի - 190
Թարաբխանցի Մինաս - 235
Թաքբուլյան Պողոս - 644
Թասրագ Մելքոն - 150, 160
Թեզկերեճյան Շերիֆ Հովհաննես - 268
Թերզյան Ավետիս - 159
Թերզյան Երվանդ - 457, 475
Թերզյան Թովմաս - 95, 290, 491, 559, 560
Թերզյան Թովմաս - 315, 327, 453
Թերզյան Մարկոս - 126
Թերզյան Միրտիչ - 124
Թերզյան - 190
Թերզյան Էֆենդի - 467, 468
Թերզյան (Քարաքեհյա) Աբրահամ - 202, 235
Թերլեմեզյան Փանոս - 573, 629
Թերցիմանյան Ֆերիդ փաշա - 335, 347
Թեոդոսուսի Դեմետրիոս (Թեոդոսյանց) - 91
Թեքեյան Զ. - 179
Թեոֆիլ Գորյե - 555
Թըրզովյան Գարրիել - 487
Թիլքիյան Վիչեն - 76
Թիրաքյան Գալուստ - 89, 95
Թիրաքյան Հարություն - 410
Թըրասլյան Պավլով - 88
Թյուրասի - 58, 540

Թնկըր(զադե) Անտոն Յավեր փաշա - 54, 86, 134, 232, 287, 289, 290, 303, 312, 346, 347, 699, 705, 707, 708
Թնկըր(զադե) Բյուզանդ - 276
Թնկըր Հովհաննես - 155, 162, 188, 231, 235, 313, 319, 706
Թնկըրյան Արթին - 231
Թնկըրյան Խոճա Գրիգոր - 154, 231
Թնկըրյան Կարապետ - 231
Թնկըրյան Հակոբ - 231
Թնկըրյան Հովսեփ - 29, 30, 231, 235
Թնկըրյան Միհրան - 438, 455
Թնկըրյան Սիմոն - 231, 323
Թնկըրօղլու Հովհաննես և Սիմոն - 153
Թողերինի Զանրատիստա - 602
Թորովյան Նիկողոս - 106, 324
Թոլայան Երվանդ (Կափոռչ) - 488, 528, 534, 535, 562, 661
Թոլայան Հովհաննես - 74, 81
Թոլայան Հովսեփ - 587
Թոմսոն Ե.Ա. - 178
Թոսունենց Արզուման խալֆա - 435
Թորգոմյան Գևորգ - 114, 123, 130, 287, 289, 291, 304, 413, 703
Թորգոմյան Պողոս - 277
Թորգոմյան Վահրամ - 90, 113, 114, 189, 195, 312, 375, 385, 393, 394, 408, 413, 414, 415, 425, 477, 499, 504, 699
Թորիկյանց Պետրոս - 114
Թորոսյան Պողոս Տիւրիկեցի (Տիվրիկեցի) - 92, 95
Թորոսյան Արշակ - 649
Թորոսյան Կարապետ - 307
Թորոսյան Հովհաննես - 319, 321, 328, 329, 701
Թորոս Ռոսլին - 602
Թոփաքյան Հայկազուն - 176, 583
Թոփուզյան Խաչիկ - 475, 491
Թոքաթյան - 144
Թոքաթլյան - 183, 253, 465

Թրումեն Հարրի - 249
Թուլումպաճը Օղլու Քերովբե - 585, 586, 587, 588, 634
Թուլլաճյան Բարսեղ (Բարս Թուլլաճը) - 12, 442
Թուլլաճյան Լևոն - 428
Թուլլաճյան Միքայել - 669
Թումա Հալեպցի պատրիարք - 24
Թունիսցի Հայրեդդին փաշա - 248
Թույսուզյան Հովհաննես - 112
Թուրգութ Քոր - 61, 76, 520, 541
Թուրշույան - 594
Թերիզյան Խաչիկ - 124
Թերիզյան Վարդուհի - 124

Ժամկոչյան Ատոմ - 461
Ժամկոչյան Միսակ - 376
Ժամկոչյան Սամվել - 416
Ժպտյակով Անաստի - 29, 477
Ժերոմի - 633
Ժիլբեր - 71, 553
Ժյուլ Վերն - 67, 71, 78, 79, 83
Ժոզեֆ Անրի Յուսուֆ (Լուսինյան) - 133, 351
Ժորժ Սերրու - 306

Իբն-Բայթարի - 370
Իբն Խաթիպ Էրմենիի - 350
Իբն Խաթիր էլ Ֆերղանիին - 432
Իբն-Սինա - 370
Իբրահիմ Հայրը - 248
Իբրահիմ Ֆեհիմ - 480
Իբրանոսյան Հաջի Մարտին - 159, 160, 168, 172
Իգնատիոսյան Պողոս - 342, 345
Իզմիրլյան պատրիարք - 32, 688
Իզմիրլյան Ստեփան - 458
Իլյան Մկրտիչ օղլու - 216
Իհսան Օննիկ - 120, 289, 711
Ինճիճյան Ղուկաս - 21, 157, 275
Ինճիճյան Կ. - 146
Իսագուլյան - 173, 175
Իսիդոր Ռուս - կարդինալ (15-րդ դ.) - 16
Իսկենդեր Հակոբ - 287
Իսկենդեր Պողարի - 323
Իսփենճյան Արփին և Տիգրան - 172
Իսքենդերյան Կարապետ - 407, 429, 699
Իտարենյան Միհրան - 487
Իրանլը Չագըր օղլի - 396
Իքիդունյա էֆ. - 286

Լատիֆի Հակոբ ամիրա - 227, 235
Լանգ Պոլ - 253, 551
Լապճինյան Սամվել - 275, 418, 697
Լավինյակ Ալբեր - 552
Լեգրոն Ֆրեդերիկ - 605
Լեմոսան Լևոն - 246
Լևոն մաթեմատիկոս (8-9դդ.) - 15
Լերենյան Պ. - 367, 644, 646
Լը Սաժ - 28, 69, 87, 513
Լիմոնճյան - 190
Լիմոնճյան Համբարձում - 214, 218, 462, 473, 541, 542, 544, 545, 546, 552
Լիմոնճյան Հովհաննես - 235
Լիմոնճյան Հ.Է. - 391
Լիմոնճյան Նեյզան Ջենոր - 546
Լիմոնճյան Ստեփան - 224
Լիպարոն Թոմաս - 249
Լիսիցյան Սրբուհի - 540
Լիստ Ֆերենց - 224, 554
Լիր Էդվարդ - 605
Լյուդովիկոս 13-րդ - 148, 149, 469
Լյուդովիկոս 14-րդ - 40, 42, 148, 149, 276, 343, 495
Լյուդովիկոս 15-րդ - 139, 240, 495
Լյուդովիկոս 16-րդ - 595
Լոթթի Պիեռ - 196
Լոլ Սարգիս էլյաս - 439, 458, 459
Լորմագյոզ (յան) - 468
Լորմեն բարոն դը - 250

Լութֆիյան Տաճատ - 89
Լուի-Ֆիլիպ - 151, 273, 296
Լուկաս Նոտարաս – հույն ազնվական - 16
Լունգրեն Էրսոն Սիլիֆ - 633
Լևիս Ջոն Ֆրեդերիկ - 197
Լևոն Ե - 15
Լևոն Վարդան - 17, 108, 338
Լևոնյան Գարեգին - 538
Լևոնյան Սողոմոն - 470

Խալաթյանց Գ. - 151
Խանդամյան Հակոբ - 380, 406, 706
Խանդամյան Հարություն - 308, 322, 704
Խանզատ Հովհաննես բեյ - 342, 343
Խանճյան Արամ - 549
Խանճյան Գառնիկ - 548
Խանճյան Գրիգոր - 580
Խանճյան Լևոն - 545, 549, 561
Խանճյան Կ. - 177
Խաչատրյանց Մ. - 171
Խաչատուր Միմար (17-րդ դ.) - 435
Խաչատուր էֆ. - 115, 130
Խաչատուր -Վանի կաթողիկոս - 35
Խաչատրյան Կոպեռնիկ - 182
Խաչատրյան Սարգիս - 629
Խաչեր խալֆա - 435
Խըդըր խալֆա - 435
Խնդամյան Լևոն - 596
Խնդիրյան Խնդիր - 239, 381, 413, 464
Խրիմյան Մկրտիչ - 49, 688
Խրիմյան Հայրիկ - 361, 415, 529, 617
Խոջայան Ս. - 95
Խոսրովյան Հմայակ - 331, 670
Խորանյան Սարգիս - 200, 223
Խորասանճյան Թովմաս - 319, 328
Խորասանճյան Միքայել - 235, 312, 394, 406, 407, 409, 411, 701
Խորասանճյան Պետրոս - 183, 235, 289, 299, 319, 672
Խորյան Արփին - 269
Խտրյան Գրիգոր - 167, 269, 314, 701, 707
Խուդավերդյան Հակոբ - 103, 138
Խուդավերդի խալֆա - 435
Խուդավերդի օղլու Հովհաննես - 313, 701
Խուդավերդցի - 190
Խումարյան Արկադի - 580

Ծատուրյան Մինաս - 128, 142
Ծերենց - 27, 70, 453
Ծերուն ամիրա - 213, 235

Կալփակճյան Ա. - 168
Կամսարական Գրիգոր - 183
Կամսարական Տիգրան - 80
Կայսերլիյան Մկրտիչ - 109, 176
Կայսերլիյան Սիմոն - 132, 171, 180, 181
Կանայան Բարսեղ - 656
Կանտեմիր օղլի - 546
Կապուտիկյան Բարթողիմեոս - 437
Կատոն Պասկալ (Արփին) - 186, 187, 227, 282
Կասսոս Ն. դե - 498
Կարագյոզյան Արա - 121
Կարագյոզյան Արշակ - 171
Կարագյոզյան Արսեն - 171
Կարագյոզյան Գրիգոր - 159, 345, 708
Կարագյոզյան Եդվարդ - 181
Կարագյոզյան Կարապետ խալֆա - 439
Կարագյոզյան Ջիվան - 121
Կարագյոզյան Տիգրան - 56
Կարապետյան Ավետիս - 159
Կարապետյան Արարսի - 90
Կարապետյան Եղիազար - 545
Կարապետյան Մանուկ - 90
Կարապետյան Մկրտիչ - 276
Կարապետյան Պետրոս Ջեքի - 55, 94, 95, 97, 100, 276, 314, 707
Կարապետյան Սարգիս - 145, 312, 396
Կարապետյան Սեներերիմ խալֆա - 438
Կարապետ խալֆա Թաշճը - 435
Կարապետ Կեսարացի պատրիարք - 28

Կարապետ Հաբեշյի - 426
Կարապետ Մալխաս - 584
Կարապետ Մանուկ Օղլու - 154
Կառնոն Պասկալ - 186, 187, 227, 283
Կառնոն Ֆ. - 227
Կիլիկեցի Կ. - 98
Կիպլինգ Ռեդյարդ - 249
Կարլոս 14-րդ - 31
Կիրակոս Գանձակեցի- 61, 63
Կղեմես Գալանոս - 91
Կյումուշյան Վահրամ - 587
Կյուլպենկյան Գալուստ - 145
Կյուլպենկյան Գառնիկ - 159
Կյուլպենկյան Պատրիկ 169, 708
Կյուլպենկյան Սարգիս - 145, 180
Կյուրեղ խալֆա - 437
Կյուրեղյան Լևոն - 164, 439, 460, 461
Կյուրանցի Մ. Մանուկ - 463
Կոզիկյան Գարեգին - 499
Կոնան Դոյլ Արթուր - 249
Կոնդայան Հակոբ - 124
Կոնչեգյուլ Հովհաննես - 127, 144
Կոշկակարյան - 500
Կոնստանդին Աքեկո - 168, 488
Կոստանդ Լևոն - 269
Կոստիկյան Հարություն - 159
Կրճիկյան Անդրանիկ - 312, 337, 397, 399, 401, 699, 705
Կրճիկյան Հակոբ - 222, 242, 257, 284, 296, 297, 298, 400, 613
Կրճիկյան Միհրան - 699
Կույումճյան Գառնիկ - 306
Կույումճյան Գրիգոր - 495
Կույումճյան Ջավեն - 657
Կույումճյան Լյութֆիկ - 322
Կույումճյան Հակոբ - 169
Կույումճյան Հովսեփ - 182
Կույումճյան Հովհաննես - 179, 259, 260, 313, 319, 335, 347, 380, 393, 695, 698, 699, 702, 704, 707
Կույումճյան Ղազարոս - 660
Կույումճյան Պետրոս - 115, 143, 262, 288, 289, 290, 292, 304, 313, 707
Կույումճյան Պիտր - 661
Կույումճյան Սարգիս - 460, 687, 688
Կույումջույան Հակոբ - 588
Կուրտիկյան Ստեփան (1865-1948) - 54, 100, 504

Հաբեթյան Զավեն - 661
Հալաճյան Բարսեղ - 143, 145, 165, 171, 319, 499
Հալաճյան Հարություն - 120
Հալաճյան Հովհաննես - 645
Հալաճյան Պետրոս - 288, 289, 290, 299, 303, 711, 712
Հալեբ Էֆենդի - 215, 216
Հալիլ Ռիֆաթ - 55, 189, 279, 288, 335, 460, 691
Հակոբ Ակնեցի - 602
Հակոբ Աշըգյան Կեսարացի - 202
Հակոբ Գուրգեն - 49
Հակոբ Թոքատեցի -371, 393
Հակոբ Իսքենդեր - 642
Հակոբ Լյութֆի - 71
Հակոբ Մեղապարտ - 469
Հակոբ Շահմիրի - 584
Հակոբյան Գրիգոր - 124, 656
Հակոբյան Երվանդ - 667
Հակոբյան Թագվոր - 359, 365, 699
Հակոբյան Խաչիկ Ջեբի - 124
Հակոբյան Հակոբ - 113, 285
Հակոբյան Մարտեն - 464
Հակոբյան Ովքեստես - 117
Հակոբյան Պողոս - 323, 491
Հաճյան - 190, 287
Հաճյան Անտոն - 165, 171
Հաճյան Պողոս - 235
Համանճյան Աստուր - 159
Համանճյան Կարապետ - 577
Համանճյան Հակոբ - 312
Համամճյան Ասատիկ - 542, 546
Համամճյան Ստեփան - 439, 461
Համամճյան Սարգիս - 132, 134, 255, 266, 701
Համդի բեյ, Բոլսայի կուսակալ - 39, 182, 669, 692
Համդի բեյ Օ. - 458, 623, 629, 631, 632
Համդուլլահ Սուբհի Թանրիյովեր - 504
Համլին Սայրուս - 37, 47, 73
Հայդեն - 249
Հայկունի Արմենակ (Ճիզմեճյան) - 74, 104, 493
Հայրապետյան Խոսրով - 422
Հանեսյան Հարություն - 552
Հանչերյան Հովհաննես - 562
Հանչեր Հրանտ - 423
Հասան Բեդրեթթին - 509, 512, 514, 536
Հասան փաշա Ճեզայիրլի Ղազի - 278, 334, 340, 698
Հասունյան Անտոն - 39, 86, 397
Հասուն Պիեռ - 306
Հարենց տատիկ - 130
Հարփութլույան Վահան - 487
Հերեյան Տիգրան - 56, 595
Հերում Ա - 369
Հելվաճյան - 124
Հենլի Հանրի - 246, 666
Հերակլիոս (575-641) - ծագումով հայ բյուզանդիական կայսր - 15
Հերեքյան Յուսուֆ (Հովսեփ) - 358, 363
Հերիմյան Գրիգոր - 289
Հերիմյան Մկրտիչ - 118, 287, 289, 290, 291, 704, 707
Հերիմյան Սարգիս - 176
Հերիմյան Սրապիոն - 506, 535
Հերիմյան Տիրան - 645
Հերիմյան Էֆենդի - 132, 306, 346
Հիրաքի (18-րդ դ.) - 58, 540
Հինդլյան Անտոն - 419, 699
Հինդլյան Հովհաննես - 55, 656
Հինդլյան Վահե - 376, 421, 425
Հինդօղլի Արթին - 54
Հիսարյան Հովհաննես - 327
Հյուգո Վիկտոր - 71, 72, 73, 74, 79, 500, 513, 514, 520, 523
Հյումմել Ֆրից - 633
Հյուսո Վիլյամ Հովման - 605
Հյունքյարբեյենդյան Կոստանդին - 376, 499
Հյունքյարբեյենտյան Տիրան - 269
Հյունքյարբենդյան Վահան - 418
Հյունքյարբենդյան Խաչիկ Լակոտա - 418
Հյուրմիզյան Գևորգ - 151, 706
Հյուրմուզ Ա. - 181
Հյուրմուզյան Յ.քահ. - 552
Հոճա Նիկողոս, Գաբրիել, Նշան - 542
Հովակիմ եպիսկոպոս (1398-1478) - 19, 20
Հովակիմյան եղբայրներ - 145
Հովեյան Գրիգոր - 349
Հովհաննես Բ կաթողիկոս- (6-րդ դ.) - 15
Հովհաննես Գուրգուաս բյուզանդական զորավար - 15
Հովհաննես Է (867թ) քերականագետ- 15, 686
Հովհաննես Թլկուրանցի - 59
Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք - 23, 24, 27, 28, 30, 34, 39, 40, 41, 42, 45, 85, 91, 215, 237, 435, 436, 471, 472, 686
Հովհաննես Խուլ - 28
Հովհաննես վրդ. Աղավնի (Հովհաննես Արք. Հաննա, 1693-1733թթ.) - 84
Հովհաննես Չմշկիկ - 15
Հովհաննեսյան Արիս (Շալճյան, Տիրացու) - 546, 547
Հովհաննիսյան Արգար - 151
Հովհաննիսյան Դավիթ - 572, 573, 574, 576
(Հովհաննիսյան Հակոբ) Եաղուպ Անիրա Ակնցի - 148, 152, 189, 219, 236, 312, 404, 699
Հովհաննիսյան Չամիչ - 545

Հովյան Պիեռ - 619, 633
Հովյան - 190, 348
Հովնանյան Անտուան - 407
Հովնանյան Արփին - 407
Հովնանյան Ղևոնդ - 94
Հովսեփյան Գարեգին - 603
Հյուսեյին Չավուշ - 431

Ղազազյան Ալիքսան (1837-1913) - 43, 672
Ղազանճյան Հրանտ - 464
Ղազանճյան Պավլիկ - 306
Ղազարյան Վահան - 379, 411, 425
Ղազարոսյան Գաբրիել - 112
Ղազարոսյան Գարեգին - 307
Ղազարոսյան Մաղաք - 594
Ղազարոսյան Քրիստ (1816-1891) - 48
Ղուկաս Փինէյուստա Յիսուսեան - 61
Ղուկաս Խարբերդցի - 39
Ղուկասյան Հովհաննես - 71
Ղուկասյան Նշան - 290, 315, 327, 382, 383

Ճամճիօղլուներ - 276
Ճամճյան Փիլիպոս - 94
Ճեզաիրլյան Մկրտիչ - 45, 50, 103, 122, 159, 162, 188, 224, 225, 226, 236, 242, 266, 295, 458, 474
Ճեզաիրլյան Սարգիս - 224, 236
Ճեզվեճյան Նասիպ - 597
Ճեզվեճյան Պետրոս - 492
Ճելալյան Հովսեփ - 392
Ճեյան Հաջի Հովհաննես - 552
Ճերահյան Կ. - 425
Ճիվելեկյան Տիգրան - 168, 488, 493
Ճոլոլյան Գրիգոր - 657
Ճոլոլյան Հայկ - 660
Ճոլոլյան Հակոբ տես՝ Սիրունի - 20, 28, 95, 653, 671
Ճումլեկճյան Ռոզի Արշակ - 543, 545, 555
Ճումլեկճյան Նուբար - 545
Ճստավճյան - 180

Մագոսյան Գրիգոր - 175
Մագլումյան Գրիգոր, Արմեն - 183, 466
Մագլումյան Լևոն - 586, 592
Մագլումյանի Օնիկ, Արմենակ - 466
Մաթոսյան Հովհաննես և Կարապետ - 131, 134, 352, 353, 367
Մաժակյան Հովհաննես - 269, 327, 696
Մալաքյան Գալուստ - 55
Մալուֆ Նասիֆ - 88
Մակասյան Նշան - 491
Մահդումյար Եղիա Շահբազ - 176
Մահզենճիյան Մարգար - 115
Մահմուդ Նեդիմ - 487
Մահմուդ Շևքեթ փաշա - 32, 489
Մահմուդ Ջելալ Բայար - 181
Մախտեսի Պողոս - 470
Մաղաքիա Աբեղա (Գրիգոր Ակներցի) - 54
Մաղաքյան Արթուր - 329
Մաղաքյան Հովհաննես - 269
Մաղաքյան Պետրոս - 523, 547
Մաճառյան Արփին խալֆա - 463
Մամիկոնյան Աշոտ - 662
Մամիկոնյան Միքայել - 307, 309, 346
Մամուրյան Մատթեոս - 66, 494
Մայորքաս Աբրահամ - 133
Մանանդյան Հակոբ - 151
Մանասյան Գրիգոր աղա - 213
Մանասյան Մինաս - 213, 236
Մանաս Արսեն - 271
Մանաս Ալեքսանդր - 566
Մանաս Ալեքսանդր (Ալեկո) - 270, 271, 285, 615
Մանաս Ալեքսի - 270
Մանաս Բարսեղ - 607, 610
Մանաս Բյուզանդ - 285, 271, 615
Մանաս Գասպար - 285, 270, 271, 615
Մանաս Էդգար - 544, 552, 566
Մանաս Էֆ. - 484, 702
Մանաս Զենոբ - 285, 270, 275, 306, 610, 611
Մանաս Ժոզեֆ - 285, 611

Մանաս Մակսուդ - 612
Մանաս Պիեռ - 285, 270, 615
Մանաս Պոլ - 285, 270, 615
Մանաս Ռաֆայել - 609, 610
Մանաս Ռուբեն - 285, 270, 612, 613, 621, 629
Մանաս Սեպուհ - 285, 270, 271, 612, 613, 615
(Մանաս) Սեպուհ Լազ Մինաս - 256, 270
Մանասե Մինաս - 236, 610
Մանասե - 236
Մանավյան Հրանտ - 312, 455, 457, 460
Մանգնենջյան Միհրան - 592
Մանդիկյան Գրիգոր Ֆաիկ - 170
Մանիասճյան Հովհաննես - 55, 138, 151
Մանձոնի - 559
Մանտոբյան Մկրտիչ - 171
Մանուելյան Վահան - 312, 409, 411, 699
Մանուելյան Հակոբ - 409, 411
Մանուելյան Ե. - 426
Մանուկյան Վռամշապուհ - 323
Մասանյան Հ. - 184, 500
Մասեհյան Հովսեփ Խան - 151, 595
Մասեհյան Ծերուն - 595
Մավրոյանի փաշա - 81
Մավուկջյան Միհրան - 545
Մատալյան Գայանե - 49
Մատթեոս Դպիր - 85, 223, 472
Մատթեոսյան Սասուն - 482
Մատթեոսյան Հակոբ - 496, 711
Մատթեոսյան Հայկ-Պարոնիկ - 380, 383, 394, 407, 408
Մարաշլյան Լևոն - 142
Մարգար Ակչյան - 152, 626
Մարգարյան Գրիգոր - 56, 153, 287, 301, 475, 494
Մարգարյան Հարություն (Արփին) - 256, 267, 493, 702, 704
Մարգարյան Հերան - 169
Մարգարյան Հովհաննես Տրենց - 153
Մարգարյան Մարգար - 482
Մարգարյան Վ. - 95
Մարզվանյան Մախտեսի Սարգիս - 233, 236, 437
Մարթայան Հակոբ (Դիլաչար) - 628
Մարի Նրովկիայի արքայադուստր (Մելնիկի դուքսը) - 34, 56
Մարի-Թերեզա թագուհի - 426
Մարի-Նվարդ - 518
Մարկ Տվեն - 249
Մարկոսյան Արամ - 181, 182, 183, 286, 704, 709
Մարկոսյան Գրիգոր - 271, 284, 309, 313
Մարկոսյան Պարգև - 145
Մարկոսյան Պետրոս - 233
Մարտիկյան Միհրան - 635
Մարտիկյան Օսկան - 290, 303, 304, 504, 666
Մարտինյան Միսակ - 176
Մարտինյան Հրանտ - 457
Մարտիրոս Պատրիարք Ղրիմեցի - 39
Մարտիրոս (Հաջի) - 153
Մարտիրոսյան Գևորգ - 324
Մարտիրոսյան Հովհաննես ամիրա - 301
Մարտիրոսյան Մարգար ամիրա - 153, 236
Մաքիավելլի - 71, 314
Մաքսուդ Միքայել - 269
Մաքսուդ Սիմոն - 170
Մաքսուդյան Սիմոն - 245
Մեզպուրյան Արտո - 423
Մեզպուրյան Ներսես - 409, 423
Մերին Անդ - 505, 507, 516, 524, 534, 554, 677
Մելիտոնյան Լևոն - 422
Մելիտոսյան Գրիգոր - 438, 439, 459
Մելիք Սալահեդդին Էյուբի - 30
Մելիք-Օհանջանյան Կարո - 63
Մելիքյան Պետրոս - 657
Մելիքյաններ - 121
Մելքյան Եղիազար (Գարեգին) - 561

Մելինգ Աննուաս - 633
Մելվիլ Արթուր - 605
Մելվիլ Հ. - 555
Մելքոնյան - 131, 133, 366
Մելքոնյան Գրիգոր և Կարապետ - 133, 134, 352, 367
Մելքոնյան Մկրտիչ - 635
Մելքոնյան Վարդան - 124
Մեհմեդ Ռըզա - 691
Մեհմեդ աղա Սիմար - 433
Մեհմեդ Ռյուշտու փաշա - 408
Մեհդերյան Գրիգոր - 542
Մեհմեդ Շուքրի - 53, 496
Մեհմեդ Միդհատ - 102, 103, 168
Մեհմեդ Ալի փաշա - 43, 120, 212, 224, 228, 229, 230, 266, 273, 277, 295, 372, 605
Մեհմեդ Էմին Յուրդաքուլ - 401, 496, 504, 517
Մեհմեդ Ռեճայի - 196, 246, 264
Մեհմեդ Քյամիլ - 1964
Մեհպար Բաշարման (Հեյբրոն) - 141
Մենելիք Հաբեշ թագավոր - 34, 688
Մեննեմենլիզադե Մեհմեդ Թահիր բեյ - 480
Մենեվիշյան Գաբրիել - 189
Մեսրոպին - 58, 540
Մեսրոպ արք. Տեօվլեթյան Մուշեցի - 284
Մերդինյան Հրանտ - 351
Մերամերճյան Ջենոր - 351
Մերասյան Արմենա - 92
Մերջյան Աննուան - 552
Միլթիադի Էֆ. - 475, 487, 488
Միլիտոնյան Բենիամին - 322
Միլոսյան Կարապետ - 172
Միխայ 2-րդ իշխան - 189
Միհրան Ֆեհիտ - 287, 312
Մինաս բեյ - 135
ս. Մինաս - 15, 156
Մինաս Կամսար - 307, 322
Մյունիխ Սուլեյման Բեյ Պարեմ Զեյլու - 190, 334
Մինասյան Ասատուր - 168, 488
Մինասյան Արթին - 572, 573, 574
Մինասյան Թադևոս - 113
Մինասյան Կարապետ և Հարություն - 376, 558, 572, 573, 576
Մինասյան Կոմիտաս - 300, 312, 700, 706
Մինասյան Մ.Գ. - 94, 95
Մինասյան Մինաս - 284
Մինասյան Նշան - 182
Մինասյան Սարգիս աղա - 176, 466
Մինասյան Օ. - 134, 180
Մինեճյան Սիմեոն - 547
Միրաբում Նիքիար - 100
Միրիյեն Մ. - 34
Միրիջանյան Դ. - 12
Միրզա Մելքում Խան - 186, 539
Միրզայան Մանուկ - 221, 260, 342, 344, 699
Միդհատ փաշա, սադրազամ - 32, 112, 219, 248, 257, 258, 331
Միսակյան Ալեքսան - 144, 232, 236
Միսակյան Կարապետ - 306
Միսակյան Հակոբ - 144, 229, 232, 236, 351
Միսակյան Հովսեփ - 266, 267, 269, 378, 702, 706
Միսակյան Միսակ - 24, 159, 162, 163, 188, 200, 223, 236
Միքիճանյան Գաբրիել - 236
Միրիճանյան Կարապետ - 672
Միրիճանեան Երվանդ - 174
Միրիճանյան Շնորհք Մկրտիչ ամիրա - 200, 220, 223, 236, 472
Միքայել Ռեատեն(Տեր-Պետրոսյան) - 98, 371, 372, 393, 396, 415
Մխիթար Սեբաստացի - 45, 92, 149, 471, 713
Մկրյան Մկրտիչ (Մկր) - 651, 659
Մկրտիչյան Ալեքսան - 658
Մկրտչյան Գաբրիել - 438, 455
Մյուհենդիսյան Հովհաննես - 472, 473, 474, 491, 633
Մյուհենդիսյան Վահրամ - 544, 552

Մյունեջջիմ Բաշի - 84, 89, 470
Մյուսե Ա. - 71
Մնակյան Մարտիրոս - 46, 516, 523, 524, 525, 526, 527, 533, 535, 536, 562
Մսրլյան Ահարոն - 520, 550, 552
Մսրլյան Էդգարդ - 321
Մսրլյան Միքայել - 702
Մսրլյան Պողոս - 313, 707
Մոզյան Գրիգոր - 397, 405
Մոլիեր - 71, 72, 478, 506, 514, 521, 522
Մոհամմեդ Քեհիա Էլ-Արմանին - 350
Մոմջ(ճ)յան - 190
Մոմջյան Աբրահամ - 236
Մոմջյան Առաքել Ամիրա - 236
Մոմջ(ճ)յան Արսեն - 120, 138
Մոմջյան Հովհաննես Ամիրան - 236
Մոմջյան Միքայել - 237
Մոմջ(ճ)յան Մկրտիչ - 672
Մոմջյան Նիկողոս - 237
Մոմջյան Սարգիս - 236
Մոնթեսքյե Քառլին - 38, 67, 71, 80, 81, 514, 524
Մոնտեգյու Մերի - 426
Մոնտեսքիե - 71
Մոսկոֆյան Արշակ - 120
Մոսկոֆյան Տիգրան - 173, 599
Մոսկոֆյան Վահան - 496
Մոստիճյան Արթին - 321
Մոստիճյան Հարություն - 326
Մովսես Խորենացի - 62, 350
Մովսիսյան - 190
Մորիկ օղլու Հովհաննես - 115, 130
Մորիկ Հայկազն - 15
Մորոզինի Ջիան Ֆրանչեսկո - 333
Մոցարտ - 249, 553, 554
Մսրլը Զաքարիա - 277
Մսրլը Էդվարդ - 255
Մսրլը Օննիկ - 245
Մրճիկյան Հակոբ - 323
Մրմրյան Հարություն - 54, 56, 57, 68, 189, 461, 567
Մուամմեր Գյուլենն - 477
Մուզաֆֆերուդդին Իրանի շահ - 34, 212, 383, 391
Մուրաֆյան Նշան - 418
Մուհամմեդ խալիֆ - 21
Մունե Այալի - 507, 518, 527
Մուրադյան Աբրահամ - 153
Մուրադյան Արթին ամիրա (Հարություն) - 30, 237
Մուրադյան Միհրան - 181, 600
Մուրադյան Սամուել - 201, 275
Մուսաբեկոճյան - 190
Մուսա խալֆա - 435
Մուսա Սավֆեթ փաշա - 346
Մուստաֆա փաշա Բայրաքթար - 221, 344
Մուստաֆա Բեխչետ - 373, 380
Մուստաֆա Դ - 214, 394, 441, 690
Մուստաֆա փաշա Ճէմպերճի - 190, 279
Մուստաֆա Նեջիփ բեյ - 545
Մուստաֆա Ռեշիդ Փաշա - 81, 222, 225, 226, 241, 242, 256, 257, 271, 317, 514, 536, 554
Մուրադ օղլու Ասատուր - 153
Մուրադ բեյ - 133, 351

Յաղուբչօղլու Հոճա Պետրոս - 213
Յաղուբյան Զ. - 504, 589
Յաղուբյան Սուրեն - 174
Յաղուբյան Մկրտիչ - 185
Յավրույան - 173
Յարման Արսեն - 12, 15, 17, 59, 122, 139, 148, 155, 196, 213, 369, 372, 375, 376, 379, 385, 391, 392, 393, 395, 424, 458, 542, 568
Յափուճյան Վարդևկար - 660
Յենիդունյան Աստվածատուր - 185
Յոհան Գեորգ Սաքսոնիայի արքայազ - 34
Յորգո Սիմոքա - 464
Յուզբաշյան Մելքոն - 304, 306, 704, 708
Յունգ Կ. - 50

Յուսուֆյան Առաքել - 230
Յուսուֆյան Երվանդ - 308
Յուսուֆյան Զարեհ - 130, 170, 485, 702
Յուսուֆյան Հակոբ - 202, 237, 597
Յուսուֆյան Հարություն - 264
Յուսուֆյան Հովսեփ - 55, 167, 287, 289, 290, 315, 543, 706
Յուսուֆյան Պողոս - 43, 133, 229, 237, 272, 273, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 456, 699
Յուսուֆյան Պետրոս - 230, 237, 353, 357
Յուսուֆյան Տիգրան - 159, 245, 319, 321, 328, 704
Յուսուֆ փաշա - 336, 396, 545

Նազգաշյան Ավետիս - 422
Նազգաշյան Եվգինե - 487
Նազգաշյան Համբարձում - 392, 702, 704
Նազգաշյան Միհրան - 301, 478, 479, 480, 484, 491, 702, 704
Նազգաշյան Միրեյ - 487
Նազգաշյան Տիգրան - 306
Նադիր Շահ - 84, 139
Նազիկյան Մելքոն - 307, 308
Նաիմ բեյ - 564
Նալբանդյան Մատթեոս - 711, 712
Նալբանդյան Միքայել - 67, 68, 69, 70
Նալյան Թագվոր - 520, 562
Նալյան Հակոբ - 40, 45, 59, 91, 92, 152, 219, 220, 471, 686
Նահապետ Քուչակ - 59
Նաղաշ Հովնաթան - 59
Նամըք Քեմալ - 71, 77, 248, 401, 485, 505, 507, 509, 510, 512, 513, 514, 516, 523, 532, 536, 561, 563
Նապոլեոն Բոնապարտ - 87, 226, 249, 260, 344, 350
Նապոլեոն Գ - 112, 195, 196, 208, 258, 298, 404
Նառոյան Մ. - 580
Նառյան Ներսես - 598
Նարկիլեճյան Մարտիր - 392, 413
Նաֆիլյան Անտոն - 312, 385, 399, 405, 699, 705, 706
Նաֆիլյան Լևոն - 464
Նաֆիլյան Հովհաննես - 269
Նաֆիլյան Պետրոս - 182
Նեմցե Պետրոս - 438, 453, 455, 459
Ներկարարյան Թորիկ - 465
Ներկիլենի Եղիազար - 595
Ներկիլենի Սիմոն - 595
Ներկիլենյան Զենոբ - 596
Ներսեսյան Գալուստ - 464
Ներսեսյան Գրիգոր - 438
Ներսեսյան Ներսես - 438
Նեվրուզյան - 190, 548
Նեվրուզյան Հարություն - 43, 48, 237
Ներսես Ա Արքեպիսկոպոս (4-րդ դ.) - 15
Ներսեսի Շնորհալի - 61
Նևշեհիրլի Դամադ Իբրահիմ փաշա - 189
Նէվ Ֆելիքս - 68, 150
Նիկեֆոր Փոկաս (912-969) ծագումով հայ բյուզանդիական կայսր - 15
Նիկոլայ Թորոսովիչ եպիսկոպոս (1604-1681) - 22
Նիշասարաքյան Լևոն - 588
Նյուներ դոկ. - 374
Նշան Խալֆա - 438
Նշանյան - 190
Նշանյան Երվանդ - 660
Նշանյան Միսակ - 631
Նշանյան Տրդատ - 535
Նոբել Ալֆրեդ - 249
Նորատունկյան Արթին(Հարություն) - 230, 237, 246, 248, 263, 301, 666, 687
Նորատունկյան Գաբրիել - 32, 171, 259, 262, 263, 264, 265, 288, 289, 313, 321, 380, 406, 464, 593, 667, 701, 702, 706, 708, 709, 711
Նորատունկյան Կարապետ - 174

Նորատունկյան Հրանտ - 230, 255, 269, 301, 321, 700, 704
Նորատունկյան Միշել - 248
Նորատունկյան Տիրան - 256, 265
Նորիկյան Մկրտիչ - 267
Նուպար Առաքել - 133
Նուպարյան Մ. - 72, 357
Նուպարյան Կարապետ - 357
Նուպարյան Նուպար - 235, 253, 273, 352, 359, 360, 361, 368
Նուպարյան Պողոս Նուպար - 111, 113, 116, 132, 134, 137, 265 273, 352, 359, 365, 366, 368, 666, 706, 707
Նուրեդդին արքայազն - 248
Նուրիջան Էդհեմ - 439
Նուրիջան Միշել - 439
Նուրյան Կարապետ - 668
Նուրյան Հովհաննես - 170, 173, 284, 313, 314, 319, 330, 346, 701, 708

Շարանյան Արսեն - 629, 706
Շարանյան Գրիգոր - 293, 294, 307, 335, 342, 345, 704, 705, 706
Շալճյան Ավետիս - 306
Շալճյան Հովհաննես - 459
Շահաբեդդին Սուլեյման - 504
Շահազ (Շահարյան) Հարություն - 464
Շահբազ Կարապետ - 319, 327
Շահին - 397, 433, 642
Շահին խալֆա - 435
Շահինյան Կարո - 660
Շահինօղլու Ֆիլիպ - 476, 478, 480, 485, 502
Շահվալյան Եղիա - 124
Շահվալյան Ներսես - 551
Շահմուրադյան Արմենակ - 504, 550
Շահնազարյան Կարապետ վրդ. - 48
Շամդանճըյան Ավետիս - 213
Շամլյան Դարենըկի - 128
Շամսեդդին Սամի - 71, 281, 478, 509, 512, 513, 517, 523, 536
Շաշյան Գևորգ - 395, 582, 624
Շաշյան Թովմաս - 395
Շաշյան Մանուել - 312, 374, 381, 394, 395
Շաշյան Պավլաքի - 312, 383, 395, 424
Շաշյան Պետրոս - 321, 323
Շաշյան Պողոս - 312, 321, 373, 383, 394, 395, 624, 635, 669
Շաշյան Ստեփան - 290, 395
Շատարևյան Թորոս - 330
Շատըրճյան - 73, 513, 515, 521
Շաքաքար Էլ-Դորր (Ում Խալիլի) - 350
Շաքարյան Արտակ - 278, 332
Շաքարյան Կարապետ - 391, 413
Շելկովնիկով Բեհբութ - 186
Շեյխ Զեյալեդդին -34
Շեյխ Զեյալեդդինի որդի Սեյիդ Ալի - 34
Շենմաս Թորոս և Խաչատուր - 433
Շիմշիրյան Հովհաննես - 405, 700
Շինասի - 71, 248, 401, 513, 562
Շիրինյան Մանուկ - 120
Շիրինյան Միհրան - 168, 182, 478, 480, 484
Շիրինյան Հաճի Նշան - 127
Շիրին խալֆա - 435
Շխյանց Պ. - 171
Շլեսինգեր Հենրի Գիյոմ - 633
Շնորհքյան Զ. - 174
Շրաճյան Ռուբեն - 172

Ոսկան Երևանցի - 469, 470
Ոսկան Հակոբ - 124, 671
Ոսկանյան Պետրոս - 629
Ոսկանյան Ստեփան - 485
Ոսկիյան Գրիգոր - 315

Չագընյան Նիբեմ - 94
Չաղրըյան Գրիգոր - 168, 485
Չարըճյան Հովհաննես - 159
Չամիչ Հովհաննես - 289, 290, 299
Չամչօղլու Կարապետ - 31
Չամչօղլու Հակոբ - 40

Ձաձյան Միքայել - 84, 89, 275
Ձամբերրեն - 133, 367
Ձայան Է(Ի)լյաս (Եղիազար) - 262, 265, 285, 314, 707
Ձայան Տիգրան - 254, 274, 487, 670
Ձայանց Հովսեփ - 118
Ձայենց - 190
Ձարգրյան Արտաշես - 322
Ձափրաստճյան - 560
Ձափրաստճյան Միքայել - 544
Ձարդր Ճանիկ Հայկ - 183, 706
Ձելեպի Անտոն (Գյավուր Անտոն) - 148
Ձելեպի Ապրո - 42, 148, 262, 313
Ձելեպի Օննիկ - 176
Ձեներյան Մինաս - 592
Ձ(Ե)ոմլեկճյան Ա. - 168
Ձեոմլեկչյան Պողոս - 391
Ձերազ Մինաս - 35, 113, 150, 670, 711
Ձերազ Վահան - 652
Ձերազյան - 162, 190
Ձերազյան Բաղդասար - 162, 188
Ձերչիլ Ուինսթոն - 249
Ձերչյան Համբարձում - 548, 555
Ձերվարի Ռաֆայել - 103
Ձերքեզյան Մյուհենդիս - 182, 183
Ձերքեսյան Գարեգին - 306
Ձըճյան - 190
Ձիբուխի Տիգրան - 117
Ձիլինկիրյան Գրիգոր - 66, 72, 73, 74, 494
Ձիլինկիրյան Հովհաննես - 123
Ձիչեկյան Էֆենդին - 461
Ձիչերյան Մանուկ - 277, 413
Ձիֆթե Սարաֆ - 652
Ձոգուրյան Օ. - 649
Ձոլոլու Ալի փաշա - 31
Ձուպանյաններ (Հովիվյան, Հովյաններ) - 232, 235
Ձուպանյան Պողոս -232, 237
Ձուպանյան Մարտիրոս - 232, 237
Ձուպանյան Հաջի Հարություն (Արթին) - 232, 237, 385
Ձրանյան Դավիթ - 315, 327, 623
Ձրաքյան Անտոն - 700
Ձրաքյան Արթին բեյ էլ-Արմանի - 133, 258, 272, 273, 282, 352, 357, 359, 363, 364
Ձրաքյան Դավիթ - 290
Ձրաքյան Թագվոր - 644
Ձրաքյան Խոսրով բեյ էլ-Արմանի - 273, 352, 357
Ձրաքյան Յակոբ (Հակոբ) - 352, 363, 364, 699
Ձրաքյան Յոսեֆ - 323
Ձուխաջյան Գևորգ - 597
Ձուխաջյան Տիգրան - 453, 507, 513, 520, 527, 528, 529, 534, 548, 549, 552, 559, 561, 562, 564, 566, 597, 627, 678, 688
Ձուրուբջիչյան - 131, 173
Ձուրասլյան Բաբկեն - 64
Ձօլագյան (Ձօլաքիոխ) Դ. - 95

Պագանինի - 249
Պալագյան Հարություն - 342, 345
Պալեոզյան - 131
Պալեոզյան Լողոֆեթ - 134
Պալեոզյան Մատթեոս - 159, 704
Պալեոզյան Սերգո - 132, 134
Պամպգճյան Հովհաննես - 122
Պալի խալֆա - 436
Պալի Ուստա - 436
Պալյան Պալի խալֆա - 436, 437, 440, 443, 454
Պալյան Մինաս խալֆա - 436
Պալյան Մակար - 436, 440
Պալի խալֆա (Մերամերճի) - 437, 441
Պալյան Գրիգոր - 191, 205, 216, 226, 238, 306, 437, 441, 442, 455
Պալյան Լևոն - 449
Պալյան Կարապետ - 193, 207, 217, 226, 238, 242, 337, 386, 437, 443, 447, 448, 455

Պալյան Հակոբ - 195, 238, 437, 438, 453, 454, 459, 560, 707
Պալյան Նիկողոս - 153, 238, 277, 281, 437, 448, 449, 665
Պալյան Սարգիս - 195, 238, 269, 437, 449, 450, 452, 455, 458, 591, 599, 620, 627, 701, 702, 707
Պալյան Սենեքերիմ - 437, 443
Պաղտասար Դպիր - 40, 59, 92, 95, 471, 472
Պաղտասարյան Կարապետ - 542
Պաղտասարյան Մնացական - 542
Պաղեստի Անտոնիո - 619
Պապիկեան Ռուբեն - 600
Պասկալ-Արբուր (Հարություն) - 156
Պասկալ Սերահ - 642
Պասմաճյան Գրիգոր պատրիարք -21, 686
Պասմաճյան Կարապետ - 393, 602
Պասմաճյան Ջիվան - 391
Պաստոր - 102, 114, 123
Պարզամյան Տիրան - 321
Պարոնիկյան Մելքոն - 319
Պարոնձի Ժակ - 246, 666
Պաղտասարյան Վ. - 662
Պաղտատլյան Արամ-Մինաս - 267
Պաղտատլյան Օհան - 258, 267, 702
Պապայան Միհրդատ - 254, 704
Պառնասյան Պալու - 308, 322, 704
Պարսամյան - 456, 464
Պարոնյան Հակոբ - 83, 473, 480, 532
Պարոնյան Տիգրան - 145
Պաքալյան Արամ - 460
Պեզճյան Գազազ Արթին Ամիրա - 212, 214, 216, 220, 221, 222, 223, 238, 344, 386, 441, 442, 455
Պեզիրճյան Սեփոն - 617, 634
Պեկեյան Հայկազուն - 103, 113, 114, 135, 138
Պեհլամյան Հովսեփ - 290
Պեյազճյաններ - 121
Պեյլիկճյան Կոզմոզ - 428
Պեյլիկճյան Մարգար - 391
Պենլյան Բարունակ - 696
Պենլյան Եզովպոս - 159, 276
Պենլյան Կարապետ - 276
Պենլյան Մինաս - 383, 700
Պենկլյան Արշակ - 360, 529, 533, 535
Պենկլյան Սերովբե - 520, 523, 528, 529, 530, 535, 562, 563
Պեշիկթաշլյան Մկրտիչ - 27, 67, 70
Պեշիկթաշլյան Նշան - 453
Պեռեքճյան - 425
Պետրոս ամիրա Յուսուֆ - 43, 359
Պետրոս օղլու Գասպար - 153
Պետրոս Թիֆլիսեցի - 371
Պետրոս Լաձինացի - 470
Պետրոս Մեծ - 148
Պետրոսյան Ակնցի Եղիազար Ամիրա - 229, 238
Պետրոսյան Յուրի - 29
Պետրոսյան Նիկողոս - 460
Պետրոսյան Ստեփանոս - 472
Պետրոսյան Յուրի - 29
Պերթևնիյալ Վալիդե Սուլթան - 57, 208
Պերոզյան - 204
Պերպերյան Արմենակ - 379
Պերպերյան Նշան - 178, 485, 491
Պերպերյան Պողոս - 173
Պերպերյան Ռեթեոս - 49
Պերպերյան Սարգիս - 422, 700
Պերպերյան Ստեփան - 173
Պերպերյան Վահան - 427
Պզտիկյան Հաջի Կարապետ - 146
Պիետրա - 619
Պիպեռճյան Առաքել - 491
Պիստլիչ Վ. և Ա. - 64
Պլիսի Ա.Ճ. - 35
Պոեն Մ. - 35
Պոզաճյան Հակոբոս - 94
Պոզաճյաններ - 129, 173
Պողար Քամեր – 591
Պողոս Ուստա - 371

Պողոս (ճարտարապետ 13դ.) - 433
Պողոս Ա Գրիգորյան Ադրիանապոլսեցի - 29, 65, 98, 167, 218, 230, 687
Պողոս Հաննա (Շիրրի) - 389
Պողոսյան Արթին - 482
Պողոսյան Արշակ - 348
Պողոսյան Եփրեմ - 189
Պողոսյան Հարություն - 380
Պողոսյան Ռուբեն -380
Պողոսյան Վիչեն - 321
Պոյաճյան Թորգոմ - 251
Պոյաճյան Հակոբ - 56, 106, 165, 171, 290, 307, 315, 460, 472, 478, 490, 492, 704, 711
Պոյաճյան Համբարձում - 421, 711
Պոյաճյան Հովհաննես Ֆեթհի - 269, 291 308
Պոյաճյան Միհրան - 274, 307, 312
Պրեչիան պապը - 67
Պրեվո աբբա - 74
Պրոյերիսիոս հռետոր (4-րդ դ.) - 15
Պտտունասցյան Հակոբ - 224

Ջախջախյան Մանուել - 94
Ջա(ն)ն Կարո (Մկրտիչ Հովհաննես) Կարոյան - 644
Ջանիկյան Հովհաննես - 360, 460
Ջելալ Նուրի - 488, 522
Ջեններ բժիշկ - 426
Ջիվանյան Մկրտիչ - 622, 626, 627, 635
Ջիվանյան Նշան - 255, 321, 328, 704
Ջյուբերյան Տիգրան - 437, 455
Ջոյս Մ. - 68
Ջոնաթան Ռիչարդսոն - 605
Ջոնսոն Գ. - 498
Ջոշքունօղլու Յուսուֆաքի - 117, 481
Ջոտտո - 114
Ջուղ Աստվածատուր - 153, 198
Ջուղ Նեկտար - 198

Ռադոզեն իշխան - 124
Ռահճյան Հակոբ - 467
Ռայմոնդո դ՛Արոնկո - 461
Ռասիմ - 71, 506, 511, 513, 514, 553
Ռաֆայելյան Գևորգ - 350
Ռեբենոյան Ստեփանոս - 213, 238
Ռեբենոյան - 190
Ռեիսյան Գրիգոր և Մկրտիչ - 353
Ռեիսյան Հովակիմ - 284, 321
Ռեմբրանտ - 633
Ռեջաիզադե Էքրեմ - 73, 507, 510
Ռեջաիզադե Մահմուդ Էքրեմ - 509, 512, 513, 536
Ռեվքեթ փաշա - 245
Ռեֆիկ Ահմեդ - 19, 431, 506, 512, 516
Ռըֆաթ փաշա - 71, 264, 271, 309, 314
Ռիչարդ Էմիլ - 71, 78
Ռիշելյե ժոզեֆ դը Գրամոն - 29, 40
Ռոմեն Պեկապեն (914-944) - 15
Ռոտշիլդներ - 249
Ռուզզիք - 350
Ռուզվելտ Թեոդոր - 176, 249, 583
դոկ.Ռուսբվեհ - 49
Ռուսչուկլույան Գևորգ - 35
Ռուփինյան Նահապետ - 281, 382, 399, 453, 454, 548
Ռուսսո ժան ժակ - 68, 71, 511, 514

Սաբիր Գևորգ (Ֆինջանճյան) - 303
Սադի Քոչաշ - 545
Սադոկ Բարոնյը (Պարոնյան, 1814-1892) հայազգի պատմաբան - 23
Սադուլլահ փաշա - 248
Դե Սանոբեն - 139
Սալադին-խալիֆ - 22
Սալիհա Սուլթան - 189, 279, 335
Սալիհ Մյունիր - 117
Սալմաստեցի Հարություն - 540
Սահաքչը Սարգիս - 276
Սահակ Պոնտացի - 372
Սահակ Վանեցի - 602
Սահրադ խալֆա - 438

Սանամյան Գևորգ Հայկազնի (Բալըքի Ջորջիս) - 376
Սանասարյան Մկրտիչ - 49, 665
Սանդ ժորժ - 74, 81
Սանդալճյան Հակոբ - 382
Սանթուրճյան Ջ. - 552
Սանոսյան - 133, 366
Սասուն Էֆենդի - 118, 712
Սարաճ Թորոս - 330
Սարաֆյան Արթին - 115, 182, 269, 290, 467, 704, 706
Սարգիս Աճիրա Ակնցի - 224
Սարգիս Գ Երուսաղեմի պատրիարք - 30
Սարգիս խալֆա - 436
Սարգիս խալֆա (Սերամերճի) - 437
Սարգիս Պիծակ - 602
Սարգիսով Գառնիկ - 171
Սարգսյան Հակոբ - 127, 238, 584
Սարինյան - 190
Սարինյան Մակսող - 155, 162, 201, 231, 232, 238
Սարկավագյան Հ. - 184
Սարոխան - 433, 693
Սարայան Աբրահամ - 617, 621, 623
Սարայան Ստեփան - 617
Սարքզյան Արմենակ - 295, 602, 608, 702
Սարըզ((ը)յան) Հովհաննես - 161, 167, 168, 198, 222, 286, 287, 289, 290, 295, 299, 335, 337, 473, 608, 691, 698, 701, 707
Սաֆարյան Արսեն - 467
Սաֆարյան Կարապետ - 467
Սաֆարօղլու Ն. - 133
Սեբաստացի Բարսեղ և Հակոբ - 472
Սեբաստացի Հովհաննես Վ. - 62, 63
Սեբաստացի Մարիամ - 581
Սեդեֆչի Տիգրան - 545, 555
Սեթյան Հերմո - 174, 177
Սելիմ փաշա - 251
Սելիմ Սրրը Թարչան - 647
Սեկյահի - 58, 540
Սեղո-Ալմերս-Լաբատը (Բարոն) - 196
Սեյ Պ. - 71
Սենիքերիմ Արծրունի - 204
Սէւէֆնեան Արշակ - 645
Սեռնեֆյան Ռ. - 559
Սերայլյան Մ. - 131
Սերենգյուլյան Հայկ - 118
Սերթլյան - 423
Սերվանտես - 68, 69
Սերվերյան Գրիգոր - 437
Սերվերյան Հարություն ամիրա - 226
Սերվերյան Հարություն - 437
Սերվերյան Հովհաննես ամիրա (Գևորգյան) - 217, 226, 238, 437, 441, 443, 447, 455
Սերվերյան Ստեփան - 226
Սերվեր օղլու Հակոբ - 226
Սերվիչեն (Սերովբե Վիչենյան) - 242, 249, 262, 285, 312, 318, 324, 375, 376, 379, 380, 382, 383, 385, 395, 397, 398, 399, 402, 406, 407, 415, 707
Սերվիչեն Գաբրիել - 195, 196, 289, 300, 301, 704, 706, 709
Սերփոսյան-Թաշչյան Նեկտար - 621
Սեֆերյան Հմայակ - 254, 256, 285, 291, 701, 702
Սեֆերյան Մաքսուդ - 255
Սեֆերյան Նշան - 254, 255, 275, 285, 328, 691, 701, 702, 707
Սեֆերօղլու Գևորգ խալֆա - 437
Սքամպոլյան Մարի - 408
Սքանդոլյան Հակոբ - 290, 303, 323
Սքիմարճյան Գևորգ - 112, 257, 296
Սիմեոն Լեհացի - 17, 596
Սիմքեշյան Ազնիվ - 125, 128
Սինան Միմար - 62, 350, 430, 431, 432, 433, 434, 467, 550
Սինանյան Գառնիկ - 478
Սինանյան Գրիգոր - 552, 566
Սինանյան Հակոբ - 124
Սինանյան Հարություն - 504, 666, 668

Սինապ(փ)յան Գասպար - 312, 375, 382, 383, 385, 390, 398, 399, 700
Սինափյան Գրիգոր - 289, 290, 299, 300, 303, 324
Սինափյան Մկրտիչ - 289, 300, 307, 702
Սիվրիսրյան Կարապետ խալֆա - 438
Սիրանուշ - 518
Սիրունյան - 190
Սիրունյան Կարապետ - 112
Սիրունյան Միքայել - 238
Սիրունյան, Սմիթ Ազարիա - 36, 37
Սկոտ Վալտեր - 249
Սյուրմեյան Անդրեաս - 292
Սյուրմեյան Արտաշես - 130, 143, 255, 626, 702
Սոլսբերի լորդ - 34, 273, 361, 516
Սոմալյան Սուքիաս - 85, 94, 95
Սոփոյան Լազար - 185
Սպենսեր Հերբերտ - 56, 57
Սվաճյան Հակոբ - 66
Սվաճյան Հովհաննես - 302
Սվաճյան Հարություն - 493
Սվաճյան Քնար - 516
Ստեփանյան Արփին - 646
Ստեփանյան Գառնիկ - 17, 27, 87, 89, 91, 156, 480, 505, 506, 516, 527, 531, 534, 613
Ստեփանյան Հովսեփ - 421
Ստեփանյան Սեմիրերիմ - 120
Ստեփանյան Սեպուհ - 118
Ստեփանյան Ստեփան - 460
Ստեփանոս Աղավնի Պատրիարք - 386
Ստեփանոս կամ Փանոս - 435
Ստոյանով Զաքարիա - 89
Ստրադֆորդ Քենինգ - 17
Սրապյան Երվանդ - 468
Սրապյան Մարտա - 465
Սրապյան Պետրոս - 455, 622
Սուլեյման Էլ-Ռաբանի - 504
Սուլեյման Նազիֆ - 504
Սուլեյման Վեհբի - 71
Սուլեյման փաշա Էրմենին - 190, 278, 334, 698
Սուլթան Աբդուլհամիդ Բ - 160, 207, 229, 250, 258, 262, 266, 300, 308, 313, 419, 450, 523, 551, 552, 555, 563, 564, 587, 593, 600, 611, 612, 620, 638, 688, 690, 700
Սուլթան Մեհմեդ Բ Ֆաթիհ - 16, 19, 317, 332, 372, 539, 554, 573, 684
Սուլթան Մեհմեդ Գ - 16, 342, 434, 440
Սուլթան Մուրադ Գ - 19, 148, 572, 684, 685
Սուլթան Սելիմ Ա - 16, 17, 22, 30, 221, 469, 572, 684
Սուլթան Սելիմ Բ - 19, 431, 553
Սուրենյան - 190
Սուրենյան Հովհաննես - 285, 320, 328, 702
Սուրենյան Հրանտ - 498
Սուրենյան Նազարեթ - 185
Սուրենյան Ստեփան - 565
Սուրենյան Վահան - 114, 118, 708
Սուքիասյան Թագվոր - 166, 171, 408, 670
Սուքիասյան Հակոբ - 129, 130, 173
Սուքիասյան Սեյրան - 120
Սյուրեյա բեյ - 56
Սոլսբերի- Անգլիայի լորդ - 34, 273, 361, 516
Սևաստափուլ Յորգի - 145
Սևյան Գաբրիել փաշա - 28, 375, 379, 402, 403, 415, 699, 705

Վայրդի - 466
Վահանյան Հովհաննես - 288, 319, 330
Վահրամ Էլ-Արմանի - 350
Վան Մոր Ժան Բատիստ - 195, 197
Վան Դեյկ Բերտրան - 140
Վաշինգտոն Ջորջ - 249
Վարդանյան Հովսեփ (Հովսեփ Վարդան փաշա) - 27, 28, 70, 85, 86, 87, 88, 103, 105, 228, 309, 331, 493, 613, 699, 700, 705, 707
Վարդանյան Հայկ - 496, 517
Վարդանյան Ստեփան - 574
Վարդանյան Ստելլա - 369
Վարդանյան Վահրամ - 574
Վարդանյան Վարդան - 465
Էլ-Վարդան - 186
Վարդան խալֆա - 435
Վարդան խալֆա (17-րդ դ.) - 435
Վարդովյան Հակոբ (Գյուլլի Հակոբ) - 73, 401, 507, 509, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 520, 523, 525, 526, 527, 535, 536, 561, 563
Վարժապետյան Հակոբ - 89
Վարժապետյան Հովնան - 126, 576
Վարժապետյան Ներսես պատրիարք - 32, 206, 315, 402, 454, 564, 665, 688, 712
Վարսամիրյան Միհրան - 330
Վերդի - 73, 554, 559, 564
Վերհեն Հակոբ - 124
Վիդոկ - 81
Վիլհելմ Բ - 267, 450, 452, 611, 613
Վիլյամսոն Է. - 503
Վիկտորիա-Ավգուստա - 452
Վիլենյով Մ. դը - 23
ս. Վլաս Սվազցի - 15, 155, 433
Վոլտեր - 70, 71, 314, 506, 511, 513, 519, 523

Տաղավարյան Նազարեթ - 101, 116, 117, 141, 143, 383, 386, 415, 419, 420, 667, 711, 712
Տամատյան Ստեփան - 491
Տանձիկյան Հրանտ - 118
Տասի (Մըսյո) - 115
Տավիտյան Զիվան - 174
Տատյան Առաքել - 186, 195, 196, 202, 204, 206, 209, 238, 447
Տատյան Մահտեսի Առաքել Տատ Ամիրա - 205
Տատյան Արթին - 209, 210, 211, 249, 250, 252, 256, 260, 261, 262, 287, 289, 290, 307, 313, 698, 701, 704, 707
Տատյան Գրիգոր Միհրան բեյ - 211, 700
Տատյան Թովմաս - 211,
Տատյան Հաջի Հարություն - 204, 319, 335, 402
Տատյան Հովհաննես Բեյ - 57, 112, 204, 206, 207, 213, 217, 238, 260, 314, 700, 702
Տատյան Մկրտիչ - 211, 700
Տատյան Ներսես Խոսրով բեյ - 144, 210, 211, 212, 246, 700,
Տատյան Նիկողոս Ամիրա - 204, 205
Տատյան Պողոս Բեյ (գնդապետ) - 135, 186, 202, 208, 211, 217, 238, 242, 272, 277, 386, 387, 443, 546
Տատյան Սիմոն ամիրա - 205, 206, 211, 238, 348, 442
Տատյան Սիմոն բեյ - 211,
Տատյան Տիրան - 211, 250, 256, 261, 705, 707
Տատյան Տրդատ - 144, 145, 212, 344
Տատյան Վահրամ - 212, 320, 325, 700
Տատրյան Հակոբ (Միրալայ Հակոբ) - 412, 700, 706
Տատրյան Սարգար - 377
Տարենտելյան Միհրան - 552
Տ(Դ)եմիրճիբաշը - 12
Տ(Դ)եմիրճիբաշը Մանուկ - 341
Տ(Դ)եմիրճիբաշը Մկրտիչ - 213
Տ(Դ)եմիրճիպաշյաններ - 202
Տ(Դ)եմիրճիպաշյան Գևորգ - 202, 203, 340, 341, 343
Տ(Դ)եմիրճիպաշյան Եղիա - 202
Տ(Դ)եմիրճիպաշյան Ենովք - 204, 344
Տ(Դ)եմիրճիպաշյան Խոսրով - 344
Տ(Դ)եմիրճիպաշյան Հովհաննես - 202
Տ(Դ)եմիրճիպաշյան Սեպուհ - 344
Տեկեճի օղլու Մահտեսի Սիմոնի որդի Կարապետ Գաղատացի - 94
Տետեյան Հարություն - 494
Տետեյան Մ. - 55
Տեր Աբրահամյան - 190
Տեր Գյուլյան Տիմոթեոս - 50

Տեր-Եղիայան Զավեն (Միքայել) - 338, 656, 661, 688
Տեր Թորոսյան Սարգիս - 103, 639
Տեր Հակոբյան Հակոբ - 128
Տեր Հովհաննիսյան Գևորգ - 64, 93
Տեր Ղազարյան Պիմեն - 545
Տեր Ղևոնդյան Արամ - 84
Տեր Մալքիսեբեկյան Աբրահամ - 124
Տեր Մատթեոսյան Ասատուր - 487
Տեր Մկրտչյան Հ. - 96
Տեր Ներսեսյան Խաչատուր Խանը - 163, 172
Տեր Ներսիսյան Հրաչյա - 496, 618
Տեր Ներսիսյան Միհրան - 180
Տեր Ներսիսյան Սմբատ - 312
Տեր Ներսեսյան Տիգրան - 289, 312
Տեր Պետրոսյան Միքայել Ռեստեն - 98
Տերոյենց Ատոմ - 69
Տերոյենց Հովհաննես (Չամուռճյան)- 68, 69
Տիգրան Երկաթ - 500
Տիգրանյան Մկրտիչ եպիսկոպոս - 43
Տիլբեր Զարեհ - 313
Տիկիրճյան Թադեոս - 490
Տիրանյան Սարգիս - 619
Տիրատուր խալֆա - 435
Տիրացույան Մելքոն - 635
Տիրացու(չ)յան Ներսես - 138, 139
Տիրացու Հովհաննես - 470, 472, 686
Տյուզօղլի (Տյուզյան) Կարապետ - 146
Տյուզ Էդգար բեյ - 195, 196
Տյուզ Միքայել Հենա Չելեպի - 213, 214
Տյուզյան Գրիգոր - 212, 215, 216, 238
Տյուզյան Կարապետ Չելեպի - 217, 238, 700
Տյուզյան Հակոբ - 161, 212, 217, 218, 238
Տյուզյան Հովհաննես - 212, 214, 218, 238
Տյուզ(յան) Հրանտ - 284
Տյուզյան Միհրան - 161, 195, 212, 217, 218, 238, 262, 290, 313, 319, 700, 708
Տյուզյան Միքայել - 212, 217, 238
Տյուզյան Պողոս - 213, 217, 238, 594
Տյուզյան Սարգիս բեյ - 213
Տյուզյան Սարգիս - 212, 216, 218, 238, 700
Տյուսաբ Դ. - 552
Տյուսաբ Պոլ - 552
Տյուսաբ Սրբուհի - 288, 330, 526, 666
Տնտեսյան Եղիա - 548, 549
Տրամերյան Մարիամ - 121
Տևեքյան Արթին - 413
Տօնէյան Մելքոն (Տոներյան) - 177

Րեհլյան Արթին - 323
Րեհլյան Կարապետ - 323

Ցայդ Օսկար - 249
Ուբիչինի Ա. - 19
Ուդի Աֆերի - 542, 550, 555
Ուդի Արշակ (Ճոմլեկճյան) - 542, 545, 555
Ուդի Գրիգոր (Պերպերյան) - 542
Ուդի Հրանտ - 542
Ուդի Պողոս - 542
Ուրտճյան Գրիգոր - 495
Ուրտճյան Կարապետ - 495, 669
Ուրտճյան Մանուկ - 211, 425, 480
Ուրտճյան Մկրտիչ - 495
Ուրտճյան Սեպուհ - 418
Ուրտճյան Ստեփան Խաչատուր - 495
Ուլման-Գոտֆրախ - 633
Ունճյան Արիկ - 342, 345, 579, 593, 701
Ունճյան Արշակ - 132, 134, 180
Ունճյան Կ. - 654
Ունճյան Մարկոս - 345
Ունճյան Մարգար - 183, 319
Ուշակլյան Կարո - 660
Ուստա Ադամ - 573, 595

Փալագաշյան Հովնան - 463
Փալագաշյան Երվանդ - 491
Փալագյան Գաբրիել խալֆա - 430, 435
Փանոսյան Կարապետ - 49, 67, 83, 86, 105, 309, 324, 479, 488
Փաշալյան Գրիգոր - 144
Փաշայան Կարապետ - 376, 419, 425
Փաշաճյան Արթին - 124
Փաղարյան Մկրտիչ բեյ (Փղղանիրյան) - 403
Փափազյան - 190
Փափազյան Բաղդասար - 312, 409
Փափազյան Դամիանոս - 174
Փափազյան Ե.Գ. - 175
Փափազյան Եսոփ - 312, 409
Փափազյան Երվանդ - 124
Փափազյան Զ. - 93
Փափազյան Խաչիկ - 254, 256, 270, 282, 705
Փափազյան Խնդիր - 239
Փափազյան Խոսրով - 269
Փափազյան Կարապետ - 468
Փափազյան Հարեր - 657
Փափազյան Հակոբ - 64
Փափազյան Ճանիկ - 162, 239
Փափազյան Ճանիկ և Մաքսուդ ամիրա - 188, 239
Փափազյան Միհրան - 466
Փափազյաններ Սերովբե,Ներսես - 465, 484
Փափազյան Սիմոն - 254, 256, 270, 284, 702
Փափազյան Ստեփան - 189
Փափազյան Վահան - 321, 660, 712
Փափազյան Վահրամ - 531, 534, 658
Փափազյան Վարդան - 548, 560
Փափազյան Վիչեն (Ծանին) - 389
Փափազյան Տիգրան - 312, 540
Փափազյան Տիրան - 415, 481, 530, 699, 707
Փափազյան Օննիկ - 385, 425
Փեմպեճյան - 133, 366
Փեշտիմալճյան Գևորգ - 120
Փեշտիմալճյան Գրիգոր - 223
Փեշտիմալճյան Տիգրան - 312, 379, 392, 394, 406, 408, 426, 699
Փեշտիմալճյան Սահակ - 408
Փինգանյան - 190
Փիշմիշյան Կարապետ - 239
Փիշմիշյան Միքայել Ամիրա - 158, 201, 223, 239, 386
Փիշմիշզադե(յան) Սարգիս - 223
Փիշմիշյան Մովսես - 224
Փիշմիշյան Հարություն - 224
Փիշմիշ Նոյեմի - 224
Փիշմիշյան - 190
Փյուզուլյան - 190
Փոլադյան Բարունակ - 133
Փոլադյան Անդրանիկ - 37
Փոսթ դոկ. - 140, 141
Փորթուգալյան Միքայել - 198, 287, 290, 294, 698
Փորթուգալյան Մկրտիչ - 49, 489, 490, 531, 668, 669
Փորթարալ Րաֆֆի - 12
Փրաքքեր Մայրա - 36

Քաղենճյան Սարգիս - 457
Քազազյան Բահա Զենոն - 584, 587
Քալենդեր Ս. - 656
Քալճյան Ալեքսանդր - 644
Քալփակյան Գրիգոր - 124
Քամբուրօղլու Ալեքսանդր - 391, 408
Քանոնի Արթին - 542
Քանոնի Ալբերի (Թերզյան) - 545
Քաջունի Եզնիկ - 650
Քաջունի Մանուկ - 56, 142, 570
Քաջունի Մանուկ - 103
Քաջունի Պետրոս - 495
Քատայան Ստեփան - 321
Քաթարյան Ռոզա - 466
Քաթարյան Հովսեփ - 466
Քաթարյան Սիմոն - 475
Քաթարօղլու - 131, 160
Քասապ Թեոդոր - 71, 485
Քարճյան Բենիամին - 120
Քարամանյան Արթին - 145
Քարամանյան Հակոբ - 388
Քայագոզյան - 468

Քարայան Ստեփան - 159, 288, 329
Քարայան Վիչեն - 328
Քառասնիֆերյան Մանուկ - 221
Քարաքահյան Աբրահամ Ամիրա - 228, 239, 287, 313, 698
Քարաքահյան Երամ Ամիրա - 229, 239
Քարաքահյա Գևորգ - 229
Քափրանցադե Ահմեդ - 480
Քեաթիպյան Հովհաննես - 401
Քելեկյան Տիրան - 53, 158, 250, 275, 308, 380, 419, 478, 496, 502, 504, 573, 666
Քեմանի Թադեոս (Էրսեքճյան Թադեոս) - 542, 545
Քեմալեդդին արքայազն - 248
Քենհարճյան Արթին Ռուբեն - 172
Քենհարճյան Ռուբեն - 172
Քենհաճյան Որդիկ - 599
Քենհաճյան Միհրան - 383
Քենյույյան Հրանտ - 545
Քեշիշյան Գառնիկ - 159
Քեշիշյան Կարապետ - 478, 481, 482, 488, 493, 593, 702
Քեշիշօղլի (Զարուրի, Թիֆճարի, Շավքի) - 539
Քեոչեյան Հովսեփ - 548
Քեյեզիզադե Ֆուադ - 248
Քեչեճյան Յ. - 179
Քերեստեճյան Գաբրիել - 321
Քերեստեճյան Գևորգ - 660
Քերեսթեճյան Պետրոս - 705
Քերեստեճյան Պողոս - 255, 321
Քըլըճյան Անտոն (Անտուան Քալճյան) - 32
Քիրապըր Ակերան - 480
Քիրազճը Մարգար - 492
Քիրեմիտճյան Արտաշես - 466
Քիրիաքուպուլո - 246, 666
Քյաթիպյան Ռուբեն - 114, 118
Քյամիլ փաշա - 50, 249, 260, 263, 293, 313, 514, 536
Քյոմուրճյան Գրիգոր - 290, 315
Քյոմուրճյան Եղիա - 415, 436, 470
Քյոմուրճյան Երեմիա - 23, 62, 83, 84, 90, 212, 278, 334, 343, 470, 573, 685
Քյոմուրճյան Կոզմաս-Կոմիտաս - 603
Քյոմուրճյան Կոմիտաս - 23, 31, 277, 278, 471, 603
Քյոչհօղլու Աբրահամ - 621, 629
Քյոչհօղլու Անտոն - 195, 309, 700, 702
Քյոչհօղլու Արամ - 700
Քյոչհօղլու Գրիգոր - 669
Քյոչհօղլու Հակոբ բեյ (Քյոչեկզադե) - 594, 700, 702
Քյոսեյան Անտոն - 309
Քյոփրյուլու Ֆազըլ Ահմեդ - 148, 343
Քյորեր Օսման - 304
Քյուբրյուզլի Օսման Դեդե - 545
Քյուչուքյան Պ. և Հ. - 428
Քյուչուքյան Սիմոն - 120, 138
Քյուչուքյան Վրթանես - 530
Քյուրքճյան Գառնիկ - 424
Քյուրքճյան Գրիգոր - 124, 176
Քյուրքճյան Խոսրով - 124, 176
Քյուրքճյան Խնդիր - 299, 300, 704
Քյուրքճյան Մարգար (Բէմի) - 547
Քյուրքճյան Պետրոս - 188
Քյուրքճյան Վահան - 360
Քյուրքճյան Ռուբեն - 491
Քյուրքճյան Տիրան - 635
Քյուրքճյան Օննիկ - 635
Քյուրքճյանօֆ Հովհաննես - 38
Քյուրքճյան Կարո - 12, 226, 335, 568, 573, 574, 584, 587, 611, 621, 623, 633, 635
Քյուրքչյուհանըն Պետրոս ամիրա - 162, 239
Քյուչուկյան Վրթանես - 220
Քյուփեկյան Ամբրոսիոս - 93
Քյուփեկյան Գրիգոր - 276
Քնանյան Արամ - 439
Քնանյան Սարգիս - 171, 439
Քոլոյան Ավետիս - 320, 328, 705
Քոլլոյան Շագիկ - 560, 562

Քրիկյան Ֆերուխան Քարունակ - 37, 381, 403, 700, 705
Քրիսյան Շավարշ - 647, 654, 658, 660, 662
Քուրայշար - 350
Քուրուչու Կարապետ Քրքացյան Հակոբ - 337
Քուրուչու Կարապետ - 323
Քուփեկյան Հակոբ - 260, 287

Օհանկյան Արամ - 123
Դ'Օհսոն Կոստանդին - 90, 244
Դ'Օհսոն Մուրաջա (Իգնատիոս Թոսունյան) - 90, 156, 244, 270, 274, 275, 608
Օղուլուխյան Գևորգ - 31
Օղուլուխյան Հովակիմ - 31, 395
Օմար - 21, 30
Օնե Ժորժ - 78, 81
Օսկան Երվանդ - 290, 458, 564, 622, 623, 628, 629, 631, 632, 635, 708
Օսման Նուրի - 78
Օսման Չելեպի Միֆտահինե - 350
Օսմանլըյան Գաբրիել - 596
Օսիկյան Վարդան Գ. - 122
Օսկյան - 468
Օտյան Գրիգոր - 67, 77, 242, 257, 258, 281, 284, 307, 313, 319, 453, 492, 548, 707
Օտյան Երվանդ - 80, 132, 209, 360, 366
Օտյան Խաչիկ - 256, 276, 306, 707
Օտյան Կիրակոս - 437
Օտյան Պողոս ամիրա - 437, 455, 506
Օտյան Ռեթիկ - 115
Օրբելյան Սարգիս - 117
Օրմանյան Անտոն Աստուր - 390
Օրմանյան Կոմիտաս - 703
Օրմանյան Հարություն - 391
Օրմանյան Մաղաքիա (1841-1918) - 28, 34, 189, 196, 367, 387, 388, 410, 415, 455, 644, 688
Օրմանյան Վիչեն - 375, 385, 387, 410
Օֆենբախ - 517, 529
Ֆաբրիկատորյան Գրիգոր - 124, 176
Ֆազըլ Մուստաֆա Փաշա - 89
Լը Ֆերոր Միշել - 18
Ֆենելոն - 71, 100, 411, 513, 514
Ֆեոյե Օկտավ - 74
Ֆեսչյան Արտաշես - 464
Ֆեվալ Պոլ - 78, 79
Ֆերիտ Սիսակ - 307, 425, 482, 502
Ֆերիտ Հովհաննես - 312, 481, 482
Ֆերիոլ Շառլ դը (դեսպան) - 23, 42
Ֆիզիկա Պողոս Մելիքշահյան - 43, 224, 462
Ֆիլիպիկոս Բարդանես (711-713) - 15
Ֆլոբեր - 555
Ֆորի Աղիսը - 464
Ֆոնտենել - 71
Ֆուրեքի Մ. - 246, 666
Ֆուրիեի Կ.Ֆ. - 548
Ֆորդ Հենրի - 249
Ֆրանկ Դիքս - 605
Ֆրանչեսկո (Հովհաննես) - 156
Ֆրանչեսկո Ռիկոլի - 92, 149, 471
Ֆրանց Նիկոլաուս Ֆինկի - 150
Ֆրենկյա Աբրահամ - 703
Ֆրենկյան Հակոբ - 291, 346, 705
Ֆրենկյա Մկրտիչ - 154, 174, 301
Ֆրենկյան Նուբհան - 707
Ֆրեյն Ժոզեֆ - 138
Ֆրիդրիխ Գասպար Նոյման – 68, 150
Ֆրիդրիխ Մեծ - 249
Ֆրիդրիխ Մյուլեր - 150

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HASMIK STEPANYAN

THE INPUT OF ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE

Տպաքանակը՝ 300
Տպագրվել է «ԳԱՍՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ տպագրատանը

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1950թ. Երևանում, մտավորականի ընտանիքում: 1972թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետը, թուրքերեն լեզու և գրականություն մասնագիտությամբ:

1972-1997թթ. աշխատել է Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում: 2005թ. մինչ օրս աշխատում է նույն ինստիտուտում, որպես առաջատար գիտաշխատող:

Միաժամանակ, 1992-93թթ. աշխատել է ՀՀ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչությունում, ապա՝ 1995-98թթ. դիվանագիտական առաքելությամբ մեկնել Ժնև, աշխատել ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպությունների աշխատանքներին առընթեր ՀՀ Մշտական ներկայացուցչությունում և Շվեյցարիայում ՀՀ Գլխավոր հյուպատոսությունում:

1987թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների թեկնածուական թեզ՝ «Հայատառ թուրքերեն գրականության դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալ-մշակութային կյանքում» թեմայով:

«Հայատառ թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն (1727-1968)» գիրքը հրատարակվել է 1985թ. Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչության կողմից:

«Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը» մատենագիտական քառալեզու աշխատանքը նույն հրատարակչության կողմից լույս է ընծայվել 1987 թվականին:

«Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» աղբյուրագիտական հետազոտությունը լույս է ընծայվել Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից 2001 թվականին:

2005թ. Ստամբուլի «Թուրքուազ» հրատարակչությունը լույս է ընծայել «Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտությունը» քառալեզու աշխատությունները մի գրքով: Այն պարունակում է ավելի քան 2000 անուն գրքեր, հրատարակված 1727-1968թթ., աշխարհի 50 քաղաքների շուրջ 200 տպարաններում: Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտությունը ներառում է շուրջ 120 անուն պարբերականներ, սկսած 1840 թվականից:

2005թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը 15-20-րդ դարերում» (Աղբյուրագիտական հետազոտություն) թեմայով:

2008թ. լույս է տեսել «Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի հայատառ թուրքերեն նյութերի և հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի» մատենագիտական աշխատությունը: Այն ներկայացնում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հայատառ թուրքերեն ձեռագրական հարստությունը:

«Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրությունը նվիրվում է Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքարանի հիմնադրման 550 ամյա հոբելյանին:

Հրատարակության են պատրաստ «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» աղբյուրագիտական հետազոտությունը արաբերեն և ֆրանսերեն լեզուներով, հոդվածների ժողովածու: